

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

УДК 314.122.6

МРНТИ 03.20.09 <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.01>

С.К. Уалиева¹

*¹к.и.н., доцент Восточно-Казахстанского государственного
технического университета им. Д. Серикбаева,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан*

НОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ В ФОРМИРОВАНИИ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ДЕТЕЙ ИЗ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ БРАКОВ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В современном Казахстане вопросы этнической идентичности детей из смешанных браков вызывают особый интерес, поскольку за прошедшие годы изменения в общественно-политической жизни вызвали перемены в сознании молодых людей.

В данной статье рассмотрены некоторые вопросы этнической идентификации и самоидентификации детей из межэтнических браков. Выявлены новые особенности в формировании этнической идентичности. Если десятилетием раньше, молодые люди из межэтнических браков – по самоопределению были русскоговорящими и ближе к русскоязычной среде, вне зависимости от записи в документах казахами. В настоящее время - современные молодые люди смешанного происхождения определяют себя казахами, вне зависимости от того, что записаны по документам русскими, немцами.

Причины таких разительных изменений в постепенном изменении общественно-политической и культурной составляющей нашего общества. Большой акцент на казахском языке обучения для метисов, родители связывают с осознанием будущего детей, их успешности в обществе.

Ключевые слова: этническая идентичность, межэтнические браки, самоидентификация, метис, культура, менталитет, самоопределение.

С.К. Уалиева¹

*¹т.ғ.к., Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік
техникалық университетінің доценті,
Өскемен қ., Қазақстан*

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОСАРАЛЫҚ НЕКЕЛЕРДЕН ШЫҚҚАН БАЛАЛАРДЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ БІРЕГЕЙЛІК ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЖАҢА ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Қазіргі Қазақстанда аралас некелерден шыққан балалардың этникалық ұқсастығы мәселелері ерекше қызығушылық тудырады, өйткені өткен жылдар ішінде қоғамдық-саяси өмірдегі өзгерістер жас адамдардың санасындағы өзгерістерді тудырды.

Бұл мақалада этносаралық некеден шыққан балалардың этникалық сәйкестендіру және өзін-өзі сәйкестендіру мәселелері қарастырылған. Этникалық бірегейлікті қалыптастырудағы жаңа ерекшеліктер анықталды. Онжылдықтар бұрын этникааралық некеден шыққан жастар құжатта қазақ болғанымен, өзін-өзі анықтау бойынша орыс тілді немесе орыс тілді ортаға жақын болды. Қазіргі уақытта аралас текті жастар құжаттары бойынша орыс, неміс деп жазылуына қарамастан, өздерін қазақ деп анықтайды.

Бұндай айрықша өзгерістердің себебі елдің қоғамдық-саяси және мәдени құрамдас бөлігінің біртіндеп өзгеруіне байланысты. Метистерді қазақ тілінде оқытуға көп көңілді ата-аналары бөлуде, және оны балаларының болашағы мен олардың қоғамдағы табыстылығымен байланыстырады.

Түйін сөздер: этникалық бірегейлік, этносаралық неке, өзін-өзі тану, метис, мәдениет, менталитет, өзін-өзі анықтау.

Ualiyeva S.K.¹

¹*Candidate of Historical Sciences Associate professor of the D. Serikbayev
East Kazakhstan State Technical University,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan*

NEW FEATURES IN THE FORMATION OF ETHNIC IDENTITY OF CHILDREN FROM INTER-ETHNIC MARRIAGES IN EASTERN KAZAKHSTAN

Abstract

In Kazakhstan today, the ethnic identity of children from mixed marriages is of particular interest, as changes in social and political life have brought new changes in the minds of young people over the years.

This article addresses some of the issues of ethnic identification and self-identification of children from inter-ethnic marriages. New features in the formation of ethnic identity have been identified. If a decade earlier, young people from inter-ethnic marriages - by self-determination - were Russian-speaking and closer to the Russian-speaking environment, regardless of the entry in the documents of the Kazakhs. Nowadays - modern young people of mixed origin define themselves as Kazakhs, regardless of what is written on documents by Russians and Germans.

The reasons for such interesting changes are in the gradually changing of socio-political and cultural situation of our society. Greater emphasis on the Kazakh language of education for mestizos, parents linked to the awareness of the future of children and their success in society.

Key words: ethnic identity, inter-ethnic marriage, self-identification, mestizo, culture, mentality, self-determination.

Идентификация детей от смешанных браков представляет особый интерес для исследований. Для молодых людей, смешанного этнического происхождения, особое значение имеют вопросы, касающиеся определения их этнической идентичности. В соответствии с законодательством Республики Казахстан, молодые люди при получении документов, имеют право выбирать этническую принадлежность одного из родителей, или оставлять прочерк в графе. В то же время, определение этнической идентичности не является одномоментным решением, и такие вопросы могут вызывать озабоченность на протяжении всей жизни. Первыми оказывают влияние родители, ближайший круг контактов, социальная среда молодых людей.

Существует ряд научных подходов к понятию этническая идентичность:

1) это осознание человеком своей принадлежности к определенной этнической общности, принятие им определенных групповых представлений, готовность к сходному образу мыслей и разделяемые этнические чувства. [1]

2) это когнитивный процесс объединения субъектом себя с другими представителями одной с ним этнической группы, а также его позитивное ценностное отношение к истории, культуре, национальным традициям и обычаям своего народа, к его идеалам, чувствам и интересам, фольклору и языку, территории проживания этноса и его государственности. [2]

3) В психологии этническая идентичность рассматривается как одна из черт личности, являющейся социальной по своим последствиям. Этническая идентичность – это осознание своей принадлежности к определенной этнической общности и обособления от других этносов. Этническая идентичность – это переживание своего тождества с одной этнической общностью и отделения от других. Этничность определяется по ряду объективных показателей: этнической принадлежности родителей, месту рождения, языку, культуре [3].

Люди лучше всего осознают свою этническую самобытность в процессе межэтнического общения и в многокультурной среде. Этот аспект особенно важен в случае межэтнических браков. Не четко выраженная идентичность личности или даже ее отсутствие в некоторых случаях могут быть понятны. Нас интересует, как в межэтнической семье формируется этническая идентичность.

Специальные социологические исследования в этой области позволяют конкретно изучить этническую идентичность лиц смешанного происхождения.

В данной статье представлены исследования: новые материалы глубинных интервью по теме исследования: «Межэтнические браки в Казахстане», а так же сравнение с результатами предыдущих исследований по теме [4]. Поскольку межнациональная семья предполагает различную этническую принадлежность родителей, ребенок объективно вовлечен в ситуацию межэтнического взаимодействия в рамках одной и той же семьи.

Межэтнические браки сами по себе носят многокультурный характер, являясь результатом сотрудничества этнических групп в рамках одной семьи. Все это может иметь последствия для идентификации этничности детей в рамках семьи, где смешиваются различные этнические культуры и религии.

Изучение вопроса о воспроизводстве этнической самобытности свидетельствует об актуальности терпимости в обществе для лиц смешанного происхождения. В этом контексте вопросы самоидентификации лиц смешанного происхождения создают возможности для свободного выбора и воспроизводства идентичности в определенном государстве.

Результаты наших интервью показывают, насколько различен процесс идентификации личности лицами смешанного происхождения в современном Казахстане. Дети от межэтнических браков являются более открытыми и терпимыми к различным культурам. Лица смешанного происхождения из таких семей сами чаще называют себя метисами. Внешний вид этих детей отличен, что влияет на самоидентификацию по-разному.

В случае этнической самоидентификации детей от межэтнических браков внешние данные не играют первостепенной роли и не играют доминирующей роли. Имя, фамилия и отчество также не являются определяющими признаками этнической принадлежности. Наши беседы показывают, что дети из смешанных семей выбирали этническую принадлежность в большинстве случаев по отцу, при получении документов [4].

Следует отметить ряд интервью, в ходе которых респонденты не испытывали никаких сомнений в отношении определения этнической принадлежности. В этом случае определенную роль играют как воспитание, так и условия, влияющие на выбор.

Однако ответы на вопрос: «Как вы чувствуете, к какой этнической группе вы относитесь?» во многих случаях были не столь однозначными. В действительности этническая самоидентификация детей, рожденных в межэтнических браках, часто отличается от документированной. Иными словами, этническая принадлежность и самоидентификация лиц из де-юре и де-факто, из межэтнических браков не совпадают. Влияние имеет различные причины. В целом, процесс социализации имеет важное значение - отношения внутри семьи, круг общения, друзья, родственники и влияние общества в целом.

Дети из одной семьи могут идентифицировать себя по-разному: по отцу и по матери. В материалах 2008 года в межэтнических браках, респондент под псевдоним «Дарья Ким» [4], 58 лет, (украинка, муж кореец), старшая дочь в документах зарегистрирована как кореянка, также как отец. А младшая дочь выбрала национальность матери - украинка. Обе дочери выглядят как люди смешанного происхождения.

В материалах 2018 года из интервью Мария Леонова [5], 41 год, вышла замуж за казаха. Разговор состоялся в 2018 году, младший сын Тимур, 7 лет, спросил мать: «Нурсултан Назарбаев, президент страны, кто по национальности?» Мать ответила: «Казах». Тимур затем заявил, что он тоже казах, как и президент. Старший сын Руслан, 11 лет, спросил свою мать о президенте Путине, какова его национальность. И сказал, что он как Путин, русский. Это, конечно, на первый взгляд детский разговор, но в контексте смешанной семьи он дает особое представление о том, как социальная и политическая жизнь влияет на идентификацию детей из одной и той же семьи.

В материалах, собранных нами в 2008-2009 годах [4], в значительно большей степени молодые люди смешанного происхождения говорили на русском языке, а их культура и менталитет, независимо от того, что они были записаны в документах как казахи по отцу, характеризовалась как русская. Следует отметить, что наше внимание сосредоточено на браках между тюркскими и славянскими этносами. Сами молодые люди называют себя метисами.

Пример из интервью респондента Тимура Бейсембаева, 20 лет: Я из интернациональной семьи, папа казах, мама русская. Бабушка (мать папы) обрадовалась, когда в документе я записался казах. В плане выбора – было просто, выбирай что хочешь. Принципиального значения не было ни со стороны мамы, ни со стороны отца. Я подумал, что со стороны отца возьму национальность. И взял со стороны отца – казах. Так свободно, даже долго не раздумывая. Мама нормально отнеслась.

Теперь в семье два казаха. Я и отец»» [4]. После окончания университета в г. Усть-Каменогорске, Тимур продолжил обучение в магистратуре в российском высшем учебном заведении и отметил, что ему комфортно жить в новой среде.

Тимур Жампеисов, 25 лет, смешанного происхождения, отец казах, мать - русская, заявил в интервью: «Вопроса с выбором национальности не возникало. Как продолжатель рода, по мужской линии выбор был предопределен, и сомнений не было. По национальной принадлежности я считаю себя казахом» [4]. Позже Тимур женился на русской девушке, у них хорошая семья и двое детей.

В отношении этнической самоидентификации Руслан Кимасов, 19 лет, смешанного русско-казахского происхождения, зарегистрированный в документах русским как его отец, отметил: «Я привык не идентифицировать себя ни с русскими, ни с казахами. Мне от этого больно, что ли... Я ущемляю права мамы или папы на мою национальную принадлежность. С другой стороны, глобальных проблем не возникало, так как я думаю на русском, разговариваю на русском, но так как я живу в Казахстане и из-за моей внешности, то и к казахам у меня хорошее отношение. Я как бы на стыке двух культур» [4].

Из беседы с респондентом Анной Нугумановой, 21 год: «Я метиска. Папа казах, мама русская. В документах записана казашка. Все же я отличаюсь. Я говорю – я метиска. Мне нравится, что я метиска. Хочешь - и казашка, и хочешь - русская» [4].

Следует подчеркнуть, что как Тимур, так и Руслан, и Анна - больше отождествляют себя с русской культурой, а знания казахского языка практически отсутствовали у всех респондентов смешанного происхождения, с которыми мы беседовали десять лет назад. Хотя некоторые респонденты были зарегистрированы казахами по документам, в действительности чувства были смешанными и все они были русскоязычными. И выбор брачных партнеров позже, и круг общения, оказался русским, или метисы, как и они сами.

В последнее время в нашем регионе наметились новые противоположные тенденции в формировании идентичности детей от межэтнических браков. Интересной особенностью является обучение на казахском языке молодежи смешанного происхождения, что, несомненно, влияет на выбор идентичности, самосознания и формирование менталитета. По документам, эти молодые люди зарегистрированы русскими или немцами.

Воронин Руслан Павлович [6], 20 лет, отец русский, мать казашка, уроженец г. Шар. Последние четыре года жил в г. Семипалатинске. Учился в школе, колледже, университете на казахском языке, говорит по-русски с акцентом, и самоопределение этнической идентичности - казах. Руслан отмечает: «Друзья все казахи, больше себя чувствую казахом, хотя по документам русский. На казахском языке мне легче общаться».

Артем Владимирович Рожинский [7], 17 лет, отец немец, мать казашка, родом из с. Кайынды, Курчумского района. В вузе он обучается на казахском языке. Он говорит по-русски с небольшим акцентом. Самоидентификация Артема – что он является метисом, согласно документам (удостоверению личности), зарегистрирован как отец - немец. В интервью выясняется, что были родители, когда он получал документ, и они шутили, что возможно, как маму запишут казахом и сына. Сам Артем четко определил, что будет записан немцем, как и отец. Среда и круг общения Артема в основном говорящие на казахском языке.

В рекомендациях от родных на ком женится, Артем отмечает: «Бабушка со стороны отца говорит – женись на русской, она и сама русская. Бабушка еще говорит по-казахски. А папа советует – женись на том, кого любишь». Из интервью с Артемом: «если честно, я хочу на немке жениться, чтобы и дальше дети были метисы, родня разная. Есть желание побывать в Германии, где живут родственники со стороны отца. Хочу немецкий язык выучить тоже» [7].

Граменский Руслан [8], 18 лет, г. Семипалатинск, родители: у отца в роду поляки, немцы (с Западной Украины), мама казашка. Ясно видит свою отличность, ему это нравится. Самоощущения по самоидентификации это метис, хотя по документам записан казах (удостоверение личности).

Материалы вышеупомянутых опросов показывают, в какой степени концепция «метис» присутствует в самосознании респондентов. Им легче определить свою идентичность таким образом.

За последнее десятилетие среди молодежи из этнически смешанных семей наметились новые тенденции. Согласно опросам, проведенным в 2008-2009 годах, двадцатилетние молодые люди в основном говорили и обучались на русском языке, и, следовательно, культура и окружающая среда были русскоязычными. Десять лет спустя новые молодые люди смешанного происхождения уже

обучаются на казахском языке, говорят по-русски с акцентом, а культурная среда в основном казахоязычная.

С точки зрения самоидентификации эти молодые люди по-прежнему относят себя к метисам, поскольку они знают о своем смешанном происхождении, и это также находит свое отражение в имени, фамилии и отчестве молодых людей. Они воспринимают свою особенность как особый актив и считают это определенным преимуществом. Конечно, в группах с казахским языком обучения фамилии Воронин, Граменский и Рожинский звучат необычно.

Новая тенденция существенно отличается от предыдущих лет, когда молодые люди смешанного происхождения получали образование и говорили по-русски, что в большей степени учитывалось в семейном окружении таких семей. Причины таких разительных изменений и в постепенном изменении социально-политической и культурной структуры нашего общества. Больше внимание казахскому языку обучения для метисов, родители связывают с осознанием будущего детей и их успешности в обществе.

В целом, изменения в общественном сознании оказывают неоспоримое воздействие на культуру, язык и самоидентификацию молодых людей из межэтнических браков. Изучение результатов конкретных социологических исследований подтверждает, что процесс самоопределения этнической идентичности лиц смешанного происхождения процесс неоднозначный.

Список использованной литературы:

1. <http://www.edu-resource.asia/glossariy-2/>
2. *Этнопсихологический словарь*. – М.: МПСИ. В.Г. Крысько. 1999.
3. *Султанбаева К.И. Курс лекций по дисциплине этнопедагогика и этнопсихология*. – Абакан, 2010.
4. *Уалиева С.К. «Этническая идентичность людей межэтнического происхождения в Казахстане» // «Вестник КазНПУ им. Абая», серия Исторические и социально-политические науки, №2 (53), 2017. – стр. 159-164.*
5. *Интервью: Мария Леонова, ноябрь 2018.*
6. *Интервью: Руслан Воронин, ноябрь 2017.*
7. *Интервью: Артем Рожинский, сентябрь 2019.*
8. *Интервью: Руслан Граменский, сентябрь 2019.*

References:

1. <http://www.edu-resource.asia/glossariy-2/>
2. *Ethnopsychological dictionary*. - M.: MPSI. V. G. Krysko. 1999.
3. *Sultanbayeva K. I. Course of lectures on the discipline of ethnopedagogy and ethnopsychology*. - Abakan, 2010.
4. *Ualiev S. K. "Ethnic identity of people of interethnic origin in Kazakhstan" // " Vestnik KazNPU im. Abaya", a series of Historical and socio-political sciences, №2 (53), 2017. – pp. 159-164.*
5. *Interview: Maria Leonova, November 2018.*
6. *Interview: Ruslan Voronin, November 2017.*
7. *Interview: Artem Rozhinsky, September 2019.*
8. *Interview: Ruslan Ramensky, September 2019.*

ӘОЖ 94 (574)

МРНТИ 03.20.01 <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.02>

Е.И. Исибаева¹

*¹т.ғ.к. доцент Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан*

**АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ҚОҒАМДЫҚ САЯСИ КӨЗҚАРАСТАРЫНДАҒЫ
ЖЕР МӘСЕЛЕСІ**

Аңдатпа

Отандық тарих ғылымында Қазақстандағы жер мәселесіне арналған бірыңғай ғылыми зерттеулер жоқтың қасы. Біз қарастырып отырған мәселені аграрлық, экономикалық-шаруашылықтық, т.б. мәселелерге қатысты жазылған еңбектерден кездестіруге болады. Дегенмен, олардың дені кеңестік кезеңде дайындалғаны белгілі. Сол себепті де көп жағдайда тарихи еңбектерді талдауда, саралауда және бағалауда біржақтылық кездесіп жататындығы да заңды. Дәстүрлі басқару жүйесінің жойылуы, қазақ жерінің мемлекеттік меншік есебінде жариялануы, соған байланысты сырттан келімсектердің ағылуы, оларға миллиондаған десятина жердің кесілуі, оның негізі сулы, нулы, шұрайлы да шүйгін алқаптардың болғандығы, ал қазақтардың өздері сортаң, тастақты аймақтарға ығыстырылғаны, міне осы жағдайлар тұрмыс-тіршілігі жерге байлаулы. Сондықтан да Алаш қайраткерлерінің қоғамдық саяси көзқарастарындағы жер мәселесі төңірегіндегілердегі көккесті сұрақтар осы мақалада баяндалған.

Кілт сөздер: жер мәселесі, қазақ, қоғамдық саяси ой, саясат, ұлт, мемлекет.

E.I. Isibaeva¹

*¹Candidate of historical sciences, Aktobe regional state University named after Zhubanov
Kazakhstan, Aktobe*

LAND ISSUES IN THE SOCIAL AND POLITICAL VIEWS OF ALASH'S ACTORS

Abstract

In the Russian historical science, there is practically no research on the unified scientific and land issues. We can find the issue under consideration in works related to agricultural, economic, and other issues. However, as you know, most of them were prepared during the Soviet period. Therefore, in most cases, there is one-sidedness in the analysis, analysis and evaluation of historical works. Due to the disappearance of the traditional management system, the proclamation of the Kazakh land at the expense of state property, in this regard, the influx of external tributaries, the cutting off of millions of acres of land, its basis became water, steering, deer, and deer, and the Kazakhs themselves were displaced to the saline, tast regions, and these conditions of life are tied to the Land. This article describes the current issues of the history of the Earth in the socio-political views of Alash figures.

Keywords: Land problems, Kazakh, Socio-political thought, politics, nation, state.

Исибаева Е.И.¹

*¹к.и.н. доцент Актюбинский региональный гоусударственный университет имени К.Жубанова
г. Актөбе, Казахстан*

ЗЕМЕЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ В СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДАХ ДЕЯТЕЛЕЙ АЛАША

Аннотация

В отечественной исторической науке практически нет отдельных научных исследований, посвященных земельным вопросам в Казахстане. Рассматриваемая нами проблема в той или иной степени затрагивалась в работах, в которых освещались аграрные, экономические, хозяйственные вопросы. Однако известно, что большинство из них были написаны в советское время. Поэтому очевидно, что в большинстве случаев существует односторонность в анализе и оценке исторических работ. Отмена традиционной системы правления, объявление казахской земли государственной собственностью, приток переселенцев, отведение им миллионов десятин земель, основу которых составляли заливные луга и угодья, плодородные земли привели к тому, что сами казахи были перемещены в солонцы, скалистые районы. Поэтому в данной статье рассматриваются наиболее актуальные вопросы общественно-политических взглядов деятелей партии Алаша на земельный вопрос.

Ключевые слова: земельные проблемы, казах, общественно-политическая мысль, политика, нация, государство.

XX ғасыр басындағы Қазақстандағы қоғамдық саяси жағдай патша өкіметінің озбыр саясатының негізінде шиеленістерге толы еді. Кеңес үкіметі ұлттық аймақтарда, оның ішінде Қазақстанда патшалық кезеңнен қалған жер мәселесіндегі қайшылықтарды шешуді қолға алғаны жасырын емес[1,5]. Осы кезеңде өмір сүрген қазақ зиялылары А. Бөкейхан, М. Дулатұлы, А.Байтұрсынұлы қазақ халқының бостандығы, жер мәселесі жолында аянбай күресті. Олар ұлттық мүддені басты өзекті мәселе етіп алға қойды. Ал ұлттың негізгі мүддесі негізгі сұрағы ол –жер. Жер мәселесіне XX ғасыр басындағы интелегенциялардың арасында қалыптасқан екі жақты пікірді талдай келе, М.Қойгелдиев «Жер мәселесінде олар 15 десятинадан жер алып жаппай отырықшы тұрмысқа өтуді пәрменді отарлау жағдайында қазақ халқын экономикалық құлдырауға соқтыратын қауіпті шара есебінде бағалады[2,1]. Отарлық тәуелділік пен орта ғасырлық мешеулік құрасуындағы қазақ қоғамы жағдайында соңғы ағымның ұстанған айқындамасы қазақ қоғамының жалпыұлттық мүддесіне сай, сондықтан да оның прогресс жолымен дамуына қызмет етеін бағыт еді» деп тұжырым жасап Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы бастаған топтың ұстанған көзқарастарының қазақ халқының ұлттық мүддесіне сай келетіндігін көрсетеді. Біздің тоқталмақ болып отырған мәселе де осы «Алаш» партиясының бағдарламасындағы соңғы пункті арналған «Жер мәселесі». Бағдарлама жерге қатысты мынадай мәселелерді шешуді көздейді: «Учредительное собрание негізі закон жасағанда жер сыбағасы алдымен жергілікті жұртқа берілсін деуі; қазақ жер сыбағасын отырған жерлерден алып орналасқанша, қазақ жеріне ауған мұжық келмеуі; бұрын алынған жерлердің мұжық отырмаған жерлерін қазаққа қайтуы; қазаққа тиетін жер сыбағасын жергілікті комитеттер кесуі; сыбаға өлшеу – норма жердің топырағы мен шаруашылық түріне қарай жасалу; сыбағадан артылған жер земство қолында болу; артық тұрған жерден ел өскенде ауық-ауық сыбаға кесіліп берілу; Түркістанда жер мен бірге су сыбағасы да кесілу; жерді қазақ үй басына иеленбей ауыл-аймақ,туысқан табына меншіктеп алу; өзара әділдік жолымен пайдалану; Жер законінде жер сату деген болмау, һәр кім өзі пайдалану. Пайдасынан артық жер сатылмай, земствоға алыну.Жердің кені, астығы, байлығы қазынанықы болып, билігі земство қолында болу. Аса зор ағаш, зор өзендер мемлекеттікі болып, аз ағаш һәм көл байлықтары земство мүлкіне саналу» керектігі анық-айқын көрсетілген . Қай ұлттың болмасын егемендігін танбалап тұратын ұлттық құндылықтары болатыны сөзсіз. Сол құндылықтардың ішіндегі еншілесі ортақ болмайтын байлықтың зоры-жер. «Елдіктің кепілі – Жер. Ол – тәуелсіз мемлекеттің және сол ұлттың Басқұжаты. Ары.Намысы.Бары.Байлығы. Бөлінбейтін еншісі. Сол үшін басын өлімге тігеді» Ал, «Ұлттың жоғын ұйықтап жүріп емес, ояу жүріп іздеу керек» дегеннен таймаған Ә.Бөкейхан бастаған Алаш қайраткерлерінің бұл жолда еткен еңбегі ұшан-теңіз. «Әр ұрпақ өзіне артылған жүкті жетер жеріне апарып тастағаны дұрыс, әйтпегенде, болашақ ұрпағымызға аса көп жүк қалдырып кетеміз. Кейінгі ұрпақ не алғыс, не қарғыс беретін алдымызда зор шарттар бар», -деп өз иықтарына артылған міндеттерді терең түсінген Алаш қайраткерлері өз кезегінде ісімен, сөзімен жер мәселесіне белсене ат салысты. Жерсіз ұлттық мүдде құндылықтары қалыптаспайды, қалыптасқан да емес. Қазақтың барлық мәселелері, әлеуметтік мәселелерді шешудегі қасиеттері ел мен жер тағдыры төңірегінде өрбіген. Себебі ұлттың барлық өмірі, байлығы, тарихы, дәстүр тәжірибелері, ұрпақ болашағы, тәуелсіздік жерді қорғаудан шығып, оны қорғауға бағытталады және мемлекетінің мүддесін қорғау ұрпаққа қашанда міндеттеледі. Қазақ сол себептен жерді анаға теңеген, ата бабаларының өмір сүрген, тарихи танбасын қалдырған мекен деп түсінген және бұл ұғым ұлттың бір тұтас санасына айналды. Қазақ дүниетанымындағы «Жер ана», «Ата мекен» түсінігінен ата - бабамыздың туған өлке топырағына деген жақындығын, арқа сүйеген болмысын танимыз. Қазақтың өзіне, болашаққа деген сенімі жерге деген сезімінен туындаған. Ұлттың тұтастығын сақтаған, нығайтып отырған жер, жермен кіндіктес қазақтың тұрмысы, ата-кәсібі. Сондықтанда қазақ ұғымында жер жаратылыс иесінің ерекше жаратқан дүниесі, ол ұлттың дүниесі, ортақ меншігі, негізгі байлығы. Бұл ұғым көне дәуірдегі сақтардың, оның бергі жағындағы түркілердің де дүниетанымында орын алған. Отаршылдық заманның саясаты қазақтың болмысына үш мың жыл бойы қалыптасқан дағдыдан жаңылдырмақ болып, отырықшылық қалыпқа көшуге үгіт жүргізіп, артық жерлерді өз меншігі етуді көздеген жымьсқы саясатқа Алаш арыстары ашық айқаста жан аямай араша түсті. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының, қоғам және мемлекет қайраткерлері қатарындағы аса ерекше тұлға – Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан. Оның есімі ұзақ жылдар бойы сирек аталып, «буржуазиялық ұлтшылдықтың » синонимі ретінде қаралып келсе, кейінгі ұрпаққа қалдырған орасан мол аманат-мұрасы бір кісінің ғұмырындай уақыт шаң басып жатты. Көрнекті қоғам қайраткері –Ресейдің жергілікті және қалалық қоғам қайраткерлері съезінің

депутаты, IV Мемлекеттік думасы мұсылман фракциясының Бюро мүшесі, Санкт-Петербург Масоны, қазақтың XX ғасыр басындағы ұлт-азаттық қозғалысының негізін салушы әрі көсемі, халқымыздың тұңғыш саяси алаш партиясының ұйымдастырушысы және ұлттық Алашорда автономиялы үкіметінің төрағасы; ғұлама-ғалым – ормантанушы, экономист, тарихшы, этнограф, әдебиеттанушы, аудармашы әрі дарынды публицист – міне, ардақты азаматымыздың халқы үшін соңғы демі біткенше атқарып өткен сан қилы қызметінің бұл болар-болмас көрінісі ғана. Әлихан Бөкейхан халқының өзіндік ерекшеліктері мен қасиеттері мол мәдениетін, тұрмыс-салтын, әдет-ғұрпын, сенім-нананымын, өнерін зерттеп, жазып айтарлықтай мұра қалдырған. Ә. Бөкейханов 1917 жылғы көктемде Торғай облысында болған жер дауларына жиі араласып, қазақтарға басу айтып, тек заңдық негізде ғана әрекет жасауды қатаң түрде талап етеді. Оның мұндай айқындамасын Илек болысы № 2 ауылы қазақтары 1917 жылы 13 мамырда облыстық управа төрағасы Ткаченко мен оның орынбасары Қадырбаевтың қатысуымен қабылданған шешімге келіспейтіндітерін білдіреді. Даудың тіптен өзара қақтығысқа апаруынан қауіптенген Ә.Бөкейханов № 2 ауыл қазақтарына: «...Орыс пен қазақ жерлері арасына соқамен жыртылып шеп тартылатын болады, одан ары қазақтар малдарын жіберіп, пішен орып, егін екпейтін болсын. Орыстармен ұрыспай, жарасымды өмір сүруді өтінемін. Өйтпеген жағдайда қазақтар жазаланатын болады» деп жазды. Ал қазақтарға көрші орыс селосының Азаматтық Комитетіне жазған қатынас хатында: «...В настоящее переходное время в интересах государства и закрепления завоеванных свобод необходимо, чтобы все граждане России без различия партии, национальности и вероисповедения, жили между собою в ладу, помогая по силе возможности друг другу. Поэтому прошу граждан участка № 434 принять свои меры, чтобы не было никаких столкновений и недоразумений на земской основе...» деп, оларды да өзара жарасымдылыққа шақырды [3,37]. Шілде айынан бастап Ә.Бөкейхановтың жер және басқа қоғамдық мәселелерге байланысты көзқарасы принциптік өзгерістерге ұшырайды. Оған себепші болған, біріншіден, Уақытша үкіметтің жалпы империя көлеміндегі саяси процестерді игеру қабілетінің күн өткен сайын төмендеуі болса, екіншіден, өз құрамына енген кадеттер партиясы мен мақсат-мүддесі айқындала түскен ұлт-азаттық қозғалыстың негізгі принциптік мәселелерде өзара жітінің алшақтай түсуі еді. Егер империя көлемінде мемлекеттік тәртіптің анархиялық көріністерге орын бере бастауы ұлттық мемлекеттік дербестік туралы мәселені неғұрлым батылырақ қоюға итермелесе, ұлттық бостандық үшін күрес қарқынының өсуі көптеген мәселелерді, соның ішінде, ең алдымен, жер туралы мәселені ашық-анық, ұлттық мүдде тұрғысынан дербес көтеруді талап етті, бұдан былайғы оқиғалар ағымы ресейлік саяси ұйымының жетегінде жүруді көтермеді. Ә.Бөкейхановтың бұл кезеңдегі жер мәселесіне байланысты көзқарасы, белгілі дәрежеде, шілдедегі бірінші жалпықазақ съезінің шешімдерінде, сондай-ақ одан кейінгі уақыттағы жазған материалдарында, әсіресе «Жалпы Сібір съезі» атты мақаласында айқын көрінді. Шілдедегі жалпықазақ съезінде ол кадет партиясы құрамынан шығуының басты себебі есебінде жер мәселесін келтіріп «Кадет» партиясы жер адамға меншікті болып берілсе де жөг дейді. Біздің қазақ жерді меншікті қылып алса, башқұртша көрші мұжыққа сатып, біраз жылда сыпырылып жалаңаш шыға келеді" деп түсіндіріп, қазақтарда мүліктенген жердің болмауын, жердің ауылға, болысқа берілуін жақтады. 1917 жылдың күзіне қарай Ә.Бөкейхановтың қазақ елінің болашақ мемлекеттік құрылымы туралы көзқарасы да белгілі бір жүйеге түсіп қалғанын байқаймыз. Ол өзінің бұл мәселеге қатысты көзқарасын Сібір съезінен қайтар жолда Семейдегі қазақ жұртшылығымен болған кездесуде сөйлеген сөзінде баяндайды. Оның қысқа мазмұны мынаған саяды: 1) Ресей көп ұлтты, үлкен мемлекет. Оның құрамында,ы әрбір халықтың төл даму жолынан, күнделікті тіршілігінен туындап жатқан өз ерекшеліктері бар. Ал «осындай тілі, жаратылысы, жаны бір-бірінен бөлек халықтарды бір топ кісі қандай ақылды болса да, бәрінің керегін біліп, бәріне лайықты заң жасап, бір орталықтан басқара алмайды. Лайықты заңды өздеріне өзери ғана жасай алуға мүмкін». Жалпыға бірдей қолайлы заң шығаратын орын – Құрылтай жиналысы. 2) Құрылтай жиналысына қазақ елінен сайланған депутаттар Ресей мемлекетінің автономиялар (өз билігі өзінде) одағы болуын қолдағаны жөн Ал «автономия үш түрлі: 1) қаны біркелкі, 2) жері біргелкі, 3) шаруасы біргелік». 3) Қазақ елі жеке автономия алуға әзір емес. Өйткені «автономияны жүргізіп әкетерлік кісіміз тіпті жеткіліксіз, қазақтың жалпысын тарих даярлаған жоз». Сондықтан қазақ елі «жері біргелкі автономияны қабылдап Сібірге» қосыла тұрады. Қай күні өзін-өзі басқаруға жараса, сол күні Сібірден бөлініп автономия алмақ. Ә.Бөкейханов бұл сөзінде қазақ облыстарының Түркістанмен бірігіп автономия құруына үзілді-кесілді қарсы. Оның пікірінше, бұл екі жақ та мәдениетінің төмендігіне байланысты өздерін-өзі басқаруға даяр емес. Ал қосылған күнде , инициатива діни реакциялық күштердің қолына ауып кетуі толық ықтимал. Соңғы тұтқынға

алынғанда: ” Жер туралы немесе басқа да маңызды ұлт мәселесі жөнінде қаулы қабылдар алдында большевиктер мені түрмеге қамап, бутырқыдан кіргізіп, Кремльдің есігінен шығарушы еді. Әй, бұл жолы өйте қоймас. Енді уысынан шығармас,-” деп қалжындаған екен. Айтқаны келді. Темір ноқтанымықтап киді. “Алашорда ” мүшелерін жаппай қамауға алуына іздеп тапқандағы кілтпандары – 1921-1922 жылдары революциялық астыртын ұйым құрды, басмашыларға қосылып, башқұрт елінің көсемі Заки Волиди Тоғанмен астыртын байланыс жасады – мыс деген желеу ғана . Заки Валиди Тоған ол кезде Берлинде тұратын. Кейін ол Стамбул университетінің профессоры, түркітану мен түркі тарихы ғылымын жаңа арнаға түсірген әлем таныған ғұлама атанды. Алғашқы тергеудегі сұрақ та соған қатысты болды. Әлекең де сұраққа нықтап және асқан дәлдікпен жауап беріпті.

Әлихан Бөкейхановтың өзінің айтуынша оның жер туралы мәселесі төмендегідей: ” Менің жер туралы саясат жөніндегі пікірім мынаған келіп саяды: жерді орыстар мен (қоныс аударып келушілермен) қазақтарға тең бөліп беруге болмайды, өйткені орыстар жерді өңдеу мәдениетін жақсы меңгерген, олар жерді қалайда ұтымды пайдаланады да, кезі келгенде қазақтарды қанауға кіріседі.” Әлихан Бөкейханов 27.V.1929. Мені Жер жөніндегі халық комиссариатының жер туралы іс-әрекетіне араласады-мыс деген жайға келетін болсақ, ашығын айтайын, ол арада менің сөзімді тыңдай қоятын ешкім жоқ. Голощекиннің Сұлтанбековті айыптап: ” ол Мәскеуге келген кезде Голощекинге келмей маған келді,-” деген жаласын мен мойындамаймын. Істің анығы былай. Республиканың Жер жөніндегі халық комиссары болғандықтан да кесімді жер мөлшерінің ережесін РСФСР-дің Мемлекеттік жоспарлау Мекемесіне (1927) бекіттіру үшін Мәскеуге келді. Жердің кесімді мөлшерлері қазақ мекемелерінде Швецовтың көмегі арқылы жасалып, бекітіліп кеткен болатын. Енді сол кесімді жер мөлшерін РСФСР-дің мемлекеттік жоспарлау мекемесінде тағы да қорғауы үшін Швецовты ” ертіп барғысы келді де, сол үшін маған қолқа салды...” М.Төлепов деген азаматтың хатында былай делінген: ” КССР-дағы біздің партиямыздың алдында өзінің шешімін табуға тиісті көптеген күрделі мәселелер тұр. Соның ішіндегі ең бір шиеленіскен әрі қиын, саяси және шаруашылық тұрғысынан алғанда өте маңызды мәселелер – жер мәселесі”. Бұл жөнінде неше түрлі пікірлер айтылып, қилы-қилы ” қисындар “, “тұжырымдар ” мен “көзқарастар ” қалыптасып отыр... сынау күрделі ішкі мәселелер жөнінде Бөкейханов Әлихан сияқты контрреволюциялық элементермен пікір алысып... ” яғни Бөкейхановтың дер мәселесіне орналасуына жақсы қабақ танытпағаны анық.Бөкейхановтың жер мәселесіндегі қоғамдық саяси көзқарастарының негізі ата-бабадан қалған жерді жоғалпау екені бәрімізге түсінікті сияқты. Ертедегі ғұлама, ойшылдардың ” жер, ел ” жайлы философиялық толғауларын жалғастырушылардың бірі Әлихан болды деуге болады.

Қазақ елін өркениетті елдер көшіне қосу сол шақтағы көзі ашық азаматтарымыздың ең басты арман-мақсаты болғандығын енді ғана түсініп отырмыз. Халқымыздың өткен тарихында елеулі тұлға болған қайраткерлердің бірі – Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов. (Ол еркіндік пен теңдікті аңсаған отбасында өсті.) ” ... Бостандықты туғызған мен емес, орыс ерлері. Мен олардың жанында жолдастыққа жүрген кісі. Жүз жылдан бері бостандық үшін асылған, атылған солар. Тәңірі жарылқасында соларға бұрын айту керек,- ” деп көрсетті. Осы орайда Әлихан Бөкейхановтың революциялық, гуманистік дәстүрлерді өз бойына сіңіріп қана қоймай, бостандық, теңдік және туысқандық деген құдіретті сөздердің ұрығын өзі өскен ортаға, қазақ даласына кеңінен тарата білгенін айтқан жөн.

”Алыспаған, жұлыспаған бостандық атына мінбейді, бұғаудан босамайды. Ері құлдықтан, әйелі күндіктен шықпайды. Малына да, басына ие болмайды,-” деп ол туған халқын азаттық үшін күреске шақырды. 1913 жылы 2 ақпанында шыға бастаған ”Қазақ” өзінің биік өресімен, надандықтың құрсауында жатқан қазақ елін ояту ісіне қызмет етумен бірге, өз кезегінде шығарушыларын да тезірек саяси кемелденуіне игі ықпалын тигізгені даусыз. Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов түрлі зәру тақырыптарға арналған публицистикалық және ғылыми мақалаларының тек қазақ тарихында ғана емес, ғасыр басындағы жалпы Ресей Империясы көлеміндегі азаттық қозғалыс шежіресінен өзіне лайық орын алатындығын мақтанышпен айтуға болады.Әлихан Бөкейханов үшін өмірінің соңына дейін ең негізгі мәселенің бірі – жер мәселесі болды. Ол бұл мәселе де досы да, жауы да мойындаған білікті маман еді. Өкінішке орай жер мәселесін шешуге байланысты дәлелді ұсыныстар ескерусіз қалды. Әлихан Бөкейханов ұсынған Қазақстандағы жерді игеру принциптері мынаған бағыттады:

Қазақ бұқарасы түгел жер еншісін алып болғанша келімсектердің келуі тоқтауға тиіс. Жер үлесін алдымен патша заманында ата қонысынан айырылған жергілікті халық алуы керек. Адамға, үйге тиетін жер үлесі шаруаға жердің топырағына, жергілікті табиғатына байлаулы болады. Барлық облыс

аудандарда жер үлесін, нормасын жергілікті жер комитеттері белгілейді. Қазаққа жер кесілгенде ауылға, ұлысқа, руға өздерінің тілегіне қарай бөлінеді. Жерді бірге алған ру, ауыл болыс өз ішінде өздері тәртіп жасап, әділдікпен пайдаланады. Жерге атты казактардың ерекше құқықтары біржола жойылды. Жер сыбағасы жергілікті халыққа бұрынғы тұрғын жерінен, яғни ата-қонысынан беріледі «Ертіс бойындағы он шақырымдағы қазақ Ертістен жер алсын. Атты казак бермейміндер, біз ертістен кетпейміз, жер алмай қоймаймыз. Жерді жолмен законмен аламыз». Жерді сатуға тыйым салынады. Үлестен қалған жер мемлекет қазынасына өтеді, мұның билігі жұрт мекемесі қолына өтеді. Қазақ мемлекетінің жер үстіндегі түгі, суы, астындағы кені Алаш мүлкі болып табылады. Жер мәселесіне келгенде М.Дулатовта қалыс қалмады. «Үш жүздің баласы бәрің де қазақсың. Алған бәйгең қазақтікі болады. Алдырсаңда қазақты алдырасың», -деп ай астындағы, жер бетіндегі, жер астындағы бар байлық қазақтыкі деп, аталған қазынадан қағылсақ бүкіл үш жүз олжадан айрылдық деп есепте дейді. «Қазақ жерлері» деген өлеңінде, «Айрылсаң қалған жерден осы күнгі, топыраққа малды қазақ бағасың да», -деп ащы мысқылмен ашына жырлайды. 1920 жылы 20 тамызда Кремельде өткен ұзақ-талас тартыста алдыңғы буын ағаларының қолдап қуаттауымен сол кезде 29 жаста болған Ә.Ермеков қызыл-пролетариаттың көсемі Лениннің алдында «Қазақ автономиясына қай жерлер кіреді?» деген сауалға нақты жауап беріп, 13400 шақырымдық шекараны өз пайдасына бекіттірді. Жерсіз жер бетінде жеке мемлекет болып қалудың мәнісі жоқтығын түсінген Ә.Ермеков «Сарыарқа» газетінде жариялаған мақаласында, «Автономиясыз жұрт жер – суға ие емес, көптің аузына қарайды. Біздің қазақ – қырғыздың жері мол. Енші аламын деп телміріп отырған жұрттан жерімізді қорғауға автономия үлкен қару. Автономиялы жұрттың жер билігі өзінде болады», -деп ел болып қалуды көздесек, орайы келіп тұрған сәтте автономия жариялау жер мен елдің егемендігін сақтауға тікелей болаттай қорған болады деп түсінді. Осы орайда «Қазақ» газетінің бетінде Ахмет Байтұрсынұлы «Аңдаспаған мәселе турасында» атты мақаласында қазіргі қазақ мәселесінің ең зоры – жер мәселесі. Бұл қазақтың тірі я өлі болу мәселесі. Бұл турасында түсінік жетпей қаталасып қазақты теріс жолға салғанымыз – 5 миллион адамның обалын мойнымызға жүктегеніміз. Сондықтан бұл турасында қазаққа ақыл айтқанымыз. қазаққа һәм басқаларды да қате ұқпастан етіп анықтап ашық сөйлескеніміз абзал деп жерінен айырылу – ұлтты құртудың бір тәсілі екендігін көрсетеді. Алашорда үкіметінің 1918 жылы 24 маусымдағы «Алаш автономиясының жерінде жер пайдалану туралы Уақытша Ережесі» өзінің мазмұны мен пәрмені жағынан маңызды құжаттардың бірі болды. 11 баптан тұратын бұл Ережеде жерді пайдаланудың негізгі тәртібі көрсетілді. Алаш қозғалысының, Алашорда жетекшілерінің аса ірі тарихи еңбегі қазақ жерін сақтап қалуымен байланысты [4,37].

Осы күнгі Қазақстан Республикасы жерінің тұтастығы мен сақталып қалуында Алаш қайраткерлерінің орасан зор еңбегі жатыр. Олардың кеңес үкіметінің басшыларымен келіссөздері, әсіресе А.Байтұрсынұлының осы бағыттағы қажырлы еңбегі кейін, Қазақ автономиялық советтік социалистік республикасын құру кезінде осы автономияның аумағын белгілеуде шешуші маңызға ие болды. Осы айтылған мәселелер неше жылдар өтсе де әлі өзінің өзектілігін жоғалтпай отырғанын бүгінгі таңда байқап отырмыз. Атам заманнан бері қазақ өз жері үшін жанын салып күреске түсіп келгені тарихтан белгілі. Қазіргі таңда жер төңірегінде түйткілді мәселелер қозғалып жүр. Елбасы айтқандай, «жер тағдыры – ел тағдыры. Біздің алдымызда ел үшін тағдырлық мәні бар мәселені мұқият талқылау міндеті тұр. Осыған дейін айтылғандай, жер шетелдіктерге сатылмайды және сатылған емес. Бұл мемлекеттің мызғымас ұстанымы». Жер кодексіне енгізілген өзгерістердің мақсаты – жердің жұмыс істеуі, халықтың игілігі үшін пайда әкелуі. Жер реформасы бойынша комиссия құрылып, ҚР азаматтарына ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді сату және ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді шетелдіктерге жалға беру туралы бірнеше кездесулер өткізді [5,1]. Жер кодексіне өзгерістер енгізу туралы заң нормаларын қолдануға; шетелдіктерге, шетелдік заңды тұлғаларға, жарғылық капиталында шетелдіктер және шетелдік заңды тұлғалар үлесі 50 пайыздан асатын заңды тұлғаларға ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану құқығын беруге; жеке және заңды тұлғаларға ондай жерлерге жеке меншік құқығын беруге мораторий жарияланғаны туралы мәлімдеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жанпейсова Ж., Тенисбаев К. *Казахская национальная интеллигенция в восстании 1916 года* /- Алматы: Жалын, 1997. - 134
2. Мәмбет Қойгелдиев: *Алаш қозғалысы. Жүз жылдан соң... 12 Қараша 2017ж*
3. Нұрпейісов К. *Алаш Ғам Алашорда. Алматы: Ататек, 1995.-256 бет*

4. *Алаш айтқан асыл сөз. Бірінші басылым. Алматы: Ел-шежіре қоғамдық қоры, 2016. -296 бет*
5. *«Қоғамды толғандырған жер мәселесі» «Абай Ақиқат газеті» 27.06.2016 1-бет.*

References:

1. *Zhanpeisova zh., Tenisbayev K. Kazakh National intelligentsia in the east of 1916 / - Almaty: Zhalyn, 1997. - 134*
2. *Mambet Koigeldiev: Alash movement. A hundred years later... November 12, 2017*
3. *Nurpeisov K. Alash And Alashorda. Almaty: Ataturk, 1995. -256 pages*
4. *the noble word spoken by Alash. First edition. Almaty: El-shezhire public Foundation, 2016. -296 pages*
5. *" land issues that concern Society ""Abay Akakty newspaper" 27.06.2016 Page 1*

МРНТИ 03.20

УДК 94(574) «1950-1980» <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.03>

Далаева Т.Т.¹

*¹к.и.н., доцент кафедры истории Казахстана им. ак. Т.С.Садыкова
Казахского национального педагогического университета имени Абая,
Республика Казахстан, г.Алматы
E-mail: tenliktd@mail.ru*

**ОСОБЕННОСТИ И СОДЕРЖАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ ПАМЯТИ
ЖИТЕЛЕЙ КЕНТАУ И АЩЫСАЙ В НАЧАЛЕ ХХІ ВЕКА**

Аннотация

Статья посвящена изучению особенностей проявления коммуникативной памяти на основе анализа содержания и реализации речевой ситуации в исторических нарративах в интервью жителей Кентау и Ащысай 2015-2019 гг. Через когнитивно-коммуникативную концепцию мнемической деятельности д.фил.н. Тивьяевой И.В. автором рассматриваются особенности вербального кодирования процессов памяти в естественном языке респондентов трех поколений (условно разделенных автором по различающимся историческим периодам, в которые происходила первичная социализация респондентов): 1) родившиеся в 1920-1930-е гг.; 2) родившиеся в 1940-1950-е гг.; 3) родившиеся в 1960-е гг.

Целью публикации является выявление дискурсивного содержания воспоминаний жителей моногорода о своей жизни в контексте общих исторических событий XX века и культурного кода в информационном нарративе их интервью, разницу или тождество восприятия своего прошлого у разных поколений. Характер идентичности в воспоминаниях населения Кентау-Ащысай определяется через такие маркеры, как язык коммуникации, культурные коды и эмоциональное состояние респондентов.

Ключевые слова: идентичность, коммуникативная память, Кентау, Ащысай, «Ачполиметалл» - «Ащысай түстіметалл», ХХІ век.

Далаева Т.Т.¹

*¹т.ғ.к., академик Т.С.Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының доценті,
Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы қаласы, Қазақстан
E-mail: tenliktd@mail.ru*

**ХХІ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ КЕНТАУ ЖӘНЕ АЩЫСАЙ КОММУНИКАТИВТІК
ЖАДЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН МАЗМҰНЫ**

Аңдатпа

Мақала 2015-2019 жылдары Кентау мен Ащысай тұрғындарымен сұхбаттасу барысында тарихи әңгімелердегі сөйлеу ахуалының мазмұны мен жүзеге асырылуын талдау негізінде коммуникативті жадының көріністеріндегі ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Мақала фил.ғ.д., И.В. Тивьяеваның мнемикалық белсенділіктің когнитивті-коммуникативті тұжырымдамасы арқылы қарастырылған. Автор үш буын респонденттерінің табиғи тіліндегі есте сақтау процестерін ауызша кодтау ерекшеліктерін қарастырады (автор респонденттерді алғашқы әлеуметтенуі өткен әр түрлі тарихи кезеңдерге сәйкес шартты түрде бөлген): 1) 1920-1930 ж.ж. туғандар; 2) 1940-1950 жылдары туылғандар; 3) 1960 жылдары туылған.

Монокала тұрғындарының ХХ ғасырдағы жалпы тарихи оқиғалар мен мәдени кодекстің контекстіндегі өмірі туралы естеліктерінің дискурсивтік мазмұнын, сұхбаттарының ақпараттық баяндауындағы мәдени кодты, олардың өткенін әр ұрпақтың қабылдауының айырмашылығын немесе сәйкестігін анықтау – жұмыстың мақсаты болып табылады. Кентау-Ащысай тұрғындарының естеліктеріндегі бірегейлік сипаты қарым-қатынас тілі, мәдени кодтар және респонденттердің эмоционалдық жағдайы сияқты маркерлер арқылы анықталады.

Кілт сөздер: әлеуметтік-мәдени бірегейлік, коммуникативтік жад, Кентау, Ащысай, «Ачполиметалл», ХХІ ғасыр

Dalayeva Tenlik¹

*¹Candidate of Historical Sciences, Associate professor of Abai KazNPU,
Republic Kazakhstan, Almaty
E-mail: tenliktd@mail.ru*

FEATURES AND CONTENT OF COMMUNICATIVE MEMORY OF KENTAU'S AND ASHYSAY'S RESIDENTS AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

Abstract

The article is devoted to the study of the features of the manifestation of communicative memory based on the analysis of the content and implementation of the speech situation in historical narratives in the interviews of residents of Kentau and Ashysai in 2015-2019. Through the cognitive-communicative concept of mnemonic activity by Doctor of Filology Science Tivyaeva I.V. the author examines the features of the verbal coding of memory processes in the natural language of the respondents of three generations (conditionally divided by the author according to different historical periods in which the respondents' primary socialization took place): 1) those born in the 1920s-1930s; 2) those born in the 1940-1950s; 3) born in the 1960s.

The purpose of the publication is to identify the discursive content of the memories of the residents of a monotown about their lives in the context of general historical events of the 20th century and the cultural code in the informational narrative of their interviews, the difference or similarity of the perception of their past by different generations. The character of identity in the memories of the Kentau-Ashysai population is determined through such markers as the language of communication, cultural codes, and the emotional state of the respondents.

Key words: socio-cultural identity, communicative memory, Kentau, Ashysai, "Achpolimetal", XXI century.

Исследования на основе изучения воспоминаний свидетелей событий прошлого получили свое развитие в исторической науке ХХ века сравнительно недавно в сфере «Устной истории». Смежной областью, для которой источниками служат эти же исторические интервью у респондентов, нарратив их воспоминаний, являются Memory studies, объединяющие историков, социологов, философов, антропологов, культурологов, политологов, лингвистов, психологов и др. Объединяющим полем для всех интересующихся исследованиями памяти является выработка общих подходов к содержанию основных категорий и терминов, посредством которых и происходит изучение в этой области. Воспоминания, автобиографическая память, коммуникативная память, коллективная память, культурная память, историческая память, забвение, ностальгия, коммеморация и другие термины – могут интерпретироваться в разном ракурсе, в зависимости от поставленной исследовательской задачи в одной из перечисленных областей научного знания – social sciences или humanities.

Понятие о коммуникативной памяти, как о совокупности воспоминаний современников определенного поколения, ввел научный оборот немецкий культуролог Ян Ассман в своей работе «Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности» [1]. Исследования по коммуникативной памяти и интерпретации ее использования в вопросах изучения различных аспектов функционирования в разном социальном пространстве [2], о сложности обращения к свидетельствам личных воспоминаний в исторических исследованиях [3], в частности на примере конкретных исторических событий [4], с целью выяснения влияния фиксации социально-психологического отношения социальных групп к семейной истории [5], особенности формирования коммуникативной и коллективной памяти у определенных социальных групп [6] демонстрируют широкий охват проблематики изучения коммуникативной памяти и возможность ее дальнейшего развития.

Изучение социокультурной идентичности населения моногорода Кентау и его окрестностей, производственной основой которого был «Ачполиметал» комбинат, основано на характеристике содержания их исторических интервью, полученных научными сотрудниками центра «Айтылған тарих» КазНПУ им.Абая в 2015-2019 гг. Респонденты из Кентау и окрестных поселков Ащысай, Кантаги, Байылдыр представлены тремя поколенческими группами, условно разделенных автором по различающимся историческим периодам, в которые происходила их первичная социализация в данном пространстве: 1) родившиеся в 1920-1930-е гг.; 2) родившиеся в 1940-1950-е гг.; 3) родившиеся в 1960-е гг. Кроме того респонденты различаются по этнической принадлежности, социальному статусу и своей личной и семейной историей, что и определяло содержание их коммуникативной памяти. По мнению Я.Ассмана: «Коммуникативная память охватывает воспоминания, которые связаны с недавним прошлым. Это те воспоминания, которые человек разделяет со своими современниками. Типичный случай – память поколения. Ее группа приобретает исторически. Эта память возникает во времени и проходит вместе с ним, точнее, со своими носителями» [1, с. 52.]. Целью данной статьи является выявление дискурсивного содержания воспоминаний жителей моногорода о своей жизни в контексте общих исторических событий XX века и культурного кода в информационном нарративе их интервью, характеризуя разницу или тождество восприятия своего прошлого у разных поколений.

Опираясь на когнитивно-коммуникативную концепцию мнемической деятельности д.фил.н. Тивьяевой И.В.[2] автором рассматриваются особенности вербального кодирования процессов памяти и фактологического содержания в естественном языке респондентов трех поколений. Рассматривая коммуникативную память как проявление мнемической деятельности участников исторического интервью, будет осуществлено изучение особенностей кодирования процессов памяти и способов ее выражения на основе сравнительного анализа нарратива воспоминаний и попытки применить методы когнитивной лингвистики и. Безусловно, автор основной акцент делает на характеристику коммуникативного взаимодействия с респондентами, обращая внимание на смысловое содержание их рассказов и собственно на язык общения, эмоциональное состояние и отношение к событиям прошлого.

В качестве конкретных источников для характеристики особенностей коммуникативной памяти жителей Кентау и окрестных поселков были использованы фрагменты из текстов интервью, в которых содержится лексические единицы (слова и выражения), отражающих мнемическую деятельность респондентов.

В составе респондентов первой группы можно выделить подгруппу, в которой представлены ранее занимавшие руководящие позиции в структурах «Ачполиметалл» комбината и в партийной организации г.Кентау. В их воспоминаниях личная информация имеет стандартный характер анкетных данных, события в биографии ими изложены через решение производственных или государственных задач, воспоминания опосредованы сведениями по истории республики и взаимодействием с представителями вышестоящих органов управления – первым секретарем коммунистической партии Казахстана Д.А. Кунаевым, министром цветной металлургии СССР П.Ф.Ломако. В беседах же с респондентами, которые работали непосредственно в шахтах, на рудниках, обогатительных фабриках, темы больше касались уже непосредственно их жизни, семьи, трудовой деятельности. Очень часто они сообщали подробную информацию о судьбе своих родителей, родственников, казахи могли указывать свою родовую принадлежность. *Аққулиев Рахымберді* (1928 г.р., интервью провел М.Қойгелдиев, 18.08.2018.) так начал свое представление исследователям: «*Мен, Аққулиев Рахымберді, 1928 жылдың бірінші қазанында Балабұрғем ауылында*

туылдым. Руым қоңырат. Бес жылдық білімім бар. Ачполиметалл комбинатында, Ащысай, Мырғалымсай руднигінде кенші болып істедім. Әкем 1870 жылы өмірге келген. Ол арабша, парсыша оқыған, молда кісі болатын. Қарнақта оның Шанат ишан деген қайынісі болған. Әкем кулак ретінде ұсталған, сосын оны Қарнақтан Созаққа дейін жаяу айдаған екен. Алайда оны бір туыстарымыз ақтап алыпты. 1941 жылы өз ажалымен өмірден озды. Әкемнің ағасы 1937 жылы «Халық жауы» болып атылып кетті.»[8, с.49.]. Лексика этого нарратива существенно отличается от воспоминаний партийных и производственных руководителей. Респонденты охотно раскрывают сложные страницы истории своей семьи, вписывая в рамки культурной коллективной памяти общества.

Возвращаясь к историческим интервью респондентов, условно отнесенных автором к руководящим работникам, можно отметить, что основной акцент в их повествовании был сфокусирован на тех проблемах, которые им приходилось решать: Мәуленқұлов Сақ Мәуленқұлұлы (1926 г.р., директор комбината (1971-1989) интервью провёл М.Қойгелдиев, 04.09.2015.): о проблемах снижения производственной деятельности комбината в 1970-е гг. и путях их решения подробно остановился в своем ответе: «Сол кездегі және жақын арадағы комбинаттың келешегіне көз жіберіп қарағанда, мені қорқытатын жағдай - «Мырғалымсай» кенішінің 13-горизонты үстіндегі қорының азаюы мен кеннің төменгі жағын қазатын «Глубокий» руднигінің құрылыс жұмыстарының нашар жүруі. Сонымен бүгінгі дұрыс жағдайдың ертең қиыншылыққа ұшырауы, комбинат экономикасының төмен құлдырап бара жатқаны байқалды. ... Сол тұста Қарағанды облысында «Қарағайлы» руднигі ашық шахтамен руда ала бастады, бірақ байыту фабрикасы жоқ болатын. Осындай жағдайды пайдаланып, біз «Қарағайлыға» барып, басшыларымен келісіп, министрліктерден руда тасуға келісім алдық. «Қарағайлы» комбинаты біздің Кентаудың темір жолы бойымен есептегенде 1600 шақырым жерде еді. Сонымен қатар Жезқазғандағы «Жәйрем» кеніші де келешекте руда қазу жұмыстарын жоспарлап отырған. Екі кеннің байлығы мол. Келешектері күшті еді. Алыстан руда тасу қиындығына қарамастан есіл-дертім осы кендерде болды. Бірақ та мұндай қиын мәселені шешу үшін Қазақстанның Үкімет басшыларына шығу керек болды.»[8, с. 9.]. Другой аспект проблемы снижения производительности комбината приводит главный инженер (1969-1973), затем директор (1973-1982) рудника «Ащысай» Махсұтов Ж.М. (1933 г.р., интервью провёл Е. Пазиллов, 03.03.2019.): «Ащысай полиметалл комбинатының 1970 жылдан бастап дотациялы кәсіпорыннан табыспен жұмыс істейтін өндіріс ошағына айналып, 1980 жылдың аяғына дейін КСРО Түсті Металлургия Министрлігіне қарасты өнеркәсіп орындары арасында үздіктердің қатарында болған еді. Осыған қандай жағдайлар әсер етті деп ойлайсыз?

Расында 1960 жылдың аяғына дейін Ащысай полиметалл комбинаты қорғанысқа қажетті өнім өндіретін кәсіпорын болғандықтан тиісті министрлік тарапынан қаржылай көмек алып отырған кәсіпорындардың бірі болды. Оған себепші болған жағдай, біріншіден, сол жылдары мерзімінде пайдалануға берілуі тиіс Кентау кен байыту фабрикасының өз уақытысында іске қосылмауы әсер етсе, екінші жағынан, кен өндіру үрдісінде көп мөлшерде тоқтаусыз келіп отыратын жер асты суларын насосар арқылы сыртқа айдап шығу қосымша шығындарды талап етті. Сондықтан комбинатта өндірілетін өнімнің өзіндік құнын қымбат етіп жіберді. Біз ақылдаса келе, КСРО Түсті Металлургия Министрлігінің алдына осы мәселенің шешімі ретінде Жезқазған өңіріндегі Жәйремнен кен тасымалын ұйымдастыру мәселесін қойдық. ... Жаңа техника мен технологиялардың қолданудың нәтижесінде комбинаттағы еңбек өнімділігі бірнеше есеге өсті.»[8, с. 70-71.].

Сходство в содержании тем коммуникативной памяти у респондентов данной группы наблюдается и в их воспоминаниях о решении социальных и продовольственных вопросов в период позднего социализма, так как значение этого в деятельности руководящих работников этого времени занимали одно из центральных мест: Жәкішев Әуезхан Жақышұлы (1929 г.р., интервью провёл М.Қойгелдиев, 04.09.2015.): «Қай жылдары Кентау қалалық партия комитетінің бірінші хатшысы болып істедіңіз? - 1963 жылдан бастап 1966 жылдың ақпанына дейін. Мен хатшы болып барғанда әсіресе, нан мәселесі қиын болып жатты. Қалаға нан жетіспеді. Жүгеріден жасалған нан жедік. Пленумда мені бірауыздан бірінші хатшы етіп сайлаған соң, осы мәселеге кірісіп кеттім. Нанның не себепті жетпей жатқанын тексеріп талдау жасадым.»[8, с. 17.]. Мәуленқұлов Сақ Мәуленқұлұлы (1928 г.р.) вспоминал: «1970-1989 жылдар аралығында комбинат бір ритмде істеп, қорғасын, мырыш, барит концентраттарының жылдық бағасын 62 млн сомнан 155 млн-ға дейін көтерді, жылдық пайда 25 млн. сомды құрады. Комбинаттың жұмысшы-қызметкерлеріне көп тұрғын үйлер, 780 орындық Мәдениет сарайы, 200 орындық аурухана, 300 адам қабылдайтын емхана, балалар ауруханасы, мектептер, бала-бақшалар, кеншілер демалатын орындар: «Қызыл көл», «Құмкөл»,

«Шаға» саяжайы ашылды. Біз қосалқы шаруашылықтың ең оңайы - көкөніс пен бақшадан бастадық. Жылдың аяғына дейін пайдаланатын жерді белгілеп, шахтадан судың құбырын жеткіздік. Комбинатта жер жыртатын трактор, жүк таситын машиналар жеткілікті болатын. Мақсатымыз - 15 га жерді жырттып, қауын, қарбыз, қияр, помидор, пияз отырғызу. Олар піскен соң рудниктердің алаңынан «ларектер» ашып, арзан бағамен шахтерларымызға сататын болдық. Кентаудан жақын, Қаратаудың оңтүстік бөктерінен мал қора, шошқа фермаларын салуды ұйымдастырдық. Он жыл ішінде (1979-89 ж.ж.) біздің қосалқы шаруашылығымыздағы малдың саны: сиыр - 17000 бас, қой - 12500, шошқа - 1600, ешкі - 1000, жылқы - 230, түйе - 50 басқа жетті. Көлдерден: Сырдариядан балық аулайтын бригада құрып, жылда ұстайтын балықтың салмағын 150 тоннаға жеткіздік. Қазақстан Министрлер Кеңесіне, облыстық атқару комитетіне барып жүріп «Кентау» совхозын өзіміздің қосалқы шаруашылығымызға қосып алдық. Сол уақытта облыстық атқару комитетінде бастық болып Сергей Александрович Терещенко істейтін еді. Сонымен Димекеңнің айтқан бір ауыз сөзі бізге көпке дейін берері мол жемісті жұмыс болды.»[8, с. 11-12.]. Подробная информация об успехах подсобного хозяйства в решении продовольственных вопросов показывает их важность в повседневной жизни населения города и окрестных рабочих поселков. Достаточно часто и другие респонденты говорили именно об этой характеристике благосостояния проживавших здесь людей. Мамедов Шаустан Бачатович (1953 г.р., интервью провела Т. Далаева, 02.03.2019.) – респондент из второй поколенческой группы: «И снабжение, вот допустим, село раньше «Атабай» было, сейчас «Карнак» называется, в общем, все сажали в весенний период. Всё полностью, овощи и фрукты. И потом все это сбывали, и всем рабочим раздавали через магазины. В счет зарплаты. У нас подхоз свой был. Значит каждому рабочему по надобности скот давали. Мал керек, қой керек, ешкікерек. Қанша керек болса, аласын. Да, это же все наше было, комбинатовское. И потом, по приказу руководства, раздавали рабочим. Очень даже хорошо было.»[8, с. 178.].

В коммуникативной памяти респондентов первой и второй поколенческих групп, можно наблюдать особое отношение к теме еды, это связано с трагическими событиями предвоенного и военного времени, голодным существованием гражданского населения в тылу. Из рассказа Цой Игнатия Ивановича (1934 г.р., был начальником шахты на руднике Ащысай, проживает в поселке уже почти 60 лет, интервью провела З.Мырзатаева, 23.03.2019): «Еще я вспомнил, в годы войны я учился в школе, нам давали хлеб, каждый ученик - 50 грамм в день, черный-черный хлеб. Ну, в школе, когда учишься, 5-6 уроков, вот за это время. И дежурный по классу, у него поднос такой черный, он ходил в буфет, буфетчица там вешала каждые 50 грамм, отвесит и положит сюда. 25 учеников - 25 кусочков. И в класс приносит, и между партами так ходит, и мы сами брали ... там иногда не целый, а довесок, кусочек, не хватает до 50 грамм, с маленьким кусочком брали. Я сразу кушал, а некоторые девочки домой несли, салфеткой, бумагой, полотенчиком завернут и в сумку. Вот эти два случая помню... Как нам хлеб носили. Мы ждали, когда дежурный придет... Когда мы дежурному говорили: «Бар бар, нан алып кел». ... В школе в принципе не кормили, только вот хлеб давали. Домой придешь, что сделает мать, а летом мать что (только) ни делала: одуванчик есть, который дуется, корень там есть, листья... мы собирали с корнем, и листья там были, в корзину или какой-нибудь мешочек, и приносили домой. Мать толкла это, потом черную муку мешала, и блинчики-оладьи делала, и мы так кушали. Вот так жили.» [8, с. 77.]. Трагические события 1930-1940-х гг. имеют четкое описание в нарративах наших респондентов. Уже другое, контрастно радостное по эмоциональному фону повествование о еде и ее вкусе у респондентов третьей поколенческой группы, чье детство пришлось на 70-е гг. XX в. При всей оптимистичной направленности нарратива угадывается ностальгическое отношение к своему детству и юности периода позднего социализма. Павленко Валентин Николаевич (1963 г.р., интервью провела Т.Далаева, 01.03.2019.): «В школе, класс, наверное, 8-й – 9-й, взрослые мы были, я помню, как в палатках жили как военные сборы, это была как начальная военная подготовка. Все как положено. Неделю или две мы там жили, романтика, хорошо кормили, консервы, тушенка с макаронами. Так хорошо было. Спокойно было. Вспоминаешь, люди добрее были. ... Колбасу, помню, по 3,60 руб, копченая... Как сейчас (помню), сломать ее, весь жир выковырять и кушать идти, а сейчас вот нет такой колбасы, то ли рецепторы притупились уже, но вот нет такой. Очень много ароматизаторов сейчас. Кисель, помню, купишь, его не завариваешь, а сразу кушаешь, вот так. И кофе был такой в пакетике, 20 копеек стоил. Тоже помню. Тоже ходишь, грызешь. ...Вот в хрущевские времена, в 1963 году еще Хрущев был, в 1965-м уже Брежнев. Так вот кукурузные

сухарики были, кукурузные палочки, сейчас они слегка видом только похожи, кукурузные хлопья, большая пачка была, то что сейчас, это не то. Лишь отдаленно напоминают. Помню, пористые такие, вкусные, в чай сладкий макнешь и прям «м-м-м» [8, с.196-197.].

Вопросы снабжения продуктами питания в 1950-1970-е гг., организации столовых, практик приема пищи в обеденное время в шахтах, смакование вкуса отдельных продуктов при их описании нашли отражение в мнемических высказываниях и рассказах участников встреч с исследовательской группой центра «Айтылған тарих». Представленные языковые факты описания вопросов продовольственного снабжения в единой системе средств вербального кодирования индивидуальной памяти наших респондентов указывают на наличие активного речевого взаимодействия между участниками мнемической ситуации – интервью.

Еще одной темой, которую поднимали сами респонденты, была тема об уникальности и красоте городского пространства Кентау и окрестных рабочих поселков. Создаваемое социокультурное пространство должно было определить новое содержание идентичности трудящихся Ащысай-Кентау и отличать их от населения соседних районов Южно-Казахстанской области [9, с. 312.]. Коммуникативная память о начале строительства города отражает не совсем оптимистичную картину первых строений. Так, *Махсұтов Ж.М.* (1933 г.р.) рассказывал: «*Мен Кентауга алғаш өндірістік іс-тәжірибеден өту үшін 1952 жылы келдім. Ол кезде комбинаттың бас басқармасы Хантағыда болатын. Жаңадан бой көтеріп жатқан жас қалада ол кезде кейінгі жылдардағыдай жасыл желекті көшелері мен көпқабатты тұрғын үйлер болған жоқ. Қуатты құрылыс базасы болмағандықтан болар, алғашында салынған тұрғын үйлердің биіктігі көбінесе 2-3 қабаттан аспайтын. Қаланың жоспарына көз жүгіртсек, тұрғын жайлар құрылысы солтүстік және шығыстан бір қабатты үйлерден басталып, орталыққа қарай 2-3 қабатқа дейін көтеріледі. Сосын қаланың батыс және оңтүстік бағытында 4 және 5 қабатқа биіктейді. Менің есімде қалған Кентауда алғаш салынған қоғамдық ғимараттар қатарында нан зауытын, жабдықтау бөлімінің қоймасын атап өте аламын. Сонымен қатар, қазіргі «Дружба» кинотеатрының орнында құрылысқа қажетті бетон және ерітінді заттар тұратын үй болған еді.»[8, с. 68.]. В этом нарративе у нашего респондента можно наблюдать использование мнемических высказываний: «Қаланың жоспарына көз жүгіртсек» - «Посмотрим на план города», буквально в переводе «пробежимся глазами по плану города», «Менің есімде қалған – «я помню». Это говорит о включенности респондента в процесс воспоминания, о когнитивной ситуации восстановления информации. Еще все только начиналось. А в интервью *Каракозиди Дмитрия Андреевича* (1944 г.р., интервью провели Т.Далаева, Е.Пазилов, 01.03.2019.) уже предстает иная картина: «*Это руками Леонида Ироклиса изготовлены в городе Кентау капители ионического ордера, украшающие колонны клуба «Дружба» и городского Лектория. Узоры коринфского ордера на капителях арки у входа в парк «Горняков». И многие другие, уже не сохранившиеся украшения в городе Кентау. ... Люди, проектировавшие город Кентау учли особенности нашего климата. Поэтому в Кентау узкие улочки с односторонним движением, которые раньше почти полностью были укрыты от палящих лучей солнца растущими по краям деревьями. Для орошения использовалось около двухсот сорока километров ирригационных лотков, по которым в летнее время постоянно текла вода, да ещё улицы поливались по несколько раз в день. Всё это создавало свой микроклимат. Когда в окрестности города было +50, в Кентау было меньше + 40. Поэтому к деревьям, кустарникам, цветам относились бережно, даже трепетно. Как-то я находился в кабинете директора комбината «Ачполиметалл» В. И. Логинова. Влетает секретарша и сходу: «Владимир Илларионович, на проспекте Ленина розы рвут». Директор, прервав кого-то, взял трубку телефона и начальнику ГОВД: «Слушай ты! Уже днем на проспекте розы рвут, ты куда смотришь?! Да мне плевать, хоть сам сторожи, хоть спи там». В то время лозунг, превратим наш город, в сплошной розарий почти все воспринимали, как аксиому. Нашим Кентау восхищались все; и туристы с разных уголков СССР, и гости из-за рубежа, и просто люди, впервые попавшие к нам. Гостей поражало всё. И красота города, и успехи в производстве, в здравоохранении, в озеленении, в организации досуга и т.д. К нам приезжали изучать наши достижения в труде из СЭВ (Совет Экономического Взаимодействия), в культуре из ЮНЕСКО, в здравоохранении из ВОЗ.»[8, с. 155.]. Приведенный отрывок из текста интервью респондента свидетельствует о гордости и любви к своему городу. Художественное описание улиц создает живой образ городского пространства, при этом язык и лексика довольно конкретны, использовано мало эпитетов. Мнемический опыт ретранслируется из коммуникативной памяти Дмитрия Андреевича и соотносится с культурной коллективной памятью.**

Опираясь на когнитивно-коммуникативную концепцию мнемической деятельности Тивьяевой И.В. и не претендуя на ее полное применение к материалам данной публикации, можно согласиться, что «результаты работы механизма индивидуальной памяти субъекта фиксируются в языке и транслируются не в произвольной форме, а в соответствии с определенными когнитивно-коммуникативными факторами, действующими в момент коммуникативного взаимодействия» [10, с.34.]. Для исследования вопросов социальной и повседневной истории через материалы исторических интервью определенных поколенческих групп следует рассматривать нарратив их воспоминаний через концепт коммуникативной памяти.

Список использованной литературы:

1. Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Пер. с нем. М. М. Сокольской. - М.: Языки славянской культуры, 2004. - 368 с.
2. Экман М. Воспоминания пространства // Гефтер. – 2013.29.07. // URL: <http://gefter.ru/archive/9540> (дата обращения: 30.08.2020.).
3. Фрид Й. Память и историческая наука // Гефтер. – 2016. - 26.09. // URL: <http://gefter.ru/archive/19510> (дата обращения: 30.08.2020.).
4. Проказина Н.В., Старых Н.П. Коммуникативная память о Великой Отечественной войне: теоретические подходы и социальная практика // Среднерусский вестник общественных наук. - 2014. - № 5(35). - с.35 – 42.
5. Широкалова Г. С. Коммуникативная память: опыт изучения семейных историй (по материалам социологического практикума в вузе) // Социологические исследования. 2018. № 5. С. 145-153. DOI: 10.7868/S0132162518050136
6. Яковлева А. Коллективная и коммуникативная память научного сообщества: особенности формирования и исследования // Вопросы философии. 2020. Т. № 6. С. 23–27. DOI: <https://doi.org/10.21146/0042-8744-2020-6-23-27>
7. Тивьяева И.В. Фиксация и трансляция индивидуальной памяти средствами естественного языка / И.В. Тивьяева. – М.: Флинта: Наука, 2018. – 224 с.
8. Ащысай-Кентау тұрғындарының өміріндегі әлеуметтік-мәдени бірегейлік (1927 ж. – XXI ғ.б.)». Естеліктер мен тарихи сұхбаттар жинағы. /Құрастырушылар: М.Қ. Қойгелдиев, Т. Исанский, З.Б. Мырзатаева, Т.Т. Далаева./ М.Қ. Қойгелдиев редакторлығымен. – Алматы: ИП «Балауса», 2019. – 392 б.
9. Далаева Т.Т. Социокультурное пространство Ащысай-Кентау в воспоминаниях его жителей: конструирование идентичности // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки» - 2019. - № 1 (60). С. 309 – 316.
10. Тивьяева И.В. Когнитивно-коммуникативная концепция мнемической деятельности // Автореферат на соиск. уч.ст. докт.фил.н. – М., 2018. – 38 с.

References:

1. Assman Ya. Cultural memory: Writing, memory of the past and political identity in the high cultures of antiquity / Trans. from the German M. M. Sokolskaya. - M.: Languages of Slavic Culture, 2004. - 368 p.
2. Ekman M. Memoirs of space // Gefter. – 2013.29.07. // URL: <http://gefter.ru/archive/9540> (accessed: 30.08.2020.).
3. Fried J. Memory and historical science // Gefter. - 2016. - 26.09. // URL: <http://gefter.ru/archive/19510> (accessed: 30.08.2020.).
4. Prokazina N. V., Starykh N. P. Communicative memory of the Great Patriotic War: theoretical approaches and social practice // Central Russian Bulletin of Social Sciences. - 2014. - № 5(35). - p. 35-42.
5. Shirokalova G. S. Communicative memory: the experience of studying family stories (based on the materials of the sociological workshop at the university). 2018. No. 5. pp. 145-153. DOI: 10.7868/S0132162518050136
6. Yakovleva A. Collective and communicative memory of the scientific community: features of formation and research // Questions of philosophy. 2020. Vol. no. 6. pp. 23-27. DOI: <https://doi.org/10.21146/0042-8744-2020-6-23-27>
7. Tivyaeva I. V. Fixation and translation of individual memory by means of natural language / I. V. Tivyaeva. - M.: Flinta: Nauka, 2018 – - 224 p.

8. *Aschysay-Kentau turgyndarynyn omirindegi aleumettik-madeni biregeilik (1927 zh. - XXI g. b.)". Estelikter men tarikhi sukhbattar zhinagi. / Kurastyrushylar: M. K. Koigeldiev, T. Isansky, Z. B. Myrzatayeva, T. T. Dalayeva. / M. K. Koigeldiev editorlygy men. - Almaty: IP "Balausa", 2019. - 392 b.*

9. *Dalaeva T. T. Socio-cultural space of Aschysai-Kentau in the memories of its inhabitants: constructing identity // Bulletin of KazNPU im. Abaya. Series "Historical and Socio-political Sciences" - 2019. - № 1 (60). Pp. 309-316.*

10. *Tivyaeva I. V. Cognitive-communicative concept of mnemonic activity // Abstract for the degree of Doctor of Philology, Moscow, 2018. - 38 p.*

ӘӨЖ:93/94. 323 (045)

МРНТИ 03.20.32 <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.04>

Ә.М. Қоскеева¹

¹*PhD докторы, аға оқытушы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан*

КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ ҚАЗАҚТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛ ЗИЯЛЫЛАРЫНА ҚАТЫСТЫ ҰСТАНҒАН САЯСАТЫ (XX ҒАСЫРДЫҢ 80-90 ЖЖ.)

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың 80-90 жылдарындағы кеңес үкіметінің шығармашылық интеллигенцияға қатысты кереғар саясаты қарастырылған. Сонымен қатар автор ұлттық бірегейлікті жоғалту қаупі туралы мәселені қазақтың шығармашыл зиялылардың қайта құру уақытына дейін, жылымық және тоқырау кезеңінде әр түрлі жиындар мен съездерде өткір қойылғандығын ашып көрсеткен. Қоғамдағы дағдарыстың тереңдеуімен әлеуметтік және этникалық қайшылықтар шиеленісе беруімен ол 1986 жылы Алматыда қазақ студенттерінің көтерілісіне ұласқандығы белгілі. Дүниежүзін дүр сілкіндірген осы желтоқсан көтерілісі қазақ жерінде халқының намысымен өлшенетін ұлттық сана-сезімі жоғары жаңа ұрпақтың келгенін дәлелдеді. Және де мақалада жас ұрпақтың, әсіресе Мәскеуде білім алып жүрген қазақ жастарының көзқарастары мен іс-әрекеттері саяси жүйеге лайықты тойтарыс бергендігі талданған. Сонымен қатар Мұхтар Шахановтың да әрекеттері назардан тыс қалмаған.

Тірек сөздер: кеңес үкіметі, шығармашыл зиялылар, қазақ жастары, ұлт саясаты, саяси жүйе.

*Koskeyeva A.M.*¹

¹*PhD, Senior Lecturer, S.Seifullin Kazakh Agro Technical University
Nur-Sultan, Kazakhstan*

SOVIET POWER REGARDING KAZAKH CREATIVE INTELLIGENTSIA (80-90 YEARS OF THE XX CENTURY)

Abstract

The article discusses the paradoxical policy of the Soviet government in the 80–90s of the twentieth century in relation to the creative intelligentsia. The author also pointed out that the problem of the threat of loss of national identity was acute at various meetings and congresses of the Kazakh creative intelligentsia before perestroika, during the thaw and stagnation. It is known that with the deepening crisis in society and the escalation of social and ethnic tension in 1986, an uprising of Kazakh students in Almaty followed. This December uprising, which shocked the world, proved that a new generation with a high level of national identity, measured by the honor of the people, came to the Kazakh land. The article also analyzes the views and actions of the young generation, especially the Kazakh youth studying in Moscow, who gave a worthy answer to the political system. And also the actions of Mukhtar Shakhonov did not go unnoticed.

Keywords: soviet power, creative intelligentsia, Kazakh youth, national politics, political system.

А.М. Коскеева¹

*¹доктор PhD, старший преподаватель,
Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина,
г. Нур-Султан, Казахстан*

ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ОТНОШЕНИИ КАЗАХСКОЙ ТВОРЧЕСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ (80-90 ГОДЫ XX ВЕКА)

Аннотация

В статье рассматривается парадоксальная политика советской власти в 80–90-е годы XX века в отношении творческой интеллигенции. Автор также указал, что проблема угрозы утраты национальной идентичности была острой на различных собраниях и съездах казахской творческой интеллигенции до перестройки, в период оттепели и застоя. Известно, что с углублением кризиса в обществе и эскалацией социальной и этнической напряженности в 1986 году последовало восстание казахских студентов в Алматы. Это декабрьское восстание, которое потрясло мир, доказало, что на казахскую землю пришло новое поколение с высоким уровнем национального самосознания, измеряемым честью народа. В статье также анализируется взгляды и действия молодого поколения, особенно казахской молодежи, обучающейся в Москве, которые дали достойный ответ политической системе. А также не остались незамеченными действия Мухтара Шаханова.

Ключевые слова: советская власть, творческая интеллигенция, казахская молодежь, национальная политика, политическая система.

Кеңестік дәуірдің саяси-әлеуметтік қайшылықтарға толы XX ғасырдағы 70 және 80-жылдардың алғашқы кезеңі қоғамтанушы, тарихшы ғалымдар тарапынан тоқырау кезеңі деп аталады. Тоқырау – әміршіл-әкімшіл басқару жүйесіне негізделген қоғамдағы саяси билік пен әлеуметтік-экономикалық бағдарындағы дағдарысынан да байқала бастады. Кемелденген социализм құру жолында ұстанған саяси бағыт бұлыңғырлығы да қоғамдық санада көмескілене түсті. Әсіресе, «түрі ұлттық, мазмұны социалистік» ұстанымды басты орынға қойған идеология зардабына қазақ руханияты аяусыз ұшырады. Мәселен, 1960-1980 жылдары республикада қазақ тілінде білім беретін бес жүзге жуық мектеп жабылды. 205 ауданның тек жиырма үшінде ғана іс қағаздары қазақ тілінде жүргізілді [1, 481-с.]. Ана тілінің мүшкіл халі қазақ мәдениетінің, әдебиетінің өрісін барынша тарылтып, ол ғылым салаларының әдіснамалық негіздерінің ұлттық сипатына кереғар ықпал етті. Осы сипаттағы кеңестік жүйенің мақсатты саясатымен текетіресте ұлт рухының айбары, айбыны болған қазақ білімі, ғылымы, тарихы, әдебиеті күштеп танылған маркстік-лениндік әдіснаманы еріксіз басшылыққа алғанымен тарих талқысының кезекті тезіне түсіп, ұлттық болмысты сақтап қалудағы міндетін атқаруға тырысып бақты.

Тоқырау жылдарындағы кеңестік саяси жүйедегі дағдарыс және де әлеуметтік өмірдің барлық саласын дерлік шарпыған қайшылықтар қоғамда күрделі өзгерістердің жетілгенін айқындады. «70-80 жылдар ішінде біздің бір кезде сенген коммунистік мұраттарымыз әлсіреп, қоғамды жеке бастың мүддесін ойлаушылық, қызмет бабын пайдалану фактілері, тоғышарлық, мінез-құлықтың ұсақтығы кеулеп бара жатты. Бұл басшылықтан бастап, ел билеу жүйесінің төменгі сатысына дейінгі қауымды түгел қамтыды» [2, 491-б.].

Қоғамдық дамудың әлеуметтік ағысында пісіп жетілген саяси дағдарыстан шығудың кейбір жолдары КОКП ОК-нің 1985 жылғы сәуір пленумында өткір қойылды. Онда кеңес тарихында қайта құру, жариялылық деген атпен өз ізін қалдырған жаңа саяси бағыттың алғашқы қадамдары жасалып, қоғамдық сананы сол үрдіске бейімдеуде шығармашылық интеллигенцияға үлкен сенім жүктелді. Өз кезегінде КОКП XXVII съезі (1986.25.II) демократиялық жаңғырудың жаңа саяси бағыт-бағдарын қайта құру талабы тұрғысынан айқындай отырып, тоталитарлық жүйе қысымындағы қасаң қағида шырмауындағы тұтас руханият әлемінде қордаланған сан алуан мәселелерді әлеумет талқысына салуға түбегейлі жол ашты. Бас хатшы М.С. Горбачев баяндамасында «Біз үшін жариялылықты кеңейту принципті мәселе болып табылады. Бұл саяси мәселе. Жариялылықсыз демократизм, әлеуметтің саяси белсенділігі жоқ және болуы да мүмкін емес» [3] - деп атап көрсетілді.

Кеңестік тоталитаризмнің түпкілікті күйреуіндегі шешуші саяси қадам жариялылық, демократиялық заңдылықтарды қалпына келтіру негізінде өрбігендіктен де кеңестік әміршіл-әкімшіл жүйе тұтас рухани арнаны қатал бақылауда ұстаған өзінің цензуралық қысымынан бас тартуға мәжбүр болды [4, 482-с.].

XX ғасыр – «ұлтшылдық» ғасыры аталуы тегін емес, себебі осы уақытта ұлттық қозғалыстардың белсенділігі артты.

КСРО-ның ыдырауының басты себебі ұлт мәселесінің шешілмегендігінен екені белгілі.

Қоғамды демократияландыру ұлттық процестердің жандандырды. Қайта құру дәуірі ұлттық сана сезімнің өсуімен және ұлтаралық қатынастардың шиеленісуімен сипатталады.

Горбачевтың қайта құру кезіндегі жариялылық кеңес үкіметінің ұлт саясатындағы қателіктері мен барлық қылмыстарын ашып берді. Бұл үрдіс қазақ ұлттық сана-сезімінің жаңғыру процесінде көрінді. Халықтың тарихи жады ояна бастады. Ұлт мәселесінің шешілмеуі, және де шынайы ұлттық мемлекеттіліктің болмауы жүйенің заңсыздықтарына жол ашып берді. Ондағы шынайы жағдай жарияланған интернационализм принциптеріне сай келмеді.

Қазақ мектептерінің қысқаруы, қазақ тіліндегі кітаптар тиражының азаюы қазақ интеллигенциясының арасында алаңдаушылықты үдете берді. Жазушылар және шығармашылық интеллигенцияның басқа да өкілдері қазақ тілін қорғау, мәдениеттің орыстану қаупі жөніндегі өз ойларын ашық айта бастады. Бұны әдеттегідей мемлекеттік-партиялық органдар ұлтшылдық көріністері деп қабылдады.

Осылайша, республиканың МҚК (КГБ) бір анықтамасында «Алматыда 1986 жылдың күзіндегі балаларды ана тілінде оқыту мәселесі жөніндегі» «әдеттен тыс саяси жағдай» белгіленген. Документте «бұл мәселені жазушы Шона Смаханұлы, журналист Сұлтанғали Қаратаев («Жалын» баспасында жұмыс істейді) және басқа да интеллигенция өкілдері тудырды және қыздырды» деп сызып көрсетілді. Онда «олар балалардың тізімін жасап, мекемелер мен қала көшелерінде қазақ ата-аналарын балаларын тек қазақ мектептеріне беруге азғыратын жарнамалар іліп, «ата-аналар комитеттері» атынан «жиналыстар» ұйымдастырып, онда «ұлттық» бала-бақша мен мектептерді дереу ашу жөніндегі талаптарын қойып, сонымен ұлттық арандатушылықты қоздырып жатыр» [5, 240-с.] - деп жазады.

1986 жылғы желтоқсан айындағы қазақ жастарының көтерілісін жауыздықпен басқаннан кейін екі жарым жыл бойы коммунистік тоталитарлық жүйе көтеріліс құрбандарына жаны ашыған, көмектескен күдіктілерді қудалады. Осындай жағдайда көтерілістің шынайы себептерін зерттеу туралы биліктен талап етуге ешқандай мүмкіндік болған жоқ. Тек екі жарым жыл өткен соң Мұхтар Шаханов бірінші рет Қазақстандағы желтоқсан көтерілісін тексеру жөніндегі депутаттық комиссия құру туралы талап қоя білді. М. Шаханов КСРО халық депутаттарының I съезінде Алматыдағы желтоқсан көтерілісін объективті бағалау үшін әр республика өкілдері - КСРО халық депутаттары арасынан комиссия құруды талап етті. Ол «қазақ ұлтшылдығы» деген түсінікті кез келген халықтың тағдырына бей-жай қарайтын сыбайлас партократтардың ойдан шығарғанын іспен дәлелдеді. М. Шахановтың қиын әрі ізгі ісін КСРО-дағы көптеген белгілі әрі беделді адамдар: А. Сахаров, Б. Ельцин, Е. Евтушенко, Ч. Айтматов, А. Вознесенский, Р. Гамзатов, Д. Кугультинов және т.б. қолдап шықты. Көптеген жоғары адамзаттық принциптері бар адамдар республиканың үкіметі мен Жоғарғы кеңесіне жолдаған хаттарында 1986 жылғы желтоқсан көтерілісін қарастыру жөніндегі үкіметтік комиссияны дереу құруды талап етті. Бұл көтерілісті тексеру жөніндегі қоғамдық комиссияны құру әрекеттері де болды. Мысалы, Қазақстан Жазушылар Одағының қоғамдық жұмыс комиссиясы ұйымдастырылды, оны билік мойындамады және оның қызмет нәтижелері белгісіз болып қалды. М. Шахановтың және ол басқарып отырған комиссиясына айыптар да тағылды: комиссия жұмысы ұлтаралық араздықты тудырады-мыс және таратуға әрекет жасалды. М. Шаханов сол жылдардағы драмалық қақтығыстарды өзінің деректі хроникасында жазғаны белгілі [6].

Желтоқсан көтерілісі М. Шаханов Мәскеуде еді. Ол әдебиетшілердің Орталық үйінде шығармашылық кешке дайындалып жатқан еді. Кешті Е. Евтушенко жүргізуі тиіс болатын. Кеш 19 желтоқсанға жоспарланған еді, алайда бір күн қалғанда КСРО Жазушылар Одағының басшыларын КОКП ОК-не шақыртып Алматыда ұлтшылдық толқулардың болып жатқанын айтып Шахановтың кеші дәл қазір орынсыз екенін ол аяғын сындырып алғанын мәлімдесін деді. Алайда ОК-те Е. Евтушенко кешке дипломаттардың шақырылғанын алға тартып және бар жауапкершілікті өзіне алатынын айтқаннан кейін іс-шараны өткізуге әзер дегенде рұқсат береді. Кеште бір жағдай болады. Оқиға өткеннен кейін бір сұхбатында М. Шаханов кеш барысында сахнаға бір жас жігіт шығып,

Алматыдағы қанды зорлық-зомбылыққа қарсылығын айта бастайды [6, 99-с.]. Біраз жылдар өткен соң, басқа сұхбатта М. Шаханов желтоқсан көтерілісі кезінде қазақ халқының ұлттық намысын қорғап сөз сөйлеп, Мәскеуде тұтқындалған сол жас жігітті таба алмай жүргенін айтқан еді. Қазақ баспасөзіндегі бір мақалада бұл жас жігіт Ақтөбе қаласынан табылғаны туралы жазылған еді [7]. Ол белгілі ақтөбелік кәсіпкер Байжарқынов Ербол Барысұлы болатын. Сол жылдары ол Мәскеу гидромелиорациялық институттың 3 курс студенті еді. Сол кезде Мәскеудің әр жоғары оқу орындарында 200-дей қазақ студенттері оқитын. Е. Байжарқыновтың сөзі бойынша Алматыдағы көтеріліс Мәскеудегі қазақ студент жастарын дүр сілкіндірді, басқа да бес жоғары оқу орындарының қазақ студенттерімен болған бірлескен талқылаулардан кейін Қазақстан өкілдігінде наразылық акциясын ұйымдастыруға шешім қабылданды. Сағат таңғы сегіздерде Қазақстан өкілдігінде 40 шақты жеңіл көлік пен басқа да техника жинала бастады. Елшілік өкілдері жастарды ішке кіргізе бастады. Алматыдан кездесуге республиканың Министрлер Кеңесінің өкілдері арнайы ұшып келді.

Министрлер Кеңесінің Төрағасы Саламат Мукашев және басқа да адамдар президиумда отырып, жиналғандардың уәждерін тындады. Студенттер бірінен кейін бірі сөйлеп, Маркс пен Лениннің және де М. Горбачевтың сөздерінен үзінділер келтіріп, халықаралық құқық нормаларының ережелерін келтіріп, басшыларды тығырыққа тіреді. Саламат Мукашев, не істерін білмей «Сендер сияқтылар Алматыдағы тәртіпсіздікті ұйымдастырғандар!» деп айқайлай бастады [7].

Мәскеудегі М. Шахановтың поэзия кеші туралы Ербол былай деп еске алады: «Кешті Евгений Евтушенко жүргізді. Бірінші қатарда Одаққа әйгілі ақындар мен жазушылар отырды. Кеш барысында барлығы гүл беріп, құттықтап отырды. Сол кезде мен өз қағазымды алып, микрофонға қарай беттедім. Енді сөйлейін деп жатыр едім Евтушенко алдымда тұрып алып, сөйлеуге мұрша бермеді. Евтушенко қолымдағы қағазымды көріп, қорқып кетті: «Жігітім, отырыңыз, отырыңыз. Мұхтар Шаханов қазір өзі сөйлейді, өзі сөйлейді» деп қайталай берді. Онда мен тактикамды өзгертіп, қағазымды тығып қойдым. Мұхтар Шахановқа гүл беруге сахнаға екінші рет шықтым. Бұл кеш тікелей эфирде көрсетіліп жатқан еді. М. Шахановқа гүл ұсына отырып: «Аға, бір сұрағым бар!» дедім. Ол, қолымды қыса отырып: «Інішек, елде жағдай шиеленісіп тұр. Бәрін білем. Айтпа, сұрама!», - деп мені сахнадан тез шығарып салды [7].

Атап айтқанда, желтоқсан көтерілісінен кейін МҚК оқиғаларға қатысы бар-жоғын анықтау үшін «идеялық рухтандырушылары» болуы мүмкін деген оймен бұрынырақта «ұлтшылдық ұйымдарда» болған адамдарды қамай бастады. Мысалы, 1977 жылы «Жас қазақ» ұйымын құруға әрекеттенген Хасен Қожахметов. Тек 1990 жылы Жоғары соттың пленумы Х. Қожахметовтың іс-әрекетінде қылмыстың жоқ болуына байланысты ісін тоқтатып, ақтап шықты [8, 44-б.]. Әміржан Әлпейісов – 1972 жылы «Сары Арқа» жастар ұйымының мүшесі болған еді. Одан 17 желтоқсанда қайда болғанын сұраған. Сол күні оның Алматыда болмағанын (ол Целиноградқа кандидаттық диссертация қорғауға кеткен еді) анықтағаннан кейін оны жіберді. Ә. Әлпейісовтың естелігі бойынша бір апта бойы мәскеулік қауіпсіздік қызметкерлері жауап алуы барысында оның достары –«диссиденттердің» қайда екенін сұраған екен [8, 245-б.].

Желтоқсан көтерілісі - ұлттық сана-сезімнің оянуының айқын көрінісі, қазақ жастарының ұлт намысын қорғауы, Қазақстанның бірінші басшысын таңдауда Саяси бюроның өктемдігіне қарсы күресі болды. Желтоқсан көтерілісі - сол уақыттың саяси билігінің жүгенсіздігіне, өктемдігіне және ұлт намысын қорлауға қарсы болған көтеріліс болды. Көптеген демонстранттардың қолдарында «Әр халыққа – өз басшысы!», «Бізге қазақ басшы қажет!», «Қайта құру жүріп жатыр, демократия қайда?», «Біз лениндік ұлт саясатын қолдаймыз!» деген транспаранттар мен лозунгтар болды.

Көп уақыт бойы совет билігі көтерілістің сипаты, көлемі және салдары туралы шындықты жасырып келді. Осы көтерілістің арқасында көп уақыт бойы бұрынғы патшалық Ресейдің шет аймағы мен КСРО-ның «май шелпегі» болған Қазақстан туралы әлем айта бастады. Алматыдағы көтерілісті «Азаттық» радиостанциясы ерекше көтерді. Бұл туралы сол кездегі «Азаттық» радиостанциясының Қазақ редакциясында қызмет істеген Хасан Оралтай өз естеліктерінде жазады [9, 271-278-бб.]. Батыс БАҚ өкілдері жазғандай Қонаевтың бірінші хатшы қызметінен алынуы студент толқуының тек сылтауы болды, ал негізгі себеп - ұлттық сана-сезімнің оянуы мен Мәскеудің өктемдігі.

Қазақ жастарының Брежнев алаңындағы көтерілісі қазақ халқының ұлттық мүдделері мен құқықтарын көп жыл бойы таптауына болған реакциясы. Бұл орталық пен шет жақтың қарым-қатынастарының шиеленісуіне және сайып келгенде КСРО-ның құлауына алып келді. Алматыдағы 1986 жылғы желтоқсан халықтардың еркіндік сүйгіш құштарлығын оятты, жаңа тәуелсіз

мемлекеттердің құрылуына алып келді және де ол демократия пайдасына әлемдегі билік тепе-теңдігін өзгертті.

1987 жылғы 6 шілдедегі КОКП ОК-нің «О работе казахской республиканской партийной организации по интернациональному и патриотическому воспитанию трудящихся» (Еңбекшілердің интернационалдық және патриоттық тәрбиесі жөніндегі қазақ республикалық партиялық жұмысын ұйымдастыру туралы) атты қаулысы жалғасып жатқан империялық саясаттың айқын көрінісі болды. Сталиндік кезеңнен кейін бірінші рет ресми түрде жергілікті этносқа «ұлтшыл» айдар тағылды.

1987 жылы шілдеде КОКП ОК пленумында «қазақ ұлтшылдығы» мәселесі көтеріліп, оны қазақ халқы негізсіз ар-намысын қорлау деп қабылдады. Бұл сол кезде өте ауыр саяси айып болды. Ол қазақ халқы кеңес жүйесіне, социализмге қарсы дегенді білдіретін еді.

Бұл туралы белгілі философ Ғарифолла Есім былай деген еді: «Ұлтшылдық – большевизмнің ата жауы. Сондықтан алаштың Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатов сынды озық азаматтарының «Оян қазақ!» деп көтерген ұраны большевизмге қарсы атылған оқ болды. ...Кеңес заманында ұлтшылдар дегеніміз «халық жаулары» дегеннің синонимі болды. Мәселенің байыбына барсақ, ұлтшылдар деп жүргеніміздің бәрі алаш азаматтары болып шықты, отызыншы жылдары бандиттер туралы мол айтылды, жазылды, енді жаңаша ойлау тұрғысынан зерделесек, олар кәмпескеге, ұжымдасуға қарсы көтерілген халық жасақтары екен. Сонда ұлтшыл деген кім? Ұлтшылдық деген не? ...Ұлтшылдары болмаған жұрт ешқашан елге, жерге ие болмақ емес» [10].

Желтоқсан көтерілісі қайғылы аяқталса да, ол тек қазақ қана емес, бүкіл Кеңес Одағының құрамындағы ұлттық республикаларды дүр сілкіндіріп, ұлттық үрдістерге серпін берді. Мұны, тіпті, қазіргі орыс интеллигенциясының өзі мойындайды. Осы кезеңде Кеңестік билік басында тұрған М. Горбачев бастаған «Қайта құру» реформасына сәйкес жаңа идеология саяси және әлеуметтік-экономикалық құрылымда бірқатар өзгерістер алып келді. Жариялылық, демократия ұрандары экономикалық жағдайдың нашарлауымен қабаттасып, бірте-бірте биліктің ырқынан шығып кеткені соншалық, ақыры отаршыл пиғылдағы орталық өз іс-әрекетінің құрбанына айналып тынды. Осы тұста одақтас республикаларда «сепаратизм» деп бағаланған ұлттық үрдістер басталды. Бұл ақырында КСРО құрамындағы ұлттық республикалардың «тәуелсіздік шеруімен» аяқталды. Сонымен, Қазақстан 1991 жылы егемендік алып, өзгерістер дәуіріне аяқ басты. Ендігі тұста саяси және рухани элита алдында үлкен міндеттер тұрды. Ол міндеттер – коммунистік режимнің 70 жыл бойы жиналған бүкіл зардаптарынан құтылу, құлдық психологиядан арылу, ұлттық жаңғыруға жол ашу және т.с.с. Бірақ, мұндай ұлттық мемлекеттілік үшін аса қажет әрі қиын істі орындау үшін ең алдымен мемлекет пен қоғам өзінің бұрынғы созылмалы сырқаттарынан құтылуы тиіс және ол басқару орындары тарапынан жүргізілуі тиіс. Ал, ондаған жыл бойы коммунистік идеологияға, компартияның нұсқауларын басшылыққа алатын саяси жүйеге қызмет еткен элита үйреніп қалған әдетін тастауы оңай емес екені сөзсіз. Ол үшін саяси биліктегі элита циркуляциялануы немесе жаңғыртылуы қажет. Уақыттың өзі өзгеріс екендігін ескерсек, элита да тірі ағза тәрізді, үнемі тазарып, жаңарып, өзгеріп отырса ғана өміршең, әйтпесе тоқырауға ұшырайды, шіриді. Осы бір өтпелі кезең, яғни, 1990 жылдардың басы кеңестік өткеннің кеселдерінен арылып, жаңа даму бағытын таңдайтын, сөйтіп ұлт пен мемлекеттің болашақ тағдырын шешетін тұс болатын. Әлем елдерінің тарихында мұндай сәттер аз емес. Мысалы, II-дүниежүзілік соғыстан кейінгі Германияда жасалған люстрация қоғам мен мемлекетті фашистік нацизмнен тазарту, халықтың сеніміне ие болу мақсатымен фашистік билікке қатысы барлардың бәрін орнынан алды, жауапқа тартты. Олар жаңа қағидаларға, демократиялық тәртіпке жарамсыз деп танылды. Бұл кейіннен Германияның тұрақты даму жолына түсуіне ықпал еткен бір фактор болды. Тіпті, Чехословакиядағы люстрация кезінде осы идеяны көтерген бұрынғы диссиденттер министрлік орынға отырған. Сондай-ақ, Кеңес Одағы құрылған жылдардағы басқару органдары мен билікке шығу тегіне қарай, яғни, кешегі бай-болыс, хан тұқымдарын жолатпай, тек кедей таптан шыққандарды қабылдауы да нағыз люстрация саясаты болатын (Әділетсіз сайлау да люстрацияның бір түрі). Осылайша, қазақтың саяси элитасы – негізінен бұрынғы кеңестік партиялық номенклатура құраған саяси күштер қоғамда антикоммунистік, антисоветтік көңіл-күй басым болып тұрған тұста, осы сәтті пайдаланып, басқару құрамын жаңартуға, сол арқылы мемлекетқұрушы ұлттың заңды артықшылығын бекіту, қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін нығайту, «бір ұлт – бір мемлекет» қағидасы арқылы ұлт құру ісіне бағыт алу міндеттерін жүзеге асыруға ықылас таныта қоймады. Егемен ел болдық деп, бөркін аспанға атып қуанған ел алғашқы эйфориямен саяси биліктің сапасы, оның негізінен ұлттық мүдделерге бағыт

алуы сияқты процесті назардан тыс қалдырды. Бұған тәуелсіздіктің экономикалық дағдарыспен қатар келуі де кедергі болды. Ел басшылығының «алдымен – экономика, сосын – саясат» ережесі, оған қоса қазақтың пайдасына шешілмейтін демографиялық жағдай және т.б. әсерімен қазақтың зиялы қауымы ұлт үшін оңтайлы сәтті уыстан шығарып алды. Өкінішке орай, бұл орны толмас қателіктің зардабын қазақ ұлты ұзақ тартатын болады [11].

Ұлт мұрасын зерттеудегі ақтандақтар мәселесі отандық тарихпен әдебиеттің тығыз байланысты болғандықтан тарихшылар мен қатар әдебиетшілер де өз көзқарастарын талқыға салды. Оның өзі заңды да болатын. Өйткені ұлттық көркемдік таным мен тарихи ойлау жүйесін құрайтын ортақ мақсаттан туындайтын кемел істе жұмыла атқаратын және де ұлттық мүдде биігінен жаңаша көзқараста ғылыми негізді айқындайтын мәселелер мейлінше мол болатын. Атап айтқанда, «Социалистік Қазақстан» (1988.19.IV) газеті мен «Жалын» (1988. №4) журналы редакцияларында «Сергектік пен серпіліс – уақыт рухы», «Тарихсыз халық тұл» тақырыптарындағы өткен пікір алысулардың ортақ толғамын қазақ тарихы мен әдебиетінің өзекті арналарында сталинизм, тоталитаризм зардабынан сан жылдар бойы қордаланған күрделі мәселелері құрады. Мысалы «Жалын» журналындағы дөңгелек үстелде Ж. Әбділдин, М. Қозыбаев, Д. Кішібеков, Р. Нұрғалиев, С. Қалмырзаев, М. Қойгелдиев сынды тарихшы, қоғамтанушы, әдебиетші ғалымдар пікір бөлісті [12]. Пікір алысуды жүргізген М. Құлмұхамедов: «Бір кездері жеке басқа табынушылық, волонтаризм, тоқырау идеологиясы тұрғысынан жазылған оқулықтар мен «ғылыми» еңбектер бүгінгі оқырманның биік талаптарына жауап бере алмайтыны айқындалды. Жариялылық, демократияландыру рухымен жігерленген халық қоғамтанушы ғалымдардан, әдебиет пен мәдениет қайраткерлерінен тек қана шындықты жазуды талап етеді» [12, 4-б.] деп талқыға салынып отырған басты мәселелерде қордаланған негізгі түйіндерді шешуде шығармашылықпен айналысатын барша зиялы қауымға жүктеліп отырған міндеттерді ескеді. Бұл тұрғыда Ж. Әбділдин тоқырау жылдары қазақ тарихы мен әдебиетін байыптауда «Алаш» партиясын егжей-тегжейлі зерттелмегенін, арнайы қарастырған бірде бір іргелі еңбек жазылмағанын, XIX ғасыр әдебиетінің айтулы өкілдері Шортанбай, Дулат, Мұрат және XX ғасырдың 20-жылдары шығармашылық ізденістерімен танылған ақын-жазушылар мұрасын диалектикалық көзқарас тұрғысынан қарастыру керектігін байыптаса [12, 4-5-б.], М. Қозыбаев 20-жылдары күштеп ұжымдастыру барысында қазақтың әлеуметтік өмірінде орын алған асыра сілтеу, саяси бұрмалауларға қатысты тың тарихи деректер келтіре отырып, Қазақстанды билеген «Голощекиншілдік – барлық қателердің жүйесі, жиынтығы» [12, 7-б.] деген пікір айтты.

Бұқаралық ақпарат құралдары, шығармашылық одақтар басшыларымен болған кездесуінде КОКП басшысы М.С. Горбачев «1937-1938 жылдары болған оқиғаларды ешқашан кешіре және ақтай алмаймыз және солай істеуге тиіс емеспіз» («Қазақ әдебиеті». 1987.17.VII) деп қайта құру мен жариялылықты әлеуметтік санаға барынша сіңіру, қоғамдық өмірде түпкілікті орнықтыруда атқарыла берер басым бағыттарды айқындаған еді. Соған орай КОКП ОК «30-40-жылдар кезеңі мен 50-жылдар басында орын алған репрессиялармен байланысты материалдарды қосымша зерттеу туралы КОКП ОК Саяси бюросының комиссиясын құру туралы» (1987.28.IX), «Заңсыз қуғын-сүргін, репрессиялар құрбандарына ескерткіш орнату туралы» (1988.4.VII), «30-40-жылдар және 50-жылдар басында заңсыз репрессияланған тұлғаларды ақтаумен байланысты жұмыстарды аяқтауға қатысты қосымша іс-шаралар туралы» (1988. 11.VII), «30-40-жылдар кезеңі және 50-жылдар басында орын алған репрессияларда құрбан болғандарға қатысты әділдікті орнатуға байланысты қосымша іс-шаралар туралы» (1989.5.I) бірнеше қаулы қабылданды [13, 15-19-с.].

Әр заманға сай интеллигенцияның алдына қойылатын міндеттер де өзгеріп отырады. Жаугершілік кезеңдегі міндет – халық пен мемлекетті сақтап қалу үшін жауға қарсы тұру болса, қазіргі заманда – білім мен ғылым, бизнес пен кәсіпкерлік, инновация арқылы ұлтты өркендету жолында қызмет ету. Ендігі ең басты ұлттық мүдде – осы. Жаңа дәуірде елдің болашағын айқындайтын маңызды фактор – тұрақты экономикалық өсім, сол арқылы халықтың әл-ауқатының жоғары деңгейін қамтамасыз ету. Бірақ, тек экономикаға басымдық беріп қоймай, ұлттық үрдістерді негізге алу, халықтың рухани-мәдени құндылықтарын нарықтық қатынастармен үйлестіре отырып жүргізген елдің ғана болашағы бар. Міне, сондықтан, алдағы 40-50 жыл – қазақ елінің тағдыры шешілетін мерзім – бар болу не жоқ болу, мемлекет құраушы ұлт ретінде басымдық алу немесе диаспораға айналу. Бұл міндеттер жалпы қоғамның және әсіресе, оның зиялы қауымының жауапкершілігі, келер ұрпақ алдындағы парызы. Әркім өз кәсібімен ұлтқа қызмет етеді. Алайда, бұл бағытта бар нәрсені пайдаланбау, әсіресе, білімді, өз кәсібінің майталмандарының білімін кәдеге жаратпау белең алды. Біреудің жарқ еткен жақсы еңбегін көре тұра көзге ілмеу, «оқығам жоқ»

құбылысы – интеллигенция өкілдері (бұл арада «зиялы» атауын қолдану қисынсыз) арасында өзара алауыздық, көреалмаушылық сияқты жат көрініс бар. Тіпті, жеке бас мүддесін көздеп, отбасының жағдайын ойлап, билікке қолшоқпар болғандар оқыған қауым туралы теріс пікір туғызады. Ал, қазіргі заманғы ұлттық элита міндетін атқару мүмкіншілігі бар нағыз креативті топ – жоғары білікті менеджерлер болса, олардың ұлттық мүддені ойлауға және қорғауға қабілеттілігі күмәнді, өйткені, олардың басым көпшілігі қазақтың ұлттық құндылықтарынан жаттанған ұрпақ өкілдері. Осыдан келіп бүгінгі интеллигенция мен зиялылар деп кімді айтамыз, олардың қоғамдағы орны қандай деген алаңдаушылық туады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *История Казахстана с древнейших времен до наших дней.*-А.: «Үш қиян», 2003. – 584 с.
2. Қирабаев С. *Тәуелсіздік рухымен.* –Астана: «Фолиант», 2002. – 504 б.
3. *Политический Доклад Центрального Комитета КПСС XXVII съезда КПСС 25 февраля 1986 г.* М.: Политиздат, 1986.
4. Орлов А.С., Георгиев В.А., Георгиева Н.Т. *История России с древнейших времен до наших дней.* – М.: «Проспект», 1997. – 544 с.
5. Кыдыралина Ж.У. *Нация и история.* – Астана: Елорда, 2003, - 304 с.
6. *Алма-Ата. 1986. Декабрь. Книга-хроника.* – Алма-Ата: Коллегия «Аударма»; Алтын Орда, 1991. – 176 с.
7. *Мәскеуде жүріп елін ойлаған қазақ // Алтын ғасыр.* – 2006. - 6 қаңтар. – 6 б.
8. *Азаттық аңсағандар: Деректі шығармалар жинағы. Желтоқсан көтерілісіне 20 жыл/ Құраст. Оразақын Асқар.* – Алматы: «Жалын» баспасы ЖШС, 2006. -256 б.
9. Оралтай Х. *Елім айлап өткен өмір.* – Алматы: Білім, 2005. – 632 б.
10. Есім Ф. *Қазақ ұлтшылдығы // Егемен Қазақстан.* -2007. -31 қаңтар. – 5 б.
11. Айталы А. *Тәуелсіздік және ұлт мәселесі: тағылымдар мен таңдаулар // Егемен Қазақстан.* – 2011, маусым - 11.
12. *Тарихсыз халық тұл // Жалын.* - 1988. - №4. - Б-5-14.
13. *Реабилитация: Полит. Процессы 30-50-х годов / Под общ. ред. А.Н. Яковлева.* – М.: Политиздат, 1991. – 461с.

References:

1. *History of Kazakhstan from ancient times to our days.*- A.: "three tricks", 2003. – 584 P.
2. Kirabayev S. *in the spirit of Independence.* - Astana: "Folio", 2002. - 504 P.
3. *Political Report of the Central Committee of the CPSU at the XXVII Congress of the CPSU on February 25, 1986 G. M.:* Politizdat, 1986.
4. Orlov A. S., Georgiev V. A., Georgieva N. T. *history of Russia from ancient times to our days.* Moscow: Prospekt publ., 1997. – 544 P.
5. Kadyralina zh. *U.nation and history.* - Astana: capital, 2003, - 304 P.
6. *Alma-Ata. 1986. December. The book is a chronicle.* - Alma-Ata: College "translation"; Altyn Orda, 1991. - 176 P.
7. *Kazakh who thought of his country while walking in Moscow // Golden Age.* - 2006. - January 6. - 6 P.
8. *longing for Freedom: a collection of documentary works. 20 years of the December uprising/COMT. "I Don't Know," I Said.* - Almaty: Zhalyn publishing house LLP, 2006. -256 P.
9. Oralтай H. *The Life of the country for months.* Almaty: bilim publ., 2005. - 632 P.
10. Yessim G. *Kazakh nationalism // sovereign Kazakhstan.* -2007. -31 January. - 5 p.
11. Aitaly A. *independence and the problem of the nation: experiences and choices // sovereign Kazakhstan.* - 2011, June-11.
12. *people without history // Zhalyn.* - 1988. - No. 4. - B-5-14.
13. *Rehabilitation: Polit. The process is 30-50 years / per week.* Ed. A. N. Yakovleva. Moscow: Politizdat publ., 1991. – 461s.

ҒТАХР: 03.20

УДК 94(974) <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.05>

¹А.Т.Мәми, ²З.О.Дүкенбаева

*¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

*²Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

2010-2020 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ҚЫСҚАША ТАРИХЫ

Аңдатпа

Мақалада 2010-2020 жж. Қазақстандағы кәсіпкерлік қызмет барысы статистикалық мәліметтерге, мұрағат деректеріне және бұрын-соңды ғылыми айналымда қолданылмаған кейбір ақпараттарға сүйене отырып сараланып, кәсіпкерліктің даму тенденциялары анықталды. 2010-2020 жылдардағы шағын және орта кәсіпкерліктің қысқаша тарихын талқылауда жеке тұлғалардың пайда табуға ұмтылысы нарықтық қатынастардың дамуында басты рөл атқарғанын байқауға болады. Кәсіпкерлер көбінесе процестерге, технологияларға, әлеуметтік конвенцияларға, тіпті заңдарға қарсы әрекеттер істей отырып, өзіндік бір даму жолына түскені байқалады.

Түйін сөздер. Қазақстан тарихы, экономикалық тарих, кәсіпкерлік тарихы, шағын және орта кәсіпкерлік.

A.T.Mami¹, Z.O.Dukenbayeva²

*¹L.N. Gumilyov Eurasian national university,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

*²L.N. Gumilyov Eurasian national university,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

A BRIEF HISTORY OF SMALL AND MEDIUM ENTREPRENEURSHIP IN KAZAKHSTAN IN 2010-2020

Abstract

The article analyzes the course of entrepreneurial activity in Kazakhstan in 2010-2020 based on statistics, archival data and some information that never been used in scientific circles, identifies trends in the development of entrepreneurship. In discussing the brief history of small and medium business in 2010-2020, it seen that the desire of individuals to make a profit has played a key role in the development of market relations. Entrepreneurs often find themselves on the path of development, acting against processes, technologies, social conventions, and even the law.

Key words. History of Kazakhstan, economic history, business history, small and medium entrepreneurship.

А.Т.Мами¹, З.О.Дукенбаева¹

¹Евразийский национальный университет имени Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан

КРАТКАЯ ИСТОРИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА КАЗАХСТАНА В 2010-2020 гг.

Аннотация

В статье анализируется ход предпринимательской активности в Казахстане в 2010-2020 годах на основе статистических, архивных данных и некоторой информации, никогда не использовавшейся в научных кругах. Также, выявляются тенденции развития предпринимательства. В изучении краткой истории развития малого и среднего предпринимательства в 2010-2020 гг., можно заметить, что желание физических лиц получать прибыль сыграло ключевую роль в развитии рыночных отношений. Предприниматели часто оказывались на пути развития, действуя против процессов, технологий, социальных условностей и даже закона.

Ключевые слова: История Казахстана, экономическая история, история бизнеса, малое и среднее предпринимательство.

Кәсіпкерлік – бұл шаруашылық жүргізудің белгілі бір әдісі және өзінше жұмыс жасауға негізделген экономикалық ой сананың ерекше түрі. Кәсіпкерлік мемлекеттік меншікті жекешелендіруге бағытталған, нарықта бәсекелестікті тудырып, нарықтық экономиканы қалыптастыратын жүйе болып табылады. Кәсіпкерліктің даму тарихы бірнеше ғасырларды қамтиды және қазіргі замандағы түсініктің пайда болуы капитализмнің қалыптасу және даму кезеңімен байланысты. Кәсіпкерлік түсінігі XVIII ғасырда пайда болып, «меншік иесі» деген түсінік алды. Тарихта кәсіпкерлік 4 бағытта дамыды: **1 – бағыт.** Негізін қалаған француз экономисі – Ричард Контильон кәсіпкерлікті тәуекелдікпен байланыстырды. Оның пайымдауынша: «Кәсіпкер болашақтағы мүмкіндіктерді болжап, өзіне табыс табу мақсатында мүмкіндіктерді жүзеге асырады. Сұраныс пен ұсыныс қатынасын ескере отырып, кәсіпкер тауарды арзан бағаға сатып алып, қымбат бағаға сатады». **2 – бағыт.** Рационалдық комбинацияны жүзеге асыру және қалыпты кәсіпкерлік табыс табуға бағытталған деген тұжырымды Ж. Сей мен А. Маршал ұсынды. Олардың ойынша бұл өндірістік факторлардың бірі болып табылады. **3 – бағыт.** Перспективалық бағыт. Шумпеттер шаруашылық субъектілері жаңа комбинацияны жүзеге асырмаса, ол кәсіпкер болып саналмайды деп пайымдаған. Кәсіпкерлік функцияларын сезімтал, инновациялық өзгерістерге икемді, жаңалықты таба білетін, оның нәтижесін тиімді қолдана білетін тұлғалар ғана іске асыра алады. **4 – бағыт.** Негізін салған П. Дюркер, В. Санто кәсіпкерлікті менеджментпен тығыз байланыстырған [1]. Бұл пікір бойынша кәсіпкерлік пен менеджмент бірін-бірі толықтырып тұрады және құрамдас бөлігі болып табылады. Менеджмент кәсіпкерліктің басқару стилін нығайтып, кәсіпорынның қызмет көрсету саласына көп көңіл бөледі.

2010 жылдан бері Қазақстан аумағында кіші және орта кәсіпкерлікті дамыту мақсатында бірнеше заңнамалық құжаттарға түзетулер мен өзгертулер енгізілді. Заңнамадағы түзетулердің негізгі мақсаты - бизнесті реттеу саласындағы заңнаманы ырықтандыру. Заң мемлекеттік бақылау функцияларын 30 пайызға қысқартуды қарастырады және құқық бұзушылықтың алдын алатын профилактикалық бақылау институтына маңызды рөл береді. Сонымен қатар, табиғи монополиялар мен квазимемлекеттік сектордың қызметтерін жетілдіруге мүмкіндіктер жасайды. 2010 жылдан бастап тексерулерді жоспарлау және жүргізу тәуекелдерді бағалау жүйесінің негізінде жүзеге асырылды, оған сәйкес әр мемлекеттік орган заң бұзушылықтардың қай жерде ауыр зардаптары болатынын және қайда болмайтынын анықтап, кәсіпкерлерді тәуекелдер топтары бойынша бөледі: жоғары, орта және төмен. Тәуекелдер тобына байланысты мемлекеттік органдар қауіпті субъектілерді жылына бір рет, орта тәуекелділік субъектілерін үш жылда бір рет, ал маңызды емес субъектілерді бес жылда бір рет тексерілді. Мемлекеттің бақылау-қадағалау қызметінің бірыңғай құқықтық базасын қалыптастыру мақсатында 2011 жылғы қаңтарда «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік бақылау және

қадағалау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды. Заң Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік бақылау мен қадағалаудың жалпы құқықтық негіздерін реттейді және бақылау-қадағалау қызметін жүзеге асырудың бірыңғай қағидаттарын белгілеуге, сондай-ақ оларға қатысты мемлекеттік бақылау мен қадағалау жүзеге асырылатын мемлекеттік органдардың, жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға бағытталған [2].

Кәсіпкерлікке әкімшілік жүктемені одан әрі азайту мақсатында 2011 жылдың шілдесінде Мемлекет басшысы мемлекеттік органдардың ведомстволық актілері деңгейінің Үкіметтің шешімдері, жарлықтары мен заңдары деңгейіне дейін жоғарылатуды көздейтін Заңға қол қойды. Бұл бизнеске нормативтік құқықтық актілерге қол жеткізуге, оның құқықтық сауаттылығын және мемлекеттік органдардың заң шығарушылық қызметінің ашықтығын арттыруға мүмкіндік берді. Лицензиялық-рұқсат беру жүйесін реформалау жөніндегі жұмысты мемлекет тұрақты негізде жүргізіп отырды.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 17 ақпандағы № 925 Жарлығымен Қазақстанның 2020 жылға дейінгі жалпыұлттық даму жоспарын іске асыру үшін "Бизнестің жол картасы-2020" бизнесті қолдау мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасы қабылданды [3].

Еліміздің 10 жылдық даму стратегиясын іске асыру үшін Үкімет индустриялық-инновациялық дамытудың 2010-2014 жж. және 2015 – 2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламаларын қабылдады. Алғашқы бесжылдықтың индустриялық жоспары Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 19 наурыздағы Жарлығымен бекітіліп, 2010-2014 жылдарға арналған жеделдетілген индустриалды-инновациялық дамудың мемлекеттік бағдарламасы арқылы жүзеге асырылды, оның мақсаты әртараптандыру және оны арттыру арқылы тұрақты және теңгерімді экономикалық өсуді қамтамасыз ету және бәсекеге қабілеттілікті арттыру болып табылды [4]. Осы 2010-2014 жж. аралығында шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің саны 25%-ға, өнім шығарылымы 32,4%-ға, жұмыспен қамтылғандар саны 12,9%-ға артты. 1, 2, 3 кестелер)

1 кесте - 2010-2014 жж. ШОК-та жұмыспен қамтылғандар саны, адам

	2010	2011	2012	2013	2014
Қазақстан	2 522 187	2 674 011	2 554 640	2 635 563	2 898 286
Ақмола	116 179	120 944	116 547	119 823	137 137
Ақтөбе	97 743	117 291	117 352	120 237	135 900
Алматы	278 900	288 965	262 503	257 522	243 456
Атырау	81 452	87 875	89 210	89 342	99 572
Батыс Қазақстан	89 377	93 319	91 995	94 112	107 211
Жамбыл	120 763	132 274	118 411	119 437	130 993
Қарағанды	205 248	198 192	198 737	216 948	228 604
Қостанай	141 173	148 614	138 770	140 931	159 942
Қызылорда	68 510	68 635	65 695	74 374	84 656
Маңғыстау	69 702	93 731	83 812	85 824	98 224
Оңтүстік Қазақстан	305 446	323 325	286 888	279 593	304 258
Павлодар	115 462	125 979	123 866	122 451	129 808
Солтүстік Қазақстан	103 005	105 545	99 081	102 980	112 087
Шығыс Қазақстан	240 149	233 637	231 157	241 700	238 942
Астана қ.	137 318	162 345	165 769	189 299	233 784
Алматы қ.	351 760	373 340	364 847	380 990	453 712

2 кесте - 2010-2014 жж. ШОК субъектілерінің өнім шығарылымы, млн. Тенге

	2010	2011	2012	2013	2014
Қазақстан	6 846 862	8 105 089	8 011 562	9 019 735	10 132 426
Ақмола	225 501	257 531	304 648	308 750	255 636
Ақтөбе	223 941	389 003	380 709	431 408	356 377
Алматы	472 374	583 816	533 065	618 931	644 014
Атырау	465 424	413 938	445 225	471 529	411 694

Батыс Қазақстан	486 036	622 140	305 161	313 477	905 712
Жамбыл	167 373	172 511	185 842	234 546	232 866
Қарағанды	298 378	408 796	473 143	548 721	461 067
Қостанай	282 920	365 151	349 367	384 915	321 710
Қызылорда	180 483	222 320	172 067	249 329	183 121
Маңғыстау	234 570	450 286	358 506	344 965	480 923
Оңтүстік Қазақстан	327 867	468 941	467 446	534 118	522 318
Павлодар	204 488	284 914	331 209	374 739	344 163
Солтүстік Қазақстан	194 158	238 957	251 776	294 677	209 663
Шығыс Қазақстан	307 365	381 737	464 270	536 749	394 452
Астана қ.	957 121	886 846	1 052 262	1 185 779	2 294 809
Алматы қ.	1 818 861	1 958 203	1 936 867	2 187 100	2 113 900

3 кесте - 2010-2014 жж. ШОК белсенді субъектілерінің саны, бірлік

	2010	2011	2012	2013	2014
Қазақстан	675 937	748 840	763 898	871 497	899 968
Ақмола	26 931	29 541	30 035	33 607	35 503
Ақтөбе	23 800	30 841	33 752	37 298	39 602
Алматы	108 225	109 019	103 146	100 736	93 885
Атырау	19 342	27 662	29 767	31 947	34 304
Батыс Қазақстан	19 455	24 293	26 177	29 152	30 295
Жамбыл	37 268	36 142	36 454	41 863	44 373
Қарағанды	44 138	48 989	51 710	62 151	65 184
Қостанай	36 504	38 481	39 045	43 731	44 321
Қызылорда	14 689	18 653	20 813	25 828	28 931
Маңғыстау	16 859	24 030	26 841	31 500	34 387
Оңтүстік Қазақстан	123 596	124 113	109 361	125 808	127 932
Павлодар	24 365	27 111	28 906	32 135	33 953
Солтүстік Қазақстан	21 054	22 067	22 607	25 181	25 191
Шығыс Қазақстан	69 119	66 558	69 442	75 776	77 423
Астана қ.	26 953	40 755	47 772	55 435	60 790
Алматы қ.	63 639	80 585	88 070	119 349	123 894

Индустриялық-инновациялық дамытудың 2014-2019 жж. арналған бағдарламасын іске асыру барысында өңдеу өнеркәсібі саласында басымдылық танытты. Соның ішінде агрохимияны, түсті металлургияны, қара металлургияны, өнеркәсіптік химиялық заттарды, машина жасауды, тамақ өнеркәсібін, мұнай өңдеу өнеркәсібі мен мұнай-газ-химия өнеркәсібін дамытуды көздеген. 2015-2019 жж. аралығында шағын және орта кәсіпкерлік белсенді субъектілерінің саны 2% артты [5]. Алматы, Павлодар, Шығыс, Солтүстік Қазақстан облыстарында кәсіпкерлік белсенді субъектілерінің саны төмендеген. (4,5,6 кестелер)

4 кесте - 2016-2019 жж. ШОК-та жұмыспен қамтылғандар саны, адам

	2016	2017	2018	2019
Қазақстан	3 074 777	3 144 700	3 267 757	3 319 469
Ақмола	128 605	127 221	131 859	131 415
Ақтөбе	130 719	134 662	138 907	147 137
Алматы	249 162	235 764	248 608	253 545
Атырау	123 199	126 893	133 568	131 384
Батыс Қазақстан	105 694	112 862	113 485	118 260
Жамбыл	116 527	118 534	118 727	125 369
Қарағанды	227 781	230 174	236 081	238 701

Қостанай	148 925	152 606	156 945	158 806
Қызылорда	80 155	84 250	93 040	92 223
Маңғыстау	108 399	115 605	126 987	119 086
Оңтүстік Қазақстан	323 296	330 279	130 801	136 363
Павлодар	128 086	128 419	104 018	106 982
Солтүстік Қазақстан	100 793	100 454	204 448	214 829
Шығыс Қазақстан	231 788	225 875	229 569	234 427
Астана қ.	302 859	326 485	363 214	363 088
Алматы қ.	568 789	594 617	594 286	600 065

5 кесте -2016-2019 жж. ШОК субъектілерінің өнім шығарылымы, млн. тенге

	2016	2017	2018	2019
Қазақстан	16 857 335	21 147 558	26 490 131	21 051 403
Ақмола	502 826	648 141	736 273	556 269
Ақтөбе	662 137	722 782	876 504	680 644
Алматы	867 822	1 112 698	1 255 807	1 036 780
Атырау	942 214	1 733 952	2 459 906	2 136 079
Батыс Қазақстан	1 231 608	1 404 870	1 434 971	1 186 407
Жамбыл	375 537	414 929	458 148	358 962
Қарағанды	736 735	984 628	1 325 134	986 769
Қостанай	567 101	723 111	851 942	734 177
Қызылорда	244 535	302 185	368 276	285 573
Маңғыстау	705 839	750 172	1 165 120	864 550
Оңтүстік Қазақстан	900 625	1 115 922	693 844	607 005
Павлодар	497 186	701 265	537 355	472 872
Солтүстік Қазақстан	384 652	472 486	495 323	449 316
Шығыс Қазақстан	651 543	760 892	995 636	855 845
Астана қ.	3 128 426	4 001 669	4 983 731	3 896 556
Алматы қ.	4 458 548	5 297 856	7 070 168	5 313 072

6 кесте - 2015-2019 жж. ШОК белсенді субъектілерінің саны, бірлік

	2015	2016	2017	2018	2019
Қазақстан	1 304 747	1 186 629	1 145 994	1 241 328	1 335 618
Ақмола	49 742	44 872	41 719	44 106	47 317
Ақтөбе	50 591	50 794	50 209	54 430	59 234
Алматы	159 687	119 002	109 877	115 630	123 708
Атырау	46 644	44 235	42 897	46 756	49 161
Батыс Қазақстан	39 840	40 448	37 111	40 062	42 536
Жамбыл	69 154	56 913	58 692	63 262	70 534
Қарағанды	86 253	85 034	79 276	84 032	89 315
Қостанай	61 167	53 206	48 237	51 093	55 081
Қызылорда	42 106	38 307	37 450	42 342	45 025
Маңғыстау	47 216	46 648	47 015	51 096	53 976
Оңтүстік Қазақстан	185 936	173 791	177 411	43 820	46 372
Павлодар	45 920	43 872	41 311	28 969	31 038
Солтүстік Қазақстан	34 454	28 789	27 587	130 804	140 773
Шығыс Қазақстан	102 514	99 603	79 966	87 678	94 262
Астана қ.	98 740	100 270	97 251	124 685	131 513
Алматы қ.	184 783	160 845	169 985	174 509	187 770

Статистикалық мәліметтерге сүйенсек, шағын және орта кәсіпкерлік секторының құрылымындағы жұмыс істеп тұрған субъектілердің үлес салмағы соңғы 10 жылда екі есеге артқан. Дегенмен, шаруа және фермерлік қожалықтар үлесі 27,2% дан 16,4%-ға дейін төмендеген. Бұл ауылшаруашылық саласында кәсіпкерлер санының төмендегенін көрсетеді. 2020 жылғы 1 тамыздағы жағдай бойынша жұмыс істеп тұрған шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің саны өткен жылдың сәйкес күнімен салыстырғанда 1,2% артты. Шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің жалпы санында жеке кәсіпкерлердің үлесі 63%, шағын кәсіпкерліктің заңды тұлғалары - 20,4%, шаруа немесе фермер қожалықтары - 16,4%, орта кәсіпкерліктің заңды тұлғалары - 0,2% құрады. (Кесте 7)

7 кесте - Шағын және орта кәсіпкерлік секторының құрылымындағы жұмыс істеп тұрған субъектілердің үлес салмағы, пайыз

	2010	2011	2012	2013	2014	2019	2020	Тамыз 2020
Шағын кәсіпкерліктегі заңды тұлғалар	10	11,4	8,6	8,2	7	19,1	19,4	20,4
Орта кәсіпкерліктегі заңды тұлғалар	0,4	1,5	1,2	1,1	1	0,2	0,2	0,2
Дара кәсіпкерлер	62,4	57,1	66,9	69,1	73,1	64,7	64,3	63
Шаруа немесе фермерлік қожалықтар	27,2	30	23,3	21,6	18,9	16	16,1	16,4

2010-2020 жж. атқарылған бағдарламаларға сәйкес экономикалық қызмет түрлері бойынша тіркелген шағын кәсіпкерлік субъектілерінің саны өнеркәсіп саласында 131%-ға өсіп, электрмен жабдықтау, газ, бу беру және ауа баптау субъектілері саны 139 дан 1819-ға жеткен. Құрылыс, көлік және қоймалау, кәсіби, ғылыми және техникалық қызмет саласында 2 еседен артық пайызға өскен. Қаржы және сақтандыру қызметі кәсіпорындар саны 343-тен 9729-ға дейін көбейген. Барлығы Қазақстан Республикасында кіші және орта кәсіпорындар саны 2010 жылы 893676-дан 2020 жылы 1 591 750-ге жетті. Ең төмен көрсеткіш ауыл, орман және балық шаруашылығындағы кәсіпорындар санында болған. Бар жоғы 10 жылда бұл сала кәсіпорындар саны тек 4%-ға ғана өскен. (Кесте 8)

8 кесте - Экономикалық қызмет түрлері бойынша тіркелген шағын кәсіпкерлік субъектілерінің саны

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Қазақстан	893 676	1 229 568	1 415 115	749 552	1 624 480	1 596 520	1 250 153	1 539 470	1 581 399	1 333 108	1 591 750
Ауыл, орман және балық шаруашылығы	262 342	200 844	336 847	168 470	311 495	309 944	245 031	241 770	248 556	248 714	272 860
Өнеркәсіп	28 762	38 104	43 548	20 221	53 024	54 290	42 673	58 768	61 110	49 008	66 505
Кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу	1 496	1 656	1 793	434	2 499	2 767	2 062	3 388	3 738	2 924	4 294
Өңдеу өнеркәсібі	25 763	34 641	39 786	18 990	47 331	48 114	37 892	51 131	52 619	42 280	56 765
Электрмен жабдықтау, газ, бу беру және ауа баптау	139	212	254	91	964	1 082	855	1 378	1 601	1 250	1 819
Сумен жабдықтау; кәріз жүйесі, қалдықтардың жиналуын	1 364	1 595	1 715	706	2 230	2 327	1 864	2 871	3 152	2 554	3 627

және таратылуын бақылау											
Құрылыс	42 199	50 129	56 007	19 149	68 872	71 611	51 443	80 674	85 927	63 558	91 983
Көтерме және бөлшек сауда; автомобильдерді және мотоциклдерді жөндеу	359 231	572 294	520 867	321 743	641 554	610 849	466 088	579 952	580 562	453 414	531 134
Көлік және қоймалау	41 471	100 135	119 467	43 182	131 527	118 234	83 909	105 657	104 423	83 307	93 962
Ақпарат және байланыс	8 670	12 270	15 531	7 646	19 027	19 501	15 330	20 922	22 015	33 870	41 148
Тұру және тамақтану бойынша қызметтер	16 798	27 743	33 100	18 246	37 561	36 786	29 188	37 158	38 205	17 790	24 341
Қаржы және сақтандыру қызметі	343	580	835	300	703	9	5 479	10 907	10 218	6 410	9 729
Жылжымайтын мүлікпен жасалатын операциялар	29 673	49 716	63 643	36 080	80 937	80 809	71 823	92 394	97 086	82 606	92 319
Кәсіби, ғылыми және техникалық қызмет	29 119	37 238	44 652	17 880	49 339	47 020	32 850	48 278	49 697	37 356	55 399
Әкімшілік және қосалқы қызмет көрсету саласындағы қызмет	21 927	34 152	41 375	19 147	45 209	43 319	32 435	42 936	43 762	36 230	46 158
Білім беру	3 256	4 633	6 351	3 786	9 456	10 860	10 992	15 584	18 673	18 479	24 011
Денсаулық сақтау және әлеуметтік қызметтер	4 527	5 982	7 003	3 870	8 458	8 844	7 760	9 810	10 605	9 707	11 779
Өнер, ойын-сауық және демалыс	4 114	7 449	9 255	3 933	10 900	10 860	8 424	12 429	13 565	11 447	14 769
Өзге де қызметтер түрлерін ұсыну	41 197	88 208	116 516	65 864	156 349	164 114	146 300	183 044	196 995	181 212	215 653

2010-2020 жж. шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту мақсатында Еуропа Қайта құру және даму банкі (ЕҚДБ) тарапынан ауқымды көмек көрсетілді. 2010 жылы Қазақстан ЕҚДБ тарапынан шағын бизнесті қолдауға арналған бағдарламаларды қаржыландырған алғашқы ел болып танылды. 2013 жылы «Іскерлік кеңес беру қызметі бағдарламасы» аясында 10 жобаны, «Даму» қорына арналған Модуль1 рыногын дамыту мақсатында 14 шараны жүзеге асырды. Ал 2014 жылы ЕҚДБ Қазақстанда барлық өңірлердің жергілікті кеңесшілерін тарта отырып, 142 жобаны іске асырды. Ал 2015 жылы ЕҚДБ Қазақстанда 148 жобаны қолға алды. ЕҚДБ тарапынан көрсетілген бұл қолдаулар Қазақстан өңірлерінде жеке және шағын кәсіпкерлікті барынша дамытуға ат салысып, экономикалық әртараптандыру процесін барынша жеделдету саясатын ұстанды. Сонымен қатар, 2016 жылы Еуропа

қайта құру және даму банкі Қазақстанның микро, шағын және орта кәсіпкерлігі мен әйелдер бизнесіне 8,61 млрд теңге бөлген.

Үкімет кәсіпкерлікті дамыту мақсатында 2010 ж. бастап кәсіпкерлердің несиесі бойынша сыйақы мөлшерлемелерін субсидиялау мақсатында және банктердің алдында кәсіпкерлердің несиелерін кепілдендірудің қаржылық агенті ретінде «Даму» қорын айқындап, «Бизнесің жол картасы 2020» мемлекеттік бағдарламасы аясындағы оқыту және кеңес беру бағдарламаларының операторы қызметін жүктеді. 2015 ж. бастап «Бизнесің жол картасы 2020» бизнесті қолдау мен дамытудың Бірыңғай бағдарламасының аясында қаржылық қолдаудың іске асырылуын және мониторингін (кәсіпкерлердің несиесі бойынша сыйақы мөлшерлемелерін субсидиялау және банктердің алдында кәсіпкерлердің несиелерін кепілдендіру) жүзеге асыратын қаржылық агент ретінде айқындады [6]. 2012-2014 жж. Қор еліміздің барлық облыс орталықтарында кәсіпкерлерге қызмет көрсететін 18 орталық және кәсіпкерлікті қолдаудың 14 мобильді орталығын құрды.

Бағдарламаның іске асырылу кезінде, яғни 2010-2019 жж. ҚР индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігінің ақпаратына сәйкес елімізде машина жасау саласында сомасы 276 млрд теңге тұратын 114 жоба іске асырылып, 11 мыңға жуық жұмыс орны пайда болған [7].

2018 жылдың 24 мамыр күні Н.Ә.Назарбаев жалпы алғанда, 14 кодекске және 109 заңға 1000-ға жуық түзетулер енгізген кәсіпкерлікті қолдау Заңын қабылдады. Барлық осы өзгерістердің қисыны мемлекеттің негізгі стратегиялық бағытына сәйкес келетін, бизнесті дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасауға бағытталған [8].

Кәсіпкерліктің негізгі мәселелерінің бірі шикізат экспортының басым болуы, Қазақстанның ЖІӨ-де ШОК субъектілерінің төмен үлесі, қосылған өнім өндіретін кәсіпорындардың салыстырмалы түрде дамымауы. 2010 жылы шағын және орта бизнес шығаратын өнімнің ЖІӨ-дегі үлесі орта есеппен 20,6% құраған, 2019 жылы 30,8% көрсетіп, 2020 жылдың қаңтар-наурыз аралығында 27,7% деңгейіне жетті [9]. Дүниежүзілік Банктің есептеулері бойынша дамыған елдерде бұл көрсеткіш 62-63%-ды құрап отыр. ЕАЭО елдері арасында жоғары көрсеткіш Қырғыз Республикасында болып отыр, онда ол 39,3%-ға тең. Қазақстандағы кәсіпкерліктің дамуына кедергі келтіретін бірқатар факторлар ретінде тұрғындар туралы ақпараттың жеткіліксіздігін, кәсіпкерлікті несиелендірудің жоғары пайызын, әкімшілік кедергілер және басқа мәселелерді атап өтуге болады. (Кесте 9)

9 кесте - 2019-2020 жж. Облыстар бойынша кәсіпкерліктің Жалпы өңірлік өнімдегі үлесі, пайыз

	2019	қаңтар-наурыз 2020
Қазақстан	30,8	27,7
Ақмола	28,5	22,4
Ақтөбе	20,5	22,1
Алматы	32,5	25,6
Атырау	22,2	20,7
Батыс Қазақстан	36,8	30,4
Жамбыл	20,9	13,7
Қарағанды	16,5	13,7
Қостанай	30,7	25,5
Қызылорда	16,8	13,3
Маңғыстау	23,5	28,8
Оңтүстік Қазақстан	18,8	14,3
Павлодар	31,4	21,2
Солтүстік Қазақстан	23,1	13,7
Шығыс Қазақстан	19,0	14,2
Астана қ.	57,9	49,8
Алматы қ.	40,5	42,4
Шымкент қ.	31,2	24,5

Қазіргі кезде көпшілік қауым кәсіпкерліктің дамуы мемлекет экономикасының даму көрсеткіші екенін жете түсіне бастады. Өз кезегінде кәсіпкерліктің дамуы мемлекет қолдауына байланысты. Тәуелсіздік алған жылдардан бері Қазақстан үкіметі көптеген заңдарға өзгерістер енгізіп, экономиканы барынша нарық заңымен дамытуға бағыттап, жекешелендіру саясатында ауқымды

жұмыс жасады. Қазіргі кезде Қазақстанда жеке және орта кәсіпкерліктің дамуы үшін заңдық және қаржылық тұрғыдан көптеген мүмкіншіліктер жасалынды [10].

Дегенмен, бүгінде қоғам тарапынан бұл бағдарламалардың тиімсіздігіне сын айтушылар көп кездеседі. Азия Даму Банкі сарапшыларының бірі, Наньян технологиялық университетінің ғалымы Прадумна Бикрам Рана «Өтпелі экономикалардағы стратегиялық реформалар: Азия елдері мысалы» (1995, бб. 1157-1169) еңбегінде «Нарықтық экономиканы жоспарлау саясаты орталықтандырылған жүйені бірден ауыстыра алмайды. Тәуелсіз нарық бір мезгілде дамып, орталықтандырылған жүйені жояды деп пайымдау қате. Бірақ нарықтық экономикадағы бірде бір қажетті қадамдардың бірі. Мемлекеттегі институттар нарықтың дамуын қамтамасыз ете алмайтын болса нарықтың экономикадағы дамуы қиын және ұзақ болады» [11]. Бағдарламаны іске асыру нәтижесін қорытындылай келе, төмендегідей бірнеше жүйелік қателіктердің орын алғанын көруге болады:

- 1) Қолжетімді ресурстардың тиімді жұмылдырылмауы;
- 2) Басқа да жеке сала аралық бағдарламалармен байланыстың болмауы;
- 3) Жергілікті атқарушы билік пен даму институттары арасындағы әрекет жылдамдығының болмауы;
- 4) Мәлімет жинау, мониторинг, жиынтықтауға байланысты жалпы бір методологияның болмауы.

Мемлекеттік қызмет реформаларын зеттеуші ғалым Джанет Тэй «Сингапурдегі мемлекеттік қызмет реформалары» еңбегінде, мемлекет үлкен мақсаттарды жүзеге асыру үшін кәсіби кадрлар жинап, тиімді реформалар жүргізіп, жемқорлықты жоюы керек. Сонымен қатар, басқарушылық функцияларға ерекше көңіл бөлуі керек деп пайымдайды [12]. Статистикалық көрсеткіштер Қазақстанда нарықтың дамуы мен кіші және орта бизнестің дамуына бағытталған ауқымды жұмыстар жүргізген деп қорытылауға мүмкіндік береді. Алайда, бұл бағдарламалардың нақты тиімділігі, мониторинг, нәтижелерді сараптау саласы әлсіреп тұр. Бөлінген қаржының пайыздық игерілімі, жұмыс істеп экономикаға пайдамен қайтарылымы ел нарығының сәтті дамуын көрсетеді.

90-жж. бастап әлем елдерінде көптеген мемлекеттер нарықтық экономикалық жүйеге көшті, әр ел өзіндік даму жолдарымен өтті. Біршама елдер бұл салада жетістіктерге жетті. Өткеннен сабақ ала отырып, Қазақстан келесі даму стратегияларын жасауда, қателіктерін түзеп, тиімді реформаларды жүзеге асыруға ұмтылыс жасауы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Ходжаниязова Ж.Т. Нарықтық экономика негіздері. – 2 бас. Астана: Фолиант, – Б.168.*
2. *Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік бақылау және қадағалау туралы Заңы. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000377>*
3. *Мемлекет басшысының 2010 жылғы 29 қаңтардағы «Жаңа он жылдық – жаңа экономикалық өрлеу - Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» атты Қазақстан халқына Жолдауын іске асыру жөніндегі шаралар туралы жарлығы. <https://bestprofi.com/document/501707675;jsessionid=3C48A555AEB512B5B57C53607374A966?0>*
4. *Государственная программа по форсированному индустриально-инновационному развитию на 2010-2014 годы, утверждённая Указом Президента Республики Казахстан от 19 марта 2010 года № 958.*
5. *Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті ресми сайты. <https://stat.gov.kz/official/industry/11/statistic/6>*
6. *Указ Президента Республики Казахстан от 1 февраля 2010 года № 922 «Стратегический план Республики Казахстан-2020».*
7. *ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан – 2050» Стратегиясы: Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты Жолдауы. – 2012. Қолжетімділік тәртібі: akorda.kz*
8. *Қазақстан Республикасының 2010–2014 жылдарға арналған үдемелі индустриялық-инновациялық даму бойынша мемлекеттік бағдарламасы. Қолжетімділік тәртібі: adilet.zan.kz*
9. *2015–2019 жылдарға арналған индустриялық-инновациялық даму бағдарламасы (ИИДМБ-2). Қолжетімділік тәртібі: adilet.zan.kz*
10. *Қазақстан Республикасының Премьер министрінің ресми сайты. <https://primeminister.kz/kz/news/press/11-tys-rabochih-mest-sozdano-v-mashinostroitelnoy-otrasli-zagody-realizacii-programmy-industrializacii-miir-rk>*
11. *Rana, P., (1995) 'Reform Strategies in Transitional Economies: Lessons from Asia', World Development, Volume 23(7): -Б. 1157-1169.*

12. Janet Tay. *Public Service reforms in Singapore*.

http://mirror.undp.org/magnet/Docs/psreform/civil_service_reform_in_singapore.htm

References:

1. Khodzhanizyazova zh. *t.fundamentals of market economy*:. - 2 heads. Astana: Folio, P.168.
2. *law on state control and supervision in the Republic of Kazakhstan*.
<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000377>
3. *decree of the head of state on measures to implement the address to the people of Kazakhstan dated January 29, 2010 "New decade – new economic growth-new opportunities for Kazakhstan"*.
<https://bestprofi.com/document/501707675;jsessionid=3C48A555AEB512B5B57C53607374A966?0>
4. *the state program for forced industrial and innovative development for 2010-2014, approved by the decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated March 19, 2010 No. 958*.
5. *Official Website of the Statistics Committee of the Ministry of national economy of the Republic of Kazakhstan*. <https://stat.gov.kz/official/industry/11/statistic/6>
6. *decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated February 1, 2010 No. 922"Strategic Plan of the Republic of Kazakhstan-2020"*.
7. *the first president of the Republic of Kazakhstan N. A.Nazarbayev" strategy "Kazakhstan-2050": a new political course of the established state. - 2012. official discipline: akorda.kz*
8. *state program of the Republic of Kazakhstan for joint industrial and innovative development for 2010-2014. Official procedure: adilet.zan.kz*
9. *industrial and innovative development program for 2015-2019 (SPIID-2). Official procedure: adilet.zan.kz*
10. *official website of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan*.
<https://primeminister.kz/kz/news/press/11-tys-rabochih-mest-sozdano-v-mashinostroitelnoy-otrasli-za-gody-realizacii-programmy-industrializacii-miir-rk>
11. Rana P., (1995) "*strategy of reform in countries with economies in transition: lessons from Asia*", *World Development*, volume 23 (7):-pp. 1157-1169.
12. Janet Tay. *Public service reforms in Singapore*.
http://mirror.undp.org/magnet/Docs/psreform/civil_service_reform_in_singapore.htm

УДК 930

МРНТИ 03.20.00<https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.06>

Ж.С. Мажитова¹, Н. Ицанова²

¹ доктор истор. наук, профессор кафедры истории Казахстана и философии НАО «Медицинский университет Астана»,

² студента 2-го курса направления «Филология»

Казахстанского филиала Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова

**КАЗАХСТАНЦЫ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ:
ПОДВИГ КАБАША КОЗЫБАЕВА**

Аннотация

В статье освещаются основные страницы биографии и героического трудового подвига в годы Великой Отечественной войны Кабаша Козыбаева (1898-1973). Более семидесяти пять лет прошло с тех пор, как отгремела Великая Отечественная война. На постсоветском пространстве нет ни одной семьи, которую бы не затронуло это трагичное событие XX столетия. Авторы отмечают, что казахстанцы сражались на фронте, трудились в тылу, участвовали в партизанском движении. Несомненно, жизнь каждого советского человека уникальна и неповторима, но всех людей военного времени объединяет великий подвиг, который никогда не должен забыться. Для достижения победы патриоты применили множество форм и методов помощи своему сражающемуся Отечеству как известных из истории, так и подсказанных новыми условиями. Одной из таких форм стал сбор средств на строительство боевой техники и вооружения. Одним из ярких героев, поддержавших этот почин, стал К. Козыбаев, который был инициатором покупки звена бомбардировщиков Як-6. Авторы

пытаются проанализировать трудовой подвиг К.Козыбаева и определить причины разной информации по этому вопросу.

Ключевые слова: история Казахстана, Великая Отечественная война, тыл, Кабаш Козыбаев, историческая память.

Ж.С. Мажитова¹, Н. Ицанова²

*¹ тарих ғылым. докторы, НАҚ «Астана медицина университеті»
Қазақстан тарихы және философия кафедрасының профессоры,
² «Филология» бағытының 2-курс студенті М.В. Ломоносов атындағы
Мәскеу мемлекеттік университетінің Қазақстан филиалы*

ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАР ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДА: ҚАБАШ ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ЕРЛІГІ

Аңдатпа

Мақалада Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Кабаш Қозыбаевтың (1898-1973 жж.) өмірбаянының негізгі беттері мен ерлік еңбегі көрсетілген. Ұлы Отан соғысынан бері жетпіс бес жылдан астам уақыт өтті. Посткеңестік кеңістікте ХХ ғасырдың осы қайғылы оқиғасынан зардап шекпейтін бірде-бір отбасы болған жоқ. Авторлар қазақстандықтардың майданда соғысқанын, тылда жұмыс істегенін және партизан қозғалысына қатысқанын атап өтеді. Әрине, әр кеңес адамының өмірі ерекше және қайталанбас, бірақ соғыс уақытындағы барлық адамдар ұлы ерлікпен біріктірілген, сондықтан олар ешқашан ұмытылмауы керек. Жеңіске жету үшін патриоттар соғысқан Отанына көмектесу үшін көптеген формалар мен әдістерді қолданған, олар тарихтан белгілі болды немесе жағдайларға байланысты жаңадан туындады. Осындай формалардың бірі болып әскери техникалар мен қару-жарақтарды салуға қаражат жинау болды. Бұл бастаманы қолдаған ең жарқын кейіпкерлердің бірі Як-6 бомбалаушылар зымыранын сатып алу бастамашысы болған Қ.Қозыбаев болды. Авторлар Қ.Қозыбаевтың еңбек ерлігін талдауға және осы мәселе бойынша әртүрлі ақпараттың себептерін анықтауға тырысады.

Негізгі сөздер: Қазақстан тарихы, Ұлы Отан соғысы, тыл, Кабаш Қозыбаев, тарихи естелік.

Zh.S. Mazhitova¹, N. Ischanova²

¹ Doctor of history, professor of Kazakhstan and philosophy JSC «Astana Medical University»

² 2-year student of the direction «Philology»

Kazakhstan branch of Moscow state University named after M.V. Lomonosov

KAZAKHSTANIS DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR: THE FEAT OF KABASH KOZYBAYEV

Abstract

The article highlights the main pages of the biography and heroic labor feat during the great Patriotic war of Kabash Kozybayev (1898--1973). More than seventy-five years have passed since the end of the Great Patriotic war. There is not a single family in the former Soviet Union that was not affected by this tragic event of the twentieth century. The authors note that Kazakhstanis fought at the front, worked in the rear, and participated in the partisan movement. Undoubtedly, the life of every Soviet person is unique and unrepeatable, but all wartime people are United by a great feat that should never be forgotten. To achieve victory, the patriots used a variety of forms and methods of assistance to their struggling homeland as is known from history, and suggested to the new conditions. One of these forms was the collection of funds for the construction of military equipment and weapons. One of the bright heroes who supported this initiative was K. Kozybayev, who was the initiator of the purchase of Yak-6 bombers. The authors try to analyze K.'s labor feat. Kozybaev and determine the reasons for the different information on this issue.

Keywords: history of Kazakhstan, the Great Patriotic war, the rear, Kabash Kozybayev, historical memory.

2020 год юбилейный — 9 мая исполнится 75 лет со дня победы в Великой Отечественной войне. Все меньше среди нас тех, кто видел войну своими глазами. Но чем дальше уходят годы войны, тем больше хочется знать о тех, кто подарил нам мирное небо над головой.

К сожалению, в последнее время в историографии исследователями и учеными предпринимаются попытки «популяризации» дискурса, который ставит под сомнение историческую роль и вклад Советского Союза в Победу в годы Великой Отечественной войны. Желание переписать историю не только Второй мировой, но и Великой Отечественной войны не только влияет на изменение характера предмета исследований, но и приводит к искажению исторической памяти в сознании современников и потомков о событиях того времени. В этих условиях вполне закономерно возрастание ответственности исследователей по дальнейшему объективному изучению на основе архивных материалов трудового и фронтового героизма советского народа.

Сражавшиеся за Родину вынесли на своих плечах все тяготы войны, и мы обязаны им сегодняшней мирной жизнью. Героизм советских солдат никогда не потеряет своей значимости и актуальности, поскольку является примером преодоления тяжелейшего жизненного испытания.

Главным источником этой великой Победы стала абсолютная сплоченность фронта и тыла. Бесконечная поддержка народа умножала силы советской армии в боях с заклятым врагом, увеличивая военную мощь.

Казахстан, наряду с другими советскими республиками, принял активное участие в сражениях Великой Отечественной войны и внес огромный вклад в Победу. Из Казахстана ушли на фронт 1200 тысяч человек, в том числе «82 тысячи коммунистов (2/3 от довоенной численности), 242 тысячи комсомольцев (почти 70%) и 5183 женщин и девушек, а также 70 тысяч армейских и специальных строительных подразделений» [1, с. 450].

В наше время сложно нельзя представить ничего величественнее бессмертного подвига советского народа, избавившего мир от фашистских захватчиков. Сражавшиеся за Родину вынесли на своих плечах все тяготы войны, и мы обязаны им сегодняшней мирной жизнью. Героизм солдат никогда не потеряет своей значимости. Главным источником этой великой победы стала абсолютная сплоченность фронта и тыла. Бесконечная поддержка народа умножала силы советской армии в боях с заклятыми врагами, увеличивая военную мощь.

Для достижения победы патриоты применили множество форм и методов помощи своему сражающемуся Отечеству как известных из истории, так и подсказанных новыми условиями.

Одной из таких форм стало создание фонда обороны. Он формировался из 1-2 дневного заработка во время субботников и воскресников (первый из них проведен 29 июня 1941 г. железнодорожниками Турксиба и Петропавловска), отчислений из зарплаты, стоимости сдаваемых драгоценностей и облигаций и даже содержимого детской копилки, предназначавшегося для покупки игрушек. Уже в октябре 1943 г. добровольные взносы населения республики в фонд обороны составляли 185,5 млн. руб. деньгами и на 193,6 млн руб. облигациями госзаймов предыдущих лет [2, с. 259].

Общепризнанный характер приобрело движение по сбору средств на строительство боевой техники и вооружения. Колхозники и рабочие всей страны сами, распродавая все свое имущество, тратя личные сбережения, строили и отправляли на фронт танки и самолеты, целые танковые колонны и звена самолетов. История войн — это не только история поражений и побед в жестоких боях и безжалостных сражениях, это еще и тяжелые судьбы тружеников тыла, ежедневно совершающих трудовые подвиги ради своей Родины, отдающих последние силы и средства, лишь бы помочь стране. Историки не раз будут возвращаться в суровые сороковые годы, чтобы черпать в них истоки боевой и трудовой славы для будущих поколений, отдавать должное людям, прожившим трудную, но поистине героическую жизнь.

К числу таких людей мы можем смело отнести Кабаша Козыбаева — в годы войны председателя колхоза «Жана Турмыс» Мендыкаринского района кустанайской области [3, с. 24].

К. Козыбаев родился 2 мая 1898 г. в ауле Каратомар Петропавловского уезда Каратальской волости (в настоящее время аул Бірлік Узункольского района Костанайской области). С четырнадцати лет начал работать батраком в домашнем хозяйстве у бая в селе Звериноголовское (ныне Курганская область Российской Федерации. — *авторы*). После установления советской власти на территории Казахстана, во главе союза «Косшы» («Қызыл белсенді» — «Красные активисты») — добровольной организации казахской бедноты, К. Козыбаев укреплял союзы бедноты с дехканином и скотоводом.

Во время коллективизации он был избран председателем сельского совета аула номер 11 Убаганского района. Приходилось не только обучаться основам управления в новых советских хозяйствах, но и постигать первые азы грамоты на курсах подготовки советских работников, так как до этого «подписывал бумаги отпечатком большого пальца» [3, с. 16].

В 1933 г. Мендыкаринский райком партии направил Кабаша председателем в отставивший колхоз «Жана Турмыс» («Новая жизнь» — *авторы*). Сейчас, зная историю проведения коллективизации в Советском Союзе и, в частности, Казахстане, мы осознаем, как трудно было Козыбаеву находить решения проблем хозяйства своего колхоза, поскольку было нужно не только помогать односельчанам, но и при этом реализовывать планы райкома по хлебозаготовкам.

Как вспоминал сам Кабаш Козыбаев: «В 1933 году мы засеяли в первую весну 400 га земли. Семь истощенных лошадей да около 500 овец — вот и все богатство колхоза «Жана Турмыс. Все делали вручную. Дневная норма «пахаря» (копали вручную лопатой, кетменем) составляла 0,05 гектара. Но и этой «техники» — лопат, кетменей, мотыг — не хватало. Помню, надо было разбить на поле корку, разрыхлить верхний слой. Ни катков, ни борон нет. Кто-то предложил такую «рационализацию» (не от хорошей, конечно, жизни): погоняли мы по полю колхозную отару — вот и вся «технология». И все-таки коллективный труд захватил, увлек многих членов артели» [3, с. 230]. Благодаря неустанной работе К. Козыбаева и его товарищей на базе колхоза «Жана Турмыс» было основано одно из крупнейших целинных хозяйств Каратальского района.

С началом войны Кабаш Козыбаев, как и многие добровольцы, рвался на фронт. Его, как и остальных, сразу позвали в военкомат, но не забрали по двум причинам. Первую — знали только в военкомате: он никогда никому о ней не говорил. Мы предполагаем, что она связана со следующим обстоятельством. Со слов дочери К. Козыбаева Сауле Кушановой: «Незадолго до войны в колхозе произошел пожар. Зерно хранилось в амбарах. При тушении пожара отцу в глаз попало горящее зерно. Он стал плохо видеть» [4]. Следовательно, К. Козыбаев не прошел медкомиссию по зрению. А вторая причина и она, на наш взгляд, главная: он был председателем одного из самых передовых по тем временам колхозов, имел организаторские способности и умение грамотно руководить в сложное время, а фронту был необходим надежный тыл, чтобы обеспечивать воинов всем, что им нужно. Поэтому на него была наложена бронь. «Отец после этого еще обращался в военкомат. Приезжал домой сердитый и разочарованный. Но потом понял, что нужно помогать, чем можешь, и беспрестанно трудился, и мы ему всей семьей, конечно, помогали» [4].

В 1942 г. рабочие Тамбовской области провели сбор средств для строительства танковой колонны «Тамбовский колхозник». За полмесяца неравнодушные люди внесли около 40 млн. рублей [5, с. 274—275]. По их примеру Бюро Кустанайского обкома КП(б) Казахстана 14 декабря 1942 г. принимает решение собирать средства на строительство танковой колонны «Колхозник Казахстана». На всех колхозных предприятиях были проведены встречи рабочих, где обсуждалась возможность участия кустанайцев в данном сборе. Далее мы предполагаем события разворачивались следующим образом. После этого события в колхоз «Жана Турмыс» приходит центральная газета с обращением направлять средства на помощь армии. Кабаш Козыбаев подумал и — в райисполком: «Желаю помочь Красной Армии!». Продал все свое состояние. Жена была аристократического происхождения — ей пришлось продать все золотые и серебряные украшения, ценные вещи. Кабаш успокаивал ее: «В начале 30-х годов как-то выжили и сейчас все выдержим и переживем». Набрал 180000 рублей. Этой суммы по мнению Кабаша было недостаточно, поэтому собрав родственников, он попросил одолжить кто сколько может — это еще десять тысяч рублей. Полный мешок денег принес он в районный банк. Тогда-то и выписали ему ту самую квитанцию.

Средства на танковую колонну все еще поступали, но их отправка на помощь фронту задерживалась. Кабаш ждать не хотел и имел на это полное основание: битва на Волге была в разгаре. Там, под стенами Сталинграда, находился его старший сын Оразалы. Тем более, что жена как-то в шутку сказала: «Пока твои танки дойдут на фронт — война кончится». После этого Кабашу Козыбаеву попала газета с сообщением Феропонта Головатова, колхозника Ново-Покровского района Саратовской области, который отдал 100 тыс. рублей, составлявших все его сбережения, на постройку самолета.

Средства на танковую колонну еще поступали. По всей вероятности, зная об его непреодолимом желании помочь фронту, ему посоветовали перевести деньги на другой счет. Помчался Козыбаев к соседу Ивану Яковлевичу Верещенко, который отнесся к словам Кабаша очень даже серьезно. Давай говорит, попытаемся купить вскладчину самолеты. Сказано-сделано. Отправился Кабаш в город

Чкалов (нынешний Оренбург). Там ему прямо с завода выкатили звено бомбардировщиков. На крыльях одной машины нанесли краской трафарет с фамилией Козыбаев, на крыльях другой – с фамилией Верещенко. На третьем самолете поставили обе фамилии. Подошел пилот: «Давай довезу тебя, аксакал, до дому». «Нет, — сказал Козыбаев, — на фронте каждая минута дорога! Летите, ребята, поскорее, а я как-нибудь до дома доберусь» [3, с. 25].

Одновременно с этим Кабаш Козыбаев пишет свое знаменитое письмо И. В. Сталину, в котором говорит, что, как и Феропонт Головатов, он помог фронту, пожертвовав 190 тыс. рублей на строительство танковой колонны. Однако уже после написания письма, чтобы скорее помочь фронту, ему пришлось перевести финансовую помощь на другой счет. И Кабаш, совместно с Яковом Верещенко, председателем колхоза «Красный повстанец», покупает и отправляет на фронт звено самолетов Як-6. И тут ему приходит письмо от Сталина, где он выражает свою признательность и благодарность Козыбаеву за заботу о бронетанковых силах Красной Армии. За свой трудовой подвиг в годы войны К. Козыбаев был награжден медалью «За доблестный труд в тылу 1941—1945 гг.».

В ходе данного исследования было выяснено, почему во всех источниках, в том числе письме от И. В. Сталина, этот человек известен тем, что помог собрать средства на танковую колонну, хотя, на самом деле, был инициатором покупки звена бомбардировщиков Як-6. И в мемориальных памятниках на улице К. Козыбаева и в доме, где он жил, мы видим, что Кабаш Козыбаев был инициатором танковой колонны «Колхозник Казахстана». Но по воспоминаниям родных и документальных хроник мы знаем, что Кабаш Козыбаев на свои личные сбережения вместе с Иваном Верещенко купил звено самолетов Як-6.

Сколько бы ни прошло лет, мы не забудем тех, кто на фронте самоотверженно защищал родину и совершал трудовой подвиг в тылу. И эти моменты в истории требуют от нас делать все возможное, чтобы мир больше никогда не испытал ужасы войны. Судьбы тружеников тыла поучительны для нас и сегодня, поэтому мы должны, обязаны знать героев своей страны.

Список использованной литературы:

1. *История Казахской ССР. Т. 4. — Алматы: Атамұра, 2009. — 768 с.*
2. *Желтякова К.И. Всенародная помощь трудящихся Казахстана фронту // Казахстан в Великой Отечественной Войне. Очерки. — Алма-Ата: Наука, 1968. — вып. 1. — с. 259.*
3. *Звезды в небе / Под редакцией С.К. Козыбаева. — Алматы, 2013. — 264 с.*
4. *Полевые материалы авторов (ПМА). Интервью дочери К. Козыбаева Сауле Кабашевны.*
5. *Кустанайская область в годы Великой Отечественной войны: единство фронта и тыла. ТОО «Костанайский печатный двор». 2010 год. — С. 274–275.*

References:

1. *History of the Kazakh SSR. Vol. 4. -- Almaty: Atamura, 2009. -- 768 p.*
2. *Zheltyakova K. I. Vsenarodnaya pomoshcha trudovykh Kazakhstana frontu [National assistance to the workers of Kazakhstan to the front]. Essays. -- Alma-Ata: Nauka, 1968. -- issue 1. -- p. 259.*
3. *Stars in the sky / Edited by S. K. Kozybayev. -- Almaty, 2013. -- 264 p.*
4. *Field materials of the author (PMA). Interview with K. Kozybayev's daughter Saule Kabashevna.*
5. *Kustanay region during the Great Patriotic War: unity of the front and rear. Kostanay Printing Yard LLP. 2010. -- Pp. 274-275.*

УДК 070.19

МРНТИ 14.01.29 <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.07>

Саркулова С.Д.¹, Калдыбаева С.С.²

¹ *PhD доктор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан*

² *магистр, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан*

XX-ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ТАТАР ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Ғасыр басында түркі жұртының оқыған, көзі ашық, көкірегі ояу ұлтжанды зиялылары халықтың рухани мұраларына ерекше ден қойып, бар ерік-жігерін оқу-ағарту саласының күшеюіне бағыттады. Бұл жолда татар зиялыларының атқарған рөлі мен орны ерекше. Татар зиялылары тек өз халқының ғана емес, бауырлас, діндес өзге де түркі – мұсылман халықтарымен тығыз байланыстар орнатып, олардың мұң-мұқтажына көпшіліктің назарын аударуға талпынды. Осы бір талпыныстар татар баспасөздерінен айқын көрінді.

Татар зиялылары еңсені басқан отарлық езгіден халық рухын көтерудің бір құралы баспасөз деп білді. Расында да жерінен, саяси бостандығынан айырылған талай түркі-мұсылман жұртының соңғы үміті, соңғы тірегі баспасөз болатын. Сонымен қатар оқу-ағарту саласында, баспаханалардағы жұмыстарда да татар зиялыларының қазақ интеллигенциясының қалыптасуындағы ағартушылық қызметіне жоғары баға беруге болады.

Түйін сөздер: баспа, интеллигенция, қоғам, ғалым, білім, кітап, мектеп.

S.Sarkulova¹, S. Kaldybayeva²

*¹ PhD doktor, Kazakh National Women`s Teacher Training University
Almaty, Kazakhstan*

*² master, Kazakh National Women`s Teacher Training University
Almaty, Kazakhstan*

EDUCATIONAL ACTIVITIES OF TATAR INTELLECTUALS IN KAZAKH SOCIETY IN THE EARLY 20TH CENTURY

Abstract

At the beginning of the century, educated, open-minded and patriotic representatives of the intelligents of the Turkic people paid special attention to the spiritual heritage of the people and focused all their efforts on strengthening the sphere of education. The Tatar intelligents has a special role and place in this direction. The Tatar intelligents tried to draw public attention to the needs not only of its people, but also with other fraternal, Turkic-Muslim peoples with whom it had established close ties. These efforts are clearly reflected in the Tatar periodical publishing.

The Tatar intelligents saw the periodic printing as one way to lift the spirit of the people away from colonial oppression. Indeed, the periodic seal was the last hope and support for many Turkic-Muslim peoples deprived of their land and political freedom. At the same time, it is possible to commend the educational activities of the Tatar intelligents in the formation of the Kazakh intelligents in the field of education and in the works of publishing houses.

Keywords: publishing house, intellectuals, society, scientist, education, book, school.

Саркулова С.Д.¹, Калдыбаева С.С.²

*¹ PhD доктор, Казахский национальный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казахстан*

*² магистр, Казахский национальный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казахстан*

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТАТАРСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация

В начале века образованные, непредубежденные и патриотичные представители интеллигенции тюркского народа уделяли особое внимание духовному наследию народа и сосредоточили все свои усилия на укреплении сферы образования. Особую роль и место в данном направлении занимает татарская интеллигенция. Татарская интеллигенция пыталась привлечь внимание общественности к

потребностям не только своего народа, но и с другими братскими, тюрко-мусульманскими народами, с которыми установила тесные связи. Эти усилия нашли яркое отражение в татарской периодической печати.

Татарская интеллигенция рассматривала периодическую печать как один из способов поднять дух народа от колониального гнета. Действительно, периодическая печать была последней надеждой и поддержкой для многих тюрко-мусульманских народов, лишенных своей земли и политической свободы. Вместе с тем, можно дать высокую оценку просветительской деятельности татарской интеллигенции в формировании казахской интеллигенции в сфере образования и в работах издательских домов.

Ключевые слова: издательство, интеллигенция, общество, ученый, образование, книга, школа.

Елімізде демократиялық бетбұрыс кезеңінде болып жатқан саяси экономикалық және рухани өзгерістер тарих ғылымы алдына көптеген мәселелер қойып отыр. Әсіресе рухани салада оқу-ағарту ісіне түйінді әрі күрделі проблемалардың шешу жолдарын табуға талпыныстар жасалынып, оның түпкі себептері тарих қойнауында екендігіне назар аударуда. Ал мұндай жағдай тарихшыларға үлкен жауапкершілік жүгін артатыны белгілі.

Мәселен халыққа білім беру саласының даму жолдары тарих саласында осы уақытқа дейін біршама зерттелінген тақырыптардың бірі деуге болады. Алайда зерттеу үрдісінде әрдайым шыншылдық, ғылымилық, объективтілік принциптері қатаң сақталады деп айту қиын. Себебі, Отан тарихы ондаған жылдар бойы жалпы одақтық тарих ғылымының құрамдас бөлігі деп табылып, нәтижесінде оның даму арнасымен жазылған болатын. Бұл жағдай өзгеде орыс емес ұлттар тарихы секілді қазақ халқы тарихында екінші дәрежелі сипатта деп ұғуға барлық прогресивті оқиғалармен құбылыстар тек орыс халқы арасында болды деп түсінуге алып келгені белгілі. Бұқара санасына күштеп сіңірілген мұндай партиялық принциптерге құрылған шамадан тыс идеологияландырылған тарих ұлттық оқу-ағарту ісін зерттеуге де өз көлеңкесін түсірмей қойған жоқ.

Қай қоғамды алсақ та ағартушылық жұмыстарында кітап пен газет-журналдар басып шығаратын баспаханалар мен баспасөздің маңызы өте жоғары болды. Баспасөз пен баспалардың пайдасын білімі, өнері өзгелерден оқ бойы алда тұрған татар зиялылары ертерек байқағанын көруімізге болады. Сондықтан да олар, газет-журнал шығаруда, кітап басуда, оны жарыққа шығаруда ерекше ықылас білдірді. «1907 жылғы санаққа қарасақ, - деп көрсетті «Қазақ» газеті, Ресейде сол жылы екі мың бір жүз жетпіс үш есімді газет һәм журнал шыққан екен. Оның бір мың үш жүз тоқсан алтысы орыс тілінде, сегіз жүз алпыс жетісі басқа тілде басылыпты. Сол сегіз жүз алпыс жетінің ішінде біздің татар қандастарымыздың отыз шамалы газеті мен журналдары болды. Бізде біреуі де болмады. Сөз-қару, мұны бұзуға жұмсасақ бұзады, т үзеуге жұмсасақ түзейді. Сөзін жұртты түзеуге жұмсай бастаған жұрттың өзі түзелуге бет алғанын көріп отырмыз. Алыстан іздемей, жақыннан-ақ алайық. Күні кеше өзімізбен шамалас, қатар халық –татар қарындастарымыз сөзін жұртты түзеуге жұмсай бастап еді, түзеліп бара жатыр. Орысша оқи алғаннан басқа, жастарын оқытып, көздерін ашып отырған татар. Бұл татардың бізден ілгері кеткендігі, олар бізден емес, біздің олардан үйреніп жатқанымыз, білім дәрежесінде біздің төмендігімізді көрсетеді» [1, 560-б.].

XX ғасырдың бас кезі татар халқының оянып, жаңа ізденістер мен жаңалықтар жолына түсуінің бастау көзі болды. Әсіресе, татар әдебиеті барынша қарқын алып, кең қанат жайды. Ресейде татар баспасөзі мен әдебиеті, татар зиялыларының мәдени істері қарқынды дамыды. Татарлар талай жылдар жасай алмаған әдебиетін жасап, түркі жұртына танымал әдебиет алыптарын тудырды. Бұған ғасыр басындағы Ресейдегі саяси оқиғалар, 1904 жылғы орыс-жапон соғысы, 1905-1907 жылдардағы революция және сол тұстағы саяси-әлеуметтік бетбұрыстар мен қоғамдық күштердің топтаса бастауы игі ықпалын тигізді.

XX ғасыр басындағы қазақ-татар әдеби-мәдени байланыстарының дамуына XIX ғасырдың екінші жартысында екі халықтан шыққан ағартушылар да игі алғышарттар жасады. Бұлардың қатарына татар ағартушыларынан Ш. Маржани, Х. Фаизханов, С. Кукляшев, Ғ. Махмұтов, Қ. Насыри және тағы басқаларды, ал, қазақтардан Ш.Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаевтарды атауға болады. Олар татар тілі мен қазақ тілін жақсы білетін, Батыстың да, Шығыстың да мәдениетін қатар меңгерген өз заманының озық ойлы, терең білімді жандары болатын.

Қазақ арасына татар баспасөзінің, әдебиетінің таралуына татар молдаларының, университет оқытушылары мен мектеп, медресе мұғалімдерінің де қосқан үлесі зор. Мысалы, қазақтардың хат танып, мұсылманша сауат алуына татар молдалары бірқыдыру ат салысса, Шоқан, Ыбырай сияқты оқымыстылардың жан-жақты білім алуларына университеттік білімдері бар татар зиялылары Х.

Фаизханов, М. Бекчурин, У. Мусин, татар арасынан шыққан алғашқы ғылым кандидаттарының бірі Салих Бекташұлы Кукляшев сияқты оқытушылар өз үлестерін қосты. Татар молдалары арқылы Шоқан, Абай, Ыбырай сияқты қазақ оқығандары татар тілін еркін меңгеріп, татар тіліндегі баспасөз материалдарын оқып, біліп отырды. Ы. Алтынсаринге Орынбор шекара комиссиясының жанынан ашылған қазақ-орыс мектебінде білім берген С. Б. Кукляшев кейіндері де талай үлгі-өнегесін, тәлімі мен тағлымын көрсетті. Оны қазақ-татардың екі ағартушысының еңбектерінің аттары да байқатпай қоймайды. Мысалы, С.Б. Кукляшев 1859 жылы «Татар хрестоматиясын» жазса, Ы. Алтынсарин 1879 жылы «Қазақ хрестоматиясын» жарыққа шығарды. Ы. Алтынсаринге татар ағартушы-ғалымы Қажым Насыридің де ықпалы мол болды. Олардың идеялық-творчестволық байланыстары тамаша туындыларды дүниеге келтірді. Нәтижесінде, тақырыбы сарындас, идеясы мен мазмұны үндес шығармалар туындады. Татардың ауыз әдебиеті нұсқаларын жинаушы, татар прозасы мен балалар әдебиетінің негізін салушы Қ. Насыри жаңа типті мектептер ашты, 1880 жылы «Қазан татарларының сенімдері мен ырымдарын», дінді уағыздайтын «Отыз уағыз» атты еңбектерін жазды. Ы. Алтынсарин болса, 1879 жылы «Орынбор қазақтарының құда түсу, қыз ұзату және той жасау дәстүрлерінің очеркін», «Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамдарды жерлеу және оған ас беру дәстүрінің очеркі» және дін тақырыбындағы «Шарайт-ул ислам» еңбектерін шығарды. Қ. Насыридің шығармаларын, соның ішінде, «Әбдуғалиссина хиссасы» атты әңгімелер жинағын қазақ оқырмандары сүйіп оқитынын «Дала уалаяты» атты қазақ газеті жария етті және осы баспасөз татар оқымыстыларының еңбектері жөнінде қазақ оқырмандарын хабардар етіп, таныстырып отырды [2, 701 б.].

Татар зиялылары ашқан баспаханалардан шыққан қазақ авторларының шығармаларын татар оқымыстылары жоғары бағалап, олардың творчествосына қатысты пікірлерін баспасөз арқылы білдіріп жатты. Сонымен қатар, қазақ тілі мен әдебиетінің маңызын төмендетіп көрсеткісі келген кейбір кереғар пікірлі жандарға тойтарыс беріп, қазақ поэзиясынан үлгі-өнеге аларлық тұстардың басымдығын да көрсете білді.

Қазақтың тұңғыш бейресми, саяси бағыттағы мерзімді баспасөзін шығаруға татар зиялылары, дәлірек айтқанда, «Үлфәт» газетінің редакторы Ә. Ибрагимов жәрдем беріп, көмек қолын созды. Сөйтіп, 1907 жылы «Серке» атты қазақтың төл газеті жарыққа шықты. Онда М. Дулатовтың «Біздің мақсатымыз», «Жастарға» атты мақалалары жарияланды. Алайда, оның ғұмыры аса қысқа болды. 1907 жылы полиция өкілдері газет бетінде жарияланған мақалаларда қазақты орыс халқына қарсы үндеу бар деген сылтаумен «Үлфәт» пен «Серке» газеті жабылды [3, 24-25 б.].

Ұлттық мерзімді баспасөзді шығаруға деген талпыныстардың бұдан кейінгі барысы да көпке созылмады.

Қазақ журналистикасы тарихында қазақтың тұңғыш ұлттық журналы ретінде орын алатын «Айқап» басылымы 1911 жылы дүниеге келді.

Білім беру саласына келсек, ХІХ ғасырдың ортасындағы Қазақстан территориясында мұсылман мектептері мен медреселерге оқытушылардың басым бөлігі татар молдалары болғанын басында айтып өттік. Қазақтың алдыңғы қатарлы зиялылары осы татар молдаларынан білім алған. Мәселен, қазақтың тұңғыш ағартушыларының бірі Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов алғаш рет татар молдаларынан білім алып, алыс мекендерде мұсылмандық сауаттылықты таратқан. Ғалым Б.Ысқақов «Татар-қазақ әдебиеттері байланысының негізгі кезеңдері» атты еңбегінде Ш. Уәлихановтың татар тілі мен жазуын еркін меңгергендігін, оның үстіне татардың алдыңғы қатарлы ағартушыларымен, солардың ішінде Ш. Маржанимен таныс болғандығын атап өткен [4, 6-б.].

1860 жылы Ш.Маржани мен оның шәкірті Х.Файзханов татардың алдыңғы қатарлы элитасының және дінін құруға талпынады. Орынбор діни басқармысының муфтиі орнына келуге тырысты. Татар ағартушыларының бірі Хұсайын Файзханов пен Шоқанның арасындағы достық қарым-қатынастың болғандығы туралы ғалым Б.Ысқақов, өз еңбегінде Шоқанның Петербургқа барған кезде Хұсайынның үйінде қонақта болғандығы турасында жазып өтеді [5, 16-б.].

Татар ұлтынан шыққан зерттеуші этнограф және өлкетанушы Құрбанғали Халиди 1846 жылы Аягөзде туып, Семей медреселерінің бірінде оқиды. Ол 1889 жылы «Тарих-и Джарида и Джаида», ал 1910 жылы «Тауар-и Хамса шарки» кітаптарын Қазан қаласында басып шығарды. [5, 16-17б.].

Галиев В.З. «Караванные тропы: Из истории общественной жизни Казахстана XVII-XIX веков» атты еңбегінде өзінің басты мақсатының не екендігін былайша көрсеткен: «Орта Азия мен Шығыс Түркістанда болған оқиғалар желісін бітірген соң қазақ ахуалдары мен хандары туралы жазуға кірістім. Бұл халықтың тарихы жалпы ауызда бар. Алайда жекелеген жазба тарихы мен естеліктері болмаған, әркім әртүрлі пікір айтып, біреулер жаман ниет арам оймен, енді біреулері тек мұқатуды

мақсат еткен. Кезіндегі бақсылар тарихты анығырақ түсіндіруге білімдері жете тұра, оған мән бере қоймаған. Нәтижесінде мағынасы анық ел тарихы баяндалмады. Осындай себептермен, мен бар күшқайратымды жұмсап жиырма жылдан астам уақыт бұл тарихқа қатысты ақпараттар мен мәліметтер жинап, жалпы жиналған мәліметтердің қаймағын қалқып алып осы кітапты жаздым», - деп өз ойын ортаға салады. [6]

XIX ғасырда патшаның отарлау саясатының күшейіп тұрған шағында татар молдаларының қазақ жерінде мұсылман мектептерін ашуы патша үкіметіне секем туғызады. 1970 жылғы ереже бойынша барлық мұсылман мектептеріне бақылау орнатылып, Ильминскийдің жүйесі енгізіле бастады. Оның себебі, бұл мектептерде орыс грамматикасы мен жазуына үйретпейді, молдалар отырықшы жерлерде мектеп ашпайды, бұл мектептердің еш маңыздылығы жоқ -деп көрсетті [7, 7-б.].

Ғалым М.Мырзахметов көрсеткендей, миссионерлер алдымен қазақтарды татарлардың рухани әсерінен бөлшектеп ұстауды, араластырмауды мақсат етіп қойды. Себебі, біріншіден, татарлар қазақ арасындағы мектеп, медреселерде сабақ беріп, дін таратты, кеңсе жұмыстарын атқарып, тілмаштық қызмет етсе, екіншіден қазақтар татарларға ислам дініне наным осалдау, оларда ескі исламдық наным мен мұсылмандықты қосарлана пайдалану жағы басым болды [8, 508 - б.]. Міне, сондықтан патша үкіметі осындай ерекшеліктерді сезініп, қазақ жеріне миссионерлерді жіберіп, орыстандыру саясатын жүргізе бастады.

XX-ғасырдың басында Қазақ жеріне алдыңғы қатарлы демократиялық татар мәдениеті, ойшылдарының прогрессивті ақыл-ойлары кең түрде еніп, қазақ халқының ағартушы – демократиялық көзқарастарына әсер еткені белгілі. Қазақ даласында тілмаш болған және сауда жасауға келген татар көпестері бұл елде оқудың маңыздылығын көздерімен көргендіктен мешіт пен медреселер салып, Қазаннан арнайы оқыған молдаларды шақыртқан. Қазандағы медреселерде Орынбор, Семей сияқты қалаларынан келген қазақ балалары да дәріс алған [9, 15-16 б.].

Қазақ зиялыларының бірі Ахмет Байтұрсынов Н.Ильминскийдің ағартушылық әрекетінің түп - төркінін: «Қазақ - діні шынығып жетпеген, шала мұсылман халық. Мұны мұсылман дінінен христиан дініне аударып жіберу оңай деген пікірмен, патша өкіметі қазақ пен ноғай арасында жік салып, екеуін айырғысы келді. Ол үшін қазақ байлары ноғайша оқымай, орысша оқитын саясат жүргізілді,» - дей келе, қазақ балалары үшін орыс мектептері ашылып, кітаптардың бірте-бірте орысша шығарыла бастады. Патша үкіметінің орыстандыру саясатының бір көрінісі екендігін де келтіреді [10, 256 б.].

XIX ғасырдың 90-жылдары мен XX ғасырдың басында татарлар арасында «жаңа әдісті» мектептер ашыла бастады. Онда география, тарих, есеп, жаратылыстану пәндерін оқу бағдарламасына енгізді. Мұсылман мектептері мен медреселері Н. Сәбитов көрсеткендей, қазына мен жергілікті жердегі құрылтайшылардың есебінен қаржыландырып отырған [11, 26 б.]. 1905 жылға қарай мұндай мектептердің саны арта түсті. Ғалым Т Тәжібаевтың жазуы бойынша, патша үкіметі татар молдаларының бет пердесін қазақ арасына мұсылман дінін таратуды ғана емес, сонымен қатар Қазақстан мен Орта Азияға Ресейдің беделін түсіруші есебіне көрді [12, 39 б.]. Әулиеатаның қазағы Садық Абанов «Айқап» журналалына жариялаған мақаласында Орынбордағы «Медресе Хусаинияға» түсуге Хасен Бегиев, Шарифалдин Мұхиталдинов сияқты татар азаматтарының 20 сом ақша беріп, көмектескендігін жазып, рахмет айтқан [13].

Уфадағы «Медресе Ғалияның» шәкірттері қазақ тілінде шығатын кітаптарға мұрындық болған. Мәселен, 1911 жылы Ішкі Орданың Ғұмар Қарашұлының «Өрнек» атты кітабын қазақ – қырғыз шәкірттері бастыртқан [14, 236 б.]. Бұл «Ғалия» медресесінде оқыған қазақ шәкірттері жиі-жиі бас қосып, мұқтаж шәкірттерге көмек көрсету, ағарту мәселелері жөнінде ақылдасып отырған. Негізінде бұл медресе қазақтың алдыңғы қатарлы зиялылары оқыған. Олардың ішінде М.Жұмабаев, Б.Майлин, Б. Серкебаев, барлығы 50 -ден астам азаматтар білім алған болатын. 1911 жылы «Ғалия» медресесіндегі қазақ шәкірттерінің қаражатымен «Әліппе яки төте оқу» атты қазақша оқулық жарық көрді. Медреседе оқыған қазақ жастары 1913-1914 жылдары «Садақ» атты қолжазба журналын шығарған, көкейдегі ойларын жазған. «Ғалия» медресесінде оқыған қазақ жастары жер – жерде мұғалім болып, халықты сауаттандыру ісіне үлкен үлес қосты.

Қарағандыдағы «Медресе Әмирияда» қазақ -татар балалары аралас оқыған. «Айқап» журналында бұл медреседе 1912 жылы қазақ шәкірттерінің оқығандығы жөнінде мәлімет келтірілген [15, 311 б.].

Қазақтың әдеби тілінің қалыптасуы мен дамуына татарлардың әдеби тілі әсер еткен. Татарстанның орталығы болған Қазан қаласында қазақ кітаптары мен журналдары, атап айтқанда, қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың кітаптары жарық көрді.

Ұлы Қазан төңкерісіне дейін Қазан қаласында араб әрпінде 2.037480 данамен 434 қазақ тілінде кітаптар шыққан [16]. Семейде татарлардың «Ярдем» атты баспаханасы болып, 1912 жылы аталған баспадан Шәкәрім Құдайбердіұлының екі бірдей кітабы жарық көрген.

Татар халқының ғалым, жазушылары қазақ халқының тұрмыс тіршілігіне, әдет-ғұрпына арнап ғылыми еңбектер мен көркем шығармалар жазған. Ғалымжан Ибрагимов қазақ тұрмысына арнап «Қазақ қызы» атты роман жазса, ал Бурнамның «Қорқыт» атты шығармасы дүниеге келген. Сонымен қатар татарлар Қазақстан мен Орта Азияда медреселер ғана емес, ағартушылық қоғамдар, қайырымдылық қорлары мен кітапханалар ашу ісімен де айналысты.

1900 жылы Верный қаласында «Ағартуды көркейтушілер қоғамы» (общество ревнителей просвещения) құрылып, оның құрамына 120 – дай адам мүше болды. Бұл қоғам өз алдына барлық халықтар арасында ағарту ісін жандандыруды мақсат тұтты. 1901 жылы жексенбілік мектеп ұйымдастырылды. Бұл мектепте жалпы саны 92-ге жететін оқушы білім алды. Сондай -ақ, Верныйда татарлардың қолдау көрсетуімен 1907 жылы мұсылман кітапханасы ашылды [17].

Тарихшы ғалым В.Галиев көрсеткендей, Ахмет Кәрім Зайнуллин Верный қаласындағы «сенбілік жиналыс ұйымының» отырысына қатысып, татар, қазақ, араб және ұйғыр тілдеріндегі 6000 кітапты мұсылман кітапханасына өткізген. Сонымен қатар ол Қазан қаласына қазақ тілінде 29 кітап шығаруға тапсырыс берген. Кітапхана қорында тиым салған бірқатар кітаптар да болған. Үкімет зиянды деп тапқан кітаптарды мұсылмандардың арасына таралуына Сыртанов, Қуатов, Мәуленқұлов, Зайнуллин сияқты татар-қазақ азаматтары мұрындық болған.

Қорыта айтсақ, ХХ ғасырдың басында татар жерінде жарыққа шыққан мерзімді басылымдар мен кітаптар, газет журналдардың қазақ жеріне көптеп таралуы қазақ интеллигенциясының қалыптасуына да айтарлықтай үлес қосты. Қазақ жерінде болған татар ағартушылары патша үкіметінің қатаң бақылауына қарамастан қазақ халқының оқу-ағарту салаларына елеулі үлес қосты. Сонымен қатар қазақ жеріне қазақ тілінде шыққан кітаптарды таратуда айтарлықтай жұмыстар істеді. Қазақ-татар мерзімді баспасөздеріндегі ортақ тақырып, ортақ мәселе екі халықтың тілдегі, пікірдегі, діндегі және ділдегі ынтымақтастығының да арта түсуіне жол ашып берді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ газеті/ құрастырған Ү.Субханбердина және т.б. Алматы- «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1998
2. «Дала уалаятының газеті». – Алматы: «Ғылым», 1994
3. Әбдіманов Ө. «Қазақ» газеті. – Алматы: Қазақстан, 1993.
4. Тажибаяев Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века. Алма-ата, 1962.
5. Ысқақов Ы. Татар-қазақ әдебиеттері байланысының негізгі кезеңдері Алматы, 1970ж.
6. Галиев В.З Караванные тропы: Из истории общественной жизни Казахстана XVII-XIX веков – Алматы: Атамұра, 1994.
7. Құрбанғали Хамид. Тауарих хамса (бес тарих). Алматы: Қазақстан, 1992.
8. Тажибаяев Т. Көрсетілген еңбек. 1962 ж.
9. Мырзахметов М. Қазақ қалай орналастырылды. Алматы: Атамұра 1993 ж.
10. Байтұрсынов А. Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. Алматы, 1989 ж.
11. Сабитов Н. Мектебы и медресе у казахов. Алма-Ата. 1950 ж.
12. Тажибаяев Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века. Алма-Ата. 1962 ж.
13. Айқап. 1992. №12
14. Айқап. 1992. №10
15. Айқап. 1992. №14
16. Каримуллин А.Г. Книга и люди. Казань, 1985.
17. Галиев В.З. Тюркская библиотека в Верном. - Алматы: НБ.РК, 2001.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ газеті/ құрастырған Ү.Субханбердина және т.б. Алматы- «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1998
2. «Дала уалаятының газеті». – Алматы: «Ғылым», 1994
3. Әбдіманов Ө. «Қазақ» газеті. – Алматы: Қазақстан, 1993.

4. Тажубаев Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века. Алма-ата, 1962.
5. Ысқақов Ы. Татар-қазақ әдебиеттері байланысының негізгі кезеңдері Алматы, 1970ж.
6. Галиев В.З. Караванные тропы: Из истории общественной жизни Казахстана XVII-XIX веков – Алматы: Атамұра, 1994.
7. Құрбанғали Хамид. Тауарих хамса (бес тарих). Алматы: Қазақстан, 1992.
8. Тажубаев Т. Көрсетілген еңбек. 1962 ж.
9. Мырзахметов М. Қазақ қалай орналастырылды. Алматы: Атамұра 1993 ж.
10. Байтұрсынов А. Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. Алматы, 1989 ж.
11. Сабитов Н. Мектебы и медресе у казахов. Алма Ата. 1950 ж.
12. Тажубаев Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века. Алма-Ата. 1962 ж.
13. Айқап. 1992. №12
14. Айқап. 1992. №10
15. Айқап. 1992. №14
16. Каримуллин А.Г. Книга и люди. Казань, 1985.
17. Галиев В.З. Туркская библиотека в Верном. - Алматы: НБ.РК, 2001.

References:

1. Kazakh newspaper / compiled by U. Subhanberdina et al. Almaty - main editorial office of the "Kazakh encyclopedia", 1998
2. "newspaper of the Steppe Walayat". - Almaty: "Science", 1994
3. Abdumanov O. newspaper "Kazakh". - Almaty: Kazakhstan, 1993.
4. Tazhibayev T. Prosveshchenie and schools of Kazakhstan in the second half of the year XIX. Alma-Ata, 1962.
5. Isakov I. The main stages of the relationship between Tatar and Kazakh literature Almaty, 1970.
6. Galiev V. Z. caravan trails: from the history of public life of Kazakhstan XVII-XIX vekov – Almaty: Atamura, 1994.
7. Kurbangali Hamid. Tarih Hamsa (five stories). Almaty: Kazakhstan, 1992.
8. Tazhibayev T. The Work shown. One thousand nine hundred sixty two
9. Myrzakmetov M. how the Kazakh was placed. Almaty: Atamura 1993
10. Works Of A. Baitursynov. Poems, translations, research. Almaty, 1989
11. Sabitov N. School and madrasa in Kazakhs. Father Apple. 1950s
12. Tazhibayev T. Prosveshchenie and schools of Kazakhstan in the second half of the XIX century. Alma-Ata. One thousand nine hundred sixty two
13. scream. 1992. №12
14. scream. 1992. №10
15. scream. 1992. №14
16. Karimullin A. G. book and people. Kazan, 1985.
17. Galiev V. Z. turkskaya Biblioteka in Vernom. - Almaty: NB.RK, 2001.

List of references:

1. Kazakh newspaper / compiled by U. Subhanberdina et al. Almaty - main editorial office of the "Kazakh encyclopedia", 1998
2. "newspaper of the Steppe Walayat". - Almaty: "Science", 1994
3. Abdumanov O. newspaper "Kazakh". - Almaty: Kazakhstan, 1993.
4. Tazhibayev T. Prosveshchenie and schools of Kazakhstan in the second half of the year XIX. Alma-Ata, 1962.
5. Isakov I. The main stages of the relationship between Tatar and Kazakh literature Almaty, 1970.
6. Galiev V. Z. caravan trails: from the history of public life of Kazakhstan XVII-XIX vekov – Almaty: Atamura, 1994.
7. Kurbangali Hamid. Tarih Hamsa (five stories). Almaty: Kazakhstan, 1992.
8. Tazhibayev T. The Work shown. One thousand nine hundred sixty two
9. Myrzakmetov M. how the Kazakh was placed. Almaty: Atamura 1993
10. Works Of A. Baitursynov. Poems, translations, research. Almaty, 1989
11. Sabitov N. School and madrasa in Kazakhs. Father Apple. 1950s

12. Tazhibaev T. *Prosveshchenie and schools of Kazakhstan in the second half of the XIX century. Alma-Ata. One thousand nine hundred sixty two*
13. *scream. 1992. №12*
14. *scream. 1992. №10*
15. *scream. 1992. №14*
16. Karimullin A. G. *book and people. Kazan, 1985.*
17. Galiev V. Z. *turkskaya Biblioteka in Vernom. - Almaty: NB.RK, 2001.*

УДК: 93/94:347.799.1 (282.256.16) (045)

МРНТИ 03.20 <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.08>

А.Ж. Габдулина¹

*¹кандидат исторических наук, и.о. асоц.профессор КазАТУ им. Сакена Сейфуллина,
г. Нур-Султан, Казахстан*

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ КУПЕЧЕСКОЙ ТОРГОВЛИ, СУДОХОДСТВА И ПРОМЫШЛЕННОСТИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX - НАЧАЛЕ XX вв. В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В XIX веке развитие судоходства стимулировало экономику Казахстана, привлекало новые судоходные компании, тем самым, укрепляла товарную экономику. Благодаря водным путям и существующим транспортным сетям, которые становились все более значительными, постепенно создавались условия для хранения локальных рынков и их интеграции в региональные, а также в связи с участием общероссийского рынка.

Обширность казахских земель, отсутствие разветвленной сети сухопутных дорог определили приоритетное значение водного транспорта.

Если сегодня мы располагаем широкой сетью автомобильных и железных дорог, водным и воздушным транспортом, то в то время реки часто играли роль единственных транспортных маршрутов, благодаря которым можно было поддерживать связь с труднодоступными районами.

Такая ситуация была характерна для большинства районов, где были сосредоточены крупные реки. Одним из таких важных регионов был Восточный Казахстан.

Новые исследования архивных данных дали основание рассматривать огромный вклад в развитие водного транспорта республики, которая тесно связана с развитием торговли, освоением и вовлечением в хозяйственный оборот новых, богатых природными ресурсами территорий на границах Казахстана.

Ключевые слова: история, судоходство, Казахстан, купцы, Иртыш, торговля, доставка, грузы, товары, промышленность, Россия, Китай

А.Ж. Габдулина¹

*¹тарих ғылымдарының кандидаты, м.а. доценті, Сәкен Сейфуллин ат. ҚазАТУ,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ - XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САУДАГЕРЛЕРДІҢ, КЕМЕ ҚАТЫНАСЫ МЕН ӨНЕРКӘСІПТІҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

XIX ғасырда кеме қатынасының дамуы Қазақстан экономикасына серпін берді, жаңа жүк тасымалдау компанияларын тартты, осылайша тауарлық экономиканы күшейтті. Барған сайын маңызды бола бастаған су жолдары мен қолданыстағы көліктік желілердің арқасында біртіндеп

жергілікті нарықты сақтау және оларды аймақтық нарыққа біріктіру, сондай-ақ бүкіл ресейлік нарықтың қатысуына байланысты жағдайлар жасалды.

Қазақ жерінің кеңдігі, жер үсті жолдарының кең желісінің жоқтығы су көлігінің басым бағытын анықтады. Егер бүгінде бізде автомобильдер мен темір жолдардың, су және әуе көлігінің кең желісі болса, онда сол кезде өзендер көбінесе жалғыз көлік бағыттарының рөлін атқаратын, соның арқасында жетуге қиын жерлермен байланыс орнатуға болатын. Бұл жағдай үлкен өзендер шоғырланған көптеген аудандарға тән болды.

Осындай маңызды аймақтардың бірі Шығыс Қазақстан болды. Мұрағат деректерінің жаңа зерттеулері республиканың су көлігінің дамуына қосқан үлесін ескеруге негіз берді, бұл саудасаттықтың дамуына, Қазақстанның шекараларында табиғи ресурстарға бай жаңа аумақтардың дамуына және экономикалық айналымға тартылуына байланысты.

Түйін сөздер: тарих, Қазақстан, көпестер, Ертіс, сауда, жеткізу, жүк, тауарлар, өндіріс, Ресей, Қытай

Gabdulina A.Zh.¹

Candidate of Historical sciences, acting assoc. prof., Saken Seifullin Kazakh Agro Technical University, Nur-Sultan city, Kazakhstan

THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT IN KAZAKHSTAN THE MERCHANT TRADE, SHIPPING AND INDUSTRY (THE SECOND HALF OF THE XIX - EARLY XX CENTURIES)

Abstract

The development of shipping stimulated the economic of Kazakhstan, attracted new shipping territories, strengthening the commodity economy. Thanks to waterways and existing transport networks, which became increasingly important, conditions were gradually created for storing local markets and their integration into regional ones, as well as in connection with participation in the all-Russian market.

The vastness of the Kazakh lands, the absence of an extensive network of land roads have identified the priority value of water transport. Currently, we often communicate with hard-to-reach areas. In this situation, large rivers were concentrated. One such important region was East Kazakhstan.

New studies of archival data have made it possible to consider the enormous contribution to the development of water transport in the republic, which is closely related to the development of trade, the development and involvement of new territories rich in natural resources on the borders of Kazakhstan.

Key words: history, shipping, Kazakhstan, merchants, Irtysh, trade, delivery, cargo, goods, industry, Russia, China

Издrevле значение водных путей для Казахстана было огромно. Крупные реки представляли собой естественные транспортные пути, по которым шло постепенное продвижение российской колонизации вглубь казахских степей. Именно реки способствовали активному освоению и заселению казахских пространств. По берегам рек сосредотачивалась основная жизнедеятельность края, ставились форпосты для продвижения казаков и служилых. И именно наличие водных путей определяло необходимость организации местного судостроения, являвшегося важной составной частью транспорта - отрасли материального производства, осуществляющей торговлю, перевозки людей и грузов.

Обширность казахских земель, отсутствие разветвленной сети сухопутных дорог определяли приоритетное значение водного транспорта.

Развитие судоходства стимулировало экономическое развитие казахских территорий, прилегающих к бассейнам судоходных рек, вовлекало в оборот новые земельные районы, усиливало товарность хозяйства. Благодаря водным путям и существованию транспортной сети, хотя и весьма незначительной, постепенно создавались условия для складывания местных рынков и интеграции их в региональные, а также со временем вовлечения в орбиту общероссийского рынка.

В XIX веке в Казахстане работали экспедиции, начали разрабатываться месторождения золота, увеличился спрос на продукцию сельского хозяйства, привозили промышленные товары, возросло

количество грузоперевозок. Велось активное хозяйственное освоение казахского края, Россия стремилась утвердиться на территории Казахстана, окончательно закрепив за собой эти территории.

Заканчивалась эпоха парусного флота, на смену которому пришли паровые суда. В связи с этим на первый план выступала необходимость более активного использования потенциала казахских рек. Идея создания единого водного пути, захватывавшего реки Казахстана до границ Китая должны были стать одними из ключевых звеньев цепи, обещала принести немалые выгоды.

Однако одним из существенных препятствий в организации подобного рода пути становились мелководье в некоторых местах рек, непроходимость, затруднявшие движение вниз по реке в связи с чем, судоходство могло существовать лишь на отдельных участках реки.

Наибольшее количество исторических источников по исследуемому материалу содержится в фондах ЦГА РК (Ф. 64, 434, 460, 10, 212), а также в Семипалатинских областных ведомостях, журналах Семипалатинского подотдела РГО и других изданиях, содержащихся в краеведческом музее г. Семей.

В XIX веке основные сведения по данному региону были освещены М. С.Чернышевым в географическо-навигационном изложении судоходных свойств реки Иртыш, также отчеты и труды в Известиях Императорского Русского географического общества о верховьях Иртыша в работах З.Л. Матусовского, С.Т. Мирошниченко, Н. Кроткова и др.

Материалы из журналов Министерства путей и сообщения о судоходном состоянии Верхнего Иртыша в труде Аминова Б.А., также обширные сведения в периодических изданиях: Семипалатинские областные ведомости, Киргизская Степная газета и др.

В начале XX века - это исследования о Киргизском (Казахском) крае А.Н. Седельникова, Л.П. Осипова, А. Н. Букейханова в труде «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества», XVIII глава, которая принадлежит исследованиям Казахстана.

В основу данного исследования положены современные методологические подходы, принципы и концептуальные установки, направленные на осмысление исторических процессов. Общенаучные методы исследования включают такие принципы исторического познания, как: историзм, объективность, а также теоретические выводы и положения ведущих ученых, сформулировавших основополагающие принципы исторического исследования. В работе исследовании были использованы такие методы исследования исторического процесса, как: историко-сравнительный, историко-генетический, историко-биографический, историко-типологический, историко-системный, метод исторической реконструкции. При раскрытии тех или иных результатов человеческой деятельности, исторических событий и ситуаций, в которых ярко выражается активная роль человеческого, т. е. субъективного, фактора, прежде всего, применяются причинно-следственные объяснения, вытекающие из всеобщности взаимосвязей, объективно присущих исторической реальности. Конечно, за этим фактором лежат и определенные объективные обстоятельства, но они проявляются в характере субъективных действий.

Железный пароход «Союз» был построен в 1861 г. в Тюмени механиком англичанином Гуллетом, а машина изготовлена на механическом заведении в Перми и в том же году сделала пробный рейс по рекам Тавде, Сосве, Лозве. Пароход этот в 80 лошадиных сил вел из Тюмени к Семипалатинску две баржи с грузом около 30 тыс. пуд., из которых первая половина состояла из разных купеческих товаров, а вторая представляла из себя казенный спирт. Из Тюмени до Тобольска он ушел двое суток; от Тобольска до Семипалатинска, с простоями и остановками для погрузки и выгрузки на разных пунктах – один месяц [1].

Но не Семипалатинск был конечной целью данной экспедиции была разведка водной артерии на пути к границам Китая. Купцы и промышленники, освоив с 1840 года пароходное движение по рекам Западной Сибири, искали новые рынки сбыта своей продукции и приобретения дешевого товара. Это был рынок Китая.

Уже на следующий год, по инициативе семипалатинского губернатора И.Ф. Бабкова, состоялась специальная экспедиция на пароходе «Ура» до границ Китая.

«30 мая 1863 года, экспедиция отплыла из Омска на пароходе купца Бернц, изъявившего полную готовность содействовать, принадлежащим ему 20-ти сильным пароходом, исполнению этого предприятия. После двухмесячного плавания, подполковник Зряхов достиг пикета Манитугатуй на Черном Иртыше. От этого пункта, в начале августа, г. Зряхов, окончив исследования на Черном Иртыше, предпринял обратное плавание и, войдя в озеро Зайсан, спустился вниз по Иртышу, осмотрев на пути и побочные реки, изливающиеся в Иртыш: Курчум, Буконь, Бухтарму. Болезнь,

постигшая офицера, вследствие понесенных им трудов во время экспедиции, заставила его из станции Грачевской, недалеко от Семипалатинска возвратиться в Омск сухим путем. Результатом этого плавания было составление описания берегов озера Зайсан, рек Черного и Белого Иртыша, тщательное исследование фарватера их, выбор места для пристаней и составления карты плавания...». [2]

Этот опыт показал, однако что пароходство между Семипалатинском и Усть-Каменогорском затрудняется мелями, а далее к Бухтарме – быстрым течением реки.

В 1868 году генерал-губернатор Западной Сибири генерал-адъютант А.П. Хрущев, на 80-ти сильном пароходе, носящем его фамилию, совершил пробный рейс в озеро Зайсан. Это поездка лишь подтвердила вышеупомянутую версию.

В 1879-1880 гг. по распоряжению генерал-губернатора Западной Сибири Н.Г. Казнакова, состоялось исследование фарватера Иртыша от Семипалатинска до Зайсана под руководством секретаря Семипалатинского статистического комитета Е.П. Михаэлиса.

«Целью этой экспедиции было исследование судоходного фарватера Иртыша выше Семипалатинска, выбор удобной пристани для пароходов на берегах озера Нор-Зайсана и определение направления и длины колесной дороги через пароходы: Хабар-Асу или Сай-Асу, ведущие в долину Эмиля через горный хребет Тарбагатай...

...Для этой экспедиции карбас был приспособлен к движению с помощью парусов и безопасному плаванию по озеру. В 1879 году карбас был поднят только до Усть-Каменогорска. В следующем 1880 году карбас поднялся на озеро Нор-Зайсан. Его берега были исследованы и найдены более или менее удобные места для пристаней...». [3] Исследования в верховьях Иртыша продолжались.

В 1896 году по распоряжению начальника Томского округа путей сообщения барона Амина Бьерна Александровича, для изучения судоходства туда был послан казенный пароход «Тюмень». Выводы этой экспедиции оказались весьма благоприятными: «...не оставляет никакого сомнения в том, что Иртыш свободно проходим, во все время навигации, для неглубоко сидящих пароходов...». [3; с.9]

11 июля 1898 года Семипалатинск посетил Министр путей и сообщения, князь М.И. Хилков.

«Во время пребывания министра в Семипалатинске, ему были предоставлены две докладные записки: одна Начальником области, о пароходстве в верхнем течении Иртыша (от Семипалатинска до Китая), и другая – Городским Главой, о необходимости проведения железной дороги через Семипалатинск от Ташкента до Томска. В своей докладной записке начальник области, перечислив те выгоды для края, которое доставило бы правильное пароходное сообщение в верхней части Иртыша, указывает, что в виду некоторого риска навряд ли кто из частных лиц решится произвести опыт устройства такого сообщения и что, поэтому, устройство это может взять на себя лишь правительство, тем более, что издержки понадобятся бы небольшие, но и они окупятся бы в будущем». [4]

Воодушевленный обещаниями министра, местный пароходовладелец Разумовский, сразу после отъезда высоких гостей отправился на буксирном пароходе «Наследник» для исследования Иртыша от Семипалатинска до Гусинной пристани «...с целью окончательного решения вопроса возможности пароходства в верхней части Иртыша...». [5]

«На днях Разумовский вернулся из своей поездки по верхнему Иртышу от Бухтармы до Семипалатинска он плыл на лодке и сообщил нам, что он окончательно решил отправить пароход «Наследник» в верхний Иртыш, где он и будет буксировать баржи от Бухтармы до Китая, что же касается расстояния между Бухтармой и Семипалатинском, то по словам Разумовского, здесь путь настолько труден, что в этой части Иртыша могут ходить пароходы только особого типа. Разумовский намерен обратиться с надлежащим ходатайством о выдаче ему субсидии для постройки такого парохода, а пока в этой части Иртыша товары, по-прежнему, будут сплаиваться на карбазах, лямкой...» [4; с.2]

Летом того же года, начальник Иртышского участка путей и сообщения Томского округа Александрович, на пароходе «Зайсан» также посетил верховья Иртыша с исследовательской целью.

В декабре 1898 года местная газета «Семипалатинские областные ведомости» сообщила читателям, что «на заводе И. Любимова, в Перми, строится пароход Зыряновского горнопромышленного общества в южном Алтае. Пароход предназначается для рейсирования в верховьях Иртыша, между Семипалатинском и устьем реки Бухтармы. Пароход будет мелкосидящий

в 70 сил машина и корпус в разобранном виде будут перерезаны в Тюмень, собраны здесь и пущены в ход по открытию навигации...». [6] Но он был построен и запущен в плавание, об этом документы пока не обнаружены. Вместе с тем, пока шло исследование верховьев Иртыша, 7 января 1899 года в Тюмени было открыто «Товарищество Западно-Сибирского пароходства и торговли», распространившего свои действия на все реки этого региона.

«...Основной капитал товарищества 3000000 руб., разделенных на 6000 паев, по 500 руб. каждый. Товарищество владеет 30 пароходами, 114 баржами, из них 8 железных; кроме того по рекам Западной Сибири у товарищества имеются пристани, склады и т.п. В товарищество вошли четыре пароходные фирмы...» [7]

В это же время по распоряжению министерства путей и сообщения из Тюмени этим товариществом была послана специальная экспедиция для описания и следования названных мест, представляющих для них особый интерес, «...Тюменские пароходовладельцы намерены открыть пароходное сообщение по Иртышу до оз. Зайсан и, в случае удачи, далее до китайской границы рассчитывают на значительное количество грузов из средней Азии и Китая.

Начальник Западно-Сибирского округа путей и сообщения, прошедший в 1896 году по Иртышу до китайской границы, указывал возможность расширения здесь торговых связей. Около 300 верст выше Зайсана, близ Иртыша, в 3 верстах лежит озеро Унойчур, в которое впадает река Урулчу, где находится китайский город Булун-Тохай. Отсюда идут внутрь Монголии и Джунгарии караванные пути; к востоку имеется вьючная дорога, ведущая в гор. Кобдо, до которого от Черного Иртыша всего до 400 верст, а к западу в гор. Чугучак ведет дорога, по которой, кажется, возможно, и колесное движение. От Черного Иртыша до Чугучака 385 верст.

Караванная дорога проходит через Гоби до г.Чучен, лежащего на большой почтовой дороге, идущей в кульджу через довольно многолюдные города. От Чучена до Кульджи 800 верст, до Кашгара – 1500 верст. В этом направлении предпринятое подробное исследование Иртыша составляет только первые шаги, указывающие направление пути из Сибири вглубь Азии...». [8]

Но не только Западно-Сибирские пароходовладельцы просчитали выгоды в устройстве пароходного сообщения в Верхнем Иртыше. В это же время, местные купцы, во главе с купцом 2-ой гильдии Прокопием Плещеевым, уже изучили данный вопрос и проработали все условия для претворения его в жизнь.

1 января 1900 года они основали «Верхне-Иртышское товарищество пароходства и торговли», «...в состав которого вошли П.И. Березницкий, П.Ф. Плещеев, Н.К. Русанов. Товарищество приобрело несколько барж, пароход «Сокол», сильный, с неглубокой осадкой, что давало возможность с успехом совершать рейсы по верхнему Иртышу вглубь Китая. Товарищество не только будет брать для перевозки различные грузы, но и само производить торговые операции...». [9]

«...Образовалось «Верхнеиртышское пароходное товарищество», которое завело несколько мелкосидящих пароходов и стало поддерживать сообщение между Семипалатинском и оз. Зайсаном. Время отхода и прихода пароходов не определено, но не более одного раза в десять дней, срок проезда вверх по течению около 6-7 дней, вниз 4-5 дней. Остановки происходят только для набора дров; в редких случаях останавливаются у поселков, чтобы забрать небольшой груз и пассажиров...». [10; с.432]

«...Пароходство доставляло грузы до Тополева Мыса на оз. Зайсан. Начав в 1901 г. С перевозки туда всего 330 т., пароходство довольно быстро увеличивало свой грузооборот. В 1904 – 1913 гг. грузооборот пристани Семипалатинск вырос в 2,7 раза...». [11]

«...К 1900 году купец Плещеев завершил еще одно пароходство, получившего наименование «Товарищество Верхне-Иртышского пароходства и торговли». Первым пароходом этого товарищества стал пароход «Святой ключ» мощностью в 160 лошадиных сил, он был построен в 1892 году на заводе Ятеса в Екатеринбургe и до этого носивший название «Сокол», а затем «Страдалец». Название «Святой ключ» новые хозяева дали в честь источника, который находился в Семипалатинске. Под этим названием этот пароход проработал вплоть до 40-ых годов XX века. Первым лоцманом этого парохода был Иван Иванович Буторин, на многие годы, связавший свою жизнь с речным флотом...». [12; с.152]

В течение года Верхне-Иртышское Общество пароходства и торговли посвятило устройству пристаней на Иртыше выше Семипалатинска: в пос. Пьяноярском, Усть-Каменогорске, станицах Бухтарминской и Батинской. [13]

25 апреля 1901 года, с началом навигации, пароход «Святой ключ», совершая свой первый рейс в оз. Зайсан прибыл на мыс Тополевый. Он привез туда баржу, груженную крупчаткой, пшеницей, солью и другими товарами.

«...Вскоре после этого установилось периодическое торговое сообщение по р. Черному Иртышу до устья Алкабека, то есть до самой Китайской границы...». [12; с.153]

Однако первое далекое путешествие оказалось не совсем удачным. Зимы 1900-1901 гг., были малоснежными, продолжительные засухи привели к тому, река Иртыш обмелела и рейсы стали маловыгодными. Однако, несмотря на неблагоприятные климатические условия с 1901 года вводится еженедельное пароходство между Омском, Павлодаром, Семипалатинском. [14]

Из-за нехватки средств, в ноябре 1905 года происходит объединение капиталов «Товарищество Верхне-Иртышского пароходства и торговли» с фирмой «И.Н. Корнилова наследницы». Новая компания, названная «Верхне-Иртышское товарищество пароходства и торговли с наследницей Корниловой», соединив свои силы и приняв на себя доставку грузов и рейсирование пароходами по Иртышу от Тюмени до Китая, приступила к постройке новых пароходов и нескольких барж. [15]

Не все было безоблачно обстояло в торговле с Китаем. Так, открытая в 1905 году Урумчийская контора «Товарищества Верхне-Иртышского пароходства и торговли» и принявшаяся за доставку грузов из Урумчи на Тополев мыс у озера Зайсан, потерпела убытки и не возобновила своей деятельности в 1906 году «...исключительно из-за невозможности сделать сюда, в нужное время, перевод серебра из Чугучака и из-за трудностей рассчитаться китайскими ланами с возчиками, отказывающимися обыкновенно принимать русские деньги...». [16]

Пароходство развивалось и к 1908 году в Семипалатинске на Лодочном острове расположились 5 пароходных пристаней:

Торговый Дом «Плотников и сыновья» - 500 саж.

Троицкого купца Ботова – 290 саж.

«Товарищества Верхне-Иртышского пароходства и торговли» - 450 саж.

Пароходства «И.Н. Корнилова наследницы» - 3200 саж.

Товарищества «Бр. Вардроппер», взявшего пристань в аренду 26 июня 1899 года от Колмакова А.В. [17]

В навигацию 1909 года «Товарищество Верхне-Иртышского пароходства и торговли» пустило на линию «Тюмень-Зайсан» четыре новых роскошных товаро-пассажирских парохода: «Прокопий Плещеев», «Европа», «Русь», «Китай». [18] И с 1909 года началась организация нового «Русско-Китайского Общества пароходства и торговли» [19].

В XIX столетии шли активные переговоры между Россией и Китаем не только в политическом, но и в торгово-экономическом переделе Казахстана. В этот период началась активная торговля с Китаем и с использованием широкого Иртыша. На карбасах из Китая по Черному Иртышу русские, татарские купцы возили пшеницу, рис, шерсть, кожу, пушнину, хлопок. В Китай экспортировались металл и различные потребительские товары. Этот период характеризуется ростом перевозок пассажиров. Во внутреннем сообщении по Иртышу выполнялись перевозки зерна, леса, угля, руды и концентратов, а также прочих промышленных товаров.

Толчком для дальнейшего развития судоходства на Иртыше послужило интенсивное освоение природных ресурсов Рудного Алтая и заселение прилегающих к Иртышу земель. Растущие потребности в перевозках во второй половине XIX в. привели к развитию на Иртыше речного парового флота, принадлежавшего различным торговым товариществам. К концу XIX в., на всем протяжении от Павлодара до Семипалатинска и далее по Верхнему Иртышу осуществлялись регулярные рейсы пароходов с баржами, на смену которым в начале XX в. пришли теплоходы.

К 1918 г. судоходство был национализировано и в дальнейшем развивался на правах государственной собственности союзного, а позднее республиканского подчинения.

Список использованной литературы:

1. Известия Императорского Русского Географического Общества. – СПб, 1879. – 238 с.
2. Отчет Императорского Русского Географического Общества за 1863 г. – СПб, 1864. – 54 с.
3. Красовский Н.И. Материалы для географии и статистики России. - Область сибирских киргизов. - СПб, 1868. 264 с.
4. Чернышев М.С. Иртыш: географическо-навигационный очерк, с изложением предположений об улучшении судоходных свойств реки между г. Семипалатинском и Чернойрской соляною пристанью. - Санкт-Петербург, 1887. – 126 с.

5. Алтайская железная дорога. - Областные Семипалатинские ведомости, 1898, №24, 15 июля
6. Семипалатинские областные ведомости, СПб. 1898, №23, 13 июня
7. Семипалатинские областные ведомости, 1898, №49/50, 12 декабря
8. Семипалатинские областные ведомости, 1899, №7, 13 февраля
9. Семипалатинские областные ведомости (неофициальная часть), 1899, №15/16, 12 октября
10. Семипалатинские областные ведомости, 1900, №9, 14 апреля
11. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. – СПб.: А.Ф. Девриен, 1899-1914: Т. 18: Кыргызский край: Сост. А.Н. Седельников, Л.П. Осипова, А.Н. Букейханов. – 1903. – VIII. – 479 с.
12. Вопросы географии. Сб. 31. – Москва: Государственное издательство географической литературы, 1953. – 288 с.
13. Кашыяк В.Н. Семипалатинское купечество: Плещеевы. – Семей, 2013. – 290 с.
14. Семипалатинские областные ведомости, 1900, №19, 13 мая
15. Кыргызская степная газета, 1901, №14
16. Семипалатинский листок, 1905, № 242, 13 ноября
17. Кротков Н. Урумчинский консульский округ и русская торговля в 1906 году. - Известия ИРГО, т. XLIV, 1908, вып. VI, СПб, с. 364
18. Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее ЦГА РК), ф. 434, оп. 1, д. 45, л.л. 346-347
19. ЦГА РК, ф. 64, оп. 1, д. 3784, л.л. 1-2 об.

References:

1. News Of The Imperial Russian Geographical Society. St. Petersburg, 1879. - 238 P.
2. report of the Imperial Russian Geographical Society of 1863-St. Petersburg, 1864.-54 p.
3. Krasovsky N. I. materials on geography and statistics of Russia. - Siberian Kyrgyz region. - St. Petersburg, 1868. 264 P.
4. Chernyshev M. S. Irtys: a geographical and navigational essay on improving the navigation properties of the river between Semipalatinsk and the Chernoyarsk salt Harbor. St. Petersburg, 1887. - 126 P.
5. Altai railway. - Regional Semipalatinsk statements, 1898, No. 24, July 15
6. Semipalatinsk regional statements, SPB. 1898, No. 23, June 13
7. Semipalatinsk regional statements, 1898, No. 49/50, December 12
8. Semipalatinsk regional statements, 1899, No. 7, February 13
9. Semipalatinsk regional statements (informal section), 1899, No. 15/16, October 12
10. Semipalatinsk regional statements ,1900, No. 9, April 14
11. Russia. Detailed geographical description of our homeland. "No," I said. 1899-1914: Vol. 18: Kyrgyz Krai: Comast. A. N. Sedelnikov, L. P. Osipova, A. N. Bukeikhanov. – 1903. - VIII. - 479 P.
12. problems of Geography. Sat. 31. - Moscow: State publishing house of geographical literature, 1953. - 288 P.
13. Kashlyak V. N. Semipalatinsk merchants: Pleshcheyevs. Semey, 2013. - 290 P.
14. Semipalatinsk regional statements, 1900, No. 19, May 13
15. Kyrgyz steppe newspaper, 1901, No. 14
16. Semipalatinsk page, 1905, No. 242, November 13
17. Krotkov N. urumchinsky consular district and Russian trade in 1906. Izvestia Irgo, T. HLIV, 1908, вып. VI, Saint Petersburg, P. 364
18. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (hereinafter-Secondary School of the Republic of Kazakhstan), N.434, op. 1, House 45, pp. 346-347
19. Secondary School of the Republic of Kazakhstan, F. 64, op. 1, House 3784, 1-2 rev.

УДК 9 (94)

МРНТИ 03.20 <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.09>

Ж.М. Жангабулова¹

¹PhD докторант 2-курса по специальности «История», Исторический факультет,
Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилёва
г. Нур-Султан, Республика Казахстан
Эл. адрес: zhansaya-777@list.ru

ПРИКАСПИЙСКИЙ РЕГИОН КАК ЗОНА КОНФЛИКТА В XIX ВЕКЕ

Аннотация

В статье рассматривается регион Каспийского моря как зона конфликта в XIX веке, образующая геополитическое и социо-экономическое пространство, которое формирует свободу перемещения (морское судоходство) товаров, капиталов, рабочей силы, оказывающей особое влияние на регионализацию территории. Отдельные участки побережья Каспия на протяжении XIX века принадлежали не только России, поэтому как одной из ведущих империй того столетия, ей нужно было сформировать мирохозяйственные связи в первую очередь, с Персией, а также расширить контуры Прикаспийского региона.

Ключевые слова: Прикаспийский регион, Каспийское море, зона конфликта в XIX веке, Российская Империя, Персия, борьба за влияние, Центральная Азия, Британская Империя.

Ж.М. Жангабулова¹

¹«Тарих» мамандығы бойынша 2-курс PhD докторанты, Тарих факультеті,
Л.Н. Гумилёв атындағы Еуразия Ұлттық университеті
Нур-Султан қ., Қазақстан Республикасы
Эл. адрес: zhansaya-777@list.ru

КАСПИЙ ӨНІРІ XIX ҒАСЫРДА ЕҢ ІРІ ҚАҚТЫҒЫСТАРДЫҢ АЙМАҒЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Мақалада Каспий теңізі аймағын аймақтандыруға ерекше әсер ететін тауарлардың, капиталдардың, жұмыс күшінің еркін жүруін (теңіз арқылы тасымалдауы) қалыптастыратын, геосаяси және әлеуметтік-экономикалық кеңістікті құра отырып, XIX ғасырдағы ең ірі қақтығыс аймағы ретінде қарастырылады. XIX ғасыр бойы Каспий жағалауының жекелеген аумақтары тек Ресейге ғана тиесілі болған жоқ, сондықтан сол ғасырдың жетекші империяларының бірі ретінде әлемдік экономиканы, ең алдымен, Персиямен байланысын қалыптастыру, сондай-ақ Каспий аймағының телімін кеңейту қажет болды.

Түйін сөздер: Каспий өңірі, Каспий теңізі, XIX ғасырдағы қақтығыс аймағы, Ресей империясы, Персия, ықпал ету күресі, Орталық Азия, Британ империясы.

Zh.M. Zhangabulova¹

¹PhD student on specialty "History", Faculty of History,
Eurasian National University named after L.N. Gumilyov
Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
Email: zhansaya-777@list.ru

THE REGION OF CASPIAN SEA AS A CONFLICT AREA IN THE XIX CENTURY

Abstract

The article considers the region of Caspian Sea as a conflict zone in the XIX century, forming a geopolitical and socio-economic space, which forms the freedom of movement (sea shipping) of goods, capital, labor, which has a special impact on the regionalization of the territory. Over the XIX century, certain sections of the Caspian coast belonged not only to Russia, therefore, as one of the leading empires of that century, it needed to form world economic relations primarily with Persia, as well as expand the contours of the Caspian region.

Key words: The Caspian region, the Caspian Sea, the conflict zone in the XIX century, the Russian Empire, Persia, the struggle for influence, Central Asia, the British Empire.

Каспий считается самым большим озером на Земле, расположенного на стыке Европы и Азии, который в наше время омывает берега России, Казахстана, Туркмении, Ирана и Азербайджана. Из-за размеров, своеобразия природных условий и сложности гидрологических процессов Каспий принято относить к классу замкнутых внутриматериковых морей.

Каспийское море всегда привлекало внимание народов, населяющих ареал. Первые упоминания о Каспийском море встречаются на древних глиняных табличках в IX веке до нашей эры, найденных при раскопках Ниневии, столицы Ассирии. Там оно именуется «Великим восточным морем». Каспий в своих произведениях упоминали античные авторы, такие как, Геродот (484-425 гг. до н.э.) и Аристотель (384-322 гг. до н.э.). В 323 г. до н.э. мореплавателю Патрокл совершил плавание по Каспийскому морю [1, стр. 114-117]. Арабские ученые Ал-Хорезми (IX век), Ал-Истахри, Ал-Масуди (X век), Мухаммад Идриси (XII век) значительно расширили познания о Каспийском море [2, стр. 6-14, 20-21]. На его берегах были сосредоточены все основные мировые религии: христианство, ислам, зороастризм и различные языческие культы. Поэтому Каспийский регион, по праву, можно назвать связующим звеном в развитии культур Евразийского континента.

Каспийский регион является местом конфликта интересов многих стран. Даже тех стран, которые географически не расположены в регионе. Каспийский регион является не только одним из центров мировой добычи углеводородов, но и важнейшим геополитическим узлом, где сходятся интересы ведущих мировых и региональных держав. Нынешняя ситуация в Каспийском регионе характеризуется тем, что интересы региональных и мировых держав тесно переплетены, как в энергетической, экономической сферах, так и в геополитической сфере.

Геополитическая динамика побережья Каспия была чрезвычайно сложной, она меняла свое содержание на протяжении XIX века в зависимости от внешнеполитических устремлений и военных действий России и Персии, при определенном влиянии Англии.

Впервые проблема политико-правового статуса Каспийского моря в современном понимании возникла после Персидского похода Петра I в 1722-1723 годах. Петр Первый с присущим ему размахом значительно ускорил процесс судостроения для нужд Каспия, и именно при нем созданная флотилия получила, по сути, свое первое боевое крещение в ходе Персидского похода.

Поход российских войск в прикаспийские владения Персии начался с целью оказать помощь закавказским народам в освобождении от персидского господства. Поход был предпринят в связи с подъёмом освободительного движения кавказских народов против турецкого и персидского господства и неоднократным обращением грузинских, армянских и азербайджанских правителей к русскому правительству с просьбой оказать им в этом содействие [3]. В результате, успех русских войск во время похода и вторжение османской армии в Закавказье вынудили Персию заключить 12 сентября 1723 года в Петербурге мирный договор, по которому к России отошли Дербент, Баку, Решт, провинции Ширван, Гилян, Мазендеран и Астрабад [4, стр. 110-112].

Благодаря географам и картографам того времени, нынче, мы можем увидеть как выглядел регион Каспийского моря в XVIII веке. Например, Иоганн Баптист Гоманн немецкий гравёр и картограф в 1720-1740 годах иллюстрировал Турецкое правительство в Европе, Азии и Африки (Рис.1) [5]. На этой карте в правом верхнем углу можно увидеть Каспийское море обозначенным как «Mare Caspium» и другими различными именами, и оно совсем отличается от нашего современного представления Каспийского море, естественно длительное время и различные обстоятельства сделали свое дело.

Рисунок 1. Карта Ближнего Востока, Армении, Османской Империи, Кипра и Каспийского моря

Еще более четкую иллюстрацию Каспийского моря нам продемонстрировал голландский картограф и издатель Райнер Оттенс со своими коллегами в 1723 году. Мы можем увидеть, что море охватывает современные территории частей Ирана, Туркменистана, Казахстана, России и Азербайджана. Рельеф изображен наглядно, и глубина показана зондированием. Ориентирован с севера влево (Рис.2) [6].

Рисунок 2. Карта Каспийского региона. Ранние работы до 1800 года

Последовавшие за этими исследовательскими походами и войнами Петербургский мирный договор 1723 года, и Рештский (1729 год) [7, стр. 189-194], Гюлистанский (1813 год) [8, стр. 208-214] и Туркманчайский (1828 год) [9, стр. 214-227] российско-персидские трактаты предоставили России исключительное право иметь военный флот на Каспийском море «на вечные времена» и спокойно передвигаться в чуждых, восточных землях для торговли и так далее. Каспийское море имело для России большое политическое и торговое значение, впоследствии последовала попытка сближения Российского государства с Британской Индией. Российская Империя искала в Средней Азии кратчайший путь для торговли с Индией. Стремясь к развитию торговли, Россия старалась обезопасить ее от грабежей и произвола местных властей. Например, в 8 пункте Рештского трактата прописано, что подданные Российской Империи имеют право на свободные, без препятствия,

торговые пути через Персидское государство в Индию и прочие государства: «К пользе обеих сторон коммерции свободно и вмешательств между обеими сторонами и к ним принадлежащими землями, подданными и жителями на земли и водою учреждены, и с платежами пошлины по прежним правам, не требуя излишнего, всякими товарами свои торги отправлять могут, Российские подданные во всем Государстве, и в землях Персидских областей пользы в своем купечестве получать, и для жительства своего и товаров, караван, сараи, амбары, лавки строить, и через Персидское Государство в Индию и в прочие Государства и земли с купечеством и караванами свободные и безопасные переезды да имеют. Равным образом и Персидского владения, подданные в Российской стороне, куда с купечеством желание востребовано будет, жительства, свободный торг и переезд получать имеют же» [10, стр. 193].

Тем временем, Персия сохраняла право только на торговое судоходство. Так, Статья 5 Гюлистанского договора, предоставляя равное право российским и персидским торговым судам в плавании по Каспию, отмечает: «...кроме Российской Державы, никакая другая Держава не может иметь на Каспийском море военного флага» [11, стр. 211]. Это означало полное подчинение Каспийского моря российской юрисдикции – Каспий в те далекие времена являлся внутренним водоемом России.

А по Туркманчайскому трактату 1828 года побережье Каспийского моря по политико-географическим принципам распределялось следующим образом: северные, северо-восточные и западные берега принадлежали России, а юго-западная и южная их части – Персии. Восточная часть побережья южнее Мангышлака была занята кочующими туркменами, далее на северо-востоке до конца 60-х годов XIX века – земли, занятые казаками [12, стр. 147-149].

В начале XIX века было пробурена первая нефтяная скважина и началось промышленное освоение и добыча природных ископаемых на территориях Каспия. В связи с утверждением России на Кавказе и усилением британского проникновения в Среднюю Азию, с 1854 года начинается планомерная работа по исследованию берегов Каспийского моря. Во второй половине XIX века началась добыча нефти в промышленных объёмах на Апшеронском полуострове, затем и на других территориях. В Каспийском море разрабатывается множество месторождений нефти и газа. В 1897 году была основана Астраханская научно-исследовательская станция по изучению морских живностей Каспия (ныне Каспийский институт рыбного хозяйства) [13, стр. 24]. Также, началом научно-промысловых исследований Каспия следует считать экспедицию члена Императорского Русского географического общества Карла Бэра и его помощника естествоиспытателя, статистика коллежского секретаря Николая Данилевского. Срок действий экспедиции предполагался не более трех лет, то есть с 1853 года по 1856 год [14, с. 11]. Их рекомендации о промыслах основаны на глубоком научном анализе фактов. Бэр первый сделал химический анализ каспийской воды.

В начале XIX века инструментальная съёмка берегов проведена И. Ф. Колодкиным, а в середине XIX века – инструментальная географическая съёмка под руководством Н. А. Ивашинцева. Большую работу по созданию точных карт Каспийского моря проделала экспедиция капитана Николая Алексеевича Ивашинцева, работавшая с 1857 по 1871 год. Это был один из наиболее способных офицеров русского военного флота того времени. По своему призванию Ивашинцев был подлинным ученым-исследователем. Результатом Каспийской экспедиции были многочисленные научные труды Ивашинцева, среди которых наибольшее значение имел двухтомник «Гидрографические исследования Каспийского моря» [15]. По данным этой экспедиции, в 1877 году был издан атлас Каспия, который не потерял своего значения до настоящего времени. Также, Ивашинцев выполнял гидрографические работы в Аральском море, на реке Сыр-Дарья. Он участвовал в русских военных походах против Кокандского ханства, в том числе во взятии крепости Ак-Мечеть (название города Кызыл-Орда в 1820–53 гг.), за что получил орден Святого Владимира 4-й степени. С 1866 года в течение более 50 лет велись экспедиционные исследования по гидрологии и гидробиологии Каспия под руководством Н.М. Книповича [16].

Завоевание Средней Азии Российской Империей во многом, если не в основном, было обусловлено укреплением позиций Российской Империи на каспийских рубежах и в Персии, где была заметна, прежде всего, роль Морского ведомства, в частности, Каспийской военной флотилии. Но, после завоевания почти всего побережья Каспия, флотилия начала приходить в упадок. Служить сюда отправляли малоперспективных офицеров, не имевших связей в высших кругах, либо в чем-то провинившихся.

В целом ситуация в Прикаспийском регионе до второй половины 1855 года была стабильна, хотя Российская Империя тогда воевала в Крыму с самыми сильными державами мира того времени – Великобританией, Францией и их союзниками Османской Империей и Сардинским Итальянским Королевством.

Среди российско-персидских договоров второй половины XIX века важное место в кодификации Каспия занимают также конвенции 1881 и 1893 годов, уточняющие границы России и Персии. Система управления портовым хозяйством страны находилась в ведении государства, однако законодательное оформление этого было осуществлено лишь в 1891 г. на основании Положения об административном заведывании торговым мореходством и о портовой полиции в приморских торговых портах [17, стр. 239]. Эти юридические установки действовали вплоть до 1917 года.

Основных геополитических игроков XIX века в Каспийском регионе можно разбить на три группы. Во-первых, страны, прилегающие к Каспийскому региону или расположенные относительно близко к нему и конкурирующие за расширение своего влияния в регионе или за контроль над потоком любых ресурсов из него: Российская Империя, Персия. Во-вторых, простирающие свои интересы далеко за пределами своих государственных границ – Британская Империя, Османская империя (экономические и политические тяжеловесы того столетия). И, наконец, в-третьих, народы и Ханства Прикаспийского региона, которым принадлежала земля до нашествия Российской Империи, Персии и Османской Империи, такие как туркмены, горные кавказцы и киргиз-кайсаки (казахи).

Основные вопросы, касающиеся правового статуса, такие как использование поверхности воды, завершение разграничения морского дна, рыболовство, судоходство, демилитаризация, передвижение военных кораблей, все еще обсуждаются. Если в течение столетий главные проблемы (когда они иногда возникали, поскольку Каспий де-факто был внутренним морем России) были связаны с военными и транспортными вопросами, то сегодня краеугольный камень всех спорных вопросов - это порядок добычи и пользование ресурсами, что опять таки связано с делением Каспийского моря.

Список использованной литературы:

1. Путенихин В.П. *В сердце Евразии (природа Урало-Поволжья в известиях древних писателей, ученых и путешественников)*. – Уфа: Китап, 2013. – 114-117 с.
2. Зонн И.С. *Очерки по истории изучения Каспийского моря (с древнейших времен до начала XXI века)*. М.: Издательство «Советский спорт», 2005. С. 6-14, 20-21.
3. Курукин И.В. *Персидский поход Петра Великого: Низовой корпус на берегах Каспия (1722–1735)*. М., 2010.
4. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое: с 1649 по 12.12.1825*. СПб., 1830. Т. 7: 1723-1727, № 4298. С. 110-112.
5. Homann J.B. *Imperium Turcicum in Europa, Asia, et Africa Regiones...* (Map of Middle East, Armenia, Ottoman Empire, Cyprus, and Caspian Sea) from Major Atlas. Published: Nuremberg, ca. 1720-1740. // URL: https://aradergalleries.com/products/ohann-baptist-homann-1664-1724-imperium-turcicum-in-europa-asia-et-africa-regiones?_pos=2&_sid=8b78af38f&_ss=r
6. Ottens, R. *Caspian Sea Region. Maps of early works to 1800; origin from Netherlands, Amsterdam. Harvard Map Collection. Vol. 7, map No. 23*. URL: <https://archive.is/hebDi#selection-339.1-343.44>
7. Юзефович Т. *Договоры России с Востоком. Политические и торговые*. - С. Петербург, 1869, стр. 189-194.
8. Юзефович Т. *Договоры России с Востоком. Политические и торговые*. – С. Петербург, 1869, стр. 208-214.
9. Юзефович Т. *Договоры России с Востоком. Политические и торговые*. – С. Петербург, 1869, с. 214-227.
10. Юзефович Т. *Договоры России с Востоком. Политические и торговые*. - С. Петербург, 1869, стр. 193.
11. Юзефович Т. *Договоры России с Востоком. Политические и торговые*. – С. Петербург, 1869, стр. 211.
12. Небольсин Г. *Статистические заметки о внешней торговле России*. СПб., 1835. С. 147–149
13. *Водный баланс и колебания уровня Каспийского моря. Моделирование и прогноз*. – М.: Триада лтд, 2016. – 378 с. - 24 стр. Под редакцией д-ра геогр. наук Е.С. Нестерова.
14. *Отчет Императорского Русского географического общества за 1853 год*. - СПб., 1854. С. 11.

15. Иваши́нцев Н.А. *Гидрографические исследования Каспийского моря. – Тт. 1 – 2. – СПб., 1866–1870.*

16. Бухари́цин А.П. *Исторические аспекты научного освоения Волго-Каспийского региона. Информационно-аналитический портал о геополитике Каспийского региона «Каспийский Вестник», 2019.*

17. *Под флагом России: История зарождения и развития морского флота. М.: Сogласие, 1995. С. 239.*

References:

1. Putenikhin V. P. *In the heart of Eurasia (the nature of the Ural-Volga region in the news of ancient writers, scientists and travelers).* - Ufa: Kitap, 2013 – - 114-117 p.

2. Zonn I. S. *Essays on the history of the study of the Caspian Sea (from ancient times to the beginning of the XXI century).* Moscow: Publishing House "Soviet Sport", 2005. pp. 6-14, 20-21.

3. Kurukin I. V. *The Persian campaign of Peter the Great: The Lower corps on the shores of the Caspian Sea (1722-1735).* Moscow, 2010.

4. *Complete collection of laws of the Russian Empire. Collection of first: from 1649 to 12.12.1825. SPb., 1830. Vol. 7: 1723-1727, No. 4298. S. 110-112.*

5. Homann J. B. *Imperium Turcicum in Europa, Asia et Africa Regiones... (Map of Middle East, Armenia, Ottoman Empire, Italy, and the Caspian Sea) from Major Atlas. Published: Nuremberg, ca. 1720-1740. // URL: https://aradergalleries.com/products/ohann-baptist-homann-1664-1724-imperium-turcicum-in-europa-asia-et-africa-regiones?_pos=2&_sid=8b78af38f&_ss=r*

6. Ottens, R. *Caspian Sea Region. Maps of early works to 1800; origin from Netherlands, Amsterdam. Harvard Map Collection. Vol. 7, map No. 23. URL: <https://archive.is/hebDi#selection-339.1-343.44>*

7. Yuzefovich T. *Treaties of Russia with the East. Political and trade.* - St. Petersburg, 1869, p. 189-194.

8. Yuzefovich T. *Treaties of Russia with the East. Political and trade.* - St. Petersburg, 1869, pp. 208-214.

9. Yuzefovich T. *Treaties of Russia with the East. Political and commercial.* - St. Petersburg, 1869, pp. 214-227.

10. Yuzefovich T. *Treaties of Russia with the East. Political and trade.* - St. Petersburg, 1869, p. 193.

11. Yuzefovich T. *Treaties of Russia with the East. Political and trade.* - St. Petersburg, 1869, p. 211.

12. Nebolsin G. *Statistical notes on the foreign trade of Russia.* St. Petersburg, 1835. p. 147-149

13. *Water balance and fluctuations in the Caspian Sea level. Modeling and forecasting.* - M.: Triada ltd., 2016. - 378 p. - 24 p. Edited by E. S. Nesterov, Doctor of Geographical Sciences.

14. *Report of the Imperial Russian Geographical Society for 1853.* - St. Petersburg, 1854. p. 11.

15. Ivashintsev N. A. *Hydrographic studies of the Caspian Sea.* - Тт. 1-2. - St. Petersburg, 1866-1870.

16. Bukharitsin A. P. *Historical aspects of the scientific development of the Volga-Caspian region. Information and analytical portal about the geopolitics of the Caspian region "Caspian Bulletin", 2019.*

17. *Under the flag of Russia: The history of the origin and development of the navy.* Moscow: Soglasie, 1995. p. 239.

УДК 94 (574)

ГТАХР: 07.00.03 <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.10>

Боранбаева Б.С.¹, К.А.Туленбаева²

¹ т.ғ. к., доцент М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ, Қазақстан

² т.ғ.к., доцент әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы қ, Қазақстан

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНЫҢ САРАЙШЫҚ ҚАЛАСЫНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ АЛАТЫН ОРНЫ

Аңдатпа

Ұлы Жібек жолы ежелгі және ортағасырлар дәуірінде Шығысты Батыспен байланыстырып келген көне керуен жолдарының желісі. Мақалада Ұлы Жібек жолының Қазақстан аумағында сауда мәдениетінің дамуына, қалалардың өсіп өркендеуіне тигізген ықпалы Жайық өзені жағасындағы Сарайшық қаласы мысалында баяндалады. Шығыс Дешті-Қыпшақтың көрнекті қалаларының бірі - Сарайшық туралы, көне шаһардың қалыптасу, гүлдену, құлдырау тарихын зерделеу Қазақстанның көне қалалар тарихын зерттеуге қосылған үлес болып табылады. Осы орайда автор Сарайшық қаласы орнына тікелей қазба жұмыстарын жүргізіп, зерттеген археолог Н.Арзютов, Е.Г.Агеева, Ә.Х. Марғұлан т.б. ғалымдардың еңбектері негізінде өзіндік тұжырымдар жасайды. Сарайшық қаласының мәдени, әкімшілік, сауда орталығы ретінде көркейіп дамуындағы Ұлы Жібек жолының алатын орнын деректік негізде қарастырады.

Түйін сөздер: Сарайшық, Ә.Марғұлан, В.Бартольд, Қытай, Хорезм, Ұлы Жібек жолы, Алтын Орда, Жайық өзені, халықаралық сауда жолы, мәдениет,

B.S. Boranbayeva, K.A.Tulentayeva

*Candidate of historical science, associated professor of M. Utemisov West Kazakhstan state university,
Oral city, Kazakhstan*

*Candidate of historical science, associated professor of al-Farabi Kazakh National university,
Almaty city, Kazakhstan*

A ROLE OF THE SILK WAY IN DEVELOPING THE CITY OF SARAYSHYK

Abstract

The Great Silk Road was a network of caravan routes which connected the East and West in the ancient and medieval times. In this article the impact of the Silk Road on the development of trade and the growth of cities in the Kazakh territory has been given as an example of Saraishyk city located on the Zhaiyk river. To examine one of the oldest cities of Desht-I Kipchak, Saraishyk and its emergence, prosperity, rise and fall would be a great contribution to the research of the old cities of Kazakhstan. Therefore, the author makes some statements relying on the works of scholars and archeologists such as N. Arzuytov, E. Ageeva, A. Margulan and others who conducted archeological excavations on Saraishyk city. The role of the Great Silk Road in the prosperity of Saraishyk city as a cultural, administrative and

Key words: Saraishyk, A. Margulan, B. Bartold, China, Khorezm, The Great Silk Road, the Golden Horde, river Zhaiyk, international trade route, culture

Б.С.Боранбаева¹, К.А.Туленбаева²

¹Доцент Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова,
кандидат исторических наук
г. Уральск, Казахстан

¹доцент Казахского Национального университета им. аль-Фараби, кандидат исторических наук
г. Алматы, Казахстан

РОЛЬ ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ

В ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ ГОРОДА САРАЙЧИК

Аннотация

Автор, делая выводы о роли Великого Шелкового пути в истории развития человечества, дает описание истории знаменитого торгового пути, связывавшего Восток и Запад, на основе исторических материалов, дающих характеристику участку знаменитого караванного пути, проходившему по территории Казахстана. Роль Шелкового пути в развитии торговли и городской культуры раскрывается автором на примере города Сарайчик, который иногда называют малой столицей Золотой Орды. Одна из веток Великого Шелкового пути, проходившая по Северному Прикаспию, сыграла важную роль в развитии этого города и, в целом, в развитии городской культуры в Западном Казахстане.

Ключевые слова: Сарайчик, А.Маргулан, В.Бартольд, Китай, Хорезм, Великий Шелковый путь, Золотая Орда, река Жайк (Урал), международный торговый путь, культура.

Ұлы Жібек жолы б.з.д. II мың жылдай бұрынғы көне замандар мен ортағасырларда Жерорта теңізі мен Қытайдың арасындағы Еуразия құрлығын басып өтетін, әлемнің әр түкпіріне тараған, яғни Шығысты Батыспен байланыстырып келген көне керуен жолдарының желісі. Ұлы Жібек жолы арқылы халықтар мен елдер арасындағы мәдени және сауда байланыстар қалыптасып, әлемдік өркениеттер бір-біріне жақындады, бірін-бірі толықтырып, байыта түсті. Демек, керуен жолы тарихи сол кезеңдерде бүгінгі жаһандану үрдісінің бастауы болған тәрізді. Біздің жыл санауымыздың басында Ұлы Жібек жолының халықаралық сауда жолы ретіндегі маңызы артып, оның гүлденген кезеңі басталады. Қытайдан жібек, Үндістаннан түрлі дәмдік заттар мен асыл тастар, Ираннан күміс бұйымдар, византиялық маталар, афрасиабтық қыштан жасалған ыдыстар және басқа да толып жатқан бұйымдар тиеген керуендер Қарақұм мен Қызылқұм арқылы Мерв пен Хорезм оазистерінен Сары Арқа даласын кесіп өтіп, Памир мен Тяньшанды, Алтай мен Қаратаудың асуларынан өтіп, Мургаб, Әмудария, Сырдария және Шу бойымен әрі қарай бет алатын. Сондай-ақ Ұлы Жібек жолы алыстағы Қара теңіз жағалауына Қашқар мен Ферғана аңғары арқылы баратын, ал V – VI ғасырларда жаңа тармақ пайда болып, сауда керуені Хами арқылы Ыстықкөлді жағалай Талас даласына одан әрі Әмудария мен Жайыққа жететін болған.

Жазба және заттық деректер керуен жолының Қазақстан аймағы арқылы дәлірек айтсақ, Жетісу, Оңтүстік Қазақстан арқылы өтуі VI – VIII ғасырларда мейлінше жандана түскенін көрсетеді. Оны біріншіден, осы кезеңде Хинган жоталарынан бастап Қара теңіз жағалауына дейінгі алып аймақты бағындырған далалық империя қағандарының Орта Азия арқылы өтетін сауда жолдарының қауіпсіздігін өз бақылауына алуы, бұл туралы Қытайдың ұлы саяхатшысы Суань Цзанның: «... Суябтың батысында бірнеше ондаған қалалар бар. Ол қалалардың өз басшылары, билешілері бар. Олар бір-біріне тәуелді болғанымен барлығы Түрік қағандығын бағынышты» [1, 168 б.] деген дерегі дәлел. Екіншіден, түріктердің бай қағандары мен олардың төңірегіндегілердің ірі мөлшердегі тауар тұтынушыларына айналуы, үшіншіден, В.В.Бартольдтың мәліметіне сүйенсек, VIII ғасырда Ферғана аңғары арқылы өтетін жолдың өз ара қырқыс салдарынан қауіпті болуы [2, С.31]6-деп түсіндіріледі. Міне, осындай дәйекті себептерге байланысты VIII-XIV ғасырлар аралығында Жібек жолының негізгі бөлігі оңтүстік Қазақстан аймағы арқылы жүргендігін аңғартады. Ендеше сауда жолының Қазақстан аймағы арқылы шығыстан батысқа көктей өтуі қандай қажеттіліктен туды?

Дамыған орта ғасыр кезеңінде жібектің ірі мөлшердегі тұтынушысы – Византия елі болды. Өйткені жібек византиялық сарай ақсүйектерінің қажеті үшін ғана емес, жалдамалы әскерлер жасақтауда да, маңызды валюта рөлін атқарған. Демек, Византиядағы жалдамалы әскер санының көбеюіне мемлекеттік қауіпсіздік мүдде тұрғысынан қараған Иран өз территориясы арқылы батысқа жібек жолының өтуіне барынша кедергі жасап бағады. Сондықтан Жетісудан өте келе Оңтүстік бағытқа бұрылатын сауда жолы енді Сырдария бойымен Арал өңіріне, Маңғыстау арқылы Каспий ойпатына, Солтүстік Кавказға, Кавказ жотасы арқылы Константинопольге бағыт ұстайтын болған [3, 494 б.].

Керуен жолының аты айтып тұрғандай, Қытайдан келетін негізгі тауар жібек болған. Бертін келе жібек өндіру технологиясын өзгелер де меңгеріп, нәтижесінде Шығыс Түрік қалалары мен Соғдының өзінде сапасы жағынан қытайдан кем емес жібек өндірісіне қол жеткізеді. Сөйтіп батысқа бет алған керуендегі жібек тауарының негізгі бөлігі Қытайдан болса, келесі бөлігі түріктер мен соғдылық

болды. Осылайша жібек өндірісінің дамуымен бірге оны өткізу де өткір проблемалық іске айналып отырған

Енді мақала тақырыбына қарай ойысып, Ұлы Жібек жолы бойындағы Азияға кірер қақпа іспеттес ортағасырлық Сарайшық қаласының қалыптасу, өркендеу, құлдырау тарихы жөніндегі деректерге жүгіне отырып, ой сабақтасақ. Жалпы қаланың ірге көтеру мезгілі жөнінде зерттеушілер бірыңғай пікірге келе алмаған. Мәселен, Сарайшық қаласы монғол шапқыншылығына дейінгі дәуірде, X-XII ғасырларда өмір сүрген деген пікірді, белгілі археолог С.П.Толстов бұл жерде X-XII ғасырларда Әмудария жағалауларынан келген көпестер «Хорезм колониясының» негізін қалаған [4, 227 б.],- деп түйеді. Ал Сарайшық қаласы орнына тікелей қазба жұмыстарын жүргізіп, нақты зерттеген археолог Н.Арзютов, Е.Г.Агеева, академик Ә.Х. Марғұланның қазба деректер негізіндегі тұжырымы бойынша Сарайшық қаласы Алтын Орда астанасы Бату Сарайы салынған шамада XIII ғасырдың ортасында тұрғызылған [5, 11 б.]. Сонымен қатар бұл айтылған пікірді археолог ғалым К.Байпақов: «Сарайшықтың қала ретінде қалыптасуы Алтын Орданың нығаю кезеңіне сәйкес келеді. ... Оның ақша сарайында құны әр түрлі мыс ақшалар құйылды. Олардың бір бетінде «Сарайшық қаласының құймасы» деген сөз, ал екінші бетінде гүл мен жыртқыш аңның мүмкін арыстанның бейнесі басылған... Қаланың дамуына Сарайшықтың Алтын Ордаға, содан кейін Қазақ хандығына ислам дінін тарату орталығы болуы да әсер етті» [6, С.444],-деп нақтылай түседі.

Ал Сарайшықтың мәдени сауда орталығына айналып, гүлденіп көркеюінің негізін әйгілі ғалымдар В.В. Бартольд пен Ә.Х.Марғұлан – қаланың Ұлы Жібек жолының бойында ірге бекітумен байланыстырады [7, 19 б.].

Демек, Алтын Орда мемлекетінің құрылып күшейген тұсында Ұлы Жібек жолының Солтүстік Каспий тармағы қайта жанданып, Жайық өзені арқылы өтетін сауда керуенінің мейлінше ұлғаюы Сарайшық шаһарының жедел өркендеуіне, мәдени сауда орталығы ретінде келешекте Хан Ордасына айналуына ықпалын тигізген. Жайық өзенін орта ғасырларда батыс еуропалық көпестер, миссионерлер, елшілер әлденеше рет кесіп өтіп, бұл туралы өз жолжазбаларына түсіріп отырған. Орал арқылы ортағасырлық Сарайшық қаласына әуелі Рим папасы IV Иннокентийдің елшісі Плато Карпини (1249ж.), ал сәл кейінірек француз елшісі Гильом де Рубрук (1253 ж.) жол тартқан.

Саудагерлер керуенінің Қырымнан Жайық арқылы шығысқа бағыт алатынын Франческо Бальдучи Пегалотти «Сауда тәжірибесі» атты шығармасында жазып қалдырды. Ол Танадан Сарайшыққа баратын жолдың ерекшеліктерін атай отырып, өтімді тауарлар, сондай-ақ жергілікті халықпен айырысуға қолайлы ақша түрлері жайында сипаттап жазады [8,15 б.]. Сондай-ақ өмірінің жиырма сегіз жылын саяхатпен өткізіп, 100 мың шақырымнан астам жол жүрген араб саяхатшысы ибн Баттута XIV ғасырда Сарайшықта болғаны туралы: «Сарайдан шығып бірнеше күннен соң біз Сарайшық қаласына келдік... Бұл қала Ұлысу деген кең арналы өзеннің жағасында орналасқан. Өзенге Бағдаттағыдай қайықтарды жалғастырып жасаған қалқымалы көпір салынған» [4, 225 б.], - деп баяндайды. Саяхатшы жазбасында айтылғандай Сарайшықты орай ағатын (терістік, шығыс, оңтүстік жақтарын) Жайық өзеніндегі Бату хан салдырған жүзбелі көпір алғашқы кезде батысқа жорық кезінде олжаланған байлықты моңғол жеріндегі Қарақорымға – Шыңғыс хан ордасына жеткізуге пайдаланылса, кейін Алтын Орданың астанасы арқылы өтетін Жібек Жолы керуені осы жүзбелі көпір арқылы шығысқа жол тартқан [5, 116.].

Ұлы Жібек жолындағы ірі сауда орталықтарының бірі болған Сарайшыққа сауда керуені арқылы Иран және Сириялық оюлармен өрнектелген, шыңылтырмен (эмаль) және алтынмен апталған құмыралар, құтылар, көздің жауын алатын түрлі-түсті әсемделіп, жиектеріне алтын жалатылған шыны ыдыстары, Қытайдың құлпырған жібегі, айнасы мен лакталған ыдыстары, Иранның әсемдік бұйымдары, Парсы кілемдері, Ферғананың асыл тұқымды жылқылары, Араб арғымақтары келетін болған. Сондай-ақ Византия, Рим, Үндістан, Иран, Араб және Еуропа елдерінен сирек кездесетін жоғары сапалы қымбат бұйымдар: жасмин суы, мұсқат жаңғағы, женьшен, айдаһардың өті, алмас, янтарь, маржан, піл сүйегі құйма күміспен сом алтын, бағалы аң терілері, соғыс құралдары т.б. әкелініп саудаланатын болған [9.59 б.].

Сарайшықта жүргізілген қазба жұмыстары кезінде қарапайым тұрғын кварталдары аршылып алынған. Кварталдар күйдірілген кірпіштен салынған 2-3 бөлмелі үйлерден тұрған. Бөлмелер еден астынан жүргізілген мұржалардың көмегімен жылытылған. Үйлерде азық-түлік: астық, жеміс-жидек қорын сақтайтын қоймалар болған [4, 228 б.].

Осылайша ортағасырлық мәдениеті дамыған шаһар тұрғындары ішіндегі тамақ аса дәмді болады деп ерекше жұмсақ тастан ойылып жасалған Хорезмнің қазандарын ерекше ұнатқан. Қара қыштан

құйылып, күн түскенде ою-өрнектері жарқырап тұратын құмғандар, кеселер мен табақтар молынан саудаға түскен. Хорасаннан және Еділдің төменгі сағасындағы қалалардың діни және пәлсафалық мазмұнда жазу жазылған әртүрлі кеселері Сарайшық халқының күнделікті өмірінде көп пайдаланылған. Шыны, ақық, маржан тастардан оймышталған әшекейлер, жүзіктің көзіне орнатылған гауһарлар Иран мен орта Азиядан әкелінетін, болмаса жергілікті жерде жасалынған. Алтын Орданың басқа қалаларының тұрғындарының сұранысына қажет әшекейлі әдемі сырлы табақтар мен құмыралар Сарайшық шеберлерінің қолынан да шыққан. Осындай ыдыстардың біреуі Мәскеу қаласының Қызыл алаңындағы мемлекеттік Тарихи Мұражайға қойылған [5, 24 б.].

Археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде табылған заттық мұраларға зерттеу жүргізген ғалымдар Сарайшық қаласы өз дәуірінде Шығыс Дешт Қыпшақ даласындағы бірден - бір қол өнер өндірісі орталығы болғандығы туралы пікірге тоқтам жасайды [10, С.112]. Қала қолөнершілері сату үшін құстардың суреттерімен өрнектелген ыдыстар өндірген. Алтын мен күмістен әшекейлер, түрлі-түсті және асыл тастардан көз салынған сырғалар, жүзіктер соққан. Сүйектен тарақ, түйме, қапсырма, күнделікті тұрмысқа қажетті тағы басқа заттар жасаған. Әсіресе, Сарайшықтың көркем керамикасы ерекше көзгартарлық. Көркем керамиканың екінші тобын кашин (саз балшықтың ерекше түрі) бұйымдар түрі құрайды... Көк сырмен салынған суреттер әдетте күрделі өсімдік өрнектерін құрайды. Мұндай керамика ХІҮ ғасырдың аяғында пайда болып, ХҮ ғасыр бойы тұтастай өндіріліп келген [4, 231-233 бб.].

Сарайшық қаласының жергілікті шеберлері алыс елдерден әкелінген тауарларды тұтынып қана қоймай, олардың жасалу құпиясына көңіл аударып, сапалы өнім жасаудың әлемдік озық әдіс-тәсілдерін меңгеру жолында іздене отырып, нәтижесінде өздері де Жібек Жолы саудасы талғамына сәйкес деңгейде тауар өндіруге қол жеткізеді [9, 59 б]. Міне, бұл орайда археолог ғалымдар монғолдар жаулап алған Хорезм, Соғды, Сырдария қалаларындағы қолөнерші шеберлерді Алтын Орда қалаларына әкеліп қоныстандыруы жергілікті қолөнер кәсібінің жоғары деңгейде дамуына ықпалын тигізген [6, С. 445-446],- деп пайымдайды.

Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан ортағасырлық қалалар тарихынан қазақ даласындағы көшпелі мен отырықшының, малшы мен диқаншының арасындағы тығыз сауда экономикалық байланысты, яғни, дала мен қала өркениеті қатар үрдіс алып отырғанын анық аңғаруға болады. Осы орайда көрнекті археолог ежелгі Хорезмді зерттеуші С.П. Толстовтың: «Қалалық өркениетті тек жер өңдеудің, отырықшылықтың нәтижесі деп санау үлкен қателік» деген түйінді пікірі орынды деп санаймыз. Ғалым тұжырымына ірі сауда, мәдени-әкімшілік орталық Сарайшық мысал бола алады. Өйткені Шығыс Дешт Қыпшақ даласының Сарайшық маңында мал өнімдерімен ғана күнелтіп отырған тұрғындары шаһарға келген керуенді қабылдап шығарып салғанға дейінгі көрсетілетін мәселен, аспазшы, қасапшы, егінші, малшы, күзетші, жүкші, тазалық сақтаушы, тұрмыстық және мәдени қызмет көрсетуші сияқты сан түрлі қызмет түрлеріне ие болады. Адал мінсіз қызмет көрсету олардың дағдысына айналып, қаланың сән-салтанаты күн сайын артып, сәнді ғимараттар бой түзейді [9, 57 б.].

Деректерге сүйенсек, 1950 жылы 22 қыркүйек күні Қазақ КСР ҒА тарих, археология және этнография институты ғылыми кеңесінің мәжілісінде Қазақ КСР ҒА корреспондент мүшесі Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының жетекшісі Ә.Х. Марғұланның есебі тыңдалады. Кеңесте «Қала халқы жартылай көшпелі өмір сүрді ме? Демек, егіншілер мен қолөнершілер жоғары пайыз болды деп айтқан дұрыс па? деген сауалға Ә.Х. Марғұланның: «Мен жергілікті халықтың ішінде қолөнершілер болды деп есептеймін және оны нақты фактілер арқылы дәлелдеуге болады. Олар жергілікті халықтан 12-13 ғасырларда бөлініп шықты, тұрмыстық заттарды жасады және жоғарыдағы феодалдарға салтанатты бұйымдар жасады, бұлар қала халқының негізгі құрамы еді, сонымен қатар қаланың әкімшілік бөлігі, бұл жерде көпестер де көп болды», – деп жауап береді [11].

Сөйтіп, орта ғасырлар дәуірінде Бату, Берке қалаларынан кейін Сарайшық Алтын Орда астанасына айналып, ХҮ-ХҮІ ғасырларда Ноғай Ордасының, Қазақ хандығының астанасы болғаны белгілі.

Бұл жөнінде қазіргі «Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының» директоры белгілі ғалым тарих ғылымдарының докторы Ә.Мұқтар : «Қалай болғанда да, Қозыбастағы алғашқы Жәнібек пен Керейдің тұрған жері Қазақ хандығының алғашқы астанасы болды деп айта аламыз. Енді осы төңіректен Керей мен Жәнібек Өзбек хандығымен соғыса отырып, Қазақстанның батысына қарай жылжиды. Ал Сарайшықты Қазақ хандығының астанасы еткен Керей ханның баласы Бұрындық хан. Бұл туралы орыс зерттеушісі В.В. Вельяминов-Зерновтың еңбегінде Бұрындық сол

жердегі ноғайларды өзіне бағындырып, Сарайшықты қазақ хандығының астанасы етті деп жазады. Ноғайлы дәуірін мұрағаттан зерттеген екі ғалымды білемін, оның бірі – қазақстандық Амантай Исин деген зерттеуші, екіншісі – ресейлік В.В. Трепавлов. Екеуі де көне аңыз шежірелерімен емес, Мәскеудің көне мұрағатымен жұмыс жасаған ғалымдар. Олар Сарайшықтың астана болғанын дәлелдеді. В.В. Трепавловтың еңбегінде 1471 жылы Бұрындық хан Сарайшықты бағындырып, Қазақ хандығының астанасы етті деген дерек бар» [12, 32 б.], – деген тұжырым жасайды.

Сонымен бірде гүлдену, бірде құлдырауды басынан өткерген Сарайшық қаласының ХҮІ ғасырдың ІІ жартысынан бастап одан әрі әлсіреуіне орыс патшалығының экспансиялық саясатының күшеюі және Дешт Қыпшақ аймақтарындағы геосаяси ахуалдың ушығымен қатар, ежелден мәдениет ошағына айналаған Ұлы Жібек жолының маңызын жоғалтуы әсер етеді. Ақыр аяғында, тоқырай бастаған Сарайшық қаласының ғасырларға созылған даңқы казак-орыс қарақшыларының тонаушылық әрекеттеріне негіз болып, шаһарды біржолата тұралатуға ұшыратады [7, 22 б.].

Сарайшық қаласының талқандалуы жөнінде Ә.Марғұланның зерттеу еңбектеріне қарағанда, 1586 жылы Дон казактары гүлденген бай қала Сарайшыққа тұтқиылдан шабуыл жасап қиратады, халқын қырады... ең соңында қала маңындағы адамдар жерленген молаларды (пантеонды) қазып тонайды [12].

Сарайшық қаласында қазақ хандығының пантеоны болды деген пікірді жоғарыда айтылған тарихшы ғалым Ә.Мұқтар: «Бүгінде Жошы ұлысы – Алтын Орданың тарихындағы шешімін таппаған мәселенің бірі Сарайшықтағы пантеон және ондағы ел билеген тұлғалар тарихы болып отыр. Сарайшық пантеоны 1475 жылғы венециялық монах Фра Мауроның картасында Жайықтың оң жағалауына салынған. Италиялық картограф оны күмбезбен белгілеп, «Билеушілер қабірстаны» деп көрсетеді. Фра Мауро картасындағы деректі ХVІІІ ғасырдағы П.И.Рычков, П.С.Паллас ХІХ ғасырдағы А.И. Левшин, 1861 жылы топограф А.С.Алексеевтің еңбектері кеңірек тарқатады. Оларды саралап, Сарайшықта алғашқы кешенді археологиялық қазба жүргізген саратовтық археолог Н.Арзютов болды» [13], – деп нақтылайды.

Сондай-ақ ол: «Бұл қазақ хандарының аталары жатқан пантеон. Мұнда Алтын орданың хандары мен Қазақ хандығының аталары жатыр. Біз бұл туралы Шығияз ақынның «Сарайшықта бар дейді, жеті ханның моласы» деген жыр жолдарынан білеміз. Қазір Сарайшыққа келсеңіз, жеті ханның моласы дейді де, төрт хан мен үш ноғайлы билеріне қойылған құлыптастарды көрсетеді. Ноғайлының билері ешқашан хан болған жоқ. Тарихшы Әбілғазы баһадүрдің шежіресіндегі Алтын Орданы билеген Мөңке Темір, Тоқтағу және өз Жәнібек Сарайшықта дамылдап жатыр. Бұл шежіре 1600 жылдың ортасында дүниеге келген, сондықтан шежіресінің қателесуі мүмкін емес. Бұған қосымша Әбілғазы Қасым хан Сарайшықта жерленді деп жазады. Басқа да түрлі деректерде Сарайшықта Алтын Орданың ханы Тоқтамыс ханның басы жатыр дейді. Оны өлтірілгеннен кейін басын көрсету үшін осы Сарайшыққа алып келген. Енді бұдан басқа мұнда Жәнібек ханның баласы, Алтын Орданың тағы бір ханы Бердібек хан жатыр деген де дерек бар. Сонымен қатар Ақ Орданың ханы, қазақ хандарының атасы Барақ хан да осында жерленгендей. Мұнда жерленген жетінші хан, ол Қасым хан. Өнес Сарай бұл жерде Қасым ханның баласы Мамаш хан өлтірілген екен деп айтты. Бұл сегізінші хан. Сондықтан бұл деректер нақтыланып, дәлелдену үшін, зерттеу жұмыстары әлі де жүргізілуі керек. Мұнда тікелей Жошы ханның ұрпақтары, қазақ хандығының аталары жатыр» [14], – деп ой түйіндейді.

Бүгінгі күні Сарайшық Жайық өзенінің сағасынан 60 шақырым жоғары, Жайық өзенінің оң жағалауы мен оның Сарайчинск сағасының арасында орналасқан. Қалашықтың жартысын Сарайшық ауылы басып жатыр. Жыл сайын Жайық өзені оң жағасын шайып, қала бөліктерін жарқабақтармен бірге суға алып кетуде. Сөйтіп, бір кездері Бақшасарай, Қазан, Қажы-Тархан (Астрахан) сияқты қалалармен тең тұрған аса үлкен қаланың жұрнағы қалды деп айтуға болады. Көне қала орнының жанынан 1999 жылы ел зиялыларының қолдауымен «Хан Ордасы – Сарайшық» мемориалдық кешені бой көтеріп, биіктігі 17 метр шамасында кесене тұрғызылған. 2018 жылғы ҚР Үкіметінің қаулысына сәйкес, бүгінде Сарайшық мемлекеттік мекеме саналады.

Демек, өз дәуірінде Қазақ хандығының астанасы болған Сарайшық бүгінде тәуелсіз Қазақ елінде көпшіліктің қызығушылығын туғызды. Осы орайда, Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Н.Назарбаев туған елдің қадір-қасиетін насихаттаудың маңыздылығын «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында: «Әрбір халықтың, әрбір өркениеттің баршаға ортақ қасиетті жерлері болады, оны сол халықтың әрбір азаматы біледі. Бұл – рухани дәстүрдің басты негіздерінің бірі. Біз – ұлан-ғайыр жері мен аса бай рухани тарихы бар елміз. Ұлы Даланың көз жеткізгісіз кең-байтақ аумағы тарихта түрлі рөл атқарған. Бірақ, осынау рухани географиялық

белдеуді мекен еткен халықтың тонның ішкі бауындай байланысы ешқашан үзілмеген. Біз тарихымызда осынау көркем, рухани, қастерлі жерлеріміздің біртұтас желісін бұрын-соңды жасаған емеспіз. Мәселе еліміздегі ескерткіштерді, ғимараттар мен көне қалаларды қалпына келтіруде тұрған жоқ. Идеяның түпкі төркіні Ұлытау төріндегі жәдігерлер кешенін, Қожа Ахмет Ясауи мавзолейін, Тараздың ежелгі ескерткіштерін, Бекет ата кесенесін, Алтайдағы көне қорымдар мен Жетісудың киелі мекендерін және басқа да жерлерді өзара сабақтастыра отырып, ұлт жадында біртұтас кешен ретінде орнықтыруды меңзейді. Мұның бәрі тұтаса келгенде халқымыздың ұлттық бірегейлігінің мызғымас негізін құрайды» [15], - деген еді.

Осылайша ғасырлар көшінде сан сырлы сипатымен құбылған Сарайшық қаласы бірте-бірте тарихымыздың терең қойнауына еніп, құпиялы қазыналарын бүгінге дейін толық ашпай келеді. Халқымыздың ел болып ұйысуына дем берген, сол дәуірдегі болмысымыздың сан қырлы көріністерін бойына жиып, тұтастай төрт дәуірді басынан кешіп, тарихымызда өшпестей із қалдырған Сарайшықтың шежірелі шақтарын «ата-бабаның шапағаты мол шабытты істерін заңды мақтаныш ету парыз» [16, 51 б.], – деп Елбасы Н.Ә.Назарбаев айтқандай дәріптеу, бүгінгі ұрпақ міндеттерінің бірі. Өйткені өткенімізді бағалап, құрметтеу, насихаттау халқымыздың әлемдік деңгейіне қызмет ету болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Бартольд В.В. *Очерк истории Семиречья*. – Москва: Соч. 2 т. 1963. – С. 104.
- 2 Мұқаметханұлы Н. *Қазақ тарихының өзекті мәселелері. Монографиялық зерттеу*. – Павлодар: «Brand Print», 2010 – 311 б.
- 3 *Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін (бес томдық) Т. 1*. – Алматы: Атамұра. 2010. – 541б.
- 4 К.Байпақов *Қазақстанның ежелгі қалалары*. – Алматы: «Аруна Ltd», 2005. – 316 б.
- 5 Тасмағамбетов И. Самашев З. *Сарайшық*. – Алматы: ОФ «Берел», 2001. – 320 б.
- 6 К.М.Байпақов, Д.А.Воякин *Выдающиеся археологические памятники Казахстана*. – Алматы: 2014. – 504 с., ил.
- 7 Мұстафин Ж. *Сарайшық қаласының тарихы мен тағдыры. Тарих ғыл.кан. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған Авторефераты*. Орал. 2004. – 32 б.
- 8 Байпақов К.М., Танабаева С.И., Сдыков М.Н. *Батыс Қазақстанның археологиялық қазыналары*. – Алматы: Credo. 2001. – 160 с.
- 9 Ғизатов Ж. *Сарайшық-Астана қала – Ақтөбе: «А-Полиграфия» ЖШС, 2004. -192 б.*
- 10 Марғұлан А.Х. *Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана*. – Алма-Ата. 1951. – 292 с.
- 11 Өтениязов С. *Сарайшық // Ана тілі, 2019. 6 маусым.*
- 12 Мұқтар Ә. Диярова А. *Сарайшық музей қорығы. Монография - Алматы: Арыс. 2019. - 192 б.*
- 13 Мұқтар Ә. *Ұлық Ұлыс тарихындағы Сарайшық // Егемен Қазақстан 2020. 5 мамыр.*
- 14 Мұқтар Ә. *Сарайшықта бар дейді, тоғыз ханның моласы: Сарайшық – қазақ хандарының аталары жатқан пантеон // Қазақ әдебиеті, 2018. 16 қараша.*
- 15 Назарбаев Н. *Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. – 2017. – №70. – 12 сәуір. – Б. 1-2. 4.*
- 16 Назарбаев Н.Ә. *Тарих толқынында. Алматы: – Ата мұра. 1999. – 332 б*

References:

- 1 Barthold V. V. *essay history of Semirechye*. - Moscow: Soch. 2 Vol. 1963-P. 104.
- 2 Mukametkhanovich N. *actual problems of Kazakh history. Monographic research*. - Pavlodar: "Brand Print", 2010 – 311 P.
- 3 *History of Kazakhstan. From ancient times to the present (in five volumes) Vol. 1*. – Almaty: Atamura. 2010. - 541b.
- 4 K. Baipakov *ancient cities of Kazakhstan*. - Almaty: "Aruna Ltd", 2005. - 316 P.
- 5 Tasmagambetov I. Samashev Z. *Sarayshyk*. - Almaty: office "Berel", 2001 – - 320 P.
- 6 K. M. Baupakov, D. A. Voyakin *extracting archaeological monuments of Kazakhstan*. - Almaty: 2014. - 504 P., Il.

7 Mustafin zh. *history and fate of the city of Sarayshyk. Science of history. Kan. abstract prepared for obtaining an academic degree. The Urals. 2004. - 32 p.*

8 Baipakov K. M., Tanabayeva S. I., Sdykov M. N. *archaeological treasures of western Kazakhstan. - Almaty: Credo. 2001. - 160 P.*

9 Gizatov zh. *Sarayshyk - Astana city-Aktobe: LLP "a-Polygraphia", 2004. -192 P.*

10 Margulan A. H. *from the history of cities and the construction of ancient Kazakhstan. - Alma-Ata. 1951. - 292 P.*

11 Uteniyazov S. *Sarayshyk // native language, 2019. June 6.*

12 Muktar A. Diyarova A. *Sarayshyk Museum Reserve. Monograph-Almaty: Arys. 2019. - 192 P.*

13 Muktar A. *Sarayshyk in the history of Ulug Ulus // sovereign Kazakhstan 2020. May 5.*

14 Muktar A. *says that in Sarayshyk there is a tomb of nine Khans: Sarayshyk – the Pantheon where the fathers of the Kazakh Khans lie // Kazakh literature, 2018. November 16.*

15 Nazarbayev N. *orientation to the future: modernization of public consciousness / / sovereign Kazakhstan. – 2017. - No. 70. - April 12. - P. 1-2. 4.*

16 Nazarbayev N. A. *on the wave of history. "I don't know," I said. 1999. – 332*

УДК 94 (574.42)

МРНТИ 03.20.11 <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.11>

Казбекова А.Т.¹

¹ старший преподаватель кафедры истории Казахстана, магистр истории, Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова, Республика Казахстан, г. Усть-Каменогорск, akasbekova2008@mail.ru

ХОЗЯЙСТВЕННО-БЫТОВОЕ ОБУСТРОЙСТВО СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ-ЧЕЧЕНЦЕВ В ЗЫРЯНОВСКОМ РАЙОНЕ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ ¹

Аннотация

В статье на основе анализа впервые вводимых в научный оборот архивных документов рассматривается процесс хозяйственно-бытового и трудового обустройства спецпереселенцев-чеченцев, подвергшихся повторному внутреннему переселению в Зырянский район (ныне район Алтай) Восточно-Казахстанской области в первые годы вселения. В исследовании выявлены основные проблемы, с которыми столкнулись спецпереселенцы-чеченцы в Зырянском районе. Реконструированы социально-бытовые условия проживания спецпереселенцев. Рассмотрены жилищные условия, медицинское обслуживание и представлена повседневная жизнь. На основе исследуемых материалов показано отношение спецпереселенцев к новым условиям жизни и принимающего социума к спецконтингенту. Автор, опираясь на архивные материалы, приходит к выводу, что повторные внутренние переселения спецпереселенцев-чеченцев не решали проблемы социального характера.

Ключевые слова: спецпереселенцы-чеченцы, повседневная жизнь, Восточно-Казахстанская область, Зырянский район, хозяйственно-бытовое обустройство, трудоустройство, воспоминания, адаптация.

Казбекова А.Т. ¹

¹ С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, тарих магистрі, Қазақстан Республикасы, Өскемен қ. akasbekova2008@mail.ru

¹ Работа выполнена в рамках проекта КН МОН РК: «Память о жертвах политических репрессий (1920-1950-е гг.) и ее фиксация в сакральном ландшафте Казахстана (на примере Восточного Казахстана)». ИРН проекта: AP05130870.

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ЗЫРЯН АУДАНЫНДА АРНАЙЫ ҚОНЫС АУДАРЫЛҒАН ШЕШЕНДЕРДІҢ ШАРУАШЫЛЫҚ-ТҰРМЫСТЫҚ ОРНАЛАСУЫ

Аңдампа

Мақалада алғаш рет ғылыми айналымға енгізілген мұрағаттық құжаттарды талдау негізінде қоныстанудың алғашқы жылдарында Шығыс Қазақстан облысының Зырян ауданына (қазіргі Алтай ауданы) қайтадан екінші рет қоныс аударуға ұшыраған арнайы қоныс аударылған шешендердің шаруашылық-тұрмыстық жағдайы және жұмыспен қамту үрдісі қарастырылады. Зерттеуде Зырян ауданында арнайы қоныс аударылған шешендердің негізгі проблемалары анықталды. Арнайы қоныс аударығандардың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайы реконструкцияланды. Тұрғын үй жағдайы, медициналық қызмет көрсету және күнделікті өмір сипатталады. Қарастырылған материалдар негізінде арнайы қоныс аударушылардың жаңа өмір жағдайларына және қабылдаушы қоғамның арнайы контингентке қатынасы көрсетілген. Автор мұрағат материалдарына сүйене отырып, арнайы қоныс аударылған шешендердің екінші рет қайта ішкі қоныс аударуы олардың әлеуметтік сипаттағы мәселелерін шешпеген деген тұжырымға келеді.

Түйін сөздер: арнайы қоныс аударылған шешендер, күнделікті өмір, Шығыс Қазақстан облысы, Зырян ауданы, шаруашылық-тұрмыстық орналасу, естеліктер, бейімделу.

Kazbekova A.T.¹

¹ master of History, S.Amanzholov East Kazakhstan State University, Republic of Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk, akasbekova2008@mail.ru

ECONOMIC AND HOUSEHOLD ARRANGEMENT OF SPECIAL SETTLERS-CHECHENS IN ZYRYANOVSKY DISTRICT OF EAST KAZAKHSTAN REGION

Abstract

The article is based on the analysis of archival documents introduced into scientific circulation for the first time and examines the process of economic and labor settlement of special settlers-Chechens who were subjected to repeated internal resettlement in the Zyryanovsky district (now the Altai district) East Kazakhstan region in the first years of settlement. The study identified the main problems faced by special settlers-Chechens in the Zyryanov district. Social and living conditions of special settlers were reconstructed. Housing conditions, medical care and everyday life are considered. On the basis of the studied materials, the attitude of special settlers to new living conditions and the host society to the special component is shown. The author, relying on archival materials, comes to the conclusion that repeated internal migrations of special settlers-Chechens did not solve social problems.

Keywords: special settlers-Chechens, everyday life, East Kazakhstan region, Zyryanovsky district, household arrangement, labor use, memories, adaptation.

В настоящее время благодаря привлечению широкого круга источников, значительного массива архивных документов, их новому прочтению, обновлению методологического инструментария исторических исследований, проникновению в историческую науку методов смежных гуманитарных дисциплин, повысился интерес к изучению истории советского общества. Анализ новых групп источников и научное осмысление проблемы позволили выделить региональную специфику процесса депортации. Однако нуждаются в дальнейшем изучении вопросы, раскрывающие процессы адаптации и интеграции депортированных народов в местный (принимающий) социум.

Восточно-Казахстанская область стала одним из основных регионов размещения депортированного чеченского народа в 1944 году.

Архивные документы показывают, что вопрос о подготовке к приему спецпереселенцев обсуждался на заседаниях партийных и советских органов регионов вселения. Так, в докладной записке адресованной секретарю ЦК КП/б/К Ж. Шаяхметову, заместителю председателя Совнаркома КазССР А. Заговельеву «О ходе подготовки к приему и размещению спецпереселенцев по Восточно-Казахстанской области» по состоянию на 6 марта 1944 г. уполномоченного ЦК КП(б)К и СНК КазССР по Восточно-Казахстанской области А. Климентьева отмечалось, что в области планировалось в восьми районах разместить 6000 семейств, или 30 000 спецпереселенцев, в т.ч. в Лениногор-

ском – 6650, Кировском – 8750, Верх-Убинском – 2000, Предгорненском – 2500, Бухтарминском – 2000, Уланском – 3050, Шемонаихинском – 2900 и Таврическом – 2250 человек [1, л. 2].

Как видно из материалов архивных данных, первоначально в Зырянском районе размещение спецпереселенцев-чеченцев не предполагалось. По архивным данным, общая численность спецпереселенцев-чеченцев прибывших в Восточно-Казахстанскую область составляет 31140 человек (6779 семей) [2, л. 29].

Прибытие значительного количества спецпереселенцев-чеченцев вызвало целый комплекс проблем. Во многих районах области возникли трудности с размещением и трудоустройством спецконтингента. Руководство страны было заинтересовано в скорейшем включении спецпереселенцев в производственную деятельность. Главная роль в процессе трудовой и социально-бытовой адаптации отводилась местным органам власти и предприятиям, куда поступали спецпереселенцы-чеченцы.

Анализ содержания архивных данных показывает, что первые годы вселения широко практиковалась передача руководящими органами спецпереселенцев из колхозов на производство. Основной целью перемещений являлись рациональное трудоустройство спецпереселенцев и их хозяйственно-бытовое обустройство. Так, для устранения недостатков в плане хозяйственно-бытового обустройства спецпереселенцев-чеченцев с возложением ответственности в подготовке жилой площади на руководителей промпредприятий была адресована телеграмма секретаря ЦК КП(б)К Н. А. Скворцова (1944 г.) секретарю ВК Обкома КП(б)К Ф.З. Рванцеву и начальнику УНКВД И.В. Иванову, в которой сообщалось, что «расселенные в колхозах вашей области спецпереселенцы-чеченцы, особенно в Кировском, Лениногорском, Таврическом, Шемонаихинском и Бухтарминском районах, в подавляющем большинстве не используются на работах, тогда как предприятия цветной промышленности области ощущают острую нужду в рабочей силе. В целях обеспечения рабочей силой предприятий Алтайполиметалла и треста Алтайстрой обязываем Вас в течение мая месяца перебросить из колхозов указанных районов спецпереселенцев вместе с семьями, трудоспособных с учетом вторых и третьих членов семей, пригодных к труду на производстве» [3, л. 1].

Проведенный нами анализ архивных материалов, позволил выявить, что спецпереселенцы-чеченцы были вынуждены переживать повторные внутренние переселения по районам области. Документы свидетельствуют, что местным властям приходилось вносить некоторые коррективы в первоначальные планы размещения спецпереселенцев. Спецпереселенцев-чеченцев предполагалось использовать в качестве источника рабочей силы в Зырянском рудоуправлении на лесозаготовках, торфоразработках, рудниках. Так, в Зырянское рудоуправление в июне-июле 1944 года с «Иртышгэсстроя» и Бухтарминского района прибыло 544 семьи спецпереселенцев численностью 2122 человек, из них трудоспособных – 639 человек [4, л.5].

Докладные записки, справки по проверке являются интересными источниками сведений о реальном положении дел в районах вселения спецпереселенцев. О неустроенности быта повторно переселяемых спецпереселенцев в докладной записке председателю ВК Облисполкома депутатов трудящихся А.Я. Черных, директору «Алтайполиметалл» начальник Управления НКВД ВКО И.В. Иванов сообщал следующее: «Переброшенные спецпереселенцы из поселка Аблакетка для трудоустройства и хозустройства Зырянскому рудоуправлению в количестве 550 семей, хозяйственно и в особенности в жилищном отношении устраиваются плохо. Из 550 семей обеспечены жильем только 100 семей, а остальные 450 семей находятся в невыносимых жилищно-бытовых условиях. Записка констатирует: «97 семей проживают в гараже геологоразведочной конторы, 50 семей в шалашах подхоза, 180 семей в шалашах на Становинской ГЭС и торфоразработках, остальные находятся в разных местах в таких же условиях. Строительство и ремонт имеющихся помещений почти не проводится, из 130 землянок намеченных к строительству построено только 20 и находятся без окон, стекол и дверей» [3, л.74].

По архивным данным на 1 сентября 1944 г. в Восточно-Казахстанской области насчитывалось спецпереселенцев-чеченцев 6906 семей, с численностью 29238 человек, в Зырянском районе 547 семей, 2417 человек [3, л. 66].

Положение спецпереселенцев, прибывших в Зырянский район в порядке повторного переселения, оказалось тяжелым. Из общего числа 2417 спецпереселенцев, из них трудоспособных 832 человек, использовались на работах в промышленности 724 человек, остальные 1693 человек находились на иждивении (старика и женщины с малыми детьми, подростки) [3, л. 66].

Из докладных записок проясняются конкретные ситуации. Руководители предприятий не видя трудовых ресурсов в спецпереселенцах, считали их обузой и ставили вопрос об их изъятии. Спецпереселенцы практически не снабжались спецодеждой, что в условиях сурового климата приводило к случаям невыхода на работу. Так, в докладной записке «О хозяйственно-трудовом и бытовом устройстве спецпереселенцев-чеченцев, расселенных в Зырянском районе по состоянию на 15 ноября 1944 г.» адресованной председателю ВК Облисполкома депутатов и трудящихся А.Я. Черных, начальнику Управления НКВД ВКО И.В. Иванову констатировалось, что в районе размещено 548 семей, 2235 человек закрепленные за Зырянским Рудоуправлением. Освоение этого контингента на разных производствах Рудоуправления идет крайне медленно. Директор Зырянского Рудоуправления тов. Беляков не создал нормальных условий работы и в связи с этим по разным причинам не выходят на работу около 40-50% рабочих спецпереселенцев. Отмечалось, что массовые невыходы на работу спецпереселенцев, из-за отсутствия спецодежды и обуви, так на строительстве Становинской ГЭС из 90 рабочих совершенно перестали выходить на работу 45 рабочих. Аналогичные явления имеются по всем цехам и руднику. Имеются факты, когда спецпереселенцы-чеченцы почти ежедневно по 10-20 человек совершенно босиком при 20-25 градусном морозе приходят парторгу Зырянского рудоуправления тов. Ясеновец с требованием дать спецодежду и тем самым обеспечить им возможность продолжать работу на производстве. Последнее время директор Зырянского Рудоуправления тов. Беляков обращался в органы НКВД с просьбой перебросить часть чеченцев в колхозы по мотивам того, что он не может обеспечить их жилищно-бытовым устройством, аналогичным заявлением неоднократно обращался и начальник ОРСа (отдел рабочего снабжения) Цинксвицепродснаба тов. Сафро, заявляя, что он в рабочей силе не нуждается, так как уборка зерновых в основном закончена и спецпереселенцев-чеченцев он даром кормить и одевать не будет, а начальник Горного цеха тов. Макаров пытается перевести спецпереселенцев в другие цеха или уволить по мотивам, что спецпереселенцы совершенно раздетые и поэтому он их использовать на работе не может и предлагает писать заявления о якобы добровольном уходе с работы. Такие же факты имеют место и по Отделу капитального строительства, которое возглавляет немец Роот. Спецпереселенцы-чеченцы, переселенные в г. Зыряновск с подхоза ОРСа в количестве 50 рабочих и работниц с 5 ноября по настоящее время полностью не трудоустроены и большинство из них бездельничает [3, л. 120].

На некоторых предприятиях складывалась ситуация, когда принятым спецпереселенцам-чеченцам на работу не оказывали содействия в дальнейшем закреплении. Так, например, в информационной сводке заместителя секретаря ЦК КП (б)К Абабкова от 21 декабря 1944 года секретарю Зырянского РК КП(б) К Ухову сообщалось: «...в Зырянском рудоуправлении производственно-техническое обучение спецпереселенцев не организовано и большинство из них не выполняют установленных норм выработки, около 40 процентов спецпереселенцев по разным причинам не выходит на работу. Руководители цехов стараются под разными предлогами избавиться на зиму от этих рабочих» [5, л.1].

В результате была организована комиссия Восточно-Казахстанского обкома КП(б) К по проверке трудового и хозяйственно-бытового устройства спецпереселенцев-чеченцев в Зырянском рудоуправлении, которая установила, что на 1 января 1945 г. в Зырянском рудоуправлении всего чечен – 2122 человека или 544 семьи, из них трудоспособных – 659 человек, на всех участках рудоуправления работают – 441 человек, работающие имеют возможность и средства выкупать продуктовый паек и хлеб, работающие на руднике и на лесоучастке до 70% выполняют нормы выработки. Причины нетрудоустроенности заключались в том, что основная масса спецпереселенцев из-за отсутствия теплой одежды и обуви не выходили на работу, не имели возможности и средств даже выкупать хлеб по карточкам, не говоря о продуктах, что приводило к сильному истощению и смертности [5, л.2].

Обследование, проведенное инструктором ОК КП(б)К Шуравко 20 января 1945 г. выявило, что спецпереселенцы в летне-осенний период работали, в связи с наступлением похолодания и сокращения работ по торфозаготовкам и в подсобном хозяйстве количество работающих с 800 уменьшилось до 441 человека. Отмечалось, что на торфозаготовках и в подсобном хозяйстве работали много подростков. Из-за отсутствия обуви и одежды не работали 198 человек, например на Сокольском лесоучастке из 44 трудоспособных работали только 24 человек. Наряду с невыполняющими нормы, значительная часть чеченцев хорошо работали как в горном цехе, так и на лесоучастках. На лесоучастке «Большая яма» бригада рубщиков выполняли план на 130 %. В горном

цехе из 85 работающих, 23 человека являлись стахановцами и ударниками. Так, бурщик Межидов выполнял норму на 172%, подкадчик Хадисов на 146% [4, л.5].

Спецпереселенцам-чеченцам было очень сложно в непривычных климатических и бесчеловечных бытовых условиях вписываться в новую для себя экономическую реальность жизни на чужбине, основой которой были добыча руды, работа на шахтах, лесоповал, крайне тяжелые работы.

Труд спецпереселенцев в основном применялся в промышленной сфере и на тяжелых работах, требующих в первую очередь применения физического труда. Об этом вспоминает местный житель Маханов И.С., 1936 г.р., г. Зыряновск: «В первое время им сложно было не только материально, они не знали, не понимали русского языка. Приходилось объясняться жестами. У нас бригадир был, его дед топил печь в бараках, и он рассказывал, что чеченцы к нашим морозам настолько неприспособленные были, к утру все к печке сбивались от холода, теплых вещей-то у них не было. А у нас в Зыряновске такие морозы...Чеченцы в Зыряновске работали разнорабочими. Женщины-чеченки были трудяги. Работали землекопами, грузчиками, штукатурами, в котельной и т.д. При строительстве цоколя Дома культуры «Горняк», насмерть задавило двух чеченок, когда копали, вовремя не закрепили, траншея обрушилась на них. Тогда щебенка не было, гравля для стройки с Бухтармы возили, 2 машины было, они одну машину загрузят, тут же другая машина готова была. Шофера потом часто вспоминали, сейчас эскалаторы есть, тогда две чеченки полторки (советский грузовик) за полчаса, час успевали загружать» [6].

В архивных фондах содержатся документы, свидетельствующие о тяжелом материально-бытовом положении спецпереселенцев. Наиболее полную характеристику бедственного положения спецпереселенцев дает докладная записка «О проверке хозяйственного и трудового устройства спецпереселенцев Кавказа»: «...Подавляющее число спецпереселенцев остро нуждаются в обуви и одежде. Многие из них из-за раздетости не могут выходить за дверь своего помещения. В ряде бараков и землянок, несмотря на отсутствие необходимой теплоты, дети разного возраста ходят совершенно голыми...». Из документов нам становится известно, что в Зыряновском рудоуправлении из мануфактуры присланной для рабочих была произведена пошивка белья для остро нуждающихся спецпереселенцев. Следует отметить, что спецпереселенцам в декабре 1944 г. Рудоуправлением была оказана значительная материальная помощь овощами и одеждой на сумму 8950 рублей. Однако значительная часть спецпереселенцев не имели возможности выкупить овощи, отпускаемую одежду из-за отсутствия денег [4, л.б.].

В докладной записке министра внутренних дел Казахской ССР А.А. Пчелкина министру внутренних дел СССР С.Н. Круглову «О хозяйственно-трудовом устройстве и политических настроениях спецпереселенцев, расселенных в Казахской ССР» от 18 июля 1946 г. отмечается, что «в отдельных районах не только были недостаточными мероприятия по дополнительному привлечению к работе максимального числа спецпереселенцев, а напротив, имели место случаи игнорирования трудоустройства спецпереселенцев и прямого отказа от них. Начальник горного цеха Зыряновского рудоуправления Наркомцветмета Макаров производственного обучения спецпереселенцев не организует, предлагая им писать заявления об увольнении и внушая, что они не смогут освоить специальности... Из 680 трудоспособных по независящим от спецпереселенцев причинам работает только 200 человек, так как вопросами трудоустройства ни администрация горного цеха, ни дирекция рудоуправления не занимаются» [7, с.749].

Со стороны отдельных руководителей предприятий отмечались случаи ущемления интересов выселенцев-чеченцев и факты грубого нарушения советского законодательства. Так, например, начальник горного цеха Зыряновского рудоуправления Зворыгин направлял чеченцев на более трудоемкие объекты работы, где плохая организация труда и низкий заработок. На их требования улучшить организацию труда он отвечал бранью [8, л. 26].

Снабжение, условия жизни и быта спецпереселенцев в значительной степени зависели от предприятий, колхозов, за которыми они закреплялись. В хозяйственно-бытовом обустройстве жилищная проблема была одной из острейших в первые годы вселения спецпереселенцев-чеченцев. Принцип плотного расселения спецконтингента в бараках, землянках привел к «большой скученности», следствием чего стали антисанитария и высокий уровень заболеваемости среди спецпереселенцев. В докладной записке секретаря Зыряновского райкома КП (б)К Ухова, председателя исполкома Зыряновского райсовета Балакина, начальника Зыряновского РО НКВД Иванина адресованной секретарю Восточно-Казахстанского обкома КП(б)К Н.С. Боголюбову,

Председателю Восточно-Казахстанского облсовета Я.А. Черных, начальнику УНКВД по ВКО И.В. Иванову сообщалось об условиях быта спецпереселенцев в гор. Зырянске: «Спецпереселенцы-чеченцы расселены в бараках, общежитиях и землянках. Для спецпереселенцев было выделено 8 барачков, одно общежитие и построено 73 землянок. В бараках и общежитиях, а также и в землянках имеется большая скученность, антисанитария и завшивленность (мыло и белье не выдается). Так в общежитии (магазин №1) 25 семей, перевезенных с подхоза ОРСа находится в невыносимых условиях, внутреннее устройство общежития состоит из двойных нар, одной отопительной печи и плиты для варки пищи, около которой постоянно ютятся полураздетые дети и женщины. Топлива совершенно не имеют, и поэтому вынуждены ломать заборы, уборные и другие постройки. Имеются случаи воровства топлива у разных организаций спецпереселенцами. 12 ноября 1944 г. произошел несчастный случай со смертельным исходом в здании школы. Рабочий молотобоец чеченец Докаев Д. и мальчик Тейсуркаев разламывали на дрова здание заброшенной школы, обвалился потолок и насмерть раздавил обоих» [3, л.120].

Следует отметить, что спецпереселенцы-чеченцы в районах области расселялись внутри принимающего социума, их не изолировали от местного населения. Однако во многих устных свидетельствах подчеркивается, что характерной чертой спецпоселенцев-чеченцев было то, что они держались замкнуто и не общались с местным населением, контакты с которым были редки и обусловлены только производственной необходимостью. Эпизод из воспоминаний В.Д. Макшиной (1939 г.р.) г. Зыряновск (ныне проживает в г. Алматы): «...Жили они на краю Зырянска, возле горы, которую мы называли «круглой». Вырыли землянки и выдолбили в камне они себе жилища. Держались они обособленно, с местным населением не контактировали» [9]. Места компактного заселения чеченцев получили как в народе, так и в официальных источниках название «чечен-городок». Такие «чечен-городки» появились в Усть-Каменогорске, в Лениногорске, в Зырянске. Условия проживания, инфраструктура районов поселения чеченцев не развивались. Об этом свидетельствуют архивные документы: «...На окраине города (в Чеченском городке) в 46 землянках проживает 190 семей спецпереселенцев и в этом городке не имеется ни одной уборной, бани, света, а хлебные продовольственные ларьки в 2-х километрах от городка. Не имеется также хозяйственных построек для дров, скота и т.д.» [3, л.120].

Многие архивные источники свидетельствуют о критическом положении в продовольственном обеспечении спецпереселенцев. Следует отметить, положение спецпереселенцев усугублялось и тем, что спецпереселенцы-чеченцы прибыли в Зырянский район после весенних посевных работ в июне-июле 1944 г. и не были наделены приусадебными участками, огородами, 550 семей оказались по этой причине не обеспеченными на зимний период овощами и картофелем [3, л.62].

В соответствии с указанием Совнаркома Казахской ССР, ЦК КП(б)К спецпереселенцам подлежало выдать 589 тонн зерна. Облсполком с распоряжением № 221 от 16 июня 1944 г. распределил выдачу зерна 8-ми районам области, где были семьи спецпереселенцев-чеченцев [3, л.64]. Как показывают архивные данные, продовольственные фонды спецпереселенцев часто использовались не по назначению. Аналогичные факты имели место в Зырянском районе: по распоряжению зам. председателя райисполкома т. Балакина и секретаря райкома КП(б) К незаконно 10 тонн зерна была роздана колхозам, 6 тонн проднабу Зырянского рудоуправления на питание рабочих [3, л.29]. В Зырянском рудоуправлении некоторым спецпереселенцам вместо зерна выдача производилась печеным хлебом, вместо ржи овсом, некоторым выдавали всего по 5-6 кг. Подобное распределение вызывало массовое недовольство среди спецпереселенцев. Факты нарушения выдачи продзерна спецпереселенцам фиксировались и выяснялись работниками НКВД. Так, на возражение начальника Зырянского РО НКВД тов. Иванова об игнорировании постановления СНК СССР и распоряжения ВК Облсполкома и недопустимости подобного произвола в выдаче продзерна, секретарь райкома партии Митяев заявлял: «хозяином в районе являюсь я, и на каком основании без предварительного моего согласия информируете по этому вопросу вышестоящие органы области» [3, л. 29].

Документы свидетельствуют, что продзерно, имевшее специальное назначение для окончательного расчета со спецпереселенцами не всегда доходило до контингента. Сроки и размеры получения выделенных государством продзерна, определяли местные руководители, некоторые считали эти фонды источником пополнения бюджета хозяйств.

Согласно постановлению СНК № 627-176сс «О выдаче скота и продовольственного зерна спецпереселенцам – карачаевцам, чеченцам, ингушам, балкарцам и калмыкам в обмен за принятые от них скот и зерно в местах выселения» от 29 мая 1944 года [10, с.543]. Каждой семье

спецпереселенцев-чеченцев полагалось выдать по одной голове крупного рогатого скота, в среднем по 200 кг веса каждая. При отсутствии крупного рогатого скота разрешалось выдавать взамен его овец и коз из расчета по 200 кг живого веса за одну голову крупного рогатого скота.

По данным на 20 октября 1944 года в Зырянском районе спецпереселенцам было выдано крупного рогатого скота – 78 голов, мелкого рогатого скота (овец) – 2 473 голов [3, л.106].

Согласно архивным документам спецпереселенцы находились в тяжелом положении с обеспечением кормами и зимними стойлами. Несмотря на решения Облисполкома и требования НКВД об отводе сенокосных угодий и заготовке кормов спецпереселенцами руководители хозорганizations относились формально: выделив сенокосные угодья, не оказывали помощи орудиями сенокосения, тяглом и т.д., что делало невозможным процесс заготовки корма. В результате во всех районах скот спецпереселенцев, занятых в промышленности, в абсолютном большинстве кормами и стойлами на зиму не обеспечивался. Несколько лучше положение с этим вопросом обстояло в сельском хозяйстве, так как, частично сено накосили сами спецпереселенцы, а часть на трудодни выдали колхозы. Кроме того, в ряде колхозов отпускали солому, обеспечивали зимовку скота совместно с колхозными стадами.

В докладной записке о хозяйственно-трудовом и бытовом устройстве спецпереселенцев в Зырянском районе по состоянию на 15 ноября 1944 года отмечалось, что выдача скота производилась в основном в октябре месяце и спецпереселенцы не были готовы к приему скота. Сенокосные угодья, расположенные в радиусе 20-25 километров от места населения спецпереселенцев, к этому времени были распределены различными организациями и выкошены, а Рудуправление в заготовке кормов не оказывало никакой помощи. К постройкам зимних стойл для скота спецпереселенцы не приступали, так как для этой цели не выделялись строительные материалы [3, л. 120].

Таким образом, общее состояние с сохранением выданного поголовья скота было катастрофическим, особенно в промышленности. Из-за отсутствия кормов, спецпереселенцы в массовом порядке вели забой скота, часть распродавали. В Зырянском районе по неполным данным из 2473-х полученных овец, забито 700 голов, продано 150 голов; забито до 10 голов крупного скота, из 73-х полученных. По состоянию на 10 января 1945 года осталось 4 коровы и около 100 овец, которые полностью кормами не обеспечены [4, л.5]. Большинство продуктивного скота чеченцы вынуждены были менять на картофель и просо, а меньшая часть уничтожена на мясо, так как не было заготовленного сена на зиму [5, л.2].

Реальные условия проживания спецпереселенцев-чеченцев на спецпоселении были тяжелыми, что было подтверждено проверяющей бригадой Восточно-Казахстанского обкома КП(б)К в конце декабря 1944 года, ревизировавших неработающих чеченцев, прикрепленных к Зырянскому рудуправлению. Спецпереселенцы не имели средств на выкуп хлеба по карточкам, что приводило к сильному истощению и смертности, особенно среди детей. У большинства чеченцев, живущих на лесоучастках, отсутствовала теплая одежда, они не работали и не имели средств для выкупа хлебной карточки. Кроме того, с 25 ноября 1944 г. по распоряжению директора Белякова чеченцам не отпускали дров, из-за холода проживающие в бараках 161 семья разошлись по частным квартирам, за которые рассчитывались продуктивным скотом и последней одеждой [5, л.2].

Хозяйственно-бытовая неустроенность тяжело сказывалось на жизни и деятельности спецпереселенцев на новых местах поселений. Первые годы пребывания спецпереселенцев-чеченцев уровень смертности был крайне высоким. Спецпереселенцы испытывали недостаток продуктов питания, одежды, обуви, медикаментов. Такая ситуация вела к эпидемиям, и, в итоге, к высокой смертности. Точных данных о количестве умерших нет. В секретной переписке властей часто упоминалась «дистрофия», то есть истощение. Лишь по косвенным показателям можно предположить, что количество смертных случаев на почве голода было немалым.

Голод и общее ухудшение продовольственного снабжения не могли не отразиться на положении спецпереселенцев. В районе с начала вселения, т.е. с 22 июня по 1 августа 1944 года умерло – 160 человек, больных дистрофией имелось – 90 человек [3, л.64].

Отметим, что содержание архивных материалов указывает на факт сокрытия смертности от официальных властей: «... умерших нигде не регистрируют, а крадучи от комендатур хоронят. Причина смертности в основном - дистрофия и желудочные заболевания» [5, л. 2].

Первые годы спецпоселения характеризуются неудовлетворительным медицинским обслуживанием. Сложившаяся ситуация создавала дополнительный фактор увеличения смертности. В доклад-

ной записке о проверке хозяйственного и трудового устройства спецпереселенцев Северного Кавказа от 20 января 1945 г., отмечалось, что «в Зырянском рудоуправлении из 2417 человек умерло от разных заболеваний 332 человек, в том числе детей 190 человек, взрослых 68 человек и стариков 74 человека». Как показывают данные докладной записки, высокая смертность была среди стариков и детей - самых уязвимых категорий населения. В основном смертность вызывали дистрофические заболевания. Из-за отсутствия одежды и обуви многие спецпереселенцы живущие в чечен-поселке не могли ходить в больницу, а в землянках медицинская помощь не оказывалась [4, л.5].

Положение спецконтингента усугублялось отношением руководителей предприятий, колхозов. Вышеуказанной докладной записке А.А. Пчелкина отмечалось, что «ненормальное отношение к вопросу трудоустройства спецпереселенцев в Зырянском рудоуправлении продолжается до последнего времени. В связи с сокращением работ, распоряжением директора рудоуправления Лесного, увольнению по сокращению штата подвергались в очередь спецпереселенцы. Из 700 трудоспособных в период с сентября 1945 г. по январь 1946 г. уволено с работы 400 человек. Все они после увольнения вместе с семьями были лишены продовольственного снабжения, в результате чего оказались в крайне тяжелом положении. С открытием лагеря военнопленных подвергались увольнению еще 178 спецпереселенцев, имевших квалификацию и работавших в основных цехах рудоуправления» [7, с.749-750].

Следует отметить, что 1946 г. был годом завершения хозяйственно-трудоустройства спецпереселенцев. Значительная часть спецпереселенцев-чеченцев так и не смогла обустроиться, проживая в непригодных для жилья помещениях. Несмотря на то, что проблема обустройства спецпереселенцев-чеченцев рассматривалась советскими и партийными органами, их положение, как и прежде, оставалось тяжелым.

По архивным данным на август 1946 г. в Зырянском районе проживало спецпереселенцев-чеченцев 512 семей 2006 человек, из них трудоспособных 514 человек. В Зырянском рудоуправлении работали – 404 человека, в ОРСе Цинковсинецпродснабе на разных работах – 76 человек, в других организациях 8 человек. Кроме того, применялся труд подростков – 27 человек и престарелых стариков – 12 человек, всего было занято на работах 519 человек. В Зырянском рудоуправлении спецпереселенцы-чеченцы в большинстве выполняли нормы выработки. Из 299 человек работающих в основных цехах и погрузбюро, за исключением лесоразработки стахановцев и ударников выполняющих нормы выработки от 100-300 % насчитывалось 54 человека [10, л.18].

В августе 1946 г. была произведена проверка состояния бытовых условий спецпереселенцев-чеченцев в Зырянском районе. В результате было установлено следующее: из 512 семей спецпереселенцев-чеченцев в собственных домах купленных на наличные средства и ссуду проживали в 24 домах – 48 семей, в бараках рудоуправления, требующих ремонта – 150 семей, в чечен-городке в землянках – 180 семей, на пристани «Алтай» в землянках – 62 семьи, на подходе ОРСа в землянках – 62 семьи и на частных квартирах колхозников и рабочих – 10 семей. Особенно в плохих жилищных условиях проживали спецпереселенцы-чеченцы в землянках в чечен-городке г. Зырянска. Малопригодные для жилья, темные, сырые в большинстве без полов, землянки во время дождя протекали и обваливались. Например, 3 сентября 1946 года обвалилась землянка рабочего Рудоуправления спецпереселенца-чеченца Арсаева, в которой проживал с семьей в количестве 6 человек, несчастного случая не произошло, лишь потому, что семья во время обвала находилась на улице. Следует отметить, что рудоуправление считая, эти землянки собственностью, начисляла квартирную плату по 20 рублей в месяц на каждую землянку, но ремонт не производила [11, л.19]. Архивные источники показывают, что первые годы некоторые спецпереселенцы за неимением помещения для скота, проживали в зимний период в землянках в вместе со скотом [11, л.20].

В 1946 г. в Зырянском районе все спецпереселенцы-чеченцы 512 семей обеспечивались приусадебными участками и огородами от 0,7 га – 0,10 га [11, л.20].

Руководящие органы республики, заинтересованные в рабочей силе, зачастую завышали возможности по обустройству спецпоселенцев, и районы нередко оказывались неподготовленными к приему и обеспечению переселенцев. Задача хозяйственно-бытового обустройства спецпоселенцев возлагалась на местные партийные советские органы, руководителей предприятий, которые не могли справиться с этими проблемами. Государство принимало меры по обустройству жизненного пространства спецпереселенцев-чеченцев, однако работу местных руководителей нельзя назвать добросовестной: продфонд распределялся несвоевременно, не по назначению; выделенный государством скот по объективным причинам не мог быть сохранен спецпереселенцами. Произвол

отдельных местных руководителей и небольшая государственная помощь затягивали процесс хозяйственно-бытового обустройства спецпереселенцев-чеченцев.

Таким образом, в первые годы вселения хозяйственно-бытовое положение спецпереселенцев-чеченцев было очень тяжелым, обустройство осложнялось условиями военного времени. Климатическая и хозяйственная адаптация протекала тяжело. Основными проблемами для спецпереселенцев были дефицит жилья, отсутствие одежды и обуви, нищета, голод. Бытовая неустроенность тормозила социальную адаптацию спецпереселенцев-чеченцев.

Список использованной литературы:

- 1 Архив Президента РК (АП РК) – Ф. 708. – Оп.8. – Д. 113.
- 2 Архив Президента РК (АП РК) – Ф. 708. – Оп.10. – Д. 1855 «А».
- 3 Государственный Архив ВКО (ГАВКО). – Ф. 1п. – Оп.1. – Д.2750.
- 4 Государственный Архив ВКО (ГАВКО). – Ф. 1п. – Оп.1. – Д.3420.
- 5 Государственный Архив ВКО (ГАВКО). – Ф. 1п. – Оп.1. – Д.2741.
- 6 Казбекова А.Т. Полевые материалы автора. Полевой дневник экспедиции в г. Зыряновск 2016 г. Информант Маханов И.С.
- 7 Конфликтный этнос и имперская власть: чеченский вопрос во внутренней политике России и СССР (начало XIX - середина XX вв.). /под ред. В.А. Козлова, Ф.Бенвенути, П.М. Поляна, В.И. Шеремета – М.: РОССПЭН. – 2009.
- 8 Государственный Архив ВКО (ГАВКО). – Ф. 1п. – Оп.1. – Д. 4996.
- 9 Казбекова А.Т. Полевые материалы автора. Полевой дневник экспедиции в г. Зыряновск 2016 г. Информант Макишина В.Д. .
- 10 Сталинские депортации 1928–1953 сост. Поболь Н.Л., Полян П.М. Серия: (Россия. XX век. Документы.) - М., 2005
- 11 Государственный Архив ВКО (ГАВКО). – Ф. 1п. – Оп.1. – Д. 3979.

References:

- 1 Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK) – F. 708. - Op.8. - D. 113.
- 2 Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK) – F. 708. - Op. 10 – - D. 1855 "A".
3. State Archive of EKR (HAWCO). F. 1P. Op.1. – D. 2750.
- 4 State Archive of EKR (HAWCO). F. 1P. Op.1. – D. 3420.
- 5 State Archive of EKR (HAWCO). F. 1P. Op.1. – D. 2741.
- 6 Kazbekova A. T. Field materials of the author. Field diary of the expedition to Zyryanovsk 2016 Informant Makhanov I. S.
- 7 Conflict ethnicity and Imperial power: the Chechen issue in the domestic politics of Russia and the USSR (the beginning of the early nineteenth to mid - twentieth centuries). /ed. by V. A. Kozlov, F. Benvenuti, P. M. meadow, V. I. Sheremet, M.: ROSSPEN. – 2009.
- 8 the State archive of the EKR (HAWCO). F. 1P. Op.1. – D. 4996.
- 9 Kazbekova A. T. Field materials of the author. Field diary of the expedition to Zyryanovsk 2016 Informant Makshina V. D.
- 10 Stalinist deportations 1928-1953 comp. Pobol N. L., Polyan P. M. Series: (Russia. XX century. Documents.)- Moscow, 2005
- 11 State Archive of East Kazakhstan region (GAVKO). - F. 1p. - Op. 1. - D. 3979.

УДК 547.11

МРНТИ 03.20.01 <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.12>

Тулбасиева С. К.¹

¹кандидат исторических наук, кафедра История Казахстана имени академика Т.С.Садыкова, Институт истории и право, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, Республика Казахстан, г. Алматы

ИЗ ИСТОРИИ ДЕТСКИХ ДОМОВ И ТРУД КОЛОНИИ:

В СОВЕТСКОМ КАЗАХСТАНЕ 1920-1930-Е ГГ.

Аннотация

В статье рассматривается страница истории 30-е годов XX века советского Казахстана. 1920-1930 годы территория советского Казахстана после войн и революций напоминала сплошную зону стихийного бедствия. Как свидетельствуют архивные документы, голод косил в первую очередь наименее защищенную и слабую часть населения – детей, будущее нации и людей старшего и преклонного возраста, кладези народной мудрости и опыта. Статье анализируется проблема беспризорных детей с особой остротой возникала в различные периоды истории, в первую очередь, в годы бедствий, связанных с войной, голодом, эпидемиями и другими тяжелыми общественными потрясениями.

Ключевые слова: Советский Казахстан, голод, дети, история 30-е годов XX века.

Тулбасиева С. К.¹

¹ *Академик Т.С. Садықов Атындағы Қазақстан тарихы кафедрасы, Тарих және құқық Институты, Абай Атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.*

БАЛАЛАР ҮЙЛЕРІ ЖӘНЕ КОЛОНИЯ ЕҢБЕГІ ТАРИХЫНАН: 1920-1930 ЖЖ. КЕҢЕС ҚАЗАҚСТАНДА

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың 20-30-шы жылдары Қазақстандағы балалар үйлері жүйесінің дамуы мен күнделікті өмірін жан-жақты және кешенді зерттеу және оның панасыздықты жоюға, сондай-ақ көрсетілген кезеңде елдегі балалардың өмірі мен жағдайын жақсартуға әсері қарастырылған. Сонымен қатар, қоғамдық ұйымдардың балалар мекемелерін құруға және олардың жұмыс істеуін қамтамасыз етуге қатысуы шектелді, негізгі, мемлекеттік көмекке қосымша шара ретінде қабылданғандығы айтылған. 1920-1930 жылдары қалыптасқан балалар үйлері желісінің революцияға дейінгі баспаналардан маңызды айырмашылығы Республика балаларының тағдыры үшін мемлекеттік жауапкершілік қағидаты болғандығы дәйектелді.

Жан-жақты зерттеу нәтижесінде 1920-1930 жылдары қалыптасқан балалар үйлері желісінің революцияға дейінгі баспаналардан маңызды айырмашылығы Республика балаларының тағдыры үшін мемлекеттік жауапкершілік қағидаты болды. Мемлекеттік мекемелерге айнала отырып, жетім балаларды тәрбиелеу бойынша практикалық міндеттерді ғана емес, сонымен қатар идеологиялық-жаңа адамның қалыптасуына ықпал етті.

Тірек сөздер: Советтік Қазақстан, ашаршылық, балалар, XX ғасырдың 30-жылдарының тарихы.

Tulbasieva S.K.¹

¹ *candidate of historical Sciences, Department Of history of Kazakhstan named after academician T.S. Sadykov, Institute of history and law, Abay Kazakh national pedagogical University, Republic of Kazakhstan, Almaty*

FROM THE HISTORY OF ORPHANAGES AND LABOR COLONIES: IN THE SOVIET KAZAKHSTAN 1920-1930-YEARS

Abstract

The article discusses the pages of the history of the 30s of the twentieth century of Soviet Kazakhstan. 1920-1930, the territory of Soviet Kazakhstan after wars and revolutions resembled a continuous zone of natural disaster. According to archival documents, hunger primarily mowed down the least protected and weak part of the population - children, the future of the nation and people of advanced and old age, a storehouse of folk wisdom and experience. The article analyzes the problem of street children with particular severity arose in various periods of history, primarily in the years of disasters associated with war, famine, epidemics and other severe social upheavals.

Keywords: Soviet Kazakhstan, hunger, children, the history of the 30s of the twentieth century.

К началу 20-х годов XX века после Первой мировой и гражданской войны и революции в 1917-х годов Казахская Автономная Социалистическая Советская Республика (Казахская АССР) в составе РКФСР оказалось в состоянии экономического кризиса. Советское правительство вынуждено было совершить «новый переворот»-перейти к НЭПу, что позволило с середины 20-х годов вступить в полосу хозяйственного подъема и завершить восстановительный процесс.

В годы довоенных пятилеток были созданы новые отрасли промышленности (разработки недр полезных ископаемых, развития добывающих отраслей промышленности: цветной металлургии, угольной и нефтяной промышленности, строительство железных дорог). В годы индустриализации были построены и крупные предприятия такие как: Балхашский медплавильный, Ачисайский полиметаллический завод и Чимкентский свинцовый завод. Так же, началось строительство Текелийского полиметаллического и Джекказганского медплавильного комбинатов, Усткаменагорского свинцово-цинкового завода. Это были крупнейшие предприятия цветной металлургии не только в Советском Казахстане но и Советском Союзе.

На волне подъема социалистического строительства мало кто обращал внимание на то, какие средства используются для достижения цели, и какую цену приходится за это платить. Многие показатели социалистического строительства были откровенной подделкой, когда результат деятельности больших коллективов приписывался одному культу. Не обращали внимания, и на то что новые объекты возводятся ценой жизни, что главной задачей профсоюзов стала не защита социально экономических интересов рабочего класса, а выполнение и перевыполнение государственных планов путем организации социалистического соревнования.

А так же, 20-30-е годы «кординальные перемены» произошел и в массовом общественном сознании. С одной стороны, население глубоко поверило в светлое социалистическое и коммунистическое будущее. В первые в истории Советского Союза в том числе Советского Казахстана большевики провозгласили народ хозяевам своей страны. Пообещали отдать фабрики-заводы-рабочим, землю крестьянам-пролетариатам, построить свободное демократическое социалистическое общество с тоталитарным режимом.

На волне большевизма возродилось казахская государственность, преобразилось экономический, социально культурный олик республики. Сложился качественно новый интеллектуальный потенциал народа. И достижение советского Казахстана никто не вправе отрицать. Однако социалистический путь развития не всегда был успешным и победоносным. Казахский народ благодарностью простил бы все искажения и кривизны идеи, теории и практики социализма, если бы не два преступления тоталитарного режима, поставившие коренное население перед задачей быть или не быть.

Дело касается о голоде 1931-1933 годов и политических репрессиях 1937-1938 годов. Голод унес из жизни не менее 2,1 миллион казахов. Одна шестая часть коренного населения более 1 миллион человек покинула историческую родину. Из 3,5 млн. казахов 1897 года составивших 82% населения края, к 1939 году остались всего 2,3 млн., их удельный вес в составе населения автономной республики упал до 38 процентов. Такое забыть невозможно.

Гуманитарная катастрофа и величайшая трагедия казахского народа начала 1930-х годов является объективным следствием кадровой, аграрной, национально-культурной политикой И.В.Сталина и его окружения. Проведенный в советском Казахстане ставленником Сталина -Шая Ицковичем (Ф.И.Голощекиным).

Бывший контрреволюционер Шая Ицкович- Ф.И.Голощекин, приняв руководство Казкрайкомом в 1925 году, первым делом нанес удар по интеллектуальной элите казахского общества. По его инициативе репрессивная машина системы обрушилась на лидеров и активистов Алашского движения. На рубеже 20-30-х годов А.Бокейхан был выдворен из Казахстана. А.Байтурсинов, М.Жумабаев, М.Ауезов и другие известные личности оказались в тюрьме, даже идейный коммунист С.Сейфуллин попал в опалу [1,7].

Словом, удар по личностям высокой миссии и гордости нации ослабил иммунитет самозащиты общества.

Как свидетельствуют архивные документы, голод косил в первую очередь наименее защищенную и слабую часть населения – детей, будущее нации и людей старшего и преклонного возраста, кладези народной мудрости и опыта. Так, в селе Красный Аул, что в 105 километрах от города Семипалатинска, 17 апреля 1932 года был открыт детдом. Материальные условия детдома

несколько не способствовали защите обездоленных. Вот строки из документа: «На одного ребенка в среднем приходится около 1,5 кв. метра площади, но в некоторых домах дети размещены очень скученно... Помещения содержатся очень грязно... Дети испражняются вокруг дома, где попало, около домов масса старого навоза, валяется старая одежда умерших детей, кости и т.д. Все это гниет и распространяет невероятную вонь... Форточек в домах нет, душно, а в тех домах, где дети выбили стекла, гуляет холодный пронизывающий ветер, и дети воют от холода». Одежда детям не выдавалась, питание было поставлено очень плохо, медицинское обслуживание носило формальный характер. Уже в течение первого месяца умерло 172 ребенка, 129 воспитанников сбежали [2].

Вот так выглядело 30-е годы XX века территория советского Казахстана после войн и революций напоминала сплошную зону стихийного бедствия.

Проблема беспризорных детей с особой остротой возникала в различные периоды истории, в первую очередь, в годы бедствий, связанных с войной, голодом, эпидемиями и другими тяжелыми общественными потрясениями. Одной из важных причин беспризорности являлось и является разрушение семейного быта и естественного уклада жизни. В подобных условиях бездомный ребенок рано включается в уличную борьбу за выживание при отсутствии воспитательной помощи взрослых и нормальной детской среды. Улицы городов захлестывали волны беспризорных детей. Не имея близких, они скитались в поисках пищи, приюта, просто внимания и, как правило, не находили их. Существовая в условиях законов улицы, часто попадая под влияние преступных элементов, дети становились обозленными, воспринимали окружающий мир как враждебный. Окружающие с опаской смотрели на это. Многие понимали, что без принятия мер, без помощи государства и общества вырвать беспризорников из замкнутого круга не удастся. Государственным органам и общественным организациям предстояло приложить все усилия для спасения самого ценного жизни и души каждого ребенка и привить ему нравственные ценности и традиции. Беспризорность не была специфическим явлением Советской власти. Она неминуемо возникает в переломные периоды, когда государство и общество переживают глубокий кризис в экономической, политической и социальной сферах.

Источниковую базу исследования составил разнообразный круг источников. Значительная часть источников была выявлена в результате изучения архивных фондов Государственного Архива Российской Федерации, Центрального Государственного архива Республики Казахстан, Архива Президента Республики Казахстан. Обозначим некоторые источники, извлечённые из этих фондов. Это докладные и пояснительные записки о ходе оказания помощи голодающим, протоколы заседаний президиумов райисполкомов о ходе хозяйственно-политических кампаний, информационные сводки, протоколы заседаний уездных комиссий, переписка между краевыми и местными организациями. Методологической и теоретической основой исследования выступили общенаучные принципы, прежде всего, принцип историзма. В качестве концептуальной основы в статье использованы положения отечественных и зарубежных учёных – М. Козыбаева, Ж.Б. Абылхожина, Р. Конквест и др.

Были использованы и общие методы научного познания: анализ, синтез, статистический анализ.

С увеличением количества голодающих увеличивалась и детская беспризорность. Например, на 1 декабря 1921 года беспризорных детей по КССР насчитывалось 128000 чел., а на 31 декабря – 158000, в январе месяце количество беспризорных увеличилось до 333043 человек [3.]

С 1920 года Советском Казахстане работу по борьбе с детской беспризорностью, устройству детских домов, правовую защиту у детей, помощи бесприютным, стал Отдел охраны детства в секторе социального воспитания Народного комиссариата просвещения (НКПрос, НКПР), выросший из Отдела детских домов при Народном комиссариате социального обеспечения (НКСО). В соответствии с Декретом от 11 февраля 1921 г. НКПР РСФСР было образовано Главное управление социального воспитания и политехнического образования детей до 15 лет (Главсоцвос), которое должно было объединить работу, расплывшуюся ранее по различным отделам. Параллельно шло образование Комиссии по улучшению жизни детей (ДК при ВЦИК). Она была создана по инициативе Ф.Э. Дзержинского еще 27 января 1921 г., до утверждения правительством, и утверждена Постановлением Президиума ВЦИК 10 февраля 1921 года [4].

В течение первой половины 1920-х годов шло наращивание административных средств и совершенствование системы по борьбе с детской беспризорностью. В апреле 1922 года при Главном управлении социального воспитания на основе вышеупомянутого Отдела охраны детства был образован Отдел социально-правовой охраны несовершеннолетних и воспитания дефективных (СПОН) [5].

Главными задачами реорганизованного Отдела были признаны защита и правовая охрана несовершеннолетних в самом широком смысле этого слова, а также борьба с беспризорностью.

Организовывались детские воспитательные учреждения интернатного типа – детские дома, трудовые коммуны, школы-колонии, школы коммуны, детские городки (представляли собой объединение нескольких детских домов, школ, ФЗУ с обслуживающей их инфраструктурой и подсобными учреждениями) и т.д.

Список использованной литературы:

1. Х.М. Абжанов. Голод начала 30-х годов XX века в Казахстане: Преступление и Наказание. // <https://e-history.kz/ru/contents/view/1551>
2. ЦГА (Центральный Государственный Архив Республики Казахстан) Ф.82. Оп.1. Д.212. Д.280. ЦГА (Центральный Государственный Архив Республики Казахстан) Ф.5. Оп.2. Д.17 ЦГА (Центральный Государственный Архив Республики Казахстан) Ф.1215. Оп.1. Д.17
3. ГАРФ (Государственный Архив Российской Федерации) Ф.1058. Оп.1. Д.175. ГАРФ (Государственный Архив Российской Федерации) Ф.7820. Оп.1. Д.16. Известия ЦИК СССР и ВЦИК (1947) Материалы по истории России. Москва. Ивницкий Н.А. (2006) О голоде 1932-1933 гг. в СССР. Москва. Сактаганова З.Г., Карсакова Г.Б. Голод Дети История Казахстана Советская власть Акмолинская область. Вестник КазНУ С63
4. Луначарский А.В. Дзержинский в Наркомпросе. Москва. 1987 183с.
5. ГАРФ (Государственный Архив Российской Федерации) Ф.1058. Оп.1. Д.175. ГАРФ (Государственный Архив Российской Федерации) Ф.7820. Оп.1. Д.16. Известия ЦИК СССР и ВЦИК (1947) Материалы по истории России. Москва. Ивницкий Н.А. О голоде 1932-1933 гг. в СССР. Москва. 2006. 65с.

References:

1. Kh. M. Abzhanov. The famine of the early 30s of the XX century in Kazakhstan: Crime and Punishment. // <https://e-history.kz/ru/contents/view/1551>
2. CGA (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan) F. 82. Op. 1. D. 212. D. 280. CGA (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan) F. 5. Op. 2. D. 17 CGA (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan) F. 1215. Op. 1. D. 17
3. GARF (State Archive of the Russian Federation) F. 1058. Op. 1. D. 175. GARF (State Archive of the Russian Federation) F. 7820. Op. 1. D. 16. Izvestiya TSEK SSSR and VTsIK (1947) Materials on the history of Russia. Moscow. Ivnitky N. A. (2006) On the famine of 1932-1933 in the USSR. Moscow. Saktaganova Z. G., Karsakova G. B. Golod Children History of Kazakhstan Soviet Power Akmola region. Bulletin of the Treasury C63
4. Lunacharsky A.V. Dzerzhinsky in Narkompros. Moscow. 1987 183с.
5. GARF (State Archive of the Russian Federation) F. 1058. Op. 1. D. 175. GARF (State Archive of the Russian Federation) F. 7820. Op. 1. D. 16. Izvestiya TSEK SSSR and VTsIK (1947) Materials on the history of Russia. Moscow. Ivnitky N. A. About the famine of 1932-1933 in the USSR. Moscow. 2006. 65с.

УДК 930

МРНТИ 03.01.39 <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.13>

Д.А. Черниенко¹

¹ к.и.н., старший научный сотрудник, Институт истории государства
КН МОН РК, г. Нур-Султан, Казахстан (E-mail: denis_chernienko@mail.ru)

**НАУЧНЫЕ ОБЪЕДИНЕНИЯ КАК ЭЛЕМЕНТ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА
(НА ПРИМЕРЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ СООБЩЕСТВ ИСТОРИКОВ КАЗАХСТАНА)**

Аннотация

В статье показаны целенаправленные политические инициативы по формированию институтов гражданского общества, обоснована необходимость более глубоко научного внимания к проблемам

их развития в современных реалиях. На примерах действующих общественных объединений ученых-историков отмечено их значение как важного элемента в системе взаимодействия с органами власти и по реализации актуальных задач в сфере образования и науки. Сделан вывод о том, что создание и деятельность общественных объединений профессиональных ученых-историков соответствует тенденциям социально-политической и идеологической демократизации независимого Казахстана, принципам государственной «исторической политики». Особенно отмечено, что сообщества выполняют не только научные, но и важные социальные функции – консультативные, мировоззренческие, просветительские, образовательные. Предложены направления и темы для дальнейшего изучения проблем и задач современной исторической науки, особенностей функционирования формальных и неформальных корпораций профессиональных историков Казахстана.

Ключевые слова: гражданское общество, историческая наука, модернизация сознания, национальная память, общественное объединение, профессиональные сообщества.

Д.А. Черниенко¹

*¹ тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ғылым комитетінің Мемлекет тарихы институтының аға ғылыми қызметкері,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

ҒЫЛЫМИ БІРЛЕСТІКТЕР АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ ЭЛЕМЕНТІ РЕТІНДЕ (ҚАЗАҚСТАН ТАРИХШЫЛАРЫНЫҢ КӘСІБИ ҚОҒАМДАСТЫҚТАР МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа

Мақалада азаматтық қоғам институттарын қалыптастыру бойынша мақсатты саяси бастамалар көрсетілген, қазіргі замандағы олардың даму мәселелеріне терең ғылыми назар аудару қажеттілігі негізделген. Тарихшы-ғалымдардың жұмыс істеп тұрған қоғамдық бірлестіктерінің мысалдарында олардың билік органдарымен өзара іс-қимыл жүйесіндегі маңызды элемент ретінде және білім, ғылым саласындағы өзекті міндеттерді іске асыру бойынша маңызы атап өтілді. Кәсіби тарихшы ғалымдардың қоғамдық бірлестіктерін құру және олардың қызметі тәуелсіз Қазақстанды әлеуметтік-саяси және идеологиялық демократияландыру үрдістеріне, мемлекеттік «тарихи саясат» қағидаттарына сәйкес келеді деген қорытынды жасалды. Әсіресе, қауымдастықтар тек ғылыми ғана емес, сондай – ақ маңызды әлеуметтік функцияларды орындайды – кеңестік, дүниетанымдық, ағартушылық, білім беру. Қазіргі тарих ғылымының мәселелері мен міндеттерін, Қазақстанның кәсіби тарихшыларының формалды және формалды емес корпорацияларының қызмет ету ерекшеліктерін одан әрі зерттеу үшін бағыттар мен тақырыптар ұсынылды.

Түйін сөздер: азаматтық қоғам, тарихи ғылым, сананы жаңғырту, ұлттық естелік, қоғамдық бірлестік, кәсіби қауымдастықтар.

D.A. Chernienko¹

*¹ Candidate of historical sciences, Senior Researcher, Institute of State History under Committee of Science
of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

SCIENTIFIC ASSOCIATIONS AS AN ELEMENT OF CIVIL SOCIETY (ON THE EXAMPLE OF PROFESSIONAL COMMUNITIES OF HISTORIANS OF KAZAKHSTAN)

Abstract

The article describes purposeful political initiatives for the formation of civil society institutions and the necessity of putting more scientific attention to the problems of their development in modern realities is justified. Their significance as an important element in the system of interaction with authorities on the

examples of existing public associations of historians and on realization of actual objectives in the sphere of education and science is grounded. It was concluded that the establishment and operation of public associations of professional historians correspond to the trends of socio-political and ideological democratization of independent Kazakhstan and the principles of the state «historical policy». It was highlighted that communities perform not only scientific, but also important social functions – advisory, attitudinal and educational. The directions and subjects for further study of problems and tasks of modern historical science, features of functioning of formal and informal corporations of professional historians of Kazakhstan are proposed.

Keywords: civil society, historical science, modernization of consciousness, national memory, public association, professional communities.

Введение

Формирование развитого, активного и ответственного гражданского общества в современном Казахстане является одной из важнейших социальных задач и направлений внутренней политики. Важность наличия и всесторонней поддержки гражданских инициатив была неоднократно обозначена в Посланиях Первого Президента РК – Елбасы Н.А. Назарбаева, который всегда рассматривал укрепление роли неправительственных организаций как ключевой элемент демократизации в целом. Уже в Послании 1998 г. Министерству юстиции было дано поручение упростить порядок регистрации и надзора за деятельностью казахстанских и зарубежных неправительственных организаций. Проблематика гражданского общества неоднократно находила отражение и в последующих Посланиях 2000–2010-х гг.

В 2006 г. Указом Президента РК от 25 июля 2006 года № 154 была утверждена «Концепция развития гражданского общества в Республике Казахстан на 2006–2011 годы», в которой к институтам гражданского общества в числе прочих отнесены научные союзы и объединения. Динамика количественного и содержательного развития ключевых институтов гражданского общества за период Независимости прослеживается среди всех его структурных элементов: политических партий, этнокультурных и религиозных объединений, СМИ. Особенно заметны успехи в сегменте неправительственных организаций.

Инициативы Лидера нации Н.А. Назарбаева по поддержке развития гражданского общества нашли свое продолжение и в условиях транзита власти. Символично, в Послании Президента РК К.К. Токаева «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» в сентябре 2019 г. было заявлено, что «наша общая задача – воплотить в жизнь концепцию «Слышащего государства», которое оперативно и эффективно реагирует на все конструктивные запросы граждан. Поэтому необходимо поддерживать и укреплять гражданское общество, вовлекать его в обсуждение наиболее актуальных общегосударственных задач... для формирования активного гражданского общества необходимо повысить авторитет неправительственных организаций». Общенациональный план мероприятий по реализации Послания Главы государства народу Казахстана, утвержденный Указом Президента РК № 152 от 10.09.2019 г., предусматривает совершенствование механизмов взаимодействия центральных и местных исполнительных органов с институтами гражданского общества, усиление роли неправительственных организаций, развитие плюрализма мнений. Одним из важных практических последствий данного Послания стала разработка проекта «Концепции развития гражданского общества до 2025 г.».

Безусловно, к настоящему времени далеко не все проблемы в сфере формирования гражданского общества в решены. Этот процесс, так необходимый государству современного типа, находится в динамичном, незавершенном состоянии и поэтому требует особого внимания со стороны органов власти, которые формулируют задачи перспективного развития, различных групп населения, желающих взять на себя ответственность за успешное развитие страны, и научно-экспертного сообщества.

Степень изученности

Гражданское общество в Казахстане становится все более заметным объектом для исследований, поступательно расширяется круг публикаций, посвященных этим проблемам, особенно в 2010-е гг., когда процесс формирования гражданского общества вступил в наиболее активную фазу. Современная историография охватывает преимущественно такие темы как становление гражданского общества, концептуальные основы, правовой статус и законодательное обеспечение неправительственного сектора, взаимодействие НПО с властью, опыт конкретной деятельности этнокультурных, религиозных, политических, молодежных, студенческих, экологических и других

организаций. В этом контексте социальное значение общественных объединений ученых, эффективность их деятельности еще не получили надлежащего внимания. В целом в научных трудах последних лет заметна тенденция повышенного интереса к проблемам исторического сознания, национальной памяти, феномена восприятия прошлого, в отдельных работах реализован аналитический подход к состоянию гуманитарной сферы на примере исторической науки Казахстана, в том числе с упоминанием общественных инициатив [1; 2; 3; 4].

Цель статьи – обзор социально-политических предпосылок и условий создания, полученного опыта и форм деятельности общественных объединений профессиональных историков Казахстана, определение их научного потенциала и перспектив изучения в рамках методологии интеллектуальной истории.

Основная часть

Появление профессиональных сообществ историков на демократических принципах независимости, открытости, самоопределения и т.п. стало возможным только в постсоветский период, когда наука в целом вошла в совершенно новое институциональное состояние, связанное с отходом от доминирующей идеологической и материально-финансовой поддержки со стороны государства, многие важные идеи и проекты могли быть реализованы уже в новых юридических формах на общественных началах.

В 1995 г. в принятой Национальным советом по государственной политике при Президенте РК «Концепции становления исторического сознания в Республике Казахстан», с одной стороны, государство оставляло за собой функцию определения основных приоритетов по формированию исторического сознания казахстанцев, с другой стороны, было отмечено, что «создание Ассоциации историков Казахстана (или Исторического общества) с региональными отделениями могло бы улучшить координацию работы специалистов из научных институтов, вузов, школ, способствовать обмену опытом с зарубежными исследователями, проведению конференций и семинаров» [5]. Разработчиком данной Концепции стал коллектив Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. Концепция стала первым и наиболее проработанным документом, в котором рассматривалась роль государства в процессе формирования исторического сознания казахстанцев. Концепция явилась настоящей программой и ориентиром для дальнейшего развития не только исторической науки и государственной политики в этом вопросе, но и вектор, в направлении которого должно развиваться историческое сознание граждан [6].

К началу 2000-х гг. сформировались реальные возможности и условия для появления первого общественного объединения в научно-образовательной среде историков. В 2002 г. Институт истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова КН МОН РК выступил с инициативой создания сообщества профессионалов – ОО «Ассоциация историков Казахстана» (АИК), которая нашла широкую поддержку в научных кругах. К 2004 г. Ассоциация официально объединила профессиональных историков-ученых, преподавателей учебных заведений и всех интересующихся отечественной историей. Деятельность Ассоциации направлена на улучшение ситуации вокруг исторической науки и представления общественности о прошлом, признании высокой роли Истории в становлении гражданственности, решение задач по продвижению демократических реформ, формированию чувств патриотизма у каждого казахстанца. АИК поддержала обеспокоенность Елбасы Н.А. Назарбаева состоянием исторического образования и его призыв к совершенствованию преподавания истории в учебных заведениях.

Ассоциация историков Казахстана приняла для своей деятельности несколько важных методологических и мировоззренческих принципов: стремление освободиться от посттоталитарного наследия в науке с его авторитарностью мнений, бесспорностью концепций, отсутствием вариативности и т.п.; признание того, что история должна учить быть гражданами своего государства; активное применение формата научных диспутов и дискуссий для решения сложных вопросов; привитие населению навыков критического анализа действительности, признания возможности различных интерпретаций, отход от восприятия истории как «парада фактов»; использование различных информационных ресурсов для донесения объективной научной точки зрения широкой общественности [7]. В дальнейшем Ассоциация историков Казахстана неоднократно инициировала крупные научные форумы – конференции, круглые столы, тематические заседания, совещания, презентации изданных книг, для поощрения наиболее активных членов учреждена памятная медаль.

В 2009 г. по инициативе коллектива Института истории государства КН МОН РК учреждено Общественное объединение «Лига профессиональных историков и обществоведов» [8]. Лига была создана в целях исследований историко-культурных ценностей народа, анализа социально-политических проблем современного Казахстана, экспертизы научных трудов касательно исторической тематики в сфере науки, культуры, литературы и искусства. Основные задачи Лиги – изучение историко-культурного наследия народа Казахстана; обобщение и распространение опыта работы историков и обществоведов; активная организационно-методическая работа по объединению и координации деятельности ученых и работников образования; экспертно-аналитическая работа в сфере науки, культуры, литературы, искусства, имеющих отношение к исторической тематике. Лига имеет опыт организации различных научных мероприятий, налаживает контакты и обмен научной литературой с зарубежными коллегами и научно-исследовательскими центрами, участвует в научно-фундаментальных и научно-прикладных исследованиях, выполняет различные виды интеллектуальных работ (рецензирование, обзоры, аннотации) и др.

Среди важных проектов, реализованных с участием Лиги в 2010-х гг. – президентская программа «Народ в потоке истории» и ряд проектов по изучению деятельности Первого Президента Республики Казахстан и его роли в становлении казахстанской государственности, исследования о формировании интеллектуального потенциала страны, исторического самосознания казахстанцев, развитии политической философии евразийства, становлении государственности периода Независимости, разработка базовых учебных материалов по школьному курсу «Новейшая история Казахстана» и ряд других. В 2011 г. по госпрограмме «Культурное наследие», выпускаемой по инициативе Первого Президента РК – Елбасы Н.А. Назарбаева, подготовлено издание «Новейшая история Казахстана: выход из кризиса» (Алматы, 2011), посвященное проблемам развития суверенного Казахстана, историческому значению Стратегии «Казахстан-2030», социальной политике, модернизации политической системы, внешнеполитическим инициативам и др. В 2009 г., также по инициативе Института истории государства КН МОН РК в целях морального поощрения ведущих ученых, занимающихся изучением проблем в области социально-политических наук, создано Общественное объединение «Академия истории и общественных наук».

В июне 2013 г. на расширенном заседании Межведомственной рабочей группы по изучению национальной истории Государственный секретарь РК, профессор М. Тажин дал поручение о поэтапной подготовке историков нового поколения, владеющих иностранными языками и обладающих профессиональными навыками изучения истории на основе подлинных источников [9]. Во исполнение данного поручения с целью вовлечения молодых ученых в процесс реформирования исторической науки Казахстана в том же году при участии Института истории государства КН МОН РК было создано Общественное объединение «Республиканская Ассоциация молодых историков» в целях содействия развитию науки и координации исследований, связей между молодыми специалистами, изучающими образовательные, культурные, научные и иные аспекты современного общества [10]. Основными задачами являются изучение историко-культурного наследия народа Казахстана; участие в реализации международных и республиканских научных программ по вопросам исторической науки; распространение исторических знаний в обществе; развитие научных связей с молодыми историками и обществоведами зарубежных стран; экспертно-аналитическая работа в сфере науки, культуры, литературы, имеющих отношение к исторической тематике; повышение социальной роли и активности молодежи в общественной жизни и др.

Во второй половине 2010-х гг. Ассоциация выступила организатором или приняла участие в таких научных мероприятиях как круглые столы «Изучение историко-культурного наследия народа Казахстана», «Роль молодежи в процессе исследования истории Казахстана», семинар «Становление и развитие института Президентства в Казахстане», семинар для молодых учителей истории «Новые тенденции в развитии национальной истории РК», международная научно-практическая конференция «Актуальные проблемы отечественной истории», международная научно-практическая конференция «Проблемы изучения истории Казахстана в русле идеи Н.А. Назарбаева «Мәңгілік Ел», международный форум, посвященный 550-летию Казахского ханства, являлась исполнителем ряда научных проектов отраслевой программы исторических исследований «Народ в потоке истории»: «История Казахстана с древнейших времен до периода независимости», «Новейшая история Казахстана», «Участие казахов во Второй мировой войне в странах Западной Европы» и др.

Большое значение для отечественной исторической науки имеет проведение на постоянной основе Конгрессов историков Казахстана в целях поднятия на качественно новый уровень

исторической науки, координация и стимулирование исследований в области изучения, сохранения, развития и популяризации исторического, культурного и духовного наследия казахского народа. I Конгресс состоялся в сентябре 2011 г. в Астане на базе Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева и был посвящен теме «Государственность независимого Казахстана: становление и горизонты развития», посвященный 20-летию государственности РК. О значимости данного форума говорит тот факт, что его организаторами выступили Министерство образования и науки РК, Институт истории государства КН МОН РК, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, а в работе приняли участие представители Администрации Президента РК, Минобразования и науки РК, государственные и общественные деятели, депутаты Парламента РК, ведущие ученые отечественных вузов и научных организаций. В ходе Конгресса были рассмотрены и обсуждены актуальные проблемы методологии изучения современной отечественной истории, проблемы государственности, национальной идеи, интеграции в мировое сообщество, сохранения культурного наследия и др. Состоялся содержательный и плодотворный обмен мнениями по поиску новых подходов и новых путей в изучении и развитии исторической науки Казахстана, подготовке и изданию новых учебников [11].

Министр образования и науки РК Б.Т. Жумагулов, выступая на открытии Конгресса, высказал предложение о необходимости создания нового объединения ученых-историков для выхода на решение стратегических задач для того, чтобы историческая наука Казахстана была услышана на мировой арене и стала частью мировой научно-исторической системы. В результате было принято решение о создании национального сообщества историков, которое получило юридическое оформление уже осенью 2011 г. в виде Общественного объединения «Национальный конгресс историков» (НКИ). Целями НКИ были определены поднятие на качественно новый уровень исторической науки, координация и стимулирование научных исследований в области сбора, изучения, сохранения, развития и популяризации исторического, культурного и духовного наследия казахского народа. Приоритетными задачами Конгресса являются развитие и оказание поддержки инициативам в повышении социальной значимости деятельности архивов, библиотек, музеев, научно-исследовательских институтов исторического профиля в условиях обновления государственных и общественно-политических структур, а также интеграция в мировую историческую науку потенциала научных и образовательных сил Казахстана.

Конгресс активно включился в реализацию президентской программы исторических исследований «Народ в потоке истории», подготовку многотомной серии книг «История Казахстана с древнейших времен до современности», сборника «Тарих толқынында» – собрания статей известных ученых и видных общественных и государственных деятелей по актуальным проблемам национальной истории, разработку базовых учебников «История Казахстана с древнейших времен до периода современности», «История Казахстана периода Независимости», учреждение собственной серии «Библиотека НКИ», издание монографий «Абылай: таным мен тағылым», Е. Сыдыкова «Шәкәрім», Д. Масимхана «Қытай туралы қырық сөз», А. Бокейхана «Казахи», К. Кеменгера «Қазақ тарихынан», энциклопедии «Лев Гумилев» и др., учрежден международный научно-популярный исторический журнал «Mangi El» [12]. При участии Конгресса, например, были организованы презентации серии учебно-познавательных изданий «Туған жер тарихы», международного тюркологического научного журнала «Turkic Studies Journal», книги Су Бэйхай «Всеобщая истории казахов», энциклопедии «История Казахстана», мультимедийной платформы «Великие имена Великой степи».

Кроме научно-издательской деятельности проводится и большая организационная работа – научно-экспертное сопровождение реализации программы «Рухани Жаңғыру», участие в разработке новых «Концепции исторической науки Казахстана», «Концепции региональных историко-этнографических музеев», проекта «Историко-культурное наследие в формировании устойчивого патриотического самосознания казахстанских граждан», разработка типовых программ и учебно-методических материалов для школ и колледжей, проводятся конференции и другие научные мероприятия разного уровня, открыты Исторический факультет в ЕНУ им. Л.Н. Гумилева и кафедры Истории Казахстана в вузах страны, под эгидой НКИ проводятся Республиканские конкурсы среди молодых ученых на лучшие научные статьи и исследования, действует Евразийский клуб молодых историков, оказано содействие увеличению числа диссертационных советов, количества грантов для подготовки бакалавров, магистров и докторантов по историческим специальностям и др.

К настоящему времени с 2011 по 2019 гг. состоялось семь Конгрессов историков Казахстана, каждый из них был посвящен актуальным общественным проблемам: реализация программы

исторических исследований «Народ в потоке истории» и исследований в свете приоритетов Стратегии «Казахстан-2050» (2013); «Вопросы конституционального строительства и роль Лидера Нации» (2015); «Модернизация общественного сознания и новые задачи исторической науки» (2017); «Книга Н.А. Назарбаева «Эра Независимости» и задачи отечественной исторической науки» (2017); «Современная отечественная история и гуманитарное знание в рамках программы «100 новых учебников» в рамках XV международного Евразийского научного форума (2018); «Проблемы истории Улуса Джучи» в рамках реализации поручений Президента РК К. Токаева о праздновании 750-летия образования Золотой Орды и увековечении имени Джучи-хана (2019).

Кроме того, в целях реализации послания Президента РК Н.А. Назарбаева «Стратегия Казахстан–2050» и программы «Народ в потоке истории» в 2013–2014 гг. при акимах областей, городов и районов были созданы Общественные советы по координации вопросов изучения национальной истории. Задачами таких советов является взаимодействие государственных органов и институтов гражданского общества по реализации политики в области изучения национальной культуры, формирование национального духа и гражданского патриотизма. В их состав вошли местные ученые-историки, архивисты, краеведы, руководители и представителей организаций образования, культуры, НПО и др. По утвержденным планам осуществляется системная работа по организационно-практическому, научно-исследовательскому, информационному направлениям.

Заключение

Таким образом, создание и деятельность общественных объединений профессиональных ученых-историков соответствует тенденциям социально-политической и идеологической демократизации современного независимого Казахстана, основным принципам реализуемой государственной «исторической политики», является важным показателем развитости гражданского общества, укрепляет мировой статус науки Казахстана. Общественные объединения историков стали надежными партнерами государства в теоретико-методологическом обеспечении и практическом воплощении инициатив и поручений глав государства и в целом политики в сфере образования и науки.

Утверждая принципы открытости, доступности информации, служения обществу, они выполняют важные социальные задачи по демократизации общественного сознания, расширению мировоззренческих границ населения, удовлетворению возрастающего общественного запроса на историю, просветительству и популяризации науки и малоизвестных страниц истории, совершенствованию образовательного процесса на всех уровнях, реализации госпрограмм «Народ в потоке истории», «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», «Семь граней Великой Степи» и других, разработке рекомендаций профильным министерствам, органам государственной власти в сфере образования.

Очевидно, что профессиональное историческое сообщество дает ощущение единства, корпорации единомышленников и обладает потенциалом воздействия на общественные представления о прошлом, коллективную память социума, способностью аргументировано противостоять современному мифотворчеству, распространению квазинаучных взглядов, что особенно важно для воспитания молодых поколений.

Вместе с тем, со стороны ученых необходима дальнейшая саморефлексия о наиболее актуальных проблемах современной исторической науки. Постановка вопроса о специфике профессиональных сообществ историков выводит на возможность определения перспективных исследовательских сюжетов, например, таких как:

1. Состав и структура данных сообществ, научные интересы участников, их идейные взгляды, принципы работы, методы репрезентации своих результатов, мотивации деятельности, оценки существующих проблем в своей сфере занятости, отношение к дискуссиям на исторические темы, к государственной политике и т.п.

2. Механизмы коммуникации и диалога внутри данного сообщества, с обществом, властью, политическими элитами, другими профессиональными объединениями в стране и за рубежом.

3. Изучение профессиональных карьер, научных школ и направлений в исторической науке Казахстана.

4. Формы сохранения получаемых результатов и мемориализации научного наследия и выдающихся историков.

Такой системный исследовательский подход позволит делать более верифицированные выводы о сформированности, эффективности деятельности, сплоченности и перспективах развития исторического сообщества в Казахстане.

Список использованной литературы:

1. Кушкумбаев А.К. об отдельных проблемах казахстанской исторической науки [Электрон. ресурс] // портал «qazaqstan tarihy». – url: <https://e-history.kz/ru/books/library/read/834> (15.05.2020)
2. Мажитов С.Ф. Историческая наука Казахстана: современное состояние и тенденции развития. – Алматы, 2013. – 328 с.
3. Лапин Н.С. Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев и формирование исторического сознания казахстанцев. – Астана: «БиКА», 2017. – 296 с.
4. Аяган Б.Г. Введение / Горизонты национальной истории (Развитие исторической науки Казахстана в эру Независимости). Коллективная монография / Под ред. Б.Г. Аягана. – Астана: ТОО «Дәме», 2018. – С. 5–13.
5. Концепция становления исторического сознания в Республике Казахстан. – Алматы: Казахстан, 1995. – 32 с.
6. Лапин Н.С. Правовые акты Республики Казахстан как источник по изучению процесса формирования исторического сознания казахстанцев // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» № 1(09). – URL: <http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/625> (10.05.2020)
7. Ассоциация историков Казахстана [Электрон. ресурс] // Институт истории и этнологии им. Ч. Валиханова КН МОН РК. – URL: http://iie.kz/?page_id=145&lang=ru (07.05.2020)
8. Лига профессиональных историков и обществоведов [Электрон. ресурс] // Институт истории государства КН МОН РК. – URL: <http://www.history-state.kz/about/akademiya/liga.php> (07.05.2020)
9. О модернизации национальной истории «На новом рубеже исторической науки XXI века»: материалы расширенных заседаний Межведомственной рабочей группы по вопросам изучения национальной истории. – Алматы: ТОО «Литера-М», 2013. – 320 с.
10. Ассоциация молодых историков Казахстана [Электрон. ресурс] // Портал «Qazaqstan Tarihy». – URL: https://e-history.kz/ru/contents/view/assotsiatsiya_molodih_istorikov_kazahstana__332 (07.05.2020)
11. Национальный конгресс историков Казахстана [Электрон. ресурс] // Портал «Qazaqstan Tarihy». – URL: <https://e-history.kz/ru/organization/show/274> (11.05.2020)
12. Сыдыков Е. О работе Национального конгресса историков и его издательской деятельности [Электрон. ресурс] // Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева. – URL: <https://www.enu.kz/ru/o-enu/nacionalniy-kongress-istorikov/40525/> (12.05.2020)

References:

1. Kushkumbaev A. K. on certain problems of Kazakhstan's historical science [electron. resource] // portal "qazaqstan tarihy". – url: <https://e-history.kz/ru/books/library/read/834> (15.05.2020)
2. Mazhitov S. F. Historical science of Kazakhstan: the current state and trends of development. - Almaty, 2013. - 328 p.
3. Lapin N. S. President of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev and the formation of the historical consciousness of Kazakhstanis. - Astana: "BiKA", 2017 – - 296 p.
4. Ayagan B. G. Introduction / Horizons of national history (Development of historical science of Kazakhstan in the era of Independence). Collective monograph / Edited by B. G. Ayagan. - Astana: "Dame" LLP, 2018. - p. 5-13.
5. The concept of the formation of historical consciousness in the Republic of Kazakhstan. - Almaty: Kazakhstan, 1995. - 32 p.
6. Lapin N. S. Legal acts of the Republic of Kazakhstan as a source for the study of the process of forming the historical consciousness of Kazakhstanis // Electronic Scientific Journal "edu.e-history.kz" No. 1(09). - URL: <http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/625> (10.05.2020)
7. Association of Historians of Kazakhstan [Electron. resource] // Institute of History and Ethnology named after Ch. Valikhanov KN MES RK. – URL: http://iie.kz/?page_id=145&lang=ru (07.05.2020)
8. League of professional historians and Social Scientists [Electron. resource] // Institute of State History of the KN MES RK. – URL: <http://www.history-state.kz/about/akademiya/liga.php> (07.05.2020)

9. *On the modernization of national history "At the new turn of the historical science of the XXI century": materials of the extended meetings of the Interdepartmental Working Group on the study of National History.* - Almaty: TOO "Litera-M", 2013 -- - 320 p.

10. Association of Young Historians of Kazakhstan [Electron. resource] // The portal "Qazaqstan Tarihy". – URL: https://e-history.kz/ru/contents/view/assotsiatsiya_molodih_istorikov_kazahstana__332 (07.05.2020)

11. National Congress of Historians of Kazakhstan [Electron. resource] // The portal "Qazaqstan Tarihy". – URL: <https://e-history.kz/ru/organization/show/274> (11.05.2020)

12. Sydykov E. *On the work of the National Congress of Historians and its publishing activities* [Electron. resource] // L. N. Gumilyov Eurasian National University. – URL: <https://www.enu.kz/ru/oenacionalniy-kongress-istorikov/40525/> (12.05.2020)

УДК 94 (574)»1990»

МРНТИ 03.20; 03.09.55; 03.29.00 <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.14>

Н.С. Лапин¹, К.Г. Аканов².

¹ Ведущий научный сотрудник Института истории государства КН МОН РК
к.и.н., ассоциированный профессор (доцент),
г. Нур-Султан, Казахстан. e-mail: lapin.79@mail.ru

² Старший научный сотрудник Института истории государства КН МОН РК PhD,
г. Нур-Султан, Казахстан. e-mail: kukaandvita@mail.ru

МЕЖДУНАРОДНЫЙ АСПЕКТ ПОДГОТОВКИ И ПРАЗДНОВАНИЯ 150-ЛЕТИЯ АБАЯ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 1990-Х гг.

Аннотация

В статье рассматриваются основные события, связанные с международным празднованием 150-летия Абая, прошедшие под эгидой ЮНЕСКО в 1995 году в Казахстане и мире. В качестве используемых данных привлечены документы из Архива Президента Республики Казахстан, материалы периодической печати, источники личного происхождения. При этом часть архивных материалов, использованных в статье, вводится в научный оборот впервые.

1995 год, объявленный ЮНЕСКО Годом Абая, стал особенным не только для Казахстана, но и для международного сообщества. Данный период являлся весьма сложным для населения страны, которое испытывало тяжелейший финансовый и нравственный кризис. Вместе с тем это было время становления независимого государства Республики Казахстан, руководство которого, несмотря на существующие трудности, смогло мобилизовать усилия по консолидации и духовному воспитанию общества. Проводимые мероприятия в рамках празднования 150-летия Абая стали одним из способов воплощения в жизнь задач нравственного объединения казахстанцев. Как показывают источники в ходе празднования юбилея заметная часть мероприятий, была связана с международным контекстом: приглашение и участие иностранных деятелей, презентация и проведение различного рода памятных мероприятий за рубежом, переводы произведений Абая на иностранные языки и другое.

Внимание к юбилею со стороны такой престижной организации как ЮНЕСКО стало значимым шагом для укрепления международного имиджа республики. Достаточно разнообразный спектр мероприятий способствовал демонстрации организационного и творческого потенциала Казахстана наиболее обширной мировой аудитории.

Ключевые слова: 150-летие Абая, ЮНЕСКО, международные связи, архивные источники.

Н.С. Лапин¹, К.Г. Аканов².

¹ ҚР ҒМ Мемлекет тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері,
тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент),

*Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
2 ҚР БҒМ Мемлекет тарихы институтының аға ғылыми қызметкері, PhD,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан.*

1990-ШЫ ЖЫЛДАРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДА ҰЛЫ АБАЙДЫҢ 150 ЖЫЛДЫҚ МЕРЕЙТОЙЫНА ДАЙЫНДЫҚ ПЕН ӨТКІЗУДІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ АСПЕКТИ

Аңдатпа

Мақалада ЮНЕСКО аясында 1995 жылы Қазақстанда және әлемде Абайдың 150 жылдығын халықаралық деңгейде атап өтудің негізгі оқиғалары қарастырылады.

Қазақстан Республикасы Президентінің Мұрағатынан, сол кездегі мерзімді басылымдарда жарияланған материалдар мен жеке дереккөздері пайдаланылған мәлімет ер ретінде көрсетілген. Бұл ретте мақалада пайдаланылған мұрағаттық материалдардың бір бөлігі ғылыми айналымға алғаш рет енгізілді.

ЮНЕСКО-ның күнтізбесінде аталған «1995 жыл – Абай жылы» тек қана Қазақстан үшін емес, халықаралық қоғамдастық үшін де ерекше жыл болды.

Бұл ауыр қаржылық және адамгершілік дағдарысты бастан кешкен ел халқы үшін өте қиын кезең болды. Сонымен қатар, бұл Қазақстан Республикасының тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасу кезеңі еді. Ел басшылығы қалыптасқан қиындықтарға қарамастан, қоғамды топтастыру және рухани тәрбиелеу бойынша күш-жігерді жұмылдыра білді. Абайдың 150 жылдығын мерекелеу шеңберінде өткізілген іс-шаралар қазақстандықтарды рухани біріктіру міндетін атқарған тәсілдің бірі болды.

Дереккөздер көрсеткендей, Абайдың мерейтойын атап өту барысында іс-шаралардың басым бөлігі халықаралық деңгейде өтті: шетелдік қайраткерлерді шақыру және олардың қатысуы, таныстырылым және шетелдерде әртүрлі еске алу іс-шараларын өткізу, Абай шығармаларын шет тілдеріне аудару және басқалары.

ЮНЕСКО сияқты аса беделді ұйымның мерейтойға назар аударуы республиканың халықаралық беделін нығайту үшін маңызды қадам болды. Алуан түрлі іс-шаралар Қазақстанның ауқымды әлемдік аудиторияны қамтыған, барынша ұйымдастырушылық және шығармашылық әлеуетін көрсетуге ықпал етті.

Түйін сөздер: Абайдың 150 жылдығы, ЮНЕСКО, халықаралық байланыс, мұрағат көздері.

N.S. Lapin¹, K.G. Akanov²

¹ *Leading Research Fellow of Institute of History of the State of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Nur-Sultan, Kazakhstan. e-mail: lapin.79@mail.ru*

² *Senior Research Fellow of Institute of History of the State of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, PhD, Nur-Sultan, Kazakhstan. e-mail: kukaandvita@mail.ru*

THE INTERNATIONAL ASPECT OF PREPARATION AND CELEBRATION OF 150-TH ANNIVERSARY OF ABAY IN THE FIRST HALF OF 1990

Abstract

The article scrutinizes the main events of the 150th anniversary of Abay held under the auspices of UNESCO in 1995 in Kazakhstan and in the world. The data used are documents of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, materials from periodicals, and sources of personal origin. The documents from the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, periodical materials, and sources of personal origin are involved. At the same time, many archival materials used in the article are included in the scientific turnover for the first time.

1995 named UNESCO the Year of Abay became special not only for Kazakhstan, but also for the international community. This period was very difficult for the people of the country, which was experiencing a severe financial and moral crisis. At the same time, it was the time of the formation of the independent state of the Republic of Kazakhstan, the leadership of which, despite the existing difficulties, was able to mobilize efforts to consolidate and spiritual education of society. The events held within the framework of the celebration of the 150th anniversary of Abay have become one of the ways to implement

the tasks of the moral unification of Kazakhstan people. As the sources show, during the celebration of the anniversary, a significant part of the events was associated with the international context: the invitation and participation of foreign figures, the presentation and holding of various kinds of commemorative events abroad, translations of Abai's works into foreign languages and more.

Attention to the anniversary on the part of such a prestigious organization as UNESCO has become a significant step in strengthening the international image of the republic. A diverse range of events contributed to the demonstration of the organizational and creative potential of Kazakhstan to the most extensive world audience.

Keywords: 150th anniversary of Abay, UNESCO, international relations, archival sources.

Известный казахский мыслитель Абай является значимой фигурой, занимающей особое положение в истории и культуре Казахстана. Поэтому закономерным событием стало республиканское празднование его 175-летия в 2020 году. Тема празднования юбилея Абая затронута в послании Президента Республики Казахстан К-Ж. К. Токаева от 3 сентября 2019 г. «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана». В нем Глава государства призвал к общенародной популяризации трудов Абая [1]. В январе 2020 г. Президент Казахстана К-Ж. К. Токаев опубликовал статью «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан», в которой представил свое видение значимости и места Абая для современного Казахстана [2].

Масштабное празднование юбилея Абая в 2020 г. не первое мероприятие в истории современного Казахстана. В 1995 году под эгидой ЮНЕСКО по всей стране прошли массовые мероприятия, посвященные 150-летию казахского поэта и мыслителя [3, с. 11].

Ценным источником по освещению праздничных мероприятий, посвященных 150-летию Абая в 1995 г., являются архивные документы и периодические издания того времени. Одним из крупнейших архивохранилищ материалов по новейшей истории Казахстана является Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). По состоянию на 1 января 2016 года в нем было сосредоточено более 780 тыс. дел, которые содержат ценные и зачастую уникальные данные, раскрывающие различные аспекты истории Казахстана: внешняя и внутренняя политика, экономика, культура, военное дело и т.д. [4]. Важным для исследования событий политической и культурной жизни Казахстана в 1990-е годы является архивный фонд 5-Н «Президент Республики Казахстан», состоящий из 8 описей. Общее количество документов составляет около 19 тыс. дел, датированных 1992-2003 годами [5, с 16-24].

Первая половина 1990-х гг. непростой период в истории Казахстана, о чем свидетельствуют статистические данные по уровню инфляции, безработице, доходам населения, миграции и т.п. [6, с.18; 7, с. 65-81; 8, с. 12-84]. Тем не менее, государство нашло возможности для проведения масштабных мероприятий, имеющих важное консолидирующее значение для казахстанского общества и презентации страны в мире.

Подготовка к юбилею началась за несколько лет до торжеств. Официальному празднованию 150-летия Абая предшествовало Постановление Центрального Комитета Компартии Казахстана и Совета Министров Казахской ССР от 22 февраля 1990 г. «О подготовке и проведении 150-летия со дня рождения Абая (Ибрагим) Кунанбаева» [9]. Позже было издано постановление Президента РК Н.А. Назарбаева содержащее меры, направленные на усиление подготовки к празднованию 150-летия со дня рождения Абая [10].

В феврале 1995 года в Семипалатинске состоялось выездное заседание комиссии по подготовке юбилейного мероприятия с участием Президента РК Н.А. Назарбаева. Глава государства, выступая на заседании, заострил внимание комиссии на первоочередных объектах: мемориальном комплексе в Жидебае, пристройке к музею Абая в Семипалатинске, автомобильной дороге от областного центра до села Караул [11].

Тогда же была организована международная конференция, выступая на которой первый заместитель министра культуры РК И. Обаев сообщил о проведении мероприятий и ряда официальных торжеств за рубежом: в штаб-квартире ЮНЕСКО в Париже, в Пекине, Турции, Египте, в Москве, Санкт-Петербурге, сопредельных с Казахстаном регионах России [12].

В рамках юбилейных мероприятий известным казахским писателем Р. Сейсенбаевым в Лондоне был открыт «Дом Абая» что, было высоко оценено Президентом РК Н.А. Назарбаевым, считавшим, данный шаг послужит укреплению культурных связей Казахстана и Великобритании [13].

В это время в Алматы был проведен благотворительный концерт с участием Народной артистки Казахской ССР Р. Рымбаевой и известных артистов К. Байбосынова и Б. Тлеуханова. За счет средств, полученных с концерта в свет, вышел поэтический сборник Абая со стихами, текстами и нотами песен великого казахского гуманиста [14].

Другим важным международным событием стало проведение мероприятий в штаб-квартире ЮНЕСКО в Париже. Главным действием стала выставка, посвященная творчеству Абая. В столице Франции также были организованы международный коллоквиум, демонстрация документальных и художественных фильмов об Абае, концерт народной и классической музыки, показ национальных костюмов. В рамках мероприятия также прошла конференция ЮНЕСКО [15].

Были проведены мероприятия в разных странах мира. В том числе в России, Китае, Турции, Кыргызстане и др., где были изданы произведения поэта и исследования об Абае. Среди них: альбом «На земле Абая», энциклопедия «Абай», сборник «Слово об Абае» [16].

В Казахстане летом 1995 г. состоялся супермарафон Семипалатинск – Караул. Участники марафонского забега С. Рахимберденов и А. Тулеев пробежали 200 км. за 30 часов и получили в награду билеты на юбилейные торжества от жителей и администрации Абайского района [17].

Проведение главных юбилейных торжественных мероприятий планировалось в селе Караул, Семипалатинской области на родине Абая. Предполагалось, что торжество смогут посетить более 50 тыс. человек, в том числе многие представители мировой общественно-политической, научной, культурной и творческой элиты [18].

Интересным источником служат воспоминания очевидцев тех юбилейных событий. Например, дневники известного казахстанского журналиста, главного редактора Павлодарской областной газеты «Звезда Прииртышья» Ю.Д. Поминова. В своих записях от 16 июля 1995 г. Ю.Д. Поминов сообщает о поездке по «Абаевским местам». Он вместе с коллегами-журналистами посетил родовое урочище Абая – Жидебай, заимку (урочище «Борли») – место рождения М.О. Ауэзова, автора романа «Путь Абая», а также памятник героям казахского эпоса «Енлик-Кебек» и Мавзолее Абая – Шакарима. Как сообщает Ю.Д. Поминов, центр юбилейных торжеств был запланирован у горы Караул-тобе. Здесь предполагалось поставить 1200 юрт для размещения как минимум 50-60 тыс. человек. Причем за право разместиться в «президентском квартале», где организовывалась юрта для Главы государства, предприниматели Семипалатинска заплатили по 2 млн. тенге [19, с. 114-116, 118].

В ходе празднования юбилея значительное внимание уделялось публикационной работе. Согласно плану выпуска юбилейных изданий, к 150-летию Абая за период с 1991 по 1994 гг. в свет вышло 24 наименования издательской продукции, тиражом 574 тыс. экземпляров на русском и казахском языках. Всего планировалось выпустить 62 наименования печатной продукции тиражом 1 млн. 348 тыс. экземпляров [20, Л. 9-14].

В рамках празднования данного юбилея в Казахстане также было организовано несколько крупных литературных мероприятий. Например, в Доме дружбы в Алматы Международным фондом им. Абая проведена презентация сборника стихов А. Кунанбаева «Поэзия – царица слов», впервые переведенного на французский язык. Книга была подготовлена казахским поэтом и публицистом Г. Мукановым и французским литератором К. Висанти на средства международного фонда «Евразия» Казахского государственного института мировых языков [21].

В августе 1995 года в Алматы прошло торжественное заседание во Дворце Республики, в котором приняли участие многие видные международные политические деятели. Среди них: президенты Азербайджана – Г. Алиев, Кыргызстана – А. Акаев, заместитель председателя правительства РФ Ю. Яров. Помимо них в мероприятии также участвовали: делегации из Армении, Республики Беларусь, Венгрии, Германии, Грузии, Египта, Индии, Ирана, Китая, Молдовы, Таджикистана, Туркменистана, Пакистана, Узбекистана, Украины. Завершилось заседание концертом артистов из Казахстана и других стран мира [22]. Во время проведения мероприятия прозвучал доклад Президента РК Н.А. Назарбаева «Слово об Абае» [23]. Позже этот доклад будет опубликован на трех языках (казахском, русском, английском) отдельной книгой [24].

Основное торжество развернулось в селе Караул, где был организован городок, состоящий из более чем 1200 юрт для отечественных и зарубежных участников. Сначала проведен поминальный Ас по Абаю, а вечером состоялись: парад, конноспортивные игры, главной из которых была байга на 20 км, айтыс акынов и концерт, завершившийся фейерверком [25].

По воспоминаниям Ю.Д. Поминова в концерте участвовали российские и казахстанские артисты. Ближе к 6 вечера к аулу подъехал президентский кортеж автомобилей с высокопоставленными

гостями из 38 стран. Впрочем, сам Ю.Д. Поминов, несмотря на восторженное впечатление от праздника, неодобрительно отмечал, что Абаю «вряд ли пришлось бы по душе, многое из того, что было на юбилее в его честь: эти немыслимые затраты в то время, когда большая часть народа едва сводит концы с концами» [19, с. 133].

Другой участник данного торжества главный редактор журнала «Нива» и газеты «Столичный проспект» В.Р. Гундарев сообщал, что в каждой юрте принимали определенный круг гостей. Например, в ауле «Акмола» из 6 юрт, располагались зарубежные участники из Франции, представители казахских диаспор из Германии и Турции, а также из других областей республики. Среди известных гостей были: посол Франции в Казахстане А. Ришар, содиректор Национальной высшей школы государственного управления при Президенте РК К. Висанти, архитектор, автор Герба РК Ш. Валиханов, генеральный директор издательства «Атамура» М. Кул-Мухаммед, участвовавший в выпуске энциклопедии «Абай» и «Акмола», президент холдинговой компании «Кендала» А. Белтелисов. К. Висанти подарила делегации из Акмолы книгу стихов Абая на французском языке [25].

Осенью 1995 г. прошла научная конференция «Наследие Абая в современном мире», в ходе которой Посол Казахстана в РФ Т. Мансуров вручил Институту мировой литературы Российской академии наук (РАН) специальное юбилейное издание произведений Абая с дарственной надписью Президента РК Н.А. Назарбаева. В конференции участвовали директор Института мировой литературы РАН Ф. Кузнецов, казахстанские писатели А. Нурпеисов и Г. Бельгер и ряд ученых из Казахстана и России. Кроме того, ряд научных конференции прошли в Москве, Санкт-Петербурге, Оренбурге, Астрахани и других городах России [26].

Как свидетельствуют архивные документы, подготовка к проведению мероприятия началась задолго до наступления юбилейного 1995 года. Так, по данным отчета Бюро «Ел», расходы по изданию юбилейных книг Абая в 1993 году составили свыше 450 млн рублей. Количество экземпляров печатной продукции составило 771 книгу. Кроме того, 40 книг на немецком, английском и китайском языках стоимостью 58 тыс. долларов США печатались за счет казахского писателя-мецената Р. Сейсенбаева – одного из активных деятелей юбилейного мероприятия [27, Л. 6].

Важным документом, который демонстрирует, что подготовка к проведению юбилея Абая была не простым делом и имела определенные сложности, является письмо Р. Сейсенбаева на имя Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева, датированное от 22 декабря 1993 года. В письме Р. Сейсенбаев сообщал ряд важных моментов. К этому времени уже шли съемки телесериала «Мир Абая», к которому у писателя было несколько замечаний. За 4 года до этого (прим. 1989 г.) автор письма с супругой перевели и издали на свои средства «Книгу слов» Абая на русском языке. Затем Р. Сейсенбаев по предложению М. Жолдасбекова и С. Терещенко был приглашен в Алматы, где взялся за подготовку и издание переводов произведений Абая на языки народов мира. Для исполнения этой цели Р. Сейсенбаевым было основано издательское бюро «Ел». В 1992 г. автор предложил создать Координационный центр по изданию книг Абая при Государственной юбилейной комиссии из 7 человек, что, однако так и не было осуществлено. Вместо этого было создано несколько фондов Абая, в необходимости, существования которых автор высказывал сильное сомнение [28, Л. 3-4].

Р. Сейсенбаев также сообщал, что вопреки предварительным договоренностям его коллективу не были созданы условия работы над переводом книг Абая. Не была также предоставлена квартира для проживания и работы писателя. Полгода издатель проживал в гостиницах, а затем, благодаря содействию Н. Абыкаева, ему была выделена временная дача. Автомашина из гаража Кабинета Министров предоставлялась, однако, только на платной основе. Не решен был вопрос и о предоставлении компьютера и пишущих машинок. Вследствие этого Р. Сейсенбаеву пришлось перевезти из Москвы собственные компьютер и пишущую машинку. Совместно с издателем проживали переводчики творчества Абая, поэтому Р. Сейсенбаев был вынужден арендовать компьютер, пишущие машинки и нанимать машинисток. В течение полутора лет задерживалось утверждение символа-эмблемы и единого портрета Абая, вследствие чего задерживался выпуск всех книг поэта за рубежом [28, Л. 3-4].

Несмотря на имеющиеся трудности, Бюро «Ел» основанное Р. Сейсенбаевым выпустило 4 книги об Абае на казахском и русском языках, еще 20 книг готовилось к печати за рубежом. Также снимался документальный фильм «Мир Абая», в которой планировались выступления лауреатов Нобелевских премий, видных деятелей культуры и литературы из разных стран. В письме на имя Президента РК Р. Сейсенбаевым повторно была предложена идея о создании Координационного

Центра по подготовке юбилея Абая со следующими обязанностями: а) создание эмблемы-символа юбилея; б) перевод творчества Абая; в) издание книг; г) создание атрибутики и фирменного стиля печатной продукции торжества по Абаю; д) создание альбомов; е) подготовка спецномера журнала «Курьер» ЮНЕСКО, посвященного творчеству великого казахского поэта [28, Л. 3-5].

Ответом стало письмо заместителя Министра Печати и массовой информации Республики Казахстан А. Аскарлова от 4 августа 1994 г. в Аппарат Президента РК «О записке Р. Сейсенбаева по поводу юбилея Абая». Сообщался ряд фактов. По состоянию на 1 августа 1994 года были предприняты следующие меры: опубликовано 24 издания тиражом, 674 тыс. экземпляров. Бюро «Ел» совместно с редакцией переводов при Союзе писателей Казахстана работало над переводом произведений Абая на 7 языков. В государственном издательстве «Рауан» готовилась к выпуску книга Абая «Слова назидания» на французском языке; к сдаче в издательство подготовлен фотоальбом «Абай: Жизнь. Время. Искусство» на казахском, французском, английском языках объемом 20 уч.-изд. листов тиражом 15 тыс. экземпляров. Планировался выпуск его по линии ЮНЕСКО. Второй фотоальбом «На земле Абая» на казахском, русском и английском языках объемом 60 уч.-изд. листов тиражом 25 тыс. экземпляров планировался к изданию в IV квартале 1994 года. Местом издания являлась полиграфическая база в Чехии; на формировании находились материалы и иллюстрации для номера журнала «Курьер ЮНЕСКО», посвященного творчеству Абая, редколлегия которого планировала завершить деятельность по подготовке материалов к концу августа и направить их в редакцию журнала «ЮНЕСКО». Там же была организована творческая группа, разработавшая эмблему 150-летия Абая, которая была разослана для массового выпуска сувениров, значков и плакатов. Однако дальнейшая деятельность творческой группы художников приостановилась из-за отсутствия бюджетных средств. К проблеме финансирования художников-графиков добавилась нехватка обеспечения оформителей по изданию печатной продукции, включавшей выпуск бесплатных пригласительных билетов, папок, бланков, обращений, плакатов, календарей и др. видов массовых изданий пропаганды юбилея Абая [29, Л. 7-8].

В письме на имя Президента РК Н.А. Назарбаева и Премьер-Министра А.М. Кажегельдина от 23 ноября 1994 года, Р. Сейсенбаев напоминал о подготовке к юбилею Абая и к XVI Конгрессу поэтов мира, и с тревогой писал, что, по его мнению, Отдел культуры Кабинета Министров не справлялся с данной работой. Не были выявлены цели и задачи Государственной юбилейной комиссии, отсутствовали сценарий и дизайн мероприятия. Как сообщал автор, все дизайн-работы XVI Конгресса поэтов мира Всемирной Академии искусства и культуры исполнялись в Лондоне бюро «Ел», поэтому писатель предлагал его в качестве места для выполнения дизайна-разработки юбилея Абая. В письме Р. Сейсенбаев повторно обращался с предложением об образовании Международного Координационного Центра по проведению юбилея Абая и XVI Конгресса поэтов мира при Президенте и Правительстве РК, который должен был начать целенаправленную деятельность с ЮНЕСКО. Автор письма предлагал на общественных началах в период подготовки и проведения юбилея свою кандидатуру для назначения Председателем Национального комитета ЮНЕСКО, а также для утверждения Главным советником Президента и правительства по культуре на тех же условиях и на аналогичный период. Поскольку, по его мнению, это было необходимо для осуществления осознанной политики по линии культуры Казахстана в мире [30, Л. 17-19].

К своему письму Р. Сейсенбаев приложил список из 19 человек, в числе которых помимо государственных служащих и представителей деловых кругов Казахстана, были делегаты из Великобритании, Гонконга, Индии, Португалии, США, Турции и Японии. К тому же эти люди являлись видными деятелями многих крупных международных организаций: Ассоциации издателей мира, Всемирной Академии, Всемирной Академии искусства и культуры, Восточного отдела ВВС и др. [31, Л. 20-21].

Ответом стала записка из Аппарата Президента Республики Казахстан под авторством Т. Абдикова от 29 декабря 1994 г., из которого можно выяснить, что к концу 1994 г., было опубликовано 26 названий, в том числе «Слова назидания» на французском языке и фотоальбом «На земле Абая». В печати находилось 19 наименований и подготавливалось еще 19. В том числе по линии ЮНЕСКО готовился к изданию фотоальбом «Абай. Жизнь. Время» на казахском, французском и английском языках. Также говорилось о наличии академических исследований по творчеству Абая, основоположником которых считается М.О. Ауэзов, и об образовании Международного фонда Абая по инициативе общественных организации [32, Л. 22].

Следующий документ данного фонда шел без даты, но судя по описываемым в нем событиям, можно предположить, что речь идет о начале 1995 года. В письме Р. Сейсенбаев выразил признательность Главе государства за проявленное доверие, благодаря которому автор мог начать исполнять культурную программу Казахстана в мировом сообществе. Р. Сейсенбаев сообщал, что на конгрессе поэтов мира в Тайване, проходящем под эгидой Всемирной академии искусств и культуры, он предложил провести подобное мероприятие в Алматы под наименованием «Абай и мировая поэзия». В связи с поддержкой конгрессом поэтов своей инициативы автор просил поддержки Президентом Казахстана [33, Л. 25].

Таким образом, исследуемые материалы явно демонстрируют, что несмотря на ряд сложностей, юбилей Абая стал значимым международным событием, которое способствовало укреплению контактов Казахстана с мировым сообществом.

Список использованной литературы:

1. Послание Главы государства К.-Ж.К. Токаева народу Казахстана. Конструктивный общественный диалог основа стабильности и процветания Казахстана // *Казахстанская правда*. – 3 сентябрь 2019.
2. Қ.-Ж. Тоқаев. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан // *Egemen Qazaqstan* – 9 қантар 2020.
3. Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности. 1994-1995 годы. / Ред: М.Б. Касымбеков. Астана: Деловой Мир Астана, 2011. 576 с.
4. Историческая справка // Официальный сайт Архива Президента Республики Казахстан. URL: <http://archive.president.kz/ru/arhiv/ob-arhive/istoricheskaya-spravka/> (дата обращения: 01.02.2020).
5. Путеводитель по фондам Архива Президента Республики Казахстан: Справочно-информационное издание // Составители: Е.М. Грибанова, А.А. Сейсенбаева / Под общ. ред. профессора Б.А. Джапарова. Издание 2-е, дополненное. Алматы, 2016. 310 с.
6. Цены в Казахстане в 1991-2000 гг. Статистический сборник. / Под ред. А. Смаилова. Алматы, 2001. 262 с.
7. Региональный статистический ежегодник Казахстана. Алматы: Госкомстат РК, 1996. - 554 с.
8. Статистический ежегодник Казахстана. Статистический сборник / Национальное статистическое агентство Министерства экономики и торговли Республики Казахстан. Алматы: 1997. 298 с.
9. Постановление Центрального Комитета Компартии Казахстана и Совета Министров Казахской ССР от 22 февраля 1990 г. № 68 «О подготовке и проведении 150-летия со дня рождения Абая (Ибрагима) Кунанбаева» http://continent-online.com/Document/?doc_id=1000105#pos=0;100 (дата обращения: 01.02.2020)
10. Юбилею Абая – образцовую подготовку // *Акмолинская правда*. – 19 январь 1995.
11. Юбилей Абая – проверка на нашу государственную и духовную состоятельность // *Акмолинская правда*. – 28 февраль 1995.
12. Цель раскрыть духовный мир Абая // *Акмолинская правда*. – 28 февраль 1995.
13. Дом Абая в Лондоне // *Акмолинская правда*. – 14 март 1995.
14. Памяти Абая // *Акмолинская правда*. – 14 март 1995.
15. Юбилей Абая в ЮНЕСКО // *Акмолинская правда*. – 15 июнь 1995.
16. До юбилея остался месяц // *Акмолинская правда*. – 11 июль 1995.
17. Завершен абаевский супермарафон // *Акмолинская правда*. – 13 июль 1995.
18. Сколько стоит билет на юбилей Абая // *Акмолинская правда*. – 15 июль 1995.
19. Поминов Ю.Д. Хроника смутного времени. Записки редактора. Книга третья. Павлодар: ТОО «Дом печати», 2010. 626 с.
20. АП РК, Ф.5-Н, Оп. 1, Д. 3385, Л. 9-14
21. Абай заговорил на французском // *Акмолинская правда*. – 5 август 1995.
22. Праздник духа и души многонационального Казахстана // *Акмолинская правда*. – 10 август 1995.
23. Назарбаев Н.А. Слово об Абае. Доклад Президента Н.А. Назарбаева // *Акмолинская правда*. – 10 август 1995.
24. Назарбаев Н.А. Слово об Абае. Абай туралы сөз. – Алматы: Рауан, 1995. 160 с.

25. Гундарев В. На священной земле Абая. // Ақмолинская правда. – 22 август 1995.
26. Мир познает Абая. // Ақмолинская правда. – 21 ноябрь 1995.
27. АП РК, Ф.5-Н, Оп. 1, Д. 3385, Л. 6
28. АП РК, Ф.5-Н, Оп. 1, Д. 3385, Л. 3-5
29. АП РК, Ф.5-Н, Оп. 1, Д. 3385, Л.7-8
30. АП РК, Ф.5-Н, Оп. 1, Д. 3385, Л.17-19
31. АП РК, Ф.5-Н, Оп. 1, Д. 3385, Л. 20-21
32. АП РК, Ф.5-Н, Оп. 1, Д. 3385, Л. 22.
33. АП РК, Ф.5-Н, Оп. 1, Д. 3385, Л.25

References:

1. Obedience by the heads of the counties of K - Zh .K. Tokayev nardu Kazakhtana. Constructive public dialogue for the stability and flourishing of Kazakhstan // Kazakhenskaya pravda. - September 3, 2019.
2. K-Zh . Takuaev. Abay Jone XXI gasyardi Kazakhstan // Edemep Qazaqstan-9 Kantar 2020.
3. The first President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev. Activity timeline. 1994-1995. / UR: M. B. Kasymbekov. Asana: Business World Astana, 2011. 576
4. This reference // Official website of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan. URL: <http://archive.president.kz/ru/arhiv/ob-arhive/istoricheskaya-spravka/> (accessed: 01.02.2020).
5. Traveler in the Archives of the President of the Republic of Kazastan: on the right-information radiation / Compiled by: E. M. Gribanova, A. A. Seisenbayeva / pad nationwide. Rid. Prof. B. A. Dzharparov. 2nd, additional. Almaty, 2016. 310 P.
6. Prices in Kazakhstan in 1991-2000. Static collection. / Post. A. Smailova. Almaty, 2001. 262 P.
7. Regular static yearbook of Kazakhsan. Almaty: Roskomstat RK, 1996. - 554.
8. Static yearbook of Kazakhsan. Statistical collection // Statistical Agency of the Ministry of Economy and Trade of the Republic of Kazakhstan. Almaty: 1997. 298
9. Identification of the centralized Committee of the Kazakhssana and the Council of the Kazakh SSR on February 22, 1990 No. 68 " Preparation and administration of the 150th anniversary of the birth of Abai (Ibragim Kunanbayev)" http://continent-online.com/Document/?doc_id=1000105#pos=0; 100 (accessed: 01.02.2020)
10. The anniversary of Abay-obraznaya street // Akmolinskaya pravda. - 1995 January 19.
11. The anniversary of Abai-a test of our modesty and spiritual property / Akmolinskaya Pravda. - February 28, 1995.
12. Goal: the profitable world of Abay/Akmolinskaya pravda. - February 28, 1995.
- 13.Dom Abay vone / Akmolinskaya pravda. - March 14, 1995.
14. Memory of Abay/Akmolinskaya pravda. - March 14, 1995.
15. Anniversary of Abai in UNESCO/Akmolinskaya Pravda. - 15 June 1995.
16. Before the anniversary is disputed month / Akmolinskaya pravda. - July 11, 1995.
17. Zavren abayevsky supermarathon / Akmolinskaya pravda. - July 13, 1995.
18. How much is a ticket for the anniversary of Abay // Akmolinskaya pravda. - July 15, 1995.
19. Paminov Yu. D. Chronicle of the Time of Troubles. Editor's notes. Book three. Pavlodar: dom Pechat LLP, 2010. 626.
20. AP RK, F. 5-N, Op. 1, d. 3385, l. 9-14
21. Abay in French / Akmolinskaya pravda. - August 5, 1995.
22. The beautiful language and spirit of the multinational Kazaksan / Akmolinskaya Pravda. - August 10, 1995.
23. Nazarbayev N. A. The word water flock. Report by President N. A. Nazarbayeva / Akmolinskaya Pravda. - August 10, 1995.
24. Nazarbayev N. A. The word water flock. Abay of the Southern Turula. - Almaty: Rauan, 1995. 160 P.
25. Gundarev V. On his pearl land of Abaya. // Akmolinskaya pravda. - August 22, 1995.
26. The world holds Abay. // Akmolinskaya pravda. - 21 November 1995.
27. AP RK, F. 5-N, Op. 1, d. 3385, L. 6
28. AP RK, F. 5-N, Op. 1, d. 3385, L. 3-5
29. AP RK, F. 5-N, Op. 1, d. 3385, L. 7-8
30. AP RK, F. 5-N, Op. 1, d. 3385, L. 17-19

31. AP RK, F. 5-N, Op. 1, d. 3385, L. 20-21

32. AP RK, F. 5-N, Op. 1, d. 3385, L. 22.

33. AP RK, F. 5-N, Op. 1, d. 3385, L. 25

УДК 574.01

МРНТИ 03.20.01 <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.15>

Б.Р. Найманбаев¹, К.Т. Базаров²

¹Международный университет Silkway. д.и.н., и.о.профессор

г.Шымкент, Казахстан. naimanbaev_b@mail.ru

²КГУ. им. Ш. Уалиханова к.и.н., доцент

г. Кокшетау, Казахстан. kanat.bazarov.1957@mail.ru

ВЛИЯНИЕ МИГРАЦИИ НА ДЕМОГРАФИЧЕСКУЮ СИТУАЦИЮ В КАЗАХСТАНЕ (30-40-е гг. В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА)

Аннотация

В статье рассматриваются миграционные процессы и их влияние на изменение демографической и этнической структуры населения Казахстана в 30-40-е годы XX века. Этот период вошёл в историю как время «насильственной коллективизации», «форсированной индустриализации», массовых политических репрессий и депортации целых народов. Казахстан стал территорией, на которой эти процессы проявились наиболее остро и трагически. В результате Великого Голода погибли и покинули родину миллионы казахов, что едва не привело к гибели всего этноса. Произошло кардинальное изменение этнической структуры населения республики, выразившееся в значительном снижении численности и удельного веса казахов, увеличении количества и доли русских и славянских этносов, формировании полиэтнического состава за счёт депортированных народов.

Ключевые слова: миграция на территорию Казахстана, земельный вопрос, переселенческое управление, в кулацкую ссылку, репрессий, депортировано.

Б.Р. Найманбаев¹, К.Т. Базаров²

¹Silkway халықаралық университеті, т.ғ.к., профессор қыз. атқар.

Шымкент қаласы, Қазақстан. naimanbaev_b@mail.ru

²Ш.Уәлиханов ат.КМУ, т.ғ.к., доцент. Көкшетау қаласы, Қазақстан., kanat.bazarov.1957@mail.ru

МИГРАЦИЯНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАҒДАЙҒА (XX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫ, 30-40 ЖЫЛДАР) ӘСЕРІ

Аңдатпа

Мақалада көші-қон процестері және олардың XX ғасырдың 30-40 жылдарындағы Қазақстан халқының демографиялық және этникалық құрылымының өзгеруіне тигізген әсері қарастырылған. Бұл кезең тарихқа «күштеп ұжымдастыру», «үдемелі индустрияландыру», жаппай саяси қуғын-сүргін және тұтас халықтарды жер аудару кезеңі ретінде енді. Қазақстан осы үдерістер ең өткір сезілген және қайғылы оқиғаларға алып келген аумаққа айналды. Ұлы апстықтың салдарынан миллиондаған қазақтар қаза тауып, өз Отанын тастап кетуге мәжбүр болды – мұның барлығы бүкіл этностың жоғалуына алып келуге шақ қалды. Республика халқының этникалық құрамында түбегейлі өзгеріс орын алды, ол қазақтардың саны мен үлесінің едәуір төмендеуімен, орыс және славян этностарының саны мен үлесінің артуымен, депортацияланған халықтардың есебінен көпэтникалық құрамның қалыптасуымен ерекшеленді.

Кілт сөздер: Қазақстан территориясына миграция, жер дауы, көші-қон басқармасы, бай-құлақтарды жер аудару, қуғын-сүргін, депортацияланған.

B.R. Naimanbayev¹, K.T. Bazarov²

^{1 2}*Silkway International University. Candidate of Historical Sciences, Acting Professor.
Shymkent, Kazakhstan. naimanbaev_b@mail.ru*

²*Sh.Ualikhanov KSU, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Kokshetau, Kazakhstan. kanat.bazarov.1957@mail.ru*

FORMATION OF A NEW SYSTEM OF ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DIVISION DURING THE SOVIET PERIOD OF KASSR IN 1928-30s (ON THE EXAMPLE OF THE NORTHERN REGION OF KAZAKHSTAN)

Abstract

The article examines the process of migration and its impact on the change in the demographic situation in Kazakhstan in the 30s-40s. of the first half of the twentieth century. This period went down in history as the time of "forced collectivization", "forced industrialization", massive political repression and deportation of entire peoples. Kazakhstan has become the territory where these processes manifested themselves most acutely and tragically. As a result of the Great Famine, millions of Kazakhs died and left their homeland, which almost led to the death of the entire ethnic group. There has been a radical change in the ethnic structure of the population of the republic, expressed in a significant decrease in the number and proportion of Kazakhs, an increase in the number and proportion of Russian and Slavic ethnic groups, the formation of a multi-ethnic composition at the expense of the deported peoples.

Key words: administrative-territorial, zoning, borders between neighboring districts.

Октябрьская революция победила, но власть, которую большевики взяли в свои руки, оказалась крайне непрочной. Перед большевиками стояла первоочередная задача, укрепить свое влияние в социалистическом обществе, поскольку прошлое не соответствовало новой большевистской программе. Так, новая власть перешла к модели социализма. Чем сложнее проблемы, тем разнообразные действия. Поистине, поражает нас глубинной авантюрные действия новой власти.

Нелегкие последствия командно-административной системы общества испытывает Казахстан. Задания, поставленные правительством советской власти, оказался не из легких, им предстояло разрешить вековые мечтание русского крестьянства, был земельный вопрос.

Таким образом, большевики должны были в ближайшее время снять эту проблему. Преобразования вершились с невиданным энтузиазмом, искореняя практически все, что ассоциировалось с обликом старой России.

Итак, советскому государству для разрешения земельного вопроса, требовалось, включить в план проведения миграционной и переселенческой политики. Для снятия напряженности с землей, правительством было решено заселить малонаселенные районы с целью комплексного использования всего природного богатства. В первую очередь для решения этой проблемы необходимо было начать с переселения крестьян из европейской части страны. Общеизвестно, что такое заявление прозвучало еще в первом законодательном акте советской власти. В нем содержались элементы аграрной программы следующего характера: «В случае нехватки необходимых ресурсов земли всему местному населению одна часть населения будет переселена. Ответственность за организацию переселения, расходы, обеспечение необходимыми вещами и т.п. должно взять на себя государство» [1.с. 26].

Таким образом, переселение крестьян с европейской части страны, это, стало быть, для Казахстана сельскохозяйственную колонизацию. Вот почему, на наш взгляд, необходимо, анализируя ход исторического процесса в 30-е г. XX века, спокойно задавать самим себя вопрос, что ожидало Казахстан, если в 1930 годах история пошла бы по другому пути.

История Казахстана, как составная часть советской истории вобрала в себя все те тенденции и закономерности, которые были характерны для прошлого больших и малых народов.

События тех лет отражены в письменных и архивных документах. Достаточно взглянуть на историю вспомнить, как проходил процесс переселения народов в КААСР. Миграция на территорию

Казахстана началась позже. Границы Казахстана для переселения были закрыты и отложены до окончательного землеустройства коренного казахского населения вплоть до 1929 г. Поэтому миграция населения в Казахстан носила пока неорганизованный, стихийный характер, практически без участия государства. Правительству для переселенческих мероприятий нужны были средства, однако финансовое положение страны не позволяло оказывать материальную поддержку в переселении крестьян.

Итак, экономическая ситуация страны требовала у КАССР срочно принять необходимые документы для решения вопроса проведения и организации переселенческой работы. Так заседание Бюро Казкрайкома ВКП (б) от 13 февраля 1929 г. одобрила, в угоду партийной – классовой идеологии. Так, уже через месяц, точнее в апреле 1929 г., решения VII съезда Советов дал ход организованному переселению населения в Казахстан. Из чего следует понять, что границы были открыты для переселения крестьян в край [2.с.42]. Так по решению центральных органов в крае был образован Переселенческое управление, которая финансировался Всесоюзным Переселенческим комитетом при Центральном исполнительном комитетом СССР через наркомат земледелия РСФСР.

Казахстану была уготована особая роль приема переселенцев из европейской части страны. Широкие оперативные переселенческие работы начались в Казахстане 1929-1930 гг.[3, л.23].

Так, в этот период по плановому переселению в Казахстан были определен ориентировочные цифры. В Казахстан должно было прибыть 6 тыс. переселенцев в 1930 г. и 43 тыс. в 1931 г., из Украины и России [4.25].

Как видим, через плановое переселение должны были полностью решиться не только и экономические, но политические проблемы. Важно отметить, что колониальный и советский период истории Казахстана имеют одну общую черту. Здесь уместно было бы вспомнить о действии центральных органов СССР - вели себя подобно агрессору подобно завоевателям в чужой стране, пренебрегая особенностями основ традиционного казахского общества и нарушение хода естественноисторического развития национального государства, по принципу «разделяй и властвуй».

Казахстан не был местом, куда только ссылали. В 1931 г., например, политика принудительного перевода кочевников к оседлости, раскулачивание привели массовым откочевкам коренного населения, а большевистские эксперименты поставили казахский народ перед дилеммой быть или не быть. Точное количество откочевавшего в этот период за пределы Казахстана, к сожалению, установить невозможно. Однако, в гораздо большей степени республика принимала, чем отдавала свое население в другие регионы.

В качестве иллюстрации используем исследование ученых занимавшихся проблемами миграционного процесса, о массовой трагедии 30-х г. Итак, за 1930–1931 гг. выселено в Казахстан в кулацкую ссылку 8092 семьей с Нижней Волги, 11477 семьей со Средней Волги, 10544 семьи из Центрально- Черномоземной области, 2972 семьи из Московской области [5;25].

Следует отметить, что количество спецпереселенцев высланных в Казахстан «кулацкую ссылку» изменялось, и довольно значительно каждый год [6.С.41]. Отсюда следует отметить, что территория Казахстана была определена сталинским режимом в качестве места «кулацкой ссылки» для многих и многих сотен тысяч крестьян из других районов страны.

Качественно новая полоса началась в предвоенные годы. Центральное место, естественно занимало экономика. Оно обусловлено рядом объективных факторов. Во-первых, с экономической точкой зрения депортация этносов, являлось закономерным процессом, так как советская власть предприняла попытку заполнить нехватку трудовых ресурсов в промышленно осваиваемых регионах страны. Во-вторых, Советский Союз заключил с Германией пакт о ненападении.

Таким образом, вышеуказанные аспекты оказали существенное влияние на миграционные процессы.

Суть и содержание техпроцессов связано тем, что Казахстан был местом, куда ссылали представителей социальных групп, классов, религий, но и местом к отдельным народам по принципу коллективной ответственности за национальную принадлежность.

Таким образом, вторая волна началась с народов так называемых «неблагонадежных», так было связано с депортацией поляков, которая проходила в два этапа. Первый это довоенный период с 1936 года, когда проживавших на приграничных территориях Украины были обвинены в «политически неблагонадежных поляков», были подвергнуты принудительному переселению в земли Казахской ССР. Так, в северные регионы Казахстана отправили 35 820 человек. Вторая волна депортации поляков было продолжено в 1940-1941 гг.Так же в Северный Казахстан массово депортированы

немецкий народ. Согласно данным переписи 1939 года на севере страны проживала примерно половина всех немецкого населения республики [7.с. 56].

Идентичная судьба ожидала и 30 тыс. финнов из Ленинградской области, 96 тыс. корейцев из Дальнего Востока. К концу 1937г. появились тысячи курдов, тюрков ассирийцев, азербайджанцев, иранцев и турок. Эти народы, проживавшие, на приграничной полосе были объявлены "ненужными"[8.С.41].

Из сказанного выше вытекает, что Казахстан поневоле его коренных жителей превратился в сталинскую тюрьму народов разных национальностей. Переселение народов в Казахстан продолжалось вплоть до конца 40-х годов.

За годы репрессий в СССР было депортировано более 3 млн. человек, из них свыше миллиона человек депортировано в Казахстан. По существу, каждый пятый в республике был спецпереселенцем.

Результаты миграционной политики в период СССР привели к изменению социально – демографической характеристикой населения Казахстана. Последствием преступной авантюры стал голод. По данным исследователей численность населения существенно изменилось, в первую очередь казахского. Прибытие раскулаченных частично компенсирует потери и оказывает влияние на этнический состав населения - уменьшается доля казахов и увеличивается удельный вес русских.

Большой урон численности коренного населения несли откочевки за пределы республики в Китай, Монголию, Афганистан, Иран и другие страны.

Из этого следует, что ни одна страна в мире, ни один народ не испытал такого излома в демографической ситуации и не стоял перед угрозой полного исчезновения, как казахский народ.

Список использованной литературы:

1. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. 35-т. 26-с.
2. Ковальский С.Л. Деятельность партийной организации Казахстана по осуществлению переселенческих мероприятий 1929-1930 гг. //Вопросы истории КПСС КазГУ. – 1975. – Вып.4
3. Данилов В.П. Коллективизация сельского хозяйства в СССР // История СССР. 1990.№ 5.С.25
4. Всесоюзная перепись населения 1926 года. М., 1930.Т.42.С.41
5. Земсков В.Н. «Кулацкая ссылка» в 30- годы //Социологические исследования, 1991.№ 10. - С.4-5, 8-9.
6. Земсков В.Н. Спецпоселенцы (по документам НКВД-МВД СССР) //Социологические 1991.№ 10.С.4-5, 8-9.
7. Алексеенко А.Н., Алексеенко Н.В., Козыбаев М.К., Романов Ю.И. Этнос Казахстана. - Астана: Елорда, 2001. - 168 с
8. Полян П. География насильственных миграций СССР. Население и общество. Информационный бюллетень Центра демографии и экологии человека Института народно – хозяйственного прогнозирования РАН №37. Июнь1999.

References:

1. Lenin V. I. Complete collection of works. 35-t. 26-p.
2. Kovalsky S. L. Activity of the party organization of Kazakhstan on the implementation of resettlement measures in 1929-1930. // Voprosy istorii KPSS KazGU. - 1975. - Issue.4
3. Danilov V. P. Collectivization of agriculture in the USSR // Istoriya SSSR. 1990. No. 5. P. 25
4. All-Union population census of 1926. M., 1930. T. 42. S. 41
5. Zemskov V. N. "Kulak exile" in the 30s //Sotsiologicheskie issledovaniya, 1991, no. 10, pp. 4-5, 8-9.
6. Zemskov V. N. Special settlers (according to the documents of the NKVD-the Ministry of Internal Affairs of the USSR) //Sociologicheskie 1991. no. 10. S. 4-5, 8-9.
7. Alekseenko A. N., Alekseenko N. V., Kozybayev M. K., Romanov Yu. I. Ethnos of Kazakhstan. - Astana: Elorda, 2001. - 168 p.
8. Polyan P. Geography of forced migrations of the USSR. Population and society. Newsletter of the Center of Demography and Human Ecology of the Institute of National Economic Forecasting of the Russian Academy of Sciences No. 37. June 1999.

МРНТИ 03.20.

ӘЖ 987 <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.16>

Қайырбекұлы Айдын¹ Мамырбеков Арафат Мажитұлы² Болатова Қаламқас Болатқызы³

¹Қазақ инновациялық-гуманитарлық Заң университетінің PhD докторанты,

²Қазақ инновациялық-гуманитарлық Заң университетінің Гуманитарлық факультеті деканы,
тарих ғылымының кандидаты,

³Қазақ инновациялық-гуманитарлық Заң университетінің Тарих және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы меңгерушісі, тарих ғылымының кандидаты

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТРАНСПОРТ САЛАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Қазақстандағы соның ішінде Шығыс Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық әл-ауқатының көрсеткіші тікелей транспорт саласының дамуымен байланысты болды. Мақалда аталған саланың бірден-бір қалыптасып дамуына әсер еткен факторлар мен мәселелері, жеткен жетістіктері мен кемшіліктері зерделенді. Тақырыптың хронологиялық шеңбері ретінде постсоветтік кезең алынды. Себебі осы аралықта жалпы бүгінгі таңда қалыптасқан транспорттық инфрақұрылымның негізі қаланған болатын.

Тақырыпты қрастыру барысында кеңестік және отандық зерттеулерге сүйене отырып жазылынып, объективті тарихи анализ жасалынды.

Мақланың өзектілігі қарастырылып отырған географиялық аймақтың (Шығыс Қазақстан) терең зерттелмеуінде.

Түйін сөздер: транспорттық инфрақұрылым, посткеңестік кезең, темір жол, әуе жолы, су жолы, тас жол, Түркісіб, КСРО, КазАКСР, Орта Азия, Кенді Алтай, материалдық-техникалық база, бесжылдықтар.

Kairbekuly A.¹ Mamyrbekov A.M.² Bolatova K.B.³

¹RhD doctoral student of the Kazakh Humanitarian Law Innovative University,

²Dean of the Faculty of Humanities of the Kazakh Humanitarian Law Innovative University,
Candidate of Historical Sciences,

³Head of the Department of History and Social and Humanitarian Disciplines of Humanities of the Kazakh Humanitarian Law Innovative University, Candidate of Historical Sciences.

THE HISTORY OF THE FORMATION OF TRANSPORT INDUSTRY IN KAZAKHSTAN

Abstract

The indicator of the socio-economic well-being of Kazakhstan, including East Kazakhstan, was directly related to the development of the transport sector. The article examines the factors and problems, achievements and shortcomings that influenced the formation and development of this industry. The post-Soviet period is taken outside the chronological framework of the topic. This is due to the fact that during this period the foundation of the existing transport infrastructure was laid.

When considering the topic, an objective historical analysis was carried out on the basis of Soviet and domestic research.

The relevance of the article lies in the insufficient knowledge of the geographical area under consideration (East Kazakhstan).

Key words: transport infrastructure, post-Soviet period, railways, airlines, waterways, highways, Turksib, USSR, Kazakh SSR, Central Asia, Rudny Altai, material and technical base, five-year plans.

Каирбекулы А.¹ Мамырбеков А.М.² Болатова К.Б.³

¹PhD докторант Казахского гуманитарного-юридического инновационного университета.

²Декан гуманитарного факультета Казахского гуманитарного-юридического инновационного университета, кандидат исторических наук.

*³Заведующий кафедрой истории и социально-гуманитарных дисциплин
Казахского гуманитарного-юридического инновационного университета,
кандидат исторических наук.*

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ ТРАНСПОРТНОЙ ОТРАСЛИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Показатель социально-экономического благополучия Казахстана, в том числе Восточного Казахстана, был напрямую связан с развитием транспортного сектора. В статье исследуются факторы и проблемы, достижения и недостатки, которые повлияли на формирование и развитие данной отрасли. Постсоветский период взят за хронологические рамки темы. Это связано с тем, что в этот период была заложена основа существующей транспортной инфраструктуры.

При рассмотрении темы был проведен объективный исторический анализ на основе советских и отечественных исследований.

Актуальность статьи заключается в недостаточной изученности рассматриваемого географического района (Восточный Казахстан).

Ключевые слова: транспортная инфраструктура, постсоветский период, железные дороги, авиалинии, водные пути, автомобильные дороги, Турксиб, СССР, Казахская ССР, Средняя Азия, Рудный Алтай, материально-техническая база, пятилетки.

Транспорт саласының дамуы - экономикалық әл-ауқаттың маңызды көрсеткіші. Әрине, көлік - бұл қоғамдық өндіріс процесінің жалпы шарты ғана емес, сонымен бірге материалдық өндірістің дербес аймағы, онсыз өндіргіш күштердің дамуы, адамзат қоғамының өмір сүруі мүмкін емес. Транспорттың маңызды бөлігі маршруттар мен олардың жабдықталуы болып табылады. Автомобиль және темір, су және әуе жолдарының дамуы өте күрделі болды және үлкен инвестицияларды, халықтың жаппай қатысуын және әртүрлі жабдық түрлерін пайдалануды талап етті.

Транспорттың негізгі функциялары – шикізаттың, отынның, өнімнің белгілі бір мөлшерін жылжыту, кеңейтілген көбею процестеріне белсенді әсер ету, елдің әскери қуатын нығайту, адамдарға қарым-қатынас жасау мүмкіндіктерін ұсыну, аймақаралық коммуникация мен туризмді дамыту.

Ежелден көлік тарихы мен адамзат тарихының байланысы маңызды болып келеді. Жануарларды пайдалану құрлық транспорттарының алғашқы «техникалық құралдары» болғанын жақсы білеміз. Египеттегі су транспорттарын тиімді пайдалануларының арқасында су жолдарының дамуына әсерін тигізді. Өз кезегінде ол тасымал шығынының азаюуы мен қайықтардың жүк көтерімділігінің артуына әкеп соқты. Осы кезде алғашқы маяктар, триремдер мен каналдардың жасалуына себеп болды. Порттар дами бастады, парустік кемелер шығып, жаңа су жолдары ашыла бастады. Соның арқасында жаңа жерлер ашылды, сауда және жүк тасымалы дамыды, жаулаушылықтар артты, мәдениет алмасып, халықтар арасында интеграция жүрді. Ежелгі құрлық жолдары да су жолынан кем емес маңызды функцияда болғанын жақсы білеміз, соған дәлел «Ұлы Жібек жолы».

Бүгінгі таңда Қазақстан әлем бойынша ауданы бойынша тоғызыншы орында, және мұндай жағдайда көлік аймақтар арасындағы қашықтықты еңсерудің жалғыз жолы болады, бұл жүк тасымалдауға да, адамдардың қозғалысына да қатысты. Сондай-ақ, елдің Каспий теңізінен басқа теңіздер мен мұхиттарға шығуға мүмкіндігі жоқ екендігі белгілі және соның салдарынан барлық трафиктің негізгі бөлігі құрлық көлігіне түседі.

Қазақстанның географиялық ерекшеліктеріне байланысты елде белсенді қолданылатын көлік түрлері теміржол және автомобиль көлігі болып табылады. Қарапайым жолаушылар үшін бұл көлік түрі ыңғайлы ғана емес, сонымен қатар бюджеттік саяхат мүмкіндігі болып табылады. Оның ішінде теміржол көлігінің маңызы өте зор. Қазақстан теміржолдары жүк айналымының жалпы көлемінің 68% және елдегі жолаушылар ағынының 57% қамтамасыз етеді. Қазақстандағы теміржолдардың ұзындығы 15 мың км-ден асады. 16 түйісу нүктелері (11 Ресеймен, 2 Өзбекстанмен, 1 Қырғызстанмен, 2 Қытаймен) Қазақстанның теміржол жүйесін көрші мемлекеттермен байланыстырады. Ресей мен Қазақстанның теміржол жүйелері өте тәуелді.

Ал енді Қазақстанның соның ішінде Шығыс Қазақстандағы транспорт саласының посткеңестік кездегі қалыптасуы мен даму тарихына тоқтала кететін болсақ, 1917 жылғы төңкерістен кейін елдегі жол құрылысына қатысты жағдай айтарлықтай нашарлады. Жолдардың жан басына шақандағы тығыздығы бойынша Ресей Батыс Еуропа мемлекеттерінен әлі де артта қалды және бұл алшақтық

одан сайын арта түсті. Кеңестік Ресейдің 10 мың тұрғынына 1,7 км жол болды (салыстыру үшін: АҚШ-та - 450 км, Канадада - 760 км) . Жолдардың нашарлығының тарихи, географиялық, экономикалық, ұйымдастырушылық және т.б . себептері көп болды, ал шеткі аймақтарда бұл жағдай тіптен нашар болды, жол салу, транспорт қатынасыны дамуы өте баяу дамыды, Қазақстан да сол санатта болды [1, 5].

Дегенмен ертеден қатал әрі қол жетпейтін жердің табиғи ресурстарға бай, бірақ көбінде қатан табиғаты мен жетуге қиын қазақ жері орыс өнеркәсіпшілері мен кәсіпкерлердің назарын өзіне аударды. Осындай себептердің нәтижесінде ХХ ғасырдың 20-30-шы жылдарында Орта Азия мен Сібірді байланыстыратын ауқымды транспорт жолы, яғни КСРО-ның ірі құрылыстарының бірі Түркісіб теміржолы салынады. Түркісіб орасан зор аумақты алып жатқан және қатынас жолдар торабы нашар дамыған Қазақстан үшін көлік қатынастарын дамыту мәселесі айрықша маңызды еді. Республиканың түсті металлургия, көмір және мұнай өнеркәсібі салаларын құру мәселесі (Қарағанды көмір алабының, Балқаштағы мыс қорыту зауытының, Шымкенттегі қорғасын зауытының, Риддердегі мырыш зауытының және басқа да ірі кәсіпорындар құрылысы мен оларды дамыту, мұнайлы Батыс аудандарды игеру) көлік қатынастарына айтарлықтай тәуелді болды. Бұл пайымдаулар Бүкілқазақстандық VII партия конференциясында (1930 жыл, 30 мамыр - 6 маусым) жасалған баяндамада көрініс тапты. Онда былай делінді: «Егер көлік қатынасы Кеңес Одағында шешуші мәнге ие болып отырған болса, онда негізінен алғанда аралық көлік жолы ретіндегі Ташкент теміржолынан өзге, Түркісібке дейін ештеңе болмаған Қазақстан жағдайында, теміржол құрылысының маңызы айрықша зор болмақ, өйткені ол Одақтың орталық аудандарын Қазақстанның жаңа, мүлде аяқ баспаған, тұмса, бірақ сонымен бірге бай аудандарымен байланыстырады» [2,282].

Т. Рысқұлов пен М. Тынышбаев магистраль құрылысын жұмыс күшімен жергілікті еңбек қорлары есебінен қамтамасыз етуге, қазақтарды құрылыс және теміржол жұмысшылары қатарына тартуға, оларды оқыту арқылы теміржол мамандарын дайындауға ерекше көңіл бөлді. Олардың ұсынысы бойынша жұмысшы күшін Қазақстаннан тысқары жерлерден әкелуге шектеулер қойылды. Маман жұмысшыларды алдын ала белгіленген мөлшерде ғана әкелу қарастырылды. М. Тынышбаевтың ұсынысымен, магистраль құрылысының жұмысына Мәскеу, Ленинград, Ташкентте және Кеңес Одағының басқа да ірі қалаларында оқып жатқан қазақ студенттері тартылды. Олар жазғы демалыс кездерінде жұмысқа кіріп, практикалық тәжірибе жинақтады және еңбекақы алды, бұл олардың көпшілігі үшін үлкен материалдық көмек болды. Түркісібтің оңтүстік бөлігінде ғана Орта Азия мен Қазақстанның жоғары оқу орындарының 100-ден астам студенті жұмыс істеді. Түркісіб жаңа қалыптасып келе жатқан Қазақстан жұмысшы табы ұлт кадрларының, әсіресе құрылысшылар мен теміржолшылардың ірі ұстаханасына айналды. 1927-1930 жылдары магистраль құрылысында 20 мыңнан 30 мыңға дейін адам жұмыс істеді; олардың ішінде қазақтар қатары үздіксіз өсіп отырды. Олардың қатарынан Д.Ж. Омаров, М.Т. Қазыбеков, М. Қаптағаяев, Б. Аспаев, О. Байтулаков т.б. сияқты беделді басшылар мен танымал теміржолшылар шықты [3].

Орасан зор аумақты алып жатқан және қатынас жолдар торабы нашар дамыған Қазақстан үшін көлік қатынастарын дамыту мәселесі айрықша маңызды еді. Республиканың түсті металлургия, көмір және мұнай өнеркәсібі салаларын құру мәселесі (Қарағанды көмір алабының, Балқаштағы мыс қорыту зауытының, Шымкенттегі қорғасын зауытының, Риддердегі мырыш зауытының және басқа да ірі кәсіпорындар құрылысы мен оларды дамыту, мұнайлы Батыс аудандарды игеру) көлік қатынастарына айтарлықтай тәуелді болды. БК(б)П ОК 1926 жылы 25 қарашада қабылданған қаулысында «Сібір мен Орта Азияны және Днепрдегі электр стансасын жалғастыратын Жетісу теміржолының құрылысы бүкілодақтық мәні бар барлық жұмыстардың ішіндегі кезек күттірмейтініне жатқызылды. Түркісіб Орта Азияның мақта өсіретін аудандарын Сібір мен Жетісудың арзан астығымен, Сібірдің ағашымен, сондай-ақ ірі қарамен жабдықтауды қамтамасыз етуі тиіс болды, ал бұл өз кезегінде мақта егілетін жер аумағын шұғыл кеңейтуге, мақта өнімінің өзіндік құнын арзандатуға, шет елдерден әкелінетін мақта мөлшерін қысқартуға, сол арқылы Кеңес Одағының сыртқы саудасының баланс белсенділігін күшейтуге мүмкіндік туғызды. Теміржол Іле, Ертіс және басқа өзендер арқылы кемемен жүзуді жақсартты. Түркісіб, Батыс Қытай мен Батыс Моңғолияның шекарасына өте жақын жерден өтетіндіктен, КСРО мен бұл елдердің тауар алмасуын айтарлықтай жақсартатын еді.

Түркісіб темір жолының үлкен маңызы Екінші дүние жүзілік соғыс жылдарында болды. Соғыс жылдарында Қазақстан майданның қуатты арсеналына айналды. Қозғалысты ұйымдастыруда айтарлықтай құрылымдық өзгерістер болды, шикізат жүктерінің тасымалдары қысқартылды,

жартылай фабрикаларды, дайын өнімдерді тасымалдау артты, қару-жарақтар, рудалық қоспалар, вольфрам, молибден, ауыл шаруашылық машиналарын, газогенераторларды және басқаларды тасымалдау ұлғайды [4, 196].

Бірінші бесжылдықта, Гурьев-Доссор-Мақат, Байқоңыр-Қарсақбай-Жезқазған, Қосқұдық пен Ащысай тармақтары салынды. Екінші және үшінші бесжылдық кезеңінде, бірінші бесжылдыққа қарағанда көлік қатынасын дамытуға 2,7 есе көп қаржы салынып, көлік қатынасы мен байланыс саласына бөлінген күрделі қаржының үлесі республика халық шаруашылығына жұмсалған барлық күрделі қаржының 21,4%-ын құрады. Бұл жаңа теміржолдарды салуға мүмкіндік берді, нәтижесінде Қазақстанның ірі өнеркәсіптік аймақтары, мысалы, Қарағанды, Балқаш, Жезқазған-Қарсақбай, Рудный Алтай және Ембі елдің жалпы жол желісіне қосылды. Сонымен қатар, жаңа жол тораптарының 3/5 астамы Орталық Қазақстанға тиесілі болды. 1939 жылы 1 қыркүйекте Алтайдың өндірістік кешенін елдің басқа аймақтарымен байланыстыратын Шығыс Қазақстандағы көлік жағдайын, түсті металлургия мен ауыл шаруашылығын дамыту мәселелерін шешетін Рубцовка-Риддер теміржол желісі пайдалануға берілді. Бұл транспорт жолдарының саяси және экономикалық маңызы бүкіл ел үшін, әсіресе Қазақстан үшін өте маңызды болды.

Жалпы 1928-1940 жылдары Қазақстан теміржолдарының жалпы ұзындығы 3480 шақырымнан 6581 шақырымға, яғни 3,1 мың шақырымнан көбірекке немесе 89,0%-ға артты. Бұған қосымша көпшілік пайдаланудан бөлек 894 шақырым айналма жол желісі салынды.

Транспорт инфрақұрылымының дамуымен қатар жанама құрылыстар да жедел қарқынмен жүргізілді, олардың неғұрлым ірілерінің қатарында Ертіс, Іле, Аягөз, Шу, Қаратал және басқа өзендерге салынған көпірлерді атауға болады. 1928 жылы қыста Ертіс өзенінің екі қылта тұсынан 11 күн ішінде ұзындығы 300 метрлік уақытша аташ тіреулі көпір салынды, ал 9 мың текше метр бетон жұмсалған, ұзындығы 600 м тұрақты темір көпір 18 айлық үздіксіз қарқынды жұмыстың нәтижесінде 1929 жылы 20 наурызда пайдалануға берілді. Аз ғана уақыт ішінде Іле көпірі бой көтерді. Екі жақтан тартылған жол түйіскенге дейін, яғни екі маусым және бір қыс ішінде, теміржол құрылысында 12 млн текше м жер қазу жұмыстары жүргізілді, оның 52%-ы қол күшімен, 15-і – тәшкемен, 15-і – вагонеткамен, 8-і – ат жегілген сүйретпемен, 10-ы – экскаватормен атқарылды, тас қопару көлемі 6% болды. Осы уақыт ішінде тұрғызылған жанама құрылыстар көлемі 155 мың шаршы метрге, негізгі және стансалық жолдар – 1644 шақырымға жетті. Түрксіб 1931 жылдың 1 қаңтарынан бастап тұрақты пайдалануға берілді [5,117].

Қазақстанда индустрияландыру жағдайында су көлігі, автомобиль, әуе және т.б. басқа түрлері, мысалы, осы жылдары қолданыстағы су жолдарын пайдалануды кеңейту және жаңаларын дамыту жұмыстары жалғасуда. Жайық және Іле өзендерінде, Балқаш көлінде жаңа кеме қатынасы ашылды, Ертіс пен Сырдария өзендерінде, Зайсан көлінде, Каспий мен Арал теңіздерінде кеме қатынасы дамыды. Ертіс өзені мен Зайсан көлі негізгі су жолына айналды. 1932 жылы, осы су жолын қамтитын Батыс Сібір кеме қатынасы шаруашылығының негізінде екі кеме қатынасы шаруашылығы құрылды, олар: құрамына Ермак айлатынан Павлодар облысындағы Орал төбеге дейінгі учаске кіретін Төменгі Ертіс (орталығы Омбы қаласында) және Ермак айлағынан Зайсандағы Тополев мүйісіне дейінгі аралықта қызмет көрсететін Жоғарғы Ертіс (басқармасы Семей қаласында) кеме қатынасы шаруашылықтары. 1934 жылы Жоғарғы Ертіс кеме қатынасы компаниясының аумағы Павлодарға дейін және Қара Ертіс Қытаймен шекарасына дейін кеңейтілді. Нәтижесінде Қазақстанда су жолдарын пайдалану екі еседен астам өсті.

XX ғасырдың 30-шы жылдарының басында елде әуе көлігі дами бастады. 1930 жылы КСРО Азаматтық әуе флотының қазақ бөлімі ұйымдастырылды. Бөлімнің материалдық-техникалық базасын құруға арнайы қаражат бөлінді. 1930 жылы Алматыда аэропорт ашылды, отандық авиация пайда болды, Алматы мен Фрунзе, Ташкент, Жаркент және Семей арасында үзіліссіз рейстер ашылды. Қазақстанның әуе көлігі жүйесі үшін 3 әуежай, екінші санатты 17 әуежай, үшінші санатты 37 әуежай, 175 аялдама, 4 жөндеу шеберханасы (Алматы, Семей, Ақмола, Ақтөбе) және Қазақстанның әуе көлігі жүйесі үшін кадрлар дайындайтын бір авиатехникум құрылысын салу белгіленді. Одақтық және республикалық маңызы бар авиакомпаниялардан басқа, жеке экономикалық аймақтар мен ірі елді мекендерді теміржолдармен, өзен тораптарымен және облыс орталықтарымен байланыстыратын жергілікті авиакомпаниялар құрылды. Алғашқы әуе жолдары 1933 жылы Солтүстік Қазақстан мен Қарағанды облыстарында пайда болды, ал 1934 жылы Оңтүстік Қазақстан, Алматы, Қостанай және Шығыс Қазақстан облыстарында 36 аудан мен ірі елді мекендерді байланыстырды.

Сонымен, КСРО-ны индустрияландыру жағдайында Қазақстанда автомобиль көлігін дамытуда, әсіресе жаңа теміржолдарды салуда айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізілді және жүктер мен жолаушыларды тасымалдауда айтарлықтай жетістіктерге жетті. Солай бола тұрса да, 1940 жылы ұлан-байтақ жері бар Қазақстанда өз заманына лайықты жол қатынастарымен қамтамасыз етілу жөнінен елеулі қиындықтар да орын алды.

Біріншіден, бұл Кеңес Одағының басқа аймақтарымен сенімді көліктік байланыстарды қамтамасыз ететін жолдардың болмауында.

Екіншіден, Қазақстандағы теміржолдар мен басқа көлік түрлері жылжымалы тіркемелермен, автомобильдермен, рельстермен барлық жабдықтармен дерлік сырттан, Орталық пен басқа да аймақтарда өндірілген құрал-жабдықтармен қамтамасыз етілді.

Үшіншіден, Қазақстанның ескі және жаңа темір жолдары республикаішілік байланысты нығайту үшін ғана емес, сонымен бірге республиканың Ресейдің орталығы менішкі аудандарының сыртқы экономикалық байланыстарын қамтамасыз ету үшін салынды.

Төртіншіден, шойын жолдармен қамтамасыз етілуі жағынан, Қазақстанның басқа республикалармен салыстырғандағы жалпы артта қалушылығы да кері әсерін тигізді. 1940 жылы Қазақстан теміржолының жиілігі мынадай болды: 1 мың шаршы шақырымға бар болғаны 2,39 шақырым шойын жолдан келді. Одақ бойынша бұл көрсеткіш 4,80 шақырым болды, яғни Қазақстан КСРО бойынша орташа көрсеткіштен 2,6 еседен көбірек артта қалды [6,11].

Бесіншіден, көліктің басқа түрлерінің артта қалуы, оның ішінде соғыстан кейінгі жылдарда жүк және жолаушылар паркінің тапшылығы, су жолдарының әлсіздігі, көлік құралдары мен жолдардың жетіспеушілігі, әсіресе азаматтық авиацияның нашар дамуы республикадағы жолаушы және халық шаруашылығы тасымалының өсуіне кедергі келтірді. Қазақстан, өзінің 2711,1 мың шаршы шақырымдық орасан зор аумағына қарамастан, 1940 жылы 1,1 мың шақырым ғана тас төселген автокөлік жолымен Тәжікстан (0,9 мың шақырым) мен Түркіменстаннан (0,5 мың шақырым) ғана озып, Кеңес Одағы бойынша, Молдавиямен бірге 13 және 14-орынды иеленді.

Қорыта келе Кеңес кезеңіндегі транспорт саласының тарихы - тарихтың ең қызықты бөлімдерінің бірі болғаны анық. Посткеңестік аралықта транспорт өндірісі өзінің дамуында үлкен қадам жасады, бұл елдің халық шаруашылығының барлық салаларына әсерін тигізді. Осыған дейін тақырыптың әлсіз зерттелуін ескере отырып, Қазақстанның жол құрылысы мен көлік саласының дамуын, кадрларды қалыптастыру мен олардың еңбек қызметін нақты тарихи және әлеуметтік-экономикалық аспектілерде жан-жақты зерттеу жүргізу маңызды болды. Сонымен, қарастырылып отырған кезең - бұл еліміздегі транспорт желісінің қалыптасу кезеңі болды, атап айтқанда автомобиль, теміржол, авиация, су. Өндіріс саласының артуы тікелей транспорт саласының дамуымен байланысты болды. Ал транспорт саласының қызметкерлері еліміздің экономикасының дамуына өздерінің елеулі үлестерін қосты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Кудрявцев А.С. *Очерки истории дорожного строительства в СССР (дооктябрьский период)*. Ч. 1. М., 1951. – 5 с.
- 2 *Туркестан-Сибирская магистраль (Сб. статей)*. - М., 1929, – 282 с.
- 3 *Отырар. Энциклопедия*. – Алматы. «Арыс» баспасы, 2005. - ISBN 9965-17-272-2.
- 4 Асылбеков М.Х. *Развитие железных дорог Казахстана в конце XIX - начале XX веков // Казахстан в канун Октября*. - А.-А., 1969. – 196 с.
- 5 Асылбеков М.Х. *Турар Рыскулов и М.Тынышпаев на Турксибе // Отан тарихы*. – 2000. - № 1-2. – 117 с.
- 6 *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959г. КазССР*. М., 1962, – 11с.

References:

- 1 Kudryavtsev A. S. *essays on the history of road construction in the USSR (the right period)*. Ch. 1. M., 1951-5 p.
- 2 *Turkestan-Sibirskaya Highway (SB. stat)*. Moscow, 1929, 282 P.
- 3 *Otrar. The Encyclopedia*. - Almaty. Arys publishing house, 2005. - ISBN 9965-17-272-2.
- 4 Asylbekov M. H. *development of railway roads of Kazakhstan at the end of XIX - beginning of XX vekov // Kazakhstan in Kanun October*. - A.-A., 1969 – - 196 P.

¹ *Казахский гуманитарно юридический инновационный университет докторант 3 курса
г. Семей, Казахстан, E-mail: aigul_bol@mail.ru*

² *Казахский гуманитарно юридический инновационный университет, доктор исторических наук*

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЯ В ОБЛАСТИ В 1980-1990 ГОДАХ

Аннотация

В статье рассматривается социально – экономическое положение Семипалатинской области в 1980-1990 годах, т. е. вопросы хозяйства и промышленности населения области и жилья, вклад предприятий, колхозов и совхозов в развитие области. Основные направления экономического развития Советского Союза до 1990 года. Развитие сельского хозяйства, открытие фирменных магазинов. Кроме того, в области созданы благоприятные условия для укрепления производственной дисциплины, а также здоровья и жизни населения области. Реализация программ «Здоровье», «жилье -91», «продукты питания», «здоровье », «Социальные» в целях улучшения социально-экономического положения населения. В области имеется немало кружков по народному просвещению, в том числе с казахским языком обучения. На данном этапе были изложены тенденции развития деятельности видов транспорта, выпуска продукции области, открытия магазинов, обеспечивающих товар.

Ключевые слова: Совет, партия, президиум, социум, народное просвещение, жилье, программа, область, колхоз, совхоз, больница.

Кенестік дәуірінде қалыптасқан жағдайға байланысты Семей облысының әлеуметтік-экономикалық дамуы бірінғайлануы қоғамдағы қалыпты өмір сарынының өзгеріске ұшырауына әсер етті.

1980 жылдары Семейдің экономикалық және әлеуметтік дамуының алдағы жаңа кезеңінде жаңа табысқа жетуге жақсы негіз бар. Семей қаласының еңбекшілері КПСС XXV съезінің тарихи шешімдерін орындай отырып, оныншы бесжылдық тапсырмаларын орындауда айтарлықтай табыстарға жетті. Өндірісті басқаруда кең көлемді шараларын жүзеге асыра білді. Бұл сияқты игі істер өз жемісін бермей қойған жоқ.

КПСС Орталық Комитетінің партияның 26 съезне ұсынатын СССР-дің экономикалық және 1990 жылға дейінгі кезеңге арналған негізгі бағыттары жобасында көрсетілгендей он бірінші бесжылдық Семей қаласы да жан-жақты өркендеді. Мысалы 1981 жылы өндірілетін өнеркәсіп өнімдер көлемі 1 миллиард 224 мың сомға жеткізілген. Бұл 1980 жылға қарағанда 1,3% артық. Қала кәсіпорындары шығаратын өнімдерінің тағы да 51 түрі мемлекет сапа белгісіне ұсынылады. Жаңадан 215 өнім түрлері игеріліп өндіріске енгізіледі[1,47].

1985 жылдың сәуір пленумынан кейінгі саяси өмірдегі өзгерістер одақтық республикаларда да жаңа қоғамдық серпіліс ахуалын қалыптастырды. М.С.Горбачевтің КСРО үкіметі басына келген сәтінен бастап өмірге енген қайта құру, жариялылық реформасы әр одаққа енген ұлттың өз тағдырынан тарихы мен рухын, дәстүрі мен ғұрпын, мәдениетін, әдебиетін, байлығы мен елдігін, жерлігі мен ұлттық бірлік, ата-бабасы мұрағаттаған мұрасын іздеудегі жаңа ынтаға серпіліс берді. Экономика мен қоғамдық өмірдегі, мәдениет, білім, әлеуметтік тоқырау халыққа эволюциялық саналылық алып келгені сөзсіз болатын. Қазақстанның өзге де солтүстік облыстарындағыдай еуропалық тілдес ұлттардың көп тұруы әсерінен орыстанған Семей өңірі де біраз қоғамның тазартылуын қажет етті. Қайта құрудың барысында республикаларда және оның ішкі облыстарында, қалаларында, аудандарында, еңбек ұжымдарында көп өзгерістер болып жатты. Алайда белгіленгендердің бәрі бірдей нақты іске айналмай отырғанын, жұмыстың бұрынғы әдістері мен стилінің екпіні әлі де баяу жойылып жатқанын көрмеуге болмайды. Осылардың ішінде Семей қаласы да бар. Мұнда тоқырау жылдарында жинақталған бірсыпыра экономикалық әлеуметтік, экологиялық түйін жатыр.

Бай табиғи ресурстары мен дамыған өнеркәсібі, әсіресе жеңіл және ұқсатушы өнеркәсіп орындары бар бұл қала әлеуметтік дамуда күрт артта қалып отырған. Мұнда кейбір қалаларға тән көптеген жанұя үйге мұқтаждық көрді. КСРО Министрлер Кеңесі 1987 жылдың күзінде қазақ КСР-індегі "Семей облысының экономикалық және әлеуметтік дамуын жеделдету" шараларын белгіледі.

1980-1990-шы жылдары Семей облысының әлеуметтік-экономикалық дамуы бір қатар істердің басы қайырылып, біршама ауқымды шаралар атқарылды. 1989 ж Семей облысына 50 жыл толды, егер

тарихқа көз жүгіртетін болсақ, бұл облыстың негізі 1939 жылдың 14 октябрінде СССР Жоғарғы Советі Президиумының Указымен Қазақ ССР-нің құрамында Семей облысы құрылған болатын.

Республиканың Шығыс өңірін алып жатқан осынау ірі аймақ бұл жылдардың ішінде экономикасы, әлеуметтік жағдайы, мәдениеті мен ғылымы, халық ағарту ісі мен денсаулық сақтау ісі қарышты қадаммен дамыған ірі облыс болып қалыптасы.

1989 жылдан бастап республикаларда мемлекеттік аграрлық өнеркәсіптік комитетінің барлық кәсіпорындары мен ұйымдары толық шаруашылық есепке және өзін-өзі қаржыландыруға көшті. Бұл шараның аса маңызды экономикалық және әлеуметтік мәні бар еді. Өйткені бұл жаңашылдық агроөнеркәсіптік комплекстің барлық қызметкерлерінің мүдделерін қорғайды. Бұдан мынадай бір қорытынды шығады: еңбекшілер ақша санауды шындап үйренеді, оны білгірлікпен жұмсай біледі.

Алайда "шаруашылық жүргізудің" көптеген мысалдары мұның керісінше болатынын дәлелдеген. 1988 жылы облыстың совхоздары мен колхоздары машина-трактор паркін ұстауға 27 миллион сомнан астам ақша шығындаған. Бірақ егер көптеген қоймалар қажетсіз қосалқы бөлшектерге аузы-мұрнынан шыға толып тұрған болса, бұл шығынды ұтымды деп атауға болмас еді. Тек 1989 жылдың басында ғана совхоздар мен колхоздарда 7,6 миллион сомның қосалқы бөлшектері жинақталған[2,6]. Қырсыздық пен жауапсыздықтың осы арналарының бәрі экономиканың ең басты қожыратқыш күші – залалдылықты туғызуын, облыстың 17 шаруашылығының 1988 жылды 7,3 миллион сом залалмен аяқтауы алаңдатарлық жағдай еді[3,18]. Әрине, қолайсыз ауа райы салқынын тигізді. Алайда дәл осы кезде жаңа жағдайларды ескерген көптеген совхоздар ұйымдастырудың жаңа формаларын қолданып, сүбелі нәтижелерге қол жеткізді.

Жалпы алғанда 1990-шы жылдары облыс өзінің әлеуметтік-экономикалық дамуының бастапқы көрсеткіші бойынша республиканың 5 облысы Оңтүстік Қазақстан, Алматы (Алматы қаласы кірмейді) Талдықорған, Атырау, Қызылорда облыстарынан озық болды[4,43].

1990 жылдың басында облыс өнеркәсібінде тұрақты экономикалық жағдайдың, өндіріс дамуының орташа темпі дәрежесінің 1986-1989 жж. 2,8 пайыз құрағандығын айта кеткен жөн. Өндіріс өнімін шығаруда да қалада шоғырланған жеңіл өнеркәсіп орындары табысты дәрежесімен басымдылық танытты.

1989-1990 жылдары қаладағы негізгі магистралды және орталық көшелерді қайта салу жөніндегі 1987 жылы облыс қаулысына сәйкес 1991 жылға дейін 230,0 мың шаршы метрлік 34 монолитті тұрғын үй, салынуы тиіс болды. Бұл тапсырманы орындау мақсатында «Семей монолит құрылысы» тресті құрылады. Олардың жоспарына алпыс 10-16 қабатты үй салу енеді [5,3].

Облыс территориясы 179,6 мың шаршы километр жерді алып жатты. 1988 жылдың бірінші январьдағы мәлімет бойынша облыс халқының саны 826 мыңға жетті. Облыстың құрамында осы тұста 14 аудан, үш қала болды. Облыс 1967 жылы Ленин орденімен наградталды.

Еліміздің тарихында оның өзіндік орны бар. Ол елімізге жыл сайын қыруар мөлшерде өнеркәсіп товарларын, құрылыс материалдарын, азық – түлік товарларын, астық, ет, сүт, қыруар мөлшерде ауыл шаруашылығы шикізатын беріп отырды.[6,17]

Қарастырылып отырған кезеңде Семей облысы – республикадағы ірі мал шаруашылықты өңір болып саналды. Облыста 140 колхоз бен совхоз және басқа да агроөнеркәсіптік кәсіпорындарында 3 миллион 334 мың қой ешкі, 93 мың жылқы, 404 мыңнан астам ірі қара, 156 мың шошқа болды.

Облыста осы жылдары өнеркәсіп те қарқынды дамығандығын көруге болады. Облыста осы тұста 112 кәсіпорын жұмыс жасады. Облыс орталығында, сондай ақ «Қазақкабель» арматура және цемент заводтары, құрастырмалы темір -бетон былғары- мех, мәуіті-шұға өндірістік бірлестіктері, көптеген ірі де іргелі кәсіп орындар жұмыс жасағандығын көруге болады. Әсіресе, халық тұтынатын товарлар өндіру жөніндегі жоспардан артық орындалған. Жоспардан қосымша 1028 мың сомның сан алуан бұйымдары шағарылып, өткен жылмен салыстырғанда оның көлемі 4,2 процент асып түсті. Жоспарға қосымша 3 мың шаршы метр жүн маталарын, 38 мың жұп шұлық-ұйық, 35 мың тоқыма, 13 мың былғары аяқ киім, 673 мың тігін бұйымдары, 12 тонна тағамдық май, 135 мың шартты консерві, 15 тонна майлы ірімшік, 12 тонна мал майы, 897 тонна қаймағы алынбаған сүт, 2 тонна кондитерлік тағамдар межеден артық өндірілген. Өнімнің көпшілігі негізгі тұтынатын товарлардан тұрды. Өнеркәсіп өнімдерінің бүкіл өсімінің нәтижесінде өнімділігі артқан. 455,6 миллион сомның халық тұтынатын товарлары шығарылып, өткен жылдың тиісті мерзіміне қарағанда 101,5 процент артқан. Цемент, шифер, жуылған жүн, жүн-жіп, құрама жем өндіру жөніндегі жоспарланған тапсырмалардан артығымен орындалуы қамтамасыз етілді. Сондай-ақ халық тұтынатын товарлар шығарудың жоспары 1.9 процентке артық орындалды. Жоспардан тыс 12.1 миллион сомның товарлары өндірілді.

Өткен жылдың тиісті мерзіміндегімен салыстырғанда бұларды өндірудің көлемі 4,3 процентке өсті. Жұртшылыққа жоспардан тыс 66 мың шаршы метр жүн маталар, 172 мың пар шұлық- ұйым бұйымдары, 135 мың дана тоқыма сырт киім, 690 тонна ет, 780 тонна мал майы, 865 тонна қаймағы алынбаған сүт өнімдері, 1449 тонна ұн, 223 тонна макарон тағамдары берілді.[7,54]

Жылдың басында 14766 мың сомның мемлекеттік орталықтандырылған қаржысы игерілген. Бұл жылдық жоспардың 9 проценті ғана.

Мемлекеттік заказға және тікелей байланысқа сәйкес өнім беру жөніндегі шартты міндеттемелер 99,7 процентке орындалған.

Облыс орталығы – ең алдымен жеңіл және тамақ өнеркәсібі дамыған қала болды. Мұнда тоннан бастап, шұлыққа дейінгі көптеген халық тұтынатын товарлар-газ плиталары, киім, аяқ киім, трикотаж бұйымдары, тұрмысқа қажетті басқа да жүздеген түрлі заттар шығарылды. Бір сөзбен айтқанда сол тұста облыс халқы киіндіріп, ішіндіруге әбден мүмкіндігі болды деп айтсақ артық айтпаймыз. Бірақ бұғанға дейін барлық жердегідей, қала өнімдерін басқа жаққа жөнелткеніде белгілі.

Қайта құру кезінде республиканың өзін-өзі басқару және өзін-өзі қаржыландыру концепциясына байланысты аймақтық шаруашылық есепке көшкеннен кейін, өзін-өзі қамтамасыз ететіндей жағдайда жұмыс істейтін болды.

Облыстың партия ұйымы қайта құруға басшылық жасай отырып, бірінші кезектегі шараларды белгіледі. «Тұрғын үй -91», «Азық-түлік программасы», денсаулық программасы, әлеуметтік программалар» қабылданған болатын.

Бұл программалар облыс халқының әлеуметтік жағдайын күрт жақсартуға негізделген болатын. Семей облысында 30 мың семья тұрғын үй жағдайын жақсартуға мұқтаж. Жетпіс семья подвалдарда, ондаған семья жатақтарда тұрды. Кезекте тұрған соңғы семьяны қолайлы үймен қамтамасыз ету 1993 жылы аяқталады деп көрсеткен екен. Барлық жерде қабылданған программаларды түсіндіру және ұйымдастыру жұмыстары жүргізілген. Екі жылдың ішінде «Тұрғын үй -91» программасы бойынша пәтер алу кезектерінде жылжыды. Тұрғын үй салу қарқыны облыс бойынша 1.5 есе, ал Семей қаласы бойынша екі есеге өскен. 1989 жылдың 9 айында 4108 семья тұрғын үй алған. Мұның 3352-сі «Тұрғын үй-91» программасына жатады. Бұл жөнінде жылдық тапсырма (7181 пәтер) 46.5% орындалғанын көруімізге болды. Өткен жылмен салыстырғанда «Тұрғын үй -91» программасы бойынша тұрғын үй алаңын алуға кезекті тұрғындардың саны 232 –ге азайды. Мемлекеттік күрделі қаржы есебінен жалпы көлемі 37382 шаршы метр тұрғын үй аланы пайдалануға берілген екен. Кәсіпорындар қаржысы арқылы 24110 шаршы метр тұрғын үй салынған деп көрсетілген. [8,16]

Жеңілөнеркәсіп кәсіпорындарындағы қызметкерлерге тұрғын үй қажетті көңіл бөлінген жоқ. Бұған дәлел осы жылы бірде бір пәтер пайдалануға берілмегендігі.

Құрылыста 223,1 миллион сом күрделі қаржы, оның ішінде 1443 млн сомның құрылыс монтаж жұмыстары игерілген. 169,5 миллион сом негізгі қор іске қосылған.

Облыстағы колхоздар мен совхоздарға келетін болсақ, жеке секторда сүт өндіру қарқынды дамыды соның арқасында проблемалар шешілген. Өндірістік қуаттар қайта құрылды. Халықты құс етімен, картоппен, овощпен жабдықтау ісі жақсарды. Осы тұста «Нива» фирмалық магазині ашылды. Мұнда колхоздар мен совхоздардан келген көптеген өнімнің түр түрі молая түсті. Облыста 24 мамандандырылған кооперативті магазиндер ашылды. Облыстық шаруашылықтарында шұжықты емін-еркін сатып алу болатын. Шаруашылықтарда шұжық жасайтын цехтар ашылған. Азық-түліктің облыстағы бар түрлері республиканың басқа бір де бір облысында болмаған десек артық кеткендік емес деп ойлаймын. Мысалы бір килограмм жас киярдың бағасы 5 сомға дейін жетеді екен. Бұл кооперативтік сауда да еттің килограммы үш жарым сомнан аспаған жағдайда осылай болғандығын көреміз.

Облыстық шаруашылықтарында егістіктерге органикалық тыңайтқыштар шығаруға уақыт жеткілікті болды. 2 млн тоннаның орнына 1,7 миллион тонна тыңайтқыш төгілді, бұл межелігінің 85 проценті болды. Жұмыстың осы түрі бойынша өз жоспарларын Абай, Көкпекті, Новошұльба аудандарының шаруашылықтары орындап шыққанның көреміз. Ал Үржар, Шар, Таскескен, Ақсуат және Шұбартау аудандарында егістіктерді осы бағалы тыңайтқышпен құнарландыру мүмкіндіктері 46-68 процент қана жүзеге асырылған. Облыстың село еңбеккерлері мал шаруашылығын өркендетуде елеулі табыстарға жеткен. Колхоздар мен совхоздарда үстіміздегі жылдың тоғыз айында 88 мың тонна, немесе өткен жылдан 9 процент артық 118,2 мың тонна сүт өндірілген.[9,30]

Белгіленген міндеттерді шешу үшін экономиканы төрт аяғынан тең бастырып , барлық жерде жоспарлы , тапсырманы, орындап, өндірістік тәртіпті нығайту алға қойылған жыл болатын. Егер жүн

өңдеу фабрикасы 23 миллион сом пайда алуға жеткен болса, алда жаңа шептерге шығуды жоспарлаған. Жүн өндіру 9 процентке ұлғайған. Осының барлығы мал шаруашылығы өнімдерін дайындаудың қарқынын арттыруға көп үлес қосқан. Өткен жылдарға қарағанда бұзау, қозы, торай және құлын көп алынған.

Сонымен бірге 300 ден астам село магазиндерінде кооператив өнімдерін сату жөнінде бөлімдер ұйымдастырылды. Мысалы: 1986-1988 жылға дейін кооперативтік сауда жүйесі бойынша товар айналымы 50 процентке өскендігін байқаймыз.

Денсаулық сақтау ісін жақсарту жөнінде көп жұмыстар атқарылған. «Денсаулық» программасы бойынша медициналық мекемелердің материалдық базасын нығайту үшін батыл шаралар жасалған. Босаған ең таңдаулы әкімшілік үйлері осы салаға берілуде. Оларға балалардың денсаулығын қалыпына келтіру орталығы орналастырылды. Диагностикалық орталық пайдалануға берілді. Аудан орталықтарында ауруханалар салына бастады. Облыс орталықтарында, сондай ақ селоларда басқа да көптеген медициналық объектілер қатарға қосылып жатты. Семей, Павлодар және Шығыс Қазақстан облыстарын қамтитын аймақтағы денсаулық сақтау мекемелерін науқастың сырын дәлді анықтауда диагностиканың осы заманғы ең озық тәсілдерімен қаруланатын болды. Сондай – ақ өте бағалы, жетілдірілген құралдар көмегімен халық денсаулығын қорғауда зор көмек көрсеткен.

Диагностикалық орталықтың жеті негізгі бөлімшесі және сегізінші консультациялық бөлімі болды. Диагностикалық орталықта ең жаңа шетелдік аппараттар орнатылған. Мәселен, адамның ішек-қарын жүйесі мен гинекологиялық мүшелерімен Жапонияның «Алока», жалпы денсаулық АҚШ «Эхокардиографы», Англияның «Вазоскан», «Вазофлау», Швецияның «Мингограф», Германия Федеративтік Республикасының «Пневмоскоп» аппараттарымен, сәулелі диагностика Америка Құрама Штаттарының «Ф.Филипс» компьютерлік томографымен және ішкі жүйені зерттеу Жапонияның «Ф.Олимпус» аппараттарымен және басқа да осындай көптеген аппараттары болды. Орталықтың облыс халқына көмегі зор болды. [10,4]

1989 жылдың январь-сентябрь айларында мемлекеттік күрделі қаржы есебінен 196,5 миллион сомның негізгі қорлары немесе жылдың жоспарда белгілегеннің 47 процентке игерілді. Жоспарланған маңызды жеті өндірістік қуаттандырудың үшеуі іске қосылды. Бұларға Шульба ГЭС-нің №4 трибунасы, Семей қаласындағы ет консерві комбинатының тері тұздау цехы жатады. «Казмясомолторгтың» тоңазытқышының қуатты 265 тоннаға кеңейтілді.

Семей ежелден тоғыз жолдың торабы саналатын. Осы тұста транспорттың барлық түрлері, Труксиб теміржолы, әуе, су, автомобиль жолдары халыққа қызмет жасауда. «Йл-86» аэробусы семейліктердің игіліне қызметі етті. Жол жүру кезінде қалаған уақытта жол жүру үшін 90 процентке, 87 проценті қалаған үлгідегі вагондарына билет ала-алатын болған. Самолетке билет алғысы келсен 30 адамның 80 проценті билет алатын болды. Транспортпен байланыс орнын қоса алғанда жылдық пайда 6,4 процентке өскен. Транспорт пен байланыстың, металл сынықтарын тапсырудың негізгі көрсеткіштері орындалды. [11,1]

Семей өңірі – республиканың аса ірі мәдени орталығы. Біздің өлке ұлы Абайдың, Шәкәрімнің, Мұхтар Әуезовтің Отаны. Семейден Әміре Қашаубаев, СССР халық артисі Бибигуль Толегенова, Қазақ ССР халық артисі Роза Рымбаева сияқты таланттар, көптеген ғалымдар шықты.

Облыста халық ағарту ісі дамып келеді. Жүздеген мектептер, төрт институт, 15 техникум, жиырмадан астам техникалық училище жұмыс істейді. Облыстың болашағы зор. 1990 жылдың басынан бастап аудандық газет дербес қазақ тілінде шыға бастады.

Сонымен қоса халық ағарту ісінде де кемшіліктер орын алды. Мысалы: Сонымен бірге аудандық партия комитеті, бастауыш партия ұйымдары осы маңызды істі жүзеге асыруда салбырлыққа жол беруде. Тіл туралы Заңды түсіндіріп насихаттау жұмысы нашар жүргізілуде. Аудандық «Қазақ тілі» қоғамының екі шаруашылықта ғана бастауыш ұйымы болған. Немістер, татарлар жиын тұратын елді мекендерде қоғамдық және мәдени орталықтар мүлдем болмаған екен. Аудандық Советтің атқару комитеті өзінің шешімдері мен жарлықтарын негізінен орыс тілінде шығарып, сол тілде жолдаған. Көптеген елді мекендерде тұрғындардың 70 проценті және одан да көбі жергілікті халық бола тұрса да іс-қағаздары үш селолық Советте ғана мемлекеттік тілде жүргізілген. [12,3]

Қазақ тілінде оқып үйренетін үйірмелердің жұмысы нашар. Халыққа білім беру мекемелері қажетті мөлшерде контингенті бола тұра аралас мектептер мен балалар бақшаларын ұйымдастыру өте баяу жүргізілген.

Аудандық оқу бөлімінің ұлттық тілде оқып үйренуді жақсарту және аясын кеңейту жөніндегі шаралардың тиімділігі сол тұста аз болған. [13,7]

Облыста 90 - ж. тамақ өнеркәсібі, әсіресе ет пен сүт жеткілікті мөлшерде болды. Әсіресе ет саласы одақтық, аймақтық еңбек бөлінісінде жылына 75,6 мың тонна ет, 11,5 мың тонна шұжық өнімі, 63,4 тонна ет консерві өнімін шығарған. Мұның ішінде ет өндірудің жылдық мөлшері 7,1 пайызға, шұжық өндіру 2,3 пайызға артты[14,4].

Қорытындалай келе Семей облысына 90-жылдардағы жалпы дағдарыс нышандарының көрініс беруі әртүрлі сипатта болды. Бірқалыпты экономикалық ауыртпашылықты басынан кешіре отырып, жаңа өтпелі кезеңге аяқты басты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Семейдің әлеуметтік-экономикалық жағдайы/Семей қалалық статистика бөлімі. Семей.-1982, -47 бет.
2. ШҚОҚЗТҚО 410-қ., 2-т., 123-іс, 6-пар.
3. ШҚОҚЗТҚО 410-қ., 2-т., 123-іс, 18-пар.
4. Қазақстан өңірлері 1990 жылы. Регионы Қазақстана в 1991 году / Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі. - Астана, 2008. - 43 б.
5. Қасымжанұлы, С. Семей- экономикасы өрлеу үстінде / С. Қасымжанұлы // Ертіс өңірі. – 2009. – 13 мамыр. – Б. 3.
6. ШҚО ҚЗТҚО 103-қ., 1-іс., 17-пар
7. ШҚО ҚЗТҚО 103-қ., 1-іс., 54-пар
8. ШҚО ҚЗТҚО 103-қ., 3-іс., 16-пар
9. ШҚО ҚЗТҚО 103-қ., 3-іс., 30 пар
10. Р. Савенкова «Әуелгі байлық денсаулық» Семей таңы 1989ж. 13 желтоқсан № 115 . 4бет
11. Экономика мен халықты әлеуметтік қорғаудың тұрақтылығы жолында // Семей таңы 1989ж. 20 желтоқсан № 116 . 1бет.
12. Экономикалық факторға - ерекше назар жолында // Семей таңы 1990ж. № 225 2 қаңтар. 3бет.
13. Облыстық Совет атқару комитетінде . // Семей таңы 1990ж № 225 7бет
14. Байсақов, Е. Еліміз жүдемесін, жеріміз жұтамаса екен деймін// Семей таңы.1999. -26 тамыз. - 4 б.

References:

1. socio-economic situation of Semey/Department of statistics of Semey city. Families.-1982, -47 pages.
2. EKSPZK 410, 2-Vol.2, case 123, 6-par.
3. EKSPZK 410, 2, case 123, par 18.
4. regions of Kazakhstan in 1990. Regions of Kazakhstan in 1991 / Agency for Statistics of the Republic of Kazakhstan. - Astana, 2008. - 43 p.
5. Kasymzhanovich, S. Semey-the economy is on the rise / S. Kasymzhanovich // Irtysh region. - 2009. - May 13. - P. 3.
6. East Kazakhstan region 103, case 1., 17-par
7. East Kazakhstan region 103, case 1., 54-par
8. East Kazakhstan region 103, case 3., 16-par
9. East Kazakhstan region 103, case 3., 30 pairs
10. R. Savenkova" first wealth health " Semey morning December 13, 1989 No. 115 . 4bet
11. on the way to stability of the economy and social protection of the population // Semipalatinsk dawn of December 20, 1989 No. 116 . 1bet.
12. on the way to the economic factor - special attention // Semipalatinsk dawn of January 2, 1990 No. 225. 3bet.
13. in the executive committee of the Regional Council. // Semey Dawn 1990 No. 225 7bet
14. Baisakov, E. I wish that the country does not swallow the land// Semipalatinsk Dawn.1999. - August 26. - 4 p.

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

УДК 94 (3)

IRSTI 03.09.25 <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.18>

K.T.Zhumagulov¹, Sadykova R.O.²

¹Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of World History, historiography and source studies, Academician, Director of the Scientific-Research Center on World History Studies, Al-Farabi Kazakh National University

e-mail: kalkaman.zhumagulov@kaznu.kz

²Candidate of historical sciences, Associate Professor of the Department of World History, historiography and source studies, Al-Farabi Kazakh National University

e-mail: raikhan.sadykova@gmail.com

ACTUAL ISSUES OF RESEARCH OF ATTLA'S INVASION OF NOTHERN ITALY

Abstract

The purpose of this paper is to demonstrate the evolution of international relations in Europe in the middle of the 5th century, which involved a struggle for hegemony between the Hunnish Empire ruled by Attila on the one hand and both of the Roman Empires - on the other hand. By the late spring of 452, Attila had gathered capable troops and went ahead with launching a new campaign into Italy, the heart of the Roman Empire. The Byzantine diplomacy managed to send Attila against the West and may have played its role in this. The Hun aristocracy and hordes are thought to spur their ruler into launching the campaign to capture new spoils of war too. At all events, it is necessary for us to objectively reconstruct the events of the Italian campaign.

Keywords: Attila, Italy campaign, The Hunnic Empire, Western Roman Empire, Eastern Roman Empire.

Қ.Т. Жұмағұлов¹, Р.О. Садықова²

¹т.ғ.д., Дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының профессоры, академик, Дүниежүзі тарихын зерттеу бойынша Республикалық ғылыми-зерттеу орталығының директоры, әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті

e-mail: kalkaman.zhumagulov@kaznu.kz

²т.ғ.к., Дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының қауымдастырылған профессоры, әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті

e-mail: raikhan.sadykova@gmail.com

АТТИЛАНЫҢ СОЛТҮСТІК ИТАЛИЯНЫ ЖАУЛАП АЛУЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Ұсынылған мақаланың мақсаты V-ші ғасырдың ортасындағы Еуропадағы халықаралық қатынастардың дамуын көрсету болып табылады. Осы кезеңнің басты оқиғасы бір жағынан Аттила бастаған Ғұн державасы мен екінші жағынан Рим империясы арасындағы үстемдік үшін күреске шоғырланды. 452-ші жылдың көктемінің соңында-ақ, ол әскери қабілетті жасағын жинақтап, жаңа жорықты Рим империясының жүрегі – Италияға бағыттады. Мұндай шешімнің қабылдануына Атилланың жасағын Римға бағыттай білген және осы арқылы өзінен қауіпті алдын алған Византиялық дипломатияның әсері болғандығы даусыз. Ғұн ақсүйектері мен ордалары жаңа олжаға ие болу үшін өз әскери көшбасшысын Италияға қарсы жорықты ұйымдастыруға итермелеуінің Атилланың шешім қабылдауына әсер еткені айқын. Осы тұрғыдан алғанда біз үшін Италияға қарсы жорықты объективті тұрғыда зерттеу қажеттілігі туындап отыр.

Кілт сөздер: Аттила, Италияға жорық, Ғұн империясы, Батыс Рим империясы, Шығыс Рим империясы.

Жумағұлов К.Т.¹, Садықова Р.О.²

¹*д.и.н., профессор кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения, академик, директор РНИЦ по изучению Всемирной истории, КазНУ им. аль-Фараби
e-mail: kalkaman.zhmagulov@kaznu.kz*

²*к.и.н., и.о. ассоциированный профессор кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения, КазНУ им. аль-Фараби
e-mail: raikhan.sadykova@gmail.com*

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ЗАВОЕВАНИЯ АТТИЛОЙ СЕВЕРНОЙ ИТАЛИИ

Аннотация

Целью настоящей статьи является показ сложной истории международных отношений в Европе в середине V в., основным содержанием которой является борьба за гегемонию между Гуннской державой Атиллы с одной стороны, и двумя Римскими империями - с другой. Уже к концу весны 452 г. он собрал боеспособное войско и приступил к организации нового похода и теперь уже ни куда-нибудь, а в сердце Римской империи - Италию. В таком исходе свою роль сыграла, по-видимому, и Византийская дипломатия, которая сумела направить Атиллу против Запада и тем самым отвести от себя нависшую угрозу. В такой же мере, думается, что и сама гуннская аристократия, и орды подталкивали своего властителя на организацию похода в целях захвата новой добычи. Как бы там ни было, нам необходимо объективно воссоздать события итальянского похода.

Ключевые слова: Атилла, поход в Италию, Гуннская империя, Западная Римская империя, Восточная Римская империя.

Introduction

Having sent a small force against the Eastern Empire, Attila led the main forces against Italy. Simultaneously, he may have hoped to destroy the army of Roman general Aetius, whom Attila hated especially after the Battle of the Catalaunian Fields, which was possible since it would have taken the Byzantine Empire some amount of time to come to the Western Empire's assistance. Perhaps he believed that once the Huns' horse cavalry had passed the River Po Aetius would have sued for peace. It is possible that Attila also expected the Roman Emperor Valentinian III to hasten to throw his general to the wolves to save his throne.

Attila's time left an indelible mark on the history of Eurasia, which has been not only preserved in historical works, chronicles and epic creations. We have also been able to establish that the great deeds of the Huns and their ruler were reflected at least in eighteen works of the German heroic epos and Scandinavian sagas.

At the same time, one might ask why so much attention is paid to the Huns in the scriptures and legends if they came to the West as conquerors. In our opinion, the answer may be as follows. Many European nations considered the Hun power as a counterbalance to the Roman Empire, as the savior from the Roman expansion. Thus, a number of Germanic tribes who were dependent on the Hunnish Empire participated in the wars against Rome.

By the middle of the fifth century, the relations between the Western Roman Empire and the Hunnish Empire had increasingly deteriorated. It became obvious that those forces were on the brink of a great confrontation. The events that took place in the mid-fifth century gave evidence of the military might of the Hunnish Empire.

Having accumulated and concentrated power, Attila, the ruler of the Huns, launched a military campaign against Western Europe, i.e. against the Western Roman Empire. The struggle against the Huns united the Roman Empire, the Visigoths and other unions of Celtic and Germanic tribes.

The rarest written sources for the period of late antiquity and the early Middle Ages have come to us in the original Latin, Greek, Early Germanic and Scandinavian languages. There is also evidence regarding the Turkic world and the Huns. In particular, these are the chronicles of Ammianus Marcellinus, Sidonius Apollinaris, Claudius Claudianus, Hidatii, Marcellinus Comes, Orosius, Jordanis, Priscus of Panitus, Prosper Tiro, Joahn Antioch, etc.

The documents and materials in scientific collections and museums of the Vatican, as well as the materials in the interiors of St. Peter's Basilica - the world's largest Catholic Church - are of particular value. There is papal correspondence, and also chronicles, eyewitness accounts of those years, exhibits that could shed much light on the nature of international relations during this tumultuous period in world history. One

of the most important sources for reconstruction of the events of the second campaign of the Huns in Europe, which, unfortunately, have not been reflected in the works of Russian historians, is the documents and materials of the papal correspondence. First of all, they are the letters of Leo I the Great, Pope of Rome (440-461), which significantly clarify the course of events.

In the collection of rare literary monuments of the famous library of *Georg-August University of Göttingen* that is well-known throughout Europe one of the author of this article Prof. K. Zhumagulov found an interesting source that, at first glance, has nothing to do with the history of the Huns in Italy. It is a novella written by Valentinian III, the Roman Emperor. These important sources too were used on this article. In addition, we have extensively used the modern materials of archaeological excavations and interdisciplinary research, witnessing a high level of development of industry, trade, military art and other aspects of the social development of the Hun society.

Thus, our research methods are based on the use of rare written sources in Latin. The data of archeology, ethnology, historical linguistics and modern interdisciplinary research are made use of especially widely in our study.

Attila's invasion to Italy: its development and consequences

The greatest territorial expansion and the greatest power of the Hun Empire in the West was when the centre of their activities reached Pannonia under the leadership of Attila. Attila was a great statesman who did great deeds. He was a wise ruler, a skilled diplomat, and a fair judge. With good reason he should be considered a prominent figure in the first millennium AD [1].

By the late spring of 452, Attila had gathered capable troops and went ahead with launching a new campaign to make an incursion into Italy, the heart of the Roman Empire [2, p. 12].

By the middle of the 5th century, relations between the Western Roman Empire and the Hunnish Empire had deteriorated considerably. It became obvious that these forces were on the brink of a great confrontation. The events that took place in the mid-5th century provide evidence of the military might of the Hunnish Empire [3, p. 57].

Let us get down to the sources. We find evidences in the works of the early medieval authors, in particular, in the works of Jordanes, a Gothic historian of the 6th century. It should be noted that he was not accurate in the dating of Attila the Hun's Italian campaign. For instance, in his opinion, on the way back after the Battle of the Catalaunian Plains (the year 453) Attila went to northern Italy to press the Romans [4]. As we can see, he mistook the events of 451 for those of 452. Chronicler Prosper Tiro, who witnessed the Huns' war in northern Italy, in his chronicles reflecting the events up to 455 wrote that Attila's Italian campaign was launched from Pannonia in 452. "Attila redintegrates viribus, quas in Gallia amiserat, Italiara ingredi per Pannonias intendit, nihil duce nostro Aetio secundum prioris belli opera prospiciente, ita ut ne clusuris quidem Alpiuin, quibus hostes prohiberi poterant, uteretur, hoc solum spebus suis superesse existimans, si ab omni Italia cum imperialore discederet, Sed cum hoc plenum dedecoris et periculi videretur, continuit verecundia metum..." (After Attila had incurred losses in his war in Gaul, he decided to go from Pannonia to Italy. At the same time, our general Aetius, who failed to show himself properly in the face of a looming war – he did nothing to hamper the Huns' passing through the Alpine gorges. He must have cherished the only hope - to escape from Italy together with the Emperor. But since it could have turned into indelible disgrace, he experienced both a sense of shame and fear ...). /5/

The defense of Aquileia, which was situated on the northern coast of the Adriatic Sea westward of Trieste and enumerated the 9th most important city in the Empire, held a special place in the course of the campaign.

According to Jordanes, the Huns' first move was the siege of Aquileia, the metropolis of Venetia, which is situated on a point or tongue of land by the Adriatic Sea. On the eastern side its walls are washed by the river Natissa, flowing from Mount Piccis. The siege was long and fierce, but Attila was able to do next to none, since the bravest soldiers of the Romans withstood him from within and his army was discontented and eager to withdraw. Attila chanced to be walking around the walls, considering whether to break camp or delay longer, and noticed that the white birds, namely, the storks, who build their nests in the gables of houses, were bearing their young from the city and, contrary to their custom, were carrying them out into the country. Being a shrewd observer of events, he understood this and said to his soldiers: "Look at these birds: foreseeing the future they are leaving the city sure to perish and are forsaking strongholds doomed to fall by reason of imminent peril. Do not think this a meaningless or uncertain sign; fear, arising from the things they foresee, has changed their custom." Why say more? He inflamed the hearts of his soldiers to attack Aquileia

again. Having constructed battering rams and bringing to bear all manner of engines of war, they quickly forced their way into the city, laid it waste, divided the spoil and so cruelly devastated it as scarcely to leave a trace to be seen [4, pp. 219-222].

If we follow Jordanes, who referred to Priscus, the Huns captured Aquileia in late August or early September. We cite an important evidence of Pliny the Elder, who wrote that the storks left Italy after “Volcanalia”, the main festival held in honour of Vulcanus, the Italic god of fire and smithcraft, which falls on August 23 [6]. And according to Paul the Deacon, the siege of Aquileia may have lasted for 3 months [7].

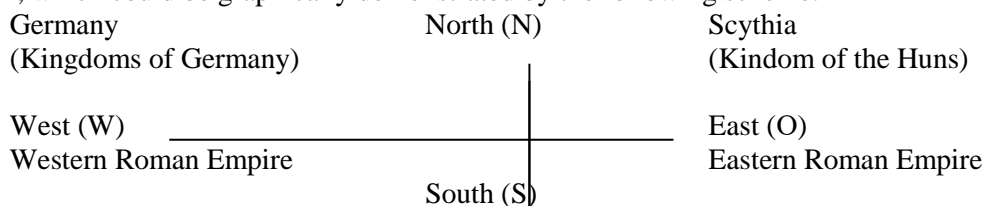
Thus, we are convinced once again and argue that Attila’s Italian campaign was not launched immediately after the Battle of the Catalaunian Plains in the summer of 451, on the contrary, it was initiated as independent action in the spring of 452, and the Huns crossed the Julian Alps in May or June of 452.

In the collection of rare literary monuments of the famous library of Georg-August University of Göttingen that is well-known throughout Europe I (prof. K. Zhumagulov - author) found an interesting source that, at first glance, has nothing to do with the history of the Huns in Italy. It is a novella written by Valentinian III, the Roman Emperor, and dated June 29, 452 (Tit. XXXV. De suaris, boaris et pecuaris), telling about “drivers of swine, cows, sheep and goats.” In the introductory part of the novella, the Emperor praises the patrician Aetius, who, under the conditions of war bewilderment, disorders and turmoil, found the time to see about supply of meat to the Holy City [8]. Indeed, this referred to the Huns’ invasion in the end of June in 452, as there were no invasions from outside.

Now we hark back to Aquileia. The Huns took the rebellious city. Moreover, after a little while the city became the episcopal residence again, which is known to us from a letter sent by Pope Leo I to Bishop Nicetius (ad Nicetam episcopum Aquileiensem) on March 21, 458 [9]. The importance of the Christian community grew with further return of refugees. Soon the bishop of Aquileia became equal in rank to the bishops of Milan and Ravenna. And by the middle 6th century Aquileia had been rebuilt; the ring of defensive walls and separate towers had been erected. Only the Lombards’ invasion in 568 led to the complete destruction and fall of the city.

After taking Aquileia almost the entire northern Italy, the entire peninsula was opened to Attila. Hun armies captured Concordia, Altinum, Patavium /current Padova/, Vicentia /current Vicenza/, Verona, Brexia /current Brescia/, Bergamus (Bergamo), Milan (Mediolanum, Mailand), Ticinum /current Pavia/. [2, p. 12]. Captured by the Huns, such large cities as Milan and Ticinum were not greatly ruined. Attila placed his residence in the Imperial Palace in Milan. There is a story has it that on entering the Palace Attila was surprised to see a wall-painting portraying both Eastern Roman Emperor and Western Roman Emperor (probably Theodosius II and Valentinian III), sitting on a golden throne and the Scythians were at their feet. The Scythians (Skythen) in the painting were the Huns (Hunni), since the authors of Late Antiquity, the early Middle Ages, or Byzantine ones such as Orosius, Priscus of Panium, Jordanes and others often called them so. As the story goes, Attila ordered to change the painting in such a way that it was he who sat enthroned, and both the Roman Emperors were pouring gold out of a bag to his feet [10].

Now, after the whole northern Italy had been conquered by the Huns, it was easy for them to reach Rome within a short time. It was becoming more and more apparent that the Empire did not have a force capable of stopping the onslaught of menacing invaders and Attila was close to world domination. The Hunnish Empire, consisting of four parts, stretched from the so-called Scythia (the kingdom of the Huns) to Germany (Scythica et Germanica regna) on its northern borders. Both the Eastern Roman Empire and Western Roman Empire were tributaries of Attila in the south. Incidentally, this was also confirmed by Jordanes in the following contexts containing dirges and epicedia, which commemorated the great deeds of the ruler (see below) [4, p. 257]. Thereby, Attila’s Empire, occupying a vast territory and having great influence, geographically covered almost all the four parts of the world: from east to west and from north to south, which could be graphically demonstrated by the following scheme:

However, the Huns could not stay in Milan for a long time, since they did not have enough food for themselves and fodder for their horses. Sometimes they had to get the supplies from under the ruins. According to Hydatius (Idacius), a Spanish chronicler of the 5th century, illness, hit the Huns “from heaven”,

turned the scales (... divinitus partim famaе partim morbo quodam plagis caelestibus feriuntur ...) [11]. Undoubtedly, Prosper Tiro, being a contemporary Attila the Hun's Invasion of Italy, knew of the epidemic which raged among the Huns well, but according to him, the merit of having rescued Italy belonged exclusively to the Patriarch of Rome. Indeed, Northern Italy became to the Huns what about half a century earlier it had been to Alaric's Visigoths "regio funesta Getis", so to say, a land of death of the Goths, where the epidemic broke out. According to Claudius Claudian, "the epidemic was brought by foul food and aggravated by summer heat." ("Et taetris collecta cibis annique vapore. Saeviat aucta lues et milia proba superbus") [12].

But back to the dramatic events in Italy, where Attila and his victorious army were staying. This situation was difficult for the Western Roman Empire, but Valentinian III was in Ravenna, sitting out and anxiously watching the development of affairs. As for the commander Aetius, he was also confused. The army of Rome could not resist the onslaught of the Huns any more; it was paralyzed by their successes in Northern Italy. In the end, it was decided to use the way well-proven by the Eastern Romanians: they delegated an embassy to the court of Attila. It was headed by Pope St. Leo I, who was named the Great later on; Consul Gennadius Avienus and urban prefect of Rome Trygetius participated in the mission too. The contemporary of those days Prosper Tiro wrote, "...et tot nobilium provinciarum lattissima eversione credita est saevilia et cupiditas hostilis explenda, mhilque inter omnia consilia principis ac senatns populique Romani salubrius visum est, quam ut per legates pax truculentissimi regis expeteretur, Suscepit hoc negotim cum vim consulari Avieno et viro praefectorio Trygetio beatissimus papa Leo auxilio dei fretus, quem scirel numquam piorum laboribus defuisse. nee aliud secutum est quam praesumpserat fides, nam tota leganione dignanter accepts ita summi sacerdotis praesentia rex gavisus est, ut bello abstinerc praeciperet et ultra Danuvium promissa pace discederet" (and severe damage to a number of provinces, accompanied by cruelty and greed of the enemy left the only hope that the government, the Senate and the Roman people would find it the best way out to sue the ruthless king for peace via an embassy. Relying on the help of God, who, he knew, never failed in works of piety, the most blessed Pope Leo undertook these negotiations together with the ex-consul Avienus and the ex-prefect Trygetius. Nor did it turn out otherwise than faith had expected. The king received the whole delegation courteously, and he was so flattered by the presence of the highest priest that he ordered his men to stop the hostilities and, promising peace, returned beyond the Danube [5, p. 482].

According to Jordan the meeting took place in the Ambulei Field, in the middle course of the Mincio River. At first glance, the meeting of two persons seems to be paradoxical. On the one hand, Attila, the ruler of the Hunnish Empire, a formidable conqueror; a man deeply absorbed the pagan ideas of his people. His name roused the pagandom of East and Northern Europe again at the time of the beginning of Christianity. On the other hand, Pope Leo I, the head of the Christian church hierarchy, a strict religionist.

Analyzing the rare sources available in the archives and collections in Europe, we do not find the detailed description of the mission to the court of Attila made by Leo I, which, incidentally, raised the authority and the prestige of the Pope objectively high, because he was able to influence the ruler of the peoples of East and West in such formidable for the Roman Empire hour. The meeting of the Pontiff, who represented a blessed one, and the ruler of the Hunnish Empire, who was nicknamed "flagellum dei", i.e., in verbatim translation from the Latin, "Scourge of God", was embellished with legends in writings as early as that time.

Here, we should direct attention to the nickname because it has been part of King of the Kings Attila's "calling card" in some or other publications so far, i.e. for one and half thousand years.

The nickname "flagellum dei", and it must be emphasized, was, so to speak, "the Church's view on the image of Attila." It follows from facts and is consistent; moreover, it is susceptible of proof if one wants to evolve the actual meaning of the word (the "Scourge of God").

Thus, according to the legend of Lupus dated the 5th century, being asked by Lupus of Troyes, the Bishop of Gaul, "Who is there?", Attila might have answered: "I am Scourge of God" ("flagellum dei"), and the Bishop's words were as follows: "I am a servant of God, who expects his Lord's scourge".

Paul the Deacon, citing the legend of St. Leo the Great, wrote about a "venerable elder", who was standing next to the Pope and drawing on Attila the Hun with a naked sword [7. P. 12,14]. According to the legend, "The Holy Apostles Peter and Paul were close to the Pope, and, seeing them, Attila shuddered and came back"[13]. There are other legends, in which SS. Annianus of Orleans, Genevieve (Genovea) of Paris, John (Johannes) of Ravenna are holders of faith and order of God, and to whom Attila the Hun, a formidable conqueror, is portrayed as "the personification of evil world" [14]. It should be noted that legends represent the image of Attila in the Latin Church's point of view. Through the spectacle of Christian, the King of the

Huns is seen as “Scourge of God,” “infidel Attila,” “evil demon”, “foe of God”, the Antichrist, the devil destroyer of order who is near a servant of God represented in the images of SS. Lupus, Annianus, Genevieve and others.

The Latin historiography thereby ranges Attila, a heathen and “destroyer”, against the Christian Roman Empire and the patrician Aetius, who is portrayed as its defender in the chronicles. It was he who led Visigoths, Burgundians, Franks and other Germanic nations, who had already adopted Christianity (if not Orthodox, but in the form of Arianism), not to mention the Gallo-Roman and Spanish-Roman population, who had acknowledged Christ long since), forgetting past differences and conflicts, in the hour of trial, when the Huns invaded in Gaul in 451. In his “History of the Goths”, between 624 and 636, Isidore, the Bishop of Seville (570-636), wrote about Attila and the Huns as about “virga furoris dei sunt” [15], coincided in the meaning with “flagellum dei”.

Thus, we have found out the time of occurrence of the nickname “flagellum dei” (“Scourge of God”) and its actual original meaning, which primarily lay in the religious confrontation between Christianity and paganism. And it has a completely different hue in the image of Attila, who is still seen as the embodiment of evil, a bloodthirsty and cruel tyrant, etc. due to his nickname “Scourge of God”. But let us return to the momentous meeting of 452 AD. Reading the papal correspondence of those years, we came across a letter of 512 or 513, which the bishops of the eastern regions addressed to Pope Symmachus (498-514). Its content allows us to learn that Pope St Leo I also spoke with Attila about the releasing the prisoners who had been captured by the Huns [16]ю

Continuing the analysis of the meeting of Attila and Pope St. Leo I on the Ager Ambuleius, we should note that the authority of the church and the papacy began rising straight after it [17].

Having returned to Pannonia, the ruler of Hunnish Empire started preparing a new military campaign, but now against the Eastern Roman Empire. According to Jordanes, “Attila returned to his encampment, and as if he had been bored with idlesse and felt sheathing the sword, he sent ambassadors to Marcian, the Emperor of the Eastern Empire, stating his intention to rob the provinces, because he was not paid tribute promised by Theodosius, the last Emperor of both the eastern and western halves of the Roman Empire, at all... (Reversus itaque Attila in sedes suas, et quasi otii penitens graviterque ferens a bello cessare, ad Orientis principem Marcianum legatos dirigit, provinciarum testans vastationem, quod sibi promissum Theodosio quondam imperatore minime persolveretur ...) [4. P. 225].

The King of the Huns spent the last months of his life preparing a campaign against the East. But a new war on the Byzantine Empire was not destined to break out. In the spring of 453 AD, Attila, the ruler of the Hunnic Empire, died.

Conclusion

Thus, we have analyzed the events of 451 – 452 AD. Both European wars waged by the Huns evidence the military power of the Hunnic Empire. If in 451, the Western Roman Empire united almost the whole of the West against the Huns, then a few months later (less than a year) it could not resist their invasion into the heart of the Empire. The fact that the ruler of the huge state of the Huns who had both the Roman Empires as tributaries stopped before the city of Rome, because he had listened to requests of the embassy headed by the Pope, speaks for Attila’s wisdom. He stopped the rampage of his troops, refusing from senseless destruction and sacrifices. Here Attila is compared favourably with Geiserich, the king of the Vandals or Alaric the Visigoth, despite the fact that the King of the Huns was nicknamed “Scourge of God”, the destroyer of world order.

The Hunnish invasions of the middle of the fifth century - 451-452 AD objectively undermined the Western Roman Empire all the more, bringing its decline. It was going to happen very soon, namely in 476 AD, when Romulus Augustulus, the last Western Roman Emperor, was deposed by Odoacer, the leader of German mercenaries and the son of Edeko (Edikon), which at one time held a high position under Attila.

After Attila’s death, the Hun Empire collapsed in the West during the reign of his sons. Some of the Huns stayed in the area northward of the Lower Danube. However, most of them went to the Greater Black Sea area and farther to the east, towards the Urals and the Aral Sea, i.e. to the frontal eastern limits of the huge Hunnic Empire. The local Huns continued marching on the neighbouring countries. So, the Huns-Ephtalits subjugated Gandhara at the end of the fifth century after a successful struggle against the Sassanids. Their leaders Toramana and Mihirakula captured the Gupta Empire in India in the first quarter of the sixth century. Armenian chronicles tell, for example, about the Huns’ lands in the Northern Caucasus in the 7th century.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қ.т. Жұмағұлов, Р. О. Садықова әлемдік тарихқа байланысты ғұндар мен Еуразия тарихын зерттеу мәселелері // Азиялық әлеуметтік ғылым. Көлемі 11, № 19; 2015. – Б.309. URL: <http://dx.doi.org/10.5539/ass.v11n19p306>
 2. Жұмағұлов Қ. Т., Садықова Р. О. Аттіла - гунн және сынуы ежелгі тарихы. Әлеуметтік ғылымдар мен өнер бойынша 3-ші Халықаралық пәнаралық ғылыми конференция Sgem 2016, Болгария, 2016, №1, 9-15 беттер.
 3. Жұмағұлов Қ.Т., Садықова Р. О. Аттіланың голға қарсы жорығы және оның маңызы //Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Хабаршы. 2018. №3 (58), 56-61 бет
 4. Иордан. Гетика, 219-Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi. Под ред. Т. М. Моммзена, Беролини, 1882, Т. В., п. II. перевод на русский язык. - Иорданиямен кездескенше. Шығу және әрекеттер дайын. М., 1960.
 5. Проспер Тиро-Аквицейннің тумасы, Ұлы Лео Рим папасының хатиысы болған. Проспер Тиро. Epitoma de Chronkon, 1367 - In: Monumenta Germaniae historica, Auctores Antiquissimi, Т. IX, Chronica minora, Vol I. Ed. Т. Mommsen, Berolini, 1892, p. 482.
 6. Плиний Секунд. Naturaiis Historia, XVIII, 314.
 7. Ломбард тарихшысы Павел диаконның мәліметтері (шамамен 720-800) сәйкесінше автоматты түрде түзетіліп, "3 жыл" орнына "3 ай" ретінде қабылдануы керек (Павел Диакон. Historia Romana libri XVI. Под ред. X. Дровсена - MGff, Auct. Антиквариат. Беролини, 1879, Т. II, XIV, 9; Ср. осыған байланысты: Сигонно.. Де оксиденталь! имперуо. Майюнд, 1732, С. 498.).
 8. Liber legum Novellarum D. Valentiniani III,- In: Novellae constitutiones imperatorum Theodosii II, Valentiniani III, Maximi, Maioriani, Severi, Anthemii. Ред. з. Хенель Лунциенсис, 1844, Б. 259-260
 9. Лео Магнус. Epistola CLIX, 21 Martii an 458.- In: Patrologia Latina. Ред. Ж.-П. Минь, Париж, 1865, Т. 54, с. 1135-1136.
 10. Адмер А. (ffrsg.) Suidae Lexikon unter dein "Конюкос"сусласы. Лейпциг, 1938, 3 161 346; Ср. Ulrich-Bansa O. Moneta Mediolanensis. Venedig, 1949, S. 228, Anm.22
 11. Hydatius Lemicius, Continuatio chronicorum Hieronymianorum ad a. CCCCLXVIII. In: UGH, Auctores Antiquissimi, Т. XI. Chronica Minora, vol. II басылым./ Т. Моммзен, Бемлим, 1894, 26, 154.
 12. Клаудиус Клаудиани кармина 28 (panagyricus de VI consulatu Honorii Augusti, 274, 241-242. ~In: MGH. Aukt. Antiquissimi, Т. X, Berolini, 1892; ср. Ambrosius St. Epistota XV, an. 383--: Patrologia Latina. Ed. J.-P, Migne, Paris, 1866, Т. 16, p 998.
 13. Лео Магнус. Уағыздар. - In: Patrologia Latina. Ed. J.-P. Migne. Т. 54, 1865, p.433-434.
 14. Vita St. Genovefae. Под ред. К. Кунсиле. Лейпциг, 1910; қараңыз: Жұмағұлов к. т.Аттіланың Галлик жорықтары. 133-134 бет.
 15. Isidorus Hispalensis. Historia Gothorum. - MGH, Auct, Antiq. Т. XI. Chronica minora, saec. V - VII. Ред. Т. Моммзен, Беролини, Вайдманнос, 1894. Т. 2. 279 б.
 16. Патрология латина, Б.59-60; Ср. Caspar E. Geschichte des Papsttums. Bd. II. Тюбинген, 1933. 121-122.
 17. Ниебур Р. Глаубе және Гешихте (сенім және тарих), дойч фон Д.Шмидт. Мбнчен, Р. Müller, 1951.
- [17a] Жұмағұлов к.т., Садықова Р. О. ғұндар тарихын зерттеу мен оқытудың өзекті мәселелері. Procedia-Әлеуметтік және мінез-құлық ғылымдары. Білім беру зерттеулері бойынша 2-ші Кипр Халықаралық конференциясы. – 2013. – Көлемі 89. – Б.308-311.

References:

1. Zhmagulov K.T., Sadykova R.O. Problems in the Study of the Huns and Eurasian history in Relation to world History // Asian Social Science. Vol. 11, No. 19; 2015. – P.309. URL: <http://dx.doi.org/10.5539/ass.v11n19p306>
2. Zhmagulov K.T., Sadykova R.O. Attila the Hun and the turning point of ancient history. 3 rd International Multidisciplinary Scientific conference on Social sciences and arts SGEM 2016, Bulgary, 2016, №1, pp. 9-15.
3. Zhmagulov K.T., Sadykova R.O. Attila's campaign against Gaul and its importance //Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Хабаршы. 2018. №3 (58), с. 56-61

4. Jordanes. *Getica*, 219 – *Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi. Ed. Th. Mommsen, Berolini, 1882, T. V, p. I. Translated into the Russian language. - See Jordanes. The origin and deeds of the Goths. M., 1960.*

5. Prosper Tiro - a native of Aquitaine, was secretary of Pope Leo the Great. *Prosper Tiro. Epitoma de Chronikon, 1367 - In: Monumenta Germaniae historica, Auctores Antiquissimi, T. IX, Chronica minora, Vol I. Ed. T. Mommsen, Berolini, 1892, p.482.*

6. Plinius Secundus. *Naturaiis Historia, XVIII, 314.*

7. The data of the Paul the Deacon, the historian of the Lombards (around 720-800) must be automatically corrected, respectively, and should be taken as “3 months” instead of “3 years” (Paulus Diaconus. *Historia Romana libri XVI. Ed. H.Drovsen - MGff, Auct. Antiquiss. Berolini, 1879, T. II, XIV, 9; Cp.в этой связи: Sigonoa C. De occidental! imperio. Maiiund, 1732, S. 498.*)

8. *Liber legum Novellarum D. Valentiniani III,- In: Novellae constitutiones imperatorum Theodosii II, Valentiniani III, Maximi, Maioriani, Severi, Anthemii. Ed. G.Haenel Lipsiensis, 1844, p. 259-260*

9. Leo Magnus. *Epistola CLIX, 21 Martii an 458.- In: Patrologia Latina. Ed. J.-P.Migne, Paris,1865, T.54, p.1135-1136.*

10. Adter A. (ffrsg.) *Suidae Lexikon unter dein Wort "Kopukos". Leipzig, 1938, 3,161,346; Cp. Ulrich-Bansa O. Moneta Mediolanensis. Venedig, 1949, S. 228, Anm.22*

11. Hydatius Lemicius, *Continuatio chronicorum Hieronymianorum ad a. CCCCLXVIII* In: *UGH, Auctores Antiquissimi, T. XI. Chronica Minora, vol. II Ed/ Th. Mommsen, Bepmlim, 1894, 26, 154.*

12. *Claudii Claudiani carmina 28 (panagyricus de VI consulatu Honorii Augusti, 274, 241-242. ~In: MGH. Auct. Antiquissimi, T.X, Berolini, 1892; cp. Ambrosius St. Epistota XV, an. 383--: Patrologia Latina. Ed, J.-P, Migne, Paris, 1866, T. 16, p 998.*

13. Leo Magnus. *Sermones. - In: Patrologia Latina. Ed.J.-P. Migne. T.54, 1865, p.433-434.*

14. *Vita St.Genovefae. Ed. C.Kunsile. Leipzig, 1910; See Zhumagulov K.T. Attila’s Gallic campaigns. Pp.133-134.*

15. *Isidorus Hispalensis. Historia Gothorum. - MGH, Auct, Antiq. T.XI. Chronica minora, saec. V- VII. Ed. T. Mommsen, Berolini, Weidmannos, 1894. Vol. 2. P. 279.*

16. *Patrologia Latina, p. 59-60; Cp. Caspar E. Geschichte des Papsttums. Bd. II. Tübingen, 1933. 121-122.*

17. *Nieebur R. Glaube und Geschichte (Faith and history), deutsch von D.Schmidt. Mbnchen, P.Müller, 1951.*

[17a] Zhumagulov K.T., Sadykova R.O. *Actual Issues of Research and Teaching of Hun's History. Procedia - Social and Behavioral Sciences. 2nd Cyprus International Conference on Educational Research. – 2013. – Volume 89. – P. 308-311.*

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

ӨОЖ 341.211.3 : 364.632 (574)

МРНТИ 03.01.11https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.19

Ж.Р. Абишева¹

¹С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, т.ғ.к.,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

ГЕНДЕРЛІК САЯСАТ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ӘЙЕЛДЕРГЕ КҮШ КӨРСЕТУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі– гендерлік саясат болып отыр. Гендерлік саясат дегеніміз қоғамдық өмірдің барлық салаларында ерлер мен әйелдердің теңдігіне қол жеткізуге бағытталған мемлекеттік және қоғамдық қызмет. Кеңестік биліктің алғашқы жылдарында «әйел

теңдігі» мәселесі мемлекеттік деңгейде көтерілсе, қазіргі уақытта ол «гендерлік теңдік» деген үлкен саяси ғылымға жалғасып, осы гендерлік теңдік аясында бірқатар іс-шаралар қолға алынды.

Мақалада мемлекетіміздегі гендерлік саясаттың бекітілген негізгі бағыттары – билік құрылымдарында ерлер мен әйелдердің үйлесімді қатысуына қол жеткізу, экономикалық тәуелсіз теңдей мүмкіндікті қамтамасыз ету, қызметте өсу мен өз бизнесінің дамуы, отбасындағы теңдей құқық болуына жағдай жасау мәселелері қарастырылған. Автор әйелдер мен ерлердің теңдігіне қатысты кешенді мемлекеттік саясаттың барысы мен отбасында әйелге қатысты орын алып отырған зорлық-зомбылықты статистикалық мәліметтер арқылы талдауға тырысқан.

Түйін сөздер: Гендерлік саясат, гендерлік теңдік, стратегия, құқықтық теңдік, әйел мен ерлер, отбасы, зорлық-зомбылық, ажырасу.

Abisheva Zh.R.¹

*¹S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University, c.h.s.,
Nur-Sultan s., Kazakhstan*

GENDER POLITICS AND PROBLEMS OF VIOLENCE ABOVE WOMEN IN A MODERN PERIOD

Abstract

One of pressing questions today is gender politics. Gender politics is the government and public activity sent to the achievement of equality of rights of men and women in all spheres of public life. In the first years of soviet power a question about "equality of women" walked up a state level, but now he continues to remain in large political science about "gender equality", and within the framework of gender equality the row of measures was accepted.

In the article basic directions of gender politics are examined in a country is an achievement of equal in rights participation of men and women in a management by the state, equal economic independence, career advancement and development of business, equality of rights in family. An author tries to analyse motion of complex public policy on equality of women and men and violence in regard to women in family by means of statistical data.

Keywords: Gender politics, gender equality, strategy, legal equality, women and men, family, violence, broad patterns.

Абишева Ж.Р.¹

*¹Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, к.и.н.,
г. Нур-Султан, Казахстан*

ГЕНДЕРНАЯ ПОЛИТИКА И ПРОБЛЕМЫ НАСИЛИЯ НАД ЖЕНЩИНАМИ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД

Аннотация

Один из самых актуальных вопросов сегодня - гендерная политика. Гендерная политика - это государственная и общественная деятельность, направленная на достижение равноправия мужчин и женщин во всех сферах общественной жизни. В первые годы советской власти вопрос о «равенстве женщин» поднимался на государственном уровне, но теперь он продолжает оставаться в большой политической науке о «гендерном равенстве», и в рамках гендерного равенства были приняты ряд мер.

В статье рассматриваются основные направления гендерной политики в стране - достижение равноправного участия мужчин и женщин в управлении государством, равной экономической независимости, карьерного роста и развития бизнеса, равноправия в семье. Автор пытается проанализировать ход комплексной государственной политики по равенству женщин и мужчин и насилию в отношении женщин в семье с помощью статистических данных.

Ключевые слова: Гендерная политика, гендерное равенство, стратегия, правовое равенство, женщины и мужчины, семья, насилие, разводы.

Қазіргі жаһандану жағдайында әлемде үлкен өзгерістер орын алып, адамзат қоғамы бұрынғыдай өмір сүре алмайтындығын көрсетіп отыр. Қоғамдық-саяси өмірде соңғы он жылдықтарда болып жатқан үдерістер өткен тарихтан тағылым алып, сын көзбен қарауды талап етеді. Себебі әр халықтың өзіне ғана тән ұлттық ерекшеліктерін ескермей «мен» дегізерлік қасиеттерді қалыптастыру мүмкін емес.

Бүгінгі таңда қазақстандық қоғамда ер азаматтармен әйелдердің құқықтарын бақылау және қайта құру бойынша бірқатар іс-шаралар жасалып, қаулылар қабылданды. Қоғамға гендерлік теңдік деген ұғым терең еніп, мемлекеттік саясаттың құрамдас бөлігіне айналды. 2003 жылы 27 қарашада Үкіметтің №1190 Қаулысымен Қазақстан Республикасындағы Гендерлік саясат тұжырымдамасы мақұлданып, оның негізгі бағыттары анықталды [1]. Ол еліміздегі гендерлік саясаттың негізгі бағыттарын - ерлер мен әйелдердің билік құрылымдарына теңгерімді қатысуына қол жеткізуді, әйелдердің экономикалық тәуелсіздігі, өз бизнесін дамытуы мен мансап жолында ілгерілеуі үшін тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етуді, отбасындағы құқықтар мен міндеттердің тең жүзеге асырылуы үшін жағдайлар жасауды, жыныс нышаны бойынша зорлық-зомбылықтан азат болуды айқындады. Іле-шала Қазақстан Республикасы Президентінің 2005 жылғы 29 қарашадағы №1677 Жарлығымен Қазақстан Республикасында 2006-2016 жылдарға арналған Гендерлік теңдік стратегиясы бекітілді [2]. Стратегия 2006-2016 жылдар аралығындағы кезеңде еркектер мен әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерінің теңдігіне қол жеткізу жөніндегі міндеттердің шешілуін көздеді. Қабылданған құжатта «Қазақстан Республикасында Гендерлік теңдік стратегиясын іске асыру әйелдер мен ерлердің өздерінің өмір сүру құқықтарын жынысқа байланысты кемсітусіз іске асыруы үшін жағдай жасауға ықпал ететін болады», - деп атап өтілді.

Гендер - бұл ерлер мен әйелдердің мінез-құлқын, сондай-ақ олардың арасындағы әлеуметтік өзара қарым-қатынасты айқындайтын, олардың әлеуметтік және мәдени нормалары мен рөлдерінің жиынтығы.

«Гендер» термині әлеуметтік процестерді түсінуге арналған талдау құралы болып табылады.

Ия, тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ қоғамы әйелдер мәселесін жаңа заман талабына орай жаңаша қырынан көтере бастады. Бірақ ол жеке адамдардың немесе әйелдердің тікелей тілегі бойынша емес, дамудың объективті тарихи процесіне сәйкес, қоғамдық дамуға қатысу ауқымы мен сипатына байланысты туындады. Нәтижесінде қоғамдық-саяси және экономикалық жағдайлардың ерекшелігі ескеріле отырып, 1998 жылы елімізде әйелдер істері және отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі арнайы ұлттық комиссия құрылды. Комиссияның құрылуымен Қазақстан Республикасы әйелдері жағдайы мәселесі жөнінде ұлттық мемлекеттік саясаттың қалыптасуы басталды. Осы кезеңнен бастап «гендер» ұғымы айналымға еніп, мемлекеттік саясатта гендерлік даму принциптерінің элементтері енгізілді. Комиссияның басты мақсат-міндеті, гендерлік теңдік ұғымын көпшілікке ұғындыру еді. Себебі нарықтық экономикаға көшу көптеген адамдарды тығырыққа тіреді. Осыған байланысты әйелдерге артылар жүк ауырлады.

Тарихқа көз жүгіртсек, гендер мәселесі өткен ғасырдың 70-жылдары феминистік қозғалыстың кең өріс алуымен пайда болды. Дәл осы кезден бастап батыс ғалымдары жынысқа қатысты теңсіздік мәселесін зерттей бастады. Әйелдер тарихын зерттеушілердің жылдан жылға өсуі ұйымдық құрылымның қалыптасуына алып келді. 80-жылдардың аяқ кезінде бірнеше елдердің ғалымдарының басын біріктірген «Әйелдер тарихы бағытындағы зерттеушілердің халықаралық федерациясы» құрылды [3]. Шетелдік зерттеушілердің арасында әйелдер мәселесіне ерекше назар аударған және де гендерлік тарихқа негіз қалап берген Джоан Скотт болса [4], посткеңестік кеңістікте гендер мәселесімен кәсіби айналысып жүрген Л.П. Репина, Н.Л. Пушкарева, Л.В. Орлова, Н.А. Шведованы атап өту керек [5]. Қазақстанда Е.Найзағараева [6], Хасанова Г.А. [7], К.Ж. Әміржан [8], А.У. Таналинованың [9] және басқалардың зерттеулерінің басты тақырыбы әйелдердің саяси құқықтарын жүзеге асыру, гендерлік теңдік проблемалары болып табылады. А.Б.Самақованың «Гендерная политика в контексте социальной трансформации казахстанского общества» кандидаттық диссертациясында қазақстандық қоғамдағы гендерлік саясаттың ерекшеліктері, теңсіздіктің пайда болуының тарихи аспектісі мен гендерлік саясатты қалыптастыру контекстіндегі әйелге қатысты күш қолдану проблемасына талдау жасалды [10]. Сонымен қатар осы жолдардың авторы да ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ әйелдері мәселесіне қатысты кандидаттық диссертация қорғап [11],

кеңестік биліктің алғашқы жылдарындағы «әйел теңдігі» мәселесінің күн тәртібінен түспей, қазақ әйелдері арасындағы қоғамдық-саяси жұмыстар мен олардың барысы сол кездегі Одақтас республикада орныққан саяси жүйенің мән-мазмұнынан туындағандығын ашып көрсетеді. Демек, қазақ әйелдерінің таптық саяси санасын ояту арқылы қоғамдағы саяси процестерге жұмылдыру кезек күттірмейтін міндет еді. Себебі 20-30 жылдарда елдегі саяси-шаруашылық науқандардың табысты және мерзімінен бұрын аяқталуы әйелдер бұқарасының қатысуымен жүзеге асырылатын еді. Осы науқандарда ерекше белсенділігімен көзге түскен әйелдерді Өлкелік курстарға оқуға жіберіп, саяси білімін жетілдіріп, кеңестік басшылық органдарға қызмет барысында көтеру көзделді. Оның үстіне қазақ әйелдерін қоғамдық ұйымдар мен кеңестік органдардың жұмыстарына тарту әйелдерден кеңестік жетекшілер дайындаудың құрамдас бөлігі ретінде қарастырылды. Сондықтанда Өлкелік Комитет әйелдер арасындағы жұмысқа барлық партия ұйымдарын тартып, қазақ әйелдерін жоғарылатудың жоспарлы әдісін жасай отырып, оларды практикалық жұмыстарға бекітуді қолға алды. Қалай айтсақ та қазақ әйелдерінің арасында жүргізілген қоғамдық-саяси жұмыстар қиын да әрі күрделі процесс болды. Ұлттық сана мен таптық сананың ара жігін ажыратпай жүргізілген «тең құқылық» деген саясат қазақ әйелдерінің болмысында елеулі із қалдырды. XX ғ 20-30 жылдарында қазақ әйелдерінің арасында жүргізілген саяси-әлеуметтік шаралардың бүгінгі өмір үшін үлкен сабақтары бар. Демек, қоғам дамуының белгілі бір кезеңінің тәжірибелерін зерттеу ісінде өткенді біліп-үйренудің маңызы зор деп ойлаймыз.

Мәселені талдауда біз соңғы жылдары отандық тарих ғылымында болып жатқан түбегейлі методологиялық және теориялық тұғырларды негізге алдық. Ғылыми зерттеу әдістемесі қоғамдық құбылыстар өзгерісін және дамуын нақты зерттеуді, сондай-ақ мәліметтер жинағының барынша толық талдануы мен қарастырылуын, тарихи міндеттерді нақты шешуді талап ететін тарихилық, объективтілік принциптеріне негізделеді. Гендерлік тарихты зерттеу барысында тарихшы ғалымдардың қолданатын әдістері гендерлік психология және социологиямен астасып жатыр. Себебі әйел мен ер азаматтың тұлғалық және әлеуметтік сипатын зерттеу осы екі гуманитарлық ғылымдар аясында жүргізіледі. Зерттеушілердің жиі қолданатын бақылау әдісі арқылы тарихи деректер, ғылыми жарияланымдар сияқты мәліметтерді көптеп пайдалану негізінде зерттеуші өткен тарихқа тереңдей еніп, оның ішкі жағын зерттеуге тырысады. Әлбетте гендерлік методология әртүрлі мектеп пен бағыттағы ғалымдардың ынтымақтастығын қажет етеді.

Гендерлік саясатты бүкіл демократиялық үрдістерден көз жазбаған, озық дамыған, бәсекеге қабілетті елдердің барлығы да ұстанады. Гендерлік теңдік мәселесін өз саясатының күн тәртібінен түсірмей, тек қана сөз жүзінде айтып қана қоймай, іс жүзіне асырып отырған скандинавиялық елдер (Швеция, Финляндия, Норвегия және т.б.), Еуроодаққа кіретін елдер әлемдік аумақтағы көптеген көрсеткіштер бойынша ең озық дамыған елдер. Ендеше, әлемдегі озық елдердің қатарына кіреміз десек, интеллектуалды ұлт боламыз десек, бізге де байыпты гендерлік саясат қажет. Ұлт тек қана еркектерден тұрады немесе интеллект тек қана еркектің маңдайына жазылыпты деп айта алмаймыз. Көбіміз, дәстүрге сай, әйелдің орны – от басы, ошақ қасы деп анықтаймыз. Солай болғанын ерлер қалайды да, бірақ үйдегі отырған адамның еңбегі көзге көрінбейтіндігі, әлеуметтік мәртебеге ие болмайтындығы, жалақы төленбейтіндігі – заңды нәрсе сияқты қабылданады, сондықтан “ақша тапқыш” еркектер өзінің экономикалық үстемдігін пайдаланып, әйелін басыбайлы құлындай көреді. Бәріне топырақ шашпай-ақ қояйық, арасында көзі ашықтары, өресі биіктері де бар. Бұның бәрі де әйел баласының өзін-өзі сыйлауына, өзіне деген сеніміне нұқсан келтіреді.

Гендерлік теңдік бағытында Қазақстанда орындалып жатқан құқықтық актілер мен жобалар Орта Азиядағы бірқатар елдерге қарағанда алда келеді. Гендерлік теңдік туралы стратегияның талабы әйелдердің билікке араласуын 30 пайызға жеткізу болып табылады. Әр елде соның ішінде әсіресе Батыс елдерінде құрылған әйелдер қозғалысының талабы қоғамдағы гендерлік теңсіздікті болдырмау. Сол мақсатта гендерлік саясатқа үлкен мән беріліп, халықаралық деңгейдегі ұйымдардың (ЮНЕСКО, ЮНИСЕФ, ОБСЕ және т.б) араласуымен Гендерлік тематикалық топ құрылды. Аталған ұйым ТМД елдерінде өз жобаларын жүзеге асыру үшін қомақты қаржы бөліп, техникалық көмек жасады. Қазақстан Республикасында да әйелдердің мәртебесін көтеру, ұлт денсаулығын сақтау бағытында қыруар жұмыстар атқарылды.

Елбасымыздың «гендерлік теңдікке қол жеткізудің 2006-2016 жылдарға арналған» Жарлығында ерлер мен әйелдерді қоғамның барлық саласында теңестіру қарастырылған. Билік басында министр мен депутат әйелдер жыл өткен сайын көбейіп келеді. Әйелдер құқын қорғауға негізделген шараны іске асыру ниетінде құрамына Үкімет, құқық қорғау қызметкерлері, бейресми ұйымдар, бұқаралық

ақпарат құралдары енетін жұмысшы тобы құрылды. Осы топтың бастамасымен біраз нәтижелі жұмыстар атқарылды. Ерлер мен әйелдер арасындағы теңсіздікті жоюға бағытталған нақты қадамдар жасалды. Қалалық, облыстық Мәслихаттар мен Парламенттегі әйелдердің саны елеулі көтерілді [12].

Кесте 1.

	Жылдар								
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Әйелдердің парламентте алатын орындарының үлесі	17,8	17,8	23,8	26,2	26,2	26,7	27,6	27,4	27,6
Әйелдердің жергілікті билік органдарында алатын орындар үлесі (әкімдіктер)	-	16,94	17,00	18,17	18,41	18,80	22,16	22,10	22,19

Кестеден байқағанымыздай, Қазақстанда әйелдердің парламент пен билік органдарындағы үлес салмағы жылдан жылға өсіп отыр. Соңғы жылдары әйелдерді лауазымды қызметтер, әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық ұйымдардың жұмыстарына тарту арқылы басшылық қызметтерге көтеру іс-шаралары қарастырылған. Мұндай демеудің бұрын-соңды болмағанын айтып өтуге тиіспіз. Әйел адамның табиғатында тұрақтылық пен келісімнің рухы бар. Сондай қабілетімен республикадағы еңбек ресурсының тең жартысын құрап отырған Қазақстан әйелдері елімізді үдемелі индустриялық-инновациялық жолға қоюға өзіндік үлес қосары сөзсіз.

Бүгінгі таңда елімізде шағын және орта кәсіпкерлік саласында тер төгіп жүргендердің арасында әйелдердің үлесі 2006 жылдан 2016 жылға дейінгі аралықта 38 пайыздан 50 пайызға көтерілді. Әсіресе, әйелдердің денсаулық сақтау мен білім беру секторындағы үлесі 70 %-ға жетіп отыр [13, 30, 31 бб.]. Қазақстанда әлемдегі барлық мемлекеттердегідей жоғары білімді әйелдердің саны айтарлықтай көп. Тағы да статистикаға жүгінсек, жоғары оқу орындарындағы білім алушы контингенттің 53,86 %-ы қыз балалардың үлесіне тиеді. Магистр дәрежесін алу үшін білім алған әйелдердің үлесі 64 % болса, ғылым докторы дәрежесін алған әйелдердің үлесі 58 % құрап отыр [13, 32 б.].

Шындығына келгенде қазақ әйелдері – қоғамымыздың ең жинақы, ең серпінді күші. Қазақ әйелдерінің бойында шығыстық икемділік пен батыстық ынталылық қасиеттер қатар қонған. Содан да болар қазақ әйелдері қоғамдық-саяси жұмысқа араласқанда, алдымен жұртшылыққа пайда әкелуге ұмтылады. Әлбетте, егер де тарихқа көз жүгіртер болсақ, қазақ әйелінің орны қай қоғамда болмасын өзіндік ерекшеліктерімен айқындалып тұрады. Дәстүрлі қазақ қоғамында ерлер мен әйелдердің әрқайсысының атқаратын өз міндеттері болды. Әйелдердің рөлі бала тәрбиелеумен, үй шаруашылығын жүргізумен қатаң шектелмеген. Әйелдер де ерлермен қатар билік айтып, ел ісіне араласқан.

Ел басына күн туған кезде қорамсақ толы жебе асынып, айқайлап жауды қашырып, түйіліп келген дұшпанынан қаймықпай, өз елінің азаттығы үшін атқа қонды. XIX ғасырдың орта кезінде Қазақстанға саяхат жасаған Ресей императоры географиялық қоғамының мүшесі Н.А. Северцов қазақ әйеліне мынадай сипаттама берген екен: «Қазақ әйелдері еркін ойлылығымен ерекшеленеді, билікті мойындамайды. Ол өмір бойы бітпейтін үй тірлігінде жүрсе де күң емес, қайта ол үйдің шын мәніндегі бикесі, билеушісі, жалқау күйеу әйеліне бағынышты. Тек қонақ күту кезінде ғана күйеуінің момақан қызметшісі болып, тамақты да бірге ішпей, қалғанын ғана қанағат тұтады. Мұның өзі сол үйдің бикесі ретінде қонақтарды күту әдебімен байланысты. Қалай болғанда да қазақ еркектері ат үстінде және үйінен тысқары жерде ғана батыл болуы анық, ал қазақ әйелі керісінше, үйде тәуелсіз, толық билігі бар бике. Ауылға жау шапса, еркектер қаруын ала сала жылқыға жөнеледі, ал әйелдер ауылды қорғайды. Содан соң барып шапқан жауға ерлер лап қояды...» [14]. Орыс ғалымының жазған осы бір сипаттамасы қазақ әйелінің бейнесін жан-жақты ашып бергендей.

Ұлттың болашағы қазақ әйелінің қолында. Ұлтты өсіретін де, өшіретін де қазақ әйелі екенін ескерсек, бүгінгі таңдағы мемлекеттің әйелге қатысты жүргізіп отырған саясаты құптарлық. Бірақ та әйелге қатысты белгілі бір тұғырнаманы қабылдамастан бұрын ұлттық ерекшелікті назарға алғанымыз дұрыс болар еді.

Қазақ әйелі бұрын-соңды тарихымызда дәл қазіргідей қайраткерлік, жасампаздық дәрежеде болып көрген жоқ. Жиырма жылға толар-толмас мерзім аясында саяси аренада, мемлекеттік басқару саласында талай аруларымыз дара тұлға ретінде көрінді. «Жан-жақты жарасымды жетілген әйел жан-жақты жетілген еркекке қарағанда әлдеқайда жоғары деңгейдегі адам», - деп Ф.Ницше айтқандай, әйел қоғамның қозғаушы күші. Халықтың, оның ішінде әйелдердің бақуатты өмір сүруі мемлекеттік

саясаттың маңызды басымдықтарының бірі болып саналады. Бұл жұмыстың маңызды кезеңдерінің бірі – қоғамда, отбасында әйелдердің зорлық көрмеуін қамтамасыз ету.

Дәл бүгінгі таңда қоғамда әйелдерге қатысты күш қолдану кең етек алып отыр. Қазақстан Республикасындағы 2030 жылға дейінгі отбасы және гендерлік саясаттың Тұжырымдамасына сәйкес әрбір үшінші әйел өмір бойы ұрып-соғу, жыныстық мәжбүрлеу және т.б зорлық-зомбылыққа ұшырайды. 2015 жылы 40 мыңға жуық әйелдер ішкі істер Министрлігі жүйесіндегі әйелдерді қорғау арнайы бөліміне хабарласты. Құқықтық және психологиялық көмек алу үшін 3,5 мыңнан аса хабарласқан әйелдер дағдарыс орталықтарына орналастырылды. Жыл сайын отбасындағы құқық бұзушылық жасағаны үшін 35 000 адам әкімшілік жауапкершілікке тартылса, 8 000 адамға қатысты әкімшілік тиым салу түрінде жаза қолданады. Зорлық-зомбылық құрбандарына көмек көрсету үшін 28 дағдарыс орталықтары жұмыс жасайды [13, 32 б.]. Оны 20-сы мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс және басқа да әлеуметтік маңызды бағдарламалар арқылы грант бөлу жолымен мемлекеттік бюджет есебінен қаржыландырылады. 6 дағдарыстық орталық қызметінің негізгі бағыты адам саудасы құрбандарына көмек көрсету, 12-нің бағыты – тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарына көмек көрсету, 10-ның бағыты – зорлық-зомбылықтың барлық мәселелері бойынша консультация беру болып табылады. Барлық дағдарыстық орталықтарда сенім телефондары жұмыс істейді, олар арқылы құқықтық және психологиялық көмек қызметкерлері 20 мыңға дейін адамға қызмет көрсетеді. 2010 жылы дағдарыстық орталықтардан 22 мыңнан астам адам, соның ішінде 18,5 мың әйел көмек сұраған, уақытша баспаналар қызметін 1 мыңнан астам адам пайдаланған [15]. Бұл орталықтарда консультативті-психологиялық және заңгерлік көмекті тегін ұсынып, қажет болған жағдайда жәбірленушілерді медициналық мекемелерге жібереді, уақытша баспана береді. Тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарының толық қауіпсіздігі мен анонимділігін қамтамасыз етеді. Балалары бар әйелдер мамандандырылған дағдарыс орталығында бір айдан жарты жылға дейін бола алады.

Тұрмыстық зорлық-зомбылық отбасы-тұрмыстық қатынастар аясында бір адамның басқаға қатысты дене зардабын және психикалық зардап келтіретін немесе келтіру қаупі бар құқыққа қарсы қасақана іс-әрекеті. Көбінесе әйелдер мен балалар тұрмыстық зорлық-зомбылықтың құрбандары болып табылады. Әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылық көбінесе әлеуметтік-экономикалық жағдайдың төмен болуы себепті, сонымен қатар берекелі отбасы болып есептелетін отбасында да туындауы мүмкін. Отбасындағы зорлық-зомбылықтың төрт бар. Олар – психологиялық зорлық-зомбылық (кемсіту, тиым салу, оқшаулау, негізсіз талаптар қояды, қорқыту, үркіту, бопсалау), күш көрсету зорлық-зомбылығы (ұру, тебу, кез келген қаруды қолдану, дене жарақатын салу), экономикалық зорлық-зомбылық (балалар шығыны немесе жеке шығын үшін ақша бермеу, азық-түлікке және басқа қажеттіліктерге ақша бермейді), сексуалды зорлық-зомбылық.

Тек 2010 жылы әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықты болдырмау жөніндегі 60-тан астам профилактикалық іс-шаралар жүргізілді. Ішкі істер министрлігінің (ІІМ) Әкімшілік полиция комитеті мен Дағдарыстық орталықтар одағы арасында Ынтымақтастық туралы меморандумға қол қойылып, тұрмыстық зорлық-зомбылықты болдырмау жөніндегі іс-қимыл жоспары әзірленді.

Статистика бойынша Қазақстанда отбасындағы зорлық-зомбылық сипатындағы қылмыстардың 90 пайызға жуығы әйел адамдарға қатысты жасалады. Қазіргі қоғамда отбасылық зорлық-зомбылықтың белең алғандығы сондай 2016 жылы 21 желтоқсанда сол кездегі Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрі Т.Дүйсенованың №1079 бұйрығымен Тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарына арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсету стандарты бекітілді [16]. Аталмыш стандартта әлеуметтік қызметтер ұсыну сапасына қойылатын талаптар, әлеуметтік қызметтер көрсету көлеміне қойылатын талаптар, әлеуметтік қызметтер көрсету шарттарына қойылатын талаптар нақтыланды. Ия, соңғы жылдары елімізде әйелдерге қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтар жылдан жылға өсіп отыр. Көпшілік жағдайда қазақ әйелдері отбасының ішіндегі жағдайды сыртқа шығармауға тырысып, «тиран» күйеуінің қысымына көніп, соңы қайғылы жағдаймен аяқталып жатады. Қазақстандағы әйелдерге қатысты орын алған зорлық-зомбылықтардың біразы Алматы, Шығыс-Қазақстан, Түркістан облыстарының үлесіне тиеді. Ал төмендегі кестеде жалпы республика бойынша орын алған зорлық-зомбылықтардың әр жылдағы сандық көрсеткіштері беріліп отыр [17, 50 б.].

Кесте 2

	Жылдар
--	--------

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Әйелдерге қатысты орын алған зорлық-зомбылық	42574	78503	108752	137356	136705	65325	124298	119608	115285

Кестеден көрінетіндей, әйелдерге қатысты күш көрсету бастапқы жылдарға қарағанда соңғы жылдары біршама өскен. Кестедегі зорлық-зомбылыққа қатысты сандық көрсеткіштерді сөйлетер болсақ, біразы қызғаныштан, спирттік ішімдікті қолданғандықтан, ұрыс-керістен, мүліктік келіспеушіліктен жасалған.

Зорлық-зомбылыққа ұшырайтын әйелдердің жас ерекшелік сипаты да әртүрлі. Мәселен, бір ғана Түркістан облысындағы 2020 жылғы мәлімет бойынша күйеулерінен қысым көрген әйелдердің жас ерекшелігі төмендегіше: 18 жастан 29 жасқа дейін – 213 адам (2019 жылы – 486), 30 жастан 39 жасқа дейін – 347 (2019 жылы – 726), 40 жастан 49 жасқа дейін – 298 (2019 жылы – 625), 50-ден жоғары – 296 адам (2019 жылы – 377) [18].

Әйелге қатысты күш қолданудың соңы не ажырасуға не қайғылы жағдайға алып келеді. Ал ажырасу, некенің бұзылуы соңғы жылдары қоғамда белең алған келеңсіз құбылыстардың бірі. Британдық «The Economist» басылымының әлемдік рейтингінде Қазақстан ажырасу саны бойынша 10-орында тұр [19]. Статистикалық мәліметтерге сүйенсек, 2018 жылы 41% неке бұзылған. Ажырасудан Павлодар, Солтүстік Қазақстан облыстары алдыңғы орында. Ал 2009-2017 жылдардағы республикалық көрсеткіш төмен түспей, керісінше жыл сайын өсіп отырған. Соған сәйкес 2014-2017 жылдары бала туу көрсеткіші төмендеген [20]. Қалай айтсақ та ажырасу, некенің бұзылуы қазіргі қазақстандық қоғамның үлкен індеті болып отыр. Оның үстіне 2020 жылдың наурызында елде басталған карантин халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайына кері әсерін тигізді. Отбасында ерлі-зайыптылар жиі жанжалдасып, соңы шаңырақтың шайқалуына алып келді. Карантин кезеңінде egov.kz порталына некені тіркеу туралы 1152 өтініш, ал онлайн ажырасуға 311 өтініш түскен [21]. Өлбетте, әйелге күш қолдану, әйелдің ар-намысына, абыройына нұсқан келтіру мәселесі мемлекеттік деңгейде шешілуге тиіс. Себебі мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық негізі әйелдің қоғамда алатын орнымен анықталады. Әйел- ұлттың болашағы, әйел ұлтты жалғастырушы ана, әйел – ұлт тәрбиешісі. Баланың бойына ұлттық құндылық пен ұлылықты дарытатын да, өшіретін де әйел-ана. Олай болса Қазақстан Республикасында әйелдердің жағдайын жақсарту, әйелдер мен ерлердің теңдігін сақтау жөніндегі мемлекеттік саясаттың тұжырымдамасын өткен тарихи кезеңнің келеңді, келеңсіз тәжірибелерінен сабақ ала отырып жүргізген жөн.

Бір қуантарлығы, қазіргі Қазақстан қоғамында әйелдер өздерін, бір жағынан, отбасында – ана, сүйікті жар, шаңырақтың берекесін асырып отырған әйел ретінде көрсете білсе, екінші жағынан, өзін кәсіби маман, тұлға ретінде де танытып жатқаны жасырын емес. Біздің замандастарымыздың бір ерекшелігі, мемлекеттің саяси өміріне белсене араласып, өз пікірлерін, ойларын қымсынбай ашық айтып жүрсе де, олар ғасырлармен қалыптасқан халқымыздың әдеп пен дәстүрлерінен аттап өткен емес. Олар нәзік әйел қалпынан таймай, салт-дәстүрлерімізді бекем ұстанып келеді. Отбасы мен мемлекетіміздің тұрақты дамып, небір асуларды бағындыруының сыры да осында болса керек. Әйелдердің қоғамдағы бұл қызметі ерекше бағалануы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасындағы гендерлік саясат тұжырымдамасы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2003 жылғы 27 қарашадағы № 1190 қаулысы // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51045228#pos=5;-38
2. Қазақстан Республикасында 2006-2016 жылдарға арналған Гендерлік стратегиясын бекіту туралы ҚР Президентінің 2005 жылғы 29 қарашадағы Жарлығы // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U050001677_
3. Англ.: *International Federation for Research in Women's History.*
4. Scott, J.W. *Gender: A Useful Category of Historical Analysis* / J.W. Scott // *American Historical Review.* – 1986. – Vol. 91. – № 5.
5. Репина Л.П. *Гендерная история: проблемы и методы исследования* // *Новая и новейшая история.* – 1997. – №6., Пушкирева Н.Л. *Предмет и перспективы гендерного подхода в исторических науках* // *Пол и гендер в науках о человеке и обществе.* – Тверь, 2005., Орлова Л.В. *Гендерный аспект политического участия женщин в странах таможенного союза* // *Карельский научный журнал,* 2017 № 1 (18), Шведова Н.А. *Политические партии и гендерное равенства* // *Женщина в российском обществе,* 2016 №4 (81).

6. Найзагараева Е. Гендерная политика в современном Казахстане // Европейское сообщество, 2001 № 1.
7. Хасанова Г.А. Гендер, политика, демократия. – Алматы: Институт развития Казахстана, 2002.
8. Әміржан К.Ж. Проблемы правового обеспечения гендерного равенства в Республике Казахстан // Вестник института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, 2009 № 3.
9. Таналинова А.У. Вопросы реализации политических прав женщин в Республике Казахстан // Сибирское юридическое обозрение, 2012 № 2.
10. Самақова А.Б. Гендерная политика в контексте социальной трансформации казахстанского общества. Дисс. на соиск. учен. Степени канд. полит. Наук. Алматы, 2004. – 168 с.
11. Абишева Ж.Р. XX ғасырдың 20-30 жж. қазақ әйелдерінің арасындағы қоғамдық-саяси жұмыстар. Тарих ғылымд. кандид. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған автореферат. Алматы, 2003. – Б 30.
12. Гендерлік теңдікті қамтамасыз ету және барлық әйелдер мен қыздардың құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейту. Деректер 5.5.1 // https://stat.gov.kz/official/sustainable_development_goals/goa_05_gender_equality (20.02.2020).
13. Обзоры ОЭСР по государственному управлению // Реализация гендерной политики в Казахстане. 2017. – 122 с.
14. Қазақ тарихы, 1994 ж. № 6
15. Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенцияның орындалуы туралы баяндаманы бекіту туралы ҚР Үкіметінің 2011 жылғы 15 қыркүйектегі Қаулысы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1100001064>
16. Тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарына арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсету стандартын бекіту туралы бұйрық // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1600014701> (21.12.1016).
17. ҚР Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі // Үйдегі зорлық-зомбылық басталған жағдайда: тұрмыстық зомбылықтың алдын алу жөніндегі нұсқаулық. Нұр-Сұлтан, 2019. – 57 б.
18. <http://pavlodarnews.kz/kz/pavlodar-oblysy/zorly-zombyly-a-k-bine-o-yma-an-yelder-shyraydy/> (24.07.2020).
19. Қазақстанда әрбір екінші отбасы ажырасады – статистика // https://lenta.inform.kz/kz/kazakstanda-arbir-ekinshi-otbasy-azhyrasady-statistika_a3487098 (11.01 2019).
20. «Egemen Qazaqstan» // <https://egemen.kz/article/181540-bir-dgylda-108-mynh-adam-adgyrasqan> (1.02.2019).
21. Карантин кезінде қанша ерлі-зайыпты ажырасуға өтініш берді // <https://sputniknews.kz/society/20200424/13794032/karantin-ajyrasu-otinish.html> (24.04.2020).

References:

1. on the concept of gender policy in the Republic of Kazakhstan Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated November 27, 2003 No. 1190 // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51045228#pos=5; -38
2. Approval of the gender strategy in the Republic of Kazakhstan for 2006-2016 by the decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated November 29, 2005 // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U050001677_
3. English.: International Federation for Research in Women's History.
4. Scott, J.W. Gender: A Useful Category of Historical Analysis / J.W. Scott // American Historical Review. – 1986. – Vol. 91. – № 5.
5. Repina L. P. Gendernaya history: problems and methods of research // new and new history. – 1997. - No. 6., Pushkareva N. L. subject and perspective of gender approach in historical sciences // gender and gender in science about man and society. Tver, 2005., Orlova L. V. Genderny aspect of women's political participation in the customs union // Karelian scientific journal, 2017 No. 1 (18)., Shvedova N. A. political parties and gender Ravenna // women in the Russian society, 2016 No. 4 (81).
6. Naizagarayeva E. gender politics in modern Kazakhstan // European Community, 2001 No. 1.
7. Khasanova G. A. gender, politics, democracy. - Алматы: Institute of development of Kazakhstan, 2002.
8. Amirzhan K. zh. problems of legal provision of gender equality in the Republic of Kazakhstan // Bulletin of the Institute of legislation and legal information of the Republic of Kazakhstan, 2009 No. 3.

9. Tanalinova A. U. issues of implementation of political rights of women in the Republic of Kazakhstan // *Siberian legal review*, 2012 No. 2.
10. Samakova A. B. gender politics in the context of social transformation of the Kazakh society. Diss. "no," he said. "what?" "No," she said. *Polit. Nook*. Almaty, 2004. - 168 P.
11. Abisheva zh.R.20-30 of the XX century. social and political work among Kazakh women. *History science*. Candide. abstract prepared for obtaining an academic degree. Almaty, 2003. - P 30.
12. ensuring gender equality and empowering all women and girls. Data 5.5.1 // https://stat.gov.kz/official/sustainable_development_goals/goa_05_gender_equality (20.02.2020).
13. review of the OECD on state management // implementation of gender policy in Kazakhstan. 2017. - 122 P.
14. *Kazakh history*, 1994 No. 6
15. resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated September 15, 2011 on approval of the report on the implementation of the convention on the elimination of all forms of discrimination against women // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1100001064>
16. order on approval of the standard for the provision of special social services to victims of domestic violence // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1600014701> (21.12.1016).
17. Ministry of Information and public development of the Republic of Kazakhstan // in case of domestic violence: instructions for the Prevention of domestic violence. Nur-Sultan, 2019. - 57 p.
18. <http://pavlodarnews.kz/kz/pavlodar-oblysy/zorly-zombyly-a-k-bine-o-yma-an-yelder-shyraydy/> (24.07.2020).
19. every second family gets divorced in Kazakhstan – statistics // https://lenta.inform.kz/kz/kazakstanda-arbir-ekinshi-otbasy-azhyrasady-statistika_a3487098 (11.01 2019).
20. «Egemen Qazaqstan» // <https://egemen.kz/article/181540-bir-dgylda-108-mynh-adam-adgyrasqan> (1.02.2019).
21. How many spouses filed for divorce during quarantine // <https://sputniknews.kz/society/20200424/13794032/karantin-ajyrasu-otinish.html> (24.04.2020).

МРНТИ 03.20.11

УДК 327.82 <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.20>

Аскербек А.А.¹

¹Докторант кафедры «Международных отношений»
Евразийского национального университета им Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан, Казахстан

ЭФФЕКТИВНОСТЬ САНКЦИЙ КАК ИНСТРУМЕНТА ВЛИЯНИЯ

Аннотация

Экономические санкции могут быть привлекательными инструментами политики для ряда правительств, желающих повлиять на поведение отдельно взятой страны. С экономической точки зрения санкции, исходя из своей природы, могут привести к изменениям, которые оборачиваются против иницилирующей их стороны. В литературе нет убедительных доказательств того, что экономические санкции являются эффективным инструментом внешней политики. Тем не менее, количество санкционных эпизодов растет, и в последние годы данный инструмент является все еще популярным.

В данном исследовании проведен анализ механизма работы санкций, и проблем, с которыми сталкиваются страны при применении санкций в качестве инструмента внешней политики. В центре внимания пример введения санкций стран Западом против Российской Федерации. Выводом исследования является аргументированное доказательство того факта, что экономические санкции также является источником экономических издержек для стран их иницилирующих, а также стран поддерживающих их введение. Страна, столкнувшаяся с санкциями, может развить торговые отношения с третьими сторонами, не входящими в санкционную коалицию. В исследовании отмечается, что санкции в основном принимаются в дополнение к дипломатическим и другим

формам дауления. Санкционный механизм и технологии их введения находятся в постоянном развитии. Все чаще используются так называемые «умные» санкции, которые нацелены на финансовые операции, деловую активность, а также частных лиц, для ограничения свободы их передвижения. В исследовании отмечается, что при принятии различных санкционных мер сложно произвести точную оценку степени достижения конечных результатов. Выявлено, что более высокая эффективность влияния достигается при комплексном использовании мер, политического и экономического характера. В то же время, несмотря на выявленные недостатки использования экономических санкций и отсутствие доказательств их эффективности, можно утверждать, что они являются более предпочтительным вариантом в сравнении с военным вмешательством. В то же время, санкции не всегда являются гарантией предупреждения возникновения военного столкновения.

Ключевые слова: экономические санкции, эффективность, внешняя политика, международные отношения

Аскербек А.А.¹

*¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
"Халықаралық қатынастар" кафедрасының докторанты
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан*

ЫҚПАЛ ЕТУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕГІ САНКЦИЯЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа

Экономикалық санкциялар жеке бір елге әсер етуді қалайтын бірқатар үкімет үшін саясаттың тартымды құралы болып келуі мүмкін. Санкцияларды экономикалық тұрғыдан алып қарайтын болсақ, олар бастамашы тараптың өзіне қарсы болатын өзгерістерге соқтыруы ықтимал. Экономикалық санкциялар сыртқы саясаттың тиімді құралы болып табылатыны туралы еш әдебиетте нақты дәлел жоқ. Дегенмен, санкциялардың саны өсіп келеді және де соңғы жылдары бұл тәсіл жиі қолданылады. Бұл зерттеуде санкциялардың жұмыс механизміне және сыртқы саясат құралы ретінде санкцияларды қолдану кезінде елдер тап болатын мәселелерге талдау жасалған. Ресей Федерациясына қарсы батыс елдерінің санкцияларын енгізудің мысалы басты назарда. Зерттеу қорытындысы бойынша экономикалық санкциялар оларды бастамашы елдер, сондай-ақ оларды енгізуді қолдайтын елдер үшін экономикалық шығындардың көзінше айналатынын дәлелдейді. Санкцияларға тап болған ел санкция коалициясына кірмейтін үшінші тараптармен сауда қатынастарын дамытуы мүмкін. Зерттеуде санкциялар негізінен дипломатиялық және басқа да қысым түрлеріне қосымша ретінде қабылданатыны көрсетілген. Санкциялық механизм және оларды енгізу технологиялары тұрақты даму үстінде. Қаржы операцияларына, іскерлік белсенділікке, сондай-ақ жеке тұлғаларға олардың жүріп-тұру еркіндігін шектеу үшін бағытталған "ақылды" санкциялар жиі қолданылады. Зерттеуде түрлі санкциялық шараларды қабылдау кезінде түпкілікті нәтижелерге қол жеткізу дәрежесін дәл бағалау қиын екені көрсетілген. Ықпал етудің неғұрлым жоғары тиімділігіне саяси және экономикалық сипаттағы шараларды кешенді пайдалану кезінде қол жеткізілетіні анықталды. Сонымен қатар, экономикалық санкцияларды пайдаланудың анықталған кемшіліктеріне және олардың тиімділігі дәлелдемелерінің жоқтығына қарамастан, олардың әскери араласумен салыстырғанда неғұрлым қолайлы нұсқа болып табылатынын айтуға болады. Бұған қоса санкциялар әскери қақтығыс туындау мүмкін деген ескертудің кепілі бола алмайды.

Түйін сөздер: экономикалық санкциялар, тиімділік, сыртқы саясат, халықаралық қатынастар

Assel Askerbek¹

*¹ PhD candidate of International Relations Department of
Eurasian National University named after L.N. Gumilyov
Nur-Sultan, Kazakhstan*

THE EFFECTIVENESS OF SANCTIONS AS AN INSTRUMENT OF INFLUENCE

Abstract

Economic sanctions can be attractive policy tools for a number of governments that want to influence a country's behavior. From an economic point of view, sanctions, based on their nature, can lead to changes that turn against the initiating party. There is no convincing evidence in the literature that economic sanctions are an effective foreign policy instrument. However, the number of sanctions episodes is growing, and in recent years, this tool is still popular.

This study analyzes the mechanism of the work of sanctions, and the problems that countries face when applying sanctions as a foreign policy tool. The focus is on the example of the imposition of sanctions by the West against the Russian Federation. The conclusion of the study is well-reasoned evidence of the fact that economic sanctions are also a source of economic costs for the countries initiating them, as well as countries supporting their introduction. A country faced with sanctions may develop trade relations with third parties that are not members of the sanctions coalition. The study notes that sanctions are mainly taken in addition to diplomatic and other forms of pressure. The sanction mechanism and technologies for their introduction are in constant development. Increasingly, the so-called "smart" sanctions are used, which are aimed at financial transactions, business activity, as well as private individuals, to limit their freedom of movement. The study notes that when taking various sanctions measures, it is difficult to make an accurate assessment of the degree of achievement of the final results. It was revealed that a higher effectiveness of influence is achieved with the integrated use of measures of a political and economic nature. At the same time, despite the identified shortcomings in the use of economic sanctions and the lack of evidence of their effectiveness, it can be argued that they are a preferable option in comparison with military intervention. At the same time, sanctions are not always a guarantee of preventing a military clash.

Keywords: economic sanctions, efficiency, foreign policy, international relations

1. Введение

Использование экономических санкций, как инструмента влияния значительно участилось в последние годы. В тоже время исследователями не найдено убедительных доказательств того, что экономические санкции являются эффективным инструментом внешней политики. Использование санкций варьируются от простого выражения неудовлетворенности до изменения политической обстановки в конкретной стране. Чем выше уровень амбиций и предполагаемых изменений, тем сложнее достичь подобных целей. Задача усложняется в случае введения экономических санкций странами в индивидуальном порядке. Даже когда санкции поддерживаются группами стран коллективно и в идеале подпадают под решение, принятое ООН, что, несомненно, придает им самую сильную международную и дипломатическую поддержку и легитимность, даже в таком случае успех не гарантирован. Время, которое обычно требуется для согласования действий правительств в поддержку санкций и достижения соглашения о принимаемых мерах, часто дает стране, в отношении которой вводятся экономические санкции широкие возможности для создания альянсов и поиска альтернативных каналов развития своей экономической активности, что в конечном счете, подрывает эффективность вводимых санкций. Проведенное исследование литературы и анализ фактов свидетельствуют о том, что успешность санкционных мероприятий не высока. На основании чего возникает вопрос о целесообразности использования экономических санкций против таких стран, как России (после ее вмешательства во внутренние дела Украины).

В исследовании проанализированы проблемы, возникающие при использовании санкций в качестве эффективного инструмента политики. Учитывая трудности, связанные с эффективностью санкций, их следует рассматривать в основном как дополнительные инструменты политики, дополняющие дипломатические и другие формы влияния.

2. Методы исследования

При проведении исследования использовался обзор теоретической литературы, рассматривались теоретико-методологические аспекты рассматриваемой проблемы, а также был проведен анализ исследований различных авторов касательно определения и санкций, как инструмента экономической и внешней политики. Проведено рассмотрение известных санкционных кейсов; ключевое место в исследовании уделено эпизодам санкций в отношении Российской Федерации, начиная с 2014 года.

3. Результаты исследования

3.1 Теоретические и практические аспекты применения экономических санкций

Существует довольно большое количество исследований по экономическим санкциям, в то же время практика их использования значительно отличается от теории. Следует отметить, что санкции по своей сути вступают в противоречие с основными целями Всемирной торговой организации (ВТО): основная цель ВТО - либерализация торговли, тогда как цель экономических санкций - ограничение торговли, и, как правило, по неэкономическим причинам. Санкции предназначены для того, чтобы лишить страны экономических выгод, которые можно получить за счет торговли. В контексте ВТО понятие санкций также часто связано с ответными действиями, возникающими после завершения процесса урегулирования споров в ВТО: в соответствии с процедурами урегулирования споров в ВТО, сторона, состоящая в споре, может быть уполномочена отозвать уступки с целью возместить убытки, понесенные в результате неоправданного торгового действия. Ответное действие, возникающее в результате торговых споров ВТО, следует логике поддержания или, скорее, восстановления баланса прав и обязанностей между членами, когда на них влияет страна, применяющая политику, несовместимую с ВТО. Данные вопросы выходят за рамки исследования и далее не рассматриваются.

Экономическая теория санкций в значительной степени основана на ряде предпосылок в отношении торговли и того, как на нее могут повлиять санкции, и которые зачастую расходятся с практикой. В теории также не учитывается поведение людей и ответные меры, в том числе со стороны лидеров стран, которые сталкиваются с санкциями и которые могут серьезно подорвать эффективность санкций.

Хуфбауэр, Шотт и Эллиотт утверждают, что экономические санкции имеют очень ограниченные возможности для достижения поставленных целей [1]. Эти представления широко поддерживаются Ван Бергейк и Ван Марревик [2]. В работах М. Смитса также выражены сомнения по поводу эффективности экономических санкций в качестве инструмента политики и их использования на примере Ирана [3]. Эффективность санкций сегодня еще больше снижается из-за растущей взаимозависимости между рынками. Становится все труднее выделить экономические аспекты, которые могут эффективно навредить стране, подвергаемой санкциям без последствий для стран, принимающих эти ограничительные меры.

Экономические санкции представляют собой политику ограничения торговли между государствами, в т.ч. такие инструменты как «экономический бойкот» и «эмбарго». Бойкот - это отказ покупать товары и услуги у поставщика, а эмбарго подразумевают, что страну - покупателя ограничат в поставках товаров и услуг. Сфера применения санкций, варьируется в каждом конкретном случае и может включать в себя политику полной изоляции с разрывом экономических и торговых отношений – самый сложно достижимый вариант. Введение полного эмбарго - довольно редкая практика, США использовали эмбарго против Кубы начиная с 1962 года. По оценке кубинского Национального института экономических исследований, за 1962-2017 гг. ущерб для Кубы в результате эмбарго составил 130 млрд. долларов США. По мнению кубинских властей, «блокада» (так официальная Гавана называет эмбарго) со стороны США остается главным препятствием для развития экономики страны [4].

В последние годы время санкционная политика в отношении Кубы несколько смягчилась. В 2015 Барак Обама восстановил дипломатические отношения США с Кубой.

Экономические санкции, введенные в отношении Северной Кореи, также имеют далеко идущие последствия и были еще более усилены Соединенными Штатами в конце февраля 2018 года. Опыт введения санкций против Северной Кореи показал, что они не являются гарантией полной блокировки торговых и экономических отношений.

История попыток изолировать ЮАР в течение многих десятилетий (чтобы положить конец режиму апартеида), показал, что вклад экономических санкций был сомнителен, в виду того, что санкции в значительной степени были обойдены. Апартеид закончился, но мало кто будет утверждать, что это стало результатом санкций, введенных в отношении Южной Африки как таковой. Санкции усилили давление, но считается, что быстрое развитие внутренней политики и, в частности, роли бывшего президента Нельсона Манделы, во многом определили переход в Южной Африке от белого меньшинства к правительству черного большинства и логическое окончание апартеида.

Механизм, посредством которого экономические санкции, как считается, достигают своих конечных целей с экономической точки зрения, вступает в противоречие с теорией международной

торговли, которая предполагает, что мировое экономическое благосостояние максимизируется в условиях свободной торговли. Шведские экономисты Б. Олин [5] и Э. Хекшер [6], рассмотрели вопросы торговли и специализации. Ключевой элемент их теории заключается в том, что для разных товаров требуются разные пропорции факторов, а разные страны имеют разные относительные коэффициенты. Страны будут иметь тенденцию иметь сравнительные преимущества в производстве товаров, в которых более интенсивно используются их наиболее распространенные факторы, поэтому каждая страна в конечном итоге будет экспортировать свои товары с большим количеством факторов в обмен на импортируемые товары, в которых интенсивно используются дефицитные факторы. Поэтому торговля не является «игрой с нулевой суммой», в которой одна сторона получает только то, что проигрывает другая. Весь мир выигрывает от торговли, и обе стороны торгового процесса так или иначе могут существовать, как имея торговые отношения, так и без него. Из их теории следует, что любое ограничение торговли, и в частности защита отдельных рынков путем повышения тарифов или применения прямых ограничений на импорт посредством квот, фактически снизит общий уровень благосостояния.

Теория экономической войны, разработанная М. Кемпом по сути, основана на аннулировании основных положений теории Хекшера-Олина [7]. Эмбарго вызовет шок предложения, а бойкот изолирует страну-мишень от мирового рынка, а результатом будет потеря благосостояния. В зависимости от относительного баланса сил между участвующими странами и важности их экономического взаимодействия (например, большая и маленькая страна), навязывающая сторона может снизить уровень доходов и благосостояния другой страны до неприемлемо низкого уровня. Более слабая сторона столкнется с ухудшением условий торговли, и ожидается, что в результате она будет вынуждена подчиниться и принять навязываемые условия поведения.

Одна из слабых сторон теории Кемпа заключается в том, что она по существу основана на модели отношений двух стран, имеющих сильную взаимозависимость до введения санкций и, следовательно, уязвимость. На практике мироустройство динамично по своей природе и обусловлено наличием более сложных торговых связей между всеми странами. Эти новые реалии возникают в результате быстрого роста мировой торговли, процессов глобализации, появления глобальных производственных сетей, мирового разделения производственных процессов и труда.

Упрощенный подход также означает, что критическое условие успешности санкций уже выполнено. Предполагается, что у конкретно взятой страны мало возможностей избежать санкций. Усиливается взаимозависимость рынков и появление глобальных цепочек создания дополнительной стоимости (ГЦДС), возросшая роль торговли услугами, электронной коммерции и роли прямых иностранных инвестиций (ПИИ) в качестве альтернативного способа проникновения на рынки. Кроме того, санкции часто обходятся путем участия в торговле с третьими сторонами, отказывающимися их соблюдать.

Экономические санкции могут даже иметь обратный эффект. Так лидеры используют наложенные на их страну санкции в качестве объяснения низких показателей роста национальных экономик и благосостояния своих стран вместо констатации факта провала проводимой ими экономической политики. Это может привести к тому, что эти страны во главе со своими лидерами будут еще больше сопротивляться санкциям, что еще больше затруднит достижение поставленных целей инициаторами санкций. Это утверждение подтверждается на примере Саддама Хусейна, который после применения санкций стал еще более решительным в проводимой внешней и внутренней политике, а также в его противостоянии внешнему давлению, что в конечном итоге привело к военной интервенции в Ирак [7].

Признавая ограничения и недостатки в классической литературе по санкциям и опираясь на несколько исследований, проведенных в этой области, Саджад Фараи Дизаджи и Ван Бергейк разработали динамическую модель санкций, учитывающую различные ситуации и приводящую к различным сценариям [8]. Они установили, что *«во-первых, социальные последствия экономических санкций могут выходить далеко за рамки эпизода санкций, и, во-вторых, ухудшение на начальном этапе превзойдет улучшение во время восстановления, которое наступает либо на втором этапе, либо когда действие санкций прекращается»*. Поэтому они приходят к выводу, что *«затраты на введение санкций превышают выгоды от отмены санкций»* [8].

Учитывая возросшую взаимозависимость и тесную сеть экономических, торговых и инвестиционных отношений между западными странами, экономические санкции сработают с меньшей вероятностью. Большое разнообразие источников предложения и мобильность капитала,

способствуют замене товаров и услуг другими поставщиками. Производственные процессы интернационализированы через инвестиционные решения транснациональных корпораций. Кроме того, торговля все чаще характеризуется внутриотраслевой или даже внутрифирменной торговлей, в отличие от межотраслевой торговли, что затрудняет поиск конкретного товара, который может быть адекватно выделен для санкций. Это рассуждение относится в меньшей степени к расширению торговли с развивающимися странами, которые часто имеют менее диверсифицированную упаковку производства и экспорта и, таким образом, кажутся более уязвимыми. Но даже в этом случае трудно эффективно применять санкции.

В прошлом большое внимание уделялось значению стратегических товаров, которые могут иметь решающее значение в экономической войне. Было высказано мнение о том, что страны будут особенно уязвимы, если они будут лишены доступа к стратегическим товарам, что создаст дефицит и проблемы в их экономике. Теория стратегических товаров первоначально применялась в отношении торговли между Востоком и Западом во время холодной войны в частности в отношении бывшего Советского Союза. Координационный комитет по экспортному контролю (КОКОМ), созданный вскоре после Второй мировой войны, должен был помешать Советскому Союзу и Китаю приобретать технологические товары и материалы, которые имели стратегическое значение. В 1994 году КОКОМ был упразднен после ослабления напряженности на Востоке и Западе, и нет никаких доказательств того, что КОКОМ помешал СССР и Китаю развить свой экономический потенциал из-за мер, принятых в отношении стратегических товаров.

Иран и Северная Корея также смогли развивать свои ядерные программы, и это несмотря на тот факт, что требуемые ресурсы и, в частности, требуемая технология, как считалось, не находится в свободном доступе на рынках.

Касаемо вопроса о продолжительности санкций, а также краткосрочных последствиях по сравнению с более долгосрочным периодом, то исследования, проведенные Г. Хуфбауэром, И. Шоттом, К. Эллиоттом и Б. Оегг, показывают, что экономические санкции теряют свою эффективность после первого и второго года, что объясняет 55% успешных эпизодов санкций, а затем они демонстрируют крутой спад эффективности [9].

Дизаджи и Ван Бергейк в эмпирическом анализе установили, что экономические санкции могут быть успешными в течение первых двух лет после реализации [8]. Они нашли *«сильное и последовательное доказательство существенного первоначального экономического воздействия санкций, которое ослабевает в конце периода»* [8]. Они создали набор комплексных моделей (VAR) для проверки своего предположения на примере иранской нефти. Исследователи обнаружили, что экономическое влияние нефтяного бойкота на иранскую экономику явилось значительным, появились экономические издержки, которые послужили стимулом для перехода к более демократичной обстановке. В то же время эффект являлся значительным только в первые два года и становится отрицательным через шесть-семь лет, отражая, что даже краткосрочные санкционные издержки уменьшаются из-за экономической корректировки [8].

Поскольку страна, на которую налагаются санкции, с большей вероятностью станет со временем менее уязвимой к санкциям, это еще раз подчеркивает необходимость скорейшего осуществления санкций, чтобы помешать стране организовать сопротивление санкциям, и тем самым подорвать их эффективность. Страна может наращивать запасы и предпринимать дипломатические шаги для создания союза с дружественными странами и развития импортозамещающей отрасли или перенаправления торговых отношений на новых экономических партнеров. Положение и роль третьих сторон и их участие имеет решающее значение.

Роль такого рода альянсов (с третьими сторонами) была изучена Б. Рано, который исследовал 96 примеров санкций, введенных Соединенными Штатами в течение 50 лет. Поведение третьих стран во многом будет зависеть от экономических выгод, которые они могут получить [10].

Таким образом, крайне важно, чтобы страны, вводящие экономические санкции, принимали быстрые решения и запускали санкционный механизм в максимально короткие сроки. Но на практике это сложно осуществимо, особенно когда санкции требуют согласования с Организацией Объединенных Наций.

Необходимо учитывать и другие факторы, касающиеся использования санкций в качестве политического инструмента. Эффективность экономических санкций не всегда зависит от уязвимости страны, подвергающейся санкциям, и поэтому не может гарантироваться. Так как экономические санкции зачастую являются экономическим инструментом, направленным на

достижение политических целей. При этом сложно оценить вклад санкций в достижение определенного результата. В случае России быстрое падение цен на нефть на мировых рынках, оказало более глубокое влияние на российскую экономику, чем введенные санкции.

Не менее важен факт отсутствия четко определенных и конкретных целей санкций, в результате чего санкции часто остаются в силе дольше, чем это необходимо. Чем конкретнее определены цели санкций, тем легче оценить, когда цель достигнута, что позволяет отменить санкции. При отсутствии четко определенных целей нет ясности, когда необходимо отменять санкции, особенно, если цели так и не были достигнуты.

Несмотря на слабость санкций и недостаточную их эффективность, они являются предпочтительным инструментом политики, если способствуют предотвращению вооруженных конфликтов. Но эти два подхода часто идут рука об руку, и санкциям не всегда предоставляется достаточно времени, чтобы быть эффективными. Одним из примеров является интервенция в Ираке в 1990 году, когда были введены первые санкции, а затем быстро последовала военная интервенция, что перевесило экономические санкции как таковые. В случае с Ираком, проявленная агрессия в отношении Кувейта дала политическим лидерам возможность избавиться от режима Саддама Хусейна [3]. Аналогичная ситуация произошла с бывшей Югославией в 1980-х годах, когда вооруженное вмешательство дополняло экономические санкции. В случае с Югославией международное сообщество решило, что ему необходимо вмешаться, чтобы остановить то, что было признано как акты геноцида в регионе. В обоих случаях санкциям не было предоставлено достаточно времени, необходимое для достижения эффекта, и поэтому сейчас трудно оценить, что произошло бы без военного вмешательства.

Взаимосвязь между санкциями и вооруженным конфликтом изучалась М. Риксоном и П. Валленстином, которые рассмотрели их во взаимодействии с учетом роли Организации Объединенных Наций [11].

В случае конфликта Российской Федерации и Украины («Крымский вопрос» и восточные территории Украины) западные лидеры решили воздержаться от военной интервенции и сосредоточиться на экономических и политических санкциях. И канцлер Германии, и президент США исключили военное вмешательство, которое могло бы обострить ситуацию. Для повышения эффекта от санкций их часто сочетают с другими мерами воздействия, такими как оказание давления на конкретных лиц: высокопоставленных чиновников, крупных бизнесменов, общественных и культурных деятелей и т.д. с целью ограничения их передвижения, блокировки капитала и т.д. Такие инструменты («черные списки») активно используются США.

3.2 Санкции против Российской Федерации

В ответ на действия России в отношении территорий Украины США и ЕС ответили экономическими санкциями.

Санкции, принятые против РФ, включали смешанный пакет экономических, финансовых и дипломатических санкций [13]. В том числе рассматривалась возможность введения спортивных санкций для зимней Олимпиады в Сочи в 2014 году, по аналогии с 1980 годом, когда США бойкотировали Олимпийские игры в СССР. В марте 2014 года Херман ван Ромпей, являясь председателем Европейского совета заявил: *«Санкции - это не вопрос возмездия, а инструмент политики. Не цель сама по себе, а средство для достижения цели. Наша цель - прекратить действия России против Украины, восстановить суверенитет Украины - и для достижения этого нам необходимо решение на основе переговоров»* [13]. Его заявление подтверждает идею, что санкции должны являться дополнительным инструментом политики, а не единственной мерой, принятой для достижения ее цели.

Принятые санкции включили в себя замораживание активов для физических и юридических лиц, ограничения на финансовые операции с российскими копаниями, ограничения на нефтепродукты, а также на экспорт двойного назначения. С весны по лето 2014 последовало увеличение санкционного давления рядом дополнительных мер, в том числе введение «черных списков» в отношении конкретных персон российского истеблишмента [14]. Таким образом, санкции затронули ряд высокопоставленных российских чиновников и политиков, запретив им въезд в Соединенные Штаты и заморозив их активы и имущество за рубежом [15].

По мнению А. Портанского санкции повлияли на доверие к России и, *«привели к оттоку капитала и ухудшению инвестиционного климата, который никогда не был особенно хорошим»* [14].

В России произошло серьезное падение курса национальноной валюты: в 2014 году рубль потерял почти 50% своей стоимости. Бывший министр экономического развития и торговли РФ Герман Греф (кстати, сам попавший в январе 2018 года в «кремлёвский список» Минфина США), указал, что *«санкции оказывают серьезное влияние на способность банка занимать деньги»* [13].

Отдельные рыночные условия могут также иметь решающее значение в эпизодах санкций против РФ: вскоре после введения санкций, международный рынок нефти продемонстрировал стремительное и сильное падение. Это было совпадением, которое значительно усилило воздействие санкций. Цены на нефть упали до крайне низкого уровня, достигнув минимума - почти 30 долларов США в начале января 2016 года, в отличие от уровня свыше 100 долларов США в начале 2014 года. Падение цен на нефть объясняется рядом факторов, не связанных с санкциями, в том числе продолжающимся экономическим спадом, что приводит к снижению экономического спроса во всем мире и быстрому росту добычи и развития нефти в Соединенных Штатах, которые стали чистым экспортером нефти.

Кроме того, ОПЕК решила придерживаться своей политики по поддержанию уровня добычи нефти. Последствия этих событий привели к значительному дисбалансу бюджета, а также к оттоку капитала. Российскому Центробанку пришлось использовать свои резервы для поддержки рубля, но безрезультатно, поскольку он продолжал обесцениваться.

Бывший министр финансов России Алексей Кудрин предупредил, что санкции могут привести к депрессии в российской экономике и падению ВВП на 1-1,5%, что, по его мнению, «не пагубно для экономики» [14]. Следует отметить, что это заявление было сделано задолго до падения цены на нефть. Покупательская способность граждан РФ упала, и многие товары, ранее доступные россиянам оказались больше не доступны, при этом практически отсутствовали отечественные заменители. Был отмечен рост инфляции и снижение уровня государственных резервов.

По мнению С. Сутырина, А. Коваля и О. Трофименко российская экономика не диверсифицирована настолько, чтобы эффективно для санкций. Авторы утверждают, что экономика сильно зависит от импорта товаров и сырья для производства [16]. Россия также слабо связана с глобальными цепочками добавленной стоимости и продолжает сильно зависеть от экспорта сырья, который на 70 % состоит из минеральных продуктов (в первую очередь углеводородов). Это намного выше, чем доля машин и транспорта (около 5% от экспорта) и которые составляют почти половину всего импорта. Также основные статьи импорта включают агрохимию, пищевое и сельскохозяйственное оборудование. Исследователи считают, что России необходимо диверсифицировать свое производство и активизировать свои усилия по подключению к ГЦДС. Это будет не только выгодно для российской экономики в глобальном масштабе, но и уменьшает уязвимость экономики перед санкциями. Сходную точку зрения высказывает В. Мау, который утверждает, что *«Россия сталкивается со структурными проблемами и нуждается в либерализации экономики, что обеспечило бы необходимую модернизацию для институционального роста и модернизации государства всеобщего благосостояния»* [17].

Рассмотрение этих факторов получило дальнейшее развитие в исследованиях И. Бонда, С. Одендала и Дж. Ранкина, которые рассмотрели, как экономически взаимосвязаны ЕС и Россия, а также в какой степени ЕС экономически больше зависит от России, чем Россия от ЕС. Санкции имели негативные последствия в результате ответных действий России. Из-за торговой зависимости ЕС от России, европейские фермеры сильно пострадали в результате российского запрета на импорт фруктов, овощей, мяса, молочных продуктов, рыбы и других продуктов питания. По данным Комиссии ЕС, санкции, снизили экономический рост ЕС в 2014 году на 0-3% и на 0,4% в 2015 году [12]. Экспорт ЕС в Россию сократился на 12,1%, а экспорт России в ЕС снизился на 13,5% [15].

Санкции часто рассматриваются как инструмент внутренней политики. В стране, вводящей санкции, руководство может продемонстрировать свою решимость и способность действовать в интересах своей страны и мирового сообщества. Но этот инструмент также может использоваться и страной, на которую нацелены санкции, как контрмера. Российское руководство использовало этот прием, и провело внутреннюю информационную кампанию, в которой сложная экономическая ситуация, в которой находится страна, была связана с введенными против нее санкциями, а также проводилось освещение мер правительства и президента страны по нейтрализации последствия санкций.

Президент России В. Путин стал более популярным среди основной массы электората после аннексии Крыма и поддержки украинских сепаратистов. Он также сумел извлечь выгоду из санкций,

используя их для укрепления сплоченности, что ведет к естественному сопротивлению санкциям и подрывая их эффективность [12].

После введенных санкций Россия встала на путь замены ЕС как своего ключевого торгового партнера, а также диверсификации своей торговли путем поиска более тесных отношений с другими странами [15].

Э. Море, Ф. Джумелли и Д. Бастиат-Ярош провели исследование, которое касается таких стран, как Китай, Индия, Бразилия и Турция, а также Аргентина, Беларусь и Чили. В среднесрочной и долгосрочной перспективе зависимость России от иностранных товаров и услуг для внутреннего потребления и ее поставок товаров и услуг на внешние рынки может существенно измениться. Эти последствия, будут более ощутимыми для традиционных и географически близких торговых партнеров России (в частности ЕС), чем для Соединенных Штатов, которые имеют довольно незначительную долю торговли с Россией [15].

В исследовании также отмечается, что некоторые страны не присоединились к коалиции стран, поддерживающих санкции против РФ, как например Южная Корея. Также и среди ряда стран коалиции существует растущее нежелание возобновить санкции, учитывая упущенные рыночные возможности. Следовательно, в рамках санкционной деятельности создание коалиции это одна задача, а объединение уже другая.

4. Обсуждение результатов

Использование санкций варьируются от простого выражения неудовлетворенности до изменения политической обстановки в конкретной стране. Санкции предназначены для того, чтобы лишить страны экономических выгод, которые можно получить за счет торговли. Экономическая теория санкций в значительной степени основана на ряде предпосылок в отношении торговли и того, как на нее могут повлиять санкции, и которые зачастую расходятся с практикой. Механизм, посредством которого экономические санкции, как считается, достигают своих конечных целей с экономической точки зрения, вступает в противоречие с теорией международной торговли, которая предполагает, что мировое экономическое благосостояние максимизируется в условиях свободной торговли.

Экономические санкции могут иметь обратный эффект. Так лидеры используют наложенные на их страну санкции в качестве объяснения низких показателей роста национальных экономик и благосостояния своих стран вместо констатации факта провала проводимой ими экономической политики. Возросшая популярность президента В. Путина и проводимой им антисанкционных мер и политики объединения нации полностью подтверждают данное утверждение.

Это приводит к тому, что эти страны во главе со своими лидерами будут еще больше сопротивляться санкциям, что еще больше затруднит достижение поставленных целей инициаторами санкций. Страна, на которую налагаются санкции, с большей вероятностью станет со временем менее уязвимой к санкциям. Поэтому крайне важно, чтобы страны, вводящие экономические санкции, принимали быстрые решения и запускали санкционный механизм в максимально короткие сроки. Но на практике это сложно осуществимо.

Другим важным фактором, определяющим эффективность введения санкций, является наличие экономических издержек по их поддержанию в странах, которые иницируют и поддерживают санкции. Они связаны с потерей деловых контрактов и сокращения, либо прекращения торговли (в зависимости от масштаба санкций). Эти расходы должны нести потребители и налогоплательщики стран - инициаторов санкций. Такого рода издержки могут быть значительными, они даже могут свести на нет состоятельность экономических обоснований и политическую готовность страны участвовать в санкциях.

Следует отметить потери, которые понесла иницирующая санкции сторона от своих же санкций. Исходя из общего объема торговли (экспорта и импорта), России для ЕС примерно в пять раз важнее, чем наоборот. В ЕС покупает более половины российского экспорта, что эквивалентно почти 10% производства экономики России [12]. Взаимозависимость между этими двумя экономиками также объясняется, что Россия обладает «силой возмездия», имея возможность лишить Запад поставок энергоносителей и, в частности, газа, от которого европейские страны сильно зависят. А также альтернативными направлениями поставок своих товаров, в т.ч. включая Китай. Всегда будут страны, которые предпочитают использовать экономические выгоды от санкций. В октябре 2014 года Россия и Китай заключили около 40 соглашений, связанных с финансами и технологиями [13]. Россия также обращается к Бразилии и другим латиноамериканским странам за импортом

продовольствия, чтобы компенсировать потери в результате запрета на импорт сельскохозяйственной продукции из других стран.

Рассматривая ситуацию с Россией и введенными против нее санкциями, следует отметить сложность определения эффективности санкционных мероприятий, т.к. на санкции произошло наложение кризиса на международном рынке нефти с обрушением цен. В России падение цен на нефть оказало более существенное влияние на национальную экономику, чем санкции как таковые. Падение цен лишило правительство столь необходимых доходов и подчеркнуло уязвимость мало диверсифицированной экономики России перед внешними потрясениями. Граждане этой страны почувствовали на себе ухудшение экономики вне четкой корреляции с лишь введенными Западом санкциями. Именно по этой причине было принято решение конкретно нацелить на российских политических лидеров так называемые «умные санкции».

В результате исследований чего возникает закономерный вопрос: почему, учитывая историю слабых результатов санкций, страны продолжают прибегать к данному инструменту?

Во первых: санкции, являются более сильным выражением несогласия, чем просто политические заявления. Санкции предназначены для того, чтобы эти заявления имели весомую форму, склоняя лидеров к диалогу.

Во вторых, лидеры, инициирующие санкции демонстрируют своему электорату, проявление воли и конкретные действия, направленные на отстаивание интересов своей страны и инициативу во внешней политике. Т.е. санкции также имеют влияние на внутреннюю политику страны.

Таким образом, можно считать, что экономические санкции являются мощным инструментом внешней политики, а не инструментом экономической политики.

Учитывая, что санкции действовали в течение 6-ти лет, и установлена обратная связь между продолжительностью санкций и их эффективностью, вероятность того, что они и далее будут достигать своей цели, уменьшается.

Весьма маловероятно, что Россия откажется от своих притязаний на территории Украины, и вхождение Крыма в состав РФ уже свершившийся факт. Таким образом, возникает вопрос о дальнейшем сценарии действий. И. Бонд и другие авторы считают, что *«Западу, безусловно, необходимо коллективно пересмотреть, насколько его санкции достигают своих целей. Если они неэффективны или эффективны лишь частично, то у США, ЕС и других стран, которые ввели санкции против России, есть ряд альтернатив»* [12].

Предложения авторов включают в себя следующие пять вариантов:

1. Продолжить санкционные меры, ожидая, что их эффект будет расти со временем. Концепция такова, что санкции являются собой постоянный политический сигнал о том, что аннексия территории Украины нелегитимна.

2. Решение об отмене санкций, по аналогии с ситуацией после вторжения России в Грузию в 2008 году.

3. Поддержка цели санкций с дальнейшей коррекцией самих санкций.

4. Сохранение санкций с корректировкой их цели.

5. Коррекция и санкций и цели [12].

Вариант, который будет выбран, пока остается открытым, но анализ показал, что сохранение санкций с ожиданием того, что в долгосрочной перспективе они будут работать, нереально и не подтверждается доказательствами. В какой-то момент необходимо принять решение относительно продолжительности и объема санкций.

5. Выводы

Хотя применение экономических санкций может быть политически привлекательным инструментом политики, их эффективность все еще спорна. Вопрос о том насколько они действительно способствуют достижению политических изменений, которые в основном являются целью принимаемых мер, остается в большей мере открытым. Так существуют примеры из санкционной практики, когда они являются неэффективными и, даже дорогостоящими, из которой возникает вопрос - какова в таком случае причина для дальнейшего применения странами экономических санкций?

В настоящем исследовании утверждается, что санкции демонстрируют готовность и решимость правительств действовать и выходить за рамки политической риторики. Априори санкции кажутся мощным инструментом и генерируют экономические издержки, но исследованием подтвердился тот факт, что эти затраты несут обе стороны. Кроме того, есть третьи стороны, желающие

воспользоваться ситуацией ради своих экономических и политических интересов, тем самым снижая эффективность санкций. Что может привести к смене торговых партнеров и созданию новых альянсов и, таким образом, увеличить расходы, по крайней мере, для одной из сторон. С учетом того, как развивается международная торговля, глобализация производства и растущую взаимозависимость торговых отношений между странами, эффективность экономических санкций снижается еще больше.

Рассматриваемые санкционные кейсы, показали, что санкции редко применяются изолированно и в основном дополняют другие меры, включая дипломатию. Учитывая сочетание различных мер, становится еще сложнее оценить эффективность экономических санкций как таковых. Кроме того, могут появиться другие экономические и / или внешние факторы, не связанные с санкциями, что еще больше усложнит анализ при оценке вклада санкций в возможное разрешение конфликта. Как было рассмотрено в некоторых случаях для введенных санкций не отводится необходимого времени, прежде чем начинаются военные действия.

В центре проведенного исследования - ключевой эпизод санкций введенных Западом против Российской Федерации. Россия оказалась экономически уязвимой, учитывая ограниченную диверсификацию своей экономики и высокую зависимость от сырья. Утверждалось, что, хотя санкции привели к экономическим трудностям, проблемы, возникшие для российской экономики, также были вызваны другими внешними и не связанными с санкциями факторами. Действительно, и из-за ряда совпавших обстоятельств на российскую экономику повлияли резкое снижение цен на нефть, падение валюты, переток капитала и сокращение ее ВВП. Тем не менее, нет никаких признаков того, что санкции приведут к прекращению кризиса и напряженности в отношениях с Украиной. Один из основных инициаторов санкций (Евросоюз) также и сам пострадал от введенных санкций, а коалиция, поддерживающая санкции, со временем ослабляется.

В заключение, подводя итог исследования, отмечается, что не смотря на все слабые стороны, экономические санкции всегда предпочтительнее военных действий. В то же время, санкционные меры обходятся дорого и не являются односторонними: инициаторы санкции, могут в конечном итоге пострадать от них сами.

Список использованной литературы:

1. Хуфбауэр Г. Шотт И. и Эллиотт К. Пересмотр экономических санкций: история и текущая политика // Вашингтон, округ Колумбия: Институт международной экономики. - 2007.- С. 212-215
2. Ван Бергейк и Ван Марревик. Экономические санкции: скрытая стоимость нового мирового порядка // Экономика международной безопасности: Очерки в честь Яна Тинбергена. Лондон: Мак Миллан, -2010. С.168-182.
3. Смитс М. Экономические санкции против Ирака: идеальный случай? // Журнал мировой торговли, вып.. 24. № 6 декабря 2005 года.
4. Торгово-экономическое эмбарго со стороны США нанесло Кубе ущерб в \$130 млрд. Официальный сайт ТАСС. [Электронный ресурс] - Режим доступа: URL: <https://tass.ru/ekonomika/4622420> (01.12.2019).
5. Олин Б. Межрегиональная и международная торговля. - М.: Дело, 2004. - С. 91.
6. Хекшер Э. Ф. Влияние внешней торговли на распределение дохода // Под ред. А. П. Киреева. - Вехи экономической мысли. Т.6. Международная экономика. - М.: ТЕИС, 2006. -С. 154-173.
7. Кемп. М.С. Чистая теория международной торговли // Прентис Холл, Инк.. Нью-Джерси. -1964.
8. Дизаджи С.Ф., Ван Бергейк. Потенциальный успех на ранней стадии и окончательный провал экономических санкций: подход VAR с применением к Ирану // *Journal of Peace Research*, 26 июня 2013, 50 (6). С.721-736.
9. Хуфбауэр Г., Шотт И., Эллиотт К., и Оегг Б. // Пересмотр экономических санкций, 3-е издание, Вашингтон, округ Колумбия: Институт международной экономики Петерсона. - 2008. С.25-29.
10. Рано, Б. Альянсы и торговля с санкционированными государствами, исследование экономических санкций США, 1950-2000 // Журнал разрешения конфликтов. - Т. 56, № 3, июнь 2012 г., -С. 547-572.
11. Риксон М. и Валленстин П. Направленность санкций и прекращение вооруженных конфликтов: первые шаги на пути к новой программе исследований // *Международные дел.* - Т. 91, выпуск 6, ноябрь 2015 г. -С. 1387-1398.
12. Бонд И., Одендал С., Ранкин И.. Политика и экономика санкций против России // *Центр Европейских реформ.* - март 2015. – С.154-187.
13. Нельсон Р. Санкции США в отношении России: экономические последствия // *Исследовательская служба Конгресса.* - Вашингтон: февраль 2015. – С.478-488.

14. Портанский А. Снижение санкций, новая реальность для российской экономики // *Global Affairs* - 23 сентября 2014. – 147 с.
15. Морет Э., Бирстекер Т., Джумелли Ф., Поретла К., Вебер М., Бастиат-Ярош Д., Бобоча К. Новый сдерживающий фактор? Международные санкции против России за кризис на Украине: Воздействия, затраты и дальнейшие действия // *Программа изучения международного управления*. – Женева: - 12 октября 2016 г. - 21с.
16. Сутырин С., Коваль А.Г., Трофименко О. Интеграция в многостороннюю торговую систему и глобальные производственно-сбытовые цепочки; дело России в разделе // *Подключение к глобальным рынкам, проблемы и возможности: тематические исследования, представленные на Кафедре ВТО, Спб.:* 2016. С. 106-107.
17. Мау В. Россия нуждается в реформах, а не в войне за санкции // *Global Affairs*. - 25 сентября 2014 г. – С.224-227.

References:

1. Hufbauer, G. Schott, I. and Elliott, K. *The revision of economic sanctions: History and current policy.*: Institute of International Economics. - 2007. - p. 212-215
2. Van Bergijk and Van Marrevik. *Economic sanctions: the hidden cost of the new world order* // *The Economics of International Security: Essays in Honor of Jan Tinbergen*. London: Macmillan, -2010. pp. 168-182.
3. Smits M. *Economic sanctions against Iraq: the perfect case?* // *Journal of World Trade*, vol.. 24. No. 6 December 2005.
4. *The US trade and economic embargo caused \$130 billion in damage to Cuba*. Official website of TASS. [Electronic resource] - Access mode: URL: <https://tass.ru/ekonomika/4622420> (01.12.2019).
5. Olin B. *Interregional and international trade*. - М.: Delo, 2004. - p. 91.
6. Heckscher E. F. *Influence of foreign trade on income distribution* // Edited by A. P. Kireev. - *Milestones of economic thought*. Vol. 6. *International Economics*. - Moscow: TEIS, 2006. - pp. 154-173.
7. Kemp. M. C. *Pure theory of international trade* // Prentice Hall, Inc.. New Jersey. -1964.
8. Dizaji S. F., Van Bergijk. *The potential success at an early stage and the ultimate failure of economic sanctions: a VAR approach with an application to Iran* // *Journal of Peace Research*, June 26, 2013, 50 (6). Pp. 721-736.
9. Hufbauer G., SCHOTT, And., Elliott K., and B. Oegg // *the Review of economic sanctions*, 3rd edition, Washington, DC: Peterson Institute for International Economics. - 2008. p. 25-29.
10. Rano, B. *Alliances and trade with sanctioned states, a study of US economic sanctions, 1950-2000* / *Journal of Conflict Resolution*.- Vol. 56, No. 3, June 2012, - pp. 547-572.
11. Rixon M. and Wallenstein P. *The direction of sanctions and the cessation of armed conflicts: the first steps towards a new research program* // *International Affairs*-vol. 91, issue 6, November 2015-pp. 1387-1398.
12. Bond I., Odendal S., Rankin I. *Politics and Economics of Sanctions against Russia* // *Center for European Reforms*. - March 2015. - p. 154-187.
13. Nelson R. *US sanctions against Russia: economic impact* // *Congressional Research Service*. - Washington: February 2015. - pp. 478-488.
14. Portansky A. *Reducing sanctions, a new reality for the Russian economy* // *Global Affairs* - September 23, 2014. - 147 p.
15. Moret E., Birsteker T., Jumelli F., Poretla K., Weber M., Bastiat-Yarosh D., Bobocca K. *A new deterrent? International sanctions against Russia for the crisis in Ukraine: Impacts, costs and further actions* // *Program for the Study of International Governance*. - Geneva: - October 12, 2016-21с.
16. Sutyryn S., Koval A. G., Trofimenko O. *Integration into the multilateral trading system and global supply chains; the case of Russia in section* // *Connect to global markets, challenges and opportunities: case studies presented at the Department of WTO, SPb.:* 2016. S. 106-107.
17. Mau V. *Russia in need of reform, and not in the war of sanctions* // *Global Affairs*. - September 25, 2014 – Pp. 224-227.

УДК 325.1

МРНТИ11.25.59 <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.21>

Абжаппарова А.А.¹

*¹Доктор PhD, Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби
Aigul.abzhapparova@kaznu.kz*

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ МИГРАЦИЯ КИТАЙСКИХ СТУДЕНТОВ: ФАКТОР КОРОНАВИРУСА

Аннотация

В статье рассматривается динамика образовательной миграции китайских студентов и влияние угрозы распространения «коронавируса» на студенческую миграцию из Китая. Китай является одной из ведущих стран, отправляющих студентов учиться за границу. К концу последнего десятилетия число китайских студентов за рубежом стало самой большой группой иностранных студентов в мире.

Смертельная вспышка «коронавируса» оказала серьезное влияние на международную мобильность студентов. Австралия, Новая Зеландия, США и Сингапур были в числе стран, которые с начала февраля 2020 года запретили въезд иностранцам, выезжающим из Китая, в то время как тысячи китайских студентов вернулись обратно в Китай.

Статья написана в рамках научного проекта Министерства образования и науки Республики Казахстан "Образовательная миграция из Казахстана: факторы, тенденции и социально-политические последствия".

Ключевые слова: образовательная миграция, молодежь, Китай, студенты, университеты.

Абжаппарова, А.А.¹

*¹PhD докторы, ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Aigul.abzhapparova@kaznu.kz*

ҚЫТАЙ СТУДЕНТТЕРІНІҢ БІЛІМ КӨШІ-ҚОНЫ: КОРОНАВИРУС ФАКТОРЫ

Аңдатпа

Мақалада қытай студенттерінің Білім көші-қонының динамикасы және "коронавирустың" таралу қаупінің Қытайдан студенттік көші-қонға әсері қарастырылады. Қытай студенттерді шетелге оқуға жіберетін жетекші елдердің бірі болып табылады. Соңғы онжылдықтың соңында шетелдердегі қытай студенттерінің саны әлемдегі ең үлкен шетелдік студенттер тобына айналды.

"Коронавирустың" өлімге ұшырауы студенттердің халықаралық ұтқырлығына елеулі әсер етті. Австралия, Жаңа Зеландия, АҚШ және Сингапур 2020 жылдың ақпан айынан бастап Қытайдан шығатын шетелдіктерге кіруге тыйым салынған елдер қатарында болды, ал мыңдаған қытай студенттері Қытайға қайта оралды.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым Министрлігінің "Қазақстанның білім беру көші-қоны: факторлар, үрдістер және әлеуметтік-саяси салдарлар" атты ғылыми жобасы аясында жазылған.

Түйінді сөздер: білім беру көші-қоны, жастар, Қытай, студенттер, университеттер.

Abzhapparova A.A.¹

¹PhD, Al-Farabi Kazakh National University

EDUCATIONAL MIGRATION OF CHINESE STUDENTS: CORONAVIRUS FACTOR

Abstract

The article examines the dynamics of educational migration of Chinese students and the impact of the threat of the spread of "coronavirus" on student migration from China. China is one of the leading countries that send students to study abroad. By the end of the last decade, the number of Chinese students abroad had become the largest group of international students in the world.

The deadly coronavirus outbreak has had a major impact on international student mobility. Australia, New Zealand, the United States and Singapore were among the countries that have banned entry for foreigners leaving China since the beginning of February 2020, while thousands of Chinese students have returned to China.

The article is written within the framework of the scientific project of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan "Educational migration from Kazakhstan: factors, trends and socio-political consequences".

Key words: educational migration, youth, China, students, universities.

В 1978 году на подступах к политике реформ и открытости Дэн Сяопин принял принципиально важное решение: ежегодно отправлять на учебу за рубеж три тысячи студентов и ученых. Он считал, что если хотя бы 15% из них вернуться – это будет большой выигрыш для страны [1]. В настоящее время Китай стал мировым лидером по количеству студентов, обучающихся за рубежом, а доля возвращающихся достигла примерно трети от их числа. С 1978 по 2009 год около 1,62 миллиона человек покинули Китай для обучения за рубежом [2]. Согласно данным института статистики ЮНЕСКО, в период с 2013 по 2017 гг. число студентов, выезжающих из Китая для получения образования стабильно росло. В 2017 году 928090 студентов из Китая обучались в различных университетах мира [3].

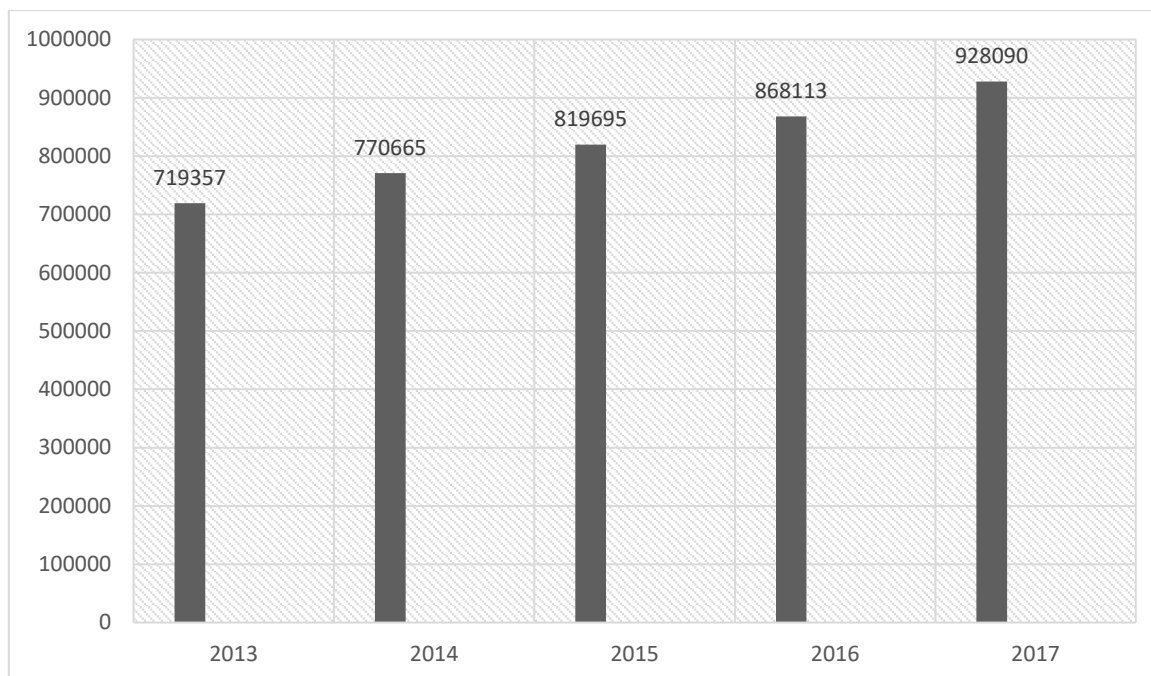

Рис. 1. Количество китайских студентов зарубежом

В первую очередь китайскую молодежь привлекают Соединенные Штаты и Англия, а также Австралия и Япония. Это страны, которые находятся на переднем крае технического прогресса и, следовательно, способны вступающему в трудовую жизнь поколению широкие возможности для предпринимательской, преподавательской, научной и т.д. деятельности. Молодой

человек, приехавший из-за рубежа, имеет шанс интегрироваться в эту жизнь или, приобретя соответствующий профессиональный багаж, найти достойное место у себя дома в передовых сегментах экономики, обновленных с помощью технологий из тех же стран.

По данным Статистического института ЮНЕСКО за 2017 год, 10 стран, где обучаются большинство студентов из Китая [4]:

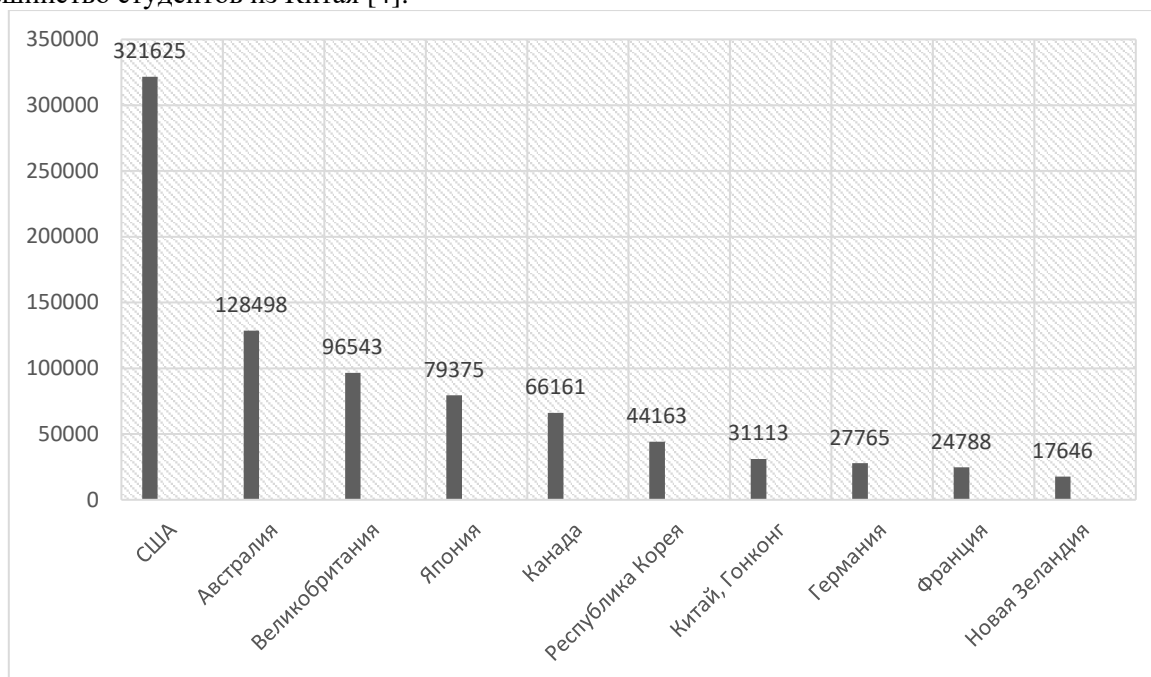

Рис. 2. Количество студентов из Китая за 2017 год

К концу последнего десятилетия число китайских студентов за рубежом стало самой большой группой иностранных студентов в США. На самом деле Китай по-прежнему является одной из ведущих стран, отправляющих студентов учиться за границу, и этот спрос на иностранное образование остается высоким. Основные причины, по которым китайские студенты предпочитают получать высшее образование за рубежом, заключаются в следующем:

1. Китайские студенты оценили перспективы будущего трудоустройства как одну из главных причин обучения за рубежом. Среди китайских студентов и их родителей существует твердое убеждение, что иностранное образование улучшит перспективы трудоустройства и карьерного роста.

2. Намерение переехать в страну обучения является важной причиной для выбора иностранного образования. Китайская молодежь считает, что обучение за рубежом облегчит им переезд в другую страну.

3. Изучая новую культурную среду и обучаясь в другой образовательной системе, многие студенты верят, что у них будет более богатый опыт, чем если бы они учились в своей родной стране.

4. Очень важной причиной является вступительный экзамен в Китае (Gaokao) - один из самых напряженных периодов времени для китайских студентов и их родителей. В Китае это самый важный экзамен для всех выпускников средней школы, которые хотят получить высшее образование. Поэтому многие родители стараются избежать психологического стресса для своих детей и делают выбор в пользу зарубежных вузов. Следует отметить, что родители оказывают большое влияние на своих детей при выборе профессии и страны обучения.

5. На мотивационные установки китайской молодежи также влияют их друзья, которые учатся в другой стране. Это не всегда является главным фактором, но может быть одной из причин, побуждающих студента выезжать за границу. По их мнению, поездка на зарубежное обучение открывает новые возможности для установления личных и профессиональных отношений с людьми со всего мира.

6. Китайские студенты также считают, что обучение за рубежом дает им качественное образование. Это происходит потому, что иностранные школы предлагают более гибкую среду обучения, с большим акцентом на улучшение умственных навыков студента, таких как лидерство,

командная работа и принятие решений. Обучаясь в англоязычной стране, студенты могут изучать и совершенствовать свои языковые навыки [5-7].

Коронавирус, или COVID-19, вызвал разрушительные волновые эффекты и значительные сбои в работе промышленных предприятий во всем мире. Чтобы изучить влияние коронавируса на сектор высшего образования, в особенности на динамику студенческой мобильности, Британское агентство ранжирование университетов QS [8] провела опрос среди потенциальных иностранных студентов, повлиял ли угроза заражения коронавирусом на их планы учиться в иностранных вузах.

По состоянию на 26 февраля 2020 года результаты опроса показали, что обнадеживающие 61% респондентов заявили, что глобальный кризис здравоохранения не повлиял на их планы учиться за рубежом, в то время как 27% заявили, что это так.

Из тех респондентов, чьи планы были затронуты коронавирусом, 37% заявили, что теперь они намерены отложить свой въезд на следующий год, что говорит о том, что влияние на набор иностранных студентов в учебные заведения может быть кратковременным.

Кроме того, 33% заявили, что теперь они намерены учиться в другой стране, и только 11% заявили, что больше не хотят учиться за границей.

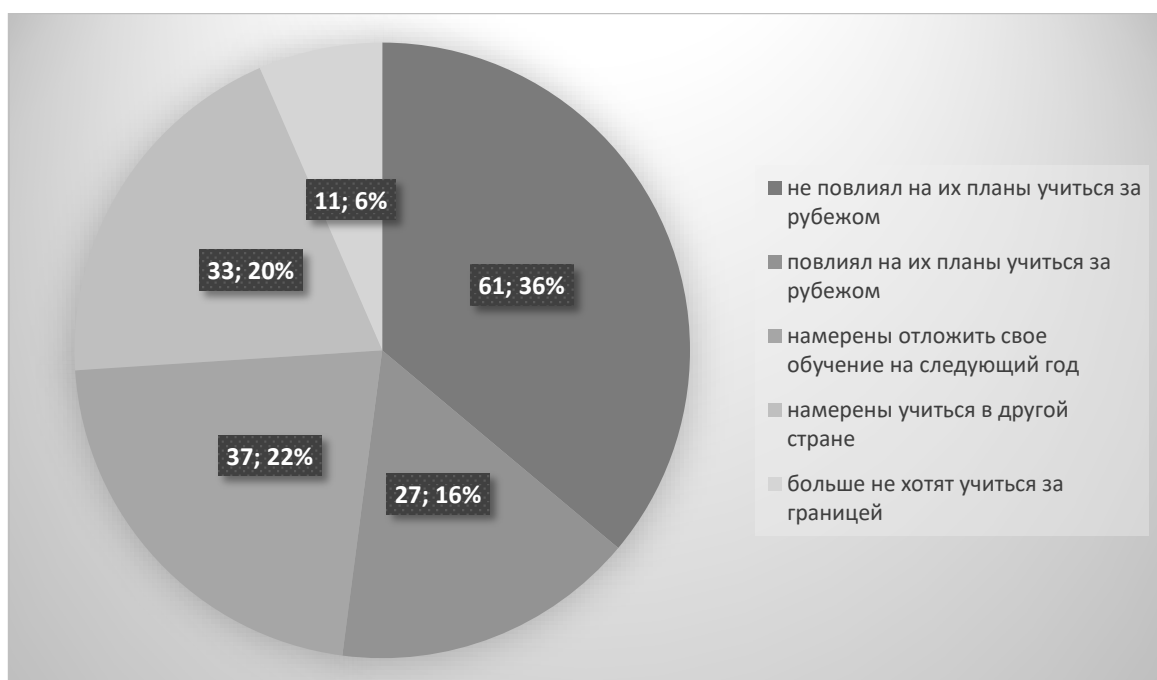

Рис. 3. Результаты опроса Британского агентства ранжирование университетов QS

С начала января 2020 года многие страны ввели запрет на въезд иностранным гражданам, выезжающим из Китая, в результате чего многие студенты-китайцы были вынуждены отложить свое обучение в иностранных вузах.

Из-за продолжающейся вспышки коронавируса ключевые вступительные экзамены для поступления в зарубежные школы и университеты отменяются, что рушит планы китайской молодежи поступить в иностранный вуз. К примеру, совет колледжа, который организует стандартизированный тест Scholastic Assessment Test, или SAT [9], для приема в колледжи США, отменил тест 14 марта 2020 года для всех зарегистрированных студентов, путешествующих из Китая в другие места для прохождения экзамена.

Вступительные экзамены в аспирантуру, GRE и GMAT, а также тесты на знание английского языка IELTS и TOEFL также были отменены в марте 2020 года, сообщило Национальное управление по экзаменам в области образования Китая. Второй месяц подряд тестируемые не смогли сдать экзамены в Китае, а регистрационные сборы за все тесты были возвращены.

В связи с продолжающимися отменами экзаменов китайские студенты могут пропустить сроки подачи заявок в лучшие университеты мира. Падение приема китайских студентов может нанести

удар по учебным заведениям, особенно в США, Великобритании и Австралии, которые в последние годы все больше зависят от доходов китайских плательщиков сборов.

Если рассмотреть влияние студентов из Китая в экономическое развитие стран-обучения, то в 2017 году около 900 000 китайских студентов обучались в различных иностранных высших учебных заведениях. Примерно половина из них обучались в США или Австралии, вложив миллиарды долларов в их экономику.

Не известно, сколько из 360 000 китайских студентов, обучающихся в США, были за пределами страны, когда 31 января 2020 года в США был введен запрет на въезд и выезд, незадолго до того, как многие университеты должны были возобновить обучение. Но когда Австралия ввела свои ограничения в начале февраля, власти подсчитали, что 56% китайских студентов (около 106 680 человек) все еще находились за границей. Семестр должен был начаться в конце февраля-начале марта.

Студенты из Китая, крупнейшего источника иностранных студентов в США. В США китайские студенты внесли в экономику США в 2018 году 14,9 миллиарда долларов [10], а в 2019 году - 22 миллиардов долларов, несмотря на двухлетнюю торговую войну, согласно правительственным данным. Число заявок в Великобританию также возросло.

Образование является одним из основных секторов в Австралии, который, по мнению экспертов, а также Центрального банка, в наибольшей степени пострадает от вспышки коронавируса.

Китайские студенты составляют самую большую часть иностранных студентов в Австралии, составляя около 0,6% ВВП страны. В Австралии 23,3% общего дохода университетов приходилось на иностранных студентов в 2017 году, а китайские студенты составляли более 38% всех международных обучающихся в 2018 году. В общей сложности международное образование внесло 37,6 миллиарда австралийских долларов [11] (25 миллиардов долларов) в австралийскую экономику в 2018-2019 финансовом году. Данные департамента образования показали, что в 2019 году [12] в местных учебных заведениях различного уровня обучалось более 261 000 китайских граждан. В секторе высшего образования 37,3% иностранных абитуриентов были из материкового Китая.

В марте 2020 года Австралийские университеты разрешили некоторым студентам из материкового Китая обойти ограничения на поездки и вернуться к учебе. Австралийские университеты более подвержены влиянию китайского рынка, чем институты других стран – девять ведущих университетов страны полагаются на китайских студентов в общей сложности на 2,8 миллиарда австралийских долларов (1,85 миллиарда долларов) в год в качестве дохода от обучения. Международная ассоциация образования Австралии предупредила о возможном ударе в размере от \$ 6 млрд до \$ 8 млрд, если китайские студенты не смогут посещать первый семестр, сообщает Financial Times [13].

В связи с этим многие университеты предприняли ряд мер по привлечению и поддержке китайских студентов. К примеру Западный Сиднейский университет заявил, что он предлагает пострадавшим студентам единовременный взнос в размере 1500 австралийских долларов (993 доллара США) для компенсации расходов, если они решат транзитом перебраться в другую страну.

Австралийский национальный университет заявил, что все пострадавшие китайские студенты – около 4000 из них – смогут получить до 5000 долларов в качестве компенсации расходов, понесенных в связи с запретом на поездки, если они останутся зачисленными после 3 июня 2020 года. Университет также оказывает финансовую помощь студентам, которые принимают дистанционное участие на первом семестре.

Университет Сиднея сообщил, что он предоставил доступ к онлайн-поддерживаемому обучению для 800 курсов и отложил начало семестра для небольшого числа курсов в бизнес-школе. Около 14 000 его студентов из Китая остаются за границей [14].

Университет Мельбурна заявил, что он предлагает гранты поддержки в размере до 7500 долларов США, чтобы помочь пострадавшим студентам с непредвиденными расходами, понесенными из-за запрета на поездки [15].

В заключении, нужно отметить, что не только молодежь Китая заинтересована в обучении в иностранных вузах, но сами принимающие страны готовы принять на обучение абитуриентов из Китая. Как показывает статистика, китайские студенты ежегодно приносят миллионы (в случае США и Австралии - миллиарды) долларов в экономики принимающих стран. Однако распространение коронавируса затормозило образовательную миграцию молодежи по всему миру, что негативно повлияло на образовательный рынок многих стран, в особенности крупных образовательных центров

как США, Австралия, Великобритания и т.п. Несмотря на то что многие вузы перешли на дистанционное обучение, и предлагают целые курсы бесплатного онлайн обучения, многие китайские студенты предпочитают отложить свое обучение или же взять академический отпуск. Это побуждает вузы некоторых стран пойти на определенные действия, как оказание финансовой помощи, предоставление грантов и т.п., чтобы заинтересовать китайских студентов продолжить свое обучение.

Список использованной литературы:

1. Zweig D., Rosen S. *How China trained a new generation abroad*. 2003. URL: <https://www.scidev.net/global/migration/feature/how-china-trained-a-new-generation-abroad.html>_(date of appeal: 10.05.2020);
2. С 1978 по 2009 гг. около 1,62 млн. китайцев выехали за границу на учёбу. *China study: Russian-Chinese Foundation for culture and education 2010*. URL: <http://china-study.ru/news/show/id/532>(date of appeal: 11.05.2020);
3. UNESCO: *online data card for international student mobility*. URL: <http://education-events.ru/2014/05/16/uis-unesco-international-student-flow> (date of appeal: 10.05.2020);
4. *Global Flow of Tertiary-Level Students*. Институт статистики ЮНЕСКО. URL: <http://uis.unesco.org/en/uis-student-flow> (date of appeal 12.05.2020);
5. *Nine reasons why Chinese students choose to study abroad*. *The times higher education: weekly British magazine specializing in news and other matters of higher education*. 2018. URL: <https://www.timeshighereducation.com/student/advice/nine-reasons-why-chinese-students-choose-study-abroad>. (date of appeal 12.07.2018).
6. *Chinese Students' Motivations for Studying in the United States*. *Journal of International Students*. Volume 7, Issue 2 (2017), pp. 257-269. ISSN: 2162-3104 Print/ ISSN: 2166-3750 Online. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1129138.pdf>_(date of appeal 12.05.2020);
7. *More and Younger: Outbound Student Mobility Among Chinese High School Students*. *World Education News & Reviews*. URL: <https://wenr.wes.org/2017/04/more-and-younger-outbound-student-mobility-among-chinese-high-school-students> (date of appeal 12.05.2020);
8. *How to Mitigate the Impact of Coronavirus on International Student Recruitment*. QS Quacquarelli Symonds. 2020. URL: <https://www.qs.com/how-to-mitigate-the-impact-of-coronavirus-on-international-student-recruitment> (date of appeal 14.05.2020);
9. *SAT for Chinese Students Scrapped, Dashing Dreams of Foreign Education*. *The Bloomberg Media Distribution*. 2020. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-02-18/next-virus-casualty-chinese-students-foreign-education-dream> (date of appeal 14.05.2020);
10. *Leading Places of Origin Fact Sheets for Open Doors®*. the Institute of International Education. 2019. URL: <https://www.iie.org/Research-and-Insights/Open-Doors/Fact-Sheets-and-Infographics/Leading-Places-of-Origin-Fact-Sheets> (date of appeal 15.05.2020);
11. *International education makes significant economic contribution*. Australian Government. Department of Education, Skills and Employment. 2020. URL: https://ministers.dese.gov.au/tehan/international-education-makes-significant-economic-contribution?utm_source=miragenews&utm_medium=miragenews&utm_campaign=news(date of appeal 16.05.2020);
12. *International student data summary 2019*. Australian Government. Department of Education, Skills and Employment. 2019. URL: <https://internationaleducation.gov.au/research/International-Student-Data/Documents/MONTHLY%20SUMMARIES/2019/December%202019%20End%20of%20year%20summary.pdf> (date of appeal 17.05.2020);
13. *Coronavirus exposes western universities' reliance on China*. *Financial times*. 2020. URL: <https://www.ft.com/content/b3429de6-4dec-11ea-95a0-43d18ec715f5> (date of appeal 18.05.2020);
14. *Australia universities let Chinese students get around a travel ban. Critics warn it could spread the coronavirus*. CNBS Newsletter. 2020. URL: <https://www.cnbcs.com/2020/03/05/coronavirus-australia-let-chinese-students-circumvent-travel-ban.html>(date of appeal 15.05.2020);
15. *Supporting students affected by coronavirus (COVID-19)*. URL: <https://about.unimelb.edu.au/newsroom/news/2020/february/supporting-students-affected-by-coronavirus-covid-19>(date of appeal 25.05.2020).

References:

1. Zweig D., Rosen S. *How China trained a new generation abroad*. 2003. URL: <https://www.scidev.net/global/migration/feature/how-china-trained-a-new-generation-abroad.html> (date of appeal): 10.05.2020);
2. *From 1978 to 2009, about 1.62 million Chinese went abroad to study*. Chinese Research: Russian-Chinese Foundation for Culture and Education 2010. URL: <http://china-study.ru/news/show/id/532> (date of appeal: 11.05.2020);
3. UNESCO: *Online data map for international student mobility*. URL: <http://education-events.ru/2014/05/16/uis-unesco-international-student-flow> (date of appeal: 10.05.2020);
4. *Global flow of higher education students*. UNESCO Institute for Statistics. URL: <http://uis.unesco.org/en/uis-student-flow> (date of appeal 12.05.2020);
5. *Nine reasons why Chinese students prefer to study abroad*. *The Times Higher Education: A weekly British magazine specialising in news and other higher education issues*. 2018. URL: <https://www.timeshighereducation.com/student/advice/nine-reasons-why-chinese-students-choose-study-abroad>. (accessed 12.07.2018).
6. *Motivating Chinese students to study in the United States*. *Magazine for international students*. Volume 7, Issue 2 (2017), pp. 257-269. ISSN: 2162-3104 Print / ISSN: 2166-3750 Online. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1129138.pdf> (date of appeal 12.05.2020);
7. *Bigger and Younger: Outbound Student Mobility Among Chinese High School Students*. *News and reviews of world education*. URL: <https://wenr.wes.org/2017/04/more-and-younger-outbound-student-mobility-among-chinese-high-school-students> (date of appeal 12.05.2020);
8. *How to mitigate the impact of coronavirus on the recruitment of international students*. QS Quacquarelli Symonds. 2020. URL: <https://www.qs.com/how-to-mitigate-the-impact-of-coronavirus-on-international-student-recruitment> (date of appeal 14.05.2020);
9. *SAT for Chinese students Scrapped, Dashing dreams of a foreign education*. *Distribution of Bloomberg Media*. 2020. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-02-18/next-virus-casualty-chinese-students-foreign-education-dream> (date of appeal 14.05.2020);
10. *Leading place of origin newsletters for Open Doors®*. *institute of International Education*. 2019. URL: <https://www.iie.org/Research-and-Insights/Open-Doors/Fact-Sheets-and-Infographics/Leading-Places-of-Origin-Fact-Sheets> (date of appeal 15.05.2020);
11. *International education makes a significant economic contribution*. *The Australian Government. Department of Education, Skills and Employment*, 2020. URL: https://ministers.dese.gov.au/tehan/international-education-makes-significant-economic-contribution?utm_source=miragenews&utm_medium=miragenews&utm_campaign=news (date of appeal 16.05.2020);
12. *Summary of international student data for 2019*. *The Australian Government. Department of Education, Skills and Employment*, 2019. URL: <https://internationaleducation.gov.au/research/International-Student-Data/Documents/MONTHLY%20SUMMARIES/2019/December%202019%20End%20of%20year%20summary.pdf> (date of appeal 17.05.2020);
13. *The coronavirus exposes the dependence of Western universities on China*. *Financial times*. 2020. URL: <https://www.ft.com/content/b3429de6-4dec-11ea-95a0-43d18ec715f5> (date of appeal 18.05.2020);
14. *Australian universities allow Chinese students to circumvent the travel ban. Critics warn that this could lead to the spread of the coronavirus*. *CNBS Newsletter*, 2020. URL: <https://www.cnbc.com/2020/03/05/coronavirus-australia-let-chinese-students-circumvent-travel-ban.html> (date of appeal 15.05.2020);
15. *Support for students affected by the coronavirus (COVID-19)*. URL: <https://about.unimelb.edu.au/newsroom/news/2020/february/supporting-students-affected-by-coronavirus-covid-19> (accessed 25.05.2020).

ӘОЖ 9(c)77 С 52

FTAXP 03.09.55 <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.22>

А.М. Сманова¹

*¹т.ғ.к., доцент Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aigulsmanova@mail.ru*

ОҢТҮСТІК-ШЫҒЫС АЗИЯ МЕМЛЕКЕТТЕРІ АССОЦИАЦИЯСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ

Аңдатпа

Мақалада ХХ ғасырдың 60-шы жылдары Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінде ұлттық экономикаға негізделген аймақтық қауымдастықтың құрылу тарихы туралы қарастырылады. Осы кезде құрылған Оңтүстік-Шығыс Азия халықтарының қауымдастығы, олардың саяси және экономикалық байланыстарының нәтижесі еді. Мақалада осы құрылған қауымдастықтың өзара экономикалық, әлеуметтік және саяси, сонымен бірге білім беру саласындағы үдерістеріне де сараптама жасалынды. Мәселен, соғыстан кейін өз тәуелсіздіктерін алған мемлекеттердің саяси бірлестіктер мен ұйымдарға топтаса бастауы: «Азия өндірістік комиссиясы», «Азия даму банкі», «Азия экономикалық даму ұйымы» және т.б. Осыдан кейін бұл ұйымдар аймақтық дәрежеге дейін көтерілді. Олардың басты мақсаты - аймақтағы ғылым, білім және мәдениет саласындағы ынтымақтастықты дамыту екенігін қарастыру.

Түйін сөздер: Оңтүстік-Шығыс Азия, «Үшінші әлем», Ассоциация, «Азияттық айдаһарлар», Декларация, Жаһандану, Ынтымақтастық

A.M. Smanova ¹

*¹PhD Associated Professor of the Kazakh National Women`s Teacher Training University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: aigulsmanova@mail.ru*

FORMATION OF ASSOCIATIONS OF THE COUNTRIES OF SOUTHEAST ASIA

Abstract

This article discusses the history of the formation of a regional community based on the national economy in Southeast Asia in the 60s of the twentieth century. The Association of Southeast Asian Nations, established at that time, was the result of their political and economic ties. The article analyzes the mutual economic, social and political processes of this community, as well as in the field of education. For example, after the war, the countries that gained independence began to unite in political associations and organizations: the Asian Production Commission, the Asian Development Bank, the Asian Economic Development Organization, and others. After that, these organizations rose to the regional level. Their main goal is to develop cooperation in the field of science, education and culture in the region.

Key words: Southeast Asia, «The Third World», «Asian Dragons», Association, Declaration, Globalization, Cooperation.

A.M. Сманова ¹

*¹к.и.н., доцент, Казахский национальный женский педагогический университет
Казахстан, г. Алматы, e-mail: aigulsmanova@mail.ru*

ФОРМИРОВАНИЕ АССОЦИАЦИЙ СТРАН ЮГО-ВОСТОЧНОЙ АЗИИ

Аннотация

В статье рассматривается история формирования регионального сообщества на основе национальной экономики в Юго-Восточной Азии в 60-х годах ХХ века. Созданная в то время ассоциация народов Юго-Восточной Азии стала результатом их политических и экономических связей. В статье анализируются взаимные экономические, социальные и политические процессы этого сообщества, а также в сфере образования. Например, после войны страны, получившие независимость, начали объединяться в политические ассоциации и организации: «Азиатскую производственную комиссию», «Азиатский банк развития», «Азиатскую организацию экономического развития» и другие. После этого эти организации поднялись на региональный

уровень. Их главная цель - развивать сотрудничество в области науки, образования и культуры в регионе.

Ключевые слова: Юго-Восточная Азия, «Третий мир», Ассоциация, «Азиатские драконы», Декларация, Глобализация, Сотрудничество.

Кіріспе

Бали келісіміне қол қою АСЕАН-ның үш қоғамдастыққа негізделген бірлестігін: экономикалық, әлеуметтік-мәдени және қауіпсіздік ынтымақтастын құруды растады. Бұл мақалада әлеуметтік мәдени қоғамдастық АСЕАН құрылымының бір бөлігі ретінде қарастырылады. Осылайша, АСЕАН қазіргі уақытта Азия-Тынық мұхиты аймағындағы ең институционалды құрылымы болып табылады. Аймақтық интеграцияны зерттеу үшін таңдаған теориялық құралдар жаңа мүмкіндіктер болып табылады, осы теорияны қолданудың себептері, артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтау. Жоғарыда айтылғандардың негізінде (және «жалпы тарихи мұра» факторын ескере отырып) интеграциялық жобаның барлық елдерінің азаматтарына тең құқықты қамтамасыз ету АСЕАН-да (визасыз кеңістікте) адамдардың еркін қозғалысы жағдайында ортақ сәйкестендіру мүмкін болса, халықтың ортақ құндылықтары мен адалдығы және заңдылық деңгейін арттыру. Зерттеудің теориялық-методологиялық негізі – тарих ғылымдар саласындағы және халықаралық қатынастар теориясы, соның ішінде АСЕАН-ның дамуы және жаһандық жағдайларға әсер етуі жөніндегі құжаттарды қамтиды. Қазіргі таңда бұл Ассоциацияға Оңтүстік-Шығыс Азияның он мемлекеті кіреді: Бруней, Вьетнам, Индонезия, Камбоджа, Лаос, Малайзия, Мьянма, Таиланд, Сингапур, Филиппин. Олар Азиядағы аймақтық ынтымақтастықтың рөлін одан әрі тереңдете түсу үшін ғаламдық жаһандық өзара әрекеттестікті біртіндеп және тұрақты түрде нығайтып келеді.

Әдіснама

Жұмысты жазу барысында Оңтүстік-Шығыс Азия елдері ассоциациясыны білім беру үдерісіне, оның негізгі міндеттеріне, мақсаттарына және жетістіктеріне қатысты барлық мәселелерді талдауға тырыстым. Сондай-ақ АСЕАН-ның құрамын және ішкі құрылымын, негізгі саяси және экономикалық шешімдер қабылдаудың табиғатын, әкімшілік және басқару механизмі зерттелді. Мақаланың әдіснамалық негізінде қоғамдық қатынастардың дамуы мен олардың нақты зерттелуді талап ететін сыни және тарихилық қағида негізінде алынды. Зерттеу барысында ғылыми ізденістің жалпы даму-танымдық әдістерімен бірге тарих ғылымындағы объективтілік, жүйелілік, салыстырмалы талдау, тарихи-талдау, тарихи оқиғалардың дамуын хронологиямен қабыстыру және тағы басқа тәсілдері басшылыққа алынды.

Зерттеу нәтижесі

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінде ұлттық өнімге негізделген экономикалық қауымдастық қажет болды. «Үшінші әлемдегі» дамушы елдердің бірігу тенденциясы экономикалық еріктілікке жету үшін күрес қаруы болды. Сондықтан, Оңтүстік-Шығыс Азия халықтарының қауымдастығы олардың саяси және экономикалық байланыстарының нәтижесі еді. Оның бірінші кезеңі 1945-1959 жылдар аралығы. Осы уақытта аталмыш аймақта төрт тәуелсіз мемлекеттер пайда болды: Таиланд, Филиппиндер, Индонезия және Бирма. Сонымен қатар осы мемлекеттер арасында саяси ұйымдар мен бірлестіктер да құрыла бастайды. Мәселен, Азия мен Қиыр Шығысқа арналған Біріккен Ұлттар Ұйымының экономикалық комиссиясы құрылды. Ал бұл комиссияның штаб-пәтері Таиландтың астанасы Бангкокқа орналасты

Екінші кезең Таиланд, Малайзия және Филиппин Азия-Тынық мұхиты одағына кірген және Индонезия бақылаушы мемлекет болған 1960 жылдарды қамтиды. Ол кезде аймақтық деңгейде келесі ұйымдар көтерілді: 1961 жылы Азия өндірістік комиссиясы, 1961 жылы Азия даму банкі және Азия экономикалық даму ұйымы. Аймақаралық деңгейде 1965 жылы Оңтүстік-Шығыс Азия білім министрлерінің ұйымы құрылды. Олардың басты мақсаты - аймақтағы ғылым, білім және мәдениет саласындағы ынтымақтастықты дамыту. Сонымен қатар, 1966 ж. Оңтүстік-Шығыс Азияның экономикалық даму министрлері комиссиясы Оңтүстік-Шығыс Азияның орталық банктерін құрды. Олар аймақтағы орталық банк басшыларының қатысуымен жыл сайын конференциялар өткізіп, ақша-несие саясатын дамыту бойынша іс-шаралар өткізіп, елдердегі экономикалық өсімді, сонымен қатар макроэкономикалық мәселелерді шешті.

Малайзия, Филиппин және Тайланд 1961 жылы 31 шілдеде Бангкокта Оңтүстік-Шығыс Азия Одағының құрылғаны туралы хабарлайды. Оңтүстік-Шығыс Азиядағы дамушы елдер алғаш рет әлеуметтік-экономикалық мақсаттарға қол жеткізу үшін ынтымақтастықтың қажеттілігін атап өтті. Ол одақтың құрылтайшылары әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени салалардағы ынтымақтастыққа негіз қалағанын атап өтті. Мұның бәрі негізгі экономикалық, саяси, әлеуметтік және басқа мәселелерді жан-жақты шешуге мүмкіндігі бар АСЕАН-ның тұрақты және аймақтық ұйымын құруға әкелді.

Ал 1967 жылы алғаш құрылған кезде Оңтүстік-Шығыс Азия елдері ассоциациясына тек бес мемлекет мүше болған (Индонезия, Таиланд, Малайзия, Филиппиндер, Сингапур) және осы елдер арасындағы мәселелер мен ішкі қарама-қайшылықтарды ескере отырып, сол уақытта көптеген сарапшылар оның тұрақтылығы мен болашақтағы жетістіктеріне үлкен күмән келтірген еді [1]. АСЕАН мұндай болжамдарды теріске шығарды, салыстырмалы түрде қысқа уақыт ішінде оның айтарлықтай тиімділігін көрсетті, әсіресе аймақтық даулар мен оның мүшелерінің арасындағы түрлі саяси және экономикалық қайшылықтарды болдырмау жағдайында. «Қырғи-қабақ» соғысы және Үндіқытай жеріндегі екі соғыстың (1965-1973), (1978-1979) сынынан табысты өткен АСЕАН ұйымы, Оңтүстік-Шығыс Азиядағы халықаралық қатынастардың барлық заманауи сәулеті бола алды. Мәселен 1997-1998 жж. қаржы дағдарысы, яғни саяси және әлеуметтік наразылықтармен ұштасып кеткен ұлттық валюталардың құнсыздануы, өндірістің төмендеуі, инфляция, жұмыссыздық мәселесін АСЕАН елдері оның зардаптарын сәтті еңсере білді. Мұның өзі АСЕАН-ның Солтүстік-Шығыс және Оңтүстік-Шығыс Азиядағы еркін сауда аймағын құру туралы келіссөздерде Жапония, Қытай және Оңтүстік Кореяның маңызды серіктесі болып табылатын аймақтық саяси және экономикалық одақ ретінде әрекет ету қабілетін тағы бір растай түсті. Сондықтан АСЕАН-ның аясындағы шешімдерді қабылдау мен орындаудың ішкі құрылымы мен тетіктеріне нақты талдау жүргізу өзекті мәселе болып табылады.

Азияттық Тынық мұхиты аймағына жалпы сипаттама

Азия құрлығының және Тынық мұхит бассейнінің аймағы бүгін әлемдік экономиканың ең қарқынды бөлігі болып табылады, бүгінгі таңда бұл аймақта «Азия айдаһарлары» (Оңтүстік Корея, Тайвань, Сингапур, Гонконг), сондай-ақ «Азиялық жолбарыстар» (Тайланд, Индонезия мен Филиппиндер) бүкіл әлемге танымал болды.

АСЕАН ұйымы (ағылшынша – ASEAN – the Association of South East Asian Nations), яғни Оңтүстік Шығыс Азия мемлекеттерінің аймақтық бірлестігі болып табылады. Бұл ассоциация бастапқы кезде Таиланд, Индонезия, Сингапур, Малайзия және Филиппиндер мемлекетінің басшылығымен 1967 жылдың 8 тамызында Бангкок қаласында (Таиланд) құрылды. 1984 жылғы 7 қаңтарда Бруней-Даруссалам ұйымға қабылданды, ал «қырғи-қабақ» соғысы аяқталған соң бұл ұйымға социалистік бағытты ұстанған елдер де қабылданды – Вьетнам (1995 ж. 28 шілде), Лаос, Мьянма елдері (1997 жылғы 23 шілде), Камбоджа (1999 ж. 30 сәуір). Ал Шығыс Тимор және Папуа елдері (Жаңа Гвинея) бақылаушы мәртебесіне ие болды. Аймақтағы елдерімен «ASEAN plus 3» және «Partners with Dialogue» формулалары аясында бұл қауымдастық белсенділік түрде кеңейіп келеді. Соңғысының аясында Жапония, Үндістан, Қытай, Корея Республикасы, Австралия, Канада, ЕО, Жаңа Зеландия, Ресей, АҚШ, Пәкістан сияқты елдер белсенді араласып келеді [2, 12].

Қалыптасу тарихы мен саяси дамуы

Оңтүстік-Шығыс Азиядағы мемлекетаралық ынтымақтастыққа алғашқы қадамдарды тіпті «қырғи-қабақ соғыс» жылдарынан да табуға болады, бірақ сол кезде ол әскери-саяси сипатқа ие болып, екі жүйенің жаһандық қарсыласуына қатысуға мәжбүр болды. Алайда, сол кезде ол айқын әскери-саяси сипатқа ие болды және SEATO (Оңтүстік-Шығыс Азия елдері шарты ұйымы) секілді осындай қасіретті блоктың бөлігі ретінде екі жүйенің жаһандық қарсыласуына қатысушы деп қарастырылды. Экономикалық негізде мемлекетаралық бірлестіктердің әрекеттері бағынышты сипатта болды және халықаралық қатынастарда (мысалы, Оңтүстік-Шығыс Азия қауымдастығы) тәуелсіз рөлде бола алмайды. Осыған орай, АСЕАН-ның құрылу кезеңіне байланысты тағы да сәттілік туындады, ол халықаралық беделге ие елдердің әскери емес аймақтық бірлестігіне айналды.

Экономикалық негізде мемлекетаралық бірлестіктердің әрекеттері бағынышты сипатта болды және халықаралық қатынастарда тәуелсіз рөлді талап ете алмады (мысалы, Оңтүстік-Шығыс Азия мемлекеттерінің қауымдастығы). Осыған орай АСЕАН-ның құрылу кезеңінің өзі сәттілікке айналды. Сонымен Индонезияның, Малайзияның, Сингапурдың, Таиландтың және Филиппиннің сыртқы істер министрлерінің шешімімен құрылған қауымдастықтың алдына қойған мақсаты: аймақта мүше-

мемлекеттердің әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуын жеделдету, бейбітшілік және аймақтық тұрақтылықты нығайту; экономика, мәдениет, ғылым, технология және мамандар даярлау саласында белсенді ынтымақтастықты және өзара көмек көрсетуді кеңейту; өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы саласында тиімді ынтымақтастықты дамыту; өзара сауда-саттықты кеңейту және мүше-елдердің азаматтарының өмір сүру деңгейін жақсарту; басқа халықаралық және аймақтық ұйымдармен ұзақ мерзімді және өзара тиімді байланыс орнату [3, 154].

Сөйтіп, осы Декларацияда көрсетілгендей АСЕАН өзінің барлық мақсаттары мен міндеттерін мойындайтын Оңтүстік-Шығыс Азияның барлық елдеріне ашық екенін атап өтті. Бұл АСЕАН-ның негізгі құжаты ретінде сыртқы істер министрлерінің жыл сайынғы конференциясының мәртебесін бекітті, Декларация ережелерін жүзеге асыру туралы шешім қабылдауға, Қауымдастық қызметінің негізгі мәселелерін талқылауға, жаңа мүшелерді қабылдау мәселелерін шешуге пайдаланды. АСЕАН-ның саяси дамуындағы маңызды қадамы Оңтүстік-Шығыс Азиядағы бейбітшілік, еркіндік және бейтараптықты дамытуға арналған, 1971 жылы қарашада қабылданған Куала-Лумпур декларациясы болды. Ол аймақтың бейтараптандырылуы – барлық мүше-елдердің Оңтүстік-Шығыс Азияны тану және құрметтеуді қамтамасыз ету үшін қажетті күш-жігерді жүзеге асыратын «қалаған мақсат» ретінде көрініс тапты. Бейтараптандыру жоспары екі деңгейде қарама-қайшылықтарды реттеуді көздейді: АСЕАН мүшелерінің арасында және АСЕАН мен аймақтық емес державалар арасында, яғни олар асеандық бөлімінің бейтарап мәртебесін тануға және оның ішкі істеріне араласпауға кепілдік беруге дайын екендерін білдірулері керек болды [4].

Ал 1975 жылдың көктемінде Екінші Үндіқытай соғысының аяқталуы АСЕАН-ның құқықтық, келісімшарттық және ұйымдастырушылық негіздерін дамытуға қуатты серпін берді. Бали аралындағы (Индонезия) АСЕАН-ның алғашқы саммитінде Оңтүстік-Шығыс Азиядағы «Достық және ынтымақтастық туралы» шарт және «Келісім туралы Декларация» бекітілді [5]. Бірінші құжат Қауымдастықтың бес құрылтайшы мүшелері өзара қарым-қатынастардың дамуына, сондай-ақ пайда болған даулар мен қақтығыстардың реттелуіне басшылық етуге уәде берген қағидаттарды бекітті. Келісімде АСЕАН-ның серіктестері аймақтағы бейбітшілікті нығайту мүддесі туындаған қайшылықтарды бейбіт жолмен шешуге күштерін жұмсауды, күш қолдануды болдырмауды және достық келіссөздер арқылы барлық даулы мәселелерді шешетінін айтты. Шарт мәтінінде Оңтүстік-Шығыс Азияны бейбітшілік, еркіндік және бейтараптық аймағына айналдыру идеясында көрініс тапты. АСЕАН декларациясында келісім туралы мәлімдеме жасалды, оны құрған елдердің «бесеуі» Оңтүстік-Шығыс Азия мемлекеттері арасындағы ынтымақтастықты орнату және дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасауға бірлесіп және жеке түрде ұмтылатын болады деп мәлімдейді. Бали саммитінің ұйымдастыру жоспары бойынша АСЕАН-ның тұрақты Бас хатшылығын құру туралы шешім қабылданып, бірінші хатшы болып индонезиялық дипломат Хартоно Ректохарсоно тағайындалды.

Мәселенің күрделілігіне қарамастан, 1995 жылы мүше мемлекеттер Оңтүстік-Шығыс Азияда ядролық қарудан азат аймақ құру туралы шартқа қол қойды [6, 124-215]. Алайда бұл күшіне енуі үшін барлық ядролық державалар шартқа жеке хаттамаларға қол қоюы керек еді. Оның қол қоюы Үндістан мен Пәкістанның ядролық державалар деп саналуы туралы мәселе бойынша келіспеушіліктерге кедергі келтіреді. Шарттың тағдыры АСЕАН мен басқа да ядролық державалардың осы елдердің ядролық мәртебесін мойындау немесе тануына байланысты қарастырылды.

1994 жылы АСЕАН бастамасымен алдын-алу дипломатиясы аясында АСЕАН аймақтық форумының тетігі іске қосылды. АСЕАН аймақтық форумының негізгі мақсаты - диалог пен кеңес беру арқылы Оңтүстік-Шығыс Азия мен Азия-Тынық мұхиты аймағындағы жағдайдың шиеленіссіз шешілуін қамтамасыз ету. Жыл сайынғы аймақтық форумның жұмысына АСЕАН-ға мүше мемлекеттер және аймақтық емес диалог бойынша серіктестер, соның ішінде Ресей, АҚШ, Қытай, Жапония және басқалар қатысады. қатысу үшін. Форумға қатысушылар Азия-Тынық мұхиты аймағында қауіпсіздік жүйесін құру үшін дипломатия арқылы сенімді шараларды жүзеге асыруды мақсат етті. Форум аясында ынтымақтастықтың екі саласы бар: ресми үкіметаралық деңгейдегі диалог; үкіметтік емес ұйымдар мен академиялар арасындағы өзара іс-қимыл.

Оңтүстік Қытай теңізіндегі шынайы күрделілік пен ықтимал жарылғыш жағдайды, сондай-ақ аумақтық дауларға байланысты жағалаудағы алты мемлекеттің (Бруней, Вьетнам, Қытай, Малайзия, Тайвань, Филиппин) мүдделерін ескере отырып, АСЕАН мемлекеттері 1992 жылы Манила

декларациясына қол қойды [7, 89]. Ол барлық дауларды бейбіт жолмен шешуге, Оңтүстік Қытай теңізіндегі қарудың алдын алуға және олардың шикізатын бірлесіп игеруге шақырды.

Қауымдастықтың бүкіл тарихында АСЕАН басшылары кез-келген әскери-саяси блоктың құрылуына қарсы болды. Сондықтан, Оңтүстік-Шығыс Азиядағы әскери-саяси жағдай тұрақты деп санайтын АСЕАН мүшелері Азия-Тынық мұхиты аймағындағы ірі державалардың қуат тепе-теңдігін сақтауға тырысады. АСЕАН дамудың саяси және әлеуметтік-экономикалық аспектілеріне ие және оның маңыздылығы үнемі кеңейіп келеді. Мәселен, ынтымақтастықтың саяси аспектілері: аймақтағы қауіпсіздікпен бейбітшілікті нығайту; аймақтағы сенімді нығайту және жанжалдарды шешу жолдарын дамыту; өңірдің халықаралық аренадағы мүдделерін қорғау; АСЕАН Камбоджа проблемасына саяси шешім шығарды. Ынтымақтастықтың экономикалық аспектілері: интеграциялық және ырықтандыру, өңірлік сауда қызметін кеңейту, соның ішінде кедендік тарифтік преференциялар беру; стандарттау және сертификаттау; негізі - еркін сауда аймағы, АСЕАН инвестициялық аймағы және өнеркәсіптік ынтымақтастық схемасы. Ынтымақтастықтың әлеуметтік аспектілері: ғылым мен техника саласындағы ынтымақтастық; ғылым мен технология, қоршаған орта, мәдениет және ақпарат, әлеуметтік прогресс пен адам ресурстарын дамыту үшін әлеуметтік даму; білім беру және басқару саласындағы ынтымақтастық; кедейлікті, ауруды және сауатсыздықты жою; табысы төмен топтарда, әсіресе ауылдық жерлерде жұмыс орындарын қамтамасыз ету; есірткіге қарсы күрес [8, 12-58].

АСЕАН-ның жоғары органы - мемлекет және үкімет басшыларының кездесулері болып табылады. Ал басқару және үйлестіру механизмі - сыртқы істер министрлерінің тұрақты кездесулері. Ассоциацияның ағымдағы қызметін басқаруды сыртқы істер министрлері белгілеп отырады, АСЕАН-ның төрағасын алфавиттік тәртіппен ауыстыратын Тұрақты комитет жүзеге асырады (қазіргі уақытта – Филиппин). Бас Ассамблеямен басқарылатын АСЕАН-ның Хатшылығы Джакартада жұмыс істейді. Бас хатшы бесжылға тағайындалады. Мәселен, 2003-2007 жылдары бұл орынды сингапурлық Онг Кенг Йонг иемденсе, 2008 жылы 1 қаңтарды Тайландтың бұрынғы сыртқы істер министрі Сурин Питсуван болса, қазіргі уақытта Брунейдің сауда және сыртқы істер министрі Лим Джок Хой. АСЕАН-ның Бас хатшылығына бүкіл аймақ бойынша ашық конкурс арқылы таңдалады [9, 15].

Жыл сайын Азия-Тынық мұхиты аймағында қауіпсіздік мәселелері бойынша АСЕАН және оның диалогтық серіктестері (Австралия, Канада, Еуропалық Одақ, Жапония, Жаңа Зеландия, Оңтүстік Корея және Америка Құрама Штаттары) арасында пікір алмасуға арналған форум ретінде АСЕАН министрлерінің конференциялары өткізіледі. Халықаралық қатынастарды қолдау үшін АСЕАН әлемнің экономикалық және саяси орталықтарында орналасқан дипломатиялық өкілдіктердің басшыларынан тұратын комитеттер құрды: Брюсель, Лондон, Париж, Вашингтон, Токио, Канберра, Оттава, Веллингтон, Женева, Сеул, Нью-Йорк, Пекин, Мәскеу, Исламабад. Сонымен бірге АСЕАН-ның қарулы күштері және бірлескен жаттығулар өткізетін Әскери-теңіз флоты бар, ал 1994 жылы АСЕАН-ның сыртқы істер министрлерінің бас қосқан конференциясында АСЕАН-ның туы қабылданды.

Қорытынды

Қазіргі уақытта АСЕАН-ның толыққанды он мүшесі бар: Бруней, Вьетнам, Индонезия, Камбоджа, Лаос, Малайзия, Мьянма, Таиланд, Сингапур, Филиппин. Ассоциацияның өңірлік диалог шеңберіндегі серіктестік мәртебесін АҚШ, Жапония, Австралия, Жаңа Зеландия, Канада, Еуропалық Одақ, Оңтүстік Корея, Үндістан, Қытай және Ресей алды, ал Шығыс Тимор мен Папуа-Жаңа Гвинея бақылаушы мәртебесіне ие болды .

Ресми түрде АСЕАН Оңтүстік-Шығыс Азиядағы барлық мемлекеттердің қатысуына ашық және олардың мақсаттары мен қағидаттарына үнемі қолдау көрсетіп отыруға даяр. АСЕАН-ның мақсаты мен міндеттері: ынтымақтастық және өзара көмек негізінде оның мүше-мемлекеттерінің экономикалық, әлеуметтік және мәдени дамуын жеделдету; аймақтағы бейбітшілік пен тұрақтылықты орнықтыруға жәрдемдесуге «елдер арасындағы қатынастарда әділеттілікті және заңдылықты құрметтеу» қағидаттарына бағыну.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 The ASEAN Declaration (Bangkok Declaration) Thailand, 8 August 1967 // Official documents [Электронный ресурс]: 2009. Режим доступа: -<http://www.icnl.org/research/library/files/Transnational/bangdec.pdf> Дата доступа: 03.03.2020.

- 2 Малетин Н.П. АСЕАН: четыре десятилетия развития (1967-2007). – М.: МГИМО-Университет, 2007. – 312 с.
- 3 Ломакин В.К. Мировая экономика: Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ, 2000. – 727 с.
- 4 Декларация о зоне мира, свободы и нейтралитета в Юго-Восточной Азии (1971) (Куала-Лумпурская декларация) [Электронный ресурс]: 2019. Режим доступа: <https://prezi.com/2lgnujdwz-nz/presentation> – Дата доступа: 03.16.2020.
- 5 Договор о дружбе и сотрудничестве (Балийский договор, Treaty on amitie and Cooperation, TAC) (1976). [Электронный ресурс]: 2019. Режим доступа: <http://tundraspb.weebly.com/blog/dogovor-o-druzhbe-i-sotrudnichestveasean> – Дата доступа: 03.16.2020.
- 6 Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс. Принципы, проблемы и политика. – М.: Инфра-М, 2000. – 974 с. // C.R. McConnell, S.L. Brue. Economics. Principles, problems, and policies. – New York, 1999. – 974 p.
- 7 Юго-Восточная Азия в 1999 г. Актуальные проблемы развития // Манильская программа экономического сотрудничества, 1986 года. (Составители: Н.П. Малетин и Д.В. Мосяков). – М., 2000. – 330 с.
- 8 Малетин Н.П. АСЕАН- Четыре десятилетия развития: монография. – М.: МГИМО-Университет, 2007. -312 с.
- 9 Долгов С.И. Глобализация экономики. Новое слово или новое явление? Экономические проблемы на рубеже веков. – М.: Экономика, 2005. – 215 с.
- 10 Интеграция Ассоциации стран Юго-Восточной Азии в глобальную информационную экономику // Сборник тезисов и докладов на международной конференции студентов и аспирантов. – М.: Макс-Пресс, 2001.

References:

- 1 The Asean Declaration (Bangkok Declaration) Thailand, 8 August 1967 // Official documents [electronic resource]: 2009. access mode:-<http://www.icnl.org/research/library/files/Transnational/bangdec.pdf> Date Available: 03.03.2020.
- 2 Maletin N. P. ASEAN: four decades of development (1967-2007). Moscow: MGIMO-Universiteta publ., 2007. - 312 P.
- 3 Lomakin V. K. Mirovaya ekonomika: textbook for vuzov. MOSCOW: UNITI PUBL., 2000. - 727 P.
- 4 Declaration on peace, freedom and neutrality in South-East Asia (1971) (Kuala Lumpur Declaration) [electronic resource]: 2019. access regime: <https://prezi.com/2lgnujdwz-nz/presentation> -Date Available: 03.16.2020.
- 5 agreements on friendship and cooperation (Balinese agreement, treatment on amitie and Cooperation, TAC) (1976). [Electronic resource]: 2019. access mode: <http://tundraspb.weebly.com/blog/dogovor-o-druzhbe-i-sotrudnichestveasean> -Date Available: 03.16.2020.
- 6 McConnell K. R., Bruce S. L. Economics. Principles, problems and politics. Moscow: Infra-Moscow, 2000. - 974 P. // C.R. McConnell, S.L. Brue. Economics. Principles, problems, and policies. – New York, 1999. – 974 p.
- 7 South-East Asia in 1999. actual development problems // the Manila Economic Cooperation Program, 1986. (Members: N. P. Maletin and D. V. Mosyakov). Moscow, 2000. - 330 hours.
- 8 Maletin N. P. ASEAN-four decades of development: monograph. Moscow: MGIMO-Universiteta publ., 2007. -312 P.
- 9 Dolgov S. I. economics of globalization. A new word or a new word? Economic problems abroad. Moscow: Ekonomika publ., 2005 – - 215 P.
- 10 integration associations of South-East Asia into the global information economy // collection of theses and statements at the International Conference of students and postgraduates. Moscow: Max-Press, 2001.

УДК: 304.444

МРНТИ: 19.61.91 <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.23>

Д.О Байгожина¹, Э.Е. Ибраева², О.І. Тұржан³, А.Шалқарбек⁴

¹*Журналистика және саясаттану факультеті телерадио және қоғаммен байланыс кафедрасының 3-курс Ph.D докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

²*Ph.D, журналистика және саясаттану факультеті телерадио және қоғаммен байланыс кафедрасының доценті м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

³*ф.ғ.к., журналистика және саясаттану факультеті телерадио және қоғаммен байланыс кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

⁴*Журналистика және саясаттану факультеті телерадио және қоғаммен байланыс кафедрасының аға оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТЕЛЕАРНАЛАРДЫҢ АПТАЛЫҚ БАҒДАРЛАМА КЕСТЕСІНЕ ШОЛУ

Аңдатпа

Мақалада қазақстандық «Бірінші арна Еуразия», «Ел Арна», «Хабар 24» және коммерциялық «КТК» арналарындағы телеконтентті трансляциялаудың апталық кесте-бағдарламасы қарастырылып, шолу жасалынды.

XXI ғасыр ақпарат әлеміне жойқын өзгерістермен келді. Медиаплатформалардың сан түрі пайда болып, ақпараттық қолжетімділік пен ақпараттық оперативтілік қарқынды дамыды. Азаматтық журналистика қалыптасып, медиакеңістік түрлі бояулармен толықты. Медиаәлемде қатаң бәсекелестік орнықты. Ақпараттық-технологиялық жеке құрылымдардың көмегімен түрлі қосымшалар арқылы аудио, видео және т.б. контент түрлерін әзірлеп тарату мен кері байланыс орнатудың ең жедел жолдары – күнделікті өмірдің негізгі қозғалысына айналды.

Осындай ақпарат тасқыны ғасырында қазақстандық телеарналар көрермендеріне не ұсынып отыр? Отандық телевизияның әлеуметтің рухани-мәдени, ақпараттық-танымдық жетілуіне қосып отырған үлесі қандай? Мақалада осы мәселелер зерттеліп, зерделенді.

Кілт сөздер: қазақстандық телеарналар, «Ел Арна», «Хабар 24», «Еуразия», «КТК», бағдарлама, эфир.

Baigozhina D. O¹., Ibrayeva E.E²., Turzhan O.I³., Shalkarbek A.⁴

¹*3rd-year Doctoral student of the Department of Teleradio and Public Relations of the Faculty of Journalism and Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan*

²*Assistant Professor of the Department of Teleradio and Public Relations of the Faculty of Journalism and Political Science, Ph.D, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan*

³*Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor of the Department of Teleradio and Public Relations of the Faculty of Journalism and Political science, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan*

⁴*Senior lecturer of the Department of Teleradio and Public Relations of the Faculty of Journalism and Political science, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan*

REVIEW OF WEEKLY PROGRAMS OF KAZAKHSTAN TV CHANNELS

Abstract

The twenty first century brought great changes to the world of information and telecommunication.

Various types of media platforms had appeared and the global information field had developed which provided the society with access to information resources. Civil journalism had been formed and new semantic sides of the media field appeared.

The competition in the media world has become tough. The fastest ways to develop and distribute various types of content and establish feedback using individual information technology devices have become the main action of daily life.

What Kazakh TV channels suggest to the audience in the era of information? What is the contribution of domestic television to the moral, cultural, informational and cognitive development of society? These issues are considered in this article by analyzing the broadcast of weekly programs of television content of Kazakh TV channels as "Channel one Eurasia", "El Arna", "Khabar 24" and "КТК".

Key words: Kazakhstan TV channels, "El Arna", "Khabar 24", "Eurasia", "КТК", program, air.

Д.О Байгожина¹, Э.Е. Ибраева², О.І. Тұржан³, А.Шалқарбек⁴

¹Ph.D докторант 3-курса кафедры телерадио и связь с общественностью факультета журналистики и политологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

²Ph.D, и.о.доцента кафедры телерадио и связь с общественностью факультета журналистики и политологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

³к.ф.н., доцент кафедры телерадио и связь с общественностью факультета журналистики и политологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

⁴Старший преподаватель кафедры телерадио и связь с общественностью факультета журналистики и политологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

ОБЗОР ЕЖЕНЕДЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ КАЗАХСТАНСКИХ ТЕЛЕКАНАЛОВ

Аннотация

XXI век внес в мир информации и телекоммуникации большие изменения. Появились многообразные виды медиаплатформ, развивалось глобальное информационное пространство, которое обеспечило обществу доступ к информационным ресурсам. Формировалась гражданская журналистика, появились новые смысловые грани медиапространства.

В медиамире установилась жесткая конкуренция. Наиболее быстрые способы разработки и распространения различных видов контента и установления обратной связи с помощью индивидуальных информационно-технологических устройств стали основным движением повседневной жизни.

Что предлагают зрителям казахстанские телеканалы в эпоху информации? Каков вклад отечественного телевидения в духовно-культурное, информационно-познавательное развитие общества? Эти вопросы рассмотрены в данной статье посредством анализа недельной программы трансляции телеконтента таких казахстанских телеканалов как «Первый канал Евразия», «Ел Арна», «Хабар 24» и «КТК».

Ключевые слова: казахстанские телеканалы, «Ел Арна», «Хабар 24», «Еуразия», «КТК», программа, эфир.

Кіріспе. XXI ғасыр – ақпарат тасқыны ғасыры. WWW (World Wide Web) бүкіләлемдік ғаламтор жүйесі іске қосылғаннан кейінгі бірнеше онжылдықта ақпарат тарату және алмасу қызметі қарқынды өсті. Медиакөңістікте әр түрлі платформалар пайда болып, белсенді дамыды және көз ілеспес жылдамдықпен дүниежүзін қамтыды. Бұл процесс өз кезегінде дәстүрлі бұқаралық ақпарат құралдарын ақпарат элементінен ығыстыра бастады.

Бұл үдеріс ақпарат кеңістігінде конвергентті журналистиканы қалыптастырды.

Қазақстанда Twitter элеуметтік желісін көбіне шенеуніктер мен мемлекеттік қызметкерлер қолданғанымен, жалпыхалық Facebook, Instagram, VK элеуметтік желілерін белсенді қолданады, бейнежазбаларды YouTube медиаресурсынан іздеп, тамашалайды.

Бұл өзгерістер дәстүрлі медиаға деген сұраныстың азаюына әкелгені белгілі.

Әйтсе де, дәстүрлі БАҚ өз маңызын жойған жоқ. Оның себебі, қарапайым халық азаматтық журналистикадағы ақпарат айдынында еркін жүзгенімен, өзекті деген жаңалықтардың объективтілігіне көз жеткізу үшін ресми ақпарат көзі саналатын дәстүрлі БАҚ-қа жүгінетіні қалыпты жағдай.

Медиакөністіктегі қатаң бәсекелестік дәуірінде қазақстандық телеарналар өз көрермендеріне не ұсынып отыр?

Зерттеудің міндеті. Қазақстандық «Бірінші арна Еуразия», «Ел Арна», «Хабар24» және коммерциялық «КТК» телеарналарындағы телеконтентті трансляциялаудың апталық кесте-сеткасына шолу жасау.

Зерттеудің мақсаты. Аталған телеарналардың телеконтентті трансляциялаудың апталық кесте-бағдарламасына шолу жасау арқылы көрерменге ұсынып отырған телеөнімдердің маңызын айқындау. Әлемнің интеграциялануы өздігінен жүзеге асып жатқан кезеңде отандық телеарналар еліміздің қоғамдық-әлеуметтік жетілуіне қандай үлес қосып отыр? Медиакөністіктегі қатаң бәсекелестікте телеарналар өз аудиториясын қалай жинақтап, олардың сұраныс үдесінен қалай шығып отыр? **Зерттеудің мақсаты** – осы сұрақтарға жауап іздеу.

Зерттеудің тарихы. 1997 жылдың қазан айында құрылған «Бірінші арна Еуразия» қазақстандық арна болғанымен, бағдарламаларын Ресейдің «Бірінші арна» телеканалынан трансляция жасайды. Қазақстан аумағында тәулік бойы қазақ және орыс тілдерінде хабар таратады. Бейне форматы – SD. Ресми сайты – www.1tv.kz.

Бұрынғы «Хабар-2» қазіргі «Ел Арна» телеарнасы бұдан 20 жыл бұрын яғни 2000 жылы 1-наурызда құрылған. Қазақстан және Қырғызстан аумағында орыс және қазақ тілінде хабар таратады. Ресми сайты – www.elarna.kz

Коммерциялық телевизиялық арна – «КТК» ақпараттық кеңісте 30 жылдан бері белсенді қызмет атқарып келеді. «КТК»-ның хабар тарату аумағы – Қазақстан. Ресми сайты – www.ktk.kz

«Хабар 24» – тәулігіне 24 сағат бойы хабар тарататын Қазақстандағы тұңғыш сандық-ақпараттық телеарна. Телеарнаның эфирлік саясатына сәйкес «Хабар 24» әр жарты сағат сайын жаңалықтар беріп отырады, арасында көрермен назарына тақырыптық бағдарламалар ұсынады. Хабар тарату аумағы – Қазақстан, Қырғызстан және Ресей. Хабар тарату тілі – қазақ және орыс. «Хабар 24» ақпарат әлемінде 2012 жылдан бастап көрермендеріне қызмет етіп келеді. Форматы 16:9. Ресми сайты – www.24.kz

Зерттеудің әдісі. «Бірінші арна Еуразия», «Ел Арна», «КТК» және «Хабар24» телеарналарындағы телеконтентті трансляциялаудың апталық кестесіндегі мәліметтерді жинақтау, сараптау, салыстырмалы талдау **әдістері** арқылы сараптама-шолу жүзеге асырылады.

Талқылау. «Ел Арна» телеарнасының ресми сайты мен www.tv.mail.ru [1] телебағдарламалар сайтынан «Ел Арна»-ның он күнге арналған (өткен үш күн және алдағы бір апта) бағдарламасы қол жетімді болды.

“Ел Арнаның” 2020 жылдың 04-маусым мен 11-маусым аралығындағы көрермен назарына ұсынылған бағдарламалар тізбегін қарастырамыз [2].

Сурет-1. "Ел Арна" логотипі

Телеарнаның 04-11 маусым аралығындағы бағдарлама кестесінен көретініміздей, арнаның негізгі эфирлік контентін отандық телехикаялар мен кинотуындылар құрайды.

Мысалы: «Аманат», «Өгей жүрек», «Елбасы жолы. Астана», «Жау жүрек мың бала», «Армандастар», «Шал», «Қаладан келген қыз», «Қазақ хандығы (Алмас қылыш)», «Қазақ хандығы. Алтын тақ», «Zhas Ulan», «Бауыржан Момышұлы», «Аға», «Тағы да сүй», «Ақ шаңқан таулар», «Өлімнен соңғы жаза», «Молитва Лейлы», «Көксерек», «Саған күшік керек пе?», «Алдар көсе», «Қаладан келген қыз», «Қорғансыздың күні», «Заман-ай», «Шоқан Уәлиханов» және т.б. отандық режиссерлардың еңбектері арнаның эфир сеткасынан қайталау көрсетілімімен қоса орын алған.

«Бір туынды тарихы», «Кинобизнес», «Қызғалдақтар атамекенінде» (деректі туынды), «Өмір. Театр. Кино», «Тарих. Тұлға. Тағылым» (Балуан шолақ), «Сахна сырлары, «Тағдыр жолы», «Адай жылқысы» және орыс тілінде ұсынылатын «О сказочной природе

Казахстана», «Этимология образа», «Режиссер. Первый среди равных» сынды бағдарламаларды ақпараттық-танымдық топқа жатқызуды жөн көрдік.

Ал, мультипликациялық фильмдер тобын балалардың танымдық көзқарасын кеңейтіп, дүниені тануға бейімдейтін контенттік ерекшеліктерін ескере отырып ағартушылық бағыттағы бағдарламалар қатарына қостық.

Ойын-сауықтық бағыттағы отандық телеөнім «Көрімдік» сериалына арнаның 7 күндік бағдарламалар тізбегінің 4 күнінде кемінде 2 сағаттан уақыт бөлінген. «Көрімдік» туындысына қатысты қаралым, Like және қалдырылған пікірлер санына көңіл бөлсек, аталған телеөнім көрермен көзайымына айналған жоба болуы мүмкін. Бұл, әрине, қуантарлық жағдай.

Ал енді, қазақстандық телеарна «Бірінші арна Еуразияның» 2020 жылдың 18-24 мамыр аралығындағы апталық хабарларына шолу жасап көрейік [3].

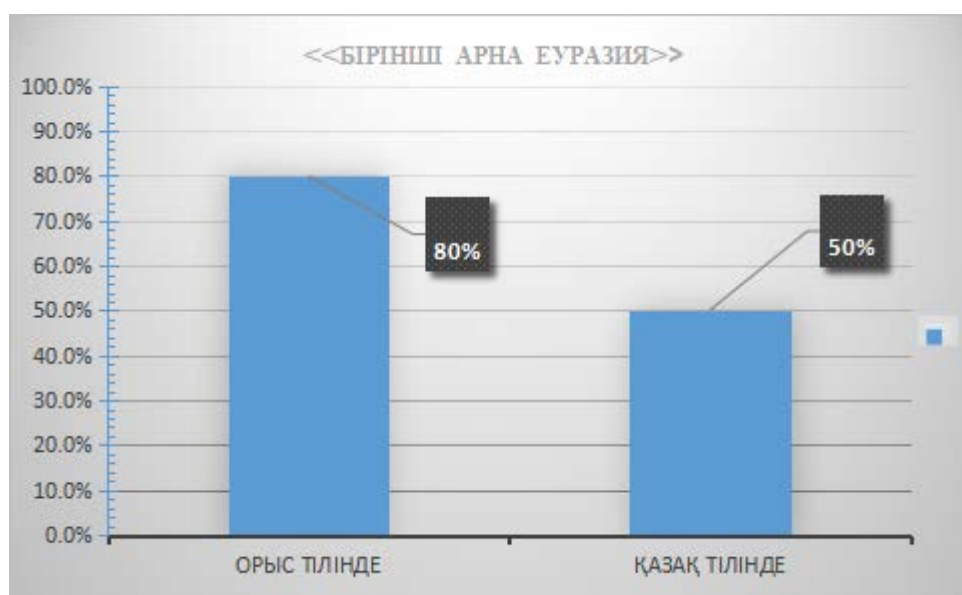
«Бірінші арна Еуразия» телеканалында жаңалықтар эфирге күніне – 3 рет, жексенбі күні – 2 рет; ақпараттық-танымдық бағдарламалар жұма күні – 3 рет, сенбі және жексенбі күндері – 1 рет көрсетіледі. Бағдарлама кестесінен отандық сериалдар мен кинотуындыларды кездестіре алмадық.

Сурет-2. "Бірінші арна Еуразия" телеарнасының логотипі

Шетелдік сериал: күніне – 5 рет, жұма күні – 3 рет; саяси бағдарламалар күніне – 1 рет; әлеуметтік ток-шоу: 1-4 күні – 3 рет, жұма күні – 4 рет, сенбі күні – 2 рет, жексенбі күні – 1 рет; көңіл-көтеру, ойын-сауықтық бағдарламалары 1-4 күні – 3 рет, 6-күні – 4 рет, 7-күні – 5 рет эфирге шығады.

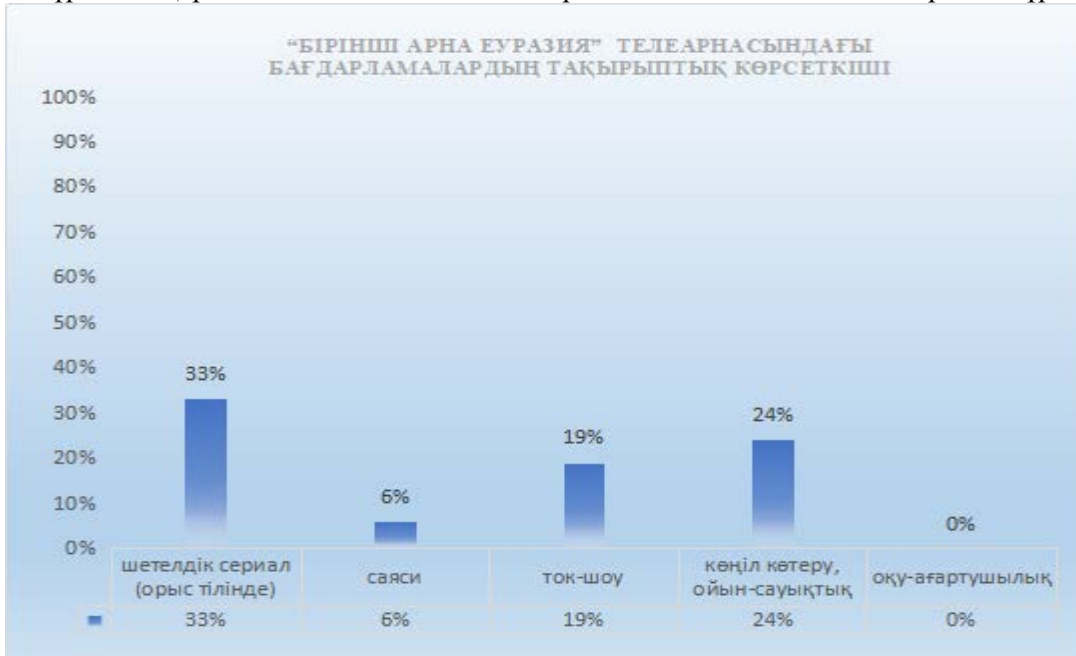
Дүйсенбі күні қазақ тілінде – 6, орыс тілінде – 10; сейсенбі күні қазақ тілінде – 6, орыс тілінде – 11, сейсенбі күні қазақ тілінде – 6, орыс тілінде – 11, бейсенбі күні қазақ тілінде – 6, орыс тілінде – 11, жұма күні қазақ тілінде – 6, орыс тілінде – 11, сенбі күні қазақ тілінде – 7, орыс тілінде – 12, жексенбі күні қазақ тілінде – 7, орыс тілінде – 7 рет бағдарламалар таратылады. Яғни, 1 аптада қазақша бағдарлама – 44 рет, орысша бағдарлама – 73 рет көрсетіледі. Телеарнаның орыс тілді бағдарламалары басым, 100 пайыздық көрсеткіші – 50 пайызын қазақша көрсетілім алса, 100 пайыздық көрсеткіштің 80 пайызын орыс тілді бағдарламалар алып тұр.

Сызба-1. "Бірінші арна Еуразия" телеарнасындағы бағдарламалардың Орыс және қазақ тілдеріндегі бағдарламалардың %-дық үлесі

1 аптада жаңалықтар – 20 рет, ақпараттық-танымдық бағдарлама – 5 рет, отандық сериал – апта аралығында жоқ, яғни 0, шетелдік сериал – 33 рет, саяси бағдарлама – 6 рет, әлеуметтік ток-шоу – 19, көңіл көтеру/ойын-сауықтық – 24 бағдарламада шығады.

Бұл көрсеткіш: шетелдік сериалдың орыс тілінде басым екенін көрсетеді. Сонда 100 пайыздық көрсеткіштің 33 пайызын – шетелдік сериал (орыс тілінде), саяси бағдарлама – 6 пайызын, әлеуметтік ток-шоу – 19 пайызын, көңіл көтеру/сауықтыру – 24 пайызын, ағартушылық/білім беру бағдарламасы – 0 пайызын құрайды. Қорытындысы 100 пайыздық көрсеткіштің 82 пайызын бағдарлама құрайды.

Сызба-2. "Бірінші арна Еуразия" телеарнасындағы бағдарламалардың тақырыптық көрсеткіші %-бен

Ендігі кезекте, «КТК» телеарнасының 2020 жылдың 18-24 мамыр аралығындағы бағдарлама кестесіне шолу жасасақ [4].

«КТК»-ның эфирлік уақытын негізінен кинотуындылар құрайды.

Дүйсенбі күнгі кестеде: таңертеңгі 7.00-ден 16.30-ға дейін кино тұр. Оның 2 жарым сағаты қазақ тілінде, қалғаны орыс тілінде.

Одан кейін «Астарлы ақиқат» ток-шоуы көрсетіледі. Әншілердің іс-әрекеттері туралы, олар ұйымдастырған ұтыс ойындарының заңды-заңсыздығы туралы. «Астарлы ақиқаттың» хронометражы – 1 сағат, хабар тілі – қазақша.

Кейінгі кезекте 18.00-дегі кешкі жаңалықтар 40 минутты құрайды, жаңалықтар орыс тілінде жүргізіледі.

Кешкі жаңалықтардан соң сағат 18.40-та тағы кино басталады. Ол түнгі 00.45-ке дейін жалғасады.

00.45-те күндізгі болған «Астарлы ақиқаттың» қайталануы. Әрі қарай таңғы 04.30-ға дейін қазақша мерекелік концерт және кешкі жаңалықтардың қайталануы.

Сейсенбі күнгі кестеде: таңғы сағат 05.00-тен 07.10-ға дейін қазақша кино.

Бұл күні де эфир киномен толығады. Арасында 30 минуттан орысша, қазақша жаңалықтар беріледі. «Астарлы ақиқат» ток-шоуы қайталаумен екі рет беріледі. Түнгі 00.00-ден таңғы 04.30-ға дейін қазақша концерт, кешкі жаңалықтар қайталауы.

«КТК»-ның сәрсенбі, бейсенбі күндеріндегі эфирлік уақыта да дәл осындай қалыпта өтеді.

Жұма күні таңғы 7.00-7.30 аралығында «Новости», әрі қарай 9 сағат бойы кино көрсетіледі. 16.30-17.00 арасында жаңалықтардан соң, 18.00-ге дейін бір сағат «Әйел қырық шырақты» деген бағдарлама көрермен назарына ұсынылады. «Әйел қырық шырақты» аяқталған соң, жарты сағаттық кешкі «Новости». Қалған уақыттың барлығы кино.

Сенбі күні таңғы 05.50-ден 16.00-ге дейін кино. Көрермендер 10 сағат 10 минутқа созылған кинодан кейін, бір сағат «Шәмші әндерінің кешін» қазақша тамашалай алады. Әрі қарай түнгі 01.00-ге дейін тағы да кино көрсетіледі. Кейіннен таңғы 05.00-ге дейін «Шәмші әндерінің кеші» қайталанады.

Жексенбі күні «КТК» 05.10-да Қабатовтың концертін қойыпты. Әрі қарай, 06.20-да басталатын «Юрмала» концерті 08.10-да бітеді. «Юрмаладан» соң, 9 сағат 20 минут бойына эфирден кинотуындылар беріледі. 17.30-дан жарты сағаттық «Дау-дамайсыз» атты қазақ тіліндегі бағдарлама. Аталған бағдарлама, қайғылы оқиғалар мен отбасындағы дау-дамайлар туралы әлеуметтік мәселелерге арналған бағдарлама. 18.00-19.00 арасында орыс тілінде апталық шолу, 19.00-ден-19.30-ға дейін «Слуги народа» атты бағдарлама.

«Слуги народа» – әр саладағы жауапты қызметкерлер және лауазымды тұлғалармен сұхбат жүргізілетін әлеуметтік-саяси мәселелерге арналған орыс тіліндегі бағдарлама. Аталған бағдарламадан соң түнгі 00.00-ге дейін көрермендер кино тамашалай алады.

Жалпы алғанда, «КТК» телеарнасының эфирлік уақытын кинотуындылар құрайтыны мәлім болды және күндізгі көрсетілімдердің 80 пайызға жуығы орысша. Қазақ тіліндегі бағдарламалар түнгі 00.00-ден таңғы 06.00-ға дейін эфирге шығады. Оның өзі бұрынғы концерттер, кешкі жаңылықтардың қайталануы.

Қандай да бір ұлттық мәселелер, «Рухани жаңғыру», қазіргі өзекті болып отырған қазақстандық туризм, ұлттық құндылықтар, дін мәселелері, жастар тәрбиесі мен білімі, отандық өнімдер, отаншылдық-патриоттық тақырыптар, ауыл тұрмысы, ауыл мәселелері арнайы хабар ретінде зерттелмейді. Ол мәселелер тек жаңалықтарда, қысқа хабар түрінде ғана болады.

Ендігі кезекті «Хабар 24»-ке берсек.

«Хабар 24» телеарнасының көрермен назарына ұсынылған 2020 жылдың 1-7 маусым аралығындағы бағдарламалар тізбегін қарастырып көрейік [5].

2016 жылдың 1 қыркүйегінде «24 KZ» атауынан «Хабар 24» болып өзгертілгенін ескерсек, арна жаңа атпен жаңа телемаусымды бастап, эфирде сапалы сараптамалық бағдарламалардың қатарын ұлғайту, репортаж жанрындағы бағдарламалардың үлесін арттыру, аймақтардың тыныс-тіршілігі туралы жобаларды көбейту мақсатын сәтті орындады деп айтуға болады. Телеарна контентін 100%-ын отандық өндірушілердің жобалары құрайтынын аңғарамыз.

«Хабар 24» дәстүрлі айдарларында экономика, спорт, халықаралық және баспасөзге шолу, арнайы авторлық репортаждар және көптеген басқа да салалар толығырақ қамтылады. Мысалы, арна эфирінде дәстүрлі «Жаңалықтар» - «Новости», Таңғы ақпараттық бағдарлама - Утренняя информационная программа, Кешкі ақпараттық бағдарлама - Вечерняя информационная программа, «Шетелдік БАҚ: шолу және талдау» - Между строк», «Әлем тынысы» - «Мир за неделю», ақпараттық-танымдық бағдарламалардан «Hi Tech», «Global Art», «Олимп», «Кинобизнес», «Пицца для размышления», «Дархан дала» - «Большие города», «Тұтынушы таңдауы», «Цифрлық Қазақстан» - «Цифровой Казахстан», «NEXТ», «Блогерлер 2.0» - «Блогеры 2.0», «Тексердік» - «Проверено», «Өзекті» - «Актуально», «Өнеркәсіп» - «Промышленность», «Мыңжылдық кеңес» - «Алмазные советы», «Факт немесе фейк» - «Факт или фейк», «Сақшы» - «На страже», «Дело особой важности» бағдарламалары орын алса, қоғамдық-саяси бағыттағы хабарлардан «Анығын айтқанда» - «Круглый стол», «Әкім» - «Акимы», «Әскер KZ», «Халықтық экономика» - «Народная экономика» сияқты бағдарламалар көрсетіледі. Зерттеуге бір аптаның әр күні бойынша сағат таңғы 7:00-ден түнгі 2:00-ге дейінгі уақыт аралығындағы бағдарламалар алынғанын ескерсек, мемлекеттік тілдегі хабар 52 %, орыс тіліндегі бағдарламалар саны 48 % пайызды құрайды. 7:00-ден түнгі 2:00-ге дейінгі уақыт аралығында барлығы 1140 минут бар. Олардың ішінде, мысалға, Дүйсенбі күніне тиесілі бағдарламалар үлесі келесідей: «Жаңалықтар» - 15 мин., «Hi Tech» - 5 мин., «Кинобизнес» - 15 мин., «Шетелдік БАҚ: шолу және

Сурет-3. "КТК" телеарнасының ресми сайтынан алынды

Сурет-4. Хабар 24" телеарнасының логотипі

талдау – 5 мин., Утренняя информационная программа – 60 мин., Таңғы ақпараттық бағдарлама – 60 мин., Утренняя информационная программа – 60 мин., Таңғы ақпараттық бағдарлама – 60 мин., Мир за неделю – 25 мин., Блогеры 2.0 – 5 мин., Между строк – 5 мин., Цифровой Казахстан - 5 мин., Жаңалықтар – 15 мин., Әлем тынысы – 25 мин., Блогерлер 2.0 (каз) – 5 мин., Цифрлық Қазақстан (каз) – 5 мин., Новости – 15 мин., Блогеры 2.0 – 5 мин., На страже- 10 мин., Цифровой Казахстан – 5 мин., Hi Tech – 5 мин., Жаңалықтар – 15 мин., Hi Tech – 5 мин., Цифрлық Қазақстан – 5 мин., Сақшы – 10 мин., Шетелдік БАҚ: шолу және талдау – 5 мин., Блогерлер 2.0 – 5 мин., Новости – 15 мин., Hi Tech – 5 мин., Цифровой Казахстан – 5 мин., Между строк – 5 мин., Блогеры 2.0 – 5 мин., На страже – 10 мин., Жаңалықтар – 15 мин., Hi Tech – 5 мин., Цифрлық Қазақстан – 5 мин., Шетелдік БАҚ: шолу және талдау – 5 мин., Блогерлер 2.0 – 5 мин., Сақшы – 10 мин., Новости – 15 мин., Цифровой Казахстан – 5 мин., Hi Tech – 5 мин., На страже – 10 мин., Кешкі ақпараттық бағдарлама 60 мин., Вечерняя информационная программа – 60 мин., Кешкі ақпараттық бағдарлама – 60 мин., Тұтынушы таңдауы – 25 мин., Вечерняя информационная программа – 30 мин., Пицца для размышления – 25 мин., Кешкі ақпараттық бағдарлама – 30 мин., Сақшы – 10 мин., Цифрлық Қазақстан – 5 мин., Hi Tech – 5 мин., Новости – 15 мин., Global Art – 10 мин., Блогеры 2.0 – 5 мин., NEXT – 10 мин., Hi Tech – 5 мин., Әскер KZ – 10 мин., Между строк – 5 мин., Жаңалықтар – 15 мин., NEXT – 10 мин., Тұтынушы таңдауы – 25 мин., Шетелдік БАҚ: шолу және талдау – 5 мин.,

Қазіргі уақытта телеарна ресми сайтта ақпараттық, ақпараттық-сараптамалық, репортажды ақпараттық-қойылымдық, репортажды ақпараттық-сараптамалық, репортажды ақпараттық, қойылымдық сұхбат пен имидждік роликтер бағытындағы жаңа телевизиялық жобаларды шығару үшін серіктес продюсерлік компанияларды іздестіруде. Ендеше, қазақстандық көрермен аудиториясы үшін қызықты болуы тиіс жобалардың көбеюін күтеміз.

Қорытынды. Отандық телеарналардың ішінен бұл мақалада 4-уіне: «Ел Арна», «Бірінші арна Еуразия», «КТК» және «Хабар 24»-тің апталық бағдарлама кестесіне шолу жасадық.

Аңғарғанымыздай, «Хабар 24» телеарнасында қоғамдық-әлеуметтік маңызы бар бағдарламалары жеткілікті. Тәулігіне 24 сағат бойы хабар тарататын еліміздің сандық-ақпараттық тұңғыш телеарнасының бағыты көңілден шығады.

«Ел Арна» телеарнасына келсек, біз шолып шыққан апталық бағдарламасынан үйреншікті дағдыға айналған түрік, үнді сериалдары мен корей дорамаларын кездестірген жоқпыз. Эфир уақыты толығымен қазақстандық бейнетуындыларға арналған.

Ендігі ретте, «Ел Арна»-ның эфирлік уақыты өркениеттің дамуы, жаңа технологиялар мен заманауи білім-ғылым тақырыбына арналған бағдарламалармен толықса, абыройлы бастама болары сөзсіз.

«КТК» телеарнасы өз көрермендеріне негізінен кинотуындылар ұсынады. Дені орыс тілінде. Қазақ тіліндегі эфир уақыты тәуліктің түнгі уақытында және көбіне ән кештері мен концерттер арқылы толтырылады.

«Бірінші арна Еуразия» теларнасының контенті «КТК» мен салыстырғанда әлдеқайда жан-жақты. Эфирлік уақытты қоғамдық-саяси тақырыптарға арналған бағдарламалар, ойын-сауықтық, кино, сериалдар, мен ток-шоу құрайды.

Түрлі бағыттардағы бағдарламаларға қарағанда, шетелдік сериалдар, ойын-сауықтық бағдарламалар мен ток-шоу хабарлары аудиторияны мейлінше кең қамтитыны белгілі. «КТК» мен «Бірінші арна Еуразия» телеарналарының осы бағыттағы белсенді қызметі шолу барысында айқын болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. www.tv.mail.ru
2. www.Itv.kz
3. www.elarna.kz
4. www.ktk.kz
5. www.24.kz

References:

1. www.tv.mail.ru
2. www.Itv.kz
3. www.elarna.kz
4. www.ktk.kz

Г.У.Биримкулова¹

*¹аймақтану кафедрасының докторанты, халықаралық қатынастар факультеті,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, gulnarabirimkulova2014@yandex.ru*

**«БАТЫС ЕУРОПА-БАТЫС ҚЫТАЙ» ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КӨЛІК ДӘЛІЗІ
АСПЕКТИСІНДЕГІ ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚ ПЕН ҚЫТАЙ ХАЛЫҚ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАНҒА ЫҚПАЛЫ**

Аңдатпа

Мақалада Еуропалық Одақ елдері және Қытай Халық Республикасы арасындағы "Батыс Еуропа мен Батыс Қытай" жобасының Қазақстан өңірлерін дамытудағы рөлі мен маңыздылығы қарастырылады. Сонымен қатар, автор осыдан бірнеше жыл бұрын Қазақстанда Қытайдан Батыс Еуропа елдеріне жол бойындағы маңызды халықаралық көлік және транзиттік тораптардың біріне айналдыру нұсқасы белсенді талқылана бастаған жобаға тоқталады. Бұл ретте Жібек жолы бойынша қытай тауарлары керуендермен Ресей мен Еуропалық мемлекеттерге жеткізілгені туралы ежелгі тарихқа да сілтеме жасалған. Қазақстан Республикасына Еуропалық Одақ пен Қытай қарым-қатынастарының "Батыс Еуропа мен Батыс Қытай" жобасы аясындағы ықпалы мен әсеріне талдау жасаған.

Түйін сөздер: Еуропалық Одақ, Қытай Халық Республикасы, Қазақстан, Халықаралық көлік дәлізі, "Батыс Еуропа мен Батыс Қытай"

G.U.Birimkulova¹

*¹PhD student Department of regional studies, faculty of International relations,
L. N. Gumilyov Eurasian national University,
Nur-Sultan, Kazakhstan, gulnarabirimkulova2014@yandex.ru*

**INFLUENCE OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE EUROPEAN UNION AND THE
PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA IN THE ASPECT OF THE INTERNATIONAL
TRANSPORT CORRIDOR «WESTERN EUROPE-WESTERN CHINA» ON KAZAKHSTAN**

Abstract

The article considers the role and significance of the project "Western Europe and Western China" between the countries of the European Union and the people's Republic of China in the development of regions of Kazakhstan. In addition, the author focused on the project, where several years ago Kazakhstan began actively discussing the option of turning from China to Western European countries into one of the most important international transport and transit hubs along the roads. At the same time, reference was made to the ancient history that Chinese goods along the silk road were delivered by caravans to Russia and European countries. Analyzed the impact of the relations between the European Union and China on the Republic of Kazakhstan in the framework of the project "Western Europe and Western China".

Key words: European Union, People's Republic of China, Kazakhstan, International transport corridor "Western Europe and Western China"

Биримкулова Г.У.¹

*¹докторант кафедры регионоведения, факультет международных отношений,
Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева,
г.Нур-Султан, Казахстан, gulnarabirimkulova2014@yandex.ru*

ВЛИЯНИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИИ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА И КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ В АСПЕКТЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ТРАНСПОРТНОГО КОРИДОРА «ЗАПАДНАЯ ЕВРОПА-ЗАПАДНЫЙ КИТАЙ» НА КАЗАХСТАН

Аннотация

В статье рассматривается роль и значение проекта "Западная Европа и Западный Китай" между странами Европейского Союза и Китайской Народной Республикой в развитии регионов Казахстана. Кроме того, автор остановился на проекте, где несколько лет назад в Казахстане начал активно обсуждаться вариант превращения из Китая в страны Западной Европы в один из важнейших международных транспортных и транзитных узлов вдоль дорог. При этом была сделана ссылка на древнюю историю о том, что китайские товары по Шелковому пути поставлены караванами в Россию и Европейские государства. Проанализировал влияние отношений Европейского Союза и Китая на Республику Казахстан в рамках проекта "Западная Европа и Западный Китай".

Ключевые слова: Европейский Союз, Китайская Народная Республика, Казахстан, международный транспортный коридор" Западная Европа и Западный Китай"

Жол, сауда, елдің гүлденуі-бұл үш ұғым ғасырлар тығыз байланысты болды. Ұлы Жібек жолының тарихы бүгінгі күні өзара тиімді тәжірибе ретінде қарастырылуда. әртүрлі елдер халықтарының бейбіт мәдени қарым-қатынасы. Бүгін Ұлы Жібек жолының бұрынғы керуен жолдары мен бағыттары қазіргі темір және автомобиль халықаралық көлік тораптарына қосылған жолдарына айналды. Қазақстанның геосаясылық тұрғыда Қытай Халық Республикасымен (ҚХР) және Еуропалық Одақ (ЕО) елдері арасында орналасуы өте сақ әрі белсенді түрде сыртқы саясат жүргізуге мәжбүрлейді. Сонымен қатар, әлемдік ойыншылардың арасындағы қарым-қатынасты шеберлікпен үйлестіре отырып, әлі күнге дейін ел арасындағы жаһандық қақтығыстарға араласудан аулақ болуға мүмкіндік берді.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері Қытаймен стратегиялық ынтымақтастығы барлық бағыттар бойынша белсенді дамып келеді. Сол кезеңнен бері Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев, Қазақстан Республикасы Президенті Қ.Тоқаев мырза мен Қытай Халық Республикасының Председателі Си Цзиньпин 18 рет кездескені, екіжақты қарым-қатынастардың жоғары деңгейде екенін айғақтайды. Аталған мерзім ішінде елдер арасында жалпы сомасы 67 млрд. АҚШ долларын құрайтын 127 келісім шартқа қол қойылды. 2020 жылы тауар айналымы 10,5 млрд. АҚШ долларын құрады, бұл 2019 жылға қарағанда 32,6 пайызға артық. Қазіргі уақытта 363 млн. АҚШ доллары сомасын құрайтын алты Қазақстан Қытай арасындағы жоба пайдалануға жоспарланып отыр [1]. Қытай бұрынғысынша екінші ірі сауда серіктесі, көлемі жағынан екінші экспорттық нарық және Қазақстандық тауарлардың ірі импорттері болып табылады.

Сауда басымдықтары тұрғысынан Қазақстан, әрине, Қытай үшін маңызды импорттаушы болып табылмайды: ҚХР-ның импорттық сатып алуларындағы Қазақстандық өнімнің үлесі шамамен 0,3 пайызды құрайды. Отандық нарық Қытай үшін де маңызды емес (Қытай экспортының 0,4 пайызы) [2]. Бірақ Қазақстан- Шыңжаң Ұйғыр Автономиялық ауданының негізгі сауда серіктесі және осы өңірде жұмыс істейтін бизнес ынтымақтастықты кеңейтуге мүдделі әрі Қытай мемлекеті осы өңірде сауда және әр сала бойынша қарым-қатынас танытуға қызығушылық танытуда.

Қытайға экспорттық жеткізілімдердің шикізаттық бағыттылығы Қытай тарапының Қазақстанның отын-энергетикалық секторына инвестициялық қызығушылығын, оның ішінде энергия ресурстарына өсіп келе жатқан сұраныс аясында негіздейді. ҚХР құрлықта және шельфте мұнай өнімдерін барлау мен өндіруге, мұнай және газ құбырларын салуға, бірлескен кәсіпорындар құруға ірі инвестициялар есебінен Қазақстанның энергетикалық секторында өзінің қатысуын күшейтеді. Мәселен, 1997 жылдан бастап 2017 жылға дейін Қазақстанның мұнай - газ жобаларына CNPC (Қытай ұлттық мұнай-

газ корпорациясы) инвестицияларының жалпы сомасы 42 миллиард АҚШ долларынан асты, мемлекет бюджетіне салық төлемдерінің жалпы сомасы 40 миллиард АҚШ долларынан асты.

Қазақстан мен Қытай арасындағы индустриялық-инвестициялық ынтымақтастық аясында жалпы сомасы 26,2 миллиард доллардан асатын 51 бірлескен ауқымды жобаны жүзеге асыру көзделіп отыр. Бұл химия өнеркәсібі, тау-кен металлургия секторы, машина жасау, инфрақұрылым, энергетика, агроөнеркәсіптік кешен, жеңіл өнеркәсіп, мұнай өңдеу, құрылыс материалдары өндірісі мен ақпараттық технологиялардағы жобалар. Олардың ішінде қазіргі уақытта 158 миллион доллар сомасына бес жоба іске қосылды, бұл мемлекет басшылары деңгейінде қол жеткізілген келісімді іске асырудың төмен қарқынының куәсі [3].

Алдағы жылдары ҚХР-дан Қазақстанға инвестициялық ағын көп мөлшерде "Белдеу және жол" бастамасын іске асырумен анықталатын болады. Қытайдың инфрақұрылымдық серіктес ретіндегі белсенділігі күшейтіледі. Price Waterhouse Coopers болжамына сәйкес 2020 жылға қарай Қазақстан аумағы арқылы тауарларды тасымалдаудың транзиттік қабілеті жылына жиырма минуттық баламада (TEU, контейнерлер) 1,7 млн. бірлікке дейін өседі. Өсім негізінен ИПП бойынша міндеттемелерді іске асыру есебінен жүзеге асырылатын болады, өйткені бастама "Нұрлы Жол" инфрақұрылымдық даму бағдарламасымен ұштасқан [4].

2018 жылы Астана экономикалық форумы аясында жасалған ҚХР мен Еуразиялық экономикалық одақтың сауда-экономикалық ынтымақтастығы туралы келісімді іске асыру шеңберінде елдердің өзара іс-қимылы келешекті болып табылады. Жалпы Қытайдың стратегиялық, өркениеттік ойлауы өз шекарасында "ортақ тағдыр қауымдастығын" қалыптастыру стратегиясында, сондай-ақ "белдіктер мен жолдар" бағыттары бойынша көрініс тапты. Ресей зерттеушілері "Ресей бұл қауымдастыққа кірмейді" деп мәлімдейді.

Қытайдың оң имиджін қалыптастыруға ҚР-да білім беру және ақпараттық қызмет көрсететін төрт Конфуций институты (Астана, Алматы, Ақтөбе және Қарағанды қалаларында) жұмыс істейді. Бірақ бұл институттардың мәселесі Қазақстандық тарап үшін олардың қызметтері заң жүзінде жазылмаған. Олар дипломатиялық арналар бойынша жұмыс жүргізеді. Оның арқасында Қытай ЖОО-да ҚР-дан 13 мыңнан астам студент білім алууда [5].

Өзінің саяси бағытына байланысты Қытай Орталық Азия елдерімен, атап айтқанда, өңірдегі негізгі серіктес ретінде Қазақстанмен тығыз қарым-қатынаста. Екі жақ та қарым-қатынасқа қызығушылық танытады, алайда ҚР үшін осындай қуатты экономикалық және саяси салмақты алатын көршімен ынтымақтастық Қытай-Ресей-ЕО үшбұрышында қалыптасатын шиеленісті ескеруді талап етеді. Қытай ұсыныстары мен бастамаларында қамтылған барлық көрінетін артықшылықтар кезінде, бірінші кезекте прагматизм түсінігін басшылыққа алу және ұзақ мерзімді тәуекелдерді мұқият бағалау қажет.

ЕО елдері ҚР-ның бірінші сауда әріптесі болып қалады, оның үлесіне елдің сыртқы саудасының үштен бірінен астамы келеді. Өз кезегінде Қазақстан ЕО үшін өңірдегі негізгі серіктес болып табылады. Жалпы тауар айналымы ЕО-ның Орталық Азияның қалған елдерімен барлық тауар айналымынан асып түседі. Мысалы, 2017 жылы ол 23 млрд. еуроны құрады [6]. ҚР ЕО-ға экспорты басқа да пайдалы қазбалармен, химия өнеркәсібі өнімдерімен және азық-түлік тауарларымен қатар мұнай-газ секторының өнімдерінен толығымен тұрады. Қазақстан ЕО-дан машина және көлік жабдықтарын, дәрілік препараттарды, сондай-ақ химиялық өнімдерді, Пластмасса бұйымдарын, медициналық жабдықтар мен жиһаздарды импорттайды. ЕО Қазақстандағы ірі шетелдік инвестор болып табылады: оның үлесіне біздің елімізге тікелей шетелдік инвестициялардың 50 пайыздан астамы келеді. 350-ден астам қазақстандық жоба ЕО-ны 180 млн еуро сомасында қаржыландырды [6]. Бұл жобалар, атап айтқанда, аймақтық және жергілікті билік органдарының әлеуетін нығайтуға, сот жүйесін реформалауды қолдауға және әлеуметтік және экономикалық реформаларды енгізу мақсатында мемлекеттік сектордың әлеуетін нығайтуға бағытталған. 2007 жылдан 2013 жылға дейінгі кезеңде ЕО дамыту мен ынтымақтастыққа жәрдемдесу құралы шеңберінде жалпы сомасы 74 млн еуро болатын елеулі екі жақты жобалар іске асырылды [2]. 2015 жылғы 21 желтоқсанда Астанада Еуропалық Одақ пен Қазақстан кеңейтілген серіктестік және ынтымақтастық туралы келісімге қол қойды. Айта кету керек, бұл ЕО Орталық Азиядағы әріптестердің бірімен қол қойған алғашқы келісім. Халықаралық құқықтық база қабылданғанға дейін өзара іс-қимыл үшін 1999 жылғы әріптестік пен ынтымақтастық туралы келісім болды. Қазіргі уақытта ЕО-ның екі флагмандық бағдарламасы іске асырылуда. Біріншісі – Қазақстанның "Жасыл экономика" моделіне көшуін қолдау (БҰҰ Даму бағдарламасымен орындалады және Қазақстанның ұзақ мерзімді тұрақты экономикалық

дамуына ықпал етеді). Екіншісі-Қазақстандағы сот төрелігі жүйесінің реформасын қолдау (шет елдермен ынтымақтастық жөніндегі солтүстік ирландиялық ұйыммен (NI-CO) орындалады және сот төрелігі жүйесін ізгілендірудің ұлттық саясатын іске асыруға жәрдемдеседі). Орталық Азия үшін өңірлік көпжылдық индикативтік бағдарламада негізгі назар екі бағытқа бөлінеді: тұрақты даму (энергетика, қоршаған орта, су ресурстары және әлеуметтік-экономикалық даму) және өңірлік қауіпсіздік (Шекараларды басқару, есірткі және қылмыспен күрес, құқық үстемдігі және сот реформалары). Жалпы, ЕО 2014 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңде Орталық Азиядағы өңірлік ынтымақтастық жобаларын қаржыландыруға 360 млн еуро бөлді (Erasmus+бағдарламасына 115 млн еуроны қоса алғанда) [7]. Еуропалық Одақтың саясатын екі бағыт бойынша жіктеуге болады: басымдықтар саясаты және өңірлік ынтымақтастық мәселелері. Бұл жіктеу оның құрылымы мен басымдығын түсінуге көмектеседі. Мәселен, басымдықтар саясаты-бұл ЕО-ның өңір елдеріне қатысты ұзақ мерзімді мақсаттары: жауапты мемлекеттік басқаруды ілгерілету, заңның үстемдігіне, адам құқықтарына, демократияландыру мен білімге жәрдемдесу. Олар "ЕО білім мен тәжірибені бөлгісі келетін" негізгі салалар болып табылады.

Өңірлік ынтымақтастық мәселелері-бұл "қауіпсіздік және өңірлік экономикалық даму"мәселелері. Олар мынадай салаларда көрінеді: Шекараларды басқару, көші-қон, ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрес, халықаралық терроризмге, адамдардың заңсыз трафигіне, қару-жарақ пен есірткі бизнесіне қарсы күрес. ЕО өңірлік стратегиясын әзірлеу шеңберінде көрші мемлекеттер – Ауғанстан, Пәкістан және Иранды есепке алады. Бұл стратегиялық саясат, оның ішінде энергетикалық қауіпсіздікті қолдау қажеттілігімен байланысты.

2017 жылдың маусымында ЕО Кеңесінің Бас хатшылығы Люксембургтегі министрлік кездесу барысында Еуропалық Одақтың Орталық Азияға қатысты стратегиясына қатысты жаңа тұжырымдама қабылдады. Бұл құжатта ЕО Орталық Азия елдерін стратегиялық әріптестікті жүзеге асыруда белсенді болуға шақырады. Кездесу барысында келесі басым аспектілер ерекшеленеді: демократияны нығайту үшін реформаларды ілгерілету; іргелі еркіндік; заң салтанаты; заң жүйесінің тәуелсіздігі; экономиканы жаңғырту және әртараптандыру. Дипломатиялық тіл Орталық Азия елдері дамудың бірнеше саяси-экономикалық моделін жеткізуші болып табылатыны атап өтілді, сондықтан екіжақты қалыпты ынтымақтастықты қолдау үшін жаңалықтар мен реформаларды қабылдау қажет. Қазақстан-Еуропалық қатынастар ЕО-ның екі тараптың мүдделеріне жауап беретін көпжақты өңірлік ынтымақтастық шеңберінде Қазақстанмен толыққанды қатынастар құруға терең ұмтылуымен сипатталады.

Халықаралық көлік дәліздерін (ХКД) құру кез келген елдің экономикалық саясатының маңызды міндеттерінен, әлемдік жүк тасымалдау жүйесіне интеграциялануға мүмкіндік береді. ХКД қалыптастыру мен дамытудың мақсаты сыртқы сауда саясатының сенімділігі мен тиімділігін арттыру үшін және шетелдік инвестицияларды тарту Елдің көлік инфрақұрылымын дамыту, өңірлерді дамытуды жеделдету, қазақстандық көлікті еуропалық және әлемдік көлік жүйелері. Өзара іс-қимылы сияқты ұғымды басшылыққа ала отырып, экономикалық және туристік байланыстар, Азия және Еуропа жаңа автокөлік дәлізін құруды шешті бұл елдердің ықпалдасуының басы болады. Маңызды импульс мұндай шешімді қабылдау қазіргі заманғы автомобиль жолының қауіпсіздік және жайлылық талаптарына, өткен ғасырдың алпысыншы жылдары салынған.

Бұл маршруттың артықшылығы-ол байланыстырады қатысушы елдердің барлық көліктік тораптары бар және негізгі көлік автомагистральдарына шығу мүмкіндігі Орта Азия, Ресей және Қытай, Еуропа елдері. Барлық бұл экономикалық байланыстарды дамытуға ықпал ететін болады. халықаралық ынтымақтастық үшін көлік коммуникацияларын белсенді пайдалану "Батыс Еуропа-Батыс Қытай" Жобасы.

Бүкіл дәліз бойынша геометриялық жақсарту мақсатында трассаның (бұрылыстар, көріну, еңістер) параметрлерін экологиялық және санитарлық жағдайды ірі елді мекендерде қарауда. Бүгін "Батыс Еуропа – Батыс Қытай" автомагистралі» бүкіл тарихтағы ауқымды көлік жобасы Оны " XXI ғасырдың құрылысы" деп атайды, өйткені ол Еуропа мен Азияны біріктіруге арналған. 2010 жылы басталған "Батыс Еуропа – Батыс Қытай" жобасын тәжірбиелік іске асыру мақсатында жасалған Қытай жобасы деп айтуға болады.

"Батыс Еуропа - Батыс Қытай" халықаралық транзит дәлізі Орталық Азия өңіріндегі жүк тасымалының негізгі бағыты болады. Жоба үш негізгі жүк тасымалдау бағытына қызмет көрсететін болады: Қытай - Орталық Азия, Қытай - Қазақстан, Қытай - Ресей - Батыс Еуропа. Осы жобаны әзірлеу 2006 жылы басталды және қазір негізінен оны іске асыру мәселесі шешілуде. Жолдың бір

бөлігі қазірдің өзінде жұмыс істеп тұрғандықтан, қазір оның Қазақстан бөлігіндегі жолдарды қайта жаңарту туралы сөз болып отыр. Жобаның құны тек Қазақстан бөлігінде 6,7 млрд АҚШ долларын құрайды [7]. Дәліз қазіргі заманғы зияткерлік жүйемен және логистикалық орталықтардың қызметтерімен бірге дәліздің жоғары техникалық қол жетімділігінің комбинациясын қамтитын қызметтердің жоғары деңгейін қамтамасыз етеді. дәліздің кейбір учаскелерінде жоспарланған ақылы жолдар жүйесі ұсынылатын қызметтердің сапасы мен уақтылығын қамтамасыз етеді.

Экономикалық талдауға тоқталсақ: ЕО және АТР елдері арасында жыл сайын 6 млн.жұық контейнер жүруде. Қазір бұл ағынның 98% - і Қазақстан аумағын айналып өтіп, шетелдік порттар арқылы шетелдік теңіз флотымен тасымалданады. Сонымен қатар, Азия-Тынық мұхиты өңірінен Қазақстан аумағы арқылы Еуропаға транзиттік жол теңіз жолынан әлдеқайда қысқа. Қазақстанның басты бәсекелестік артықшылығы – өзге де тең жағдайларда, жүктерді жеткізу уақыты неғұрлым қысқа. Бұл жағдай Қытай – Еуропа және Қазақстан арқылы өтетін транзит бағыты бойынша жүк ағындарының сөзсіз өсуін болжауға мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда Азия елдері әлемдік ЖІӨ-нің шамамен 60% - ын өндіреді. Қазіргі кезде Ресей арқылы Еуропаға өтетін бір ғана қуатты Транссібір магистралі бар, ол бойынша Қытай жүктерді тасымалдай алады, онда ҚХР неғұрлым қысқа және тиімді темір жол тармағының құрылысына мүдделі. Жаңа көлік бағыты жүктерді тек Қытайдан ғана емес, сонымен қатар бүкіл оңтүстік-шығыс Азиядан Қытай мен Қазақстан арқылы Еуропалық Одақ елдеріне тасымалдауды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

ХҚД –нің Қазақстан үшін экономикалық пайдасы:

- ҚР Логистикалық қызмет нарығының заманауи әлеуеті шамамен \$10-11 млрд.құрайды, алайда ол толық қуатқа пайдаланылмайды. "Батыс Еуропа – Батыс Қытай" жобасын іске асыру мұнда инвестиция тартуға, жаңа логистикалық орталықтар құруға және өзінің логистикалық әлеуетін толық іске асыруға мүмкіндік береді.

- Сондай-ақ, Қазақстанның тиімді географиялық орналасуы транзиттік дәлізден үлкен ақша табуға мүмкіндік береді, өйткені 10 жылдан кейін Қазақстан арқылы жүк тасымалы 2,5 есеге, яғни 900 мың тоннадан 3,5 млн.тоннаға дейін ұлғаяды [7].

- Жол құрылысы 2013 жылға дейін жалғасады,яғни, жобаны іске асыру кезінде жолдың әр түрлі учаскелерінде 25 мың адам, ал барлық құрылыс салынғанда - 50 мың жұмысшы жұмылдырылады. Бұл халықтың жұмыспен қамтылуын қамтамасыз етеді.

- Көлік инфрақұрылымын дамыту және логистикалық орталықтарда өндірісті жолға қоюды ынталандыру.

- Жобаны іске асырудан түскен ақша ағыны елдің сыртқы борышын қысқартуға және шетелдік инвесторлармен төлеуге мүмкіндік береді.

- Мегажобаны пайдалануға беру мемлекетаралық байланыстарды кеңейту, тасымалдардың тиімділігін арттыру, жол бойындағы инфрақұрылым мен жаңа жұмыс орындарын құру есебінен өңірлердің экономикалық дамуын айтарлықтай жеделдетеді.

- Қазақстанның оңтүстігінде "Батыс Еуропа – Батыс Қытай" көлік дәлізіне жақын аудандарда туризмді дамыту.

- Қытай үшін бірінші кезекте өз тауарларын Еуропаға жеткізудің тағы бір жолы пайда болады.

- Тасымалдау мен уақыттың неғұрлым төмен өзіндік құны Қытай тауарларына еуропалық нарықта неғұрлым бәсекеге қабілетті болуға мүмкіндік береді

Жобаны қаржыландыру

Жобаны қазақ аумағында қаржыландыру өз қаражаты есебінен, сондай-ақ халықаралық ұйымдардың қарыздарын тарту есебінен жүзеге асырылады.

- \$700 млн. АҚШ доллары 2008 жылғы қарашада Жамбыл облысындағы 480 км учаске үшін мақұлданған.

- Жамбыл облысындағы 58 км учаске үшін 2009 жылғы ақпанда \$186 млн. қарыз мақұлданды.

- 2008 жылдың қараша айында Ақтөбе - Ресей шекарасы учаскесінің 102 км үшін \$181 млн.қарыз мақұлданды.

- 2009 жылғы сәуірде Шымкент-Ақтөбе/Қызылорда облысының шекарасы 1062 км учаскесі үшін \$2 млрд. қарыз мақұлданды .

- республикалық бюджет - шамамен 167 млрд. теңге (шамамен 1,120 млрд.)

- сыртқы қарыздар-472 млрд. теңге (шамамен 3,167 млрд.)

- жеке инвестициялар-шамамен 300 млрд. теңге. (шамамен 2,013 млрд.) [8]

Бұл жоба өзін орта есеппен 10 жыл ішінде өтеуге қабілетті деп болжануда.

Жобаның теріс аспектілеріне келсек бұл ең маңызды мәселе - экологиялық мәселелер болып келеді. Экологтар жол Қызыл кітапқа енгізілген фаунаның көптеген өкілдерінің алаңдауына себеп болады деп қауіптенеді. Мысалы, Шу өзенінің бойында (Тұрар-Рысқұлов округі) сұр тырналардың көші-қон жолдары өтеді, Қаратау жотасының ауданында арқарлар қоныс аударады. Арқарлар-Орталық Азияның таулы аудандарында тұратын және сирек кездесетін және жойылып бара жатқан түрлердің Қызыл кітабына енгізілген жабайы арқарлар. Экологтардың қауіпі атмосфераның көмірқышқыл газымен қатты ластануы болып табылады, соның салдарынан флора мен фауна ғана емес, жергілікті халықтың денсаулығы да зардап шегуі мүмкін. Экологтардың дәлелдеріне жауап ретінде Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігі жергілікті қоршаған ортаға келтірілген залалды бағалау бойынша санитарлық - эпидемиологиялық сараптама жүргізді. Бұл сараптама автомобиль жолы үлкен зиян келтірмейді, өйткені негізінен флора мен Фауна өкілдері сирек кездесетін далада өтеді деген қорытынды жасады [9].

"Батыс Еуропа – Батыс Қытай" жобасы бүгінгі таңда ең келешекті жобалардың бірі болып табылады. Жаңа халықаралық көлік дәлізі Санкт-Петербург, Мәскеу, Қазан, Орынбор, Ақтөбе, Шымкент, Ташкент, Алматы, Қорғас, Үрімші, Чжэнчжоу және Ляньюньган қалаларын байланыстырады. Автомобиль жолдарының жалпы ұзындығы 8445 км құрайды, бұл Санкт-Петербургтен Ляньюньганға дейін тауар тасымалдау үшін шамамен 10 тәулік өтеді. Бұл жобаның Суэц каналы немесе Транссиб арқылы балама жолдар алдында маңызды артықшылығы болып есептеледі. Қазіргі уақытта жобаға Қазақстан көп көңіл бөледі, ол жобаны іске асырған жағдайда өз аумағы арқылы транзиттен үлкен ақшалай табыс алады. Осы бағыт бойынша жүк ағыны жобасы жүзеге асырылғаннан кейін 3,5 есеге артып, 3,5 млн. тонна жүкті құрайды деп жоспарлануда [9].

Қорытындылай келе, осы жобаны іске асыру бүкіл Орталық Азия өңірі, соның ішінде Қазақстан үшін үлкен серпіліс болар еді, өйткені бұл біздің өңіріміздің көптеген елдерінің саудаға тартылуына, көлік инфрақұрылымының дамуына оң әсер етеді, трассаның өзі мен оған іргелес жатқан жолдар бойында өндірісті ынталандыру жұмыстары жүреді, сондай-ақ, жалпы алғанда Орталық Азия өңірі экономикаларының жедел даму қарқынына ықпал етеді деп сенім артамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Экономический пояс Шёлкового пути открывает новые возможности для Казахстана // Сайт Службы Центральных Коммуникаций при Президенте РК. 18 июля, 2015. <http://ortcom.kz/ru/news/ekonomicheskii-royas-shelkovogoputi-otkroet-novie-vozmojnosti-dlya-kazahstana-ekspert> (Пайдалану күні: 15.04.2020)*
2. *Официальный сайт - Международный транспортный коридор «Западная Европа-Западный Китай» <https://eurorpe-china.kz/> (Пайдалану күні: 15.04.2020)*
3. *Ван Шучунь, Ван Цинсун Проекты «Экономический пояс Шелкового пути» и ЕАЭС: конкуренты или партнеры? // Обозреватель 10.2014 58-59 с.*
4. *Zeneli V. Central and Eastern Europe: China's Stepping Stone to the EU? 30.11.2016 <http://thediplomat.com/2016/11/central-and-eastern-europe-chinas-stepping-stone-to-the-eu> (Пайдалану күні: 16.04.2020).*
5. *Михневич С.В. Мудрец помогает Поднебесной: развитие сети Институтов Конфуция как инструмент реализации политики «мягкой силы» КНР в Большой Восточной Азии // Вестник международных организаций. № 1. <https://iorj.hse.ru/2015-10-1/147908972> (Пайдалану күні: 16.04.2020).*
6. *Монография - Центральная Азия Сегодня: Вызовы и угрозы, Дифференцированный подход ЕС к странам ЦА, Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2011. 456 с*
7. *Akiner Sh. Partnership not Mentorship: Re-appraising the Relationship between the EU and the CA // The China and Eurasia Forum Quarterly, 2010, Vol 8, №4. P 17-40*
8. *Рабочий проект реконструкции автомобильной дороги Комитета Автомобильных Дорог, Қазақстан Республикасы Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігінің Көлік комитеті сайты <https://www.gov.kz/memleket/entities/transport?lang=kk> (Пайдалану күні: 17.04.2020)*
9. *Экспертное заключение по результатам санитарно-эпидемиологической экспертизы, проведенное Министерством Здравоохранения Республики Казахстан [ЭР] www.regnum.ru (Пайдалану күні: 17.04.2020)*

References:

1. *economic point of Silk Road will open new opportunities for Kazakhstan // website of the central communications service under the president of the Republic of Kazakhstan. July 18, 2015. <http://ortcom.kz/ru/news/ekonomicheskii-poyas-shelkovogoputi-otkroet-novie-vozmozhnosti-dlya-kazahstana-ekspert> (date of Use: 15.04.2020)*
2. *official website - International Transport Corridor "Western Europe-western China" <https://europe-china.kz/> (date of Use: 15.04.2020)*
3. *Wang Shuchun, Wang Tsinsun projects" economic pole of Silk Road " and EAEU: competitors or partners? // Supervisor 10.2014 58-59 P.*
4. *Zeneli V. Central and Eastern Europe: China's Stepping Stone to the EU? 30.11.2016 <http://thediplomat.com/2016/11/central-and-eastern-europe-chinas-stepping-stone-to-the-eu> (date of Use: 16.04.2020).*
5. *Mikhnevich S. V. Mudrets helps to raise the question: the development of the Confucian Institute as an instrument for the implementation of the Chinese policy "meat seal" in Greater Eastern Asia // Bulletin of international organizations. № 1. <https://iorj.hse.ru/2015-10-1/147908972> (date of Use: 16.04.2020).*
6. *monograph - Central Asia Today: challenges and threats, differentiated approach of the EU to the countries of the Central Asian region, Almaty: kisi under the president of the Republic of Kazakhstan, 2011. 456 P*
7. *Akiner Sh. Partnership not mentoring: Re-evaluating the Relationship between the EU and the CA/ / The China and Eurasia Forum Quarterly, 2010, Vol 8, No. 4. p 17-40*
8. *Working Project of the committee for the reconstruction of Road Roads, website of the Transport Committee of the Ministry of Industry and infrastructure development of the Republic of Kazakhstan <https://www.gov.kz/memleket/entities/transport?lang=kk> (date of Use: 17.04.2020)*
9. *Expert conclusion on the results of sanitary and epidemiological expertise, conducted by the Ministry of health of the Republic of Kazakhstan [ER] www.regnum.ru (date of Use: 17.04.2020)*

УДК 327

МРНТИ 11.25.25 <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.25>

Қақар Қанат¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Аймақтану кафедрасының 1-курс докторанты,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

ҚАЗАҚСТАН-ҚЫТАЙ ҚАТЫНАСТАРЫ ЖӘНЕ СЫРТҚЫ КҮШТЕРДІҢ БӘСЕКЕЛЕСТІГІ

Аңдатпа

2013 жылы ҚХР-ның жібек жолы бастамасы «Бір белдеу - Бір жол» жобасы тұңғыш рет Қазақстанда ортаға қойылғанан бері әлемдегі ірі елдер мен халықаралық ұйымдардың қызу талқысында болды кей ұйымдар мен елдер сынның көзқараста болса басқалары қолдау көрсетті. Орталық Азиядағы табиғи байлығы мол ел Қазақстанның бұл жобағы қатысуы әлем назарын аударды және сыртқы күштердің Орталық Азияға әсері бұл жобаның іске асуына өзіндік әсер етеді. Ресей, АҚШ сынды елдердің Орталық Азиядағы мүддесі және әлемдік халықаралық ұйымдардың көзқарасы бұл жобаның іске асуының маңызды түйіні.

Бұл мақалада «Бір белдеу - Бір жол» бастамасы аясындағы ҚХР мен Қазақстан қатынастары және оған әсер ететін сыртқы күштердің бақталастығы тақыланып, олардың аталмыш жобаға деген көзқарасын, өзіндік мүдделік қатынастарын, бұл жоба мен бәсекелес жобаларды зеріттеп, маңызды халықаралық ұйымдар мен келісімдерді атап өтеді және тисті қортынды айтылады.

Кілт сөздер: Қазақстан-ҚХР қатынастары, «Нұрлы жол», «Бір белдеу - Бір жол», Жібек жолы.

Kakar Kanat¹

*¹1st year doctoral student of the Department of Regional Studies,
LN Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

KAZAKHSTAN-CHINESE RELATIONS AND CHALLENGE OF FOREIGN FORCES

Abstract

In 2013, China's Silk Road Initiative, the One Belt One Road project, was first mentioned in Kazakhstan and has been widely discussed by major countries and international organizations. Kazakhstan's participation in this project, a resource-rich country in Central Asia, has attracted world attention, and the impact of external forces on Central Asia will have its own impact on the implementation of this project. The interests of countries such as Russia and the United States in Central Asia and the views of international organizations are important factors in the implementation of this project.

This article examines the relations between China and Kazakhstan in the framework of the "One Belt - One Road" initiative and the competition of external forces influencing it, their views on the project, their interests, the project and competing projects, and highlights important international organizations and agreements. and the toothed conclusion is pronounced.

Keywords: Kazakh-Chinese relations, "Nurly Zhol", "One Belt - One Road", the Silk Road.

Какар Канат¹

*¹Докторант 1 курса кафедры регионоведения
Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан*

КАЗАХСТАН-КИТАЙСКИЕ ОТНОШЕНИЯ И ВНЕШНИЕ СИЛЫ

Аннотация

В 2013 году китайская инициатива «Шелковый путь», проект «Один пояс - один путь», впервые обсуждалась в Казахстане и широко обсуждалась крупными странами и международными организациями. Участие Казахстана в этом проекте, богатой ресурсами страны в Центральной Азии, привлекло внимание всего мира, и влияние внешних сил на Центральную Азию будет иметь собственное влияние на реализацию этого проекта. Интересы таких стран как Россия и США в Центральной Азии и взгляды международных организаций являются важными факторами в реализации этого проекта.

В данной статье рассматриваются отношения между Китаем и Казахстаном в рамках инициативы «Один пояс - один путь» и конкуренция внешних сил, влияющих на нее, их взгляды на проект, их интересы, проект и конкурирующие проекты, а также освещаются важные международные организации и соглашения. и зубчатый вывод произносится.

Ключевые слова: казахстанско-китайские отношения, «Нурлы жол», «Один пояс - один путь», Шелковый путь.

Орталық Азия Еуразия континентінің жүрегі, ұзақ жылдар бойы Азия мен Еуропа континенттері арасында мәдениет алмасулар болды. Орталық Азия болса осы мәдениетердің түйіскен жері. Қазақстан Орталық Азиядағы эконоикасы басқа көршілес елдермен салыстырғанда дамуы тез, табиғи байлығы мол, аталмыш бастаманың басып өтетін бірінші аялдамасы. 1992 жылы 3 қаңтарда Қазақстан мен Қытай ресми түрде дипломатиялық қатынастар орнатты, содан бері екі ел арасында әр түрлі қатынастар мен байланыстар орнатты. 2002 жылғы Қытай мен Қазақстан тату көршілік достық пен ынтымақтастық туралы келісімге қол қойды, 2013 жылы ҚХР Төрағасы Си Цзиньпин алғаш рет «Жібек жолының экономикалық белдеуін» құру туралы бастама көтерді[1].

Қытай мен Қазақстан саяси, экономикалық, сауда және мәдени байланыстар орнатқаннан бері екі жақты сауда қабынастары дамыды. ҚХР ның Сыртқы істер министрлігінің баспасөз ақпарат бөлімінің ақпаратына негізделгенде 25 жылда Қазақстан мен Қытай арасындағы сауда көлемі 55 есе өсті. 1992

жылы Қазақстан мен Қытай арасындағы екіжақты сауда көлемі бар-жоғы 369 миллион АҚШ долларын құраса, қазір екіжақты сауда көлемі 22 миллиард доллардан асты. Екі елдің қатынастары алғашқы энергетикалық саладан көлік инфрақұрылымына, өнеркәсіптік өндіріске, құрылыс, ауылшаруашылық және басқа салаларға дейін кеңейді[2]. Дегенмен соңғы жылдары әлемдік энергияға деген сұраныстың төмендеуі, мұнай бағасының төмендеуі, белді елдер арасындағы теке-тірес салдарынан екі елдің дамуы бірқатар жаңа сынақтарға дүп келіп отыр.

Әлемдік өзгерістер, территориялық мәселелер, белді елдердің экономикалық қақтығыстары себептерінен мұнай бағасының құлдырауы, мұнай өндіруші ел Ресей экономикасының құлдырауы, Қазақстан экономикасына әсер етті. 2014 жылдың қаңтарында Қазақстанда Президент Нұрсұлтан Назарбаев халыққа жолдауында «Нұрлы жол - болашаққа бастар жол» жаңа экономикалық жоспарын ұсынды[3]. Экономикалық стратегия көлік, өнеркәсіп, энергетика және басқа салаларды қамтитын Қазақстандағы инфрақұрылым құрылысын ілгерілетуге арналған даму жоспары. Жоспар теміржол, автомобиль жолдары, авиация, мұнай және газ құбырлары және транзиттік тораптары сияқты экономикалық байланыстарды біріктіріп, тек энергетикаға сүйенген экономикалық шеңгелден құтылу жолы деп айтуға болады. «Нұрлы жол» жоспары мен «Қазақстан 2050» стратегиясы Қазақстан экономикасын көтеру, 2050 жылы әлемдегі 30 елдің қатарына қосылуды жүзеге асыру басты мақсаты. Қазақстанды индустрияландыруға бағытталған, өнеркәсіп пен инфрақұрылымды дамыту арқылы экономиканы дамыту жоспары. Қазіргі кезеңдегі басыты мәселе ретінде әлемдегі мұнай бағасындағы өзгерістер Қазақстан экономикасына әсер етеді.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бері ел экономикасында бастысы мұнай айыру, тау-кен өндірісі сынды ауыр өнеркәсіптің салмағы басым болды. Жеңіл орташа өнеркәсіп түрлері өңдеу өнеркәсібінің дамуы кенже қалды. Қазақстан экономиканың тарптану бағытын ұстану, нақтырақ айтқанда экономикалық дамыған елдердің экономикасындағы дамыған тараптарымен тиімді байланыс орнатып өз экономикасын дамыту бұл қазіргі мұнай нарқы құлдыраған жағдайда ел экономикасын дамытудың тиімді бағыттарының бірі.

Сыртқы күштердің әсері

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бері ел экономикасында бастысы мұнай айыру, тау-кен өндірісі сынды ауыр өнеркәсіптің салмағы басым болды. Жеңіл орташа өнеркәсіп түрлері өңдеу өнеркәсібінің дамуы кенже қалды. Қазақстан экономиканың тарптану бағытын ұстану, нақтырақ айтқанда экономикалық дамыған елдердің экономикасындағы дамыған тараптарымен тиімді байланыс орнатып өз экономикасын дамыту бұл қазіргі мұнай нарқы құлдыраған жағдайда ел экономикасын дамытудың тиімді бағыттарының бірі.

Сонымен бірге, Қазақстан Біріккен Ұлттар Ұйымы, Еуропалық Одақ, Еуразиялық экономикалық одақ және т.б. сияқты халықаралық ұйымдар мен қатынастарына барынша назар аударады, бұл халықаралық ұйымдардың Қытайдың бастамасына деген көз-қарасы екі елдің бастама аясындағы қарым-қатынастарына әсер ететін фактор ретінде қарастыруға болады[5]. Орталық Азиядағы экономикасы дамыған ел ретінде әрине Ресей, АҚШ және басқа елдер мен халықаралық ұйымдардың назарында болады. Негізінен сыртқы факторлар мынадай:

Ресейдің ықпалы күші

Орталық Азия аймағына қарата «пост кеңістік ұстаным» дағы Ресей әрдайым аталмыш аймақты дәстүрлі ықпалды аймағы ретінде қарастырып, басқа күштердің ықпал етуіне күдікпен қарайды. Ресей Қытайдың бастамасын объективті түрде мүдделі бәсекелесі ретінде қарастырады[6]. Сондықтан бастаманың жүзеге асуына Ресейдің Орталық Азиядағы саясаты ықпал зор. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін екі ел арасында әр түрлі байланыстар болды. Шегара аумағы көршілес екі елдің тарихи байланыстарында ұзақ. Екі ел арасында саяси, экономикалық, әлеуметтік салаларда байланыстары тығыз. 1992 жылы 25 мамырда «ҚР мен Ресей федерациясы арасындағы достық, ынтымақтастық және өзара көмек туралы келісім шарты» на қол қойысты бұл 10 жылдық келісім 2012 жылы екі ел басшылары кездесуден кейін және 10 жылға ұзартылды[6]. Қазақстан сол жылы Ресейді негіз еткен «Ұжымдық қауыпсыздық келісімі » не де қол қойып 2002 жылы бұл Ұжымдық қауыпсыздық келісім ұйымы болып құрылды[6]. Екі ел арасында заңдық және ұймдық негіздері бар, сол себепті саяси байланыстары пысып жетілген.

Еуразиялық экономикалық одақ елдері шартына сайкес, экономика жағынан Ресей Қазақстанның ең жақын әріптесі, екі ел экономикасы бір бірімен байланыста. Сондықтан да Орталық Азия елдеріне әсіресе табиғи байлығы мол Қазақстанға Қытайдың экономикалық байланыс орнатуы, Ресейдің

мүддесінен шығуы керек, сонда ғана экономикалық байланыстар дамыйды. «Ұжымдық қауыпсыздық келісімі» де егер келісім шарт жасаушы елдерге басқа ел немесе ұйым қауыпсыздігіне қауып төндірсе шарттас елдер әскери көмек көрсету керек деп белгіленген және әскери технологиялар мен қауыпсыздық саласында ынтымақтастық орнату туралы келісімге қол қойысқан[7].

ШЫҰ-Орталық Азия елдері мен Ресей, Қытай елдері арасында әскери қарым-қатынас орнатуына платформ болды[8]. 2012 жылы Ресей мен Қазақстан елдері арасында аймақтық әуе шабуылынан қорғаныс жүйесі туралы келісімдер жасасқан[8]. Бұл бізге Ресей-Қазақстан қатынастары Орталық Азия аймағында ерекшелікке ие екенін дәлелдейді. Қазақстандағы халық санағында орыс халықының ұстайтын салмағы аз емес бұл Ресей мен Қазақстан қатынасындағы маңызды факторлардың бірі. Жоғарда атап өткен факторларға негізделіп, Қазақстанның сыртқы саясатында Ресей бағыты басым екенін білуге болады.

Ал Ресей жөнінен Орталық Азияны өзінің саяси стратегиялық аймағы ретінде қарастырады. Ресей үшін Қытайдың Орталық Азиядағы бастамасында екі сыни көз-қарас бар: Біріншісі, Қытайдың Орталық Азиядағы ықпалын арттыру мүмкін[5]. Екіншісі, Қытайдың сибір темір жолы мен Орталық Азиядағы транспорттық жобасы Ресеймен бәсекеге ие, Ресей бұл бәсекеде қабілетсіз[5]. Ал Қытай Қазақстанды Еуропаға байланстратын маңызды стратегиялық аялдамасы деп санайды[8].

Батыс елдерінің Ресейге санкциясы және әлемдік мұнай бағасының құлдырауы, Ресейдің экономикасын тез арада қалпына келтіруді қажет етеді және Қытайға жақындасуға міндетті. 2015 жылы Қытай мен Ресей «Бірлескен декларация» қол қойсты[5].

Қытай Орталық Азияға өз стратегиялық жоспарын жүзеге асыру үшін ресейдің сыни көз-қарасы мен күдігін арылту және Орталық Азияда селбестік орнатып, мүдделік аймақтағы саяси ойыншылардың қолдауына ие болмаған жағдайда, Орталық Азия мен Ресей арасындағы экономикалық келісімдерге еш қандай да мүдделік шек келтірмеген шарт астында ғана тең мүдде де дамыта алады.

АҚШ тың жақындасуы

Ресей және Қытай екі алып ел мен жақын қатынастағы Қазақстан АҚШ -менде жақсы қарым-қатынаста болды. Бұл Қазақстанның тімді қатынастардан пайдалнып дамуына мүмкіндік және халықаралық қатынастарда күштер баланысын сақтау Орталық Азиядағы геосаяси жағдайда ұылттық қауыпсіздікті сақтауда маңызды [9]. Кеңес одағы ыдрағаннан кейін, Еуразия контентінде геосаяси құрлымында өзгерістер болды. Орталық Азиядағы тәбиғи байлығы мол, жер көлемі кең Қазақстан әлемдік саясатта, экономикада стратегиялық орынға ие болды. Әлемдегі ірі державалардың тартысындағы әлемдік геосаяси аймаққа айналды. Орталық Азиядағы бес елдің географиясы мен Ресей және Қытай сынды алып елдермен шектесуы, мұнай және тәбиғи газ ресурстарымен Таяушығыстан кейін екінші орынға ие болуы АҚШ тың назарын өзіне аударды. Қазақстан тәуелсіздік алғанда АҚШ бірден Қазақстанмен дипломатиялық қатынас орнатты. АҚШ Қазақстанның геосаяси маңызын біледі, АҚШ тың Орталық Азия мен байланыс орнату Ресейдің әлсіз түсін ұстап, Қытайдың артқы ауласына жақындасу болып табылады.

1992 жылы Қазақстан президенті Нұрсұлтан Назарбаев АҚШ-да іссапарда болды. Екі ел президенті «Қазақстан-АҚШ сауда ынтымақтастық туралы келісім»-ге қол қойды[10]. Екі ел «демократиялық әріптестік шарты» және басқада әскери, ғылыми-технологиялық, экономикалық қатынастар туралы келісімге қол қойысты. Екі ел арасындағы маңызды шаралар ретінде Кеңес одағы ыдрағаннан кейін, Қазақстан ядролық қару-жарақтан бастартты. Қазақстанды ядролық қарусыздандыру кезінде АҚШ Қазақстанның қауыпсіздігіне кепілдік берді[10]. 2012 жылы АҚШ-Қазақстан екі ел арасындағы саяси, экономикалық, қауыпсіздік саласындағы байланыстарды зеріттеу механизімін жүзеге асыру мақсатында екі ел «стратегиялық серіктестік комитетін» құру келісіміне қол қойды[10]. Екі ел қатынастары жаңа кезеңге қадам тастады.

Қазақстанның орналасуы Ресей елі мен Қытай елінің шектескен жерінде, әлемде алдыңғы қатарда тұрған екі ел мен шегара аумағының болуы геосаяси қауыпсіздік мәселелерін сыртықы саясаттың басты маңызды түйіні ретінде қарастырады, және осы геосаяси жағдай Қазақстанның «көп векторлы саясат» бағытын ұстануына міндет етеді. Өзінің тәуелсіздігін сақтау үшін сыртқы күштермен қарым-қатынас орнатып және баланысты сақтап, оларғы арқа сүйейді[9]. АҚШ Қазақстаннан шалғай алыста тұратын ел және Қазақстанмен ешқандай тарихи территориялық мәселелер жоқ. Сондықтанда, Қазақстан үшін геосаяси қауып-қатері жоқ. АҚШ әдлемдегі әскери қарулы күштері ең дамыған ел ретінде Қазақстанның әскери саласының дамуына көмектесіп егемендігін сақтауына көмектесе алалды. 90 жылдары Қазақстан АҚШ пен әскери селбестік орнатты,

озық әскери технологияларын енгізді[11]. Қазақстан НАТО-ның «Бейбіт әріптестік пен серіктестік» жоспарына қол қойды[11]. 2001 жылы АҚШ пен Қазақстан әскери ынтымақтастық туралы келсімге қол қойды[11]. Әлемдегі ең озық қару-жарақ технологиясы бар АҚШ-пен Қарым-Қатынас орнату Қазақстан үшін өзінің геосаяси қауыпсіздігін сақтаудың көп векторлы бағытының бірі. Қытай зеріттеушілері ойда Қазақстанның АҚШ-пен селбестік орнатуы Қытайдың Қазақстанмен шегара аумағына Солтүстік батысы мен тибет өңірінің қауыпсіздігіне қауып төндіреді деп есепсетйді [11]. бұл сілтемедегі Қытай зеріттеушісінің зеріттеу мақаласында көрсетілген.

АҚШ халықаралық қатынастар ғалымы реалист Джон Дж.Миршаймер (John J. Mearsheimer) зеріттеу жұмысында білай деп атап өтеді: «Қытайдың экономикалық даму қарқыны тез, бұл АҚШ үшін күшті қауып болып табылалд және АҚШ-тың әлемдік саясатына әсер етеді»[12]. Джон Дж.Миршаймердің көзқарасы бойынша АҚШ тезарада шаралар қолданып Қытайдың дамуын тежейді, әрі Қытай болашақта АҚШ-тың әлемдік саясаты мен ықпал күшінің артуына басты бәсекелес болады. Қазақстан болса Еуропа-Азия континентінің жүрегіне орналасқан, «Жібек жолының экономикалық белдеу» жоспарының жүзеге асуында стратегиялық маңызға ие. Қазақстан Қытайдың солтүстік батысымен шектеседі, геосаяси тұрғыдан қаранда Қытайдың территория тұтастығына әсер ететін маңызды стратегиялық өңір. Егерде әрқандай бір күшті ел бұл араға үстемдік етсе ол Қытайдың қауыпсіздігіне әсер етеді. Қытайдың «Бір белдеу бір жол» жобасы Қытайдың Еуразия ұлы құрлық көпірінен пайдалнып экономикасын дамыту, Қазақстан осы көпірде маңызды геосаяси платформалық ролын атқарады.

Халықаралық ұйымдардың әсері

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін белсенді түрде әлемдік саясатта өзіндік рол атқарды. Айтар болсақ әлемдік ядроқарусыздандыру да белсенді түрде БҰҰ-ның іс-шараларына қатысып, өз еркімен ядролық қару жарактан бастартты. Әлем бейбітшілігін сақтауда, экологиялық ортаны қорғау іс-шараларына белсенді қатысты. Қазақстан 2050 стратегиясында болсын мемлекеттік сыртқы саясатында болсын Қазақстан БҰҰ-мен, Халықаралық финанис қаржы ұйымдарымен, Еуразиялық экономикалық одақ және Еуропалық одақпен басқада Азиялық қаржы ұйымдарымен байланысты дамыту атап көрсетілген. Халықаралық ұйымдардың Қытайдың бастамасына қарата күдік-күмані, қарсылығы немесе қолдау көрсетуі Қытай-Қазақстан жібек жолы қатынастарына өзіндік әсерін тигізеді [13].

1992 жылы Қазақстан БҰҰ-на мүше ел болды. Сол жылы Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев БҰҰ-ның Басассамблеяның 47-ші самитнде Қазақстанның сыртқы қатынастары жөнінде баяндама жасады және « Азиялық өзара ынтымақтастық және сенім шаралары жөнінде біріккен халықаралық самит» өткізу туралы ұсынысын ортаға қойды[13]. Қазақстан БҰҰ ға мүше ел қатарына кіргеннен бері әлемдік саясатта өзндік ролын атқарып келеді. 2009 жылы БҰҰ-ның Басассамблеясының жиналысында Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев ортағы қойған «Халықаралық ядролық сынақтарға қарсы іс-қимыл күні» туралы ұсынысы барлық мүше елдер жағынан қолдау тапты.

2017 жылы өткен БҰҰ-ның қауыпсіздік кеңесінде 2344-қарары мақұлданды және әлемнің барлық елдері «Бір белдеу - Бір жол» бастамасын бірлесіп құруға сонымен қатар «Адам тағдырының қауымдастығын құру»(building a community of human destiny) туралы ұсынысы мақұлданды[14]. БҰҰ да жақнғы жылдары мүше кейбір елдер Қытайдың жібек жолы бастамасына қарсылығына білдіріп отыр. Сондықтанда БҰҰ-ның аталмыш ұсынысқа қарата көзқарасы жобаның әлемдік деңгейде қолдау көрсетілуіне, белдеудегі елдер тең дәрежеде мүделерінің қорғалуы бұл жобаның жүзеге асуына әсер етеді.

Еуропа Қытай бастамасының соңғы аялдамасы және белдеудегі елдердің экономикасына ықпал ететін әлемдегі белді дамыған елдерден құралан. Қазақстан Еуропалық одақ пен басқада Еуропалық қаржы ұйымдарымен байланыса. 1995 жылы Қазақстан президенті Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев Еуропалық одақпен «Қазақстан Еуропалық одақ серіктестік пен ынтымақтастық туралы келісіміне» қол қойысты. Сол жылы және де «Қазақстан мен ЕО арасындағы сауда және басқа да байланысты мәселелер туралы уақытша келісім» қол қойды[15]. Осы келісім шарттардан Қазақстанның ЕО-пен қарым-қатынасы жақсы және заңдық негізде келсім шарттары бар. Қытайдың жібек жолы жобасы екі бөлек жобадан құрам тапқан: біріншісі, құрлық жібек жолы. Екіншісі, теңіз жібек жолы осы екі бағыттыңда соңғы аялдамасы Еуропа, сондықтан да Еуропалық одақтың осы жоба жөніндегі көзқарасы бірден белдеудегі ел Қазақстанға әсер етеді. Еуропа елдерінің аталған бастамаға қарата

ұқсамаған көзқараста, дерліктей қолдау көрсетіп отырған жоқ. Оның бірқанша себептері бар: бірінші, ЕО елдерінің Қытайдың бұл жобасын тек өзіне тиімді пайдалану белдеудегі елдердің мүдделерінің тең құқықтан игіліктенуіне күман-күдікпен қарайды[16].

«Бір белдеу - Бір жол» жобасының экономикалық мүддесін қарастырсақ:

а) Қытайдың өнімдерін сату-рыногін кеңейту және шикізаттар мен технологияны импорт ету.

б) еркін сауда орталықтарын құрып, еселенген сауда салығынан бастарту.

в) ауыл шаруашылығы, теңіз өнеркәсібі, энергетика, жасыл технологиялар және басқа салалардағы экономикалық ынтымақтастық аясын кеңейту.

г) қаржылық ынтымақтастық - инвестицияларды ынталандыру және аймақтық дамуды шектейтін инфрақұрылымдық қиындықтарды жою үшін Азия инфрақұрылымы және инвестициялық банк, Жібек жолы қоры, БРИКС жаңа даму банкі және басқалары сияқты жаңа институттар құру.

Бұл мүдделер түгелдей Қытай экономикасының дамуына тиімді, Аймақтық және белдеудегі басқада даму үстіндегі елдер мен тең құқықтық мүдесі ескерілмеген деп санайды[16].

Екіншісі, ЕО және Қытай екі тарап энергия шикізаттар(мұнай, газ)мен бөлісуде және сауда рынғында бақталас ретінде жібек жолы белдеуінде саханана шығатыны анық[16].

Еуропалық Одақ пен Қытай елдерінің селбестігінен бәсекелік пен бақталастық басым Орталық Азия аймағында, ЕО-ның аталмыш бастамаға қарата көзқарасы белдеу елдері мен ҚР-ның жібек жолы бастамасы аясындағы қатынастарына өзіндік әсер етеді. Жолдың бастапқы аялдамасы мен соңғы аялдамасы жібек жолы қатынастарында ең маңызды стратегиялық маңызды орындары және экономикалық центірлері ретінде экономикалық құндылыққа ие.

Қортынды

Қазақстан Орталық Азиядағы мұнай және тәбиғи байлыққа бай ел ретінде геосаяси стратениалық маңызға ие. Сондықтанда әлемдегі ірі Ресей, АҚШ елдерінің Қытайдың Орталық Азиядағы бастамасы жөніндегі шектеулері мен бақталастығы жобаның жүзеге асуына әсерні тигізеді. Қазақстан Орталық Азиядағы әлемдік саясатқа белсенді араластын елдің бір ретінде халықаралық ұйымдар мен қатынасы барынша жақсы дамыған. Халықаралық ұйымдардың аталмыш бастамаға көз-қарасы Қазақстан мен Қытай жібек жолы қатынастарына әсер етеді. ЕО- жібек жолының соңғы аялдамасы және Қытайдың бақталасы ретінде, жобаның іске асуында маңызды ролы бар. Жібек жолы аясындағы жобаның жүзеге асыру үшін мынадай ұсыныстарды қоямын:

- Жібек жолы белдеудегі елдердің ортақ мүддесін ескеретін ортақ принциптер құру.

Жібек жолы тәрихы әлмдегі барлық адамзатқа ортақ, бұл жоба тек қана ірі елдердің экономикалық мүддесін ескермеу керек. Белдеудегі елдердің барлығының экономикалық дамуына тиімді болу және олардың да мүдделік құқықтары қорғалуы тиіс.

- АҚШ,Ресей, ҚХР елдерінің ынтымақтастығын жүзеге асырып, белдеудегі елдер жібек жолына байлаынысты ортақ халықаралық ұйым құру.

Халықаралық ұйым әлемдегі ең күшті елдер АҚШ, Ресей және ҚХР ның күштер баланысын сақтап Азия мен Еуропа континентерін байланыстрып, белдеудегі елдердің мүддесіне тиімді экономикалық құн жарату.

- Жібек жолы елдерінің заңдық мүддесін қорғайтын халықаралық заңдық ұйым құру.

Әлемдегі белді елдер жібек жолын өз мүддесіне тиімді пайдалануды мақсат етеді және ұқсамаған бастамалар ұсынуда. Ортақ жібек жолы ұйымы болғанда заңдық жақтан белдеудегі елдер мүддесін қорғауға болады.

- Қазақстан ҚХР, Ресей, АҚШ-мен халықаралық ұйымдар арасында жібек жолы белдеуі қытастарының дамуы үшін плафорымдық рөлін сәулелендіру.

Еуразия жүрегіне орналасқан Орталық Азия әлемдегі геосаяси аймақ ретінде күштер бәсекесі көрнекі аймақ. Қазақстан аймақтағы экономикасы дамыған және тәбиғи байлығы мол болуы, аймақтағы маңызды стратегиялық орны мен ерекшеленеді. Аймақта белді ел ретінде Қазақстан ҚХР мен ЕО тың арасындағы платформалық рөлін атқаруына және жібек жолы белдеу елдеріне ортақ экономикалық байланыс орнатуға мүмкіндігі бар ел.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. А.М. Акматалиева. *Перспективы реализации экономического пояса Шелкового пути КНР в Центральной Азии. Ч.1,2,3,4. - Вестник КРСУ.2018. Том 18. №7.-С. 111-115.*

2. ҚХР ның Сыртқы істер министрлігінің баспасөз ақпарат сайты: https://www.fmprc.gov.cn/web/gjhdq_676201/gj_676203/yz_676205/1206_676500/sbgx_676504/
3. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты [Электрон. ресурс]. – 2012. – URL: http://www.akorda.kz/kz/page/kazakhstan-respulikasynyn-prezidenti-n-a-nazarbaevtyn-kazakstankhalkyna-zholdauy-27-01-2012zh_1341124121 (дата обращения: 18.02.2014)
4. Лузянин, С. Россия – Китай – Центральная Азия: транспортные и энергетические интересы / С. Лузянин, Н. Семёнова // Обозреватель – Observer. – 2016. – №2 (313). – С. 58.
5. Чжао Ятинг, « Бір белдеу және бір жол «аясындағы Қытайдың стратегиялық фулкрумын таңдау - Қытаймен Қазақстанмен стратегиялық ынтымақтастықты үлгі ретінде қолдану» [J] // Синьцзян әлеуметтік ғылымдары, 2015 (6); 75-80 б.
6. Колотов В.Н., Еуразиялық турбуленттік доға - интеграцияның негізгі геосаяси қауіні [J] // Ресей журналы, 2016, 33 (03): 49-54 б.
7. J H Saat. Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы // Орта Азия сериясы. Ақпан 2005.-4-5 б.
8. .Е.В. Колдунова. Роль Шанхайской организации сотрудничества в регионе Центральной Азии: сравнительный анализ исследовательских дискурсов. Сравнительная политика и геополитика. 2(12) / 2013.-С. 62-65.
9. Айнур Ногаева. АҚШ, Ресей және Қытай Ортазия Аймағында. Астана. 2014.-114-135Б.
10. Frederick Starr S. Sultanov B. S. Enders Wimbush, Kukeyeva F. Svante E. Cornell, Nursha A. Looking Forward: Kazakhstan and the United States // <http://www.silkroadstudies.org/resources/pdf/publications/SRP-1409Kazakhstan.pdf> > Accessed: 18/01/2015.
11. Чжан Венму. АҚШ-тың мұнай геостратегиясы Қытайдың Тибет пен Шыңжаңның қауіпсіздігіне қауіп төндіреді // [J]. Аурухана басшылығының анықтамасы, 2002, 5-37 беттер.
12. John J. Mearsheimer. The Gathering Storm: China's Challenge to US Power in Asia. The Chinese Journal of International Politics, Volume 3, Issue 4, Winter 2010, Pages 379–380, <https://doi.org/10.1093/cjip/poq018>.
13. Johan Engvall, Savnte E. cornell. Asserting statehood: Kazakhstan's role in international organizations. Central Asia-Caucasus institute silk road study program. December 2015. -44-59p.
14. Ху Сяолиан. «Ортақ өркендеу мен дамудың белдеуі мен жолын бірге салу» // Шемелдік инвестициялар және экспорттық несие, 2017 (2): 1 б.
15. Jarosław Marczak, Natalya Uvarova. The Kazkahstan-European union partnership: Modernization of the republic's financial system. Law and Economics Review, 7 (4), 229–241p.
16. Justyna Misiągiewicz, Marcin Misiągiewicz. China's "One Belt, One Road" Initiative – the Perspective of the European Union. Annales universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia. VOL. XXIII, 1. 2016.-33-42p.

References:

1. Akmatalieva A.m. Prospects for the implementation of the Silk Road Economic Belt of the people's Republic of China in Central Asia. P. 1,2,3,4. - krsu bulletin.2018. Volume 18. No. 7. - P.111-115.
2. press information of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan: https://www.fmprc.gov.cn/web/gjhdq_676201/gj_676203/yz_676205/1206_676500/sbgx_676504/
- 3.The President Of The Republic Of Kazakhstan.. Ә.Address of the head of state to the people of Kazakhstan. Socio-economic modernization is the main direction of Kazakhstan's development [electron. resource]. 2012-URL: http://www.akorda.kz/kz/page/kazakhstan-respulikasynyn-prezidenti-n-a-nazarbaevtyn-kazakstankhalkyna-zholdauy-27-01-2012zh_1341124121 (application date: 18.02.2014)
4. Luzyanin S. Russia-China-Central Asia : transport and energy interests / S. Luzyanin, N. Semenova / / reviewer – reviewer. – 2016. – №2 (313). - P. 58.
5. Zhao Yating, the choice of the strategic sphere of China in the framework of" One Belt and one road "- using as an example of strategic cooperation in Kazakhstan with difficulty " [J] // Xinjiang Social Sciences, 2015 (6); p.75-80.
6. In Kolotov.N., Eurasian turbulence arc-the main geospatial of integration [J] // Russian journals, 2016, 33 (03): p 49-54.
7. J H Saat. Organizational Security Treaty Organization // Central Asia series. February 2005.-p. 4-5.
8. ."I Don't Know," He Said. The role of the Shanghai Cooperation Organization in the Central Asian region: a comparative analysis of research discourses. Comparative politics and geopolitics. 2 (12) / 2013.-pp. 62-65.

9. Ainur Nogayeva. *In the region of Central Asia of the United States, Russia and China*. Astana. 2014.-114-135B.

10. Frederick Starr S. Sultanov B. S. Enders Wimbush, Kukeeva F. Svante E. Cornell, Nursha A. *looking to the future: Kazakhstan and the United States of America* // <http://www.silkroadstudies.org/resources/pdf/publications/SRP-1409kazakhstan.pdf> > application date: 18/01/2015.

11. Venmu Zhang. *The US oil geostrategy guarantees China's security in Tibet and Xinjiang* // [G]. *Handbook of hospital management*, 2002, pp. 5-37.

12. John J. Smith. *Mirsheimer. Driving blizzard call Chinese authorities US Asian*. *Chinese Journal of international politics*, Volume 3, Issue 4, Winter 2010, pp. 379-380, <https://doi.org/10.1093/cjip/poq018>.

13. Johan Engvall, Savnte E. Cornell. *Consolidation of statehood: the role of Kazakhstan in international organizations*. *Silk Road Research Program of the Institute of Central Asia and the Caucasus*. December 2015.-44-59p.

14. Hu Xiaolian. *"Building together the Belt and path of common prosperity and development"* // *foreign investment and Export Credit*, 2017 (2): p.1.

15. Yaroslav Marchak, Natalia Uvarova. *Partnership between Kazakhstan and the European Union: modernization of the financial system of the Republic*. *Review of law and economics*, 7 (4), pp. 229-241.

16. Justina Misengevich, Marcin Misengevich. *China's One Belt, One Road initiative is the future of the European Union*. *Annales universitatis Mariae Curie-Sklodovskaya Lublin-Polonia*. O. XXIII, 1. 2016.-33-42p.

УДК 94(574)

МРНТИ 03.20.09 <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.26>

Кенжебаев Д.А.¹

¹доктор философии (PhD), начальник кафедры Основ военной радиотехники и электроники, Военно-инженерный институт радиоэлектроники и связи, г. Алматы, Казахстан

ФУНДАМЕНТ КОЧЕВОГО БЫТА

Аннотация

В данной статье в контексте выявления содержания нового малоизвестного исторического источника раскрываются особенности жизнедеятельности казахского скотоводческого общества на рубеже XIX-XX веков. Выявленный материал представляет собой сборник статистических данных позволяющих раскрыть характерные черты кочевого быта казахов в указанных хронологических рамках с позиции научного анализа проведенного исследователями-современниками рассматриваемых социально-культурных процессов. Выявленный исторический источник, по мнению автора, является уникальным и несомненно представляющим научный интерес материалом научно обосновывающим многочисленные закономерности казахского общества. В достаточной мере тщательному рассмотрению уделяются такие его аспекты, как традиции, обычаи, способы ведения хозяйства, взаимосвязи экономического, этнографического, географического характера и ряд других. Выявленный материал позволяет по-новому взглянуть на многогранную структуру казахского кочевого быта и в противовес устоявшемуся мнению констатировать оригинальный авторский взгляд на значимость различных видов домашнего скота в жизнедеятельности коренного населения и их взаимосвязь и взаимообусловленность.

Ключевые слова: Сибирская железная дорога, кочевое хозяйство, история Казахстана.

Д.А. Кенжебаев¹

¹философия докторы (PhD), әскери радиотехника және электроника негіздері кафедрасының бастығы, Радиоэлектроника және байланыс әскери-инженерлік институты, Алматы қ., Қазақстан

КӨШПЕЛІ ТҰРМЫСТЫҢ ІРГЕТАСЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада белгілі емес жаңа тарихи дереккөздің мазмұнын анықтау тұрғысында XIX-XX ғасырлардағы қазақ мал шаруашылығы қоғамының тыныс-тіршілігінің ерекшеліктері ашылады. Анықталған материал қазіргі заманғы зерттеушілердің қаралып отырған әлеуметтік-мәдени процестерді жүргізген ғылыми талдау тұрғысынан аталған хронологиялық шеңберде қазақтардың көшпелі тұрмысының сипаттамалық ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік беретін статистикалық мәліметтер жиынтығы болып табылады. Автордың пікірінше, анықталған тарихи дереккөз қазақ қоғамының көптеген заңдылықтарын ғылыми тұрғыдан негіздейтін бірегей және ғылыми қызығушылық тудыратын материал болып табылады. Оның дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, шаруашылық жүргізу тәсілдері, экономикалық, этнографиялық, географиялық сипаттағы өзара байланыс және басқа да бірқатар аспектілері жеткілікті дәрежеде мұқият қаралады. Анықталған материал қазақтың көшпелі тұрмысының сан қырлы құрылымына жаңаша қарауға және қалыптасқан пікірге қарама-қарсы тұрғыда тұрғылықты халықтың тіршілік әрекетіндегі әр түрлі үй малының маңыздылығына және олардың өзара байланысы мен өзара шарттылығына түпнұсқалық авторлық көзқарасты айқындауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Сібір темір жолы, көшпелі шаруашылық, Қазақстан тарихы.

*D.A. Kenzhebayev*¹

¹doctor of philosophy (PhD), chief of department of Bases of military radio technique and electronics, Military and engineering institute of radio electronics and communication, Almaty city, Kazakhstan

FOUNDATION OF NOMADIC LIFE

Abstract

In this article, in the context of identifying the content of a new little-known historical source, the features of the life of the Kazakh pastoralist society at the turn of the XIX-XX centuries are revealed. The revealed material is a collection of statistical data that allow to reveal the characteristic features of the nomadic life of Kazakhs in the specified chronological framework from the point of view of scientific analysis conducted by contemporary researchers of the socio-cultural processes under consideration. The identified historical source, according to the author, is a unique and undoubtedly of scientific interest material scientifically substantiating the numerous laws of Kazakh society. Due consideration is given to its aspects, such as traditions, customs, ways of farming, economic, ethnographic, geographical relationships and a number of others. The revealed material allows us to take a new look at the multifaceted structure of Kazakh nomadic life and, in contrast to the established opinion, to state the original author's view of the significance of various types of livestock in the life of the indigenous population and their relationship and mutual relationship.

Keywords: Siberian railway, nomadic economy, history of Kazakhstan.

Введение.

Исследование исторических аспектов отечественной истории, будучи по своей сути процессом творческим, имеющим в своей основе любовь и глубокое уважение к родной земле подчас неожиданно приводит к отысканию ценнейших источников и свидетельств, раскрывающих реалии прошлого с позиции собранных воедино научно обоснованных фактов. К таковым можно отнести, как видится автору, и новый малоизвестный исторический источник представленный «Материалами по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги» Управления Сибирской железной дороги датируемый 1904 годом. Данное издание, выявленное по факту стечения случайных обстоятельств в частной коллекции к.т.н., профессора военных наук, член-корреспондента республиканского общественного объединения «Академия военных наук Республики Казахстан», полковника запаса Сеитова Ильяса Аппасовича – представляет собой выпуск периодического издания томской типографии «Печатня С.П. Яковлева» собравшего в себя результаты работ по исследованию «степных областей» Казахстана начала XX века таких деятелей как А.Н. Букейханов,

И.Е. Овсянкин, С.П. Швецов, Б.Д. Волков, Н.Т. Шерстобоев, М.Ф. Лозовских и др.; и позволяет увидеть быт казахского народа и многие аспекты кочевого скотоводства того времени с позиции непредвзятого научного взгляда ученых – современников изучаемых социально-экономических процессов. Раскрываемые на страницах издания исследователями вопросы представляют собой ценнейший исторический материал, обогащенный большим количеством выявленных фактов рассмотренных сквозь призму научного аналитического осмысления и позволяющих на современном этапе выявить в историческом срезе отечественной истории на рубеже XIX-XX веков внутренние взаимосвязи казахского общества, его экономическую целесообразность, этногеографическую ценность и историческую уникальность.

Таким образом, представляется обоснованным и необходимым отнесение вышеуказанного документа к числу источников представляющих собой историческую ценность для истории Казахстана. Представленный в нем статистический материал своим содержанием олицетворяет совокупность исторических фактов, которые позволяют исследователю сформировать видение социально-экономических взаимоотношений в казахском обществе, а также взаимосвязей природы и человека, сложившихся в казахской степи на рубеже XIX-XX веков.

Методология.

В основу настоящего исследования был положен метод синхронного анализа результатом чего явилось многоаспектное рассмотрение особенностей уклада кочевого быта казахов на рубеже XIX-XX веков. Кроме того, в процессе проводимого исследования автор руководствовался принципом опоры на исторический источник.

Основные результаты исследования.

Основные результаты исследования представлены совокупностью раскрываемых характерных черт казахского социума, и описываемых его взаимоотношений с природными условиями среды обитания, в число которых вошли указываемые далее.

В то же время, предвосхищая возможные вопросы и в целях интерпретации причин побудивших Управление железной дороги к проведению специальных исследований края и соответственно выпуску сборника статистических материалов – необходимо разъяснить, что с момента начала своего функционирования в 1897 году Сибирская железная дорога предназначалась «для перевозки, как разнообразных продуктов скотоводства, так и живых животных – рогатого скота, лошадей, овец, свиней и проч.» [1]. Возможности дороги использовались как в интересах края расположения, так и в целях вывоза скота в другие районы. Так, с момента начала функционирования Сибирская железная дорога служила практически исключительно для вывоза сибирского скота снижая свои показатели от 98,2 % в 1897 году до 62 % в 1902 от общего числа перевозок [2]. Таким образом, учитывая сложившиеся значение Сибирской железной дороги для местного скотоводства ее управлением и были приняты мероприятия исследовательского характера с целью выработки статистического материала и изучения традиционных способов ведения хозяйства; что в свою очередь привело к получению результатов, представляющих научный интерес, наглядно и многосторонне выявляющих особенности жизнедеятельности казахского общества в рассматриваемый исторический период.

Для организации работы по изучению «*киргизского хозяйства*» министерством Земледелия и Государственных имуществ Российской империи была образована специальная статистическая экспедиция под руководством Ф.А. Щербины, которая в ходе наработки материала осуществила подворную перепись всех «*киргизских и крестьянских хозяйств*» в двенадцати уездах, а именно: в Омском, Кокчетавском, Атбасарском, Петропавловском и Акмолинском уездах Акмолинской области; Павлодарском, Семипалатинском, Каркаралинском, Устькаменогорском и Зайсанском уездах Семипалатинской области; Актюбинском и Кустанайском уездах Тургайской области; что в своей совокупности позволило наработать в достаточной мере большой статистический материал, характеризующий повседневную жизнедеятельность коренного населения с позиции разведения лошадей, крупного и мелкого рогатого скота (КРС и МРС). Здесь также примечательно будет упомянуть, что рассмотрению не подвергались казакские хозяйства, а крестьянские – изучались частично, в то же время статистический подсчет хозяйств коренного населения получил наиболее тщательный и всесторонний обзор[3].

Таким образом, проведенная в течение шести лет (с 1896 по 1901 гг.) работа экспедиции позволила сформировать видение плотности разведения животных в Казахстане (Таблица 1), наглядно показывая величину стада мелкого рогатого скота в хозяйствах различных областей. В этом ключе, рассчитанное соотношение овец к населению позволило наблюдать рост поголовья животных

в степных областях в двух направлениях – с севера на юг и с запада на восток. Констатируется, что по численности овец по отношению к населению степные области Казахстана в указанные хронологические рамки превосходят самые богатые овцами губернии Европейской России [4], что позволяет нам судить об уровне развития овцеводства в Казахстане в рассматриваемый хронологический период (Рисунок 1).

Таблица 1. Распределение МРС по хозяйствам и на душу населения

В уездах	Приходится				Овец и коз вместе
	На 1 хозяйство		На 1 душу населения		
	Овец	Коз	Овец	Коз	
Зайсанском	36,9	2,7	8,34	0,62	9
Каркаралинском	30,7	3,0	5,59	0,55	6
Павлодарском	27,0	2,7	4,53	0,45	5
Семипалатинском	24,5	2,0	4,45	0,42	5
Устькаменогорском	22,6	3,0	4,44	0,66	5
Атбасарском	41,0	2,8	7,21	0,49	8
Акмолинском	24,6	2,0	4,25	0,42	5
Кокчетавском	19,0	5,0	3,30	0,92	4
Омском	17,0	2,0	2,94	0,34	3
Петропавловском	11,0	2,0	1,95	0,39	2
Кустанайском	16,5	4,0	2,84	0,69	3
Актюбинском	15,9	2,5	2,69	0,43	3

Примечание: по материалам [5].

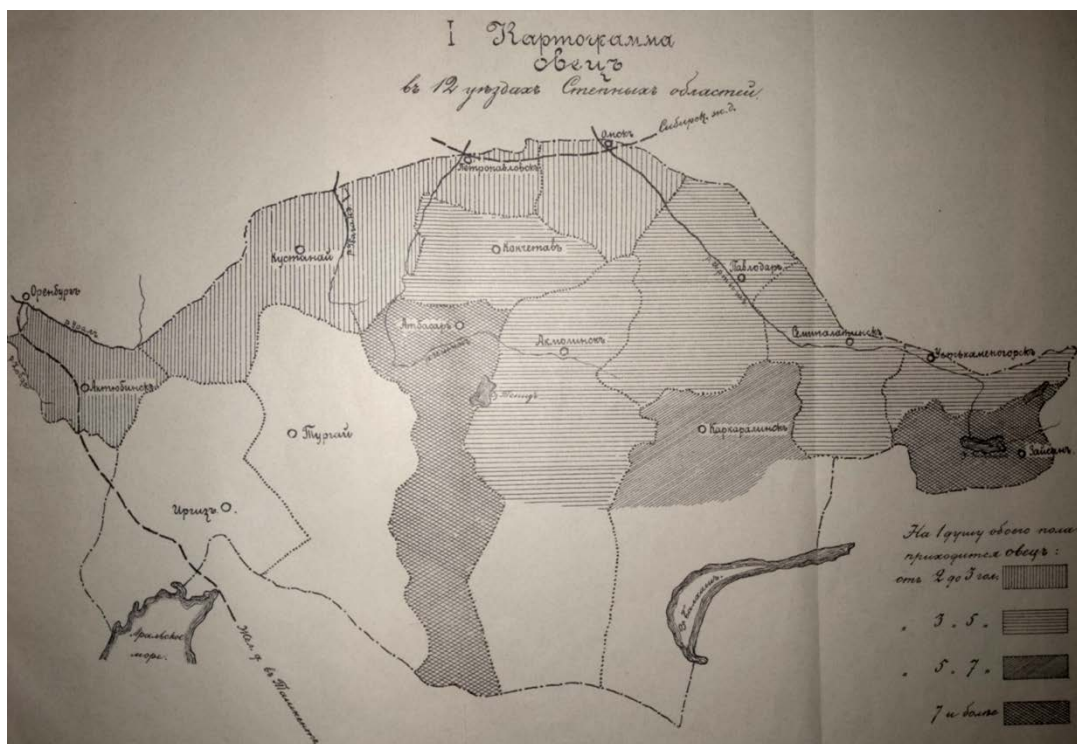

Рисунок 1. Картограмма овец в 12 уездах Степных областей [6]

Вызывают интерес и бытовавшие особенности разведения МРС. Так, например, овец белого окраса разводили преимущественно состоятельные скотоводы в целях изготовления белой кошмы

для убранства богатой юрты. В пользу этого говорит и тот факт, что белые овцы были менее морозоустойчивы и потому – прихотливы и дороги в своем содержании. Таким образом, большинство населения отдавало предпочтение породам овец более темного окраса «бозь» и «конгрь», что, в свою очередь, и определило характерный цвет «киргизской» кошмы чаще всего используемой для покрытия юрт или продажи на рынках [7].

Имело непосредственное отношение к состоятельности владельцев и разведение коз, которых содержали в основном бедные люди. Зачастую они использовались вместо денег для оплаты труда пастухов, имея при этом соотношение обмена равным ½ барана. Будучи «скотом бедняков», козы составляли до трети стада мелкого скота у самых бедных скотоводов, постепенно убывая в своем количестве по мере роста благосостояния их владельцев. Таким образом, в целом, констатируется исключительно важная роль овец в хозяйстве коренного населения Казахстана, количество которых в стаде уступало только лошадям [8].

В силу вышесказанного коренными скотоводами степи в целях систематизации различных групп МРС была разработана соответствующая классификация, которая предусматривала распределение животных по следующим характерным признакам – восемь для овец [9]:

- қошқар – баран-производитель;
 - қозылы-қой – овца с ягненком;
 - ту-қой – яловая овца;
 - қозы – ягненок после стрижки;
 - сек – годовалый кастрированный баран;
 - тұсақ – годовалая овца;
 - бойдақ – холостой баран (овца);
 - еркексек – баран-валух вожак стада;
- и семь для коз:
- теке – козел-производитель;
 - лакты-ешкі – коза с козленком;
 - ту-ешкі – яловая коза;
 - лақ – козленок;
 - серкеш – годовалый козел;
 - туша – годовалая коза;
 - серке – козел-валух вожак стада.

Важность для коренного населения Казахстана того времени овцы, как определенного вида скота определялась прежде всего большим количеством продуктов, которые скотоводы получали от ее содержания. В этом ключе рассматриваемый исторический источник дает в достаточной мере полное и многоаспектное их описание. К примеру, мясо и сало упомянуты не только просто как продукты, но и перечислен ряд традиционных блюд и связанных с ними национальных обычаев и традиций, приводятся особенности разделки и подачи мяса [10]. Дается обзор разнообразия молочных продуктов, способов их приготовления и употребления [11]. Рассмотрены традиционные методы стрижки МРС, названия и особенности изготовления специальных инструментов, и непосредственно продукты обработки шерсти [12]. Описывается национальная одежда изготавливаемая из шкур животных, а также порядок ее изготовления [13]. Кроме того, упомянуты традиционные для казахов поделки из рогов животных «чонтай» – пороховницы, «пшахсабы» – черенки для ножей, «камшысабы» – черенки для нагаек, гвозди; использование для хранения продуктов овечьего (козьего) желудка; кишок – для струн национального инструмента домбры; излюбленная игра в асыки (названия их сторон), а также производство мыла [14], и даже изготовление топлива, используемого для обогрева всю зиму [15].

Небезынтересным является и упоминаемый факт того, что созданный в кочевом хозяйстве уклад скотоводства естественным образом способствовал и селекционному улучшению породы разводимого скота за счет, так называемого «случайного подбора», суть которого заключалась в том, что в течение года скотоводами осуществлялся забой в первую очередь старых, больных животных, плохо перенесших зиму, дающих мало молока, шерсти или медленно восстанавливающих свои силы. И, наоборот, при выборе производителя «тохты-кошкаръ» – предпочтение отдавалось более выносливым животным, отличающимся лучшими качествами породы, кормление ягнят молоком которых происходило дольше, нежели у остального стада. Таким образом, в среднем хозяйстве даже выводилась овца дающая поколение «кошкаровъ» [16].

Отработанный веками жизненный уклад казахов позволил им значительно преуспеть в кочевом скотоводстве, которое, как метод хозяйствования, оптимально подошло к ареалу среды обитания и позволило получить максимальную пользу от содержания конкретных видов домашних животных. Более того сама порода выводимого скота значительным образом улучшила свои характеристики не только в весогабаритном отношении или качестве шерсти, но и, что также отмечается исследователями, в сообразительности животных – таких их качествах, как пространственная память, острое чутье и сметливость [17].

Необходимо подчеркнуть, что все описываемые на страницах Материалов факты не только подтверждаются статистическими численными данными, но и приводится анализ полученных цифр, а также их интерпретация. Особую ценность историческому источнику придает широчайшее рассмотрение слов казахского языка обозначающих, то или иное понятие или материальный предмет. Они вводятся авторами Материалов в качестве новых самостоятельных терминов и значительным образом влияют на понимание быта казахов с точки зрения раскрытия богатства казахского языка и выявления направлений жизнедеятельности определивших его развитие.

Выводы.

1. Выявленный источник, (а именно – «Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – Выпуск I») представляет собой важное с научной точки зрения историческое свидетельство, так как хронологически совпадает с рассматриваемым историческим периодом и в значительной степени наглядно отображает жизненный уклад казахов XIX-XX веков в широком и многоаспектном его видении. Содержание рассматриваемых Материалов являет собой не просто сборник статистических данных по животноводству коренного населения казахов, но и более того – это многогранное раскрытие национальных традиций, устоев, обычаев и сложившихся социально-экономических взаимосвязей. Ценность данного исторического источника обусловлена возможностью изучения конкретного среза отечественной истории с позиции проведенной аналитической работы исследователями – современниками рассматриваемых событий.

2. Выявленные материалы дают полновесное основание констатировать, что в кочевом скотоводческом хозяйстве казахов XIX-XX веков овца играла наиважнейшую роль, находясь в основе жизнедеятельности и жизнеобеспечения коренного населения. Переоценить ее значение практически невозможно, так как данное животное явило собой «фундамент кочевого быта».

3. Сложившаяся в рассматриваемый хронологический период в Казахстане форма кочевого хозяйства, определяясь географическими условиями проживания скотоводов, оптимально соответствовала им и позволила получить максимальный результат затраченного труда.

4. Естественная селекция кочевого хозяйства, так называемый «случайный подбор» положительным образом сказалась на характеристиках породы разводимого скота, в сравнении с имевшимися образцами домашних животных того времени, разводимыми в других географических точках.

5. Учитывая непреходящую актуальность для экономики любой страны вопросов повышения результативности животноводства – представленный исторический опыт скотоводческого хозяйствования представляется возможным к успешному использованию и в современных условиях. Принимая во внимание факт того, что на рубеже XIX-XX веков Казахстан обеспечивал мясом не только Россию, но и другие, зарубежные государства, а также указания Президента РК по самообеспечению социально значимыми продовольственными товарами [18] – рассмотрение данных вопросов имеет непреходящую актуальность.

Список использованной литературы:

1 *Введение. Овцеводство в район Западного участка Сибирской жел. дороги // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – Выпуск I. – С. I-II.*

2 *Введение. Овцеводство в район Западного участка Сибирской жел. дороги // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – Выпуск I. – С. III.*

3 Статистический материал по овцеводству в Западной Сибири. I. Овцеводство Западного участка Сибирской железной дороги // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – Выпуск I. – С. 3.

4 Статистика овец. II. Овцеводство в Степном крае. // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – № 1. – С. 17-20.

5 Статистика овец. II. Овцеводство в Степном крае. // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – № 1. – С. 17-20.

6 Статистика овец. II. Овцеводство в Степном крае. // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – № 1. – С. 17-20.

7 Киргизская (курдючная) овца. II. Овцеводство в Степном крае. // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – № 1. – С. 23.

8 Киргизская коза. II. Овцеводство в Степном крае. // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – № 1. – С. 23-24.

9 Состав овечьего и козьего стада. II. Овцеводство в Степном крае. // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – № 1. – С. 25.

10 Мясо и сало. II. Овцеводство в Степном крае. // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – № 1. – С. 45-48.

11 Продукты овечьего и козьего молока. II. Овцеводство в Степном крае. // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – № 1. – С. 38-39.

12 Стрижка овец и коз. II. Овцеводство в Степном крае. // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – № 1. – С. 39-42.

13 Овчина и козлиная шкура. II. Овцеводство в Степном крае. // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – № 1. – С. 48-49.

14 Другие продукты битой овцы и козы. II. Овцеводство в Степном крае. // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – № 1. – С. 49-50.

15 Выход шерсти овец и коз. II. Овцеводство в Степном крае. // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – № 1. – С. 43-44.

16 Выбор самцов. II. Овцеводство в Степном крае. // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – № 1. – С. 30-32.

17 Состав овечьего и козьего стада. II. Овцеводство в Степном крае. // Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги. Животноводство. – 1904. – № 1. – С. 30.

18 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. 1 сентября 2020 г. // https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g (Дата обращения 19.09.2020 г.).

References:

1 Introduction. Ovtsevodstvo v raion Zanaд Zapadnago uchasta Sibirskoy zhel. dorogi // Materialy po ekonomicheskom obsludovaniyu raionov Sibirskoy zheleznoy dorogi. Animal husbandry. - 1904. - Issue I.-S. I-II.

2 Introduction. Ovtsevodstvo v raion Zanaд Zapadnago uchasta Sibirskoy zhel. dorogi // Materialy po ekonomicheskom obsludovaniyu raionov Sibirskoy zheleznoy dorogi. Animal husbandry. - 1904. - Issue I.-S. III.

3 Statistical materials on sheep breeding in Western Siberia. I. Ovtsevodstvo Zapadnago uchasta Sibirskoy zheleznoy dorogi // Materials on economic maintenance of the districts of the Siberian zheleznoy dorogi. Animal husbandry. - 1904. - Issue I.-p. 3.

4 Statistics of sheep. II. Sheep breeding in the Steppe region. // Materials on the economic survey of the Siberian Railway districts. Animal husbandry. - 1904. - No. 1. - pp. 17-20.

5 Statistics of sheep. II. Sheep breeding in the Steppe region. // Materials on the economic survey of the Siberian Railway districts. Animal husbandry. - 1904. - No. 1. - p. 17-20.

6 Statistics of sheep. II. Sheep breeding in the Steppe region. // Materials on the economic survey of the Siberian Railway districts. Animal husbandry. - 1904. - No. 1. - p. 17-20.

7 Kirghiz (kurdychnaya) sheep. II. Sheep breeding in the Steppe region. // Materials on the economic survey of the Siberian Railway districts. Animal husbandry. - 1904. - No. 1. - p. 23.

8 Kyrgyz goat. II. Sheep breeding in the Steppe region. // Materials on the economic survey of the Siberian Railway districts. Animal husbandry. - 1904. - No. 1. - p. 23-24.

9 Composition of the sheep and goat herds. II. Sheep breeding in the Steppe region. // Materials on the economic survey of the Siberian Railway districts. Animal husbandry. - 1904. - No. 1. - p. 25.

10 Meat and fat. II. Sheep breeding in the Steppe region. // Materials on the economic survey of the Siberian Railway districts. Animal husbandry. - 1904. - No. 1. - pp. 45-48.

11 Products of sheep and goat milk. II. Sheep breeding in the Steppe region. // Materials on the economic survey of the Siberian Railway districts. Animal husbandry. - 1904. - No. 1. - p. 38-39.

12 Shearing of sheep and goats. II. Sheep breeding in the Steppe region. // Materials on the economic survey of the Siberian Railway districts. Animal husbandry. - 1904. - No. 1. - pp. 39-42.

13 Sheepskin and goat. II. Sheep breeding in the Steppe region. // Materials on the economic survey of the Siberian Railway districts. Animal husbandry. - 1904. - No. 1. - pp. 48-49.

14 Other products of battered sheep and goats. II. Sheep breeding in the Steppe region. // Materials on the economic survey of the Siberian Railway districts. Animal husbandry. - 1904. - No. 1. - pp. 49-50.

15 Yield of sheep and goat wool. II. Sheep breeding in the Steppe region. // Materials on the economic survey of the Siberian Railway districts. Animal husbandry. - 1904. - No. 1. - pp. 43-44.

16 The selection of males. II. Sheep breeding in the Steppe region. // Materials on the economic survey of the Siberian Railway districts. Animal husbandry. - 1904. - No. 1. - pp. 30-32.

17 The composition of the sheep and goat herds. II. Sheep breeding in the Steppe region. // Materials on the economic survey of the Siberian Railway districts. Animal husbandry. - 1904. - No. 1. - p. 30.

18 Address of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan. September 1, 2020 // https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g (Accessed 19.09.2020).

УДК: 303.2

МРНТИ: 19.51.51 <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.27>

Э.Е. Ибраева¹, А. Қатира², Д.О. Байгожина³, С.М. Дүйсенгазы⁴

¹Ph.D, журналистика және саясаттану факультеті телерадио және қоғаммен байланыс кафедрасының доценті м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

²Журналистика және саясаттану факультеті телерадио және қоғаммен байланыс кафедрасының 1-курс магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

³Журналистика және саясаттану факультеті телерадио және қоғаммен байланыс кафедрасының 3-курс Ph.D докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

⁴Журналистика және саясаттану факультеті телерадио және қоғаммен байланыс кафедрасының меңгерушісі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

ҚЫТАЙДЫҢ «ЖЭНЬМИНЬ ЖИБАО» ГАЗЕТІНДЕГІ ОРТА АЗИЯ ЕЛДЕРІ ТУРАЛЫ АҚПАРАТТАРҒА САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа

«Жэньминь жибао» газетінің Орталық Азия елдері туралы ақпараттары жыл сайын қоғамда ықпалдылығы артып, халықаралық жаңалықтарды жиі таратуда. Соның бірі – 2013 жылы бастау алған « Бір белдеу – бір жол» Қытай тарабының алға тартқан тұрақты даму стратегиясы және «COVID – 19» әлемдік вирустық індет бойынша жарияланымдары. Бұл ретте маңызды орны алып

отырғаны Орталық Азия елдері бір-бірінің саясатына, экономикасы мен мәдениетіне, ақпараттық саясатына айрықша көңіл бөлуде.

Қазақстанның сыртқы байланысын жақсарту және сыртқы байланыс стратегиясын реттеу үшін кіріспе ретінде «Жэньминь жибао» газетіндегі Орталық Азия елдері туралы ақпараттарына талдау жасалып, Қытай БАҚ өкілінің жаңалықтарын макро тұрғысынан өзектілігін зерттеу маңызды болып табылады.

Кілт сөздер: «Жэньминь жибао» газеті, Қытай, Орта Азия, ақпарат, баспасөз.

E.E. Ibrayeva¹, A. Katira², D.O. Baigozhina³, Duisengazy S.M⁴

¹Assistant Professor of the Department of Teleradio and Public Relations of the Faculty of Journalism and Political Science, Ph.D, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

²1st year Master student of the Department of Teleradio and Public Relations, Faculty of Journalism and Political Science, L. N. Gumilyov Eurasian National University

³3rd-year Doctoral student of the Department of Teleradio and Public Relations of the Faculty of Journalism and Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

⁴Head of the Department of Teleradio and Public Relations of the Faculty of Journalism and Political science, Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

COMPARATIVE ANALYSIS OF INFORMATION ABOUT CENTRAL ASIAN COUNTRIES IN THE CHINESE NEWSPAPER “PEOPLE'S DAILY”

Abstract

The information of the “People's daily” newspaper about the countries of Central Asia is becoming more influential every year, and most often broadcasts international news. One of them is the sustainable development strategy of the Chinese side "One Belt - One Way," launched in 2013 and the publication "COVID - 19" about the global viral epidemic. At the same time, an important place is occupied by the fact that the countries of Central Asia pay special attention to each other's politics, economy and culture, and information policy. As a way to improve the foreign policy relations of Kazakhstan and regulate the strategy of foreign policy relations, an analysis of information about the countries of Central Asia was carried out in the newspaper “People's daily”, it is important to study the relevance of the news of the representative of the Chinese media from the point of view of macro.

Key words: the “People's daily” newspaper, China, Central Asia, information, press.

Э.Е. Ибраева¹, А. Қатира², Д.О. Байгожина³, С.М. Дүйсенгазы⁴

¹Ph.D, и.о.доцента кафедры телерадио и связь с общественностью факультета журналистики и политологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

²Магистрант 1-го курса кафедры телерадио и связь с общественностью факультета журналистики и политологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Янушкевича. 6, Нур-Султан, Казахстан

³Ph.D докторант 3-курса кафедры телерадио и связь с общественностью факультета журналистики и политологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

⁴к.ф.н., доцент, заведующий кафедрой телерадио и связь с общественностью факультета журналистики и политологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИНФОРМАЦИИ О СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В КИТАЙСКОЙ ГАЗЕТЕ «ЖЭНЬМИНЬ ЖИБАО»

Аннотация

Информация газеты «Жэньминь жибао» о странах Центральной Азии с каждым годом становится все более влиятельным, и чаще всего транслирует международные новости. Одним из них является стратегия устойчивого развития китайской стороны «Один пояс - один путь», начатая в 2013 году и публикации «COVID – 19» о глобальной вирусной эпидемии. При этом важное место занимает, что страны Центральной Азии уделяют особое внимание политике, экономике и культуре, информационной политике друг друга.

В качестве к совершенствованию внешнеполитических отношений Казахстана и регулированию стратегии внешнеполитических связей был проведен анализ информации о странах Центральной Азии в газете «Жэньминь жибао», важно изучить актуальность новостей представителя китайских СМИ с точки зрения макро.

Ключевые слова: газета «Жэньминь жибао», Китай, Центральная Азия, информация, пресса.

Кіріспе. «Халықтық күнделікті газет» деген мағына беретін «Жэньминь жибао» – (人民日報) әлемдік медиакөрсеткіште жетекші орында тұрған қытайдың ықпалды газеттерінің бірі.

«Жэньминь жибао» – қытай, орыс, ағылшын, жапон, француз, испан, араб, монғол, тибет, ұйғыр, кәріс, носу және чжуан тілдерінде таралатын Қытай Коммунистік партиясы Орталық комитетінің ресми баспа органы саналады.

Газеттің әлемнің әр тарапындағы жетпіс бөлімшесінде мыңнан астам журналистер қызмет етеді. «Жэньминь жибао» 2 миллион 800 мың таралыммен таралады және бұл цифр жыл өте жүздеген мыңға ұлғаюда.

«Жэньминь жибао» 1948 жылдың 15-ші маусымында Солтүстік Қытай ҚКП ОК-нің баспасөз бюросы ретінде жарыққа шыққан. Басылымның 人民日報 атауын Қытай Коммунистік партиясының негізін қалаушылардың бірі, әрі жетекшісі – Мао Цзэдун өз қолжазбасымен жазған. (Сурет - 1. «Жэньминь жибао» газетінің атауы Мао Цзэдуннің қолжазбасымен)

«Жэньминь жибао» газеті құрылғалы бері 71 жыл өтті, ол – Қытайдың әр ұлт өкілдеріне арналған кең көлемді газет. Мекеме бөлімшелері Қытайдың әр жерінде орналасқан, сонымен қатар АҚШ, Ресей қатарлы елдерде тілшілері бар. (Сурет - 2. «Жэньминь жибао» газеті)

XXI ғасырдан бері жаһандық ақпараттық интеграция деңгейінің өсуімен бірге, әлемнің Қытайға деген қызығушылығыда артып келеді, бұған қоса Қытаймен көршілес елдер арасындағы ынтымақтастық және қарым-қатынас едәуір алға басты, әсіресе 2013 жылы Қытай Халық Республикасының төрағасы Си Цзиньпин Қазақстанға жасаған сапары кезінде Назарбаев университетінде «Бір белдеу – бір жол» бағдарламасы туралы дәріс оқығаннан кейін, Қытай мен Орталық Азия елдерінің қарым-қатынасы тереңдей түсуде [1]. Орталық Азия «Жібек жолы экономикалық белдеуінің» орталығында болғандықтан Қытай ақпарат құралдарының Орталық Азия елдеріне деген назары да артып келеді.

Зерттеудің міндеті. Мақалада зерттеу жұмысы тиісті нәтижеге қол жеткізу үшін келесідей міндеттер шешімін табады:

- «Жэньминь жибаодағы» жарияланымдарды, әсіресе, Қазақстан туралы мақалаларды мазмұнына қарай бөлу – талдаудың маңызды құрамдас бөлігі;

- Басылымдағы Орта Азия, оның ішінде Қазақстан туралы берілген жаңалықтардың үлесін айқындау;

- Зерттеуге негіз болған мақалалардың газет бетіндегі орналасуы;
- Мақалалардың көлемі;
- Қамтылған тақырыбы мен мазмұны;
- Ақпараттың дереккөзі.

«Жэньминь жибао» газетінің Орталық Азия елдері туралы мақалаларына осы бағытта салыстырмалы талдау жүргізу негізгі міндеті саналады.

Зерттеудің мақсаты. ҚХР-ның белді басылымдарының бірі «Жэньминь жибао» газетіндегі Орта Азия елдеріне әсіресе, Қазақстанға қатысты мақалаларына салыстырмалы талдау жасап, ақпарат ерекшеліктерін зерттеу жұмыстың басты мақсаты саналады.

Зерттеудің әдісі. Зерттеу жұмысын орындау барысында материалдарды жинақтау, жүйелеу, салыстыру және сұрыптау әдістері жүзеге асырылады.

Талқылау. Қытайдың «Жэньминь жибао» газетінің Орта Азия елдеріне қатысты мақалалары екі ерекшелікке ие, олар:

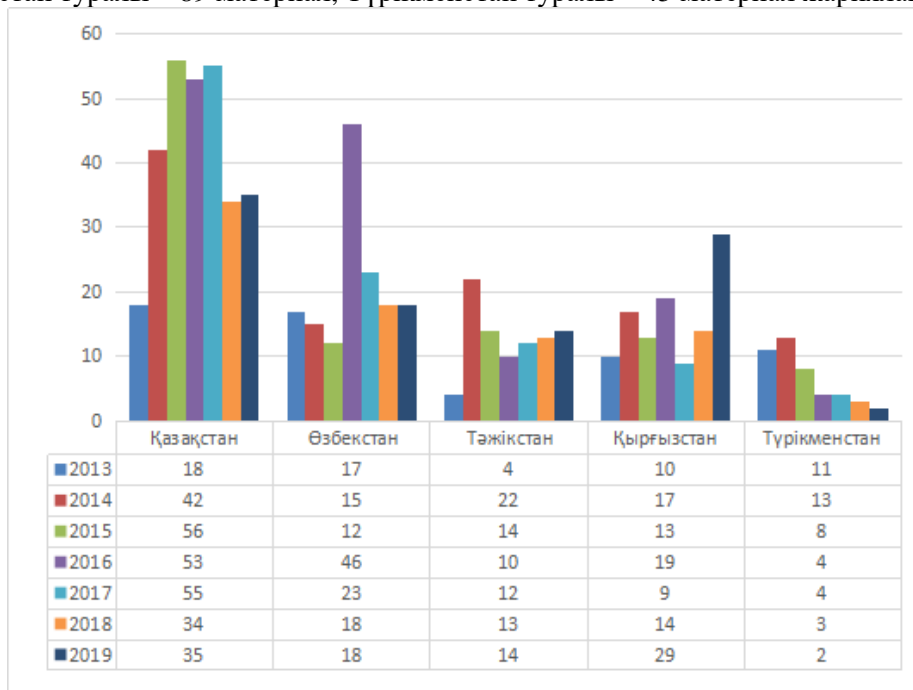
- Біріншіден, материалдардың жалпы көлемі шағын, басым көпшілігі басты бетте орналасқан жаңалықтардан тұрады.

- Екіншіден, мақала тақырыбы мен мазмұны оқырмандарына бейтарап позицияда ұсынылады.

«Жэньминь жибаодағы» Орта Азия елдері жайында жарияланған ақпараттарға тоқталсақ:

2013-2019 жылдар аралығында «Жэньминь жибао» газетінің Қазақстан туралы ақпараттарына шолу жасай келе, соның ішінде Орталық Азия елдерін тілге тиек еткен, бірақ мазмұнында толық ақпарат болмаған материалдар да бар. Мысал ретінде, 2013 жылы 14 желтоқсандағы «Жанармайдан газге көшу не үшін қарқын алмауда?» (油改气”为何走不快), 2014 жылы 19 наурыздағы «Қытай жаңа іздестіру аумағын жасады» (中方划定两个新搜寻领域), 2015 жылы 13 наурыздағы «Бір белдеу – бір жол: бірлесе даму жаңа кезеңін ашу» (一带一路: 开创共赢扩新局)», 2016 жылы 13 сәуірдегі «Сыртқа есік ашудың жаңа қадамы» сияқты т.б. осындай ақпараттар мазмұны толық ашылған мақалалар деуге келмейді.

Зерттеу аясында белгілі болғандай, «Жэньминьжибао» газетінің 2013-2019 жылдар аралығында Қазақстан туралы жариялаған ақпараттардың толық саны – 293 материал. Ал, Орталық Азия елдерінің ішінде кейінгі орында Өзбекстан туралы –146 материал, Қырғызстан туралы – 113 материал, Тәжікстан туралы – 89 материал, Түрікменстан туралы – 45 материал жарияланған.

Сызба – 1. 2013-2019 жылдар аралығындағы ақпарат көрсеткіші

1-сызбада көрсетілгендей, 2013-2019 жылдар аралығында «Жэньминь жибао» газетінің Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан және Тәжікстан туралы ақпараттар саны жылдан-жылға артқан, ал

Түрікменстан туралы ақпараттар азая бастаған. 2015 жылы Қазақстан туралы 56 материал басылым бетінде жарияланды, салыстырмалы түрде 2019 жылы Түрікменстан туралы материал небәрі 2-у.

Осы орайда, «Жэньминь жибао» газетіндегі Қазақстан туралы жаңалықтар Орта Азия елдері арасында ең көп үлеске ие екеніне көз жеткіздік.

Ақпараттардың басылым бетінде орналасуы.

Басылым бетіндегі орналасуы – оқырман назарына әсер етеді және оқырман қызығушылығын тартудың айла-тәсілдерінің бірі [2]. Жаңалықтардың газет бетінде орналасуы үлкен маңызға ие, маңызды ақпараттар әрдайым макеттің негізгі орындарын иемденеді.

«Жэньминь жибао» газеті 24 бөлімнен құралады. Соның ішінде:

- ✓ 1-6 – Басты ақпараттар бөлімі;
- ✓ 7 – Теория бөлімі;
- ✓ 8 – Жарнама бөлімі;
- ✓ 9-15 – Ел іші ақпараттар бөлімі;
- ✓ 16 – Жалпылама бөлімі;
- ✓ 17-20 – Апталық және арнайы бөлімдер;
- ✓ 21-23 – Халықаралық жаңалықтар бөлімі;
- ✓ 24 – Қосымша бөлім [3].

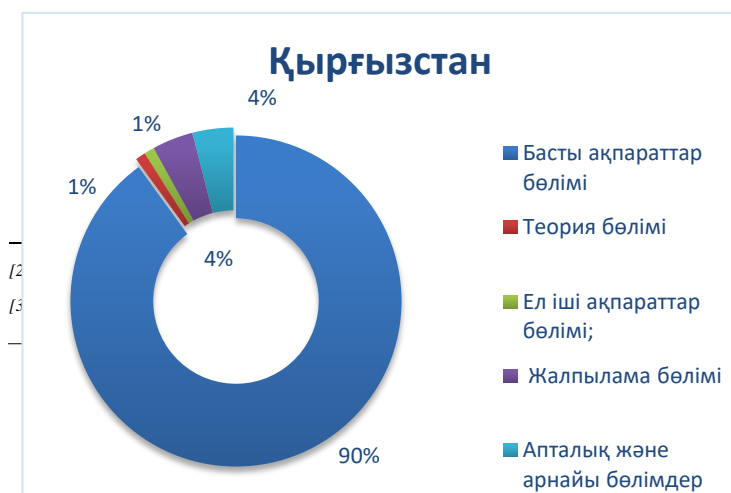
Төменде келтірілген 2, 3, 4, 5 және 6-шы сызбадан Орта Азия елдері туралы ақпараттардың «Жэньминь жибао» газетінің бөлімдеріндегі үлесін көре аламыз.

Сызба – 2. Қазақстан туралы ақпараттардың бөлімдердегі үлесі.

Сызба – 3. Өзбекстан туралы ақпараттардың бөлімдердегі үлесі.

Сызба – 4. Қырғызстан туралы ақпараттардың бөлімдердегі үлесі.

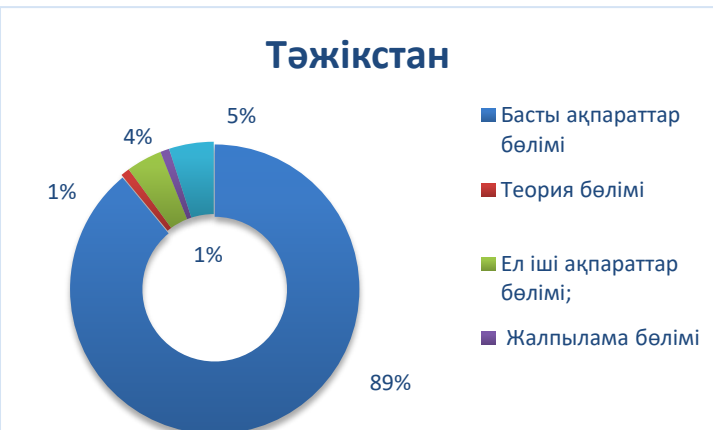
Сызба – 5. Тәжікстан туралы ақпараттардың бөлімдердегі үлесі.

Сызба – 6. Түрікменстан туралы ақпараттардың бөлімдердегі үлесі.

Азия елдері туралы ақпараттар әр бөлімде де үлестерін алып отыр.

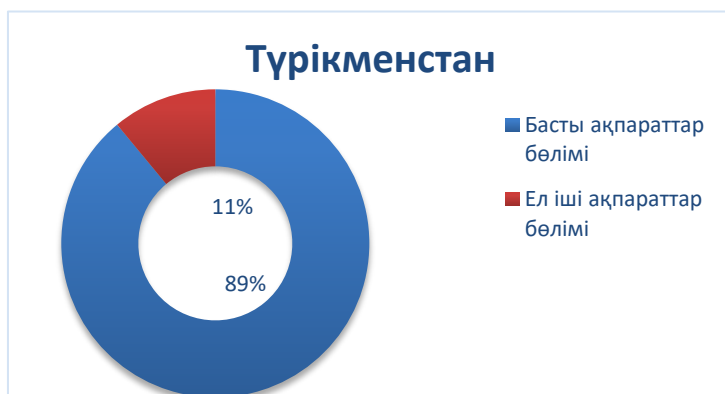
Соның ішінде ең көп үлес, Басты ақпараттар бөліміне берілген, пайыздық мөлшерлеменен 70%-дан асады.

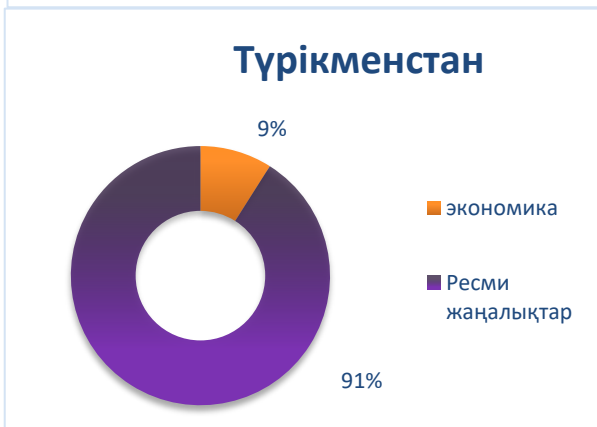
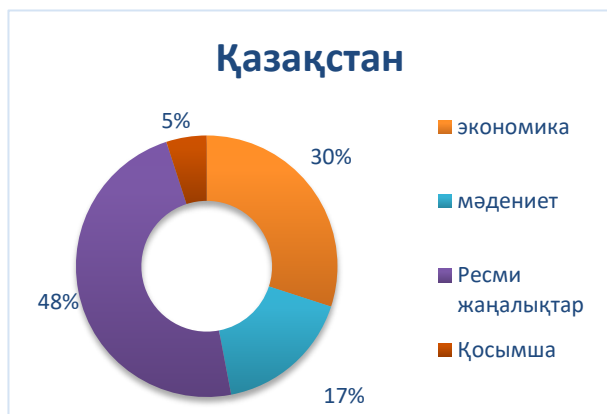
Талдау жүргізу арқылы байқағанымыздай, «Жэньминь жибао» газеті Орталық Азия елдері туралы жаңалықтарды басылымға шығаруға баса назар аударып отыр, бұнымен қоса ақпараттың әр алуандығында байқалады. Тек Түркіменстан елінің ақпараттары «Басты жаңалық» және «Ел іші жаңалықтары» бөлімдерінде басылған. Басқа елдер туралы жаңалықтар 4 және одан көп бөлімдерде жарық көрген. Бір айтарлығы, Қазақстан туралы жаңалықтар

7 бөлім бойынша орын тапқан.

Ал, енді «Жэньминь жибао» газетіндегі Орталық Азия елдері туралы жаңалықтардың ақпарат тақырыбына келер болсақ, төмендегі 7,8,9,10 және 11-ші сызбадан көре аласыздар:

«Жэньминь жибао» газетінің Орталық Азия елдері туралы ақпараттарының тақырыптарын зерттей келе, мынадай салаларға бөлуді жөн көрдік:

- ✓ Ресми жаңалықтар;
- ✓ Экономика;
- ✓ Мәдениет және т.б. [4].

Ресми тақырыбы төңірегінде мемлекет басшысының іс-сапары, үкіметтік іс-шаралар және екі ел арасындағы демократиялық қарым-қатынас мәселелері жатады;

- Экономикалық тақырып аясында сауда-

саттық байланыстары, экономикалық ынтымақтастық және т.б.;

- Мәдени жаңалықтар – мемлекетаралық ынтымақтастық, спорт және өңір аралық қатынас сияқты мақалаларды қамтиды;

- Қосымша тақырып қатарында әскери, технология, төтенше жағдай туралы жаңалықтар басылған.

Суреттегідей, «Жэньминь жибао» газетінде жарияланған ақпараттар маңыздылығына қарай саяси, экономикалық, мәдени болып сарапталады. Тағы бір айта кетерлігі, газеттің басты назар аударып отырғаны, Орталық Азия елдерінің саяси және демократиялық байланысы, сол арқылы оқырмандарды елдердің қоғамдық-саяси беталысынан хабардар ету.

Бұнымен қоса экономикалық жаңалықтар да маңызды рөл атқарады. Талдау жүргізу барысында байқауға болатын екі мәселе:

Біріншісі, «Жэньминь жибао» газеті Орталық Азияға қатысушы елдері туралы ақпараттардағы позициясы бейтараптық ұстанған, сол арқылы оқырмандарына жағымды образ жасауға оңай қол жеткізеді [5].

[4] 董海涛. 全球化语境下我国对外传播中的平衡策略研究.[D]. 武汉大学, 2012:412-414.

[5] 丁和根. 大众传媒话语分析的理论、对象与方法[J]. 新闻传播与研究, 2004(01):37-42+95.

Екіншіден, Қытай басқа да БАҚ өкілдері Орталық Азия елдері туралы жағымды баяндамалар жасауға бейіл, бұл оларға жақсы халықаралық орта қалыптастыруға ықпал етті, позитивті ұлттық имиджді қалыптастырды, таратады және арттырады.

Қорытынды. Қытай Орталық Азиямен халықаралық саяси алмасуларда, экономикалық және мәдени ынтымақтастықта «Жэньминь жибао» газеті шешуші рөл атқарады және орасан зор еңбек сіңірген басылымдардың бірі.

Соңғы жылдары «Жэньминь жибао» газетінде Орталық Азия елдері туралы ақпарат тарату жиілігі арта бастаған. Сонымен қатар, Қытайдың басқа да бұқаралық ақпарат құралдары Орталық Азия елдерін назардан тыс қалдырмайтынын байқауға болады.

Нақты деректілік үшін, «Жэньминь жибао» газетіндегі 30.06.2020-07.07.2020 аралығында жарияланған Қазақстан туралы жаңалықтарына шолу жасасaq:

«Жэньминь жибаодағы» Қазақстан туралы жаңалықтардың дені «Синьхуа» (新華社) ресми ақпарат агенттігінің дереккөздерінен алынған.

Басылымның 30.06.2020 жылғы санында «Қазақстанда 2,3 мың медицина қызметкері COVID-19 вирусына шалдықты» (哈萨克斯坦共有2300名医护人员感染新冠病毒), «Қазақстанда өзен көлігімен тасымалдау бес айда 7,8 пайызға артты» (今年前5个月哈萨克斯坦的水陆货物运输同比增长7.8%), «Қазақстан Президенті елдегі қатаң карантин режиміне қайта оралуды шешті» (哈萨克斯坦总统决定重新实行强化隔离措施), «Қазақстан Ұлттық Банкі Алматыдан Нұр-Сұлтанға көшірілді» (哈萨克斯坦央行从阿拉木图市迁至努尔苏丹市), «Қазақстан Президенті COVID-19-ға қарсы жұмыстағы қателіктері үшін бірқатар шенеуніктерге сөгіс жариялады» (哈萨克斯坦总统对在防疫 COVID-19的工作中疏漏的一些官员提出了批评), 01.07.2020 жылғы санында «Қазақстан Денсаулық сақтау министрлігі елдегі карантинді күшейтудің үш нұсқасын ұсынды» (哈卫生部部长: 确定了三项强化隔离措施方案) және «Қазақстан Парламенті VI шақырылымның бесінші сессиясын аяқтады» (哈萨克斯坦已结束第六届议会第五会期), 02.07.2020 жылғы санында «Қазақстан Үкіметі 5 шілдеден бастап 14 күн мерзімге карантин енгізу жоспарын ұсынды» (哈萨克斯坦将从7月5日重启为期14天的全国隔离措施) және «Қазақстанда қаңтар-маусым аралығында инфляция 4,2 пайызды құрады» (今年上半年哈萨克斯坦通货膨胀率为4.2%), 04.07.2020 жылғы санында «Қазақстанның малшаруашылық өндірісінің тұрақты дамуына арналған бағдарламаға Дүниежүзілік банк несие бөлді» (世行将为哈萨克斯坦畜牧业发展提供5亿元贷款), 06.07.2020 жылғы санында «Қытай бөлген кезекті гуманитарлық жүк Қазақстанға келді» (新一批中国政府人道主义援助物资运抵哈萨克斯坦) және «Қазақстанда эпидемиологиялық жағдайды тұрақтандыру бойынша шаралар бекітілді» (哈萨克斯坦就稳定疫情形势已确定应对措施) сынды ақпараттар оқырман назарына ұсынылған.

Қытайдың белді басылымында еліміз туралы ақпарат санының көбеюі екі ел арасындағы ынтымақтастықты нығайтуға, елдер туралы жаңалықтарға қолжетімділігін арттырып және бірлесе дамуға септігін тигізеді. Ақпараттың саны тұрғысынан, жаңалықтар көлемі кең Қазақстан Қытай БАҚ өкілдерінің басты назарындағы ел болып табылады. Сонымен қатар, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан елдерін қамтиды, ал Түркіменстан мен Қытай БАҚ өкілдерінің назарынан жыл сайын алшақтай түскен. «Бір белдеу – Бір жол» стратегиясы аясында, «Жэньминь жибао» газеті көршілес елдердегі жағдайға ерекше назар аударады. Орталық Азия елдері туралы жаңалықтар негізінен бейтарап көзқараста белсенділік танытады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. 汪宁, К·高哈尔. 哈萨克斯坦: 地缘政治交叉点上的博弈.[J]. 新闻世界, 2014(08): 412-414.
2. 董海涛. 全球化语境下我国对外传播中的平衡策略研究.[D]. 武汉大学, 2012: 412-414.
3. 陈曼丽. 媒体报道与国家形象.[J] 新闻与写作, 2011(12): 56-57.
4. 康泽民. 中国与哈萨克斯坦战略伙伴关系述评[J]. 国际观察, 2007(01): 43-50
5. 丁和根. 大众传媒话语分析的理论、对象与方法[J]. 新闻传播与研究, 2004(01): 37-42+95.

References

1. Wang Ning, K. Gohar. *Kazakhstan: A game at a geopolitical crossroads.*[J].*News World*, 2014(08): 412-414.
2. Dong Haitao. *Research on the balanced strategy in China's external communication in the context of globalization.*[D].*Wuhan University*,2012412-414.
3. Chen Manli. *Media coverage and national image.*[J]*Journalism and Writing*,2011(12): 56-57.
4. Kang Zemin. *Review of the strategic Partnership between China and Kazakhstan*[J].*International Watch*, 2007(01): 43-50
5. Ding and Root. *Theory, object and method of discourse analysis in mass Media*[J].*News Communication and Research*,2004(01):37-42+95.

УДК: 327.7.

МРНТИ: 11.25.40 <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.28>

Л.Ю.Зайниева, А.С.Серик

*д.пол.н., профессор кафедры политологии и политических технологий
Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г.Алматы, Казахстан, e-mail: zainieval@mail.ru;
магистрант Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г.Алматы, Казахстан, e-mail: aqbota@gmail.com*

МОЛОДЕЖЬ И ПРИГРАНИЧНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО

Аннотация

Статья посвящена приграничному сотрудничеству различных государств. Особое внимание уделено развитию данного направления деятельности в Содружестве Независимых Государств, прежде всего, Республики Казахстан и Российской Федерации. Приграничное сотрудничество затрагивает самые различные стороны жизни всех групп населения. В статье рассматриваются вопросы, связанные с взаимодействием молодежи в гуманитарной сфере.

Ключевые слова: приграничное сотрудничество, образование, культура, молодежь, форум, конференция.

Л.Ю. Зайниева¹, А.С.Серик²

¹*саясаттану ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
саясаттану және саяси технологиялар кафедрасының профессоры,
Алматы, Қазақстан, e-mail: zainieval@mail.ru;*

²*әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің магистранты,
Алматы, Қазақстан, e-mail: aqbota@gmail.com*

ЖАСТАР ЖӘНЕ ШЕКАРАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ

Аңдатпа

Мақала әртүрлі мемлекеттердің шекаралас ынтымақтастығына арналған. Осы саладағы қызметтің Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығында дамуына ерекше көңіл бөлінді, әсіресе, Қазақстан Республикасы және Ресей Федерациясының ынтымақтастығына. Шекаралас ынтымақтастық халықтың барлық топтарының өмірінің әр түрлі жақтарына әсер етеді. Мақалада жастардың гуманитарлық саладағы өзара іс-қимылына қатысты мәселелер қарастырылған.

Кілт сөздер: шекаралас ынтымақтастық, білім беру, мәдениет, жастар, форум, конференция.

L.U. Zainieva¹, A.S.Serik¹

¹*Doctor of Political Science, Professor of the Department of political science and political technologies
al-Farabi Kazakh National university,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: zainieval@mail.ru;*

*²master's degree in al-Farabi Kazakh National university,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: aqbota@gmail.com*

YOUTH AND CROSS-BORDER COOPERATION

Abstract

The article deals with cross-border cooperation between different States. Particular attention is paid to the development of this area of activity in the Commonwealth of Independent States, particularly in the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation. Cross-border cooperation affects many different aspects of the life of all population groups. The article addresses issues related to the interaction of youth in the humanitarian sphere.

Key words: border cooperation, education, culture, youth, forum, conference.

Приграничные регионы в современных условиях – это зоны, где происходит соединение жителей различных государств во всех сферах жизни. Приграничное сотрудничество способствует смягчению отдельных вопросов межправительственных отношений, включая и такие, которые в силу тех или иных причин сложно урегулировать на более высоком уровне, а также консолидирует и развивает исторически сложившиеся связи. Международный опыт показывает, что приграничное сотрудничество направлено на формирование и установление выгодных партнерских отношений народов по обе стороны границы и являет собой эффективный механизм социально-экономического развития приграничных территорий.

Каждый приграничный регион является специфической социокультурной средой и играет существенную роль в развитии того или иного государства. Именно через такие регионы реализуется непосредственное сотрудничество между различными странами и международными структурами. Посредством них интенсивно идут разнообразные коммуникационные потоки, реализуется интенсивный обмен на культурном уровне. Поэтому приграничный регион – это признанный элемент системы международных экономических и социально-политических отношений, неотделимая часть системы межгосударственного сотрудничества [1, с. 9].

Активно и плодотворно развивается приграничное сотрудничество между государствами, входящими в определенные объединения. Характерным примером является деятельность Содружества Независимых Государств (СНГ). Накопленный опыт этого объединения рассматривается в данной статье.

В рамках СНГ регулирование приграничных связей определенное время осуществлялось двусторонними соглашениями. Необходимость в установлении общих правовых подходов к регламентации приграничных отношений обусловило создание специальных документов. Среди них можно отметить модельный закон «О приграничном сотрудничестве», принятый Межпарламентской Ассамблеей государств-участников СНГ 31 октября 2007 года. Он установил правовые и организационно-правовые основы деятельности участников приграничного сотрудничества, определил основные направления его государственного регулирования, принципы, направления, виды и формы взаимодействия участников приграничного сотрудничества. В законе дано определение основополагающих понятий: приграничное сотрудничество, участники приграничного сотрудничества, соглашение о приграничном сотрудничестве, приграничный регион государства, регион приграничного сотрудничества, проекты приграничного сотрудничества, государственная поддержка развития приграничного сотрудничества и государственная программа развития приграничного сотрудничества.

Главный смысл приграничного сотрудничества, согласно целям и задачам Закона, заключается в том, чтобы создать благоприятную почву для взаимодействия народов, оказавшихся на стыке государств, повышения социально-экономического и культурного уровней жизни населения приграничных регионов. В Законе обращено внимание на обеспечение законности и соблюдения принципов приграничного сотрудничества, четкое распределение обязанностей, разграничение полномочий и определение мер ответственности участников приграничного сотрудничества, сочетание общегосударственных, региональных и местных интересов, обозначены меры государственной поддержки приграничного сотрудничества, функции институтов всех уровней его развития.

Говоря о направлениях и видах деятельности в области приграничного сотрудничества, следует отметить, что они касаются самых различных сфер жизнедеятельности населения, в том числе его молодежной части. Особенно коммуникативная функция молодых людей может проявиться в разработке и реализации совместных научно-исследовательских программ и проектов, в изучении культуры и языков народов, реализации молодежных, научных и культурных обменов, в проведении праздничных мероприятий, выставок, концертов, спортивных соревнований, краеведческих и исторических исследований, в получении образования, в организации летнего отдыха, развитии туризма [2].

Представляет интерес Конвенция о приграничном сотрудничестве государств – участников Содружества Независимых Государств, принятая Советом глав государств – участников СНГ 10 октября 2008 года. В ней сформулированы принципы, на которых основывается приграничное сотрудничество. Среди них - взаимное уважение суверенитета и территориальной целостности, национального законодательства Сторон, неприкосновенность государственных границ, ненанесение вреда здоровью граждан и окружающей среде, ущерба экономическим и иным интересам Сторон, их взаимная выгода, мирное разрешение пограничных споров, уважение прав и свобод граждан государств-участников СНГ, скоординированность действий участников приграничного сотрудничества.

В интересах развития приграничных территорий обозначены направления взаимодействия в экономике, окружающей среде, в области безопасности и коммуникаций. Выделение таких сфер, как формирование рынка труда, здравоохранение, образование, наука, культура, спорт и туризм, способствует формированию молодежного вектора приграничного сотрудничества [3].

Координацию многостороннего взаимодействия стран, входящих в СНГ, осуществляет Совет по межрегиональному и приграничному сотрудничеству государств – участников Содружества. В его работе принимают участие представители стран-участниц СНГ, Межпарламентской Ассамблеи, Совета руководителей торгово-промышленных палат государств данного объединения. На заседаниях Совета рассматриваются вопросы, связанные непосредственно с молодым поколением. Например, на его заседании в июне 2017 года был обсужден вопрос о роли международных, региональных и молодежных форумов в активизации сотрудничества регионов государств-участников СНГ.

Непосредственно для молодежи образована Молодежная межпарламентская ассамблея. Ее основными целями и задачами являются вовлечение молодых парламентариев и представителей молодежных организаций в процесс развития сотрудничества государств Содружества в различных сферах, включая проведение согласованной молодежной политики, содействие Межпарламентской Ассамблее СНГ в осуществлении законотворческой деятельности в интересах молодого поколения.

Согласно Конвенции о приграничном сотрудничестве государств-участников СНГ и модельному закону одной из форм взаимодействия является двустороннее соглашение стран о приграничном сотрудничестве. Так, на основе двусторонней договоренности развивается приграничное сотрудничество Казахстана с Россией, являющееся весомым фактором формирования системы совместной работы в экономической, культурной, гуманитарной сферах, а также в области молодежной политики. В 2019 году на встрече двух президентов - Касым-Жомарта К. Токаева и В.В. Путина - было сделано заявление о расширении многоплановых отношений в приграничном сотрудничестве. Эффективным механизмом активизации двустороннего сотрудничества было признано проведение ежегодных форумов межрегионального взаимодействия между Казахстаном и Россией [4]. С 2003 года форумы межрегионального сотрудничества Республики Казахстан и Российской Федерации проводились в таких городах, как Челябинск, Уральск, Новосибирск, Актюбинск, Оренбург, Усть-Каменогорск, Астрахань, Павлодар, Екатеринбург, Атырау, Сочи, Нур-Султан, Петропавловск. В ноябре 2019 года очередной XVI форум межрегионального сотрудничества прошел в г. Омске.

В один из дней этого мероприятия впервые было проведено заседание форума молодежных лидеров двух стран с участием более 100 человек, что показывает приверженность государственных органов к вовлечению молодых людей в решение важных для стран вопросов. В кулуарах форума впервые встретились молодые дипломаты Казахстана и России. Идея проведения встречи молодых лидеров была предложена на XV форуме межрегионального сотрудничества в 2018 году Первым Президентом Республики Казахстан Н.А.Назарбаевым.

Целью Молодежного форума явилось расширение и активное развитие площадок для взаимодействия молодых людей, лидеров молодежных общественных объединений, представителей общественного мнения, направленных на практическое сотрудничество. В рамках форума состоялись пленарное заседание и дискуссионные площадки по четырем направлениям: волонтерство, взаимодействие сельской молодежи, молодые дипломаты, молодежные СМИ.

По итогам Молодежного форума были подписаны следующие двусторонние соглашения:

- Соглашение о создании Волонтерского совета с участием лидеров волонтерских организаций Республики Казахстан и Российской Федерации;
- Меморандум о совместной реализации мероприятий в рамках подготовки и проведения открытого Международного фестиваля «Студенческая весна стран СНГ»;
- Соглашение о сотрудничестве и взаимодействии между Общероссийской молодежной общественной организацией «Российский союз сельской молодежи» и частным учреждением «Республиканский штаб молодежных трудовых отрядов «Жасыл ел»;
- Меморандум о сотрудничестве между Всероссийским общественным движением «Волонтеры Победы» и общественным объединением «Атамным аманаты»;
- Договор «Дорожная карта по развитию казахстанского центра по медицинскому волонтерству» между Всероссийским движением «Волонтеры-медики» и Республиканским общественным объединением «Медицинская молодежь Казахстана»;
- Соглашение о взаимопонимании и развитии сотрудничества в сфере молодежной политики между Конгрессом молодежи Казахстана и Общероссийской общественной организацией по вовлечению молодежи в развитие территорий «Городские реновации» [5].

Кроме того, в рамках форума прошло рабочее совещание представителей региональных институтов власти, ответственных за осуществление молодежной политики, по обмену опытом. По его итогам были подписаны следующие документы, имеющие значение для реализации молодежной политики:

- Концепция Программы приграничного сотрудничества «Россия-Казахстан»;
- Программа сотрудничества между Министерством культуры РФ и Министерством культуры и спорта Казахстана на 2020–2022 годы;
- Меморандум о взаимопонимании между Федеральным агентством по делам молодежи и Министерством информации и общественного развития Казахстана в области молодежной политики [6].

Таким образом, учитывая особенности молодежной группы, наиболее перспективными направлениями приграничного молодежного сотрудничества являются сферы образования и науки, культуры и туризма, волонтерства и информации. Несомненно, эти направления связаны с теми или иными интеграционными проектами, например, экономического характера. Но именно в вышеуказанных сферах молодежное приграничное сотрудничество особенно перспективно.

Особого внимания заслуживает образование. Президенты Казахстана и России неоднократно отмечали важность совместной работы в указанной сфере. Так, на XVI форуме межрегионального сотрудничества Республики Казахстан и Российской Федерации представители стран подтвердили намерения развивать прямые связи между образовательными и научными организациями, в том числе реализовывать совместные образовательные и научно-технические программы и проекты, формировать благоприятные условия для подготовки квалифицированных научных и педагогических кадров, активно обмениваться преподавателями и студентами.

Соглашение о сотрудничестве между Казахстаном и Россией в сфере образования и науки начинается с 1994 года. С 2003 года Правительство РФ выделяет для казахстанской молодежи гранты на обучение в высших учебных заведениях России. В Казахстане действуют филиалы российских вузов, негосударственные казахстанско-российские вузы, совместные средние учебные заведения. Например, в республике функционируют казахстанско-российская гимназия №38 им. М. В. Ломоносова и казахстанско-российская специализированная школа-лицей № 54 им. И. В. Панфилова в г. Алматы.

В 2000 году был подписан Меморандум между Российской Федерацией и Республикой Казахстан о развитии сотрудничества в гуманитарной сфере и первая «Программа сотрудничества РК и РФ в гуманитарной сфере на 2000-2002 годы». Реализация таких программ имеет целью активизировать взаимодействие России и Казахстана. Например, в рамках Программы на 2019-2021 годы в 2019 году в Посольстве Казахстана в РФ состоялся «круглый стол» с участием докторантов и магистрантов столичных высших учебных заведений, стипендиатов программы «Болашак», членов

Интеллектуального клуба «Қазақ жолы», представителей объединения казахстанских студентов в России «Жас тұлпар», в ходе которого были обсуждены основные аспекты статей Первого Президента РК Н.А.Назарбаева "Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания" и "Семь граней Великой степи". В рамках Программы в 2019 году были также подписаны двусторонние соглашения о сотрудничестве между высшими учебными заведениями Восточно-Казахстанской области Казахстана и Российской Федерации [7].

Практикуется разработка программ казахстанско-российского сотрудничества в области науки и техники, в соответствии с которыми осуществляются фундаментальные исследования и прикладные разработки в соответствии с приоритетами научно-технического развития обоих государств. Например, в 2015 году между Таразским государственным университетом имени М.Х.Дулати и Санкт-Петербургским национальным исследовательским университетом информационных технологий, механики и оптики заключена договоренность о реализации магистерских программ по направлению «Информационные технологии». В марте 2019 года в Казахском национальном университете им. аль-Фараби прошла Международная научная конференция «ЕАЭС: тенденции и перспективы развития интеграционных процессов», среди участников которой были сотрудники Российского центра науки и культуры (г. Нур-Султан, представительство Россотрудничества в Казахстане). В октябре 2019 года в г. Москве состоялся российско-казахстанский молодежный форум «Молодые ученые!». Целью этого мероприятия явилась активизация сотрудничества между образовательными структурами России и Казахстана, создание необходимых условий для реализации общих российско-казахстанских проектов в научной сфере, укрепление дружбы, взаимопонимания и взаимодействия народов. Форум стал диалоговой площадкой для студентов и молодых преподавателей с исследователями из различных наук ведущих высших учебных заведений Казахстана и России.

Приграничное взаимодействие в культурной сфере осуществляется на уровне взаимодействия культурных учреждений (театров, библиотек и музеев), профессиональных и самодельных творческих объединений, поскольку взаимообогащение культур является одним из важных факторов сближения стран. Это положение отражено в Договоре о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между Республикой Казахстан и Российской Федерацией от 25 мая 1992 года. В документе отмечено, что страны будут формировать и расширять связи в области культуры и искусства, спорта и туризма, оказывая содействие формированию обменов между творческими коллективами, деятелями культуры и специалистами [8].

Изучение этой области взаимоотношений между Казахстаном и Россией позволяет говорить, что в формировании культурных связей народов прослеживаются два направления: участие регионов в межгосударственных мероприятиях и сотрудничество непосредственно приграничных территорий. При этом сотрудничеству культурных учреждений приграничья отводится особое место в организации общего социокультурного и образовательного пространства, учитывая их территориальную приближенность и тесную взаимосвязь местного населения. Особое внимание в этой сфере отводят сотрудничеству молодых людей.

В 2019 году, например, в г. Уральске прошел Международный форум приграничного сотрудничества «Дружба без границ: Молодежь. Диалог. Культура». В рамках форума для молодых людей были организованы работа дискуссионных панелей, тематических секций, спортивно-развлекательная и экскурсионная программы с привлечением перспективных молодых управленцев, предпринимателей, студентов и волонтеров со всех областей Казахстана и приграничных регионов России (Оренбург, Астрахань, Волгоград, Самара, Саратов). На обсуждение выносились самые актуальные проблемы и пути их решения. Участники форума делились опытом, собственными проектами в сфере образования, бизнеса и предпринимательства, изучали работу молодежных организаций по развитию молодежной политики в отношении молодого поколения [9].

В качестве интересного проекта можно отметить «Школу международной интеграции и приграничного сотрудничества», который осуществляется при поддержке Межгосударственного фонда гуманитарного сотрудничества государств-участников СНГ в г. Белгороде. Изначально проект задумывался как научно-образовательное мероприятие приграничного сотрудничества двух областей – Белгородской и Харьковской. Проект реализуется с 2010 года и ныне объединяет ученых, государственных служащих, представителей общественности уже из регионов Казахстана, России, Украины, Беларуси, Армении и других стран. Основной целью проекта является оказание поддержки развитию и закреплению международного сотрудничества молодых ученых и экспертов в области

приграничного сотрудничества государств - участников Содружества. Сегодня Школа представляет собой одну из крупных научных площадок на пространстве СНГ, посвященных приграничному сотрудничеству [10].

В казахстанско-российском приграничном сотрудничестве активно заявляет о себе направление добровольчества. В мае 2019 года в г. Костанай состоялся форум казахстанско-российского молодежного сотрудничества «Волонтерство – социальный лифт молодежи» с участием Президента Казахстана Касым-Жомарта Токаева. В своем выступлении он отметил, что необходимо поддерживать добрые начинания молодых людей. В 2016 году был принят Закон «О волонтерской деятельности», а в 2017 году международная специализированная выставка «ЭКСПО» дала старт массовому вовлечению молодежи в волонтерское движение. «Считаю, что прямые контакты молодежи наших стран – это важное условие укрепления курса стратегического партнерства, дружбы и добрососедства между Казахстаном и Российской Федерацией, - подчеркнул Президент. – Наши страны объединяют не только общая история и самая протяженная граница, но и колоссальный потенциал сотрудничества. Эту политику мы будем продолжать». Президент поддержал идею объявления 2020 года Годом волонтеров в Казахстане. Он предложил учредить международную премию «Волонтер года», которую будут вручать за лучшие проекты в этой сфере. Президент предложил также обсудить возможность создания постоянно действующего Волонтерского совета с участием лидеров волонтерских организаций Казахстана и России, что усилит потенциал для углубленного сотрудничества. Участники форума презентовали разработанные проекты, обсудили перспективы дальнейшего развития волонтерского движения и обменялись лучшими практиками [11]. Предложение Президента Касым-Жомарта Токаева о создании Волонтерского совета нашло реализацию в решениях XVI форума межрегионального сотрудничества Казахстана и России.

Развивается молодежное приграничное сотрудничество между Казахстаном и Кыргызстаном. В 2018 году прошел первый молодежный кыргызско-казахстанский форум молодых лидеров «Молодежь и государство – пути эффективного взаимодействия», нацеленный на развитие совместных действий молодежных структур и студенчества, а также образовательной сферы, формирование условий для создания двусторонних проектов, программ и межкультурного диалога молодых людей обеих стран. На форуме поднимались и такие вопросы, как молодежное предпринимательство, волонтерство, работа с молодежными организациями и региональный опыт. По его итогам был подписан Меморандум о сотрудничестве, содержащий план работы диалоговых площадок, осуществления эффективного двустороннего молодежного сотрудничества, механизм обмена опытом в сфере трудоустройства, переквалификации и решения других актуальных вопросов на последующий период [12].

Таким образом, приграничное сотрудничество представляет собой одну из форм интеграции и одновременно инструмент ее конструктивной реализации. Передача опыта и результативных механизмов молодежного взаимодействия является одним из приоритетных направлений осуществления приграничного сотрудничества. Именно усиление включенности молодежи в процессы приграничного сотрудничества станет фактором выхода его на новый качественный уровень и будет оказывать содействие достижению важной цели – улучшению качества жизни населения приграничных регионов, укреплению отношений между государствами в целом.

Список использованной литературы:

1. Башмаков А.А. Теоретические аспекты проблемы приграничного сотрудничества // *От приграничного сотрудничества к евразийской экономической интеграции: сборник научных трудов. - Алматы, КИСИ при Президенте РК, 2013. – С. 9-24.*
2. Модельный закон «О приграничном сотрудничестве» // <http://docs.cntd.ru/document/902092616>.
3. Конвенция о приграничном сотрудничестве государств-участников Содружества Независимых Государств // docs.cntd.ru/document/902196976.
4. Магер Ю. В традициях добрососедства // *Казахстанская правда, 4 апреля 2019.*
5. В Омской области завершился форум молодежных лидеров России и Казахстана // fadm.gov.ru/news/51655.
6. Какие документы подписали Казахстан и Россия на XVI форуме межрегионального сотрудничества // https://www.inform.kz/ru/kakie-dokumenty-podpisali-kazahstan-i-rossiya-na-xvi-forume-mezhregional-nogo-sotrudnichestva_a3583327.

7. Культурно-гуманитарное сотрудничество Казахстана и России в 2019 году // kazembassy.ru/rus/dvustoronnee_sotrudnichestvo/kulturno-gumanitarnoe_sotrud/.
8. Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между Республикой Казахстан и Российской Федерацией от 25 мая 1992 г. (с изменениями и дополнениями от 07.06.2012 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1007137.
9. Прошел Международный форум приграничного сотрудничества «ДРУЖБА БЕЗ ГРАНИЦ: Молодежь. Диалог. Культура». // zhastar-07.kz/ru/archives/10060.
10. Школа международной интеграции и приграничного сотрудничества // <http://www.mfgs-sng.org/activity/2568.html>.
11. Ермакова Е. Страна молодая и страна молодых // *Казахстанская правда*, 22 мая 2019.
12. Первый кыргызско-казахстанский молодежный форум стартовал в Бишкеке // <https://zonakz.net/2018/10/29/pervyj-kyrgyzsko-kazaxstanskij-molodezhnyj-forum-startoval-v-bishkeke>.

References:

1. Bashmakov A. A. *Theoretical aspects of the problem of cross-border cooperation // From cross-border cooperation to Eurasian economic integration: a collection of scientific papers. - Almaty, KISI under the President of the Republic of Kazakhstan, 2013. - p. 9-24.*
2. Model Law "On Cross-border cooperation" // <http://docs.cntd.ru/document/902092616>
3. Convention on Cross-Border Cooperation of the Member States of the Commonwealth of Independent States // docs.cntd.ru/document/902196976
4. Mager Yu. *In the traditions of good neighborliness // Kazakhstanskaya Pravda*, April 4, 2019.
5. *The forum of youth leaders of Russia and Kazakhstan has ended in the Omsk Region.* fadm.gov.ru/news/51655
6. *What documents were signed by Kazakhstan and Russia at the XVI Forum of Interregional Cooperation //* https://www.inform.kz/ru/kakie-dokumenty-podpisali-kazahstan-i-rossiya-na-xvi-forume-mezhregionalnogo-sotrudnichestva_a3583327
7. *Cultural and humanitarian cooperation between Kazakhstan and Russia in 2019 // kazembassy.ru/rus/dvustoronnee_sotrudnichestvo/kulturno-gumanitarnoe_sotrud/*.
8. *Agreement on Friendship, Cooperation and Mutual Assistance between the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation of May 25, 1992 (as amended on 07.06.2012) //* https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1007137
9. *The International Forum of Cross-Border Cooperation "FRIENDSHIP WITHOUT BORDERS: Youth. Dialogue. Culture". // zhastar-07.kz/ru/archives/10060*
10. *School of International Integration and Cross-border Cooperation //* <http://www.mfgs-sng.org/activity/2568.html>.
11. *Ermakova E. Strana molodaya i strana molodykh // Kazakhstanskaya pravda*, May 22, 2019.
12. *The first Kyrgyz-Kazakh youth Forum started in Bishkek //* <https://zonakz.net/2018/10/29/pervyj-kyrgyzsko-kazaxstanskij-molodezhnyj-forum-startoval-v-bishkeke>.

УДК 21.215

МРНТИ 21.01.11 <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.29>

Ли Янг¹ Т.В. Мармونتова²

¹Докторант Казахского гуманитарно-юридического инновационного университета,
г. Семей

²К.и.н., профессор Института дипломатии Академии государственного
управления при Президенте Республики Казахстан,
г.Нур-Султан

**МОДЕЛИ ГОСУДАРСТВЕННО-КОНФЕССИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ
В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ**

Аннотация

Статья содержит результаты анализа государственно-конфессиональных отношений, сложившихся в современном мире под воздействием различных факторов. В ходе исследования были выделены три основных модели: теократия, либеральная модель и модель, предполагающая жесткое отделение государства и церкви. Авторы проводят сравнительный анализ данных моделей, указывая на то, что теократия исторически была первой, а в настоящее время в близком к классическому типу виде сохранилась в Ватикане и Саудовской Аравии. В либеральных государствах, к которым относятся Германия, Норвегия возможна передача части функций присущих государству церковным общинам. Третья модель имеет место на постсоветском пространстве, в КНР. Она обусловлена жестким отделением государства и церкви.

Основным выводом авторов является признание факта серьезного влияния религии на социальную ситуацию в государстве.

Ключевые слова: государственно-конфессиональные отношения, модели, теократия, либерализм, свобода совести, свобода воли, религия, светскость, секуляризм.

Ли Янг¹ Т.В. Мармونتова²

*¹Қазақ гуманитарлық-заң университетінің докторанты
Семей қаласы*

*²Тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы
Мемлекеттік басқару академиясындағы, Дипломатия институтының профессоры,
Нұр-Сұлтан қаласы*

ТАРИХИ ДАМУ МӘН МӘТІНДЕ МЕМЛЕКЕТТІК-КОНФЕССИЯЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР МОДЕЛЬДЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада авторлар қазіргі кезеңдегі мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың эволюциясын талдауға арналған зерттеу нәтижесімен бөліседі. Зерттеу барысында үш негізгі модель анықталды: теократия, либералды модель және мемлекет пен шіркеуді қатаң бөлуді көздейтін модель. Авторлар осы модельдерге салыстырмалы талдау жасайды, бұл теократияның тарихи алғашқы болғандығын және қазір Ватикан мен Сауд Арабиясында классикалық типке жақын формада сақталғанын көрсетеді. Германия мен Норвегия сияқты либералды мемлекеттерде мемлекетке тән кейбір функцияларды шіркеулік қауымдастықтарға беруге болады. Үшінші модель посткеңестік кеңістікте, Қытайда орын алады. Бұл мемлекет пен шіркеудің қатаң бөлінуіне байланысты.

Авторлардың негізгі тұжырымы - діннің мемлекеттегі әлеуметтік жағдайға елеулі әсер ету фактісін мойындау.

Түйінді сөздер: мемлекеттік-конфессиялық қатынастар, модельдер, теократия, либерализм, ар-ождан бостандығы, ерік бостандығы, дін, зайырлылық, зайырлылық.

Li Yang ¹ T.Marmontova ²

*PhD student, ¹Kazakh Humanitarian Juridical Innovative University,
Semey*

*²PhD in History, professor the Institute of Diplomacy. Academy the Public Administration under the
President of the Republic of Kazakhstan,
Nur-Sultan*

THE MODELS OF STATE-CONFESSIONAL RELATIONS IN THE HISTORICAL CONTEXT

Abstract

In this paper, described the results of research about the evolution of state-confessional relations in the recent period. Authors were identified 3 main models of state-confessional relations: theocracy, the liberal model, and a model involving a strict separation state and church. Was make a comparative analysis of these models, indicating that theocracy was historically the first, and is now preserved in a form close to the

classical type in the Vatican and Saudi Arabia. In the liberal states, such as Germany and Norway is possible to transfer some of the functions of the state to church communities. The third model takes place in the post-Soviet space, in China. It is due to the rigid separation state and church.

The main conclusion of the authors is the recognition of the fact of the serious influence of religion on the social situation in the state.

Keywords: state-confessional relations, models, theocracy, liberalism, freedom of conscience, free will, religion, secularism.

Исследование государственно-конфессиональных отношений представляется актуальным направлением современной науки, поскольку религия является элементом жизни общества, оказывающим существенное влияние на все социальные подсистемы без исключения. За долгие годы религия значительно эволюционировала в плане роли и места в цивилизационном и культурном развитии. Рост влияния религиозного фактора и изменение характера государственно-конфессиональных отношений обусловили необходимость системного анализа различных аспектов этой сложной проблемы.

Цель данного исследования состоит в изучении основных моделей государственно-конфессионального развития в контексте исторического развития общества.

Задачи проведенного исследования состоят:

- в выделении моделей государственно-конфессиональных отношений определяющих особенности развития религиозной ситуации в глобальной перспективе;
- в изучении сакрализации и секуляризации как основных тенденций развития государственно-конфессиональных отношений;
- в определении комплекса проблем в сфере религиозной ситуации на постсоветском пространстве, с учетом мирового опыта регулирования места религии в государственном развитии.

Реализуя поставленную цель и задачи, были сделаны определенные выводы о моделях государственно-конфессиональных отношений в динамике их развития. При этом особенно важно выявить - как те специфические взаимодействия, которые сформировались за долгий период развития, находят свое отражение в текущей реальности.

Каждому типу государственности присущ свой особый тип отношений с религиозными общинами. Проведенный диахронный анализ позволил рассмотреть развитие общественных отношений в разных странах и регионах и определить, что особенности взаимоотношений власти и церкви в государстве определяются системными отношениями трендов: сакрализации и секуляризации. Преобладание одного из них определяет базовые особенности государственно-конфессиональных отношений.

Первая модель, о которой пойдет речь – теократия. Теократию можно определить как форму правления, в которой глава государства совмещает функции светского и религиозного лидера. Теократия характерна для ранних периодов исторического развития. Именно в теократических государствах характерен высокий уровень сакрализации. Примером такого государства сегодня является Ватикан, где Папа лично определяет особенности внутренней и внешней политики, занимается установлением законов, определением того, какое место займет тот или иной чиновник. [1, с. 48-49].

К теократиям можно отнести политический режим на Тибете, который существовал до его присоединения к Китаю. Подобием теократических обществ были буддийские общины, сформировавшиеся в монастырях в Северо- и Юго-Восточной Азии. Однако исторический контекст азиатских общин обусловил невозможность классической теократии, так как в этом случае нужно было подавлять другие религиозные системы, что нехарактерно для толерантных этнополитических структур, сформированных в Юго-Восточной Азии. Решение было найдено через формирование в буддийских монастырях теополитических корпораций сакрального характера [2, с.60-64]. В практически хрестоматийном варианте теократия существует в Саудовской Аравии и Ватикане.

После революции 1979 года в Иране бурный рост политико-идеологической экспансии ислама начался на обширном пространстве от Алжира до Пакистана. Фактически с роста влияния теократических тенденций начался процесс политизации ислама. Становление новой религиозной идентичности в зоне мусульманского Востока, повлекло за собой активную трансформацию, итогом которой стал крах современной государственности на Ближнем Востоке, и значительное размывание социальной стратификации. Вакуум идеологии в этой зоне был замещен религией. А нечеткие

социальные ориентиры привели к появлению проекта исламского теократического государства. Возникновение ИГИЛ стало закономерным ответом на ослабление государств, которые возникали в процессе деколонизации. Сегодня ситуация в регионе показывает, что если власть недостаточно институционально структурирована, то отношения между религией и политикой перестают развиваться на паритетной основе. В настоящее время в зоне конфликта на Ближнем Востоке, где террористические организации активно строили теократию, сформировались весьма противоречивые формы ее проявления, не соответствующей принципам морали и нравственности [3].

Второй моделью государственно-конфессиональных отношений можно назвать такую схему, в которой присутствует государственная церковность в либеральном формате, с допущением существования на своей территории активности других религиозных общин. Она сложилась в таких государствах, как Норвегия, Великобритания, Дания, Греция, Финляндия и др.

Особый формат государственно-конфессиональных отношений сложился в Федеративной Республике Германии. Формально на территории ФРГ церковь и государство существуют отдельно. В законодательстве закреплены секуляристские принципы, но налоговые структуры собирают сборы в пользу церковных учреждений. Льготы и дотации со стороны государства получают католическая и евангелическая церковь. Правовой статус еврейских общин определяет особый договор. В некоторых федеральных землях поддержка оказывается православным церквям. В Германии религиозные общины содержат больницы, дома престарелых, детские сады и ясли, но пользоваться этими социальными благами могут все, вне зависимости от вероисповедания [4]. В этом случае модель государственно-конфессиональных отношений позволяет существовать паритетным отношениям между государством и церковью. Такой паритет возможен, если власть светская готова делиться своими полномочиями. К примеру, религиозным общинам дается право вести запись актов гражданского состояния, т.е. запись венчания в церковной книге с точки зрения официальной власти будет считаться эквивалентной аналогичным записям, сделанными в мэрии [5, с.14].

Третьей моделью отношений между государством и церковью можно считать такую модель, при которой религиозные общины радикально отделены от государства. Такая форма государственно-конфессиональных отношений сложилась в США и Франции, и является характерной для ряда многоконфессиональных государств. Для сохранения стабильной ситуации в государствах такого типа важно сохранить нейтральный характер отношений ко всем конфессиям. В США, например, где государство и церковь отделены друг от друга, ни одна из многочисленных христианских номинаций не имеет статуса государственной религии.

Эта система взаимоотношений государства и церкви существует и вполне успешно реализуется на большей части постсоветского пространства, где в силу советского опыта государственной модели атеизма после распада СССР религия так и осталась на вторых ролях в плане идеологии.

К этому же типу государственно-конфессиональных отношений относится Китай, где имеет место сохранение «социалистической» модели взаимодействия государства и религиозно настроенных граждан. Китай страна с длительной и развитой духовной традицией, религия являет собой важную ее часть. С момента образования КНР власть в ней всегда поддерживала лояльные к ней учения. Китай в настоящее время показывает четко выстроенную и функциональную систему управления религиями. Несмотря на то, что в СУАР и на Тибете религиозный контекст имеет большой вес, в целом Китай умеет регулировать ситуацию, сохраняя стабильность в государстве, своевременно реагируя на внешние вызовы, связанные с усилением радикализации ислама.

Традиция отделения церкви от государства закреплена в законодательствах большинства современных государств. Легитимация такого режима связана со стремлением не допустить церковной монополии на выполнение идеологической и интеграционной функций. Отделение церкви от государства подразумевает ориентацию социальной жизни на светский образ поведения и мыслей. Со стороны государства ведется контроль над деятельностью религиозных учреждений, в рамках определения их правового статуса.

Эта тенденция нашла свое юридическое закрепление в ряде международных документов и деклараций. В ст. 18 «Международного пакта о гражданских и политических правах» [6] закреплено право каждого человека на свободу мысли, совести и религии. Свобода подразумевает возможность выбора религии и убеждений. В рамках данного выбора человек может сам или в группе, как частным, так и, публичным порядком отправлять культ, выполнять религиозные и ритуальные обряды.

Еще одна международная декларация «О ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религии и убеждений» [7] говорит о том, что любые формы дискриминации, связанные со следованием религиозным традициям и убеждениям, представляют собой оскорбление достоинства человеческой личности и должны осуждаться членами международного сообщества как нарушение прав человека и его основных свобод.

Свобода совести это ключевая из прав и свобод человека в демократическом мире. Весьма противоречивым представляется аспект свободы совести, связанный с его правовой составляющей. Свобода совести в ее подлинном ключе состоит не только в способности индивида действовать исходя из принципов собственной морали, возможности организовать свою жизнедеятельность ориентируясь на принятые в обществе нормы и установки. Каждый из аспектов свободы совести можно изучать в рамках глубинного исследования вопросов государственно-конфессиональных отношений.

В этом плане постсоветское пространство является достаточно специфичным. К слабым сторонам религиозной составляющей социальной реальности постсоветских государств стоит отнести:

- отсутствие научно-обоснованной модели церковной политики;
- попытки сузить содержание понятия свободы совести до права на свободу вероисповедания, свободу религии;
- тенденции, связанные с размыванием конституционных принципов свободы совести;
- тренд на политизацию религиозных организаций и насильственную клерикализацию общественных и государственных институтов;
- есть вопросы к совершенствованию законодательной базы государственно-церковных отношений.

Весьма острой стала проблема прозелитизма. Наличие разных конфессий ведет к возникновению конкуренции за вероятную паству. Характерным является наличие у каждой из конфессий собственной стратегии борьбы за души верующих.

Для стран постсоветского пространства актуальным представляется вопрос, связанный с необходимостью формирования современных форм взаимодействия государства и религиозных общин.

В современном мире весьма непросто получить право на свободу совести, и это связано с тем, что государство в оппозицию данной тенденции работает над тем, чтобы подчинить себе религиозные движения и свободомыслящие общества. Свободу совести можно сравнить с неким перекрестком, где сталкиваются интересы церкви и государства. Государства посредством использования инструментов конституционного права стараются устранить церковь из политической активности. Но она же привлекается для того, чтобы через традиционные для церкви виды деятельности, типа благотворительности, решать социальные проблемы.

Получается, что церковь в этом случае исполняет функции коммуникативной структуры, отвечающей за действенность интегральных связей в политической системе. Часть зарубежных экспертов склонны характеризовать государственно-конфессиональные отношения как особый тип социального партнерства, причем это равноправное партнерство, направленное на получение блага [8, с. 103].

Есть несколько весьма интересных примеров того, как религиозные организации влияют на политическую и социальную обстановку. Серьезное влияние на политику правительства в государстве Израиль оказывают иудеи-ортодоксы, по субботам в Израиле не работает транспорт, обязательно участие в свадебной церемонии раввина. В шиитском Иране традиции восприятия власти таковы, что только религиозная власть воспринимается серьезно. Шиизм создал условия, когда политика и религия стали единым целым. Было бы ошибкой думать, что когда-нибудь произойдет полное отделение церкви от государства.

Для государства характерно стремление строить свою политику исходя из категорий «свое» и «чужое». В его функции не входит системный поиск истины. Известный религиозный и общественный деятель А. Кураев считает, что есть четыре сферы определяющие основы взаимодействия между государством и церковью. Сюда относятся система государственного образования, СМИ, вопросы сохранения памятников духовной культуры; сфера социального служения [9, с.53].

Государственная политика в области науки, культуры, образования и религии должна работать в направлении того, чтобы дети в любом случае оставались детьми, при этом они должны общаться на одном языке, ценить общий духовный бэкграунд, с уважением относиться к историческому и культурному наследию.

Есть определенное противоречие, состоящее в том, что религия может осуждать то, что допускается законами гражданскими. При этом важно, чтобы законы гражданские не поощряли таких действий, какие осуждает религия. «Если законы государства находят нужным признать терпимыми многие религии, необходимо, чтобы они обязали эти последние соблюдать терпимость и по отношению друг к другу» [10, с. 78].

Несмотря на четкое разделение государства и церкви, есть сильные связи между религией и социумом. Государству необходимо четко налаживать контакты и церковь, в рамках продуманной и регламентированной религиозной политики. Эта необходимость обусловлена такими мотивами, как:

– социальная безопасность, связанная с тем, что религиозная грамотность непосредственно затрагивает судьбы большого числа граждан. И для того, чтобы робкие попытки поисков Бога не сломали судьбы, важно чтобы человек имел достаточно знаний для того, чтобы понять, где у религии созидательное, а где деструктивное начало;

– необходимость осознанного религиозного выбора. Это в первую очередь касается молодых людей, а от них в будущем будет зависеть исторический и культурный вектор развития нашей страны;

– проблема определения места религии исходя из необходимости культурного, образовательного и национального выбора государства.

Государству нет необходимости в равной степени контактировать со всеми религиозными группами, за которыми оно признало право на существование и которым дало законную регистрацию. Для государства важно иметь тесные контакты с теми религиозными общинами, которые представляют интересы доминирующих групп. Юридически закрепленное равенство религий подразумевает, что все граждане в государстве, независимо от их вероисповедания имеют одинаковый статус и равный объем прав и полномочий.

Важно понимать при этом, что кризис современных моделей национальной идентичности, усиливающийся в условиях глобализации такими факторами как усиление влияния и политизация религии, ведет к изменению социокультурной конфигурации общества и может стать угрозой стабильности государства. Изучение эффективной социальной практики взаимодействия государства и религии, текущий мониторинг религиозной ситуации, совершенствование законодательных и институциональных регуляторов государственно-конфессиональных отношений должны на постоянной основе стать ключевыми направлениями государственной политики в данной сфере.

Список использованной литературы:

1. Моравский З. Ватикан издали и вблизи. - М.: Изд-во «Прогресс», 1981.
2. Фельдман В. Р. Абаев Н. В. Теократия: сущность, основные формы в социально-политической реальности // Вестник Бурятского государственного университета. Гуманитарные исследования Внутренней Азии – 2015 - № 3
3. Тюрин Е. А. Теократическая государственность: Политическая природа и тенденции современного развития. Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук. Орел, 1999// Режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/teokraticheskaya-gosudarstvennost-politicheskaya-priroda-i-tendentsii-sovremennogo-razvitiya>. Дата обращения 20.05.2020
4. Лоутон М., Варкетин А. Государство и церковь в Германии. Режим доступа: <https://www.dw.com/ru/%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BA%D0%B06148829>. Дата обращения 21.05.2020 \
5. Международный пакт о гражданских и политических правах. Принят резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 года// Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml. Дата обращения 01.06.2020
6. Декларация о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религии или убеждений. Принята резолюцией 36/55 Генеральной Ассамблеи от 25 ноября 1981 года// Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/relintol.shtml. Дата обращения: 01.06.2020

7. Цыпкова И.Б. Современная теология о взаимодействии церкви и государства // Суверенный Казахстан в гуманитарном измерении: культура, политика, экономика / Сборник материалов Международной научно-теоретической конференции (25-26 мая 2001г.) - Алматы: ИФП МОИ РК, 2001.

8. Печин Ю. В. К вопросу о модели государственно-конфессиональных отношений в современной России//Теоретические и практические аспекты развития управленческой мысли в современном мире: сборник научных трудов преподавателей и аспирантов/ Новосибирский государственный аграрный университет. – Новосибирск, 2015. – С.101-105.

9. Кураев А. Православие и право. Церковь в светском государстве. - М.; Изд. Сретенского монастыря, 1997.

10. Николаев А. И. Десять лекций о религии. – Иваново: ЛИСТОС, 2013. – 159 с.

References:

1. Moravsky Z. Vatican from afar and near. - Moscow: Progress Publishing House, 1981.

2. Feldman V. R. Abaev N. V. Theocracy: the essence, the main forms in socio-political reality // Bulletin of the Buryat State University. Humanitarian Studies of Inner Asia-2015-No. 3

3. Tyurin E. A. Theocratic statehood: The political nature and trends of modern development. Dissertation for the degree of Candidate of Political Sciences. Orel, 1999 / / Access mode: <https://www.dissercat.com/content/teokraticeskaya-gosudarstvennost-politicheskaya-priroda-i-tendentsii-sovremennogo-razvitiya>. Accessed 20.05.2020

4. Lawton M., Varketin A. The State and the Church in Germany. Access mode: <https://www.dw.com/ru/%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BA%D0%B06148829>. Accessed 21.05.2020 \

5. International Covenant on Civil and Political Rights. Adopted by General Assembly resolution 2200 A (XXI) of 16 December 1966/ / Access mode: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml. Accessed 01.06.2020

6. Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and Discrimination Based on Religion or Belief. Adopted by General Assembly resolution 36/55 of 25 November 1981/ / Access mode: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/relintol.shtml. Accessed: 01.06.2020

7. Sipkova I. B. Modern theology on the interaction of Church and state Sovereign Kazakhstan in the humanitarian dimension: culture, politics, Economics / Collection of materials of International scientific-theoretical conference (25-26 may 2001). - Almaty: IFIP MY RK, 2001.

8. Flour-V. To the question about the model of Church-state relations in contemporary Russia//Theoretical and practical aspects of the development of managerial thought in the modern world: a collection of scientific papers of teachers and postgraduates/ Novosibirsk State Agrarian University. - Novosibirsk, 2015. - p. 101-105.

9. Kuraev A. Orthodoxy and law. The Church in the Secular state. - M.; Ed. Sretensky monastery, 1997.

10. Nikolaev A. I. Ten lectures on religion. - Ivanovo: LISTOS, 2013. - 159 p.

УДК: 327

МРНТИ: 11.25.25 <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.30>

Даркенов Құрманғали Ғазезұлы¹, Қақар Қанат²

¹профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Халықаралық қатынастар факультеті, Аймақтану кафедрасы,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан,

²докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Аймақтану кафедрасы,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

**«БІР БЕЛДЕУ - БІР ЖОЛ» БАСТАМАСЫ АЯСЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАН-ҚХР ҚАТЫНАСТАРЫ ЖӘНЕ ШИЕЛЕНІС
ТУҒЫЗАТЫН МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ**

Аңдатпа

Орталық Азия - бұл Еуразия континентінің жүрегі, Қытаймен тікелей көршілес аймақ болып табылады, сонымен бірге Еуразия континентін байланыстыратын Жібек жолы осы аймақты басып өтеді. Қазақстан Орталық Азиядағы табиғи ресурстар мен энергияға бай ел. Орталық Азия қазба байлығынан басқа оның екі континент орталығы болған орыны, Қытай елінің сыртқы саудасындағы маңызы және Батыс солтүстік шегара қорғанысында стратегиялық ерекшелікке ие болуы, Қазақстанның аталған жобадғы қандай орында екенін әлемге әйгіледі.

2014 жылдан бастап Қытай «Бір белдеу - Бір жол» стратегиясын аталған аймақта басты орынға қойды. 2014 жылдан бері «Бір белдеу - Бір жол» бастамасы аясында екі ел арасында экономикалық қатынастар дамыды, дегенмен мәселелер де сақталып отыр. Мақала екі ел арасындағы экономикалық қатынастарды талдауға арналған және шиеленіс тудыруы мүмкін мәселелерді ашып береді.

Кілт сөздер: Қазақстан-ҚХР қатынастары, «Нұрлы жол», «Бір белдеу - Бір жол», Қытай-Қазақстан экономикалық қатынастар, Жібек жолы.

Darkenov Kurmangali Gazezovich¹, Kakar Kanat²

*¹Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Faculty of International Relations,
Department of Regional Studies,
Nur-Sultan, Kazakhstan,*

*²Doctoral student, Department of Regional Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan.*

KAZAKHSTAN-CHINA UNDER THE INITIATIVE «ONE BELT - ONE ROAD» RELATIONSHIPS AND CONFLICT ISSUES AND SOLUTIONS

Abstract

Central Asia is the heart of the Eurasian continent, a region directly adjacent to China, and the Silk Road, which connects the Eurasian continent, passes through this region. Kazakhstan is a country rich in natural resources and energy in Central Asia. Apart from the mineral resources of Central Asia, its location as the center of two continents, its importance in China's foreign trade and its strategic position in the defense of the North-West Frontier, made Kazakhstan known to the world about the location of this project.

Since 2014, China has focused on the "One Belt - One Road" strategy in the region. Since 2014, economic relations between the two countries have developed under the "One Belt - One Road" initiative, but the problems remain. The article is devoted to the analysis of economic relations between the two countries and give some suggestions to solve the problem.

Keywords: Kazakh-Chinese relations, "Nurly Zhol", "One Belt - One Road", China-Kazakhstan economic relations, the Silk Road.

Даркенов Курмангали Газезович¹, Какар Канат²

*¹профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
факультет международных отношений, кафедра регионоведения,
Нур-Султан, Казахстан,*

*²докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
факультет международных отношений кафедра регионоведения,
Нур-Султан, Казахстан*

КАЗАХСТАН-КИТАЙ ПО ИНИЦИАТИВЕ «ОДИН ПОЯС - ОДИН ПУТЬ» ОТНОШЕНИЯ И КОНФЛИКТНЫЕ ВОПРОСЫ И РЕШЕНИЯ

Аннотация

Центральная Азия - сердце Евразийского континента, регион, непосредственно примыкающий к Китаю, и через этот регион проходит Шелковый путь, соединяющий Евразийский континент. Казахстан - страна Центральной Азии, богатая природными ресурсами и энергоносителями. Помимо

минеральных ресурсов Центральной Азии, его расположение в качестве центра двух континентов, его важность во внешней торговле Китая и его стратегическое положение в защите северо-западной границы сделали Казахстан известным всему миру о местоположении этого проекта.

С 2014 года Китай сосредоточил внимание на стратегии «Один пояс - один путь» в регионе. С 2014 года экономические отношения между двумя странами развиваются в рамках инициативы «Один пояс - один путь», но проблемы остаются. Статья посвящена анализу экономических отношений между двумя странами и выявляет проблемы, которые могут вызвать напряженность.

Ключевые слова: Казахстанско-Китайские отношения, «Нурлы жол», «Один пояс - один путь», экономические отношения, Шелковый путь.

Адамзат тарихында Орталық Азия шығыс пен батысты байланыстратын, маңызды көпірлік рөл атқарды. Жібек жолын байланыстыратын көп салалы байланыстар қалыптасты, дамып отырды. Экономикалық байланыстар, әлеуметтік байланыстар, сауда-саттық және мәдени байланыстар дамыды. Ертеде Қытай фарфор, жібек, шай және асыл тастарды өңдейтін Азиядағы сауда-саттық орталығына айналды. Ал, Қазақстан Жібек жолының Қытай мен Еуропаны байланыстыратын Еуразия континентінің орталық жүрегі іспетті. Еуропа мен Шығыс Азия арасындағы сауда-саттық керуендері Орталық Азия арқылы барыс-келіс жасады.

2014 жылы Ресейдің Еуропалық одақ санкциясы, Ресей мен бірге Орталық Азиядағы мұнай сатушы елдер мұнай бағасының құлдырауы, Қытай елі үшін тымді болды. 2013 жылы Қытай елінің президенті Си Цзиньпин Орталық Азияның төрт еліне жасаған сапары барысында «Жібек жолының экономикалық белдеуін» селбестік орнатудың стратегиялық тұжырымдамасын ұсынды [1]. Сол жылы Президент Си Цзиньпин Индонезияда, Қытайдың «21 ғасырда теңіз жібек жолын» салу үшін АСЕАН елдерімен серіктестікті дамытуға дайын екенін айтты [1]. Осы бастаманы қолдау мақсатында екі экономикалық ұйымды құрды:

1) Азия инфрақұрылымдық инвестициялық банк. Жалпы капиталы 100 миллиард АҚШ долларын құрайды;

2) Жібек жолы қоры. Заңды капиталы 40 млрд АҚШ долларын құрайды [2]. Бұл бастаманы Қытайдың Орталық Азиядағы жаңа экономикалық геосаяси бастамасы деп айтуға болады, бастаманы жүзеге асыру Қытайдың Орталық Азиядағы мүдесін арттыруға пайдалы.

Соңғы бес жылда «Бір белдеу - Бір жол» стратегиясы біршама жетістіктерге жетті. Қытай 74 елмен және халықаралық ұйымдармен ынтымақтастық туралы келісімдерге қол қойды және 30-дан астам елмен институционалды түрде ынтымақтастық орнатты, 60-тан астам елмен және халықаралық ұйымдармен сауда-саттықты үздіксіз алға жылжыту бойынша бастамаларды бірлесіп жүзеге асыру туралы келісімге келді. 120 ел мен халықаралық ұйымдар оны белсенді қолдады. «Бір белдеу - Бір жол» бастамасы БҰҰ Бас Ассамблеясы және Қауіпсіздік Кеңесі сияқты маңызды құрылымдардың жоспарларына енгізілді [3]. Қазіргі таңда әлемдік ірі елдер арасындағы назар аударып отырған маңызды бастаманың бірі.

Қазақстан әлемдегі ішкі құрлықта орналасқан мемлекет, экономикасы негізінен мұнай, тау-кен өнеркәсібі, көмір, темір, ауылшаруашылығы басым орында. Ал Орталық Азияда экономикалық күш қуаты жағынан алдыңғы қатардағы ел. 2013 жылы Қазақстан Астана қаласы Назарбаев университетінде жасаған баяндамасында ҚХР мемлекет басшысы Си Цзиньпин «Жібек жолының экономикалық белдеуін» туралы бастамасын тұңғыш рет Қазақстанда көтерді, сол бастама аясында екі ел ынтымақтастығы барынша дамыды.

2016 жылдың қыркүйек айында екі ел «Жібек жолының экономикалық белдеуі» жоспары мен «Нұрлы жол» экономикалық бастамасының өзара байланыста екендігі туралы келісімге қол қойды. Екі ел ынтымақтастықтың өзара сенімді, қауіпсіз және өзара көмек көрсететін, экономикалық ынтымақтастықты дамыту мақсатында келісімге келді [3].

Екі ел арасындағы маңызды байланыстар ол энергетикалық ынтымақтастық. Екі ел арасындағы сауда-саттықтың 30% құрайды. Кеңестік дәуірде өндірістік технологияның даму деңгейі төмен болуына байланысты энергетикалық өнеркәсіп Қазақстанда кенже қалды. Қазақстанның Орталық Азияда энергетикалық байлығында ұстайтын салмағының көп болуы шетелдік компаниялар мен инвесторлардың назарын барынша өзіне аударып маңызды геосаяси сипат алатын аймақтағы мемлекет болып саналады. Екі ел арасындағы экономикалық қатынастарды энергетикалық ынтымақтастыққа Қытай барынша назар аударып өзіндік ықпалын тигізіп келеді. 1997 жылы маусымда CNPC компаниясы Kazakhstan Aktobe Oil & Gas Co., Ltd.-тің 60,3% акция үлесін сатып

алды. Сол жылдың тамыз айында ол Вужин мұнай кен орнын игеру құқығына ие болды [4]. 2000 жылдан бастап екі ел арасында мұнай өндірісі саласында байланыс дами бастады. 2004 жылы Қытайдың CNPC компаниясы АҚШ-тың мұнай компаниясынан Сазанқұлақ кен орнын және газ кен орындарына меншік құқығын сатып алды [4]. Қытай әлемдегі энергия тұтынушы ірі мемлекет. Зерттеуші мамандардың көзқарасы бойынша Қытай болашақта ең ірі мұнай мен табиғи газ тұтынушы елге айналады, сондықтан Қытай елі Орталық Азияны өзінің энергетикалық базасына айналдыру мақсатын ұстанады. Қытай елінің Қазақстандағы энергетика, тау кен өндірісі салаларында салған инвестициясы 42 млрд долларды құрайды [5, 113 б].

2017 жылы Қытай-Қазақстан табиғи газ құбырының екінші кезеңі аяқталды. Құрлыс толық аяқталған соң Қазақстанның батысындағы табиғи газ байлығы мен оңтүстігінің құбыр жолы өзара жалғысыды. Сонымен бірге, Қытай мен Орталық Азия арасында табиғи газ ресурстарын берудің екінші арнасын ашты. Статистикаға сәйкес, Қазақстан Қытайға жылына 5 миллиард текше метр табиғи газ экспорттайды, ал жалпы кірісі 1 миллиард долларға жетеді. Тек China national petroleum corporation-ның Қазақстандағы акциялар жобасы Қазақстан үкіметіне 10 миллиард доллар көлемінде, бұл 30000-ден астам сапалы жұмыс орындарын құрып, көптеген кәсіби және техникалық жұмыспен қамтамасыз етеді. Қытай мен Қазақстандағы табиғи газ құбырлары арқылы Қытайға 185 миллиард текше метр табиғи газ жеткізілді [6, 24 б].

Қытайдан көптеген машиналарының қосалқы бөлшектері мен тоқыма және өнеркәсіптік тауарлары, тұтыну бұйымдары Қазақстанға импортталады. Ал Қытай болса мұнай, минералды кен рудаларын, бастапқы өңделмеген заттарды Қазақстаннан импорттайды. Мұнай экспорттау - бұл Қазақстанның экономикалық тірегі. Энергетикалық емес секторда астық өндірісі Қазақстан мен Қытай арасындағы байланыстың бір бағыты. Қытай Қазақстанды бұрынғы Кеңес Одағын астық шаруашылығымен қамдағын маңызды рөлін біліп, болашақ астық қамбасын мақсат етіп стратегиялық байланыс орнатуды қалайды. Шанхай ынтымақтастық ұйымының ауыл шаруашылығы министрлерінің кездесу механизмі арқылы Қытай, Қазақстан және басқа да елдер «Шанхай ынтымақтастық ұйымының ауыл шаруашылығы министрлерінің кездесуі туралы» хаттамаға қол қойды [7].

Мамандар пікіріне назар аударсақ, Қытай мен Қазақстан арасындағы егістік жер алқабы туралы келісімдер туралы ақпарат ашық емес. Қытай зерттеушілерінің ақпаратына сүйенсек, 2003 жылы Қытай мен Қазақстан ауылшаруашылық жерлерін жалға беру туралы, Қазақстан мен Қытай шекарасындағы 7000 га егістік жерге дән отырғызу туралы 10 жылдық жалға беру келісіміне қол қойылған [7]. Кейін бұл мәселе қазақстандық мемлекеттік қызметкерлер мен Қазақстан халқының қарсылықтарына ұшырағандығына байланысты атап өтілген егістік жерді жалға беру келісімі күшін жойды. Қазақстанда бұл мәселеге белгілі бір мерзімге дейін мароторий жарияланды. Қытайдың астық тұтыну көлемінің артуына байланысты егістік жерді жалға алу саясатына Батыс ақпарат құралдары, саясаткерлері мен ғалымдары басқаша көзқараста.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстанның экономикалық даму құрлымында ауыл шаруашылығы мен ауыр өнеркәсіпті негіз етті. Екі ел экономикалық қатынастарда өнеркәсіп саласында ынтымақтастық орнатып, Қазақстанда жаңа кәсіп орындарды құру бастамаларын бастады.

ҚХР-ның өнеркәсіп саласы мынадай екі салаға бөлінеді. Біріншісі, ауыр өнеркәсіп: мұнай айдау, минаралды тау-кен рудаларын өндіру кәсібі. Екіншісі, жеңіл өнеркәсіп немесе қолөнер өңдеу кәсібі-тұрмыстық тұтыну бұйымдарын өңдеу. Қытай әлемде өнеркәсіп өндірісі мен арзан бағалы заттары мен әйгілі. Қазақстанның өңдеу саласындағы кенже қалуы Қазақстанның Қытай мен өндірістік ынтымақтастық орнатуға барынша ынталандырды. Соңғы жылдары екі ел а өнеркәсіптік байланыстар орнатты. Бұл жөнінде Қытайдың Xinhua News агенттігінің мәліметін негіз ретінде қарастырсақ, шамамен алты жыл ішінде Қытай мен Қазақстан елдері түрлі салалардағы ынтымақтастыққа қол жеткізді. 2016 жылы Қытай мен Қазақстан үкіметтері «Жібек жолының экономикалық белдеуі» мен «Нұрлы жол» экономикалық жобаларының арасындағы ынтымақтастық жоспарына қол қойылды [8].

«Бір белдеу - Бір жол» бастамасы аясында екі ел 5 шекара өткелін ашты, мұнай мен газдың трансшекаралық тасымалдау құбыры құрлысынан 5 дана құбыр жобасы жоспарланып аяқтады, «Қорғас-Дондаемун» арнайы экономикалық аймағының құрлық портын ашты. «Батыс Еуропа - Батыс Қытай» тас жолы және 6 теміржол мен 11 тасжол шекара өткелден өтті. Қазірге дейін Қазақстандағы алғашқы электролиттік алюминий зауыты, алғашқы ірі гидроэлектростанция, Шымкент МӨЗ қатарлы жобалар жүзеге асырылып, Қытай мен Қазақстан өнеркәсіптік, құрылыс, ет және тамақ өнімдерін

өңдеуді қамтитын екіжақты ынтымақтастықтың 55 инвестициялық жобасын жүзеге асыруды жоспарланды [8].

"Бір белдеу - Бір жол" жобасының жүзеге асуында кейбір шектеулері бар, жобаның жүзеге асуы барысында шиеленіс тудыратын мәселелер:

- *Қытай қарызы және "Қытай экспансиясы" үрейі;*

Қытай кейбір елдерде инфрақұрылымды басқаруға қол жеткізу үшін және ресурстарға қол жеткізу үшін, Орталық Азиядағы, әсіресе Қырғызстанда, Қытайдың алдында қарыздың өсуіне байланысты халықта алаңдаушылық бар. Бұқаралық ақпарат құралдарына қарыздар туралы жазуына біршама шектеулер қойылған. Халық арасында «Қытай қарыз» қорқынышы сақталып отыр [9]. Қытай Қырғызстанның сыртқы қарызының 45,3%-ын (2019 жылдың мамыр айы) және Тәжікстанның сыртқы қарызының 51,1%-ын (2016 жылғы шілде) құрады. АҚШ-тың жаһандық даму орталығы 2018 жылдың наурызында жариялаған есебінде [9]. Орталық Азиядағы Қазақстанмен көршілес жатқан елдеріндегі ҚХР қарызының артуы, Қазақстан халық арасында "Қытай қарыз қаупі" үрейін тудырды. Бұнда басты мәселе Қазақстан мен ҚХР арасындағы экономикалық қатынастарда қарыз алыс-берісі және инвестициялық есептері қоғамдық бұқаралық ақпарат құралдарында ашық болмауынан халық арасында қарызға тауелді болу үрейі сақталып отыр.

Яньци қаласы Янбян университетінің профессоры Лю Тао зерттеуінде «Қытай экспансиясы теориясы» мазмұны туралы былай сипаттады негізінен мыналарды қамтиды:

- Қытай Қазақстан экономикасында стратегиялық басымдылық алғысы келеді, иевестициясын барынша арттырып, Қазақстанның ұлттық қауыпсіздігіне әсер етеді. Қытайдың статегиясы «аграссивті, тікелей әсер ететін және үздіксіз»;

- Шегара аумағындағы трансшегаралық су арнасының бөлінісі бойынша Қытай Орталық Азия елдерімен келісім жасасудан бас тартты. Іле және Ертіс өзендерінің жоғары ағарынан бөліп алып Қазақстанның суды пайдалану құқығына қол сұғып отыр.

- Қытай иммигранттары артып ұлттық қауыпсіздікке қауіп төндіруі мүмкін[10]. Екі ел келісім шарттар мен экономикалық қатынастарға байланысты меморандум келісімдердің қоғамдық БАҚ-да ашық болмауынан халық әр түрлі шетел ақпараттарын қабылдап тұрғындар арасында "Қытай экспансиясы" үрейі сақталып отыр.

-*Екі ел арасындағы иммиграциялық мәселелер;*

Екі ел арасындағы иммиграциялық мәселелер арасында шиеленіс тудыратын мынадай маңызды екі факторды айтуға болады:

1) Қазақстан тәуелсіздік алғанан кейін көптеген этикалық қазақтар Қазақстанға көшіп кіре бастады. Әсіресе, 200 жылдан бері осы үдеріс Шанхай ынтымақтастық ұйымы аясындағы екі ел арасындағы азаматтарға виза қолдау көрсету келісімдеріне сай барынша артты. Дегенмен, соңғы бірнеше жылдан бері Қытай ШУР-дағы терроризмге қарсы тұру саясатына байланысты Қытайда тұратын қандастарымыздың Қазақстанға келіп кетуіне қиындықтар болып отыр. Қытайдағы этникалық қазақтар Қазақстандағы қазақтармен туысқандық қатынаста, Қытайдағы қазақтардың Қазақстанға келіп-кетуінің шектелуі Қазақстандағы тусқандарының Қытайға деген наразылығын арттырып, Қытай компанияларының Қазақстанда дамуына қарсылық білдіріп отыр.

2) Екі ел арасындағы заңсыз иммигранттар және жергілікті халық жұмысшылары мен Қытай жұмысшылары арасындағы қақтығыс та күрделі мәселе. Иммигранттар туралы ақпараттың болмауы және демографиялық мәліметтердің өзгеруі себепті мигранттарға талдау жасау қиын. Қытайдан келген иммигранттардың жоғарды айтылған этникалық қазақтардан басқа жұмыс күші және бизнес иммигранттары бар.

Бизнес иммигранттары Қытайдан келіп сауда саттық істеуді мақсат еткен иммигранттар. Бизнес иммигранттары Қазақстан заңына бағынбастан әр түрлі жолдармен келіп, елдегі көші-қон органдарына тіркелмей Қазақстан елінде бизнес бастайды. Бұл аталған иммигранттар 2000 жылдардан бұрын көп болды.

Еңбек-күш иммигранттары-олар Қытайдан келген еңбек етуді мақсат еткен, Қазақстанда ұзақ уақыт қоныстанғысы келетін адамдар. Тиісті Қытай көші-қон органдарының статистикасына негізделсек 2006 жылдың 10 айында Қазақстанға 103700 қытайлық жұмыскер келген, бірақ нақты құжаттары бар 5008 жұмыскер болған [11]. Заңсыз иммигранттардың көбеюі Қазақстан халқы арасында "Қытай экспансиясы" үрейін тудырып, наразылық танытып отыр.

Қазақстандағы көші-қон туралы заң түзімдер жылдан жылға кемеліне келіп заңсыз иммигранттарға шектеу салынуда. "Халықты жұмыспен қамту туралы" 2016 жылғы 6 сәуірдегі

Қазақстан Республикасы заңында “Жұмыс берушілерге шетелдік жұмыс күшін тартуға рұқсат беру және (немесе) ұзарту, сондай-ақ корпоратившілік ауыстыруды жүзеге асыру қағидалары мен шарттары” айқын белгіленген және шетелдік компаниялардағы Қазақстандық жұмыскерлер саны 90%-ден кем болмау керек деп белгіленген [12]. Екі ел келсімдерге сай 55 инвестициялық жобасын жүзеге асыру жоспарланған, осы келсім негізінде Қытай жұмыскерлерінің саны заңсыз артса немесе заңсыз иммигранттар болса Қазақстан халқының наразылығына ұшырауы мүмкін. Сол себептіде Қазақстан көші-қон заң жұмыскерлері алдын алу шараларына барынша атсалысуда.

Қазақстандық жұмыскерлер мен Қатайлық жұмыскерлердің арасында шиеленіс тудыратын және бір мәселе еңбек ақының бірдей болмау мәселесі. Қытайдан келген жұмыскерлердің Қазақстандық жұмыскерлерден жоғыры еңбек ақы өтемін алуы, екі ел жұмыскерлері арасында қақтығыс тудыру мүмкін. Қазақстан халықты жұмыспен қамту орталығы бұл мәселені алдын ала ойластырып, іс-шаралар қолдануға тиіс.

-Екі ел қатынастарында әділеттілік;

Әлемдік «Transparency International» ұйымының жариялаған жаһандық жемқорлық индексі [13] нәтижесіне негізделгенде соңғы бес жылдағы рейтингі төмендегі кестедегідей:

Жылы	Сыбайлас жемқорлық индексі		Әлемдік ранг		Қатысушы елдердің жалпы саны
	Қазақстан	Қытай	Қазақстан	Қытай	
2015	28	37	123	83	168
2016	29	40	131	79	176
2017	31	41	127	80	183
2018	31	39	129	90	183
2019	34	41	113	80	180

Дерек көзі: Transparency International (2015-2019ж) санды мәліметті жинақтау. Көңіл бөлетін мазмұн: Жоғары балл негұрлым әділдікті білдіреді, ал төменгі балл негұрлым сыбайлас жемқорлықты білдіреді.

Жоғардағы кестеде көрсетілгендей, екі елдің әділдік бағалары әлемдік рангте көңіл толарлықтай емес. Мемлекеттер арасындағы экономикалық қатынастарда ашықтық халық тарапынан талап етіледі, егер ашықтық болмаса халық арасында күмән күдік тудырады. Ашықтық әділеттілік принспы болуы екі ел қатынастарын дамытады.

-Қазақстандағы этносаралық қатынастар және діни экстремизмнің сақталуы;

Қазақстандағы лингвистикалық мәселе көптеген пікірталастардың негізі болып табылады және бұл Қазақстандағы басқа да этникалық азшылықтардың көпшіліктің пайдасына дискриминацияға ұшырап отырмыз деп санайды[13].

Қазақстан діни еркіндікті жолға қойған мемлекет, дегенмен Қазақстандағы діни экстремизм мәселесі Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне қауіп төндіріп отыр. Бұл мәселелрде шетелдік күштердің айтақтауында кей ұйымдар сақталып отыр. «Шығыс Түркістан ислам қозғалысы», «Шығыс Түркістан революциясы», «Халифа жауынгері» қатарлы ұйымдар Қытайдың Солтүстік батыс өңір аумағының қауіпсіздігіне әсер етуі мүмкін деген Қытай зерттеушілерінің үрей бар. Бұндай мәселелер Қазақстанның экономикасының дамуына да әсер еретді.

Шиеленіс тудыратын мәселелерді шешу жолдары:

-Екі ел үкіметі бастама аясында экономикалық Қатыныстыр орнатудың жаңа принциптерін белгілеуі тиіс;

Келісімдер мен меморандум келісім шарттар өзара тиімді, егжей-тегжейлі ойластырылған, екі жақтың экономикалық дамуына кепілдік ететін, келісіп шешім жасауы керек. Тек экономикалық ірі елдің басымдылығын ғана қарастырмау тиіс. Маңызды фактор ретінде: қоғамдық пікір талас пен санасу, кәсіпорынның экономикалық кіріс-шығыс қаржылық тұрақтылығы жөнінде үкімет дер кезінде мәлімет алып байланыс орнату, ақпарат ашық болуы тиіс. Екі ел экономикалық байланысындағы ортақ пайда жарататын принципті белгілеу керек.

-Қытай кәсіп орындары жергілікті заңға бағынып, әдет-ғұрыптарға құрмететуі және Қазақстан халқымен тығыз қарым-қатынаста болуы;

1) Қазақстандағы Қытай кәсіп орындары Қазақстан заң-түзімін толық біліп, жұмыскерлерге заңдық мағлұмат беріп ескертіп отыруы, кәсіпорындар тек үкіметпен байланыс орнатып қалмай, халықтың уәкілдерінен құралған парламент уәкілдеріменде байланыс орнатып мәселені дер кезінде шешіп отыру тиіс.

2) Қытай кәсіпорындары кәсіподақ құрып Қазақстандық кәсіподақтармен байланыс орнатып, Қазақстандық жұмыскерлер мен Қытайлық жұмыскерлер арасында мәселе болғанда дер кезінде шешіп отыру тиіс.

- Шанхай ынтымақтастық ұйымының аясында екі ел өзара діни экстремизмге қарсы тұру және заңсыз иммигранттардың болуынан сақтанатын заңдарды белгілеп байланыс орнатып қауіпсіз ынтымақтастық ортасын құру;

Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының аясында, Қытайдың солтүстік-батыс шекарасындағы ШҰАР-дың қауіпсіздігіне және Орталық Азиядағы елдердің қауіпсіздігін қорғау мақсатында Қытай елі Орталық Азия елдерімен «Терроризмге, сепаратизмге және экстремизмге қарсы күрес туралы Шанхай конвенциясына» қол қойды. Қытай мен Тәжікстан «үш күшті» қарсы тұру туралы келісімге қол қойды. 2007 жылы Қытай мен Қазақстан бірлескен қылмыстар туралы бірлескен коммюникеге қол қойды. Қытай елі мен ШЫҰ-дағы елдер бірлікте Қатаң міндеттемелер арқылы, терроризмге, сепаратизмге, діни экстремизмге қарсы күрес жүргізеді және бірлікте қарсы тұрудың стратегиясына қол жеткізу деп белгіленген[15].

Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының аясында екі ел үкіметі діни экстремизмге қарсы күресте селбестік орнату, сонымен бірге иммиграция проблемаларын шешу, әсіресе Қытайдағы этникалық қазақтардың Қазақстанда туыстары бар. Олардың Қазақстанда туыстары бар болуына байланысты екі елге барып келуге шектеу қоюға болмайды. Екі ел арасында иммиграциялық келісімдер жасасып, этникалық қазақ мәселесін дер кезінде бір жайлы етіп шешу жолдарын қарастыру тиіс. Сонымен бірге екі ел иммиграция органдары селбестік орнатып Қытай компанияларында жұмыс істейтін қытайлық жұмыскерлердің Қазақстанға көші-қон заңы аясында және Қазақстан Республикасының халықты жұмыспен қамту заңына сәйкес еңбек күші санағын жүйелі түрде алдын ала алып, заңсыз иммигранттарға шектеу салып жол бермеу керек.

-Халықтық дипломатия байланысын қалыптастыру, медиа платформасын құру;

Екі ел арасындағы ынтымақтастық келісімдер ашық емес, сол себепті де халық арасында үрей таралған. Екі ел тек үкімет аралық байланыстарға шектелмей, ҰЕҰ-мен және халық арасындағы байланысты да дамыту керек. Екі ел арасында тарихи қатынастардың жоқ болуына байланысты, екі ел халықтары бірін-бірі өзара толықтай түсінбейді, сондықтан халықтық дипломатия қалыптастырса, түсіністік қалыптасуы мүмкін. Екі ел экономикалық, достық, ынтымақтастық байланыс орнату үшін бейбіт қатар тұрып, медиа платформасын құрып, халыққа ашық түрде байланыс орнату жұмыстарын жүргізуі тиіс.

Қортынды

ҚХР басшысы Си Цзиньпин Қазақстанда болғанда тұңғыш рет «Жібек жолының экономикалық белдеуі» бастамасын ұсынды. Осы бастама аясында соңғы бес жылда екі ел арасында экономикалық қатынастар барынша дамыды. Жібек жолы әлемдегі Еуразия халықтарына ортық, осы жолдан тиімді пайдалану, экономика жарату жол бойындағы елдер үшін маңызды зеріттеуді қажет ететін тақырып. АҚШ - «жаңа жібек жолы» стратегиясын ұсынды[16]. Бұл стратегияда Ауғанстанды орталық етіп Орталық Азия мен Оңтүстік Азия көлік желісін мен сауда желісін байланыстру басты жоспарланған. Деген мен Қытай зерттеушілері жөнінен бұл бастама АҚШ-ның осы Аймақтағы мүддесін нығайту үшін жасалған[17]. АҚШ пен Қытайдың жібек жолындағы бақталастығы Орталық Азиядағы мүддесін сақтау үшін стратегиялық маңызға ие аймаққа басекелестік.

Қазақстан Орталық Азиядағы табиғи ресурстары бай ел ретінде стратегиялық маңызға ие, Қазақстан экономикасы да әлемдегі елдермен байланыс орнатып өзінің тиімді географиялық орналасу ерекшелігінен тиімді пайдалануды қажет етеді. Тиімді географиялық байланыстар Еуропа мен Азия елдерін байланыстыру Қазақстанның әлемдік саясатта өзіндік рөлін көрсетті. Қытай мен Қазақстан Қатынастарында жаңа дамудар болды соңғы 10 жылдағы Қазақстан қатынастарында, жібек жолы қатынастарын дамыту Қазақстанның әлемдік платформалық рөлін әйгіледі.

Екі ел экономикалық қатынастарды алға ілгерілегенімен, кейбір шиеленіс тудыратын мәселелерді де сақтап отыр:

Қытай қарызы және «Қытай экспансиясы теориясы» үрейі;

-Қытай компаниясының Қазақстанға келуіне байланысты көші-қон мәселесі;

-Ақпараттың ашық болмауына байланысты халық арасында «коррупция» үрейі;

-Қазақстандағы этносаралық қатынастар мәселесі және діни экстремизмнің сақталуы.

Осы мәселелер соңғы жылдары екі ел арасындағы байланыстарда шиеленіс тудыратын мәселелер ретінде көрілді. Бұл мәселелерді шешу жолдары мынадай:

-Екі ел бастама аясында экономикалық қатынастар орнатудың тең мүдделі тымді принципті белгілеу тис.

-Шанхай ынтымақтастық ұйымының аясында екі ел өзара діни экстремизмге қарсы тұру және заңсыз иммигранттардың болуынан сақтанатын заңдарды белгілеп, байланыс орнатып, қауіпсіз ынтымақтастық ортасын құру.

-Халықтық дипломатиялық байланыс және платформасын құру, ашықтық пен әділдік талаптары болу тис.

Осы жолдар арқылы екі ел арасында экономикалық қатынастарды дамыту. Әлемдегі Азия мен Еуропа халықтарын байланыстыратын Жібек жолының жаңа сара жолын қалыптастыруға атсалысу барлық Жібек жолы халықтары үшін зор маңызға ие.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Р.Жанбулатова, Қаһар Қанат, Ұлы Жібек жолы және бүгінгі // *Concorde*. - 2018, № 3. -67 б.
2. А.М. Акматалиева. Перспективы реализации экономического пояса Шелкового пути КНР в Центральной Азии. Ч.1,2,3,4. - *Вестник КРСУ*.2018. Том 18. №7.-С. 111-115.
3. Чен Чанг және Шу Шулонг, Орталық Азиядағы белдеу және жол бастамасының ілгерілеуі, болашағы мен идеялары // *Бейбітшілік және даму*.-2018, № 3. -83б.
4. Ван Ибин, Қазақстан мұнай өнеркәсібін дамыту және Қытаймен ынтымақтастық // *Бейжің академиялық талқылауы*. -2017, № 8. -275 б.
5. Чжан Наицин, Қазақстанның мұнай-газ саласы мен Қытай-Қазақстан энергетикалық ынтымақтастығының мәртебесі // *Еуразиялық экономика*.-2018, № 5. -112 б.
6. Нұр Сұлтан, «Бір белдеу бір жол» стратегиялық шеңбері бойынша Қазақстан-Қытай қатынастарын зерттеу // *Яньбиа университетінің заңгерлік магистрлік диссертациясы* - 2019 - 3 б.
7. Ли Ли Нин, Жібек жолының экономикалық белдеуіндегі Қазақстанның астық саласы мен Қытай арасындағы ынтымақтастықты талдау // *Хэйхэ университетінің журналы* - 2018, №9 - 100 б.
8. Дерек көзі: *Xinhua News: ht HYPERLINK "http://www.xinhuanet.com/2019-05/15/c_1124499140.htm"*
9. Дайсуке Китаде. *Mitsui & Co. галамдық стратегиялық зерттеулер институты айлық есебі*. Тамыз 2019. 3-4 б.
10. Нұр Сұлтан, «Бір белдеу, бір жол» стратегиялық шеңбері бойынша Қазақстан-Қытай қатынастарын зерттеу // *Заң магистрі тезисі* - 2018, 17 мамыр.-45 б.
11. Чжан Венде, Лю Ли, Қазақстаннан келген жаңа қытай иммигранттарын талдау // *Философия және әлеуметтік ғылым басылымы Social Science Vo 1.38.-сәуір*, 2016.
12. Дерек көзі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000482>
13. Дерек көзі: <https://www.transparency.org/cpi2019>
14. Жұмагелдинов, А. (2012). Қазақстандағы жастардағы ұлттық бірегейліктің перспективалары pp.201-208. *Ресейдегі және көрші елдердегі этносаяси ахуалда. ЕВАРН-дың жылдық есебі* (В. Тишков, В. Степанов), Мәскеу: Ресей ғылым академиясының этнология және антропология институты.
15. Цуи Хайян, Қытайдың «Жібек жолы экономикалық белдеуі» туралы Орталық Азия геостратегиясы // *Мамыр*, 2018, том. 21, 9 б.
16. JUSTYNA MISIĄGIEWICZ, MARCIN MISIĄGIEWICZ. Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасы - Еуропалық Одақтың перспективасы. VOL. XXIII, 1 SECTIO K 2016, 34-42 б.
17. Қытай Сары өзен редакторы: «Бір белдеу - бір жол және халықаралық ынтымақтастық», «Фуданның халықаралық қатынастарына шолу он алтыншы серия», Шанхай халықтық баспасы, 2015.-10-15 б.

References:

1. R. Zhanbulatova, Kahar Kanat, *the Great Silk Road and the present // Concorde*. - 2018, No. 3. -67 P.
2. Akmatolieva A.m. *Prospects for the implementation of the Silk Road Economic Belt of China in Central Asia. Ch.1,2,3,4. - Bulletin of KRSU*.2018. Vol. 18. No. 7. - Pp. 111-115.

3. Chen Chang and Shu Shulong, *progress, prospects and ideas of the Belt and Road Initiative in Central Asia // Peace and development.*-2018, No. 3. - 83B.
4. Wang Ibin, *development of Kazakhstan's oil industry and cooperation with China // Beijing academic discussion.* -2017, No. 8. -275 P.
5. Zhang Naitsin, *the status of China-Kazakhstan Energy Cooperation in the oil and gas industry of Kazakhstan // Eurasian economy.*-2018, No. 5. -112 P.
6. Nur-Sultan, *research of Kazakh-Chinese relations in the strategic framework "One Belt One Road" // Master's thesis in law of Yanbia University - 2019 - 3 p.*
7. Li Li Ning, *analysis of cooperation between the grain industry of Kazakhstan and China in the Economic Belt of the Silk Road // Journal of Heihe University - 2018, No. 9 - 100 p.*
8. Source: Xinhua News: *ht HYPERLINK "http://www.xinhuanet.com/2019-05/15/c_1124499140.htm"*
9. Daisuke Kitade. Mitsui & Co. *Global Institute for Strategic Studies monthly report. August 2019.P. 3-4.*
10. Nur-Sultan, *study of Kazakh - Chinese relations in the strategic framework "One Belt, One Road" // Master of law thesis-May 17, 2018.-45 P.*
11. Zhang Wende, Liu Li, *analysis of new Chinese immigrants from Kazakhstan // philosophy and social science publication Social Science Vo 1.38.-April, 2016.*
12. source: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000482>
13. source: <https://www.transparency.org/cpi2019>
14. Zhumageldinov A. (2012). *Prospects of national identity in young people in Kazakhstan pp.201-208.in the ethnopolitical situation in Russia and neighboring countries. Annual report of EVARN (V. Tishkov, V. Stepanov), Moscow: Institute of Ethnology and anthropology of the Russian Academy of Sciences.*
15. Tsui Haiyan, *Central Asian geostrategy on the "Silk Road Economic Belt" of China // May, 2018, Vol. 21, P. 9.*
16. JUSTYNA MISIĄGIEWICZ, MARCIN MISIĄGIEWICZ. *China's One Belt, One Road initiative is the perspective of the European Union. VOL. XXIII, 1 SECTIO K 2016, pp. 34-42.*
17. *Chinese Yellow River editor: "One Belt , One Road and international cooperation", "Fudan International Relations Review sixteenth series", Shanghai People's press, 2015.-p.10-15.*

МРНТИ 03.20.03

ӘЖ 574.002<https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.31>

А.С. Кенжебекова¹

¹*Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институтының аға оқытушысы,
Алматы қ., Қазақстан*

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҰЖЫМДАСТЫРУ САЯСАТЫНА ҚАРСЫЛЫҚТАР

Аңдатпа

1920 жылдарда кеңестік билік жүйесінің нық орнауы қазақ халқының дәстүрлі шаруашылық жүйесіне де үлкен өзгерістер алып келді. 1928 жылғы қазақтың ауқатты және орташа топтарын тәркілеу науқаны, қазақтан шыққан текті әулеттерді жою саясаты кеңестік билікке деген бұқаралық наразылыққа ұласты. Ұжымдастыруға қарсы 372 көтерілістің шығу себептері осылай басталды.

Мақалада XX ғасырдың 20-30 жылдарында қазақ даласында орын алған саяси өзгерістер сипатталады. Әсіресе, аталған жылдары ұжымдастыру саясатының кеңестік билікке қарсылық танытқан қазақ халқының қасіретті тағдыры баяндалған. Кеңестік билікке қарсылықтар Қазақстанның әр өңірінде әрқилы сипатта көрініс берді. Ұжымдастыру саясатына қарсылық мақалада көрсетілгендей, екі сипатта көрініс берген. Алғашқысы, шекаралық аудан халқының сырт елдерге үдере көшуі болса, екіншісі қолына қару алып жергілікті билік өкілдері мен күштік құрылымдарға қарсы көтеріліске шығу жағдайында орын алды. Зерттеу жұмысында мәселеге қатысты тарихнамалық шолу жасалып, соңғы шыққан деректік жинақтар қамтылды.

Түйін сөздер: ұжымдастыру, көтеріліс, шаруалар, Кеңес үкіметі, тәркілеу, үдере көшу, шаруашылық, шекаралық аудандар, контрреволюция, бай-кулактар.

Kenzhebekova A.S.¹

*¹Senior Lecturer of the Institute of History and law at Abai KazNPU,
Almaty, Kazakhstan*

OBJECTIONS TO THE POLICY OF COLLECTIVIZATION IN THE 20-30S OF THE TWENTIETH CENTURY

Abstract

In the 1920s, the strong consolidation of the Soviet system of power led to significant changes in the system of traditional economy of the Kazakh people. In 1928, a campaign to confiscate rich and middle-class groups of Kazakhs, and a policy to destroy native families of Kazakh origin, developed into mass discontent with the Soviet government. Thus began the causes of 372 revolts against collectivization.

The article describes the political changes that occurred in the Kazakh steppe in the 20-30s of the XX century. Especially in those years, the tragic fate of the Kazakh people, who opposed the policy of collectivization against the Soviet government, was described. Opposition to the Soviet authorities varied significantly in each region of Kazakhstan. Opposition to corporate policy has two aspects, as stated in the article. The first was the process of moving residents of the border district to another country, the second was the uprising against local authorities and law enforcement agencies. The study includes a historiographical overview of the problem and recent collections of sources.

Keywords: collectivization, uprising, peasants, Soviet government, confiscation, transition process, economy, border areas, counter-revolution, buy-kulaks.

A.S. Kenzhebekova¹

*¹старший преподаватель, Института Истории и права при КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан*

ВОЗРАЖЕНИЙ ПОЛИТИКОЙ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ В 20-30-Е ГОДЫ XX ВЕКА

Аннотация

В 1920-е годы прочное закрепление советской системы власти привело к значительным изменениям и системе традиционного хозяйства казахского народа. В 1928 году кампания по конфискации богатых и средних групп казахов, политика по уничтожению родных семей казахского происхождения переросла в массовое недовольство советской власти. Так начались причины возникновения 372 восстаний против коллективизации.

В статье описываются политические перемены, произошедшие в казахской степи в 20-30-х годах XX века. Особенно в те годы была описана трагическая судьба казахского народа, выступавшего против политики коллективизации против советской власти. Оппозиции советским властям значительно различались в каждом регионе Казахстана. Оппозиция корпоративной политике имеет два аспекта, как указано в статье. Первым был процесс перемещения жителей приграничного округа в другую страну, вторым - восстание против местных властей и правоохранительных органов. Исследование включает в себя историографический обзор проблемы и последние коллекции источников.

Ключевые слова: коллективизация, восстание, крестьяне, Советское правительство, конфискации, переходный процесс, экономика, приграничные районы, контрреволюция, бай-кулаки.

Кіріспе. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы саяси өзгерістердің зардабы ең алдымен бұқара халыққа ауыр тиді. Өлкеге Ф.И. Голощекиннің билікке келуі қалыптасқан жағдайды одан ары шиеленістіріп жіберді. Ф.И. Голощекин көтерген «Кіші Қазан» саясаты, яғни, шабындық-жайылымдық жерлерді қайта бөлу науқаны ұжымдастыру саясатының бастауына айналды. Қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымдық жүйесі мен аграрлық саласын күйреткен ұжымдастыру саясаты –

шындығында қазақ ұлтына бағытталған геноцидтік саясат еді. Бұл науқанның зардабын ауқатты топтармен қатар, қазақ қоғамында айрықша орын алатын текті әулеттің ұрпақтары мен ақсүйектер де (төрелер), дін өкілдері де (қожалар, ишандар) тартты. Халыққа жасалған шектен тыс қысым саясаты кеңестік билікке қарсы наразылықтарды туғызды. Бұл наразылықтар Қазақстанның әр аймағында әрқилы көрініс беріп жатты. Мәселен, шекаралық аудандардың тұрғындары малдарын алып, шекара асып көшіп кетсе, орталық аймақтар қолдарына қару алып көтеріліске шығуға мәжбүр болды. Себебі, қалыптасқан жағдай соған итермеледі. Бұл халықтың ашу-ызасының шегіне жеткендігінің белгісі еді. тәркілеу саясаты жүзеге асырылып қана қоймай, әлеуметтік топ өкілдерін түрлі санаттарға бөліп, облыс ішінде, республика аумағында және Қазақстаннан тыс аймақтарға жер аудару бастады.

Тарихнама. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы ұжымдастыру саясатына қарсы наразылық шаралары отандық тарихнамада біршама жүйелі зерттелді. Бұл үрдіске 1985 жылы КСРО-да басталған «Қайта құру» саясаты мен XX ғасырдың 90 жылдары кеңестік жүйенің біржола күйреуі оң ықпалын тигізді. Қазақстан өз тәуелсіздігін жариялағаннан кейін басталған отарсыздану үрдісі, тарихи ақтаңдақтарды қайта қарау, зерделеу бағыты – ұлттық тарихқа жаңа көзқарас қалыптастырды. Аталған мәселе тұрғысында мемлекет тарапынан жасалған заңнамалық-құжаттық қолдау тарихтың баса назар аударуы тиіс кезеңдерін айқындап берді. Атап айтқанда, 1993 жылы 14 сәуірде Қазақстан Республикасының «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Заңы қабылданды [1]. Заңда былай деп жазылған: «Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі жаппай саяси қуғын-сүргіндерге ұшыраған адамдарға қатысты әділеттілікті қалпына келтіруге батыл бел байлап, осы қуғын-сүргіндердің барлық құрбандарын ақтау, оларға тигізген моральдық және материалдық залалды қазіргі уақытта барынша мүмкін болатын өтеуді қамтамасыз ету мақсатында осы Заңды қабылдайды». Осы үрдістен кейін, ұжымдастыру саясатына қатысты зерттеу жұмыстары жарық көре бастады. Ұжымдастыруға қарсы көтерілістер тарихына қатысты алғашқы іргелі еңбек ретінде Т. Омарбековтың зерттеуін атап өтуге болады [2]. Бұл еңбек мәселенің бүкіл қазақ даласын қамтығанын деректер арқылы дәйектейді.

Ал, Қ. Алдажұмановтың зерттеуі Қазақстанның шығыс өңірі, яғни бұрынғы Семей облысы территориясын қамтыған көтерілістерді қарастырады [3].

Қазақ даласының жекелеген аймақтарының, әсіресе Орталық Қазақстан өңірі мен шығыс Сарыарқа даласындағы көтерілістердің тарихын тануда Т. Алланиязовтың еңбегінің маңызы зор [4].

Сондай-ақ, танымдық, әрі деректік жағынан мол мәлімет беретін Б. Нәсеновтың еңбегінде Абыралы көтерілісінің толық тарихы егжей-тегжейлі баяндалады [5].

Кеңестік ұжымдастыру саясатына наразылықтың бір түрі ретінде сипатталған қазақ халқының шекара асып көшу кезеңдерін ғылыми тұрғыда саралаған Г. Меңдіқұлованың зерттеу жұмысы мәселенің тарихи себептері мен салдарын жаңаша методологиялық сарында ашып берді [6].

Талқылау. 1928 жылы 14 тамызда Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитеті мен Кеңес Халық Комиссариатының «Ірі бай шаруашылықтардың және жартылай феодалдардың мал-мүліктерін тәркілеу және жер аудару туралы» қаулысында: Қазақ республикасы өзінің құрамы жағынан мәдени орта қалған ұлт және революцияға дейінгі өзгермеген көшпелі-рулық қатынаста өмір сүреді. Қазақстандағы мүлік иелері мен бұрынғы әлеуметтік артықшылықтары бар топтар Кеңес билігінің ауылдарда жүргізіп отырған негізгі саясатына кедергі келтіріп, арандатушылық туғызып, ұлтаралық және рулық алауыздықты қоздыруда. Бұл ең алдымен шаруаларды экономикалық тәуелділікте ұстап, республиканың дамуына бөгет жасайды [7, 60] деген жолдар тәркілеу науқанының кеңестік билік тұрғысында заңдастырып берді.

Бұл науқан халықтың жаппай наразылық танытуына себеп болды. Қазақ даласында халық наразылықтары екі сипатта анық байқалды. Біріншісі, халықтың шекара асып, сырт елдерге қоныс аударуы болса, екіншісі жергілікті билік органдарына қарсы қолына қару алып көтеріліске шығу. Қалай дегенмен де, жоғарыда аталған екі сипат та билікке деген наразылық шаралары еді.

Шекара асып көшудің бастауында ауқатты топ өкілдері тұрғанымен, олардың қатарында, шаруалар, орташалар, тіпті ауылдық жерлердегі коммунистер де кездесіп жатты. Солардың ішінде Күршім ауданынан Қытайға ауа көшулер туралы мәлімдеме шетелге кеткен 170 қожалықтың 30 байлардікі екені, сондай – ақ, олардың ішінде 5 партия және 9 комсомол мүшелері бар екені көрсетілген [8, 171].

Ауа көшулерінің 1930 жылы қорытындысы бойынша бір жыл ішінде Қытаймен шекаралық үш ауданнан төмендегідей қожалықтар көшкен:

Зайсан ауданында – 1238, Марқакөл ауданында – 61, Тарбағатайда – 417

Барлығы – 1716

Ал енді шекарадан өтерде осы үш ауданнан шекара отрядтарының қанша қожалықтарды ұстап алғандығы туралы мәлімет:

Зайсан ауданынан – 518, Марқакөлден – 21, Тарбағатайдан – 221

Барлығы – 760 [8, 177]. Халықтың үдере көшуінің себебі, салықтың шамадан тыс көбейтілуі мен ет дайындау науқандары болды.

Үдере көшудің алдын алу үшін республика басшылары тиісті шараларды да қолданып жатты. Мәселен, 1930 жылдың 3 сәуірінде Қазақ АКСР ХКК төрағасы Исаевтың қол қоюымен «Қытаймен шекаралас аудандардан бай қожалықтарының заңсыз шекара асып өтуіне қарсы күрес шаралары» жөнінде қаулы қабылданды [9, 23-24]. Алайда, бұл шаралар да үріккен халыққа кедергі бола алмады.

Шекара аудандарында жаппай қоныс аудару кезінде кеңестік билік органдары антикеңестік сипаттағы жалаларды күшейтті. Мұрағат құжаттарында 1930 жылдың 10 қарашасындағы мәліметтер бойынша Малайсары, Бүйен-Ақсу, Еңбекшіқазақ, Сарқант, Андреевка, Октябрь, Қарқара, Орал аудандарынан 1103 адамды қамауға алу туралы хабарланды, оның ішінде: бай-1301, молла - 18, орташа - 51, кедей - 3. Ел арасында ОГПУ өкілдерінің үгіт-насихаттарында «байлар ағымдағы шаруашылық-саяси науқандарға табанды қарсылық көрсетуді жалғастыруда және Қытайға қашуға жаппай көңіл бөлуде» деп баса көрсетілді [10, 2].

Керісінше, ел ішінде қарулы топтардың көбеюіне алып келді. Олар негізінен, Қытайға өтуге әрекет жасаған қазақ ауылдарына көмектесіп, елді қырғыннан қорғаған. Солардың ішінде 1922 жылдан бастап, Қытайдың Шығыс Түркістан өңіріндегі қазақтарға қоныс аударған Алаш қайраткері Райымжан Мәрсековтың орны ерекше. Тарихшы-ғалым Талас Омарбековтың еңбектеріндегі ОГПУ мәліметтеріне назар аударсақ, Райымжан Мәрсеков шекара асып көшкендерге қорған болып, қарулы топтар құрған деседі [11, 40].

Ұжымдастыру саясатына негізінен қарсылықтың дені қарулы көтеріліс түрінде болды. Бұған қазақ даласында 372 көтеріліс болды деген мәліметтің өзі айқын мысал болады. Жылдарға бөлсек, 1929 жылы – 54, 1930 жылы – 241, 1931 жылы – 77 көтеріліс болған. ОГПУ-дың тіркеген деректері бойынша, 1929 жылы Қазақстанда көтерілісшілердің 31 тобы әрекет етіп, оларға 351 адам қатысып, 1930 жылы бұл көрсеткіштер 85 топ, 1925 адам, ал 1931 жыл 80 топ, 3192 адам. Сонда барлығы 196 көтеріліс болып, оларға 5468 адам қатысқан [12]. Негізінен алғанда, екі жыл ішінде ірі 15 бас көтерулер болып, оларға 34 мыңға тарта адам қатысқан деген деректер де кездеседі.

Қазақстанда бұл наразылықтар 1929 жылдың қыркүйегінен басталып, Тақтакөпірде, Батпаққарада, Созақта, Сарысуда, Ырғызда, Маңғыстауда, Сарқандта, Қордайда, Абыралыда, Қарқаралыда, Шұбартауда, Шыңғыстауда, Балқашта және т.б. жерлерде 1931 жылдың соңына дейін созылған [8, 172].

Көтеріліс тұтас қазақ даласын қамтығанын құжаттармен қатар, партия басшыларының жазысқан хаттарынан аңғарамыз. Мәселен, Ораз Исаевтың Сталинге 1932 жылы жазған хатында: ... Асыра сілтеулер мен малдың азаюы қазақ халқының қалың ортасында абыржу туғызғаны күмәнсіз. Мұны байлар кеңінен әрі шебер пайдалануда. Байлардың көптеген аудандарда белгілі біртабысқа жеткенін мойындау керек. Бұл 1930-1931 жылдары байлардың Алтайдан Маңғыстауға дейін едәуір ірі-ірі контрреволюциялық бас көтерулер ұйымдастыра алғанын ерекше айқын көрінеді [13, 26].

Көтерілістерде қойылған талаптар мен көтерілген мәселелер әрқилы болғанымен, ұлттық мүдде тұрғысында бір арнаға тоғысып, ұлт-азаттық сипатта өрбіді.

1930 жылы көктемде болған Қарақұмдағы халық наразылығына қатысушыларды республика басшылығы жіберуге мемлекеттік комиссияға жазба түрде қойған талаптары. Онда мынадай мәселелер көтерілді:

- «1. 1928 жылы отарташалардан әділетсіз кәмпескелегендерді қайтару;
2. дін бостандығын беру, мемлекеттерді қайтару, діни салттар мен шараларға кедергі жасамау;
3. ірі байлар кәмпескелегендерінен енді кәмпескелеу болмайтыны туралы декрет шыққан еді, бірақ бұл іс орташаларға қарсы әлі жалғасуда
4. колхоздарға зорлап кіргізу тоқтатылсын. Олар теу еріктілік негізде құрылсын;
5. қазақ даласында тапқа бөліп жіктеуді қою керек және бұл істі жүргізуге комсомолдарды жібермей, барлық мәселені ауылдың жалпы жиналысында шешу қажет...» [14, 23].

Орталық Қазақстандағы бұл көтерілістер жаппай және ашық қарсыласу бағытында сипат алды. Қарқаралы округіне қарасты Абыралы, Шұбартау, Шет аудандарында және көтеріліс Шыңғыстау, Қу өңірінде көтерілістер біршама ұйымдасқан жағдайда өрбіді.

Осы Орталық Қазақстандағы көтерілістердің туындауын Алаш қайраткерлерінің бірі Жақып Ақбаев былай пеп сипаттайды: «Қазақ халқы сөз жоқ, саясаттың құрбаны, біз тек ғасырлар бойы қалыптасқан мал шаруашылығымен өмір сүреміз, малсыз қазақтың өмір сүруі мүмкін емес». [15, 114]

Сол көтерілістің бірі Абыралы көтерілісі болып табылады.

1931 жылы ақпан, наурыз айларында қазақ елінде тұңғыш рет Кеңес өкіметінің өрескел саясатына наразылық көрсеткен Абыралы қозғалысы қанды көтеріліске айналды.

Абыралы көтерілісінің басталу себебі ет дайындау науқаны кезінде тапсырманың шектен тыс көбейтіліп көрсетілуінен туындады. Бұл пікіріміз дәлелді болу үшін Абыралы аудандық партия комитетінің секретары Маметеков Майманбайдың тергеу процесі кезінде берген жауабына назар аударайық: «После проведения районного съезда советов и принятия преувеличенного плана мясозаготовок в 8745 тонн я поехал в Алма-Ата на Пленум Краевого Комитета партии, который начинал 5 и окончился 8 февраля. В процессе пленума я выяснил, что план нашему району был дан 3379 тонн. Когда третий секретарь Крайкома тов. Рошаль спросил, мы руководствовались принимая такой преувеличенный план мясозаготовка, я ему показал телеграмму Союзмясо с цифрой в 8745 тонн. Тов. Рошаль сейчас же вызвал Управляющего край конторой Союзмясо Надъярных, который сам не пришел, а вместо него пришел какой-то сотрудник Союзмясо, которому тов. Рошаль предложил найти телеграмму с заседанием Абралинскому району. До моего отъезда т.е. 8. II телеграмма не была найдена. Независимо от этого свода т.е. Абралинской района была послана телеграмма, что план не 8745 тонн, а 3379 тонн. Телеграмма эта в районе была получена 7 февраля, но исправлений по ней не было сделано до 1 марта, хотя имелась полнейшая возможность произвести исправление...» [16]. Міне осындай асыра сілтеушілік саясаты мен жіберілген қателіктердің дер кезінде түзетілмеуі аудан халқының көтеріліске шығуына түрткі болды.

Қазақ даласын шарпыған көтерілістердің аяқталу тағдыры бір-біріне ұқсас. Себебі, күш тең болмауы, қару-жарақтың жетіспеуі көтерілісшілердің жеңілісімен аяқталып отырды. Ақиқатында, жеңіске жетпейтіндерін де халық сезіне білді. Тек бұл билікке деген наразылық, талаптарын орындату үшін барған қадамдары еді.

Қорытынды. 1929-1931 жылдары ұжымдастыру саясатына қарсы қазақ даласын түгелдей қамтыған халық наразылықтары – қазақ тарихындағы ұлт-азаттық көтерілістердің заңды жалғасы болды. Бұлай деуіміздің бірнеше себептері бар:

Біріншіден, көтерілістің туындау себептерінде жатыр. «Мал – ашуы жан ашуы» - деген аталы сөздің негізіне үнілсек, негізгі күн көріс көзінен айырылған қазақ ауылының шегінерге жері қалмады;

Екіншіден, көтерілісшілердің талаптарында ұлттық мәселелер көрініс беріп жатты. Бұл әсіресе, Қарақұм көтерілісінде анық байқалды;

Үшіншіден, кешегі елдің ұйытқысына айналған билер мен байлардың ұрпақтары да атқа қонды. Тіпті, қожа-ишандарға қысым жасалғаны соншалықты, олар да қатардан табылды. Яғни, қазақ қоғамының барлық әлеуметтік топ өкілдері қамтылды;

Төртіншіден, көтеріліс кезінде кейбір аймақтарда өз орталарынан хан сайлау дәстүрі де орын алды.

Ұжымдастыру жылдарындағы халық наразылықтарының аяусыз басып-жанышталғаны соншалықты, қазақ халқы ұзақ жылдар бойы билікке бас көтере алмайтындай жағдайға жетті. Бірінен соң бірі келген ашаршылық, қуғын-сүргін науқандары елдің атқа мінер азаматтары мен зиялы қаум өкілдерін, жердің байырғы иесі қазақ халқының едәуір бөлігін жалмап алды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 14 сәуірдегі № 2200 Заңы// http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z930002200_
2. Омарбеков Т. Зобалаң (Күштеп ұжымдастыруға қарсылық): Оқу құралы. – Алматы, «Санат», 1994. – 272 б.
3. Алдажуманов К. Крестьянское движения сопротивления // Депортированные в Казахстане народы: время и судьбы. – Алматы: «Арыс»-«Казахстан», 1998. – 428 с.
4. Алланиязов Т.К. Крестьянские выступления 1929-1932 гг. в Казахстане: опыт и проблемы изучения. – Алматы, 2002. – 88 с.
5. Нәсенев Б. Абыралы – қанды жылдары. 3-кітап. Екінші бөлім. – АлматыНовосибирск, 2006.
6. Мендикулова Г. М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. Алматы: Ғылым, 1997, 264 с.

7. *История Казахстана. Документы и материалы (1917–2012).* – ТОО «Шанырақ Медиа». – Астана, 2017. – 320 стр.
8. Қойгелдиев М., Омарбеков Т. «Тарих тағлымы не дейді?». Алматы. 1993 ж. 207 б.
9. *Под грифом секретности. Откочевки казахов в Китай в период коллективизации. Реэмиграция. 1928 – 1957 г.г. Сборник документов. Усть – Каменогорск. 1998 г. – 100с.*
10. *Қазақстан Республикасы Президентінің архиві. 141 қор, 1 тізім, 5057 іс, 2 п.*
11. Омарбеков Т. «Шетелдегі қазақ жасақтары». //Ақиқат. 1994 ж. №11 – 37 – 41 б.
12. Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. – Алматы, Санат, 1997. – 320 б.
13. Қазақ қалай аштыққа ұшырады?. Алматы 1991 ж. – 206 б.
14. Омарбеков Т. «Қазақ шаруаларын жеке меншік қожалықтарынан айыру және күштеп ұйымдастыру». Тарих ғылымының докторының диссертациясы. Автореферат. Алматы. 1994 ж. – 35б.
15. Альжаппарова Б. Выступления крестьян - шаруа в период коллективизации в Абралинском районе Каркаралинского округа/ Изденіс. - 2002. - № 1. 112-115 с.
16. Нәсенов Б. Абыралы көтерілісі. 14-кітап. Тоғызыншы бөлім. – Алматы-Новосибирск, 2011.

References:

1. *Law of the Republic of Kazakhstan dated April 14, 1993 No. 2200// http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z930002200_*
2. *Omarbekov T. Zobalan (resistance to forced collectivization): textbook. - Almaty, "Sanat", 1994. - 272 P.*
3. *Aldazhumanov K. Krestyanskoe movement support // deportees in Kazakhstan: time and Destiny. - Almaty: "Arys" - "Kazakhstan", 1998. – 428 P.*
4. *Allaniyazov T. K. Krestyansky manifestations of 1929-1932. in Kazakhstan: experience and problems of study. - Almaty, 2002. - 88 P.*
5. *Nasenov B. The Bloody years. Book 3. Part two. - Almatynovosibirsk, 2006.*
6. *Mendikulova G. M. historical consequences of the Kazakh diaspora. Progress and development. Almaty: Nauka publ., 1997, 264 P.*
7. *History Of Kazakhstan. Documents and materials (1917-2012).* - Shanyrak Media LLP. – Astana, 2017. - 320 STR.
8. *Koigeldiev M., Omarbekov T. "What does history say?». "No," she said. 1993 p.207.*
9. *under the seal of secrecy. Collection of Kazakhs in China in the period of collectivization. Reemergence. 1928-1957 G. G. Sbornik documents. Ust-Kamenogorsk. 1998-100С.*
10. *archive of the president of the Republic of Kazakhstan. 141 funds, 1 list, 5057 cases, 2 p.*
11. *Omarbekov T. "Kazakh detachments abroad". // True. №1994 11 – 37 – 41 p.*
12. *Omarbekov T. the tragedy of Kazakhstan in the 20-30 years. - Almaty, Sanat, 1997 – - 320 P.*
13. *How did the Kazakh starve?. Almaty 1991-206 P.*
14. *Omarbekov T."deprivation and forced Organization of Kazakh peasants from private farms". Dissertation of the doctor of historical sciences. Abstract. "No," she said. 1994-35B.*
15. *Alzapparova B. presentation of peasant farming in the period of collectivization in the Abralinsky District of Karkaralinsky District/ Search. - 2002. - No. 1, pp. 112-115.*
16. *Nasenov B. The Abraly uprising. Book 14. Part nine. - Almaty-Novosibirsk, 2011.*

УДК 323.2

МРНТИ 11.01.39 <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.32>

Құтбанбаева Индира Нұрболқызы¹

¹*Саясаттану және саяси технологиялар кафедрасының докторанты
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Алматы қ., Қазақстан), e-mail: kutbanbayeva.indira@gmail.com*

**ӘЛЕУМЕТТІК МЕДИАНЫҢ САЯСАТПЕН БАЙЛАНЫСЫ:
АҒЫМДАҒЫ КҮЙІ ЖӘНЕ ДАМУ БОЛАШАҒЫ**

Аңдатпа

Әлеуметтік медианың ықпалы – қазіргі заманғы саясаттағы жаңа үрдіс болып табылады. Бұл бірінші кезекте әлеуметтік медианың саяси белсенділіктің өсуіне арналған алаңға айналуына байланысты. Мақалада әлеуметтік медиа саяси кеңістікте тиімді пайдаланылуы мүмкін жаңа технология ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, әлеуметтік желілерде мемлекеттік саясатты қалыптастыру жолдары көрсетілген. Әлеуметтік медиада ақпарат беру және алу ерекшеліктері зерттеледі. Саяси көшбасшылардың имиджін, олар көздеген мақсаттар мен міндеттерді қалыптастыру және ілгерілету қажеттілігіне талдау жасалады. Әлеуметтік медианың өсуі саяси коммуникацияны жаңа деңгейге көшіре отырып, жүзеге асыру тәсілін өзгертті. Саяси көшбасшы немесе саяси партияның ғаламтордағы коммуникациясын ілгерілету мақсатында веб-сайттардың мәні ашылады. Әлеуметтік медиаға негізделген саяси қызметтің тиімділігіне ерекше назар аударылады.

Түйінді сөздер: жас буын, саяси билік, саяси имидж, қоғамдық саясат, саяси әлеует, блог, демократия, ақпарат, әлеуметтік медиа, әлеуметтік желілер.

Kutbanbayeva Indira Nurbolovna¹

*¹PhD student of the Department of Political Science and Political Technologies
al-Farabi Kazakh National University
(Almaty, Kazakhstan), e-mail: kutbanbayeva.indira@gmail.com*

**SOCIAL MEDIA'S RELATIONSHIP TO POLITICS:
CURRENT STATUS AND FUTURE DEVELOPMENT**

Abstract

The influence of social media is a new trend in modern politics. This is primarily due to the fact that social media has become a platform for increasing political activity. The article considers social media as a new technology that can be used effectively in the political space. In addition, the ways of forming state policy in social networks are defined. We study the features of providing and receiving information in social media. The article analyzes the need to form and promote the image of political leaders, their goals and objectives. The growth of social media has changed the way political communication is carried out, moving to a new level. In order to promote the communications of a political leader or political party on the Internet, the essence of websites is revealed. Special attention is paid to the effectiveness of political activities based on social media.

Keyword: young generation, political power, political image, public policy, political potential, blog, democracy, information, social media, social networks.

Кутбанбаева Индира Нурболовна¹

*¹Докторант кафедры политологии и политических технологий
Казахского национального университета им. аль-Фараби
(г. Алматы, Казахстан), e-mail: kutbanbayeva.indira@gmail.com*

**СВЯЗЬ СОЦИАЛЬНЫХ МЕДИА С ПОЛИТИКОЙ:
ТЕКУЩЕЕ СОСТОЯНИЕ И БУДУЩЕЕ РАЗВИТИЕ**

Аннотация

Влияние социальных медиа – новая тенденция в современной политике. Это в первую очередь связано с тем, что социальные медиа стали площадкой для роста политической активности. В статье социальные медиа рассматриваются как новая технология, которая может быть использована эффективно в политическом пространстве. Кроме того, определены пути формирования государственной политики в социальных сетях. Изучаются особенности предоставления и получения информации в социальных медиа. Анализируется необходимость формирования и продвижения имиджа политических лидеров, намеченных ими целей и задач. Рост социальных медиа изменил способ осуществления политической коммуникации, переходя на новый уровень. В целях продвижения коммуникаций политического лидера или политической партии в интернете раскрывается суть веб-сайтов. Особое внимание уделяется эффективности политической деятельности, основанной на социальных медиа.

Ключевые слова: молодое поколение, политическая власть, политический имидж, общественная политика, политический потенциал, блог, демократия, информация, социальные медиа, социальные сети.

Саяси әлеуметтену – бұл адамның саяси әрекеттері мен ұстанымдарының барлық жүйесінде көрініс тапқан, қоғам дамуының нақты мазмұндық, тұрақты өзгеретін нәтижесі [1]. Әлбетте, әлеуметтену процесі өздігінен, жүйесіз және құрылымдалмаған болуы мүмкін емес және болмауы тиіс. Сонымен қатар, оны қазіргі әлеуметтік-экономикалық және саяси болмыстардан және олардың дамуындағы өзекті үрдістерінен ажыратуға болмайды. Сондықтан мемлекеттік құрылымдардың өкілдері жастарды саяси әлеуметтендірудің жаңа арналарын ұйымдастыру кезінде ақпараттық қоғамның қазіргі заманғы факторларының әсерін ескеруі қажет. Атап айтқанда, ғаламтор желісі ұсынатын құралдар мен технологияларды пайдалануы тиіс.

Жас буын жаңа ақпараттық технологиялардың белсенді тұтынушылары, әлеуметтік желілердің белсенді қолданушылары болып табылады. Осылайша, қазіргі жастарды "Google ұрпағы", "Net Generation", "Internet Generation Z", "Generation Z" терминдерімен атауға болады [2]. Әлеуметтік медианың виртуалды шындығында жастармен берік қарым-қатынасты дамытуға белсенді қатысатын саясаткерлер мен саяси партиялар олардың саяси мүдделерін дамыту мен ынталандыруда табысты болады. Бұл жағдай, өз кезегінде, жас ұрпақтың саяси белсенділігін арттыруға қабілетті. Ғаламтор желісі жастардың саясатқа белсенді араласуын тек онлайн ғана емес, сонымен қатар офлайн да жүзеге асырады.

2000 жылдардың ортасынан бастап ғаламтор жаһандық деңгейге айналып, пайдаланушыларға желіге оңай кіре отырып, салыстырмалы түрде төмен тосқауыл бар жүйеге айналады. Қазіргі заманғы интернет-технологиялар кез-келген пайдаланушыға уақыт пен кеңістікке қарамастан, шексіз аудиторияны ұсына отырып, тез әрі тиімді коммуникацияны жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Ақпарат пен идеялар алмасудың бірегей мүмкіндіктерін ұсына отырып, ғаламтор адамның негізгі пікірін еркін білдіру құқығын іске асырады. А. Каплан мен М. Хайляйн әлеуметтік медианы Web 2.0 технологиясының идеологиялық және технологиялық негіздеріне құрылған, қолданушылардың өздері жасаған деректерімен бөлісуге мүмкіндік беретін ғаламтор-қосымшалар тобы ретінде анықтайды [3]. Оларға фото, бейне, аудиохостингтер, форумдар, блогтар, әлеуметтік желілер және т. б. жатады.

Әлеуметтік медианың ықпалы – қазіргі заманғы саясаттағы жаңа үрдіс болып табылады. Бұл бірінші кезекте әлеуметтік медианың саяси белсенділіктің өсуіне арналған алаңға айналуына байланысты. Әлеуметтік желілер (Facebook, Twitter, YouTube және т.б.) азаматтардың саяси өмірге қатысуын ынталандырудың жаңа және инновациялық тәсілдерін ұсынады және азаматтардың саяси өмірге, әсіресе сайлау науқандары барысында белсенді қатысуын қамтамасыз ете алады.

Статистикаға сүйенер болсақ, әлеуметтік желілерді ең көп пайдаланатын жас буын. Яғни, Қазақстандағы 18 миллион адамның 23% пайызы ғаламтордың белсенді қолданушылары. 2019 ж. қыркүйегінде ең танымал әлеуметтік желі ВКонтакте - 26.23% екендігі анықталды, бұл интернет қолданушыларының үштен бір бөлігі. Екінші орында Pinterest - 25,67%, содан кейін FaceBook - 17.95%, YouTube - 15.28%, Instagram - 6.33% және Twitter - 6.02% әлеуметтік желілері орын алған [4].

Р. Ж. Шварценбергтің пайымдауынша "саяси коммуникация" – бұл саяси ақпаратты беру процесі болып табылады. Сондықтан саяси коммуникация саяси жүйе мен әлеуметтік жүйенің арасындағы алтын көпір іспеттес. Барлық деңгейдегі индивидтар мен топтар арасында ақпарат алмасудың үздіксіз процесі жүріп жатады [5]. Әлеуметтік медианың өсуі саяси коммуникацияны жаңа деңгейге көшіре

отырып, жүзеге асыру тәсілін өзгертті. Web 2.0 ғаламтор желісінде ақпаратты алу және ұсынудың ерекшелігі мен маңыздылығы мынадай:

1) бұл ыңғайлы және оңай. Пайдаланушы оны қызықтыратын ақпаратты 24/7 тәулігінде үздіксіз пайдалана алады, ал өз пікірін білдіру үшін "like" батырмасын басса жеткілікті. Осылайша, 2013 жылдың қыркүйегінде АҚШ-тың федералды апелляциялық соты Facebook әлеуметтік желісіндегі «Ұнату» түймесін басуды сөз бостандығының көрінісі деп таныды;

2) кез келген ақпаратты жіберуге болады. Ақпарат пен идеяларды кез келген құралдармен іздеу, алу және тарату еркіндігі туралы адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 19-бабында ғаламтор жайлы жазылған. Осыған байланысты желілік кеңістікте мемдер, өсек-аяндар мен қауесеттердің үлкен ағымы тарайды, олар ақиқат, өтірік, алыпсатарлық пен сатираның қоспасы болып табылады. Бұл жағдайда шынайы жаңалықтарды жалған жаңалықтардан ажырату өте қиынға соғады;

3) мәтіннің өзгеріске ұшырау ықтималдылығы. Ғаламтордағы ақпарат кез-келген уақытта редакциялануы, толықтырылуы немесе өзгертілуі мүмкін;

4) қарым-қатынаста тек мәтінде ғана емес, сонымен қатар эмоционалды және бейресми әсер тудыратын бейне, аудио таспалар, суреттерді қолдану мүмкіндігі бар;

5) кандидатқа тікелей және жанама үгіт-насихат жүргізуге мүмкіндіктер беріледі;

6) сайлаушыларға саясаткерлермен, ал саясаткерлерге сайлаушылармен тікелей қарым-қатынас жасау мүмкіндігі коммуникацияны ашық және айқын етеді. Заманауи технологиялардың көмегімен сіз виртуалды шараларға қатыса аласыз және саясаткерлермен және кандидаттармен тікелей байланысқа шыға аласыз;

7) әлеуметтік медиа біршама бюджетті қажет ететін радио мен теледидардағы жарнамадан айырмашылығы, саяси ақпарат пен жарнаманы тегін жасауға және жариялауға мүмкіндік береді.

Сонымен бірге, бүкіләлемдік ғаламторды ақпаратты насихаттауға және қаржы алу мақсатында тиімді қолданады. Әдетте ғаламтордағы насихаттар, мәтіндер, презентациялар, аудио және видео роликтер, видео ойындар, мультфильмдер және т.б. мультимедиялық байланыс түрінде ұсынылады.

Ғаламторды пайдаланудың ең бірінші артықшылығы аудиторияны кеңінен қамту болып табылады.

Екіншіден, ақпаратты тез тарату мүмкіндігі және тәуелсіз сараптаманың жоқтығы, бұл ақпаратты өңдей алатын немесе сенімділікке тәуелсіз баға бере алатын байланыстың дәстүрлі арналарына тәуелділікті азайтады.

Үшіншіден, пайдаланушылардың саяси ақпаратты орналастыратын ғаламтордағы платформалар санының өсу үрдісі. Бұрын жиналыстарда жеке қарым-қатынас кезінде таратылған ақпарат қазіргі таңда ғаламторға ауыса бастады. Ол үшін веб-сайттар, тақырыптық виртуалды чаттар мен форумдар, әлеуметтік желілер қолданылады.

Төртіншіден, үгіт-насихат белгілі бір мақсатта арнайы аудиторияға бейімделуі мүмкін, яғни жасы, жынысы, әлеуметтік және экономикалық жағдайлар сияқты демографиялық факторларды ескереді.

Кез-келген насихаттың мақсаты қандай да бір идеологиялық тексерілген ақпаратты тарату ғана емес, сонымен қатар өзінің идеялық жағына жаңа жақтастарды тарту болып табылады. Осы орайда ғаламтор қандай да бір ақпараттық материалдарды тарату үшін ғана емес, сонымен бірге саяси партиялар қатарын толықтыру үшін де кең мүмкіндіктер береді. Саясаткерлер ғаламтор желісінің көмегімен қаражат алу мүмкіндіктерін белсенді пайдаланады. Оларды екі санат бойынша жіктеуге болады: электрондық сауда және қайырымдылық. Электронды сауда көбінесе ғаламтор-дүкендерінен тұрады. Мысалы партиялардың логотиптерімен безендірілген кітаптар, аудио және бейнежазбалар, саяси көшбасшылардың портреттері бар киім-кешек және кәдесыйларды осы санатқа жатқыза аламыз. Қайырымдылық саяси көшбасшының сайтында жеке айдар түрінде ұсынылып, саяси партияның қайырымдылық жасауын болжайды.

2003 жылы Демократиялардан үміткер Говард Дин ғаламтор желісі арқылы бір сағат ішінде 800 мың доллар жинады. Ол сайлауалды науқанға ғаламтордың көмегімен 40 млн доллар жинап алды. 2008 жылы Обама штабы сайлау науқанына ең ауқымды және табысты қаражат жинау науқанын ұйымдастырды. Желі арқылы 3,1 млн адам қайырымдылық жасап, 1 миллиард доллардан астам қаражат жиналды. Дамыған ақпараттық қоғам жағдайында саяси көшбасшы немесе саяси партия брэндин құру және қолдау үшін ғаламтор-коммуникацияның негізгі компоненттерінің бірі болып табылатын веб-сайт қажет. Веб-сайттар 8 минут ішінде ықтимал сайлаушының назарын аудара

алады. Бұл ретте бейнероликтер 30 секунд ішінде, ал телефондық үгіт-насихат 45 секунд ішінде халықтың назарын аударып алуы қажет. Әдетте, сайттағы ақпарат үміткердің өмірбаянын, саяси бағдарламасын, фотосуреттерді, үміткердің сайлауалды бағдарламасын, іскерлік кестесін, мақалаларды, сайлау науқанының жаңалықтары мен үміткерге тілектер мен сұрақтар айдарын қамтиды.

Сайт пен әлеуметтік желінің өзара әрекеттесуіндегі маңызды байланыстардың бірі - сайтқа БАҚ-тың белгішесін орналастыру болып табылады. Белгішелер неғұрлым байқалса, пайдаланушылар саны соғұрлым көп болады. Бұл өте маңызды мәселе, өйткені әлеуметтік желілердегі профильдер пайдаланушылар туралы маңызды ақпарат көзі болып табылады және байланыста болудың қарапайым тәсілі.

Сондай-ақ кері байланыстың болуы да маңызды: сайтқа әлеуметтік желілердің логиндары арқылы кіру мүмкіндігі болуы шарт. Facebook, Twitter және т.б. арқылы тіркелу/кіру мүмкіндігін бере отырып, тіркеу процесін айтарлықтай жеңілдетуге болады. Веб-сайт әлеуметтік медианың құрамдас бөлігі ретінде еріктілерді жалдауға, іс-шараларды насихаттауға, әлеуметтік-саяси пікірталастарды ұйымдастыруға және инвесторлар табуға бағытталған. Қазіргі жағдайды және саяси саладағы өзгерістерді болжай отырып, жақын уақытта саяси қызметтің тиімділігі әлеуметтік медиаға негізделетінін атап өткен жөн:

1. Жеке желілерді ақпараттың шынайылығын анықтайтын сарапшыларға айналдыру процесі жүруде. Ақпарат ағыны мол заманда адамдарға бәсекелестердің идеяларын бағалау қиынға соғады. Сол себепті ғаламтор желісін қолданушылар әр түрлі фактілерді тексеріп, ақпараттың сапасын бағалау үшін өздерінің жеке желілерін жиі пайдаланады.

2. Саясаткерлер азаматтармен тікелей қарым-қатынас орнатуға ұмтыла отырып, сол арқылы қоғамдағы саяси белсенділікті ынталандыруы тиіс.

3. Сайлаушылармен кері байланыстың тиімді жүйесін құра білу қажет. Әр азаматтың пікірін сұрай отырып, саясаткерлер өздеріне деген және партияға деген сенімділікті ұялатады және халықпен кері байланысты қамтамасыз етеді. Кері байланыс құралдары сайттағы форумдар ғана емес, сонымен қатар интерактивті сауалнамалар, профильдер, ойындар және т.б. болуы мүмкін.

4. Әлеуметтік желілердегі пікірлерді ресми жаңалықтарда қолдану тиімді болып табылады. Қазіргі жағдайда дәстүрлі және әлеуметтік медиа мүмкіндіктерін үйлестіретін азаматтық белсенділіктің жаңа моделі құрылуда. Twitter-де, Facebook-те, YouTube-тегі талдау, сонымен қатар теледидардағы, газеттердегі саяси көшбасшының немесе партияның веб-сайтындағы халықпен тілдесу әдісі демократиялық диалогты күшейтеді.

5. Сайлаушыны нақты сендіру үшін әлеуметтік желілерді пайдалану тиімді болып табылады. Әлеуметтік желілердің көмегімен қарапайым азаматтар кез-келген саяси құндылықтар мен идеологиялық ұстанымдарын көрсету үшін өздерінің жеке байланыс желілерін пайдалана алады. Мысалы, Б. Обаманың 2012 жылғы сайлау науқаны барысында саяси таңдаумен әлі айқындалмаған сайлаушыларды стандартты саяси үндеуге қарағанда, өздерінің ғаламтор желісіндегі "достарының" біріне сенім артатынын негізге алды. Нәтижесінде бес белсендінің бірі әлеуметтік желіден "досын" саясаткердің желісіне тіркелуге немесе қаражатты қайырымдылыққа жұмсауға, я болмаса Б. Обамаға дауыс беруге көндірді.

6. Саяси идеялар мен түрлі пікірлердің көптігі. Сандық технологиялардың ерекшеліктері географиялық және әлеуметтік шекараларды жойып, саяси диалог пен өзара байланысты нығайтуға мүмкіндік береді.

Қазіргі адамның әлеуметтік коммуникациясының көлемі өткен дәуірдегі адамдардың әлеуметтік коммуникациясынан әлдеқайда жоғары. Бұл сан алуан саяси идеяларды, пікірлерді өңдеу, жүйелеу және бағалау қажеттілігіне әкеледі. Сонымен қатар, саясаткер мен халықтың арасында диалог орнатып, үміткерлер мен саяси идеяларды бағалауға көмектесетін ақпаратты алуға мүмкіндік береді. Алайда, медиаконтенттің оқырмандарға әсер ету арнасы әртүрлі болып табылады, себебі оқырмандар өздерінің көзқарастарына сәйкес келетін жаңалықтар мен ақпаратты ғана іріктеп алады. Виртуалды қоғамдастықтарды зерттеу барысында олардың құндылықтар мен көз-қарастар тұрғысынан біркелкілігін анықтадық. Онлайн пікірталастарға қатысушылар өздерінің пікірлеріне ұқсас тараптың көзқарастарын жиі ұстанады. Осылайша, онлайн қауымдастықтар өзгелерден оқшаулану құралына айнала алады.

7. Ұялы байланыс арқылы саясатқа белсенді қатысу үшін жаңа мүмкіндіктерге жол ашу. Смартфондар ең жас аудиторияға шығып, сол арқылы ақпарат пен әлеуметтік желілерге кез-келген

уақытта қол жеткізіп, жастарды саяси процеске тартуға мүмкіндік береді. Бұл технология электрондық ресурстарға бас назар аудара отырып, жаңалықтардың шығу уақытын жеделдетеді және өзгертеді. Яғни, жаңалықтар қысқаша мәтін түрінде және қысқа бейне материалдар ретінде ұсынылады.

8. Белгілі бір аудитория бойынша тиісті ақпаратты жеткізу немесе бағыттау, яғни таргетинг. Бұл саясаткерлер мен партияларға қаржылық ресурстарын тиімді пайдалануға және сайлаушылардың мүдделеріне сәйкес келетін материалды ұсынуға мүмкіндік береді. Ақпаратты жүйесіз таратудың орнына, сайлаушыларға керектісін таңдай отырып, ресурстарды неғұрлым дәл және пәрменді түрде қолдануға болады.

Барлық сарапшылар әлеуметтік медиаға, оның саяси шешімдерді қабылдауға немесе сайлау алдындағы науқанның нәтижелеріне әсер ету мүмкіндіктеріне оң көзқараспен қарай бермейді. Десе де, әлеуметтік желі сарапшылардың беделін көтеру, ұжымдық жауапкершілікті арттыру, беделді саясаткерлердің саясатын көтермелеу кезінде қолданылатын таптырмас құрал екені сөзсіз. Қалыптасқан жағдайға байланысты саяси институттар тұрғысынан әлеуметтік медиадан саяси маңызы бар ақпаратты тұрақты түрде жинау, оны мониторингтен өткізу, ақпаратты талдап, қорыту қажеттілігі туындайды. Web 2.0 технологиясы негізіндегі ғаламтор желісіне талдау жасау әр түрлі әлеуметтік медиаплатформалардың көп саны мен күрделілігіне байланысты және ақпаратты бақылау мен талдауға жүйелі ғылыми тәсілдің болмауына байланысты. күрделі міндеттердің бірі болып саналады.

Қорытынды

1. Жалпы алғанда ғаламтор кеңістігі мен әлеуметтік желілер кез-келген саяси билікті қалыптастыруда тиімді құрал болып табылады. Әлеуметтік желілер неғұрлым көбірек дамыса, оларды саясаткерлер мен мемлекет қайраткерлері соғұрлым белсенді түрде пайдаланатын болады. Бұл заманауи және ұзақ мерзімді саяси тренд болып қалыптаспақ.

2. Әлеуметтік желілер әртүрлі билік органдарының сайлауы кезінде белсенді қолданылады. Бұл үрдіс әлі ұзақ уақытқа дейін жалғасын таппақ.

3. Бүгінгі таңда әлеуметтік желілер қоғамның өз мүдделерін билікке тиімді әрі жылдам жеткізуге мүмкіндік беретін таптырмас құрал болып саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Камнев, Д. Г. Поиск эффективной модели политической социализации молодежи с учетом влияния информационных технологий / Д. Г. Камнев // *PolitBook*. – М., 2014. – № 2. – С. 54–67
2. McCrindle M. *The ABC of XYZ: Understanding the Global Generations*. Sydney: UNSW Press, 2009. 208 – P. 2.
3. Kaplan, A. *Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media* / A. Kaplan, M. Haenlein // *Business Horizons*. – 2010. – Vol. 53, iss. 1. – P. 59–68.
4. Мемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасы // *Электрондық еңбек биржасы*. [Электрондық ресурс] URL: <https://www.enbek.kz/docs/kk/node/194> (өтініш берген күні: 18.04.2020).
5. Шварценберг Р. Ж. *Политическая социология: в 3 ч.* / – М., 1992. – Ч. 1. – 180 с.

References:

1. Kamnev, D. G. *search for an effective model of political socialization of young people taking into account the influence of Information Technologies* / D. G. Kamnev // *PolitBook*. MOSCOW, 2014. - NO. 2 – - PP. 54-67
2. McCrindle M. *The ABC of XYZ: Understanding the Global Generations*. Sydney: UNSW Press, 2009. 208-P.2.
3. Kaplan, A. *Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media* / A. Kaplan, M. Haenlein // *Business Horizons*. – 2010. – Vol. 53, iss. 1. - p. 59-68.
4. *concept of State Youth Policy until 2020 // electronic labor exchange. [Electronic resource] URL: https://www.enbek.kz/docs/kk / node / 194 (application date: 18.04.2020).*
5. Schwarzenberg R. zh. *Political Sociology: in 3 ch.* / - Moscow, 1992. - Ch. 1 – - 180 P.

ӘОЖ: 37.013.73

FTAMP: 02.41.51 <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-5461.33>

Б.А. Аманиязова¹

*¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, оқытушы
Ақтөбе, Қазақстан*

БІЛІМ БЕРУ ФИЛОСОФИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ МАҚСАТЫ – ЖАН-ЖАҚТЫ ДАМЫҒАН ЖЕКЕ ТҮЛҒАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа

Мақалада білім беру философиясына жаңа философиялық және дүниетанымдық негіздер туралы жазылған. Қазақстандағы білім беру реформасы бүгінгі таңда көптеген жаңашылдығымен ерекшеленеді, жекелеген – батыс білім беру жүйесі мен жобаларына бағыттауында, оқыту процестерінде инновациялық технологияларды енгізуінде және т.б. Дүниетанымның қалыптасуына келетін болсақ, бұл мәселе әлі толық талқыланбаған, талқылаудың тек алғашқы сатысында тұр. Білім беруді реформалаудың бағдарламалары мен тәжірибелерінде әлі де білімді дамыту, кәсіби дағдыларды өңдеу, өтпелі өмірге тез бейімделудің азаматтық жауапкершілігі мен икемділіктері туралы айтылады. Әрине, мұндай міндеттер дәлелденіп отыр, дегенмен қазіргі білім беруде дүниетанымдық параметр жетіспейді, оның ішінде – қазақстандық білім беру жүйесі де. Білім берудің кез-келген реформасы - бұл ең алдымен білім беру мазмұнының реформасы. Қазіргі жаһандану заманында Қазақстан Республикасы – жастардың білім мен біліктілікке талпынып әрекеттенуін, еңбектеніп өсуін талап етіп отыр. Осы тұста Елбасының мына бір сөзін айта кетудің орны ерекше: «Еліңнің ұлы болсаң, еліңе жаның ашыса, азаматтық намысың болса, қазақтың мемлекетін нығайтып, көркеюі жолында терінді төгіп еңбек ет. Жердің де, елдің де иесі екенінді ұмытпа». Рухани-адамгершілік тәрбиенің негізгі мақсаты – ұлттық сана сезімі оянған, рухы биік, мәдениеті терең, парасатты, ар-ожданы мол, бойында басқа да игі қасиеттер қалыптасқан ұрпақ тәрбиелеу.

Түйін сөздер: Білім, мәдениет, рух, дүниетаным, ұлттық сана- сезім, тәрбие

Amaniyazova B.A.¹

*¹Aktobe State Regional University named after K.Zhubanov, teacher
Aktobe, Kazakhstan*

PHILOSOPHY OF EDUCATION AND ITS STRATEGIC PURPOSE - FORMATION OF A COMPREHENSIVE PERSONALITY

Abstract

The article deals with the new philosophical and ideological foundations of the philosophy of education. Education reform in Kazakhstan today is characterized by many innovations, some of which are focused on Western educational systems and projects, the introduction of innovative technologies in the learning process, etc. As for the formation of worldview, this issue has not yet been fully discussed, it is only in the early stages of discussion. Education reform programs and practices still address civic responsibility and flexibility in developing knowledge, developing professional skills, and adapting quickly to transition. Of course, such tasks are proven, but modern education lacks a worldview, including the Kazakh education system. Any education reform is, first of all, a reform of the content of education. In today's globalized world, the Republic of Kazakhstan demands that young people strive for knowledge and skills, work hard and grow. In this regard, it is worth noting the words of the President: "If you are the son of your country, if you are passionate about your country, if you have civic honor, work hard to strengthen and prosper the Kazakh state. Remember that you are the owner of the land and the country. " The main purpose of spiritual and moral education is to bring up a generation that has awakened a sense of national consciousness, high spirit, deep culture, wisdom, conscience and other good qualities.

Key words: Education, culture, spirit, outlook, national consciousness, upbringing

Б.А. Аманязова¹

¹*Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, преподаватель, Актюбе, Казахстан*

ФИЛОСОФИЯ ОБРАЗОВАНИЯ И ЕГО СТРАТЕГИЧЕСКАЯ ЦЕЛЬ – ФОРМИРОВАНИЕ КОМПЛЕКСНОЙ ЛИЧНОСТИ

Аннотация

В статье рассматриваются новые философско-идеологические основы философии образования. Реформа образования в Казахстане сегодня характеризуется многими инновациями, некоторые из которых ориентированы на западные образовательные системы и проекты, внедрение инновационных технологий в учебный процесс и т. Д. Что касается формирования мировоззрения, то этот вопрос еще не до конца обсужден, он находится только на ранних этапах обсуждения. Программы и практики реформы образования по-прежнему направлены на гражданскую ответственность и гибкость в развитии знаний, развитии профессиональных навыков и быстрой адаптации к переходному периоду. Конечно, такие задачи доказаны, но современному образованию не хватает мировоззрения, в том числе казахстанской системы образования, любая реформа образования - это, прежде всего, реформа содержания образования. В современном глобализированном мире Республика Казахстан требует, чтобы молодежь стремилась к знаниям и навыкам, усердно работала и развивалась. В этой связи стоит отметить слова Президента: «Если вы сын своей страны, если вы увлечены своей страной, если у вас есть гражданская честь, усердно работайте над укреплением и процветанием казахстанского государства. Помни, что ты владелец земли и страны ». Основная цель духовно-нравственного воспитания - воспитать поколение, которое пробудило чувство национального сознания, высокого духа, глубокой культуры, мудрости, совести и других добрых качеств.

Ключевые слова: Образование, культура, дух, мировоззрение, национальное самосознание, воспитание

Білім беру философиясына жаңа философиялық және дүниетанымдық негіздер қажет. Ежелден бастап қазіргі кезге дейінгі философиялық, жаратылыстану, әлеуметтік, психологиялық, педагогикалық ілімдердегі бар атқарылған жұмыстарды ортақтандыратын өз синтезін, өз интеграторларын қажет етеді. Білімдер мен қадамдарды мұндай интеграциясы ең алдымен философиямен онтологиялық және методологиялық көріністер мен ұғымдар деңгейінде жүзеге асуы тиіс. Бірінші кезекте зерттеу динамикалық тұрақсыздық ұғымы айналасындағы динамикалық құбылыс ретіндегі жаратылыстану ғылымы туралы эволюциялық көріністерді қамтуы тиіс. Білім беруді философиялық талдау мемлекеттік және жаһандық сипаттағы қазіргі заманғы әлеуметтік мәдени процестермен және олардың қазіргі қоғам саласындағы бейнесімен келісуі тиіс. Сонымен қатар аталған процестерді философиялық экспликация тұрғысынан талдау қажет. XX ғасыр ескі өмірлік бағдарларды, философияның ескі натуралистік, метафизикалық және субъективтік қондырғыларын алып кетті. Бұл классикалық философия шегінен тыс жаңа бағыттарының дамуына және философиялық ойдың ашылуына шығармашылық екпін берді. Білім мен білім берудің құрылымын зерттеген кезде маңызды бағыт олардың әлеуметтік ортамен өзара байланысын, өзара әрекет пен өзара шарттану формаларын зерттеу болып табылады. Білім берудің жаңа әлеуметтік мәдени түрінің қалыптасуы жаңа шындыққа баламалы білім берушілік әрекет моделдеріндегі практиканың сұранысы мен философиялық білімнің оларды жүйелік теориялық өндеуге дайын еместігі арасындағы қайшылықпен сипатталады.

Осыған байланысты білім беруге жүгінген отандық философиялық білім үшін өзекті мәселе динамикалық процестің түрі ретінде білім беруді концептуализациясы міндеті болып табылады.

Соңғы онжылдықтағы философиялық білімнің бөлінуі әлемнің қазіргі заманғы жалпы бейнесі бар тұтас дүниеге көзқарасты жасау шегін беретін ғылыми және философиялық білімнің бөлінуіне әкелді. Сондықтан жаңа білім берушілік қоғамға жаңа пост классикалық емес интеллектімен өту талабында үшінші мыңжылдықтың жаңа өркениетін жасау үшін философияның, білім берудің және

мәдениеттің жаңа синтезі мен жаңа интерпретациясын жасауға мүмкіндік беретін пост классикалық емес көзқарастардың, постклассикалық емес ғылымдардың және тұтас алғанда пост классикалық еместің мәні артады. Соңғы онжылдықтардағы философиялық және методологиялық әдебиеттерде негізінде теориялар дамитын салыстырмалы тұрақты негіз құрайтын фундаменталдық идеялар, ұғымдар мен көріністер зерттеу пәніне айналууда. Бұл негіздердің пайда болуы мен оларды талдау зерттеу пәні туралы ғылыми білімдерді, біздің жағдайымызда тұтас дамушы жүйе және оның бөлшегі классикалық емес дүниетаным ретіндегі классикалық емес жаратылыстану білімдері туралы білімдерді қарастыруды білдіреді. Жаһандық дағдарыстық құбылыстар фоннда білім берудің дәстүрлі негіздері мен қағидаларының дағдарысы айқын көрінеді, білім беру жаңаруды және әлеуметтік философиялық мағыналауды қажет етеді деген ортақ көрініс пайда болады. Адамзат алдында білім беруді тұлғаның өзіндік дамуының процесі ретінде мағыналау, философиялық рефлексия, реинтерпретация міндеті өткір тұр. Мәселенің өткірлігі қазіргі отандық мәдениеттің дағдарысымен, қоғамның дамуының ары қарайғы бағдарларының белгісіздігімен шарттанған. Білім берудің жаңа философиялық концепциясына деген қажеттілік әлемдік және ресейлік философиялық және педагогикалық қауымдастығымен соңғы кезеңде 1990 жылдардан бастап қазіргі кезге дейін ерекше сезілді. Бұл кезеңде білім беру философиясы білімнің ерекше саласына бөлінді, Г. Алексеевтің, О.С. Анисимовтің, М.Н. Борулаевтың, Б.С. Гершунскийдің, Ю.В. Громыконың, М.Н. Клариннің еңбектерінде көрініс тапқан оның методологиялық, теориялық және жобалық сұрақтарының жүйелік зерттеулері жүзеге асуда. Білім беру жүйесінің қазіргі кезеңінде қандай өзгерістер, қандай түрде жүріп жатыр және олар білім берудің қалыптасуына қалай әсер етуде?

Білім берудің қалыптасу мәселесін шешу философиялық рефлексиясыз, өзіндік танусыз мүмкін емес. Білім беру мәселелері туралы философиялық рефлексия өз ішіндегі рефлексияны талап етеді. Мынадай сұрақ пайда болады: бұл рефлексия қандай негізде жүзеге асуы керек. Бірқатар авторлар былай деп есептейді, ол ХХ ғасырдың жетпісінші жылдарында философиялық ғылымының жеке тарауына айналған білім беру философиясы шеңберінде жүзеге асуы тиіс. Ол білім берудің мазмұны, мақсаттары, міндеттері мен перспективалары сұрақтарын қарастырады. Білім беру дағдарысы көбінесе отандық білім берудегі даму диалектикасын дұрыс түсінбеумен анықталады. Сондықтан білім берудің философиялық негіздерінің эволюциясы мәселесі қазіргі уақытта философтардың назарын көп аударуда. Бұл В.М. Розин, С.К. Булдаков, О. Долженко, Н.С. Розов, Б.С. Гершунский, Э.Н. Гусинский, Ю.И. Турчанинова, В.М. Розин, В.П. Казначеев, Н.С. Ладыжец, Н.К. Печенин, Л.А. Степашко, Л.Д. Филиппова, Л. Церих және тағы басқа авторлардың жарияланымдарында көп айтылууда. Философиялық концепцияларда білім беру мәселесі қашанда маңызды орын алды. ХІХ ғасырдың басында ақ тұлғаның білім алуы, қалыптасуы, өзіндік санасы туралы жаңа философиялық концепция пайда болды. Бұл қадам (Гербер, Гумбольдт, Гегель) білім беруді ізгілендіруге алып келді. Ағартушылық концепцияға қарсы тұрған білім берудің бұл философиялық концепциясы білім берудің жаңа формалары мен реформаларын іздеу үшін негіз болды.

Қазіргі кезде көптеген философия болғандықтан, білім беруді зерттеуге қолданған кезде көптеген білім беру философиясы пайда болады. Олардың ішінде платондық, марксистік, прагматистік және білім берудің басқа да философияларын бөлуге болады.

Осыған байланысты мынадай сұрақ пайда болады: қандай философиялық мектеп негізінде жаратылыстанушылық білім беру философиясын жасауға болады?

Білім беру мәселелерін зерттеудің мүмкін стратегияларын қарастыра отырып, келесілерін бөлуге болады.

Стратегияның бірінші нұсқасы бір философиялық бағытты таңдап, білім берудің басым концепциясын жасаудан тұрады.

Білім берудің түрлі дүниетанымдық қадамдарын және философиялық бағыттарын кең талқылау, олардың арасындағы бар келісім мен келіспеушілікті анықтау жолымен жүруге болады. Содан кейін зерттеудің түрлі әдістерін қолдана отырып, консенсус негізінде жалғыз, концепцияны жасауға болады.

Білім беру философиясының тағы бір маңызды міндеттерінің бірі- болашақ адамының бейнесін қалыптастыру бойынша нақты мақсаттарға жету үшін рационалды мен иррационалдыны біріктіру болып табылады. Сонымен қатар білім беру философиясы педагогикалық біліммен тікелей байланысты емес басқа да ғылыми пәндердің алдыңғы қатарлы зерттеулерін білім беру үдерісінің дамуына бағыттайды және түзейді. Білім беру философиясы болашақ адамның «бейнесін»

қалыптастыра отырып, сол арқылы соңында педагогиканы білім беру үдерісі арқылы нақты бір ұрпақтың қалыптасып келе жатырған көзқарастарының ішкі жүйесінің негізіне енетін жаңа білімдермен, тәсілдермен, әдістермен, мақсаттармен толықтырады. А. Запесоцкий пікірі бойынша, зерттеушілердің білім беру қызметіне философиялық мәселесіне қызығушылығының артуы ең алдымен жаһандық мәселелерді шешудегі білім берудің ролін қоғамның сезінуімен байланысты объективтіліктен туындаған. Соңғы кездері білім беру қоғам өмірінің стратегиялық маңызды саласы ретінде қарастырыла бастады. Адамның өз азаматтық, саяси, экономикалық және мәдени құқықтарын жүзеге асырудың негізгі талабы бола отырып, білім беру ұлттың интеллектуалдық потенциалын дамыту мен күшейтудің маңызды факторы, ұлттың еркіндігі мен халықаралық бәсекеге қабілеттілігінің кепілі ретінде мойындалады. Сапалы білім беру демократияның дамуына, қоғамдық ынтымақтастыққа әсер етеді. Ал бұл өз кезегінде қоғамда мейірімділік пен қайырымдылық қатынастарын қалыптастырып, демоногия мен жалған ұранның жетегіне оңай ермейтін білімді азаматтарды тәрбиелейді. ХХІ ғасыр-жаһандық жаналықтар ғасыры ғана емес, білімнің дәуірлеу ғасыры да, өйткені, ол қазіргі кезде мемлекеттің тұрақты дамуы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуде, сондай-ақ әлемдік нарықтағы, әлемдік қоғамдастықтағы орнын айқындап, халықтың өмір сүру сапасымен деңгейін көтеруде айрықша маңызды рөл атқарады.

Қазіргі таңда Егеменді еліміз оқу-ағарту ісіне, білім беру мен білім сапасын көтеру жұмыстарына, мектептердің материалдық-техникалық базасын жақсартуға ерекше мән беруде. Білім берудің жаңа моделі жасалынды, білім жүйесінде жаңа бағыттар қалыптаса бастады. Мемлекеттік стандарттар жаңартылып, оқу бағдарламалары жетілдіріліп, жаңа типтегі оқу орындары ашыла бастады. Сонымен қатар, білім сапасына қатаң талаптар қойылып, оқу үрдісін ұйымдастырудың жаңа формалары мен әдістері, оқытудың жаңа технологиялары кең көлемде практикалық қолданысқа ие болуда. Бүгінгі таңда кез-келген адамның кез-келген дінді қабылдауға құқығы бар, бірақ оған басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретін және олардың адамдық қадір-қасиетін қорлайтын қоғамға жат, азғын әрекеттерді жасау құқығын ешкім бере алмайды. Сондықтан өзін және өзгелерді құрметтейтін, жақсылық пен әділеттілікке ұмтылатын, оларды өсірумен, өмірді және айналадағы өмірді сүйетін жаңа ұрпақ тәрбиелеу өте маңызды. Біз жаңа ұрпаққа жарық, әділдік және бақыт жолын көрсетуіміз керек. Егер сіз баланы қай ұлтқа қарамасаңыз да, оны дұрыс тәрбиелеп, толеранттылық, өзін-өзі бағалау және басқа адамдарға деген құрмет сезімін дамытатын болсаңыз, онда этникалық проблемалар болмайды, оларды шешудің қажеті болмайды. Адамдардың бір-бірімен тату өмір сүруі үшін моральдық-этикалық ережелер мен нормалар бар. Бұл ережелер бәрімізге бала кезінен таныс. Теориялық тұрғыдан, әрқайсымыз қоғамда өзін қалай ұстау керектігін, басқа адамдарға қалай көмектесу керектігін, оларды құрметтеп, жақсы көруді білеміз, бірақ іс жүзінде бұл ережелер мен нормалар жиі сақталмайды. «Неге?» Деген сұрақ туындайды. Менің ойымша, бұл ересектердің өздері балаларының үйреткендерін жасамайды. Мәселен, анасы баласынан жаман сөз естігенде, оны ерніне тигізеді және ол ұятсыз сөздерді жиі қолданады. Темекіні жағып жатқан әке, баласына темекінің жаман екенін түсіндіреді. Ұлы ұстаз А.С. Макаренко: «Сіздің мінез-құлқыңыз - білім берудегі ең шешуші нәрсе», - деп жазды. Сонымен қатар ол «білім беру процесі үнемі жалғасатын процесс, сондықтан оның жеке бөлшектері отбасының жалпы тонусында шешілетіндігін, ал жалпы тонды ойлап табуға және жасанды түрде ұстауға болмайды. Жалпы үнділік, қымбатты ата-аналар, сіздің жеке өміріңіз бен мінез-құлқыңызға байланысты».

Осы жұмысты орындай отырып, мен өзіме келесі міндеттерді қойдым:

1. Оқытушыларға студенттердің әлемге және адамдарға деген оң көзқарасын қалыптастырудың маңыздылығын жеткізу.
2. Мұғалімдердің жеке тұлғаның студенттерге және болашақ өміріне қаншалықты әсер ететіндігі туралы түсініктерін дамыту.
3. Мұғалімдердің студенттерге жақсы үлгі болу үшін өзін-өзі жетілдірумен айналысуға деген ұмтылысын қолданыңыз.

Заманауи мұғалімдер балалардың санасына жақсылық адамдардың ізгілігі мен құрметімен оралатынын, ал жаман, жаман істер оларды жасаған адамға жамандық жасайтынын жеткізуі керек. Уақыт өте келе, бала өскен кезде ол жамандықты алады, оның айналасындағылар мен дұрыс тәрбие бермейтін зиянды сезімдер мен ойлар болады. В.Сухомлинский: «Мұғалімнің баланың үстінен күші қандай ақылды болуы керек» деп жазды. Балаларды тәрбиелеу мен оқытуда дана болудың бір ғана жолы бар - бұл үнемі өзін-өзі тәрбиелеу және өзін-өзі жетілдіру.

Атақты философ Сенека: «Ноталарды тыңдау арқылы жақсы нәрсені үйрену қиын, оны мысалға келтіру оңай», - деген. Біз балаларға ең жақсы үлгі болу үшін, олардың беделі болу үшін, балалар біздің сөздеріміз бен кеңестерімізді тыңдауы үшін өзін-өзі жетілдірумен айналысуымыз керек. Жаңа білім парадигмасы бірінші орынға баланың білімін, білігі мен дағдысы емес, оның тұлғалық дамуын қойып отыр. Бұл ретте балалар мен оқушы жастарға жан-жақты тәлім-тәрбие берудің маңызы арта түседі. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Өз бойымызда және балаларымыздың бойында жаңа қазақстандық патриотизмді тәрбиелеуіміз керек. Бұл, ең алдымен, елге және оның игіліктеріне деген мақтаныш сезімін тудырады», – деп атап көрсетілген. [3,4]. Сондай баға жетпес құндылықтардың бірі – халықтың рухани қазынасы, ұлттық асылдары: ана тілі, төл мәдениеті, тарихи жады, салт-дәстүрлері. Бұл құндылықтар негізінен рухани-адамгершілік тәрбие арқылы беріледі.

Рухани-адамгершілік тәрбиенің негізгі мақсаты – ұлттық сана сезімі оянған, рухы биік, мәдениеті терең, парасатты, ар-ожданы мол, бойында басқа да игі қасиеттер қалыптасқан ұрпақ тәрбиелеу. Бұл – білім беру саласының да, отбасы институтының да, жалпы қазақстандық қоғамның да жауапты міндеті. Білім беру саласында қалыптасқан ахуал республиканы дамытудың қазіргі әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайларына және жоғары дамыған елдердің прогресшіл тәжірибесіне сәйкес келеңсіз құбылыстарды болдырмау, түбегейлі ұйымдық, құрылымдық қайта құрулар, білім берудің мазмұнын жаңарту және мамандар даярлаудың сапасын жетілдіру қажет екенін көрсетеді.

Білім беру жүйесін дамытуда келесідей міндеттерді шешуді ұсынамыз:

- білім беру нәтижелерінің сапасын арттыру;
- білімге қол жетімділіктің теңдігін қамтамасыз ететін шараларды енгізу;
- білім беру жүйесінде әріптестілікті дамыту үшін жағдайлар жасау;
- оқыту мен тәрбиелеу жүйесінің бірлігін қамтамасыз ету;
- білім мен ғылымның іс жүзінде интеграциялануын қамтамасыз ету;
- ресурстарды жұмылдыру және білім беру жүйесінің тиімділігін арттыруда қамтамасыз ету;
- білім беру ісін басқару жүйесін жетілдіру;
- қаржыландыру жүйесінің тиімділігін арттыру

Білім берудің әр түрлі деңгейлері үшін бағдарламаның үйлесімділігін қамтамасыз ету арқылы білім берудің мазмұнын жаңарту маңызды болып табылады. Ғаламдық білім беру үлгісінің қазіргі әлемде үлкен болашағы бар, ол көп ұлтты және түрлі мәдениетті болғандықтан, тез өзгеріп отырады және қайта өзгеруге дайын. Ғаламдық білім беру идеясы адамды еркін, шығармашыл тұлға ретінде ашуға, оның бойында өмір сүретін әлемнің қазіргі мен болашағына жауапкершілік сезімін тәрбиелеу. Қазіргі таңда Қазақстан тәрбиелі және креативті жетекшілерге өте мұқтаж. Мұндай сапалы жетекшілерді қалыптастыру үшін біздің елге қажетті білім беру саласында білім беру бизнесін құру және дамытуды жалғастыру қажет. Өркениетті деп жүрген алыс-жақын шет елдер тарихына көз салсақ, XX ғасырдың аяғына қарай олардың бірқатарында айтарлықтай білім реформалары жүрген. XX ғасырдың 2-ші жартысынан бастап өмірдің барлық саласына әлемдік кірігу (интеграция), мемлекетаралық аралас-құраластық (коммуникация) жалпыадамзаттық үрдіске айналды. Ал оның бүгінгі жалғасы жаһандану (глобализация). Осындай құбылыстар бел алған сайын ұлттық төлтумалық екінші кезекке кетеді. Бұндайда ұлттық рухы оянған ұлт қорғанысқа көшеді. Бұл орайда, кезінде Францияның тілге қатысты, Германия мен Израильдің этникалық тұтастанулырына қатысты, Англияның дәстүр тазалығына қатысты, Қытайдың экономиканы экономикалық ерекшеліктерге бейімдеуге қатысты, Ресейдің шіркеу арқылы ұлтты оятуға тырысушылығына қатысты, түрік-монғол халықтарының жазуды (әліпби) жаңғырта бастауына қатысты, т.б. мемлекеттік деңгейде жүргізіле бастаған шараларға ден қоюға болады. Өз ұлтын білімге, танымға ынтықтыру үшін олар біраз шаралар жасады. Мәселен, Ұлыбританияда «Үлгілі мектептер» деген атпен ұлттық бағдарлама қабылданды; Швецияда «Білім берудегі сапа»; Жапонияда «Рух биіктігі мен мәдениеттегі тереңдік» т.б. [4,173 б.]. Осы мақсатта белгілі дәрежеде құжаттар да қабылдадық. Бірақ, біздің ойымызша, осылармен қатар жүргізілуге тиіс бір нәрсені қалыс қалдырамыз. Ол жастарға этномәдени білім мен тәрбие беру. Сол арқылы оларға азаматтық білім беру ісін жолға қою, ұлттық рухтарын қалыптастыру, патриоттық тәрбие беру. Жас кезінен бастап «Отан» деген ұлы ұғымның Атамекен, Атажұрт, Атақоныс екенін ұқтыру.

Этномәдени ұғым білім мен тәрбие беру ұлттық сана, ұлттық рух қалыптастырады. Рухты адамға намыстылық, сергектік пен сезімталдық тән. Ал, біз болсақ бұл тұрғыда әлемдік деңгейге жету, үйрену, қабылдау қамында жүрміз. Осы мақсатта белгілі дәрежеде құжаттарда қабылдадық. Бірақ, біздің ойымызша, осылармен қатар жүргізілуге тиіс бір нәрсені қалыс қалдырамыз. Ол жастарға этномәдени білім мен тәрбие беру. Сол арқылы оларға азаматтық білім беру ісін жолға қою, ұлттық рухтарын қалыптастыру, патриоттық тәрбие беру. Жас кезінен бастап «Отан» деген ұлы ұғымның Атамекен, Атажұрт, Атақоныс екенін ұқтыру. Қазақстан әлемдік экономикалық кеңістікке енді, ол әлемдік аренада қалыптасқан нарықтық экономикасы бар ел ретінде танылды. Сондықтан да болашақ мамандар халықаралық стандартқа сай өркениетті, икемді, әлеуметтік жауапкершілікті жұмысшылар мен басқарушылар болуы қажет. Бүгін қазақстандық мектептер мен жоғары оқу орындары қазақстандық экономика, саясат, мәдениет, әлеуметтік өмірдің барлық секторлары үшін болашақ мамандар мен жетекшілер дайындай отыра, білім беру қызметтері нарығында айтарлықтай нәтижелі қызмет етеді. Қазақстанның мектептері мен жоғары оқу орындары түрлі білім беру жобаларына қатысып, жаһанданушы әлемде өздерінің түлектерінің бәсекеге қабілеттілігін көтеру мақсатында стратегиялар өңдеп, енгізуде. Қазақстандық білім беру батыстың білім беру процесінің үш сатылы үлгісіне жақындап келеді. Кредиттік технологиясы принциптерімен жетілдірілген оқу процесі өндіріс ұйымдастырушыларының жаңа ұрпағын дайындауға, тез өзгеріп отыратын әлемде тиімді шешім қабылдауға қабілетті, қоғамдық өмірдің түрлі салаларында профессионал дайындауға мүмкіндік береді. 1997 жылдан бастап, республика мектептерінде оқушылар мен жасөспірімдер арасында салауатты өмір салтына тәрбиелеудің Кешенді бағдарламасы жүзеге асуда. Бағдарламаның мақсаты өмір қауіпсіздігіне, адамгершілік-психологиялық компонентке, физикалық және психикалық өзін-өзі дамытумен қамтамасыз ету болып табылады. Бұл бағдарлама жастардың денсаулығын қорғау және келешекте оны сақтауға әсер ететін білім мен маңызды мәліметтер жинақтауына мүмкіндік жасайды. Салауатты өмір салтының әліппесін үйретуге тікелей бағытталған жүйенің енгізілуі өзінің жеке денсаулығын сақтау жауапкершілігін арттырады және балалар мен жастарда дені сау қажеттіліктерге деген мотивациялар тудыруға мүмкіндік береді.

Адамзатқа рухани саладағы терең дағдарыс, қоғамның әлеуметтік, материалдық және моральдық поляризациясының жедел процесі тән. Бүгінде адам өмірде рухани басшылықтың болмауы және дәстүрлі рухани құндылықтардың жоғалуы салдарынан дағдарыста. Жас ұрпақ қазір жеке тұлғаны дамытудағы басты фактор - рухты тәрбиелеуден айрылды. Жастар ортасы «қос мораль», моральдық саңырау және мінез-құлықтың «адамгершіленуімен» сипатталады. Жастардың бұқаралық атрибуттарға, негізінен Батыс мәдениетіне бағдарлануы орыс менталитетіне тән нағыз рухани, мәдени және ұлттық құндылықтарды төмендету арқылы кең көлемге ие болды. Бүгінгі таңда мұғалімдер қазіргі жас ұрпақты рухани-адамгершілік тәрбиелеудің маңыздылығын, білім беру жүйесіндегі жалпыадамзаттық құндылықтардың маңыздылығын жете түсінбейді, студенттердің рухани-адамгершілік дамуының басты ерекшелігі олардың жеке-дара жеке тұлғаларын қалыптастыру болып табылады, оны жеке іс-шаралар арқылы жүзеге асыру мүмкін емес, дегенмен әрқашан адамгершілік әдеттерді қалыптастыруға көңіл бөлінбейді. арнайы түрде ересектер ұйымдастырады. Адамдармен қарым-қатынаста адамгершілікті, адалдықты, толеранттылықты қалыптастыру міндеті оқу орнында да, жанұяда да тәрбие мен оқыту процесінің үнемі назарында болуы қажет. Мұның бәрі студенттердің рухани-адамгершілік білім беру жүйесін түбегейлі жетілдіру қажеттілігін растайды. Біздің ойымызша, студенттердің рухани-адамгершілік тәрбиесінің түбегейлі жақсаруына қол жеткізудегі басты назарды қазіргі білім беру мекемесіндегі рухани-адамгершілік білімнің мазмұнын, тәрбиелік, тәрбиелік, сыныптан тыс жұмыстардың студенттермен байланысын, сонымен қатар оның отбасымен қарым-қатынасын жақсартуға аудару қажет. Білімнің мазмұнын моральдық императив тұрғысынан қарастыру керек: қоғамның ізгілендірілуін, жеке тұлғаның рухани дамуын, жалпыадамзаттық құндылықтарды бөліп көрсету. Адамның рухани-адамгершілік дамуының басты шарты - өзін-өзі тану, оның даму процесі өзін-өзі тану және айналадағы шындықпен қарым-қатынасты түсіну болып табылады. Педагогикалық көшбасшылықтың міндеті - өзін-өзі тануды дамыту процесін жетілдіру. XX ғасырдың ғылыми ойы адамның ойлауына және оның өмірі, өмірі мен адам мұраттарына ерекше әсер етті. Әлем туралы түсінік түбегейлі өзгерді. Адамның санасында, қоршаған әлемді қабылдауда түбегейлі өзгерістер басталды. Қолданбалы ғылымдардың қарқынды дамуы гуманитарлық ғылымдардың қайта құрылуына үлкен әсер етті, олардың көпшілігі XXI ғасырдың қарсаңында жаратылыстану және гуманитарлық ғылымдардың тәжірибесін синтездеуге тырысты. XX ғасырдың басы алыс XVIII ғасырда мұраттары мен құндылықтары сақталған және

иррационалды және түсініксіз ХХ ғасыр жағдайында тамыр алмайтын адамдардың нигилизмі мен үмітсіздігі өсті. Бүгін, революциялық ғылыми жаңалықтардың куәсі бола отырып, біз адамзат бірқатар технологиялық сілкіністерді бастан өткердік. Діни парадигманы ғылыми парадигманың өзгеруі адамзат тарихында көптеген мындаған жылдар бойы қалыптасқан әлемнің эсхатологиялық моделінің жойылуына басты себеп болды. ХХІ ғасырдың жаңа діні болуға шақырылған ғылым бүгінде адам мен ғаламның үйлесімді байланысын қамтамасыз ете алмайды. Керісінше, «жаңа адамның» ғылыми дүниетанымы, ақыр соңында, адамның қалпына келуіне деген табиғи ықыласымен, оның ғарыштық ырғақтарға қатысуы туралы мәлідемесімен, әлемнің антропоцентрлік картинасының жойылуына әкелді. Жаңа адам ешқандай анықтаманы да, ерік-жігермен де, сезіммен де таппады. ХХ ғасырдың адамы өзінің сыртқы қажеттіліктеріне бағынуға тырысып, сыртқы әлемге қарсы шықты. Бірлік, 13 ғасырдағы адамдардың негізгі өмірлік ұстанымы ретінде, ХХ ғасырдың көпжақтылығымен алмастырылды. ХХІ ғасырдың басында ғылыми-технологиялық революция жаһанданудың қарқынды дамып келе жатқан процестеріне әкелді. «Ғаламдық экономика», «жаһандық экология» және «жаһандық білім» ұғымдары жоғары технологиялар мен Интернет әлеміне енді.

Қазіргі жаһандану процесіне қатысты әртүрлі және қарама-қайшылықтар бар, бірақ оны тоқтату мүмкін емес, өйткені ол қазірдің өзінде жүріп жатыр. «Жаһандану» терминін алғаш рет 1981 жылы американдық әлеуметтанушы Дж. Маклин қолданған. Сексенінші жылдардың ортасында жаһандану тұжырымдамасы кеңінен таралды. Британдық зерттеуші Р. Робертсон: «Жаһандану тұжырымдамасы әлемді сығуға да, жалпы әлемнің танымының күшеюіне де қатысты: нақты ғаламдық тәуелділікке және ХХ ғасырдағы ғаламдық тұтас хабардарлыққа» дейді. Содан кейін тағы бір британдық М. Уотерс жаһандануды «әлеуметтік және мәдени құрылымға география салған шектеулер әлсірейтін және адамдар бұл әлсіреу туралы көбірек білетін әлеуметтік процесс» деп анықтады.

Қазіргі кезде жоғары кластардың тарих, география, қоғам негіздері және басқа гуманитарлық пәндер оқулықтарын шығару жолға қойылған. Білім беру мазмұнын гуманизациялау мақсатында мектеп бағдарламасына секілді факультативті пәндер оқулықтарын енгізу мәселесі қарастырылуда. «Ұлттық дүниетаным», «Сөз өнері», «Абайтану», «История образования», «История казахской музыкой», «Шедевры восточной и казахской поэзии», «Памятники материальной культуры казахов», «Этнокультурология», «Уроки этики и этикета» және т.б. Білім беру философиясының негізгі идеясы мен оқытудың негізгі мақсаты адам және оның рухани қалыптасуы.

Қазақстан Республикасында білім беруді реформалау қоғамның әлеуметтік өмірдің демократиялық принциптеріне өтуімен болжанады, жобаланады. Бұл, өз кезегінде білім беру парадигмасы мен советтік кезеңдегі дүниетаным негіздерімен салыстыра отыра, жаңа үлгіні талап етеді. Қазақстандық білім беру жүйесіндегі реформалар бұл - өмірдің жақсаруына, жаңа формация ұрпағының тәрбиесі мен демократиялық идеялардың алға басуына бағытталған. Қазақстан Республикасы білім беру реформасы білім беру жүйесі мен студенттік өмірдің либерализациясын талап етеді, олар әлемдік білім беру процесіндегі елдер интеграциясына кәсіби қызмет пен өмір сапасын көтеру арқылы, жалпы экономикалық жеделдету арқылы бағытталған. Қазақстандағы білім беру реформасы бүгінгі таңда көптеген жаңашылдығымен ерекшеленеді, жекелеген – батыс білім беру жүйесі мен жобаларына бағыттауында, оқыту процестерінде инновациялық технологияларды енгізуінде және т.б. Дүниетанымның қалыптасуына келетін болсақ, бұл мәселе әлі толық талқыланбаған, талқылаудың тек алғашқы сатысында тұр. Білім беруді реформалаудың бағдарламалары мен тәжірибелерінде әлі де білімді дамыту, кәсіби дағдыларды өңдеу, өтпелі өмірге тез бейімделудің азаматтық жауапкершілігі мен икемділіктері туралы айтылады. Әрине, мұндай міндеттер дәлелденіп отыр, дегенмен қазіргі білім беруде дүниетанымдық параметр жетіспейді, оның ішінде – қазақстандық білім беру жүйесі де. Білім берудің кез-келген реформасы - бұл ең алдымен білім беру мазмұнының реформасы. Қалғанының бәрі білім беру формасының, жүйесінің, инфрақұрылымының өзгеруінде. Сондықтан жалпы білім беру мазмұнының реформасы – қазіргі жалпы білім беру реформаларының ең негізгісі және ең қиыны. Білімді құру, ақпаратты құру – білім беру тәсілдерін құру мен дамытудың экстенсивті жолы. Олардың интенсивті жолға ауысуы білім берудің басқа принциптерін қолдануда жүзеге асуы мүмкін. Осы бағытта біздің Республикамызда енді ғана бастау алған, іргелі және қолданбалы сипаттағы байсалды ғылыми зерттеулер жүргізу керек. Дәстүрлі халықтық мәдениеттің дүниетанымдық және дүниеге көзқарас принциптерін зерттеу және жандандыру қажет. Егемен еліміз демократия жолымен алға жүріп, әлемде өзіне лайықты орын алу үшін еңбектеніп келеді. Бүгінде жастар қоғамның қозғаушы күші ретінде озық идеялармен

қаруланып, еліміздің дамып, өркендеуіне лайықты үлес қосып келеді. Болашақта ел тізгінін ұстайтын, еліміздің әлемдік деңгейдегі бәсекеге қабілетті, экономикасы дамыған, өркениет көшінен лайық орын алатын, еліміздің қарқынды дамуына өзіндік үлес қосатын қоғамның негізгі белсенді күші жастар екені сөзсіз. Еліміздің ертеңі, мемлекетіміздің болашағы. Бүгінгі жас – ертеңгі ел тізгінін ұстайтын ел ағасы. Бүгінгі алдыңғы толқын аға буынның орнын басар, ізін жалғастырар артында өсіп келе жатқан жастар екені даусыз. Еліміздің ендігі дамуы мен өркендеуі, келешегі жастарға тікелей байланысты. Әрі білімді, бәсекеге барынша қабілетті, сонымен қатар дені сау яғни салауатты өмір салтын ұстануы алғы шарт болып табылады.

Қай мемлекеттің болсын ертеңі – білімді жастардың қолында екені даусыз. Сондықтан, ата-бабамыз «Бұлақ көрсең көзін аш» деп, тегін айтпаса керек. Қазіргі таңда тәуелсіз мемлекетімізде жастарға білім мен тәрбие беру, оларды барынша әлеуметтік тұрғыда қолдау, ел келешегіне өз үлесін қосатын азамат болып қалыптасуына барлық жағдай қарастырылған. Сондықтан, жастарымыз Тек қана «Алға!» деген ұранды ту етіп алға ғана ұмтылу керек. Қазіргі жаһандану заманында Қазақстан Республикасы – жастардың білім мен біліктілікке талпынып әрекеттенуін, еңбектеніп өсуін талап етіп отыр. Осы тұста Елбасының мына бір сөзін айта кетудің орны ерекше: «Еліңнің ұлы болсаң, еліңе жаның ашыса, азаматтық намысың болса, қазақтың мемлекетін нығайтып, көркеюі жолында терінді төгіп еңбек ет. Жердің де, елдің де иесі екенінді ұмытпа». [1, 273 б.]. Сондықтан, жастарға ЖОО-да білім беретін ұстаздар да ұлы мұрат жолында жалынды еңбек етуге даярмыз. Еліміздің болашағы жастардың еңбекқорлығына, талап-тілегіне, арман-мұратына байланысты. Олар ата-бабаларымыздан мұра болып келе жатқан құндылықтарымызды, тарихи дәстүрлерімізді жаңғыртып, оны алға ілгерілетіп қана қоймай, экономикасын, ғылымын да дамытуға, жігерлене ел үшін еңбектенуге міндетті. Ендеше жастар еңбек жолына түскенде ғана мемлекетті дамытуға үлес қоса алады. Отансүйгіш, патриот мемлекет жастары болмаған елдің болашағы бұлыңғыр.

Елбасының Нұрсұлтан Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауының – өткенді саралай отырып, Қазақстан жастары үшін, алдағы уақытта атқаратын міндеттерді белгілеп берді. Сондай-ақ, ел дамуының жаңа кезеңі мен тәуелсіздіктің үшінші онжылдығына бет бұрған тұста қоғамдағы ең ірі әлеуметтік топ – жастарға деген елбасының сенімі мен қамқорлығы олардың білім мен ғылымға деген құштарлығын одан әрі күшейтті. Осы тұста Елбасының Жолдауынан мынадай ұлағатты сөздерін айтуға болады: «Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек. Қазіргі әлемде жай ғана жаппай сауаттылық жеткіліксіз болып қалғалы қашан. Біздің азаматтарымыз үнемі ең озық жабдықтармен және ең заманауи өндірістерде жұмыс жасау машығын меңгеруге дайын болуға тиіс. Сондай-ақ балаларымыздың, жалпы барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет. Балаларымыз қазіргі заманға бейімделген болуы үшін бұл аса маңызды. Елбасының бұл сөздері білім беру саласының әрбір қызметкеріне жол көрсетуші болып табылатыны анық. Біздің жұмысымыздың басты нәтижесі – жас түлекті тәрбиелеп, білімді, сапалы, саналы азамат ретінде қалыптастыру болып табылмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Брызгалина Е.В. Наука и образование: современные тренды в глобальном мире // *Философия образования*. - №6 (45). – 2012. – с. 11-19.
2. Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века. 2.1. Философия образования: статус, проблемы, перспективы. - М.: Интердиалект, 1997. С.81.
3. Семенов, А. Н. Восток и Запад: два типа исторического сознания / А. Н. Семенов // *Путь Востока. Традиции освобождения : докл. III Молодежной науч. конф. по проблемам философии, религии, культуры Востока*. - Вып. 4. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2000. – С. 48.
4. Семенов, Н. С. Философские традиции Востока: учеб. пособие / Н.С. Семенов. – Мн.: ЕГУ, 2004. – 304 с. 74. Фромм Э. Душа человека: Перевод. – М.: Республика, 1992. – 430 с.
5. Ефремов И.А. Собрание сочинений в шести томах. Том 3. Туманность Андромеды. Звездные корабли. Сердце Змеи. – М.: Советский писатель, 1992. – С. 2015
6. Кулешова Г.М. Инновация как новая философия образования // *Интернет-журнал «Эйдос»* - См. <http://www.eidos.ru/journal/2005/0910-20.htm>

References:

1. Bryzgalina E. V. *Science and education: modern trends in the global world // philosophy of Education*. - №6 (45). – 2012. - pp. 11-19.
2. Gershunsky B. S. *philosophy of education for the XXI century. 2.1. philosophy of education: status, problem, perspective*. Moscow: Interdialect Publ., 1997. P. 81.
3. Semenov A. N. *Vostok and Zapad: two types of historical consciousness / A. N. Semenov // the way of Vostok. Traditions of liberation: docl. III Young Science. conf. on the problems of philosophy, religion, culture of the East. "Come on."* 4. - SPB.: St. Petersburg Philosophical Society, 2000. - P. 48.
4. Semenov, N. S. *philosophical traditions of the East: ucheb. "I don't know," he said*. - Mn.: Seeding, 2004. - 304 P. 74. *Fromm E. Dusha manoveka: translation*. Moscow: Respublika publ., 1992. - 430 P.
5. Efremov I. A. *collection of documents in six volumes. Volume 3. Andromeda's Nebula. Starships. The Heart Of Zmei*. Moscow: Sovetsky pysatel publ., 1992-p. 2015
6. Kuleshova G. M. *innovations as a new philosophy of Education // online magazine "Eidos" - CM*. <http://www.eidos.ru/journal/2005/0910-20.htm>

УДК 378:338(574)
МРНТИ: 06.81.23

З.Н. Нурлигенова¹ А.С. Сағатова²

¹*м.п.н., старший преподаватель старший преподаватель,
Карагандинский государственный технический университет,
г. Караганда, Казахстан,*
²*к.ф.с.н., старший преподаватель старший преподаватель,
Карагандинский государственный технический университет,
г. Караганда, Казахстан*

ВЛИЯНИЕ ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИИ НА РАЗВИТИЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

*Времена меняются, и мы меняемся вместе с ними.
Гораций.*

Аннотация

В условиях роста конкуренции на международном рынке образовательных услуг интернационализация системы казахстанского образования и привлечение большего числа иностранных студентов продолжает оставаться важной стратегической задачей. В статье раскрыты основные аспекты интернационализации системы высшего образования в Республике Казахстан. Следовательно, повысилась социальная роль образования: от его направленности и эффективности сегодня во многом зависят перспективы развития человечества. В последнее десятилетие мир изменяет свое отношение ко всем видам и элементам образования. Образование, особенно высшее, рассматривается как главный, ведущий фактор социального, политического и экономического прогресса. Отмечено, что качественная стратегия интернационализации отечественной системы образования, основанная на передовом международном опыте с учетом национальных приоритетов, несомненно, влияет как на повышение конкурентоспособности выпускников казахстанских ВУЗов на мировом рынке труда, так и на конкурентоспособность казахстанской экономики в целом.

Ключевые слова: высшее образование, интернационализация, университет, академическая мобильность, конкурентоспособность

З.Н. Нурлигенова¹ А.С. Сағатова²

¹*п.ғ.м., аға оқытушы, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті
Қарағанды қ., Қазақстан*
²*ф.с.ғ.к., аға оқытушы, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУДІ ДАМУҒА ИНТЕРНАЦИОНАЛДАНДЫРУДЫҢ ӘСЕРІ

*Уақыт өзгереді, біз онымен бірге өзгереміз.
Гораций.*

Аңдатпа

Білім беру қызметтерінің халықаралық нарығында бәсекелестіктің өсуі жағдайында қазақстандық білім беру жүйесін интернационалдандыру және шетелдік студенттердің көптеп тарту маңызды стратегиялық міндет болып қала береді. Мақалада Қазақстан Республикасындағы жоғары білім беру жүйесін интернационалдандырудың негізгі аспектілері ашылған. Демек, білім берудің әлеуметтік ролі артты: оның бағыттылығы мен тиімділігіне бүгінгі таңда адамзаттың даму болашағы байланысты. Соңғы онжылдықта әлем білім берудің барлық түрлері мен элементтеріне өз көзқарасын өзгертуде. Білім, әсіресе жоғары, әлеуметтік, саяси және экономикалық прогрестің басты факторы ретінде қарастырылады. Ұлттық басымдықтарды ескере отырып, алдыңғы қатарлы халықаралық тәжірибеге негізделген отандық білім беру жүйесін интернационалдандырудың сапалы стратегиясы қазақстандық жоғары оқу орындары түлектерінің әлемдік еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға да, әрі тұтастай алғанда қазақстандық экономиканың бәсекеге қабілеттілігіне де ықпалы аталынып өтілген.

Кілт сөздері: жоғары білім, интернационалдандыру, университет, академиялық ұтқырлық, бәсекеге қабілеттілік

Z.N. Nurligenova¹ A.S. Sagatova²

*¹Master of Pedagogic sciences, Senior Lecturer, Karaganda State Technical University,
Karaganda, Kazakhstan*

*²Candidate of Philosophical Sciences, Senior Lecturer, Karaganda State Technical University,
Karaganda, Kazakhstan*

INFLUENCE OF INTERNATIONALIZATION ON THE DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

*Times are changing, and we are changing with them.
Horace.*

Abstract

In the context of increasing competition in the international market of educational services, the internationalization of Kazakhstan's education system and attracting more foreign students continues to be an important strategic task. The article reveals the main aspects of the internationalization of higher education in the Republic of Kazakhstan. Consequently, the social role of education has increased: the prospects for the development of mankind today largely depend on its focus and effectiveness. In the last decade, the world is changing its attitude towards all types and elements of education. Education, especially higher education, is considered as the main, leading factor in social, political and economic progress. It is noted that the qualitative strategy of internationalization of the domestic education system, based on the best international experience, taking into account national priorities, undoubtedly affects both the competitiveness of graduates of Kazakh Universities in the world labor market and the competitiveness of the Kazakh economy as a whole.

Key words: higher education, internationalisation, university, academic mobility, competitiveness

В современных условиях одним из ключевых показателей оценки развития страны является индекс человеческого развития, в котором кроме уровня жизни и долголетия особое внимание уделяется уровню грамотности и образованности населения исследуемого государства. На эти показатели, безусловно, оказывает влияние система высшего образования, высокий уровень которой определяет дальнейшее развитие общества. Совсем недавно образование рассматривалось как сумма

знаний, навыков и умений, полученных в результате обучения в учебных заведениях и реже – самостоятельно. Сегодня, образование – это отрасль экономики, хозяйства страны, которая включает в себя организации, учреждения, предприятия, обеспечивающие обучение, передачу знаний, выпуск учебной литературы. Следовательно, высшее образование оказывает прямое влияние на конкурентоспособность экономики страны в целом посредством подготовки квалифицированных кадров, а также развитию целостной, творческой личности, что является одним из главных факторов оптимального функционирования экономики страны. На данный момент, оценка уровня развития страны определяется, также образованностью её граждан. Усовершенствование системы высшего образования – это прямой путь к положительным изменениям в обществе, а также к дальнейшему прогрессивному его функционированию.

Как известно в настоящее время происходят изменения в политической, экономической, культурной сферах человеческой жизни, в связи с этим реформирования затрагивают и высшее образование, периодически требуя его обновления. Сегодня уже всем ясно: в «новое» время со старыми стандартами «войти» нельзя. Как показала массовая практика, задача формирования новой личности неосуществима традиционными подходами к образованию, поэтому введение новых образовательных стандартов – это веяние времени. Новый стандарт отличается реализацией системно-деятельностного подхода в обучении, где позиция обучаемого – активная, где он выступает в роли инициатора и творца, а не пассивного слушателя. В стандартах нового поколения во главу угла ставятся не знания, умения, навыки, а универсальные учебные действия – умения учиться самостоятельно. Важным является не «багаж» знаний, накопленный за время обучения, а умение им пользоваться.

Качественное преобразование высшего образования является одним из основных элементов становления суверенитета нашего государства, его реальной политической и экономической независимости. Развитие высшего профессионального образования тесно увязано с проблемами развития общества и обусловлено следующими социально-экономическими закономерностями:

- переход общества на рыночную экономику, вследствие чего изменился характер производительных сил и производственных отношений, изменился социальный статус субъектов производства;
- рост наукоемких производств, для эффективной организации которых потребовался в основном персонал с высшим профессиональным образованием;
- увеличение объема научной и технической информации почти вдвое за последние пять лет и прогнозируется обновление информации каждые три года;
- быстрая смена технологий, вызвавшая моральное устаревание производственных мощностей и обнаружившая недостаточный уровень квалификации специалистов;
- интегративный характер научных исследований, проводимых на стыке различных наук и синтезе предметных областей знаний;
- активное использование современных информационно-коммуникационных технологий как средств интеллектуальной деятельности, обуславливающих автоматизацию как физического, так и умственного труда.

В современном обществе образование стало одной из самых обширных сфер человеческой деятельности. Так, на начало 2018/2019 учебного года в Республике Казахстан действует 128 высших учебных заведений (ВУЗ) с учетом филиалов. Государственными по форме собственности являются 45 ВУЗов, частными – 79 ВУЗов и с иностранной формой собственности – 4 ВУЗа. Общая численность студентов составляет 542458 человек, численность студентов в текущем учебном году, по сравнению с прошлым учебным годом, увеличилась на 9,3%.

Численность штатного профессорско-преподавательского состава составляет 38275 человек, в том числе по совместительству работает 5630 преподавателей. Ученую степень доктора наук имеют 8,4% сотрудников из общего профессорско-преподавательского состава, кандидата наук – 33,7%, звание профессора – 6% и доцента – 14,8%. Число преподавателей, имеющих академическую степень магистра, составляет 12337 человек или 32,2%, доктора философии (PhD) и доктора по профилю – 2379 человек или 6,2% [1].

По статистическим данным, представленных в «Национальном докладе о состоянии и развитии системы образования Республики Казахстан (за годы независимости)», уровень образования населения Казахстана сравнительно высок и приближается к среднему уровню стран – членов ОЭСР (Организация экономического сотрудничества и развития). Среди взрослого населения в возрасте 25

лет и выше около 40% имеют среднее образование как наивысший уровень полученного образования, 30% – диплом об окончании колледжа и 25% – высшее образование. По данным Комитета по статистике Министерства национальной экономики РК в 2017/2018 учебном году контингент ВУЗов Казахстана составил 534 421 обучающихся, из них по программам бакалавриата – 496 209, магистратуры – 34 609 (научно-педагогическое направление – 19 431 чел., профильное – 15 178 чел.), докторантуры PhD – 3 603 человек (таблица. 1.)

Таблица 1. – Казахстан: контингент ВУЗов, человек [2, с. 15]

Уровень образования	Учебный год				
	2014-2015	2015-2016	2016-2017	2017-2018* по 122 ВУЗам	2018-2019* данные ЕСУВО по 115 гражданским вузам
Бакалавриат	477 387	459 369	477 074	496 209	479 914
Магистратура	32 527	29 882	32 893	34 609	36 720
Докторантура	2 063	2 288	2 710	3 603	4 937
Всего	511 977	491 539	512 677	534 421	521 571

В динамике пяти лет зафиксирован рост показателя профессорско-преподавательского состава (ППС) ВУЗов. По данным Единой системы управления высшим образованием (ЕСУВО) в 2018/2019 учебном году преподавательскую деятельность осуществляют 50 735 человек, из них штатных – 40 594. Качественный состав ППС ВУЗов на 2018/2019 учебный год по данным ЕСУВО (показатель острепенности) составил 44,7% (по 115 гражданским ВУЗам). Качественный состав профессорско-преподавательского состава высших учебных заведений Республики Казахстан за 3 года представлен в таблице 2.

Таблица 2. – Казахстан: показатели острепенности ППС вузов, человек/% [3, с. 16]

	2015-2016 уч.г.		2016-2017 уч.г.		2017-2018 уч.г.	
	Кол-во, чел	доля, %	Кол-во, чел	доля, %	Кол-во, чел	доля, %
Всего ППС	38 087	100	38 241	100	38 212	100
Из них:						
докторов наук	3 568	9,4	3 499	9,2	3 251	8,5
кандидатов наук	14 239	37,4	14 023	36,7	13 276	34,7
Докторов философии (PhD)	1 133	3	1 562	4	1 854	5
Докторов по профилю	139	0,4	175	0,5	208	0,5
магистров	10 082	26,5	11 135	29,1	12 098	31,7
Общий показатель острепенности (п.1-4)	19 079	50,1	19 259	50,4	18 589	48,7
другие	8 926	23,4	7 847	20,5	7 847	19,6

Следовательно повысилась социальная роль образования: от его направленности и эффективности сегодня во многом зависят перспективы развития человечества. В последнее десятилетие мир изменяет свое отношение ко всем видам и элементам образования. Образование, особенно высшее, рассматривается как главный, ведущий фактор социального, политического и экономического прогресса. Причина такого внимания заключается в понимании того, что наиважнейшей ценностью и основным капиталом современного общества является человек, способный к поиску и освоению новых знаний и принятию нестандартных решений. В связи с этим необходимо отметить отечественные образовательные традиции, доказавшие свою эффективность:

- высокая степень ответственности государства за образование;
- социальная направленность образования (на социально значимые результаты образовательной деятельности);
- знаниевая традиция в содержании образования;
- опыт репродуктивного, иллюстративно-объяснительного типа обучения;
- идеи и опыт развивающего образования;

- опыт развития творческих познавательных способностей обучаемых через организацию проблемного обучения;
- опыт естественнонаучного образования;
- опыт нравственного воспитания.

В настоящее время ключевым трендом развития высшего и послевузовского образования Казахстана является интернационализация ВУЗов. Участие научно-педагогического и студенческого сообщества в международных проектах, академическая мобильность студентов и преподавателей, а также другие факторы содействуют интеграции казахстанской высшей школы в мировое образовательное пространство. Появившись в конце XX века, феномен интернационализации высшего образования в настоящее время становится одним из важнейших направлений развития национальных систем образования и образовательных организаций во всём мире. На национальном уровне активно разрабатываются стратегии интернационализации, призванные решить ряд важных политических, экономических и культурных задач, а также обеспечить академическое развитие, положительные изменения образовательного процесса и университетской среды. Международное сотрудничество Казахстана в области образования осуществляется в соответствии с законодательством страны и международными договорами. Международное сотрудничество представлено соответствующей законодательной базой. Это правовая база ООН: Всеобщая декларация прав человека (1948 г.), Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах (1966 г.), Конвенция о борьбе с дискриминацией в области образования (1960 г.), Рекомендации МОТ/ЮНЕСКО о положении учителей (1966 г.), Всемирная Декларация о высшем образовании для XXI века: подходы и практические меры (1998 г.). Вопросы интернационализации университетов стран-участниц Болонского процесса регулируются документами Совета Европы. Это Европейская Конвенция об эквивалентности дипломов, ведущих к доступу в университеты (ETS № 15) (1953 г.), Европейская Конвенция об эквивалентности университетских периодов обучения (1956 г.); Европейская Конвенция об академическом признании университетских квалификаций (1959 г.), Европейское Соглашение о продолжении выплаты стипендий учащимся, обучающимся за рубежом (1969 г.), Конвенция о признании квалификаций, относящихся к высшему образованию в европейском регионе (1997 г.) и др. Основу взаимодействия в рамках научно-образовательного процесса составляет следующая нормативная база СНГ – Соглашение о сотрудничестве в области образования (1992 г.), Соглашение о сотрудничестве в области подготовки научных и научно-педагогических кадров и нострификации документов об их квалификации в рамках СНГ (1992 г.), Соглашение о сотрудничестве по формированию единого (общего) образовательного пространства СНГ (1997 г.), Модельный закон об образовании (принят на 13-ом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ (1999 г.).

На региональном уровне одним из успешных проектов интернационализации образования стало сотрудничество государств-членов Шанхайской организации сотрудничества (ШОС). Проект Университеты ШОС направлен на развитие интеграционных процессов в образовании, науке и технологиях с учетом лучших национальных традиций. Начало созданию Центрально-Азиатской зоны высшего образования способствовала Таразская декларация, принятая в 2007 году. Одним из ярких примеров взаимодействия является проект «Центрально Азиатская Платформа Образования», реализуемый в рамках Европейской Образовательной Инициативы для Центральной Азии. Цель проекта – расширение сотрудничества между Европейским Союзом и Центральной Азией. Под эгидой проекта в июне 2017 года в г.Астана прошло Второе совещание министров образования стран Европейского Союза и Центральной Азии. Главным итогом встречи стало принятие Астанинской Декларации, заложившей новый этап в процесс укрепления связей между странами Центрально-Азиатского региона и Европейского Союза.

В целях дальнейшего развития системы высшего образования интернационализация продолжает оставаться в списке основных направлений развития провайдеров высшего образования. Интернационализация способствует устойчивому развитию высшего образования на национальном уровне и, следовательно, формированию конкурентоспособного человеческого капитала. Несмотря на то, что интернационализация остается центральным стратегическим направлением ВУЗов, многие стейкхолдеры в сфере высшего образования все еще имеют смутное представление о данном феномене. Каждый из них интерпретирует данное понятие по-своему, при чем большинство лиц понимают интернационализацию исключительно как привлечение иностранных студентов. Однако, следует понимать интернационализацию как процесс интеграции международных, межкультурных и

глобальных перспектив в систему высшего образования и, таким образом, улучшения качества образования и исследования. Данный процесс включает мобильность студентов и профессорско-преподавательского состава, разработку совместных образовательных программ, дипломов, массовые открытые онлайн-курсы (МООС), совместные исследовательские проекты. Таким образом, интернационализация увеличивает доступность, инновационность высшего образования, обеспечивает появление международных стандартов, расширяет и укрепляет международное сотрудничество. В ВУЗах-лидерах мирового рейтинга университетов QS WUR деятельность по интернационализации ВУЗа включает множество направлений развития – от разработки стратегического плана развития вуза до предоставления дистанционного обучения [4, с. 298]. Интернационализация высшего образования положительно сказывается как на локальном (ВУЗ), так и на национальном уровнях (страна). Благодаря интернационализации высшего образования увеличивается количество иностранных студентов, которые в свою очередь повышают Валовой внутренний продукт (ВВП) страны и способствуют открытию новых рабочих мест. Привлечение иностранных студентов также является механизмом повышения привлекательности страны на мировой арене, в результате идет приток большего числа туристов.

Стержневым направлением государственной политики интернационализации является развитие академической мобильности студентов. Всего за 2017 г. вузами были направлены для обучения за рубеж 2 495 студентов, что в 2,6 раза превышает тот же показатель за 2016 г. Данный показатель обеспечивает реализацию задачи «Обеспечение качества внешней мобильности» Стратегии академической мобильности в РК на 2012-2020 гг.: наблюдается ежегодный рост контингента студентов, выезжающих в страны ЕПВО (Европейское пространство высшего образования) на один период обучения, на 50% [5]. Однако это значительно малая доля от общего числа студентов в 2017 г. – только 0,5%

Большая работа в этом направлении ведется Центром международного сотрудничества и академической мобильности Карагандинского государственного технического университета (КарГТУ). Координатор программ по академической мобильности обучающихся организует работу Комиссии по проведению конкурса среди обучающихся. По итогам конкурса заключается договор с учетом аккредитованности ВУЗа-партнера и его образовательных программ. Процедура приема обучающихся из других высших учебных заведений, признания и зачета кредитов, освоенных в ходе академической мобильности, реализуются согласно «Правилам организации учебного процесса по кредитной технологии обучения», утвержденных приказом Министра образования и науки Республики Казахстан от 20 апреля 2011 года №152, Концепции академической мобильности обучающихся высших учебных заведений РК (МОН РК, 19.01.11 г.), Положению о порядке перезачета кредитов по типу ECTS от 05.09.2011 г.

В 2015 г. для обучения в Карагандинский государственный технический университет были привлечены 6 студентов из Хашимитского королевства Иордании по специальностям «Строительство» – 5 человек, «Нефтегазовое дело» – 1 человек. Для обеспечения дальнейшего привлечения иностранных студентов в КарГТУ в 2016 г. была проведена совместная работа с Казахским Национальным университетом им. Аль-Фараби по приему студентов в соответствии с соглашением между Правительствами Республики Казахстан и Исламской Республики Афганистан о сотрудничестве в области образования (от 22 ноября 2009 г). Для обучения на 2016/2017 учебный год было принято 15 студентов, которые предварительно прошли foundation курсы (подготовительные языковые курсы) в КазНУ им. Аль-Фараби [6, с. 27].

В результате положительного опыта обучения данных студентов на 2017/2018 учебный год было привлечено дополнительно 30 студентов из Исламской Республики Афганистан. В разрезе факультетов контингент иностранных студентов из этой страны по состоянию на 1 ноября 2018 г. составляет 43 студента. В разрезе специальностей: «Строительство» – 26 человек, «Транспорт, транспортная техника и технологии» – 2 человека, по специальностям «Информатика» – 9 человек, «Информационные системы» – 5 человек, «Вычислительная техника и программное обеспечение» – 1 человек. Карагандинский государственный технический университет оказывает поддержку по обеспечению трансфера студентов (приобретение проездных билетов, визовая поддержка совместно с миграционной службой ДВД Карагандинской области, МОН РК, МИД РК и Посольством Исламской республики Афганистан в Казахстане). Также в 2017 году 5 студентов из Таджикистана были приняты на обучение согласно межправительственному соглашению в сфере образования и науки для обучения по специальностям «Электроэнергетика», «Системы информационной безопасности»,

«Архитектура», «Информационные системы». На 2018/2019 год были приняты 2 граждан Украины в соответствии с Соглашением между Министерствами образования и науки двух стран о сотрудничестве в области образования и науки от 2010 года для обучения в целевой магистратуре по специальности «Металлургия» [7, с. 28]. Отсюда следует, что с точки зрения общества, образованный человек – это самообразовывающаяся личность, нацеленная на развитие своих творческих способностей. В качестве цели высшего образования задается субъект, активный культурно исторический творец, способный включаться в современную культуру и социально ценную деятельность по ее обновлению. С позиции личности целью образования выступает индивидуальность, осознающая свою уникальность, автономность и суверенность, имеющая персональные образовательные запросы и учебные интересы, способная брать ответственность за свой образовательный потенциал, обладающая правом на проявление субъективности, на собственную траекторию освоения выбранного учебного содержания.

Таким образом, решающими факторами развития конкурентоспособного университета, повышения качества подготовки специалистов являются: развитие интернационализации образования и внедрение системы менеджмента качества образования, соответствующей международным стандартам. Интернационализация высшего образования создает новые возможности, способствует получению доступных знаний, внедрению инновационных методов работы в системах высшего образования, улучшает взаимопонимание между различными народами и культурами, способствует воспитанию нового поколения, подготовленного к жизни и работе в международном информационном сообществе. Реформы в системе высшего образования призваны вывести Казахстан на передовые позиции в мире, обеспечить будущее казахстанской нации, достойную жизнь каждому гражданину.

Список использованной литературы:

- 1 *Высшие учебные заведения Республики Казахстан на начало 2018/2019 учебного года [электронный ресурс]. – <https://www.zakon.kz/4956570-vysshie-uchebnye-zavedeniya-respubliki.html> (Дата обращения: 26.11.2019).*
- 2 *Аналитический отчет по реализации принципов Болонского процесса в Республике Казахстан, 2018 год. – Астана: Центр Болонского процесса и академической мобильности МОН РК, 2018. - 64 с.*
- 3 *Там же.*
- 4 *Национальный доклад о состоянии и развитии системы образования Республики Казахстан (по итогам 2017 года) / Сост. Е. Нурланов, М. Амангазы, Г. Ногайбаева, А. Ахметжанова, Г. Карбаева, М. Даулиев, Е. Коротких, Д. Абдрашева, М. Шакенова, А. Дуйсенгали, Н. Касымбекова. – Астана: АО «ИАЦ», 2018. – 434 с.*
- 5 *Стратегия развития академической мобильности в РК, 2012 [электронный ресурс]. – http://enickazakhstan.kz/images/doc/akadem_mobilnost/strategia-acad-mob-2020.pdf (дата обращения: 12.09.2019).*
- 6 *Анализ со стороны руководства. – Караганда: Изд-во КарГТУ, 2018. – 63 с.*
- 7 *Там же.*

References:

- 1 *Higher educational institutions of the Republic of Kazakhstan at the beginning of the 2018/2019 academic year [electronic resource]. – <https://www.zakon.kz/4956570-vysshie-uchebnye-zavedeniya-respubliki.html> (Accessed: 26.11.2019).*
- 2 *Analytical report on the implementation of the principles of the Bologna Process in the Republic of Kazakhstan, 2018. - Astana: Center for the Bologna Process and Academic Mobility of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, 2018. - 64 p.*
- 3 *Ibid.*
- 4 *National report on the state and development of the education system of the Republic of Kazakhstan (based on the results of 2017) / Comp. E. Nurlanov, M. Amangazy, G. Nogaibayeva, A. Akhmetzhanova, G. Karbayeva, M. Dauliyev, E. Korotkikh, D. Abdrasheva, M. Shakenova, A. Duysengali, N. Kasymbekova. - Astana: JSC "IAC", 2018. - 434 p.*
- 5 *Strategy for the development of academic mobility in the Republic of Kazakhstan, 2012 [electronic resource]. – http://enickazakhstan.kz/images/doc/akadem_mobilnost/strategia-acad-mob-2020.pdf (accessed 12.09.2019).*
- 6 *Management review. - Karaganda: Publishing house of KarSTU, 2018. - 63 p.*

7 Ibid.

МРНТИ 11.25.09
УДК 794.07

Кайыркен Адиев¹

¹PhD докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева
(Нур-Султан, Казахстан)

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ КАЗАХСКО-РУССКИХ ОТНОШЕНИЙ XVI-НАЧАЛА XVIII вв. ⁶

Аннотация

В статье анализируется развитие казахско-русских отношений XVI-XVIII вв. Особенность казахско-русских дипломатических связей заключается в осуществлении активной и взвешенной внешней политики. Интерес Русского государства к Казахстану особенно возрос со 2-й половины XVI в., после установления торговых и дипломатических отношений Русского государства со среднеазиатскими ханствами. Дипломатические связи достигли значительного уровня и развивались во второй половине XVII века между Казахским ханством и Русским государством. В начале 30-х годов XVIII века усиливается стремление Казахстана к упрочению связей с Россией. Причиной стала возросшая агрессивность со стороны соседних государств. Анализируя историю казахско-русских отношений XVI-XVIII вв., подчёркивается, что все еще не изучены много архивных документов, есть много нераскрытых страниц.

Ключевые слова: Казахское ханство, международные отношения, развитию казахско-русских отношений, дипломатические и торговые связи, посольство Кулмухамеда, Российская дипломатия, архивы, Русское государство.

Қайыркен Әдиев¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті PhD докторанты
(Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

ҚАЗАҚ-ОРЫС ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ XVI ҒАСЫР МЕН XVIII ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ДАМУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Мақалада XVI-XVIII ғғ. қазақ-орыс қатынастарының дамуы талданады. Қазақ-орыс дипломатиясының ерекшеліктері оның билеушілерінің белсенді және салмақты сыртқы саясат пен дипломатиясын жүзеге асыруда жатыр. Орыс мемлекетінің Қазақстанға деген қызығушылығы әсіресе XVI ғасырдың II жартысынан бастап, Орыс мемлекетінің Орта Азия хандықтарымен сауда және дипломатиялық қатынастары орнағаннан кейін өсті. Дипломатиялық байланыстар біршама өз деңгейіне жетіп, Қазақ хандығы мен Орыс мемлекеті арасындағы барыс-келіс XVII ғасырдың екінші жартысында кең өріс алды. XVIII ғасырдың 30-жылдарының басында Қазақстанның Ресеймен байланысты нығайтуға ұмтылысы күшейе түсті. Мұның басты себебі көрші мемлекеттердің басқыншылық әрекеттерінің артуы болған болатын. XVI-XVIII ғғ. қазақ-орыс қатынастары тарихын талдай отырып, әлі деп көптеген қырлары зерттелмегендігіне тоқтала отырып, көптеген ашылмаған беттер бар екендігі, әлі де көптеген мұрағаттық құжаттарды зерттеу қажет екендігі айтылған.

Кілтті сөздер: Қазақ хандығы, халықаралық қатынастар, қазақ-орыс қатынастары дамуы, дипломатиялық және сауда байланыстары, Құлмұхамед елшілігі, орыс дипломатиясы, архивтер, Орыс мемлекеті.

⁶ Работа выполнена при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан (Грант № AP08052825).

Kairken Adiyet¹

¹PhD student of L.N.Gumilyov Eurasian National University
(Nur-Sultan, Kazakhstan)

HISTORY OF KAZAKH-RUSSIAN RELATIONS OF THE XVI-XVIII CENTURIES

Abstract

The article analyzes the development of Kazakh-Russian relations of the XVI-XVIII centuries. The peculiarity of Kazakh-Russian diplomatic relations is the implementation of an active and balanced foreign policy. Russian state's interest in Kazakhstan has especially increased since the 2nd half of the XVI century, after the establishment of trade and diplomatic relations between the Russian state and the Central Asian khanates. Diplomatic relations reached a significant level and developed in the second half of the XVIII century between the Kazakh khanate and the Russian state. In the early 30s of the XVIII century, Kazakhstan's desire to strengthen ties with Russia is growing. The reason was the increased aggressiveness on the part of neighbouring States. Analyzing the history of Kazakh-Russian relations of the XVI-XVIII centuries, it is emphasized that many archival documents have not yet been studied, there are many undisclosed pages.

Keywords: Kazakh khanate, international relations, development of Kazakh-Russian relations, diplomatic and trade relations, Embassy of Kulmukhamed, Russian diplomacy, archives, Russian state.

Завоевание Казанского, Астраханского ханств и Ногайской орды приблизило границы Русского государства и Казахского ханства, способствовало установлению дипломатических и торговых связей между ними. Казахско-русские отношения развивались в XVII и начале XVIII веков. То есть отношения Российской империи с Казахским ханством начали формироваться постепенно с XVI века. Русские цари, а затем и императоры уделяли большое внимание этому направлению. Они были заинтересованы не только во владении территорией в регионе, но и в развитии торгово-экономических отношений. Целью дипломатических отношений Казахского ханства с российским государством было установление и развитие добрососедских отношений.

Первые тесные контакты Казахского ханства с русскими царями прослеживаются еще до конца XVI века. Казахский хан Таукель В 1594 году в Москву приехал посольство Кулмухамеда, а затем в 1595 году к Таукелю приехал посол из Москвы Вельямин Степанов [1, с. 3-5]. В 1594 году казахский хан Таукель отправил посольство во дворец тогдашнего царя Московского Федора Иоановича. Его возглавил посол Кулмухамед. Сегодня Кулмухамеда можно назвать первым официальным послом Казахстана в России [2, с. 3].

Правители двух стран были заинтересованы в развитии казахско-русских отношений. «Федор Иванович вместе с Кулмухаммедом послал к Таукел-хану татарского переводчика Вельямина Степанова с грамотой. В письме, написанном в марте 1595 года, царь объявил, что он примет хана в качестве одного из своих подданных и даже отправит ему огнестрельное оружие, но он ... подчинения Сибирскому хану Кучуму»[3, с.104].

В письме русского царя Федора Ивановича к Таукел-хану через Тевкелева говорится: «Отныне, по милости Божией, твой сын будет править двумя ордами (казахской и калмыцкой) подряд». Русский царь упомянул, что казахский хан правил калмыцким народом. Русский ученый Илья Златкин не отрицает подчинения ойратских племен казахам [4, с. 56].

Российское государство, которое добилось значительных успехов в экономическом и политическом развитии, поддерживало торговлю на своих восточных границах. Конечно, у него также была политическая цель. Россия хотела сделать Казахское ханство своим союзником в борьбе с сибирским ханом Кучумом. В 1569-1573 годах русские послы Семен Мальцев и Третьяк Чебуков посетили Казахское ханство. В 1569 году посол Семен Мальцев, посланный русским царем Иваном IV, сообщил русскому царю: «Хан Хахназар, князь Шыгай, казахские полчища князя Шалыма и 20 князей пришли к ногаям и сражались».

Распад Ногайского союза, который занимал большую территорию между российским государством и Казахским ханством, часть которого присоединилась к Казахскому ханству, а часть была подчинена русскому царю, приблизила границы расширяющегося российского государства к Казахскому ханству. Это привело к изменению внешней политики казахского хана Хакназара. В 1573

году русское посольство во главе с Третьяком Чебуковым было отправлено к хану Хакназару. Третьяк Чебуков был одним из первых послов Российской империи, отправленных непосредственно в казахские степи. В 1571 году посольство было направлено в киргиз-кайсацкую орду под предводительством Третьяка Чебукова.

Иван Грозный поставил цель перед послом не только установление прямых контактов между Россией и Казахским ханством, но и установление военного союза в борьбе против сибирского хана Кучума. К сожалению, связь посольства не удалась и не достигла своей цели [5, с.61]. Во второй половине XVI века торговые отношения с Казахстаном и Средней Азией осуществлялись братьями Строгановыми, русскими купцами. Это первые шаги в успехе торгово-экономической политики российского государства.

Австрийский дипломат Зигмунд Герберштейн писал: «Одним из первых государств, установивших дипломатические отношения с Казахским ханством, был московский князь Василий III». Однако никаких конкретных архивных документов по этим дипломатическим контактам обнаружено не было. Это правда, что дипломатические отношения между Казахским ханством и российским государством существовали во времена правления Касым хана. Во времена правления Касым хана Казахское ханство стало известно как независимое государство в Западной Европе и России. «При Касым-хане Казахское ханство постепенно вступало в международные отношения.

Одним из первых государств, установивших дипломатические отношения с Казахским ханством, было Великое княжество Московское во времена правления великого князя Василия III (1505-1533). Согласно царским архивам, Касым-хан имел связь с царем Московским Иваном III. Однако их суть неизвестна» [6, с.104]. Касым Хан установил эффективные политические отношения с Московским государством. «Казачьи книги» о посольских отношениях великого князя Василия III и Касым-хана хранились в царских архивах в Москве до XVIII века [7, с. 118].

Эти данные показывают, что русские правители считали казахских ханов равноправными партнерами. Р.Ю. Почекаев отметил, что «в XVI-XVII веках документы, которыми обменивались правители Казахского ханства и Русского государства, имели статус актов международно-правового характера, заключаемых между субъектами независимого права со свободой выражения мнений» [8, с. 6].

Дипломатические отношения с российским государством, начавшиеся после Касым-хана, прервались. Общеизвестно, что интерес русского государства к казахским землям возрос со второй половины XV-XVI веков и усилился после установления Россией торговых и дипломатических отношений с ханствами Средней Азии. Мы знаем, что эти отношения закончились колонизацией казахских земель Российской империей.

В конце семнадцатого и начале восемнадцатого веков дипломатические отношения между Казахстаном и Россией снова активизировались. Многие посольские отношения способствовали улучшению казахстанско-русских отношений в начале XVIII в. Российская дипломатия продолжала использовать любую возможность для сближения Казахского ханства и российского государства.

Российское правительство предприняло конкретные шаги по стимулированию торговли. Сторонники русского государства стали оказывать больше влияния на правящую казахскую элиту. Москва была заинтересована в торговле со Средней Азией, развитии торговых отношений с Бухарой, Восточным Туркестаном и Северным Ираном. Все это было в интересах Московского государства. А Казахская Орда, занимающая огромную территорию, стала ключом к торговле с другими странами региона.

В 1694 году Тауке-хан достиг соглашения с Петром I о развитии торговых отношений через посольство Аталыкова [1, с. 14-16]. Петр I говорил: «*Де всем азиатским странам и землям оная де Орда ключ и врата, и той ради причины оная де Орда потребна под Российской протекцией быть, чтобы только через их во всех азиатских странах комоникацию иметь и к российской стороны полезные и способные меры взять*» [1, стр.31]. Ситуация в то время требовала укрепления и развития казахстанско-русских отношений, которые представляли взаимный интерес.

Ситуация в конце семнадцатого и начале восемнадцатого веков способствовала переходу отношений между Казахским ханством и русским государством на новый, более высокий уровень. Известно, что казахский хан Тауке также был заинтересован в укреплении казахско-русских отношений. В 1692 году Тауке-хан написал в письме русскому царю Ивану Ивану Алексеевичу: «*после дедов и отцов наших ваших государств люди к нам приезжали, а наши – к вам, и всяко бы доброе дело промеж нами по-прежнему совершалось многия лета, дороги залегли, чтоб ныне*

очистились и промеж нами ваши и наши убогие люди ездили и полнились, а нам бы была добрая слава»[9, с. 201].

В 1686-98 гг. Тауке хан отправил пять посольств в Россию через Сибирь. В результате отношения с российским государством развивались стремительными темпами. Благодаря дальновидной политике Тауке хана Бухарское ханство установило мирные отношения с другими государствами Средней Азии, укрепило взаимовыгодные дипломатические и торговые отношения с российским государством. Петр I считал, что интересы русского государства можно было бы обеспечить путем установления отношений с Казахским ханством: можно было расширить границы империи; укрепить безопасность восточных границ России; использовать казахов в борьбе с потомками Кучума; выйти на рынок Казахстана и Средней Азии. Все мы знаем, что в конечном итоге эти цели были достигнуты путем присоединения казахских земель к России.

Сегодня есть исторические материалы, которые позволяют нам реконструировать функционирование дипломатической службы Казахского ханства. Известно, что российские источники содержат интересную информацию о предоставлении иностранных послов в Казахстане. Ф. Скибин и М. Трошин, служивших послами при Тауке хане в 1694-1696 гг.: *«И после посольства приказал он, Тевки хан поставить нас с Андреем Неприпасовым в одной юрте, и дано было нам корму баран да два пуда пшеницы с приезде нашего, а болии того корму ничего не давано... А которые посланцы приходят к нему, Тевки хану, из бухарских городов от тамошних владельцев, и тем посланцом, по его Тевки ханову, приказу, дают корм довольно, имеют их в чести ...»*, говоря о посещении Тауке хана *«И после того Андрей Неприпасов вскоре бил челом об отпуске. И Тевки хан им отказал: что де ныне осенью итти нельзя: и пришли де калмыки и стоят на Сарысуе реке. И хотел их отпустить весною и с торговым корованом бухарским. И они де ему, Тевки хану, били челом о корму. И Тевки хан приказал им давать четверем человеком по осми копеек на день»* [10, стр. 726].

Во время правления Кайып хана ситуация в Казахском ханстве стала напряженной. Это также отразилось на казахстанско-российских двусторонних отношениях. Казахскому ханству угрожали джунгары на востоке, на западе – башкиры и волжские калмыки. Известно, что казахским ханам пришлось обратиться за помощью к российскому государству. В 1715 году Абулхаир-хан попросил Петра I помочь казахам против Джунгарского ханства. Также в 1716 и 1717 годах Кайып хан направил послов в Россию для обсуждения добрососедских отношений и союза в борьбе с Джунгарией. В сентябре 1716 года послы Кайып-хана во главе с Бекболатом Екешевым и Байдаулетом Буриевым отправились в Тобольск. Затем, в октябре 1716 года, посол Никита Белоусов был отправлен к Кайып-хану для возобновления торговли и ведения переговоров о военном союзе с казахами [1, с. 18-19].

Петр I немедленно приказал губернатору Сибири князю Гагарину связаться с казахами и помочь им в борьбе с Джунгарией. Переговоры не дали результатов. Поскольку российское государство оказалось занято своими проблемами, оно не могло помочь решить проблемы Казахского ханства. Однако эти отношения способствовали улучшению казахско-русских отношений в начале XVIII в. После смерти Петра I отношения Российской империи с Казахским ханством и государствами Средней Азии значительно ослабли. Причиной этого стали Годы великого бедствия в результате вторжения джунгар в Казахское ханство.

В 20-е годы XVIII века начался новый период в отношениях Российского государства с казахскими ханствами. Когда сильная и подготовленная армия Джунгарского ханства вторглась в казахские степи, Казахское ханство не смогло противопоставить ей организованное военное сопротивление. Вторжение Джунгарского ханства нарушило экономическую и политическую жизнь казахского народа.

Выход А.Тевкелева на историческую сцену дал новый импульс казахско-русским отношениям. А.Тевкелев, который смог своевременно противостоять угрозе казахскому народу, попытался усилить свое влияние на Казахское ханство. Хотя из-за смерти Петра I российское государство не смогло достичь своих целей, ситуация в Казахском ханстве в 1720-е годы была очень благоприятной для российского государства [11, с. 36-37].

С 30-х годов XVIII века, перед лицом значительных изменений, российское государство начало реализовывать свои цели. Первым русским послом в Казахстане был А. Тевкелев в 1722 году. В записках А.Тевкелева о заявлении Петра I о необходимости привлечения казахов в подданство России говорится: *«...через многих изволил уведомится об оной орде, хотя де оная Киргиз-Кайсацкая степной и лехкомысленный народ, токмо-де всем азиатским странам и землям оная-де орда ключ и*

врата; и той ради причины она-де орда потребна под Российской протекцией быть, чтоб только чрез их во всех Азиатских странах комоницаею иметь и к Российской стороне полезные и способные меры взять» [1, стр.45 с.]. Анализируя вышеизложенные материалы, мы вновь видим, что посольство Тевкелева сыграло ключевую роль в дальнейшем развитии казахстанско-российских отношений. Это помогло определить перспективы казахстанско-российского сближения.

8 сентября 1730 года посольство хана Абулхаира во главе с Сейткулом Койдагуловичем и Кутлымбетом Коштаевичем доставило в Уфу прошение Анне Иоанновне с просьбой принять российское подданство. 19 февраля 1731 года императрица Анна Иоанновна через Тевкелева направила Абулхаир-хану грамоту о принятии в российское подданство.

Первоначально ограниченные дипломатическими и торговыми связями отношения получили новый импульс для развития в первой четверти XVIII вв. С начала XVIII века отправка русских посольств в Казахское ханство происходила гораздо чаще. Борьба казахских ханов и султанов за власть привела к вовлечению в этот процесс Российской империи, которая искала благоприятную ситуацию для присоединения Казахстана к России.

Подводя итог, следует подчеркнуть, что казахско-русские отношения имеют давнюю историю. Очевидно также, что в рамках одной статьи невозможно рассмотреть всю историю казахско-русских отношений XVI-XVIII вв. Также анализируя выше сказанные данные хочу сказать, что история развития казахско-русских отношений XVI-XVIII вв. еще много не изучена. Еще много нераскрытых страниц, необходимо изучить множество архивных документов. Очень мало источников по ранней истории казахско-русских отношений и что необходим поиск новых источников, нужна работа в российских архивах, ряд материалов по XVII веку находящиеся в архивах Санкт-Петербурга.

Список использованной литературы:

- 1. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках (Сборник документов и материалов). – Алма-Ата, 1961. – 732 с.*
- 2. Электронный научно-образовательный журнал «История». 2019. Т. 10. Выпуск 1 (75) [Электронный ресурс]. Доступ для зарегистрированных пользователей. URL: <http://history.jes.su/s207987840002572-8-1> (дата обращения: 05.03.2019). DOI: 10.18254/S0002572-8-1.*
- 3. Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах, часть вторая, Спб., 1864, 587 с.*
- 4. Магауин М. Қазақ тарихының әліппесі. – Алматы: Қазақстан, 1995. 208 б.*
- 5. Абдиров М.Ж. Хан Кучум: известный и неизвестный, Алматы, 1996, 180 с.*
- 6. Абусейтова М. Х. Казахское ханство во второй половине XVI века / Академия наук Казахской ССР. Институт Истории, Археологии и Этнографии им. Ч. Ч. Валиханова. – Алма-Ата: Наука, 1985. – 104 с.*
- 7. Аязан Б.Ф., Әбжанов Х.М., Исин А.И. Қазақ хандығы тарихы: құрылуы, өрлеуі, құлдыруы. Алматы: Сөздік-Словарь, 2011. 320 б.*
- 8. Почекаев Р.Ю. Указ императрицы Анны и присяга хана Абулхаира 1731 г.: между старинными традициями и новым имперским законодательством // Отан тарихы тарихы-Отечественная история. - 2014. - №3 (67). 6 с.*
- 9. Атыгаев Н.А. Казахское ханство в системе международных отношений Евразии // Үлкен Алтай әлемі – Мир Большого Алтая – World of Great Altay 1(3) 2015. 201 с.*
- 10. История Казахстана в русских источниках / Составление, транскрипция скорописи, специальное редактирование текстов, вступительная статья, комментарии, составление словариков указателей А. Исина. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – Том I. Посольские материалы Русского государства (XVI-XVII вв.). - 726 с.*
- 11. Сулейменов Б.С., Басин В.Я. Казахстан в составе России в XVIII-начале XX века. Алма-Ата: Наука, 1981.- 247 с.*

References:

1. *Kazakh-Russian relations in the XVI-XVIII centuries (Collection of documents and materials).* - Alma-Ata, 1961 -- 732 p.
2. *Electronic scientific and educational journal "History".* 2019. T. 10. Issue 1 (75) [Electronic resource]. Access for registered users. URL: <http://history.jes.su/s207987840002572-8-1> (accessed: 05.03.2019). DOI: 10.18254/S0002572-8-1.
3. *Velyaminov-Zernov V. V. Research on the Kasimov Tsars and Tsarevichs, part two, St. Petersburg, 1864, 587 p.*
4. *Magauin M. Kazak tarikhynyn alippesi.* - Almaty: Kazakhstan, 1995. 208 b.
5. *Abdirov M. Zh. Khan Kuchum: known and unknown, Almaty, 1996, 180 p.*
6. *Abuseitova M. Kh. Kazakh Khanate in the second half of the XVI century / Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Ch. Ch. Valikhanov Institute of History, Archeology and Ethnography.* - Alma-Ata: Nauka, 1985. - 104 p.
7. *Ayagan B. G., Abzhanov Kh. M., Isin A. I. Kazak khandygy tarikhy: kurylyu, orleui, kuldyruy. Almaty: Sozdik-Dictionary, 2011. 320 b.*
8. *Pochekaev R. Yu. The decree of the Empress Anna and the oath of Khan Abulkhair in 1731: between the old traditions and the new Imperial legislation // Otan tarikhy tarikhy-Otechestvennaya istoriya.* - 2014. - №3 (67). 6
9. *Atygaev N. A. Kazakh Khanate in the system of international relations of Eurasia // Ulken Altay alemi-The World of Great Altai-World of Great Altay 1(3) 2015. 201 p.*
10. *History of Kazakhstan in Russian sources / Compilation, transcription of cursive writing, special editing of texts, introductory article, comments, compilation of dictionaries of indexes A. Isina. Almaty: Daik-Press, 2005. - Vol. I. Embassy materials of the Russian state (XVI-XVII centuries).* - 726 p.
11. *Suleimenov B. S., Basin V. Ya. Kazakhstan as a part of Russia in the XVIII-early XX century. Alma-Ata: Nauka, 1981. - 247 p.*

МРНТИ 11.15.82
УДКс 574-01

P.P.Самтарова¹, Н.А.Саитова²

*¹магистрант 1 курса специальности «7М03108-Конфликтология»;
sttrv98@mail.ru*

*²доцент кафедры политологии и политических технологий;
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
saitovanina1@gmail.com_Алматы, Казахстан*

**НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ВЫПУСКНИКОВ ШКОЛ
(НА ПРИМЕРЕ г. АЛМАТЫ)**

Аннотация

Учащаяся молодежь Казахстана вырастает сейчас в обстановке очень непростого выбора политических ценностей, жизненных предпочтений и идеалов. Поэтому, исследование механизмов формирования подрастающего поколения в условиях трансформации общественно-политических отношений путем изучения особенностей политической культуры значимо в плане решения задач

государственной молодежной политикой в Казахстане. В данной статье определены основные факторы, влияющие на политическое сознание и поведение школьников в условиях современного общества. Осуществлен анализ информированности учащихся о политике, политических событиях, происходящих в стране и мире, политическом курсе, характере социально-политических приоритетов, уровня общественно-политической активности участия школьников в молодежных организациях, который базируется на результатах проведенного анкетного опроса учащихся 11-х классов города Алматы.

Ключевые слова: политическая культура, факторный анализ, мегатренды, цифровизация, правовая культура, политическая культура учащихся.

R.P. Sattarova¹, N.A. Saitova²

*¹ «7M03108-Конфликтология» мамандығы бойынша 1 курс магистранты;
sttrv98@mail.ru*

*² саясаттану және саяси технологиялар кафедрасының доценті;
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,
saitovanina1@gmail.com Алматы, Қазақстан*

МЕКТЕП ТҮЛЕКТЕРІНІҢ САЯСИ МӘДЕНИЕТІНІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ (АЛМАТЫ Қ. МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа

Қазіргі таңда Қазақстанның мектеп қабырғасында білім алушы жастары саяси құндылықтарды, өмірлік ұстаным мен мақсат-мұраттарды тандау қарапайым болмаған тұста өсіп келеді. Сондықтан, саяси мәдениеттің ерекшеліктерін зерттеу арқылы қоғамдық-саяси қатынастардың трансформациясы жағдайында өскелең ұрпақты қалыптастыру тетіктерін зерттеу Қазақстандағы мемлекеттік жастар саясатының міндеттерін шешу тұрғысынан маңызды. Бұл мақалада қазіргі қоғамдағы мектеп оқушыларының саяси санасы мен мінез-құлқына әсер ететін негізгі факторлар анықталған. Алматы қаласының 11-сынып оқушыларына жүргізілген сауалнаманың нәтижелеріне негізделі отырып оқушылардың саясат, елімізде және әлемде болып жатқан саяси оқиғалар, саяси бағдар, әлеуметтік-саяси басымдықтардың сипаты сынды жайттардан хабардар болуы мен оқушылардың жастар ұйымдарына қатысуының қоғамдық-саяси белсенділік деңгейіне талдау жасалды.

Түйінді сөздер: саяси мәдениет, факторлық талдау, мегатрендер, цифрландыру, құқықтық мәдениет, студенттердің саяси мәдениеті.

R.R. Sattarova¹, N.A. Saitova²

*¹ course Graduate student in specialty «7M03108 – Conflictology»;
sttrv98@mail.ru*

*² Associated Professor of Political Science and Political Technologies;
Al-Farabi Kazakh National University,
saitovanina1@gmail.com Almaty, Kazakhstan*

SOME ASPECTS OF THE POLITICAL CULTURE OF SCHOOL GRADUATES (ON THE EXAMPLE OF THE CITY OF ALMATY)

Abstract

Young students of Kazakhstan are growing up in an environment of difficult choice of political values, life preferences and ideals. Therefore, the study of the mechanisms of formation of the younger generation in the conditions of transformation of socio-political relations by studying the features of political culture is significant in terms of solving the problems of state youth policy in Kazakhstan. This article identifies the main factors that affect the political consciousness and behavior of schoolchildren in modern society. The analysis of students' awareness of politics, political events taking place in the country and the world, the political course, the nature of socio-political priorities, the level of socio-political activity of students'

participation in youth organizations, which is based on the results of a questionnaire survey of students in grades 11 in Almaty.

Keywords: political culture, factor analysis, Megatrends, digitalization, legal culture, political culture of students

В процессе своего взросления и развития, политической социализации, адаптации к условиям общественной среды и усвоения политической культуры индивид подвергается воздействию множества различного рода факторов, агентов социализации, которые изменяют и подстраивают политическую культуру и её структурные компоненты под нужды личности. Кроме того, необходимо отметить, что политическая культура как социально-политический феномен не является статичной. Она склонна меняться вместе с изменениями, происходящими в социуме.

Важно отметить, что в исследованиях по проблемам теории и практики формирования политической культуры, в определении сущности понятия «политическая культура» авторы используют различные методологические подходы. Так, в одних исследованиях отмечается, что политическая культура охватывает все элементы сознания. В других особый упор сделан на то, что политическая культура - одно из направлений политической деятельности, порожденной специфическими ценностями, установками и взглядами [1].

В Казахстанской политологической энциклопедии политическая культура трактуется как: «исторический опыт, память социальных общностей и отдельных людей в сфере политики, их базовые убеждения, ценностные ориентации, установки, символы, обращённые на политическую систему, составляющие её институты, умения и навыки политической деятельности, которые воплощаются в типичных поступках и отношениях к власти» [2]. Также отмечается связь политической культуры с этнической и религиозной культурой и их паттернами, традициями, обычаями, шаблонами, стереотипами и архетипами поведения и мышления, моральными установками и принципами [3].

В данном исследовании использовано понимание политической культуры как исторический опыт, выраженный в форме шаблонов (готовых решений) политического поведения, заключающих в себе нормы политической жизни конкретного общества, которые индивид осваивает в процессе политической социализации и посредством которого субъекты общественно-политических отношений взаимодействуют друг с другом. Кроме того, необходимо установить, какие факторы обеспечивают её целостность, относительную самостоятельность.

Одним из факторов, определяющих политическую культуру личности, является общество. Каждое общество обладает своими пространственно-временными рамками, однако, его локализация в конкретном месте не является определяющим фактором формирования политической культуры. Его влияние носит опосредованный характер.

Страновой фактор оказывает довольно большое влияние на политическую культуру её жителей, поскольку он объединяет в себе другие большие группы факторов, такие как: правовая система и правоприменительная практика, социальные различия между проживающими в стране группами, сложившийся политический и экономический режимы и так далее.

Следующим фактором, определяющим как политическую культуру личности, так и политическую культуру общества в целом, является исторический бэкграунд или, иначе говоря, историческое наследие конкретного общества. Исторические события и процессы склонны оставлять свой след на общей культуре, проявляясь в объектах народного творчества, различного рода архетипов, стереотипов и шаблонов поведения и их различного сочетания.

Также стоит отметить психологический фактор. Как мы можем видеть из данных, собранных в рамках проведённого Институтом евразийской интеграции в 2017 году анкетирования, имеется чёткая обратная корреляция между стремлением к каким-либо изменениям и возрастом респондентов. Данное явление объясняется повышением уровня социального конформизма, растущего параллельно с накапливаемым жизненным опытом индивидов. Давая описание политической культуре и её ценностям с точки зрения психологического фактора, нельзя обойти вниманием численное соотношение сторонников привычного или изменений. Оно представлено в таблице 1.

Таблица 1. Соотношение сторонников традиций и прогресса (2017 год, 2000 респондентов) [4].

	18-24 года	25-34 года	35-44 года	45-54 года	55-64 года	65 лет и старше	Все группы
Главное – это уважение к сложившимся традициям, обычаям, следование привычному, принятому большинством	47,1%	50,6%	51,7%	55,8%	59%	63,1%	53,4%
Главное – это инициатива, предприимчивость, поиск нового в работе и жизни, готовность к риску оказаться в меньшинстве	48,3%	45,8%	45,8%	38,8%	35,7%	30,8%	42,3%
Затрудняюсь ответить	4,6%	3,5%	2,6%	5,5%	5,3%	6,2%	4,3%

Из теории культуры известно, что политическая и правовая культуры взаимосвязаны, тесно переплетены и пересекаются друг с другом. Степень близости правовой и политической культур чётко видна даже при рассмотрении их составных компонентов, так как большинство из них сопряжены друг с другом либо же, вовсе, представляют в себе двойственную природу, как правовую, так и политическую.

Помимо вышеназванных факторов нельзя не отметить влияние внешних факторов. Начиная с распада Советского Союза, Республика Казахстан провозгласила и вела политику многовекторности, которая открыла возможности для внешнего воздействия. Говоря о практическом влиянии внешних факторов, стоит отметить, что не все из них носят целенаправленный характер, многое, что входит в их число, имеет и вовсе случайный характер воздействия.

Определяя целенаправленные методы внешнего (внестранового) воздействия, назовём их: создание медиаконтента либо телеканала, целевая аудитория которого расположена в другой стране; открытие и поддержка культурных центров и спонсирование их мероприятий; поддержка различного рода связей с диаспорой или ирредентой; ведение информационной войны против страны – объекта воздействия; поддержка какого-либо из кандидатов или общественно-политических объединений; вмешательство в выборы; продвижение брендов производителей своей страны и туристического бренда страны; спонсирование и выдача грантов инициативам гражданского общества страны-реципиента в области прав человека, соблюдения законности, улучшения качества жизни людей и состояния окружающей среды; обучение на бесплатной либо грантовой основе; пропаганда.

Помимо целенаправленного внешнего воздействия, существует также случайное либо не направленное напрямую воздействие. Оно включает в себя: производство медиаконтента, объектов искусства и их локализация (кино, телевизионные передачи, музыка и прочее); создание позитивного имиджа собственной страны в медийных историях; трансляция своего историко-культурного наследия, гражданских и политических ценностей, моды и образа жизни.

Большую часть из вышеперечисленного можно также охарактеризовать как применение «мягкой силы», в оригинале «Softpower». Данный феномен был описан в труде Джозефа С. Ная-младшего «Будущее власти» [5]. В своей книге он характеризует данное явление как форму политической власти, позволяющей и способной добиваться намеченных результатов на базисе добровольности участия, симпатии и лояльности. Появление и эволюция данного феномена привели к снижению числа войн и вооружённых конфликтов между странами. Ведь теперь противостояние происходит на телеканалах и других носителях медиаконтента.

Современные исследователи объединяют данные изменения в мегатренды, которые наступают для всего человечества почти в одно время и которые имеют существенное влияние на политическую культуру и политическое сознание людей. Большим трендом современности является торжество информационной эпохи. Распространение Интернета и эволюция виртуальной среды, а также рост числа их возможностей и функционала привели к появлению в общественно-политических коммуникациях и, собственно, в политической культуре феномена пост-правды – мира, где известие о каком-либо событии стало играть большую роль, нежели событие само по себе.

Само существование подобной среды подарило людям возможность общаться, находить единомышленников, дискутировать с оппонентами разного рода, не ограничивая себя факторами географического пространства.

Было бы несправедливо игнорировать мультипликативный эффект, который произвело широкое распространение смартфонов и прочих цифровых устройств. Он позволил гораздо большему числу

пользователей выйти в Интернет. Важнейшим последствием данного процесса явилось усиление связанности людей друг с другом и формирование «глобальной деревни», имя которой Интернет

Все указанные факторы, как показывает проведенное нами исследование некоторых аспектов политической культуры, оказывают влияние на общественно-политические предпочтения и ценностные ориентации учащейся молодежи. В ходе исследования нами проведен социологический опрос методом анкетирования в апреле 2019г. Анкетированием было охвачено 1280 учащихся выпускных классов в 31 организации среднего образования города Алматы, в которых ведётся обучение на казахском, русском и уйгурском языках. Генеральная совокупность составила 1540 обучающихся, из которых 1280 приняли участие в опросе, став, таким образом, частью выборочной совокупности.

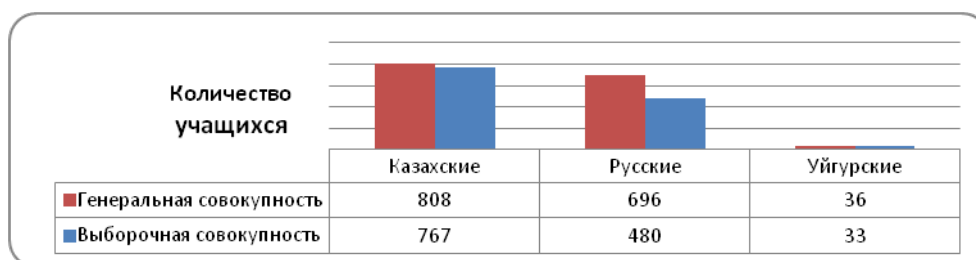

Рисунок 1. Объём генеральной и выборочной совокупности

Опросом было охвачено в совокупности 580 учащихся мужского пола и 682 - женского. 18 респондентов не указали свою гендерную принадлежность.

В рамках нашего исследования были выявлены источники, из которых выпускники школ получают информацию о политике, политических фактах и происходящих событиях (можно было выбрать несколько вариантов ответов).

Таблица 2. Источники получения информации о политической жизни

Фактор	Казахские школы		Русские школы		Уйгурские школы		Всего	
	Факт	%	Факт	%	Факт	%	Факт	%
Instagram	377	49,15%	182	37,92%	19	57,58%	578	45,16%
СМИ	224	29,20%	295	61,46%	15	45,45%	534	41,72%
Новостные сайты	266	34,68%	144	30,00%	10	30,30%	420	32,81%
YouTube	225	29,34%	138	28,75%	12	36,36%	375	29,30%
Вконтакте	216	28,16%	130	27,08%	5	15,15%	351	27,42%
WhatsApp	107	13,95%	36	7,50%	5	15,15%	148	11,56%
Telegram	81	10,56%	53	11,04%	3	9,09%	137	10,70%
Нет ответа	14	1,83%	4	0,83%	0	0,00%	18	1,41%
Другое, без указания	11	1,43%	4	0,83%	1	3,03%	16	1,25%
Интернет	2	0,26%	3	0,63%	0	0,00%	5	0,39%
Семья	0	0,00%	2	0,42%	1	3,03%	3	0,23%
Окружение (друзья, знакомые)	1	0,13%	1	0,21%	1	3,03%	3	0,23%
Twitter	0	0,00%	1	0,21%	0	0,00%	1	0,08%

Первым делом и, собственно, первым вопросом мы попросили построить ассоциативные ряды с понятием «политика». Данный вопрос был поставлен в открытой форме для того, чтобы не навязывать ничего учащимся и предоставить им свободу при ответе на вопрос. Так, респондентами суммарно было названо более 170 ассоциаций с данным понятием. Следует отметить, что у многих учащихся ассоциативные ряды обрывочны и в них не всегда прослеживается какая-либо логическая связь.

В среднем, одним респондентом было дано 1,59 ответа: в школах с русским языком обучения – 2,07 ответа, с казахским – 1,27 и с уйгурским – 1,84 ответа на одного

респондента. При этом у 20,63% учащихся вообще нет каких-либо ассоциаций с понятием «политика».

К 20-ти наиболее часто приводимым словам-ассоциациям отнесены: государство, президент, Назарбаев Н. А., власть, экономика, управление, закон, внешняя политика, парламент, общество, народ, правительство, внутренняя политика, социальная политика, страна, выборы, политический/государственный деятель, деньги, коррупция. В итоге, 10 институциональных ассоциаций, 4 отраслевых направления политики, 4 ассоциации процессного характера и 1 – личность.

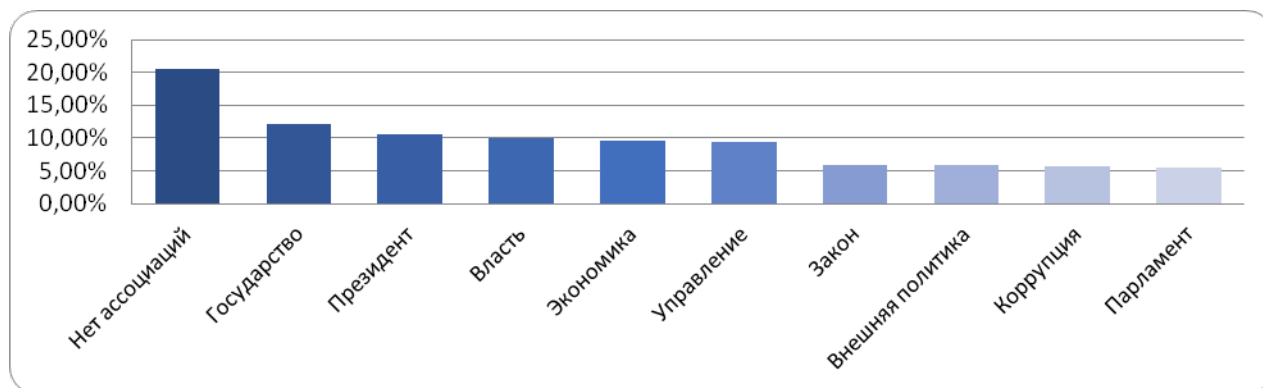

Рисунок 2. Наиболее частые ассоциации с понятием «политика».

Ассоциативные ряды показывают, что обучающиеся на казахском языке, отвечая на данный вопрос, чаще всего используют слова «общество», «социальная политика», «забота о народе», «благо народа» и так далее, отмечая социальный характер политики. Обучающиеся на русском языке при ответе на аналогичный вопрос склонны использовать понятия «закон», «конституция» и «права». Последнее свидетельствует о связи политической и правовой культур в сознании заданной группы респондентов, а также их склонность апеллировать к нормативно-правовой составляющей политики.

В рамках анкетного опроса обучающимся 11-х классов был задан вопрос: в какой степени они интересуются общественно-политическими событиями и достаточно ли они имеют информации и сведений о них. Анализ полученных ответов показал, что от 75 % до 80 % респондентов в целом и в разрезе по языкам обучения интересуются политическими событиями, явлениями и процессами. Следует отметить, что от 46 % до 49 % респондентов считают, что они достаточно осведомлены и имеют самостоятельные суждения о том, что происходит в мире политики. 31,48 % респондентов отметили, что считают себя не в достаточной мере осведомлёнными по политическим вопросам. При этом доля учащихся русских школ, испытывающих нехватку информации с политическим содержанием, достигает 37,5 %. Данный показатель в 1,38 раз больше, чем доля испытывающих недостаток данных в среде обучающихся на казахском языке.

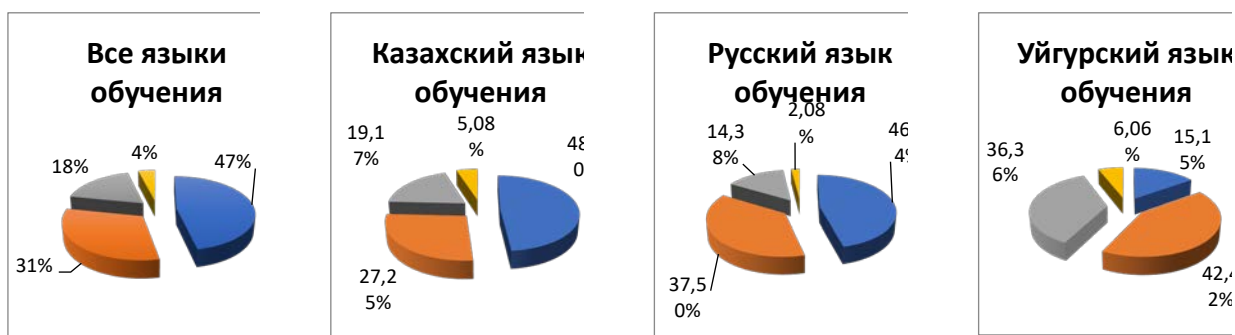

Рисунок 3. Интерес к общественно-политическим событиям, происходящим в мире.

Интерес представляют ответы школьных выпускников на вопрос об отношении к политике, об их чувственно-эмоциональной оценке самой сферы политического бытия в целом. Опрос показал, что 56,87 % респондентов в той или иной мере позитивно воспринимает политику как общественную деятельность людей, живущих в цивилизованном обществе. 11,95 % респондентов высказали своё отрицательное в той или иной мере отношение к политической действительности. Каждый третий респондент нейтрально относится к вопросам политики. Можно предположить, что данная группа респондентов в будущем наиболее подвержена риску абсентеизма.

Рисунок 4. Отношение к политике.

Для того, чтобы представить, каких политических, государственных и общественных деятелей знают сегодняшние ученики 11 классов, был задан вопрос о знакомых им политических деятелях. 217 персоналий, имеющих отношение к политике, назвали респонденты, при этом на одного респондента приходилось в среднем 2,17 ответа: с русским языком обучения – 2,89; с казахским – 1,73; с уйгурским – 2,03.

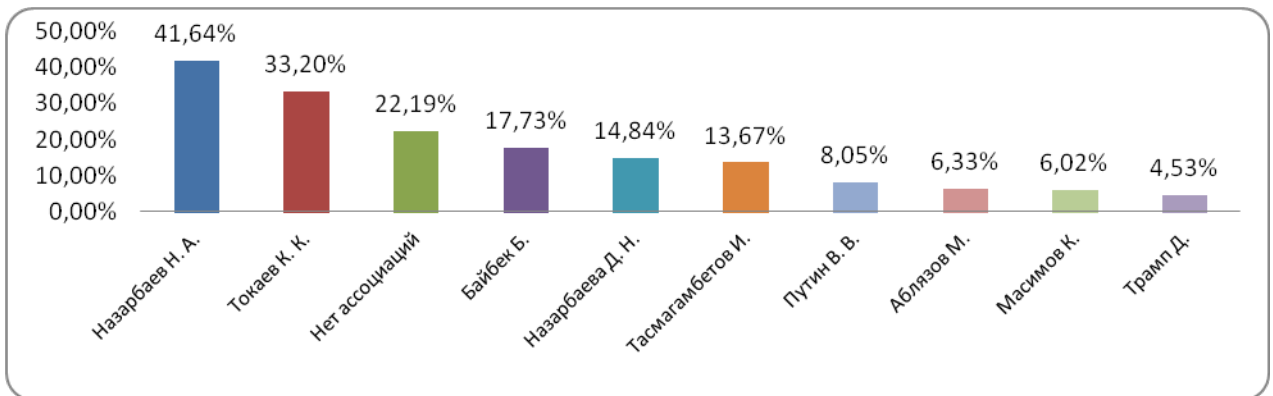

Рисунок 5. ТОП-10 наиболее узнаваемых политических деятелей.

Наиболее известные политические и общественные деятели, которых указали одиннадцатиклассники, отражены на рисунке 5. К числу часто упоминаемых следует также отнести: Олжас Сулейменов, Мухтар Шаханов, Дмитрий Медведев, Ангела Меркель, Бекболат Тлеухан, Бахытжан Сагинтаев, Владимир Зеленский, Досым Сатпаев и Александр Лукашенко.

Личность, действительно, играет большую роль в пространстве публичной политики, и с образами политиков происходит персонификация политики в политической культуре учащихся школ. Но, как известно, общественно-политические организации и движения имеют не меньшее значение в политическом процессе. В открытом вопросе мы попросили респондентов рассказать о деятельности общественных движений и организаций, которые им знакомы. Ответы показали, что респондентам суммарно известно о деятельности 78 организаций.

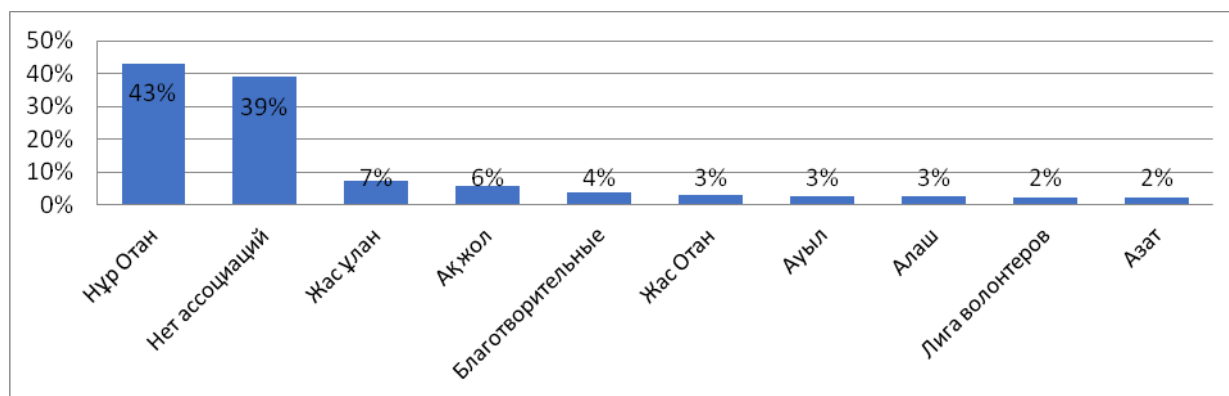

Рисунок 6. ТОП–10 наиболее узнаваемых общественных организаций.

Данный вопрос вызвал определённые затруднения у респондентов, судя по тому, что среднее число ответов на одного учащегося снизилось до 0,95: с русским языком обучения – 1,17; с казахским – 0,84; с уйгурским – 0,52. 10 наиболее часто встречающихся ответов представлены на рисунке 6. Для большей полноты картины приведем организации, знакомые учащимся 11-х классов, занявшие с 11 по 20 место соответственно: «Демократический выбор Казахстана», «Невада – Семипалатинск», «Болашак», партия «Бирлик», волонтерские организации (без указания), Коммунистическая народная партия Казахстана, детско-юношеское военно-патриотическое движение «Жас Сарбаз», антикоррупционный клуб «Адал Ұрпак», «Рухани жангыру» и молодежные организации (без указания).

Далее, в рамках анкеты были заданы вопросы об участии обучающихся в таких объединениях, как «Жас сарбаз», «Жас улан», «Адал урпак» и «Кыз Жибек», а также о каких общественных организациях знают выпускники. Полученные ответы подчас противоречат друг другу, что позволяет предположить следующее: либо членство в организации порой формальное и учащийся мало знает о деятельности организации, либо учащийся не считает данные организации общественными, ассоциируя их с учебными. 38,98 % респондентов, к сожалению, не смогли ответить на данные вопросы.

Наибольшие затруднения у респондентов, как и предполагалось, вызвал вопрос о политической самоидентификации в виду продолжающегося процесса конструирования собственной идентичности и самого себя, что нашло отражение в среднем количестве ответов на 1 респондента, равном 0,42. Данное обстоятельство потребовало от нас рассмотреть: какова доля респондентов, затруднившихся ответить на заданный вопрос. Так, в целом их число составило 64,38 %: в уйгурских школах – 87,88%, в казахских школах – 66,62 %, в русских школах – 59,17 %. Большинству учащихся проще идентифицировать себя с какой-либо персоной, коих было названо ими более 260, чем ориентироваться в мире идей и идеологий.

Таким образом, учащиеся выпускных классов школ города Алматы в своем большинстве положительно относятся к феномену политики, проявляют интерес к политическим событиям, имеют представление о деятельности государственных и общественных лидеров, гражданских активистов и общественно-политических объединений. Немногим меньше половины считают, что уровень их осведомленности о политической реальности является достаточным для реализации их интересов и повседневных задач. Учащиеся открыты к взаимодействию с внешним миром. В то же время почти каждый третий респондент испытывает недостаток информации в плане качественного и объективного освещения политических событий.

Список использованной литературы:

1. Паначева А.С. Политическая культура: учебное пособие для академического бакалавриата/ А.С. Паначева- 2-е изд., испр. и доп. –М: Издательство Юрайт,2017.- 292с.- Серия: Бакалавр. Академический курс.
2. Мустафин Т. Т. и др. Казахстанская политологическая энциклопедия / Гл. ред. Тасмагамбетов И. Т. – Алматы: Қазақ университеті, 1998. – 448 с.
3. Балапанова Ә. С., Өмірбеков Д. Е. Саясаттану сөздігі. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 173 с.

4. Туреханов Б. К. Социокультурные особенности модернизации сознания в зеркале социологии. // «Модернизация 3.0: Руханизхангыру»: Сборник статей по итогам международно-практической конференции (20 октября 2017 года)(Социологический аспект). / Под общ. ред. Ныгыметова Г. С. – Астана: Институт Евразийской интеграции, 2017. – С. 289–290.

5. Nye J. S. Jr. *The future of power* / By Joseph S. Nye Jr. – New York, NY: PublicAffairs, 2011. – 300 p.

References:

1. Panacheva A. S. *Politicheskaya kultura: uchebnoe posobie dlya akademicheskogo baccalaureate [Political culture: a textbook for academic baccalaureate]. Academic course.*

2. Mustafin T. T. et al. *Kazakhstan Political Science Encyclopedia / Main Ed. Tasmagambetov I. T.-Almaty: Kazakh University, 1998 – - 448 p.*

3. Balapanova A. S., Omirbekov D. E. *Sayasattanu sozdigi.* - Almaty: Kazakh University, 2013. - 173 p.

4. Turekhanov B. K. *Sociocultural features of the modernization of consciousness in the mirror of sociology.* // "Modernization 3.0: Rukhanizhangyru": Collection of articles on the results of the international practical conference (October 20, 2017)(The sociological aspect). / Under the general ed. Nygymetova G. S.-Astana: Institute of Eurasian Integration, 2017. - pp. 289-290.

5. Nye J. S. Jr. *The Future of Power* / Joseph S. Nye, Jr.-New York, NY: PublicAffairs, 2011. - 300 p.

УДК 339.976.4

МРНТИ 11.07.75

Дюсембекова М.К¹, Абильдин С.М².

*¹саяси ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
саясаттану кафедрасының доценті,
maira.eni@mail.ru*

*²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
саясаттану мамандығының I курс докторанты
sayatabildin@mail.ru*

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ИНТЕГРАЦИЯНЫҢ ТӘЖІРИБЕСІ МЕН МОДЕЛЬДЕРІН ТАЛДАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа

Интеграция әлемдік саясаттың маңызды трендінің біріне айналды. Жаһандану дәуіріндегі халықаралық қатынастардың қазіргі заманғы жүйесінің өзгеруі мемлекеттерді тұрақтылықты, бәсекеге қабілеттілікті және жаңғыртуды қамтамасыз ету мақсатында тиімді өзара іс-қимыл жасау үшін ықпалдасу тетігін пайдалануға мәжбүрлейді. Бүгін "интеграция" (лат . "integratio" - кейбір бірлікті қалпына келтіру, толықтыру) кең мағынада дербес бөліктерден жаңа ортақтықты қалыптастыру түсініледі. Неғұрлым тар мағынада интеграция – бұл ұқсас мүдделер негізіндегі мемлекеттердің өзара байланысын қарқындалу процесі.

Әлемнің түрлі аймақтарындағы интеграциялық процестер даму деңгейінің әртүрлілігімен, ынтымақтастықтың өңірлік нұсқаларының ерекшелігімен сипатталады. Бұл ерекшелік ғылыми әдебиетте жарияланатын интеграция әдіснамасының алуан түрлілігін көрсетеді, бұл мәселені неғұрлым егжей-тегжейлі қарауды талап етеді. Тракторлардың деректерін салыстыру және оларды жүйелеу Еуразия кеңістігіндегі интеграция тәжірибесін талдау кезінде маңызды болуы мүмкін.

Түйінді сөздер: интеграция, интернационализация, интеграция, транснационализация, неолибералды парадигма, интеграциялық байланыстар.

Dyussebekova M.K¹, Abildin S.M².

*¹candidate of political Sciences, associate Professor of political science
L.N. Gumilyov Eurasian National University
maira.eni@mail.ru*

THEORETICAL APPROACHES TO THE ANALYSIS OF INTEGRATION PRACTICES AND MODELS AT THE PRESENT STAGE

Abstract

Integration has become one of the most important trends in world politics. The transformation of the modern system of international relations in the format of a globalizing world forces States to use the integration mechanism for effective interaction in order to ensure stability, competitiveness and modernization. Today, "integration" (Latin: "integratio" - restoration, completion of a certain unity) is broadly understood as the formation of a new community from previously independent parts. In a narrower sense, integration is the process of intensifying the interconnections of States based on similar interests. Integration processes in various regions of the world are characterized by a variety of levels of development and the specifics of regional versions of cooperation. This specificity is reflected in the variety of interpretations of the integration methodology published in the scientific literature, which requires a more detailed consideration of the issue. Comparison of these interpretations and their systematization can be significant in the analysis of integration practices in the Eurasian space.

Key words: integration, internationalization, integration, transnationalization, the neo-liberal paradigm, the integration of communication.

Дюсембекова М.К.¹, Абильдин С.М.².

¹к.полит.н., доцент кафедры политологии ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
maira.eni@mail.ru

²докторант 1 курса специальности политология ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
sayatabildin@mail.ru

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К АНАЛИЗУ ПРАКТИКИ И МОДЕЛЕЙ ИНТЕГРАЦИИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Аннотация

Интеграция стала одним из важных трендов мировой политики. Трансформация современной системы международных отношений в формате глобализирующегося мира заставляет государства использовать механизм интеграции для эффективного взаимодействия в целях обеспечения стабильности, конкурентоспособности и модернизации. Сегодня под «интеграцией» (лат. «integratio» - восстановление, восполнение некоего единства) в широком смысле понимается формирование новой общности из самостоятельных ранее частей. В более узком значении интеграция – это процесс интенсификации взаимосвязей государств на базе схожих интересов.

Интеграционные процессы в различных регионах мира характеризуются разнообразием уровней развития, спецификой региональных версий сотрудничества. Эту специфику отражает многообразие трактовок методологии интеграции, публикуемых в научной литературе, что требует более детального рассмотрения вопроса. Сравнение данных трактовок и их систематизация могут быть значимы при анализе практики интеграции на пространстве Евразии.

Ключевые слова: интеграция, интернационализация, интеграция, транснационализация, неолиберальная парадигма, интеграционные связи.

Интеграциялық үдерістер саласындағы теориялық зерттеулердің қазіргі заманғы кезеңді талдауы оның XX ғ. 80-ші жылдардың екінші жартысынан бастап қазіргі уақытқа дейін хронологиялық шеңберін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

Осы кезеңде интеграциялық тақырыпқа қызығушылықтың өсуіне әсер еткен факторлар, ең алдымен, жаңа елдердің әлемдік авансценаға шығуымен ерекшеленетін биполярлық жүйе ыдырағаннан кейін әлемнің қайта құрылуымен байланысты. Жалғыз супердержаваның гегемониясына қарсы тұру және экономикалық өсімге толы көпполярлы әлем құру ниеті олардың бірқатар ықпалдасу блоктарын құруға алып келеді.

Сонымен қатар, ХХІ ғасыр әлемдік интеграциялық үдерістердің жаңа кезеңін ашты, олар неғұрлым жаһанданған әлем жағдайында сапалы жаңа сипатқа ие болды. Басты ерекшелігі интеграциялық процестер бүгінде мемлекеттік институттар тарапынан ғана емес, «төменнен» интеграция, яғни бизнес-қауымдастық пен азаматтық қоғам тарапынан да арта түсуде. Бұл әлемде болып жатқан жаһандану және ақпараттандыру процестеріне байланысты. Мемлекеттер өзара тәуелділіктің өсуімен санасуға мәжбүр және ұлттық мүдделерді әлемдік қоғамдастықтың мүдделерімен өлшеуге тиіс.

Интеграция феноменінің теориялық талдауын жалғастыра отырып, әлемнің көптеген аймақтарында кездесетін «бір интеграциялық процестің аймақтық қимасы басқасына да салынатын» интеграциялық әртүрлі векторлықты атап өтуге болады. Мемлекеттердің бірнеше интеграциялық бірлестіктерге қатысуының көптеген мысалдарын кездестіруге болады (интеграцияға қатысудан бастапқы күтулердің кейбір тиімділігіне немесе қанағаттанбауына байланысты). Мұндай жағдай, мысалы, посткеңестік кеңістікке тән. [1].

Әлемнің барлық дерлік өңірлерінде интеграциялық байланыстардың қарқынды дамуы мен алуан түрлілігі зерттелетін проблемалар шеңберінің кеңеюіне және интеграцияны зерттеудің плюрализміне алып келді. Айта кету керек, жаңа тұжырымдамалар федерализм, функционализм және жоғарыда талданған басқа да ғылыми мектептердің элементтерін сақтап қалды. Алайда, интеграцияның қазіргі заманғы тәжірибесі оның классикалық интерпретациясына әсер етеді.

Жаңа тәсілдер, негізінен, шағын теориялық құрылымдарға немесе орта деңгейдегі теорияларға бағдарланады. Тағы бір ерекшелігі олардың интеграциялық ынтымақтастықтың нақты салаларын түсіндіруі болып табылады. [2].

Қазіргі зерттеушілерге интеграциялық тәжірибенің көптігін мойындау, теориялық модельдерді біріктіру, жүргізілетін талдаудың басымдықтары мен бағыттарын таңдау тән [3]. Атап айтқанда, үкіметаралық көзқарас аясында либералды мектептің жақтаушылары жасаған ішкі саяси үдерістердің мазмұнын зерттеу басым құрамдас бөлігі болды. Неофункционалистер интеграцияға қатысушы әрбір ел бойынша нақты әлеуметтік өзара іс-қимылды егжей-тегжейлі зерттеуге шоғырланды. Федерализмнің жақтастары конфедеративті құрылғының моделін тереңдете қарайды. Осы теориялық-әдіснамалық тәсілдердің үйлесімі негізінде жаңа басқару теориясы пайда болды. Бұл теорияның негізгі парадигмасы еуропалық интеграция практикасынан шыққан, ұлттықтан жоғары сипаттағы интеграциялық бірлестіктің жаңа типтерінің ұлттық мемлекеттерден тәуелсіз басқару кеңістігі бар деген қорытынды болды [4,7].

Сонымен қатар, Батыс академиялық қоғамдастықта соңғы жылдары интеграциялық зерттеулердегі жаңа тәсілдер: көп деңгейлі басқару теориясы және саяси желілер теориясы танымал болып қала береді.

1990 жылдары британдық ғалым Г. Маркс Өңірлік даму бағдарламаларын жүзеге асыру кезінде ЕО-ның өңірлік биліктермен өзара іс-қимылын сипаттау үшін «көп деңгейлі басқару» терминін қолданды. Көп деңгейлі басқару теориясы форматында интеграция процестері оның келесі деңгейлеріне сүйене отырып түсіндіріледі: ұлттықтан жоғары, ұлттық және аймақтық [5].

Бұл теория шешім қабылдауға әсер ететін интеграция агенттерінің шеңберін кеңейтуге мүмкіндік береді. Олар жергілікті билік өкілдері, сарапшылар, бизнес-қауымдастықтар, халықаралық жоспардың қаржы институттары болды. Бұл акторлардың артықшылықтары ұлттық өкілдер арасындағы қайшылықтарды реттеу, саяси сауда кезінде үкіметаралық институттарды консенсусқа келтіру мүмкіндіктерінен тұрады.

Еуропалық одақтың жұмыс істеу ерекшеліктерін қарастыра отырып, көп деңгейлі басқару теориясының жақтаушылары мемлекеттің және мемлекеттік емес субъектілердің макроөңірлік, субөңірлік және Ұлттық деңгейлердегі бірлескен қызметін егжей-тегжейлі талдайды. Көп деңгейлі басқару форматында Еуропалық Одақ жаңа үлгідегі саяси ұйым ретінде қарастырылады. Осы теорияны еуразиялық өңір елдерінің ынтымақтастығын талдау үшін пайдаланған кезде, осы тұжырымдамаға сәйкес, халықаралық ұйым шеңберінде шешімдер қабылдау саласындағы өкілеттіктер мемлекеттік атқарушы билікпен монополияланбаған, әр түрлі деңгейдегі акторлар арасында бөлінген жағдай шешуші фактор бола алады.

Саяси желілер теориясы ЕО-да басқару мемлекеттік және мемлекеттік емес институттар арқылы жүзеге асырылуы мүмкін деп айта отырып, жоғарыда аталған тұжырымдамаға қосымша енгізеді. Осы ойды дамыта отырып, соңғы онжылдықтардың тарихы еуропалық және Азия-Тынық мұхиты «экономикалық даму полюстері» арасындағы экономикалық өзара байланыстың өсуін көрсетеді, бұл

қазіргі еуразиялық континентальды интеграцияның мәніне айналады деп айтуға болады. Экономикалық байланыстар желісі Еуразия елдерін қамтитын саяси және институционалдық құрылымдардың өсіп келе жатқан санымен толықтырылады. Біздің ойымызша, Орталық Еуразия елдерімен қарқынды байланыс еуропалық және Азия-Тынық мұхиты аймақтары арасындағы шекараны ажыратпайды. Яғни, желілер теориясының контекстінде Еуразияда бір-бірімен байланысқан және өзара әрекеттесетін көптеген қиылысатын өңірлік кеңістіктер бар екенін жалғастыруға болады.

Көп деңгейлі басқару тұжырымдамасының тәсілдерінің бірі француз ғалымы М. Кастельс әзірлеген «еуропалық желі мемлекетін» құру идеясына, «ақпараттық қоғам» концепциясы контекстінде, ақпаратты пайдалану бағытын өзгерту және кеңейту кезінде негізделеді. Теоретиктің пікірінше, «желілік» құрылымдар саяси бақылаудың ескі институционалдық нысандарын біртіндеп ауыстыратын болады. Осылайша, билікті орталықсыздандыру күзіретті өңірлік және жергілікті билікке беруге алып келеді және мемлекеттің жаңа формасын құрады [6].

Ол саяси бақылау нақты жағдайға байланысты құрылымдалуы мүмкін деген қорытынды жасайды. М. Кастельске сәйкес: «XXI ғасырдағы жаһандық экономика телекоммуникация және ақпаратты өңдеу қуатын едәуір ұлғайтуды пайдалана отырып, кеңейтілетін болады. Ол барлық елдерге, барлық аумақтарға, барлық мәдениеттерге, барлық коммуникациялық ағындарға, барлық қаржы желілеріне еніп, пайда алудың жаңа мүмкіндіктерін іздеуде ғаламшарды тынымсыз қарап шығады. Бірақ ол маңызды сегменттерді және өздерінің әлеуеті таусылған немесе қазіргі уақытта қызығушылық танытпайтын жерлерді және адамдарды елемей отырып, оны таңдап жасайтын болады». Бұл үдерістер интеграцияның қазіргі кезеңдегі динамикасын анықтайды [7, 507].

Осы мектептің тағы бір өкілі К. Анселл Еуропалық Одақты басқару моделі ретінде қарастырады, бұл кезде қазіргі заманғы мемлекеттер функционалдық және аумақтық түрде дезагрегацияланған, биліктің орталықсыздандырылуы жүреді, көлденең қарым-қатынас күшейе түседі. Ұлттық мемлекеттің рөлі мүдделі тараптардың мүмкіндіктерін кеңейтуден және олардың арасындағы ынтымақтастыққа жәрдемдесуден тұрады [8]. Анселл идеялары саяси желілер тұжырымдамасының тәсілдерімен үндеседі. Американдық саясаткер Дж. Петерсон саяси желілер ЕО-да таралған, өйткені олар тұрақсыз саяси процестер жағдайында бейресми келіссөздерге ықпал етеді, өте институционалдық қиындық және жиі өзгерістер жағдайында тәртіпті қамтамасыз етеді. Оның көзқарасы бойынша интеграцияға жалпы мотивация маңызды, сондықтан саяси желілердің моделі неғұрлым аналитикалық тиімді тәсіл болып қала береді [9].

Әдістеме ретінде интеграцияның Еуразиялық трекке қатысты «көп деңгейлі басқару» теориясы мемлекеттермен қатар интеграциялық байланыстарды жүзеге асыра алатын бейресми институттардың рөліне негіздеме бере алады. Сондай-ақ, саяси желілердің теориясы мемлекет туралы негізгі саяси актор ретінде түсінікті өзгертеді. Желілік тәсіл танымал тұжырымдамалық тәсілдердің бірі болып табылатынына қарамастан, кейбір саясаттанушылар (Х.Кассим) оны ЕҚ институционалдық күрделілігіне, ЕҚ институттарының маңыздылығына және ЕҚ қатысуымен желілерді шектеудің күрделілігін жете бағаламауға назар аудара отырып, күмәнмен талдайды. [10].

Шынында да, желілік тәсіл, танымалдыққа қарамастан, интеграцияның толық теориясын білдірмейді. Бірақ автономды әдіс ретінде, жоғарыда көрсетілгендей, басқа теориялармен оңай ұштасады. Атап айтқанда, «көп деңгейлі басқару» теориясы үшін желілік зерттеулер базалық болып табылатынын көруге болады.

Әлемдік жаһандандыру трендтері келесі теориялық тәсілдің – жаһандану негізіне кірді. Жаһандану процестері әмбебап: олар бір мезгілде жүреді тыныс-тіршілігінің барлық салаларында мемлекеттер. Жаһандану үдерістерінің тікелей салдары шекара маңы байланыстарының өсуін де есептеуге болады. Оң және теріс салдары жаһандану зерттеген белгілі теоретиктер Батыстан – Г. Киссинджер [11]. Мысалы, Зб. Бжезинский «жалпы мүдделермен біріктірілетін жаһандық қауымдастық туралы айтады, ол ішінара өздігінен, ішінара жалпы күш-жігердің нәтижесінде пайда болады» [12]. Г. Киссинджердің пікірінше, "болашақта өз өңірлерінің проблемаларын шешу үшін тиімді алаң ретіндегі ұлттық мемлекеттің рөлі әкімшілік-аумақтық шекаралар арасындағы қайшылықтардың өсуіне байланысты және қазіргі заман проблемаларының аумақтан тыс ерекшелігімен қысқартылатын болады".

Жаһандану, Р. Робертсон бойынша, интернационализация, интеграция және тіпті транснационализация сияқты көп нәрсе бар [13, 58]. Бұл әлеуметтіліктің жаңа түрінің қалыптасуы. Өз ойыңызды бейнелеу үшін Р. Робертсон төртбұрыш салады, оның бұрыштары: 1) жеке «мен»; 2)

Ұлттық қоғамдар; 3) қоғамның әлемдік жүйесі; 4) жалпы адамзат. Осы жерден қазіргі әлемнің төрт үрдісі туындайды. Жеке тұлғалар деңгейінде-әлеуметтендіру нысандары мен адалдық объектілерінің өзгеруі. Ұлттық қоғамдар деңгейінде-олардың өзара тәуелділігінің өсуі. Интернационалдық (халықаралық) жүйе деңгейінде – ынтымақтастықтың трансұлттық желілерін қалыптастыру. Жалпы адамзат деңгейінде-қазіргі уақытта экологиялық және құқық қорғау қозғалыстары белсенділерінің айқын «жаһандық сананың» ұраны.

Робертсоннан айырмашылығы, жаһанданудың тағы бір зерттеушісі М. Уотерс экономикалық және саяси саланың жаһандануы туралы тезиске күмәнмен қарап, «жаһандану» үдерістері шын мәнінде мәдени салаға ғана тән деп санайды. М. Уотерс материалдық алмасулар локализацияланады, саяси-интернационализацияланады, мәдени-жаһанданданады дейді [14, Р. 94-122]. Уотерс материалдық алмасулардың әлеуметтік тәртіптер мен әлеуметтік кеңістіктегі белгілі бір орын арасындағы байланысты орнату үрдісі бар екенін дәлелдейді. Материалдық алмасулар қазіргі уақытта «жаһанданудан» гөрі, оқшауланатыны туралы сауда ең алдымен өңірлік сауда блоктарының шегінде немесе осы блоктардың (НАФТА, ЕО, АСЕАН) арасында жүзеге асырылатыны туралы факт айтады.

Уотерспен келісуге болады, өйткені қазіргі жаһандық әлемде өзінің «автономды», жалпы әлемдік тенденциялар – сценариймен байланысты емес, өмір сүруді жалғастыратын мемлекеттер іс жүзінде қалмады. Мемлекеттер өз ресурстарына сүйенуге ұмтыла отырып, серіктестерді іздейді, өңірлік экономикалық одақтарды дамытады, ақпараттық әлеуетті арттырады. Ұлттық экономиканың протекционизмінің орнына алдыңғы жоспарға мемлекеттің ашық әлемдік экономикалық кеңістікте оның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету қабілеті болуға тиіс, яғни мемлекет өндіргіш күштердің даму факторларын - өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымды, ғылымды, білім беруді, тиімді жұмыс істейтін нарықтық және мемлекеттік институттарды нығайтуға тиіс.

Жаһанданудың қол жеткізілген деңгейі, тауарлар, қызметтер, капитал және еңбек ресурстарының қозғалысы үшін кедергілерді төмендету жағдайында экономикалық дамуды жандандыруға ықпал ететін интеграциялық өзара іс-қимылдың (инфрақұрылымды дамыту, өсу полюстерін жасау, ғылыми-техникалық әлеуетті және т.б. қалыптастыру жөніндегі жобалар) барынша маңызы бар. Бірқатар жағдайларда экономикамен жанама байланысты, бірақ орнықты даму үшін негіз болатын әсерлер де аз емес. Оның ішінде: халықтардың бейбіт қатар өмір сүруін қамтамасыз ету; халықаралық аренада беделді арттыру және тиісінше келіссөздер билігінің өсуі; елдің имиджін және оның инвестициялық тартымдылығын жақсарту; қоғам өмірінің түрлі салаларындағы үздік тәжірибелерді импорттау; сапалы және серпінді экономикалық өсу үшін қажетті азаматтардың тіршілік әрекеті үшін қолайлы ортаны қалыптастыру.

Дж.Розенаудың жаһандануына тоқталып өтсек, жаһандану ХХІ ғасырдың әлемдік жүйесінің трансформациялық процестерін айқындайтын әлемдік дамудың жетекші факторы ретінде қарастырылады; мемлекет әлемдік саясаттың негізгі акторларының бірі ретінде қарастырылады, бірақ ол әлемдік жүйенің құрылымдық өзгерістеріне тәуелді; акторлардың трансшекаралық өзара іс-қимылына жол беріледі. Бұл ретте Дж.Розенаудың ұстанымдарының неолибералдық парадигмамен ортақтығын атап өткен жөн. [15].

Сондай-ақ, «интеграция» ұғымын жаһандық кілтте қарастыру интеграцияның екі құрамдас бөлігін бөлуге мүмкіндік беретінін атап өтеміз. Бір жағынан, жаһандану процесі мемлекеттік және өңірлік деңгейлерде өзара тәуелділіктің артуына ықпал етеді. Екінші жағынан, осы процесс мемлекет топтарын жаһанданудың теріс әсерін еңсеру үшін олардың саяси және экономикалық мүдделері мен мүмкіндіктеріне сәйкес топтарға (интеграциялық бірлестіктерге) біріктіруге итермелейді.

Осы зерттеуде интеграциялық байланыстардың табиғаты мен процесін талдау үшін маңызды негіз ретінде институционализмді білдіретін тағы бір теоретиктер тобының көзқарастары болғанын атап өткен жөн. Айта кету керек, неолибералды, неоклассикалық теориялар институционалдық мектептерге өз позицияларын береді. Мысалы, зерттеушілер өз дискурсында «институционалдық өзгерістер» тұжырымдамасының элементтерін кеңінен пайдалана отырып, өңірлік даму мәселелерін институционалдық тәсіл форматында түсіндіреді. Институттар ретінде қауымдастық ішіндегі көптеген индивидуумдардың мінез-құлқын басқаратын тұрақты формальды және формальды емес ережелер, құрылымдар мен механизмдер түсініледі. Егер институттар ойын ережелері деп санаса, онда ұйымдар мен олардың өкілдері-акторлар. Өңірлік алаңда әр түрлі деңгейдегі акторлар: саяси партиялар мен қозғалыстар, өңірлердің атқарушы және заң шығарушы биліктері, мемлекеттік және мемлекеттүсті деңгейлердегі аймақтарды білдіретін құрылымдар кездеседі. Институттардың тиімділігін арттыру үшін бірқатар функциялары бар деп айтуға болады. Институционализм

теориясына сәйкес, түрлі деңгейдегі ойыншылар қолданыстағы форматты пайдалана отырып, өз жағдайын өзгертуге тырысады, сонымен бірге жаңа институттар құруға тырысады. Институционализмнің ізбасарлары институционалдық құрылымның өзгеруі тарихи контекстке және қоғамның осындай өзгерістерге дайындығына тәуелділігіне сенімді. [16, с.59].

Атап айтқанда, У. Р. Скотт институттарда «репрезентативті, конститутивтік, нормативтік ережелер мен реттеуші тетіктерден тұратын жүйені көреді, олар жүйеге айқындылық береді және акторлардың олардың қызметін дамытуға ынталандырады» [16, б. 58-59]. Институционалистер институттардың тиімділігін күшейтуді немесе олардың негізгі акторларын олардың нақты ресурстарға ие болуымен байланыстырады. Сондай-ақ, олардың тиімділік дәрежесі басқа да жағдайларға байланысты, мысалы, үкіметті мәжбүрлеудің шектеулі күшіне немесе күшті діни қондырғылардың болуына байланысты.

Келіссөздерді жеңілдететін, ақпаратты тарататын, дауларды шешетін, келісімдерді басқаратын, биліктің іс-әрекетіне мониторинг пен бақылауды жүзеге асыратын болғандықтан теориялық институттар маңызды мәнге ие. Институционалдық көзқарасты жақтаушылар жақсы жұмыс істейтін институттар реалистерде қорқыныш тудыратын «периферия анархиясын» жеңетін трансшекаралық қоғамдастықтардың генезисі үшін іргетас болуға қабілетті деген идеяны қорғайды. Олар тараптарға теңгерімге қол жеткізуде көмек көрсете отырып, қоғам мүдделеріне сәйкес келетін стандарттар мен жалпыға бірдей құндылықтардың дамуы мен эволюциясына ықпал ете отырып, ынтымақтастыққа жәрдемдеседі. Әріптестік пен субсидиарлық ұғымы интеграциялық ынтымақтастық доктриналарын болжауда және іске асыруда ерекше орын алады. Бірлескен институттар ұлттық ерекшеліктерді ескереді және барлық тараптар үшін мүмкіндіктер жасау үшін елдер арасындағы шекаралардың оқшаулау сипатындағы кемшіліктерін болдырмауға көмектеседі. Олар серіктестерге интеграцияның теріс және оң әсерлеріне байланысты проблемалар мен мүмкіндіктерді ерте кезеңде тануға, демек, дамудың жалпы әлеуетін болжауға мүмкіндік береді. Айта кету керек, С. Хантингтон жаңғырту теориясына да, институционализм негізінде тәуелділік теориясына да балама ұсынады. Оның пікірінше, саяси даму («саяси жаңғырту») және институционализация – тұрақты тәртіпті қамтамасыз ететін берік саяси институттарды қалыптастыру және қолдау [17].

Институционалдық тәсіл аясында неоинституционализм теориясы қалыптасты, оның жақтастарының бірі Д. Норт болып табылады. Оның ерекшелігі шекара феноменін саяси қызмет призмасы арқылы ғана қарастыруда емес. Д. Норттың «саяси, экономикалық және әлеуметтік өзара іс-қимылды құрылымдайтын шектеулер» деген институттарға қатысты пікірі қызықты болып табылады. Д. Норт шекараны түрлі деңгейдегі акторлардан тұратын күрделі Ұйымдық құрылым есебінен атқаратын институттар деп есептейді. Неоинституционализм институционалды өзгерістер баяу және кезең-кезеңмен болса да институттар өзгереді және тиімді болады деп есептейді, өйткені көптеген факторлар (ауқымнан үнемдеу, өзара толықтыру) қолданыстағы институттарды сақтауға ықпал етеді. Институттар оған қатысушылардың пікірінше, ең жоғары қайтарымы бар өзгерістерді талап етеді [18].

«Жаңа институционализм» оның қазіргі заманғы түрінде үш бағытта ұсынылған: ұтымды таңдаудың неоинституционализмі, тарихи институционализм және социологиялық институционализм. Бұл бағыттар институционалдық даму мен өзара іс-қимылдың саяси және құқықтық аспектілерін зерттеуге шоғырланған. Рационалды таңдау теориясымен байланысты бағыт интеграциялық зерттеулерді бірінші болып меңгере бастады. Ресей зерттеушісі А. Байковтың пайымдауынша келісуге болады, бұл теориялардың барлығына субъектілердің интеграциясы контекстінде әрекет ететін ұтымды табиғат туралы тезис тән және институттар деп, әдетте, нақты жағдайларда және нақты мәселе бойынша субъектілердің мінез-құлық моделі сияқты формальды құрылымды түсінеді. [19, б. 211].

Халықаралық қатынастардағы субмемлекет акторларының ерекше орнын субұлттық акторлардың (федерация субъектілерінің, өңірлердің, қалалардың) қызметін білдіретін парадипломатия тұжырымдамасының контекстінде бөліп көрсетеді. Осы тұжырымдамаға сәйкес, интеграциялық ынтымақтастық әртүрлі қатысу векторларына ие. Осы тұжырымдаманы жақтаушылар қазіргі кезеңдегі мемлекеттердің саясаты субұлттық акторларға байланысты болды деп санайды [20]. Халықаралық ынтымақтастық негізгі стандарттарға (мысалы құқық нормалары), жалпы идеяларға, дәстүрлерге, әдеттерге және қабылдауға сілтеме жасаумен түсіндіріледі. Онда әрекет ететін жүйе мен агенттер өзара тығыз байланысты: құрылым агенттердің қабылдауын, демек, артықшылық пен мінез-құлықты анықтайды.

«Әлеуметтік конструктивизм»-нің тағы бір ғылыми мектебі интеграцияны зерделеуге назар аудара отырып, агент пен құрылымның «өзара пікірлесуі» туралы ережені шығарады. Осылайша, әлеуметтанушылардың «аймақтық бірегейлік» дефинициясына баса назар аударатыны қызықтырады. Яғни, интеграция процесі акторлардың әлеуметтік ұқсастықтары мен мүдделерін қалай қалыптастырады. Әрине, бұл ерекше дәстүрлермен, мінез - құлықтың ерекше ережелерімен, мәдени-діни факторлармен ақпараттық-коммуникациялық алаң болып табылатын интеграциялық байланыстардың маңызды аспектісі. «Аймақтық бірегейлік» проблемасымен айналыса отырып, Еуразиялық аймақ форматында неғұрлым ерекше болып келетін аспектіге назар аудару керек.

XX ғасырдың соңында «жаңа регионализм» мектебі пайда болды. Жаңа мектептің мақсаты Еуропалық континенттен тыс интеграциялық үдерістерді түсіндіру болды.

Аймақтық интеграцияны талдауға осы тұжырымдамалық тәсілдің ерекшеліктері ол аймақты тамаша символдық және кеңістіктік-географиялық қатынастарда құрастырыла алатын, сондай-ақ деконструктивті түрде дамып келе жатқан бірлік ретінде қарастырады.

«Жаңа регионализм» қауіпсіздік ұғымының мазмұнын кеңейтеді, оның көп аспектілігін («қатан», «жұмсақ», адам, экологиялық, ақпараттық және т.б.) атап көрсетеді. Осы тәсілге сәйкес әлем көпорталықты, онда әр түрлі континенттердің ұлттық мемлекеттерімен қатар түрлі деңгейдегі мемлекеттік емес акторлар белсенді түрде қатысады (локалдан трансұлттық).

Сондай-ақ, интеграциялық ынтымақтастық мәселелерін зерттеушілер легалистік көзқарас аясында қозғайды, оның мақсаты Еуропалық құқық жүйесінің рөлін тұжырымдамалық түрде қалыптастыру және құрылымдаушылардың дискурстық тәсілі. Алайда, екі теорияда да нақты әдіснама жоқ және басқа ғылыми мектептер шеңберінде құрал ретінде пайдаланылады.

Жүргізілген талдауды қорытындылай келе, интеграция процестері Бірінші дүниежүзілік соғыс аяқталған сәттен бастап теориялық пайымдауға ұшырағанын атап өтуге болады. Осы кезеңде пайда болған федерализм және функционализм теориялары классикалық бола отырып, интеграцияны одан әрі ұғыну үшін негіз болды.

Жаңа теориялардың пайда болуы XX ғасырдың 80-ші жылдарында мемлекеттердің түрлі деңгейлерде өзара іс-қимылының қазіргі заманғы нысандарының пайда болуымен байланысты. Бұл халықаралық ынтымақтастықтың өзгерген халықаралық жағдайлары мен тәсілдеріне, аймақтық интеграцияның барлық деңгейлерінде жаңа институционалдық шеңберлерді қалыптастыруға байланысты.

Біздің ойымызша, қазіргі теориялардың бірде-бірі пайда болған барлық сұрақтарға толық жауап бере алмайды немесе интеграцияның таза теориясы ретінде сөйлей алмайды. Осыған байланысты зерттеушілердің алдында әлемдік кеңістікті жаһандандыру және аймақтандыру жағдайында мемлекеттер мен ұйымдардың қатар өмір сүруін ұйымдастырудың жаңа әдістері мен құралдарын жасау, теориялық ұғыну қажеттілігі туындайды. Жаһандану әлемі қазіргі дамушы мемлекеттерге, соның ішінде Қазақстан да жататын, егемендікті азайту мен әлсіретуге әкелетін жаңа «сын-қатерлер» ұсынады. Біз дамыған елдердің интеграциялық блоктар шеңберінде да әзірленетін ойынның қатаң ережелері бойынша әлемдік шаруашылық байланыстарға тартылатынын байқай аламыз.

Ғалымдардың жоғарыда көрсетілген еңбектерінің арқасында интеграцияның көп деңгейлі тәсілдерінің эволюциясын көруге болады және олардың арқасында интеграцияланатын елдердің өзара іс-қимылына жан-жақты талдау жасауға болады.

Біздің ойымызша, Еуразиялық кеңістік елдерінің ынтымақтастық проблемасы еуропалық интеграцияның кейінгі теориялық тұжырымдамалары шеңберінде табысты қаралуы мүмкін. Мысалы, «multilevel governance» тұжырымдамасының контекстінде, оған сәйкес Еуропалық Одақ әртүрлі деңгейдегі акторлар арасында билікті бөлу орын алған көп деңгейлі басқару жүйесінің үлгісі болып табылады. Ынтымақтастық мүмкіндіктерін пайдаланудың ұқсас идеясы «саяси желілер» («policy network analysis») тұжырымдамасы шеңберінде талданады.

Жоғарыда аталған интеграцияның барлық теориялары интеграциялық ынтымақтастық процестерін ұғыну үшін негізгі теориялық іргетасты құрайды деп есептейміз. Әрине, халықаралық қатынастардың «жаңа» акторларының рөліне баға беретін Р. Кеохэйн, Дж. Най көрсеткен неолибералдық парадигма бойынша, мемлекеттерден басқа, бірқатар функциялардың субмемлекет деңгейіндегі халықаралық өзара іс-қимыл қатысушыларына көшуінің тиімділігін талдау осы зерттеу үшін маңызды.

Бұдан басқа, Еуразиялық экономикалық одақ үшін Еуропалық басқару жүйесінің көп деңгейлі (соның арқасында шешімдер қабылдау процесіне мемлекеттік емес акторлардың қатысуы мүмкін

болады) және көп деңгейлі басқару жүйесінің барлық «қабаттары» арасында билік функцияларын тепе-тең бөлуге мүмкіндік беретін субсидиарлық қағидатын назарға алу пайдалы болады [21].

Жоғарыда баяндалғанның негізінде, талдау әдістерінің әртүрлілігіне қарамастан, осы зерттеуде көрсетілген интеграциялық процестерді талдаудың әртүрлі теориялық тәсілдерінің кейбір жалпы белгілері бар.

Сонымен, мәселеге көзқарастың кең ауқымына байланысты интеграцияның феноменін түсіндіру үшін бірыңғай теория бар деп айтуға болмайды. Сондай-ақ, ынтымақтастық мақсаттарының бір комбинациясы бар екі ел табу қиын екенін де айқындай түседі. Тіпті интеграциялық келісімдер жасасу үшін себептерді түсінуге тырысу үшін жалпы пәнаралық тәсілді қабылдаса да, осы күрделі мәселелер бойынша білімнің қазіргі жай-күйін ескере отырып, қосымша зерттеулер қажет екендігі анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Овчаренко, Н.Е. Модели современных интеграционных процессов. // XServer.ru. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.xserver.ru/user/msipr/> (дата обращения: 12.02.2020)

2. Современные международные политические и правовые теории европейской интеграции // Евразийский юридический портал. [Электрон. ресурс] URL: http://www.eurasialegal.info/index.php?catid=1:eurasianintegration&id=957:2012-02-01-04-03-54&Itemid=1&option=com_content&view=article (дата обращения: 27.01.2020)

3. Кутырев Г.И. Неинституционализм рационального выбора: преимущества и внутренние противоречия. // Издательство «Грамота». [Электрон. ресурс], URL: <http://www.gramota.net/materials/3/2012/111/22.html> (дата обращения: 27.01.2020)

4. Авдонин В.С. Основные теоретические подходы в исследовании интеграции // Российский научный журнал. - № 1. - 2007. - С. 7-15.

5. Marks G. Structural Policy in the European Community /Euro-Politics: Institutions and Policymaking in the “New” European Community. Ed. by A. Sbragia. Wash., 1991. P. 191–224.

6. M. Castells End of Millennium. Oxford: Blackwell.-2000.-464p.

7. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. - М. : ГУ ВШЭ, 2000. - 608 с.

8. Ansell, C. The Networked Polity: Regional Development in Western Europe. Governance. 2000.- Vol. 13, №2. [Электрон. ресурс], 2000. file:///C:/Users/Acer/Desktop/The_Networked_Polity_Regional_Development_in_Weste%20(1).pdf (дата обращения: 17.01.2020)

9. Peterson J. Policy Networks and European Union policy making: a reply to Kassim // West European politics. 1995. № 18 (2). P. 391. [Электрон. ресурс] <http://arch.neicon.ru/xmlui/handle/123456789/3500333> (дата обращения: 17.01.2020)

10. Kassim H. Policy Networks, Networks and European Union Policy Making: // Sceptical View West European Politics 1994.- 17(4).- P.15-27

11. Кусинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? К дипломатии для XXI века / пер. с англ. под ред. В.И. Иноземцева. М.: Ладомир, 2002. -391с.

12. Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. М.: Международные отношения, 2007.-288с.

13. Robertson R. Globalization: Social The oryand Global Culture. – London: Sage, 1992. – 211 p.

14. Waters M. Globalization. – London; NewYork: Routledge, 2002. – 187 p.

15. Rosenau J.N., Czempiel E.-O. Governance Without Government: Order and Change in World Politics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – 33 p.

16. Scott W.R., Meyer J.W. Institutions and Organizations. Toward a Theoretical Synthesis // Structural Complexity and Individualism. – Thousand Oaks: Sage, 1994. – P. 55-80.

17. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. П. Велимеева. – М.: АСТ, АСТ Москва, 2006. – 603 с.

18. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М.: Начала, 1997. – 180 с.

19. Байков А.А. Сравнительная интеграция. Практика и модели интеграции в зарубежной Европе и Тихоокеанской Азии. – М.: Аспект пресс, 2012. – 256 с.

20. Еремина Н. Парадипломатия: новый голос регионов в современном дипломатическом контексте? // Мировая экономика и международные отношения. -2012. -№ 6.- С. 42-51.

21. Стрежнева М. Транснациональные политические пространства: явление и практика. – М.: Весь мир, 2011. – 376 с.

References:

1. Ovcharenko, N. E. models of modern integration processes. // XServer.ru. [electronic resource] - access mode: <http://www.xserver.ru/user/msipr/> (date: 12.02.2020)
2. modern international political and legal theories of European integration // Eurasian legal portal. [Electron. resource] URL: http://www.eurasialegal.info/index.php?catid=l:eurasianintegration&id=957:2012-02-01-04-03-54&itemID=l &option=com_content&view=article (date: 27.01.2020)
3. Kutyrev G. I. Neoinstitutionalism of the rational choice: superiority and internal opposition. "I Don't Know," He Said. [Electron. resource],. URL: <http://www.gramota.net/materials/3/2012/111/22.html> (date: 27.01.2020)
4. Avdonin V. S. basic theoretical approaches to Integration Research // Russian scientific journal. - No. 1. - 2007. - p. 7-15.
5. Marks G. Structural Policy in the European Community /Euro-Politics: Institutions and Policymaking in the "New" European Community. Ed. by A. Sbragia. Wash., 1991. P. 191–224.
6. M. Castells End of the Millennium. Oxford: Blackwell.-2000.- 464p.
7. Castels M. information epoch: economy, society and culture / M. Castels. MOSCOW: GU VSHE PUBL., 2000. - 608 P.
8. Ansell, S. The Networked Polity: Regional Development in Western Europe. Governance. 2000.- Vol. 13, No. 2. [electron. resource], 2000. file:///C:/Users/Acer/Desktop/The_Networked_Polity_Regional_Development_in_Weste%20(1).pdf (date: 17.01.2020)
9. Peterson J. Policy Networks and European Union policy making: a reply to Kassim // West European politics. 1995. № 18 (2). P. 391. [electron. resource] <http://arch.neicon.ru/xmlui/handle/123456789/3500333> (date: 17.01.2020)
10. Kassim H. Policy Networks, Networks and European Union Policy Making: // Sceptical View West European Politics 1994.- 17(4).- P.15-27
11. Kissinger G. does America need foreign politics? Diplomacy for the XXI century / Thu. from the English. "no," I said. B.JI. The alien. Moscow: Lodomir publ., 2002.- 391s.
12. Brzezinsky Z. Vybor. The world government or global leadership. Moscow: International Relations publ., 2007.-288c.
13. Robertson R. Globalization: Social The oryand Global Culture. - London: Sage, 1992. - 211 P.
14. Waters M. Globalization. - London; New York: Routledge, 2002. - 187 P.
15. Rosenau J.N., Czempiel E.-O. Governance Without Government: Order and Change in World Politics. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. - 33 p.
16. Scott W.R., Meyer J.W. Institutions and Organizations. Toward a Theoretical Synthesis // Structural Complexity and Individualism. – Thousand Oaks: Sage, 1994. – P. 55-80.
17. Huntington S. counterculture of civilization / per. from the English. "I Don't Know," He Said. Moscow: ACT, ACT Moscow, 2006. - 603 P.
18. North D. Institute of institutional changes and functioning of the economy. Moscow: Nachala publ., 1997 – - 180 P.
19. Baykov A. A. comparative integration. Practice and models of integration in foreign Europe and Pacific Asia. Moscow: aspect press, 2012. - 256 P.
20. Eremina N. Paradiplomatiya: new voice of regions in modern diplomatic concert? // World economy and international relations. -2012. - No. 6. - p. 42-51.

21. Strezhneva M. *Transnational political space: identity and practice*. Moscow: VES Mir publ., 2011. - 376 P.

ӘӨЖ 371.382(=512.122):796.5.
МРНТИ 03.20

¹Наурызбаева Р. Ф., ²Сабри Хизметли, ³Омаров Қ.М.

¹2-курс магистранты, Дінтану мамандығы. Шет Тілдер және Карьера Университеті.

Алматы қаласы. e-mail: raanauryzbaeva@gmail.com

²т.ғ.д., профессор, Шет Тілдер және Карьера Университеті.

Алматы қаласы.

³доцент м.а., п.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ,

Алматы қаласы, kairat62@bk.ru

ҚҰРАН КӘРІМ ҚҰПИЯЛАРЫН ҒЫЛЫМИ-ФИЗИКАЛЫҚ ТҮРДЕ АШУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа

Қазақстан Республикасының дін саласындағы мемлекеттік саясатының 2017-2020 жылдарға арналған тұжырымдамасы мемлекеттік- конфессиялық және конфессияаралық қатынастарды жетілдіруге, мемлекеттің зайырлы қағидаларын нығайту және дінді деструктивті мақсатта пайдалануға жол бермеу бойынша ресми көзқарастар жүйесі болып табылады.

Ел азаматтарының Қазақстанда діни білім алуы мүмкіндігін қамтамасыз ету қажет. Білім беру жүйесі жеке тұлға мен қоғамда қазақстандық патриотизмді, халықтың ұлттық және рухани дәстүрлеріне деген құрметті қалыптастыруда негізгі роль атқарады. Білім беру және тәрбие процессінде оқушыларға дін туралы ғылыми тұрғыдан білім берген дұрыс.

Ұсынылып отырған мақалада Ата дініміз Исламды және оның қайнар көзі болған Құран Кәрімді үйрену мен үйрету процессін ғылыми (физикалық түрін) түрде түсіндіру тұжырымдамалық жаңашылықтары қаралады.

Тірек көздер: рухани білім, илаһи ілім, кәләм, энергетикалық-ақпараттық кеңістік, мұғжиза, геоцентризм, гелиоцентризм, нанотехнология, ғарыштық станция.

¹Nauryzbaeva R.F., ²Sabri Hizmetli, ³Omarov.K.M.

¹Undergraduate 2nd year, Religious Studies. University of Foreign Languages and Career

Almaty city, e-mail: raanauryzbaeva@gmail.com

²Doctor. Professor- Foreign Languages and Career University.

Almaty city.

³c.p.s., assistant professor, of KazNPU named Abai,

city Almaty, kairat62@bk.ru

THE IMPORTANCE OF SCIENTIFIC AND PHYSICAL DISCOVERY OF THE KORAN

Abstract

The concept of the state policy of the Republic of Kazakhstan in the field of religion for 2017-2020 is a system of official views on the improvement of state- confessional and inter- confessional relations, strengthening the state, secular principles and the use of religion for destructive purposes. It is necessary to ensure access to religious education for the citizens of the country in Kazakhstan. The education system plays a key role in shaping Kazakstani patriotism, respect for the national and spiritual traditions of the people, in the individual and in society. In the process of education and upbringing, Learners should be taught scientifically about religion. This article looks at conceptual innovations in the scientific (physical) way of explaining the process of learning the process of learning and teaching Islam, the origin of our Ancient religion and the Qur'an.

Key words: Spiritual education, spiritual knowledge, sing, kalam, cosmic knowledge, space station, energy and information space, geocentrism, heliocentrism, nanotechnology.

¹Наурызбаева Р.Ф., ²Сабри Хизметли, ³Омаров К.М.

¹магистрант 2- курс специальность, Религиоведение,
Университет иностранных языков и деловой карьеры,
e-mail: raanauryzbaeva@gmail.com

² д.и.н, профессор, Университет иностранных языков и деловой карьеры,
г. Алматы,

³к.п.н., и.о.доцент, КазНПУ имени Абая,
г.Алматы, kairat62@bk.ru

ВАЖНОСТЬ НАУЧНОГО И ФИЗИЧЕСКОГО ОТКРЫТИЯ КОРАНА

Аннотация

Концепция государственной политики Республики Казахстан в области религии на 2017-2020 годы представляет собой систему официальных взглядов на улушение государственно-конфессиональных отношений, укрепление светских принципов государства и использование религии в деструктивных целях.

В этой статье рассматриваются концептуальные инновация в научном (физическом) смысле, объясняющие процесс изучения и преподавания ислама, происхождение нашей древней религии и Коране. Необходимо обеспечить доступ религиозных граждан к религиозному образованию в Казакстане. Система образования играет ключевую роль в формировании традициям народа, личности и общества. В процессе обучения и воспитания студентам лучше всего научить научное образование о религии.

Ключевые слова: Духовное воспитание, энерго-информационное пространства, знак, космическая станция, калам, духовное знание, геоцентризм, гелиоцентризм, нанотехнология.

Адам баласы жаратылғаннан бері қаншама жылдар, ғасырлар өтті. Алла Тағала Адам баласының өмір сүруі үшін Илаһи ілімін жіберіп отырды. Осы Илаһи ілімді халыққа, қоғамға жеткізіп отыру үшін әр заманға пайғамбарлар жіберіп отырған және оларға өз ілімін жеткізген. Пайғамбарлар арқылы адам баласы Алласын таныған және өзін- өзі таныған, тәрбиелеген. Алғашқы пайғамбар Адам (а.у), соңғы пайғамбар Мұхаммед (с.а.у). Құран Кәрім- пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.у) ке уахи етілген және барлық адамзатқа жіберілген илаһи кітаптың аты. Құран Кәрімнің негізі адам. Құран-адам және адамзаттың бақытты болуын мақсат етеді. Құран- адамдарды әлем туралы ойлауға, болмыстарды зерттеуге және ақиқаттарды ашуға шақырады. «Заманаға (ғибрат аларлық әр алуан уақиғаларға толы заманға) ант етемін! Адам баласы сөзсіз зиян шегеді. Алайда иман еткен, игі істер істеген, бір- біріне ақиқат (хақ жолды) пен сабырлы болуды насихаттаған жөні бөлек». [1.1-5]

Ғылыми- техникалық прогресстің дамуы мен көптеген ғылыми жаңалықтар ашылууда. Бұл өз кезегінде Аллалық (илаһи) дүниетаным көзқарасының дұрыс қалыптасуына мүмкіндік беріп жатыр деп есептеймін. Мұхаммед (с.а.у) пайғамбар бір хадисінде былай деген: «Заманыңа қарап өмір сүр», яғни уақыт өткен сайын ғылым мен техника алға жылжып отырады, солардан артта қалып қоймау үшін бірге қадам басып отыруымыз керек. Өйткені Құранда айтылған айырым аяттардың дұрыстығы ғылым мен техниканың ашқан жаңалықтары мен дәлелденіп жатыр

Осы кезге дейін Ислам әлемін артта қалған қоғам, Құран жалған кітап деп келген батыстағылардың көз қарасы өзгере бастады. Себебі, ғылымның жетілуі мен Құран Кәрімдегі мұғжизаларды өз көздерімен көріп, Ислам дінін қабылдап жатқан ғұлама- ғалымдар көбеюде. Мысалы, Америкалық астронавт Луи Армсторг, француз ғалымы Жан Кусто, әлемге әйгілі боксшы Мұхаммед Әли (Кассус Клей) және т. б.

Ислам-білім, ғылым, ілім ізденушілер мен зерттеушілерді қолдап, оны Аллаға құлшылық студия бір жолы деп есептейді. Құран ілімінің арқасында Ислам әлемінде білім, ғылым, ілім алға басып, ең жоғарғы өркениетке жетті. Медицинаны әлемге әйгілі еткен Ибн-Сина (Авиценна), астрономияның құпиясын ашқан Әл-Беруни, музыканың негізін салушы Әл-Фараби, алгебраның негізін қалаған Әл-

Хорезми. Осы ғұлама-ғалымдар араб, түркі дүниесін әлемге әйгілі етті. Құран ілімінің арқасында Ислам әлемінде білім, ғылым, ілім алға басып, ең жоғары өркениетке жетті. Бұл өз кезегінде батыс әлемінің ғылым мен техникасын өркендетуіне негіз болды. Құран ілімінің келуімен, осы кезге дейін ашылған көптеген ғылыми дәлелдерді (кемшілігі бар екенін) көріп, өз еңбектерін қарап шығып, қайта қарап шығып, қайта жазып шығып жатқан ғалымдарымызда көбеюде. Осының өзінде заман өзгерсе де, жылдар, ғасырлар өтсе де Құран ақиқый Илаһи кітап, адамзаттың игілігіне арналған кітап екенін дәлелдеп отыр, әрі әлі де дәлелдене түсетініне сенімдімін. Орыстың белгілі жазушысы Л. Н. Толстой «кез- келген саналы адамның соңғы табан тірер байламы- Ислам» деп тұжырымдайды.

Қазіргі кездегі ой өрісі әртүрлі дәрежеде дамыған адамдар мен ішкі түйсігі, дарынды, шыншыл ғалымдарды- Құрандағы жазылған (ежелгі) мәтіндердің бүгінгі жаңа ғылыми жаңалықтары мен дәлме- дәл келуі таң қалдырады. Мысалы: адам жаратылысы, әлемнің өзгерісі, жаңбыр бұлттары, әйел жатырының құрылысы, жер атмосферасының 7 қабаты, жердің тартылыс күшін жеңіп ракетаны пайдаланып жерден ғарышқа ұшу және т. б.

Жердің тарту күшін жеңіп ғарышқа ұшу үшін белгілі жылдамдық (8 км/с) беру керек. [2.46] Бұл жөнінде қасиетті кітабымыз Құранның 55- Рахман сүресінің 33- аятында айтылған: « Көктер мен жердің шектерінен өтуге шамаларың келсе, өтіңдер. Өте алмайсыңдар! Бірақ, бір қуатпен өте аласыңдар» десе, 35- аятында «Сендерге түтінсіз жалын, отсыз түтін жіберіледі» деген. Бұл жердегі « Түтінсіз жалын» деген қазіргі зымырандарда қолданылатын жанармай «гептилге» сәйкес келеді. Осы Құран Кәрім де айтылғандай, шындығында да, жердің шектерінен (қабаттарынан) шығып көкке, ғарышқа ұшу үшін, жердің тарту күшін жеңетіндей қуат, жылдамдық керек. Ал, бұндай қуатты, жылдамдықты арадан бірнеше ғасыр өткеннен кейін 1957 жылы 4- қазанда адамзат тарихында алғаш рет қуатты ракетаның жәрдемімен массасы 84 кг шамасындай денеге бірінші космостық жылдамдық (8км/с) берілді, яғни осындай жылдамдыққа, қуатқа ие болған дене ғана жердің тарту күшін жеңіп, жердің шектерінен (қабаттарынан) шығып көкке, ғарышқа шыға алады. Бұл жағдайдың дәлме- дәл келуі, Пайғамбарымыз (с.а.у) дың Алладан алған аянының нақ болуын, пайғамбарымыздың ұлылығын, көрегенділігін көрсетіп тұр.

XX-ғасырда адамзат физика мен техника жетістіктерінің арқасында ғарышқа көтерілді. Алғаш рет Совет мемлекетін (СССР) де 1961 жылы адамзат тарихында Ю. А. Гагарин (1934- 1968) ғарыш кеңістігінде Жерді 108 минутта бір айналып, ұшып келді. Бұл бізге үлкен жаңалық болған болса, оны 14 ғасыр бұрын пайғамбарымыз (с. а. у) Құранда Әл- Хыжыр сүресінде, «Расында Құранды Біз түсірдік. Әрі шын мәнінде, оны біз қорғаушымыз. Расында Мұхаммед (с.а.у) сенен бұрын алғашқы топтарға да елші жібердік. Оларға келген пайғамбарды, олар мүлде тәлкек қылар еді.Осылайша (мазақтаған нәрсесін) күнәкарлардың жүректеріне кіргіземіз. Сонда да олар оған сенбейді. Расында бұрынғылар да сөйтіп өткен болатын. Біз оларға аспан есіктерін ашуға мүмкіндік бергенде, олар оған көтеріледі. Көтерілген сәтте Мен не көріп тұрмын? Бұл түс емес пе? Әлде менің көзім байланды ма? дейді». Яғни Құран да айтылғанындай кәпір қауымынан ұшырылды. Демек кім, қашан, қай қауымнан ғарышқа ұшатынын Алла Тағала білген. Сондай ақ, ракетаны (ғарыш кемені) жер бетінің кез- келген жерінен ғарышқа қарай ұшыра алмайтыны, аспанның бір есігінен ғана ұшуға болатыны, біздің заманымызда ғана белгілі болды. Ғалымдарымыз көптеген дәлдікпен есептеулер жасап ғарыш кемесін ұшыратын жолды (есікті) тапты. Егер бұл жолдан ауытқыса ракета жанып кететіні, ғарышқа шыға алмайтыны белгілі болды. Сондай ақ, ғарышқа ұшқан ғарыш кемесі жерге ораларда да осы ұшқан жолымен (есігімен) ғана жанып кетпей жерге қайта алады. Ал, бұндай жағдайды 20- ғасырда ғана біліп отырмыз және Құранда айтылғандай аспанның бір есігінен ғана аспанға көтеріліп және қайта оралып отырмыз. Ал бұл мәселені бұдан 14- ғасыр бұрын Мұхаммед (с.а.у) пайғамбарымызға Алла тарапынан аян етіліп Құранға жазылған еді.

Геоцентризм (гео- жер, грек сөзі) күн жүйесі туралы жалған ілім, яғни жер планетасы ғалам шардың ортасында қозғалыссыз орналасқан. Ал күн мен жұлдыздар, басқа планеталар жерді айналады. Бұл ілімді Аристотель мен Птолемей қалыптастырған еді. Біл ілімді крестшілер (католиктердің космологиялық) қолдап, өздерінің догмасына айналдырып, бұл ілімге қарсы келушілерді шіркеуге қарсы шықты деп жазаға тартып отырды. Інжіл кітабының түп нұсқасы сақталмай, өзгертіліп отырғандығының дәлелдерінің бірі осы. Яғни, Птолемей теориясын пайдаланып, оны өздерінің кітабына қосқан. Поляк ғалымы Н. Коперник (1473- 1543) ғасырлар бойы адамдардың санасына ұялап қалған «жер қозғалмайды» деген жобаны теріске шығарды. Яғни күн жүйесі құрылысының жобасын алғаш дұрыс түсіндірді. Жер Күннен үшінші орында болады деді. Сонымен бірге, Коперник Жер өз осін айнала отырып, барлық планеталармен бірге кеңістікте Күнді

айнала қозғалады деп көрсетті. Ал Ай Күнді емес, Жерді айнала қозғалады деді. Коперниктің бұл идеясы мен өзінің замандас ғалымдары бірден келісе қойған жоқ. Ол ғалым астроном ретінде ғана емес, математик ретінде де ғылымға көп жаңалық енгізді. Ол аспан денелерінің қозғалыс кестесін жасады, ол үшін оған 324 мың шаманы есептеп шығару қажет болды. Осындай ғылыми деректерге негізделген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде Коперник планеталар қозғалысының жаңа жүйесін жасады. 1543 жылы оның «Аспан сфераларының айналуы туралы» деп аталатын еңбегі жарық көрді. Н.Коперник планеталар жүйесінің центріне Күнді орналастырғандықтан, бұл жүйе гелиоцентрлік жүйе (гелиос- күн, грек сөзі) деп аталды. Коперник жасаған жүйенің де кемшілігі барын, қазіргі кезде қабылданған Күн жүйесі құрылысының сызбасынан өзгешелеу болды. Өйткені планеталар Күнді Коперник айтқандай дөңгелек орбита бойымен емес, эллипстік орбиталар бойымен айнала қозғалады. Ал қазіргі кезде Күн жүйесі Күннен және серіктерімен қоса алғандағы планеталардан құралатыны белгілі. [3.70-74] Сонымен бірге жұлдыздардың планеталарға қарағанда бізден өлшеусіз қашықтықта орналасқаныда белгілі. Күн жүйесінің сегіз үлкен планеталарымен қатар, Марс пен Юпитердің арасында астероидтар деп аталатын көптеген кіші планеталардың орналасқаны анықталды. Алайда астрофизиктер әлі де таныс емес планеталарды іздестіруін тоқтатқан жоқ.

Мұсылмандар тарихына жүгінсек, орта ғасырда (Аббасилердің халифаты кезеңінде) ғарыш әлемін, күн жүйесін, жер шарын зерттеуші ғалымдар өте көп болған. Өйткені осы исламның алтын тарихы дәуірін де, ислам мәдениеті өсіп өркендеп өзінің жоғары деңгейіне жеткен еді. Қазіргі дәуірдегі ашылып жатқан ғылыми тұжырымдамалар мен жаңалықтар, ислам ғұламаларының зерттеп, жазып кеткен тақырыптары еді. Ал олар өз кезегінде Құран ды ғылым деп қабылдап, Құранды тәпсірлеп, ондағы айтылған әрбір аятқа тереңнен үніліп, зерделеп, зерттеулер жүргізіп, дәлелдеп Құранның ақиқый Алладан келген кітап екендігін атап көрсеткен, дәлелдеген еді.

Әнғам сүресі, 97-аят: « Құрлық пен теңіздің қараңғылықтарында жол табуларың үшін, Ол сендерге жұлдыздарды жаратты. Біз аяттарымызды білетін адамдарға ашық түсірдік». Құранның көптеген аяттарында аспан әлеміне, жұлдыздарға, қарап ғибрат алындар және ойланындар- дейді. Бұл өз кезегінде Алланың мұсылмандарға, астрономия және басқада ғылымдар мен айналысып менің күдіретімді жақсы түсініндер, танындар деген ұсынысы еді. Сол кездегі ислам ғалымдары қазіргі ғылымдардың ірге тасын қалады, яғни физика, астрономия, химия, медицина және т.б. ғылымдарының бастамасы болды. Сондай ғұламалардың бірі 9- ғасырда Дамаскіде өмір сүрген астроном әл- Бәтгани (Махомети Арасенфис) дің планеталардың, күннің, айдың, жұлдыздардың орналасуы туралы жазылған ғылыми еңбектерін пайдаланған, сондай ақ Сириялық астрономдардың жинақтаған деректерінің, жазбаларының латынша аудармасын пайдаланып жазған екен Н. Коперник. Сондай ақ 13- ғасырда өмір сүрген әт- Тусидің «Астрономия ғылымы туралы баян» атты кітабы мен Коперниктің кітабындағы диаграммалар сызбасы дәлме дәл келіп отыр. Ислам астрономы әт- Тусидің ойлап тапқан математикалық идеяны Коперник пайдаланған. Сондай ақ Коперник ислам ғалымы 14- ғасырда өмір сүрген Сириялық Ибн әш- Шағирдің ойлап тапқан планеталардың қозғалысының математикалық идеяларында пайдаланғанын көрсетеді. Коперниктің қолында әл- Баттанидің «Китәб әл- Зидж әл- Бәтгани» бұл жұлдыз карталарының атлас кітабы және астрономиялық зерртеулері болған, ол кітап арап және латын тілінде түсінікті етіп жұлдыз картасын және есептеулерді жазып келтірген екен. Қорытындылап айтқанда Коперник мұсылман ғалымдарының дайын есептеулерін, сызбаларын, схемаларын пайдалана отырып, оны жетілдіре отырып өз еңбегін жазады [4.79-80].

Ислам діні еш қашан ғылымға қарсы күреспеген. Ислам ғылымы 9 ғасырдан даму жолына бастау алып, 15 ғасырға дейін дамып келген болса (кейін сол ғасырда саяси өзгерістер белең алуына байланысты), европаның ғылымы 19-ғасырдың басынан даму жолына түседі. Мұсылман ғылымдарының зерттеулері европа ғылымдарының пайдасына жұмыс істеді. Бұл жағдай өкініш тудырғанмен, соңғы кездері европа ғалымдарының ашып атырған жаңалықтары өз діндеріне қарсы шығып, түсініксіз деп келген Құран аяттарының дұрыстығын дәлелдеп отыр. Нәтижеде Ислам діні ғалымдар тарапынан қуатталып, мұсылмандар қатарының көбеюіне, Құран аяттарының Алланың сөзі, адамзатқа жіберген хабарлары екеніне сенушілердің көбейіп атырғанына ат салысты. Бұның өзі ислам діні соңғы дін, Құран соңғы кітап екенін көрсетеді.

Ал, біздің ғасырымыздың ғарыштық әлемге жол ашқан, жердің тарту күшін жеңіп, жердің жасанды спутнигімен ғарышқа сапар шеккен, жерді айнала ұшып, айға барып келген, аспан кеңістігінде айлап, жылдап, жылдан астам уақыт ғарыш кемесінде (ғарыштық станцияда) жасап, зерттеу жұмыстарын жүргізіп жатқан жаңалықтарымен өз ізін қалдырады. Болашақ ұрпақтарымыз осы ғарыштық тәжірибелерді жалғастырып, өзге (планеталарға) ғаламшарларға жетіп, олармен

байланыс орнатады, олар бізге Жер- Анаға келеді, мен оған сенімдімін. Бұндай жетістіктерге жету үшін, адамзаттың сана- сезімін оятып, рухани бай, білімді болуымыз керек. Санамызды оятуымыз керек, білімімізді толықтырып, ғылымға қарай бет бұруымыз керек. Исламдық дүние танымға жаңаша көз- қарасты қалыптастыруымыз керек. Қәсиетті Құран Кәрім кітабымызды тереңдей түсініп, зерттеуіміз керек [5].

Құран-ғалымдар мен ойшылдар үшін зерттейтін шексіз ғылым. Қазіргі замандағы жоғары технологиялардың даму барысындағы өзгерістерге қарамастан, Құранның маңыздылығы, мәні жылдар өткен сайын арту үстінде. Көптеген ғалымдар Құран ілімдерінің мағынасынан күдіреттің ақиқаттылығын танып, мойындау нәтижесінде батыс пен шығыстың модернистік ой санасының өзгеруіне әсерін тигізді. Уақыттың өтуімен физика, астрономия, эмбология, биология, медицина, химия, геология, астрофизика және т.б. ғылымдарына қатысты бірде- бір ұғым Құран аяттарына қайшы келмейтіні дәлелденіп отыр және Құранда қазіргі ғылымның ашқан жаңалықтары бұдан 14-ғасыр бұрын жазылып кеткеніне көзіміз жетіп отыр.

Біздер ғылым мен техника дамыған ғасырда жасап атырмыз. Сондықтан да әлемнің көптеген сырлары ашылуда. Деген мен әліде зерттелетін маңызды мәселелер өте көп. Менің ғылыми жұмыстарымда Ислам білім, ғылым, ілім ізденушілер мен зерттеушілерді дәріптеп, оны Аллаға құлшылық етудің бір жолы екенін дәріптейді. Құран өзінің үздіксіз мұғжизалық табиғатымен, өз ішіне көптеген ғылым салаларын (соның ішінде физика, астрономия) ендіргендігі оның Алланың сөзі, Кәләмі әрі білімі, ғылымы, ілімі екендігін дәлелдей түсуде[6].

Менің мақсатым да Құрандағы аяттардың ғылыми және физикалық негіздерін ашып, Құран Кәрім Мұхаммед (с.а.у) пайғамбарымызға уахи етілген және барлық адамзатқа жіберілген илаһи кітап екендігін зерттеу және дәлелдеу. Құранның ішінде күрделі ғылыми салалар бар. Соның бірі физика, астрономия, астрофизика. Құрандағы аяттардың, дұғалардың күш қуаты бар екенін, физика заңдылықтарымен, негіздерімен зерттеп жүргеніме де, (физик маман ретінде) 30- жылдан астам уақыт болды. Сондай ақ, Құран аяттарының қуаты, энергетикасы бар екендігіне бір неше тәжірибелер, зерттеулер жүргіздім және Құраннан қажетті энергияны, күш қуатты, шипаны, ақпаратты, ақыл-кеңесті алуға болатынына көзім жетті.

Қорытындылап айтқанда, Құран аяттарының ғылыми- физикалық негіздерін, құбылыстарын, қәсиеттерін, күш қуаттарын, ақпараттық- энергетикалық деңгейлерін зерттей жүріп, Құран-адамзат бақыты, игілігі үшін түсірілген Илаһи ілім кітабы екеніне көзім жетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Халифа Алтай. «Құран Кәрім» қазақша мағына және түсінігі. Шарапатты екі харамның қызметкері фәһд патшалығының шәриф баспасы. Гіжри 1412, мілади 1991 жылында басылды.
2. Али Химмет Берки. Осман Кескіоглу. «Соңғы пайғамбар хәзірет Мұхаммедтің өмірбаяны. Анкара қаласы. 1997 жыл.
3. Сабри Хизметли. Дінтану. Алматы. 2010 жыл.
4. Әлемдік философиялық мұра. Шығыс Философиясы. Жазушы баспасы. Алматы. 2009 жыл.
5. Әл-Фараби және Ислам Философиясы. «Қазақ Университеті» Алматы. 2012 жыл.
6. Құрбанқожа Сансызбай Нызанұлы. Дұға күшінің физикалық негіздері. «Мырза» баспасы. Түркістан. 2007 жыл.

References:

1. Khalifa Altai. *Kazakh meaning and concept of" Qur'an"*. "I don't know," he said. Khyzhri 1412, miladi was published in 1991.
2. Ali Himmet Berki. *Osman Keskioglu. "Biography of the last Prophet Hazrat Muhammad. The city of Ankara.* 1997.
3. Sabri Hizmetli. *Religious studies. "No," she said.* 2010.
4. *World philosophical heritage. Eastern Philosophy. Writer's publishing house. "No," she said.* 2009.
5. *Al-Farabi and Islamic philosophy. "Kazakh University" Almaty.* 2012.
6. *Kurbankozha Sansyzbay Nyzanovich. Physical foundations of Prayer Power. Publishing house "Mirza". Turkestan.* 2007.

**ӘОЖ 94 «16/18»
ҒТАХР 03.09.31**

Хибина З.Н.¹

*¹тарих ғылымдарының кандидаты, тарих факультеті,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: zada.xibina@mail.ru*

Г.БОЛИНГБРОКТЫҢ САЯСИ КӨЗҚАРАСЫНДАҒЫ «БИЛІКТІҢ ЕРКІН ЖҮЙЕСІ» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ

Аңдатпа

Мақалада Г. Сент-Джон лорд Болингброктың саяси көзқарасындағы "биліктің еркін жүйесі" тұжырымдамасы талданады. "Еуропалық тепе-теңдік" тұжырымдама еуропалық мемлекеттер арасында өзара қарым-қатынас тарихының негізгі оқиғаларын түсіндіруде бір ғасырдан бері басымдылық танытып келеді. Генри Сент-Джон Болингброк (1678-1751) күштердің тепе-теңдік тұжырымдамасының негізгі сәттерін алғашқылардың бірі болып нақты айқындады. Генри Болингброктың негізгі шығармаларының бірі - "Тарихтың пайдасы және оны зерттеу туралы хаттары", 1735 жылы жазылды. Біз үшін VI хаттың маңыздылығы ерекше, онда Болингброк он бесінші ғасырдың соңында "жаңа тарихтың елге қызмет ету үшін аса құнды" кезеңіне жүгінеді. Бұл хронологиялық межені автор тек Англияның тарихы үшін ғана емес, сонымен қатар бүкіл континент үшін де өзіндік шекара ретінде ұсынады.

Кілт сөздер: Болингброк; Ағартушылық; тұжырымдама; Тарихтың пайдасы және оны зерттеу туралы хаттар; биліктің еркін жүйесі; Утрехт бейбіт шарты.

Khibina Zada¹

*¹Candidate of Science, Aktobe Regional State University K.Zhubanova,
Aktobe, Kazakhstan*

THE CONCEPT OF A "FREE SYSTEM OF POWER" IN THE POLITICAL WORLDVIEW OF BOLINGBROKE

Abstract

This article analyzes the concept of a "free system of power" in the political worldview of Bolingbroke. Henry St. John Bolingbroke (1678-1751) was one of the first to clearly formulate the main points of the concept of the balance of forces. This concept of "European balance" has been dominant in explaining the main events in the history of relations between European States for many centuries. In 1735, one of the main works of Henry Bolingbroke was written - "Letters on the study and use of history". Of particular relevance to us is the VI letter, in Which G. Bolingbroke refers to the period - "from the beginning of which the new history is especially valuable for the service of the country" – the end of the fifteenth century. This chronological boundary is presented to the author as a kind of border not just for the history of England, but for the entire continent as a whole.

Keywords: Bolingbroke, Enlightenment, concept, Letters on the study and use of history, free system of government, Treaty of Utrecht.

Хибина З.Н.¹

¹Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова, к.и.н.
г. Актобе, Казахстан

КОНЦЕПЦИЯ «СВОБОДНОЙ СИСТЕМЫ ВЛАСТИ» В ПОЛИТИЧЕСКОМ МИРОВОЗЗРЕНИИ Г. БОЛИНГБРОКА

Аннотация

В данной статье анализируется концепция "свободной системы власти" в политическом мировоззрении Г. Болингброка. Генри Сент-Джон Болингброк (1678-1751) одним из первых отчётливо формулирует основные моменты концепции равновесия сил. Данная концепция «европейского равновесия» уже не одно столетие является доминирующей при объяснении основных событий истории взаимоотношений между европейскими государствами. В 1735 году написано одно из основных произведений Генри Болингброка – «Письма об изучении и пользе истории». Особую актуальность для нас представляет VI письмо, в котором Г.Болингброк обращается к периоду – «с начала которого новая история особенно ценна для служения страны» – концу пятнадцатого века. Этот хронологический рубеж представляется автору как своеобразная граница не просто для истории Англии, но и для всего континента в целом.

Ключевые слова: Болингброк, Просвещение, концепция, Письма об изучении и пользе истории, свободная система власти, Утрехтский мирный договор.

Кіріспе

Ағартушылық - ХҮІІ ғ. аяғында Еуропа және Америка елдерінде қалыптаса бастаған идеялық және қоғамдық-саяси қозғалыс. Ағартушылық өкілдері табиғаттың саналылығына сеніп, бүкіл адамзат қоғамын табиғилық пен саналылық негізінде қайта құруға ұмтылды. Ағартушылар адамның еркін, бақытты, ауқатты болуын қамтамасыз етуді армандап, адамзатты білім мен тәрбие беру нәтижесінде бірте-бірте жетілдіруді мақсат тұтты. Ағартушылық бүкіл адамзат қоғамындағы ой-сана еркіндігінің негізін жасады.

Ағылшын Ағартушылығының негізін салушылардың бірі - Генри Сент-Джон Болингброк 1697 жылы Еуропаға саяхат жасап, өзінің көрген-білгендерін мемлекеттік хатшы У.Трамбалға жазған хаттарында сипаттады. Ағылшын ағартушысы Англияға қайтып оралған соң, парламентке сайланып, философия мен тарихқа көңіл бөлді. Ол өзінің тарихи-философиялық шығармаларында бірсыпыра тарихи-теориялық тұжырымдар жасады. Ойшылдың айтуынша, тарихта қозғаушы күш адам болып табылады; тарихты біз көптеген елдер мен мемлекеттердің тарихи дамуының кезеңдерінен оқып біле аламыз. Сондықтан «өркениетті немесе өркениетті емес» елдердің тарихы біз үшін өте қажет, одан бірқатар өмірлік сабақтар алуға болады [1].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мәселелерді ғылыми тұрғыдан ашып көрсету мақсатында тарихи зерттеудің диалектикалық тәсілдерімен тығыз байланыстағы тарихилық, объективтілік сияқты негізгі методологиялық қағидалар басшылыққа алынды. Ағартушылық кезеңнің тарихи ерекшеліктерін анықтауда автор орта ғасырлар мен жаңа заманда қалыптасқан ой-тұжырымдар мен пікірлер талдауына арқа сүйеді. Г.Болингброктың тарихи, философиялық және саяси көзқарастарын зерттеуге тарихи салыстыру, талдау әдістері қолданылды. Мақалада қойылған мәселелерді ғылыми тұрғыдан ашып көрсету үшін әлемдік тарих ғылымының зерттеу методологиясының соңғы беталыстары мен қолданыстарындағы жалпы ғылыми тәсілдер пайдаланылды.

Англиядағы гуманистік тарихнаманың негізін салушы Г.Болингброктың көзқарастары осы уақытқа дейін орны толмас ақтаңдақ күйінде қалып келе жатқанын атап өткен жөн.

Болингброк мұраларын оқи отырып француз ағартушыларының, әсіресе Вольтердің оның идеяларын қаншалықты дәрежеде қабылдағанын білуге болады. Вольтер философия мен тарих методологиясы саласындағы көптеген идеяларын Болингброктың ойларына негіздейді. Сондықтан да Болингброктың саяси-тарихи идеяларын зерттеу ағылшын Ағартушылығы ғана емес, жалпы

еуропалық Ағартушылық ойдың маңызды мәселелеріне ғылыми тұрғыдан талдау жасауға мүмкіндік береді.

Ағылшын зерттеушісі Л.Стивен өзінің еңбектерінде ХУІІІ ғасырдың Ағартушылық философиясы мен әдебиетіне жалпы сипаттама береді. Бұл автор діни, соның ішінде реформация тарихымен ғана шектеледі, ал саяси, әлеуметтік-экономикалық мәселелер мүлде шет қалады десек те болады [2].

Жаңа кезеңдегі шетелдік тарихнамадан А.Мортонның еңбектерін атауға болады. Өзінің «Ағылшын утопиясы» («The English Utopia») деген еңбегінде автор Англия жеріндегі жаңа идеологиялардың пайда болуындағы ХУІІ ғасырдағы ағылшын революциясының рөлін атап көрсетеді. Алайда А.Мортон бұл еңбегінде тарихи көзқарастарға, тарихи тұжырымдамаларға аз тоқталады [3]. Автордың жазғанына қарағанда, ХУІІ ғасырдағы ағылшын революциясы кейінгі Еуропадағы утопиялық идеялардың пайда болуына белгілі бір әсерін тигізді.

Ағартушылық мәселелері, әрине, орыс және кеңес тарихнамасында да орын алды. ХХ ғасырдың басында Ресейде еуропалық Ағартушылыққа көңіл бөлініп, бұл мәселе атақты ғалым М.М.Ковалевскийдің еңбектерінен көрініс тапты. Мәселен, М.М.Ковалевскийдің ойынша, бүкілеуропалық саяси-тарихи ілімдерге ХУІІ-ХУІІІ ғасырдың ағылшын ойшылдары әсерін тигізген, олар, әсіресе, биліктің бөліну теориясына ерекше көңіл бөледі [4].

Кеңес тарихнамасында В.В.Штокмар [5], С.Е.Федоров [6] т.б. авторлар ағылшын тарихының өтпелі кезеңдерін, соның ішінде Тюдорлардың, Стюарттардың ішкі саясатын зерттеді.

Г.С.Кучеренконың Франция мен Англияның қоғамдық ой-пікірінің тарихына арналған зерттеуі келесі еңбек қатарынан орын алады. Онда автор Вольтер мен Шефтсберидің көзқарасына баға беріп, ал Болингброктың көзқарастарына ол арнайы талдау жасамайды [7]. Француз Ағартушылығы мәселелеріне белгілі философтар В.В.Соколов [8] пен Г.М.Фридлендер өз [9] еңбектерін арнады.

Болингброктың көзқарастарын талдаудағы арнаулы еңбек ретінде М.А.Баргтың мақаласын атауға болады. Онда Болингброктың ойларына, философиялық және тарихи көзқарастарына жалпы сипаттама беріледі [10].

Келтірілген қысқаша тарихнамалық талдау көрсеткендей, зерттеушілер Ағартушылықтың жалпы мәселелеріне және Францияның материалдарына баса назар аудара отырып, ағылшын Ағартушылығын оның ішінде Болингброктың мұрасын назардан тыс қалдырған деуге болады. Негізінде Г.Болингброктың ағылшын Ағартушылық идеяларын түсіну үшін тарихи және саяси көзқарастарын зерттеу өте қажет. Г.Болингброктың орта ғасырлар мен жаңа заман тоғысындағы Еуропа тарихы мәселелеріне қатысты айтылған пікірлерінің танымдық мүмкіндіктері орасан зор.

Зерттеу ізденісінің негізгі деректері ретінде Г.Болингброктың өзінің шығармалары алынды.

Зерттеу нәтижелері

Болингброк – Англия тарихындағы екі дәуір аралығында өмір сүрген саясаткер әрі ойшыл. Ақсүйек әрі саясаткер ретінде ол өз табының мүддесін қорғай отырып, буржуазиялық ғасыр басталғанда, оның негіздеріне қауіп төндіретін пікірлерін білдірді.

Англияның интеллектуалды өмірінде вигизмнің ұзақ уақыт бойы жетекшілік етуі Болингброктың, тори идеологының әдеби мұраларының тағдыры үшін ауыр болды.

Болингброк идеялары Ағартушылық дәуіріндегі Еуропаның тарихи және саяси ойларының төрінен орын алуы керек. Сондықтан да оның есімі ХУІІІ ғасырдағы ағылшын либерализмі әдебиетіне, олардың ізбасарлары ХІХ ғасырдың либералдық-вигтік мектептің (Маколей секілді) тарихшыларына берілді.

Болингброк – тәжірибелі саясаткер болғанмен, тұрақсыз моральдық қағидаларды ұстанған адам жасы жеткенде өзінің жас кезіндегі қателіктеріне қапалана қарады [10, с.280]. Александр Поп оны өзінің «жетекшісі, философ және досы» ретінде жақын тұтып, нәтижесінде атақты «Адам туралы эссе» деп аталатын философиялық тұжырымын жарыққа әкелді.

Алғашында, біздің алдымызда екі жүзді Янус тұрғандай әсер қалыптасады. Алайда, осы адамның істері мен ойларына терең зер сала қарасақ, оның таңқаларлық тұтас жаратылыс екендігіне көз жеткізуге болады. Осы жаратылыс өмірдің әртүрлі кезеңдерінде өзін түрліше көрсетеді. Бірақ, оның мінезінің түрлі қырлары, этикалық немесе саяси қағидалары, талғамдары, ойлау және сөйлеу мәнері, яғни барлығы да біздің алдымызда алғашқы екі Георгийлер мен патшайым Анна дәуірінің ағартушы ақсүйегі тұрғандығын көрсетеді. Уақыт ойшылды қалыптастырады, ал сол дәуірдегі қайшылықтардың мәні ондағы қызығушылықтар мен мүдделердің бағыттарына сәйкес туындайды. Болингброктың бейнесі осындай қайшылықты кезеңде қалыптасты.

Экономикалық қуаттылық және сарайдағы саяси ықпал біртіндеп қаржы олигархиясының, Ситидің ақшалы алпауыттарының қолына шоғырланып, жер иеленуші ақсүйектердің, яғни сол кезеңнің әлеуметтік-экономикалық және саяси ағымына жетекшілік етушілердің билігін шектеуге әкелді. Осы ағымға қарсы өмір бойы лорд Болингброк та күресті. ХҮІІІ ғасырдың алғашқы он жылдығындағы Англиядағы жағдай жүз жылдан кейінгі, Шілде монархиясы кезеңіндегі Франциядағы тарихи оқиғаны еске түсіреді. Жоғарыдан төменге дейін жемқорлық етек алады. Адамгершіліктің азаюы, қаржы алаяқтарының көбеюі дворяндардың, әсіресе шеткергі аудандардағы джентрилердің дағдарысына әкеліп соғады.

II Карлдың кезінде және ХҮІІІ ғасырдың ортасына дейінгі кезеңде лендлордтар тарапынан шағымдар жиі түсіп, тәртіпсіздік, заңсыздық күшейді деп айтуға болады. Тарихи дағдарыс деп аталған жағдай қоғамның рухани өмірінде әртүрлі формада: философияда Локк, Толанд, Коллинз, Хартли материализмінің ізбасарлары мен Беркли, Батлер, Кларк идеализмін жақтаушылар арасындағы күрестен; саяси теорияда – парламенттік шешендер мен публицистердің, вигилер мен торилердің конституциялық күрестерінен; діни салада – ағылшын шіркеуінің қорғаушылары мен дінге сенбеушілік және еркін ойлаушылар арасындағы күрестен, ал әдебиетте – саяси сықақтың дамуынан, ерте романтизмнің пайда болуынан көрініс тапты.

Аталған жанжал сол дәуірдегі тарихи ойлардан да байқала бастады. Мәселен, екі дүниенің танымдық тұжырымдамасының – үстемдік етуші вигизмнің және консервативті – торилік тарихи тұжырымдармен буржуазиялық кезеңге дейінгі қоғамдық тәртіпке романтикалық қатынас пиғыл танытып, Англияның қазіргісі мен болашағына уайыммен қараған пікірлер арасында алшақтық туындады.

1701 жылы Генри Сент-Джон жанұялық дәстүр бойынша, Қауымдар палатасында, бург Вутон-Бассет /Беркшир/ тегі ретінде орын иеленді. Оның саяси жағынан өсуі Испан мұрагерлігі үшін соғысқа Англияның қатысуымен бір уақытта басталып, 14 жылға созылып, Утрехт бейбіт шарты тұсында аяқталады [10, с.282]. Генри Сент-Джонның шешендік өнеріне Қауымдар палатасы назар аударып, аз уақыт ішінде ол ең атақты Палата мүшесіне айналды. Болингброк жер иеленуші ақсүйектердің саяси үстемдігінің сақталуы үшін күресіп, оның билігінің қоғамда беделге жетуіне бар күшін салды. Ол: «Біз 1688 жылғы революциядан кейінгі біздің үкіметті әлсіреткен саяси қағидаларды қарадық. Тори партиясын жер иеленуші мүдделердің өкілі... Вигтерді II Карлдың тұсында құрылған... және III Вильгельм корольге қарсы мақсатта пайдаланылған партияның қалдығы ретінде қарастырдық», - деп жазды. Осы айтылған ойлар Сент-Джонның «ақшаға қызығушыларға кедергі жасау, үкіметке қоғамның басқа да мүдделері үшін жағдай жасауға ықпал ету» секілді саяси мақсатын анықтады. Алайда, дұрыс ойлайтын саясаткер Генри Сент-Джон 1688-1689 жылдары екінші ағылшын революциясы кезінде жер иеленуші ақсүйектері мен буржуазияның арасындағы саяси ымырашылықтың мүмкіндігін қарастырды. Ол ағылшын тағына Стюарттардың әулетін қайта отырғызу туралы барлық ойларды саяси ескі ұғым ретінде бағалап, ал якобиншілердің көтерілісін саяси әуесқойлар мен соқыр тәуекелге бел бұғандардың қолынан келген іс деп топшылады [10, с.283].

«Ағылшын банкісіне, Ост-Индия компаниясына және ақшалай қызығушылықтардан, – өзінің партиясының бағытын түсіндіре отырып, – торилерден келетін қауіп жоқ, якобиншілдер олардың меншігін жоюға ұмтылуда. Біздің партиямызға ауыр тиетін жағдайлар кездесуде... Ақшаның мүддесін ойлағандар ісі алға баспайды... Ақша ұлтқа қызмет етіп, мемлекетті дамыту үшін пайдаланылуы тиіс», - деп жазды ол.

Генри Сент-Джонның осы көзқарасының вигилерден айырмашылығы аз-ақ болды. Сондықтан да ХҮІІІ ғасырда Англиядағы саяси күрестің мәні сарай жанында, парламентте және үкіметте ықпалы күшті буржуазиялық меншіктің екі түрін иемденгендердің саяси және экономикалық бәсекесіне келіп тірелді.

Жер және ақша меншігінің иелері бір-бірімен өте тығыз байланыста болды. Олар әрқайсысы өздерінің мүдделерін ойлағанымен, айналып келгенде капиталистік қатынастар шеңберінде бір-бірімен көзге көрінбей тығыз байланысып жатты. Осы кезеңдегі мемлекеттің рөлі алғашқы қор жинаушы тежегішті еске түсірді.

Қайшылықтардың барлығы феодалдық қоғамға тән қасиетпен сипатталады. Сондықтан да сол дәуірден бастау алған қиындықтар экономиканың дамуына кедергі жасады. Торилер жерге меншікті капитализмнің белгісі ретінде қарады, вигилер революцияға дейінгі сенім бойынша жерге қызығушылықты антибуржуазиялық мүдде ретінде қабылдады.

25 жасар Генри Сент-Джон тори Годолфиннің кабинетінде бас қолбасшы герцог Мальборомен бірге әскери министр болып тағайындалып, елдің әскери істерін шешумен айналысты. Оның атағы тез тарап, жұрттың назарына ілікті. Свифт Сент-Джон туралы: «бұл жас адам, мен білетіндердің ішінде ең атақты, қабілетті, шапшаң шешім қабылдағыш, өте білімді, шешен жігіт еді», - деп жазды [10, с.284-287]. Ол өзінің жұмысқа деген қабілетімен жұртты таң қалдырды.

1710 жылы граф Оксфорд министрлігінде оған мемлекеттік хатшы қызметі ұсынылды. Ол үкіметте екінші адам болды. 1712 жылы оған виконт Болингброк атағы беріледі. Болингброк өзінің маңызды саяси жетістігі деп Франциямен Утрехт бейбіт шартын жасау кезеңін көрсетеді. Жасалған шарттың нәтижесінде Испан мұрагерлігі үшін болған соғыстан Англия құрметпен шыға білді. Осы мәселені ол торилердің сыртқы саяси ғана емес, ішкі саяси маңызды жеңісі деп есептеді. Өйткені соғыс шығындары бірінші кезекте жер меншігі иелерін салық пен күйзеліске ұшыратты. «Ұлттың қайыршылануын» торилер дворяндардың кедейленуі ретінде түсінді. Осы күндері Болингброктың есімі тек қана Англияға ғана емес, басқа елдерге де танымал болды. Алайда ол өзін ұлттық батыр ретінде сезінбеді.

1714 жылы граф Оксфорд жұмыстан босатылғанда Болингброк өзін патшайым Анна үкімет басшылығы қызметіне шақырады деп үміттенді. Шешуші сәт басталды: патшайымның күндері санаулы болды. Патшайым Стюарт тегінің өкілін де ұмытпады. Болингброктың жаулары оған яacobиншілердің бүлігіне қатысы бар деген айыптарды таңды. Болингброк өзін ақтай білді. Свифт секілді үкімет билігіндегілер, Болингброктың ақыл-ойын білетіндер оған сенбеді. Алайда, айып-жала өз дегеніне жетті. Патшайым Анна Болингброкқа сенбей, вигилер партиясының өкілі герцог Шрюсбериді үкімет басы етіп тағайындады. 1714 жылы 1 тамызда патшайым қайтыс болды, ал тамыздың аяғында Болингброк мемлекеттік хатшы қызметінен босатылды.

1715 жылы қаңтардағы Парламент сайлауы қауымдар Палатасында вигилердің басым болуын қамтамасыз етті. Үкімет басшысы Роберт Уолпол торидің соңғы кабинет мүшелерін сотқа беру пиғылын жасырмады. Герцог Мальборо Болингброкқа оның тұтқындалу мүмкіндігін айтқан соң, Болингброк 1715 жылы 18 наурызда Англиядан қашып кетті. Ал Уолполға бұл әрекет өте қажет еді. Болингброкты сол сәтте мемлекетке сатқындық жасады деп айыптап, оның меншігін тәркілеп, Англияға келуге тиым салды.

Болингброк өзін Уолполға күшті саяси қарсыласынан оңай құтылуға жағдай жасағандай сезінді. Осы сәтте Болингброк өз өмірінде үлкен қателік жасады. Ол ағылшын тағына үміткерлік ұсынысты қабылдап, Сен-Жермен сарайында мемлекеттік хатшы қызметін атқарды. Осы қылығынан оның адамға тән атаққұмарлық, кекалушылық, өшпенділік сияқты әлсіздігін көреміз. Англияға яacobиншілердің кезекті шабуыл әрекетінен кейін ашық күрес басталды (1715 ж.). Содан бастап Болингброк ұзақ жылдар бойы саяси қудаланушы жағдайын басынан кешіреді. Ол Орлеан маңындағы шағын Лясурс иелігінде орналасып, өзінің талантына ерік береді. Осында оны Вольтер іздеп келіп: «Мен талантты ағылшыннан оның елінің бүкіл білімін көрдім. Мен ешқашанда оны ұмытпаймын. Ол өмір бойы көп істер атқарса да, шаршамайтын адам секілді, барлық нәрсеге уақыт табатын талант ретінде көрінді», - деп жазды.

І Георг Болингброктың ұзақ уақыт бойы жазған өтініштерінен кейін оны кешіріп, отанына қайтуға рұқсат етті, бірақ ол парламент пен мемлекеттік қызметке сайлану құқығынан айырылды.

1725 жылы Болингброк Англияға оралып, аз уақыт ішінде Уолпол үкіметінде парламенттен тыс оппозицияны басқарушы тори идеологы ретінде танылды. Оның Даулидегі үйі торилердің әдеби және саяси мекеніне айналды. Онда атақты Свифт, Поп, Гэй секілді көптеген адамдар жиналды. Оппозицияның «Кудесник» атты газеті шығарылып, Болингброк «философиялық тәжірибелерін» эсселер жинағы ретінде құрастырады. Авторы қайтыс болғаннан кейін олар жарияланып, жұртшылыққа жарылған бомба секілді әсер етеді. Атақты сыншы Джонсон: «Сэр, ол оңбаған әрі қорқақ болды. Оңбаған дейтін себебім – ол дінге және моральға қарсы от жақты, ал қорқақ дейтін себебім – ол осы әрекетін тірі кезінде жасай алмады... және өлгеннен кейін басқаға тапсырып кетті», - деп жазды.

1735 жылы Болингброк Англияны тағы да тастап, қайтып оралу үмітінен айрылып басқа елге кетті. Ол торилік оппозиция өкілі сэр Уиндхемге: «Сіз парламент ішіндегі қауіпті азшылыққа айналдыңыз. Мен әлі күнге дейін қуылушы ретінде қалып отырмын. Менің уақытым өтті...», - деп жазып қалдырды. Осы жолы Болингброк өз еркімен кетіп, екінші отанына айналған Францияға қоныс тебеді.

1736 жылы қаңтарда ол Англияға лорд Корнбериге «Тарихтың пайдасы және оны зерттеу туралы хаттар» деген атақты жазбасының мәтінін жолдайды. Осы жылдары Болингброк Отанындағы жағдайды дұрыс пайымдай бастап, Англияның «қайта өрлеуі» үшін көмегін аямайды. Ол Уолпол үкіметіне қарсы күрестің көпшілік торилерге «үкімет орындары үшін күрес» болғандығын ғана байқайды, олардың оппозициясы билікке «баспалдақ қана» екендігін аңғарады.

Болингброк өмірінің соңғы жылдарын Баттерси жер иелігінде өткізді. Тарихи дәуірлердің ауысуы болып жатты. Англияның алдында әлемдік империяның рөлін атқару міндеті тұрды. Қоғамдағы ақыл-ой ортасы да өзгерістерге ұшырап, адамдар да тарихи оқиғаларға сәйкес өмірге өзгеше талаптарды қоя бастады. Англиядағы Ағартушылық ғасыры аяқталуға жақындады. Рационализм және сенбеушілік, материализм және деизм жаңа діни құлшыныс алдында бұрынғы мәнінен айырыла бастады. Болингброк Отанына оралу қарсаңында: «Мен басқа елге бара жатқандай, өз үйіме емес, қонақ үйде тұратындай сезімді басымнан кешірудемін», - деп тегіннен-тегін жазбаса керек-ті.

Баттерсиде кітаптар мен табынушылардың ортасында жүріп ол тәжірибелі қарт әрі ақылды саясаткер ретінде танылды. «Мен артқа өкінішпен қараймын және болашаққа қарауға жүрексінемін», - деп қайтыс болар шағынан аз уақыт бұрын жазып қалдырды [10, с.275-276].

Болингброк 1751 жылы қайтыс болды. Әлі күнге дейін оған тірі кезіндегі біреулер жек көрушілікпен, ал екіншілер мақтанышпен қарайды.

1752 жылы лорд Честерфилд өз ұлына: «Лорд Болингброк өз бойына жақсы қасиеттерді жинақтай білді. Ол ұлы адам болды», - деп жазды [11, с.187]. Сол уақыттарда Горацій Уолпол Болингброк туралы «Біз оның әлемдегі ең нашар адам әрі жазушы екендігін аштық», - деп жамандап жазды. Ал, Эдмунд Берк консерваторлық вигизмнің идеологы «Енді Болингброкты кім оқиды?», - деген кекесінді сұрақ қойды. Оған жауап ретінде Джон Адамс 1813 жылы Томас Джефферсонға: «Мен оны бес рет оқыдым...», - деп жазды. Болингброктың «Партиялар туралы ойлар» атты еңбегі жөнінде ол: «Бұл – нағыз гауһар. Қойылған сұраққа дәл, анық жауап бере білген», - деген пікірін келтіреді [12, с.276]. Болингброктың соғыстан кейінгі өмірбаяны авторларының бірі Робертсон оның кейіпкері «шындығында да өз ғасырының философиялық және саяси ойларында ешқандай да орынды иеленбейтіндігін», - мәлімдейді. Сол уақытта өзге зерттеушілер Болингброкты «Ағартушылықтың сауатты саяси философы, әлемді парасаттың көмегімен құруға ұмтылған ойшыл» ретінде бағалады.

Англияның либералдық тарихнамасы Болингброкты саяси философ деп атаудан бас тартты. Оның өкілдері ойшылды «қоғамдық ойға, мектептерді құруға» еш еңбек сіңірмеді деген айып тағады. Консервативтік бағыттағы тарихшылар ойшылдың маңызды саяси ілімдерін мойындап, әртүрлі жақтарын қарауға тырысады. Болингброктың мұраларына консерватизм теоретиктері де үлес қосып, оның торилік бағыттарын дәлелдеді. Тарихшылардың арасында Болингброктың өкімет билігінің жеке тармақтарға бөлінуі теориясын дамытудағы рөлі туралы талас-тартыстар жүрді, соның ішінде өкіметтің партияланбаған билігіне назар аударылады. Ағылшын-американдық ғылымда: Болингброк – ХУІІІ ғасырдағы нағыз антипартиялық жазушы болса, Берк – партиялық биліктің теоретигі, - деген пікір қалыптасты. Батыс-германдық зерттеуші К.Клуксен Болингброктың партия теориясын дамыту және саяси оппозицияны құрудағы үлесін дәлелдейді. Англиядағы консервативтік бағыттағы тарихшы К.Скинер оппозициялық институттың қажеттігін Болингброк халық құқығын өкіметке қарсы бағыттау мақсатында негіздеді деген тұжырым жасайды. Американдық тарихшы И.Крэмник Болингброктың қоғамға, тарихқа деген көзқарастарын вигизмге қарсы қояды және ол «қарабайыр консерватизмді» негіздеді деп дәлелдейді. Ағылшын тарихшылары Х.Дикинсон және С.Вэри Болингброкты тек қабілетті памфлетист ретінде қарауға шақырады [13, с.165-175].

Болингброктың саяси ілімдерін үш тармаққа бөліп қарау қажет: «биліктің еркін жүйесі» тұжырымдамасы; абсолютизмге және вигтік жүйедегі алып-сатарлыққа қарсы бағытталған идеялары; «король-патриот» тұжырымдамасы (бұл жерде өкімет пен қоғамның арасындағы қарым-қатынас мәселесі, сонымен қатар мемлекеттердің арасындағы халықаралық қатынас теориясы шешіледі).

Монархия, аристократия, «аралас билік» сияқты қарапайым және күрделі мемлекет формаларына ғана емес, сонымен қатар «билік жүйесі» немесе «саяси жүйе» деген түсініктерге назар аударды. Олар ойшылдың түсіндіруінде «мемлекет формасына» қарағанда кеңірек және мемлекетті билеуді құрудағы әдістермен байланысты; «халықтың» елдің саяси өміріне араласуы дәрежесіне орай мемлекет формасының әртүрлі «билік жүйесіне» тәуелді болуымен сипатталады. Осыған орай Болингброк «еркін билеу жүйесі» тұжырымдамасын құрды, онда тұжырымдама мемлекеттің міндетін – жалпы қажеттіліктер мен азамат құқықтарын орындады. Бұл тұжырымдама дәйексіз құрылыс

болып қана қоймады, ойшыл ХУІІІ ғасырдың 20 ж. аяғы – 30 ж. басындағы ағылшын елінің шынайы өміріне тоқталмақ болды. Ол бұл мәселелерді өзінің трактаттарында және көптеген мақалаларында жариялады. 40-шы жылдары Болингброктың лорд Марчмонтқа жазған хаттары мен «Ұлттың қазіргі жағдайы туралы пікірлер» деген соңғы жұмысында тұжырымдама нақтыланып, толықтырылды, бірақ өзгеріске ұшырамады.

Революцияның нәтижесінде Англияда парламенттік монархия орнады (Болингброкша, «Limited monarchy»), бұны ол мемлекеттің ең қажетті формасы деп есептеп, өкіметтің заң мен атқарушы органына, халық немесе сайлаушылардың билігі өз ықпалын тигізе алады дейді. Парламенттік монархия адам мұратына сай форма болып табылды: парламент заңдық өкіметті атқарды, ол шынайы заңдар қабылдап, жеке меншік пен өзінің сайлаушыларының мүддесін қорғай алды. Болингброк 1725 жылы Англияға қайтып оралғанда мүлдем басқа жағдайды көрді.

У.Уиндэмге жазған хатында (1717) ол өзін «жер мүддесін» қорғаушы деп атады, соның ішінде дворяндардың мүддесіне көбірек тоқталады. Болингброк салықтардың ауыртпалығын, жермен саудаласуды кінәләді, джентрилердің кедейленуін жер рентасының нәтижесіне жапты. Оның ойынша саудагерлер өкілдерінің жағдайы да жақсы болмады, бұлар салынған салықтардың жүйесінен зардап шекті. Осы жағдай, Болингброктың пікірінше, «ақшалы» адамдардың, соның ішінде қаржылық топтардың, Банк өкілдерінің, акция иелерінің, биржалық маклердің және алыпсатарлардың мүддесін көздеді [13, с.194-195].

«Революцияның» және жоғарғы парламенттің нәтижесінде құрылған саяси жүйе неге «жер мүддесін» қорғамайды деген сұрақ қояды Болингброк. Г.Болингброк өз жұмысында 20-шы жылдың аяғы – 30-шы жылдың басындағы қақтығыстардың механизмін шешуді мақсат етіп қояды. Ол «ақшалы мүдденің» нақты сүйеніші ретінде өкімет әдейі «билік жүйесін» құрды – жемқорлықтың арқасында министрлер өкіметтің басына келді деген қорытынды жасайды. Коррупция, Болингброктың түсінігінде, – бұл тек вигилердің арасындағы пара алушылық, депутаттардың сатқындығы, сайлаудағы алып-сатарлық, моральдық төмендеу ғана емес, ол нақты билік мекемесінің жүйесі парламентті сақтау үшін құрылды. Бұл сын Р.Уолпол басқарған вигилік кабинетке бағытталды. Болингброк өте үлкен құлшыныспен: «Өкімет өзін біздің конституциямызға жат қаражатпен қамтамасыз етеді», - деп жазды.

Болингброктың елге қайтып оралуы қарсаңында және оның «Craftsman» атты журналы жарық көрер алдында – парламентте және одан тыс ортада оппозиция құрылды. Парламентте Уолполдың вигтік бағыттағы жақтастарына торилық топтар (оның жағына кейбір вигилер де қосылды) қарсы шықты, олар өкіметтің саясатын сынады. 1726 жылы Болингброк оппозицияның торилік қанатының басшысы Уиндэмге жазған хатында, оппозиция «парламенттің өз ішінде және одан тыс қатыгез күшке айналды» деп жазады. Ол парламенттің депутаты болмаса да, оппозицияның көшбасшысы саналды. Нақты өмір шындығы саяси теория жағынан сұрақтар тудырды, бұған Болингброк пен вигилік Уолпол әртүрлі жауаптар берді.

Болингброк «пара беру әр кезде болған», бірақ қазір вигилер оны теориялық жағынан бекітуге тырысуда, бір сөзбен айтқанда «жемқорлық жүйесіз» 1688 жылғы конституцияны сақтау қиынға соғады деген қорытынды жасайды. Өзінің саяси тұжырымдарын Уолпол жетіжылдық парламентті қорғаудағы сөзінде атап өтті, ал оны «Лондон журналы» мен «Еркін британдық» деген баспалар, вигилік тілшілер толықтырып, дамытты.

Болингброктың тұғырнамасын түсіну үшін оның қарсыластарының дәлелдерін жіктеп қарау керек. Вигилер сайлаушылар құқығы мен парламент мүшелерін бақылауды қатар қоюдан бас тартты. Олар парламенттің егеменділігі идеясын жақтады, ал заң шығарушы корпусты жалғыз билік пен бедел деп тапты, бұған халықтың дауыс беру құқығының еш қатынасы жоқ. Олардың ойынша, халық парламенттегі өз өкілдеріне заңдарды бекіту билігін берді, олар, қандай заңдар біз үшін жақсы, ал қандай салықтар бізге қолайлы деген сұрақтарды шешуі керек, халық сеніп тапсырған жоғарғы өкіметтің тарапынан күмәнді хаттар мен қорлық нұсқаулар, бұйрықтар шықпауы керек. Депутаттарды зейнетақы мен синекуралар ұсынумен сатып алу тәсілі арқылы парламенттегі көпшілікті қамтамасыз етуді вигилер революциядан кейін тәж бен өз жерлерінен айырылу нәтижесінде ақсүйектер жалпы саяси өмірде өз үлесін жоғалтты деп түсіндіреді. Депутаттарға берілетін зейнетақы мен қызметтер бұрынғы тұрақтылықты қалпына келтіру болып табылады.

Вигилер кабинеттің парламент алдындағы жауапкершілігі идеясынан бас тартты: кабинетті король тағайындайды, сондықтан олар жауапты тек соның алдында беру керек деп есептеді. Парламент мүшелерінің саясатты соның ішінде салық жүйесін сынауы кабинеттің қызметтен кетуіне

себепші бола алмайды: «Темекіге салынған салық өкіметтің құлауын тудыра алмайды». Вигилер өкімет пен парламенттің арасында келіспеушілік болса, онда конституцияға жүгіну тәртібіне қарсы шықты. Вигилік публицистер мен Уолпол «бірінші министр» деген терминді қолданудан қашты, сондықтан оның статусы туралы сұрақ қамтылмады.

Оппозицияға келетін болсақ, вигилер конституциялық монархияның жүйесінде мұндай институттардың болуын жоққа шығарды. Олардың ішіндегі ең өжеттері бұл қимылдарды бүлік пен көтеріліске теңестірді, монархияға қарсы бағытталған сатқындық деп есептеді. Торилық – вигилік одақты түсіну үшін, олар вигилер мен торилердің партиясының қағидаларын қарауға шақырды.

Болингброктың Англия саяси өміріндегі осы сұрақты шешудегі жауаптары басқаша болды. Өзінің «еркін билеу жүйесін» қарастыра отырып, Болингброк тарихи тәжірибелерге сүйенеді, оның ойынша, «шегі жоқ ойлардан гөрі», саяси жүйелердің қателіктерін ерте дүниеден, орта ғасырлар мен жаңа заманнан іздеу қажет. Мемлекеттің қарапайым формалары – монархия, аристократия мен демократия – тұрақты және мәңгілік емес, шынында да ол тираниямен іспеттес, онда билікті бөлу қағидасы қарастырылмаған және бұнда бүкіл билік монархтың, аристократияның немесе халықтың қолында. «Билеудің еркін жүйесі» мемлекеттің аралас нысанын ұсынады, ал ол қарапайым үлгілерді біріктіруді қажет етеді. Ежелгі Рим, Франция, вестготтық Испания, сонымен қатар Англияның саяси жүйесін қарастыра отырып, Болингброк: бүкіл осы аталған мемлекеттер, өздерінің алғашқы билікті бөлуіне қарамастан, еркіндікті саяси құлдыққа алмастырған, - деген қорытындыға келеді. Бұрынғы «еркін билеудің» құлдырауының басты себебін Болингброк өкіметтің өзара қақтығыстарымен түсіндіреді. Ағылшын конституциялық монархиясының өз ішінде мұндай жағдай тудырмау үшін, Болингброк билікті тежеу мен бақылау жүйесін орнатуды ұсынады, бұл олардың арасындағы бірқалыптылықты сақтайтын еді. «Биліктің бірқалыптылығының» астарын Болингброк корольдің, қауымдар палатасы мен лордтардың өз еркіндіктерін тәуелсіз орындауы деп түсінді [13, с.182-183].

Корольдің тәуелсіздігін ол жоғарғы магистрат ретінде парламент тарапынан заңдылықта «оң вето» құқығын иемденуге дейін апарды. Палаталардың шешімдерінің тәуелсіздігі «оң ветодағы» заңдылықтардың өзара қарым-қатынасымен құпталады. Лордтар палатасының мүшелері тумысынан бастап заңдық билікке ие болады. Егер де король пәрлік билікті бекіту құқығына ие болса, сонымен қатар корольдықтағы пәрлерді төмендете алса, онда лордтардың корольге тәуелсіздігі жойылып кеткен болар еді, дейді Болингброк. Пәрлер «тек құдай мен өздерінің ар-ұждандарының алдында» ғана жауапты деген қорытынды жасайды Болингброк. Лордтар палатасы биліктің «аралас жүйесінде», оның шешімдерінде, ең маңызды міндеттер орындайды. Ол король мен қауымдар палатасы арасында байланыстырушы қызметін атқарады [14, с.90-91, 241].

Қауымдар палатасы жәрдемақы мен салықтарға байланысты сұрақтарды шешті. Болингброк «биліктің еркін жүйесінде» бұны жоғары қойды: осы құқыққа байланысты билік атқарушы билікті бақылап, тежейді. Тарихта, Болингброктың айтуынша, «биліктің еркін жүйесін» бөліп қарау үрдісі бұл құқықты жоққа шығарудан басталады. Болингброк тек мұндай қадамның қауіптілігін ғана атап қоймай, сонымен қатар бұл жерде парламенттің қаржылық істердегі басымдылық рөлін көрсетуге тырысады.

Тұрақты әскерді құру немесе әскери қимылдарды жүргізу істері атқарушы билікті қаржы саласындағы бақылаудан босатады. Ол «биліктің еркін жүйесінің» құлауының бастамасы Испаниядағы арабтармен соғыс және кортестердің рұқсатынсыз корольдің қарыз алуы болады деп ескертеді. Болингброк өкіметтің өкілеттілігіне ірі жәрдемақы алу қауіпті екенін атап өтеді: бұл оны парламентке қаржылық жағынан тәуелді етеді. Дұрыс қағаздар мен қоғамдық несиелердің пайда болуы, Болингброктың ойынша, неше түрлі қиындықтарға әкеледі: өкімет халық пен депутаттардың қажеттілігінен тыс қарыздар алатын болса, ол оның парламенттің бақылауынан шыққанын көрсетеді. Осы мақсатта Болингброк парламенттің мүшелеріне тәждің тарапынан сыйлықтар алумен байланысты басқа да қызмет істеуге тиым салу керек дейді.

Қауымдар палатасы «халықтың» өкілетті органы болып табылады. Болингброктың «тежеу мен таразылау» жүйесі депутаттардың өздерінің сайлаушыларымен арасындағы қарым-қатынасына бағытталады. Болингброктың ойынша, «заңдық орган жоғарғы билік бола алады... бірақ одан жоғарыға жете алмайды». Депутаттардың сайлаушылар алдындағы жауапсыздығы (мысалы, жаңа салықтар енгізу) ең соңғы шегіне жетеді, өйткені «қауымдар палатасының мүшелері... өздерінің сайлаушыларының алдындағы сотта жауапты, олар күнбе-күн өз істеріне жауап беріп отыру керек... осы жерде парламенттің депутаттары келесі жаңа сайлауға іліге ме деген сұрақ туады». Болингброк депутаттардың іс-әрекеттерін сайлаушылар бақылау үшін «парламент жиі жиналу керек» дейді, және

депутаттарға бір жылдық мерзім беруді ұсынады, бұл депутаттардың жиі алмасуын қамтамасыз етеді және оларды тәжді сатып кету қаупінен сақтайды.

Болингброктың өкілеттілік тұжырымдамасы халықтың еркін сөйлеуіне жол ашады. Сайлаушылардың міндеті «парламентті шектен шығармай» ұстау болып табылады.

Вигилік саясаткерлер Болингброктың депутаттарды сайлаушылардың бақылауы туралы ойларын қауіпті радикализм деп бағалады. Уолполдың қарамағындағылар, егерде «халыққа» Болингброк талап етіп отырған билікті берсек, онда «аралас билік» демократиялық тармақтардың өсуімен жойылады, ал бұл халықтың қиялы және көңіл-күйімен ұштасуы мүмкін, оны кей кезде қолда ұстап тұру қиынға соғады деп есептеді.

Болингброк «еркін билеу» тұжырымдамасын қарай отырып, министрлердің кабинетін атқарушы билікпен (корольмен қоса) біріктіреді. Оның ойынша, министрлер, король тағайындаса да, тек оның алдында ғана емес, сонымен қатар парламенттің алдында да жауапты. Бұл жағдай, оның пікірінше, бірінші министрге де қатысты. Ол парламентпен келіспеген жағдайда кабинеттің қызметтен кетуі туралы сұрақты көтереді.

«Биліктің еркін билеу» формасы, Болингброктың ойынша, парламенттік бақылауды атқарушы биліктен жоғары қойды; ал оппозициялық институт өкіметтің қателіктеріне тосқауыл бола алады және министрлер кабинетінің қызметіне конституциялық бақылау қоюға алып келеді. Ол парламент пен парламенттен тыс әдістерді айыра отырып, соңғысына көңілді көп бөледі. Сонымен қатар ол ұлтты қолына қару алып, өздерінің бас бостандығын қорғауға шақырады. Егер тұрақты, қызғаншақ көздер онымен қатар жүрсе, бостандық қандай да болмасын елде ұзаққа бармайды. Бірақ оны қорғаудағы зорлық-зомбылық әдістерді Болингброк қажеттіліктен туған іс деп санайды.

XVIII ғасырдың ортасындағы азамат соғыстарына жалпылама нақты тарихи талдау жасау арқылы, ойшыл қиындық жағдайдағы күрестердің зорлық-зомбылық және парламенттік әдістерін ұштастыра қарауға тырысады. «Ұлттық бостандыққа» деген қауіп өзінің жоғарғы шегіне жеткенде, халықтың алдында: «бүкіл қиындықтардың ішіндегі ең зұлымдысы – құлдыққа бас ию немесе келе жатқан қиындықтарға қару ұстап қарсы шығу керек», - деген балама шешімдер туындайды. Болингброк оппозицияны монархтарға қарсы емес, министрлер кабинетіне ғана қарсы бағытталады деп сылтауратады. Оппозицияның іс-қимылы көбіне «нашар министрлердің өздеріне соққы болып тиеді, бірақ еш уақытта билеушінің өзіне зиян келтірмейді». Оппозицияның талаптарын орындамайтын билеушілерді, Болингброктың ойынша, I Карлдың тағдыры күтеді [13, с.170-172]. Оппозицияны бір жағынан тиранияға қарсы, ал екінші жағынан, былық пен бассыздыққа қарсы күреске қоюға болады. Бұл жағдай қандай да болмасын азамат соғыстарына әкелуі мүмкін.

1688 жылғы «революция», Болингброктың ойынша, елдің тарихын дүр сілкіндірді, өйткені осы революцияға байланысты саяси күрестердің мақсаты өзгерді, сонымен қатар парламент пен күштеу әдістерінің қатар жүру бағыты да сырт қалмады. XVIII ғасырдың ортасында бүкіл мемлекеттік жүйе өзгеріске ұшырап қана қоймады, абсолютизмге қарсы күрес өзекті мәселелердің бірі болды. Тәждің төменгілердің конституциялық еркіндіктерін мойындамауы, парламенттерде оппозицияның заңдылықтарына мән бермеуі ұлтты күштеу әдісін қолдануға мәжбүр етеді. Ал бұның ақыры азамат соғысына әкеліп тіреледі. 1688 жылғы «революциядан» кейін, Болингброктың пікірінше, саяси күрестің барысындағы мемлекеттік жүйелерді өзгерту мәселесі енді қаралмады, өйткені тәж билігі мен екі палатаның өкілеттіктері шектелді. Бұл жерде, егер де қызметтерінің барысында саяси қателіктер жіберген жағдайда, конституциялық жолмен кабинет министрлерін ауыстыру туралы сөз қозғалуда. Біздің конституциямыздың белгілі формаларына қатысты парламент палатасының қандай да бір болмасын мүшесі ұлттық өкімет жиналысының мүшесі бола алады, оның міндетіне, туғанынан немесе халық сайлағаннан бастап, жақсы өкіметті қолдау немесе жаманға қарсы тұру..., бұл қызметке король тағайындағандарды бақылау жатады [1, с.148].

Өкімет пен патша да оппозицияның бұл заңдылығын мойындауы керек және «мұндай келіспеушіліктерді заңды түрде ұсынып отырғандарды, бүлікшілер мен өкіметке қарсы халық жаулары» деп қарамауды ұсынады. Болингброктың ойынша, патша, оппозицияның «халық жаршысы екенін», және «онымен келісіп отыруды» түсіне алады. Егер оппозиция өкіметке қарсы жазалау қимылдарын қолданудан бас тартса, онда өкімет те мұндай жат қылықтарға жол бермеу керек.

Болингброк шынайы оппозицияға: «Өкімет билігін дұрыс бағаламайтындардың қолынан оны тартып алыңдар», - деген ақыл-кеңес ұсынды (Бұл жерде Болингброк I Георг тұсындағы вигилердің билігін айтып отыр). Бірақ бұл оппозицияның іс-қимылындағы алғашқы қадамдар болып есептеледі. Оның басты міндеттерін орындау жаңа өкіметті құрудан кейін басталады. Билік реформасы...

оппозицияның негізгі мақсаты болуы керек, бұдан әкімшілік те қалмауы тиіс [1, с.30-31]. Бұл жерде «билік реформасының» астарынан Болингброк «жемқорлық жүйеден» бас тартуды және бүкіл өкімет органдарын конституциялық тәуелсіздікке жеткізуді көреді.

Шынайы оппозицияның өмір сүруі торилер мен вигилер фракциясының одақ құруына әкелді. Фракцияның басында У.Палтни тұрды. Ол кезде мықты саяси қарсыластар торилық оппозициямен, вигилік өкіметке қарсы болмады. Осымен бүкіл қиындықтар түсіндіріледі. Өйткені зерттеушілер Болингброктың партиялар туралы ілімдерін қарауда екі қарама-қарсы пікірлермен кездесті: олардың біріншісі Ағарту дәуіріндегі ойшылдардың дәстүрлі ойларының бірі – «партия – бұл саяси зұлымдық» және екіншісі – «партия бізге керек». Палтнидің вигилік фракциясын, Уолполдің вигилерінен ажырату үшін, Болингброк бұл жерде, «бұрынғы партиялар (вигилер мен торилер) тарих сахнасынан кетті» деген түсінікті ұсынады. Бірақ шынына келгенде вигилер және торилер деп бөлу «саяси зымияндық» болып табылды. Өйткені партияның нағыз тәртіптері жағынан қауіп төнген жағдайда вигилер мен торилердің бір бөлігі өзара бірден келісіп отырды. Осы дәлелдеулерімен Болингброк вигилік Уолпол үкіметінде вигилер мен торилердің арасындағы одақтық байланыстар болуына қарсы шықты. Сонымен қатар, оппозицияның құрған «көзбояушылық» одағын да жанап өтпеді.

Бірақ, Болингброк бұрынғы вигилер мен торилер деп бөлуді жоққа шығарып, енді «партия бізге керек» деген ұранды жемқорлықпен күресу үшін қажет деген ұғымды ұсынды. Оның ойынша, жемқорлық өкіметті құлату үшін, ұйымдасқан жаңа партияларға сүйену қажет, оны ол «ел партиясы» деп атайды. «Ел партиясы» ұлт, сайлаушылар мен депутаттардың арасындағы байланысты қамтамасыз етеді. Парламентке депутатты сайлау партияның белгілерімен жүреді, бұл жерде ешқандай таныстық жүрмейді. «Ел партиясы» – бұл оппозициялық партия, оның өмір сүруі осы мақсаттардың қажеттілігімен ұштасады. Сөйтіп Болингброк партиялар мен оппозицияның тұжырымдамаларын біріктіруді көздейді. Оның саяси ілімдерінде партияның жалпы қажеттілігі айтылуымен қатар партиялардың саяси жүйеде оппозициялық партияның қарсыласы екені де түсіндіріледі. Сондықтан да Т.Б.Бекназар-Юзбашевтің Болингброктың оппозицияға байланысты тұжырымдары өкіметке қарсы бағытталған, ол бүкіл парламентті қамтиды деген пікірімен келісуге болмайды [15, с.203].

«Ел партиясының» мақсаты оппозицияның мақсаты сияқты – билікті басып алу және өкіметті қайта құру болып табылады. Бұл міндет парламенттік әдістермен жүзеге асырылады. Болингброк оппозициялық партияның міндеттерін негізінен алып қарайды. Біріншіден, бұл – өкіметтің жұмысына байланысты парламенттік бақылау: «... оппозицияға қатысушылар тәждің және әкімшіліктің істерін бақылауға міндетті...». Болингброктың пікірінше, «осы мақсат үшін құрылған партия» «өкіметтің жалған әрекеттеріне қарсы және әділетті шешімдер ұсынуға» міндетті. Оппозициялық партияның тек сынау ғана емес, сонымен қатар «саяси бағытты, қоғамдық мүдделермен қатар қоя білуі керек». Оппозициялық партиялардың міндеттерін жүйелей отырып, Болингброк оның жұмыс әдістерін де қарастырды.

Қорытынды

Болингброк – Англия тарихындағы екі кезеңнің ортасында тұрған аристократ және саясаткер ретінде келе жатқан буржуазиялық ғасыр негіздеріне қауіп төндіре бастағанда, өз табының мұраға қалдырған тұғырларын қорғауға шықты. Дегенмен ол ағартушы ретінде өз шығармаларымен ескі тәртіпті жариялайтын және күшейтетін христиандықты әшкерелеуге көмектесті, сол арқылы өзі жек көретін буржуазиялық құрылысты идеологиялық жағынан қалыптастыруға қолғабыс берді.

Г.Болингброк өзінің саяси ілімінде мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастарға көңіл бөліп, әр мемлекеттің халықаралық қатынастардағы орнына мән береді. Автордың шығармаларында еуропалық саяси жүйе (“political system of Europe”) деген түсінік бар. Бірақ біз көрсеткендей, ойшыл бұл тұрғыда мемлекеттердің бір одаққа біріккенін қабылдамайды. Г.Болингброк француз королі ІУ Генрихтың Еуропаның біріктіру жобасын сынады. Шын мәнісінде мұндай одақ болуы мүмкін емес. Әр мемлекет тәуелсіз ел болып өмір сүруі керек. Әрине мемлекеттер арасындағы сауда, дипломатиялық қатынастар өз бетінше өмір сүреді.

XIX-XX ғасырларда Еуропа елдеріндегі буржуазиялық ойлар Ағартушылық идеологиясының негізгі қағидаларын басшылыққа ала отырып, оны әрі қарай дамытады. Ағартушылық кезеңінен келе жатқан үрдістер мәңгі рухани байлық болып қалады.

Ағылшын Ағартушылығы, оның ішінде Болингброк әлемдегі Ағартушылықтың дамуына өз үлесін қосты. Батыс Еуропа Ағартушылығы Еуропаның түкпір-түкпіріне өз әсерін тигізді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Болингброк Г. Письма об изучении и пользе истории / Пер. С.М.Берковской, А.Т.Парфенова, А.С.Розенцвейга. – М.: Наука, 1978. – С.62.
- 2 Stephen L. English literature and Society in the Eighteenth Century. - L., 1904. – P. 11-52.
- 3 Morton A. The English Utopia. – L., 1952. – P. 67-114.
- 4 Ковалевский М.М. История политических учений нового времени. Лекции - СПб., 1910. - С. 105.
- 5 Штокмар В.В. История Англии в средние века. – Л.: ЛГУ, 1973. – С.140-160.
- 6 Федоров С.Е. Пуританизм и общество в стюартовской Англии (позднее индпенденство). – СПб., 1993. – С.10-21.
- 7 Кучеренко Г.С. Исследования по истории общественной мысли Франции и Англии XVI – первая половина XIX в. – М.: Наука, 1981. – С.319.
- 8 Соколов В.В. Вольтер. – М., Изд. АН СССР, 1956. – С.112.
- 9 Фридлендер Г.М. История и историзм в век Просвещения // XVIII век, сб. 13. – Л., 1981. – С.66.
- 10 Барг М.А. Болингброк и английское Просвещение // Болингброк. Письма об изучении и пользе истории. – М.: Наука, 1978. – С.274-278.
- 11 Честерфилд. Письма к сыну; Максимумы; Характеры. - М.: Наука, 2010.
- 12 Просветительское движение в Англии / Под ред. Н.М.Мещераковой. – М., 1991.
- 13 Рассуждение о партиях // Болингброк Г. Письма об изучении и пользе истории. – М.: Наука, 1978.
- 14 План для всеобщей истории Европы // Болингброк Г. Письма об изучении и пользе истории. – М.: Наука, 1978.
- 15 Бекназаров-Юзбашев Т.Б. Партии в буржуазных политико-правовых теориях. – М., 1988.

References:

- 1 Bolingbrot G. letter on study and use of history / per. S. M. Berkovskaya, A. T. Parfenova, A. S. Rosentsveiga. Moscow: Nauka Publ., 1978. - P. 62.
- 2 Stephen L. English literature and Society in the Eighteenth Century. - L., 1904. - pp. 11-52.
- 3 Morton A. The English Utopia. – L., 1952. – P. 67-114.
- 4 Kovalevsky M. M. history of political studies of the new time. The Lecture Is SPB., 1910. - P. 105.
- 5 Stockmar V. V. history of England in the Middle Ages. L.: LSU, 1973. - PP. 140-160.
- 6 Fedorov S. E. puritanism and society in Stuart England (later independence). "No," I said., 1993. - pp. 10-21.
- 7 Kucherenko G. S. studies on the history of public opinion of France and England XI – first half XIX V. M.: Nauka publ., 1981. – p. 319.
- 8 Sokolov V. V. Voltaire. "Oh, Yes. AN USSR, 1956. - P. 112.
- 9 Friedlander G. M. history and historicism in the coming years // XIII centuries, SB. 13. - L., 1981. - P. 66.
- 10 Barg M. A. Bolingbrot and the English Prosveshchenie // Bolingbrot. The article on the study and use of history. Moscow: Nauka Publ., 1978. – Pp. 274-278.
- 11 Chesterfield. Writing to break; maxims; characters. Moscow: Nauka Publ., 2010.
- 12 brilliant movement in England / Ed. N. M. Meshcheryakova. Moscow, 1991.
- 13 discussion of the parties // Bolingbrot G. The article on the study and use of history. Moscow: Nauka Publ., 1978.
- 14 plan for the entire history of Europe // Bolingbrot G. letter on study and use of history. Moscow: Nauka Publ., 1978.
- 15 Beknazarov-Yuzbashev T. B. party in bourgeois political and legal theories. Moscow, 1988.

УДК 93/99

МРНТИ 06.81.23

Е.Д. Чакенов¹, А.Б. Сарбасова²

¹философия ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Тынышбаев атындағы ҚазККА, Қазақстан, Алматы, e-mail: chakenov1942@mail.ru

²тарих магистрі, сениор-лектор, М.Тынышбаев атындағы ҚазККА. Қазақстан,
Алматы. e-mail: aizhamal_09@mail.ru

БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ ДІНИ ЭКСТРЕМИЗМ ҰҒЫМДАРЫНЫҢ МӘНІ МЕН МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа

Мақалада білім беру және діни экстремизм ұғымдарының мәні мен маңыздылығын тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан негізінде қарстыра келе, діни көзқарастар, оның ішінде экстремизм көріністері тудыратын қатердің өсуіне байланысты мәселелер өзекті болып отырғандығы айтылады. Сонымен қатар, соңғы жылдары діни экстремизм проблемасы Орталық Азия аймағының барлық елдері, оның ішінде Қазақстан үшін ішкі саяси ахуалға елеулі түрде ықпал ете бастады, аймақтық қауіпсіздіктің маңызды факторына айналды. Білім қоғамның өсіп келе жатқан рухани деградациясы мен радикалдану процесін тоқтата алатын, адамға өзін шығармашылық тұрғыдан көрсетуге, гуманизм және жалпыадамзаттық құндылықтар қағидаттарын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін маңызды факторлардың бірі бола алады.

Түйін сөздер: ренессанс, маргинализация, исламофобия, фундаментализм, саяси ислам, идеология, радикализм, діни экстремизм.

Chakenov E.D¹, Sarbassova A.B²

¹*candidate of philosophy science, Associate Professor, Kaz ATC named after M.Tynyshpayev,
Kazakhstan, Almaty. e-mail: chakenov1942@mail.ru*

²*master of history, senior- lecturer. Kaz ATC named after M.Tynyshpayev,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: aizhamal_09@mail.ru*

THE ESSENCE AND MEANING OF THE CONCEPTS OF EDUCATION AND RELIGIOUS EXTREMISM

Abstract

The article States that the meaning and significance of the concepts of education and religious extremism are relevant on the basis of Kazakhstan over the years of independence, issues related to the growth of threats caused by religious views, including manifestations of extremism. At the same time, in recent years, the problem of religious extremism has become a significant influence on the internal political situation for all countries of the Central Asian region, including Kazakhstan, and is becoming an important factor in regional security. Education can become one of the important factors that can stop the process of growing spiritual degradation and radicalism of society, allow people to Express themselves creatively, implement the principles of humanism and universal values.

Key words: Renaissance, marginalization, Islamophobia, fundamentalism, political Islam, ideology, radicalism, religious extremism.

Е.Д. Чакенов¹, А.Б. Сарбасова²

¹*кандидат философских наук, доцент. КазАТК им М.Тынышпаева,
Казахстан, Алматы. e-mail: chakenov1942@mail.ru*

²*магистр истории, сениор-лектор. КазАТК им М.Тынышпаева,
Казахстан, Алматы. e-mail: aizhamal_09@mail.ru*

О СУЩНОСТИ ПОНЯТИЙ РЕЛИГИОЗНОГО ЭКСТРЕМИЗМА И ОБРАЗОВАНИЕ

Аннотация

В статье авторы рассматривают значение и значимость понятий образования и религиозного экстремизма являются актуальными на основе Казахстана за годы независимости, вопросы, связанные с ростом угроз, вызываемых религиозными взглядами, в том числе проявлениями

экстремизма. Вместе с тем, в последние годы проблема религиозного экстремизма стала существенно влиять на внутривосточную ситуацию для всех стран Центрально-Азиатского региона, в том числе Казахстана, становится важным фактором региональной безопасности. Образование может стать одним из важных факторов, которые могут приостановить процесс растущей духовной деградации и радикализма общества, позволить человеку творчески проявить себя, реализовать принципы гуманизма и общечеловеческих ценностей.

Ключевые слова: ренессанс, маргинализация, исламофобия, фундаментализм, политический ислам, идеология, радикализм, религиозный экстремизм.

Тарихи тұрғыдан алғанда, Қазақстан, Орталық Азия аймағының бөлігі ретінде, әрдайым әр түрлі халықтардың, діндердің, мәдениеттердің, бір сөзбен айтқанда, Шығыс пен Батыстың өркениеттерінің тоғысқан жері, кездесуі және үнқатысу орны болған және болып келеді. Қазақтардың мәдени-этикалық дәстүрлерімен мұраланған, рухани саладағы толеранттылық қазіргі және болашақта көп ұлтты және көп дінді Қазақстанда азаматтық татулықты сақтау үшін жақсы негіз болып табылады. Тәуелсіздік жылдарында Қазақстан барлық азаматтардың ұлттық және діни шығу тегіне қарамай діни сенім бостандығын қамтамасыз етті. Діни институттардың сандық және сапалық өсуі байқалды. Қазақстан тұрғындары әрқашан басқа ұлт өкілдеріне, нанымдар мен мәдениеттерге деген шыдамдылығымен ерекшеленді. Шынында да, Қазақстан Республикасының аумағында жүз отыздан астам ұлттар мен ұлыстардың өкілдері тұрады.

Қазақстанда, Орталық Азиядағыдай, көптеген мемлекеттердің әлеуметтік проблемалары тар ұлттық шекарадан тыс аймақтық және жаһандық деңгейлерге шықты және бірлескен және сәйкес жауаптар қажет болды. Сонымен қатар, әрбір проблема ОА-ның аймақтық қауіпсіздігі үшін жойқын болып табылады және өзінің көріну саласы бойынша жіктеледі және өзіндік ерекшеліктері бар.

Қазіргі Орталық Азияда адами және табиғи потенциалға қарамастан, маңызды проблемалар жиналуда. Орталық Азия елдерінің өмір сүру деңгейінің төмендеуі және халықтың жаппай кедейленуі, қоғамның люменизациясы мен поляризациясы, экстремизм, есірткінің заңсыз айналымы, ішкі және сыртқы көші-қон, халықтың білім деңгейі, мәдениеті мен сауаттылығы деңгейінің төмендеуі, жаңа технологияларға қол жетімділіктің артта қалуы сияқты аймақтағы маңызды проблемалардың теріс әсері, бүкіл әлем қауымдастығын қатты алаңдатады және аймақтағы барлық мемлекеттер тарапынан келісілген саясатты қажет етеді.

Орталық Азияның әлеуметтік қамсыздандыру аспектілерін зерттеу «жұмсақ» және «қатты» қауіпсіздік аспектілерін анықтаумен байланысты. Оның үстіне, «жұмсақ» аспектілер, соның ішінде әлеуметтік-экономикалық қауіпсіздік, деструктивтік тұрғысынан рухани және мәдени қауіпсіздік «күшті» жақтардан асып кетуі мүмкін, оны қамтамасыз етуге әскери күш әдістерімен қол жеткізуге болады және қауіпсіздіктің дәстүрлі түсінігіне сәйкес келеді [1.89-11866].

Орталық Азия аймағы мемлекеттерінің қазіргі заманғы дамуының біререкшелігі – әртүрлі мемлекеттерде діни және философиялық ілімдерге, атап айтқанда исламдық балама идеясына белгілі бір әсерету. А.Малашенконың пікірінше, «шынайы исламға» оралуды жақтаған, Мұхаммед пайғамбар заманында және төрт әділ халифаның діни және саяси мінез-құлқының үлгілерін ұстануға шақырған салафия идеялары қызығушылық тудырады. Салафиттер тек осылай ғана әділетті әлеуметтік әділеттілікті әділетті билеуші қамтамасыз ететін шынайы исламдық әл-ауқатты қалпына келтіруге болады деп мәлімдеді. Салафия, оның қазіргі нұсқасы - исламизм үлкен діни және этикалық елес болды және солай болып қала береді, және француз ислам ғалымы Максим Роденсонның сөзімен айтқанда «ыңғайлылық үшін оны идеология деп те атауға болады» [2, 14 б.].

Осылайша, КСРО ыдырағаннан кейін Орта Азияда айтарлықтай әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдай қалыптасты. Дағдарыстың әсерінен Орталық Азия республикаларында әлеуметтік бағдарламалар едәуір қысқарды, бұл халықтың жаппай кедейленуіне, халықтың бір бөлігінің маргинализациясына әкелді, бұл жастардың, әйелдер мен қарттардың туу деңгейінің жоғары деңгейіне қарсы, сонымен бірге жинақталған және белсенді түрде пайдаланатын экстремистік ұйымдардың көбеюіне әкелді. қоғамдағы, әлеуметтік мәселелерді өз мақсаттары үшін. Н.В. Степанов атап өткендей, экстремизмге және онымен байланысты қылмыстарға қарсы тұру тұрғысында «экономиканы жақсарту, жұмыспен қамтуды, еңбек белсенділігін арттыру және өмір сүру деңгейін жақсарту жөніндегі шаралар және т.б., осы әлеуметтік жағымсыз құбылыстардың экономикалық тамырларын тікелей бұзып қана қоймайды (бұл өте маңызды), сонымен бірге басқа да (экономикалық емес) детерминанттарды - идеологиялық, әлеуметтік-психологиялық, ұйымдастырушылық - басқарушылық және басқа себептер мен жағдайларды жоюға (оқшаулау, бейтараптандыру) ықпал

етеді[3.99-10366]. Орыс ғалымы И.Д. Звягельская «зейнетақылар мен жәрдемақыларды төлеу, білім беру мен денсаулық сақтау жүйесін қолдау, халықты қорғаудың тым төмен деңгейі сияқты бірқатар проблемалар аймақта қайта даярлау үрдістерінің дамуына ықпал етті. Бұған биліктің жоғарғы эшелондарындағы сыбайлас жемқорлық пен непотизм, заңдылықты сақтамау және құқық қорғау органдарының әлсіздігі ықпал етеді. Сондықтан адамдар өздерінің қауіпсіздігін сезініп, дәстүрлі құрылымдарға тартылды»[4.236].

Жалпы алғанда, Орталық Азиядағы дәстүрлілікке үндеу өте орынды, өйткені ол ресурстарды үнемдеуге және қиын жағдайда қоғамдағы тәртіпті сақтауға көмектеседі. Мысалы, Орталық Азия көптеген қоғамдық, бейресми, жергілікті қауымдастықтарда құрылған және жұмыс істейтін институттардың, дәстүрлі әлеуметтік құрылымнан туындайтын функциялар мен қатынастардың болуымен сипатталады. Жергілікті қауымдастықтардағы әлеуметтік байланыстар мен өзін-өзі реттеу процестері туыстық, көршілік, діни және басқа қатынастарға негізделуі мүмкін. Осылайша, қазіргі заманғы көзқарастардың дамуы әр түрлі мақсаттар мен идеалдардың қарама-қайшылық жағдайында, дәстүрлілік пен қазіргі заманның қарама-қайшылығы жағдайында жүреді. Сонымен қатар, қала тұрғындары үшін батыстық өмір сүру стандарттары мен ойлау тәсілдері көбірек танысады, алынған идеялар, теориялар мен нормалар синтезделіп, өзгертіледі. Орталық Азияның транзиттік қоғамдарындағы қазіргі заманғы дәстүрлі, таңқаларлық үйлесулермен қатар жүреді және кейде оған қарсы тұрады [5.60-6566].

Бүгінгітаңда «исламдыктүсі» бар ұлтшыл радикализм дерлік нормаға айналды. Мұндағы кез-келген ұлттық мәнді табуға жасалған кез-келген әрекет әлемдік өркениеттен оқшаулануға, иеліктен шығаруға, «осы дүниенің жек көрінішті араздығына» әкелетінін ұмытпау керек. Олар біртұтас тамыр іздемейді, бірақ бір халықты басқалардан ерекшелейтін нәрсе. Сонымен қатар, олар барлық адамдарға олардың сипаттамалары ретінде қызмет ету ниеті туралы айлакерлікпен айтады. Бірақ біз есімізде ұстауымыз керек: ерекшеліктерге баса назар аудару адамдарды масштабты бұзатын сюрреализмді әлемді тікелей қабылдаудан алыстатады. Ұлттық-діни, әсіресе ұлттық-радикалды киіммен киінген кез келген мессиандық идея өте қауіпті. Біздің жақын көршілеріміздің, әсіресе ресейліктердің алаңдаушылығымен келіспеуімізге болмайды. Ресейдің Стратегиялық және саяси зерттеулер орталығының вице-президенті И.Звягельскаяның пайымдауынша, «исламдық қозғалыс Орталық Азияда ықпалды күшке айналуы мүмкін. Орталық Азия республикаларын дүр сілкіндірген жүйелік дағдарыс, халықтың өмір сүру деңгейінің төмендеуі және олардың билеушілері жаңа шындыққа жауап бере алмайтындығына халықтың реніштері діни дүниетанымды нығайтуға қолайлы негіз болды. Осының негізінде исламдық балама шықты»[6.156].

Осындай саясаттың нәтижесінде исламофобия (... грек phobos – фобия немесе қорқыныш) қазірдің өзінде сыртқы экстремизмнен емес, ішкі ұлттық радикализмнен және бұрынғы қоғамымызға енгізуге тырысқан өте қауіпті идеялармен қалыптасуда.

Баспасөзден белгілі болғандай, муфтимен оның шәкірттері СаудАрабиясында, Біріккен Араб Әмірліктерінде және басқа араб елдерінде ғана емес, исламның «классикалық» нұсқасын таратуға тырысты және қолға алды[7.176]. Сондықтан олар Қазақстанда бар исламның нұсқасына, атап айтқанда, суфизм мен суннизмге қарсы нақты идеологиялық соғыс жүргізді.

Мұның бәрі бірнеше себептерге байланысты қауіпті:

- біріншіден, Б. Абдуллин өзінің «Қазақстандағы ислам мәселесі туралы» мақаласында дұрыс жазғанындай, аймақтағы сопылар құрған тарихи және идеологиялық негіздерді сілкіндіруге деген ұмтылыс, ең алдымен, мемлекеттік қауіпсіздік мәселелерін қоздырады».[8.186]. Бұл, ең алдымен, қазақтар арасындағы алауыздыққа, тіпті діни себептердегі бір-бірімен соғысуға әкелуі мүмкін (мысалға алысқа барудың қажеті жоқ: Солтүстік Кавказдағы «таза ислам» өкілдері мен тарифті жақтаушылар арасындағы қақтығысты алыңыз). Меніңше, ұлы Ч. Уәлихановтың «ресейлік азаматтығына кірмес бұрын мұсылмандар тек атымен ғана мұсылмандар болған және Мұхаммед әлемінде ерекше сүнниттік бөлініс болған» деген сөздерінің еске салу өте орынды деп санаймын. Мұсылмандық заңдар ешқашан қабылданбады ... және үкіметтің бастамасы бойынша және сыртқы тапсырыстардың бюрократиялық сүйкімділігі арқылы далаға енгізілді»[9.115-11966];

- екіншіден, «классикалық» исламның араб нұсқасын енгізуге шақыру кейбір саясаткер исламистерден емес, өзінің рухани мәртебесіне байланысты сенім білдіретін бұрынғы бұрынғы мүфтиден туындауы өте қауіпті. Өйткені, аз діндарлар өздерінің теологиядағы бас мүфтиі, жұмсақтықпен айтқанда, біліксіз екенін біледі, өйткені оның арнайы рухани білімі жоқ. Шамасы,

оның араб тіліндегі барлық нәрсеге тәуелділігі кәсіби қызметімен байланысты: ол араб филологы, оның ғылыми мүдделері негізінен Марокко әдебиетімен шектелген;

- үшіншіден, біз исламда шынайы идеологтардың көп еместігін, қауымдастық көшбасшыларының көпшілігінің мәселенің мәнін түсінуге жеткілікті білімі жоқ екенін ескеруіміз керек. Қарапайым діндарлар туралы не айтуға болады? Сондықтан оларда қазіргі исламның араб нұсқасы, тіпті оның жоғары саясатталған нысаны - ваххабизм туралы өте түсініксіз пікірлер бар. Бастапқыда өздерін «сенім тазалығы үшін күресетіндер» деп жариялаған ваххабизмнің тарихын көп адамдар білмейді, кейінірек өздерінің және олардың қозғалысына нұқсан келтіретін «лидерлерінің» саяси амбициясының балалары болды. Шынында да, XVIII ғасырдың ортасынан бастап ваххабизм саяси қарсыластармен күресте сенім мен экстремизм мәселелерінде тым фанатизмді ұстанатын саяси идеологияға айналды.

Оның негізін қалаушы Абд аль-Ваххаб исламды пұтқа табынушылықтың («джахалия») қалдықтарынан және жаңашылдықтан («бида») тазартуға шақырды[10.203-20666].

XIX ғасырда ваххабилік теологтар барлық сүнниттерді кәпірлер деп жариялады («кафирлер»), оған бүкіл әлемнің сүнниттері жауап берді, олар ваххабилерді пайғамбардың туған жерлеріне, Мекке мен Мединаны жаулап алуға қатысты вандализм әрекеттерінде көрініс тапқан Мұхаммедке құрметсіздік жасады деп айыптады, қасиетті қалаларда және т.б.[11.67-6966].

Бас мүфтидіңге сенушілерді неге шақырды?!

Бұл қазіргі исламдық қозғалыстардың көпшілігі саяси фундаментализмнен, ислам ұрандарының астындағы соғыстардан, оның ішінде ваххабизмнен саяси тұрғыдан шешіліп, бандалар мен бүкіл ислам әлеміне үлкен қайғы әкелетін кезең.

«Фундаментализм» ұғымы біздің күнделікті өмірімізге XX ғасырдың басында АҚШ-тан протестантизмдегі либералды протестанттық рационализмге қарсы бағытталған консервативті ағым түрінде келді. Фундаменталистер Киелі кітаптың кез-келген сынын жоққа шығарды, догманың «іргелі» негіздері үшін күрескен.

Жалпы, фундаментализм, тек теологиялық даулардан тыс болғанға дейін, кез-келген идеология, оның ішінде діни үшін де табиғи құбылыс. Егер бұл немесе басқа дін тазалық үшін, оның дінінің іргелі негіздері үшін күреспесе, керісінше, табиғи емес болар еді. Исламдағы фундаментализм ерекше емес. Тағы бір нәрсе, бүгінде «исламдық фундаментализм» ұғымы саяси шындыққа көшеді және қоғамның назарына оның саяси, ұлттық-радикалды нұсқасында ғана ұсынылады. Мұнда атақты ислам жетекшісі Али-хажі ибн Усман әл-Абшерони (О. И. Рубей) келіспейді, ол «ислам фундаментализмі» термині «исламнан алыс, адамдар, негізінен саясаткерлер мен журналистер, жиынтықты білдіреді» дегенді білдірді жекелеген ислам елдерінде болып жатқан жағымсыз құбылыстар, және қандай да бір себептермен оны діннің өзімен байланыстырады»[12.55-5666]. Бұған тек мынаны жатқызуымызға болады, біздің республикада бұқаралық ақпарат құралдарында, білместен, немесе біреудің бұйрығымен, философия мен діни практикада Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы ресми идеологтармен келіспейтін барлық заманауи исламдық қозғалыстар жатады.

Сондықтан, бұл мәселеде барлық нүктесін қою маңызды. Фундаментализм әрдайым модернизммен қатар жүрді, қазір тек теологиялық пікірталастармен шектеліп, қазір тым төзбеушіліктің формаларына ие болды.

Бұл соңғысы, яғни тым төзбеушілік, яғни діни экстремизмнің өсуі (лат. Extremus - шектен шыққан), яғни саясаттағы және діни идеялардағы экстремалды көзқарастар мен әрекеттерге берілгендік. Бұл діни экстремизм, көбінесе, бауырластық соғыстарға алып келді және жетекшілердің саяси амбицияларына - дінаралық және ұлтаралық қақтығысқа қатысты болды. Бұрынғы бас мүфти де, оның жанындағы адамдар да бұл туралы білмеуі мүмкін емес.

«Саясиислам» ұғымы исламдық фундаментализмге тән барлық теріс тұстарды өзінің жоғары саяси көрінісінде және діни экстремизмде ескерді. Біздің ойымызша, бұл термин өзгелермен күресте қолданылатын кезде өте қауіпті. Өкінішке орай, мұндай үрдістің орны бар.

Мұның бәрі дінді біріктіріп қана қоймай, ұлттық өзін-өзі тануды қалыптастыруға, өз Отанына, оның тарихына деген мақтаныш сезімін тәрбиелеуге, оның аумағында тұратын барлық халықтарға, олардың мәдениеті, салт-дәстүріне деген сүйіспеншілікке тәрбиелеп қана қоймай, қоғамды құрта алатындығына қайта-қайта сендіреді. тұтастай алғанда және әрбір жеке адамда ең негізгі сезімдерді тудыратын: басқа ұлттарға деген жеккөрушілік, шовинизм, ұлтшылдық, тіпті ұлттық радикализм мен діни экстремизм.

Сонымен бірге радикализмде ол огиясының белсенді таралуы конфессиялық саладағы тұрақтылыққа үлкен қауіп төндіреді.

Жалпы, шовинизм, ұлтшылдық сияқты діни экстремизм және олардың экстремалды формасы – ұлттық радикализм – бұл ұлттық емес құбылыс. Бұл кез-келген халық үшін, кез-келген ел үшін қауіпті. Қазақстан мұнда ерекшелік болып қана қоймайды, бірақ біз қазақстандықтар үшін мұның бәрі жүз есе қауіпті, өйткені біз көп ұлтты мемлекетте өмір сүріп жатырмыз. Шовинизмнің, ұлтшылдықтың, ұлттық радикализмнің кез-келген толқуы - бұл қоғамның көптеген ауруларының белгілері.

Бүгінгі таңда исламофобия синдромы алаңдаушылық туғызуда. Бұған көптеген себептер бар.

Екінші Халықаралық Кәсіптік Конгресстің құжаттарында «білім беру өмір сапасын жақсартудың ең тиімді құралы, кедейлікпен және төзбеушілікпен күресте ең тиімді құрал ретінде анықталған. Білім бейбітшілікке негізделген мәдениетті қалыптастырады... ол жастар мен ересектерге таңдаған қызмет салаларында жетістікке жетуге мүмкіндік береді...білім өз мәні бойынша жеке тұлға мен қоғамның дамуына жол ашады»[13.136].

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, аймақ мемлекеттері үшін өздерінің тар ведомстволық шекараларын асырып жіберген және мемлекеттер мен қоғамдардың дамуындағы маңызды әлеуметтік-экономикалық және саяси факторлардың бірі болған білім беру мен оқытудың мүмкіндіктері мен функциялары туралы жаңа түсінік ерекше маңызға ие болып отырғандығын атап өтуге болады. Білім берудің басымдықты дамуының маңыздылығы қазіргі заманғы техникалық және ақпараттық жүйелерсіз мүмкін емес нарықтық қатынастардың дамуымен ғана емес, сонымен бірге әлемдік қоғамдастыққа кірігумен де байланысты. Орталық Азияның жаңа тәуелсіз мемлекеттері алдында тұрған жаңа міндеттердің ішінде азаматтардың мүмкін болатын көпшілігінің оларға жалпы еңбек және өмірге кіруге мүмкіндік беретін жалпы білім және кәсіптік білім алуын қамтамасыз ету міндеті тұр. Өмір бойы білім алу идеясын іске асыру адамға тез ғылыми-техникалық прогресс, құрылымдық түзету, ескінің жойылуы және жаңа кәсіптердің пайда болуы жағдайында қоғамнан кетпеуге мүмкіндік береді.

Білім сонымен қатар әлеуметтік өзін-өзі қорғаудың қажетті құралына айналуға. Л. Турроу: «Білімді жұмыс күшімен қамтамасыз ету көбейген сайын, адамдар, ең болмағанда, бір рет алған табысын сақтау үшін білім деңгейін көтеру керек екенін түсінеді. Егер олар мұны жасамаса, басқалар олар үшін жасайды және олар жұмысының есіктерін жабық табады. Білім беру инвестициялардың жақсы формасына айналады, бұл адамның тиісті біліктілікке ие болмай-ақ табысы деңгейімен салыстырғанда өсуін қамтамасыз ететіндіктен емес, ол оның табыстарын оның деңгейімен салыстырғанда көбейтетіндігінде. егер басқалары білімін жетілдірсе, олай етпейді. Білім адамның нарықтағы орнын қорғауға арналған шығындардың қорғаныс формасына айналады. Білімді еңбек сыныбы неғұрлым кеңейсе және соғұрлым тез өссе, соғұрлым қорғаныс шығындарының бұл түрі қажет болады»[14, 155-156 бб.].

Діни экстремизм сияқты ұйымдасқан қауіпке аймақтағы бір ғана мемлекет өзі ғана қарсы тұра алмайды. Осындай елеулі қауіп-қатерге лайықты жауап қайтара алу үшін осы күреске қатысушылардың барлығын біріктіру қажет. Мемлекетаралық бірлестіктер мен мамандандырылған құрылымдардың келісілген жұмысы қажет, олардың негізгі мақсаты экстремизмге қарсы күрес. Діни экстремистік көріністердің алдын алудың тиімді стратегиясы жастарды мәдени және діни алуан түрлілік пен халықтар бірлігі, тарих пен діни төзімсіздік салдары түрінде жан-жақты білім беру болып табылады.

Діни ағарту мен білімнің жандануына уақыт әсер етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Рихтик М.И. «Қауіпсіздік» ұғымының эволюциясы: «қатерлерден» «жұмсақ шақыруларға» дейін // Әлемдік саясаттың қазіргі мәселелері: Қауіпсіздік, қақтығыстар және оларды талдау / Ред. М.М. Лебедева. - М.: Aspect Press, 2002, 89-118бб.
2. Малащенко А.В. Орталық Азиядағы исламизм: бүгін және ертең // Орталық Азия - 2007: қауіпсіздіктің негізгі факторлары: Мат. Инт. конф. / Ред. М.Әшімбаев. - Алматы: ІМЕР, 2007, 14-20 бб.
3. Степанов Н.В. Саяси және діни экстремизмге байланысты қылмыстармен күрестің криминологиялық мәселелері. Дис. ... шам. заңды Н. - М., 2003. 100б.

4. Звягельская И.Д. Орталық Азиядағы қауіп-қатер мәселесі туралы / «ТМД-ға 10 жыл: кейбір нәтижелер» ғылыми-практикалық семинар материалдары / СЕРИЯлар: Ғылыми есептер № 5 шілде 2001
5. Жарқынбаева Р.С. Әлеуметтік проблемалар Қырғызстанның ұлттық қауіпсіздігіне қатер ретінде // Қазақстан Республикасы ҰҒА Хабаршысы: әлеуметтік ғылымдар сериясы - Алматы, 2011. - №1. 63-67 бб.
6. Дәлелдер мен фактілер, - № 2. 2001 ж.
7. қараңыз: «Кұрлық», № 23 (36). - 2000 жылғы 29 қараша - 12 желтоқсан. - Б.19.
8. сонда. - 19-бет.
9. Уәлиханов Ч. Таңдалған еңбектер. - Алма-Ата, 1958.- 227 б.
10. Қараңыз.: Ресей ғылым академиясының хабаршысы. - 1998. - Т. 68. - № 12. 1113-1116бб.
11. Осы туралы көбірек біліңіз: Артемьев А.И., Тайбектегі Н. Ваххабизм қайдан шыққан? Ислам мен діни экстремизмнің қазіргі тенденциялары. // «Ой» журналы. - 2000. - № 8-9. 28-33бб.
12. «Бірлесу» газеті. - № 42 (91). - 1992.
13. Өмір бойы білім алу саласындағы практикалық іс-әрекеттерге арналған ақпараттық материалдар. Алматы, 2004, 13-бет;
14. Cit. Авторы: Bell D. Кейінгі Индустриалды Қоғам. Әлеуметтік болжау тәжірибесі / Пер. ағылшын тілінен - М.: Академия, 1999.- 956 б.

References:

1. Richtik M. I. evolution of the concept of" security": from" threats "to" soft calls " / / modern problems of World Politics: Security, conflicts and their analysis / Ed. M. M. Lebedeva. Moscow: Aspect Press, 2002, 89-118bb.
2. Malashenko A.V. Islamism in Central Asia: today and tomorrow // Central Asia - 2007: key security factors: Mat. Int. conf. / Ed. "I'm Sorry," I Said. - Almaty: IMEP, 2007, pp. 14-20.
3. Stepanov N. V. criminological problems of combating crimes related to political and religious extremism. Dis. ... lamp. legal N .. Moscow, 2003. 100B.
4. Zvyagelskaya I. D. on the problem of threats in Central Asia / materials of the scientific and practical seminar "10 years of the CIS: some results" / series: Scientific Reports No. 5 July 2001
5. Zharkinbaeva R. S. social problems as a threat to the national security of Kyrgyzstan // Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan: series of Social Sciences - Almaty, 2011. - No. 1, pp. 63-67.
6. evidence and facts, - No. 2. 2001.
7. See: "continent", No. 23 (36). - November 29-December 12, 2000. - P. 19.
8. there. - Page 19.
9. Valikhanov Ch. Selected Works. - Alma-Ata, 1958. - 227 P.
10. See.: Bulletin of the Russian Academy of Sciences. - 1998. - Vol. 68. - No. 12.1113-1116.
11. learn more about this: Artemyev A. I., N. Wahhabism in Taibek where does it come from? Modern trends in Islam and religious extremism. // Thought magazine. - 2000. - No. 8-9.28-33B.
12. newspaper "Togyzu". - № 42 (91). - 1992.
13. information materials for practical activities in the field of lifelong learning. Almaty, 2004, page 13;
14. Cit. Author: Bell D. Post-Industrial Society. Experience in social forecasting / per. from English-M.: Academy, 1999.- 956 P.

UDC 339.9 (574)
IRSTI 06.51.51

R.S.Utaliyeva¹, K.N. Nursultanova²,

¹Associate Professor of the Department of Management
Faculty of Economics and Law, Atyrau University named after H. Dosmukhamedova,

Atyrau, Kazakhstan E-mail: Utalieva68@mail.ru

²*Senior Lecturer, Department of Management*

Faculty of Economics and Law, Atyrau University named after H. Dosmukhamedova,

Atyrau, Kazakhstan E-mail: kulyan.56.nursultan@bk.ru

KAZAKH-RUSSIAN BORDER COOPERATION

Abstract

The issue of interaction between the border territories of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation is of great importance for the prospects of trade and economic cooperation and humanitarian development. In the contemporary practice of such cooperation, considerable experience has been accumulated that contributes to further integration between the two states. The regions of Kazakhstan and Russia independently conclude agreements and contracts for the supply of goods and services that contribute to the improvement of interstate relations. Kazakhstan and Russia play an important role in the global political arena; special attention should be given to integration processes in the near and far abroad. Kazakhstan and Russia, as centuries-old partners, play an important role in the formation of a single economic Eurasian space (through participation in the activities of institutions such as the Eurasian Economic Union and the Customs Union). Under the influence of these processes, the need for optimization of cross-border Kazakh-Russian cooperation is growing.

The territory of the Russian Federation for our republic is the main transit space, the main consumer of Kazakhstani domestic products and the main partner in economic processes. Kazakhstan for the Russian Federation acts as one of the most important raw material partners, it is in the Republic of Kazakhstan that the key military-space objects are located.

Keywords: Republic of Kazakhstan, Russian Federation, cross-border cooperation, trade and economic cooperation, forums, interregional cooperation, border areas, international economy.

P.C. Utalieva¹, K.N. Nursultanova²

¹*Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университет, Экономика және құқық факультетіні
Менеджмент кафедрасының қауымдастырылған профессоры*

Атырау қ., Қазақстан E-mail: Utalieva68@mail.ru

²*Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университет, Экономика және құқық факультетіні
Менеджмент кафедрасының аға оқытушысы*

Атырау қ., Қазақстан E-mail: kulyan.56.nursultan@bk.ru

ҚАЗАҚСТАН-РЕСЕЙ ШЕКАРАЛАС ҒЫНТЫМАҚТАСТЫҚ

Аңдатпа

Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының шекаралас аудандары арасындағы өзара іс-қимыл мәселесі сауда-экономикалық ынтымақтастық пен гуманитарлық даму перспективалары үшін үлкен маңызға ие. Осындай ынтымақтастықтың заманауи тәжірибесінде екі мемлекет арасындағы одан әрі интеграциялануға ықпал ететін айтарлықтай тәжірибе жинақталды. Қазақстан мен Ресей өңірлері мемлекетаралық қатынастарды жақсартуға ықпал ететін тауарлар мен қызметтерді жеткізуге дербес келісімдер мен келісім-шарттар жасасады. Қазақстан мен Ресей әлемдік саяси аренада маңызды рөл атқарады, таяу және алыс шетелдердегі интеграциялық процестерге ерекше мән беру керек. Қазақстан мен Ресей ғасырлар бойы серіктес бола отырып, біртұтас экономикалық еуразиялық кеңістікті қалыптастыруда маңызды рөл атқарады (Еуразиялық экономикалық одақ және Кедендік одақ сияқты институттардың қызметіне қатысу арқылы). Осы процестердің әсерінен трансшекаралық қазақстан-ресей ынтымақтастығын оңтайландыру қажеттілігі артып келеді.

Ресей Федерациясының аумағы біздің республикамыз үшін негізгі транзиттік кеңістік, қазақстандық отандық өнімнің негізгі тұтынушысы және экономикалық процестердегі басты серіктес болып табылады.

Ресей Федерациясы үшін Қазақстан шикізат саласындағы маңызды серіктестердің бірі ретінде әрекет етеді, дәл осы Қазақстан Республикасында әскери әскери ғарыш объектілері орналасқан.

Түйінді сөздер: Қазақстан Республикасы, Ресей Федерациясы, трансшекаралық ынтымақтастық, сауда-экономикалық ынтымақтастық, форумдар, аймақаралық ынтымақтастық, шекара аудандары, Халықаралық экономика.

Р.С.Уталиева¹, К.Н. Нурсултанова²

*¹ассоциированный профессор кафедры менеджмента факультета экономики и права
Атырауского Университета имени Х.Досмухамедова,
г. Атырау, Казахстан E-mail: Utalieva68@mail.ru*

*²старший преподаватель кафедры менеджмента факультета экономики и права
Атырауского Университета имени Х.Досмухамедова,
г. Атырау, Казахстан, E-mail: kulyan.56.nursultan@bk.ru*

КАЗАХСТАНСКО-РОССИЙСКОЕ ПРИГРАНИЧНОЕ ОТРУДНИЧЕСТВО

Аннотация

Вопрос взаимодействия приграничных территорий Республики Казахстан и Российской Федерации имеет большое значение для перспектив торгово-экономического сотрудничества и гуманитарного развития. В современной практике такого сотрудничества накоплен немалый опыт, способствующий дальнейшей интеграции между двумя государствами. Регионы Казахстана и России самостоятельно заключают соглашения и контракты на поставку товаров и услуг, которые способствуют улучшению межгосударственных отношений. Казахстан и Россия играют важную роль на мировой политической арене, особое значение следует придать интеграционным процессам в ближнем и дальнем зарубежье. Казахстан и Россия, будучи многовековыми партнерами, играют важную роль в формировании единого экономического евразийского пространства (посредством участия в деятельности таких институтов, как Евразийский экономический союз и Таможенный союз). Под влиянием данных процессов возрастает необходимость оптимизации приграничного казахстанско-российского сотрудничества.

Территория Российской Федерации для нашей республики – это основное транзитное пространство, основной потребитель казахстанской отечественной продукции и главный партнер в экономических процессах. Казахстан для РФ выступает в роли одного из важнейших сырьевых партнеров, именно в Республике Казахстан располагаются ключевые военно-космические объекты.

Ключевые слова: Республика Казахстан, Российская Федерация, трансграничное сотрудничество, торгово-экономическое сотрудничество, форумы, межрегиональное сотрудничество, пограничные районы, международная экономика.

Introduction. Kazakhstan and Russia have formed a regulatory framework for cross-border contacts in various fields. Two countries are integrated into the international economy, also in the CIS's territory. Constructive work on free movement of goods and services, labor and capital was carried. Russia and Kazakhstan have developed a concept for the development of border areas, taking into account the economic potential.

The statement of the scientific problem: consists in the study and understanding of the Cross-Border Cooperation Forums of Kazakhstan and the Russian Federation. Currently, the Kazakh-Russian cross-border partnership is carried out through the implementation of interregional cooperation programs. The cross-border interaction is significantly influenced by the annual inter-regional Forums. At the Forums, issues of regional contacts are considered by heads of state, heads of border regions, state institutions and business structures. The events act as catalysts for diplomatic and trade-economic cross-border interaction.

Analysis of scientific literature.

The study identified the following groups of sources:

1. Normative legal documents. This group of sources includes official documents and materials of state authorities, bilateral treaties and agreements between the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation.

2. Official statements by the heads of state, government representatives, deputies, which address aspects of the Kazakh-Russian cross-border interaction.

3. Information posted in the media and the Internet, which are devoted to the main areas of interaction between the studied countries.

The purpose of this article is to identify the importance of cross-border forums for the economic development of both states.

Research methods: historical, analytical and comparative methods are used in the article. They allow exploring the main aspects of cross-border cooperation, comparing quantitative indicators of mutual trade and the level of socio-economic development of the regions. At the same time, scientific literature was used, which reflected the views of experts.

Research results. One of the goals of the Kazakhstan-Russian Forums is to create and maintain economic, political and humanitarian contacts between the two countries. The foundations of cooperation have been formed, conferences, meetings are held that contribute to improving contacts for this purpose.

At the same time, a number of developmental features of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation are taken into account. The economies of countries develop according to different scenarios and have different levels of development, but this factor does not interfere with successful cooperation between countries.

From 1995 to the present time, cross-border cooperation between the regions of Kazakhstan and Russia has been developing on the basis of specific interstate Agreements and Programs concluded in 1995, 1999 and 2010. These documents received practical implementation in the framework of three cross-border cooperation programs concluded in 1999-2007; 2008-2011 and 2012-2017.

A wide range of problems of socio-economic interaction of regions on a global and local scale was considered by such authors as A. G. Granberg, A. S. Makarychev, V. E. Rybalkin, A. Libman, B. Kheifets, Yu. A. Shcherbanin, E. G. Animitsa, S. A. Nikolaev, etc. The last one analyzed the agenda and decisions of the I-VII Forums of interregional cooperation between Russia and Kazakhstan for the first time. We should note Sultanov B.K., Muzaparova G., Dzhangabaeva K, etc. among Kazakh researchers.

The issue of interaction of neighboring states has a great importance for the prospects of their trade and economic cooperation as well as socio-cultural development. It is even more important for Kazakhstan and Russia as their border is unique in terms of geography. It is actually the longest in the world (more than 7000 km). 7 out of 14 regions of Kazakhstan and 12 regions of Russia adjoin it. Another meaningful factor for better understanding of cross-border cooperation's bilateral processes is historical factor. Over the centuries, two countries' territories were developing within the framework of a single state - firstly the Russian Empire, then the USSR. This determined not only the synergy of cultural archetypes, but also the complementarity of trade and economic profiles of border areas. At the same time, ethnic and demographic factor should also be taken into account, since about 30 million people live in the border regions of Kazakhstan and Russia. Mixed ethnicity of the population is represented in these territories. In addition, Russian language is used as a tool of interethnic communication. Accordingly, Russian-Kazakh border is potentially a key regulator of Eurasian trade and other flows [1].

In case of cross-border development, Kazakhstan pay a lot of attention to the program called "Strategy for the Industrial and Innovative Development of the Republic of Kazakhstan for 2003-2015". The strategy notes that the main task in the development of border areas is the arrangement of border areas as the most important zones of international economic cooperation. For this purpose, the strategy provided the concept of border areas' development and an action plan or the development of economic potential and providing infrastructure for the most important border settlements. In general, as part of the development of relations between neighboring states, border territories have historically played a significant role, which was noted by the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev at the Forum of the border regions of Kazakhstan and Russia, held on the 3 October, 2006 in Uralsk. In the border regions, vital issues including foreign policy, economic, cultural and many others, and relations between neighbors and between states took place.

In 2008, during the next forum of border regions, which was held in Aktobe (Kazakhstan), the parties decided to change its status from cross-border to inter-regional. The first Forum Summit in a new status was held in Orenburg (Russia) on the 11 September, 2009. Participants approved a joint action plan of Kazakhstan and Russia for 2009-2010. Subsequently, inter-regional cooperation forums of the two countries were held in Ust-Kamenogorsk (Kazakhstan), Astrakhan (Russia) and Pavlodar (Kazakhstan). The jubilee (tenth) forum of interregional cooperation was held in Yekaterinburg.

Regions are increasingly becoming subjects of international activity in the context of globalization of the world economy. However, this process is not free from contradictions. The current state and prospects for the development of regional cooperation between the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan, which are part of the EAEU, are very significant.

On the 18 September, 2012 in Pavlodar, within the framework of the IX Forum of Interregional Cooperation of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation, with the participation of the Presidents of the two countries, was a meeting of the Russian-Kazakhstan Business Council on Cross-Border Cooperation “New aspects of the work of chambers of commerce and industry to address urgent issues of trade and economic and scientific and technical cooperation within the framework of the Common Economic Space”.

According to the Statistics Agency of the Republic of Kazakhstan, the situation in the mutual trade's sphere looks as follows. In November 2012 mutual trade of the Republic of Kazakhstan with the countries of the CU amounted to 22,147.4 million dollars (which is 4.8% more than in January-November 2011). Mineral products (39.1% of the total export to the CU countries), metals and products from them (30.5%), and products of the chemical industry (14.7%) predominate in Kazakhstan's export structure. Mineral products (26.7% of the total volume of imports from the CU countries), machinery and equipment (26.3%), metals and products from them (13.5%), and products of the chemical industry are exported to a greater degree from Russia and Belarus. 11.6%).

An important milestone in the development of cross-border cooperation between Russia and Kazakhstan was the forum held in November 2013 in Yekaterinburg. While opening it, Vladimir Putin noted that today 76 out of 83 subjects of the Russian Federation have economic ties with all 14 Kazakhstan's regions, as well as with the cities of Astana and Almaty. Over 200 interregional agreements on cooperation in various fields have been signed. In turn, N. Nazarbayev emphasized that one of the most important areas for the development of inter-regional and cross-border cooperation is industrial cooperation, which has just become a key topic of this forum.

Economic cooperation between the regions of Russia and Kazakhstan is carried out on the basis of cross-border economic schemes for the supply of Ekibastuz coal from Kazakhstan to power plants in the Urals and Siberia with electricity sent in the opposite direction; mineral raw materials at mining enterprises of the Southern Urals; oil and gas condensate to the processing enterprises of Samara, Orenburg region and Bashkiria under the reciprocal receipts of oil products and gas. Sverdlovsk, Orenburg, and Chelyabinsk regions, whose turnover annually is about 1 billion US dollars, has reached the largest volume of mutual deliveries with Kazakhstan recently. The trade turnover between Russia and Kazakhstan for 8 months of 2014 amounted to \$ 14 billion [2].

On the 16 September, the XII forum, where development of the agro-industrial complex of Kazakhstan and Russia (which have unique export potential), was held in Sochi in 2015. Negative economic trends are putting pressure on the development of our countries. At the same time, this situation makes it possible to reveal the internal reserves of growth, including agriculture.

In this regard, it is necessary to expand production cooperation between farmers and processors of the products of the two countries. Kazakhstan is now working on the development of this market, as we have enormous potential in the field of livestock. Also there are significant resources to increase the supply of fruits and vegetables to the Russian market in the south of our country, what replace imports from Turkey, Poland and China.

In addition, the development of new standards and requirements of technical regulations regarding a clear definition of the composition of products and the introduction of innovations in agriculture is an important priority. At the same time, it is necessary to create cross-border joint ventures, build a production chain, and ensure a high-quality transport and logistics infrastructure [3].

The economic cooperation between Kazakhstan and Russia throughout the entire period of post-Soviet development of the two countries is stable and comprehensive. The main area of cooperation is foreign trade, in which Russia is an unreplaceable leader for Kazakhstan in terms of the source of imports, the high volume of which also determines the overall leadership in terms of bilateral trade. At the end of 2016, Russia was the largest trading partner of Kazakhstan by a wide margin surpassing the largest economy in the world - China, and the leading European partner - Italy, and the United States.

Thus, the Russian market provides Kazakhstan enterprises with the opportunity to sell processed products that have undergone more redistribution and have a higher level of added value, which creates opportunities for the development of the manufacturing industry and the modernization of the economy. In addition to trade, an important area of international economic cooperation is investment, which is often

associated primarily with such types of investments as direct. Long-term trends in the dynamics of mutual direct investment are ambiguous, reflecting the situation in those industries that are their main recipients. Particularly, strong decline in Russian direct investments in 2015-16 was due to a decrease in the income of commodity enterprises due to falling prices in commodity markets, which was reflected in the direct investments statistics due to the fact that these statistics take into account the share of foreign investors in retained earnings of enterprises, where these investments are available. At the same time, it can be noted that Kazakh direct investments in Russia have grown significantly in recent years, and their annual inflow in 2016 has quadrupled compared to 2014. In general, the long-term trends of investment cooperation in the field of direct investments demonstrate growth, especially in terms of Russian investments.

The greater stability of the indicators of foreign trade between Kazakhstan and Russia compared with the average indicators is explained by differences in the structure of Kazakhstan's exports to Russia and the rest of the world. If fuel and energy products account for almost 70% of exports to other states, and metals are another 16% (that is, about 85% of exports are represented by raw materials or products of its primary processing), then the structure of exports in Russia is much more diversified and contains a larger number of non-commodity product groups [4, p. 45].

The trade turnover between Kazakhstan and Russia in January - December 2017 amounted to \$ 15,988.1 million (20.59% of the total foreign trade turnover of the Republic of Kazakhstan). In that year, exports to the Russian Federation in January-December 2017 amounted to \$ 4,515.2 million (compared with January-December 2016, an increase of 31.1%), imports - \$ 11,472.9 million (by 23.5 % more). The volume of Russian investments accumulated since 1991 exceeded \$ 10 billion Kazakhstan's investments in Russia - \$ 3 billion. 93 joint investment projects, which worth more than \$20 billion, are being implemented in various sectors of the economy. In particular, in the energy and transport sectors, mining and metallurgy complex, engineering, shipbuilding, chemical industry, agriculture, etc.

In the changing world situation, the economic and geopolitical importance of cooperation with Russia is growing for Kazakhstan, since for many decades we have a common history, economy, and culture. Objectively, for Kazakhstan, which does not have access to the world's oceans and, consequently, to international trade routes, the most optimal option is to create integration alliances with countries with such opportunities. Because they have 80% of the global industrial potential is concentrated in coastal zones, including with Russia. Thanks to the EAEU and Russia, Kazakhstan will be able to use its transit potential with uniform transport tariffs in a single customs space. It is the developed transport infrastructure that will have a positive impact on the expansion of industrial production within the country, which means an increase in the material well-being of the population [5, p 57].

President of the Russian Federation V.V. Putin pointed out development of two states' relations at the XV Forum of Interregional Cooperation between Russia and Kazakhstan in November 2018. These successes were largely achieved thanks to the initiative and constructive work of Kazakhstan and Russia's regions. In his opinion, cross-regional interaction becomes more diverse and intense every year. Currently, regional exchanges has about 70% of bilateral trade. Orenburg, Sverdlovsk and Chelyabinsk regions of the Russian Federation are particularly active in this case. The annual trade volume of each of them with Kazakh partners is on average 1 billion dollars. Legal framework of cross-border inter-regional cooperation is being improved, more than 200 trade agreements are currently in force. It is important to mention that 63% of all settlements between Kazakhstan and Russian economic operators are made in national currencies. In the coming years, it is planning to reach 70–75% [6].

These forums were held on pre-agreed issues. Representatives of two countries, which includes the heads of states, greater representation of regional and municipal authorities, business circles and public organizations took part in the forum. Results of such forums were signed trade contracts, joint ventures, memorandums and protocols on development of the economic cooperation. Alongside the development of trade, most bilateral documents also referred to the strengthening of socio-cultural ties.

According to the Minister of National Economy of the Republic of Kazakhstan T. Suleimen, the EAEU states have begun to invest more actively in Kazakhstan. Kazakhstan's trade turnover tends to increase as all EAEU countries. In 2018, it amounted to \$ 17.1 billion, which is 6.2% more than in the previous year. It also included export, which increased by 10% (\$ 5.3 billion), and import, which increased by 4.6 % (11.8 billion dollars) [7].

The trade turnover of Northern Kazakhstan and the Chelyabinsk region increased by 20%, the export of flour from the Kostanai region to the Chelyabinsk region increased by 22%, dairy products by 7%, and vegetable oil by 8 times at the end of 2018. Currently, there are 130 Russian-Kazakh joint ventures in the

Chelyabinsk Region. At the regional government level, a roadmap for the development of new economic areas to enhance regional trade cooperation has been improved.

“EAEU Today and look to the Future” international expert platform worked in Orenburg in 2018. During a series of events about trade development issues, attention was paid to the fact that the region’s foreign trade turnover with Kazakhstan increased by 21,5% in 2018, which is significantly higher than the overall growth in foreign trade of this region (14.3%). Ural experts emphasize that the volume of bilateral trade will significantly increase after the infrastructure of the China - Western Europe transport corridor in the framework of New Silk Road [8].

Sverdlovsk region has also been a leader in trade cooperation with the border regions of Kazakhstan for many years. At the end of 2018, Uralmash signed a contract with Kazakhstan coal miners for the export supply of modern electromechanical mining excavators. At the same time, the machine builders of Yekaterinburg signed a contract to create an enterprise for the production of elevator equipment in Kostanay.

The accumulated volume of direct investments from 2005 to the first quarter of 2019 (according to the National Bank of Kazakhstan) amounted to 3,9 billion dollars – from Kazakhstan to Russia and 13,5 billion dollars – from Russia to Kazakhstan. There are 9 915 enterprises with Russian capital in Kazakhstan (according to 01.07.2019), which is more than a third (37,8%) of the total number of enterprises with foreign capital in Kazakhstan. In period between January – June 2019, the volume of mutual trade amounted to 8,8 billion dollars, including Kazakhstan’s exports to Russia – 2,6 billion dollars, Russian imports to Kazakhstan – 6,2 billion dollars.

Therefore, the priority directions for the further development of trade cooperation between Northern Kazakhstan and the border regions of Russia is an integration mechanism improvement of states within the framework of the Eurasian Economic Union, which will allow:

- to strengthen the economic foundations of bilateral trade partnerships by creating appropriate mutually beneficial conditions for the activities of the main economic agents of national economies - producers and consumers;
- to develop and constantly improve the regulatory-law framework, which is necessary to create the main incentives, systems and mechanisms that could motivate the long-term and stable interest of integrating states in the continuous increase of mutual trade in the border regions of Kazakhstan and Russia;
- to gradually increase partner countries’ investments in economically sustainable projects;
- to involve partners in joint innovative projects for the development of modern communications and usage of the natural resource potential of the EEC member states.
- to improve the quality of products for the capital, labor resources, scientific and educational technologies exchange of the two states;
- ensure the active institutionalization of integration processes, as this will contribute to improving the quality and speed of development of trade relations in the border regions of Kazakhstan and Russia.

The constraining factor in the development of relations between Kazakhstan and Russia is the dual nature of cross-border cooperation: on the one hand, it is an integral part of domestic policy related to the development of regions, and on the other, it is one of the components of the foreign policy of countries with its goals, objectives and principles. It can be turned from a problem into a potential resource for the development of bilateral relations. To this end, Russia and Kazakhstan should be guided by a unified approach to achieving one of the main goals of cross-border cooperation: reducing the economic and social imbalances that exist today along their border. The development of cross-border cooperation between Russia and Kazakhstan should, ultimately, be focused on the creation of a macroeconomic region, including adjacent areas of the two states.

Conclusion. In general, interregional and cross-border cooperation between Russia and Kazakhstan has become an important component in the interstate relations of the two countries. The parties plan to significantly enhance its potential in the future. The agreement between the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan on good neighborliness and alliance in the 21st century provides for the expansion of cooperation in the trade, economic, investment, scientific fields in order to bring to a whole new level of industrial and scientific and technical cooperation, direct contacts between business entities, and interaction at the regional level.

Список использованной литературы:

1. Жундубаев М.К. Современная практика приграничного сотрудничества российских и казахстанских регионов в экономической сфере (на примере Костанайской и Челябинской областей) // Социум и власть. 2013. - № 2 (40). - С. 87-92.
2. Kazinform. 5 ноября. 2014. – Режим доступа: <http://inform.kz/rus/arti%cle/2713514>).
3. Комсомольская правда. 16 сентября. 2015. - № 39.
4. Султанов Б. Казахстан и ЕАЭС: состояние и перспективы // Казахстан-спектр. 2018. - № 2. - С. 38-50.
5. Додонов В., Муканова А., Сейдуманова С. Тенденции и факторы экономического сотрудничества Казахстана и России // Казахстан-спектр. 2018. - № 2. - С. 51-62.
6. Форум межрегионального сотрудничества России и Казахстана // Официальный сайт Президента РФ 09.11.2018. – Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/news/59075> (дата обращения: 10.08.2020).
7. Посольство Казахстана в РФ: Товарооборот между странами в 2018-м вырос на 7,2% // Мир 24.ТВ. 13.02.2019. – Режим доступа: <https://mir24.tv/news/16348029/posolstvo-kazahstana-v-rf-tovarooborot-mezhdu-stranami-v-2018-m-vyros-na-72> (дата обращения: 11.09.2020).
8. Колосков Ф. Россия и Казахстан: потенциал для роста торговли далеко не исчерпан // Ритм Евразии. 25.01.2019. – Режим доступа: <https://www.ritmeurasia.org/news--2019-01-25--rossija-i-kazahstan-potencial-dlja-rosta-torgovli-daleko-ne-ischerpan-40713> (дата обращения: 14.09.2020).

References:

1. Zhundubaev M. K. Modern practice of cross-border cooperation between Russian and Kazakh regions in the economic sphere (on the example of Kostanay and Chelyabinsk regions). 2013. - № 2 (40). - Pp. 87-92.
2. Kazinform. November 5. 2014. - Access mode: <http://inform.kz/rus/arti%cle/2713514>).
3. Komsomolskaya Pravda. September 16. 2015. - No. 39.
4. Sultanov B. Kazakhstan and the EAEU: state and prospects // Kazakhstan-spektr. 2018. - No. 2. - pp. 38-50.
5. Dodonov V., Mukanov, A., S. Seidumanov Trends and factors of economic cooperation of Kazakhstan and Russia // Kazakhstan-Spektr. 2018. - No. 2. - P. 51-62.
6. The forum of interregional cooperation of Russia and Kazakhstan // Official website of the President of the Russian Federation 09.11.2018. – Access mode: <http://kremlin.ru/events/president/news/59075> (date accessed: 10.08.2020).
7. Embassy of Kazakhstan in Russia: Trade turnover between the two countries increased by 7.2% in 2018% // Mir 24. TV. 13.02.2019. - Access mode: <https://mir24.tv/news/16348029/posolstvo-kazahstana-v-rf-tovarooborot-mezhdu-stranami-v-2018-m-vyros-na-72> (accessed: 11.09.2020).
8. Koloskov F. Russia and Kazakhstan: the potential for trade growth is far from exhausted // Rhythm of Eurasia. 25.01.2019. - Access mode: <https://www.ritmeurasia.org/news--2019-01-25--rossija-i-kazahstan-potencial-dlja-rosta-torgovli-daleko-ne-ischerpan-40713> (accessed 14.09.2020).

МРНТИ 11.25.91
УДК 985-11

Е.А. Изтелеуова¹

¹докторант кафедры регионоведения, факультет международных отношений,
Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан, elena4bob@gmail.com

УЗБЕКИСТАН-РОССИЯ: СОТРУДНИЧЕСТВО И ПЕРСПЕКТИВЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Аннотация

Статья посвящена двустороннему сотрудничеству Республики Узбекистан и России. В статье рассматривается межгосударственный диалог, который не всегда формировался в позитивном ключе. Особенно это было заметно в Каримовском режиме. Тем не менее, на сегодняшний день Ш. Мирзиёев, ведя многовекторную внешнюю политику, выводит государство на совершенно новый качественный уровень. Как Узбекистан, так и Россия придерживаются твердой позиции по решению

проблем, встречающихся на их пути, а также укреплению узбекско-российского диалога. Также не стоит забывать о расширении диалога между странами за счет военно-технической, гуманитарно-культурной и торгово-экономической отраслей.

Ключевые слова: Республика Узбекистан, И.Каримов, Россия, Ш.Мирзиёев, внешняя политика.

Е.А. Изтелеуова¹

*¹аймақтану кафедрасының докторанты, халықаралық қатынастар факультеті,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан*

ӨЗБЕКСТАН-РЕСЕЙ: ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ЖӘНЕ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Аңдатпа

Мақала Өзбекстан Республикасы мен Ресейдің екіжақты ынтымақтастығына арналған. Мақалада әрқашан позитивті түрде қалыптаспаған мемлекетаралық диалог талқыланады. Бұл әсіресе Каримов режимінде байқалды. Осыған қарамастан, бүгінде Ш.Мирзиёев көпвекторлы сыртқы саясат жүргізіп, мемлекетті жаңа сапалық деңгейге көтеруде. Өзбекстан да, Ресей де жолда кездескен мәселелерді шешуде, Өзбекстан-Ресей диалогын нығайтуға қатысты берік ұстанымды ұстанады. Сондай-ақ әскери-техникалық, гуманитарлық-мәдени және сауда-экономикалық секторлар есебінен екі ел арасындағы диалог кеңейтілуде.

Түйінді сөздер: Өзбекстан Республикасы, И. Каримов, Ресей, Ш. Мирзиёев, сыртқы саясат.

Ye.A. Iztelueva

*PhD Student, Department of Regional Studies, Faculty of International Relations,
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan city, Kazakhstan*

UZBEKISTAN-RUSSIA: COOPERATION AND PROSPECTS FOR INTERACTION

Abstract

The article is devoted to bilateral cooperation between the Republic of Uzbekistan and Russia. The article discusses the interstate dialogue, which was not always formed in a positive way. This was especially noticeable in the Karimov regime. Nevertheless, today Sh. Mirziyoyev, conducting a multi-vector foreign policy, takes the state to a whole new qualitative level. Both Uzbekistan and Russia adhere to a firm position on resolving the problems encountered on their way, as well as on strengthening the Uzbek-Russian dialogue. Also, do not forget about expanding the dialogue between the countries at the expense of the military-technical, humanitarian-cultural and trade-economic sectors.

Keywords: Republic of Uzbekistan, I. Karimov, Russia, Sh. Mirziyoyev, foreign policy.

31 августа 1991 года Республика Узбекистан была провозглашена независимой. В декабре того же года был проведен референдум о независимости. Также был избран парламент, а в качестве нового президента Узбекистана выбран И.Каримов. Государственная независимость предоставила большие возможности, а именно самостоятельно вести внешнюю политику страны, прорабатывать варианты интеграции с мировым сообществом, намечать конкретные направления и приоритеты в отношениях между государствами. После приобретения независимости Узбекистан считал себя главной стратегической силой в регионе Центральной Азии после распада СССР. Узбекистан воспринимал Россию как главного соперника их ведущей роли в Центральной Азии. В 1992 году был сделан шаг к установлению дипломатических отношений между Ташкентом и Москвой, тогда было подписано соглашение о дипломатических отношениях государств. В том же 1992 году Узбекистан и Россия подписали ряд дипломатических протоколов и соглашений, некоторые из которых все еще актуальны. Согласно подписанным документам, оба государства приняли решение развивать свои отношения на уровне посольств. Так, посольства Узбекистана были открыты в Москве, Санкт-

Петербурге и Новосибирске, а Россия в свою очередь имеет посольство в Ташкенте. После этого через 2 месяца был подписан другой документ, основанный на международных отношениях, дружбе и сотрудничестве между Россией и Узбекистаном. Не маловажную роль в развитии отношений между странами сыграли встречи президентов стран в рамках международных саммитов. На очередной встрече в Москве И.Каримов подписал пакет соглашений о продлении военного сотрудничества, в которых говорилось о том, что подписавшиеся стороны не могут предоставлять свою территорию третьим лицам для военных действий по отношению к другой подписавшей стороне. В связи с этим, оба государства, в случае необходимости, должны предоставлять военные объекты и войска друг другу. Всестороннее сотрудничество между Республикой Узбекистан и Российской Федерацией развивается на основе Соглашений о стратегическом партнерстве (2004 г.) и союзнических отношений (2005 г.) [1]. Двухстороннее соглашение о стратегическом партнерстве между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан было подписано 6 июня 2004 г., что сыграло значительную роль в развитии двусторонних отношений между двумя государствами [2]. Также необходимо упомянуть официальную поездку И.Каримова в Москву, которая состоялась 14-15 апреля 2013 г. Находясь в Москве, президент обсудил вопросы, касающиеся террористических организаций, а также борьбы с ними. И.Каримов заявил, что они, как члены ШОС, должны решать подобные проблемы на месте, привлекая к решению вопросов Россию, так как без России данные проблемы невозможно решить. Кроме всего прочего, были обсуждены темы сотрудничества, намечены планы на будущее как в политической, так и в культурной, экономической и других сферах. К тому же, была подписана программа экономического сотрудничества между Правительством Узбекистана и Правительством России на 2013-2017 гг. Необходимо подчеркнуть, что у Республики Узбекистан и Российской Федерации имеются похожие взгляды касательно различных вопросов внешней и региональной политики. Например, как и РФ, так и РУз поддерживают международные организации, включая ООН, ШОС и СНГ, также они поддерживают политику сохранения мира и стабильности в регионе, совместно борются с международным терроризмом и незаконным оборотом наркотиков.

В декабре 2014 года состоялся важный в развитии экономики государств визит президента РФ в Узбекистан. В ходе встречи глав государств были подписаны двусторонние соглашения и обсуждены дальнейшие планы в области экономических взаимоотношений.

Несмотря на то, что Узбекистан и Россия являются стратегическими партнерами и между ними было подписано большое количество соглашений, но реализовано в лучшем случае всего 10% от общего количества. Это связано с тем, что в Республике Узбекистан действовала жесткая политическая система при президенте И.Каримове. Эта система была полностью сконцентрирована на первом президенте, так как Конституция наделила И.Каримова слишком широкими полномочиями. В тоже время, И.Каримов вел довольно таки закрытую политику и отношения с другими государствами складывались не самым лучшим образом. Но все изменилось при приходе к власти Ш.Мирзиёева.

2 сентября 2016 года первый президент Узбекистана скоропостижно скончался. 4 декабря состоялись досрочные президентские выборы, на которых одержал победу Ш. Мирзиёев. Сразу же после победы новый президент определил основные приоритеты для развития Узбекистана. Так, Республика Узбекистан вступила в абсолютно новую для себя эру. Ш.Мирзиёев ведет многовекторную внешнюю политику, балансируя между мировыми державами.

Говоря о долгосрочных интересах, следует отметить, что Узбекистану необходимо развивать отношения с Россией, так как она является важным экономическим партнером и крупнейшим инвестором. К тому же, почти два миллиона граждан страны работают в России. Так же ведется работа в отношении интеграции Узбекистана и ЕАЭС. Республика уже является полноправным наблюдателем и официальное присоединение к Союзу дело времени.

Для РФ наличие сильного лидера в лице Узбекистана, поддерживающего линию Кремля, прежде всего в области безопасности, и активно взаимодействующего с другими странами региона, может стать важным фактором сохранения стабильности на южных рубежах РФ. Показательны итоги состоявшегося в апреле 2017 г. государственного визита Ш.Мирзиёева в Москву, которые многие эксперты расценили как беспрецедентные [3]. В ходе официального визита главами государств было подписано 39 соглашений, в том числе по реализации торговых контрактов на сумму более трех миллиардов долларов США и инвестиционных проектов на сумму двенадцать миллиардов долларов США. Среди наиболее крупных соглашений – пятилетний контракт на покупку узбекского газа (ранее газ закупался по однодневным контрактам), контракты на разработку руд, соглашение о

строительстве сталелитейного и металлургического заводов, медно-обогадительного комплекса и совместного производства сельхозтехники[3]. Среди компаний, подписавших договоры с Республикой Узбекистан, можно встретить такие компании как «Газпром», «Ростех». В 2018 году было подписано соглашение между НБ ВЭД и Внешэкономбанком. В рамках данного соглашения рассматривается возможность финансирования различных инвестиционных проектов. Также, налаживается совместная работа автопрома и автоматизация управления воздушным движением. Следует отметить продолжение совместной реализации военных планов обеих стран. «Россия заинтересована в укреплении обороноспособности республики. Во время очередного визита Ш.Мирзиёева в РФ Госдума ратифицировала договор между Россией и Узбекистаном о развитии военно-технического сотрудничества, в рамках которого страны будут осуществлять взаимные поставки продукции военного назначения, создавать сервисные центры по ремонту военной техники, прежде всего бронетанковой. Стороны договорились о поставках военной техники и оружия в Узбекистан по закупочным ценам. Для Ташкента это особенно важно, поскольку национальная армия оснащена российским вооружением. Таким образом, сотрудничество в военной сфере остается приоритетным на годы вперед. Такие результаты свидетельствуют о качественно новом этапе в российско-узбекских отношениях» [3].

Кроме того, активно развиваются взаимоотношения между РУз и РФ в области образования и науки. В Узбекистане работают филиалы таких университетов, как МГУ им. М.В. Ломоносова, РЭУ им. Г.В. Плеханова. Ведутся переговоры об открытии других российских ВУЗов в сердце Центральной Азии.

В апреле 2019 года представителями двух государств был подписан меморандум о сотрудничестве между Россотрудничеством и Комитетом по межнациональным отношениям и дружественным связям с зарубежными странами при Кабинете Министров Республики Узбекистан. Суть меморандума заключается в укреплении и развитии основных направлений сотрудничества двух ведомств в общественно-политической, культурной, образовательной, научной и информационной сферах[4].

Активно ведется сотрудничество в сфере развития предпринимательства. В ноябре прошлого года между Агентством по развитию малого бизнеса и предпринимательства и Корпорацией МСП был подписан Меморандум о взаимопонимании. 19-20 февраля 2020 года делегация Федеральной корпорации по развитию малого и среднего предпринимательства посетила Ташкент с деловым визитом для проведения встречи с министром экономики и промышленности Республики Узбекистан. В рамках визита стороны обсудили эффективность использования инструментов государственной поддержки МСП, представители Корпорации МСП презентовали возможности Портала Бизнес-навигатора МСП. Итогом делового визита стало подписание «дорожной карты», одним из основных направлений сотрудничества в рамках которой может стать локализация сервисов Портала Бизнес-навигатора МСП на территории Узбекистана. Реализация мероприятий дорожной карты позволит расширить доступ малых и средних предприятий к мерам поддержки, действующим в России и Узбекистане, а также будет способствовать развитию кооперации между российскими и узбекскими предпринимателями[5].

Подводя итоги, можно отметить, что как Узбекистан, так и Россия плодотворно взаимодействуют друг с другом во всех областях и являются союзниками. Как упоминалось выше, Узбекистан является важным стратегическим партнером России, который играет одну из ключевых ролей в решении региональных проблем в Центральной Азии.

Список использованной литературы:

- 1. Договор о стратегическом партнёрстве между Российской Федерацией и Республикой Узбекистан. Подписан в г. Ташкенте 16.06.2004.*
- 2. Хуррамов Ж. Концептуальные основания отношений между Узбекистаном и Россией//Постсоветские исследования. Т.2. № 5 (2019)-С.1335*
- 3. Ионова Е. Внешнеполитические приоритеты Узбекистана// Россия и новые государства Евразии. 2018. № 2. С. 88-93*
- 4. Культура и развитие: Россия и Узбекистан расширяют сотрудничество-2019-URL: <https://sptnkne.ws/narJ/>(дата обращения 17.06.2020)*
- 5. Узбекистан-Россия: сотрудничество в сфере развития предпринимательства-2020.- URL: <https://mineconotyu.gov.uz/ru/info/3082> (дата обращения 17.06.2020)*

References:

1. Agreement on Strategic Partnership between the Russian Federation and the Republic of Uzbekistan. Signed in Tashkent on 16.06.2004.
2. Khurramov Zh. Conceptual foundations of relations between Uzbekistan and Russia//Post-Soviet studies. Vol. 2. No. 5 (2019) - С. 1335
3. Ionova E. Foreign policy priorities of Uzbekistan// Russia and the New States of Eurasia. 2018. No. 2. pp. 88-93
4. Culture and Development: Russia and Uzbekistan expand cooperation-2019-URL: <https://sptnkne.ws/narJ/>(accessed 17.06.2020)
5. Uzbekistan-Russia: cooperation in the field of entrepreneurship development-2020. - URL: <https://mineconomy.gov.uz/ru/info/3082> (accessed 17.06.2020)

ӘӨЖ 987.23
МРНТИ 03.20.09

Ж. Е. Ишпекбаев¹ Р.Р.Оспанова²

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің тәрбие ісі жөніндегі проректоры, саяси ғылымдарының кандидаты

²Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ ДИПЛОМАТИЯ ЖӘНЕ АУМАҚТЫҚ БРЕНДИНГ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Мақалада Тәуелсіз Қазақстан Республикасындағы саяси, әлеуметтік, рухани, мәдени жаңғырудың негізгі бағыттары, жолдары, тетіктері мен ерекшеліктері зерделеніп, талданады. Жұмыстың негізгі нысаны қоғамдық дипломатия және аумақтық брендинг қызметіндегі қоғамдық қатынастар аясындағы жаңғырту идеясы болып табылады.

Қоғамдық дипломатия және аумақтық брендинг қызметіндегі қоғамдық қатынастар ұғымы, мәні, зерттелуі және жаңғырудың Қазақстандағы саяси ойдың дамуына, ықпалына талдау жасалынады. Еліміздегі саяси жүйені жаңартуға бағытталған реформалар демократиялық қоғамның іргетасы болғандығы аталып, көппартиялық жүйенің, азаматтық қоғамның ел өмірін модернизациялауда шешуші бағыттары болғандығы көрсетіледі.

Жаһандық жаңғырудың құрамдас бөлшегіне айналған Қазақстан Республикасының саяси, әлеуметтік, рухани жаңғыру жолы ғылыми тұрғыда өзіндік ерекше сипаттар мен белгілерге ие болды. Тәуелсіз Қазақстанның даму үрдісін тарихи саралауға мүмкіндік беретін саяси – әлеуметтік, рухани модернизация саясаттану ғылымындағы әлі де болса зерттеуді қажет ететін тақырып екені дау тудырмайды.

Тірек сөздер: Қазақстан, қоғамдық дипломатия, аумақтық брендинг, қоғамдық қатынастар

Ishpekbaev Zh. E. ¹ R. R. Ospanova ²

¹Rector for educational work and social development of Abai KazNPU, candidate of political Sciences, associate, Professor,

² candidate of historical Sciences, associate Professor of Abai KazNPU

PUBLIC DIPLOMACY AND TERRITORIAL BRANDING IN KAZAKHSTAN

Abstract

The article describes the emergence of new strong social processes arising from the mechanism of globalization of public relations in public diplomacy and territorial branding. It provides for the emergence of the theory of territorial marketing, which became the basis for the creation of territorial brands. In particular,

the importance of territorial branding is emphasized, which is part of the systems involved in solving the global problem of modern public diplomacy and international public relations in general. At the same time, for the formation of public diplomacy, management and reform of the social, economic and cultural needs of the population through the creation of key state institutions, taking into account national interests, important geopolitical goals, such as the demarcation of state borders, only through negotiations. to do.

Keywords: diplomacy, branding, memorand

Ишпекбаев Ж. Е.¹ Р.Р.Оспанова²

¹Проректор по воспитательной работе и социальному развитию КазНПУ имени Абая, кандидат политических наук, доцент

²кандидат исторических наук, доцент КазНПУ имени Абая

ОБЩЕСТВЕННАЯ ДИПЛОМАТИЯ И ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ БРЕНДИНГ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В статье описывается возникновение новых сильных социальных процессов, вытекающих из механизма глобализации общественных отношений в публичной дипломатии и территориальном брендинге. Он предусматривает появление теории территориального маркетинга, ставшей основой для создания территориальных брендов. В частности, подчеркивается важность территориального брендинга, который является частью систем, задействованных в решении глобальной проблемы современной публичной дипломатии и международных связей с общественностью в целом. В то же время для формирования публичной дипломатии, управления и реформирования социальных, экономических и культурных потребностей населения путем создания ключевых государственных институтов, с учетом национальных интересов, важных геополитических целей, таких как демаркация государственных границ, только путем переговоров. сделать. Ключевые слова: дипломатия, брендинг, меморандум.

Ключевые слова: связь, общественность, публичная дипломатии ,территориальный брендинг, Казахстан

Жаһандану тетігінен туындаған күшті әлеуметтік өзгерістер жаңа үрдісті тудырды: аумақтық маркетинг теориясы пайда болды, іс жүзінде аумақтық брендтер құруда іске асырылды. Дегенмен, қоғамдық дипломатияның аумақтық брендингке қатысуын зерттеместен бұрын біз қолданыстағы векторлар мен қоғамдық дипломатияны және қоғамдық қатынастарды өзгерткен жаңа геосаяси үрдістерді ашамыз. Көптеген елдердің көшбасшылары әлемдік қоғамдастықта өз мемлекетін сәтті ұстанудың қиындықтарымен бетпе-бет келіп, коммуникацияның қолданыстағы нысандарын, үйде және шетелде азаматтық қоғаммен өзара әрекеттесу жүйесін талдауға мұқтаж болды. Ғылым халықаралық байланыстарды дамытуға байланысты практикалық мәселелер бойынша толық ұсынбайды. Міне, осы сұрақтардың кейбірі: шетелдіктердің көз алдында мемлекеттің ең қолайлы имиджін жасауға қандай әдістер мен құралдар көмектеседі? Теріс ақпараттың кескініне ықпалды қалай азайтуға болады, баспасөзден интернетке және әлеуметтік желілерге бірден түседі? Ұлттық брендті басқаруға және бақылануға бағытталған процесті қалай жасауға болады? Әрине, қоғамдық имиджді құру міндетін практикалық шешу үшін салмақты және ақталған теория қажет. Бұл теорияның бөлек бөлімі жаһандық сыртқы саяси қарым-қатынастар жүйесінде іс жүзінде байқалып отырған қоғамдық қатынастар мен қоғамдық дипломатия саласының өзара іс-қимылына арнаулы тиіс екені анық. Қазіргі заманғы қоғамдық дипломатия және жалпы халықаралық қоғамдық қатынастар байланыс жаһандық проблемасын шешуге қатысатын жүйелер екі фактісі, - аумақтық брендингтің ең маңызды бөлігі болып табылады. Құру, шоғырландыру және елдің оң қоғамдық имиджін қолдау және әлемдік қоғамдық пікір алдында еліміздің жоғары беделін сақтау үшін беделі ықпал ететін факторлардың арасында. Жетекші бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланады кең қоғамдық пікір, желілік қолдау деңгейі, дипломатиялық қарым-қатынастардың сипаты ел басшылығының басқа

елдерге сапарлары, бірлескен мәлімдемелер және т.б. 1990 жылдардың ортасында аумақтық немесе елдік брендинг идеясы қалыптасты.

Орта мерзімді жоспарлаудың алғашқы кезеңдерінің бірі «Қазақстанның Егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен даму стратегиясы» 1992 жылдың басында қалыптасуы мен қабылдануы болды. Бұл сол жылдардағы даму жолын түсінуге деген алғашқы қадам болды және ол сенімділікпен алғашқы үш жылдық ұлттық жоспар деп аталуы мүмкін. Тәуелсіздікке қол жеткізген кезде бірқатар негізгі міндеттер шешілді. Ең алдымен, мемлекетте болу керек болды. Бұдан мемлекеттік билік институттарын құру, халықаралық аренада тану, әртүрлі халықаралық ұйымдарға қосылу қажеттігі туындады. Енді, артымызға оралсақ, біз бұл жоспарды өмір сүру стратегиясын үлкен дәрежеге дейін орындайтынымызды айтамыз. Ол кім екенімізді анықтап, біз жақын және алыс болашақта кім болатынын анықтады. Тәуелсіз Қазақстанның тарихында тұңғыш рет қарулы күштер, дипломатиялық және кеден қызметтері сияқты мемлекеттік мекемелер құрылды. Мемлекеттік шекараны нығайту және анықтау бойынша шаралар қабылданды. Мұның бәрі үлкен қаржы ресурстарына және шешуші әрекеттерге талап етілді.

Қоғамдық дипломатияны қалыптастыратын тұжырымдамалық негіздер тұрғысынан алғанда, халықаралық қоғамдастықтың жаңа ойыншының мойындауы оның орналасуы мен мемлекеттің басым міндеттеріне байланысты. Ұлттық мүдделерді есепке ала отырып, негізгі мемлекеттік институттарды құру арқылы халықтың әлеуметтік, экономикалық және мәдени қажеттіліктерін басқару және реформалау мүмкін емес екенін ескере отырып, барлық даулы мәселелерді өзара түсіністік пен шешімді негізге ала отырып, мемлекеттік шекараларды тек келіссөздер арқылы айқындау сияқты маңызды геосаяси мақсаттар, сонымен бірге республика ішінде және шетелдік қоғамдастықпен бір мезгілде байланыс жасау керек болды. Саяси және экономикалық билікті саралау, мемлекеттік мүліктің мүлдем монополиясын еңсеру республикадағы қақтығыстан кейінгі кезеңге тән болады. Соңғысы экономиканы және тұтастай қоғамның дамуына тұрақтылық беретін жеке меншік иелерінің массивтік орта табын қалыптастыруда жеткілікті ықпалды және күшті мемлекеттік емес меншік нысандарының жұмыс істеуін және белсенді жекешелендіруге әкеледі. Бұл қабат қоғамға тәуелді кешені сияқты жағымсыз құбылыстарды, экономикалық қиындықтарға қарамастан, билікке жүгіну мен көмек көрсету әдеті сияқты қоғамды жеңуге ықпал етеді.

1994ж. көптеген аспектілерде бұрылыс болды. Президент Н.Ә. Назарбаев «Меморандум» деп аталатын ҚР Жоғары Кеңесінің мәжілісінде ақша-несие және банк жүйесінде түбегейлі реформаларды ұсынды. Алты ай бойы ел ұлттық валютаның жұмысын жүргізді. Келесі шешуші қадам теңгенің айырбас бағамын тұрақтандыруға және гиперинфляцияны шектеуге бағытталған. Мемлекеттің негізгі міндеті дағдарыстың жалғыз жолы ретінде қаржылық тұрақтылыққа қол жеткізу болып табылады. Жоғарыда айтылған жоба, ең алдымен, мемлекеттік биліктің жоғарғы органдарының экономикалық дағдарысты және экономиканың құлдырауын бірлесіп шешуге шоғырлануын білдіреді. Бағдарлама мемлекеттік шығыстарды қысқарту, тікелей және жасырын субсидиялар және т.б. Ұлттық валютаны тұрақтандыруға және гиперинфляцияны төмендетуге назар аударылды. Осының салдарынан 1994 жылдан 1995 жылға дейінгі аралық дипломатиялық қарым-қатынастар саласындағы нормативтік актілердің қабылдануының төмендеуі ретінде сипатталған кестеде көрсетілген. Дегенмен, Сыртқы саясат барысында қоғамдық мәлімдеме көрсетіліп, бұл НС ең үлкен жетістіктерінің бірі болып табылады. Назарбаевты идеяларды ұсынған стратегиялық ойшыл мемлекет қайраткері және көрнекті ғалым, Еуроодақтың ТМД елдерінің интеграциялық перспективалық нысаны ретінде қалыптастыру тұжырымдамасын қалыптастыру және көтермелеу, еуразиялық өркениеттің жаңаруы [1].

Бұл үдерістің басталуы 1994 жылғы 29 наурызда Н.Ә. Н. Назарбаев Мәскеу мемлекеттік университетінің оқытушылары мен студенттерімен кездесті. Бұл туралы ол алғаш рет ТМД елдерінен басқа қағидаттар бойынша Еуразиялық мемлекеттер одағын құру туралы ниет білдірді. Жаңа бірлестіктің негізінде сыртқы саясатты, мемлекетаралық білім берудің экономикалық қызметін, қорғаныс саясатын үйлестіретін ұлтүстілік органдар болуы керек.

Стратегиялық маңызы бар мәселелерді талқылау үшін мемлекет және үкімет басшыларының кеңесін құру жоспарланып отыр. Сол ТМД-дан идея авторына басты айырмашылық жалпы азаматтықты енгізуде, бірақ толық теңдік жағдайында, бір-біріңіздің егемендігіне, жеке құқықтарына және әр мемлекеттің даралығына құрметпен қаралды. Ұсыныс Н.А. Таяу уақытта Н.Ә. Назарбаев ТМД елдерінің басшыларына жіберілген «Еуразиялық мемлекеттер одағын қалыптастыру туралы» жобасында жасалды, содан кейін бірқатар басылымдарда жарияланды. Қоғамдық дипломатияның

тұжырымдамалық негіздерінің призмасы арқылы Мемлекет Басшысы Н.Ә. Назарбаев жалпыға ортақ университеттердің бірі және оның студенттерінің академиялық элитасына белгілі бір нақты мақсатты топ үлгісінің қоғамдық дипломатияның нысаны және ақпараттың тікелей берілуі ретінде көрнекі мысал ретінде қызмет етеді. Бұл көрші мемлекеттің жастары - стратегиялық серіктес - ЕАО-ны құру туралы бастама көтеру үшін еліміздің бірінші көшбасшысының Қазақстан Республикасының қоғамдық дипломатиясының жарқын үлгісі мен практикалық іске асырылуының осындай формуласы [2].

1996 жылдың басында реформалардың бірінші кезеңінің өтуін ашық жариялай алды. 1995 жылы Қазақстан Республикасының Конституциясына ену реформалар, макроэкономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету, этносаралық келісімді тереңдету, саяси тұрақтылық, демократиялық үдерістерді дамыту және жаңа саяси институттардың пайда болуы жолындағы табысты прогрестің дәлелі болды. Бастапқыда ел азаматтық құқықтар мен адамның бостандықтарына басымдық берілді. Айта кету керек, қоғамда балансталған психологиялық ахуалды сақтауға ерекше көңіл бөлінді, ол толық апаттан шығудан агрессиялық түрде жаңадан бас тартуға бейім. Сондықтан Н.А. Назарбаев көші-қон қарқынын төмендетуге, азаматтығын алу рәсімін жеңілдетуге, жалпы алғанда, елде этносаралық тыныштық пен тұрақтылықты ұстап тұруға, орыс тілді халықтың кетуін азайтуға бағытталған «қарапайым азаматтарға арналған 10 қарапайым қадам» бастамасымен келді. Алайда, 1996 жылдан бастап 1999 жылға дейінгі кезеңде Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілерінің динамикасының күрт төмендеуі 1998 жылғы экономикалық дағдарыстың салдарынан аман қалған елдегі жағдайды бейнелейді. 1998 жылғы экономикалық дағдарыстың себебі әлемдік қаржы нарықтарындағы ауытқулардың салдары, қазақстандық серіктес болатын көптеген елдердің ұлттық валюталарының құнсыздануы ұлттық валютаның - қазақстандық теңгені жоғарылатуына әкелді.

Әлемдік дағдарыстың Қазақстан экономикасына теріс салдарының әсері Ресей рублінің құнсыздануынан кейін айқын болды. Бұл отандық тауар өндірушілерді шетелдік тауарларды Қазақстан нарығына шығарудан және теңгенің тұрақты айырбас бағамын ұстаудан қорғау мәселелерімен байланысты.

Сыртқы саясат бағытына келетін болсақ, 1999 жылғы 26 ақпанда Мәскеу КО мен Біртұтас экономикалық кеңістік туралы келісімге қол қойды, бес мемлекет: Қазақстан, Ресей, Беларусь, Қырғызстан және Тәжікстанның қарым-қатынастарының негізін қалады. Қаржы-экономикалық дағдарысты еңсеру бойынша өз әрекеттерін үйлестіре отырып, «бес» елдері бірге серпіліс жасады.

2000 жылы 10 қазанда Астанада Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев Мемлекет басшысы ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің мемлекетаралық кеңесінің отырысын өткізді, онда жан-жақты жұмыс нәтижесінде ТМД-ны ЕурАзЭҚ жұмыс істейтін Еуразиялық экономикалық қоғамдастыққа айналдыру туралы құрылтай құжаты пайда болды. Елдердің көшбасшылары, тәуелсіз халықаралық-құқықтық тұлғаға ие және құрылтайшы мемлекеттер берген өз еркімен берілген өкілеттіктерге негізделген жаңа халықаралық экономикалық ұйым интеграциялық үдерістерді белсенді түрде насихаттауды қамтамасыз ететініне бірауыздан келді. Шарттың барлық қатысушылары ратификацияланды және 2001 жылғы 30 мамырда күшіне енді. Қоғамдық дипломатияның теориялық негіздері тұрғысынан алғанда, экономикалық ахуал бойынша күшейту, тұрақтандыру, сапалы және сандық арттыру мақсатында серіктес елдердің тұрғындарымен жемісті жұмыс жүргізу КО құру жөніндегі ауқымды жобаны құру арқылы мүмкін болды [3].

Одақтың мақсаттары өте әсерлі, алайда дипломатия тұрғысынан ұзақ мерзімді инвестицияларға үлес қосады, атап айтқанда, халықаралық нарықтардағы қазақстандық өнімдердің бәсекеге қабілеттілігін арттыру, бұл экономикалық дипломатияға оң әсер етеді. Бұдан басқа, одақ құру - бұл қатысушы елдердің коммуникацияларына, қоғамдық қатынастарына қосымша алаң, бұл өз кезегінде келіспеушіліктерді келіссөздер арқылы шешуге ықпал етеді.

Қазақстан қоғамын нығайтуға бағытталған бірқатар нормативтік құқықтық актілер мен бағдарламалық құжаттар әзірленді және енгізілді. Қазақстан халқы Ассамблеясының Орта мерзімді перспективадағы Стратегиясы, Тілдерді дамыту мен жұмыс істеудің мемлекеттік бағдарламасы, «Қазақстанның өркендеуіне жағдай ретінде қоғамның идеологиялық шоғырлануы» концепциясы, 2006-2008 жылдарға арналған этносаралық және интернационалды келісімнің қазақстандық үлгісін жетілдіру бағдарламасы. Сонымен қатар, Қазақстан Президенті Ассамблеяның жыл ұлттық іс-қимыл жоспары мен республикалық Конституцияның 20 жылдығын дайындау, сондай-ақ Қазақстан халқы Астана форумына өткізуге ҚХА бірлесіп Үкіметке тапсырды. Бейбітшілік, руханият және келісім мәдениеті: Келесі жылы Ассамблеясы мен Қазақстан халқы Ассамблеясының сессиясы «Стратегиясы» «Қазақстан-2050» бойынша Конституциясына, Мемлекет басшысы Нұрсұлтан

Назарбаевтың референдум қабылдауының 20 жылдығын атап өтеді. VI цикл, IV цикл кезеңіндегі айтарлықтай динамика мен күрт құлдырау, бірінші кезекте, «Самұрық» мемлекеттік холдингін құру арқылы түсіндіріледі, оның мақсаты - «Қазына» тұрақты даму қорының негізі болып табылатын әлемдік нарықтарда елдің экономикалық мүдделерін алға жылжыту. Бұл институттар қазақстандық экономиканың бәсекеге қабілеттілігі мен тұрақтылығын арттыру үшін негіздердің бірі болды. Бұдан басқа, мемлекеттік холдингтің негізгі міндеттерінің бірі әлемдік қаржы нарықтарындағы күтпеген өзгерістердің жағымсыз әсер факторлардың алдын алу болып табылады. Бұл елдің экономикалық өсуінің салдары болып табылады. 2005 жылдан бастап 520 инвестициялық жоба іске асырылды. Даму институттарының басшылығымен \$ 2,2 млрд. Сомаға 90 жоба қаржыландырылды[4].

2006 жылдан 2010 жылға дейінгі кезең. 2010 жылы белсенді өсу динамикасын және шыңын көрсетеді. Біздің пікірімізше, бұл экономикалық дағдарыстың өсуіне қарамастан, диаграммада айқын көрініс тапқанына қарамастан, Қазақстан Республикасы мемлекеттің белсенді араласуының арқасында оның басым көпшілігінен шығып үлгерді. Экономикалық секторды дамыту, шағын және орта бизнесті дамыту мен қолдау.

Бұл цикл Қазақстанға әлемдік экономикалық дағдарыстың бірінші циклынан жеткілікті оң шығу Қазақстан Республикасының қабылданған нормативтік құқықтық актілерінің динамикасына ең жоғары шыңмен сипатталатын сыртқы саяси аренаға белсенді қатысуын қайта бастады деп айтуға мүмкіндік береді. 2008 жылдың 6 қазанында Санкт-Петербуркте өткен ТМД мемлекеттері басшыларының бейресми саммиті экономика мен инновацияларға негізделген. Мемлекет басшылары 2020 жылға дейінгі ТМД экономикалық даму стратегиясының жобасын, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі шаралар кешенін, 2020 жылға дейінгі көлік секторындағы ынтымақтастықты дамытудың басым бағыттарын, Достастық органдарының жұмысын жақсарту және гуманитарлық саладағы ынтымақтастықты талқылады. Кездесуде сөйлеген Н.А. Назарбаев ТМД Экономикалық даму стратегиясында бірыңғай инновациялық кеңістікті қалыптастыруға ерекше назар аудару керектігін атап өтті. Бұдан басқа, жақында әлемдік қауымдастық энергетикалық секторда жаңа сынақтарға тап болды. Осыған байланысты, 2009 жылы Бішкекте өтетін Достастықтың күзгі саммитінде үйлестірілген энергетикалық саясат тақырыбына арналып, тиісті шешім қабылдау ұсынылды. Сондай-ақ, Достастықтың азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша шаралар кешенін әзірлеу, осы саладағы күш-жігерін үйлестіру қажет. Жұмсақ күштің тұжырымдамасына келер болсақ, теориялық жағынан ұлттық мүдделерді жүзеге асырудың тек мәдени және экономикалық аспектілері арқылы ғана емес, сондай-ақ ғылым мен инновациялар арқылы Қазақстан үшін қажет болатын тиімді құралдардың бірі екендігін атап өтті. Қазақстан Республикасының қоғамдық дипломатиясын жүзеге асырудың айқын көрінісі, біздің пікірімізше, Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына жолдау формасында. Қазақстан Республикасы Президентінің хабарламалары қазақстандық қоғамның алдында тұрған жаңа және негізгі міндеттермен халыққа жол берудің дәстүрлі желісін ғана емес, сонымен қатар халықпен диалогтың форматын білдіретінін атап өту керек. Белгіленген міндеттерді жүзеге асыру үшін бірқатар іс-шараларды жүзеге асыру үшін ведомстволық және мемлекеттік бағдарламалар іске асырылуда, дөңгелек үстелдер өткізіліп отырады, онда заманауи қоғам хабарларда ұсынылған мақсаттарды дәйекті жүзеге асырудың өзектілігі мен қадамдарын талқылайды[5].

Профессор Р. Ауманн бұл туралы айта отырып, G-Global конференциясының «Қазақстанды дағдарысқа қарсы күресте жетекші орынға көшіруі мүмкін және бұл сөзсіз оң нәтиже бола алады» деп атап өтті. Қазақстан Республикасы Президентінің бастамасын іске асыру мақсатында Н.Ә. Назарбаев 2012 жылдың 12 қаңтарында www.group-global.org сайтында «Ғалымдардың еуразиялық экономикалық клубы» Ассоциациясы G-Global коммуникативтік интернет-форматында интеллектуалды желіні іске қосты. G-Global - әлемдік экономикадағы интерактивті, ашық және қоғамдық пікірталастар. Пікірталастар үшін жаһандық сарапшылар қауымдастығына жағдай жасайтын көпфункционалды алаң. Жоба әлемдік қаржы дағдарысын еңсеру тетіктерін талқылауға және әзірлеуге бағытталған және дағдарысқа қарсы шешімдерді іздестіруге қатысушылардың санын түбегейлі кеңейтуге бағытталған. Коммуникативті платформаның миссиясына сәйкес, оның негізгі бағыттары барлық келіссөздер процестеріне қатысушылармен тең келіссөздер жүргізу, келіссөздердің тиімділігі, ашықтық және мәлімдемелердің жариялылығы, ғылыми тұрғыдан мәселені зерттеу, ұлттық экономиканы қалыптастыру бойынша ұсыныстарды әзірлеу, халықаралық қатынастарда тең құқықты субъект ретінде туындаған проблемаларды шешуде серіктестер мен мүдделі тараптардың шеңберін кеңейту. Бүгінгі таңда «G-Global» коммуникативтік платформасы әлемдік қоғамдастыққа

бірқатар жаһандық мәселелерге қатысты елдің жаһандық диалогын құруға қабілетті G-Global отбасының бірқатар жарқын және айрықша бастамаларын ұсына отырып, өзін белсенді түрде танытты [6].

Қазақстан Республикасының қоғамдық дипломатиясын қалыптастырудың ерекше кезеңді практикалық іске асырылатын, әлемдік деңгейде оң кері байланыс және өзектілікке ие бастамалардың өзіндік және уақтылығы болып табылады. Бүгінгі таңда келіссөздер процесі мен пікір алмасу жаһандану жағдайындағы әлемнің шындықтарын көрсететін, қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыратын және ең бастысы, саяси қысымсыз экономикалық мәселелерді шешуге бағытталған нақты қадамдар жасауға мүмкіндік беретін стратегиялық ой-пікірді қажет етеді. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев 2012 жылдың қорытындысы бойынша және «Қазақстан-2050» Стратегиясын іске асыру үшін қойылған міндеттердің негізгі қағидаты - кешенді экономикалық прагматизм. Отандық экономикалық әлеуеттің үздіксіз дамуы елдерге ұлттық экономиканың сыртқы қаржы ресурстарының келуі үшін қажетті жағдайды арттыруға, сыртқы сыртқы ортаны қалыптастыруға, сыртқы қауіпсіздікті қамтамасыз етуге мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде сыртқы және ішкі тәуекелдер ауқымын барынша азайтуға мүмкіндік береді. Бұдан басқа, келіссөздер платформаларының ролі мен ауқымы практикалық практикалық шешімдерді іздестіру үшін қолайлы жағдайлар жасауға ықпал етеді.

Қорытындылай келе, тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуының жиырма сегіз жылдық кезеңі жеткілікті оң нәтижелер көрсеткенін атап өту керек. Қоғамдық дипломатия дипломатиялық қарым-қатынас формасы ретінде Қазақстан Республикасының халықаралық қызметінің барлық салаларына әсер етеді. Бастапқы қиындық - қабылданған құжаттардың үлкен көлемін жүйелеуде және қоғамдар арасындағы өзара қарым-қатынастардың әртүрлі салаларынан тұрады. Дегенмен, бұл белгілі бір құжаттарды қабылдауды жеңілдететін нормативтік-құқықтық база мен практикалық шаралар арқылы өзгеруі мүмкін динамикасы және трансформациясы қоғамдық дипломатияның табиғатының маңыздылығы мен өзектілігін төмендетпейді.

Қазақстан Республикасының сыртқы мәдени-ағартушылық саясатына ерекше көңіл бөле отырып, Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 1993 жылғы 5 қарашада құрылған «Болашақ» халықаралық стипендиясын атап өту керек. Посткеңестік мемлекеттер тарихында тұңғыш рет талантты жастарға шетелде оқуға мүмкіндік берілді. «Болашақ» стипендиясы түлектердің мансаптық өсуі мен кәсіптік өзін-өзі тануының кепілі болды.

Жылдан жылға бағдарлама серпінділікке ие болды және қоғамдық тапсырмаларды орындауға бейімделді. 1997ж. ел дамуының басты кезеңдерінің бірі. Мемлекет басшысы Қазақстанның 2030 жылға дейінгі Даму стратегиясын таныстырды. Стратегияның мақсаттары мен міндеттерін тиімді іске асыру үшін «Болашақ» бағдарламасына өзгерістер енгізілді.

Қазақстан Республикасы Президентінің 1997 жылғы 3 наурыздағы № 3375 Жарлығымен бекітілген Ереже, құжаттарды қабылдау және талапкерлерді іріктеу рәсімдеріне әсерін тигізді, сондай-ақ оқудың толық курсы аяқтағаннан кейін стипендиаттарды Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдарына және ұйымдарына орналастыруды көздейді. 1993 жылдан 2013 жылға дейін «Болашақ» халықаралық стипендиясына әлемнің 33 еліндегі 200 ең жақсы университеттерінде оқуға 10 346 қазақстандық стипендия берілді. «Болашақ» бағдарламасының 6282 түлегі экономиканың нақты секторында жұмыс істейді. Елдің үдемелі инновациялық индустриализациясы мен Үшінші индустриалды революцияның міндеттерін шешуде - 43% - адами капиталдың табысты дамуы үшін, 15% - мемлекеттік басқару мен жоспарлауды жаңғырту, 19% - ұлттық кәсіпкерлікті және орта тапты, кәсіпкерлік рухты, прагматизмді және елдегі бастаманы күшейту үшін, 15% болашақ экономиканы құру үшін, 8% Қазақстан Республикасының сыртқы басым міндеттерінің айрықша сипаттамасы - экономикалық өсім бағытындағы маңызды бағытты және әлемдік деңгейде мемлекеттік субъективтілік үрдісін иеленетін интеграциялық үдерістердің маңыздылығын және практикалық іске асырылуы. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік хатшысы Н.Ә. Назарбаевқа еліміздің шешуші мақсаттарының бірі - Қазақстан Республикасының ең бәсекеге қабілетті ел елінің қатарына кіруі. Өткен жылдардағы стратегиялық жоспарлаудың оң тәжірибесін ескере отырып, «Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы» әзірленді, онда дамудың жеті басым бағыты мақсатқа жетудің практикалық қадамдары ретінде анықталды [7].

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан КСРО-дан мұра ретінде ірі ядролық арсенал алды. Бұдан басқа, республика аумағында Семей ядролық полигоны, әлемдегі ең ірі полигондардың бірі болды. Тәуелсіз Қазақстанның Президенті Н.Ә. Назарбаевтың алғашқы шешімдерінің бірі сынақ алаңының

жабылуы болды. 1992 жылы Мемлекет басшысы Лиссабон хаттамасына қол қойды, ал республика Ресей Федерациясының барлық қолданыстағы ядролық қаруын ауыстырды. Бұдан басқа, біздің еліміз Ядролық қаруды таратпау туралы шартқа қосылды. Осылайша, біздің республикамыз басқа елдермен ынтымақтастыққа ашық бейбітшілік сүйгіш мемлекет ретінде өзін танытты. Осы шешімдердің арқасында біздің еліміз шетелдік инвестицияларды тартуға, әлемдік державалардың қолдауына ие болды.

Бүгінде Қазақстан жаһандық антиядролық қозғалыстың көшбасшысы болып табылады. Н.Ә. бастамасымен. 2009 жылғы 2 желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясының 64-ші сессиясы Қазақстан туралы 29 тамызды Ядролық сынақтарға қарсы халықаралық күн деп жариялады. Н.Ә.Назарбаев ядролық қауіпсіздік жөніндегі екі саммитке қатысып, бірқатар жаңа бастамаларды ұсынды. Қазақстан Президенті ядролық қарусыз әлемнің жалпыға бірдей декларациясын қабылдау қажеттігін ескереді. Өз кезегінде, әлемдік көшбасшылар Қазақстанның ядролық қаруды таратпау саласындағы ерекше үлесін атап өтті. АҚШ Президенті Барак Обама Қазақстанды бүкіл әлем үшін ядролық қарусыздану үлгісін атады. Сауалнамаға сәйкес, респонденттердің көпшілігі, атап айтқанда 44,5%, әлемдік деңгейде тануына ықпал еткен маңызды сыртқы саяси оқиғалардың 1991 жылғы 29 тамыздағы Семей ядролық сынақ полигонының жабылуы болатын нұсқасын көрсетті.

Жас мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігін арттыра отырып, кәсіпорындарда жаңа технологияларды қолдана отырып, жұмыс орындарының санына тікелей қатысы бар Қазақстандағы шетелдік инвесторлардың өсу тенденциясы ұлттық экономиканың даму стратегиясына, оның тұрақтылығына, инвестициялық тартымдылығына және сұранысына қаншалықты ұзақ уақыт бойына байланысты екенін атап өту маңызды.

Қоғамдық дипломатияны дамытудың стратегиялық мақсаты - сыртқы және орта мерзімді перспективада сыртқы қоғамдастықтың дауларды тек бағдарламаларды, жобалар және т.б. шеңберінде барлық әрекеттерге бағытталған бейбіт, өзара қарым-қатынас жолымен шешуге деген сенімін және мүддесін алға тарту арқылы мақсатқа қол жеткізу. Қоғамдық дипломатия стратегиясының белсенді қызметінің белгілі бір уақыт кезеңінде байқалмайтын жағдайларды ескере отырып, мысалы, бейресми форматтағы әріптестермен оң келіссөздерден кейін немесе оқушылар арасында білім алмасу бағдарламалары арқылы, олардың нәтижелерін кейінірек талдауға және көруге болады немесе шетелдік көрермендер үшін Қазақстанның бірегей мұрасына арналған мәдени кештер, мысалы, «Қазақстан Республикасының Жылы» 2010 жылы Германияда. Қазіргі заманғы халықаралық қарым-қатынастарда, елдің сыртқы саяси аренадағы табысы, оның ұлттық мүдделеріне жету, сондай-ақ жаһандық форматты күн тәртібін қалыптастыруға тікелей қатысуы қоғамдық дипломатияның нәтижелерімен анықталады. Қоғамдық дипломатияның негізгі сипаттамалары оның ашықтығы, серіктестерге деген өзара сенімі, асырап алудағы тұрақтылық және тиісті шешімдерді уақтылы орындау арқылы көрініс табады.

Қоғамдық дипломатия мен дәстүрлі дипломатия арасындағы тікелей байланыс бар. Дегенмен, келіссөздер процесінің форматы, олардың құрылымы, үкіметтік емес ұйымдардың және жеке субъектілердің рөлі мен рөлі, сондай-ақ қатынастардың мазмұны мен сипатына әсер ететін белгілі бір мақсатты топтардың маңыздылығына әсер ететін әлемдік жүйенің өзгерістері - бұл қызметтің алғышарттары мен себептері және пайдалану қажеттілігі қоғамдық дипломатия құралдарының халықаралық қоғамдастығының көрінісі. Негізгі айырмашылық - дәстүрлі және қоғамдық дипломатияны іс жүзінде жүзеге асыру үдерісі, атап айтқанда, қоғамдық дипломатия ресми өкілдердің қатысуынсыз және ұзақ мерзімді перспективаларды жүзеге асыруға бағытталған құрылыс қатынастарынсыз өзара түсіністікке қол жеткізу үшін азаматтық тұрғындар мен басқа да мақсатты топтарға, басқа елдердің ұйымдарына және жеке тұлғаларына тікелей бағытталған және екі тараптың бастамалары [8].

2017 жылдың 4-6 қазанында Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен Қазақстанның рухани жаңғыруының негізгі басымдықтарын орындау мақсатында, ҚР-ның Ақпарат және Коммуникация министрлігінің бастамасымен елімізде тұңғыш рет өткізілетін Astana Media Week қазақстандық медиаапталығы өтті. Astana Media Week ұйымдастырушылары – Қазақстан Республикасының Ақпарат және Коммуникация Министрлігі және ЖШС «Қазмедиа орталығы» болып табылады. Кең форматты салаланған шараның сериясы ретінде қазақстандық медиаапталық «Astana Media Week» отандық медиамагнаттар мен БАҚ өкілдерін ғана емес, сондай-ақ шетелдік әріптестерімізді де бір ортаға жұмылдырды. Бүгінде бұл шара Орталық Азиядағы ең ірі медиа оқиғалардың бірі ретінде қабылданды. Шараның мақсаты – өңірлік деңгейде индустриядағы кәсіби

қарым-қатынасты дамыту, отандық медиасфераны өркендету болып табылады. Astana Media Week-тің бірінші күні «Контент-маркет» деген атаумен басталды. Сонымен қатар, алғашқы күні медиа контентке тапсырыс берушілердің, өндірістің және жеке нарық өкілдері, ірі телевизиялық және радиокөпманиялар: продакшн-студиялардың, шығармашылық ұжымның, продюсерлік орталықтардың, музыка және кино салаларындағы авторлық жобалардың арасында пәрменді диалогтық алаң құруға мүмкіндік берді. Қазақстанның алғашқы медиа басшыларымен медиаөндірістің перспективаларын талқылаудан басқа, осы күн шеңберінде құрылған диалогтық және келіссөздер алаңы бизнес-байланыстар, әртүрлі форматтағы тиімді қатынас, бірқатар мастер-кластар аясында жаңа дағдылар табу және панельді пікірталастарға медиа нарықтың заманауи дамуының ең өзекті мәселелері бойынша қатысу үшін мүмкіндіктерді кеңейтеді. Медиааптаны Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникациялар министрі Дәурен Абаев ашты. Жалғасын тақырыптық баяндамалар «ТВ және ТВ бағдарламалар» (Хабар, Қазақстан, 31 арна, 7 арна, КТК, Хабар21, Қазмедиа) арналары өз медиаөнімдер туралы пікірлер жалғастырылып, «Кино және сериал», «Радио», «Шоубиз» бағыты қарастырылды. Акишев Серік, Ләйлә Сұлтанқызы, Венгрияның Қазақстандағы Төтенше және Өкілетті Елшісі Андраш Барани және т.б. баяндама жасады. Шараның екінші күні Astana Digital Forum атауымен жалғасын тапты. Шараның ұйымдастырушысы ретінде Қазақстанның алдыңғы қатарлы медиакомпаниялардың бірі – Select Communication Group өз үлесін қосты. Бұл күні халықаралық деңгейдегі кең ауқымды сұрақтарға жауап таба алатын спикерлер баяндама жасады. Сандық маркетинг құралдарынан бастап криптовалюта нарығына шолуға дейін пікір алмасу мүмкіндігімен – халықаралық деңгейдегі спикерлердің сөз сөйлеуіне арналған. Негізгі бағыты қазақ тілді БАҚ өкілдері. Мысалға, Бас редактор клубы «Мемлекеттік органдармен өзара әрекеттестік бойынша коммуникациялық менеджмент» атты семинар өткізіліп, ҚР-ның Ақпарат және Коммуникация министрі Д.А. Абаев қазақ тілді журналистермен пікір алмасты. Медиа шараның үшінші күні «Өңірлік медиа форум» деген атаумен өңірлік журналистикаға арналды. Бұл күнгі шара ұлттық БАҚ-тағы мерзімді басылым нарығының даму жолдары туралы пікірлер айтылып, қиындықтары мен мүмкіндіктері өту кезеңі жаңа конвергенттік формаға көшу деңгейі сөз етілді. Өңірлік БАҚ-тың бүгінгі ахуалы, проблемалары мен жаңа технологияларды игерудегі деңгейі, өңірлік халықтың ақпаратпен қамтамасыз етулі үрдісі талқыланып, осы күні «Үздік баспасөз қызметі - 2017» марапаттау рәсімі өтті. Аталмыш шараға, 2000-нан астам отандық және шетелдік БАҚ өкілдері, 103 спикер қатысты.

Медиаапталық 10 өз аумағында 10 шараны қамтыды: «Контент-маркет», Media Talks, PR күні, Astana Digital Forum, өңірлік БАҚ, Дипломатиялық корпусстың өкілдері үшін ашық есік күні, қазақ тілді БАҚ өкілдеріне арналған семинар-тренинг, коммуникациялық менеджмент бағыты бойынша семинар-тренинги, продакшн-питчинг және «Үздік баспасөз қызметі - 2017». «Astana Media Week» медиаапталығы туралы ақпарат еліміздің бірнеше БАҚ-да жариялып, 24.kz, sputniknews.kz, Хабар арнасы, nur.kz, 31 телеарна, zakon.kz, kapital.kz, kazakh-tv.kz, Қазақстан телеарнасы, tengrinews.kz және т.б. БАҚ-нан қолдау тапты. Болашақта еліміздің медиаиндустрия саласының дамуы үшін осындай шаралар өз үлесін қосады деген сенімдеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолында. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. – 2005. – 19-ақпан. - 3б.*
2. *Қазақстан дағдарыстан кейінгі дүниеде: Болашаққа интеллектуалдық секіріс. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-де сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан. – 2009. – 14 қазан. – 1-2 бб.*
3. *Асыл мұрат. Халық жазушысы Ә. Кекілбаевпен сұхбат // Егемен Қазақстан. – 2002. – 8-ақпан. – 2 б.*
4. *Дағдарыстан жаңару мен дамуға. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. – 2009. – 6 наурыз.*
5. *«Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Декларация // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі <http://adilet.zan.kz/kaz>*
6. *ҚР Конституциясы. Алматы: Жеті Жарғы, 1998. 5 б., 8-15 бб.*
7. *Рогов И. Конституциялық реформа – Қазақстанның одан әрі қарышты дамуының негізі // Егемен Қазақстан, 18 наурыз 2017 жыл.*

8. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2017 жылғы 31 қаңтар // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты / <http://www.akorda.kz/>

References:

1. *Kazakhstan is on the path of accelerated economic, social and political modernization. Address of the president of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan // sovereign Kazakhstan. - 2005. - February 19. - 3B.*
2. *Kazakhstan in the post-crisis World: Intellectual cekipic for the future. Speech of the president of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev at the Al-Farabi Kazakh National University-GE // sovereign Kazakhstan. - 2009. - October 14. - 1-2 op.*
3. *noble ideals. Interview with people's writer A. Kekilbayev // sovereign Kazakhstan. -2002. - February 8. - 2 p.*
4. *from the crisis to renewal and development. Address of the president of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan // sovereign Kazakhstan. - 2009. - March 6.*
5. *Declaration "on state independence of the Republic of Kazakhstan" // information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan <http://adilet.zan.kz/kaz>*
6. *Constitution of the Republic of Kazakhstan. Almaty: Zheti Zhargy, 1998. p. 5, pp. 8-15.*
7. *And Horny. Constitutional reform – the basis for further progressive development of Kazakhstan // sovereign Kazakhstan, March 18, 2017.*
8. *address of the head of State N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan" the third modernization of Kazakhstan: Global Competitiveness". January 31, 2017 // pecmu website of the president of the Republic of Kazakhstan / <http://www.akorda.kz/>*

ӘӨЖ594

МРНТИ 03.20.11

Айнақұлов С. Ж.¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ-нің PhD докторанты

ҚАЗАҚСТАН МЕН ОРТА АЗИЯДАҒЫ ПОСТКЕҢЕСТІК РЕСПУБЛИКАЛАРДЫҢ МӘДЕНИ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҢНТЫМАҚТАСТЫҒЫ

Аңдатпа

Қазақстан Республикасының халықаралық құқықтың субъектісі ретінде өмір сүруінің алғашқы күндерінен бастап, бұрынғы Одақтың республикалар арасында жаңа мәдени және әлеуметтік байланыстарды, құру міндеттерді белсенді түрде араласты. Қазақстан Республикасының ТМД-ны құрудағы орны мен ролі көпшілікке мәлім. Президентіміздің ұсынысы бойынша, 1991 жылы желтоқсанда Алматы қаласында он бір тәуелсіз мемлекет басшылары жиналып Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығын құру туралы жариялаған болатын. Содан бері жаңа бірлестік өз өмірін жалғастыруда. Бұрынғы Одақтың мемлекеттері арасындағы қатынас бірінші кезеңде біркелкі болмады, тіпті бірінші кезде қарама-қарсы болды. Қарастырып отырған кезеңде Қазақстанның ТМД елдерімен өзара қарым-қатынасының дамуының бірнеше кезеңдерінен өтті.

XX ғасырдың 1990-ы жылдардың аяғында Қазақстан, Ресей және Белоруссия, сонымен қатар ТМД-ның кейбір басқа елдері нақты теңелудің екінші кезеңіне шықты. Ынтымақтастықтың жүйелі бағыттары, әсіресе бір-біріне деген өзара тәуелділік, өзара қатынастың дарашылдық сипатынан арылу және ынтымақтастықтың өзара тиімді шарттарын жасау, ынтымақтастық туралы ұзақ мерзімді келісімді сақтау алдыңғы қатарға шықты. Бұл тұста келісімнің сақталуын бақылау ортақ ұйымдарды құрмай-ақ тараптар арасында бөлінетін болды.

Тірек сөздер: ТМД, Қазақстан, Орта Азия, посткеңестік республикалар, мәдени, гуманитарлық ынтымақтастық.

*Ainakulov S. Zh.*¹

¹doctoral student of Kazakh National Pedagogical University

CULTURAL COOPERATION OF POSTSOVIET REPUBLICS OF CENTRAL ASIA AND KAZAKHSTAN

Abstract

The article highlights the most significant processes and trends on the territory of the former USSR related to the problems of cultural cooperation between the post-Soviet republics of Central Asia and Kazakhstan. The article analyzes the results of independent development of post-Soviet States, the peculiarities of their cultural and socio-humanitarian transformation, and the main directions of Eurasian integration. The specifics of migration processes are revealed and the problem of cross-border migration is revealed. The article is devoted to modern issues of cultural cooperation between the post-Soviet republics of Central Asia and Kazakhstan, the main priorities of its foreign policy and economic security. We can note the success of integration in the CIS: compliance with the requirements for understanding the need for integration, the formation of a common security mechanism, the creation of a free trade zone, a free cultural space. With the successful completion of the education system reforms and the beginning of cultural cooperation between the countries of friendship, the objective prerequisites for integration will be strengthened in the world. Kazakhstan can be an obvious example for this. Based on the opportunities, opportunities, and development of integration mechanisms and structures in recent years, the economy is addressing the challenges of further and comprehensive reform.

Keywords: CIS, Kazakhstan, Central Asia, post-Soviet republics, cultural and humanitarian cooperation.

*Айнакулов С. Ж.*¹

¹докторант КазНПУ им.Абая

КУЛЬТУРНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО ПОСТСОВЕТСКИХ РЕСПУБЛИК СРЕДНЕЙ АЗИИ И КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье освещаются наиболее значимые процессы и тенденции на территории бывшего СССР, связанные проблемами культурное сотрудничество постсоветских республик Средней Азии и Казахстана. Анализируются итоги независимого развития постсоветских государств, особенности их культурной и социальногуманитарной трансформации, основные направления евразийской интеграции. Выявлена специфика миграционных процессов и раскрыта проблема трансграничной миграции. Статья посвящена современным вопросам культурного сотрудничества постсоветских республик Средней Азии и Казахстана, основным приоритетам его внешнеполитической деятельности и экономической безопасности. Можно отметить успех интеграции на пространстве СНГ: соблюдение требований к пониманию необходимости интеграции, формирование общего механизма обеспечения безопасности, создание зоны свободной торговли, свободного культурного пространства. В условиях успешного завершения реформ системы образования и с началом культурного сотрудничества стран дружбы в мире будут усиливаться объективные предпосылки для интеграции. Казахстан может стать очевидным примером для этого. Исходя из возможностей, возможностей, развития интеграционных механизмов и структур за последние годы экономика решает задачи дальнейшего и комплексного реформирования.

Ключевые слова: СНГ, Казахстан, Центральная Азия, постсоветские республики, культурное, гуманитарное сотрудничество.

Орталық Азия аймағындағы интеграциялық үрдістердің алғышарттары алғашқыда КСРО аясында, яғни 1991 жылы, Кеңестер Одағы ыдырамаған кезде, Орта Азия республикалары мен

Қазақстан Республикасы аралық консультативті кеңесті құру туралы келісім жасаған болатын, бірақ КСРО ыдырауы салдарынан бұл бастама іске аспай қалған.

Қазақстанның тәуелсіздігін жариялағаннан кейінгі мемлекет саясатының басты бағыттарының бірі - бұрынғы кеңестік республикалармен мәдени және гуманитарлық ынтымақтастығы интеграциялық үдерісті дамыту болды. Орталық Азия –Кеңес Одағының ыдырауы нәтижесінде бұрынғы Орта Азия республикалары мен Қазақстан аумағында пайда болған геосаяси кеңістік. Геоаймақ ресми түрде 1993 жылы 4 қаңтарда Қазақстан, Қырғызстан,Өзбекстан, Тәжікстан және Түрікменстан Республикалары президенттерінің Ташкент қаласында өткен саяси, экономикалық ынтымақтастықты нығайту мәселелері жөніндегі басқосуында бекітілді. 1994 жылы Орталық Азия одағы құрылды. Оған мүше болып “интеграциялық үштік” идеясын бірауыздан қолдаған Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан республикалары кірді. Түркменстан Республикасы бейтараптық жариялап, ұйымға мүше болудан бас тартқан. Алайда үш республика басшысы бірқатар құжатқа қол қойғанымен, ондағы федералистік сипаттағы идеяларды жүзеге асырудың айқын жолдары ауызбірліктің болмауынан белгіленбей, ол құжаттар мен идеялар қағаз жүзінде ғана қалды.

1995 жылғы 27-ақпанда азаматтарға Қазақстан Республикасы төлқұжатын тапсыру науқаны басталды. Қазақстанда ұлттық-мәдени көпқырлылық пен бірлікті жаңғыртып, дамыту бағытындағы салмақты мемлекеттік саясат жүзеге асырылып отыр. Орталық Азия болып аталуы – жер аумағының Еуразия құрлығының ортасында орналасуына және бұл елдердің тарихы, діні мен тілі, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрпы, мәдениеті мен шаруашылығындағы жақындықтар, ұқсастықтардың көп болуына байланысты. 1998 жылы «Орталық Азия одағы» ұйымының атауы “Орталық Азия экономикалық қауымдастығы” деп өзгертіліп, оған Тәжікстан Республикасы қосылды. Мүше-елдер экономикалық интеграцияға баса назар аударып, ынтымақтастықты экономика саласында ғана жүзеге асыруды қалағандығы бұл ұйым таратылды оның жаңа атауында көрініс тапты. Н.Назарбаев "Орталық Азия елдері Одағын" құруды ұсынды. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаев 2005 жылғы Қазақстан халқына жолдауында “Орталық Азия елдері Одағын” құруды ұсынды. Мемлекеттердің бірлескен іс-қимылдарының негізгі стратегия бағыты – саяси, экономикалық, ғылыми, әскери, әлеуметтік, гуманитарлық, т.б. салалардағы үйлесімділіктерді нығайту, дамыту болып табылады [1].

Сыртқы саясат саласына келсек, Қазақстан Орталық Азияның көшбасшысы, Еуразия кеңістігіндегі интеграциялық процестердің бастамашысы әрі белсенді қатысушысы және халықаралық қоғамдастықтың сенімді әріптесі ретінде таныла бастады. Еліміз халықаралық лаңкестікке, есірткінің жайылуы мен ядролық қарудың таралуына қарсы белсенді күресуде.

Посткеңестік Егеменді мемлекеттердің Біріккен Ұлттар Ұйымы, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (ТМД), Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық ұйымы (ЕҚЫҰ) сияқты ұйымдардың мүшесі бола отыруы Қазақстан Республикасы өзінің тең дәрежелі келіссөздер жүргізе алатындығын дәлелдеді. Ал бұл ұйымдарға мүше болу Қазақстан Республикасына міндеттемелер жүктейді.

Әр елдің ресурстарына, мүмкіндіктеріне, өзіндік идентификациясының деңгейіне байланысты шынайы егемендігін жүзеге асырудың өз үлгісі бар. ТМД-ның барлық елдері үшін өзекті мәселенің бірі - өзіндік идентификация.

Бұл елдерде бір жағынан, ортақ мұра, ортақ қиындықтар болса, екінші жағынан, халықтар игілігі үшін бірлесе отырып, өзара құрмет жағдайында шешуге болатындай зор мүмкіндіктер де бар. Бұл қауымдастық ғаламдық, геосаяси, аймақтық даму өлшемдері мен қазіргі дәуірдің ерекшеліктерін ескере отырып, жаңа сапалық деңгейдегі бірлескен іс әрекетке және интеграцияны дамытуға қажетті жағымды негіз құрайды. Қазақстан Республикасы тәуелсіздікке ие болғаннан кейінгі жаңа кезеңде әлемнің көптеген елдерімен қарым-қатынастарын нығайта түсті. Қазақстан көптеген өркениеттер, этностар және діндер тоғысында орналасқан. Сондықтан да оған интеграциялық үдерістердің деңгейімен және жағымды нәтижелерімен органикалық ұштасқан саяси тұрақтылық, ұлтаралық келісім және аймақтағы қауіпсіздік ауадай қажет. Сонымен қатар, дәл Қазақстан ғана ХХ ғасырдың аяғында басталған қайта құрулардағы ішкі табыстарына байланысты интеграцияның басты қозғаушысы әрі көшбасшысы рөлін атқара алды. Қазақстан республикасы мәдени – тарихи конфессионалды жағынан қарастырғанда Азия мемлекеттеріне жатады. Ал географиялық параметрлері бойынша еуразиялық мемлекет деп есептеуге де болады. Егер Ресей бүкіл посткеңестік кеңістікте тұрақтандырушы фактор болып табылса, онда Қазақстан өзінің геосаяси, геоэкономикалық мүмкіндігімен Орталық Азиялық субаймақтағы тұрақтандырушы фактор роліне сай келеді. Бірақ Түркия, Иран және басқа да мұсылмандық Шығыс мемлекеттері арасындағы және рухани –

идеологиялық ықпалына деген бәсекелестік Қазақстандағы макроаймақтық мәні бар мемлекетке айналдырып отыр.

Мәдени үдерістердің бірі Орталық Азияның саяси және мәдени кеңістігін бірте-бірте диверсификациялау болып табылады, ол ұлттардың тілдері Мемлекеттік болып жарияланған сәттен басталды. Бұл процесс әр түрлі қарқындылық деңгейі бар және биліктің әр түрлі қолдау деңгейімен әр түрлі елдерде жүреді.

Қазақстан мен Қырғызстанда, сондай - ақ Тәжікстан, Түрікменстан және Өзбекстанның астаналық және қалалық тұрғындары арасында орыс тілі әлі күнге дейін өз позициясын сақтап келеді. Тек орыс және орыс тілді тұрғындар арасында ғана емес, сонымен қатар жергілікті элита өкілдері арасында да. Посткеңестік республикаларда орыс тілі сапалы білім алудың, жоғары ақы төленетін жұмыстың, жоғары әлеуметтік мәртебенің маңызды факторы болып біраз уақытқа дейін қала береді. Кейіннен дегенмен, орыс тілін оқыту жүйесі біртіндеп құлдырауда оның практикалық өмір сүру саласы тұрақты түрде тарылуда. Бұл процесс посткеңестік республикаларда әр деңгейде жүрді [2].

Сонымен қатар, Түркіменстан мен Өзбекстанда латын әліпбиі ұлттық тілдерінің асығыс және дамымаған аударманың жариялануы салдары біршама уақыт мәдени-тілдік және білім беру тетіктеріне айтарлықтай зиян келтірді. Бастапқыда әліпбиді латындандыру "Батыс" жобасы ретінде қарастырылса да, оны енгізу туралы өзбек Заңында айтылғандай, қолайлы жағдай жасауға бағытталған негізде, республиканың жан-жақты ілгерілеуін және оның әлемдік коммуникация жүйесіне кіруін жеделдететін іс жүзінде ол біршама кері нәтижелерге әкелді. Кеңес заманында жарық көрген Өзбекстан мен Түркіменстанның кітапханаларында орыс және" кириллица " өзбек және түрікмен тілдерінде қол жетімді еуропалық тілдерден аударылған әдебиеттердің едәуір бөлігі, латын әліпбиіне көшуіне байланысты бәрі де өзгерістерге ұшырай бастады[3]

1990 - шы жылдардың ортасынан Посткеңестік республикалар қоғамы кеңес заманымен салыстырғанда сыртқы әлемге ашық бола бастады. Ең маңыздысы, бұл аймаққа (аймақтан), сондай - ақ, кем дегенде, аймақ елдері арасындағы ақпараттық, адами, ресурстық ағындардың қозғалысын жеделдетуге және жеңілдетуге әсер етті. Жаһандандудың әсері аймақтың әртүрлі мемлекеттерінде де, әр елдің ішінде әр түрлі аймақтарда/ әлеуметтік-мәдени топтарда да әр түрлі болғанын бірден атап өткен жөн. Осылайша, жаһандану процестері Қазақстанға, ең азы - Түркіменстанға әсер етті; әлемнің басқа мемлекеттеріндегідей, әр елдің ішінде Астаналар мен ірі қалалық орталықтар мен қалалық элиталар ең "жаһанданған" болды. Соңында, этникалық тұрғыдан алғанда, осы негізде титулдық ұлттардың екі тілді орыс тілді өкілдері және орыс тілді ұлттық азшылықтар алда болды, олар орыс тілін (кеңестік кезеңдегі *lingua franca*) ағылшын және басқа да халықаралық тілдермен тез толықтыра алды. Басқаша айтқанда, Орталық Азия жағдайында қозғалыс пен ақпарат ағымының шекараларының салыстырмалы түрде ашылуы бұрынғы кеңестік мәдени элиталардың едәуір бөлігін мәдени өрістен жаңа элиталармен ығыстырып, жай ғана зайырлы кеңістіктен қашуға мүмкіндік берді.

Мәдени тұрғыдан алғанда Орталық Азия үшін жаһандандудың неғұрлым маңызды белгілері:

- халықаралық қорлардың-бірінші кезекте Сорос қорының, Британдық Кеңестің, Ф. Эберт қорының, Швейцарияның даму жөніндегі агенттігінің және т. б., сондай-ақ қызметі мемлекеттердің мәдени бастамаларын қолдауға бағытталған жаһандануға дейінгі философияны көрсететін ЮНЕСКО-ның пайда болуы мен қызметі; 1990 жылдары-спутниктік және кабельдік теледидар арналары арқылы, 1990 жылдардың аяғынан бастап-интернеттің дамуы арқылы; -мәдени алмасу мен халықаралық гастрольдердің, көрмелердің, шетелде білім алудың, көші-қон мен шетелдік Туризмнің белсенді процесі; 1990-шы жылдардың аяғынан бастап еңбек көші-қоны процестерінің күшеюі біртіндеп, соншалықты байқалмаса да, Орталық Азия мемлекеттерінің тұрғындарының едәуір бөлігінің мәдени стереотиптері мен қалауларын өзгерте бастады. 2000 жылдары Қырғызстаннан, Тәжікстаннан, Өзбекстаннан жаппай еңбек басталды. Негізгі ағындары Ресей мен Қазақстанға жіберілетін көші-қон аз дәрежелері-Оңтүстік Кореяға, Түркияға, Парсы шығанағы елдеріне және Еуропаға. Қазақстан Республикасының Орталық Азиядағы көршілестері - Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстан және Тәжікстанмен мәңгі достастық пен ынтымақтастық туралы келісімі бар. Екі жақты негіздегі ынтымақтастық халықаралық мәселелерді тез арада шешу басым болған және болып қала береді.

БҰҰ-ның Бас Ассамблеясының 47-ші сессиясында жарияланған Азиядағы әрекеттестік пен сенімділік шарасындағы Жиналысты (СВМДА) шақыру туралы Қазақстанның ұсынысы халықаралық, оның ішінде жетекші елдердің, сонымен қатар ықпалды халықаралық ұйымдардан

қолдау тапты. Бұл бастаманың практикалық іске асуын ҚР сыртқы саясатының негізгі бағыттарының бірі деп санаса болады.

Одан кейін мүше елдердің шетел министрлернің Алматыда кездесуі өтті. Онда Президент Н.А. Назарбаевтың Азияда көп жақты қауіпсіздік механизмі иен ынтымақтатстық құру инициативасын ұсынды.

2020 жылы сәуір айында Мәдени байланыстар негізіне тоқталсақ мысалы, Әзербайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Түркия және Тәжікстан мемлекеттері бірлесіп ЮНЕСКО қорғауындағы мәдени мұралар тізіміне тамырлас елдердің ортақ қазынасы саналатын Қожанасыр туралы әңгімелерді қосуға өтінім берді. 2017 жылдың алғашқы күндерінде Ә. Қастеев атындағы ҚР Мемлекеттік өнер музейінде төрт республика – Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан және Өзбекстан суретшілерінің 40 туындысының басын қосқан «Орта Азия өнері» көрмесі ашылған еді. Ә. Қастеев атындағы ҚР Мемлекеттік өнер музейі 2017 жылдан «Жақын шет елдер өнері» атты 5 жылға есептелген ауқымды көрме жобасын жүзеге асыра бастайды. Музей өзі құрылғалы 80 жыл ішінде тек классикалық және Қазақстан өнерінің ғана емес, бір кездегі алып ел – Кеңес Одағының құрамындағы басқа елдердің де өнері туындыларының бай коллекциясын жинады. Осы циклдағы ең бірінші көрме Орта Азия өнеріне арналды. Біздің жақын көршілеріміз – Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан және Өзбекстан бейнелеу өнерінің бір-бірінен ұлттық айырмашылығы да, бір-бірімен ортақ тарихы да бар. 1930-жылдары барлық республикаларда ұлттық өнерді қалыптастырып, дамытуда жаңа бағдарлама бекітіліп, республикалық Суретшілер одақтары құрылды, ұлттық шығармашылық кадрларды дайындауды қолға алған көркемсурет училищелері ашыла бастады, музей ісінің негізі қаланды – ең алдымен жергілікті суретшілердің шығармашылығын жинап, насихаттауға үндейтін бейнелеу өнері музейлері ашыла бастады. Бұл сол өңір үшін өнердің жаңа түрлерін қарқынды дамытатын кезең еді. Дәстүрлі орыс өнерімен ойдағыдай қарым-қатынасы маңызды фактор болды. Заманауи Қырғызстан өнері суретшілерінің кескіндемелік-пластикалық формада қоршаған әлемге образдық-эмоциялық пікірін білдіруге құлшынысымен сипатталады. Мұндай жағдайда сюжеттік бастау екінші орынға шығады. Бірінші орынға кейде драмалық басымдықпен түстің қуаты, кенептің бедерлі қабаты шығады. Экспозицияда түрлі буындағы қырғыз суретшілерінің өкілдері – Г. Айтиев, А. Байтереков, Р. Бұхарметов, Н. Қоңырбаев, А. Төребековтің картиналары орын алады. Жерде бірлесіп еңбек ету, сан ғасырлық мәдени дәстүрлер – ҚР МӨМ коллекциясындағы тәжік суретшілері картиналарының негізгі тақырыбы. Республиканың алдыңғы қатарлы қылқалам шеберлері Х. Хушвахтов, В. Боборыкин, С. Құрбанов, Л. Оборина, Г. Яралованың кескіндемелері осыны баяндайды. Ч. Амангелдиев, Н. Червяков, И. Клычев, А. Зарипов сынды жарқын өкілдері бар Түрікменстан көркемсурет мектебіне ұлттық отбасылық құндылықтарға айнымастық, шығармашылық түйсіну және ұлттық мұраға өздерінше ұйғарым жасау, ашық түстік гамма тән. Өзбек бейнелеу өнерінің қалыптасып, бастау алар тұсында Ферғананың тумасы А. Волков, Өзбек КСР халық суретшісі атанған қазақ О. Таңсықбаев, бала кезінен Ташкентте тұрған Н. Қарахан тұр. Олардың орнын 1950-жылдары-ақ өнер шеберлерінің жаңа буыны Ч. Ахмаров, Р. Ахмедов, Б. Бабаев, В. Бурмакин сынды суретшілер келіп басты. Республика суретшілерінің сандаған пейзаждарында көрініс тапқан туған өлкесінің сұлулығына деген ыстық ықыласына тәнті боласыз. Ұжымдық қауіпсіздік шарты ұйымын құру - бұл достастық елдерінің сыртқы агрессиядан өздерін бірлесе қорғау ниетінен туындаған. 1992 жылы 15 мамырда Ташкентте Армения, Қазақстан, Қырғызстан, Ресей, Тәжікстан және Өзбекстан Ұжымдық қауіпсіздік шартына (ҰҚШ) қол қойды. Ал 1993 жылы бұл шартқа Грузия, Әзірбайжан және Беларусь қосылды. Келісімшарт 1994 жылы 20 сәуірде күшіне енді. Келісім мерзімі - бес жыл. Сосын құжатта көрсетілгендей ұзартылып отырады. Алайда 1999 жылы ҰҚШ-тан Әзірбайжан, Грузия және Өзбекстан (Өзбекстан 2006 жылы ҰҚШҰ-ға қайта кірді) бас тартты. 2002 жылы ҰҚШ-тың мәскеулік саммитінде қауіпсіздік шартының атына толықтыру енгізіліп, Ұжымдық қауіпсіздік шарты ұйымы деген атпен аталды һәм халықаралық ұйым деген мәртебе берілді. Кейіннен ұйым аясына ТМД-ның Біріккен әуе қорғаныс күштері енгізілді. Ал 2009 жылдың 4 ақпанында ҰҚШҰ шеңберінде Жедел іс-әрекет күштік құрылымдарын құруға қол қойылды. Бұл Жедел іс-әрекет бөлімдері әскери агрессиядан қорғану, халықаралық лаңкестік, экстремизм, трансұлттық ұйымдасқан қылмыспен күрес, есірткі тасымал жолдарын жою және төтенше жағдайда бірлесе көмек беру қызметін атқармақ.

Қазақстан Еуразиялық кеңістіктегі интеграциялық процестердің бастамашысы және белсенді мүшесі болды. Тәуелсіздік алғаннан кейін біздің аймақ әлемдік экономика үшін қайта экономикалық

жағынан маңызды болуда. Қазақстанды қазіргі таңда халықаралық қауымдастықта күшті мәдени және мықты позицияға ие әлемдегі аймақтық держава ретінде қабылдайды.

Қазақстан ішкі және аймақаралық интеграцияның алға басуын қолдайды. ҚР Еуразиялық Экономикалық Қауымдастық, Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы, Экономикалық Ынтымақтастық Ұйымы мен басқа да құрылымның шеңберінде каспийлік мемлекеттерімен тығыс байланыс орнатып отыр.

ОА елдерінің аймақтық интеграция идеясы аймақ мемлекеттерінің күн тәртібінде болған. 1994 ж. 1 ақпанынан бастап Қазақстан, Өзбекстан және Қырғызстан арасында Кедендік одақ жұмыс істейді. Қазақстан, Өзбекстан және Қырғызстан арасындағы белсенді интеграциялық процестері Арал мәселесіне Түркменстан мен Ресейдің қатысуы олардың ынтымақтастығын жақсартта түсті. Қазақстан алдында және сол сияқты ОА мемлекеттердің алдында Н.А.Назарбаевтың айтуынша, таңдау бар: әлемдік экономиканың мәңгі шикізат көзі болып қала беру, келесі империяның келуін күту, немесе интеграцияға кету. Қазақстан Президенті 2005 ж. интеграцияны тереңдету жолын таңдап, Орталық Азия Одағын құруды ұсынды. «Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан арасындағы Мәңгі достастық туралы келісім осындай бірігудің мықты базасына айналу мүмкін. Мен аймақтың басқа мемлекеттерін шығарып тастамаймын. Біздің экономикалық мүдделеріміз, мәдени-тарихи тамырымыз, тіл, дін, экологиялық мәселе, сырқы қауіпіміз ортақ. Біз жақын экономикалық интеграцияға өтуіміз керек, ортақ нарық пен ортақ валютаға жылжуымыз керек». Қазақстан Республикасы бірқатар стратегиялық мәселелерді шешуде Әзірбайжан Республикасымен әріптестік қарым-қатынас орнатуға мүдделі: Каспий теңізінің құқықтық статусын анықтау, әлем нарығына өз мұнайын тасымалдау және т.б. Қазақстан және Әзірбайжан арасындағы екі жақты ынтымақтастықтың маңызды бағыттарының бірі ТРАСЕКА жобасын жүзеге асыру болып табылады. Қазақстан 1998 ж. 7-8 қыркүйекте Бакуде қол қойылған Еуропа-Кавказ-Азия халықаралық транспорттық дәлізді дамыту жөніндегі Негізгі көпжақты келісімнің қатысушысы болды.

Бірдей дәрежеде Қазақстан мен Әзірбайжан мүдделеріне жататын негізгі халықаралық-құқықтық мәселе Каспий теңізінің халықаралық-құқықтық статусын анықтау болып табылады. 1996 ж 16 қыркүйекте Каспий теңізі мәселесіне байланысты Қазақстан мен Әзірбайжан Президенттері арасында Бірлескен Мәлімдемеге қол қойылды. Бұл Мәлімдемеде алғашқы рет Каспий статусы мәселесіне қатысты мүдделердің ұқсастығы мен оны анықтаудағы амал-тәсілдер ашық түрде көрсетілді.

1996 ж. 16-17 қыркүйекте ҚР Президенті Н.А.Назарбаевтың Әзірбайжан Республикасына бірінші ресми іс-сапары жасалды. Екі жақ арасында бірнеше келісімдерге қол қойылды: екі елдің өзара қарым-қатынастарының негізгі принциптерін анықтайтын мемлекетаралық қатынастардың негіздері жайлы келісім; Каспий теңізі статусы мәселесі жөніндегі Бірлескен Мәлімдеме; инвестицияны өзара қорғау және мадақтау жайлы келісім; екі жақты салық салудан қашу туралы келісім; СІМ арасындағы және ұлттық қауіпсіздік органдары арасындағы келісім; екі мемлекеттің ұлттық банкілері арасындағы есептерді ұйымдастыру туралы келісім және т.б.

1997 ж. 10 маусымда Әзірбайжан Республикасының Президенті Г.Алиевтің Қазақстанға ресми іс-сапары жасалды. Екі жақ ынтымақтастықтың ары қарай дамуы мен тереңдеуі жөніндегі Декларацияға, халықаралық нарыққа мұнайды тасымалдау саласындағы ынтымақтастық жайлы Меморандумға және тағы басқа он төрт үкіметаралық, ведомствоаралық келісімдерге қол қойды.

2005 ж. 27-28 ақпанда Астанада ҚР Президенті Н.Назарбаев пен Қазақстанға мемлекеттік іс-сапармен келген Әзірбайжан Республикасының Президенті И.Алиев арасында келіссөздер жүргізілді. Келіссөздер барысында өзара мүдделерге қатысты мәселелер талқыланды. Сауда-экономикалық ынтымақтастыққа қатысты қазақстан - әзірбайжандық үкіметаралық комиссия жұмысының тиімділігіне үміт артты.

Н.Назарбаев пен И.Алиев мұнай-газ, тасымалдау, мәдениет пен өнер салаларындағы ынтымақтастықты дамыту мәселелерін де қарастырды. Грузия және Қазақстанның екі жақты қарым-қатынастарының негізгі құжаты ҚР мен Грузия Республикасы арасындағы қатынастың негіздері жайлы келісім болды. Бұл келісімге 1993 ж. шілдеде Алматыға Грузия парламентінің Төрағасы, мемлекет басшысы Э.Шеварднадзенің сапары барысында қол қойылды. Келіссөздер нәтижесінде мемлекет басшыларының арасында бірталай құжаттарға қол қойылды. ҚР Жоғарғы Кеңесімен Грузия Парламенті арасындағы ғылыми-техникалық ынтымақтастық туралы келісім; электр және пошта байланысы, әуе байланысы, халықаралық көліктік байланыс, теміржол тасымалы қызметін үйлестіру; кеден істері саласындағы қатынас негіздері, мәдени гуманитарлық ынтымақтастық, визаны өзара мойындау туралы келісімдерге, сонымен қатар 1993 ж. ҚР мен ГР арасындағы сауда-экономикалық

ынтымақтастықтың принциптері туралы үкіметтік келісімдерді жүзеге асыру туралы Протоколға қол қойылды.

Екі жақты қатынастың дамуына зор үлесін ҚР Президенті Н.Назарбаевтың Грузияға ресми сапармен келуі тигізді (1996 ж. 17 қыркүйек). Кездесу барысында Грузия Президентімен бірге екі жақты ынтымақтастық мәселесі талқыланды және Грузия мен Қазақстан арасындағы экономикалық қатынас негіздері туралы Декларацияға; инвестицияны қолдау мен өзара қорғау туралы келісімге; азаматтық және қылмыстық істерге қатысты өзара көмек туралы келісімге; туризм саласындағы ынтымақтастық туралы Меморандумға; транзит тәртібі жайлы келісімге қол қойылды.

1997 ж. 11 қарашада ГР Президенті Э.Шеварднадзе ҚР-на ресми сапармен келді және кездесу барысында мемлекет басшылары арасында экономикалық және саяси ынтымақтастықты ары қарай дамыту мақсатында екі жақты қатынастар мәселесі талқыланды және ынтымақтастықты дамыту туралы Декларацияға; мұнай-газ өнеркәсібі саласындағы ынтымақтастық туралы келісімге; екі жақты салық салудан қашу Конвенциясына; Консулдық конвенцияға; статистика, денсаулық сақтау, ғылым беру, еркін сауда, стандарттау, метрология және сертификаттау салаларындағы ынтымақтастық туралы, әскери сала және әскери техникалық ынтымақтастық жайлы келісімдерге қол қойылды.

1998 ж. 21-22 қазанда ҚР премьер-министрі Н.Балғымбаевтың Грузияға жасаған сапар барысында Қазақстан және Грузия үкімет басшылары ҚР-да шығарылатын мұнай транзиті көлемін үлкейту жайлы және қазақстандық сарапшылардың Қара теңіз порттарындағы мұнай құю терминалын дамыту және қайта құру жобасына қатысу және Қазақстанның Қара теңіздегі грузин терминал активтерін алу, сонымен қатар Супса станциясынан мұнай құю терминалы мен мұнай араластыру эстакадасына дейін теміржол тармағын салу мәселелерін қарастырды.

2005 ж. 31 наурызда Астанаға Грузия президенті М. Саакашвили ресми сапар жасады. Екі мемлекет көшбасшылары Қазақстаннан "Баку-Тбилиси-Джейхан" мұнай құбыры арқылы энергия тасушыларды тасымалдау мәселелерін талқылады. БҰҰ, ЕҚЫҰ және т.б халықаралық ұйымдар аясында өзара әрекет ету, сауда экономикалық ынтымақтастық мәселелері қарастырылды.

Келіссөздер нәтижесінде бірқатар екі жақты құжаттарға, сонымен қатар "Терроризм, есірткі заттардың заңсыз айналымына қарсы күресте ынтымақтастық туралы" үкіметаралық келісімге қол қойылды.

2005 ж. 4 қазанда Тбилисиде өткен келіссөздер нәтижесінде ҚР Президенті Н.Назарбаев пен ГР Президенті М.Саакашвили Бірлескен Коммюнике қабылданды. Құжатта екі ел ынтымақтастығына қосымша серіп беру қажеттілігі көрсетіледі. Мемлекет басшылары мұнай-газ кешеніндегі ынтымақтастық, әсіресе "Баку-Тбилиси-Джейхан" экспорттық құбыр жүргізу жобасын жүзеге асыру аясындағы ынтымақтастықты дамытуда екі жақты талпыныс білдіреді.

Қазақстан-армян қатынастары. 1992 ж. 27 тамызда Қазақстан Республикасы мен Армян Республикасы арасында дипломатиялық қатынастар орнады, дәл осы жылы Алматыда Армян Республикасының Елшілігі ашылды.

1993 ж. 19 қаңтарда Алматыда ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев пен АР Президенті Л.Тер-Петросян кездесті. Кездесу барысында екі жақты ынтымақтастықтың дамыту мәселелері талқыланды. Л.Тер-Петросян Армянның ТМД принциптерін ұстанатындығын және Қазақстанмен тығыз экономикалық байланыс орнатқысы келетінін мәлімдеді. Н.Ә.Назарбаев Таулы Қарабақ оқиғасына сүйене отырып, гуманизм принципін басшылыққа алған және осы шиеленіске қатысы бар ел жағдайына мазаланған Қазақстанның делдалдық миссиямен қатысатынын және ЕҚЫК қамқорлығымен бітімгершілік әрекеттерді жалғастыруға дайын екендігін білдірді. Келіссөздер нәтижесінде мемлекет Президенттері ҚР мен АР арасындағы өзара қатынастың негізі жайлы келісімге, 1993 ж. ҚР мен АР арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастықтың принциптері жайлы Келісімге және үкіметаралық кредитті дайындау мен 1992 ж. өзара есеп айырысудағы борыштық міндеттерін реттеу тәртіптері туралы келісімге қол қойды.

Қазақстан мен Арменияның гуманитарлық ынтымақтастығының естелігі 1988 ж. Арменияда болған жер сілкінісінде екі республикалардың өзара көмектесу әрекеттері болып есептеледі. Қазақстан бұл республикаға құрылыс материалдары мен техникасын апарды, сонымен қатар апатқа ұшырағандарды өз территориясына қоныстандырды. Қазақстан еріктілері мен құтқарушы бригадалары жер сілкінісі зардаптарын жоюға белсенді түрде қатысты.

2001 ж. 23 мамырда Арменияға ҚР Президенті Н.Назарбаев ресми сапармен келді. Екі жақты экономикалық қатынасты айта отырып, мемлекет басшылары екі мемлекет арасындағы тауар айналымы өскенімен, әжептәуір келісім-құқық аясы бар екенін мәлімдеді. Сауда-экономикалық

байланыс деңгейі едәуір төмен және де нақты мүмкіншіліктерге сәйкес келмейді. Басты кедергілер ретінде көлік мәселесін атап өтті. Экономикалық ынтымақтастықты белсендіруде келіссөз жүргізушілер үкіметаралық комиссия құру мәселесіне көп көңіл бөлді. Армения және Қазақстан Президенттері Оңтүстік Кавказ бен Орталық Азиядағы оқиғалар жайлы ақпараттарымен алмасты.

2001 ж. 25 мамырда Н.Назарбаев Еуразияда өтетін Ұжымдық қауіпсіздік келісімінің қатысушы-елдерінің ұжымдық қауіпсіздік кеңесінің жұмысына қатысты.

Соңғы жылдары екі ел тығыз қатынастар орнатуда. 2005 ж. 12 қазанда Ереванда армян-қазақ үкіметаралық комиссиясының сауда-экономикалық ынтымақтастық жөнінде бірнеше отырыстары өтті. Отырыстар барысында Армения мен Қазақстан арасындағы сауда-экономикалық қатынастарды, ынтымақтастық келісім-құқықтық негізі, гуманитарлық салалар, ауыл шаруашылығы, көлік байланысы, әскери-техникалық ынтымақтастықты ары қарай дамытуға қатысты мәселелер талқыланды. Нәтижесінде білім және ғылым, мәдениет, ауыл шаруашылық пен агроөнеркәсіптік кешен, архив жұмыстары бағытындағы ынтымақтастық туралы және екі жақты салық салудан қашу туралы келісімдерге қол қойылды.

Қазіргі кезге дейін екі мемлекет арасында 30-дан астам келісімдерге қол қойылғанын атап өту қажет. 2005 ж. екі ел арасындағы сауда айналымы алдыңғы жылдармен салыстырғанда 3 есе өсті және 45,2 млн долларды құрды. Қазақстанның жеткізілімдері дән, мұнай өнімдері және металдар болды. Армениядан ауылшаруашылық өнімдер, армян коньягі мен виносы және халық тұтынатын тауарлар импорттайды.

Гуманитарлық ынтымақтастыққа қажеттілік ТМД елдерінің интеграциясы үшін маңызды рөл атқарады. Посткеңестік кеңістік айтарлықтай дәрежеде орыс тілімен және тығыз ұлттаралық байланыстармен, КСРО кезіндегі мемлекеттік стандарттар бойынша қалыптасқан білім беру және техникалық мәдениетпен т.т. біріктірілді. ТМД елдерінің халықтары интеграцияға анық қажеттілікті сезінді, себебі, қоғамдық санада бұрынғыша біріктіруші ұстанымдар алдыңғы қатарда тұрды. КСРО кезеңінде «Үлкен отбасында» бірге тұрған әр түрлі ұлттар өздерін жағымды жағдайда сезініп, өмір жоспарларын құрып, ұрпақ тәрибелеп, қалыпты жұмыс жасап, біраз жетістікке жеткен болатын. Мемлекеттің ұлттық саясатында көптеген қарама-қайшылықтар орын алғанымен, күллі әлем санасатын ұлы елде бірге өмір сүргендігін сезінеді.

ТМД-ның басқа елдерімен салыстырғанда Қазақстандықтар шетелдерден жұмыс күшін енгізуге үзілді-кесілді қарсы емес. 1992 жылы мамырда Ташкент қаласында ТМД мемлекеттерінің мәдени ынтымақтастығы туралы көп жоспарлы келісімге қол қойылды. 1995 жылы наурызда Минск қаласында мәдени ынтымақтастық жөнінде Кеңес құрылып, ол ТМД органдарының бірден-бір белсенді әрі өнімді жұмыс істейтін құрылымы болды. Оның жұмысына бақылаушы ретінде кәсіподақтардың Жалпы Конфедерациясы және мәдени байланыстардың Халықаралық ассоциациясы қатысты. Кеңестің ұсынысы бойынша және оның тікелей қатысуымен Минскіде ТМД елдері мәдениет қызметкерлерінің Бірінші конгресі табысты өтті [29]. Бірлескен бағдарлама аясында халықаралық кездесулер мен театр фестивалдары, байқаулар, көрмелер ұйымдастырылды. 1996 жылы наурыз айында қол қойылған экономикалық және гуманитарлық салаларда интеграцияны тереңдету туралы РФ, Белоруссия, Қазақстан және Қырғызстан арасындағы келісім шарттың принципті маңызы бар. Онда интеграцияның негізгі мақсаттарымен қатар азаматтарды әлеуметтік қорғаудың минималды стандарттарын жасау жоспарланды; білім алуға тең мүмкіндік беру және ғылым мен мәдениет жетістігіне қол жеткізуге барынша жағдай жасау көзделіп, заңнамаларды үйлестіру қарастырылды [25].

ТМД-ның біртұтас білім беру кеңістігі дегенде білім беру саласындағы мемлекеттік саясат ұстанымдарының ортақтығы, мемлекеттік білім беру стандарттарының сәйкесуі, бағдарламалардың үйлесімділігі және ғылыми, ғылыми-педагогикалық мамандарды аттестаттау және дайындаудағы талаптың бірдейлігі айтылады. Достастыққа қатысушы мемлекеттің аумағындағы білім беру мекемелеріндегі білім алуға азаматтардың тең құқылығын және еркіндігін ұйымдастыру да өзекті мәселе. 1999 жылы маусымда ҚР-ның «Білім туралы» заңы қабылданды. Бұл ЮНЕСКО ұсынған, білім берудің халықаралық стандарттық классификациясына сай ұлттық білім беру жүйесінің жаңа үлгісін жүзеге асыруға мүмкіндік берді. Осыған сәйкес үзіліссіздік және сабақтастық ұстанымы негізінде 4 білім беру дәрежесі белгіленді. Отандық білім беру жүйесін алдыңғы қатарлы әлем тәжірибесі сараптаған жүйеге жақындастыруға маңызды қадам жасалды. Астанада құрылған Қазақстандық басты жоғары оқу орны - Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия университеті, М.Б.Ломоносов атындағы ММУ филиалы мен білім беру бағдарламасын әмбебаптандыру және жаңа

мамандарды халықаралық стандарттар дәрежесінде, еуразиялылықтың гуманистік негізінде дайындаудағы маңызды қадам болды. 1999 жылы қыркүйекте Минск қаласында өтпелі экономикалы елдерде орта мектепті реформалау проблемасы бойынша Орталық және Шығыс Еуропа, ТМД елдері білім министрлерінің Халықаралық конференциясы болып өтті. Онда ортақ бағдарламаны жүзеге асырудағы келешектегі ынтымақтастықтың бағыттары анықталып, маңызды құжаттар қабылданды [37; 25]. ТМД-ның үкімет басшыларының Кеңесінде (ҮБК) 2001 жылы 29 қарашада 1997 жылы 17 қаңтарда қабылданған ТМД-ның біртұтас білім беру кеңістігін қалыптастырудың тұжырымдамасын жүзеге асырудағы мемлекетаралық Бағдарламасы бекітілді. Бағдарламаның жобасы 2000 жылы 24 мамырда ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің білім беру саласындағы ынтымақтастығы жөніндегі Кеңестің VII мәжілісінде және 2000 жылы 10 қазанда ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің білім министрлерінің Конференциясының V мәжілісінде де бұл бағдарлама бірауыздан қолдау тапты [38; 14].

Бағдарламаны Армения, Белоруссия, Қазақстан, Қырғызстан, Молдова, Ресей, Тәжікстан қолдады. Бағдарламаның мақсаты - ТМД-ның біртұтас білім беру кеңістігін қалыптастыру және басқарудың механизмдері мен шарттарын жасау, ол үшін біртұтас білім беру кеңістігін қалыптастыруды ақпараттық қамтамасыз ету; интеграциялық үдерістердің даму мәселесін реттеуші құқықтық база қалыптастыру; біртұтас білім беру кеңістігін қалыптастырудың ұйымдық және оны ғылыми-әдістемелік қамтамасыз ету көзделді. Негізгі атқарушылар ТМД мемлекеттері білім беруді басқару және ғылыми, ғылыми-педагогикалық мамандарын аттестаттаудың мемлекеттік органдары, ғылым және білім жөніндегі ТМД-ның парламентаралық тұрақты комиссиясы, халықаралық жоғары мектеп ғылым академиясы, Университеттердің Еуразиялық ассоциациясы, Ғылыми және ғылыми-педагогикалық мамандарды аттестаттаудың мемлекеттік органдарының халықаралық ассоциациясы, М.В.Ломоносов атындағы ММУ, қырғыздық-ресейлік Славян университеті және басқа органдар болып табылады. Бағдарламаның орындалуын үйлестіруді ТМД-ның Атқарушы комитеті және білім министрлерінің Конференциясы, білім беру саласындағы ынтымақтастық жөніндегі Кеңес жүзеге асырады [39; 102].

Тәуелсіздік жылдарында Қазақстан жүріп өткен жол ТМД елдері үшін үлгі болуға тұрарлық: оны мекендеуші халықтардың этникалық және мәдени өзара байланыстары ерекше құбылыс болып табылады, адам өмірінің барлық саласын қамтитын - тіл, өмір сүру үрдісі, дәстүр, конфессионалдық ерекшелік, ойлау және діл арасында өзара сыйластық, құрмет қалыптастыру этносаралық қатынас сияқты өте нәзік салада оңай іс емес. ҚР-ның ұлттық саясаты нақты ұстанымдарға негізделген: этносаралық өзара байланыс түрлерін іздестіру, ұлттық мәселені шешудегі әділ база ретінде қоғамдық тұрақтылыққа ұмтылу; заңның үстемдік құруы; мемлекеттік тәуелсіздікті нығайтып, интеграциялық саясатты жандандыру. Бүгінде ұлтаралық бейбітшілік пен келісімді сақтаудағы Қазақстан үкіметінің технологиялық тәжірибесі әлемде үлгі ретінде мойындалып, басқа елдерге ұсынылуда. Бұл елімізді халықаралық дәрежеде қабылдаудың жағымды негізі. Бұл экономика саласында инвестициялардың ағылу қарқынынан және азаматтардың ертеңгі күнге деген рухани және психологиялық сенімділігінен көрінеді.

2005 жылы 6-7 қазанда Бішкекте ЕурАзЭҚ парламентаралық ассамблеясы әлеуметтік саясат жөніндегі Тұрақты комиссиясы «ЕурАзЭҚ мүше мемлекеттерінің білім жүйесін реформалау жағдайындағы ортақ білім беру стандарттарын қалыптастыру» [40; 63] дөңгелек үстелі аясында ЕурАзЭҚ-тың білім туралы заңнамалық негізінің жобасын талқылады. Білім туралы қазіргі моделді зақдар тек ұсыныстық сипатта қалып жұмыс істемейтіндігі аталып көрсетілді. Білім туралы ЕурАзЭҚ-тың ұсынылған заңнамалық Негізінің жобасы парламентаралық ассамблея қабылдағаннан кейін әрбір қатысушы елде бекітіліп, одан кейін орындауға міндетті заңнамалық акті болады. Белоруссияда кеңестік білім берудің жақсы дәстүрлері сақталып, білім тегін барлық сатысында да қол жетерлік және сонымен қатар жекеменшік жоғары оқу орындары үшін де бос кеңістіктер бар. ҚР Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы) мен Л.Гумилев атындағы Еуразия университетіне шетелдік оқытушыларға ақы төлеу үшін 1 млн. доллардан бөлініп, оқытушылардың көпшілігі негізінен Ресейден алынды.

Посткеңестік жылдардың өн бойында халықтың денсаулығын нығайтып сақтауда өзара көмек көрсетудің бұрынғы дәстүрін сақтап, өрістетуге әрекет жасалды. 1992 жылы маусымда үкімет басшылары келісімге қол қойысып, ондаған мемлекетаралық құжаттар дайындалып, денсаулық сақтау саласындағы ынтымақтастық бойынша Кеңес құрылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 жыл. ISBN 5-89800-123-9, VII том
2. Данные приводятся по: Арефьев А. Как это будет по-русски? // Эксперт. Спец. выпуск. 25-31 декабря 2006 г. С. 86.
3. Преамбула Закона «О введении узбекского алфавита, основанного на латинской графике» от 2 сентября 1993 г
4. Романов А.А. Роль России в истории создания и развития СНГ. Тарих ғыл. канд... дисс. автореф. - М., 1997.
5. Танирбергенов А. Интеграционные процессы в Центральной Азии: китайский фактор // Саясат. - 2004. - № 1. - С.16
6. Шишков Ю.В. Теория региональной капит. интеграции. 1978.
7. Мансуров Т. Казахстан – Россия отношения в эпоху перемен 1991-2001. - Москва, 2001.
8. Евразийское пространство интеграционный потенциал и его реализации. / Ответственный редактор Тажин М.М. - Алматы, 1994.

References:

1. Kazakhstan": National Encyclopedia / editor – in-Chief A. Nysanbayev-chief editorial office of" Kazakh encyclopedia " Almaty, 1998. ISBN 5-89800-123-9, Volume VII
2. These are the following: Arefyev A. How will it be in Russian? // Expert. Special. "no," I said. 25-31 December 2006 G. 86.
3. Preamble of the law" on the introduction of the Uzbek alphabet based on Latin graphics " from September 2, 1993
4. Romanov A. A. The Role of Russia in the history of the creation and development of the CIS. Science of history. Kand... diss. abstract. Moscow, 1997.
5. Tanirbergenov A. integration processes in Central Asia: the Chinese factor // Politika. - 2004. - No. 1. - p.16
6. Shishkov Yu. V. theory of regional capital. integration. 1978.
7. Mansurov T. Kazakhstan-Russia relations in the era of transition 1991-2001. - Moscow, 2001.
8. Eurasian space integration potential and its implementation. / Responsible editor Tazhin M. M.- Almaty, 199

МРНТИ 03.01.17

УДК930.001

М. Сарыбаев¹, А. Диканбаева²

*¹ Доктор PhD, и.о. доцента, КазНИТУ им. К. Сатпаева,
e-mail: smeiram81@gmail.com, г. Алматы, Казахстан,*

*² PhD докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
e-mail: a.dykanbaeva@mail.ru, г. Алматы, Казахстан*

**«МЯГКАЯ СИЛА» И СТРАТЕГИЯ КУЛЬТУРНОГО ВЛИЯНИЯ ФРАНЦИИ
ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ**

Аннотация

В настоящее время, в системе международных отношений измерение внешнеполитического потенциала государства уровнем его военной мощи «жесткой силы» уже устарело, и на смену ей приходит «мягкая сила», где могущество страны определяется привлекательностью к своей модели развития. В целях определения этой формы политической власти посредством примера успешного применения этой силы Францией, в статье рассматривается концепция «мягкой силы» и ее использование в современной французской стратегии культурного влияния. Анализируются основные ресурсные источники мягкой силы Франции и приводятся данные о мировом рейтинге государств, обладающих наибольшим влиянием с этой точки зрения. В данной работе внимание

также уделяется культурному аспекту, который является одним из основополагающих компонентов «мягкой силы» современной Франции.

Ключевые слова: мягкая сила, Франция, жесткая сила, культурное влияние, многосторонняя дипломатия, диалог культур.

М. Сарыбаев¹, А. Диканбаева²

*¹ PhD докторы, доцент м.а., Қ.Сәтбаев ат. ҚазҰТЗУ,
e-mail: smeiram81@gmail.com, Алматы, Қазақстан,*

*² PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
e-mail: a.dykanbaeva@mail.ru, Алматы, Қазақстан*

«ЖҰМСАҚ КҮШ» ЖӘНЕ ФРАНЦИЯНЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНДАҒЫ МӘДЕНИ ЫҚПАЛ ЕТУ СТРАТЕГИЯСЫ

Қазіргі уақытта халықаралық қатынастар жүйесінде мемлекеттің сыртқы саяси әлеуетін өзінің «күшті» әскери күші деңгейімен өлшеу ескірген және «жұмсақ күш» оны алмастыруда, мұнда елдің қуаты оның даму моделіне өзінің тартымдылығымен айқындалады. Францияның осы күшті сәтті қолдануы мысалы арқылы саяси биліктің бұл түрін анықтау үшін мақалада «жұмсақ күш» түсінігі және оны қазіргі заманғы француз мәдени ықпалындағы стратегиясында қолдану туралы айтылады. Францияның жұмсақ күшінің негізгі ресурстық көздері талданып, осы тұрғыдан ең үлкен әсер ететін мемлекеттердің әлемдік рейтингі туралы мәліметтер келтірілген. Бұл жұмыста Францияның «жұмсақ күшінің» негізгі құрамдас бөліктерінің бірі болып табылатын мәдени аспектке де назар аударылған. Француз тәжірибесі жұмсақ күш көмегімен саяси ықпалды сақтау және күшейту тәжірибесі Қазақстанның сыртқы саясатында пайдалы болуы мүмкін екендігі атап өтілді.

Түйін сөздер: жұмсақ күш, Франция, қатты күш, мәдени әсер, көпжақты дипломатия, мәдениеттер диалогы.

М. Sarybayev¹, A. Dikanbayeva²

*¹ PhD, Assistant Professor, Satpayev University,
e-mail: smeiram81@gmail.com, Almaty, Kazakhstan,*

*² PhD doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University,
e-mail: a.dykanbaeva@mail.ru, Almaty, Kazakhstan*

"SOFT POWER" AND FRANCE CULTURAL INFLUENCE'S STRATEGY IN FOREIGN POLICY

Currently, in the system of international relations, measuring the state's foreign policy potential by the level of its "hard power" military power is already outdated, and "soft power" is replacing it, where the country's power is determined by its attractiveness to its development model. In order to determine this form of political power through an example of the successful use of this force by France, the article discusses the concept of "soft power" and its use in modern French strategy of cultural influence. The main resource sources of the soft power of France are analyzed and data on the world ranking of the states that have the greatest influence from this point of view are given. In this paper, attention is also paid to the cultural aspect, which is one of the fundamental components of the "soft power" in modern France.

Key words: soft power, France, cultural influence, multilateral diplomacy.

Введение

Впервые понятие «мягкой силы» в 1990 году ввел в политический лексикон американский политолог Джозеф Най как альтернативу «силе жесткой», предполагающей военное и экономическое давление. Со временем эта достаточно пространная категория обрела все более конкретные очертания и сегодня стала общеупотребимой. «Мягкой силой» Най назвал способность «заставлять другого хотеть того же, чего хочешь ты» [1]. Согласно его формулировке, «мягкая сила» – это возможность добиваться целей во внешней политике, используя привлекательность своей страны, основанной на притяжении культуры (как высокой, так и массовой), политических идеалов и ценностей, а также на легитимных в глазах других государств действиях во внешней политике.

При этом сам разработчик концепции «Soft power» Джозеф Най многократно дополнял и трансформировал ее определения. Только в одной своей книге «Мягкая сила. Слагаемые успеха в мировой политике», изданной в 2004 году он представил пять существенно различающихся формулировок: от способности формировать чужие предпочтения до образца для подражания в культурной сфере [2].

Впрочем, уже в 2012 году Д. Най использовал следующую характеристику, согласно которой «мягкая сила» – это «способность достигать результатов через убеждение и притягательность, а не через принуждение или плату». В частности, Най включил в перечень основных критериев мягкой силы: культурные ценности, политические принципы и институты, авторитет лидеров, уровень образования, технологические достижения, спортивные победы и потребительские предпочтения.

Сегодня под мягкой силой в широком смысле понимают способность государства влиять на действия других стран не грубой силой, а методом убеждения. Применительно к этому термину, такая способность влияния на других связана прежде всего с особой привлекательностью, основанной на наличии харизматичных личностей, достижений культуры, следованию общечеловеческим ценностям, а также легитимным или морально обоснованным действиям властей в сложных ситуациях. О. Г. Леонова отражает данную мысль в следующей формуле: «любая страна обладает «мягкой силой», которая является суммой двух понятий: образа (имиджа) плюс действия (использование инструментов «мягкой силы») [3].

«Мягкая сила», выражение метафорическое, поскольку в буквальном смысле, сила как физическая величина не может быть ни мягкой, ни жесткой. Однако, определение, предложенное Джозефом Найем оказалось очень образным, но при этом понятным, так как базировалось на очевидном факте: источник притягательной силы всегда обладает неким влиянием, а значит и властью над окружающими, которую следует использовать. Собственно говоря, все государственные ресурсы Най разделил на три большие категории: военные, экономические и нематериальные. Принципиальное отличие между ними состоит в том, что нематериальные ресурсы имеются у каждого государства, даже если оно не обладает вооруженными силами или полезными ископаемыми. Однако, при правильном применении такие невещественные активы могут принести экономическую пользу и снизить военную напряженность.

«Мягкий» и «жесткий» полюсы во внешней политике

В свою очередь широкое применение в политологии понятия «мягкой силы» потребовало более четкого определения и ее противоположности – «силы жесткой». В связи с чем стал проявляться все больший интерес к параметрам и атрибутам, этих, дополняющих друг друга, векторам внешней политики. Наиболее лаконично выразил противопоставление «жесткой» и «мягкой» сил в международных отношениях сотрудник Brunel Business School Инь Фан по принципу: тезы-антитезы [4]. В частности, к жесткой силе он отнес военное и экономическое принуждение, то есть прямое, хорошо измеряемое и контролируемое воздействие с немедленным эффектом, исходящее из основного источника и инициируемое государством. Напротив, мягкая сила характеризуется непрямым влиянием, она почти неизмерима, не поддается контролю, обладает отсроченным эффектом и, как правило, имеет разные источники происхождения, в основном из негосударственных структур.

Следует отметить, что между «жестким» и «мягким» полюсами располагаются и другие ресурсы, связанные с влиянием на политику и экономику. Их позиционирование по отношению к полюсам достаточно ясны: экономические санкции ближе к «жесткому», культурно-образовательные мероприятия – к «мягкому» полюсу. Несмотря на очевидную привлекательность мягких методов воздействия, введение «мягкой силы» в государственную стратегию и в развитие гражданского общества - достаточно сложный и длительный процесс. Как впоследствии отмечал сам Джозеф Най, «мягкая сила» - менее рискованное дело по сравнению с экономической и военной силами, но её трудно применять, легко потерять и дорого восстанавливать» [5].

Граница между культурной дипломатией и мягкой силой

Доклад Королевского Колледжа Лондона, который называется «Искусство мягкой силы» опубликованный в 2017 году утверждает, что мягкая сила и культурная дипломатия плохо изученные феномены, не имеющие эмпирического обоснования, их часто путают и воспринимают как положительные явления политики. Касательно этого, авторы этого труда постарались выявить границу между данными политическими явлениями. В этом докладе мягкая сила толкуется как

«способ обращения на себя внимания», а культурная дипломатия воспринимается как «способ установления контактов». Однако, некоторые зарубежные ученые, занимающиеся политической наукой и исследующие внешнюю политику стран, часто пренебрегают мягкой силой и культурной дипломатией, так как они по-прежнему считают аспект культуры второстепенным для политики. Они рассматривают эти концепции как чисто культурные явления, в то время как другие твердо определяют их в рамках внешней политики и международных отношений. В академических кругах остаются некоторые разногласия относительно роли и места Мягкой силы и Культурной Дипломатии в политической структуре государств [6].

«Мягкая сила» по-французски

В контексте этой статьи важно, что при разработке концепции «мягкой силы» Джозеф Най брал за основу богатый международный опыт Франции по распространению своего культурного влияния. Впрочем, достаточно энергичному американскому термину Soft power, французские политологи предпочитают свою, не менее образную формулировку «La puissance douce» - «спокойное могущество». Такое определение, применительно к отдельно взятой стране, предполагает опору на незыблемость государственных устоев, приверженность общечеловеческим ценностям и умение отстаивать национальную самобытность и свои интересы на международной арене. При этом под государственным устройством понимается либеральный режим, социальная монолитность общества, наличие политической воли и умение ею правильно распоряжаться. «Спокойное могущество» также тесно связано с высоким научно-техническим уровнем, прогрессивной системой образования, развитой системой коммуникаций, узнаваемой культурой и мощными средствами ее распространения.

Министерство иностранных дел Франции выделяет почти половину финансовых средств на ресурсы внешнего воздействия, в целях продвижения французской «мягкой силы». Каждый год сумма финансирования этой сферы деятельности колеблется между 5 и 6 млрд евро. У Франции примерно такие же расходы денежных средств, как у США на установление культурно-гуманитарных сотрудничеств с другими странами.

В настоящее время, французская дипломатическая сеть состоит из 163 посольства и 92 консульства, которые функционируют зарубежом популяризируя ценности и культуру своей страны.

Следует признать, что по ряду вышеперечисленных аспектов, Франция не является общепризнанным лидером. Такое положение, отчасти, связано с растущей экономической мощью Китая и глобальной культурной экспансией со стороны США. Происходящая унификация современного мирового культурного пространства и повсеместное распространение ценностей американской массовой культуры, заставляет Францию искать новые подходы для защиты своей самобытности и сохранения своего международного влияния. «Мягкая» или, во французской интерпретации, «нежная сила» один из важных инструментов поддержания высокого положения в мировой таблице о рангах.

В связи с ослаблением экономических и политических позиций, главная стратегия современной французской внешней политики и, следовательно, скрытое или явное стремление к расширению «спокойного могущества» заключается в опоре на многостороннюю дипломатию, диалог культур и европейскую интеграцию. Кроме того, из всех традиционных технологий непрямого действия, мягкая сила Франция делает ставку на межкультурные связи и образовательный обмен.

Обобщая исторический опыт и современное положение Франции в мировом сообществе можно выделить четыре основных ресурсных источника «la puissance douce» - «мягкого воздействия» или «нежной силы».

- **Культура, наука и образование.** Франция на протяжении многих веков была центром европейской культуры. Ее прославляли известные философы, великие писатели и поэты, художники и скульпторы, композиторы и хореографы. Франция подарила миру 60 Нобелевских лауреатов, среди которых три женщины, одна из которых, Мария Склодовская-Кюри, получила эту премию дважды.

- **Социальные и политические ценности.** Французская революция является одним из самых значительных событий в европейской и мировой истории, а знаменитый лозунг: свобода, равенство, братство («liberte, egalite, fraternite») стал государственным девизом Франции и основой политического устройства многих стран. Гражданский Кодекс Наполеона Бонапарта, принятый в начале XIX века впервые систематизировал и разработал правовые нормы о статусе физических лиц, брачно-семейных отношениях, вещных правах, наследовании и обязательствах. Этот свод законов,

изменивший европейскую юриспруденцию считается одним из самых важных правовых документов современной эпохи.

• **Французский язык.** Один из официальных языков ООН, ЮНЕСКО, ЕС, многочисленных международных организаций и один из самых изучаемых в качестве иностранного языка. Согласно данным международной организации «Франкофония», число людей, способных изъясняться на французском языке составляет 274 миллионов человек [7]. В 1883 году была основана культурно-просветительская некоммерческая общественная организация Alliance française «Альянс Франсез», осуществляющая свою деятельность при поддержке Посольства Франции. Созданный для распространения французского языка и расширения культурного разнообразия «Альянс Франсез» сегодня насчитывает 1072 представительства более чем в 150 странах, где обучаются около 500 000 студентов.

• **Стиль жизни «L'art de vivre» или «искусство жить».** Социально-психологическая категория, характерная для французского жизненного уклада и ориентированная на хороший вкус в кулинарии, одежде, мебели, выборе развлечений и путешествий уже давно стала нарицательной. Общепринятыми составляющими «искусства жить» являются: качественная гастрономия, высокая мода, особая культура потребления спиртных напитков, умение подать себя и желание выстроить свою жизнь таким образом, чтобы получать от нее максимум удовольствия. Искусство жить в гармонии с собой и окружающим миром, в некотором роде, является альтернативой «американской мечте» - жизни, где у каждого есть возможность реализовать себя и получить то, чего он заслуживает.

Инструментами использования и продвижения указанных ресурсов является разветвленная сеть культурных учреждений по всему миру. С точки зрения вовлечения в сферу своего влияния дипломатических и культурных структур, Франция является одним из самых активных государств в мире. Подтверждением этого служит то, что она является членом всех наиболее значимых международных организаций, опережая в количественном выражении любую страну мира. Ссылаясь на точные статистические показатели, стоит отметить то, что она постоянный член 16 многосторонних организаций и имеет свое присутствие в 180 межправительственных организациях.

В свою очередь, французская культура «с ее выдающимися достижениями в различных областях мысли, искусства и науки, вдохновившими не одно поколение как французов, так и иностранных государственных деятелей, духовных лидеров и простых людей» выступает инструментом «дипломатии влияния» Франции [8].

The Soft Power 30 - рейтинг «мягкой силы» государств мира

Подтверждением эффективности такой стратегии стали исследования Британского агентства Portland Communications при поддержке университета публичной дипломатии из Южной Калифорнии по выявлению 30 стран, обладающих наибольшим влиянием с позиций мягкой силы. Индекс Soft Power 30 определяется этой структурой с 2015 года по сумме баллов, связанных с самыми различными показателями. Методология учета индекса Soft Power 30 постоянно изменяется с учетом современных реалий политики и экономики, но в своей основе, этот рейтинг зависит от совокупности, так называемых «объективных» показателей (количества туристов, издания научных статей, числа спортивных медалей, наличия открытых посольств и культурных центров), а также группы «субъективных» данных, включающих всевозможные опросы и мнения экспертов. Помимо этого, учитываются также индекс человеческого развития данной страны и ее текущий вклад в мировую культуру. При этом индекс «мягкой силы» на 70% складывался из объективной информации и на 30% из субъективных выводов исследователей.

В 2015 году самой влиятельной страной по индексу «мягкой силы» стала Великобритания, а в 2016 году на первом месте в рейтинге оказались США. Но уже в 2017 году, Франция возглавила рейтинг Soft Power 30, отодвинув на второе место признанного лидера – США. Столь резкое восхождение Франции с 5-го на первое место в рейтинге всего лишь за один год во многом объясняется приходом к власти Эммануила Макрона – самого молодого президента за всю историю Франции, политического лидера новой формации с центристскими взглядами. Однако решающими факторами по мнению экспертов стало посещение страны 82, 5 миллионами туристов и одна из лучших в мире организация дипломатической службы. В 2018 году список стран с самой убедительной «мягкой силой» вновь возглавила Великобритания [9].

В 2019 году Франция вернула себе первенство, став самой влиятельной страной по индексу «мягкой силы». Примечательно, что США в рейтинге оказалась только на 5 месте, во многом из-за слишком бескомпромиссного использования «жесткой силы» во внешней политике.

Столь значительное снижение рейтинга США очень точно отражает реалии современной политики. Именно возможность и способность влиять на мир через образ мыслей, а не образ действий, позволяет Франции добиваться экономического и политического влияния, независимого от размера ВВП, расходов на вооружение или количества населения. Объясняется это тем, что «жесткая сила», включающая экономические санкции и политические ограничения оказывается недостаточно эффективной в условиях многополярного мира и затяжного экономического кризиса. Поэтому в новых условиях «мягкая сила» становится одним из важных ресурсов и показателей политической состоятельности конкретного государства.

Более того, именно культура выступает в качестве важнейшего источника взаимопонимания, на котором строятся крепкие отношения между нациями и народами. В Уставе ЮНЕСКО отмечается, что «мир, основанный лишь на экономических и политических соглашениях правительств, не сможет завоевать единодушной, прочной и искренней поддержки народов; он должен базироваться на интеллектуальной и нравственной солидарности человечества» [10] (The Constitution of UNESCO). В настоящее время главной причиной повышения роли «мягкой силы» Франции в мировой политике является доказанная эффективность непрямого воздействия в реализации национальных интересов, и прежде всего, в создании положительного имиджа страны в мире.

Культура как основополагающий ресурс «мягкой силы»

Культура воспринимается мировой наукой как неотделимая составная часть данной политической формы власти. То есть в науке мягкая сила рассматривается в региональном и функциональном измерениях. Первое измерение предполагает ее применение могущественными государствами или региональными лидерами, а второе – изучение значимости основных компонентов «мягкой силы»: наука и образование, участие в деятельности международных НПО, религия, все виды художественной деятельности [11].

Возрастающее значение мягкой силы во внешней политике современных государств, а также анализ французской модели культурной дипломатии, представляют интерес как с теоретической, так и с практической точек зрения и могут быть использованы государственными органами и профильными ведомствами для совершенствования внешней культурной политики Казахстана. Для любой страны переход на более высокую ступень экономического роста, то есть ее модернизация связана с направленным сдвигом социокультурных характеристик, который может реализоваться инструментами образовательной и культурной политики. Но к удивлению, во Франции не разработан единый документ, который определял бы главные векторы культурной политики, как в Казахстане (Концепция культурной политики). Хотя отсутствие такого документа не свидетельствует о том, что во Франции отсутствует концепция внешней культурной политики. Она в основном базируется на таких принципах, как: помощь в развитии другим странам или народам и культурный обмен.

Лингвистический фактор играет первостепенную роль во внешней культурной политике Франции. Эта страна осознает то, что язык – это важный инструмент внешнеполитического культурного влияния.

Казахстан – центр французского влияния в центрально-азиатском регионе

Среди стран Центральной Азии, именно в Казахстане функционирует самое большое число французской культурно-образовательной некоммерческой организации «Альянс Франсез», осуществляющей свою деятельность при поддержке Посольства Франции. Следовательно, в данном регионе самое большое число людей, интересующихся французской культурой и изучающих французский язык живут в Казахстане.

Главным мотивом выбора французского языка как второго языка студентами казахстанских ВУЗ–ов служит дальнейшее обучение во французских университетах. Ведь образование считается главным аспектом в этом двухстороннем сотрудничестве, и стороны заинтересованы в том, чтобы усилить их культурное и научное присутствие, также расширить преподавание французского языка во многих учебных заведениях страны, в целях дальнейшего увеличения мобильности учащихся, студентов и молодых специалистов.

Благодаря реализации совместной программы «Абай–Верн» Министерства образования и науки Республики Казахстан и Министерства Европы и иностранных дел Французской Республики, число студентов изучающих французский язык значительно увеличилось. За первый год запуска этой программы, только 68 студентам удалось выиграть образовательные гранты на обучение во

французских ВУЗ-ах, хотя в рамках данной программы предусматривались 100 стипендий (90 - для магистрантов и 10 - для докторантов), без ограничения выбора специальностей. На следующий год число заявок увеличилось до 300 человек, что доказывает Франции о важности образовательного аспекта в укреплении своей позиции и расширения внешней культурной политики в стране.

Эта страна могла бы стать центром французского влияния в Центральной Азии, а основой французского влияния в Центральной Азии является культура. Франция в свою очередь рассматривает Казахстан в этом регионе, как важного партнера, у которого наиболее динамично развивающаяся экономика. Казахстану следует пересмотреть цели и задачи работы институтов, которые должны поддерживать, воспроизводить и усиливать культурную специфику, чтобы в дальнейшем превратить ее в культурный капитал следуя опыту Франции. Глубинный анализ культурной сферы, исследования и разработка эффективных образовательных программ для специалистов в области культуры играют важную роль в этом процессе.

Экономический вес его культурного сектора сопоставим с весом пищевой промышленности и почти в два раза больше автомобильной промышленности. Благодаря активному продвижению и мировому имиджу ее культуры, этот сектор принес ей заработок в размере 47,5 млрд евро в 2017 году [12].

Внизу рисунок показывает статистические данные расчетного экономического веса подсекторов культуры Франции за 2017 год.

Рис 1. (DEPS du ministère de la Culture. (2019) «Estimation du poids économique des ICC en 2017» // 3e Panorama des Industries Culturelles et Créatives en France. Ernst & Young Advisory).

Правовая база научного, образовательного и культурного сотрудничества между Францией и Казахстаном заложена в Договоре о дружбе, взаимопонимании и сотрудничестве, подписанный в сентябре 1992 года и в Соглашении о сотрудничестве в области искусства и культуры, подписанное в

сентябре 1993 году. Межкультурное взаимодействие двух стран берет свое начало с этих официальных документов.

Французский опыт для Казахстана в применении мягкой силы во внешней политике

На основе опыта Франции Казахстану стоит развивать экономику культуры, чтобы его территория могла пользоваться богатством своего культурного производства и уменьшить зависимость от колебаний цен на нефть. Это было бы одним из важных шагов на пути перехода от сырьевой к умной экономике. Нарращивание национального культурного потенциала это одна из возможностей интегрировать Казахстан в мировое культурное пространство и наладить эффективное международное сотрудничество.

Как сообщает пресс-служба министерства культуры и спорта (МКС) РК в последнее время для Казахстана культурный сектор в экономическом составляющем становится все значимее, и государство в 2020 году на 40% повысит зарплату работникам сферы культуры [13] (ZONA KZ, 2019). Также рассматривание этого сектора в качестве одного из основных направлений внешней политики государства обосновывается тем, что в секторе туризма культура играет очень важную роль. Одно из доказательств этому - наличие в Казахстане пяти достопримечательностей, которые входят в Список всемирного наследия ЮНЕСКО.

Казахстан имеет большой потенциал в использовании культурного сектора как значимого компонента «мягкой силы» формирующее имидж территории для укрепления международных отношений, т.е. посредством развития международного культурного туризма и продвижения своей уникальной культуры, как традиционной, так и более современной, по всему миру и внутри страны.

Для Франции поток туристов является важным вектором для повышения культурной экономики. Эти тенденции вносят существенный вклад в производительность французской туристической индустрии и может играть важную роль в обеспечении максимальной экономической эффективности этих мероприятий для жилищного хозяйства. В экспортном рынке, их культура является не только экономическим, но и стратегическим активом. Культурные и творческие индустрии играют важную роль в продвижении французского бренда зарубежом, так как они имеют существенную привлекательность для туризма. Финансирование культуры осуществляется центральными, региональными и местными органами власти и в небольшой степени частным сектором. Центральные органы берут на себя обязательства по реализации проектов национального уровня. Действуют советы по делам культуры. Анализ французского опыта показывает, что заинтересованность государства и грамотно выстроенная политика в сфере культуры способствуют социальной стабильности, стимулируют инновационное развитие отрасли и устойчивый экономический рост.

Казахстан, имея хороший туристический потенциал, характеризуется недостаточным уровнем развития приоритетных для Казахстана видов туризма и низким качеством сервиса. Узнаваемость республики на региональном и мировом рынках можно осуществить за счет активного странового маркетинга и продвижения национальной самобытной культуры «кочевничества», которая воспринимается иностранцами как явление необычное и причудливое, также повышения привлекательности историкокультурного наследия - легендарной магистрали «Великий Шелковый путь»;

Заключение

В 2014 году Министерство культуры и спорта (МКС) разработал «Концепцию культурной политики Республики Казахстан», которая определяет цели и задачи развития культурной политики современного Казахстана. При составлении данного документа принимался во внимание опыт стран Организации экономического сотрудничества и развития. Цели и задачи концепции в основном, направлены на усиление отрасли культуры и искусства по показателям занятости и уровню доходов. В этом документе для повышения конкурентоспособности культурной среды страны, предусматривалось: 1) увеличить финансирование в сфере культуры; 2) переориентировать систему образования специальностей культуры и искусства на новые вызовы времени и обеспечить новым рынком творческого труда; 3) оказать поддержку программам научных исследований в сфере культуры; 4) применять информационные и инновационных технологий в сфере культуры; и 5) современные культурные кластеры [14]. Однако из-за финансовых проблем не удастся в полной мере осуществить все цели принятого документа. Зависимость казахстанской экономики от сырьевых

секторов делает страну очень уязвимой к падению цен на нефть. Соответственно, в последующие годы расходы бюджета на культурный сектор может сократиться. В этой сфере также заметно ухудшения образования, так как она не соответствует условиям и потребностям современным рынкам данного сектора. Процесс обучения в основном нацелен на освоение теоретических аспектов учебных дисциплин, не обращая должного внимания практике. Стране не хватает опытных менеджеров и администраторов, которые могли бы дать направление к продуктивной деятельности работников культуры. Во многих государственных культурных учреждениях не разрабатываются бизнес-стратегии, так как они финансируются самим государством [15]. В программу обучения специалистов сферы культуры нужно включить элективные дисциплины, связанные с менеджментом, предпринимательством, стратегическим планированием и маркетингом, сокращая часы тех дисциплин, которые содержат в себе только теоретические аспекты. С этой точки зрения, понимается ценность международных опытов и обменов лучших практик в разработке бизнес стратегии культурной отрасли, чтобы в дальнейшем она приносила существенный доход в государственный бюджет. Перенятие опыта Франции в продвижении своего национального культурного брендинга посредством обучения наших специалистов этой сферы был бы полезен и более доступным в финансовом плане для Казахстана. Расходы на образование в этой стране иностранным студентам обходится гораздо дешевле, в отличие от других зарубежных, передовых стран. Но языковой барьер может стать серьезным препятствием для специалистов на пути овладения нужных навыков для внедрения успешных практик этой страны в Казахстан. Поэтому, программы в высших культурных учебных заведениях должны быть также нацелены на повышение уровня владения иностранным языком.

В настоящее время учитывая амбиции реализации внешней культурной политики Казахстана, не стоит забывать о защите самой национальной культуры от вызовов и угроз глобализации, при этом искать пути создания собственной культурной ниши в мировом культурном пространстве.

Список использованной литературы:

1. Nye J. (1990), *Soft power // Foreign Policy*, No. 80, Autumn, p. 153-171
2. Най Джозеф. (2004) *Мягкая сила. Слагаемые успеха в мировой политике*. Нью-Йорк: Паблик афферз. - 192 с.
3. Леонова О. (2014) «Мягкая сила»: инструменты и коэффициенты влияния // *Обозреватель - Observer*. № 3 (301). - с.18-28
4. Ying Fan (2008), *Soft power: power of attraction or confusion? // Place Branding and Public Diplomacy* vol. 4, No. 2, p. 147-158
5. Най Джозеф. (2014), *Будущее власти / пер. с англ. В.Н. Верченко. М.: АСТ.*, 444 с.
6. Doeser James, Nisbett Melissa (2017), *The art of soft power // King's College London report*, p.80
7. Чернов, И.В. (2006), *Международная организация Франкофонии: Лингвистическое измерение мировой политики / И.В. Чернов. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та - 224 с.*
8. Косенко С.И. (2013) *Генезис и эволюция культурной дипломатии Франции на протяжении эпох // Вестник МГИМО-Университета. №4(31). – с. 29-37*
9. McClory Jonathan (2015) *The soft power 30 // A global ranking of soft power*, p. 56.
10. *The Constitution of UNESCO [Electronic resource] // United Nations – Regime on access: <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001255/125590r.pdf>*
11. Филимонов, Г.Ю. (2007), *Неофициальная внешняя культурная политика как компонент «мягкой силы» США // США-Канада: экономика, политика, культура. No 4. с. 69–82*
12. *DEPS du ministère de la Culture. (2019) «Estimation du poids économique des ICC en 2017» // 3e Panorama des Industries Culturelles et Créatives en France. Ernst & Young Advisory*
13. «ZONA KZ» (2019) [Электронный ресурс] *На 40% повысят зарплату работникам сферы культуры в Казахстане в 2020 году. // <https://zonakz.net/2019/09/20/na-40-povyisyat-zarplatu-rabotnikam-sfery-kultury-v-kazaxstane-v-2020-godu/>*
14. *Указ Президента Республики Казахстан от 4 ноября 2014 года № 939 О Концепции культурной политики Республики Казахстан*
15. Ким. С., Гончарова А. *Анализ проблем, связанных с недостаточной квалификацией и дефицитом специалистов в сфере культуры Казахстана // Краткий отчет по результатам исследования Cultural Skills при поддержке British Council (2017). – 20 с.*

References:

1. Nye J. (1990), *Soft power // Foreign Policy*, No. 80, Autumn, p. 153-171
2. Nye Joseph. (2004) *Soft power. The components of success in world politics*. New York: Public Affairs, 192 p.
3. Leonova O. (2014) "Soft power": tools and coefficients of influence // *Obozrevatel-ObsERVER*. No. 3 (301). - p. 18-28
4. Ying Fan (2008), *Soft power: power of attraction or confusion? // Place Branding and Public Diplomacy* vol. 4, No. 2, p. 147-158
5. Nye Joseph. (2014), *The future of power / translated from English by V. N. Verchenko*. M.: AST., 444 p.
6. Doerer James, Nisbett Melissa (2017), *The art of soft power // King's College London report*, p.80
7. Chernov, I. V. (2006), *International Organization of Francophonie: The linguistic dimension of world Politics / I. V. Chernov*. - St. Petersburg: Publishing House of St. Petersburg. Un-ta - 224 p.
8. Kosenko S. I. (2013) *Genesis and evolution of cultural diplomacy of France during the epochs // Vestnik MGIMO-Universiteta*. No. 4 (31). - pp. 29-37
9. McClory Jonathan (2015) *The soft power 30 // A global ranking of soft power*, p. 56.
10. *The Constitution of UNESCO [Electronic resource] // United Nations – Regime on access: <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001255/125590r.pdf>*
11. Filimonov, G. Yu. (2007), *Unofficial foreign cultural policy as a component of the "soft power" of the USA // USA-Canada: economy, politics, culture*. No. 4. pp. 69-82
12. DEPS du ministère de la Culture. (2019) «*Estimation du poids économique des ICC en 2017*» // *3e Panorama des Industries Culturelles et Créatives en France*. Ernst & Young Advisory
13. "ZONA KZ" (2019) [Electronic resource] *The salary of cultural workers in Kazakhstan will be increased by 40% in 2020*. // <https://zonakz.net/2019/09/20/na-40-povysyat-zarplatu-rabotnikam-sfery-kultury-v-kazaxstane-v-2020-godu/>
14. *Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 939 of November 4, 2014 On the Concept of Cultural Policy of the Republic of Kazakhstan*
15. Kim. S., Goncharova A. *Analysis of the problems associated with insufficient qualifications and a shortage of specialists in the field of culture of Kazakhstan // Brief report on the results of the study of Cultural Skills with the support of the British Council* (2017). – 20 p.

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY**

**ӘОЖ 94(574)«1985/2019»
МРНТИ 03.01.07**

Айнакулов Д. Ж.¹

¹*Қазақстан тарихы кафедрасының докторанты 8D01601 – Тарих, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Тарих және құқық институты, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы*

**«КҮНДЕЛІКТІК» ЖӘНЕ «КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР» ҰҒЫМДАРЫНЫҢ
ҒЫЛЫМИ АЙНАЛЫМҒА ЕНУІ**

Аңдатпа

XX ғасырдың ортасында ғылыми ортада ғылымның жаңа саласы ретінде «Күнделікті тарих» анықталды. Жаңа саланың пайда болуына дейін әр ғылымның өзінің даму тарихы болады. Зерттеу жұмысының басты мақсаты ғылыми терминдер «Күнделіктік» және «Күнделікті өмір» ғылыми айналымға қашан енгендігін жеткізу. Адамзат баласы мен бірге адамдардың да күнделікті өмірлері пайда болып, ал сақталған деректер негізінде ежелгі дәуірден терминдердің қолданыстағы өзіндік тарихы бар. XVIII ғасырдан Еуропа мен Американың мерзімді баспаларында бұл терминдер жиі қолданылды. XX ғасырдың басынан «Күнделіктік» және «Күнделікті өмір» терминдері түрлі салалар мен түрлі аспектілер бойынша біртіндеп ғылыми орта айналымына енді.

Түйін сөздер: күнделіктік, күнделікті тарих, тарихнама, қала тұрғындары, күнделікті өмір, қала тарихы, күнделікті баспасөз.

Ainakulov D. J.¹

¹*Doctor's degree Department of History of Kazakhstan, 8D01601 – History, Kazakh national pedagogical university named after Abay, Institute History and Law, Almaty city, Republic of Kazakhstan,*

**INTRODUCE TO THE SCIENTIFIC CIRCULATION OF THE CONCEPTS OF
“DAILY” AND “EVERYDAY LIFE”**

Abstract

In the scientific community in the second half of the 20th century, “Everyday History” was defined as a new branch of science. Before defining a new branch, Each science has a history of development. The main goal of the study is scientific terms such as “Daily” and “Everyday life” when they were introduced into the scientific circulation. Everyday life in humans appeared along with the advent of mankind, and the use of terms has a history from ancient times according to a preserved source. These terms in periodicals in Europe and America have often been used since the 18th century. Since the beginning of the 20th century, the terms “Daily” and “Everyday life” have gradually been embodied in the scientific community in various fields and in different aspects of research.

Key words: daily, Everyday History, historiography, city residents, everyday life, periodicals.

Айнакулов Д. Ж.¹

¹докторант кафедры История Казахстана, 8D01601 – История, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Институт истории и права, г. Алматы, Республика Казахстан,

ВВЕДЕНИЕ В НАУЧНЫЙ ОБОРОТ ПОНЯТИЙ «ПОВСЕДНЕВНОСТЬ» И «ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ»

Аннотация

В научной среде во второй половине XX века как новая отрасль науки определился «Повседневная история». До определения новой отрасли, каждая наука имеет историю развития. Главная цель исследуемой работы научные термины как «Повседневность» и «Повседневная жизнь» когда были введены в научный оборот. Повседневная жизнь у людей появилась вместе с появлением человечества, а использования терминов имеет свою историю с древнейших времен по сохранным источникам. Эти термины в периодических изданиях Европы и Америки часто употреблялись с XVIII века. С начала XX века термины «Повседневность» и «Повседневная жизнь» постепенно воплотились в научную среду по разными отраслями и по разными аспектами исследования.

Ключевые слова: повседневность, история повседневности, историография, жители города, повседневная жизнь, периодическая печать.

XX ғасырдың екінші жартысынан «Күнделікті тарих» жаңа ғылыми сала тұрғысынан әлем зерттеушілерінің назарын аударып бастады. Бұл ғылымның бағыты адам тарихын тереңдетіп зерттей алатын ғылым екенін жылдан жылға дәлелдей түсуде. Оның зерттеу мәселесі хронологиялық айқындау арқылы жүргізіліп, зерттеу барысында міндетті түрде зерттеу кеңістігін нақтыланып алынады. «Күнделікті тарих» құс жолы секілді зерттеу аясы шексіз болып келеді.

Адамзат дамуы XX ғасырдан бастап жылдам үдеріспен дамыды. Ал XXI ғасырда өркениеттер тоғысып, технологиялық жылдам даму барысы, ғылымның барлық салаларының дамуына серпіліс берді. Сондықтан, «Күнделікті тарихты» зерттеу үдерісі пәнаралық және ғылым аралық байланыстарға түспей қоймайды. Түрлі аспектілерді зерттеу мәселелерінде әлеуметтану, философия, мәдениеттану, демография, әдебиеттану, педагогика, психология және т.б. ғылымдарымен байланысады. Зерттеу жұмысының тарихнамасы түрлі сала ғалымдарының еңбектеріне сүйенеді. Еңбектердің мәселелері мен зерттеу деңгейлеріне шолу жасайды.

Бірден тарихнамаға тоқталмастан бұрын терминдердің мәні, мен аудармаларына назар аудару қажет. Қолданыста кездесетін орыс тіліндегі «повседневность» сөзінің синонимдері «будничность», «ежедневность», «обыденность» сөздерінің барлығы күнделікті, әдеткі, яғни күнбе-күнгілік мәндік қатысы бар [1]. Ал осы терминдерді Русско-казахский словарь, Қазақша-орысша сөздік, Қазақ әдеби тілінің сөздігінен қарастарғанда – қазақ тілінде «күнделіктілік» сөзінің синонимдері «күндегі», «күнделікті», «күн сайын», «күндегілік», «әдеттегілік», «үйреншіктілік», «қарапайымдылық», «жұмыс күндері», «дағдылы жұмыс күндері», «күнде», «үнемі», «әрдайым», «күнбе-күнгілік» деген сөздермен қатысты кездеседі [2]. Ғалым Н.Л. Пушкарева барлығының түп нақты анықтамасы үнемі қайталанысты түсіндіретіндігіне тоқталды. Синонимдерді қолдану ғылыми-зерттеу барысында мәселелердің түрлі аспектілерін қарастырғанда ғылымның шеберлігі мен түрлі ой жеткізу барысында түрлі терминдерді қолдану қажеттігі туындағаннан болады. Бірақ, одан ғылыми-зерттеу жұмысының мақсаты мен мазмұны өзгере қоймайды.

Әлемдік ғылыми тіл мен қолданыстағы тілдердің бірі ағылшын тілі. «Күнделіктік» ағылшын тілінде «everyday», оның синонимдері «daily», «casual», «day-to-day», «diurnal» [3]. Ал «Күнделікті өмір» деген сөз тіркесі ғылыми-зерттеу жұмыстарындағы қолданыстағы мән-мағыналары бір болып, қолданыста түрліше келіп, қазақ тілі мен орыс тіліне қарағанда күрделірек келеді. Мысалы, «everyday life», «everyday activity», «daily life (daily lives)», «day-to-day life (day-to-day lives)», «regular life», «routine life», «facing daily». Әрине, тура аудармасында мән-мағыналары басқа, жанама мағынасы бір «күнделікті өмір» мағынасын білдіреді.

Күнделіктілік өмір зерттеу барысында күн сайын қайталанатын күнделікті өмір сүру әдеті болса, онда ол кез келген тұлғаның күнделікті өмірдегі «күнделікті күні»; жоспарланған және жоспарланбаған уақыты «күнделікті уақыты»; жұмыс күндері мен демалыс күндері және күндізгі

уақыт пен түнгі уақыт әрекеттері «күнделікті тіршілік»; жеке, отбасылық, қоғамдық қатынастағы күнделікті өмірі «күнделікті оқиғаларды», «күнделікті істерді», «күнделікті жаңалықты» сипаттайды. Күнделікті жаңалық, жаңалық алмасу, күнделікті бәсекелестік, күнделікті адам өмірін ыңғайластыру, күнделікті адам өмірін тұрмыста жеңілдету әрекеттері, нарықтағы ұсыныс пен сұраныс заңдылықтары адам өміріндегі күнделікті бір өзгешелікті біртіндеп енгізуі күнделікті өмірдің трансформациялануына алып келеді. Неге күнделікті өмір біртіндеп трансформацияланады? деген сұрақ туындаса, оған мінез-құлық үлкен әсерін тигізеді. Қоғамдық ортада адамның мінез-құлығын әлеуметтік, мәдени, рухани, фәлсапалық қажеттіліктер толық қанағаттандыра бермейді. Соны қанағаттандыру үдерісі күнделікті өмірді біртіндеп трансформацияға ұшыратады.

«Күнделіктілік» және «Күнделікті өмір» адамзат пайда болғаннан басталады. Ежелгі дүниедегі адамдардың күнделікті өмірлері тасқа қашалған суреттер, археологиялық қазба зерттеу жұмыстарының нәтижесінде еңбек құралдары, өмір сүрген баспаналарының орындары кейіннен жерлеу рәсімдері мен тұрмыстық заттарының біртіндеп қолданыстарға енгендігін дерек көздері ретінде пайдаланылады. Адамдар дами келе алғашқы қалалар пайда болып, қалалық өмірдің күрделене бастауына орай, мемлекет басшылығы күнделікті хабарламаны халыққа, қала тұрғындарына жеткізу үшін алғашқыда тас бағаналарға кейіннен балшық тақтайшаларға жазылып кептіріліп бұқараға алаңда ұсынылатын. Осындай күнделікті хабарлама ежелгі Рим республикасынан басталып, Рим империясы кезеңінде жалғасын тапты.

«Күнделікті өмір», «Күнделікті тарих» сияқты нақты сөз тіркестері болмаса да бірақ, «күнделікті» сөзі күнделікті өмір жаңалықтарын, тұрмыстық мәселелерін қарастырған күнделікті баспасөз беттерінде, оның атауларында қалданыста болған. Б.з.б 59 ж. Ежелгі Рим республикасында «Acta diurna senatus de populi» («Сенат және Рим халқының күнделікті хаттамасы») тасқа қашап жазылған алғашқы газеттік хабарламасы болды. Алғаш рет күнделікті терминін пайдаланғаны сақталып қалған. Кейіннен хаттама «Acta senatus» және «Acta diurna populi romani» («Рим халқының күнделікті істері») деп екіге бөлініп аталып, б.з.б. 27 жылдан күнделікті қашалып немесе ойылып тұрды [4].

«Acta diurna» – «күнделікті оқиға» немесе «күнделікті жаңалық» дегенді білдіреді [5]. Бұл алғаш рет латын тілінде қолданыста болып, дерек ретінде сақталып қалған мұралардың бірі. Ескеретін мәселе, «Күнделіктілік» әлемдік философияда жеке тұлғаны күнбе-күнгі өмірінде не қоршап, не толғандыратын мәселелерді Аристотель, Цицерон сияқты ойшылдар өз философиялық ойларында қарастырған.

Келесі күнделікті өмірдегі ең басты ғана жаңалықтарды хабарлауға тырысқан орта ғасырдағы қытайдағы Таң империясы кезеңіндегі «Цзинь бао» газеті. Ол ағаш тақтайшаларына ойылып жазылып, боялатын [6]. Ли Дин Синь ғылыми зерттеу жұмысында «Цзиньцоу юань чжуан» қолжазба түріндегі қытайдың алғашқы газеті «Дибоа» деп сілтеме жасайды [7]. Ал «Дибоаға» сүйенсек, ол Таң империясынан тіпті ерте Хань империясы кезінде болған. VIII ғасырда қытайда Таң империясы сарайдағы және ел ішіндегі басты жаңалықтарды күнделікті халыққа жеткізуге тырысқандығы байқалып тұр.

Еуропада газет алғаш рет парақша ретінде XVI ғасырда басыла бастағанымен нақты газет деген атауымен XVII ғасырдан бастап Францияда басылып жарық көрді. Қай елде? Қай қалада? газеттер жарық көре бастаса да ол күнделікті өмір туралы хабарлама беріп тұрды. Күнделікті баспасөздегі материалдардан мемлекеттің, қаланың, белгілі бір тұлғалардың күнделікті өміріндегі мәселелерді анықтауға болады. Күнделікті баспасөздер идеологияның және басқа да себептердің әсерлерінен шынайылықты жасырып қалуы мүмкін. Бірақ, қоғамның сипаты мен күнделікті өміріндегі әрекеттер сақталады.

Күнделікті баспасөздердің түрлі атаулары болады. Мақсатымыз күнделікті немесе күнделіктік сөзінің газет атауына қолданысқа енгеніне де тоқталған жөн. 1702 жылдың 11 наурызынан 1735 дейін жарық көрген ағылшынның алғашқы «The Daily Courant» («Күнделікті хабарлар») [8]. Газет шетел жаңалықтары мен елдің өмірін хабарлап, жарнамалар жариялады. 1735 жылы «Daily Gazetteer» газетімен бірігіп кетті. 1735 жылдың 30 маусымынан 1746 жылға дейін «Daily Gazetteer» («Күнделікті газет») [9] газеті үнемі басылымда болған. 1785 жылдың 1 қаңтарынан «The Daily Universal Register in Great Britain» («Ұлыбританиядағы күнделікті әмбебап тіркемесі» немесе «Ұлыбританиядағы күнделікті жаңалықтар топтамасы») газеті үш жыл бойы жарық көріп, газеттің атауы тым ұзақ болғандықтан 1788 жылдың қаңтарынан «Times» (Уақыттар) деп өзгертілді [10]. 1846 жылдан «The Daily News» [11] газеті күнделікті ұлттық газет ретінде жарық көріп, оның алғашқы редакторы

Чарльз Диккенс болды. 1855 жылы «The Daily Telegraph» («Күнделікті телеграф») [12] газеті англиядағы либералдық партияны қолдайтын басылым болғанымен күнделікті өмір сипаты жаңалық беттерінен түскен жоқ. 1896 жылдың 4 мамырынан «The Daily Mail» («Күнделікті пошта»). 1903 «The Daily Mirror» («Күнделікті айна») [13] жылы күнделікті басылым жарық көріп тұрды. Күнделікті баспасөзге сүйенудің себебі, газеттер күнделікті өмірдің түрлі аспектілерін сипаттайтын, мағлұмат беретін бірден-бір дерек көздерінің бірі болып табылады.

«Күнделікті өмір», «Күнделікті тарих» түсінігінің шығу тарихы немесе түп тамыры Аустрия ғалымы, психолог Зигмунд Фрейдтің (1856-1939 жж.) 1901 жылы шілдеде ай сайын жарық көретін «Psychiatrie und Neurologie» («Психиатрия және Неврология») журналының бірінші бөлімінде 1-32 беттерді және екінші бөлімінде 95-143 беттерді қамтитын «Zur Psychopathologie des Alltagslebens» яғни, қазақша аудармасы «Күнделікті өмірдің психопатологиясы» деп аталатын еңбегінің бірінші және екінші бөлімдері басылып шыққаннан басталады [14]. Осы аталған еңбегі толығымен 1904 жылы жарық көріп, кітаптың мұқабасына 1901 жылы деп беріледі [15]. Бұл еңбек Зигмунд Фрейдтің барлық психологиялық шығармаларының стандартты басылымы 1953-1974 жж. Ұлыбританияда Джеймс Стрейчидің жалпы редакциялығымен Анна Фрейдпен, Алан Тайсонмен ынтымақтаса отырып 24 томы жарық көрді. «Күнделікті өмірдің психопатологиясы» 6-томында жарық көріп, осы кітаптың мұқабасына да 1901 жыл деп берілген [16]. Орыс тілінде «Психология обыденной жизни» аудармасымен басылып, онда алғы сөзінде еңбек 1901 жылы жазылып, 1904 жылы жарық көрген деп берілген [17]. Еңбектің төрт бөлімі толық 1904 жылы жарық көргенімен, ғылыми журнал арқылы «Күнделікті өмір» сөз тіркесі 1901 жылдан кең қолданысқа еніп кетті. Зигмунд Фрейдтің осы еңбегі қай тілде жарық көрсе де 1901 жылға сілтеме жасайды. Нәтижесінде бүгінгі уақытқа дейін «Күнделікті өмір» сөз тіркесі ғылыми айналымға еніп отыр.

Зигмунд Фрейдтің «Zur Psychopathologie des Alltagslebens» («Күнделікті өмірдің психопатологиясы») атты еңбегіне дейін де бұл сөзтіркестерін пайдаланған еңбектер болды, бірақ ғылыми дәрежеде, ғылыми деңгейде нақты қолданысқа пайдаланылмады. Ал Аустрия ғалымы аталған сөзтіркестерін ғылым кеңістігінде кеңінен қолданысқа енгізді.

Нидерландияның тарихшысы, философы Й. Хейзинганың 1919 жылы жарық көрген «Herfstij der middelleeuwen» («Ортағасырларлықтың күзі») атты еңбегінде күнделікті мәселені ғылыми тұрғыда кең зерттегені мәлім [18]. Еңбекте XIV-XV ғасырлардағы еуропалық өмір салты мен ойлаудың түрлерін жазып, оны терең ғылыми тұрғыда түсіндірген.

Й.Хейзенгердің белгілі бір кезеңнің күнделікті тарихын зерттеуі, сол дәуірге тән сананың зерттелуі нәтижесінде, ізін жалғастырушы француздық «Анналар» мектебінің өкілдері және басқа да елдердегі пікірлестері болды. Ол мектептің негізін салушылар Люсьен Февр («Un destin Martin Luther», 1928) мен Марк Блоктың («Routledge Revivals», «Короли-чудотворцы» 1924) еңбектері зор. Күнделіктілікті зерттеудің жалпы ғылыми жолдарымен жазылған жұмыстар әлеуметтанудың феноменологиясы саласында Э. Гуссерль, А. Шюц және т.б. және герменевтика Г. Гадамер, М. Хайдеггер және т.б. ғылым салаларына қатысты болды.

Альфред Шүцтің 1932-1959 жж. жазлған, зерттелген еңбектеріне қарағанда [19] «Күнделікті өмір» сөз тіркесі кеңінен ауқымды қолданылған. Зерттеу жұмысында бірнеше кеңістіктерге тоқталғанның өзінде де «Күнделікті өмір» қолданыстан түспеген.

Римнің ежелгі тарихын зерттеген ғалымдардың бірі Фрэнк Ричард Коуэлл. «Цицерон және Рим республикасы» атты еңбегінде [20] 1948 жылдан күнделікті, күнделіктік, күнделікті өмірді зерттеп, сөз тіркестерін кеңінен қолданды. Бұл еңбегі бірнеше рет жарық көрді. Екінші және үшінші басылымдарында күнделікті өмір туралы зерттеу жұмысы тереңдей түскен. Ал 1961 жылы «Everyday Life in the Ancient Rome» («Ежелгі Римдегі күнделікті өмір») [21] атты нақты тереңдетілген, айқын зерттеген ғылыми жұмысы әлемге таңылды. Күнделікті тарихты XX ғасырдың ортасына дейін және XX ортасында зерттеп, дәлелдеген Ф.Р. Коуэлл еуропа елдерінде тек әлеуметтану мен философия саласында ғана емес, тарих ғылымында да кең зерттеуге болатындығына көз жеткізді.

Еуропа ғалымдары жаңа тарих ғылымы «Күнделікті тарихқа» XX ғасырдың 60-жылдары назар аударып, қолдау тапты. Себебі, 1960 жылы жер бетінде халық саны 3 миллиардқа жетті. Қысқа уақыт ішінде 14 қана жылда жер бетінде халықтың саны жылдам өсіп, 1974 жылы 4 миллиардқа толды. Осы кезеңнен бастап тарихтың жаңа саласы өзінің даму серпілісі заңдылық болып қалғандай дами береді. Әр тұлғаның, топтағы, қоғамдағы, ауылдық өңірлер мен қалаларда адам саны өте жылдамдықпен өсіп, оларды тұрғын үйлермен, жұмыспен қамту, қоғамның дамуы жылдам үдеріспен дамуы, нарықтың заңдылықтары күнделікті өмір қалпын өзгертуі әлеуметтану мен демография, философия

мен мәдениеттану, өлкетану мен этнография ғылымдарының әдістемелік тұрғыдан күнделікті тарихты зерттеуді талап етті. Жаңа әдістемелер мен зерттеу мәселелері тарихты қайта зерттеуге, оны зерделеуге мүмкіндік берді.

Қорытындылай келгенде, күнделікті және күнделікті өмір сөз тіркестері біздің заманымызға дейінгі дәуірде қолданыла бастағаны, сол туралы ойлардың болғандығы анықталды. Олар нақты дерек көздері арқылы дәлелденіп отыр. Орта ғасырларда ғылыми терминдер мен сөз тіркестері ретінде пайдаланылмаса да мерзімді және күнделікті басылымдарда кеңінен қолданысқа түскендігі мәлімделді. Аустрия ғалымы Зигмунд Фрейдтің күнделікті өмір сөз тіркесін ғылыми айналымға енгізгендігі айқындалды. Біраз зерттеушілер ғалымның толық еңбегі төрт бөлімінің толық жарық көргеннен кейін 1904 жылдан бастауды жөн көреді. Ал осы зерттеу жұмысында 1901 жылдан алғашқы екі бөлімінің ғылыми журналға басылғаннан бастап есепке алынды. Себебі, «Psychiatrie und Neurologie» («Психиатрия және Неврология») журналының бірінші және екінші бөлімдері ғалымдар мен оқырмандардың ойына, түсінігіне күнделікті өмір мәселесін таныстырды. Күнделікті тарихтың дамуына, қалыптасуына тек тарих ғылымының өзі ғана емес, әлеуметтану, философия, мәдениеттану, психология ғылымдары қажетінше өз үлестерін қосқандығы белгілі болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Словарь русского языка в 4-х тт.* – М., 1983. Т. 3. С. 162.
2. *Русско-казахский словарь в 2-х тт.* Алма-Ата, 1981. Т.1. С. 72, 213, 537. Т.2. С. 93.; *Қазақша-орысша сөздік.* Алматы, «Дайк-пресс», 2001. 1008 б., 416-б.; *Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық.* 8-том. Алматы, «Арыс» баспасы, 2007. 742 б., 515-б.
3. *Oxford Russian Dictionary. Third edition.* Oxford university press. 2000. P. 1295.
4. Коуэлл Ф. *Древний Рим. Быт, религия, культура.* – М.: Центрполиграф. 2006. – 255 с. – С. 156.
5. *Словарь латинских крылатых слов.* – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Русский язык, 1999, – 784 с. – С. 23.
6. Сергеев Г.И. *От дибало до Жэньминь жибао: путь в 1200 лет.* М., 1989. С. 22-24.
7. Ли Динси. *Пресса Китая в условиях экономической реформы, 90-е годы XX века.* Санкт-Петербург, 1999. – 185 с. – С. 4.
8. // *The Daily Courant.* 1702. 11 March. <https://en.m.wikipedia.org>.
9. Haig Rober Louist. *The Gazetteer: 1735-1797: a study in the eighteenth-century English newspaper.* 1960.
10. *The Times Digital Archive 1785-2006 (Gale Cengage).* *The English Historical Review, Volume 128, Issue 533, August 2013, Pages 1037-1040.*
11. // *The Daily News (UK).* London, Wednesday, January 21, 1846. <https://en.m.wikipedia.org>.
12. *Большая российская энциклопедия: в 35 т., т. 7.* 2007. // Григорьев – Динамика, – 767 с., – С. 432.
13. Тендит К.Н. *История журналистики. Ч. 1: учеб. пособие / К.Н. Тендит, Н.В. Шелковникова.* – Комсомольск-на-Амуре: ФГБОУ ВПО «КуАГТУ», 2012. – 155 с. – С. 86.
14. Freud Sigmund. «Zur Psychopathologie des Alltagslebens» (Über Vergessen, Versprechen, Vergreifen, Aberglaube und Irrtum). // *Psychiatrie und Neurologie, Bd. 10, 1901. Heft 1, 1-32, Heft 2, 95-143.*
15. Freud Sigmund. «Zur Psychopathologie des Alltagslebens» (Über Vergessen, Versprechen, Vergreifen, Aberglaube und Irrtum). Berlin: Karger. 1904.
16. Freud Sigmund. *The Psychopathology of Everyday life. Volume VI (1901). The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud.* London: The Hogarth press and The Institute of Psycho-Analyses. 1960. 292 p.
17. Фрейд З. *Психопатология обыденной жизни.* – М.: Азбука классика, 2005. – 224 с.
18. Хейзинга Й. *Осень средневековья // Соч. в 3-х тт. Т.1.* М.: Издательская группа «Прогресс» - «Культура», 1995. – 416 с.
19. Schutz A., Luckmann T. *Structures of the Life-world. Valuome 1., Northwestern University Press,* 1973, P. 335.
20. Cowell F. *Cicero and the Roman Republic.* Chanticleer Press, 1948. P. 306.
21. Cowell F. *Everyday Life in the Ancient Rome.* Batsford Books Ltd. 1961. P. 207.

References:

1. *Russian Language Dictionary in the 4th tt.* - MOSCOW, 1983. VOL. 3. P. 162.
2. *Russian-Kazakh word in the 2nd tt.* Alma-Ata, 1981. T. 1. P. 72, 213, 537. T. 2. p. 93.; *Kazakh-Russian dictionary.* Almaty, "Dyk-Press", 2001. p. 1008, P. 416; *Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 8.* Almaty, arys publishing house, 2007. p. 742, P.515.
3. *Oxford Russian Dictionary. Third edition.* Oxford university press. 2000. P. 1295.
4. Cowell F. *Drevny Roman. Bat, religion, culture.* - Moscow: Centrepoligraph. 2006. - 255 P – - P. 156.
5. *Dictionary of Latin winged words.* - 4-e nodded., ISPR. and the ball. Moscow: Russkiy yazyk publ., 1999, 784 P – - P. 23.
6. Sergeev G. I. *from Dibao to Zhenmin zhibao: the way to 1200 years.* MOSCOW, 1989. PP. 22-24.
7. Li Dinsi. *China Press under the economic reform of the 90s of the XX century.* St. Petersburg, 1999 – - 185 P. - P. 4.
8. // *The Daily Courant.* 1702. 11 March. <https://en.m.wikipedia.org>.
9. Haig Rober Louist. *The Gazetteer: 1735-1797: a study in the eighteenth-century English newspaper.* 1960.
10. *The Times Digital Archive 1785-2006 (Gale Cengage).* *The English Historical Review, Volume 128, Issue 533, August 2013, Pages 1037-1040.*
11. // *The Daily News (UK).* London, Wednesday, January 21, 1846. <https://en.m.wikipedia.org>.
12. *Bolshaya Rossiyskaya encyclopedia: in 35 Vol., Vol. 7.* 2007. // *Grigoriev-Dynamika,* - 767 P., – P.432.
13. Tendit K. N. *history of journalism. Ch. 1: ucheb. "I don't know," he said.* - Komsomolsk-on-Amur: FGBOU VPO "Kiagtu", 2012. – 155 P. – P. 86.
14. Freud Sigmund. «Zur Psychopathologie des Alltagslebens» (Über Vergessen, Versprechen, Vergreifen, Aberglaube und Irrtum). // *Psychiatrie und Neurologie, Bd. 10, 1901. Heft 1, 1-32, Heft 2, 95-143.*
15. Freud Sigmund. «Zur Psychopathologie des Alltagslebens» (Über Vergessen, Versprechen, Vergreifen, Aberglaube und Irrtum). Berlin: Karger. 1904.
16. Freud Sigmund. *The Psychopathology of Everyday life. Volume VI (1901). The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud.* London: The Hogarth press and The Institute of Psycho-Analyses. 1960. 292 p.
17. Freud Z. *Psychopathology of ordinary life.* Moscow: Azbuka classics, 2005 – - 224 P.
18. Heizinga Y. *Osenyi srednevekoviya / / Soch. in the 3rd tt. Vol.1.* Moscow: Izdatelskaya group "Progress" - "culture", 1995. – 416 P.
19. Schutz A., Luckmann T. *Structures of the Life-world. Valuome 1., Northwestern University Press,* 1973, P. 335.
20. Cowell F. *Cicero and the Roman Republic.* Chanticleer Press, 1948. P. 306.
21. Cowell F. *Everyday Life in the Ancient Rome.* Batsford Books Ltd. 1961. P. 207.

УДК: 303.01

МРНТИ: 19.01.80

Э.Е. Ибраева¹

¹Ph.D, журналистика және саясаттану факультеті телерадио және қоғаммен байланыс кафедрасының доценті м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ ЖАНҰЗАҚ ЖӘНІБЕКОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ АВТОРЛЫҚ ЖӘНЕ БҮРКЕНШІК ЕСІМНІҢ БЕРІЛУІ

Аңдатпа

Мақалада ХХ ғасырдың алғашқы жартысында қалыптасқан қазақ интеллигенциясының өкілі, дарынды публицист, қоғам қайраткері Жанұзақ Жәнібековтің өз еңбектерінде авторлық аты-жөнінің берілуі мен бүркеншік есімі қарастырылды.

Зерттеу жұмысы барасында 1908 жылы Қазан қаласында жарық көрген «Айна» және «Жұмбақтар мен мақалдар» жинағы мен 1909 жылы шыққан «Балалар бәдуәмі» еңбегінің авторы Жанұзақ Жәнібеков екені ғылыми тұрғыда дәлелденді.

Аталған кітаптардың мұқабасындағы «Жәнібеков» және «Ғ.Жәнібеков» есімдерінің Жанұзақ Әлжанұлы Жәнібековке тиесілі екеніне бұлтартпас ғылыми айғақтар келтірілді.

Сонымен бірге, «Қазақ» газетінің 1918 жылғы 262-санында жарық көрген «Аттан, Алаш азаматы!» атты мақала соңында берілген «Ж.Ж.» бүркеншік есімінің иесі Жанұзақ Жәнібеков екені нақты ғылыми деректер арқылы зерттеліп, зерделенді және ғылыми тұжырымға қол жеткізілді.

Кілт сөздер: алаш, алаш мұрасы, бүркеншік есім, публицист, Жанұзақ Жәнібеков, алаш қайраткері

E.E. Ibrayeva¹

¹Ph.D, Assistant Professor of the Department of Teleradio and Public Relations of the Faculty of Journalism and Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

AUTHOR'S NAME AND PSEUDONYM IN ALASH ACTIVIST ZHANUZAK ZHANIBEKOV'S WORKS

Abstract

the paper discusses the pseudonym and author's name of a representative of the Kazakh intelligentsia from the first half of the twentieth century, a talented publicist and public figure Zhanuzak Zhanibekov. The study revealed that Zhanuzak Zhanibekov is the author of "Balalar baduami" published in 1909 as well as the collection "Aina" and "Zhumbaktar men makaldar" published in Kazan in 1908. Scientific evidence provided in the paper proves that the names on the cover of the books "Zhanibekov" and "G. Zhanibekov" belong to Zhanuzak Alzhanuly Zhanibekov. It is studied that the owner of the pseudonym at the end of the article "Attan, Alash azamaty" published in the newspaper "Kazakh" No. 262 from 1918 is also Zhanuzak Zhanibekov.

Key words: alash, alash heritage, pseudonym, publicist, Zhanuzak Zhanibekov, alash activist

Э.Е. Ибраева¹

¹Ph.D, и.о.доцента кафедры телерадио и связь с общественностью факультета журналистики и политологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

АВТОРСКОЕ ИМЯ И ПСЕВДОНИМ В ТРУДАХ ЖАНУЗАК ЖАНИБЕКОВА

Аннотация

В статье рассматриваются псевдоним и авторское имя представителя казахской интеллигенции первой половины XX века, талантливого публициста и общественного деятеля Жанузак Жанибекова. В ходе исследования было доказано, что автором труда «Балалар бәдуәмі» изданного в 1909 году, а также сборника «Айна» и «Жұмбақтар мен мақалдар» опубликованных в Казани в 1908 году является Жанузак Жанибеков. Приведены научные доказательства того, что имена на обложке книг "Жанибекова" и "Ғ. Жанибекова" принадлежат Жанузак Альжановичу Жанибекову. Кроме того,

изучено, что обладателем псевдонима в конце статьи "Аттан, Алаш азаматы" опубликованной газете "Қазақ" № 262 от 1918 года является Жанұзақ Жәнібеков.

Ключевые слова: алаш, наследие алаш, псевдоним, публицист, Жанұзақ Жәнібеков, алашординец

XXI ғасырдың басында қалыптасқан қазақ зиялыларының бірі, алаш қайраткері, «Қазақ» газетіне Ә.Бөкейханов пен М.Дулатовтан кейін редакторлық еткен қарымды қаламгер Жәнібеков Жанұзақ Әлжанұлы (1889-1937) публицистикаға ерте ден қойған тарихи тұлға.

Жанұзақ Әлжанұлы патшалы Ресей қарамағындағы қазақ халқының жай-күйін тереңнен ұғынып, тәуелсіздік пен өркениетке бастайтын дара жол ретінде оқу-білімді насихаттаудан әсте шаршаған жоқ.

Публицист өзінің «Айна» атты ағартушылық бағыттағы алғашқы жинағын 18 жасында жазып шықты.

Ж.Жәнібековтің оқу-ағартушылық бағыттағы «Айна» [1] кітабы 1908 жылы Қазан қаласындағы «Шәраф» баспасынан басылып шықты. Жинақтың көлемі – 28 бет.

Кітаптың мұқабасында: «Авторы: Жәнібеков, бастырушы: Ниязмұхамед Сүлейменов» деп көрсетілген яғни еңбек авторының есімі көрсетілмей, тегі ғана жазылған. (1-суретті қараңыз).

«Айна» кітабының авторы Жанұзақ Әлжанұлы Жәнібеков екені ғылыми тұрғыдан дәлелдеуді қажет етіп тұрғаны сөзсіз.

Алаш кезеңінің мұралары бізге араб жазуымен жеткені белгілі. Жинақты төте жазудан кириллицаға аудару барысында мұқабада автор ретінде көрсетілген «Жәнібековтің» «Жанұзақ Әлжанұлы Жәнібеков» екеніне ғылыми тұрғыда көз жеткіздік.

«Айна» кітабының «Сөз басы» деп аталатын кіріспесін оқып көрелік:

«Ай бауырлар!

Бұл заманымызда малы болғандар малыменен, оқуы болғандар сөз қаламыменен өз жұртының кемшіліктерін көріп, жұртына қызмет қылып жатыр.

Ноғай бауырларымыздың оқыған молдалары, өнерлі білгіштері әртүрлі кітаптар, трактаттар, газеттер, журналдар жазып, өздерінің араларына таратып жатыр. Ноғай бауырларымыз мешіт, медресе салуға, бір-біріне уағыз, насихат айтуды адамшылықтан санайды.

Осы соңғы жылдарда біздің сахара қазақ жұртының молдалары, заманаша оқыған шәкірттер де қолдарына қалам ұстап әртүрлі трактаттар жазып жатыр.

Мен де пайғамбардың «Дін насихат» деген хадис шәрифін көріп, алаш азаматы деп аталған бауырларыма білгенімше насихаттар жазайын деп қаламымды қолыма алдым, Алла сәтін берсін.

1907 жыл, 9 ноябрь орта жүз қазағынан Қызылжар шаһарында тұрушы **Жанұзақ Әлжанұлы Жәнібеков**» (астын сызған – мен Э.И.).

Міне, «Айна» кітабының авторы Жанұзақ Жәнібеков екені ғылыми деректер арқылы дәлелденді.

Алғашқы публицистикалық еңбегінде: «Балаларыңызды келешек заман үшін үйретіңіздер. Осы заманымыз – келешек заманның айнасы. Келешек заман үшін нелер керегін осы күннен аңғарып қойыңыздар», – деп оқу-білімнің шексіз мүмкіндігін насихаттаған қаламгер 1909 жылы өзінің екінші жинағын жарыққа шығарды.

1909 Қазан қаласында басылып шыққан публицистің екінші жинағы – «Балалар бәдуәмі» [2] деп аталады. Жинақтың көлемі - 24 бет.

«Балалар бәдуәмі» жинағының мұқабасында:

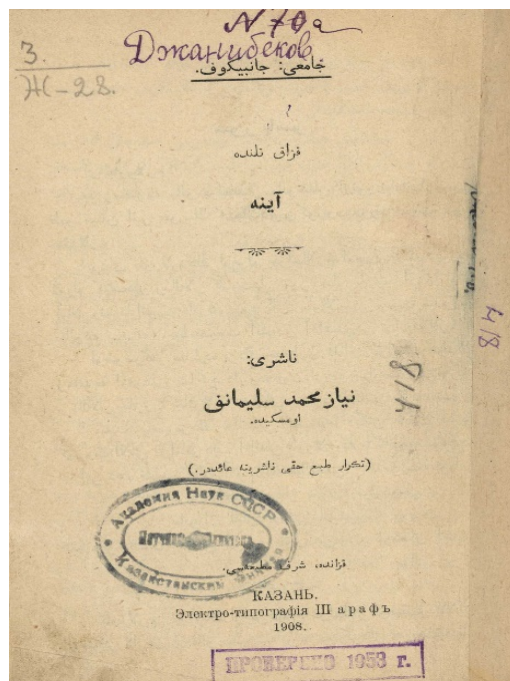
«Қазақ балалары үшін құрастырылды

Шығарма:

Ғ. Жәнібеков

Қазақ балалары үшін тәртіп етілді» – деген тарихи деректер бар.

Мұқабада автор ретінде көрсетілген Ғ.Жәнібековтің – Жанұзақ Әлжанұлы Жәнібеков екеніне мынадай ғылыми айғақтар ұсынылады:

Сурет - 1. Ж.Жәнібековтің 1908 жылы жарық көрген "Айна" кітабының мұқабасы

– Біріншіден, Жанұзақ Жәнібеков 1913 жылы «Қазақ» газетінің 26-санында жарық көрген «Османлы түріктері» [3] атты мақаласының соңына «Ғ.Ж.А.Жәнібеков» деп қол қойған.

– Екіншіден, Жанұзақ Жәнібеков өзінің «Айна» кітабының «Оқу шері» бөлімінде өзі жайлы мынадай деректерді жазып өтеді:

«1907, 3 декабрь

Имза: қой жылы, 3 қаңтар

Қазақ талабесінен Ғұмар әфенди Жанұзақ бин Әлжан ибн Жәнібек Қаракесегі»

– Үшіншіден, автордың жазу емлесі мен сөз мәнеріндегі ортақ үйлесім.

– Төртіншіден, екі жинақтағы идея өзегі мен шығармашылық мұраттың тұтастығы.

1909 жылы жарық көрген «Балалар бәдуәмі» 1908 жылы жарық көрген «Айна» кітабының заңды жалғасы іспетті. Автордың екінші жинағы бірінші жинағының ой жалғасы екені – қос кітаптағы ой тұтастығынан дәлел. Сөздерді қолдану ерекшелігіндегі үйлесімге де көптеген мысалдар келтіру болады.

Мәселен «Балалар бәдуәміндегі»:

Әй, шәкірт бала, тағы да біраз сөз айтайын ба?

Сендей жан бар ма бақытты?

Жаратпады жай тақты,

Періштенің қанаты

Басқан жерің, бәдуәм.

Білімде пайда мол екен,

Ол бір тура жол екен,

Жұмақ жолы жүргенің

Аяндай бер, бәдуәм.

немесе:

Періштенің қанаты

Басып тұрған жеріңіз.

Білім дария, балалар,

Ішіп содан қаныңыз.

Кітаптарға көз салып,

Дініңізді таныңыз,

Осы шумақтардағы:

«Періштенің қанаты,

Басқан жерің, бәдуәм», –

немесе:

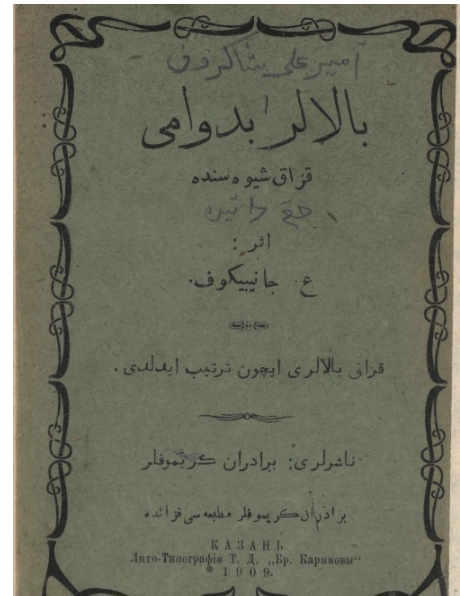
Періштенің қанаты

Басып тұрған жеріңіз, –

деген сөздерге назар аударған абзал. Басқан жері неліктен періштенің қанаты?! Автордың бұл ойын ұғыну үшін «Айна» кітабына оралу абзал;

«Айна» кітабының «Оқу-білім» бөлімінде автор – Жанұзақ Әлжанұлы пайғамбарымыздың (с.ғ.с) он екі хадис шәрифін келтіргенін есімізге түсірелік.

Бұл

Сурет - 2. Ж.Жәнібековтің 1909 жылы жарық көрген "Балалар бәдуәмі" жинағының мұқабасы

– білімнің артықшылығы хақында келген хадис шәрифтер. Осы он екі хадис шәрифтің екіншісін оқып көрелік:

قال رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم (من سلك طريقاً يطلب فيه علماسلك الله به طريقاً الى الجنة) رواه مسلم .

Мағынасы: оқу оқушылардан риза болып періште де қанаттарын тосар.

Міне, «Балалар бәдуәмі» жинағындағы автор ойы – «Айнадағы» пайғамбарымыздың (с.ғ.с) хадис шәрифінен бастау алады.

Тағы бір мысал:

Надан бол деп айтпаған
Расулуллах, бәдуәм.
Құдайдан ұял, қазақ,
Айтқан тілді ал, қазақ!
Білім жолына ұста!
Малдарыңды, бәдуәм, –

«Балалар бәдуәмі» кітабының осы шумағының айтар ойы мен «Айна» кітабының мына бір жолдарындағы шығармашылық идеяның ортақ екені даусыз:

«Пайғамбарымыз (с.ғ.с) «оқу үйрену әр мұсылманға парыз», – депті, тағы да, «оқуды Қытайда болса да ізденіз», – депті. Түсіндіре айтсам – ... қанша ақшалар ұстасаңыз да оқуды үйреніңіздер деген сөз болады».

Мына бір шумаққа да көз салайық:

Жол басшымыз көп айтқан:
Көп уайым жеп айтқан.
«Надан болма» деп айтқан, –

«Балалар бәдуәміндегі» бұл шумақта автор «Жол басшымыз» деп пайғамбарымызды (с.ғ.с) атап тұрғанына ешкімнің таласы болмаса керек. Себебі, публицист «Айнада» пайғамбарымызды (с.ғ.с) бірнеше рет жол басшы деп келтіреді.

Сонымен, «Балалар бәдуәмі» жинағының авторы – «Ғ.Жәнібеков» - тің – Жанұзақ Әлжанұлы Жәнібеков екені еш талас тудырмайды.

Публицистің 1908 жылы жарық көрген «Жұмбақ пен мақалдар» [4] атты еңбегінде де мынадай деректер бар. Жинақтың мұқабасында:

«Құрастырушы: Ғ.Жәнібеков

Бастырушы: Н.Сүлейменов», – деп көрсетілген.

Бұл кітапқа Ж.Әлжанұлы ел аузындағы жұмбақ айтысының үлгілері мен мақал-мәтелдерді жинақтап, топтастырған. Қазан қаласындағы «Шәраф» баспасынан басылып шыққан жинақтың көлемі – 25 бет.

Жинақтың соңғы бетінде «Құрастырушы тарапынан бір-екі сөз» деген тақырыппен автордың сөзі берілген. Және сөз соңында:

«Орта жүз қазағынан Ақмолинск областына қараушы Петропавл (Қызылжар) шаһарында тұрушы Ғұмар эфенди Жанұзақ Әлжанұлы Жәнібеков. 25 декабрь, 1908 жыл» деп қол қойыпты.

Екі жинағының мұқабасында да «Ғ.Жәнібеков» деп берілген автордың біздің зерттеу нысанымыз – Жанұзақ Әлжанұлы Жәнібеков екенін қайталаудың өзі артық.

Ж.Жәнібеков өз бас редактор ретінде қол қойған «Қазақ» газетінің 1918 жылғы 262-санында (1918, 30 шілде) «Аттан,

Сурет - 3. Ж.Жәнібековтің 1908 жылы жарық көрген "Жұмбақтар мен мақалдар" жинағының мұқабасы

Алаш азаматы!» [5] атты мақаласын жариялайды. Мақала соңына автор «Ж.Ж» деп қол қойған.

Бұл бүркеншік есім Жанұзақ Жәнібековке тиесілі.

Себебі:

– Біріншіден, өзіне сеніп тапсырылған газетке бас мақаланы бас редактордың дайындауы заңды.

– Екіншіден, бұл мақаладағы автордың «Ау, Алаш! Сен кім? Сен жауынгер түріктің орнын басып қалған үлкен ұлысың, бабаларың ат үстінде жүріп, қылышпен өздерін дүниенің жартысына ие қылған, Стамбұлды алған, Карпат тауларының қалың қамалын бұзған», – деген сөздері мен Ж.Жәнібековтің «Османлы түріктері» мақаласындағы: «Газетімізде әңгімелері жазылып жатқан осы түріктер біздің нағыз бауырларымыз болады. Олардың бабалары Түркістандағы Ыстық көл маңайынан баяғы жаугершілік заманда ауып, күннің батысына бет алып кетіп, неше белден асып, неше елдерді басып, ең соңында осы күнгі Түркия патшалығы дейтін зор патшалық жасап, санатқа қосылып, заманында аузынан от шашқан айбарлы патша болып...» дегендегі ой үндестік көзге «тайға таңба басқандай» көрінеді.

Сондай-ақ, «Ер түріктің ер жүректі ұлдары, сілкін, қуан, ат-тұрманыңды даярлап атқа мін, жауға аттан!

...Ортақ жау – большевикке қарсы жорыққа аттану кеудесіне жаны, денесінде бабалары түріктің титтей қаны болған Алаш азаматына парыз», – деген рухты ойлары оның «Түркияның ішкі істері» мақаласындағы: «Өткен жыл декабрь айында «Осман сұлтанның жеке патша болғанын еске түсіру» деген мейрамдары болып өтті. Сол мейрамда түріктер өздерінің түрік, ұлы түрік екендіктерін біліп, баяғы замандарда ат жалында жүріп қаһармандықпен атағы шыққан қаңлы руы қайсы елінен шыққан бабаларын еске түсірді», – деген түркілік рухта жазылған сөйлемдерімен толық үндесіп тұрғанын көреміз.

«Ж.Ж» бүркеншік есімінің иесі Жанұзақ Жәнібеков екеніне ғалым Қ.Атабаев өзінің төмендегідей ғылыми пайымдауларын ұсынды:

«Жинақты құрастырушылар («Қазақ» [6] жинағы. – Э.И.) Ж.Ж.-ны жинақтағы «Бүркеншік есімдер көрсеткішіне» енгізбей, «Ашылмаған бүркеншік аттар» тізіміне қосқанымен, оның Жанұзақ Жәнібековтің бүркеншік аты екендігі анық. Олай дейтініміз, біріншіден, «Қазақ» авторларының ішінде аты да фамилиясы да «Ж» әрпінен басталатын басқа адам жоқ, екіншіден, газеттің бұрынғы редакторлары өздерінің мақалаларының соңында көбіне А.Б., М.Д. деп қол қойған, демек Жанұзақ Жәнібековтің соларға еліктеуі әбден мүмкін, үшіншіден, жинақтағы «Есімдер көрсеткішінде» бұл мақала Жанұзақ Жәнібековтің мақаласы ретінде берілген [7].

«Ж.Ж» деген бүркеншік есіммен қол қойған автордың Жанұзақ Жәнібеков екеніне бұдан артық дәйек болмас.

Алаш қайраткерлерінің бірі Жанұзақ Әлжанұлы Жәнібековтің мұралары бүгінгі таңда толық зерттеу жүзін көрген жоқ. Публицистің бізге қалдырған еңбектері осы жолдардың авторы тарапынан қал-қадірінше зерттеліп келеді. Бүгінгі күнге дейін зерттеліп, зерделенген еңбектерде Ж.Жәнібековтің автор ретінде аты-жөнінің берілуі қазірге осы деңгейде зерттеліп отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жәнібеков. Айна. – Қазан: Шәраф, 1908. – 28 б.
2. Жәнібеков Г. Балалар бәдүәмі. – Қазан: Бр.Каримовы, 1909. – 24 б.
3. Жәнібеков Г.Ж.А. Османлы түріктері // Қазақ. – 1913. – №26.
4. Жәнібеков Г. Жұмбақ пен мақалдар. – Қазан: Шәраф, 1909. – 25 б.
5. Жәнібеков Ж. Аттан, Алаш азаматы! // Қазақ. – 1918. – №262.
6. Қазақ / құрастырушылар: Ү.Субханбердина, С.Дәуітов, Қ.Сахов. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1998. – 560 б.
7. Атабаев Қ. Қазақ баспасөзі. – Алматы: Қазақ университеті, 2000. – 358 б.

References:

1. Zhanibekov. Mirror. - October: Sharaf, 1908. - 28 p.
2. Zhanibekov G. children's everyday life. - October: Br.Karimov, 1909. - 24 p.
3. Zhanibekov G. zh. a. Ottoman Turks // Kazakh. – 1913. – №26.
4. Zhanibekov G. riddles and proverbs. - October: Sharaf, 1909. - 25 p.
5. Zhanibekov zh. азаматы, citizen of Alash! // Kazakh. – 1918. – №262.

6. *Kazakh / compilers: U. Subhanberdina, S. Dautov, K. Sakhov. - Almaty: main editorial office of the Kazakh encyclopedia, 1998. - 560 P.*

7. *Atabaev K. Kazakh press. - Almaty: Kazakh University, 2000. - 358 P.*

УДК: 93.323

МРНТИ 03

Жаркынбаева Р.С.¹, Абдирайымова А.С.²

¹доктор исторических наук, профессор. КазНУ им. аль-Фараби.

Казахстан, Алматы. e-mail: r_seidali@mail.ru

²кандидат исторических наук, доцент. КазАТК им М.Тынышпаева.

Казахстан, Алматы. e-mail: ard_69@mail.ru

ГЕНДЕРНЫЕ АСПЕКТЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ В РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ НАЧАЛА XXI в.

Аннотация

Процесс серьезного переосмысления гендерной истории Великой Отечественной войны, привел к тому, что за последние двадцать лет в российской историографии появилось значительное количество трудов, в той или иной степени рассматривающие изменения гендерного порядка в предвоенный и военный периоды. В статье представлен анализ современного этапа российской историографии гендерной истории Великой Отечественной войны. Рассматриваются труды, вышедшие в 2000-е годы, посвященные советским практикам гендерного мифотворчества и изменениям гендерного порядка страны, феномену массовой мобилизации женщин и малоизученным проблемам, связанным с бытовыми условиями, особенностями поведенческой психологии и взаимоотношений между военнослужащими мужчинами и женщинами.

Ключевые слова: историография, Великая Отечественная война, мобилизация, гендерные исследования, социальная политика, трудовой вклад женщин, женские судьбы.

Жаркынбаева Р.С.¹, Абдирайымова А.С.²

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ.

Қазақстан, Алматы. e-mail: r_seidali@mail.ru

²тарих ғылымдарының кандидаты, доцент. М.Тынышбаев атындағы ҚазККА.

Қазақстан, Алматы. e-mail: ard_69@mail.ru

XXI ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ РЕСЕЙ ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫНЫҢ ГЕНДЕРЛІК АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Ұлы Отан соғысының гендерлік тарихын жан-жақты қайта қарастыру үдерісі соңғы жиырма жыл ішінде Ресей тарихнамасында белгілі бір дәрежеде соғысқа дейінгі және соғыс кезеңдеріндегі гендерлік тәртіптің өзгеруін қарастыратын көптеген еңбектердің пайда болуына әкелді. Мақалада Ұлы Отан соғысының гендерлік тарихының ресей тарихнамасының заманауи кезеңіндегі сараптамасы қарастырылған. 2000-шы жылдарда жарық көрген кеңестік гендерлік мифтік шығармашылық тәжірибелеріне және елдегі гендерлік тәртібінің өзгеруіне, әйелдердің жаппай жұмылдыру құбылысына және тұрмыстық жағдайларға байланысты аз зерттелген мәселелерге, мінез-құлық психологиясының ерекшеліктеріне және әскери қызметтегі еркектер мен әйелдер туралы еңбектер қарастырылған.

Кілт (түйін) сөздер: тарихнама, Ұлы Отан соғысы, жұмылдыру, гендерлік зерттеулер, әлеуметтік саясат, әйелдердің еңбек үлесі, әйелдер тағдыры.

Zharkynbayeva R.S.¹, Abdiraiymova A.S.²

*¹Doctor of Historical science, Professor. Kazakh National University named after al-Farabi.
Kazakhstan, Almaty. e-mail: r_seidali@mail.ru*

*²Candidate of historical science, Associate Professor. Kazakh Academy of Transport and Communications
named after M.Tynyshpayev, Kazakhstan,
Almaty. e-mail: ard_69@mail.ru*

GENDER ASPECTS OF THE GREAT PATRIOTIC WAR IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

Abstract

The process of a serious rethinking of the gender history of the Great Patriotic War has led to the fact that over the past twenty years a significant number of works have appeared in Russian historiography, to one degree or another which considering changes in the gender order in the pre-war and war periods. The article presents an analysis of the current stage of Russian historiography of the gender history of the Great Patriotic War. The article considers the works published in the 2000s, devoted to the Soviet practices of gender mythmaking and changes in the country's gender order, the phenomenon of mass mobilization of women and little-studied problems related to living conditions, behavioral psychology and relationships between military men and women.

Key words: historiography, the Great Patriotic War, mobilization, gender studies, social policy, labor contribution of women, women's fate

С начала 1990-х годов в постсоветских государствах начинают активно развиваться женские и гендерные исследования. Издаются многочисленные статьи, монографии, защищаются диссертации, проводятся многочисленные конференции и круглые столы, посвященные современной социально-политической и экономической ситуации с учетом гендерного фактора.

В России женские и гендерные исследования являются одними из динамично развивающихся отраслей исторического знания. Значительный вклад в становление, развитие и распространение гендерных исследований в постсоветском пространстве внесла Н.Л. Пушкарева. Отличие женской истории от гендерной четко разграничила Н.Л. Пушкарева: «Гендерная методология помогает преодолеть узость отдельных самостоятельных «историй» – историй женщин, мужчин, – поскольку функция ее не комплементарная (дополнительная), не компенсирующая (нехватку чего-либо), не пересматривающая (старые представления, старые подходы: все это были функции феминологии), а именно синтезирующая» [1, с. 40].

Накопленные за годы успешной исследовательской деятельности многочисленные труды Н.Л. Пушкаревой стали сами предметом историографического анализа, помимо практически всех исследований по женской и гендерной истории, специальных статей [2].

Ч. Чаттерджи и К. Петроне выделяют то, что Н.Л. Пушкарева неоднократно подчеркивала, что невозможно заниматься гендерными исследованиями в отрыве от женской истории, так как обе дисциплины являются феминистскими проектами. Авторы отмечают, что без постмодернистских гендерных теорий было бы невозможно установление категории женской субъектности, построения истории женской личности и организационного успеха феминистских движений. В конечном счете широкими целями гендерной теории и большинства ее сторонников является расширение сферы феминистской политики, ускорение проникновения результатов исследований женской истории в общественную память и сознание, а также создание новой, более содержательной, социальной эпистемологии [3, с. 80].

В аналитических обзорах О.В. Большаковой раскрываются новые тенденции в зарубежной историографии России, связанные с гендерной проблематикой, в том числе и вопросы, связанные с «новой маскулинностью» начала XX в. и войной [4]. В монографии «Поверх барьеров: Американская русистика после холодной войны» рассматриваются изменения, произошедшие в американской историографии России после распада СССР. Анализируя основные методологические подходы и новые направления в изучении истории России и СССР, автор считает, что современная западная историография России немыслима без гендерных исследований, которые аккумулируют в себе практически все методологические инновации, представленные в сегодняшней исторической науке.

Признавая и то, что встречаются случаи, когда политкорректная «женская» или «гендерная» тематика присутствует вполне формально. Анализируя ряд работ, посвященные гендерной истории страны в разные периоды, автор при этом считает, что в мировой историографии гендерные исследования как особая дисциплина явно выходят из моды. Возможно, историки пойдут другими путями, что позволит им обойти дуализм гендерного анализа либо же рассматривать его исторически, в рамках господствовавшей в конкретные исторические периоды дуалистической картины мира, в котором главенствовал мужчина, а женщина являлась его противоположностью и необходимым дополнением [5].

Специфике советского гендерного порядка посвящены исследования О.В. Рябова, О.А. Хасбулатовой, О.В. Ворониной, Е. Здравомысловой, А. Темкиной. В частности, модификации гендерных ролей уделяет внимание в своих работах О.В. Рябов. Во время войны, как считает автор, гендерные роли были модифицированы в традиционную диаду мужчина – воин и защитник, женщина-мать – страдающее существо. Символ матушки Руси широко использовался в патриотической пропаганде 1941–1945 гг. [6, с.39].

В статьях О.А. Хасбулатовой исследуются советские практики гендерного мифотворчества [7], гендерный анализ социальной политики СССР в годы Великой Отечественной войны в области профессиональной занятости женщин, семейной политики, образования, политики в сфере управления. Автор считает, что государственная социальная политика в СССР отличалась гендерным практицизмом [8]. По утверждению О.А. Хасбулатовой, в целом по СССР, к 1940-м гг. в общественном сознании прочно закрепился миф о «правильном поведении» советской женщины: ударный труд на общественном производстве, материнство, домашнее хозяйство. Партия заявила, что женский вопрос в СССР решен. Именно с этого периода советская женщина стала заложницей «неустанного внимания и заботы со стороны государства». Ее жизненный путь и формы самореализации четко регламентировались партийными решениями, а идеологическая машина умело выдавала это «принуждение к счастью» за равноправие полов [7, с.54].

О.В. Воронина, рассматривая гендерную культуру России, отмечает что в СССР возник специфический тип традиционной гендерной системы – советский патриархат, при котором основным механизмом дискриминации женщин являлись не мужчины как группа, а государство [9, с. 42].

Особо следует выделить исследования Е. Здравомысловой и А. Темкиной. В период сталинизма, как считают авторы, при помощи механизмов репрессий, жесткого контроля в сочетании с политикой социальных гарантий стабилизировался патримониальный этакратический контракт «работающая мать» [10, с.117]. Идеология, институты и практики советского гендерного порядка и основной гендерный контракт "работающая мать", согласно исследованиям А. Темкиной и А. Роткирх, сложились в 30-е годы XX в. Постреволюционные попытки решения "женского вопроса" путем вовлечения женщин в общественное производство, предопределения роли домашнего хозяйства, трансформации институтов брака и материнства привели к разрушению традиционной патриархатной семьи. Советская женщина работала полный рабочий день, осуществляла воспитание детей, частично разделяя его с государственными институтами и родственниками (иногда и с наемными работниками), и организацию быта. Иногда такая модель называется "тройной нагрузкой" [11, с.6].

Можно отметить то, что позиции данных авторов сходятся в том аспекте, что государство являлось главным субъектом формирования советского гендерного порядка.

Опыт прохождения военной службы женщинами нашел широкое освещение в российской исторической науке. Особо стоит выделить работы Ю.Н. Ивановой [12], Е.С. Сенявской [13]. Иванова Ю.Н. рассматривает участие женщин России и СССР в войнах XIX – XX веков. На основе привлечения большого круга рассекреченных архивных документов, в частности приказов Народного комиссара обороны СССР, воссоздает картину участия советских женщин в Великой Отечественной войне, особенности привлечения и масштабы мобилизации женщин. Ценным является и включение целого комплекса документов, большинство из которых относится к исследуемому периоду, позволяющие проиллюстрировать затрагиваемые в монографии события.

Новаторство работ Е.С. Сенявской, внесшей большой вклад в развитие военной исторической антропологии, заключается в исследовании ранее малоизученных проблем, связанных с бытовыми условиями, особенностями поведенческой психологии и взаимоотношений между военнослужащими мужчинами и женщинами. В этом плане следует отметить выход ежегодника «Военно-историческая антропология», первое коллективное издание которого вышло в свет в 2002 году. Проблема «человек и война» рассматривалась в нем как междисциплинарная проблема, требующая системного подхода

на стыке наук - истории, психологии, социологии, культурологии и «впервые ставится вопрос о необходимости осмысления «человеческого измерения» войны в рамках новой отрасли исторической науки - военно-исторической антропологии»[14].

Проблемам привлечения и адаптации женщин в вооруженные силы СССР посвящен также ряд диссертационных исследований. В частности, З.П. Батуриной «Исторический опыт привлечения женщин на военную службу в отечественные Вооруженные Силы в XX веке» (2004 г.), Н.В. Барсуковой «Женщины в вооруженных силах СССР в годы Великой Отечественной войны 1941-1945гг. (по материалам Красноярского края)» (2005 г.), Н.Н. Пожидаевой «Женщины Курской области в вооруженных силах Советского Союза и в добровольческих военных формированиях в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.)» (2007 г.), В.И. Петраковой «Женские стрелковые формирования в СССР в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.)» (2013 г.) и др. Специфика службы женщин в армии с позиций гендерного подхода рассмотрены в диссертационном исследовании Н.В. Барсуковой. Автором отмечается целесообразность гендерного подхода, предполагающего анализ гендерных отношений в советском обществе в 1930-1940-е годы и их влияние на феминизацию армии и характер взаимоотношений между мужчинами и женщинами в воинских коллективах. Н.В. Барсукова подчеркивает то, что женщины на фронте столкнулись с проблемами, связанными с личностным взаимодействием между военнослужащими обоего пола, негативному отношению мужчин к военной службе женщин и сексуальными домогательствами [15, с.20]. Интересную точку зрения о специфике службы женщин на войне высказала Н.Н. Пожидаева: «Женщины, служившие в мужском коллективе, одновременно испытывали значительные трудности и сами создавали их для окружающих. В присутствии мужчин они не могли свободно удовлетворять свои естественные потребности, подвергались сексуальному домогательству и провоцировали их. Все это способствовало формированию временной фронтовой субкультуры, особенностью которой было обострение грани «мужчина-женщина» в период затишья на фронтах и ее фактическое стирание в боевой обстановке» [16, с.23].

Другая точка зрения представлена В.И. Петраковой, согласно которой в отношении проблем военной истории гендерный подход не может широко применяться вследствие того, что гендерные различия, определяющие социокультурный пол в мирное время, в экстремальных условиях неизбежно стираются, выдвигая на первый план многогранную проблему «человек и война». Вместе с тем, автор признает, что данный подход дает возможность затронуть различные аспекты истории военной повседневности, касающиеся нахождения женщин в смешанных боевых подразделениях [17, с. 11].

В исследовании Н. Петровой на основе большого фактического материала рассматриваются героические и трагические женские судьбы в годы войны. В работе повествуется о разных категориях женщин, угнанных в Германию, узницах лагерей для военнопленных, вернувшихся с фронта инвалидами и их адаптации к мирной жизни[18].

Одну из малоисследованных проблем - опасности подвергнуться сексуальному насилию на фронте, опираясь на данные устноисторических исследований, - подняла И. Реброва. По мнению автора, в мемуарах об этом прежде было не принято писать, что объяснялось расхождением с официальной политикой памяти о войне [19].

Среди сильных сторон российской историографии можно отметить развитие локальных и региональных исследований по женской и гендерной истории. Изучению трудового вклада и повседневной жизни в годы войны посвящены диссертации А.Ш. Асылгараевой (Кабировой) «Женщины Татарской АССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.» (1991 г.), Е.Ю. Волковой «Женщины тыловых регионов России в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.)» (2008 г.), Е.С. Гетмановой «Повседневная жизнь женщин Ставрополя в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.)» (2016 г.) и целый ряд других работ. Подробный историографический обзор проблемы трудового вклада женщин в целом представлен в статье А.Д. Егоровой, М.Ю. Шляхова. [20].

Таким образом, российские исследователи, обращаясь к вопросам участия женщин в Великой Отечественной войне, уделяют внимание его разным сторонам, о чем свидетельствуют публикации последних лет.

Тем не менее, можно согласиться с точкой зрения, представленной в монографии «Советский тыл 1941-1945: повседневная жизнь в годы войны», что в историографии в целом превалировал «Нарратив определённо маскулинный, отражавший основополагающее гендерное разделение военного времени:

героическое самопожертвование миллионов мужчин, сражавшихся за родину на передовой, затмило казавшиеся прозаическими усилия миллионов женщин, трудившихся в тылу» [21, с. 6].

Характерная черта постсоветской историографии Великой Отечественной войны в том, что наряду с вполне закономерным и оправданным интересом к малоизученным и замалчиваемым в советский период вопросам, усилен акцент на негативных сторонах военной действительности.

При этом, как считаем, представляется верной позиция ученого А.Ш. Кабировой в освещении событий военного времени: «..... чтобы попытаться максимально соблюсти баланс негативного и позитивного материала, удержаться от соблазна перейти от канонизации и героизации прошлого, как это было в советской историографии, к другой крайности – показу исключительно недостатков военной эпохи. Воссоздание подлинной, без конъюнктурности и предвзятости, истории Великой Отечественной войны, по моему глубокому убеждению, возможно только через рассмотрение всей совокупности факторов, определявших жизненные реалии того времени» [22].

Таким образом, о Великой Отечественной войне написано значительное количество работ в советский и постсоветский период, в зарубежной историографии эта проблема также нашла свое достойное отражение. Но, несмотря на большое количество монографий, статей, мемуаров и публикаций документов, все еще существует необходимость углубленного анализа изменения гендерного порядка и социально-политического, экономического положения отдельных социальных групп.

Список использованной литературы:

1 Пол и гендер в науках о человеке и обществе/ под ред. В. Успенской. - Тверь: Феминист-Пресс, 2005.-394 с.

2 Веретенко В.А., Любичанковский С.В. От Н.Л. Пушкиревой до Н.Л. Пушкиревой: современная историография истории женской повседневности в России// Вестник Пермского университета. Сер. История-2019-№3(46)-С.85-94.; Мухина З.З., Канькин С.В., Пивоварова Л.Н. Тридцать лет из истории научного направления в отечественной историографии (К юбилею доктора исторических наук, профессора Натальи Львовны Пушкиревой) //Научные ведомости БелГУ-2019-№3(46) -с. 535-543.

3 Чаттерджи Ч., Петроне К.Наталья Пушкирева: гендер и историческое наследие в постсоветской России // Вестник Пермского университета. Сер. История – 2019. - №3(46)-С.76-84.

4 Большакова О. В.История России в гендерном измерении: Современная зарубежная историография: Аналитический обзор. - Москва : РАН ИНИОН, 2010. - 122 с.

5 Большакова О.В. Поверх барьеров: Американская русистика после холодной войны: Монография / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. истории; Отв. ред.Метлицкая З.Ю. – М., 2013. – 238 с. – С. 81,111.

6 Рябов О.В. «Россия-Матушка»: Национализм, гендер и война в России XX века. - Stuttgart, Napover: Ibidem, 2007. 290 с.

7 Хасбулатова О.А. Технологии создания мифа о гендерном равенстве полов: советские практики //Женщина в российском обществе. - 2018. - №4. - С.49-59. DOI: 10.21064/WinRS.2018.4.5 ББК 60.028.13;

8 Хасбулатова О.А. Социальная политика СССР в период Великой Отечественной войны: гендерный аспект//Женщина в российском обществе. - 2015. - № 2. - С. 3-10.

9 Воронина, О.А. Гендерная культура в России: традиции и новации [Текст] / Рос. акад. наук, Ин-т философии ; О.А. Воронина. – М. : ИФ РАН, 2018. – 111 с.

10 Российский гендерный порядок: социологический подход: Коллективная монография / Под ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной - СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2007. - 300 с.

11 Темкина А.А., Роткирх А. Советские гендерные контракты и их трансформация в современной России // Социс- 2002- № 11. - С. 4-15.

12 Иванова Ю.Н. Храбрейшие из прекрасных: Женщины России в войнах. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. - 272 с.

13 Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. - 383 с.

14 Военно-историческая антропология. Ежегодник, 2002. Предмет, задачи, перспективы развития. -М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. -400с.

15 Барсукова Н.В. Женщины в вооруженных силах СССР в годы Великой Отечественной войны 1941-1945гг. (по материалам Красноярского края): Автореф. дис. к-та ист. наук. – Красноярск, 2005. – 23 с.

16 Пожидаева Н.Н. Женщины Курской области в вооруженных силах Советского Союза и в добровольческих военных формированиях в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): Автореф. дис. к-та ист. наук. – Курск, 2007. – 26 с.

17 Петракова В.И. Женские стрелковые формирования в СССР в годы Великой Отечественной войны (1941-1945): Автореф. дис. к-та ист. наук. – Москва, 2013. – 26 с.

18 Петрова Н.К. Женские судьбы войны. М.: Вече, 2019.-432 с.

19 Реброва И. В. «Женская» повседневность в проблемном поле истории Великой Отечественной войны // Женщина в российском обществе. 2008. № 2.- С. 1-7.

20 Егорова А.Д., Шляхов М.Ю. Трудовой подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны в отечественной историографии // Научно исследовательские публикации-2013-№4- С. 21-30.

21 Советский тыл 1941-1945: повседневная жизнь в годы войны / Отв. сост. Беате Физелер и Роджер Д. Марвик.-М.: Политическая энциклопедия, 2019.-383 с.

22 Кабирова А.Ш. Война и общество: Татарстан в 1941–1945 гг. / А.Ш. Кабирова. – Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2011. – 468 с.

References:

1. *Gender and gender in the sciences of man and society / ed. by V. Uspenskaya. - Tver: Feminist-Press, 2005. -394 p.*

2 *Veremenko V. A., Lyubichankovsky S. V. From N. L. Pushkareva to N. L. Pushkareva: modern historiography of the history of women's everyday life in Russia// Bulletin of the Perm University. Ser. History-2019-No. 3 (46) - p. 85-94.; Mukhina Z. Z., Kannykin S. V., Pivovarova L. N. Thirty years from the history of the scientific direction in Russian historiography (To the anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor Natalia Lvovna Pushkareva) // Scientific Vedomosti BelSU-2019-No. 3(46)- p.535-543.*

3 *Chatterjee Ch., Petrone K.Natalia Pushkareva: gender and historical heritage in Post-Soviet Russia / Vestnik Permskogo universiteta. Ser. History– 2019. - №3(46)-Pp. 76-84.*

4 *Bolshakova O. V. The History of Russia in the Gender dimension: Modern Foreign historiography: An analytical review. - Moscow: RAS INION, 2010. - 122 p.*

5 *Bolshakova O. V. Over the barriers: American Russian Studies after the Cold War: A monograph / RAS. INION. Center for Social Science and Information. research Department of History; Ed.Metlitskaya Z. Yu. - M., 2013. - 238 p. - p. 81,111.*

6 *Ryabov O. V. "Mother Russia": Nationalism, Gender and War in Russia of the XX century. - Stuttgart, Hannover: Ibidem, 2007. 290 p.*

7. *Khasbulatova O. A. Technologies for creating a myth about gender equality of the sexes: Soviet practices. - 2018. - No. 4. - p. 49-59. DOI: 10.21064 / WinRS. 2018.4.5 BBK 60.028.13;*

8. *Khasbulatova O. A. Social policy of the USSR during the Great Patriotic War: gender aspect. - 2015. - No. 2. - p. 3-10.*

9 *Voronina, O. A. Gender culture in Russia: traditions and innovations [Text] / Russian Academy of Sciences, Institute of Philosophy; O. A. Voronina. - Moscow: IF RAS, 2018 – – 111 p.*

10 *Russian Gender Order: a Sociological Approach: A Collective Monograph / Ed. by E. Zdravomyslova, A. Temkina-St. Petersburg: Publishing House of the European University in St. Petersburg, 2007. - 300 p.*

11 *Temkina A. A., Rotkirch A. Soviet gender contracts and their transformation in modern Russia // Socis-2002-No. 11. - pp. 4-15.*

12 *Ivanova Yu. N. The bravest of the beautiful: Women of Russia in wars. Moscow: "Russian Political Encyclopedia" (ROSSPEN), 2002. - 272 p.*

13 *Senyavskaya E. S. The psychology of war in the XX century: the historical experience of Russia. Moscow: "Russian Political Encyclopedia" (ROSSPEN), 1999. - 383 p.*

14 *Military-historical anthropology. Yearbook, 2002. Subject, tasks, prospects of development. - M.: "Russian Political Encyclopedia" (ROSSPEN), 2002. - 400s.*

15 *Barsukova N. V. Women in the armed forces of the USSR during the Great Patriotic War of 1941-1945 (based on the materials of the Krasnoyarsk Territory): Autoref. dis. k-ta ist. nauk. - Krasnoyarsk, 2005. - 23 p.*

16 Pozhidaeva N. N. *Women of the Kursk region in the armed forces of the Soviet Union and in voluntary military formations during the Great Patriotic War (1941-1945): Abstract of the dissertation of the History of Sciences.* - Kursk, 2007. - 26 p.

17 Petrakova V. I. *Women's rifle formations in the USSR during the Great Patriotic War (1941-1945): Autoref. dis. k-ta ist. nauk.* - Moscow, 2013. - 26 p.

18 Petrova N. K. *Women's destinies of war.* Moscow: Veche, 2019. -432 p.

19 Rebrova I. V. "Women's" everyday life in the problem field of the history of the Great Patriotic War. 2008. No. 2. - pp. 1-7.

20 Egorova A.D., Shlyakhov M. Yu. *Labor feat of women in the years of the Great Patriotic War in the Russian historiography // Scientific research publications-2013-No. 4-pp. 21-30.*

21 *Soviet rear 1941-1945: everyday life during the war / Otv. comp. Beate Fizeler and Roger D. Marwick.* - M.: Political Encyclopedia, 2019. -383 p.

22 Kabirova A. Sh. *War and society: Tatarstan in 1941-1945 / A. Sh. Kabirova.* - Kazan: Publishing house "Feng" of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, 2011. - 468 p.

УДК: 930.2:94(574) "17/18"

Беделова Г.С.,¹ Кошербаев Ж.Д.²

¹кандидат исторических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: gulzhanbedelova@gmail.com

²кандидат исторических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: kosherbaev.zhan@gmail.com

РУССКОЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ И ИЗУЧЕНИЕ РЕЛИГИОЗНОЙ ПОЛИТИКИ МОНГОЛЬСКОЙ ИМПЕРИИ

Аннотация

Монгольская империя была полиэтническим и многоконфессиональным государством. Религиозная терпимость монголов редкое явление для средневекового общества и этим она уникальна. Поэтому данный вопрос сегодня занимает умы многих специалистов: историков, востоковедов, политологов и др. Но интерес к данной проблеме не возник только сейчас, она была рассмотрена и прежде дореволюционными российскими учеными. Ими сделаны первые шаги анализа, оценки религиозной политики монголов, истолкование и использование источников. Интересен концептуальный подход этих исследователей к данной проблеме. Обобщая и осмысливая опыт накопленный этими великолепными учеными, мы не только можем узнать степень разработанности, но и выяснить слабоизученные стороны этой проблемы.

В статье историография автором условно разделена на две группы: обзорные исследования; специальные труды, посвященные изучению источников. Исследователями на основе анализа определены особенности оценки монгольской религиозной политики. Выяснен подход ученых к данной проблеме. Охарактеризован концептуальный подход и проведен сравнительный анализ религиозной политики монголов в современный период. Показано, что умозаключения авторов стали фундаментом для последующих трудов в этом направлении. Сделана попытка показать преемственность научных воззрений и те аспекты данной проблемы, которые предстоит еще раскрыть.

Ключевые слова: религиозная политика, веротерпимость, монгольская империя, историография, конфессии, востоковедение.

Беделова Г.С.,¹ Кошербаев Ж.Д.²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gulzhanbedelova@gmail.com

²тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kosherbaev.zhan@gmail.com

ОРЫС ШЫҒЫСТАНУЫ ЖӘНЕ МОҢҒОЛ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ДІНИ САЯСАТЫН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа

Моңғол империясы полиэтникалық және көпконфессионалды мемлекет болды. Ортағасырлық қоғам үшін моңғолдардың діни шыдамдылығы сирек кездесетін жағдай және сонысымен ол ерекшеленеді. Сондықтан да бұл мәселе әлі күнге дейін көптеген мамандарды қызықтыруда: тарихшыларды, шығыстанушыларды, саясаттанушыларды және т.б. Әлбетте бұл мәселеге деген қызығушылық қазір пайда болған жоқ, ол революцияға дейінгі ресей ғалымдарымен де қарастырылған еді. Олармен сараптаудың алғашқы қадамдары, моңғолдардың діни саясатын бағалау, деректерді пайдалану мен оларға түсініктеме беру талпыныстары жасалынды. Аталмыш мәселені қарастыруда олардың концептуалды тәсілдері қызықты. Осы ғалымдардың жинақталған тәжірибелерін жалпылай және зерделей келе, біз тек мәселенің зерттелу деңгейін ғана емес, оның әлсіз зерттелген жақтарын да байқай аламыз.

Зерттеушілер мақалада тарихнаманы шартты түрде екіге бөліп қарастырды: шолу зерттеулер; деректердерді зерттеуге арналған арнайы еңбектер. Сараптама жасау негізінде моңғолдардың діни саясатына баға берудің ерекшеліктері белгіленді. Осы мәселеге революцияға дейінгі ғалымдардың келу тәсілі анықталды. Революцияға дейінгі концептуалды тәсілдерге мінездеме берілді және моңғолдардың қазіргі кезеңдегі діни саясатына салыстырмалы талдау жасалды. Революцияға дейінгі авторлардың ой-тұжырымдары осы бағыттағы кейінгі еңбектерге бағдар, негіз болғандығы көрсетілді. Ғылыми көзқарастардың сабақтастығын және осы мәселенің әлі де ашылу керек аспектілерін көрсетуге талпыныстар жасалды.

Кілт сөздер: діни саясат, діни шыдамдылық, моңғол империясы, тарихнама, конфессии, шығыстану.

Bedelova G.S.,¹ Kosherbaev Zh.D.²

*¹ Candidate of historical sciences, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: gulzhanbedelova@gmail.com*

*² Candidate of historical sciences, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: kosherbaev.zhan@gmail.com*

RUSSIAN ORIENTAL STUDIES AND THE STUDY OF THE RELIGIOUS POLICY OF THE MONGOL EMPIRE

Abstract

The Mongol Empire was a multi-ethnic and multi-religious state. The religious tolerance of the Mongols is a rare phenomenon in medieval society, and this is why it is unique. Therefore, this issue today occupies the minds of many experts: historians, orientalists, political scientists and others. But interest in this problem did not arise just now, it was considered before by pre-revolutionary Russian scientists. They took the first steps of analysis, evaluation of the religious policy of the Mongols, the interpretation and use of sources. An interesting conceptual approach of these researchers to this problem. Summarizing and comprehending the experience gained by these excellent scientists, we can not only find out the degree of development, but also find out the poorly studied aspects of this problem.

In the article, historiography by the author is conditionally divided into two groups: survey studies; special works devoted to the study of sources. Based on the analysis, the researchers determined the features of the assessment of the Mongolian religious policy. Clarified the approach of scientists to this problem. The conceptual approach is characterized and a comparative analysis of the religious policy of the Mongols in the modern period is carried out. It is shown that the conclusions of the authors became the foundation for subsequent works in this direction. An attempt is made to show the continuity of scientific views and those aspects of this problem that have yet to be revealed.

Key words: religious politics, tolerance, Mongol Empire, historiography, denomination, oriental studies.

Введение

Монгольская империя была полиэтническим и многоконфессиональным государством. Религиозная терпимость монголов редкое явление для средневекового общества и этим она уникальна. Поэтому данный вопрос сегодня занимает умы многих специалистов: историков, востоковедов, политологов и др. Но интерес к данной проблеме не возник только сейчас, она была рассмотрена и прежде дореволюционными российскими учеными. Ими сделаны первые шаги анализа, оценки религиозной политики монголов, истолкование и использование источников. Интересен концептуальный подход этих исследователей к данной проблеме. Обобщая и осмысливая опыт накопленный этими великолепными учеными, мы не только можем узнать степень разработанности, но и выяснить слабоизученные стороны этой проблемы.

Методология

В решении исследовательских задач применялся принцип историзма, который позволяет сделать объективный, комплексный анализ дореволюционной историографии. Реализация принципа историзма дает возможность рассмотреть изменения во взглядах дореволюционных авторов, то есть то, когда приращение знаний, открытие новых источников, изменения общественно-политической среды, философских систем побуждало историков менять суждения, корректировать прежние представления.

Все вышесказанное предполагает применение и других методов в их совокупности и взаимосвязи: проблемно-хронологического, системно-структурного, историко-логического, сравнительно-исторического. Данные методы служат ключом в освещении важных аспектов историографии религиозной политики монгольской империи.

Обсуждение и результаты

В данном вопросе дореволюционная историография разнообразна, не представляет собой единого целого. Мы рассмотрели ее условно разделив на две группы: крупные обзорные исследования [11; 13; 14]; специальные труды, посвященные исследованию, переводу источников [15; 16; 19; 22; 23; 24; 27]. Труды дореволюционных авторов стали фундаментом для последующих работ, мнения и гипотезы многих современных авторов тоже подвержены их влиянию. Но, в науке советского периода было мнение о противоположности до и послереволюционной историографии, когда было принято считать, что «дворянско-буржуазные» исследователи не в состоянии понять суть освободительных войн народов против гнобителей и тем более оценить вклад простых людей в эту борьбу. Было и такое мнение, что русская дореволюционная историография, «оказавшаяся не в состоянии преодолеть свойственные буржуазной исторической мысли ограниченности, формализма и методологической слабости, не были в состоянии осилить такую важную задачу» [1, 12]. И это был ограниченный взгляд, не учитывающий высокий вклад предшествующих поколений историков в эту проблему.

Нужно сказать об активизации в последнее время исследований в данном направлении. Это монография К.А. Соловьева [6], труды таких современных историков, как О.В. Лушников, Ф.Ф. Мухаметов, Э.О. Борисова, Р.Ю. Почекаев и др. [7, 330-338; 8; 5; 10, 106-113]. Но, учитывая значимость данной темы, можно сказать, что ныне нет комплексной, обобщающей историографической работы, охватывающий историю религиозной политики монгольских государств, в том числе вопросы религиозной терпимости монгольских правителей.

В дореволюционный период началом научного исследования монгольской проблематики считается рубеж XVIII-XIX вв., то есть время становления русской исторической науки. В дореволюционной историографии можно выделить крупные обзорные исследования М.М. Щербатова, Н.И. Карамзина, С.М. Соловьёва, В.О. Ключевского. Уже тогда российские историки особо отмечали заметную веротерпимость монгольских завоевателей. Первый российский историограф Н.М.Карамзин, в своей книге передает слова Плано Карпини «Что касается до их Закона, то они веруют в Бога, Творца Вселенной, награждающего людей по их достоинству; но приносят жертвы идолам, сделанным из войлока или шелковой ткани, считая их покровителями скота; обожают солнце, огонь, луну, называя оную великою царицею, и преклоняют колена, обращаясь лицом к Югу; славятся терпимостию и не проповедуют Веры своей; однако ж принуждают иногда Христиан следовать обычаям Могольским» [11]. Далее рассказывая об освобождении монголами русского духовенства от уплаты налогов во время переписи Северо-Восточной Руси в 1257 г., такой их поступок он называет «хитростью, достойной замечания» и объясняет причины этого действия: «узнав же власть духовенства над совестью людей, вообще

усердных к вере, моголы старались задобрить его, чтобы оно не возбуждало россиян противоборствовать игу татарскому и чтобы хан тем спокойнее мог повелевать нами» [12, 198].

Еще один классик русской исторической науки, С.М.Соловьев на основе подробного анализа и сравнения свидетельств католических монахов Платона Карпини и Вильгельма Рубрук с восточными источниками, говорит о «необыкновенной терпимости... относительно чуждых вероисповеданий» монгольского великого хана. «Терпимость эта была предписана законом: в самом семействе хана были христиане; на собственном иждивении содержал он христианских духовных греческого исповедания, которые открыто отправляли свое богослужение в церкви, помещавшейся перед большою его палаткою»- писал историк. Далее пишет автор: «...перед ханом Мангу совершали службу сперва христианские несторианские духовные, потом муллы магометанские, наконец языческие жрецы» [13]. Ученый указал на законодательный характер религиозной снисходительности завоевателей – «устав» Чингисхана, то есть «Ясу». «По уставу Чингисхана и Огтая (Угедая), подтвержденному впоследствии, - пишет С.М.Соловьев, - служители всех религий были освобождены от платежа дани» [13].

Авторы данных трудов не считали нужным изучать мелкие, как они считали обстоятельства. В трудах историка В.О. Ключевского оценки монгольского периода не так уж расходились с его предшественниками [14].

В дореволюционной историографии существуют так же специальные труды, которые направлены на изучение источников, а также истории Золотой Орды и возникших на её основе государств [15, 421-450]. Данный период не выделяется особым многообразием исторических подходов к исследованию Орды. Тем не менее, к концу XIX – началу XX вв., вследствие внедрения в общенаучное обращение значительного количества источников и формированию методов исторического исследования, сложилось представление того, что история монгольских завоеваний, Золотой Орды, тюркского мира, их внешняя политика намного обширнее, чем до этого полагалось.

Отмеченная нами проблема нашла свое значительное место в трудах блестящего российского востоковеда, первого руководителя кафедры истории Востока в Петербургском университете В.В. Григорьева. Ученый обосновал глубокое значение для изучения истории взаимоотношений Золотой Орды и Руси такового оригинального источника, как ярлыки золотоордынских ханов русскому духовенству. Анализируя содержание ярлыков Григорьев пишет, что дают они русскому духовенству права и преимущества, освобождают от пошлин, даней и повинностей, митрополитам обеспечивается право суда и расправы над всем духовенством и подведомственными людьми, право распоряжаться церковным и монастырским имуществом. Говоря о политике правителей Золотой Орды по отношению к поработанным ими народам и их религиям, он акцентировал внимание на полной веротерпимости завоевателей. А за все вышесказанные преимущества даруемые духовенству, ханы лишь просят возносить молитву за себя и благосостояние собственного семейства и племени, констатирует исследователь [16, 27].

Ища причины веротерпимости монголов В.В. Григорьев спрашивает себя о том, как правители Золотой Орды исповедуя ислам, покровительствовали христианству, к тому же подчеркивал он, все это делалось не только без выгоды, но и в ущерб ханской казне. Сравнивает ученый их отношение к вере с притеснениями христиан вообще в Азии со стороны мусульманства, приводит в пример русские летописи, где сказано о мученической смерти русских князей от рук тех же ханов, за твердость в своей вере. Подвергает сомнению содержание ярлыков. Рассуждая о целях такой политики, он сомневается в сочинении ярлыков во время монгольского владычества, говоря, что они могли появиться в более позднее время, с целью подвигнуть своих же царей на ту же высокую благосклонность, которая оказывалась со стороны ханов. Но включая свой трезвый и объективный взгляд, ученый-ориенталист себе же отвечает «нет», доказывая это тем, что за много лет своего существования, в целом духовенство России показало свою честность [16, 30-31].

В России ярлыками пользовались и потом, после упадка монгольского владычества. Об этом также говорит В.В. Григорьев, подтверждая свои слова другими источниками. Карамзин и другие исследователи в своих трудах пытались растолковать такую религиозную политику монгольских ханов, но как указывает Григорьев «вместо того, чтобы отыскивать его причины, их придумывали, вместо того, чтобы проникнуть основательно в сущность дело, ограничивались предположениями без доказательств, и противоречили сами себе» [16, 31-32].

Ученый предполагает, что причины покровительства, веротерпимости монголов политическая, то есть учитывая влияние духовенства, церкви на народ они предпочитали с ними дружить,

превратив их в своих заступников. Но далее сомневаясь в умственных способностях золотоордынских ханов, Григорьев отгоняет эту мысль и приходит к мнению, что такая умная, но в тоже время простая политика не могла прийти им в голову. По мнению Григорьева, из истории правления монголами Русью видно, что они не были хитрыми, дальновидными, потому как допускали элементарные ошибки: позволили усилиться московским князьям, способствовали соединению Руси, когда она была раздроблена. Он считает, настоящая причина в другом: «отсутствие в них религии, а вследствие того и всякой религиозной ревности, величайшая веротерпимость, и вместе с тем беспредельное суеверие» [16, 32-33].

Ученый отмечает, что национальной религии у монголов не было, а поклонялись они «Высочайшему Существу, (которое, равно как и небо, они означали словом Тангри)» - и дальше продолжает Григорьев – «...у них был тот род религии, который некогда существовал у всех средне и северо-восточных Азийских народов, и ныне называется шаманством, которого держатся еще и теперь все дикари северной Азии...» [16, 34]. Тут нужно сказать, что автор этих строк недооценил «Черную религию» монголов, которая служила политико-религиозной идеологией для них. Это отмечают и современные исследователи: «Небо (Тенгри) – «безначальное, несотворенное, создатель всего сущего, владыка мира; оно определяет судьбы человека, санкционирует государственную власть» [17, 171]. О том, что важнейшей составляющей жизни монголов, их понимания окружающего мира являлось безусловная вера в сакральность, присущая этому миру, то есть, пропитанность его неким божественным духом, говорит и Т.Д. Скрынникова [18].

Историк-ориенталист Григорьев обращает внимание и на личность Чингисхана, называет его «чем-то вроде пророка» для соплеменников. В оценке ученого его приказы и слова были самыми святыми, почти религиозными догматами. Недооценивая ситуацию с шаманизмом или тенгрианством, ученый тем не менее указывает, - все предписания Чингисхана, основанные большей частью на древних обычаях и суевериях монголов, собраны были в одну книгу (имеется ввиду Яса). Так же он отмечает, в соответствии с этими законами, все преемники Чингисхана покровительствовали равно всем религиям. Приводя свидетельства путешественников и западных и восточных, Григорьев пишет о диспутах, которые устраивали монгольские ханы, как они придерживаясь одной религии, покровительствовали другой. Тщательно анализируя всю эту ситуацию Григорьев заключает, что принятие религии было для них мерой политической, а не делом убеждения [16, 41]. На основе сравнительно-сопоставительного анализа различных источников историк выявляет следующие моменты: Религия служила для них только средством для выполнения замыслов честолюбия. Законы Чингисхана (касательно веры тоже) пользовались слишком большим уважением, чтобы нарушать их [16, 46]. Таким образом, ученый приходит к мнению, что причина веротерпимости монгольских правителей политическая, но не в том плане, что они дальновидные политики, а в том что они имели законодательное основание (Ясу) для веротерпимости. Законодательное основание веротерпимости монгольских завоевателей подчеркивает, как мы уже отметили и С.М.Соловьев, но Григорьев делает это более глубже.

Историк утверждает, что ханы Золотой Орды не были яркими приверженцами ислама, ярлыки данные русскому духовенству не были чем то необыкновенным, исключительным, а было это проявлением общего закона толерантности в вере, покровительством всех вероисповеданий. В этой своей точке зрения он отмечает, что это предписание Чингисхана соблюдалось его потомками везде [16, 53].

В связи с этим, согласно Григорьеву можно заключить, что ключевым для понимания данных процессов, является правитель монголов, в конкретном случае Чингисхан (правда прямо на это Григорьев не указывает), а все остальные его преемники просто исполнители его воли, слова, закона. И главной движущей силой разных процессов, в том числе и дальновидной, хитрой религиозной политики, является тоже он. Похожего мнения придерживается и современный историк Т.Д. Скрынникова, говоря о харизме Чингисхана [18].

Ученый в своей книге раскрывает еще одну сторону проблемы, то есть гибель русских князей за веру, при высокой веротерпимости монголов. Объясняет он это так: «... смертная казнь назначалась там наказанием за хулу всякой религии, а не одной христианской, следственно и за хулу магометанской. За что на примере замучен в Орде Роман Ольгович Рязанский? За то, что хулил закон Магометов, говорят летописи; по понятиям же Монголов, наказывать за хулу одной вере было совсем не то, что за приверженность к другой. Тут есть большая разница [16, 55-56]. Таким образом, историк заключает, что убивали князей в Орде не за приверженность христианству, не из за мусульманского фанатизма, а за то что ослушались закона (не принижать и ругать другие религии), казнили их за

политические преступления, как изменников и бунтовщиков. Но при этом так же отмечает, что жертвы князей были благородными, были вызваны от большой любви к родине. Насчет грабежей монголами церквей и монастырей пишет: «Это имело место в военное время, во владениях ослушных князей, а когда надлежало наказывать ослушных, то, по Чингисовым же законам, Монголы ничего не должны были шадить» [16, 57].

В доказательстве достоверности ярлыков, актов, как источников заслуга В.В. Григорьева огромна. Он одним из первых показал важность изучения этих источников для исследования разных сторон монгольского средневековья, включая религиозную политику монголов. Потому как такие исследования посвящены конкретным проблемам, то их исторические воззрения оказывались основательнее и подразумевали всесторонний, глубокий анализ большого количества мелочей, которые прежде никак не притягивали интерес исследователей. Эти труды дают понять причины определенных действий монгольских правителей.

Вместе с работами В.В. Григорьева, особо выделяющимися являются специальные труды И.Н. Березина, которые относятся к устройству Улуса Джучи [19]. Исследовав и опубликовав ряд ярлыков золотоордынских ханов, отмечая их «как прекрасные источники для Истории Золотой Орды», Березин продемонстрировал прекрасное знание данной темы, проанализировал внутреннюю структуру государства и сделал акцент на кочевом характере Золотой Орды. Касательно религии в примечаниях он пишет: «*Гказы муфти-ларигга мьшаиххъ суфи-ларигга*». Это духовные мусульманские звания упоминаются в первый раз в ярлыке Узбека, где они переведены (и книжником, уставодержателем и учительным людским), по-видимому, с некоторыми изменениями. Не смотря на то, что мусульманские Хань Золотой Орды старались поддерживать веротерпимость, сообразно древнему вероучению Монголов, мусульманское духовенство, по-видимому, пользовалось в Орде некоторыми особенными правами, потому что духовные Ислама являются, и притом на почетном месте, между должностями и званиями Золотой Орды. Так как в Орде было свое управление то перевод титула «Кази», означающего духовного судью, словом «книжник» В Узбековом ярлыке должен быть правлен, и звание Кази в Золотой Орде давало право лишь на решение духовных дел, так как Муфти должен был заботиться лишь о духовном наставлении своей паствы: вмешательство в общественные и политические события не видно и не допускалось» [20, 27].

Исследуя историю Золотой орды Березин подходил к этому вопросу в соответствии с идеалистическими принципами методологии того времени. Историк рассмотрел первоначально строение государственного механизма, систему рангов. Научная прозорливость ученого, позволило ему сделать несколько ценных обобщений, которые имели высокое научное внимание. Так, описывая общую таблицу Ордынских чинов и податей, на основе перевода тарханных ярлыков, данных Ханам Духовенству, Березин писал: «Обычай давать за услуги разные привилегии существовал во всех Чингизидских владениях и о тарханах говорят все Европейские путешественники, посещавшие монгольских императоров, именуя их баронами. На освобождение от податей и налогов давались особенные ярлыки, формой вообще сходные: сначала идет исчисление чинов, к которым Хан обращается с своею заповедью, а потом исчисляются тарханские привилегии. Русское Духовенство постоянно получало от Ордынских Ханов тарханные ярлыки, коих подлинники утрачены, а сохранились лишь переводы». Далее говоря о последствиях монгольского влияния историк пишет: «Обычай тарханных льгот перешел и в Россию: как на образец Русской тарханной грамоты можно указать на ружную грамоту Василия Иоанновича священно-и церковно-служителям Волоколамского Воскресенского собора, в которой исчисляются разные Русские подати и налоги... Начало уничтожению тарханных льгот в России сделано около 1549 года; при Федоре Иоанновиче повелено временное уничтожение. Алексей Михайлович отменил тарханство в 1672 г.; окончательно же тарханская льгота уничтожена в России Петром Великим» [19, 5-6].

Историк полагал, что для наиболее углубленного представления золотоордынской истории, выявления сущности, обнаружения особенностей взаимоотношений кочевых и оседлых культур нужно последующее, детальное изучение этой темы. Работа Березина, невзирая на некоторые моменты, связанные с методологией, играют важную роль в развитии данной проблематики. Собранный и изученный ученым огромный фактический материал, свидетельствует о его важном вкладе в науку в дореволюционный период.

Свою не малую лепту в эту проблему внес Н.И. Веселовский исследовавший тему монгольского влияния. Известный ученый работая в Петербургском университете, разработал курс лекций о монгольских завоеваниях. Написал статьи о религии монгол, для этого использовал источники, в

частности русские летописи [22, 81-101]. В этих трудах он сопоставляя летописи и восточные источники истолковал монгольский политеизм. Религиозную политику монгольских ханов ученый толковал так: «освобождение русского духовенства, как и всякого другого, от податей и повинностей, исходило у монгольских ханов из страха перед колдовством, которым обладали, по мнению монголов, все церковнослужители, почему и надо было их задобрить. Все церемонии при дворе ханов, обязательные для русских князей, основывались на шаманских верованиях» [22, 99]. Данные работы добротные, достаточно обоснованные практически опирающиеся на первоисточники, но потому как были посвящены узкопрофильным темам, некоторое время не так уж широко были известны.

Огромный вклад в изучении истории Золотой Орды сделан крупнейшим востоковедом, археологом, нумизматом В.Г. Тизенгаузенем. Составленный ученым «Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды» и сегодня остается наиболее ярким и полным изданием письменных источников [23].

Не желая ограничиваться только арабскими авторами Тизенгаузен подготовил подборку извлечений и из персидских авторов средневекового периода, но эта работа пролежав долгое время в архивах вышла в свет только 1941 году. Труд выдающегося ученого исключителен тем, что ранее такие работы просто не издавались. Понимая необходимость поиска и выявления еще большего количество источников по истории Золотой Орды, Тизенгаузен не соглашался с мнением В.В. Григорьева о том, что нет надежды на успех в дальнейших поисках новых материалов в этом направлении и только золотоордынская нумизматика может пролить свет на эти исследования [23, XIII]. Сборники В.Г.Тизенгаузена и сегодня являются платформой, на котором строится любое исследование монгольской, золотоордынской истории, как в нашей стране, так и за рубежом. Мотивируя современных исследователей к глубокому изучению данной темы, поиску и включению в научный оборот еще новых источников, двухтомник ученого опять доказывает свою уникальность.

К отмеченному нами периоду относятся фундаментальные труды В.В. Бартольда, который изучил большой массив арабских, персидских источников. Из числа трудов знаменитого ориенталиста, время работы которого относится на до и послереволюционный период, можно выделить целый ряд исследований по нашей теме. Бартольд подходил к рассмотрению истории в контексте глобальных процессов, делал очень глубокие сравнительно-сопоставительные анализы, писал свои труды беспристрастно и добросовестно. В исследованиях ученого затрагивается вопрос о столкновении исламской цивилизации с монгольским фактором. Несколько статей В.В. Бартольда посвящены монгольской империи в средневековье и ее ханам: Сартак, Берке, Бату, вместе с тем значительный акцент он сделал на конфессиональную особенность данных правителей [24]. В послереволюционных своих исследованиях ученый систематический касался вопроса конфессиональной жизни Орды и некоторых других монгольских государств [25].

Значительных достижений в исследовании темы о религии достиг талантливый востоковед, этнограф Д.Банзаров. Его перу принадлежит объемный труд о монгольском шаманизме [26]. Труды Банзарова до сих пор остаются актуальными. Многие его теоретические формулировки получили высокую оценку. На его труды исследователи ссылаются и сейчас. Определенным хронологическим периодом исследование ученого не было разграничено и, тем не менее, вполне допустимо использование его умозаключений, касательно религии монголов XIII-XIV вв. Данные которые ученый использовал в своих трудах многообразны. Входят туда рукописи, этнографические наблюдения, письменные источники и другие.

Банзаров высказал интересные мысли о происхождении шаманства: «Черная вера монголов произошла из того же источника, из которого образовались многие древние религиозные системы; внешний мир – природа, внутренний мир – дух человека, и явления того и другого – вот что было источником черной веры» [26, 52]. По мнению ученого, суть черной веры это поклонение небу, земле, огню, онгонам, душам умерших людей. А функция шамана во всем этом быть «жрецом, врачом, и волхвом или гадателем» [26].

Этнограф, крупный знаток жизни и быта монгольских народов Галсан Гомбоев, поясняя сведения итальянского францисканца Плато Карпини о некоторых монгольских обычаях и верованиях, в свою очередь сравнил их с обычаями современных бурятов и монголов [27]. Галсан Гомбоев стал известным ученым, в одном из ключевых направлений развития монголоведения – изучение и перевод источников. Источники с которыми работал ученый позволяли ему

рассматривать разные аспекты монгольской истории, что было свойственно ориенталистике первой половины XIX в.

Невзирая на немногочисленность трудов и их специфичность можно сказать, что дореволюционным историкам удалось решить ряд сложных задач: сформировался более или менее объективный взгляд на религиозную политику монгольских ханов; в связи с внедрением в научный оборот большого количества разных источников, сформировался критический взгляд на проблему; возникло понимание того, что взаимоотношения монгольских ханов с покорёнными народами не были однозначными; появились методы изучения истории (позитивизм); сложился более спокойный взгляд на деятельность монгольских правителей, в том числе в области религиозной политики. Но, тем не менее по некоторым вопросам данной проблемы до сих пор нет исчерпывающего ответа: истоки и причины отношения монгольских завоевателей к конфессиям покоренных народов, причины веротерпимости, роль Ясы в этом вопросе, как законодательной базы, влияние религии средневековых монголов на государственную политику Монгольской империи в отношении к различным конфессиям и т.д.

Заключение

Таким образом, как мы уже отметили, дореволюционная историография разнообразна, не представляет собой единого целого. Мы рассмотрели ее условно разделив на две группы: обзорные исследования; специальные труды, посвященные исследованию, переводу источников. Проанализировав данные работы, определили особенности оценки монгольской религиозной политики исследователями. Выяснили подход дореволюционных ученых к проблеме. Охарактеризовали дореволюционный концептуальный подход и провели сравнительный анализ религиозной политики монголов в современный период. Умозаключения дореволюционных авторов стали фундаментом для последующих трудов в этом направлении, мнения и гипотезы многих современных авторов тоже подвержены влиянию этих работ. Поэтому, мы попытались показать преемственность научных воззрений и те аспекты данной проблемы, которые предстоит еще раскрыть.

Список использованной литературы:

1. Петрушевский И.П. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. 1. – М.- Л., 1952. – 12 с.
2. Архив Российской академии наук. Ф. 1547. Оп. 1. Д. 92. Тезисы к диссертации А.Н. Насонова «Монголы и Русь. История татарской политики на Руси».
3. Якубовский А.Ю. Из истории изучения монголов периода X-XIII вв. – Москва, 1953. – 95с.
4. Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития Феодальной Руси. – М., 1967. – 266 с.
5. Борисов Н.С. Отечественная историография о влиянии татаро-монгольского нашествия на русскую культуру // Проблемы истории СССР. – Москва, 1976. Вып. V. С. 129-130.
6. Соловьев К.А. Дело власти: отечественные историки о властных отношениях в Древней и Средневековой Руси (IX-перв. пол. XV вв.). – Москва, 2001.
7. Лушников О.В. Монгольская империя в историографии XVIII–XX вв. – Казань, 2009. – 116 с.
8. Мухаметов Ф.Ф. Отечественная историография монгольских завоеваний и Золотой Орды (XIII-XIV вв.). – Челябинск, 2006. – 180 с.
9. Борисова Э.О. Культ обоо в трудах отечественных исследователей // Современные научные исследования: электронный научный журнал. 2012. №10.
10. Почекаев Р.Ю. Вторая империя Монголов: притязания и действительность. // Монгольская и Российская историография Великой Монгольской империи. – Улан-Батор, 2009. С. 106-113.
11. Карамзин Н.М. История государства Российского. Т.4. Гл. 1. – СПб., 1816. – 498 с.
12. Карамзин Н.М. История государства Российского. – Москва, 1993. – 198 с.
13. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Т.3. Гл.2. – Москва, 1993. – 768 с.
14. Ключевский В.О. Курс русской истории. – СПб., 1904. – 1146 с.
15. Фишер И. О народе и имени татарском, также о древних Могольцах и их языке // Ежемесячные сочинения к пользе и увеселению служащие. – СПб., 1755. С. 421-450.
16. Григорьев В.В. О достоверности ярлыков, данных ханами Золотой Орды русскому духовенству. Историко-филологические исследования. – Москва, 1842. – 132 с.
17. Неклюдов С.Ю. Монгольских народов мифология // Мифы народов мира: энциклопедия. Т. 2. – Москва, 1992.
18. Скрынникова Т.Д. Харизма и власть в эпоху Чингис-хана. – Москва, 1997. – 216 с.

19. Березин И.Н. Внутреннее устройство Золотой Орды: (по ханским ярлыкам) - СПб., 1850 - 24 с.
20. Березин И.Н. Тарханские ярлыки Тохтамыша, Тимур-Кутлука и Салдет-Гирея. – Казань, 1851. – 56 с.
21. Веселовский Н.И. О религии татар по русским летописям // Веселовский Н.И. Труды по истории Золотой Орды. – Казань, 2010. – 191 с.
22. Веселовский Н.И. Рецензия на книгу М.Д. Приселкова «Ханские ярлыки русским митрополитам» // Журнал Министерства народного просвещения. – Петроград, 1917. № 3-4.
23. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из сочинений арабских. Т.1. XVI. – СПб., 1884. – 564 с.
24. Бартольд В.В. Культура мусульманства. Общий очерк. – Петроград, 1918. – 113 с.
25. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Writings. Т.1. – Москва, 1963. – С. 452-568
26. Банзаров Д. Черная вера или шаманство у монголов // Банзаров Д. Собрание сочинений. – Москва, 1955. – 376 с.
27. Гомбоев Г. О древних монгольских обычаях и суевериях, описанных у Платона-Карпини // Труды Восточного отделения Ими. Археологического общества. – Спб., 1859. Ч. 4. Вып.1. С. 236-256.

References:

1. Petrushevsky I. P. Rashid al-Din. Collection of chronicles. Vol. 1. - M.-L., 1952. - 12 p.
2. Archive of the Russian Academy of Sciences. F. 1547. Op. 1. d. 92. Theses for the dissertation of A. N. Nasonov "Mongols and Rus.
3. Yakubovsky A. Yu. From the history of the study of the Mongols of the period of the X-XIII centuries. - Moscow, 1953. - 95с.
4. Kargalov V. V. Foreign policy factors of the development of Feudal Russia. - M., 1967 -- - 266 p.
5. Borisov N. S. Russian historiography on the influence of the Tatar-Mongol invasion on Russian culture // Problems of the History of the USSR. - Moscow, 1976. Issue V. S. 129-130.
6. Solovyov K. A. The Case of Power: Domestic historians on Power relations in Ancient and Medieval Russia (IX-first floor. XV century.). - Moscow, 2001.
7. Lushnikov O. V. The Mongolian Empire in historiography of the XVIII-XX centuries. - Kazan, 2009. - 116 p.
8. Mukhametov F. F. Russian historiography of the Mongol conquests and the Golden Horde (XIII-XIV centuries). - Chelyabinsk, 2006. -180 p.
9. Borisova E. O. The cult of OBO in the works of domestic researchers // Modern scientific research: electronic scientific journal. 2012. No. 10.
10. Pochekaev R. Yu. The Second Mongol Empire: Claims and reality. // Mongolian and Russian historiography of the Great Mongolian Empire. - Ulaanbaatar, 2009. p. 106-113.
11. Karamzin N. M. History of the Russian state. Vol. 4. Ch. 1. - St. Petersburg., 1816. - 498 p.
12. Karamzin N. M. History of the Russian state. - Moscow, 1993. -198 p.
13. Solov'ev S. M. History of Russia since ancient times. Vol. 3. Ch. 2. - Moscow, 1993. - 768 p.
14. Klyuchevsky V. O. Course of Russian history. - St. Petersburg, 1904 -- - 1146 p.
15. Fischer I. About the people and the Tatar name, also about the ancient Mughals and their language // Monthly essays for the benefit and entertainment of employees. - St. Petersburg, 1755. pp. 421-450.
16. Grigoriev V. V. On the reliability of the labels given by the Khans of the Golden Horde to the Russian clergy. Historical and philological studies. - Moscow, 1842 -- - 132 p.
17. Neklyudov S. Yu. Mongolian peoples ' mythology // Myths of the peoples of the world: encyclopedia. Vol. 2. - Moscow, 1992.
18. Skrynnikova T. D. Charisma and power in the era of Genghis Khan. - Moscow, 1997. - 216 p.
19. Berezin I. N. The internal structure of the Golden Horde: (according to the Khan's labels) - St. Petersburg, 1850-24 p.
20. Berezin I. N. Tarkhanny labels of Tokhtamysh, Timur-Kutluk and Saldet-Giray. - Kazan, 1851. - 56 p.

21. Veselovsky N. I. *About the religion of the Tatars according to the Russian Chronicles // Veselovsky N. I. Works on the history of the Golden Horde. - Kazan, 2010 – - 191 p.*
22. Veselovsky N. I. *Review of the book by M. D. Priselkov "Khan's labels to Russian Metropolitans" // Journal of the Ministry of National Education. - Petrograd, 1917. № 3-4.*
23. Tiesenhausen V. G. *Collection of materials related to the history of the Golden Horde. Extracts from Arabic works, vol. 1. XVI. - St. Petersburg, 1884. - 564 p.*
24. Barthold V. V. *Culture of Islam. General outline. - Petrograd, 1918. - 113 p.*
25. Barthold V. V. *Turkestan in the era of the Mongol invasion // Writings. Vol. 1. - Moscow, 1963. - p. 452-568*
26. Banzarov D. *Black Faith or shamanism among the Mongols // Banzarov D. Collected works. - Moscow, 1955 – - 376 p.*
27. Gomboev G. *On the ancient Mongolian customs and superstitions described in Plano-Carpini // Proceedings of the Eastern Department of Imi. The Archaeological Society. - St. Petersburg, 1859. Part 4. Issue 1. pp. 236-256.*

ӘӨЖ 930.507
МРНТИ 03.20.09

С.З.Маликова¹

*¹т.ғ.к., Солтүстік Қазақстан облыстық архивтің директоры,
Петропавл қ., Қазақстан*

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВТІҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ АРХИВ ҚҰЖАТТАРЫНДА

Аңдатпа

Қазақтың ұлы ақыны, азаттық үшін күресте жанын қиған аяулы ұлдарының бірі – Мағжан Жұмабаевтің ардақты аты арамызға оралғалы отыз жыл болып қалды. Осы кезеңде, әсіресе коммунистік идеология құрсауынан босанып, тарихи дамудың Тәуелсіз жолына түскеннен бері, Мағжан есімін қастерлеп, ақынның өмірі мен шығармашылығы жан-жақты зерттелуде. Әлеуметтік әділетсіздік құрсауын бұзып шығып, «Гуннан туған Күн ұлы» екендігін архив деректері арқылы дәлелдеп, Мағжан біздің заманымыз үшін де «Жастардың ой-санасының әміршісі» екенін өз халқы ғана емес бүкіл Түркі әлемі мойындап отырғанын халықаралық «Түріксой» ұйымының 2018 жылды «Мағжан жылы» деп жариялауы дәлел екенін көреміз.

Түйін сөздер: Мағжан Жұмабаев, ақын, «Шолпан» өлеңдер жинағы, Алаш қайраткерлері, Омбы облыстық қазақ комитеті, «Жас Азамат» газеті, «Бостандық туы» газеті, 1921-1922 жылдары Солтүстік Қазақстандағы ашаршылық, «Табалдырық» манифесі, Қызылжар, деректер, Тюрксой, архив.

S.Z.Malikova¹

*¹c.h.s., director of the North Kazakhstan regional archive,
Petropavlovsk, Kazakhstan.*

LIFE AND WORK OF MAGZHAN ZHUMABAYEV IN ARCHIVAL DOCUMENTS

Abstract

Based on the new archival data revealed by the North Kazakhstan State Archive the article describes the life and activities of Magzhan Zhumabayev, an outstanding poet, publicist, leader of Alash Horde.

From his first steps in poetry Magzhan showed a bright distinctive talent. He became widely known after his first poetry collection “Sholpan” published in Kazan in 1912.

After the revolution of 1917 Zhumabayev, who had already been known as a poet in the circles of Kazakh intelligentsia, became a member of Akmola Regional Kazakh Committee, a leader of Alash Horde. His famous poem "Men zhastarha senemin!" was first published in "Zhas Azamat" in 1918.

Magzhan was an editor of "Bostandyk tui" ("Freedom Banner") published in Omsk and then from 1921 in Petropavlovsk.

Famine of 1921-1922 in North Kazakhstan was one of the greatest tragedies. Magzhan became actively involved with the work as a deputy director of Akmola Committee for Famine Relief. He visited parishes to monitor the situation there, organized fund-raising for starving people.

In 1923-1926 Magzhan studied in Moscow Literary and Art Institute headed by V.Brusov who appreciated the Kazakh poet's talent. At the same time he worked in Moscow East Publishing House. There he published his translations of V.Lenin's, M.Gorky's, V.Ivanov's and other works.

The North Kazakhstan State Archive stores unique documents: Magzhan's original manuscript about Famine of 1922 and his teacher profile in Teacher Training College.

The 125th Anniversary of M.Zhumabayev was celebrated by the countries of TURKSOY (International Organization of Turkic Culture).

Key words: Magzhan Zhumabayev, collection of poems «Sholpan», newspaper «Zhas Azamat», Omsk regional Kazakh committee, newspaper «Bostandyk tuy», famine in 1921-1922 in North Kazakhstan, manifesto "Tabaldyryk", Kyzylzhar, Tyurkoy, archive, poet.

С.З.Маликова¹

*¹к.и.н., директор Северо Казахстанского областного архива
г. Петропавловск, Казахстан*

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МАГЖАНА ЖУМАБАЕВА В АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ

Аннотация

В данной статье, основанной на новом архивном материале, выявленном работниками Северо – Казахстанского государственного архива, описывается жизнь и деятельность Магжана Жумабаева, выдающегося поэта, публициста, члена Алаш Орды.

С первых шагов в поэзии Магжан обнаруживает яркий самобытный талант. Широкое признание принес ему первый поэтический сборник "Шолпан" изданный в 1912 году в Казани.

После революции 1917 года Жумабаев, имя которого как поэта уже было известно в кругах казахской интеллигенции, был введен в состав Акмолинского областного казахского комитета, член Алаш Орды. В 1918 году в газете «Жас Азамат» впервые опубликовано стихотворение «Мен жастарға сенемін!».

Магжан был редактором газеты "Бостандык туы" ("Знамя свободы"), издававшейся в Омске, а с 1921 года - в Петропавловске.

Голод 1921-1922 годов в Северном Казахстане был одной из величайших трагедии. Магжан являясь заместителем Акмолинского комитета помощи голодающим активно включился в работу. Выезжает в волости для ознакомления с положением на местах и производства прикрепления, организует сбор пожертвований для голодающих.

В 1923-1926 гг. Магжан в Московском литературно-художественном институте, возглавляемом В.Брюсовым, который высоко ценил талант казахского поэта. Параллельно работал в Московском Восточном издательстве. Здесь вышли его переводы произведения В.Ленина, М.Горького, Вс.Иванова и других.

Северо-Казахстанский областной архив хранит уникальные документы -подлинную рукопись Магжана о голоде 1922 года и анкету преподавателя педтехникума.

125-летие классика отметили в странах ТЮРКСОЙ в рамках Года Магжана Жумабаева.

Ключевые слова: Магжан Жумабаев, поэт, сборник стихов «Шолпан», деятели Алаш, газета «Жас Азамат», омский областной казахский комитет, газета «Бостандық туы», голод 1921-1922 годах в Северном Казахстане, манифес «Табалдырық», Қызылжар, Тюрксой, архив.

Құжаттарға іздеу жүргізіп, анықтап, көзі көргендер мен туған – туыстарының естеліктері, ғалымдар мен өлкетанушылардың газет және журнал беттерінде Мағжан Жұмабаев (1883-1938)

жөнінде жаңа деректер, оның өмір тағлымын, азамат, ақын, қайраткер тұлғасын ашуда жаңа қырларынан көрсетеді.

Мағжанның оқуы мен қызмет етуінде туған өлкесі Қызылжардың орны ерекше.

Қызылжарда Мағжанның тамаша туындылары жарыққа шықты, осында жанын тербеткен шабытпен Мағжан биік поэзия әлемінде талмай қалқып, алып ақынға айналды. [1].

1915 ж. Уфа қаласындағы «Ғалия» медресесінде Мағжан жерлес досы Бекмұхамед Серкебаевпен, башқұрттың көрнекті ақын-жазушылары Шайқызада Бабичпен және Сәйфи Құдашпен оқуын жалғастырды:

«Шайқызада мен Мағжан екеуі біздің медресе мақтаныштары болды. Шығыстың барлық білімін меңгерген жас Мағжан өз замандастарын таң қалдырды. Ол араб-парсы және түркі текті тілдерді жетік білді – дейді Бекмұхамед Серкебаев өз естелігінде. [2].

1912 жылы Қазанда Мағжанның «Шолпан» атты тұңғыш өлеңдер жинағы басылып шықты.

Қазір біздің қолымызда ақының баспадан шыққан тұңғыш өлеңдер жинағы да бар. Бұл 1912 жылы Қазан қаласындағы Каримовтер баспаханасында басылып шыққан «Шолпан» кітабы. Кітап Қазақстан Ғылым академиясы әдебиет және өнер институтының ғылыми кітапханасының қолжазба бөлімінде сақталған. Осыған дейін әдебиет пен өнер зерттеушілері бұл басылымның елімізде сақталғанын білмей келген.

Мағжанның «Шолпан» өлеңдер жинағының тарихына келсек, жас ақынның әдемі өлеңдер жазып жүрген талабын, ұстазы, Ғалымжан Ибрагимов аңғарған.

Ғ.Ибрагимов Мағжан өлеңдерінің қолжазбасын Қазандағы Каримовтар баспаханасына тапсырады, ол 1912 жылы кітап болып басылып шыққан.

Абайдың өлеңдер жинағы 1909 жылы Петербургте басылып шықса, іле сала жас Мағжанның кітабының жарық көруі оның танымал болып келе жатқан ақын екенін көрсеткен еді.

Міне, енді сол Мағжанның алғашқы өлеңдер жинағымен баршамыз таныстыуға мүмкіндік туып отыр.

Кітаптың бас тақырыбының астына төрт жол эпиграф берілген:

Жетсе егер қорқынышты қара түнім,
Басса от, тілім қурап, шықпай тәнім.
Көңілашар, кеудеме жан кіргізер
Өлең – менің Шолпаным, Күнім, Айым.

Жинаққа автордың отыз өлеңі кірген: «Өлең», «Ант қайда?», « Жатыр», «Жазғы таң», «Атақты ақын, сөзі алтын, хакім Абайға», «Сорлы қазақ», «Туған жерім – Сасықкөл», « Бала мен түс», « Қазағым», «Бұлбұл» және т.б.

Кітап 50 беттен тұрады. Соңында осы баспаханадан шыққан қазақ тіліндегі кітаптардың жарнама тізімі берілген.

Уфадан оралған Мағжан, қазақтың азаматтық ұраны болған «Оян қазақ!» өлеңдер жинағының авторы Міржақып Дулатовпен кездесіп, оның кеңесімен орыс және әлем әдебиетінің шығармаларымен танысады.

1917 жылдардағы Ақпан, Қазан төңкерістерінде Мағжанның саяси қызметі басталды.

1917 жылы сәуірдің 25-нен мамырдың 7-не дейін Ақмола, Атбасар, Омбы, Петропавл уездерінің делегаттары Омбы қаласында Ақмола облыстық қазақ съезін өткізді. Алаш қайраткері Ережеп Итбаев, бастаған ұйымдық комитет жұмысына Мағжан Жұмабаев қатысты. Мәжілісте 10 адамнан тұратын Омбы облыстық қазақ комитеті құрылды. Төрағасы Айдархан Тұрлыбаев.

Сөйтіп, Қызылжар өлкесінде ұлттық мемлекеттік билік органдары қалыптаса бастады.

1917 жылы 21 шілдеде ашылған 1-ші жалпықазақ съезі Ресей мемлекеттілігі және оның құрамындағы Қазақстанның тағдырын қарап, «автономиялы тәуелсіз қазақ мемлекетін құру» идеясын ұсынды. Съезд Ресей құрылтайына депутаттыққа кандидаттар тізіміндегі ұлт зиялыларының ішінде Әлихан, Ахмет, Міржақып, Халелдермен бірге Мағжан да сайланды. Осылай Алаш саяси партиясының негізін қалаушылардың қатарында Мағжан Жұмабаев болғанын көреміз [3,33-п].

Ал 1917 жылы желтоқсандағы бүкілқазақ II съезінде Алаш автономиясы жарияланып, Алаш Орда үкіметі құрылғанда, оның құрамында Солтүстік өңірдің өкілдері болды. Олар: Мағжан Жұмабаев, Айдархан Тұрлыбаев, Кошмұхамед Кеменгеров, Жұмағали Тілеулин, Ахмет Жанталын.

Мағжан өміріндегі аса бір бедерлі белес, оның қайраткерлігін айғақтайтын 1918-22 жылдар.

1918 жылы 30 шілдеде шыға бастаған, қазақтың ұлттық баспасөзінің тарихында елеулі орны бар «Жас азамат» газеті ұлт тәуелсіздігін жақтап, отаршылдық езгіге қарсы тұрған қазақ жастарының тұңғыш қоғамдық-саяси газеті болды. Мағжан Жұмабаевтың «Мен жастарға сенемін!» деген өлеңі осы газеттің 18 тамыз 1918 жылы 3-ші нөмірінде басылып шықты, Бұл өлең сол замандағы қазақ жастарының ел-жұрт алдындағы тарихи міндетін көрсетіп берген бағдарлама десе болғандай дей отыра, осы өлеңнің бірінші рет жариялануы дейміз.

Өлеңнің беташары ретінде «Жас Азамат» газеті мынадай сөздер жазыпты: «Жастар! Алда жүрген, Алаш жолына аянбай қызмет қылған адал жүрек ағалардан үлгі, өрнек алыңдар. Елдіктен, ерліктен айырылып, екі жүз жылдай еңсесі түскен елді ойлаңдар. Күнді - түн, жақынды – жат, пайданы – зиян деп жүрген, толық саяси хұқықтарын іздеп алуға ер жетіп, есі кірген елді ойлаңдар!» дейді, ал Мағжан өзінің атақты «Мен жастарға сенемін!» деген өлеңінде:

Арыстандай айбатты,
Жолбарыстай қайратты.
Қырандай күшті қанатты
Мен жастарға сенемін!..

Мағжан Жұмабаев 1920 жылдың басында Омбыда шыққан «Кедей сөзі» газетінің және кейінірек Петропавлда жарық көрген «Бостандық туы» (қазіргі облыстың «Солтүстік Қазақстан») газетінің жауапты редакторы болып тағайындалды. Сол газетте басылған «Автономия кімдікі?» - мақаласында Мағжан 1920 жылы 26 тамызда жарияланған қазақ автономиясы: «Айлы, күнді, қанды, отты тарихы бар; кең, бай, терең тілі, әдебиеті бар; басқаларға үйлеспейтін төресі, шаруасы бар – қазақтыкі. ... Жүз жылдар орыс ақсүйектері мен байларының тепкісінде елдігін ұмытпаған Алаштікі. «Аязды күні айналған, Бұлтты күні толғанған, Құрығын найзадай таянған, Қу толағай жастанған, Ер қазақтың автономиясы бұл!» - деп, халыққа сөз тастап, қазақтың осы мемлекеттік құрылымын нығайтуға шақырады. [4].

Мағжан шығармаларында қоғамдық дамуды таптық жолмен қарауға қарсы шықты. Сондықтан да басылым атауының «Кедей сөзінен» «Бостандық туына» алмастырылғаны Мағжанның тікелей қатысуымен жүргізілгені туралы пікірді де қолдаймыз.

1921-1922 жылдары Қазақстанды ашаршылық қамтыды. Ақмола губерниясында 1921 жылы наурызда 1021 мың адамның 472 мыңы аштыққа ұшыраған. Солтүстік Қазақстан облыстық архив деректері: «1921 ж. аяғында Аш босқындар күннен-күнге көбейіп барады. Петропавл және Атбасар уездерінде олардың саны отыз мыңнан асып кетті. Атбасар және Көкшетау уездерінде жергілікті 62 мың қазақ пен 30 мың орыс аштыққа ұшырады. Ал 1922 жылғы қаңтардың алғашқы 25 күнінде Петропавлда 70 адам аштан өлді, 105 адам ісіп-кепті. Дәл қазір 70 адамның мәйіті тамақ пунктінің қорасында үюлі жатыр. Коммуналдық шаруашылық бөлімі көшеде аштан өлгендерді жинап, көмуге үлгере алмауда. Ақпан айында жағдай тіпті асқынып кетті. Күн суытты. Жер-жерден үрейлі хабарлар келіп жетті. Аштық пен ажал аранын ашып, Қазақстанның солтүстігінен, орталыққа қарай жылжи тарап барады. Оны тоқтатар күш жоқ сияқты.

Көкшетау уезіндегі болыстарда аш-арықтар саны 150 мың адамға жетті, оның ішінде 130304 адам мүлде аш. Әсіресе қазақ болыстары қатты күйзеліс үстінде. Аштар қайыңның қабығын, ағаштың мүгін, тіпті ұн араласқан топырақ жеуге мәжбүр. Атбасар уезінде арам өлген малдардың терісін, сүйегін кеміруде»-деп мағлұматтар береді [5, 33-п].

1922 жылы 5 мамырда Қызылжарда аштыққа қарсы күрес жөніндегі төтенше комиссияның мәжілісі болды. Мәжіліске Көкшетау, Атбасар, Петропавл уездерінде орналасқан қазақ ауылдарының қиын жағдайы тұңғыш рет баса көрсетілді. Қабылданған қаулыда Помгол комиссиясының құрамына қазақтардан адам кіргізу туралы Мағжан Жұмабаевтың ұсынысы қабылданып, ол аштыққа қарсы күрес комиссиясының төрағаның орынбасары болып бекітілді.

Сол күні, 1922 жылы 5 мамырда, М. Жұмабаев Қостанай губкомының өкілдері ретінде Любимов пен Ключковты Семей губерниясына іс-сапарға жіберу қағазына қол қояды.

Ертеңіне, яғни мамырдың 6-күні Иван Михайлович Бебен мен Георгий Елисеевич Сальниковты Петропавл уезі Вознесен болысы Надежда поселкесінің өкілдері ретінде Ақмола уезіне мал мен астық жинауға жіберіп, мандаттарына қол қояды.

Сол күні Мағжан аштыққа қарсы күрес үшін жедел түрде уездік Помголдің құрамына қазақ қызметкерлерін енгізу қажеттігін тағы да баса айтып, бұл жұмысқа Ерденев, Бегішев, Байғазин, Төкібаевті ұсынады [6,134-п.].

Мағжан мамырдың 22- күні Жакупов Ғалымның Сарыайғыр, Келтесор, Тайынша, Жамантұз, Торанғұл болыстарына аштыққа ұшырағандарға көмек көрсетуге жібере отырып, нақты тапсырмалар берген. Жергілікті органдардың аштыққа ұшырағандардың тізімін, жедел түрде ақпарат беру, азық-түлік қорын есепке алып, аштарға дұрыс бөлінуіне, жиналған көмекті Помголдың рұқсатымен тарату қажеттігіне баса назар аударған.

24 мамырда мұхтасиб Абдухаликовқа мұсылман халқынан көмек жинап, оның 25 пайызын Помгол қорына, 75 пайызын Қызылжардың аштарына тарату туралы құжатқа қол қойған.

1922 жылғы 9 маусым күні ПОМГОЛ төрағасының орынбасары Жұмабаев губерниялық әскери комиссар Приморскийге қазақтың 100 жетім баласын және мүмкін болғанша орыс балаларын қамқорлыққа алуды сұрап, хат жолдайды [7, 238-п].

1922 жылғы 11-маусым күні Мағжан «Мир труда» газетінде мақала жазып, қазақ даласындағы аштықтың тұтас ұлтқа қатер төндіріп отырғанын көрсетіп, ащы шындықты жайып тастайды:

С осени 1921 года наша Акмолинская губерния сделалась ареной смертного шествия немого царя. С тех пор киргизы нашей губернии на почве голода переживают те же испытания и страдания, каковым в течение двух лет подвергнуты их братья в верхних губерниях Киргизской Республики.

Перед мной лежат официальные отношения нескольких Киргизских волисполкомов Петропавловского и Кокчетавского уездов. Именалинский волисполком пишет: «В нашей волости голод начал сильно чувствоваться с ноября 1921 года. Все бедное население волости до осени, съев весь свой скот, всю зиму поголовно занималось скотокрадством. Небывалый джугт прошлой зимы скопил почти весь скот, каковой сократился до 70 процентов. Люди пухнут и умирают....

На почве голода разрушается, киргизские хозяйства и сам народ подвергнут нравственному разложению.

Пора услышать стон Сары-Арки и понять полное страданий жуткое молчание киргизского народа [8].

Осылай жасанды туған аштықтың зардаптарына өкіметтің назарын аударып қана қоймай, Мағжан аштыққа ұшыраған халыққа тікелей көмек ұйымдастырудың бел ортасында жүрді.

Кеңес үкіметі Мағжанның бұл белсенділігін сырт қалдырмады. Алғашында ақынның шығармаларына тыйым салудан басталған қудалау, біртіндеп оның Қызылжарын тастап, бас сауғалауға мәжбүр етті.

Мағжан ғұмырнамасының іздері жақында Ресейдің әлеуметтік-саяси тарих архивінде (Москва қ.) де бар екені анықталды. Айталық, 1917 жылдың наурызынан қарашаға дейін Ақмола облыстық қазақ комитеті ағарту бөлімінің меңгерушісі болған.

1922-1923 жылдары Ташкентте қазақ оқу-ағарту институтының лекторы (оқытушысы), Түркістан Республикасы мемлекеттік ғылыми Кеңесі құрған Қазақстанды зерттеу қоғамы төрағасының орынбасары.

Қоғам төрағасы Халел Досмұхаммедов, мүшелері: Мұхтар Әуезов, Мұхаметжан Тынышпаев, Александр Есполов.

Қоғамның мақсаты - қазақ халқының мәдени дамуына жағдай жасау. (қазақ тілі мен терминологиясы, әдет-ғұрпы тарихы, ұлттық өнері, мектептерде сабақ беру, ғылым және өнер адамдарына қолдау).

1923 жыл Түркістан республикасының квотасымен Мағжан мемлекеттік стипендия алып, Москваға оқуға кетеді. Онда Жоғары көркем –әдебиет институтында (3 жылдық) 1924-1925 жж.оқыған.

Мағжанның өзі жазғандай, 1923 жылдың соңында Шығыс еңбекшілерінің коммунистік университетіне (КУТВ) штаттан тыс лектор қызметіне алынады.

Сонымен қатар, Москвадағы КСРО халықтары кіндік бапасының қазақ-қырғыз бөліміне қызметке кірді. Өз шығармашылығымен қатар мекеменің арнаулы аудармасымен де айналысады. [9]

Мағжанның осы баспада басылып шыққан кітаптар тізімін айтсақ олар: «Сауатты бол» (Ересектердің сауатты болуына қолғабыс қылатын кітап), аудармалары: 2 бөлімнен тұратын В. Ленинің «Февральдан Октябрьге бет алу» (6000 дана), «Қара шаруа туралы» (8000 дана); .М.Горькийдің «Сұңқар жыры», Вс. Иванов «Төрт әңгіме», Кременский мен Лонковичтың

кітапшалары бойынша «Күркіреу, найзағай, электр» (4000 дана), Ж. Карревиннің «Дүниенің тарих, шаруа жағарафиясы және т.б.

Мағжанмен бірге Москвада Зылиха, қайын енесі Ғадам Жалтырова және он жасар інісі Сабыржан тұрған. Сабыржан Москваның № 19 мектебінде оқыған екен.

1923-1924 жылдары М.Жұмабаев ұсынған «Табалдырық» манифесі жөнінде т.ғ.докторы, профессор М.Қойгелдиев: «бұл Алаштың шығармашылық саласындағы ортақ ұстанымын білдірген бағдарламалық құжат болатын. Мағжан бұл құжатты Мәскеуде жүріп даярлап, елдегі түрлі орталықтарда жүрген белгілі қазақ зиялыларына, ең алдымен ақын, жазушы және журналистерге таратып, пікір білдірулерін, лажы болса баспасөзде жариялап, оны кең аудиториямен таныстыру жағын қарастыруларын өтінуі де сондықтан еді. «Табалдырықтың» авторы шығармашылық кемеліне жеткен Мағжан болатын, ал оның артында Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсынов сияқты ұлт-азаттық күрестің көшбастаушылары тұрды.

«Табалдырықтың» бағдарламалық күш-қуаты оның сол бір күрделі тарихи кезеңде қазақ қаламгерлері үшін ең өзекті қоғамдық мәселелерге қатысты өз тұжырымдарын ортаға салуында еді. Сондай-ақ онда жасалынған тұжырымдар большевиктік билік ұсынған идеологиялық ұстанымдардан анағұрлым кең ауқымды еді, ал оның авторының жалпыадамзаттық құндылықтарды елеп-екшеу дәрежесіне көтерілгендігі анық аңғарылып тұрды. Манифестің ұстанымы: қазақ әдебиеті өзгеру жолында тұрған елінің өмірлік мәселелерінен тысқары бола алмайды, ол – уақыт ағымындағы ұлттың қоршаған ортаға, түрлі өзгерістерге, тұрмысқа деген өзіндік көзқарасы, философиясы. Басқаша айтқанда, әдебиет – таза ұлттық құбылыс,- деді [10].

1927 жылы туған еліне қайтып оралып, 1929 жылға дейін Петропавлдағы қазақ педагогикалық техникумы мен кеңес-партия мектебінде қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ берген.

Архивімізде тынымсыз жүргізілген іздеу жұмыстарының нәтижесінде Мағжанның өзі толтырған анкеталық құжат табылды. Ақын бұл анкетаны 1927 жылы Петропавл қаласындағы орыс педтехникумында оқытушы болған кезінде толтырған. Құжаттың сұрақтарына жауап бере келіп, Мағжан:

1) Өзінің туған күні, айы мен жылын 1893 жыл 7 қараша,

2)Туған жерін - Петропавл уезі, Бейнетқор ауданы, алтыншы ауыл деп жазыпты.

Білімі туралы: 1) Омбыдағы мұғалімдер семинариясында төрт жыл оқып, 1917 жылы аяқтаған;

2) 1918 жылы мұғалімдер институтында оқығаны тың дерек;

3) Мәскеудегі әдебиет және көркемөнер институтына 1923 жылы түсіп, екі жыл оқыған, бірақ оқу орнын аяқтамағанын осы құжаттан көріп отырмыз.

Жұмысы: 1927 жылы Мағжан орыс педагогика техникумында қазақ тілінен сабақ берген. Бірақ, негізгі қызмет орны деп Петропавлдағы совет-партия мектебін атаған.

Ол анкетаны 1927 жылғы 12 желтоқсанда өз қолымен толтырып, құжат соңына Мағжан Жұмабаев деп өзінің қолын қойған. [11]

Осынау жаңа мағлұматтар 2018 жылы ақпан айының 15-20 күндері халықаралық Түріксоy ұйымының ұйымдастырумен, ақын атамыздың туғанына 125 жыл толуына орай, Анкарада өткен халықаралық симпозиумда жария етілді.

Мағжан 1937 жылдың наурыз айында Алматыға келеді. Сол жылы 30 желтоқсанда қайтадан тұтқындалып, кеңес өкіметіне қарсы күрес жүргізіп, Жапонияның пайдасына шпиондық жасады деген жалған айыппен, ату жазасына кесіледі.

Тәуелсіздік алған халқымыз сүйікті ұлын, жыр пайғамбарын қолынан түсірмей, төбесіне көтеріп, тағзым етті. 125 жылдық мерейтойы Қызылжар жерінде республикалық дәрежеде салтанатпен атап өтілді. Петропавлдың ең үлкен көшелерінің біріне есімі беріліп, қаланың вокзал бөлігінде еңселі ескерткіші орнатылды. Бір кезде өзі сабақ берген педтехникум орнындағы колледж де ұлы ақын атын алды. Оның кіндік қаны тамған Булаев ауданы Мағжан Жұмабаев атындағы аудан болып өзгертілді.

Жыр пайғамбары Мағжан Жұмабаевтің өмірі мен шығармашылығы зерттеу жалғасуда...

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жұмабаев М. Туған жер.-Петропавл, 2008.-382 бет.

2. Солтүстік Қазақстан Мемлекеттік архиві /СҚМА/ 1370-қор. 1-тізбе,1-іс.

3. СҚМА 1616-қор, 1-тізбе,1-іс.

4. «Кедей сөзі», 1921 жылдың 12 қаңтары

5. СҚМА, 1616 –қор, 1-тізбе, 1-іс.

6. СҚМА, 1616 –қор, 1-тізбе, 3-іс.
7. СҚМА, 1616 –қор, 1-тізбе, 3-іс.
8. Газета «Мир труда» 11 июня 1922 года
9. РГАЛИ, Ф.596. Оп.1.Д.337.
10. «Солтүстік Қазақстан» газеті 28 қазан 2009 жыл.
11. СҚМА, 2 –қор, 1- тізбе, 535 – іс, 43 п.

References:

1. Zhumabaev M. native land. Petropavlovsk, 2008. -382 pages.
2. North Kazakhstan State Archive/ SKMA / fund 1370. List 1, Case 1.
3. SKMA fund 1616, list 1, Case 1.
4. "the word of the poor", January 12, 1921
5. SKMA, fund 1616, list 1, Case 1.
6. SKMA, fund 1616, list 1, Case 3.
7. SKMA, fund 1616, list 1, Case 3.
8. Mir labor newspaper June 11, 1922
9. RGALI, F. 596. op.1.D. 337.
10. Newspaper "North Kazakhstan" October 28, 2009.
11. SKMA, Fund 2, List 1, case 535, P.43

УДК 904
МРНТИ 03.41.91

Б.М. Хасенова¹, Р.Т. Дарменов²

*¹докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан*

*²ведущий научный сотрудник, Национальный музей Республики Казахстан,
г. Нур-Султан, Казахстан*

ОБРАЗЫ ФАНТАСТИЧЕСКИХ ЖИВОТНЫХ В ТОРЕВТИКЕ ЭПОХИ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Аннотация

В статье рассмотрены образы фантастических животных, получивших распространение в торовтике кимаков. Кимаки – это тюркские племена, создавших в IX в. государство в Обь-Иртышском междуречье. В торовтике кимаков ведущую роль играют растительные элементы, определенное место занимают антропоморфные, зооморфные, геометрические элементы.

Интересную группу в торовтике эпохи средневековья занимают изображения фантастических животных. При их воспроизведении убедительно показана специфика степного искусства – образы и элементы орнаменты, заимствованные из других культур, получали свою трактовку, исходя из сложившихся художественных приемов. В торовтике кимаков представлены такие образы: кошачий хищник, дракон, феникс, грифон, Сэнмурв, крылатый конь. Эти изображения использовались при оформлении костюма, воинского и конского снаряжения. Образы имеют местную специфику. Так, например, Сэнмурв – персонаж, сочетающий в себе облик хищной птицы, льва или собаки, на бляшке из Прииртышья практически полностью напоминает собаку.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, кимаки, торовтика, искусство, зооморфные элементы, фантастические животные, дракон, феникс.

Б.М. Хасенова¹, Р.Т. Дарменов²

*¹докторант, Еуразия ұлттық университеті атындағы Л.Н. Гумилев,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан*

*²жетекші ғылыми қызметкер, Қазақстан Республикасының Ұлттық музей,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан*

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТОРЕВТИКАЛЫҚ БҰЙЫМДАРДАҒЫ ФАНТАСТИКАЛЫҚ ЖАНУАРЛАР БЕЙНЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада қимақтардың тореветикалық бұйымдарында кеңінен таралған ғажайып жануарлар бейнелері қарастырылған. Қимақтар – Обь және Ертіс өзендерінің аралығында IX ғасырда мемлекет құрған түркі тайпалары. Қимақтардың тореветикасы негізінен өсімдік элементтерімен бейнеленеді, сонымен қатар, антропоморфты, зооморфты және геометриялық элементтерде жиі кездеседі. Солардың ішінен ғажайып жануарлар бейнелері ерекше көрсетілген. Бейнелерді қалыптастыру барысында көшпелі өнер дәстүрі анық көрінеді. Қимақтардың тореветикалық бұйымдарында жыртқыш мысық, айдаһар, самұрық құсы, грифон, Сенмурв, қанатты жылқы секілді алып жануарлар мен құстар бейнеленеді. Олар киімдерді сәндегенде, жауынгерлік және жылқы жабдықтарын дайындағанда қолданылған. Бейнелердің барлығы дерлігі жергілікті дәстүрге ие. Мысалы, жыртқыш құс, арыстан және ит бейнелерінің композициясынан тұратын Сенмурв кейіпкері, Ертіс өзенінен табылған айылбаста ит бейнесіне ғана ұқсатып салынған.

Кілтті сөздер: Шығыс Қазақстан, қимақтар, тореветика, өнер, зооморфты бейнелер, фантастикалық жануарлар, айдаһар, самұрық құсы.

B.M. Khassenova¹, R.T. Darmenov²

*¹Doctoral Student, Eurasian national University named after L. N. Gumilyov,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

*²Leading Researcher, National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

FANTASTIC ANIMALS IMAGES IN THE TOREUTICS OF THE MEDIEVAL PERIOD

Abstract

The article describes the images of fantastic animals that have become widespread in the toreutics of the Kimaks. The Kimaks are Turkic tribes who created the state in the Ob-Irtysh interfluvium in the IXth century. In the toreutics of the Kimaks, the floral elements play a leading role and anthropomorphic, zoomorphic, geometric elements occupy a certain place.

An interesting group in medieval toreutics is occupied by the images of fantastic animals. When they are reproduced, the specificity of steppe art is convincingly shown – the images and elements of ornaments borrowed from other cultures, received their interpretation based on the established artistic techniques. The following images are presented in the toreutics of the Kimaks: feline predator, dragon, phoenix, griffin, Senmurv - a winged horse. These images were used in the design of the costume, military and horse equipment. The images are locally specific. So, for example, Senmurv is a character that combines the appearance of a bird of prey, lion or dog; on the plaque from the Irtysh region, it almost completely resembles a dog.

Key words: East Kazakhstan, Kimaks, toreutics, art, zoomorphic elements, fantastic animals, dragon, phoenix.

Торевтика является ведущим способом художественной деятельности в эпоху средневековья. С ее помощью оформлялись элементы костюма, детали воинского и конского снаряжения, бытовые предметы. Торевтика эпохи средневековья демонстрирует изменения, которые произошли в мировоззрении степных племен с наступлением новой эпохи. На смену звериному и полихромному стилю приходит орнаментальный стиль с господством растительных элементов. Определенное место в этом стиле занимают изображения животных. В рассматриваемую эпоху активно использовались образы кошачьих хищников, копытных животных, птиц. Интересную группу в торевтике эпохи средневековья занимают изображения фантастических животных, при воспроизведении которых впечатляюще показана специфика степного искусства – образы и элементы орнаменты, заимствованные из других культур, получали свою трактовку, исходя из сложившихся художественных приемов. «В каждом регионе происходили довольно жесткий отбор чужеземных

прототипов орнаментальных мотивов, их обязательная переработка, быстро появлялось много местных вариантов каждого мотива, распространявшихся в определенных географических пределах» [1, с. 58].

В тюркской кимачевской культуре, тюркских племен, создавших в IX-XI вв. на берегах рек Иртыш и Обь государство, широко представлены растительные элементы, также встречаются антропоморфные, зооморфные и геометрические. Фантастические животные представлены образами крылатого кошачьего хищника, дракона, феникса, грифона, Сенмурва, крылатого коня. Они изображены на поверхности предметов украшений, деталей воинского и конского снаряжения. Все эти предметы были выполнены из бронзы или серебра с позолотой.

Использование термина «фантастические» по отношению к этим изображениям является условным, так как они не являются плодом воображения мастера, результатом его фантазии. Но таким образом можно обозначить основную особенность данных персонажей – их вымышленность. При всем этом, в основе каждого из образов лежат реальные элементы облика конкретных животных. Согласно китайским письменным источникам, такие животные совмещали в себе облик нескольких прототипов. Так, например, феникс или фэнхуан описывается следующим образом: «лебедь спереди; Цилинь сзади; змеиное горло, рыбий хвост; журавлиный лоб; как у селезня мандаринской утки борода; драконьи узоры; черепаха спина; ласточкин зуб; петушиный клюв» [2, с. 47]. Поэтому, например, в искусстве раннего железного века они обозначены исследователями, как синкретичные персонажи.

На поверхности наконечника ремня, использованного в оформлении конского снаряжения, нанесено изображение кошачьего хищника (льва). Изделие обнаружено в погребении 1 объекта 23 могильника Карашат I (Восточный Казахстан) [3, рис. 102, 2]. Изображение хищника занимает всю поверхность наконечника. Его окаймляет линия, по бордюру также идет лента из небольших перлов. Фигура животного изображена в профиль, он показан двигающимся в направлении слева-направо. Голова крупная, округлой формы, с выпуклым лбом и острым подтреугольным ухом. Пасть приоткрыта. Грива показана в виде выпуклостей аморфной формы, нанесенных в области шеи. Туловище длинное, поджарое. Крыло небольшое, начинается от области предплечья, заостренный кончик поднят вверх. Круп немного приподнят.

Передние лапы вытянуты вперед, всей поверхностью лап хищник соприкасается с линией бортика. На лапах отчетливо видны подушечки закругленной формы. Видимо, таким образом показано, что хищник выпустил когти. Задние лапы относительно других частей тела более массивны. Правая задняя лапа согнута, подушечки собраны, она покоится на линии, окаймляющей изображение. Левая задняя нога развернута, лишь она показана в момент движения, то есть только эта деталь свидетельствует, что животное движется. В отличие от другой ноги, здесь подушечки опять изображаются. Длинный хвост поднят вверх и пригибается вплотную к спине. Хвост оканчивается кисточкой подтреугольной формы.

Изображение дракона встречено в оформлении наконечников ремней одного из пояса, обнаруженного в самом богатом на данный момент кимачевском погребении [4, рис. 1, 16, фото 15]. В кургане № 145 Зевакинского могильника были обнаружены четыре пояса. Персонаж размещен в профиль. Его фигура занимает полностью всю поверхность бляхи, при этом бордюр также характеризуется крупными деталями. Голова крупная. Из открытой пасти вырывается огонь, она имеет клювовидную форму. Глаз миндалевидной формы, крупный. Прямой рог, отогнутый назад, имеет ребристую структуру. Шея длинная изогнутая, грива показана в виде небольших часто расположенных окружностей. Тело длинное, круп немного приподнят. Передние лапы вытянуты вперед, задние согнуты. Когти длинные. Зверь показан как бы припавшим к поверхности, центр тяжести размещается в передней части тела. Крыло крупное, его структура показана с помощью выпуклостей округлой формы и отдельных изогнутых перьев в верхней части. Показан фаллос. Также имеется такая деталь: в нижней части крупа по контуру тела изображены три небольших кружка (хвост?).

В искусстве Китая дракон получил распространение еще с эпохи Шань-Инь, а с эпохи Хань (206 г.до н.э.- 220 г.н.э.) стал символом императора [5, с. 403]. Как показывают исследования тюркской культуры времени становления государственности, образ дракона был также использован в разработке титулатуры царствующих лиц. Буду одним из символов государственной культуры, этот фантастический зверь в ипостаси «драконтины» являлся олицетворением женского (катунского) рода [6].

Интересную группу женских кимакских украшений представляют навершия головных уборов, выполненные в виде объемных или стилизованных фигур птиц. В двух случаях имеются объемные фигуры грифонов. Одно навершие обнаружено в могиле 2 объекта 23 могильника Карашат I, второе – в кургане, раскопанном И.А. Армстронгом, возле г. Семей [3, с. 207, р. 102, 4; 7, рис. 2, 14]. Персонаж характеризует крупная голова с массивным крючковатым клювом, толстая и длинная шея, узкое тело, длинный, поднятый вверх, хвост. Выше основания хвост более широкий, внутренняя линия его прямая, внешняя – в виде соединенных коротких дуг. Хохолок высокий, верхняя часть заострена и немного изогнута. Туловище вместе с шеей образует в профиль закругленную фигуру в виде запятой. Крылья отсутствуют. В остальных деталях фигурки птиц имеют некоторые отличия. У персонажа из могильника Карашат I кончик хвоста подтреугольной формы, ориентирован на внешнюю сторону. Фигура птицы покрыта поперечными часто расположенными выемками. В области шеи они более продолговатые и размещены немного под углом. В области туловища имеют более округлые очертания и расположены бессистемно. Хвост оформлен округлыми и овальными более крупными выемками, расположенными друг за другом. У второй птичьей фигуры хвост также длинный, поднят вверх, но он соединен с телом фигурной перемычкой. Также с внешней стороны хвост покрыт полукруглыми выступами, внутри которых находятся округлые отверстия.

По данным О.А. Митько, фигурки грифонов обнаружены в составе инвентаря таких объектов древнетюркской эпохи, как курган № 34 могильника Маркелов Мыс II и погребение из местности Наинтэ-Сумэ (Монголия). И в том и другом случае, образ грифона использован для изготовления ручки от серебряного сосуда. Трактовка образа на сосуде из кургана № 34 могильника Маркелов Мыс II осуществляется с помощью таких черт: «длинной, закругленной, ребристой шеи; больших, подчеркнуто выделенных ушей; хищно изогнутой носовой части, напоминающей клюв; глаза в виде выпуклой точки с запятеобразным углублением; пластично выделенной лобной части» [8, с. 158, рис. 1-2].

Еще одним орноморфным образом, используемым в кимакской торевице, является образ феникса (погребение 3, объект № 1, могильник Сандыккала; 2 экземпляра из коллекции Миллера XIX в.). Представлены профильные изображения двух стоящих птиц, развернутых друг к другу, то есть компоновка фигур выполнена по принципу зеркальной симметрии [3, рис. 113, 11; 9]. В целом, характеризуются небольшой головой с хохолком, длинным прямым клювом, длинной шеей, мощной грудной клеткой, крупными туловищем и лапами, длинным пышным хвостом.

Из имеющихся, 2 экземпляра являются практически аналогичными изображениями, но имеются и некоторые отличия. Так, фигуры птиц из коллекции Миллера имеют за собой фон, заполняющий пространство между фигурами, а на подвеске из погребения 3, объекта 1 могильника Сандыккала птицы изображены без него. По изображению подвески из коллекции Миллера сложно судить о том, как она крепилась, в отличие от второй анализируемой подвески. Здесь пластина с отверстием для крепления оформлена между фигурами птиц, немного выше уровня головы.

Изображение третьей фигуры, также из коллекции Миллера, ввиду плохого качества прорисовки, такому детальному анализу не подлежит. Более подробно проработаны фигура и поверхность двух первых экземпляров. Здесь показаны оперение в области грудной клетки в виде рядов небольших квадратиков с закругленными углами, в области перьев – в виде продольных параллельных полос, в области хвоста – в виде отдельных крупных перьев с закругленными окончаниями. Имеются также такие аналогичные детали: крыло подтреугольной формы, опущенное вниз, хвост поднят вверх и изгибается, достигая уровня головы, в верхней части перья показаны расходящимися в разные стороны симметрично, лапы с передними длинными когтями.

Изображение на подвеске из погребения 3, объекта № 1 могильника Сандыккала снабжено и такими подробностями: хохолок оформлен тремя зубчиками, клюв расширяется к окончанию, между клювами птиц имеется перемычка (наверх она продолжается как пластина с отверстием для крепления), состоящая из трех округлых выпуклостей.

Ноги фигурок птиц третьего экземпляра прикреплены к ажурной округлой фигуре. При наличии ряда сходных элементов, присущим облику всех фениксов, имеются отличия: крыло каплевидной (?) формы размещено прижатым к телу, ноги соединены вместе и не показаны схематично. Над головами птиц имеется округлая пластина с отверстием для крепления. Ажурная фигура покрыта прорезными отверстиями, размещенными по окружности, округлой и овальной формы в центральной части и отверстиями в форме полуовала по краю изделия. Края волнистые, по бокам имеются симметричные выпуклости неясной формы.

Фениксы и петухи встречаются в художественном металле енисейских кыргызов, при этом, по мнению Л.Р. Кызласова и Г.Г. Король, образ феникса заимствован из китайского искусства, а в кыргызской среде обе птицы получили черты сходства [10, с. 137]. По-видимому, образ наиболее приближенный к китайскому прототипу, запечатлен на поверхности драгоценной посуды из Копенского чаатаса, имеются и другие изображения [10, рис. 41, 4]. В его основе лежат черты хищной птицы (крупный крючковатый клюв, крупная голова, короткая шея, мощная грудная клетка). Тем не менее, судя по изображениям, опубликованных авторами, петухи, в свою очередь, имеют вполне самостоятельную трактовку [10, табл. XXVIII, 3-5]. Любопытно, что в рамках китайского искусства, образ также теряет свои хищные характеристики: постепенно фениксы становятся похожими на фазана или павлина [5, с. 403].

Необходимо отметить, что кимакских фениксов отличают небольшая голова и длинная шея, что позволяет сопоставить их также с этими птицами. Практически идентично фигуре феникса из погребения Сандыккала изображение птицы на шерстяном паласе из иранской коллекции Эрмитажа (в публикации птица фигурирует как фазан [11, № илл. 200]. При этом, совпадают и размещение фигуры птицы - вполоборота, и детали оформления: хохолок на голове, передача хвостового оперения.

Феникс активно используется в качестве символа высокого социального положения в эпоху первых тюркских каганатов. Здесь прежде всего необходимо отметить фигуру птицы на золотой короне, обнаруженной во время раскопок на комплексе Бильге-кагана в Кошо-Цайдаме [12, цв. вкл]. Птица характеризуется наличием хохолка, длинной шеей, пышным оперением, крупным, загнутым вниз клювом и пышными разведенными в стороны крыльями. Фигура выполнена объемной, выступает над поверхностью предмета начиная с середины туловища, держит в клюве нить с камнем подтреугольной формы вишневого цвета. Аналогичные изображения зафиксированы в плоскостном варианте – на поверхности каменных саркофагов, они также были найдены на территории Монголии [13, цв. вкл]. Одиночные металлические фигурки обнаружены в погребениях караякуповской культуры, датируемых IX-началом X вв. [14, р. 56, 24-25].

Возможно, феникс изображен на скальной поверхности Кек-Сая в Кочкорской долине (Кыргызстан). Крупная птица сидит на вытянутой правой руке всадника, в другой руке он держит повод [15, с. 178, рис.8, в тексте дан как рис. 9]. Птицу характеризуют хохолок на голове, длинная шея, крупное тело, длинный, расширяющийся к окончанию хвост, эти изобразительные особенности позволяют предположить в ней феникса. Сюжет «всадник с птицей» оказался более широко представленным в результате новых археологических открытий кыргызских исследователей, так, в Кочкорской долине, в - целом, было обнаружено 5 подобных изображений эпохи раннего средневековья, но в четырех случаях по поводу более четких определений и характеристик орнитоморфных персонажей на данный момент сказать трудно [15, рис. 4-8].

В основе образа лежат черты хищной птицы (крупный крючковатый клюв, крупная голова, короткая шея, мощная грудная клетка), хотя в качестве прототипа, видимо, выступали птицы семейства куриных. Образ хищной фантастической птицы широко представлен в различных традициях: в иранской и тюркской культуре – семург, в китайской – фэн-хуан, в европейской – феникс, в исламской – анка и т.д.

Интерес представляют птицы в искусстве евразийских степей предшествующего времени, обнаруживающие также и сходные черты в проработке образа, свидетельствующие о единой мировоззренческой основе населения эпохи раннего железного века и средневековья.

В коллекции имеется также изображение Сенмурва (крылатого пса) (курган № 10, могильник Кызыл-ту). Оно украшало поверхность бляшки неизвестного назначения [16, табл. IX, рис. 254]. Животное изображено в профиль, в положении сидя. Показаны удлиненная морда с закругленным окончанием, невысокий покатый лоб, округлый глаз, над ним бровь в виде небольшой дуги, уши размещены вертикально, окончание у одного уха закругленное, у другого заостренное. При этом, голова показана как бы на фоне, ее очертания не совпадают с очертаниями собственно фигуры, они показаны тонкой линией и более детальны. У внешнего контура голова брусковидной формы с закругленным окончанием, морда отдельно не показана. Длинная грива начинается за ушами, спускается немного по диагонали и закругляется в нижней части на внешнюю сторону. Структура гривы показана с помощью параллельных друг другу линий.

Грудная клетка мощная, в средней части туловище непропорционально узкое. Крыло размещено вертикально, начинается в области предплечья. Перья показаны в виде нескольких растительных

завитков. В верхней части крыло немного изогнуто, окончание закругленной формы. Передняя лапа короткая, ее пропорции не выдержаны. Хвост крупный, чуть шире у основания, его закругленное окончание ориентировано в сторону тела. На его поверхности нанесены продольные линии, таким образом, видимо, изображена шерсть.

Фигура Сенмурва является одним из наглядных примеров творческого отношения в кимакской среде к предметам искусства сопредельных регионов. Образ Сенмурва получил широкое распространение в искусстве Востока при Сасанидах. Первоначально, как приводится А.А. Демаковым и Д.А. Фоменко, он был наполнен астральной символикой, а в сасанидской иконографии оказался среди символов, олицетворяющих царскую власть [17, с. 397]. Стилистически является довольно выдержанным, представляет собой фигуру сидящего животного с чертами собаки, льва и хищной птицы. Сочетаются львиная морда, мощные передние лапы, птичьи крыло и пышный хвост. Обыгрывание характера двух животных из числа прототипов – собаки и льва, обусловило сложение в сасанидской иконографии двух типов Сенмурвов: «мирного», с мордой, напоминающей собачью и «устрашающего», с открытой рыкающей пастью и мощными лапами [18, с. 93, №№ иллюстраций 56, 73, 84, 93]. Сенмурвы встречаются также в аланских, болгарских материалах, в росписях Афрасиаба, среди петроглифов Калбак-Таша на Алтае [18, с. 162, рис. 7-8; 81, 77, р. 52, 93].

У прииртышского образца превалирует собачья сущность. Автор раскопок С.С. Черников предположил, что он представляет собой грифона. Мнение о преобладании собачьих черт уверенно высказала Ф.Х. Арсланова, она определила такой их список: «умеренно клинообразная голова, морда короче черепной части, треугольные относительно короткие, высоко посаженные уши, загнутый крючком хвост» [19, с. 127]. Необходимо отметить, что в оформлении тела Сенмурва усматриваются параллели с фигурами львов из древнетюркских погребально-поминальных сооружений Монголии, сооруженных в честь представителей кочевой знати и являющихся произведениями китайских мастеров [13, цв.вкл.]. Аналогии обнаруживаются в оформлении небольшой головы, короткой морды, подтреугольных ушей, мощной грудной клетки, приземистой фигуры, характерной посадки на задние ноги.

Необходимо также добавить, что в фигуре кимакского Сенмурва фиксируется некоторая несоразмерность, объясняемая, видимо, стремлением отобразить реальное животное. В связи с этим, повторяя силуэтно фигуру ближневосточного образа, в границах этого профиля, выполнены несоразмерно короткие передние ноги, характерная посадка на задние ноги. Пышный хвост также подвергся некоторой корректировке, становится уже и тем самым, продолговатым.

Образ крылатого коня украсил поверхность обоймы и наконечника ножен сабли, обнаруженного в кургане № 9 могильника Каракаба [20, рис. 196, 3]. Животные изображены реалистично. Лошади на поверхности обоймы стоят по обе стороны от крупной пальметты. У них небольшие головы, тонкие шеи, короткие ноги. Крыло показано в виде растительного завитка. Пышные хвосты подняты вверх. Лошадь, украшающая наконечник ножен, стоит на растительном завитке. Показаны небольшая голова, массивные шея и тело, короткие ноги. Видны небольшие треугольные уши, глаз миндалевидной формы, коротко подстриженная грива. Крыло в виде растительного завитка. Пышный и длинный хвост поднят вверх и переходит в крупный растительный завиток. Общим для всех животных является интересная деталь – в области крупа нанесены многочисленные точки.

Все представленные в тюркике кимакских образы фантастических животных имели бытование и в предыдущее время – эпоху ранних кочевников. Крылатые кошачьи хищники и лошади, фениксы, грифоны, драконы, Сенмурвы являются важной составляющей своеобразного звериного стиля – великолепного искусства эпохи первых кочевых государств. На основании анализа отдельных образов в искусстве эпохи Золотой Орды к аналогичному выводу пришел известный археолог М.К. Кадырбаев [21]. По мнению Г.Г. Король, одним из источников при формировании своеобразия художественного металла тюрков Саяно-Алтая стало искусство ранних кочевников [22].

Образы фантастических животных убедительно показывают, как творчески воспринимались местными мастерами новые для них образы. Бестиарий эпохи средневековья населения евразийских степей формировался на основе сложившегося символического языка предшествующего времени.

Список использованной литературы:

1 Конькова Л.В., Король Г.Г. Кочевой мир: развитие технологии и декора (художественный металл) // Этнографическое обозрение. – № 2. 1999. – С. 56-68.

- 2 Терентьев-Катанский А.П. Иллюстрации к китайскому бестиарию. Мифологические животные древнего Китая. – Санкт-Петербург: ФормаТ, 2004. – 224 с.
- 3 Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. – Алма-Ата, 1987. – 270 с.
- 4 Арсланова Ф.Х. Военские захоронения кимаков в Зевакинском могильнике / Арсланова Ф. Х. Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. Материалы и исследования по археологии Казахстана. – Т. III. – Астана, 2013. – С. 28-92.
- 5 Чистякова А.Н. Символика сюжета «дракон и феникс» в культуре Китая // Культуры Сибири и сопредельных территорий в прошлом и настоящем. Материалы Всероссийской 43-й археолого-этнографической конференции молодых ученых. – Томск, 2003. – С. 403-404.
- 6 Зуев Ю.А. Ранние этапы истории тюрков. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 338 с.
- 7 Арсланова Ф.Х. Женские украшения кимаков и кыпчаков / Арсланова Ф.Х. Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. Материалы и исследования по археологии Казахстана. – Т. III. – Астана: Филиал Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2013. – С. 28-92.
- 8 Митько О.А. Образ грифона в искусстве народов Евразии в древнетюркскую эпоху // Евразия: культурное наследие древних цивилизаций. Ч. II. – Новосибирск, 1999. – С. 155-161.
- 9 Борисенко А.Ю., Худяков Ю.С. Изучение древностей Южной Сибири немецкими учеными XVIII-XIX вв. – Новосибирск. 2005. – 270 с.
- 10 Кызласов Л.Р. Король Г.Г. Декоративное искусство средневековых хакасов как исторический источник. – Москва: Наука, 1990. – 216 с.
- 11 Луконин В.Г. Искусство древнего Ирана. – Москва: Искусство, 1977. – 231 с.
- 12 Баяр Д. Білге қазанға арналған ескерткіш кешенінде жүргізімен археологиялық зерттеулер // SHYGYS. 2005. – № 1. – 173-179 б.
- 13 Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас) // Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. Т. II. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 252 б., 144-бет жапсырма.
- 14 Степи Евразии в эпоху средневековья. – Москва. – 304 с.
- 15 Табалдиев К. Раннесредневековые тюрки Тянь-Шаня // Евразияның түрк мұрасы. VI-VIII ғғ. Тюркское наследие Евразии. VI-VIII вв. – Астана: KULTEGIN. – С. 163-190.
- 16 Археологическая карта Казахстана. – Алма-Ата, 1966. – 320 с.
- 17 Демаков А.А., Фоменко Д.А. К проблеме идентификации Сенмурва // Культуры Евразийских степей 2-ой половины I тыс. н. э. (вопросы хронологии). Материалы II международной конференции. – Самара, 1998. – С. 393-405.
- 18 Луконин В.Г., Тревер К.В. Сасанидское серебро. – Москва: Искусство, 1987. – 154 с.
- 19 Арсланова Ф.Х. Пряжки «византийского» типа из Прииртышья // Западная Сибирь в эпоху средневековья. – Томск, 1984. – С. 119-128.
- 20 Самашев З.С. Памятники средневековых кочевников верховий р. Каракаба в Казахском Алтае // Алтай в кругу евразийских древностей. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2016. – С. 379-409.
- 21 Кадырбаев М.К. Костяные зооморфные пластины из Северного Казахстана // Древности Казахстана. – Алма-Ата, 1975. – С. 130-140.
- 22 Король Г.Г. Истоки зооморфного кода в средневековом искусстве Саяно-Алтая // Краткие сообщения Института материальной культуры. Материалы международного научного семинара «Звериный стиль сквозь века: истоки, трансформации, реминисценции. Искусство кочевников Евразийских степей I тыс. до н. э. - I тыс. н. э.». – Вып. 247. – 2017. – С. 105-119.

References:

- 1 Konkova L. V., Korol G. G. Kochevoy mir: razvitie tekhnologii i decora (khudozhestvenny metallom) [The Nomadic world: the development of technology and decor (khudozhestvenny metallom)]. - No. 2. 1999. - pp. 56-68.
- 2 Terentyev-Katansky A. P. Illustrations to the Chinese bestiary. Mythological animals of ancient China. - Saint-Petersburg: FormaT, 2004. - 224 p.
- 3 Archaeological sites in the flood zone of the Shulba hydroelectric power station. - Alma-Ata, 1987 -- 270 p.
- 4 Arslanova F. H. Military burial of Kimaks in the Zevakinsky burial ground / Arslanova F. H. Essays of medieval archeology of the Upper Irtysh region. Materials and research on the archeology of Kazakhstan. - Vol. III. - Astana, 2013. - p. 28-92

5 Chistyakova A. N. *Symbolika storyteta "dragon and phoenix" v kultury Kitaina [Symbolism of the plot "dragon and phoenix" in the culture of China]. Materials of the All-Russian 43rd Archaeological and Ethnographic Conference of Young Scientists.* - Tomsk, 2003. - pp. 403-404.

6 Zuev Yu. A. *Early stages of the history of the Turks.* Almaty: Dike-Press, 2001. - 338 p.

7 Arslanova F. H. *Women's jewelry of Kimaks and Kipchaks / Arslanova F. H. Essays on Medieval Archeology of the Upper Irtysh region. Materials and research on the archeology of Kazakhstan.* - Vol. III. - Astana Branch of the Institute of archaeology. A. Kh in Astana, 2013. - S. 28-92.

8'ko O. A. *Griffin art of the peoples of Eurasia in the ancient era // Eurasia: the cultural legacy of ancient civilizations. Part II.* - Novosibirsk, 1999. - P. 155-161.

9 Borisenko, A., Khudyakov Y. S. *study of the antiquities of southern Siberia by German scientists of the XVIII-XIX centuries* - Novosibirsk. 2005 - - 270 p.

10 Kyzlasov L. R. Korol G. G. *Decorative art of medieval Khakas as a historical source.* - Moscow: Nauka, 1990. - 216 p.

11 Lukonin V. G. *The Art of ancient Iran.* - Moscow: Iskusstvo, 1977. - 231 p.

12 Bayar D. *Bilge kaganga arnalgan eskertkish kesheninde zhurgizimen archeologiyalyk zertteuler // SHYGYS.* 2005. - No. 1. - 173-179 b.

13 Kone turik bitiktastary men eskertkisher (Orkhon, Yenisei, Talas) // *Kazakhstan tarikhy turaly turki derektemeleri. Vol. II.* - Almaty: Daik-Press, 2005. - 252 b., 144-bet zhapsyrma.

14 *Steppes of Eurasia in the Middle Ages.* - Moscow. - 304 p.

15 Tabaldiev K. *Early Medieval Turks of the Tien Shan // Euraziyanyyn turk murasy. VI-VIII gg. The Turkic Heritage of Eurasia. VI-VIII centuries-Astana: KULTEGIN.* - p. 163-190.

16 *Archaeological map of Kazakhstan.* - Alma-Ata, 1966. - 320 p.

17 Demakov A. A., Fomenko D. A. *On the problem of identification of the Senmurva // Cultures of the Eurasian steppes of the 2nd half of the first millennium AD (questions of chronology). Proceedings of the II International Conference.* - Samara, 1998. - pp. 393-405.

18 Lukonin V. G., Trever K. V. *Sasanian silver.* - Moscow: Iskusstvo, 1987. - 154 p.

19 Arslanova F. Kh. *Buckles of the "Byzantine" type from the Irtysh region // Western Siberia in the Middle Ages.* - Tomsk, 1984. - p. 119-128.

20 Samashev Z. S. *Monuments of medieval nomads of the upper reaches of the Karakab River in the Kazakh Altai // Altai in the circle of Eurasian antiquities.* - Novosibirsk: Publishing House of IAET SB RAS, 2016. - pp. 379-409.

21 Kadyrbayev M. K. *Bone zoomorphic plates from Northern Kazakhstan // Antiquities of Kazakhstan.* - Alma-Ata, 1975. - pp. 130-140.

22 Korol G. G. *Istoki zoomorfnoogo koda v srednevedovom iskusstvo Sayano-Altay [The origins of the zoomorphic code in the Medieval Art of the Sayano-Altai]. Materials of the international scientific seminar "Animal Style through the Ages: Origins, Transformations, Reminiscences. The Art of the nomads of the Eurasian steppes I thousand BC - I thousand AD".* - Issue 247. - 2017. - pp. 105-119.

МРНТИ 03.01.20

ӘӨЖ 11.44

Қарасаев F.M.¹

т.ғ.д., ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты,
Нұр-Сұлтан қаласы

**ҚАЗАҚТАРДЫҢ ХІХ ҒАСЫРДЫҢ 20 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ИМПЕРИЯЛЫҚ БАСҚАРУ
РЕФОРМАЛАРЫНА ҚАРСЫ ҚАРУЛЫ КҮРЕСІ СОЛ МЕРЗІМДЕГІ РЕСЕЙЛІК
МЕМЛЕКЕТТІК МҰРАҒАТТАРЫ ДЕРЕКТЕРІНДЕ
(Ғұбайдулла Уәлиханов, Саржан Қасымов, Кенесары Қасымов, т.б. қозғалысы тарихынан)**

Аңдатпа

Мақалада қазақтардың ХІХ ғасырдың 20 жылдарындағы империялық басқару реформаларына қарсы қарулы күресі сол мерзімдегі ресейлік мемлекеттік мұрағаттары деректеріндегі сияты қарастырылады. ХІХ ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ халқының тарихын зерттеуші Сібір жүйесі

жанында шапқыншылық жасап, оның қарсылығын басуға және өзін ұстауға арналған барлық әрекеттерге қарамастан даланы ұзақ бүлікке салды” Кенесарының орыс империясының тонаушылығын тоқтату мақсатындағы күресін баяндайтын нақты мысалдар ресейлік мемлекеттік мұрағат деректерінен молынан кездеседі. Атап айтқанда, 1839 жылдың желтоқсан айындағы екінші полк командирі, әскери старшина Куликовтың Жеке Сібір корпусы штабының бастығы атты әскер генерал-майор барон фон Дерг Ховенге: “1839 жылдың 19 желтоқсанында өзі басшылық жасайтын полктің төменгі дәрежелі казактары 17 әскери аттарынан айырылғандықтары” туралы жазған хабарламасы жергілікті казактардың патша әскерлеріне қарсы ұйымдасқан қимылдарын көрсетеді.

Тірек сөздер: XIX ғасыр, империялық басқару реформалары, XIX ғасырдың бірінші ширегі, империялық басқару реформалары, Ресейлік мемлекеттік мұрағаттары, Ғұбайдулла Уәлиханов, Саржан Қасымов, Кенесары Қасымов, т.б. қозғалысы тарихы

Г.М. Карасаев¹

*¹д. и. н., Институт истории государства МОН РК,
г. Нур-Султан*

**БОРЬБА КАЗАХОВ ПРОТИВ РЕФОРМ УПРАВЛЕНИЯ ИМПЕРИЙ 20-г. XIX в.
НА МАТЕРИАЛАХ РОССИЙСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА
(По истории движения Г. Валиханова, С. Касымова, К. Касымов и др.)**

Аннотация

В статье рассматривается вооруженная борьба казахов против реформ управлений Империй 20-г. XIX в. на архивных материалах Российского Государственного архива. Исследователь истории казахского народа первой четверти XIX века, несмотря на все попытки захвата при Сибирской системе, захватил степь в долгий бунт”, встречается данные российского государственного архива подробные примеры, освещающие борьбу Кенесары с целью прекращения грабежа русской империи. В частности, сообщение командира второго полка в декабре 1839 года, военного старшины Куликова, начальника штаба отдельного Сибирского корпуса генерал-майора барона фон Дерг Ховена о том, что “19 декабря 1839 года казаки нижнего ранга полка под его руководством были лишены 17 воинских имен” показывает организованные действия местных казахов против царских войск.

Ключевые слова: XIX век, реформы императорского управления, Первая четверть XIX века, реформы императорского управления, российские государственные архивы, история движения Губайдуллы Валиханов, Саржан Касымов, Кенесары Касымов и др.

G.M. Karasaev¹

*¹Doctor of Historical Sciences, Institute of State History of the
Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan,
Nur-Sultan*

**KAZAKH'S FIGHT AGAINST GOVERNANCE REFORMS OF THE EMPIRE 20-year.
XIX century. ON THE MATERIALS OF THE RUSSIAN STATE ARCHIVE
(Based on the history of the movement of G. Valikhanov, S. Kasymov, K. Kasymov, etc.)**

Abstract

The article deals with the armed struggle of the Kazakhs against the reforms of the administrations of the Empires of the 20th century. XIX century. on the archival materials of the Russian State Archives. A researcher of the history of the Kazakh people of the first quarter of the 19th century, despite all attempts at capture under the Siberian system, seized the steppe in a long revolt”, there are detailed examples from the Russian state archive covering Kenesary's struggle to end the plunder of the Russian Empire. In particular, the message of the commander of the second regiment in December 1839, military foreman Kulikov, chief of staff of the separate Siberian corps, Major General Baron von Derg Hoven, that “on December 19, 1839, the

Cossacks of the lower rank of the regiment under his leadership were deprived of 17 military names” shows the organized actions of local Kazakhs against the tsarist troops.

Key words: 19th century, reforms of imperial government, First quarter of the 19th century, reforms of imperial government, Russian state archives, history of the movement of Gubaidulla Valikhanov, Sarzhan Kasymov, Kenesary Kasymov.

Қазақ жерін Ресей империясы тарапынан отарлау мерзімі ХҮІІ ғасырдың соңындағы Ермактың Батыс Сібірді жаулау кезінен бастау алады. Бұл отарлау қазақтарды туған жерлерінен күшпен ығыстыру, барлық құқықтарынан айыру, қорлау жазалау, қырғынға ұшырату арқылы жүзеге асырылды. Ұлтымыз оған тоқтаусыз жүргізілген наразылық, қарсылықтар, соның ішінде тең емес қарулы күрестер арқылы жауап беріп келді. Мұндай жағдайлар еліміздің барша өңірлерінде орын алды. Отаршылармен жеке адамдардың, топтардың қарулы күрестері туралы деректер де молынан кездеседі. Осының өзі азаттық қозғалысының үздіксіз сипат алып келгендігін көрсетеді. Міне осылай, біздің халқымыздың бұл қозғалысы бодандық бұғауынан босағанға дейін үздіксіз жалғастырылып келді.

Мұндай мағлұматтарды Ресей мемлекеттік мұрағаттарындағы ресми деректерден, сол мерзімдегі жарияланған тағы да басқа тарихи жазбалардан білуге болады. Мысалы: “(Қазақтар,-Ғ.Қ.) қазіргі Томск губерниясы қалаларына шапқыншылықтар жасап келді” [1]. Ал, ХІХ ғасырдағы белгілі Батыс Сібірдің тарихын зерттеуші Г.Спаский: “Ертіс жүйесі қамалдарын, соның ішінде тұзды көл маңайындағы алғашқы Ямышевоны негіздеу кезінде қырғыздар Ресейге көптеген шабуылдар жасады. Осыған байланысты олар Сібірдегі Ресей шекарасынан аластатылып, Ертіс өзенінен ары ығыстырылды. Осы жерден жергілікті тұрғындарға (орыс қоныстанушыларына,-Ғ.Қ.) тонаушылық жасайтындықтан олардың шекараға 10 шақырымға дейін келулеріне тиым салынды.

Алайда осы тиым салынғанға дейін олар кей жағдайларда жылқы табындарымен шекарадан жасырын өтіп, жиналған пішенді, кептіруге қойған астықты өртеді” [2]- деп жазды.

Қазақ халқының отарлыққа қарсы күресінің кеңінен жүргізілген кезеңі ХІХ ғасырдың 20-жылдарынан, яғни Ресей империясының арнайы ережелері арқылы қазақ даласындағы дәстүрлі басқару, құқық жүйесін жоюынан бастау алады. Бұл ережелер бойынша бүкіл қазақ жері империяның меншігі деп жарияланды. Осының негізінде өлкені империялық жаңа әкімшілік аймақтарға бөлу, ресейлік заң ережелерін кіргізу, әскери, өнеркәсіптік игеру, қоныстандыру ісі кең көлемде бастау алды. Ата-қонысынан, кәсібінен айырылған қазақтар империяның ешқандай құқықсыз бұратана тұрғындарына айналдырылды.

Осы уақыттағы қазақ даласындағы отарлыққа қарсы күрестің тізгінін ресейлік жаңа құрылымдарға наразы болған қазақ сұлтандары Саржан Қасымов, Ғұбайдулла Уәлиханов, Кенесары Қасымов, тағы да басқалары қолдарына алды. Олардың қарулы қарсы әрекеттері туралы мағлұматтар сол мерзімдегі Ресей мемлекеттік тарихи мұрағаттарында молынан кездеседі. Мысалы: Сібір шекара жүйесі командирі қол қойған “Қарқаралы приказындағы қылмыстық іс туралы” деп аталатын құжаттағы: “1826 жылы қолға түсірілген Саржан Қасымов, қырғыздар Мырзағұлов, Абызов және Балапановтардың шайкасы аса қатал жазалансын.

... Қарқаралы приказынан қырғыздардың қарсылықтарын басуға жіберілген казактарға Байбұрын болыстығының 5 шайкасы шабуыл жасап, бір казак өлтіріліп, жетеуі жараланған”, [3]-деген деректер патша әкімшілігінің қазақтардың қарулы қарсылығын қаталдықпен жазалауға шешім қабылдағандығын көрсетеді.

1827 жылдың 26 қазанындағы Ресей императорлық Бас штабы инспекторлық департаментінің Сібір Комитеті төрағасына жазған: “Байбұрын болыстығының 500 адамдық қырғыз қарақшылары Сібір жүйесі казак әскерлерінің жүзбасы Кудрявцев басшылық еткен 14 урядниктер мен казактар тобын қоршап алып, оларға шабуыл жасады, казактар күні бойы қорғанды, алайда алайда қараңғы түсісімен шабуыл қайтадан басталды, 1 казак өлтіріліп, 6 казак жарақат алды, барлық аттар өлтірілді және жараланып, жарамсыздыққа айналдырылды.

Жүзбасы Кудрявцев бастаған казактарға қырғыздардың шабуылын бұдан ары болдырмау үшін жүйеде екі артиллериялық зеңбірегі бар 450 казактан тұратын отряд негіздеу және оны келесі қараша айында далаға жіберу қажет. Ұлы мәртебелі император әскерлері Бас штабы бастығына жүзбасы Кудрявцевті 4 дәрежелі Қасиетті Анна орденімен марапаттап, хорунжий әскери шеніне ұсынамын” [4]-деген мағлұматтар осы мерзімдегі жергілікті қазақтардың патша отарлаушыларына қарсы күресінің бітіспестік сипат алғандығын көрсетеді. Ал, келесі, Императорлық әскерлер Бас штабының бастығына Жеке Сібір корпусының қолбасшысының 1827 жылдың 9 тамызындағы жедел хатында: “Қарқаралы

мекенінен 300 шақырым өңірде жаздық жайылымдықтары орналасқан қырғыз болыстықтарында тәртіпсіздіктер, толқулар үнемі орын алуда.

... Олардың адамдары казактар әскерлер тобына қарсы қаруланған шабуыл жасап келеді. Екі казак қылыш жарасын алды. Бүлікшілерге қорқыныш ұялату үшін артиллериядан екі рет оқ атылып, қырғыздардың шабуылдары біраз уақытқа тоқтатылды. Бізден сандары көп, қаруланған 200 ге жуық қырғыздарға қарсы бұйырық бойынша оқ жаудырылды. Бандыларды жазалау үшін таяу арада ... 300 адамнан және екі атты артиллериядан тұратын ерекше казак отряды шұғыл жабдықталыну үстінде”, - [5]-делініп, көтерілісті қарумен басудың қажеттігі баяндалды.

Жергілікті казактардың мұндай көлемді қарсылықтарын жаныштап, қатысушыларды жазалау мақсатында патша әкімшілігі тағы да басқа әскери шараларды іске асыра бастады. Мысалы, Императорлық әскерлер Бас штабының бастығына Жеке Сібір корпусының қолбасшысы генерал-майор Сент-Лоранның 1827 жылдың 6 қыркүйегіндегі берген есебіндегі: “Кез-келген уақытта Қырғыз-қайсақтардың Орта Ордасында 1822 жылғы Ереженің енгізілуіне қарсы сұлтандар Ғұбайдулла Уәлиханов және Саржан Қасымовтардың жыртқыштарының күтпеген жерден ұйымдастырылатын шабуылдарына ұшырауға болады.

Сондықтан да приказдарға таяу орналасқан гарнизондарды үнемі дайындықта ұстау қажет. Усть-Каменогорскіден Петропавловскге дейінгі әрбір округте екіден артиллериялық зеңбіректер, екіден офицерлер басқаратын казак топтары болуы тиіс. Солардың ішінде бүлік жайлаған Қарқаралы округіне қазанның басында жыртқыштарды жазалау және оларға ергендерді Қарқаралы приказы Байбура болыстығына қайтару үшін әскери старшина Лукиннің басшылығымен Ямышевадағы Железинск гарнизондық батальоннан 450 адамдық және екі артиллериялық зеңбірегі бар казак ротасы жіберілуі міндетті. Егер олар жазалаусыз қалдырылсабарлық қырғыздарды сондарынан ертетін болады. Оларды тек қорқыныш арқылы бағынышта ұстауға болады,”[6]-деген хабарлама осыны дәлелдейді.

1822 жылғы Сібір қырғыздары Ережесінің қабылдануына байланысты қазақ даласындағы хандық биліктің жойылуына көптеген қазақ сұлтандары келіспеді. Олар мұндай жағдайдағы ресейлік билікті мойындағықары келмей, Қытаймен арадағы өзара байланыстарын жандандыра түсті. Бұл жағдай екінші жағынан қазақ даласын толығымен өзіне қосуды мақсат еткен Ресей және Цинь империялары арасындағы қатынасты шиеленістіре түсті. Қазақ сұлтандарының осындай әрекеттерін болдырмау үшін Ресей жағы нақты қимылдарға көшуді қолға алды. Мысалы, 1823 жылдың 27 сәуірінде Жеке Сібір корпусының командирі инфантерия генералы Капцевичтің Баянауыл тауларына әскерлерімен келген қытай албандарымен кездесуін болдырмау мақсатындағы сұлтан Ғабайдолла Уәлихановты ұстау үшін жіберілген жүзбасы Карбышев бастаған отрядтың міндеттері туралыбұйырығы шығарылып, онда: “Сібір жүйелік әскерлеріҚарқаралы сыртқы округы отрядының бастығы,№7 полк командирі жүзбасы Карбышев Қытай амбаны әскерлерімен Орта жүздің Атығай болыстығының сұлтаны Ғабайдулла Уәлихановты өз жағына тартуға арналған жоспарын орындатпау мақсатында өзінің батыл және ойластырылған қимылдары арқылы әрекет етуде. Себебі Ғабайдулла Уәлиханов бүлікшілерін жинап, Қытай албанынымен өзінің елшілері арқылы уағдаласа отыра жасырын түрде Баянауыл тауларында кездесуге келіскен. Жүзбасы Карбышев бұл жолығысуды болдырмау үшін Қытай албанына қарсы бір атты зеңбірегі бар казак отрядын жіберетін болсын”,[7]-деп көрсетілді.

Осындай мақсаттағы кездесулердің алдын алу, болашақта қазақ сұлтандарының Қытайлық жергілікті билеушілерімен кездесулерін болдырмау үшін шекара шептерін күшейту, шекаралық жүйеде орналасқан казактарды бақылауда ұстау үшін қосымша каза әскери бөлімдері жасақталынып, олардың міндеттері белгіленді. Бұл шаралардың нақтылығына Империялық Жеке Сібір әскерлері бас штабы бастығының: “Жоғары мәртебелінің ұйғарымымен Семипалатинскіден Үлкен Қырғыз ордасында ... тыныштықты қамтамасыз ету, басқа ру қырғыздары тарапынан жасалатын тонаушылықты тоқтату үшін әскери отряд жіберілетін болады.

... Подпоручик Березовский басқаратын бұл отряд екі атты артиллериядан, 300 адамдық төменгі дәрежелі казактардан тұрады, оның құрамында жүзбасы Карбышев, хорунжий Нюхалов бар,” [8]-деген арнайы хаты дәлел болады. .Ал: “Бұрыннан далада өзінің әртүрлі бүлікшіл әрекеттерімен белгілі болған Орта қырғыз Ордасы Қарпық болыстығының сұлтаны Саржан Қасымов өткен жазда басқа да мылтықтармен, қылыштармен қаруланған қырғыздар тобына басшылық жасайтын бүлікшіл сұлтандармен бірге даладағы керуен жолдарын басып алды және саудагерлерді тонаушылыққа ұшыратты. Осылармен қатар өздеріне жақтастар іздеу мақсатымен ... Саржан және Қашқымбай 400 адамдық қаруланған қырғыздарымен Қарпық болыстығы билерімен келісім жасай бастады”,-[9]деген

ресми хабарлама патша әскерлері тарапынан көтеріліске шыққан қазақтарды жазалаудың себептеріне айналды. Олардың қазақтардың бұл қаруланған тобын аяусыз басуын: “... 150-жуық адам өлтірілді, ... 1000 ошақжүйеде қалдырылы. Келесі қарсылықты басу қорытындысында ... 50-ге жуық қырғыз өлтіріліп, 2000 жылқы, 200-ге жуық түйе тартып алынды”, [10]-деген ресми хабарлама жеткізеді.

XIX ғасырдың 20-жылдарында Қарқаралы округінде болған неміс зерттеушісі Карл Фридрих Ледебур Саржан Қасымовтың Ресейлік отарлық саясатқа қарсы жүргізген қарулы күресінен нақты мысалдар келтірген. “... Орыстарға ашық қарсы шыққан және белгілі болғанындай, - деп жазады ол, - соңғы демі таусылғанша күресуге уәде берген екінші жау-бұл сұлтан Саржан. Оның болыстығы орыс облысынан тыс жерде, мөлшермен Қарқаралының оңтүстігінен 300 шақырымдай жерде. Онда халық саны мол және Саржан ризалықпен қарсы алатын орыс қашқындарының паналайтын жеріне айналғандықтан неғұрлым қауіпті. 40-50 жастағы бұл сұлтан ... өте сұсты, қу және ақылды.

... Орыстарды қуып шығу -оның қазіргі басты мақсаты. Тіпті өткен (1825) жылы ол едәуір артық күшпен бір орыс командасына шабуыл жасады, алайда арбалардан жасалған бекініске тығылған олар мылтық оғымен жақсы қарсыласып, көптеген қырғыздар өлтірілді және бүкіл бүлікшілер қашуға мәжбүр болды. Осы жазда Саржан ұйымдастырған орыс әскери тобына жасалған шабуыл едәуір күрделі болды. Ол тіпті орыс билігін мойындағандарды уәде берумен және күшпен өзіне қосылуға және Қарқаралы округіне басып кіруге мәжбүрлей отыра көптеген ауылдарды өз жағына тарта білді. Міне осылай мұндағы тәртіпті қалпына келтіру мақсатында приказ жіберген бір зеңбірегі бар казак жүздігіне қарсы олардың ішінде 300 отты мылтықтары бар 4000 адамнан тұратын қол жинады.

... Қарқаралыдан мөлшермен 250 шақырым қашықтықта қырғыздар оларға мылтықтармен қарсылық көрсеткен орыс отрядын қоршап алды. Үшінші зеңбірек оғы шайқастың қорытындысын шешті. Саржанның жанынан жарылған зеңбірек оғы қырғыз ту ұстаушысының қолын түмен бірге жұлып әкетті. Бұл барлығының қашуына себеп болды. Саржан округтан аластатылды, оған қосылған ауылдар орыстарға қайтадан бағындырылды және бүкіл бүлік біраздан кейін басылды” [11].

Ресей отарлаушыларының осындай қанды жазалауларына қарамастан қазақ халқының қарулы қарсылығы одан ары жалғаса түсті. Әсіресе мұндай батыл қарсылықтар Кенесары Қасымов бастаған көтерілісі мерзімінде кезінде барынша орын алып, оның жалпыхалықтық наразылыққа айналғандығын паш етті. Аталған наразылықтар жергілікті қазақтардың орыс деревняларына, қоныстары мен селенияларына, орыс саудагерлеріне шабуыл жасау, казак әскерлерінің аттарын айдап әкету, т.б. арқылы білінді.

XIX ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ халқының тарихын зерттеуші И.Завалишиннің көрсетуінше: “1837-1846 жылдар аралығында Орта орданың бүлікшіл сұлтаны Кенесары Қасымов Сібір жүйесі жанында шапқыншылық жасап, оның қарсылығын басуға және өзін ұстауға арналған барлық әрекеттерге қарамастан даланы ұзақ бүлікке салды”, [12.44]

Кенесарының орыс империясының тонаушылығын тоқтату мақсатындағы күресін баяндайтын нақты мысалдар ресейлік мемлекеттік мұрағат деректерінен молынан кездеседі. Атап айтқанда, 1839 жылдың желтоқсан айындағы екінші полк командирі, әскери старшина Куликовтың Жеке Сібір корпусы штабының бастығы атты әскер генерал-майор барон фон Дерг Ховенге: “1839 жылдың 19 желтоқсанында өзі басшылық жасайтын полктің төменгі дәрежелі казактары 17 әскери аттарынан айырылғандықтары” [13]-туралы жазған хабарламасы жергілікті қазақтардың патша әскерлеріне қарсы ұйымдасқан қимылдарын көрсетеді.

Өзбек саудагері Міркұрбан Ниязовтың Жеке Сібір корпусының командирі генерал-майор Г.И.Глазенапқа жазған: “Қазір Қытай қаласы Құлжаға тауар апаруға дайындық үстіндемін. Сондықтан да сізден өткен жолғы қайтқан сапарымда қырғыз болыстықтарының 15 жылқымды ұрлап кеткендігін ескере отыра керуенді қорғау үшін елу немесе алпыс адамдық казактар отряд жасақтауға бұйырық беруіңізді сұраймын” [14] деген өтініші өңір қазақтарының ресейлік басқару жүйесіне наразылығының кеңінен етек алғандығын білдіреді

Патша әкімшілігі жергілікті тұрғындарды қорқынышта ұстау, мұндай қарулы қарсылықтың халықтың арасына кеңінен жайылуын болдырмаудың, оларды үнемі бағынышта ұстаудың барлық жолдарын қолданды. Көтерілісшілерге қолдау көрсеткендердің малдарын тартып алу, үйлерін өртеу, тағы басқалары кеңінен орын алды. Ондай мысалдар ресейлік мемлекеттік мұрағаттары деректерінде молынан кездеседі. барынша айқындайды. Мысалы, Шекара жүйесі Барқармасының 1840 жылдың 29 ақпанындағы Батыс Сібір Генерал-губернаторлығына жолдаған есебінде: “Штабс – капитан Могилевский бастаған отрядтың бүлікшіл қырғыздардан 743 ірі жылқы, 910 құнан, 208 құлын, 85 түйе, 85 ірі бұқа, 38 сиыр, 4 бұзау” [15] тартып алынғандығы жазылған.

Көкшетау казак отрядының бастығы Петровқа №3 казак полкының жүзбасы Лукин жазған хабарламада: “1829 жылдың 29 мамырында қырғыздардан тартып алынып Петропавловскиге жіберілген сексен жеті жылқы мен он сегіз түйені бастап бара жатқандығы”[16] -баяндалған.

Сібір корпусы командирінің 1840 жылдың 1 тамызындағы аға адютант, ротмистр Данилевскийге жіберген нұсқауында: “Бүлікшілерден көптеген жылқы тартып алыны, сондықтан да сізден казак әскерлеріндегі аттарды толықтыру мақсатында Қарқаралыға барып, өздеріңе қажеттілерін таңдауларыңызды тапсырамын. Сонымен бірге қолға түсірілген ірі қара, қойлардан қажеттігінше алуға рұқсат беремін. Сіздің Қарқаралыда болған кезде тағы да тартып алынған малдар келетін болса, олардың барлығы есаул Потанинге жіберілуі тиіс,”[17]-деп көрсетіліп, одан орыс жазалау отрядтарының қазақтардың малдарын ымырасыздықпен талауға ұшыратқандарын көруге болады.

Келесі тарихи деректе “1840 жылдың 7 шілдесіндегі жүзбасы Волков бастаған отрядтың бүлікшіл қырғыздардан 14 ірі қара, 3720 қой тартып алынғанып, олардың казак әскери бөлімдеріне таратылып берілгені,”[18] -туралы жазылған.

Сібір казак әскерлері штабының басшысына 1840 жылдың 14 қазанындағы наразылыққа шыққан қазақтарды жазалау мақсатымен далаға жіберілген казак отрядының командирі жүзбасы Байковтан түскен мәліметте: “Бүлікшіл қырғыздардан түйелер мен ірі қараны есептемегенде 3720 бас қой тартып алынып, қазақтарға таратылып берілгендігі,1800 бас қойды қайда жіберу туралы нұсқау күтемін” деп көрсетілсе, “қырғыздардан тартып алынып, Көкшетау приказына 7 ірі,13 үш жастағы, 6 екі жастағы,20 құлынды бие, 11 құлынсыз бие, 24 үш жылдық, 13 екі жылдық, барлығы 112 түйе, 409 қой,80 қозы, 40 ешкіжіберілгендігі”[19] көрсетілген келесі мәліметтен орыс отарлаушыларының казак ауылдарын күн-көріс көздерінен айырып, қайыршылыққа ұшыратқандарын білуге болады.

Полковник Броневскийдің Сібір шекара әскерлері басшылығына 1840 жылдың 14 маусымындағы жіберген есебінде “Гвардиялық штабс-капитан Студоновтың казак әскерлері отряды қырғыздардан 120 жылқы, 56 түйе және көптеген қой малын тартып алып, Көкшетау приказына жіберілгендігі туралы,”[20]- баяндалған.

Ал даладағы бүлікшілер қарсылығын басуға арнайы жіберілген отрядтың бастығы майор Гаюсь 1840 жылдың 17 шілдесіндегі есебінде“Осы айдың 9-күні Қыпшақ болыстығына жасалған шабуылдың нәтижесінде қырғыздардан 527 түйе, 229 жылқы, 52 ірі қара, 3955 бас қой тартып алғандығы, соның ішінде 800 қойды урядник Чудков жеке өзі әкеліп қосқандығы”[21]- деген анықтамалар бар.

Егер де нақты мұрағаттарындағы жазбаларды өзара салыстыратын болсақ, казак жазалау отрядтарының қазақтардың қарсылықтарын басуды сылтау етіп, бейбіт ауылдардың малдарын түгелімен тартып алуды жарысқа айналдырғандығына көз жеткізуге болады. Мысалы оған “Жүзбасы Лебедев бастаған отрядтың 1840 жылдың 20 маусымында даладан жинаған мал саны: “Түйе 1411, ірі қара 78, қой 4633, ешкі 89[22]-деген дерек дәлел болады.

Сібір қырғыздары шекара жүйесінің бастығы полковник Вишневскийдің Жеке Сібір корпусының командирі генерал Горчаковқа жіберген есебінде: “Сіздің 14 қыркүйек күнгі №4664 бұйрығыңызды орындау мақсатында Аманқарағай округі қырғыздарынан 812 жылқы күшпен алынды, сонымен бірге бір винтовка, бір қылыш, алты найза, алты ертоқым тартып алынып, осы іске белсене араласқан қазақтарға бөлініп берілді,”[23]-делініп, бұдан қазақтардың малдарын тартып алу орыс қазақтарының қалыптасқан әдетіне айналғандығы анықталады.

Отарлаушылардың, солардың ішіндегі казак әскерлерінің казак даласындағы бұл оқиғаларға дейін де үнемі орын алып келген өрескел жүгенсіздіктерін олардың бұл қылықтарына толығымен куә болғанболған Ш.Уәлиханов ашына баяндаған еді. “Олардың (қазақтардың,-Ф.К.) күйреуге ұшырауларына,-деп жазады ғалым,- ... кінәлі қазақтар. Бұл тонаушы тұрғындар өздерін барлық жерлерде көрсете білді. Қырғызбен қалай қатынас жасайды? Өте қарапайым. Олардың барлық жекеменшігі қазақтар үшін өздерінікіндей көрінеді, сондықтан да қырғыздың қойын тартып алу, өгізі не жылқысын ұрлап кету-жастықтан, еркеліктен басқа ештеңе емес деп бағаланады.

... Тіпті барлық Сібір әскерлері қырғыздар есебінен күн көреді деп айтуға болады”[24].

Міне осылай, Ресей отарлаушыларының қатарындағы орыс қазақтарының қазақтардың жайылымдықтары, мүліктері мен малдарына өз меншіктеріндей қожалық жасауы халқымыздың бүкіл бодандық мерзіміндегі басына түскен айықпас қайғыға айналды. Өз жерінде өмір сүрудің барлық мүмкіндіктерінен айырылып, құлдыққа түскен халқымыздың қолдарына қару алып, оларға қарсы шығудан басқа жолдары қалмады.Міне сондықтан да осы тең емес қарулы күресте бабаларымыздың

жазықсыз қандары төгіліп, қырғынға ұшырағандығының көлемін тарих қойнауынан аршып алып, бүгінгі ұрпаққа сабақ ретінде жеткізу парызымызға айналып отырғандығы белгілі.

Осындай шарасыздық пен отарлаушыларға деген бітіспес жеккөрушілік XIX ғасырдың 30-40 жылдарындағы қазақ халқының Кенесары қозғалысын қолдап, оған қосылуынан көрінді. Бұл көтерілістің мақсаты, қамтыған аудандары мен көтерілісшілер санының молдығы, Кенесарының батыл қимылдары патша әкімшілігінен оны қатігездікпен басып, қатысушыларды барынша жазалауды іске асыруды талап етті. Мұндай шараларымен Ресей империясы көтерілістің қазақ даласынан асып, басқа да қаналған халықтар арасына тарап кетуінен де сескенгендігі белгілі. Міне сондықтан да патшалық билік Кенесарыны жылдам қолға түсіру, оның жасақтарын талқандауды басты міндет етіп қойды.

Мысалы, 1840 жылғы Сібір казак әскерлері басшысының: Сібір казак отрядтарының 1840 жылғы қырғыз даласындағы сұлтан Кенесары Қасымовтың бүлікшіл тобы мен оның тағы басқа тонаушыларына қарсы әрекеттері туралы есебінде: “1839 жылғы шығыс өңірдегі бізді қолдаушы қырғыздарды сұлтан Сиванқұлдың, батыстағы Кенесарының тонаушылықтарынан қорғау мақсатында табысты қимылдар жасалынып, олардың өкіметке деген сенімдері арта түсті. Тіпті өткен жылдың соңында Үлкен Орданың Бағаналы және Қыпшақ тайпалары, одан кейін даланың шығыс бөлігіндегі байжігіттіктер де Ресей қарамағына өтуге тілек білдірді.

... Ишим жүйесіне орналасу үшін жаяу әскерлер ротасы, 300 казак және екі атты артиллерия және Атбасарға жаңадан жасақталған тағы да 300 казак жіберілді. Бүлікшіл қырғыздарды басу мақсатымен Қарқаралы арқылы Ақтауға Белсуты және Булындық өзендері арқылы Ишим жүйесінен гвардиялық штабс-капитан Спиридонов бастаған 200 казак аттандырылды,”[25]-делініп, оны қолға түсіруді жылдамдатудың қажеттілігі баса көрсетілді.

Тарихи деректерден белгілі болатындай, Ресейлік әскери биліктің көтеріліс басшысын жақтастарымен бірге ұстап, тұтқынға алу жоспарлары үнемі сәтсіздікпен аяқталып келді. Соған қарамастан олар ешқандай тоқтаусыз Кенесарын қолға түсіріп, жазалауды одан ары жалғастырды. Бұл үшін әскери казак отрядтарының сандары арттырылды. Кенесарының орналасқан жерін анықтап, оны ұстауға барлық шаралар қолданылып, нәтижесін бере бастады.

Мысалы, жазалау шараларының басшыларының қатарындағы Сібір қырғыздары шекара жүйесінің бастығы полковник Вишневскийдің 1844 жылдың 24 сәуірінде Жеке Сібір корпусының командирі, атты әскер және инфантерия генералы Горчаковқа жіберген хабарламасында: “Қорғалжын отрядының командирі есаул Рыбин 12 ақпанда Кенесарыны ұстау мақсатында оның ізіне түсті. ... Кенесарының ауылы Жезды Кенгирде орналасқандығы, ал оның елеулі санды жақтас бандылары және төленгіттерімен Сары Кенгир өзені бойындағы Бурылдай жазығында екендігі анықталды. Есаул Рыбин 20 ақпан күні отрядымен бүлікшілердің ауылына жолға шықты. Кенесарының ауылы Жезды Кенгир бойындағы Ақчийты қыстауында отырғандығы белгілі болды.

Ерекше тапсырмалар жөніндегі шенеунік Сотниковпен ақылдасып, есаул Рыбин Кенесарының ауылына шабуыл жасады. 500 адамнан тұратын бүлікшілер тобының көпшілігі өлтіріліп, Кенесарының үлкен әйелі Құлынжан тұтқынға алынды”,[26]- деп жазылып, жазалаушылардың Кенесары ұстауға деген бітіспестігін көрсетті.

Алайда Кенесарыны қолға түсіре алмаған патша жазалаушы әскерлері оны қолдаушы ауылдардың барлығын өртеп, талқандауға кірісті. Осы жазалау шараларында көзге түскендер марапатталынып, дәрежелері өсірілді. Бұған: “Ақчийты өңіріндегі 27 ақпандағы бүлікшіл сұлтан Кенесары Қасымовты қолдайтын болыстықтарды талқандау кезіндегі көзге түскен әскерилер ...Хорунжий Первушкин, урядниктер Алексей Смирнов, Григорий Щербаков, Павел Кондратов, Павел Ворошилов, отрядта болған аудармашы-тілмаш Иван Безверхов, казактар Матвей Кайдалов, Викуль Михайлов, Петр Сотников, ... арнайы марапаттауға ұсынылады”[27]-деген ресми хабарлама мысал бола алады.

Патша әскерлерінің жазалау әрекеттеріне қарсы соғыс өнерін шебер пайдаланып, тұрақты казак әскер бөлімдеріне қарсы ұтымды соғыс қимылдарын жасай білген Кенесарының көтерілісшілері өз кезегінде казак әскерлерін шығынға ұшыратып келді. Көтерілісшілердің осындай нәтижелі қимылдарының бірі туралы Кенесары көтерілісінің алғашқы мерзіміндегі, яғни, 1838 жылғы Жеке Сібір корпусының командирі генерал-майор Гладышевтың әскери министр, генерал Чернышевқа жазған хабарламасында толығынан баяндалды. Онда: “Ақтау комендантының міндетін атқарушы әскери старшина Саманов өзінің өткен 1837 жылдың 19 желтоқсанындағы рапортында 27 қарашада Ақтау қамалына Петропавловск қаласынан Ташкентке бара жатқан керуенді қорғау мақсатында

жіберілген хорунжий Рытов бастаған 6 урядник, 48 казактан тұратын отрядтан екі казак келіп, қамалдан 200 верст жерде 800 адамдық сұлтан Кенесары Қасымовтың тобы жан жағынан қоршап алып, төрт күн бойы қоршауда отырғандығын жеткізді. ... Қырғыздардың отрядқа шабуылы кезінде отряд бастығы хорунжий Рытов, 4 урядник және 22 казак пен фельдшер өлтірілген.

Бұл хабарды алған әскери старшина Симанов сол күні Зофицер, 20 урядник және 120 казак, екі атты зеңбірекпен қоршаудағы казактарға көмекке аттанды.

Құтқарылған казактардың айтуларына оқиға төмендегідей тұрғыда орын алған: Хороунжий Рытов бастаған отряд керуенді қорғай отыра Ақтаудан шығып, өзіне берілген нұсқауға сай 250 верст шыққаннан кейін 4 желтоқсан күні осы жерге 2 урядник, 1 фельдшермен бірге 19 казакты заттарымен және аттардың жемімен тастап, одан ары тағы да 50 верст керуенмен бірге кетті, осы кезде Кенесары Қасымовтың тобы хорунжий Рытов тастап кеткен казактарға шабуыл жасап, олардың барлығын өлтірді. Әскери старшина Симанов тапқан өлтірілген қырғыздардың төрт үлкен моласы казактардың ержүректілікпен қорғанып, күштің тең болмағандығынан олардың жеңілуіне әкелгендігіне дәлел болады. ...

Осыдан кейін Кенесары Қасымовтың тобы қайтып келе жатқан хорунжий Рытовтың соңына қайтадан түсіп, 5 желтоқсан күні өлтірілген казактар жерленген жерден 20 верст қашықтықтағы орыннан оларға тағы да шабуыл жасады. Қырғыздар тобы 100 адамнан тұрды. Хорунжий Рытов өзінің 29 казағымен олардың алғашқы шабуылдарына тиімділікпен төтеп берді, алайда қырғыздардың дәл атылған оқтарынан көп аттарынан айырылған соң қорғанысқа көшіп, қарсылық қатарынан үш күнге созылды.

Казактардың винтовкадан жаппай атыстарынан адамдарының көп шығынға ұшырағандығынан Кенесары Қасымов олардың қарсылығын жақын қашықтықтан басу үшін қарағаннан тосқауыл жасап, оны өздерінің алдарына салып дөңгелете отыра казактарға 15 метрге дейін жылжып келді, осы кезде хорунжий Рытов өз командасымен суық қарумен шабуыл көшті. Қырғыздар тобының саны бұл кезде 400 адам болатын. Казактар қырғыздарды бекіністен ығыстырып шығарды, және бір ту, 33 найза, 9 мылтық пен 10 шоқпарларын қолға түсірді, көптеген қырғыздар ұрыс орнында қалды, алайда Рытовтың өзі және 3 урядник, 1 казак қаза болды, 22-сі жараланды. Тірі қалған казактар бекініс жасауға кірісті.

... 5,6 және 7 желтоқсан күндері Кенесары Қасымовпен болған қақтығыста қазаға ұшыраған және жараланғандардың тізімдерін жібере отыра, Аса мәртебелі сізден Хорунжий Рытовпен бірге болған аман қалған урядниктерді және казактарды барлығымыз куә болған ерекше ержүректіліктері үшін марапаттауға ұсыныс жасаймын,»[28]-деп жазылған. ***(Осы құжатта марапаттауға ұсынылатын Рытов бастаған 50-ге жуық урядник, фельдшер, казактардың аты-жөндері, әскери атақтары берілген-Ф.Қ.)***

Егер де патшалық бодандықтан азат болу жолындағы Кенесары басшылық жасаған жалпықазақтық соғыстың тарихымен толығымен танысатын болсақ, оның XIX ғасырды бірінші жартысындағы Ресей империясының ішіндегі ең үлкен азаттық күрес ошағы болғандығына көзіміз жетеді. Көтерілісшілер құрамында орыс, татар, тағы да басқа халықтар өкілдерінің болуы оның маңызын одан ары аша түседі. Сонымен қатар көптеген деректер көпұлттылық сипат алған бұл қозғалыстың бір мақсатқа біріккендігін, ойластырылып басқарылғандығын бізге жеткізеді. Оған: “1837 - ден 1846 жылдары аралығындағы Орта жүзді бүліктірген белгілі қырғыз сұлтаны Кенесары Қасымовтың бұрынғы кеңесшісі, рухани досы және дипломаты болған, осыдан жеті жыл бұрынғы, 1859 жылы Пелымға жер аударылған татар молласы Алим Ягудинді жақсы білеміз” [12.3],- деген мысал айғақ болады

Қорыта айтқанда, жоғарыдағы сараланған ресми деректерде ресейлік отарлаудың нәтижесінде еркіндіктерінен айырылып, бодандықтың барлық ауыр тауқыметі мен қасыретін тартқан, одан құтылу жолында қарулы күреске шығып, көпшілігі осы қасиетті соғыста жандарын қиғанұлт-азаттық қозғалысының XIX ғасырдың бірінші жартысына дейінгі мерзіміндегі тарихы жарияланған. Осындай нақты мысалдар арқылы ұлтымыздың ресейлік бодандыққа қарсы күресінің жалпы халықтық сипат алып, бітіспестік тұрғыда жүргізілгендігі паш етіледі.

Осы жерде тоқтала кететін маңызды мәселе - жеріміздегі патшалық отарлауға қарсы күрестің сапында сол мерзімдегі қазақ жерін мекен еткен көптеген халық өкілдері де болғандығын ұмытпауымыз керек. Басқаны айтпағанда Кенесары көтерілісшілерінің қатарында орыс, т.б. ұлттардан тұратындар болған. Ал қазақтардың өз территориясынан тыс жерлердегі азаттық қозғалысына да белсене қатысқандығы білеміз. Оның бір мысалы ХҮІІІ ғасырдың екінші

жартысындағы Е.Пугачев бастаған шаруалар соғысына қазақтардың қатысқандығы болып табылады. Мұндай деректерді келтіре беруге болады. Осыдан барып, бірнеше ғасырлық Ресейлік қанау мен отарлауға қарсы қарулы қозғалыс ұлтына қарамастан бүкілхалықтық сипат алғандығы белгілі бола түседі.

Сондықтан да патшалық үстемдік пен теңсіздіктің осындай терең мақсатын қазіргі қазақстандықтарға барынша жариялау маңызға ие. Бұл арқылы теңдік пен түсіністікке негізделген көпұлтты Отанымыздың қуаттылығы, бірлігі мен тұтастығын қамтамасыз ете алатынымыз айғақ.

Аталған тұрғыдағы Н.Ә.Назарбаевтың “Мәселен, Сырым Датов, Кенесары Қасымов және басқалар бастаған көтерілістер қазақтың ұлттық рухын орнықтыруға, ортақ жау-Ресей патшалығына қарсы күресте қазақтардың барлық күшін біріктіруге талпынған әрекеттер еді,”[29]-деген сөзі халқымыздың бірнеше ғасырға созылған, соның ішінде XIX ғасырдың бірінші жартысындағы неғұрлым ауқымдылығымен ерекшеленген бостандық жолындағы қарулы қарсылықтарының мақсатын толығымен ашатындығы белгілі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. РГИА, Фонд 1264, опись 1, дело 319, л.6
2. *Сибирский Вестник /изд. Григорием Спасским. Киргиз-кайсаки большой, средней и малой орды.-Спб., 1820. Ч.9, с.97*
3. РГИА, Фонд 1264, опись 1, дело 341, л.35
4. РГИА, Фонд 1264, опись 1, дело 340, лл.47
5. РГИА, Фонд 1264, опись 1, дело 340, лл. 56
6. РГИА, Фонд 1264, опись 1, дело 340, лл. 78
7. ИАОО, Фонд 366, опись 1, дело 122, л.1
8. РГИА, Фонд 1264, опись 1, дело 334, л. 44
9. РГИА, Фонд 1264, опись 1, дело 337, л.65
10. РГИА, Фонд 1264, опись 1, дело 337, л. 18
11. *К.Ф.Ледебур., А.А.Бунге., К.А.Мейер Путешествие по Алтайским горам и джунгарской Киргизской степи, Новосибирск, 1993. (К.Ледебур.Путешествие по Алтайским горам и предгорьям Алтая, Дертт, январь 1829 г). сс.319-320*
12. *Описание Западной Сибири. Том третий. Сибирско-киргизская степь. Соч. Ипполита Завалишина. Москва, 1867. сс. 3,44*
13. ИАОО, Фонд 6, опись 1, дело 115, л. 44
14. ИАОО, Фонд 6, опись 1, дело 107, л. 13 об
15. ИАОО, Фонд 6, опись 1, дело 107, л.18
16. ИАОО, Фонд 6, опись 1, дело 107, л.30
17. ИАОО, Фонд 6, опись 1, д.115, лл.9, 9 об, 10
18. ИАОО, Фонд 6, опись 1, дело 121, л. 6
19. ИАОО, Фонд 6, опись 1, дело 121, лл.18-18 об, 19, 19 об
20. ИАОО, Фонд 6, опись 1, дело 123, л.19
21. ИАОО, Фонд 6, опись 1, дело 123, л.33
22. ИАОО, Фонд 6, опись 1, дело 123, лл. 54 об, 55, 6
23. ИАОО, Фонд 6, опись 1, дело 149, лл.4,4 об
24. *Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том IV, Издательство “Наука” Казахской ССР, Алма-Ата-1968, с.31*
25. ИАОО, Фонд 6, опись 1, дело 202, лл. 1, 1 об, 2
26. ИАОО, Фонд 6, опись 1, дело 164, лл.1,1 об, 2, 2 об, 3
27. ИАОО, Фонд 6, опись 1, дело 164, л.7
28. ИАОО, Фонд 366, опись 1, дело 171, лл. 1-5
29. *Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында.-Алматы: Атамұра, 2003, 278 б.*

References:

1. *RGIA, Foundation 1264, OPIS 1, Delo 319, L. 6*
2. *Siberian Bulletin /izd. Grigory Spassky. Kirghiz-kaisaki is a big, medium and small horde."No," I said. 1820. Ch. 9, p. 97*
3. *RGIA, Foundation 1264, OPIS 1, Delo 341, L.35*
4. *RGIA, Fund 1264, OPIS 1, Delo 340, ll.47*

5. RGIA, Fund 1264, OPIS 1, Delo 340, ll. 56
6. RGIA, Fund 1264, OPIS 1, Delo 340, ll. 78
7. IAC, Fund 366, OPIS 1, Delo 122, L. 1
8. RGIA, Foundation 1264, OPIS 1, Delo 334, L. 44
9. RGIA, Fund 1264, opis1, Delo 337, L.65
10. RGIA, Fund 1264, opis1, Delo 337, L. 18
11. K. F. Ledebur., A. A. Bunge., K. A. Meyer on the path to the Altai Mountains and the jungar Kyrgyz steppe, Novosibirsk, 1993. (K. Ledebur. On the way to the Altai Mountains and predoryam Altai, Derpt, January 1829). Thu.319-320
12. Description Of Western Siberia. Tom shook his head. Sibirsko-Kirghiz steppe. Soch. Ippolita Zavalishina. Moscow, 1867. SS. 3,44
13. IAC, fond 6, OPIS 1, Delo 115, L. 44
14. IAC, Fund 6, OPIS 1, Delo 107, L. 13 OB
15. IAC, fond 6, OPIS 1, Delo 107, L.18
16. IAC, Fund 6, opis1, Delo 107, L.30
17. IAC, Fund 6, opis1, d.115, ll.9, 9 ob, 10
18. IAC, fond 6, OPIS 1, Delo 121, L. 6
19. IAC, fond 6, OPIS 1, Delo 121, ll.18-18 ob,19, 19 OB
20. IAC, fond 6, OPIS 1, Delo 123, L.19
21. IAC, fond 6, OPIS 1, Delo 123, l.33
22. IAC, fond 6, OPIS 1, Delo 123, ll. 54 OB, 55, 6
23. IAC, fond 6, OPIS 1, Delo 149, ll.4.4 hours
24. Valikhanov ch. ch.collection of documents in five volumes. Volume II, Publishing House "Nauka" of the Kazakh SSR, Alma-Ata-1968, P. 31
25. IAC, fond 6, OPIS 1, Delo 202, ll. 1, 1 OB, 2
26. IAC, fond 6, OPIS 1, Delo 164, ll.1.1 OB, 2, 2 OB, 3
27. IAC, fond 6, OPIS 1, Delo 164, L. 7
28. IAC, Fund 366, OPIS 1, Delo 171, ll. 1-5
29. Nazarbayev N. A. on the wave of history.- Almaty: Atamura, 2003,278 P.

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

УДК 314
МРНТИ 03.61.91

Zh.S. Aubakirova¹ A.N. Alekseyenko² E.O. Stolyarova³

¹k.h.s., Associate professor of the S. Amanzholov East Kazakhstan State University
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

²d.h.s., professor of the S. Amanzholov East Kazakhstan State University,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

³ k. s.s., S. Amanzholov East Kazakhstan State University
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

DEMOGRAPHIC PROCESSES IN KAZAKHSTAN IN THE 20-80s of 20TH CENTURY

Abstract

The article deals with the demographic processes in Kazakhstan in the 20th-60s in the 20th century. Special attention is paid to the analysis of the consequences of the starvation of the 1920s and 1930s and the consequences of the Great Patriotic War, which caused a disastrous decline in the population and a sharp deterioration in the main demographic indicators, namely, fertility and mortality, which led to depopulation of the population. The demographic history of this period is divided into two phases: the first (20-40s in the 20th century) is designated as a crisis period and the second phase (50-80s in the 20th century) is the period of demographic recovery, largely compensating for the losses of the 1920s-1940s.

The article examines the events that determined the negative outcomes of the first stage - the demographic consequences of the starvation of 1921-1922, the starvation of 1931-1933, losses during the Great Patriotic War. To a large extent, the problem (primarily the demographic consequences of the starvations of the 1920s and 1930s), is presented by the example of the Kazakh ethnic group, because due to the active migratory movements, the loss of non-Kazakh population in the territory of the Republic is difficult to identify.

Key words: Kazakhstan, demographic crises, compensatory periods, population, starvation of the 1920s, starvation of the 1930s, Civil War, Great Patriotic War.

Ж.С.Аубакирова¹ А.Н.Алексеевко² Э.О. Столярова³

¹т. г. к., доцент, С. Аманжолов ат. Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті
Өскемен қ., Қазақстан

²т. г. д., профессор, С. Аманжолов ат. Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті
Өскемен қ., Қазақстан

³әлеум.г.к., доцент, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті
Өскемен қ., Қазақстан

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-80 ЖЖ. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың 20-80 жылдарындағы Қазақстандағы демографиялық үрдістер туралы айтылады. 1920 - 1930 жылдардағы ашаршылық салдарларын талдауға, халық санының апатты қысқаруына және басты демографиялық көрсеткіштердің күрт нашарлауына әкеп соқтырған- туу мен өлім-жітімнің халықтың депопуляциясына әкеп соққан Ұлы Отан соғысының салдарларына ерекше назар аударылған. Атаулы демографиялық тарихтың уақытын екі кезеңге бөлуге болады: бірінші (XX ғ. 20-40 жж.) дағдарыс кезеңі және екінші кезең (XX ғ. 50-80 жж.) демографиялық қалпына келтіру

кезеңі ретінде, 1920-1940-жылдардың шығындарын айтарлықтай мөлшерде өтейтін кезең ретінде белгіленген. Мақалада бірінші кезеңнің теріс нәтижелерін анықтаған оқиғалар - 1921-1922 жылдардағы ашаршылықтың демографиялық салдары, 1931-1933 жылдардағы ашаршылық, Ұлы Отан соғысы кезіндегі шығындар туралы айтылады. Мәселе көбіне (бірінші кезекте 1920 және 1930-шы жж. демографиялық ашаршылық салдары) қазақ этникалық тобының мысалында келтірілген, өйткені белсенді көші-қон қозғалыстарының салдарынан республикада ұлты қазақ емес халықтың азаюын анықтауда қиынындау.

Түйін сөздер: Қазақстан, демографиялық дағдарыстар, өтемдік кезеңдер, халық саны, 1920 жылдардағы ашаршылық, 1930 жылдардағы ашаршылық, азаматтық соғыс, Ұлы Отан соғысы

Ж.С.Аубакирова¹ А.Н.Алексеевко² Э.О.Столярова³

¹*к.и.н., доцент, Восточно-Казахстанский государственный университет им. С. Аманжолова
г. Усть-Каменогорск, Казахстан*

²*д.и.н., профессор, Восточно-Казахстанский государственный университет им. С. Аманжолова
г. Усть-Каменогорск, Казахстан*

³*к.соц.н., доцент, Восточно-Казахстанский государственный университет им. С. Аманжолова
г. Усть-Каменогорск, Казахстан*

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В КАЗАХСТАНЕ В 20-80-е гг. XX ВЕКА

Аннотация

В статье рассматриваются демографические процессы в Казахстане в 20-80-е гг. XX века. Особое внимание уделено анализу последствий голода 1920-х и 1930-х годов и Великой Отечественной войны, вызвавшие катастрофическое сокращение численности населения и резкое ухудшение главных демографических показателей - рождаемости и смертности, приведших к депопуляции населения. В демографической истории данного периода выделено два этапа: первый (20-40-е гг. XX в.) обозначен как кризисный период и второй этап (50-80 гг. XX в.) как период демографического восстановления, в значительной мере компенсировавший потери 1920-1940-х годов.

В статье рассматриваются события, определившие негативные итоги первого этапа – демографические последствия голода 1921-1922 гг., голода 1931-1933 гг., потери в годы Великой Отечественной войны. В значительной мере проблема (в первую очередь демографические последствия голода 1920-х и 1930-х гг.) представлена на примере казахского этноса, так как вследствие активных миграционных перемещений, потери неказахского населения на территории республики выявить сложно.

Ключевые слова: Казахстан, демографические кризисы, компенсаторные периоды, численность населения, голод 1920-х годов, голод 1930-х годов, гражданская война, Великая Отечественная война

The article “A look into the future: the modernization of public consciousness” by Elbasy N. Nazarbayev has become a platform which united researchers of Kazakhstan historical heritage. “Not a single country in the world, not a single nation experienced such a kink in the demographic situation, and did not face the abyss of the complete disappearance as the Kazakh people. We survived, managed to unite as a nation, we did not harden, did not become embittered, never accused anybody of the vicissitudes of the 20th century brutal tragedy” - spoke Elbasy in his addresses [1].

A demographic situation in any given period of historical time represents a stage of a long-term tendency of population development, which is the holder of certain social relations. Qualitative and quantitative characteristics of the population are a kind of barometer of the society, of a level of socio-economic and political development of the state. Therefore, it is so important to study the demographic history of Kazakhstan. The 20th century significantly stands out in it.

As early as in the second half of the 1990s, the strategy “Kazakhstan - 2030: prosperity, security and improving the well-being of all Kazakhstanis” emphasized: “A strong demographic and migration policy should be put forward as a national security priority. If our government bodies, as before, take this indifferently, then on the threshold of the 21st century we will enter after Russia into a “demographic cross” situation, when the population is decreasing not only due to external migration processes, but also naturally. This trend should be immediately stopped” [2]. Defining the negative features of modern development, N.A.

Nazarbayev pointed to depopulation, "which is dangerous from any point of view. Since 1992, for the first time in the 50 post-war years, the population of the republic began to decline" [3].

In the XXth century history of the population of Kazakhstan there were periods of deep downs and ups, i.e. demographic crises and compensations. Demographic crises, which are catastrophic declines in the population, a dramatic deterioration in the main demographic indicators - fertility and mortality, actually led to depopulation. However, as a rule, crises are accompanied by compensatory periods. Therefore, the study of the reproduction processes of Kazakhstan population in the XX century as undulating, inertial, representing drops and rises, crises and compensations will allow, in our opinion, to study these processes profoundly and develop tools to improve the modern demographic situation in Kazakhstan.

The sources used for solving the problem were the censuses of 1920, 1926, 1939 and 1959 and "The Book of Memory of Kazakhstan. Consolidated volume", which quite exhaustively reflect the demographic consequences of the Great Patriotic War [4]. There are tabulated statistical materials on the irretrievable losses of Kazakhstani soldiers on the fronts of the Great Patriotic War by types of losses (killed in battle, died in hospitals from wounds and diseases, died in captivity, did not return from captivity, missing people), which are based on reports of the work groups of "Book of Memory of Kazakhstan" and the regional administrations. The separate tables summarize the data on irretrievable losses of the Great Patriotic War by nationalities and ages of deceased.

Paying attention to the lack of knowledge and the complexity of the problems considered, the authors believe that the posed questions need further, more thorough study. Demographic compensation, as a part of the history of Kazakhstan population, is still insufficiently studied.

Two stages can be distinguished in the demographic history of Soviet Kazakhstan. The first (20-40s of the XX century) was characterized by demographic crises. The feature of the second stage (50-80 years of the twentieth century) was the demographic recovery, which largely compensated for the losses of the previous three decades of the 1920-1940s.

Having considered the first stage, we can note that the winter of 1921-1922, which was long, snowy, accompanied by ice formation, caused a massive cattle death. In 1921, in the Volga region, the western regions of Kazakhstan, there was a severe drought and the massive invasion of agricultural pests, resulted in the harvest loss of cereal crops and herbs in the Orenburg, Aktobe, Ural, Kustanai provinces and in the Adaevsky area.

The refugees who were starving in the Volga region and the internal provinces of the KASSR, which flooded the Akmola province, violated the food balance in it. The overpopulation of cities and overcrowding of railway stations caused increased outbreaks of cholera and typhoid epidemics, and mass mortality due to hunger and diseases spread in the Petropavlovsk, Kokchetav counties and in Bagalinsky and Orginsky districts of Atbasar county [5]. In the Semipalatinsk area there was also a famine among the local population and the evacuated people. A peculiarity of Kazakhstan was also the fact that the restitution of the cultivated lands to the nomads "entailed an immediate decline in agricultural production" [6].

Estimation of a disaster scale seems to be complicated. The statistics for this period are contradictory. According to our assessment, about 17.8% of the Kazakh population of the KASSR became victims of hunger (excluding losses in the Dzhetyysay and Syr-Darya provinces, which joined the republic in 1924). In Aktobe province, losses evaluated as 39.1% of the Kazakh population in 1920, Kustanai - 37.6%, Akmola - 23.7%, Ural - 22.9%, Bukeevskaya - 14.6%, Orenburg - 18.1% , Adaevsk district - 2.6%. Due to migrations to more prosperous regions, in comparison with starving to death ones, the Kazakh population increased in the Semipalatinsk province (by 3.7%) [7].

The famine of 1931-1933 had even more catastrophic consequences, the main reasons for which were sedarization and collectivization. The most complete coverage of these events in the early 1930s. can be found in the article by Zh.A. Abylkhozhin, M.K. Kozybaev, M. B. Tatimova [8]. This problem was raised in other publications, journalistic articles. There are many publications about the famine and following losses in the 1930s. There are different opinions about the number of starving people and those who died of starvation. We give the calculations of different authors. Zh.B. Abylkhozhin, M.K. Kozybaev, M. B. Tatimov in the article mentioned above cited one of the first figures - 1 750 thousand people, in M.B. Tatimov's book 2.5 million dead and 616 thousand irrevocably migrated are mentioned. M.Kh. Asylbekov believes that by the beginning of 1934 about 770 thousand Kazakhs remained in Kazakhstan.

Losses of Kazakhs in the 1930s amounted to 47.3% of the ethnic group in the pre-crisis 1930. The Kazakhs of the east part of the republic suffered the most, losses here accounted for 64.5% of the ethnic group in 1930. The most significant migration was observed in this region, primarily in the border areas of

the Russian Federation and China. More than half of the ethnic group (52.3%) was lost in Northern Kazakhstan. Western Kazakhstan lost 45.0% of Kazakhs, Southern - 42.9%. The least casualties (15.6% of the ethnic group) were recorded in Central Kazakhstan, but not because the famine passed this region, but due to the migration of starving people from other areas, partially compensating for the loss of the local population [9]

The principle for the calculations of the Kazakhs who suffered from hunger is the change in the population age structure between the censuses of 1920 and 1926. (famine of 1921-1922) and censuses of 1926 and 1939. (famine 1931-1933). There was traced the number of people from each age group who survived from 1920 to 1926 (from 1926 to 1939). The changes in each age group were revealed. The loss of the Kazakhs at this time is the discrepancy between the indicators of the estimated population in each age group with a real result, taking into account natural mortality. We emphasize that the losses recorded using this technique include people affected by the famine of the 1920s and 1930s. (dead and migrated), repressed, exiled, etc. Therefore, these are the general losses of the Kazakhs in the 1920-30s. The scale of this tragedy in Kazakhstan is evidenced by the dynamics of its population in 1930-1936 compiled by the Republican Office of National Economic Accounting : 1930 - 5873.0 thousand, 1931 - 5114.0 thousand, 1932 - 3227, 0 thousand, 1933 - 2493.5 thousand, 1934 - 2681.8 thousand people, 1935, 2926 thousand, 1936 - 3287.9 thousand. In total, according to these data, the population of Kazakhstan decreased during 1930-1936 by 2585.1 thousand people [10].

One of the signs the situation developed in those years in Kazakhstan was crisis is the mass migrations of people to neighboring regions, including foreign ones. According to I.E. Zelenin in 1932-1933. up to 400 thousand collective farms migrated (at least 2 million people) [11, P.6]. The authors of the article from the Kazakhstan Tragedy indicate the number of 1030 thousand people. 616 thousand out of those left irrevocably and 414 thousand returned later [8, P.67]. According to experts, about 200 thousand went abroad beyond retrieve - to China, Mongolia, Afghanistan, Iran and Turkey [10, P.286].

Thus, for fifteen years, in the 1926-1939 census period, the population of the republic increased by only 2.6% or 0.22% per year. The main reasons that influenced the demographic structure of the population were, on the one hand, the famine of the early 1930s, and, on the other hand, migration processes. The famine was the reason for the sharp decline in the population, meanwhile the migration of people from the central regions of Russia, Ukraine and deported peoples compensated for the decline and contributed to some increase. Urbanization processes continued dynamically through the implementation of the government's ambitious industrial plans. The number of the Kazakh population and its share in the population of Kazakhstan decreased. For the first time in their historical homeland, the Kazakhs became a minority. Most of the indigenous population was represented by rural residents, their share in the number of the townspeople was insignificant. On the contrary, representatives of other ethnic groups were mainly urban citizens. The entire considered period was characterized by a sharp decrease in the birth rate, an increase in mortality, and a natural decline, which is still named as depopulation, primarily the Kazakh one.

During World War II, 1,196.2 thousand people were mobilized (from June 22, 1941 to December 31, 1945). The irretrievable losses of the Kazakh soldiers were enormous. Irreversible losses include those who were killed, missing, captured, died in medical institutions or died in captivity. The "Kazakhstan Memory Book" cites the number of irretrievable losses - 601 011 people: 279.7 thousand people were killed on the battlefield, 42.8 thousand people died in hospitals from wounds and deceases, 7 thousand ones died in captivity, 271.5 thousand people were missing [4, P.272].

After the publication of the Book of Memory, the mournful list was replenished with new data: Kazakhstan lost 602,939 people on the fronts of World War II [12]. Combat losses amounted to 50.5% of the total number mobilized. The main losses fell to the generation from 18 to 30 years - 27.9% of the number of mobilized ages [4, P.272]. However, each war, in addition to direct losses, also bears indirect losses associated with such demographic processes as fertility, mortality and nuptiality of the population.

The war had a serious impact on the reproduction processes of Kazakhstan population. Normal family relationships were broken, the birth rate went down, the type of mortality changed. The quality of the demographic system was extremely low. In many regions of Kazakhstan, the death rate exceeded the birth rate.

Because of the large population losses during the war years, a significant imbalance in the number of men and women was formed in the postwar years. Thus, in 1959 (14 years after the end of the war), there were 876 men per one thousand women in the age group of 30-34, 683 men of 35-39, 694 men of 40-44, and 704 men of 45-49 respectively [thirteen; with. 67].

In the age structure of the population according to the 1959 census, there is a sharp drop in the age groups of men from 35 to 60 years. These are people whose age by 1941 was from 18 to 40 years. In the age group from 30 to 34 years old men accounted for 8.4% of the population, 35-39 years old - 4.1%, 40-44 years old - 3.8%, 45-49 years old - 4.0%, 50-54 years old - 3.5% [13, p. 68].

The second period (50s-80s of the twentieth century) largely offset the losses of the 1920s-1940s. During this period, a countably new demographic system emerges, natural growth increases in one decade (1950-1960) by 18.2% and in 1960 reaches the highest level in Kazakhstan history - 30.6 per 1000 population [14; S. 74;]. This is exactly the case that is called the population explosion in demographic studies.

The population explosion is an integral part of the demographic transition when there is a movement from one type of reproduction to another (from the traditional, agrarian type of reproduction - to the modern, industrial one).

The peculiarity of the demographic transition in Kazakhstan includes the ethnic differentiation of its phases passage. Here, of course, you need to pay attention to the interaction of ethnosocial and demographic processes. Thus, as a result of demographic catastrophes of the Kazakhs in the first half of the twentieth century and the influx of immigrants from other republics of the Soviet Union, the "majority" of the population, especially in the cities, became "European" ethnic groups (primarily Russians). The majority of Kazakhs still lived in rural areas (according to the data of the 1959 All-Union Population Census - 75.7% of the ethnic group, 1970 - 73.7%) [15, S.7-12]. A rural lifestyle tends to preserve traditional reproductive behavior.

The demographic explosion of the Kazakhs in the 1950-60s can be considered to be that unique event in the history of Kazakhstan of the twentieth century, when not only partial compensation of previous numerical losses occurred, but also a new trend was established - the beginning of demographic and social modernization with the effect of "demographic waves", which gives favorable opportunities for further development of the republic population.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. Ә. болашаққа көзқарас: қоғамдық сананы жаңғырту. - *Казахстанская правда*. - 2017. - 12 сәуір.
2. Назарбаев Н. А. Қазақстан-2030: Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы. Президенттің Қазақстан халқына Жолдауы. - Алматы: Білім, 1998. - 96 б.
3. Назарбаев Н.Ә. елдің болашақ гүлденуі-бүгіннен бастау керек // *Казахстанская правда*. - 1997. - 11 қазан. - С. 2-3.
4. Қазақстан естелігі кітабы. Жалпы көлемі. Алматы, 1995.
5. Алексеенко Н.В., Алексеенко а. н. Қазақстан халқы 100 жыл ішінде (1897-1997). - Өскемен, 1999. - Б.262.
6. Карр Е. Кеңестік Ресей Тарихы. 1-кітап: 1 және 2-томдар. Большевиктік революция. 1917-1923. ТРАНС. ағылшын / алғы сөзбен. Ненарокова А.П. М.: Прогресс, 1990.
7. Алексеенко А.Н. Қазақстан Халқы. 1920-1990-Алматы: Ғылым, 1993. - Б.11-12.
8. Қазақстан трагедиясы // тарих сұрақтары. -1989. - №7. - Б. 9.
9. Алексеенко а.н. 1926-1939 жылдардағы Қазақстан халқы / / компьютерлік және тарихи демография. Ғылыми мақалалар жинағы / ред. В. Н. Владимирова. - Барнаул: Алтай мемлекеттік университетінің баспасы, 2000.
10. Қазақстан Тарихы. V. 4. - Алматы: Атамұра, 2010. - Б. 662.
11. Зеленин И.Е. үздіксіз ұжымдастырудың соңғы кезеңінің кейбір "ақ дақтары" туралы // *КСРО тарихы*. -1989. - №2. - С. 4.
12. Белан п. с. тарихтың синонимі - ақиқат // *Казахстанская правда*. 2005. 25 қаңтар.
13. Алексеенко Н. В., Алексеенко а.н. Қазақстандағы демографиялық дағдарыстар. - Өскемен: Медиа Альянс, 2007.
14. КСРО халқы, 1973. Статистикалық жинақ. - М., 1975.
15. 1939, 1959, 1970, 1979 және 1989 жылдардағы Бүкілодақтық халық санағының жекелеген көрсеткіштері бойынша статистикалық жинақ-Алматы, республикалық ақпараттық - баспа орталығы, 1991.

References:

1. Nazarbayev N. A. *A View to the future: modernization of public consciousness. - Kazakhstani truth. - 2017. - April 12.*
2. Nazarbayev N. A. *Kazakhstan-2030: prosperity, security and improving the well-being of all Kazakhstanis. President's message to the people of Kazakhstan. - Almaty: Bilim, 1998. - 96 p.*
3. N. A. Nazarbayev *Future prosperity of the country-start building today // Kazakhstanskaya Pravda. - 1997. - October 11. - P. 2-3.*
4. *Book of memory of Kazakhstan. Summary volume. Almaty, 1995.*
5. Alekseenko N. V., Alekseenko A. N. *Population of Kazakhstan for 100 years (1897-1997). - Ust-Kamenogorsk, 1999. - P. 262.*
6. Karr E. *History of Soviet Russia. Book 1: Volume 1 and 2. the Bolshevik revolution. 1917-1923. TRANS. with English / Preface. Nenarokova A. P. M.: Progress, 1990.*
7. Alekseyenko A. N. *Population of Kazakhstan. 1920-1990-Almaty: Gylym, 1993. - P. 11-12.*
8. Abylkhozhin Zh. b., Kozybayev M. K., Tatimov M. B. *Kazakhstan's tragedy // Question of history. -1989. - №7. - P. 9.*
9. Alekseyenko A. N. *Population of Kazakhstan in 1926-1939 // Computer and historical demography. Collection of scientific articles / edited By V. N. Vladimirov. - Barnaul: publishing house of the Altai state University, 2000.*
10. *History of Kazakhstan. V. 4. - Almaty: Atamura, 2010. - P. 662.*
11. Zelenin I. E. *About some "white spots" of the final stage of continuous collectivization // History of the USSR. -1989. - №2. - P. 4.*
12. Belan P. S. *Synonym of history-Pravda // Kazakhstanskaya Pravda. 2005. January 25.*
13. Alekseenko N. V., Alekseenko A. N. *Demographic crises in Kazakhstan. - Ust-Kamenogorsk: Media Alliance, 2007.*
14. *Population of the USSR. 1973. Statistical collection. - M., 1975.*
15. *Statistical collection on individual indicators of the all-Union population censuses of 1939, 1959, 1970, 1979 and 1989 - Alma-Ata, Republican information and publishing center, 1991.*

УДК 94(574.5).084:2.
МРНТИ 03.01

А.Ж. Абдиханова¹

¹кандидат исторических наук, старший преподаватель
Шымкентский Университет

СОВЕТСКАЯ МОДЕЛЬ РЕЛИГИОЗНОЙ ПОЛИТИКИ И ЕЕ РЕАЛИЗАЦИЯ НА ЮГЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье рассматриваются пути реализации государственной религиозной политики на юге Казахстана в советское время. Обращается внимание на законодательную базу религиозной политики Советского государства и методы борьбы с религиозными объединениями и верующими. Религиозная ситуация и роль ислама в повседневной жизни населения юга Казахстана послевоенные годы были рассмотрены более подробно. Был сделан вывод о том, что, несмотря на усиление борьбы с религией в этот период советской истории, доля верующих и сторонников религии в Казахстане, в том числе в южном регионе, была немалой.

Ключевые слова: религиозная политика, Советское государство, история, идеология, религиозные общины, верующие, Ислам, Церковь, мечеть, духовенство.

А.Ж. Абдиханова¹

¹тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Шымкент Университеті
Шымкент қ., Қазақстан

ДІНИ САЯСАТТЫҢ КЕҢЕСТІК МОДЕЛІ ЖӘНЕ ОНЫҢ

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДА ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУЫ

Aңдамна

Мақалада Кеңес үкіметі кезінде мемлекеттік дін саясатын Қазақстанның оңтүстігінде жүзеге асыру жолдары қарастырылды. Кеңес мемлекетінің діни саясатының заңнамалық негізіне, діни бірлестіктерге және дінді ұстанушыларға қарсы бағытталған күрестің әдістеріне назар аударылады. Соғыстан кейінгі жылдардығы оңтүстік қазақстандықтардың күнделікті өміріндегі діни ахуал мен исламның рөлі толығырақ қарастырылды. Кеңес тарихының көрсетілген кезеңінде дінге қарсы күрестің күшеюіне қарамастан, Қазақстанда және соның ішінде оңтүстік өңірде дінге сенушілер мен дінге жанашырлықпен қараушылар үлесі аз болған жоқ деген қорытынды жасалды.

Түйін сөздер: діни саясат, Кеңес мемлекеті, тарих, идеология, діни бірлестіктер, діндарлар, Ислам, Шіркеу, мешіт, діни қызметкерлер.

A.Zh. Abdikhanova¹

*¹Candidate of Historical Sciences, Senior Lecture, Shymkent University
Shymkent, Kazakhstan*

SOVIET MODEL OF RELIGIOUS POLICY AND ITS IMPLEMENTATION IN THE SOUTH OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article discusses the implementation of state religious policy in the south of Kazakhstan in Soviet times. Attention is drawn to the legislative framework of the religious policy of the Soviet state, methods of combating religious associations and adherents of religion. The religious situation and the role of Islam in the daily life of the population of southern Kazakhstan after the war were examined in more detail. Despite the intensified struggle against religion during this period of Soviet history, it was concluded that the proportion of believers and supporters of religion in Kazakhstan, including in the southern region, was not small

Key words: religious policy, Soviet state, history, ideology, religious communities, believers, Islam, Church, mosque, clergy.

На протяжении всего периода существования советской власти этнический фактор всегда был одним из важных аспектов в реализации государственной политики в области религии. Под эгидой модернизации и осуществления всемерной индустриализации в 20-30 годы прошлого века в скрытой форме проводилась переселенческая политика, и в результате вместе с изменением этнодемографической ситуации меняется конфессиональная картина Казахстана. Южный Казахстан также находился в русле такой политики, в предвоенные годы и в начале Великой Отечественной войны в результате массовых репрессий в отношении поволжских немцев, дальневосточных корейцев и северокавказских народностей - карачайцев, ингушей, чеченцев и др. - они были насильственно депортированы в Казахстан. Духовенство разных религий также подвергались репрессиям во всех регионах СССР, большинство из них были сосланы в Казахстан. В свою очередь из Казахстана были выселены в другие республики представители местного мусульманского и православного духовенства. Огортельный атеизм включает в полную мощь пропагандистскую машину, партийные и советские органы начали непрестанно бороться с проявлением религиозности в стране. Эти меры также не обошли так называемые депортированные народы, в результате идейно-воспитательных мероприятий зачастую оскорбляли религиозные чувства верующих и наносили ущерб чувствам национального достоинства.

Эти изменения в демографической ситуации Южного Казахстана, выразившихся в депортации народов, в эти годы привели к увеличению численности католиков, протестантов, меннонитов, баптистов, Евангельских христиан-баптистов (ЕХБ), пятидесятников, адвентистов, иеговистов и т.д. Только по Чимкентской области в архивных документах приводятся сведения о наличии фактически действующих, религиозных объединений: Католическая церковь - 2, лютеранская церковь - 3, иудейское вероисповедание - 1, ЕХБ - 11 из них 2 зарегистрированных, Адвентисты седьмого дня - 2, Пятидесятники - 1, Иеговисты - 1, Истинно православная Церковь (ИПЦ) - 3, Хлысты - 2 [1]. В большинстве эти конфессии представляли немцы, депортированные литовцы, украинцы и белорусы. Несмотря на запреты и предупредительные меры в спецпоселениях быстро организовывались религиозные общины, вынужденные действовать нелегально в условиях постоянных репрессий.

Позиция местных советских органов власти настолько были жесткими, что даже в период хрущевской оттепели государственные органы отказывались регистрировать религиозные общины [2].

Годы советской власти не смогли подавить импульс поступательного развития религиозной жизни большинства конфессий. Однако ряд из них, главным образом - пятидесятники, католики, лютеране, АСД, иеговисты - функционировали без регистрации.

В годы Великой Отечественной войны отношение к верующим приобретает более терпимый характер. В этот период возникла необходимость пересмотра отношения государства к религии. Частичная нормализация конфессиональной политики в 1943 году почти не отразилась в законодательных актах. Религиозные объединения получили относительно сносные условия для своего существования через административные распоряжения властей. Так, в 1943 г. было восстановлено Духовное управление мусульман Средней Азии и Казахстана, началось открытие мечетей, была возобновлена деятельность медресе «Мир- Араб» в Бухаре, где готовили кадры религиозных служителей [3]. В 1945 г. Совнарком СССР принял секретное постановление, в котором предоставил исполнительным органам религиозных организаций "права ограниченного юридического лица". Они касались "приобретения транспортных средств, аренды, строительства и покупки в собственность строений для своих нужд, производства церковной утвари, предметов религиозного культа и продажи их обществам верующих" [4].

Подъем религиозности населения Казахстана в годы Великой Отечественной войны, связанной с некоторыми уступками в этой области, в целом не отразился на основных устоях религиозной политики, которой придерживалось государство. В тех трудных условиях, чуть расслабляя тиски жесткого отношения к верующим, власть ставила своей целью уничтожение религии, как ненаучной формы мировоззрения и антипрогрессивного явления. Как результат такой политики, после окончания войны в период с 1946 по 1948 годы на территории Южного Казахстана были закрыты 68 мечетей, несмотря на все старания власти с 1947-1951 гг. от верующих поступило 93 заявления о регистрации по Южно-Казахстанской области, что показывает об устойчивой религиозности среди населения [4, лл. 200-212].

«Теплое» отношение к религии со стороны государства во время войны и послевоенные годы не означало, что власть отказалась от своей стратегической цели - уничтожения религии, из этого следует что, в послевоенные годы религиозная политика оставалась противоречивой. Так, в письме от 26 апреля 1947 года Уполномоченным Совета по делам религиозных культов по Южно-Казахстанской области, отмечается что, «Проведенные мероприятия по выявлению и закрытию 11 незаконно открытых молитвенных домов /мечетей/ и 36-ти «бродячих мулл», на которых дела преданы финорганам на предмет обложения их налогами, - Совет считает правильным.» [5]. Далее в следующем письме «Советом по делам русской православной церкви при совете Министров СССР письмом от 25 июля 1947 года за №1488 дополнительно дано разъяснения, что в тех случаях, где нет действующих церквей, допускаются разъездные священники, зарегистрированные в той или иной действующей церкви и если они имеют указ епископа о назначении, предусматривается разъезды по населенным пунктам того или иного района Южно-Казахстанской области... в тех случаях, когда зарегистрированному священнику по просьбе верующих приходится выезжать в населенные пункты для совершения треб в домах верующих – чинить препятствий в этом не следует, если это не связано с совершением крестного хода.» [6]. Из этого следует что, отношение властных органов к религии и некоторое потепление относительно религиозных организаций в период войны и послевоенные годы было непоследовательным. Но это длилось не долго, постепенно политика ужесточалась и в 50-е годы стал доминантным. С 1954 года по всей стране развернулась идеологическая работа в духе воинствующего атеизма.

В ходе этого движения допущено много грубых ошибок. К тому времени социалистическая идеология стала господствующей, служители культа лояльно относились к советской власти, поэтому формы и методы атеистического воспитания не могли оставаться прежними. Вместе с тем, среди верующих были люди, которые не отличались строгим выполнением религиозных предписаний, и в их сознании религиозные представления сочетались с естественно-научными знаниями, и даже нередко, они являлись коммунистами.

10 ноября 1954 года ЦК КПСС для устранения недостатков и ошибок в процессе атеистического воспитания приняло, Постановление «Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения». Указывалось, что оскорбление религиозных чувств верующих и духовенства, также административное вмешательство в деятельность церкви не допускается [7]. При этом, сама

религия по-прежнему считалась пережитком прошлого, которая вот-вот должна исчезнуть вместе со своими носителями, т.е. старшим поколением. Но поколения сменялись, а число верующих не уменьшалось.

В докладах уполномоченного совета о состоянии религиозного движения и деятельности духовенства в Южно-Казахстанской области подтверждается что, «общее количество религиозных общин в области с 1956 года не растет, однако, как показывают факты, количество верующих, принимающих участие в молитве, увеличивается. Например, если в 1953 году по зарегистрированным общинам, на молитвенных собраниях приняло участие 9850 человек, то в 1958 году их количество дошло до 27 630 человек.» [8]. При этом, религия, несмотря на существующие ограничения и запреты, оставалась в повседневной жизни населения южного региона и проявлялась через религиозные праздники, обряды и традиции.

4 октября 1958 г. ЦК КПСС вынес секретное Постановление под названием «О записке отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС по союзным республикам “О недостатках научно-атеистической пропаганды”», которое обязывало партию, комсомол и общественные организации начать пропагандистскую атаку на «религиозные пережитки» советских людей [9]. Государственным органам было поручено принять административные меры, направленные на усиление жесткого контроля условий существования религиозных общин. И первым актом правительства в наступлении на религию было издание двух Постановлений Совета Министров СССР от 16 октября 1958 года "О монастырях в СССР" и "О повышении налогов на доходы епархиальных предприятий и монастырей". По первому акту поручалось Советам Министров Союзных Республик, Совету по делам Русской Православной Церкви и Совету по делам религиозных культов исследовать и проработать вопрос о сокращении количества монастырей и святынь в течение шести месяцев и представить предложения Совету Министров СССР, указывалась также сокращение размеров земель, используемых монастырями [10]. Все это дало возможность партийным и комсомольским организациям, средствам массовой информации усилить нагнетание антирелигиозных настроений в обществе. Оценка деятельности верующих, относящихся к незарегистрированным общинам, также была резко отрицательной.

Наибольшее количество представителей ислама сосредоточено на юге страны. Также, одним из главных направлений в атеистической борьбе была направлена против культа святых и бытовых религиозных традиций. За всеми религиозными группами велся контроль, особенно за местами, где было большее количество мест для паломничества. Так как, поклонение святым местам имело важное значение в жизни верующих мусульман. Видные деятели мусульманской религии, предки племен и представители суфийского духовенства, считались святыми и сохраняли свое влияние в данный период. Юг Казахстана оставался местом концентрации большого количества почитаемых мест. Крупнейшая святыня мусульманского вероисповедания мавзолеем Кожа Ахмеда Ясави. На место погребения суфийского проповедника, имевшего значительное влияние среди мусульман региона, паломничество не прекращалось в течении всего года, в период религиозных праздников мавзолеем посещало очень большое количество верующих не только из Казахстана, но и с других республик. Более того, зафиксировано особо почитаемые места мусульманами, такие как, Арслан Баб, Ибрахим Ата, Карашаш Ана, Хусаин-Гази-Кази-Бай-Зауи, Мирали Баб, Хызыр, Ходжа-Тали, Абдил Газиз Баб, Узын Ата, Асык Ата, Укаш Ата, Баба Даруиш, Исмаил Ата [11], то есть «14 наиболее известных в Южно-Казахстанской области мазаров, где регулярно посещали верующие в качестве паломника...». Указан не полный список святых мест, далее в отчете дается примечание, что «прочие местные мазары и почитаемые места в данный момент изучаются, сведения о них будут предоставлены дополнительно» [11, Л.40]. В целом, в 1950-е годы уполномоченные органы регулярно проверяли святые места и деятельность верующих, по результатам чего они проводили беседы профилактического и запрещающего характера.

1961 году в октябре состоялся XXII съезд КПСС, который принял новую программу партии, где подтвердил ход борьбы с религией, путем пропаганды. «Партия использует средства идейного воздействия для воспитания людей в духе научно-материалистического миропонимания для преодоления религиозных предрассудков, не допуская оскорбления чувств верующих» [12].

Таким образом, для борьбы с религией использовались все средства: сокращение числа общин, недопущение открытия новых приходов и духовных учебных заведений, противодействие увеличению новых членов в религиозные объединения и сплошной контроль над деятельностью общин, скованность в решении внутренних вопросов религиозных объединений. Любое собрание,

назначение внутри общины, могло осуществляться только с разрешения государственных органов. Антирелигиозная пропаганда активно продолжалась с использованием средств массовой информации - это статьи в газетах, специальные периодические издания, публичные лекции, передачи по радио, фильмы и постоянные или передвижные выставки.

Анализируя религиозную политику и пути реализации ее на юге Казахстана необходимо отметить, что изменение этнодемографической ситуации привели к увеличению численности различных конфессий, которых в большинстве представляли немцы, литовцы, украинцы и белорусы и т.д. но, при этом, южный регион оставался с подавляющим большинством верующих мусульман. Интересно отметить, что даже в период жесткого тотального уничтожения религии, исламские традиции продолжали бытовать в повседневной жизни верующих, оставаясь регионом, где почитали святые места, уважали мулл и соблюдали религиозные обряды.

Список использованной литературы:

1. ГА ЮКО Ф.1353, Оп.2, Св.6, Д.44, Л. 129
2. Иванов В.А., Трофимов Я.Ф. Религии Казахстана. Справочник. – 2-е изд., перераб. и доп. - Алматы: Аркаим, 2003. - С.98.
3. ЦГА РК. Ф.1985, Оп.2, Д. 582. Л.21
4. ГА ЮКО. Ф.1353, Оп. 2, Д. 8 лл. 200-212
5. ГА ЮКО. Ф.1353, Оп.2, С.1, Д.6, Л.23.
6. ГА ЮКО. Ф.1353, Оп.2, С.2, Д.10, Л.16
7. Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения. [elib.uraic.ru/bitstream/123456789/8260... 0011314.pdf](http://elib.uraic.ru/bitstream/123456789/8260...0011314.pdf) (дата обращения: 15.05.2020)
8. ГА ЮКО. Ф.1353, Оп.2, С.4, Д.28, Л.175.
9. № 39 Записка Отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС.. rusoir.ru/03print/03print-02/03print-02-239/ (дата обращения: 15.05.2020)
10. № 40 Записка заместителя председателя Совета по делам РПЦ П.Г. Чередыняк в ЦК КПСС о мерах по реализации постановления ЦК КПСС от 4 октября 1958 года <https://rusoir.ru/03print/03print-02/03print-02-240/> (дата обращения: 15.05.2020)
11. ГА ЮКО. Д.1353, Оп. 2, С.4, Д.22, Л.35-40
12. Программа КПСС. - М., Политиздат, 1976.publ.lib.ru/Книги/КПСС (дата обращения: 15.05.2020)

References:

1. GA YUKO F. 1353, Op. 2, Sv. 6, D. 44, L. 129
2. Ivanov V. A., Trofimov Ya. F. Religions of Kazakhstan. Handbook – 2nd ed., reprint. and additional - Алматы: Arkaim, 2003. - p. 98.
3. CGA RK. F. 1985, Op. 2, d. 582. l. 21
4. GA SKO. f. 1353, Op. 2, d. 8 ll. 200-212
5. GA SKO. F. 1353, Op. 2, p. 1, d. 6, l. 23.
6. GA SKO. F. 1353, Op. 2, p. 2, d. 10, l. 16
7. About mistakes in conducting scientific and atheistic propaganda among the population. [elib.uraic.ru " bitstream/123456789/8260... 0011314. pdf](http://elib.uraic.ru/bitstream/123456789/8260...0011314.pdf) (accessed 15.05.2020)
8. GA YUKO. F. 1353, Op. 2, p. 4, D. 28, L. 175.
9. No. 39 note by the Department of propaganda and agitation of the Central Committee of the Communist party.. rusoir.ru/03print/03print-02/03print-02-239/ (date accessed: 15.05.2020)
10. No. 40 note by the Deputy Chairman of the Council for Russian Orthodox Church Affairs, P. G. Cherednyak to the Central Committee about measures for implementation of the resolution of the Central Committee of the Communist party of 4 October 1958 <https://rusoir.ru/03print/03print-02/03print-02-240/> (date of access: 15.05.2020)
11. HA YUKO. D. 1353, Op. 2, P. 4, D. 22, L. 35-40
12. Program of the CPSU. - M., Politizdat, 1976.[publ.lib.ru/Books " CPSU](http://publ.lib.ru/Books/CPSU) (accessed: 15.05.2020)

УДК 902/904
МРНТИ 03.41.01

Ф.Т. Бексеитов¹ С.Б. Есбай²

¹ т.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,

Археология, этнология және музеология кафедрасының доценті,

Алматы қ., Қазақстан,

¹Халықаралық "Геоархеология" ғылыми-зерттеу зертханасының директоры,

Алматы қ., Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан тарихы кафедрасының оқытушысы,

Алматы қ.,

²Халықаралық "Геоархеология" ғылыми-зерттеу зертханасының ғылыми қызметкері,

Алматы қ., Қазақстан

АРХЕОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНДА ГАЖ-ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Аңдатпа

Мақалада авторлар археология ғылымында ГАЖ-технологияларды қолдану, алғашқы георадиолокациялық түсірілім жүргізу мәселелері мен георадардың атқаратын функциясын қарастырады. Археологиялық зерттеулерде пәнаралық сабақтастықтың, ГАЖ-технологиялардың маңыздылығы, рөлі талқыланып отыр. Геоақпараттық технологиялардың көптеген түрлері бар, соның бірі – георадар. Магнитометрия мен электротомографияға қарағанда, георадар археологиялық ескерткіштерді геофизикалық зерттеуде перспективтілігі және тиімділігімен ерекшеленеді. Геоақпараттық жүйелер ХХ ғасырдың 60-жылдарында пайда болған. Посткеңестік елдерде 1990-жылдардан бері геоақпараттық жүйелерді археологиялық зерттеулер барысында қолдануда. 1995 жылы Ресейде ГАЖ-Ассоциациясының құрылуын жоғарыда көтерілген мәселеге дәлел ретінде келтіре аламыз. Отандық археологияда георадиолокациялық түсірілімдер арқылы геосканерлеу соңғы 10-жылдықта қолға алынды. Пәнаралық сабақтастық арқылы зерттеу жұмыстарын жүргізу бірқатар өзекті мәселелерді шешері сөзсіз.

Түйін сөздер: археология, ГАЖ-технология, георадар, география, георадиолокация.

Bekseitov G.T.¹ Yesbay S.B²

¹ PhD, associate Professor, Department of Archeology, Ethnology and museology, al-Farabi Kazakh National University,

Almaty, Kazakhstan

¹Director of the international research laboratory "Geoarchaeology",

Almaty, Kazakhstan

²lecturer, Department Of history of Kazakhstan, al-Farabi Kazakh National University,

Almaty, Kazakhstan

²Researcher at the international research laboratory "Geoarchaeology",

Almaty, Kazakhstan

APPLICATION OF GIS TECHNOLOGY IN ARCHAEOLOGY

Abstract

In the article, the authors consider the application of GIS technologies in archaeological science, conducting the first geo-radar surveys, and the function of georad. The role and significance of interdisciplinary continuity and GIS technologies are discussed in archaeological research. There are many types of geoinformation technologies, one of which is GPR. Unlike magnetometry and electrotomography, GPR is characterized by the perspective and efficiency of geophysical research of archaeological sites. Geoinformation systems appeared in the 60s of the XX century. In post-Soviet countries, geographic information systems have been used in archaeological research since the 1990s. In 1995, we can cite the creation of a GIS Association in Russia as proof of the problem raised above. In Russian archeology, geo-radar surveys were started in the last 10 years. Conducting research through interdisciplinary continuity will help solve a number of topical problems.

Keywords: archeology, GIS technology, GPR, geography, geolocation.

Г.Т. Бексеитов¹ С.Б. Есбай²

¹ к.и.н., доцент, кафедры Археологии, этнологии и музеологии
Казахского Национального университета имени Аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

¹Директор международной научно-исследовательской лаборатории "Геоархеология",
г. Алматы, Казахстан

²преподаватель кафедры Истории К
азахстана Казахского Национального университета имени Аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

² Научный сотрудник международной научно-исследовательской лаборатории "Геоархеология",
г. Алматы, Казахстан

ПРИМЕНЕНИЕ ГИС-ТЕХНОЛОГИИ В АРХЕОЛОГИИ

Аннотация

В статье авторы рассматривают вопросы применения ГИС-технологий в археологической науке, проведения первых георадиолокационных съемок и функции георада. В археологических исследованиях обсуждается роль и значение междисциплинарной преемственности, ГИС-технологий. Существует множество видов геоинформационных технологий, один из которых-георадар. В отличие от магнитометрии и электротомографии, георадар отличается перспективностью и эффективностью геофизического исследования археологических памятников. Геоинформационные системы появились в 60-х годах XX века. В постсоветских странах с 1990-х годов геоинформационные системы используются в ходе археологических исследований. В 1995 году мы можем привести создание ГИС-ассоциации в России в качестве доказательства поднятой выше проблемы. В отечественной археологии георадиолокационные съемки были начаты в последние 10 лет. Проведение исследовательской работы через междисциплинарную преемственность позволит решить ряд актуальных проблем.

Ключевые слова: археология, ГИС-технология, георадар, география, георадиолокация.

Соңғы уақытта отандық археологияда геоақпараттық технологияларға сүйенетін зерттеулер саны айтарлықтай кеңейді. Әрине, бұл заманауи әлемдік археологияның жалпы даму тенденцияларымен байланысты. Өткен ғасырдың 90-жылдарынан археологияда өзіндік «геоақпараттық» аталатын ғылыми сала қалыптаса бастаған. Алғаш рет археологиялық зерттеулерде кешенді теориялық және методикалық тұрғыдан геоақпараттық әдістерді қолдану Жерорта теңізі аймағында антикалық мәдени қабаттарды зерттеуде пайдаланылды. Кез-келген гипотезаны жан-жақты ұсыну мүмкіндігі аналитикалық құралдардың мүмкіндіктерімен шектелген. Ғылыми техникалық революцияның арқасында, қазіргі уақытта осы мақсатты орындау үшін кеңістіктік деректерді алу, жинау, сақтау, өңдеу және көрсетуге арналған құралдар бар. Бұл құралдар географиялық ақпараттық жүйелер (ГАЗ) деп аталатын бағдарламалық жасақтаманың түрлеріне біріктірілген.

Археология адамды әлеуметтік жағынан зерттейтін ғылымдардың бірі. Оның мақсаты материалдық мұраны барынша толыққанды қалпына келтіру. Маңызды міндет көне олжалар мен құнды артефактілерге зиян келтірмей, неғұрлым көп ақпарат алу болып табылады. Археологиялық кешенді зерттеу қатарына көптеген гуманитарлық, қоғамдық, жаратылыстану, техникалық, географиялық ғылымдар мәліметтері қатыстырылып отыр [1].

XVIII ғасырда В.Н. Татищев негізін салды деп есептелетін, тарихи география ғылымы пайда болады. Пәннің негізгі зерттеу объектісі адам мен қоршаған орта байланысы арқылы қалыптасқан әлдебір орта. Дегенмен, тек жазба деректермен жұмыс жасау тиімсіз тұғын. Осы мәселерді шешу үшін, А.М. Микляев негізін салған – археологиялық география ғылымы қалыптасты. Зерттеу объектісі сақталып, материалдық деректер, қазба нәтижесі мен археологиялық зерттеулер арқылы қоршаған орта мен адам байланысын анализдеуге мүмкіндік ашылады. Осыған байланысты жаңа сала ландшафтардың тарихи географиясы пайда болып отыр [2].

Геоақпараттық жүйелер (ГАЗ) – қоршаған ортаны зерттеудегі аппаратты-программалы адами-машиналық кешен. ГАЗ термині 1980 жылдардағы археологиялық зерттеулерде жиі кездескенімен, 1970 жылдардағы археологиялық зерттеулердегі картографиялық және статистикалық компьютерлік

қосымшаларда ГАЖ-технологияларға жатады. Алғашқы ГАЖ-технологиялар (археологиялық объектілердің цифрлік тематикалық карталары) Солтүстік Америкада пайда болған. XX ғасыр 60-жылдарының басында Оңтүстік Канада жер ресурстарын зерттеу үшін Р. Томлисонмен алғашқы геоақпараттық жүйе жасалып шықты. Геоақпараттық жүйелердің дамуында 60-жылдар ортасы мен 80-жылдар басында Говард Фишердің Гарвардтық лабораториясы үлкен рөл атқарды. 1995 жылы Ресейде ГАЖ-Ассоциациясы құрылған [3, С. 9].

Европа археологиясында ГАЖ-ді кешенді қолдану 1990-жылдар басында, негізінен мәдени ресурстарды басқарумен (МРБ) байланысты. Портативті компьютерлер мен заманауи топографиялық құрылғылар (тахеометр, GNSS қабылдағыштар, лазерлік сканер) арқасында ГАЖ қосымшалары даму үстінде [4, С. 31]. Атқаратын функциялары бойынша ГАЖ-ды келесідей бөлуге болады:

1. Инструменталды ГАЖ (instrumentalGIS) – картографиялық мәліметтер базасын, кеңістіктік талдауды, күрделі сұраныстарды өңдеуді және қағаз жүзінде шығаруды қамтамасыз ететін жүйелер;

2. ГАЖ «вьюер» (viewerGIS) – бұрын енгізілген деректерді қарастыруға мүмкіндік беретін, құрылған ГАЖ-дің аспаптық мәліметтер базасына сұраныстарын орындайтын жүйелер;

3. Анықтамалық картографиялық жүйелер (information cartographic system) - енгізілген картографиялық дерекқорға гетерогенді сұраныстардың орындалуын қамтамасыз ететін «вьюер» типіндегі жүйелер (соңғыларын жаңарту мүмкіндігі жоқ);

4. Векторланған растрлық картографиялық карталар (raster cartographic maps vectorizers):

– кеңістіктік ақпаратты сканерден енгізуді және одан векторлық формаға автоматты немесе жартылай автоматты түрлендіруді қамтамасыз ететін жүйелер;

– кеңістікті модельдеуге арналған арнайы құрылғы – нысанды модельдеу мәселелерін шешуге бағытталған аппараттық және бағдарламалық құралдар;

– қашықтықтан зондтау мәліметтерін өңдеу және дешифрлеу құралдары – әуе кемелері мен жасанды жерсеріктерден алынған жер бетінің сандық кескіндерін өңдеуге арналған бағдарламалық-техникалық құралдар [5, С. 113].

Жоғарыда көрсетілген функцияларға сүйенсек, ГАЖ геомәліметтерді басқару мен таратудың ең перспективті және әмбебап жүйелері болып табылады. Қазіргі заманғы ГАЖ тек векторлық деректерді ғана емес, растрлық және мәтіндік деректерді де талдауға мүмкіндік береді [6, С. 87-89].

Георадар – әуе кеңістігін түсіретін классикалық түрден ерекшелігі, зерттелетін ортаны зондтауға арналған радиолокатор. Зерттеу ортасы жер (осыған байланысты – георадар атауы неғұрлым кең таралған), су, ғимарат қабырғасы және т.б. болуы мүмкін. Соңғы онжылдықта геоақпараттық жүйелер, магнитометрия секілді заманауи әдістер, интенсивті топотүсірілім, георадарлық барлау мен түрлі off-site (камералды) зерттеулер Шығыс Европа елдері археологиясында қолданылуда [7, С. 185].

Жоғарыда аталған әдістер археология ғылымында, тарихи-мәдени зерттеулерде нәтиженің дәлдігін анықтауға айтарлықтай септігін тигізеді. Мәдени ескерткіштердің әртүрлі типіне және аймақтық сипатына қарай георадарлық зерттеудің методикасын даярлау аса маңызды. Жыл сайын георадардың көптеген түрлері мен оған сай бағдарламалар шығуда.

Георадиолокациялық сканерлеуді қолдану қазіргі уақытта зерттелетін объектінің әр түрлі сипаттамаларын табысты және дәл анықтау үшін ең перспективті болуда, бұл құрылғының ерекше жоғарғы рұқсат ету қабілеті мен кедергіге төзімділігі арқасында мүмкін болды. Бұрын пайдаланылған басқа зерттеу әдістерімен салыстырғанда, георадар жұмысы үшін төмен энергия және ресурс шығыны мен бір мезгілде үйлесімді жылдам әрекет ету тән, сол себепті бұл құрылғы көптеген салаларда танымалдыққа ие.

Георадарды құрастыру Рига азаматтық авиация инженерлер институтында (РААИИ) 1966 жылдан бастап жүргізілді. Табиғи жағдайларда жасалған эксперименттер негізінде, салыстырмалы түрде жұқа, жоғары сіңіретін ортаны зондтайтын, арнайы радиолокаторларды құрастыруға арналған әдістер зерттелген. Антеннаның соққылы қозуын пайдалану теңіз мұзы электрлік сипаттамаларын әртүрлі жиіліктерде бағалауға мүмкіндік береді. Теңіз мұзы қалыңдығын алғаш рет радиолокационды өлшеу 1971 жылы жүргізілген. Аталған зерттеу 1969 жылы М.И. Финкельштейн ұсынған синтезделген видеоимпульсивті сигналдың әдістемесі арқылы жасалып отыр. Бұл әдістеме теңіз мұзы қалыңдығын алғаш өнеркәсіптік радиолокационды өлшеуіш «Аквамарин»-ге қолданылды [8, С. 7].

1973 жылы ұшақ бортынан Орта Азияның шөл аудандарында сулы қабаттардың тереңдігін анықтау және өлшеу мүмкіндігі дәлелденген. РААИИ-да әзірленген ұзақтығы 50 нс импульстік қозуы бар антенна, спектрдің орталық жиілігі 65 МГц-ке жуық радиолокатор қолданылды. Ұшақтың ұшу

биіктігі 200-400 м, зондтау тереңдігі 20 метрден жоғары болған. Ұқсас зерттеу жұмыстары 1974 жылы әктасқа жасалды [8, С. 8].

Георадардың сериялық үлгілері 70-жылдардың басында шыға бастаған. 80-жылдардың ортасында георадиолокациялауға деген қызығушылық электроника мен есептеуіш техниканың дамуына байланысты дамиды. Дегенмен, материалды өңдеу қиындығына байланысты, бұл қызығушылық тоқтап қалған. Кезекті ғылыми-техникалық революция болған 90-шы жылдары дербес компьютерлер қолжетімді болып, георадиолокациялауға деген қызығушылық қайтадан өсіп, әлі күнге дейін әлсіреген жоқ [8, С. 10].

Георадар тау-кен зерттеулерін жүргізу, гляциология, археология, сот медицинасында, жер асты суларының деңгейін картаға түсіру үшін де қолданылады. Геологияда – геологиялық кескінді құру, жер асты сулары деңгейін, мұз қалыңдығын, өзендер мен көлдер түбінің тереңдігі мен бейінін, карьерлерде пайдалы қазбалардың таралу шекарасын, карст қақпалары мен бос кеңістіктердің орналасуын анықтау үшін пайдаланылуда.

Археологияда георадиолокация археологиялық объектілер мен олардың таралу шекарасын анықтауда қолданылады. Бүгінгі күнде барлық шетелдік ірі археологиялық зерттеулер георадиолокациялаусыз жүргізілмеуде. Оның басқа геофизикалық әдістермен (электротомография, магнитометрия және т.б.) салыстырғанда танымалдығының себебі, георадарды қолдану арқылы жер қабаттары құрылымын өте нақты көрсетуінде. Сонымен қатар, археологиялық ескерткіштерді қазу, әдетте, ежелгі сәулет конструкциялары қалдықтарының ішінара бұзылуына немесе қажетсіз объектілерді (қазіргі инженерлік коммуникациялар, кабельдер, құбыржолдар) ашуға әкеп соғады, ал қашықтықтан геофизикалық зерттеу әдістері бұған жол бермеуге мүмкіндік береді [8, С. 11].

Археологиялық ескерткішті кешенді геофизикалық зерттеу (георадар) міндеттері:

– геофизикалық аппаратураны пайдалана отырып, қазба жұмыстары басталғанға дейін зерттеу учаскесінде магнит өрісі мәндерінің деректерін тіркеу, сондай-ақ сол учаскені геолокациялық зондтау жүргізу немесе стратиграфиялық картинаны анықтау үшін радарограммалардың жеке профильдерін түсіру;

– алынған және өңделген нәтижелерге анализ жасау;

– ескерткіш туралы қолжетімді ақпарат көлемін пайдалана отырып интерпретациялау, сәйкестендіру және археологиялық объектілермен байланысты ауытқуларды жоспарға салу;

– қазба, шурф, бұрғылау нәтижелері мен өңделген нәтижелерді дешифрлеу мен интерпретациялауға салыстырмалы анализ жасау;

– алынған геофизикалық және археологиялық деректер кешенінің негізінде археологтарға геофизикалық жабдықтың қандай да бір түрін тарту жөнінде ұсыныстар беру, әрбір түрі мен типі үшін жекелеген археологиялық объектілерді іздестіру және оқшаулау үшін оны неғұрлым табысты қолдану шарттарын ұсыну [8, С. 12].

Георадардың жұмыс істеу принципі екі датчиктегі (жоғарғы және төменгі) магнит өрісінің мәнін өлшеуден және нақты уақыт кезеңінде жердің жалпы магнит өрісінің мәнінің айырмашылығын және болжамды объекіден магнит өрісінің мәнін алудан тұрады. Датчиктер арасындағы қашықтық – 2 м, төменгі датчиктің биіктігі күндізгі бет үстінен 0,3 м. Алынған мәліметтер арнайы программалар арқылы өңделеді. Ірі георадарлық түсірілімдердің бірі Татарстан Республикасында жүргізілген тұғын [9].

Болгар мемлекеттік тарихи-сәулет қорық-мұражайы федералды (жалпыресейлік) маңызы бар тарихи және мәдени мұра объектісі және Татарстан Республикасы мәдени мұрасының аса құнды объектісі.

Қорық аумағында археологиялық іздестіру кезінде георадар алаңдық түсіру режимінде пайдаланылды. Атап айтқанда, параллель профильдер сериясы бойынша өлшеу жүргізіліп, содан кейін ақпараттың геомассиві бағдарламалық қалпына келтірілді (деректердің үш өлшемді георадиолокациялық текшесі).

Іздестіру объектілерінің өлшемдеріне қарай (ұзындығы мен ені 5-10 м), георадиолокациялық зерттеулердің қатардағы учаскесінің орташа мөлшері 4200 м² (70 × 60 м) құрады .

2013 жылы қорық территориясының 82000 м² зерттелінген. Жанама белгілері бойынша ескерткі сәулет құрылыстарына немесе құрылыс іздеріне жатқызуға болатын бірқатар объектілер табылды, объектілердің бір бөлігі қазба жұмыстары арқылы ашылды. Одан әрі фотограмметрияның көмегімен қазба жұмыстарының үш өлшемді үлгілері салынған. Модемде бөлінген қабаттар мен құрылыстардың шекаралары георадиолокациялық зерттеулер нәтижелері бойынша аномалия шекарасымен салыстырылған [9].

Георадиолокациялық зерттеулер МАЛА GeoScience Inc фирмасының ProEx георадарымен жұмыстардың эксперименталды учаскесінің үстіндегі профильдер жүйесі бойынша жүргізілді. Жергілікті жерде профильдерді байланыстыру одометрдің көмегімен жүзеге асырылған. Антенналарды таңдау зерттеудің тереңдігіне, сондай-ақ мәдени қабаттың қуатты болуына байланысты. Орталық жиілігі 250 МГц экрандалған саңылау антенналары пайдаланылды. Тәжірибелік жұмыстар барысында жазбаның ақпараттылығын арттыру үшін георадиолокациондық деректер массивін жинау үшін бақылаудың оңтайлы желісі таңдалды. Профильдер арасындағы қашықтық 50 см құрайды. Жерленген мәдени құндылықтың қалдықтары үш өлшемді объекті болғандықтан, археологиялық зерттеулер кезінде неғұрлым қолайлысы жоспарлы түсірілім. Геосканерлеу барысында археологиялық қазбалар жүргізу үшін бірнеше перспективті участкелер анықталған [8, С. 13].

Сонымен, бүгінгі таңда археологиялық зерттеулерде (экспедиция, барлау, камералдық жұмыстар) ГАЗ-технологияларды практикада қолдана отырып нәтижені арттыруға болады. Радар техникасын (георадар) пайдалану кезінде жер асты құрылыстарын іздестіру нәтижелері ескерткіштің (оба, топырақ қорымдары) нақты орналасқан жерін анықтауға мүмкіндік беруде. Далалық зерттеулерде бірнеше ГАЗ-әдістерді кешенді қолдану арқылы бірқатар методологиялық мәселелерді оңай және жылдам шешуге қабілетті. Нәтижесінде, ХХІ ғасыр археологияға зерттеулерді жеңілдету, кеңейту және жеделдету мүмкіндіктерінің кең ауқымын әкелгенін көре аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гарбузов Г.П. Использование геоинформационных технологий в Таманском региональном археологическом проекте / Г.П. Гарбузов, К. Мюллер, Ю.В. Горлов // *Материалы международной научной конференции «Боспорский феномен колонизация региона, формирование полисов, образование государства» Часть 2 Санкт-Петербург, 2001 – С. 246-249*

2. Гарбузов Г.П. Археологические исследования и дистанционное зондирование Земли из космоса / Г.П. Гарбузов // *Российская археология - 2003 - №2 - С 45-55*

3. Коробов Д.С. Основы геоинформатики в археологии. – М.: Издательство Московского университета, 2011.– 224 с.

4. Рудая Н.А. Методы естественных наук в археологии. Учебно-методический комплекс. – Новосибирск: Новосибирский государственный университет, 2011.– 50 с.

5. Журкин И. Г., Шайтура С. В. Геоинформационные системы. – Москва: Кудлиц-пресс, 2009. – 272 с.

6. Васильев С.А. АИС Археограф: система описания археологических памятников и ввода данных в ГИС // *Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер».* – 2006. – № 34. – С. 87–89.

7. Быков Л.В., Татаурова Л.В., Светлейший А.З. Трехмерная реконструкция археологических памятников и объектов на основе данных дистанционного зондирования и глобальных навигационных спутниковых систем // *Вестник Омского государственного аграрного университета.* – 2016. – № 3 (23). – С. 185–192.

8. Владов М.Л., Старовойтов А.В. Введение в георадиолокацию.– М.: Издательство МГУ, 2004. – 153 с.

9. Бредников К.И., Хасанов Д.И. Применение георадара в археологических исследованиях на территории Болгарского историко-архитектурного музея-заповедника // *Ученые записки Казанского университета, январь 2014.*

References:

1. Garbuzov G. P. use of geoinformational technologies in the Taman regional Archaeological Project / G. P. Garbuzov, K. Muller, Yu.V. Gorlov // *material of the international scientific conference "Bosporus phenomenon of colonization of the region, formation of Polis, education of the state" Part 2 St. Petersburg, 2001-s.246-249*

2. Garbuzov G. P. Archaeological Research and remote sensing of the Earth from space / G. P. Garbuzov // *Russian archeology - 2003 - No. 2-s 45-55*

3. Korobov D. S. *fundamentals of Geoinformatics in archaeology.* Moscow: Moskovsky University publishing house, 2011– - 224 P.

4. Rudaya N. A. *methods of Natural Science in archaeology. Educational and methodological complex.* Novosibirsk: Novosibirsk State University, 2011. - 50 с.

5. Zhurkin I. G., Shaatura S. V. *Geoinformational systems*. Moscow: Kudits-Press, 2009. - 272 P.

6. Vasiliev S. A. *AIS Archaeographer: system of description of archaeological memories and introduction of these in GIS // information bulletin of the Association "history and computer"*. – 2006. - No. 34. - pp. 87-89.

7. Bykov L. V., Tataurova L. V., bright A. Z. *three-dimensional reconstruction of archaeological monuments and objects on the basis of this remote sensing and Global Navigation Satellite System // bulletin of the Omsk state Agrarian University*. – 2016. – № 3 (23). - P. 185-192.

8. Vladov M. L., Starovoytov A.V. *introduction to geopolitics*. Moscow: Izdatelstvo MGU, 2004 – - 153 P.

9. Brednikov K. I., Khasanov D. I. *application of geography in archaeological research on the territory of the Bulgarian historical and architectural museum-zapovednik // scientific records of Kazan University, January 2014*.

УДК 130.2: 930.85

МРНТИ 13.11: 03.20

Галия Темиртон,¹

*¹ доктор PhD, заместитель директора Центрального государственного музея Республики Казахстан по научной работе,
г. Алматы, Казахстан*

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ ТРАДИЦИЙ В КУЛЬТУРНОЙ ИНТЕГРАЦИИ

Аннотация

Анализ природы социокультурных явлений в казахстанском обществе демонстрирует, что в условиях современных процессов глобализации растет экономическая, политическая и культурная интеграция Казахстана в мировое сообщество. В складывающейся ситуации приоритетной задачей государственных органов, экспертно-интеллектуального сообщества и деятелей культуры становится разработка оптимальной модели взаимодействия государства и общества, а также определение тенденций развития культуры, закономерностей и принципов функционирования и развития культурного опыта. Соответственно актуализируются вопросы изучения уровня интеграции культуры Казахстана в мировое пространство, определение причины стихийности этого процесса и возможных в связи с этим угроз и вызовов в будущем. Эти вопросы, безусловно, требуют широкого обсуждения в общественно-политическом и экспертном пространстве страны, системного научного изучения и разработки эффективных механизмов управления государством интеграционных процессов.

В статье рассматриваются проблемы культурной интеграции с позиции историко-социального, культурфилософского знания, предполагающего изучение универсальных законов и свойств социума, рассматриваемого в целостности и взаимосвязи культуры и общества с позиции мировоззренческих оснований казахстанского общества.

Ключевые слова: культура, интеграция, национальная самобытность, диалог культур, мировое пространство.

Галия Темиртон¹,

*¹ PhD докторы, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музей директорының ғылыми жұмыстар бойынша орынбасары,
Алматы қ., Қазақстан*

МӘДЕНИ ИНТЕГРАЦИЯДА ҰЛТТЫҚ ДӘСТҮРЛЕРДІҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Қазақстан қоғамындағы әлеуметтік-мәдени құбылыстардың табиғатын талдау нәтижелері еліміздің жаһандану үрдістері кезеңдерінде әлемдік кеңеске енудегі экономикалық, саяси және

мәдени интеграциясы өсіп келе жатқанын байқатады. Әрине, бұл жағдайда мемлекеттік органдардың, сараптамалық-зияткерлік қоғамдастықтың және мәдениет қайраткерлерінің басым міндеті мемлекет пен қоғамның өзара іс-қимылының оңтайлы моделін әзірлеу, сондай-ақ мәдениеттің даму үрдістерін, мәдени тәжірибенің жұмыс істеуі мен дамуының заңдылықтары мен қағидаттарын айқындау болып табылады. Сондықтан, Қазақстан мәдениетінің әлемдік кеңістікке ықпалдасуының деңгейін зерттеу, осы үдерістің стихиялық себептерін және осыған байланысты болашақта мүмкін болатын қауіп-қатерлер мен сын-қатерлерді анықтау мәселелері өзекті болып отыр. Бұл мәселелер, сөзсіз, елдің қоғамдық-саяси және сараптамалық кеңістігінде кеңінен талқылауды, интеграциялық процестерді мемлекетті басқарудың тиімді тетіктерін жүйелі ғылыми зерттеу мен әзірлеуді талап етеді.

Осы орайда, мақалада қазақстандық қоғамның дүниетанымдық негіздері тұрғысынан мәдениет пен қоғамның тұтастығы мен өзара байланысында қарастырылатын социумның әмбебап заңдары мен қасиеттерін зерттеуді көздейтін тарихи-әлеуметтік, мәдени-философиялық білім тұрғысынан мәдени интеграция мәселелері қарастырылады.

Түйін сөздер: мәдениет, интеграция, ұлттық өзіндік ерекшелігі, мәдениеттер диалогы, әлемдік кеңістік.

*Galia Temirton*¹,

¹ *PhD, Deputy Director of the Central state Museum Republic of Kazakhstan for scientific work, Almaty, Kazakhstan*

THE ROLE OF NATIONAL TRADITIONS IN CULTURAL INTEGRATION

Abstract

The analysis of the nature of socio-cultural phenomena in Kazakhstan's society demonstrates that in the conditions of modern processes of globalization, the economic, political and cultural integration of Kazakhstan into the world community is growing. In the current situation, the priority task of state bodies, the expert and intellectual community and cultural figures is to develop an optimal model of interaction between the state and society, as well as to determine trends in the development of culture, laws and principles of functioning and development of cultural experience. Accordingly, the issues of studying the level of integration of Kazakhstan's culture into the world space, determining the cause of the spontaneity of this process and possible threats and challenges in the future are updated. These issues, of course, require broad discussion in the socio-political and expert space of the country, systematic scientific research and development of effective mechanisms for state management of integration processes.

The article deals with the problems of cultural integration from the position of historical and social, cultural and philosophical knowledge, which involves the study of universal laws and properties of society, considered in the integrity and relationship of culture and society from the position of the ideological foundations of Kazakhstan society.

Key words: culture, integration, national identity, dialogue of cultures, world space.

Вследствие интенсивного развития коммуникативных процессов, ставших реальностью обыденной культуры современного человека и сузивших дистанцию контактов между государствами, сообществами и индивидами, практически сняв, какие-либо барьеры на международном уровне, усилилась интеграция различных миров. Так, многовекторные интеграционные процессы приняли поистине глобальный характер и в настоящее время охватывают не только политическую и экономическую, но и сферы общественной жизни – социальную, духовную, научную, образовательную. Такое положение дел может привести к формированию единообразной социокультурной реальности в мировом пространстве.

Действительно, современная глобализация, всемерно охватывает взаимодействие и взаимовлияние стран на планетарном уровне, затрагивая все народы и, вызывая глубокую озабоченность всего прогрессивного человечества. На этом фоне взаимозависимости развития мировой и локальных цивилизаций, особенно ощущаемых, кстати, в период настоящей опасной мировой пандемии, необходимо объединение усилий всего человечества в поисках путей совместного выживания и процветания. Взаимодействие же государств подразумевает выработку идей и норм сотрудничества, определение общих стандартов поведения и общения, которые возможны лишь при высоком уровне развития культуры. А потому и современные интеграционные процессы, проходящие как в локальных, так и глобальных цивилизациях должны быть осмыслены в соответствии с реалиями наступившей эпохи.

В этой связи актуализируются и задачи изучения значения культурной интеграции в ритме современной глобальной мировой поступи, а также определение ее роли и значения в развитии и национальных культур.

Методологической базой в изучении сущностного содержания культурной интеграции, определении различных ее аспектов на примере культурного взаимодействия Казахстана с зарубежными странами могут служить общеполитические принципы и методы диалектики: историзм, конкретность, целостность, единство исторического и логического, а также анализ культурных традиций в контексте социокультурной модернизации, что предполагает также и междисциплинарный подход к исследованию данной проблемы, опирающийся на результаты социально-политического знания, исторической, этнографической научных сфер, а также достижения современного этно- искусствознания.

Отметим, что изучение современных глобальных процессов позволит в дальнейшем получить интересные результаты, представляющие собой ценный материал для изучения процессов культурной интеграции, выявления ее особенностей, характеристик, рисков и преимуществ с точки зрения национальных интересов Казахстана.

Культурная интеграция как неотъемлемая часть мирового глобального процесса

Прежде отметим, что интеграция – междисциплинарное понятие современной социогуманитарной науки, значение и проблемы которой изучаются как экономистами, политологами, социологами, так и историками, философами, культурологами и др. Опираясь на первоначальное значение (от лат. *integratio* – восстановление, восполнение), различные авторы дают альтернативную интерпретацию термина, но все же в основном ученые трактуют его как сложный, многосторонний, многоуровневый и противоречивый процесс, охватывающий практически все сферы общественной жизни: экономико-политическую, социально-духовную, культурную и т.п. При этом отмечается, что интеграция происходит как на глобальном, так и на региональном и государственном уровнях, выступая как результат достаточно высокого уровня интернационализации жизни стран и народов [1].

Интеграционные программы и проекты, как известно, проводятся, во многом и, прежде всего, в сфере политико-экономической. Что же касается культурной интеграции, то, будучи связанная с самой тонкой – духовной составляющей человека и общества, эта сфера требует более глубокого и вдумчивого подхода. Но ясно и другое: интеграция – объективная закономерность современного мира. Она происходит независимо от того, хотим мы этого или нет. Остановить процесс интеграции практически невозможно. Следовательно, выход один: изучать тенденции современности и искать свои ответы на вызовы дня.

Как уже указывалось, интеграция – это многоаспектная проблема, затрагивающая все стороны жизни общества и государства. Близким к вопросу культурной интеграции является озвучиваемая казахстанскими учеными идея национальной интеграции, которая, по их мнению, является одним из важных факторов консолидации казахстанского общества, направленной на формирование у граждан Казахстана общей идентичности и разделение всеми этническими группами чувства общей судьбы [2]. Международный опыт также подтверждает это положение: успех начинаний напрямую зависит не только от наращивания экономического капитала, но и от капитала социального, формирующегося на основе культурных навыков, ценностных ориентиров, традиции, механизмов ассоциированных связей в обществе, менталитета народа, т.е. социального и культурного капитала» [3, С. 95].

В этой связи необходимо помнить, что национальная культура является одним из ключевых институтов общественного сознания, системой духовных ценностей, формирующих идентичность нации, влияющая на все сферы общественного бытия, как важная часть культурного наследия и духовного потенциала народа, в частности, народа Казахстана. К тому же, национальная культура должна оставаться стержневым элементом культуры государственности. Это важно именно в настоящее время – в эпоху глобальных процессов, когда для любого государства вхождение в мировой культурный процесс является важным шагом на пути взаимопонимания и международного сотрудничества. Отметим в этой связи, что многие казахстанцы связывают этот процесс со сближением целей и задач казахстанской и мировой культуры, что позволит продвижению достижений отечественной культуры за ее пределами [4].

Как показывает международный опыт, вхождение в мировой культурный процесс рассчитывает продвижение достижений культуры за рубежом, сближение целей и задач мировой и локальных культур, взаимное заимствование опыта организаций культуры и т.п. Эти процессы сопровождаются

нередко и такими целями, как создание благоприятного имиджа страны, включая популяризацию достижений культуры в мировых средствах массовой информации. Конечно же, решение этих задач предполагает широкий межгосударственный обмен культурными программами, проведение совместных научно-теоретических, а также практических мероприятий (научные и культурные форумы, мероприятия и др.). А это, в свою очередь, требует модернизации отрасли, финансового инвестирования, внедрения технологических инноваций, укрепления нормативно-правовой базы и т.п. Выполнение этих условий может дать позитивный результат в виде полноценного культурного обмена на мировом уровне, но вместе с тем следует помнить, а также учитывать и негативные факторы, встречающиеся в мировой интеграционной практике, в виде размывания национальной среды обитания, универсализации и вестернизации культуры, распространения примитивной массовой поп-культуры и т.д.

Значение национальных традиций в культурной интеграции

Важнейшим механизмом поддержания и передачи норм, ценностей, образцов национальной культуры во все времена выступали и выступают национальные традиции, богатое историко-культурное наследие народа. Ведь именно в традициях сосредотачивается его опыт социокультурной идентификации. И потому, именно культурная традиция во многом призвана сыграть колоссальную жизнеутверждающую роль в становлении и развитии каждого государства, в том числе и современного Казахстана. Разрыв же традиционных связей закономерно влечет за собой утрату духовных ориентиров, а разрушение последних ведет к разрушению самой культуры.

Понимание того, что сегодня происходит постоянный информационный взрыв, а коммуникационное пространство, которое ранее воспринималось как равноправное диалоговое поле, сменяется осознанием его сегодняшней активности, разнохарактерности и, нередко, агрессивности. Это стало возможным потому, что «активность информационных процессов столь высока, что заставляет подчинять себе традиционные элементы культуры и, прежде всего, изменяет традиционную систему культурной коммуникации. Ранее коммуникационное пространство возникало как условие диалога самих культур. Сегодня коммуникация стала самостоятельной силой, помещающей диалог культур (часто без их согласия) внутрь глобального коммуникационного пространства. Культуры оказываются внутри агрессивной коммуникационной среды. Разрушаются системы ценностей и традиций, которые господствовали веками, новые ценности настолько расходятся с традиционными, что их культуруобразующий смысл остается не всегда ясным. Нарушается пропорция между «высокой» и «низовой» культурой. Последняя становится массовой не только по количеству вовлеченных в нее субъектов, но и по упрощенному качеству потребляемого продукта» [5].

В настоящее время коммуникационное пространство способствует формированию «глобалистского» сознания, универсализации мира, выбору современными обществами унифицированных и упрощающих моделей интеграции, что может привести и к значительной трансформации сложившейся веками системы национальных культур.

И, хотя, как известно, человечество в сложном и долгом процессе культурного развития не освобождается от изначальных традиционных представлений, но развивает и обогащает их, сегодня, в век глобализации и скоростей, человеку через унаследованное духовное и культурное богатство, оставшегося ему от предшествующих поколений, необходимо не забывать, что именно культурная традиция во многом призвана сыграть колоссальную жизнеутверждающую роль в становлении и развитии каждого государства. Разрыв традиционных связей закономерно влечет за собой утрату духовных ориентиров. Ведь культурные традиции как социокультурный мир во всей своей множественности и неоднородности являются живым развивающимся явлением. Это высокая культура, характерными приметами которой являются синкретичность, целостность, сакральность, полифункциональность, включенность ее в повседневную жизнь. Истинная традиция, согласно современным исследователям, живет в развитии, естественным образом преобразовываясь в соответствии с реалиями культурной практики, модернизируясь и адаптируясь к изменяющимся условиям жизни. Возможно, поэтому схожее понимание ситуации, к примеру, казахстанцами,

позволяет им считать⁷, что для того, чтобы не допустить тотальной унификации культуры, необходимо поддержать культуру, включающую такие факторы традиции, как: модель поведения, нравы, исконные ценности, отвечающие за духовную гармонию, развитие интеллекта и эстетические вкусы. К тому же, многие казахстанцы отмечают, что обращение к традиционному, народному искусству и культуре прошлого является в современных условиях не только мудростью веков, но и опорой этнической идентичности, самоидентификации.

Поэтому в эпоху интенсификации глобализационно-интеграционных, информационно-технологических процессов необходимо заботиться о сохранении лучших традиций самобытных национальных культур, развитии и укреплении потенциала преемственного развития этих традиций, а также сбережении исторического сосуществования различных цивилизаций и культур. В этой связи, укрепление национальной культуры и преодоление негативных последствий глобализации должны стать одним из главных приоритетов культурной политики государств.

Казахстан в мировом культурном пространстве

В настоящее время процессы культурной интеграции являются актуальными и действенными в сближении культур и оказывают влияние на формирование новых направлений, стилей и жанров в искусстве, литературе и т.п. Многие эксперты и ученые считают, что развитию культурного взаимодействия способствуют опыт межгосударственного сотрудничества страны, запуск новых механизмов и инноваций в реализации этого самого сотрудничества, «взаимодействие и синтез культур» [6] и что основными направлениями сотрудничества стран в области культуры должны стать: «развитие культурных связей и сотрудничества посредством проведения фестиваля культур народов», конференций; совместных мероприятий в области театрального, музыкального, изобразительного искусства, народного творчества, кино и фотографии, музейного дела; совершенствование системы обмена информацией и взаимодействие с международными организациями и их региональными представительствами, ассоциациями и фондами; сотрудничество по вопросам гармонизации и совершенствования национального законодательства, регулирующего вопросы культурной политики государств» и т.п. [7]. Но неоспоримо и то, что как культурное присутствие Казахстана в зарубежье, так и зарубежное культурное присутствие в Казахстане должны способствовать укреплению положительного имиджа нашей страны и, конечно же, всемерному развитию, прежде всего, казахской культуры как общественно-идейной основы, базирующейся на принципе независимости. Именно в этом случае, казахская национальная культура, «достигнув полноты своего развития, может стать внутринациональным центром культурной интеграции в стране, а также реальным агентом развивающейся мировой культуры. Единство национальной культуры и национально-государственного строительства является важнейшем условием укрепления национальной идентичности» [8, С. 7-9].

Казахстан как государство, имеющее древнюю историю, своеобразное культурное достояние, являясь "носителем во многом неисследованной тюркской ментальности и продолжателем дающей импульс к развитию, мобильной кочевой традиции, созидает свою государственность в период смены эпох на стыке столетий и тысячелетий. Этот духовный и пространственно-временной фактор, соединенный с характеристиками постмодернистской и постиндустриальной эпохи, когда в глобальном масштабе побеждают либеральные ценности, когда поставлено под сомнение не только линейное развитие истории, но и детерминистские и прогрессистские подходы к социальной реальности, происходит сближение внешнего и внутреннего миров, и стираются границы между Востоком и Западом, а Казахстан не ограничен ни ресурсами, ни образованными людьми, ни многим другим, этот шанс может либо быть использован, либо лишь прослежен взглядом, как превращающийся в точку и исчезающий в степи родной дом под гул скоростного поезда, идущего в неизвестность" – так писал философ Н. Садыков, который рассматривая цивилизационные основы казахской государственности считал, что процессы интеграции, взаимовлияния культур «сродни территориальному принципу кочевника, заключающемуся в присвоении и обживании, в обладании абсолютным движением или скоростью» [9, С. 128-129].

Да, сегодня, в век скоростей, Казахстан всемерно пытается использовать свой шанс, не только приспособиваясь к обстоятельствам, которые диктует время, но и становясь инициатором многих

¹ *Материалы полевых исследований автора (2015-2019 гг.).*

межгосударственных и транснациональных проектов и программ, цель которых не только получение возможных экономических выгод, что немало важно, но и сближение культур, основанное на взаимопонимании и взаимоуважении. Так, свой новый путь в мир, как известно, Казахстан начал наряду с масштабными межгосударственными проектами политико-экономического характера также и с реализации уникальной государственно-стратегической программы «Мәдени мұра» («Культурное наследие», 2003 г.), сыгравшей ключевую роль в культурно-духовном возрождении казахского народа, в целом казахстанского общества, а также способствовавшей позиционированию Казахстана во мнении мирового сообщества как государства с богатой историей и культурой. Наряду с реализацией государственной программы «Мәдени мұра», которая не ограничилась лишь восстановлением историко-культурного наследия, но и послужила позитивным сдвигам в общественном сознании, тем самым повысив интерес казахстанцев к отечественной истории и культуре, в стране поддерживаются и другие не менее масштабные государственные проекты по изучению, сохранению и широкой популяризации историко-культурного наследия, которые способствуют формированию и укреплению национального самосознания и идентичности, формированию нового культурно-исторического ландшафта Казахстана. Такая стратегия государственной политики в сфере культуры не осталась незамеченной и за рубежом, где Казахстан был признан как «новый партнер среди стран мира» (Катрин Пужоль), проводящий новую стратегию в области культуры, нацеленную на сохранение разнообразных традиций, с тем, чтобы стать полноправным партнером современного мирового сообщества. Катрин Пужоль (Франция) объясняет это такими чертами номадного прошлого Казахстана как «открытость и свобода» и тем, что «...этническая история Казахстана, как уже сформировавшегося пространства много лет сочетает в себе историю разных этносов, вер и культур, что также придает обществу гибкость. Если на Западе, особенно в Европе, люди консервативны, то здесь быстро осваиваются все новации <...> Я склонна объяснять это тем, что, поскольку через территорию Казахстана в древности проходили караванные пути из разных стран, в наследство от предков досталась жажда ко всему новому» [10]. По мнению научного сотрудника Лондонского университета «Школы восточных и африканских исследований», известного исследователя истории и культуры стран Центральной Азии, Ширин Акинер, политика Казахстана «характеризуется уравновешенным, сбалансированным и широким диапазоном международных отношений», «придерживается принципов конструктивного сотрудничества, эффективно используя механизмы поддержания двусторонних и многосторонних отношений», а также «демонстрирует исключительное постоянство в осуществлении основных плановых заданий, преследуя свои цели, поставленные на длительный срок».⁸

Да, культура Казахстана открыта для всего мира. В этом смысле, выражая духовную самобытность нации, и казахская культура одновременно олицетворяет универсальные ценности всего мирового сообщества и представляет собой часть глобального культурно-исторического наследия человечества. Осознание этой данности позволяет казахстанцам считать, что неперенным условием интеграции национальной культуры в мировую, является сохранение культурного наследия и развитие культурного потенциала Казахстана, наращивание ее участия в системе международного культурного сотрудничества, взаимодействия и взаимопонимания.

Заключение. Обращение к традиционному, народному искусству и культуре прошлого является в современных условиях не только мудростью веков, но и опорой национальной или национально-государственной – это много шире, чем этнической – идентичности, самоидентификации, поскольку разрыв традиционных связей закономерно влечет за собой утрату духовных ориентиров. Культура всегда основана на традиции, а потому утрата этих базисных оснований ведет к разрушению самой культуры. Понимание проблемы именно с такой точки зрения позволяет считать, что для того чтобы не допустить тотальной унификации культуры, необходимо поддержать, прежде всего, национальную культуру, включающую исконные ценности народа.

В этой связи отметим, что вопросы изучения тенденций и перспектив культурной интеграции Казахстана в мировое пространство все еще остаются актуальными и ждут своего раскрытия. А потому стоит не только продолжать изучать, перенимать опыт других стран и народов, рожденных и

² Из интервью в рамках экспертного опроса, проведенного в ходе реализации научно-прикладного проекта казнии культуры «векторы интеграции культуры казахстана в мировое пространство» / научн.рук.: галия темиртон (2014 г.).

питаемых иной почвой, но и все более пристально вглядеться в истоки отечественной культуры, которая, подобно земле, таит в себе несметные духовные богатства.

Список использованной литературы:

- 1 *Большой энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия. [Электронный ресурс]. – 1993. – URL: <https://www.twirpx.com/file/1389507> (дата обращения: 29 мая 2020 г.).*
- 2 *Касымжанов А. Х., Касымжанова С. А. Духовное наследие казахского народа. – Алма-Ата: РИК, 1991. – 89 с.*
- 3 *Наурызбаева А. Интеграция как стратегическая составляющая современной культурной политики Республики Казахстан: теоретические и практические основания // Казахстан и мировое пространство: культурная интеграция / Научно-практическое издание. – Алматы: Адал Бизнес Принт, 2014. – С. 93-116.*
- 4 *Казахстан и мировое пространство: культурная интеграция / Научно-практическое издание / Научн. ред. – Галия Темиртон. – Алматы: Адал Бизнес Принт, 2014. – 416 с.*
- 5 *Миронов В.В. Глобализация и угрозы унификации. [Электронный ресурс]. – 2012. – URL: <http://www.intelros.ru/readroom> (дата обращения: 09.07.2020).*
- 6 *Сыздыкова Ж.С. Перспективы интеграции народов Евразии - через взаимодействие и синтез культур. [Электронный ресурс]. – 2013. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n> (дата обращения: 05.07.2020).*
- 7 *Интеграция и взаимообогащение культур. [Электронный ресурс]. – 2011. – URL: <http://www.mfsgs-sng.org/activity/basic/553.html> (дата обращения: 10.05.2020).*
- 8 *Сабит М. Ұлттық мәдениет және мемлекеттілік: тарих және қазіргі заман // Қазақстан мәдениетінің әлемдік мәдениет кеңістігіне кірігуі: серпіні мен бағыттары. Халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинағы. – Алматы, 2013. – 7-9 бб.*
- 9 *Садықов Н. Казахстан и мир: социокультурная трансформация - Астана: Елорда, 2001 - 280 с.*
- 10 *Тысяча и одна ночь Катрин Пужоль. [Электронный ресурс]. – 2002. – URL: <http://www.nomad.su/?a=14-200209190000> (дата обращения: 10.06.2020).*

References:

- 1 *Bolshoy enciklopedicheskiy slovar'. - M.: Sovetskaya enciklopediya. [Electronic resource]. - 1993. - URL: <https://www.twirpx.com/file/1389507> (accessed: May 29, 2020).*
- 2 *Kasymzhanov A. Kh., Kasymzhanova S. A. Spiritual heritage of the Kazakh people. - Alma-Ata: RIK, 1991. - 89 p.*
- 3 *Naurzabayeva A. Integration as a strategic component of the modern cultural policy of the Republic of Kazakhstan: theoretical and practical foundations // Kazakhstan and the world space: cultural integration / Scientific and practical edition. - Almaty: Adal Business Print, 2014. - pp. 93-116.*
- 4 *Kazakhstan and the world space: cultural integration / Scientific and practical edition / Scientific ed. - Galiya Temirton. - Almaty: Adal Business Print, 2014. - 416 p.*
- 5 *Mironov V. V. Globalization and threats of unification. [Electronic resource]. - 2012. - URL: <http://www.intelros.ru/readroom> (accessed: 09.07.2020).*
- 6 *Syzdykova Zh. S. Prospects for the integration of the peoples of Eurasia-through interaction and synthesis of cultures. [Electronic resource]. - 2013. - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n> (accessed: 05.07.2020).*
- 7 *Integration and mutual enrichment of cultures. [Electronic resource]. - 2011. - URL: <http://www.mfsgs-sng.org/activity/basic/553.html> (accessed: 10.05.2020).*
- 8 *Sabit M. Ultyk madeniyet zhane memlekettilik: tarikh zhane kazirgi zaman // Kazakhstan madeniyetinin alemdik madeniyet kenistigine kirigui: serpini men bagyttary. Halykaralyk gylmy conference materialdarynyn zhinagi. - Almaty, 2013 -- 7-9 bb.*
- 9 *Sadykov N. Kazakhstan and the World: socio-cultural transformation-Astana: Elorda, 2001-280 p.*
- 10 *Thousand and One Nights by Catherine Pujol. [Electronic resource]. - 2002. - URL: <http://www.nomad.su/?a=14-200209190000> (accessed 10.06.2020).*

ӘӘЖ 794-18
МРНТИ 03.61.71

Жақыпова Танакөз Уалқанқызы¹ Смағұлова Светлана Одақызы²

¹Қазақ инновациялық-гуманитарлық Заң университетінің PhD докторанты,
²Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің профессоры, тарих ғылымының докторы

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНА ӨЗГЕ ҰЛТТАРДЫҢ ОРНАЛАСУЫ (1941-1945 жж.)

Аңдатпа

Ұлы Отан соғысы жылдарында көптеген халықтар Қазақстан аумағына жаппай күштеп жер аударылды.

Мақалада кең мұрағаттық материалдар негізінде автор Семей және Шығыс Қазақстан облыстарына арнайы қоныс аударушыларды жер аудару және орналастыру тарихымен таныстырады. Депортацияланған немістердің, поляктардың, шешендердің және т.б. этностардың әлеуметтік-саяси жағдайы көрсетіледі. Үкімет пен қоршаған ортаның жер аударылған этностарға деген қатынасы қарастырылады.

Түйін сөздер: депортация, эвакуация, этностар, колонна, барактар, өнеркәсіп орындары, көші-қон.

Shakipova T.¹ Smagulova S.O.²

¹RhD doctoral student of the Kazakh Humanitarian Law Innovative University,

²Professor of the Kazakh National University named after Ai-Farabi, Doctor of Historical Sciences

RESETTLEMENT OF OTHER NATIONALITIES IN THE EAST KAZAKHSTAN REGION (1941-1945)

Abstract

During the Great Patriotic War, there was a massive forced deportation of many peoples to the territory of Kazakhstan. In the article, based on extensive archival material, the author introduces the history of the deportation and resettlement of special settlers in Semipalatinsk East Kazakhstan region. The social and political situation of the deported Germans, Poles, Chechens, etc. is shown. The relationship of the government to the deported ethnic groups is considered.

Keywords: deportation, evacuation, ethnic groups, column, barracks, industrial enterprises, migration.

Джакипова Т.¹ Смагулова С.²

¹PhD докторант Казахского гуманитарного-юридического инновационного университета,

²Профессор Казахского Национального Университета имени аль-Фараби,
доктор исторических наук

РАССЕЛЕНИЯ В ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ ДРУГИХ НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ (1941-1945 гг.)

Аннотация

В годы Великой Отечественной войны шла массовая насильственная депортация многих народов на территорию Казахстана.

В статье на широком архивном материале автор знакомит с историей депортации и расселения спецпереселенцев в Семипалатинскую и Восточно-Казахстанскую области. Показана социальное и политическое положение депортированных немцев, поляков, чеченцев и т. д. Рассматриваются отношения правительством и окружающей среды к депортированным этносам.

Ключевые слова: депортация, эвакуация, этносы, колонна, бараки, промышленные предприятия, миграция..

Ұлы Отан соғысының басталған жылдары Қазақстанның территориясына өзге ұлт өкілдерін әкеліп орналастыру екі жолмен жүргізілді. Оның біріншісі, шекара маңынан депортациялау арқылы жүзеге асырылса, екіншісі, эвакуацияланып әкелінген өнеркәсіп орындарымен бірге келгендер. Ұлы Отан соғысының басталуы республика экономикасын соғыс жағдайына бейімдуге кірісті. Бұрынғы зауыт, фабрикалардың барлығы ендігі жерде соғысқа қажетті өнім шығаратын, киім-кешек тиігетін, оқ-дәрі шығаратын өндіріс орындарына айналды. Сонымен қатар майданға жақын орналасқан немесе соғыс қимылы жүріп жатқан аудандардағы ірі өнеркәсіп орындарын көшіріп әкеліп республиканың облыстарына орналастыру үдерісі де қолға алынды.

Қазақстан соғысқа адам күшімен ғана емес, киім-кешек, қару-жарақ, азық-түлікпен де және де жаралағандарды емдеумен де көмектесті. Ауылшаруашылығы өнімі толықтай майданға жөнелтілді. Қазақстан үкіметі майданды астықпен қамтамасыз етуге бар күшін салды. Оның үстіне қазақ жеріне өнеркәсіп орындары көшіріліп әкелініп, аз уақыттың ішінде соғысқа қажетті өнімдерді шығара бастады. Дегенмен, соғысқа ер азаматтардың жаппай алынуы жұмысшы күшін азайтты. Сырттан көшіріліп әкелінгендермен толықтыру үдерісі қолға алынды.

Соғыс алдында Қазақстанда көші-қон үдерісі қалай жүзеге асырылды? Демограф А.И. Құдайбергенованың жазуынша, 1939-1945 жж. германдық фашизм мен оның одақтастарына қарсы соғыс жылдарында көші-қон үдерісінің жаңа бағыттары мен түрлері пайда болды. Осы кезеңде белсендірілген ерікті және еріксіз көші-қон толқындары Қазақстанды барлық бағытта қиып өтіп, қоғамдық өмір салаларын жан-жақты және тұтастай қамтып, бір-бірімен түйісіп жатты. Республикадағы сыртқы және ішкі көші-қон мәжбүрлі көші-қонның жаңа түрлерімен тұтасып, халық құрамындағы өзгерістерді күшейтті.

Бұл жылдардағы көші-қон барысын ғалым одан әрі екі топқа бөліп көрсетеді. Бірі – ішкі де, екіншісі – сыртқы көші-қон. Осылардың ішінде ерекше мәндісі және шешушісі сыртқы көші-қон, яғни КСРО-ның өзге республикаларынан көшіріп әкелу болып табылады [1, 217-б.].

Бұған бірден бір әсер еткен негізгі фактор - екінші дүниежүзілік соғыс пен Ұлы Отан соғысы екенін айттық. XX ғасырдың 30-шы жылдардың соңындағы, яғни соғыстың алдындағы көші-қон халық шаруашылығын, ауылшаруашылығын көтерудегі республиканың ішіндегі және республикадан екінші республикаға көшу үдерісі жүргізілді. Ірі құрылыстарды салуда немесе үкіметтің тапсырмасымен қоныстандыру барысы жүзеге асырылды.

Жалпы соғыстың алдында, яғни 1939 жылы Шығыс Қазақстанның халқы 917 мың болып, республиканың 14,3%-ін құрады. Бұл аймақта орыстардың үлесі 59,2% болса, ал қазақтарға 21,6% , ал немістерге 17,0%-і тиесілі болды. Ең көп 8,3%-ке өскен немістер еді [2, 29-б.].

1939 жылғы санақ барысына сүйенсек, Шығыс Қазақстанда орыстар – 73,8%-ті, татарлар – 10,8%-ті, немістер - 4,4 %-ті, белорустар – 3,1%-ті құраған [3, 33-34-бб.].

Соғыс алдында, яғни 1940 жылы қазақ жеріне үкіметтің арнайы бұйрығымен 5379 (99,7%) арнайы қоныстанушы-отырықшылар келген. Олардың 79,6%-ін поляктар, 13%-ін украиндар, 7,4%-ін белорустар құрады. Ал соғыстың нақты алдында Карело-Фин КСР-нен «молдавандардың революцияға қарсы шыққан» 33000 адамы жіберілді [4, 33-б.]. Кеңестер Одағына шекара маңындағы елдерден қауіп-қатер төңген кезде соның маңындағыларды Орта Азия республикаларына көшіру барысы қолға алынды. Жалпы Қазақстанға жоспарлы және арнайы түрде қоныстанушыларды қабылдау бір уақытта жүзеге асырылды. Екінші дүниежүзілік соғыс басталғаннан кейін, яғни 1940 жылдың сәуірінде Семей облысына 1217 адамнан тұратын 251 отбасы келген [5, 113-б.].

1940 жылдың 15 қазанында Украина мен Белоруссияның батыс аудандарынан әкелінген 61 092 адамдар Қазақстанның Солтүстік Қазақстан, Павлодар, Қостанай, Ақтөбе, Семей және Ақмола сияқты 6 облысқа орналастырылды. Семей облысына бөлінген 7644 адамның 5553-і ересектер, ал 819-ы жасы 60-тан асқан немесе одан да жоғары жастағы қариялар, 1988-і 16 жасқа дейінгі балалар болып, облыстың 13 ауданының 8-іне жіберілген. Бұл келгендердің 4376-ы облыстың совхоздарына, 1412-і колхоздарға, 1570-і өнеркәсіп орындарына, ал 286-ы мемлекеттік мекемелерге бөлінген [6].

1940 жылдың тамызында Қазақстанның солтүстік-шығыс аудандарына шекара аймағынан 90 007 адам көшіріліп әкелінген екен. 1941 жылдың соңына қарай эвакуациялап келгендердің саны 110 000 адамға жеткен [7, 387-б.].

1941 жылдың мамыры мен маусымында революцияға қарсы шығып, сотталып, Қазақстанның оңтүстік өңіріне жер аударылған поляк, украин, белорус ұлтшылдары орналастырылған [7].

Германия мен Кеңестер Одағының арасында соғыс басталуына байланысты 1941 жылдың 24 маусымындағы БК(б)П мен КСРО ХКК-нің қаулысы бойынша КСРО шекара маңындағы эностарды

ішкі аудандарға қарай эвакуациялау жөніндегі Кеңес құрылды. Бұл кеңесті КСРО байланыс жолдары Халық комиссары Л.М. Каганович басқарды. Эвакуациялау 1941-1942 жылдары 2 рет жүргізілді. Алғашқы жаппай эвакуациялау 1941 жылдың жазы мен күзінде, екіншісі 1942 жылдың жазы мен күзінде жүргізіліп, осы уақыт аралығында Қазақстанға Украина, Ресейдің шекара маңындағы аудандарынан, Мәскеу, Ленинград және т.б. ірі қалаларындағы 312 өнеркәсіп орындары көрішіліп әкелінді және олармен бірге 1,5 миллион адамдар қоса келді [2,86-б.].

1941-1942 жылдары Қазақстан КСРО-ның негізгі әскери-өнеркәсіп базаларының біріне айналып, аз уақыттың ішінде соғысқа қажетті өнімдерді бере бастады. Эвакуацияланып әкелінген өнеркәсіп Шығыс Қазақстанның бірнеше аудандарына орналастарылды.

Ұлы Отан соғысының қарсаңындағы кеңес өкіметінің күштеп депортациялау барысында Қазақстанға батыс аймақтардан 102 мың поляктар жер аударылды. 1941 жылдың 12 тамыздағы КСРО мен Польша мемлекетінің арасындағы дипломатиялық қарым-қатынас орныққаннан кейін 1939 ж. 17 қыркүйегінде депортацияланғандарға кешірім жараияланып, көпшілігі оңтүстік өңірге қарай көшірілген болатын. 1941 жылы 24 қарашадағы КСРО ішкі істер халкомы Л. Берияның бұйрығымен Өзбекстанға әкелінген 36 500 поляктарды Қазақстан облыстарына бөліп орналастырылатын болды. Семей облысына – 6500 поляктар көшірілу жоспарланды [9, 126-127-бб.].

Ал 26 тамыздағы КСРО Халық Комиссарлар кеңесі Повольже, Саратов және Сталинград облыстарындағы немістерді республикаларға бөліп орналастыру жөніндегі қаулының жобасы әзірленген. Негізінде неміс ұлт өкілдерінен 1939 жылғы халық санағы бойынша КСРО территориясында олардан 1 427 222 адам мекендеген екен. Олардың басымы Батыс Европаның шекара маңына қоныстанған еді. Жоба бойынша Қазақстанға 100 000 неміс ұлт өкілдері көшірілуге тиісті болды. Бірақ Қазақстанға 125 000 немістер жіберілген. Семей облысына – 18 000, Шығыс Қазақстанға 17 000 немістер орналастырылды [10, 159-160-бб.].

1941 жылдың тамызында Қазақстанға 349 713 неміс жер аударылып, жергілікті немістермен қосқанда олардың жалпы саны 441 713-ке жетті. Еділ бойындағыларға қоса Украина, Солтүстік Кавказ және басқа аймақтардан немістер көшірілді. 1944 жылдың бірінші тоқсанында өткізілген депортация бойынша чешендер мен ингуштар, ізінше балкарлар, ал жыл аяғында месхет түріктері Орта Азия мен Қазақстанға әкелінді [11, 221-б.].

1941 жылы 22 маусымда Германия КСРО-ның территориясына басып кіргеннен кейін Молотов пен Берия Волга бойында қоныстанған немістерді аралап шығып, соғыс болып жатқан шекара аумағындағы неміс ұлт өкілдерін Одақтың ішкі аймағына көшіру мәселесін жедел түрде көтеріп, 1941 жылдың 28 тамызында КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының «Волга аудандарында тұратын немістерді қоныстандыру» жөніндегі Жарлығы жарық көрді. Жарлықта Волга бойында мекендеген немістердің арасында он мыңдаған диверсанттар мен шпиондар Германияның «жарылыс жасандар» деген дабылын күтіп отырғандығы, ондай жағдайда тұрғылықты халықтың арасында қантөгіс болатындығы айтылып, оған жеткізбес үшін тез арада Новосібір, Омбы облыстары мен Алтай өлкесіне, Қазақстанға қарай көшіріп, орналастыруды маңызды санады [12, 194-б.].

1941 жылдың 1 қаңтарындағы мәліметке сүйенсек, Семей облысына 1940 жылдың ақпанында 1110 адамнан тұратын 236 отбасы қоныстанған. 1940 жылдың соңына дейін 19 сәби дүниеге келіп, 47-і қайтыс болған [5, 146-б.].

ҚР Бас Прокуратурасы Құқықтық статистика және арнайы есеп комитетінің деректері бойынша, «Қазақ КСР облыстарында қоныстандырылған немістерді орналастыру туралы» анықтамада қазақ жеріне 1941 жылғы 10 желтоқсанда 34970 немістердің орналасқаны айтылса, ал 1942 жылы 5 қаңтарда 382102 немістерді әкелініп, Алматы, Ақтөбе, Шығыс Қазақстан, Жамбыл, Қарағанды, Қызылорда, Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан және Семей облыстарына бөліп орналастырылды. Семей облысына 39 196 немістер келген [13, 69-70-бб.].

1942 жылдың 20 қаңтарында Қазақ ССР ХКК-нің эвакуациялау бөлімі басшысының орынбасары М. Якевлеваның ХКК-нің төрағасы Н. Ондасыновқа жіберген мәліметінше, Шығыс Қазақстанға қаңтарға дейін 27 715 неміс ұлт өкілдері әкелген. Олардың 6281-і еркек, 9293-і әйел, ал 11 941-і балалар болды. Семей облысына жіберілген 42 569 адамның 8663-і еркектер, 14 066-ы әйелдер, 19 840-ы балалар болып, олар 42 483 колхоздар мен 86-ы совхоздарға орналастырылған [14]. Ал 1942 жылы 2 қаңтардағы КСРО НКВД-ның мәліметінше, Қазақстанда 16 жасқа дейінгі және одан жоғары жастағы 85 280 неміс ұлт өкілдері өмір сүрген. Оның 5780-і Шығыс Қазақстан облысына, ал 8300-і Семей облысына тұрған.

Қоныстанған неміс ұлт өкілдерін жұмысқа тарту мәселесі Мемлекеттік Қорғаныс комитетінің 1942 жылғы 10 қаңтардағы қаулысы бойынша жүзеге асырылды. 17 мен 50 жас аралығындағы қоныстанушы неміс ұлт өкілдері міндетті түрде жұмысқа тартылуға тиістіленді [5, 146-б.]. Сөйтіп, осы қаулы негізінде Семей облысының өнеркәсіп орындарына 47 500, Шығыс Қазақстанға 30 000 немістер орналастырылды [15]. Олар Семей облысына 5 коллоннамен, Шығыс Қазақстанға 2 колоннамен жеткізілген [16, 110-11-бб.].

Ұлы Отан соғысы басталғаннан кейін Қазақстанға Солтүстік Кавказдан шешендер мен ингуштарды еріксіз әкеліп орналастыру барысы үкіметтің арнайы бұйрығымен жүргізіле бастады. 1939 жылғы санақ негізіне сүйенсек, Шешен-Ингуш АКСР-нде 697 009 адамдар өмір сүрген.

Шешен-ингуштарды өз Отандарынан КСРО-ның ішкі облыстарына көшірудің негізгі себебі олардың Кеңес өкіметіне қарсы шығып, фашистерге көмек көрсетуі мүмкін деген тұжырымда жатты. Өйткені соғыс басталардың алдында автономияда кеңес жүйесіне қарсылықтар көбейіп, кеңестік билік оны бандиттік әрекеттерге жатқызып, оны жоюға арнайы әскери бөлімдер жіберілген болатын.

1942 жылы немістердің десанттарына жергілікті халық арасынан көмек көрсетіп, олармен тығыз байланыс орнатылуы, шпиондық әрекеттердің көбеюі Кеңес өкіметіне оларды территорияларынан ішкі жаққа қарай көшіру туралы шешім қабылдауға алып келді. Күштеп көшіру барысы 1943 жылдың желтоқсанына жоспарланды [17, 21-23-бб.]. Алайда дайындық жұмыстарының жүргізілуіне байланысты Қазақстан мен Қырғызстан республикаларына шешендер мен ингуштарды күштеп көшіру Мемлекеттік қорғаныс комитетінің 1944 жылдың 31 қаңтардағы қаулысымен ақпан айынан бастап жүзеге асырылды.

1944 жылы наурызда Қазақстанға Солтүстік Кавказдан жіберілетін 147 эшалонға тиелген қоныстанушылардың (шешендер мен ингуштар) орнына 344,589 адамы бар 124 эшалон келіп жетті [18, 41-б.]. Кей деректерде Қазақстанға әкелінген шешендер мен ингуштардың саны бұдан да жоғары болғандығы келтіріледі. Мәселен, 1944 жылы 11 наурыздағы КСРО МҚХК 3-ші Басқармасы башысының орынбасары Д.В. Аркадьевтің анықтамасында Орджоникидзе теміржолы арқылы республикаға 468 583 шешендер мен ингуштардың әкелінгені және қандай облыстарға бөліп орналастырылғандығы келтіріледі. Оның көрсетуінше, Жәлел-Абад облысына – 24 281 адам, Жамбыл облысында – 15 565 адам, Алматы облысына – 29 089 адам, Шығыс Қазақстан облысына – 34 167 адам, Оңтүстік Қазақстан облысына – 39 542 адам, Ақтөбе облысына – 27 309 адам, Семей облысына – 31 236 адам, Павлодар облысына – 41 230 адам, Қарағанды облысына – 37 938 адам жіберілген [17, 32-б.].

Соғыс жылдарында эвакуацияланып келгендер мен күштеп қоныс аударылып келушілер облыстың халқының ұлттық құрылымы жағына әсер етті. Олар соғысқа кеткендердің орнын баса отырып, ауылшаруашылығына, өндіріс орындарына тартылды. Сөйтіп, еңбек армиясының қатарын толықтырды.

Қазақстанға әкелінген немістердің, шешендердің, ингуштардың, күрдтердің, түріктердің және басқа да жер аударылғандардың ішіндегі ер адамдар бөлігі әскерге шақырылмайтын болды, ал осы халықтардың кезінде майданда жүрген ер адамдары кері шақырылып, тыл жұмыстарына жіберілді. Осылайша, олар өздерінің еркінсіз соғыс майдандарындағы кеңес әскерінің ұрыс әрекеттерінен тысқары қалып қойды. 1943 жылдың күзіне дейін әскерді адам ресурстарымен толықтырудың негізгі көзіне Қазақстан, Орта Азия республикалары, Сібір, Поволжье аудандары жатты. Түсінікті себептермен Қиыр Шығыстағы әскерге шақыру контингенті сол жерде қала берді. Солтүстік Кавказ, Қырым, Украина мен Белоруссия территориясы, басқа да жау басып алған жерлерден әскерге шақыру мүмкін болмады. Тек 1943 жылдан бастап біртіндеп азат етілген аудандардан адамдарды әскерге шақыру іске асырылды [19, 14-15-бб.].

1943 жылдың 1 шілдесіне қарай Қазақстанға келген 466 155 эвакуацияланған адамдар орналастырылған. Көшіріліп әкелінгендердің саны күннен күнге көбейе түсті. Мәселен, 1943 жылдың 1 қазанына дейін қазақ жеріне 600 000 адамдық арнайы контингент әкелінген. Бұлар жер аударылған құлақтар (кулак), поляктар, корейлер болып, қалаға емес көбіне ауылды жерлерге орналастырылды. Сөйтіп, ауыл тұрғындарының 15,6%-ін осы қоныстанушылар құрады [5, 26-б.].

Шығыс Қазақстан облысының Күршім ауданына орыс, украин, әзірбайжан және т.б 307 депортацияланғандарды және 2942 неміс ұлт өкілдерін әкеліп орналастырған [18, 45-б.].

Деректерге көз жүгіртсек, Германияның ішкерілей енуіне байланысты шекара маңында немістерді қалдырмау саясаты шұғыл түрде қолға алынған. 1941 жылы 9 қыркүйектегі құпия

анықтама бойынша, Волга (Повольже) жағалауларындағы 125 мың немістердің 18 000-ы Семей облысына қоныстанды [20].

1941 жылы 10 қарашасында Семей облысына 34 141 қоныстанушы-немістер әкелінген. Олардың 16 000-ы жұмысшы және қызметкерлер болды. Бұлар Мақаншы, Ақсуат және Абыралы аудандарына қоныстандырылып, пәтерлерге орналастырылды [21]. Қазақ ССР ішкі істер халық комиссары майор Бабкиннің анықтамасы бойынша республикаға 472 174 немістерді жіберу жоспарланып, оның 243904 адамы 105 эшалонмен жеткізілді. Олардың 7500-і Семей облысына жіберіліп, колхоз, совхоздарға орналастырылды. 1941 жылдың 25 қарашасына дейін Семейге орналастырылуға жоспарланған 50 000 неміс ұлтының 38 170-і облысқа орналасты [22, 87-88-бб.].

Осы жылдың 11 желтоқсанында Қазақ КСР НКВД хатшылығы басшысының орынбасары Шлепченконың Қазақ КСР ХКК-нің төрағасының орынбасары Қойшығұловқа қоныстанушы немістерді орналастыру мәселесіне орай жіберілген анықтамада Шығыс Қазақстан облысына 32 000 неміс өкілдерін қоныстандыру жоспарланыпты. Алайда дайындық шараларының нашарлығынан тек 28 069 адамы орналастырылды. Алдағы уақытта 3931 адамды орналастыру қолға алынуға тиіс болды. Ал Семей облысына 47 500 немістер қоныстану керек болатын. Олардың 39 196-ы облыс аудандарына бөлініп, орналастырылған. Сонымен бірге 8304 адамы орналастырылу керектенді [23]. Семей облысына жіберілген неміс қоныстанушылары Ұржар, Көкпекті, Ақсуат аудандарына қоныстандырылды [24].

Үкіметтің арнайы қаулысымен неміс ұлт өкілдерін жұмылдырып, көмір және мұнай өндірісіне тарту мәселесі қолға алынды. Этностарға қатысты жазылған анықтамада Шығыс Қазақстанда немістерді қоныстандырғанға дейін осы ұлт өкілдерінен 856 адам болған, оларға 28499 ұлт өкілдері қосылып, жалпы саны 29 355-ке жетті. Бұлардың 4163-і жұмылдырылып, өндіріс орындарына жіберілді.

Семей облысында да неміс ұлт өкілдерінің саны 2500 адам болған. Қоныстандыру кезінде 41 913 неміс ұлт өкілдері орналастырылып, облыста 44 413-ке жеткен. Мобилизацияға 4597 адам ілігіп, жіберілді [25]. 1942 жылы 28 қаңтарда Қазақстанның 14 аймағындағы поляк азаматтары саны 103 757-ге жетті [9, 128-б.]. Бұлардың 9000-ы Семей облысына, ал 454-і Шығыс Қазақстан облысына орналастырылды [26].

1943 жылы 20 тамызында Қазақ КСР-ның көмір өнеркәсіпорындарына неміс өкілдерінің 1500 адамын жіберу жөніндегі қаулы жарық көрді [27]. Тамыз айында әр облыстарға қоныстанған немістердің саны алынды. Мәлімет бойынша Қазақстан облыстарында 64 576 неміс ұлт өкілдері мекендеп, олардың 15 601-і еркек, 48 975-і әйелдер болды. Ішкі істер халық комиссараты Басқармасының 11 тамыздағы есебінше Семей облысында неміс ұлтының 1695 еркек, 4127 әйелдер, ал Шығыс Қазақстан облысының 9 ауданында 24 тамыздағы есеп бойынша, 591 ер азаматтар мен 15 275 әйелдер мекендеген екен [28].

Көмір өнеркәсібіне Семей облысынан неміс ұлт өкілдерінен 300 ерлер мен 400 әйелдер, Шығыс Қазақстаннан 100 еркек, 1400 әйелдер жіберу көзделді [29]. Осыған орай Семей облысынан 6 желтоқсанға дейін 500 адам Қарағанды көмір өнеркәсібіне жіберілді [30]. 1943-1944 жж. Қырым, Грузия және Солтүстік Кавказдан республикаға 506,7 мың адам келді [31].

1944 жылғы 15 қаңтардағы Қазақстан К(б)П ОК-нің қаулысымен республикаға келген 400 000 арнайы қоныстанушыларды облыстарға бөлуде Семей облысына 30 000 адам, Шығыс Қазақстан облысына 30 000 адам бөлініп, оларды шаруашылық орындарына орналастыруды қолға алып, 14 ақпанға дейінгі аралықта бітіру көзделінді. Қоныстанушыларды совхоз, колхоздарға, қолөнер-өнеркәсіптік артелдерге, кәсіпорындарға орналастырылды [32].

1944 жылдың 21 наурызында КСРО НКВД-ның арнайы қоныстандыру бөлімі басшысы М.В. Кузнецовтың НКВД халкомының орынбасары В.В. Чернышевке жіберген баяндамалық жазбасында тура осын күнге дейін Қазақ КСР-не 147 эшолонмен 405 941 шенедер мен ингуштардың келгендігін, олардың 12 облысқа бөлінгендігін келтіреді. Семей облысына 11 эшолонмен жоспар бойынша 31 000 шешендер мен ингуш өкілдерін әкелінуге тиіс болса да, 32 124 адам әкелінген. Ал Шығыс Қазақстан облысына жоспарланған 33 500 адамның орнына 12 вагонмен 33 383 адам әкелінген. Ал 23 наурыздағы мәлімет бойынша, Семей облысына 2764 балқар өкілдері 1 эшалонмен әкелінді. Ал негізінде жоспар бойынша 2500 адам әкелінуге тиістіленген [5, 344-345-бб.].

1944 жылдың жазында Қырымнан грек, болгар, армян, немістерді жер аударды. Қырым татарларын Өскемен мен Зырянға, Аягөзге, Глубоковқа, Күршімге, Ұлан мен Ұржар аудандарына бөлген [33].

1944 жылы 5 наурызда Мемлекеттік Қорғаныс комитетінің балкарларды облыстарға бөліп орналастыру барысында Семей облысы өздеріне бөлінген қоныстанушылар квотасынан азық-түлік пен қаражаттың жоқтығынан бас тартқандықтан, олар Солтүстік Қазақстан облысына орналастырылды [5, 34-35-66].

1944 жылдың қыркүйегіндегі мәліметтерге сүйенсек, Семей облысында Солтүстік Кавказдан құрамында 27 613 адамы бар 7032 отбасы көшіріліп, олардың 17 055 адамы бар 4513 отбасы колхоздарда, 2967 адамнан тұратын 823 отбасы совхоздарға, 7115 адаммы бар 1577 отбасы өнеркәсіп және транспорт орындарында 476 адамы бар 119 отбасы орналастырылған [34].

Жоғарыда айтқанымыздай, КСРО-ның шекара аймағынан әкелінген этностар совхоздар мен колхоздарға, өнеркәсіп орында мен мемлекеттік мекемелерге орналастырылды. Басымы совхоздар мен колхоздарға жіберілген. Эвакуацияланып, депортацияланып келгендерді орналастыруда үлкен қиыншылық орын алды. Қазақстанның колхоздары мен совхоздар оларды қабылдауға дайын емес еді. Оның үстіне көпшілігі жұмыстың жоқтығынан күн көріссіз қалды. Келген қоныстанушылардың арасында инженер, дәрігер, аграрном, нәрлеуші, техник және тағы басқа маман иелері бар еді.

Арнай қоныстанушыларды, депортацияланып келгендерді үймен қамту аз да болса қиыншылық туғызды. Барак үйлерге орналастырылды. Немесе бос жатқан үйлерге қоныстандырылды. Алайда кейбір басшылар әлім-жетік көрсетіп, оларды қуып шығуға дейін барған.

Ауылшаруашылығының барлық өнімі майданға жіберілгендіктен ауыл тұрғындарының қолында артық азық-түлік жоқ-тын. Осындай жағдайларға үкімет көз жұма қарады. Жер аударылып келгендерге жау ретінде қарады. Семей облысына қарасты «Қарақол» совхозының директоры Исмаилов оларға жұмыс бергеннің орнына: «Оларды НКВД әкелді, енді азық-түлікпен қамтамасыз етіп, жұмысқа орналастырып, солар үшін енді үйлер салсын», - деген екен [5, 125-б.].

Жер аударылып келгендердің бәрін НКВД есепке алды және әрбір қадамдарын бақылап отырды. Тіркеуге алынғаннан кейін, әрбіріне арнайы іс қағазы ашылып, олар жайлы мәліметтер жазылып отырды. Қайтыс болған жағдайда күні, жылы немесе қашқан кезде себебі жазылатын болды.

Қоныс аударылып келіп, еңбек етушілердің арасында қашқындар көбейді. 1942 жылы 8 тамызда тіркелген 418 адамнан барлығы 197 адам ғана қалған. Қашқындардың қайда екені белгісіз. Осыған орай, К(б)П аудандық комитетінің бюросы тез арада кен басқармасыныңдағы келеңсіздікті қалпына келтіруді, қашып кеткендерді қайтадан қайтару және кен орнын қатаң бақылауға алу турасында шешім қабылдады [35].

Дегенмен жергілікті қазақ халқы қатаң тыйымға қарамастан қоныстанушыларға қолдарынан келгенше көмектесуге тырысты. Қоныстанушыларды отбасымен паналатып, бар асын алдыларына қойды. Большевиктік жүйенің құйтырқы саясатына қарамастан, қазақ жеріне келген этностар республика халқының ажырамас бөлігіне айналып, тұрақтап қалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Құдайбергенова А. Қазақстандағы көші-қон үдерістерінің тарихи демографиялық қыры (1917-1991 жж.)// Айжамал Құдайбергенова. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2011. – 416 б.
- 2 Асылбеков М.Х., Құдайбергенова А.И. Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық жағдайы (1939-1959 жж.). – Алматы: «Өркениет» баспасы, 2005. – 160 б.
- 3 Население Казахстана по Всесоюзной переписи населения 1939 года. В 5-ти томах. I том. – Алматы: Изд-во «Арыс», 2009. – 400 с.
- 4 Аманжолова Д. Этничность в Сталинском СССР (1930-е гг.) // «Ұмытылмас үшін білу: XX ғасырдың 20-50-і жылдардың басындағы тоталитарлық билік және халық»: Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция. - Өскемен: «Медиа-Альянс», 2014. – 577 б.
- 5 Из истории депортаций Казахстана. 1939-1945 гг. Сборник документов. Т.3. – Алматы: LEM, 2019. – 808 с.
- 6 ҚР ОМА. 1137-қ., 18 с-т. 33-іс.1-4-пп.
- 7 История Казахстана: народы и культуры/ Масанов Н.Э. и др. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000.
- 8 ҚР ОМА. 1137-қ., 18 с-т. 33-іс.1-4-пп.
- 9 Из истории поляков в Казахстане (1936-1956 гг.). Сборник документов. – Алматы: Қазақстан, 2000.

- 10 История российских немцев (1673-1992). – М., 1993.
- 11 Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі (Замана асуы). 1-кітап. – Алматы: Ғылым, 1998. – 344 б.
- 12 Депортированные в Казахстане народы: время и судьбы. – Алматы: «Арыс» - «Қазақстан», 1998. – 428 с.
- 13 Қалыбекова М.Ч. Науқанды заман: қазақ жеріне халықтарды депортациялау тарихы (1937-1956 жж.): монография/ Қалыбекова М.Ч. – Алматы, 2019. – 208 б.
- 14 ҚР ОМА. 1987 Ф.Р.-қ., 3-т., 6-іс. 133-134-пп.
- 15 ҚР ОМА. 1137-қ., 9-т., 6-іс. 97-п.
- 16 Немцы в Карагандинской обл. 110-111-бб.
- 17 Орымбаев А.Т. Депортация чеченского и ингушского народов в Казахстан в годы Великой Отечественной войны и их положение в послевоенные годы. – Астана: «Издательство «Парасат Әлемі», 2006. – 84 с.
- 18 Бугай Н.Ф. Правда о депортации чеченского и ингушского народов// Вопросы истории. – 1990. - №7.
- 19 «Соғыс. Халық. Жеңіс». Құжаттар мен материалдар жинағы (1941-1945 жж.).Том 1. /т.ғ.к. Қ.С. Алдажұмановтың редакциясымен. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2015. – 224 б.
- 20 ҚР ОМА. 1987 Ф.Р.-қ., 3-т., 6-іс. 1-2-пп.
- 21 ҚР ПА. 708-қ., 5/2-т. 189-іс. 76-п.
- 22 Кульбаев Т., Хегай А. Депортация. – Алматы «Данекер», 2000. – 274 с.
- 23 ҚР ОМА. 1987 Ф.Р.-қ., 3-т., 6-іс. 116-117-пп.
- 24 ҚР ПА. 708-қ., 5/2-т. 189-іс. 94-п.
- 25 ҚР ПА. 708-қ., 6/1-т. 1184-іс. 76-п.
- 26 ҚР ОМА. 1146 Ф.Р.-қ., 1-т., 287-іс. 9-п.
- 27 ҚР ПА. 708-қ., 7/1-т. 1049-іс. 184-п.
- 28 ҚР ПА. 708-қ., 7/1-т. 1049-іс. 189-189 қайырма -пп.
- 29 ҚР ПА. 708-қ., 7/1-т. 1049-іс. 183-п.
- 30 ҚР ПА. 708-қ., 7/1-т. 1042-іс. 266-п.
- 31 ҚР ПА. 708-қ., 10-т. 242-іс. 60-п.
- 32 ҚР ПА. 708-қ., 1-т. 7-іс. 6-п.
- 33 ҚР ПА. 708-қ., 9-т. 127-іс. 67-п.
- 34 ҚР ОМА. 1987 Ф.Р.-қ., 3-т., 17-іс. 51-п.
- 35 ҚР ПА. 708-қ., 6/2-т. 70-іс. 36-п.

References:

- 1 Kudaibergenova A. historical demographic aspect of migration processes in Kazakhstan (1917-1991.) / Aizhamal Kudaibergenova. - Almaty: "Eltanym publishing house", 2011. – 416 P.
- 2 Asylbekov M. H., Kudaibergenova A. I. socio-demographic situation of the population of Kazakhstan (1939-1959.). Almaty: Publishing House "civilization", 2005. – 160 P.
- 3 population of Kazakhstan on all-inclusive population transfer in 1939. In 5-Ti Tomahawk. Volume I. - Almaty: izd-Vo "Arys", 2009. - 400 P.
- 4 Amanzholova D. ethnicity in the Stalinist USSR (1930s.) // "To know for the unforgettable: totalitarian power and the people of the 20-50s of the XX century": international scientific and practical conference. - Ust-Kamenogorsk: "Media Alliance", 2014. – 577 P.
- 5 from the history of deportation of Kazakhstan.1939-1945 GG. "I'm sorry," he said. Vol. 3. - Almaty: LEM, 2019. - 808 P.
- 6 SECONDARY SCHOOL OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. 1137-K., 18 s-T. case 33.1-4-PP.
- 7 history of Kazakhstan: people and culture / Masanov N. E. and Dr. - Almaty: Dyk-Press, 2000.
- 8 SECONDARY SCHOOL OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. 1137-K., 18 s-T. case 33.1-4-PP.
- 9 from the history of Polyakov in Kazakhstan (1936-1956.). "I'm sorry," he said. - Almaty: Kazakhstan, 2000.
- 10 history of Russian nemtsev (1673-1992). Moscow, 1993.
- 11 Kozybayev M. K. study of history (pass of time). Book 1. Almaty: Nauka publ., 1998. - 344 P.
- 12 deportees in Kazakhstan: time and conditions. - Almaty: "Arys" - "Kazakhstan", 1998. – 428 P.
- 13 Kalybekova M. Ch.the time of the campaign: the history of the deportation of peoples to the Kazakh land (1937-1956.): monograph / Kalybekova M. Ch. - Almaty, 2019. - 208 P.

- 14 SECONDARY SCHOOL OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. 1987 F. R.-K., 3-T., case 6. 133-134-PP.
- 15 SECONDARY SCHOOL OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. 1137-P., 9-T., case 6. 97-p.
- 16 *Germans in Karaganda region. 110-111-op.*
- 17 *Orymbayev A. T. deportation of Chechen and Ingush peoples to Kazakhstan in the years of the Great Patriotic War and their progress in the following years. - Astana: "creativity" Parasat Alemi", 2006. - 84 P.*
- 18 *Bugay N. F. The truth about the deportation of Chechen and Ingush peoples// issues of history. – 1990. - №7.*
- 19 *" War. The people. Victory". Collection of documents and materials (1941-1945.).Volume 1. / edited by candidate of historical sciences K. S. Aldazhumanov. - Almaty: "Eltanym publishing house", 2015. – 224 P.*
- 20 SECONDARY SCHOOL OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. 1987 F. R.-K., 3-T., case 6. 1-2-PP.
- 21 PA RK. 708-K., 5/2-Vol. 189-case. 76-P.
- 22 *Kulbayev T., Hegai A. Deportation. - Almaty "Daneker", 2000. - 274 P.*
- 23 SECONDARY SCHOOL OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. 1987 F. R.-K., 3-T., case 6. 116-117-PP.
- 24 PA RK. 708-K., 5/2-Vol. 189-case. 94-P.
- 25 PA RK. 708-K., 6/1-Vol. 1184-case. 76-P.
- 26 SECONDARY SCHOOL OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. 1146 F. R.-K., 1-T., case 287. 9-P.
- 27 PA RK. 708-K., 7/1-Vol. 1049-case. 184-P.
- 28 PA RK. 708-K., 7/1-Vol. 1049-case. 189-189 chorus-PP.
- 29 PA RK. 708-K., 7/1-Vol. 1049-case. 183-P.
- 30 PA RK. 708-K., 7/1-Vol. 1042-case. 266-P.
- 31 PA RK. 708, item 10, Case 242. 60-p.
- 32 PA RK. 708-K., Article 1, Case 7. 6-p.
- 33 PA RK. 708, item 9, case 127. 67-P.
- 34 SECONDARY SCHOOL OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. 1987 F. R.-K., 3-T., case 17. 51-P.
- 35 PA RK. 708-K., 6/2-Vol. 70-case. 36-p.

УДК 172.3

МРНТИ 11.15.71

Ғ. Досмахамбетұлы¹, М.Ю. Онушко²

*¹«Саясаттану» мамандығының 3 курс докторанты,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,*

*² с.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры,
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан*

ДІН ЖӘНЕ ҚОҒАМ: ТЕОРИЯЛЫҚ-ГНОСЕОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТ

Аңдатпа

«Дін және қоғам: теориялық-гносеологиялық аспект» тақырыбындағы мақала қоғам үшін өміршең, қашанда басты назарда болып келген, аса бір өткірлігімен күн тәртібінен түспей келе жатқан дін мәселесіне арналған. Соның ішінде, дін феноменін зерттеген белгілі ғалымдардың тұжырымдарын зерделей отырып, діннің теориялық-методологиялық аспектілерін талдауға арналған.

Дін анықтамасын және дін мен қоғамның байланысын қарастырған түрлі ғылыми бағыттардағы тұжырымдарды, атап айтқанда, тарихи, эволюциялық, психологиялық, функционалистік, т.б. теорияларды зерделей келе, әр тұжырымның артықшылықтары мен кемшіліктерін, ортақ негіздерін сараптауға бастама жасаған.

Әртүрлі ғылыми саладағы ғалымдардың дінге берген анықтамаларын талдап, мынадай маңызды қорытындылар жасаған:

Біріншіден, әр ғалымның берген анықтамалары белгілі бір ғылым саласымен шектелгендіктен, өзіндік ерекше болатындығы айтылған. Яғни, саясаттанушы немесе әлеуметтанушы берген діннің симпаттамасы психолог, философ, тарихшы, дінтанушы беретін сипаттамадан елеулі өзгеше болады. Екіншіден, дін сияқты күрделі, санқырлы құбылысты түсіндіруде ешбір анықтама толыққанды және түпкілікті ретінде қарастырыла алмайтындығы орынды ескертілген. Сол себепті бүгінгі күнге дейін дінді зерттеудің әдіснамалық негіздері мен міндеттерін әзірлеу, сондай-ақ оның нақты анықтамасын беру мәселесі күн тәртібінде тұр. Осыған орай бірқатар әдіснамалық қиындықтардың туындайтындығын жеткізеді.

Кілт сөздер: дін және қоғам, теориялық-гносеологиялық аспект, діни функционалдық анықтамалар, қоғамдық жаңғыру, функционалдық теория, діннің қоғамдық-саяси маңызы.

G. Dosmakhambetuly¹, M.U. Onuchko²

*¹L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

*²L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

RELIGION AND SOCIETY: GENEALOGICAL ASPECT

Abstract

An article entitled “Religion and Society: An Epistemological Aspect” is devoted to the problem of religion, which has always been of vital importance to society, which is always on the agenda. In particular, it is devoted to the analysis of theoretical and methodological aspects of religion, the study of the conclusions of famous scientists who studied the phenomenon of religion.

Religious definitions and religious beliefs in various scientific fields, including historical, evolutionary, psychological, functional, etc.

Having studied the theory, laid the foundation for the analysis of the advantages and disadvantages of each conclusion.

After analyzing the findings of religious figures in various scientific fields, he made the following important conclusions:

First of all, they say that the definitions of each scientist are specific to a particular field of science. Thus, the sympathy of religion given by a political scientist or sociologist will be significantly different from the sympathy of a psychologist, philosopher, historian or religious scientist.

Secondly, it is worth mentioning that no definition can be considered complete and final as an interpretation of a complex, frightening phenomenon. Therefore, the agenda is the development of ethical principles and objectives of the study of religion, as well as the question of its specific definition. In this regard, a number of methodological problems arise.

Key words: religion and society, genealogical-theoretical aspect, religious-functional definitions, social revival, functional theory, socio-political religion.

F. Досмахамбетұлы¹, М.Ю. Онучко²

*¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г.Нур-Султан, Казахстан,*

²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

РЕЛИГИЯ И ОБЩЕСТВО: ТЕОРЕТИКО-ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Аннотация

Статья под названием «Религия и общество: теоретико-гносеологический аспект» посвящена проблеме религии, которая всегда имела жизненно-важное значение для общества, которая всегда стоит на повестке дня. В частности, она посвящена анализу теоретических и методологических аспектов религии, изучению выводов известных ученых, изучавших феномен религии.

Определение религии и отношения между религией и обществом основаны на различных научных концепциях, в частности, исторических, эволюционных, психологических, функционалистских и т.д., рассмотрев которые был дан анализ преимуществ и недостатков каждой концепции, точек соприкосновения.

Проанализировав выводы религиозных деятелей в различных научных областях, авторы сделали следующие важные выводы:

Прежде всего, говорят, что определения каждого ученого являются специфическими для конкретной области науки. Таким образом, определение религии, данное политологом или социологом, будет значительно отличаться от определения психолога, философа, историка или религиозного ученого.

Во-вторых, стоит упомянуть, что ни одно определение не может считаться полным и окончательным как интерпретация сложного, пугающего явления. Поэтому на повестке дня стоит вопрос развития этических принципов и задач исследования религии, а также вопрос ее определения. В связи с этим возникает ряд методологических проблем.

Ключевые слова: религия и общество, теоретико-гносеологический аспект, религиозно-функциональные определения, общественное возрождение, функциональная теория, социально-политическая религия.

Қоғамның жаңғыру кезеңінде дін мен қоғамның өзара байланысы ерекше өзектілік пен маңыздылыққа ие болады. Осы жұмыста діннің кейбір анықтамалары, оның әртүрлі типтері мен функциялары, сондай-ақ діннің қазіргі өзгермелі әлемдегі рөлі мен мәні қарастырылады.

Әртүрлі өркениеттердегі діндердің тарихын зерделей келе, ғалымдар діни түсініктер мен салттардың негіздерін олар тіршілік ететін қоғамдардан іздеу керек деген тұжырымға келген.

Діннің қоғаммен байланысын Фюстель де Куланж, Робертсон Смит сияқты тарихшылар зерделеуге бастама жасады. Тарихи зерттеулерге әлеуметтік антропология, этнология салаларындағы еңбектер жақын болды. Бұлардағы дінге деген қызығушылық оның пайда болу мәселелеріне басым назар аударды. Оған жауап табу дінді тануға жол ашады деп есептелді. Бұл тұрғыдан Ч. Дарвиннің эволюциялық теориясы, оның «Түрлердің пайда болуы» (1859) еңбегі ерекше ықпал етті.

Қоғам өмірінің түрлі қырларын, соның ішінде дінді зерделеудегі эволюциялық әдісті О. Конттың дінді адамзаттың тарихи дамуының алғашқы кезеңі ретінде қарастырған және оның орнын ғылымның үстемдігі басатындығы туралы идеясы бекітті. Аталған саладағы маңызды рөл Э.Тайлордың еңбектеріне тиесілі. Ол жанның бар екендігіне сенім, рухани жаратылыстарға деген сенім кейіннен дамып, күрделі діни түсініктер мен әрекеттерге айналған діннің бастапқы қарапайым формасы екендігін тұжырымдайтын анимизм теориясын негіздеді.

Діни сана эволюциясының тарихын барлық тарихи кезеңдерге қатысты материалдарды жинақтап, салыстыру жасаған Дж. Фрэнклер де зерделеді. Ол «Алтын тармақ» атты еңбегінде магия діннің бастапқы тарихи формасы екендігін негіздеп, алғашқы қауымдық қоғамдағы діннің эволюциясын талдады. Ол магияда сананың дұрыс қолданылмау құбылысын, «қарапайым ғылымның» бар екендігін көрсетті.

Осы бағыттағы зерттеулердің жалғасы қандай да бір «күшке» деген сеніммен байланысты діннің формасын орнықтыруға әкелді. Р. Мареттің преанимизм теориясына сәйкес діннің ең ежелгі формасының түп тамыры адам эмоциясында жатыр және ол «табиғаттан жоғары» күшті мойындау тәжірибесін білдіреді. Бұл, ең алдымен, «қорқыныш сезімі».

Ағарту және антифеодалдық буржуазиялық революция кезеңі діннің әлеуметтік негізделуі және оның қоғамдағы рөлі мәселелеріне деген қызығушылықты жаңаша жаңғыртты.

Осылайша, тарихи әдіс дінді психологиялық тұрғыдан талдаумен толықты. Дін тек тарихи-әлеуметтік қана емес, адамның ішкі әлеміне қатысты тұлғалық-психологиялық феномен ретінде алға шықты. Дін психологиясы У. Джемс, В. Вундт, кейіннен З. Фрейд, Э. Фромм, К. Юнг және т.б. ғалымдардың еңбектерінде дамуға жол ашты. XX ғасырда психоанализ дінді индивидтік-психологиялық және әлеуметтік-психологиялық деңгейде тануға елеулі үлес қосты.

Бұл мәселелердің зерделенуіне алғаш болып сәтті бастама жасағандардың бірі – О. Конт. Ол әлеуметтану арқылы Француз төңкерісі негізінде орын алған европалық қоғамдағы дағдарысты құбылыстарды еңсерудің жолдарын және тұрақты әрі қалыпты дамуды қамтамасыз ететін құралдарды қарастырды. Оның алдында әлеуметтік тәртіптің негізі қандай және онда дін қандай рөл

атқарады деген сұрақтар тұрды. Бұл сұрақтарға О. Конт өзінің «Тарихтағы үш кезең заңдылығы» арқылы жауап берді.

Діни, «теологиялық жай-күй» адам санасында дәлелі жоқ, ойдан шығарылған, субъективті пайымдаулар басымдық алатын жағдай. Философиялық, «метафизикалық жай-күй» шынайылық ретінде абстракция, спекулятивті пайымдаулар басымдық алатын жағдай. Позитивтілік – қалыптасқан ахуалға ғылым арқылы қол жеткізілетін жағдай. Осындай үш кезеңдік «ақылдың жағдайы» әлеуметтік ұйымның тұтас негізін құрайды.

О.Конт дін мен позитивті білімнің, яғни ғылымның арасында сөзсіз орын алатын шиеленісті мойындай отырып, ғылымның діннен үстем болатындығын болжамдады. Оның ойынша, адамды азат ететін және көзін ашатын ғылымның ықпалы негізінде дін құлдырап, өледі, әлеуметтік байланыстардың үзілу қаупі туындайды.

К. Маркс та дінді қоғаммен өзара байланыста қарастырды. Оның түсінігінде бұл өзара іс-қимыл екі дербес тіршілік етуші құбылыстардың байланысы емес. Маркс алғашқы болып діннің әлеуметтік феномен ретіндегі табиғатын ашып көрсетті. Дін қоғамдық байланыстар мен қатынастардың жүйесіне кіріккен және әлеуметтік құрылымда қарастырылады. Діннің түсініктемесін солардан іздеу қажет.

XVII-XVIII ғасырлардағы дінге қатысты сыни ойлар Еуропадағы діни қайшылықтарға негіз болған Реформация тәжірибесі нәтижесінде қалыптасты. Қоғамдағы бейбітшілік пен келісімді қалыпқа келтіру үшін діннің әлеуметтік орны мен ролін қайта таразылап, зайырлы және діни биліктің, мемлекет пен шіркеудің ықпал ету салаларын межелеу қажет болды. Бұл діни фанатизм мен төзімсіздіктің, ар-ожданды шектеген зорлықтың үстемдігі негізінде діннің біріктіруші функциясы туралы сөз қозғау мүмкін болмаған кезең еді. Аталған уақыттың әлеуметтік философиясы зайырлы мемлекеттің, саясаттың, құқықтың, моральдің, ар-ождан және ой еркіндігінің автономиясын негіздеп, қоғамдағы дін мен шіркеудің орнын қайта анықтады. Англияда бұл мәселемен Т. Гоббс пен Д. Юм, Францияда – Ш.Л. Монтескье, Ф.М. Вольтер, Ж.Ж. Руссо, Германияда – Г. Э. Лессинг пен И. Кант, кейіннен Г.В.Ф. Гегель айналысты.

XIX ғасырдың екінші жартысында еуропалық қоғамда дінмен байланысты жағдай елеулі өзгерді. Индустриаландыру және урбандалумен байланысты қарқын алған әлеуметтік дифференциация үдерісі қоғамды біріктіруші факторлар туралы мәселенің өзектілігін алға шығарды. Әлеуметтік қатынастар, прогресс, тұрақтылық пен тәртіп құбылыстарын зерделеуге тырысқан ғалымдар осындай фактор ретіндегі діннің позитивті рөлі туралы айта бастады. Э. Дюркгеймнің ойынша, дін қоғамдағы ынтымақты, оның тұтастығын қамтамасыз ететін маңызды әлеуметтік қажеттілік ретінде анықталады. Діннің қайнар көзі – қоғамның өзі. Ол діндегі маңызды және оның барлық модификациясында тұрақты элементтерді, қоғамдағы дін функцияларын анықтау үшін діни өмірдің қарапайым формаларын талдады.

Э. Дюркгейм дінді сенушілерді шіркеу деп аталатын бір моральдік қауымдастыққа біріктіретін сенімдер мен жоралардың біртұтас жүйесі ретінде анықтайды. Дін әлеуметтік сезімді тудырады, ұжымдық көзқарасты жоғары қояды. Дінде адамдардың қарапайым заттарды қасиеттендіру қабілеті жүзеге асады. Соның негізінде олар қоғамды біртұтас ағза ретінде ынтымақтастыру функциясын орындауға қабілетті бола түседі. Діннің қайнар көзі – адамдардың тіршілік етуінің әлеуметтік тәсілі.

Э. Дюркгейммен бірге дін мен қоғамның арақатынас мәселелерін неміс ғалымы М. Вебер де қарастырды. Ол өзгермелі қоғамдағы діннің орны мен мәнін, діннің экономиканың, саяси жүйенің, отбасының дамуына ықпалын зерттеді. М. Вебер зерттеулерінің тағы бір маңызды қыры – діннің институттану формасын талдауы, діннің типологиясын жасауы. Э. Дюркгейм дамудың төмен сатысындағы діннің қарапайым формасын қарастырса, М. Вебер негізінен әлемдік діндерді және олардың тарихи дамуға ықпалын зерделеді. Өзінің әйгілі «Протестанттық этика және капитализм рухы» (1904-1905) атты еңбегінде ол христиандық діннің Батыс елдерінің тарихына, экономикалық дамуы мен әлеуметтік өміріне жасаған ықпалын талдады. Қытай, Үндістан сияқты елдерде шығыс діндері индустриялық дамуды тежеп, кедергі болып жатқанда, Протестантизм қазіргі батыс өркениетінің дамуына қарқынды серпін берді. Веберлік әлеуметтанудың тағы бір маңызды жағы – «шіркеу мен секта» арақатынасын қарастыруға мүмкіндік беретін діни ұйымдардың типтерін зерттеуі.

Осы саладағы негізгі мамандар болып табылатын Б. Малиновский және одан кейінгі буын Л. Леви-Брюль адамның алғашқы даму сатысында оның ойлау қабілеті паралогиялық сипатта болады деп есептеді. Магия мен діннің ара жігін ажырата отырып, Дж. Фрэзер магияның түп-тамыры

адамдардың білімсіздігі мен надандығында жатқандығын, адамдардың магияға жүгіну әрекеттері сәтсіздіктерге әкелгендігін айтады. Діннің түп-тамыры адамның әлеуметтік табиғатында жатыр, ол магияны ығыстырып, орнын басады. Сондай-ақ Дж. Фрэзер қалаған нәтижеге қол жеткізуде күмән келтірмейтін құралдарды пайдалануда магия мен діннің ұқсастығын көреді.

Дін мен мәдениетке деген функционалдық көзқарас тұрғысынан өркениеттің әрбір типінде әр салт, идея, сенім қандай да бір өмірлік функцияны орындайды. Оның ішіндегі ең бастысы – қоғамдық тәртіптің тұрақтылығын қамтамасыз ету. Осы орайда, Э. Дюркгейм тұжырымындағыдай, дін қоғам интеграциясының факторы болып табылады. Аталған ғалымдардың еңбектері осы саладағы зерттеулердің негізгі бағыттарын, проблематикасын және әдіснамасын анықтады.

Өртүрлі ғылыми саладағы ғалымдар дінге өзіндік анықтама берді. Саясаттанушы немесе әлеуметтанушы берген діннің сипаттамасы психолог, философ, тарихшы, дінтанушы беретін сипаттамадан елеулі өзгеше болады. Алайда дін сияқты күрделі, санқырлы құбылысты түсіндіруде ешбір анықтама толыққанды және түпкілікті ретінде қарастырыла алмайды. Сол себепті бүгінгі күнге дейін дінді зерттеудің әдіснамалық негіздері мен міндеттерін әзірлеу, сондай-ақ оның нақты анықтамасын беру мәселесі күн тәртібінде тұр. Осы орайда бірқатар әдіснамалық қиындықтар туындайды. Егер дін әлеуметтік әрекеттің тәсілдерінің бірі ретіндегі «әлеуметтік факт» ретінде қарастырылса, оның өзгешеліктері қандай? Қандай белгілері бойынша қандай да бір әлеуметтік құбылыстың дінге қатыстылығын, ал басқаларының қатысты еместігін анықтаймыз? Осылайша, діннің барлық діндерге қатысты болатындай болмысын, ортақ қасиеттерін табу мүмкін еместігі айқындалады. Батыстық діндерден, мәселен христиан дінінен алынған өлшемдер шығыстық буддизм немесе конфуциандық діндердің жүйесіне сәйкес келмейді. Дін феноменін ортақ анықтама негізінде түсіндіру мәселесінің өзектілігі алға шығады.

Посткеңестік тарихнамада дін болмысының анықтамасын іздестіру екі бағытта дамып келеді. Оның бірі – діннің дін ретіндегі басты қасиеттерін анықтап, басқа құбылыстардан ерекшелендіретін мазмұндық бағыт. Екіншісі – дінді анықтауда оның қалай қызмет атқаратындығына басымдық беретін функционалдық бағыт.

Алғашқысына мысал ретінде Э.Тайлордың мынадай анықтамасын келтіруге болады: дін – рухани жаратылысқа деген сенім. Бұл анықтама кең таралған діннің «құдайға деген сенім» ретіндегі түсіндірмесіне сай келеді. Сенушілері құдай туралы түсінік әлі қалыптастырмаған «қарапайым діндерді» зерттегендіктен, Э. Тайлор ғана құдай туралы емес, «рухани жаратылыс иелері» туралы сөз қозғады. Сол себепті ол дінді құдайға деген сенім ретінде емес, одан да кеңірек қамтып, рухани жаратылысқа деген сенім ретінде анықтауды жөн санады.

Осындай көзқарас тұрғысынан дін – қандай да бір «нысанға» деген сенім болса, зерттеудің маңызды мәселесі – сенімнің нысанын анықтау болмақ. Мұндай көзқараспен байланысты қиындықтардың бірі алғашқы орынға жораларды, эмоциялар мен олардың би формасындағы көріністерін алға шығарып, сенімді, діни ілімдерді, теологияны екінші деңгейлі мәселе ретінде қарастыратын діндердің болуымен байланысты (Р. Маретт «айтылмайтын» немесе «таныстырылмайтын», алайда «билеп шығарылатын» діндердің бар екендігін айтады). Дінді мазмұндық тұрғыдан анықтау дінді ортақ анықтама негізінде түсіндіру жөнінде шешім қабылдауға әкелетіндігімен қауіпті.

Батыстық тарихнама дін анықтамасында екі бағытты таныстырады: функционалдық әдіс және дін шиеленісі теориясы [10, С.474].

Функционалистер діннің қандай әлеуметтік міндеттерді шешуге қызмет ететіндігін зерделеуге тырысады. Шиеленіс теориясының жақтастары дін қоғамның әлеуметтік құрылымын нығайтады ма, киратады ма деген мәселені талдайды.

Функционалдық теорияның негізін қалаған Э. Дюркгеймнің дін теориясын байланыстырушы буыны әлеуметтік ұйым болып табылатын тұйық шеңбер ретінде елестетуге болады. Біріншіден, қоғам адам тәжірибесін ұйымдастырады. Содан кейін адамдар сыртқы күштердің ықпалына түсіндірме іздеуге тырысады. Бұл, өз кезегінде, қоғамның құрылымына сай келетін дінді қалыптастыруға ықпал етеді. Нәтижесінде, діни сенімді білдіру үшін жоралар қалыптасады. Олар топтың ынтымағы мен діни ұстанымдарының бірлігіне ықпал етіп, оның мүшелерінің мінез-құлқын реттейді және қоғамның құрылымын нығайтады.

Антрополог Бронислав Малиновский дін функциясын сиқыршылықпен салыстыру негізінде анықтауға тырысты. Көптеген діндерде сиқыршылық элементтері кездеседі. Алайда діннің сиқыршылықтан айырмашылығы бар: сиқыр нақты бір мақсатқа жетудің құралы ғана, ал дін – өзіндік

құндылық. Адамдар сиқырға сәттілікке сене отырып жүгінеді, ал діни сенімді өмірдің мәнін іздеу және ғаламдағы тағдыры үшін алаңдаумен байланысты күрделі себептер негізінде қабылдайды. Б. Малиновский діннің біздің басқаларды сүю және оларға қамқор болуымыздан, өлімді айналып өту мүмкін еместігін түйсінуімізден туындайтындығын айтады.

Дін өлім алдында жұбату ғана болмайды, ол адам өмірінің басқа қырларына да мән береді. Көптеген ғалымдардың пікірінше, дін кедейшілік, ауру-сырқау, теңсіздік сияқты әділетсіздіктерді көтеруге көмектеседі. Қайғылы жандарға үміт береді.

3. Фрейд діннің басқа функциясын да анықтады. Оның ойынша, дін адамдарды балалық шағында басынан өткерген дәрменсіздік қорқынышынан қорғайды. Осы қорқыныштан ата-анасынан қорғаныш іздеген сәбилер сияқты ересектер де қорғанышты құдыретті құдайдан іздейді. Ол діни түсініктер – адамдар егер олардың материалдық болмысына қайшы келетінін, психологиялық қажеттіліктеріне ғана негізделгенін білсе, олардан бас тартатын әлеуметтік елестер деп есептейді.

Индивидтердің кейбір психологиялық қажеттіліктерін қанағаттандырумен қатар, дін маңызды әлеуметтік функцияны да орындайды. «Діни өмірдің қарапайым формалары» атты еңбегінде Э. Дюркгейм адамдардың «қоғамның» олардың өміріне билік ететіндігін мойындағанынан гөрі ерекше құдыретті күшпен және жоралармен байланысты дінге сенуі жеңіл екендігін атап өтеді. Қоғамның билігін қолдай отырып, дін оның құрылымы мен нормаларын бейнелейді. Э.Дюркейм бойынша, дін қоғамның құрылымын таныстырып қана қоймай, адамдардың назарлары мен үміттерін ортақ сенім мен табыну нысанына аудара отырып, қоғамды нығайтады. Мұндай біріктіруші функция қасиетті мен зайырлының межесін нақты анықтайтын жораларды орындауда ерекше көрініс береді. Ғалымның пікірінше, діннің мәні өмірді қасиетті мен зайырлы деп бөлуінде: жораға қатыса отырып, адам «қасиеттімен» қатынасқа түседі, күнделікті әдеттегі өмірден айырмасы бар «жоғарыға» қатыстылығын сезінеді.

Дінді анықтау мәнді болып табылатын, алдын ала белгіленген мақсатпен және тиісінше тандалған құралдармен айқындалатын әлеуметтік мінез-құлықты талдауға негізделуі қажет. Бұл әдісті М.Вебер әзірледі. Ол кез-келген дефиниция эмпирикалық зерттеудің нәтижесі ғана бола алады және діннің «болмысын» ашқаннан гөрі зерттеуді қажет ететін құбылыстың салалық шекарасын белгілейді деп тұжырымдайды.

1957 жылы американдық әлеуметтанушы Р. Белла ұсынған дін «адамды оның тіршілік етуінің соңғы жағдайларымен қатынасқа түсіретін символикалық формалар мен әрекеттердің жиынтығы» деген тұжырымы діннің функционалдық анықтамасының тағы бір мысалы бола алады. Адам дүниеге келеді, дүниеден өтеді, өмірлік қайғы-қасірет шегеді, т.б. Адам әрекеттерін бағдарлау, олардың болуы мүмкін баламаларының арасындағы жалпы бағдарды анықтау қабілеті функционализм жақтастарының діннің ерекше қырлары ретінде қарастыратын құбылысы. Оның шешетін мәселелері фундаменталды болып табылады. Олар қоғамдық құрылымның, ғылым мен техниканың даму деңгейіне қарамастан, кез келген қоғамның дамуының кез келген сатысында алдынан шығады. Бұл анықтамада дін мәдениеттің негізгі мазмұнымен теңестіріледі. Аталған анықтамаға сәйкес, мәдениетте мейлінше іргелі болып табылатындардың барлығын дін деп есептеуге болады. Дін қоғамдық дамудағы шешуші күш ретінде қарастырылуы керек.

Алайда М. Вебердің өзі, оның әдістерін қолдайтын Р. Белламен немесе басқа да функционалистермен салыстырғанда, дін феноменінің қандай да бір аяқталған анықтамасын беруге тырыспады. Ол кез келген дефиниция мейлінше шартты және мәселені толыққанды аша алмайды деп есептеді. Ол үшін ең бастысы индивидтердің өздері көздеген мақсаттарына сәйкес таңдаған әдістері негізінде әрекет ететіндігі болды. Бұл мақсаттар, М. Вебердің түсінігінде, өзінше секулярлы болуы мүмкін: мәселен, байлық, престиж, т.б.

Діннің функционалдық анықтамалары кең ауқымды болып келеді. Шынымен де, егер дін адамдардың тіршілік кезеңдеріндегі түрлі мәселелерін шешетін (немесе шешуге тырысатын) сенімдер мен әрекеттердің жиынтығы болса, онда бұл анықтама аясында ғылымға, тапқа немесе т.б. деген сенім, яғни «секулярлы сенім» деп атауға болатын сенім де қарастырылмақ.

Функционализм тұрғысынан барлық адамдар діндар. Бұл орайда олардың арасында айырмашылық жоқ. Барлық айырмашылық қандай құдайға табынатындығында. Табиғаттан жоғары күшке қатысты көзқарастармен байланысты ғана емес, адам өмірінің іргелі мәселелері шешілетін кез келген ұстанымдар, егер бұл сенімдер мен көзқарастар индивидтің жеке бас мәселесіне қатысты болмаса және топтың игілігі болып, адамдар арасындағы әлеуметтік өзара іс-қимылда көрініс берсе, дін деп атала алады: дін – қоғамдағы интегративті функцияны орындаушы әлеуметтік феномен.

Дін қоғамда бірқатар функциялар атқарып, белгілі бір рөл ойнайды. «Функция» және «рөл» ұғымдары өзара байланысты, алайда ұқсас ұғымдар емес. Функциялар – қоғамдағы діннің әрекет ету тәсілі, ал рөл – орындалған функцияның салдары, жиынтық нәтижесі.

Сонымен, дәстүрлі түрде діннің мынадай функциялары анықталады: 1) дүниетанымдық; 2) компенсаторлық; 3) коммуникативтік; 4) регулятивтік; 5) интеграциялық-дезинтеграциялық; 6) мәдениет тасымалдаушы; 7) легитимдендіру және легитимсіздендіру.

Діннің дүниетанымдық функциясы табиғатқа, адам мен қоғамға деген белгілі бір көзқарастар типінің болуымен анықталады. Дін дүниетану, дүниені түйсіну, дүниені сезіну, дүниеге қатынас, т.б. құбылыстарды біріктіреді. Бар болмысқа мән беру сенушіге, қиялында болсын, шектеудің межесінен шығуға мүмкіндік береді, кемел келешекке жетуге, рахатқа бөленуге, азаптан, бақытсыздықтан, жалғыздықтан, моральдық құлдыраудан құтылуға деген үмітін қолдайды.

Дін компенсаторлық функция атқарады, адамдардың қиял деңгейіндегі шектеулі жағдайының, тәуелділігінің, әлсіздігінің орнын толтырады, сананы қайта жаңғыртуға, тіршіліктің объективті жағдайын өзгертуге ықпал етеді. Қанаушылық «рух еркіндігімен» еңсеріледі; әлеуметтік теңсіздік күнә мен азап шегудегі «теңдікке» айналады; шіркеулік қайырымдылық, ізгілік, жек көрушілік, кірістің қайта бөлінуі үлестен құр қалғандардың бақытсыздығының орнын толтырады; жікшілдік пен оқшаулық «діндегі бауырластықпен» алмастырылады; бір-біріне немқұрайлы индивидтердің қарым-қатынасы құдаймен тілдесу, діни топ ішіндегі қатынаспен толысады; т.б. Компенсацияның маңызды психологиялық аспектісі – күйзелісті еңсеру. Жұбату, рухани тазару (катарсис), медитация, рухани ләззат алу қиял негізінде қозғалысқа келетін психологиялық процесстер.

Дін адамдардың тілдесуін қамтамасыз етеді, коммуникативтік функцияны атқарады. Тілдесу діни және діннен тыс қызметтерде жүзеге асады, ол өзіне ақпарат алмасу, өзара іс-қимыл, адамдардың бірін-бір қабылдауы процесстерін біріктіреді. Діни сана тілдесудің екі түрін қалыптастырады: 1) сенушілер арасындағы; 2) сенушілер мен тылсым тіршілік иелері арасында (құдаймен, періштелермен, өлгендер рухымен, әулиелермен, т.б.).

Регулятивті функция белгілі бір идеялардың, құндылықтардың, ұстанымдардың, стереотиптердің, пікірлердің, салт-дәстүрдің, институттардың көмегімен индивидтердің, топтар мен қауымдастықтардың қызметін, қарым-қатынасын, санасын басқаруды жүзеге асырады. Әсіресе, нормалардың (діни құқық, мораль, т.б.), мінез-құлық үлгілерінің (еліктеуге қажетті үлгілер), бақылаудың (жазылған шарттардың сақталуын қадағалау), марапаттау мен жазалаудың жүйесі ерекше маңызға ие.

Интегративті-дезинтегративті функция бір жағынан индивидтерді, топтарды, институттарды біріктірсе, екінші қырынан жіктейді. Интеграция тұлғалардың, жекелеген әлеуметтік топтардың, мекемелер мен қоғамның тұрақтылығын, ынтымағын сақтап қалуға, ал дезинтеграция оны бұзуға, әлсіретуге ықпал етеді. Интеграциялық функция ғибадат қандай да бір деңгейде ортақ болғанда орындалады. Егер тұлғаның діни санасында және мінез-құлқында бір-бірімен үйлеспейтін үрдістер байқалса, әлеуметтік топтар мен қоғамда өзара қайшылықтағы конфессиялар болса, дін дезинтеграциялық қызмет атқарады.

Діннің мәдени трансляторлық қызметін де атап өтуге болады. Мәдениеттің негізгі бөлігі бола тұра, дін оның белгілі бір қабаттарын – жазу-сызуды, кітап шығаруды, өнерді дамытуға ықпал етті. Белгілі бір мәдени феномендерді қабылдады, кейбіреулерін сыртқа тепті. Діни мәдениет құндылықтарының сақталуы мен дамуы қамтамасыз етілді. Жинақталған мұра ұрпақтан ұрпаққа беріліп келеді.

Легитимдендіру – легитимсіздендіру функциясы кейбір қоғамдық тәртіпті, институттарды (мемлекеттік, саяси, құқықтық, т.б.), қарым-қатынастарды, нормаларды, үлгілерді міндетті немесе міндетті емес, рұқсат етілген немесе тыйым салынған ретінде заңдастыруды білдіреді. Дін белгілі бір құбылыстарға баға беріліп, оларға қатысты қатынас түрін анықтайтын жоғары талаптар белгілейді.

Діннің ықпал ету деңгейі оның қоғамда алатын орнына байланысты. Ол орын тұрақты емес, сакрализация (лат. sacer – қасиетті) немесе секуляризация (лат. secularis – азаматтық, зайырлы) процесстерінің аясында өзгеріп отырады. Сакрализация діни санкция саласына қоғамдық және индивидтік сананың, адамдар мен институттардың қызметтерінің, қарым-қатынастарының, мінез-құлқының формаларын енгізуді, қоғамдық және жеке өмірдің түрлі салаларына діннің ықпалының артуын білдіреді. Секуляризация бұған керісінше, қоғамдық және индивидтік санаға діннің ықпалының азаюын, түрлі қызметтердің, мінез-құлқтың қатынастар мен институттардың түрлерін діни санкциялау мүмкіндіктерінің шектелуін, діни индивидтер мен ұйымдардың өмірдің сантүрлі

діннен тыс салаларына «енуін» таныстырады. Аталған процесстер қайшылықты және түрлі типтегі қоғамдарда біркелкі емес. Еуропаның, Азияның, Африканың, Американың аймақтары мен елдеріндегі даму деңгейіне, құбылмалы әлеуметтік-саяси және мәдени ахуалдарына байланысты әртүрлі жағдайда. Уилсонның пікірінше, секуляризация «табиғаттан тыс күшке деген сенімнің күдікке ұшырап, онымен байланысты діни жоралар мен институттардың өздерінің әлеуметтік ықпалын жоғалтатын процессін» білдіреді. Қоғамның секулярлануына әкелетін факторлар жетерлік [10, С.483].

Кейбір зерттеушілер, мәселен Эндрю Грили, діннің рөлі төмендемейді және бұл үрдіс кем дегенде бірнеше ондаған жылдар бойында сақталады. Грилидің ойынша, сенушілердің саны мен шіркеулерге бару көрсеткіші қазіргі деңгейде қалады немесе өседі. Себебі адамдар өз өмірлерінің мәнін іздеуі және өлім қорқынышын жеңілдетуі қажет. Питер Вергер мен Томас Лукман, ұйымдасқан діннің құлдырауын мойындай келе, жеке тұлғалық діни сенім өмірлік қиындықтар мен өлім қорқынышын еңсереді деп үміттенетін адамдардың қатары артатындығын атап көрсетеді.

Саясат пен діннің арасындағы өзара байланыстың бар екендігі дау тудырмайды. Дін ешқашан тек құдайға және о дүниеге деген сеніммен, діни салт-жораларды орындаумен шектелген емес. Әлеуметтік ілімдер монотеистік діндерге бұқараны басқарып, қоғамдағы күштерге ықпал етуге мүмкіндік берді. Дін әлемді өзінше түсіндіреді және адамдар арасындағы нақты қатынастарды реттейді. Адамдар арасындағы әлеуметтік қарым-қатынастарды діни тұрғыдан түсіндірмейінше, дін күрделі әлеуметтік функцияларды, соның ішінде интегративтік функцияны атқара алмас еді. Өзінің тартымдылығын жоғалтып, тіршілігін тоқтатар еді.

Қазіргі уақытта жаңа діни қозғалыстардың пайда болуымен байланысты дін мен саясаттың өзара ықпалы және іс-қимылы өзекті мәселе болып тұрғанда тарих беттерін ашып, жаңа діни қозғалыстардың пайда болу себептері қашан да әлеуметтік-саяси сипатта болғандығын еске түсіруіміз қажет.

Ондай қозғалыстар қоғамдық өмірдің пісіп жетілген сұраныстарына жауап ретінде пайда болды. Әрбір жаңадан пайда болған сектанттық әлеуметтік-саяси ұяшық ретінде қарастыруға болады. Ал олардың дүниетаным жүйесі – дін формасында қалыптасқан жаңа әлеуметтік-саяси доктрина. Христиан, ислам, буддизм және басқа да діндердің пайда болу тарихы шын мәнінде осындай.

Діннің қоғамдық-саяси рөлінің күшеюіндегі жаңа сапалық кезең діни бірлестіктің ішіндегі әрі оның зайырлы қауымдастықтармен және ұйымдармен қатынастарын реттеуші құрал ретінде шіркеудің, яғни діни ұйымның қалыптасуы болды.

Шіркеу ұйым ретінде әлеуметтік институтқа тән барлық негізгі атрибуттарымен сипатталады. Оның элементтері ортақ діни ілім (идеология), діни қызмет (культтік және культтен тыс), шіркеулік құрылым (сенушілердің өмірін, қызметін, мінез-құлқын басқару жүйесі) болып табылады. Шіркеуде белгілі бір реттеуші ережелер мен нормалар жүйесі (діни мораль, канондық құқық, т.б.) жүзеге асады.

Шіркеудің дамуымен оның саяси функциялары да күшейді. Бірте-бірте отбасыларды ғана емес, қоғамдық моральді нығайту, қоғам мүдделі болып отырған нормалар мен ережелерді сақтау ісінде жоғарғы беделді рөлге ие болып, шіркеу билігі саяси сипат алды. Шіркеу мемлекеттік биліктің беделін күшейтуде орасан зор рөл атқара бастады.

Көптеген авторлар, шіркеудің қазіргі қызметін талдай келе, оны қоғамның саяси жүйесінің ықпалды компоненттерінің бірі ретінде қарастырады. Бұл қызметті атқара отырып, шіркеу адамдардың тек руханият пен сенімге деген сұраныстарын ғана емес, олардың жер бетіндегі түрлі қажеттіліктерін қалыпта қанағаттандыруға деген ұмтылыстарын діни негіздеуге тырысады.

Көптеген елдердің тарихынан діни ұйымдардың саяси және әлеуметтік ахуалға ықпал етуінің сан түрлі мысалдарын келтіруге болады. «Солидарность» ұйымының тәуелсіз кәсіподақ пен саяси демократия құрудағы бастамасы әскери диктатура тарапынан аяусыз жаншылғанын таныстыратын поляктық дағдарыс кезеңінде рим католик шіркеуі қантөгістердің алдын алуда және ұлттық бірлікті қалыпта келтіруде маңызды рөл атқарды. Израилде ортодоксальді иудаизмнің аздаған өкілдері үкіметтік саясатқа орасан зор ықпал етті. Аталған елде сенбі күндері көлік қатынамайды, ал барлық үйлену тойының жоралары раввиннің басшылығымен жүргізілуі тиіс. Діннің саясатқа ықпалының ерекше бір мысалын Ираннан көруге болады. Онда діни күштер төңкеріс жасап, Иран шахын құлатып, мұсылман теократиясын орнатты. Үкіметтің саясаты мен діни заңдар біртұтас жүйеге бірікті.

Шиеленіс теориясының жақтастарының пікірінше, функционалистік теория діннің қалың бұқараны қанау құралы ретінде қолданылатындығын ескермейді. Сондай-ақ аталған теория дін негізінде орын алатын радикалды әлеуметтік өзгерістерді түсіндіре алмайды.

Шиеленіс теориясының өкілдері дін қоғамдағы ықпалы аз топтарға үстемдік етуші топтың жағдайын күшейтетіндігін айтады. Ол төменгі тап өкілдеріне басқа өмірде жақсы тұрмыс құратындығына үміт беретін сенімдер арқылы жүргізіледі. М. Вебер басқа өмірде бақытты болатындығына сендіргендіктен, жұмысшы тап өз жағдайларына мойынсұнғандығын атап өтеді. Сондай-ақ ол әртүрлі әлеуметтік қабаттар (таптар) діни ілімдердің әртүрлі қырларына назар аударатындығын жазады: жоғарғы таптар өздерінің басымдықтарын ақтайтын ілімдерге, ал төменгі және орта тап, жұмысшылар сол уақытта емес, келешекте сыйға бөленетіндіктерін жеткізетін ілімдерге көп назар салады. Шиеленіс теориясы тұрғысынан діннің ең дәлелді түсіндірмесін К. Маркс ұсынды: ол дінді таптық үстемдіктің қаруы деп есептеді. З. Фрейд сияқты К. Маркс дінді өмірде сенімсіздік болғанда жұбату әкелетін қиял, миф ретінде қарастырды. Ол діннің қорқыныш пен үрейді ғана емес, таптық жүйеде әділетсіздік пен қанауды да бүркемелейтіндігін айтады.

Шеленістік теория тұрғысынан дін – әлеуметтік өзгерістерге ықпал ететін күш. Діни ұмтылыс қоғамды түбегейлі өзгерте алады. Герхард Ленски дінді «түпкілікті нәтижесінде адам тағдырын және белгілі бір топ мүшелері орындайтын жораларды басқаратын күштердің болмысы жөніндегі сенімдер жүйесі» ретінде анықтайды. Алайда бұл анықтама өте ауқымды болып табылады және басқа да коммунизм, социализм, зайырлы гуманизм сияқты сенімдер жүйелерін қамтиды. Адам өмірінде маңызды рөл атқаратын бұл сенім жүйелері біздің дін туралы қарапайым түсінігімізге сәйкес келмейді. Рональд Л. Дзонстоунның анықтамасы жақындау сияқты: дін деп адамдар тобы табиғаттан жоғары және қасиетті ретінде есептейтін құбылыстарды түсіндіретін және оған өз қатынастарын білдіретін сенімдер мен жоралар жүйесі аталады. Көп жағдайда заманауи теориялар дінді жалпы мән мәселесіне жауап, болмаса белгілі бір тәжірибенің типіне деген реакция ретінде қарастырады [2, С. 266].

Дін қоғамда бөтен дене сияқты өмір сүрмейді. Дін мен қоғамның байланысын екі дербес өлшемнің өзара іс-қимылы ретінде қарастыруға болмайды: дін – қоғамнан оқшаулана алмайтын қоғамдық өмірдің бір бөлігі. Дж.М.Йингердің біз қоғам, тұлға және дінді өзара тәуелсіз ауыспалылар, басқа барлық ауыспалыларды тәуелді деп есептейтін көзқарастан міндетті түрде бас тартуымыз керек деген ескертуі шындыққа жақын [6, С.170].

Дін мен қоғамның байланыс сипаты мен деңгейі оның дамуының түрлі кезеңдерінде біркелкі емес. Нәтижесінде қоғам өмірінің түрлі салаларының дербестігі артатын әлеуметтік дифференциацияның артатындығына тарих куә. «Түпкілікті нәтижесінде қоғам логикасыз немесе логикаға қарсы, байланыссыз және фантастикалық жаратылыс емес. Керісінше, ұжымдық сана психикалық өмірдің ең жоғарғы формасы, ол сананың санасы» [5, С.142].

Қоғамдық өмір болмысы жағынан рухани өмір бола отырып, біздің алдымызда қандай да бір «ортаның» сыртқы-объективті болмысының мінезімен көрініс береді. Бізге дөрекі міндеттеу негізінде ықпал етеді. Бұл міндеттеу біздің тарапымыздан субъективті-психикалық күштерден өзіміздің тәуелділігіміз түрінде емес, адамзаттық шындықтан жоғары объективті күштің ықпалы ретінде қабылданады.

Барлық уақытта және барлық жерде, саналы немесе санасыз түрде, адамдардың еркі немесе еркінен тыс негізде болсын, қоғам өзегінде қасиетті сипат жатыр. Әлеуметтік бірлік аса қадірлі құндылық, адамзаттан жоғары құбылыс, құдайдың игілігі ретінде есептеледі.

Діни өмір индивидіктен жоғары «біз» формасындағы бастапқы әлеуметтік біріктіруші күш. Шіркеудің басты әлеуметтік функциясы – қоғамның жаны, яғни қоғамдық өмірді байланыстырушы және мінсіз бағдарлаушы күш болу [12, С.95].

Т. Парсонс былай дейді: сенім мен ынтымақ арасында белгілі бір байланыс бар. Себебі сенім біріктірген адамдар о бастан діни болған, алайда сонымен бірге зайырлы әлеуметтік жүйе болып табылатын моральдық қауымдастықты (заманауи әлемде біз шіркеу деп атаймыз) құрайды [9, С.182].

«Қоғам» ұғымы топтың мүшелері және топтар арасындағы сантүрлі әлеуметтік қатынастардың жиынтығын білдіреді. Осы орайда «қоғам мен дін» мәселесі дін мен экономика, саясат, отбасы, өнер, т.б. қызмет түрлерінің өзара іс-қимылын талдау негізінде ашылады. Бұл қатынастардың әрқайсысы түрлі қырынан және тарихи өзгермелілер ретінде қарастырылады. Аталған проблематикаға басқа да мәселелер қатысты: діннің әлеуметтік шарттылығы; оның ұйымдарының типі: «шіркеу – секта»; белгілі бір сенім жүйелері мен әлеуметтік қабаттардың байланысы туралы мәселе.

Қазіргі дін әлеуметтануында қосбірлікті процесс ретіндегі дін эволюциясының тұжырымдары әзірленуде: діннің қоғамға ықпалы және әлеуметтік факторлар әсерінен діннің даму мәселесі, тарихи даму барысындағы қоғамның өзгеруі.

Секуляризация ұғымы қазіргі әлемдегі діннің рөлін талдауға сенімді негіз бола алады. Бұл талдау «дінді сақтау керек пе, болмаса шеттету керек пе?» деген сұраққа негізделген «бағалаушы» әдісті қолданбаса ғана оңтайлы нәтиже бермек.

Экуменизмге, яғни түрлі конфессиялардың терең әріптестігі мен өзара түсіністігіне қадам басу үрдісі ұйымдасқан дін тарапынан секуляризацияға қарсы тұрудың әдісі ретінде көрініс берді. Оған қол жеткізу көп жағдайда конфессиялар мен деноминациялар арасындағы байланысты бақылайтын ұйымдардың (мәселен, Шіркеулердің бүкіләлемдік кеңесі) қызметіне қатысу арқылы жүзеге асады.

Секуляризациядан бөлек экуменизм басқа да себептермен түсіндіріледі. Ұлтшылдықтың жаңғыруы да шіркеу қызметшілерінің түрлі діни бағыттарды біріктіру талпынысына ықпал етеді. Сонымен бірге экуменизм себептерінің бірі өзін-өзі сақтау инстинкті де болуы мүмкін: коммерциялық кәсіпорындар сияқты, ресурстарын біріктірген діни ұйымдар тіршілігін ұзартуға көп мүмкіндік алады. Экуменистік қозғалыстарға әлеуметтік-саяси көзқарастар да ықпал етеді. Либералды сипаттағы деноминациялар өзара бірігуге бейім келеді.

Біздің қоғамымыз өсіп-өркендеп, күрделенгендіктен, саналуан болып отыр. Нәтижесінде, адамдар діннің жаңа мәнін іздеп, жаңа рухани құндылықтарға талпынды. Мұндай саналуандылық қоғамға екі түрде ықпал етеді. Ол мейлінше кең әрі терең құндылықтар мен идеялар жүйесін қалыптастыруға әсер етеді, алайда құлдырау да орын алып, шиеленістің болу мүмкіндігін арттырады (Вутноу).

Егер мемлекеттің заңдары көптеген діндерді төзімді деп мойындауды қажет деп тапса, діндердің бір-біріне төзімді болуын міндеттеу қажет [8, С.540].

Діннің күші қандай да бір пайдакүнемдік ниеттен шықпағандықтан, оның қоғам мен мемлекетке ықпалының үлкен екендігін мойындау қажет. Дін қоғамдық келісімнің нәтижесі болып табылмайды, ол тек жалпыланған космологиялық мәндердің жүйесі де емес. Діннің ықпалы идеологияға немесе зайырлы сенімнің басқа түрлеріне дейін оның адамдардың ұжымдық санасы ретінде айқындалып, қасиетті сезім түрінде адамдарды біртұтас ағзаға біріктіргендігін айғақтайтын фактіден туындайды [1, С.254].

Гегелдің мына сөздерін еске салып кетуге болады: «Құдай туралы түсінігі нашар халықтың мемлекеті де, үкіметі де, заңдары да нашар болады» [4, С.407].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Белла Д. Қасиетіден зайырлыға дейін. / әр. А.К.Коганесян. Этикалық ой, М., -1990. – С. 251-255
2. Белла Д. Дін адам тәжірибесін қалыптастыратын символдық үлгі ретінде. // Белла Р. Дін социологиясы // Американдық әлеуметтану. М., 1972. –С.265-268.
3. Вебер М. Діни идеялар мен мүдделер. // М. Вебер. Протестанттық этика және капитализм рухы // Дін және қоғам. М., -1996. –212 с.
4. Гегель Г.В.Ф. Діннің мемлекетпен байланысы. // Дін философиясы: 2 томдық. М., - 1975.- Т.1. – С. 400-410.
5. Дюркгейм Э. Дін әлеуметтануы және білім теориясы. // Дін және қоғам. М., - 1996. –С.242.
6. Дж. М. Ингер. Дінге функционалды көзқарас. // Дін және қоғам. М., - 1996. –С.170.
7. Мангейм К. Қазіргі әлемдегі дін. // К.Мангейм. Біздің заманымыздың диагнозы // Пер. С.В. Карпушина, К.Мангейм. Біздің уақыт диагнозы. М., - 1994. –С.503-520.
8. Монтестье Ш. Заңдардың елде қалыптасқан дінге қатынасы туралы. // Монтестье Ш. Заңдар рухы туралы. // Сүйікті. жұмыс істейді. М., - 1955. –С. 530-560.
9. Парсонс Т. Дюркгеймнің дін теориясына қазіргі көзқарас // Дін және қоғам. М., - 1996. – С.182.
10. Смелзер Н. Әлеуметтану. М., 1994. – С.474.
11. Сорокин П. Діни топтар мен діни қайта құрылған топтары // Дін және қоғам. М., 1996. – С.261-265.
12. Франк С. Қоғамның рухани негіздері: шіркеу және әлем // Қоғамның рухани негіздері. Әлеуметтік философияға кіріспе. // Франк. Қоғамның рухани негіздері. М., - 1992. – С.80-98.

References:

1. Bella D. *from sacred to secular.* / each. A. K. Koganesyan. *Ethical thought, Moscow, -1990, pp. 251-255*
2. Bella D. *religion as a symbolic model that shapes human experience.* // *Bella R. sociology of religion // American sociology. Moscow, 1972. - P. 265-268.*
3. Weber M. *religious ideas and interests.* // M. Weber. *Protestant ethics and the spirit of capitalism // religion and society. Moscow, -1996. -212 P.*
4. Hegel G. V. F. *The relationship of religion with the state.* // *Philosophy of religion: in 2 volumes. MOSCOW, - 1975. - VOL. 1 – - PP. 400-410.*
5. Durkheim E. *sociology of religion and theory of knowledge.* // *Religion and society. MOSCOW, 1996. - P. 242.*
6. J. R. R. Tolkien M. Inger. *Functional approach to religion.* // *Religion and society. MOSCOW, 1996. - P. 170.*
7. Mannheim K. *religion in the modern world.* // K. Mannheim. *Diagnosis of our time // per. S. V. Karpushina, K. Mannheim. Diagnosis of our time. MOSCOW, 1994. - PP. 503-520.*
8. Montesquieu S. *on the attitude of laws to religion established in the country.* // *Montesquieu S. on the spirit of laws. // Favorite. it works. MOSCOW, 1955. - PP. 530-560.*
9. Parsons T. *a modern approach to Durkheim's theory of Religion // Religion and society. MOSCOW, 1996. - P. 182.*
10. Smelzer N. *Sociology. MOSCOW, 1994. - P. 474.*
11. Sorokin P. *religious groups and religiously transformed groups // religion and society. MOSCOW, 1996. - PP. 261-265.*
12. Frank S. *spiritual foundations of society: church and the World // Spiritual Foundations of society. Introduction to social philosophy. // Frank. Spiritual foundations of society. MOSCOW, 1992. - PP. 80-98.*

ӘОЖ 94 (574)
МРНТИ 03.61.03

Е.И. Исубаева¹ Б. Х. Давлетьярова²

¹т.ғ.к. доцент Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан

²т.ғ.к. доцент Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ БИЛЕР ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МҰРАСЫ: ЖАРҒЫЛЫҚ ЖӘНЕ ҚАҒИДАЛЫҚ БИЛІК ШЕШІМДЕРІ

Аңдатпа

Егемендік алғаннан кейін қоғамымыздың рухани өркендеуінде бірқатар оңды өзгерістер болды. Бұл өзгеріс осы уақытқа дейін отандық тарих сахнасынан өшірілген немесе жоғалтып ала жаздаған асыл мұраларымызбен қайта қауышуға мүмкіндік берді. Ұлттық тарихымыздағы асыл қазыналарымызды қайта жандандырдық деуге болады. Рухани өркендеуіміздегі келесі оңды өзгерістердің бірі халықтың тұтастай ойлау жүйесінің жаңғыруы. Соның нәтижесінде қазақ халқы өзінің ұлттық тарихына, еліміздің өткен өмірінде басты орын алған алып тұлғалардың өмірі мен қызметіне жаңаша көзқараспен қарай бастады. Сондай жаңаша көзқараспен ғылыми талдаудан қазақтың “билер институты” да өтіп, өзінің шынайы бағасын алуда. **Қазақ тарихында бидің алатын орны ерекше, сондықтан, билер институты жалпы мемлекеттің саяси және мәдени өмірінде әрқашан маңызды рөл атқарады.** Ұсынылып отырған мақалада қазақ тарихындағы билер институтының құқықтық мұрасы баяндалған.

Кілт сөздер: би, би институты, ұлттық тарих, ұлттық құқық, қазақ халқы, ұлттық жүйе.

Isibaeva E.¹ Davletyrova B.²

¹ *associate professor, Ақтөбінский regional university the name of К.Жубанова, Kazakhstan, Aktobe,*

² *associate professor, Ақтөбінский regional university the name of К. Жубанова, Kazakhstan, Aktobe*

LEGAL LEGACY OF THE BII INSTITUTE IN KAZAKH HISTORY: STATUTORY AND FUNDAMENTAL DECISIONS OF THE GOVERNMENT

Abstract

After gaining sovereignty, a number of positive changes have taken place in the spiritual development of our society. This change has so far allowed us to recreate our noble heritage, which was removed or lost from the scene of national history. We can say that our treasures were revived in the national history. One of the next positive changes in spiritual development is the modernization of the system of thinking of the people. As a result, the Kazakh people took a new look at their national history, the life and activities of those who held a special place in the life of our country. With this new view of scientific analysis, the Kazakh "Biy Institute" also passes and gets its real assessment. Dance occupies a special place in the Kazakh history, so the Institute of dance always plays an important role in the political and cultural life of the state as a whole. This article describes the legal legacy of the BII Institute in the Kazakh history.

Keywords: bi, dance Institute, national history, national law, Kazakh people, national system.

Исибаева Е.¹ Давлетьярова Б.²

¹ *к.и.н. доц, Ақтөбінский региональный университет им. К.Жубанова
г. Ақтөбе, Казахстан*

² *к.и.н. доц, Ақтөбінский региональный университет им. К.Жубанова
г. Ақтөбе, Казахстан*

ПРАВОВОЕ НАСЛЕДИЕ ИНСТИТУТА БИЕВ В ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА: УСТАВНЫЕ И НОРМАТИВНЫЕ РЕШЕНИЯ ВЛАСТИ

Аннотация

После обретения суверенитета в духовном развитии нашего общества произошли позитивные изменения. Эти изменения позволили воссоздать наше благородное наследие, которое было утеряно и почти исчезло со сцены отечественной истории. Можно сказать, что были возрождены сокровища национальной истории. Одним из следующих позитивных изменений в духовном развитии является модернизация системы мышления народа. В результате этого казахский народ по-новому взглянул на свою национальную историю, жизнь и деятельность тех, кто занимал особое место в жизни нашей страны. С таким новым подходом был произведен научный анализ казахского "института биев", позволивший дать реальную оценку этому институту. В казахской истории бии занимают особое место, поэтому институт биев всегда играет важную роль в политической и культурной жизни государства в целом. В предлагаемой статье изложено правовое наследие института биев в казахской истории.

Ключевые слова: би, институт биев, национальная история, национальное право, казахский народ, национальная система.

Қазақ қоғамында билер елдің ішкі және сыртқы істеріне қатыса отырып, хан және сұлтандармен тізе қоса отырып, елді басқаруда маңызды мәселелерді кең көлемде шешіп отырған. Осы қоғамдық қатынастардың ішінде билер көп жағдайда құқықтық қатынастарда өз басымдылығын көрсетіп отырды. Ол жөнінде белгілі заңгер ғалым Т.М.Культелеев: "...специальным органом разбиравшим уголовные и гражданские дела всех основных категорий, был так называемый суд биев", -десе [1, б2], сол сияқты бір топ заңгер зерттеушілер осы пікірді қолдай келе: "...суд биев являлся основной судебной властью", - деген тұжырым айтады. Әрине, билердің құқықтық қатынастарда маңызды рөл

атқаруы кездейсоқ жағдай емес еді, өйткені “билердің басқаруы өмірдің, күнделікті тіршіліктің қажеттілігінен туындаған, қазақтың ұлттық табиғатына сай келген құбылыс еді”. Билер тек қана халықтың салт - дәстүрі мен әдет - ғұрып құқығын және сот ісін жақсы меңгеруімен қатар, олар (билер) халықтың қайнаған ортасынан шығып, оның мұн-мұқтажын, талап - тілегін жақсы білген. Бұл жөнінде академик С.Зиманов билердің қоғамдағы орнын хандықтың басындағы хан мен сұлтандармен салыстыра келе, мынандай пікір білдіреді: “...следует напомнить еще об одной особенности общественного положения биев. Они не находились вне казахских родов, как султаны. Они выросли из недр общин, являлись их членами и более близко стояли к населению, чем султаны” [2, 64]. Осылай халықтың ортасынан шығып, билік алған билер қоғамдық қатынастардағы құн дауы, жесір дауы, жер-су дауы, көш-қоныс дауы, мүлік дауы, неке мен отбасы дауы, ар-намыс дауы және тағы басқа да сол сияқты дауларға қатынасып, алдына келген дау-дамайды қандай қиын болса да сабырлықпен, көптің қатысуымен, елдегі игі жақсылармен біріге отырып, өздерінің әділ шешімдерін шығарып отырған. Енді, қазақ қоғамында болып тұратын даулы мәселелерді билер соты қалай шешкеніне және сот процесінің қалай өткеніне тоқтала кетейік. Өйткені, осы мәселелерді шешу арқылы ғана, біз билердің құқықтық және әдет-ғұрыптық нормаларды түзудегі қызметін толығымен көрсете аламыз.

Қазақ қоғамында негізінде істің қаралуы екі сатыға бөлінген: біріншісі, екі дауласқан жақ билердің істі қарауына дейін, өзара келісіп дауды шешуге қимыл - әрекет жасайды. Әдеттік құқықта оны “Бітім”, “Береке”, “Салауат” деп атаған. Ал екінші сатысы “Жүгініс” деп аталған. Қазақ халқының әдет-ғұрып құқығын зерттеуде белгілі өзіндік із қалдырған белгілі заңгер ғалым С.Өзбекұлы бұл институттарды былай түсіндіреді:

“Бітім” - екі жақтың өзара келісімі арқылы, сөз жүзінде даудың аяқталуы. Бітімнен кейін билерге істі қарауына құқық берілмейді. Себебі бітімді, өзара келісімді бір жақты бұзу сөзде, сертте тұрмау - жалпы ар - ожданнның жоқтығының белгісі.

“Береке” - айырбас немесе сатып алу туралы сөз жүзінде шарт жасау. Өзіндік мүдделерін қанағаттандыру. Жалпы қазақтың әдеттік құқығында “береке” институты барлық келісім, шарттардың негізі болған.

“Салауат” - немесе кешірім - дауласқан екі жақтың бір - біріне талап қоюдан бас тартуы, яғни кешірім беруі. Кешірім жасау ауыл, ел, ру ақсақалдарының қатысуымен өтетін болған. Негізінен “...салауат, яғни, уақыт мәртебесіне беріп, ұмытуға салу және соның негізінде дауларды бітіру. Салауатпен бітіскендер болашақта қайта дау көтеруге, айып сұрауға хұқы жоқ болған”.

“Жүгініс” - яғни рулар арасында болған даулар мен қақтығыс-тарды билердің алқалық құраммен қарауы. Негізінде бұл институт қауымдық демократияның бір нышаны ретінде танылады және оның тәртібі бойынша екі жақтың келісімімен, дауға ешқандай қатысы жоқ өзінің әділеттілігімен ел көзіне түскен, ақыл - парасаты жоғары, яғни “ала жіпті аттамаған” “ара би” сайланады. Ол істің барлық мән - жайын алқалық құрамындағы билерге баяндайды, екі жақты бітімге келуге шақырады. Бітім болмаған жағдайларда билер ұсынылған барлық дәлелдерді таразыға сала отырып, өздерінің билігін айтады. Даудың соңы “ала жіп” кесу рәсімімен аяқталады. Дәстүрлі қазақ қоғамында сот процесі басталу үшін айыптаушы немесе жәбірленуші өзі таңдаған биге барып, өзінің дауын айтып шағымданса жеткілікті болды. Билер соты дауды қарағанда олардың бірінші мақсаты бітімге қол жеткізу еді. Яғни, дауласқан, араздасқан жақтарды жұрт алдында келістіріп, бітімдестіру. “Дау мұраты-бітім”, - дейді қазақ. Бұл көшпелі қазақ қоғамындағы сот процесінің негізінде жатқан басты принциптің бірі және оның айшықты да әсем көмкерілген нұсқасы еді. Сот процесінде қай-қай би де төреші бола алды, ол үшін биге зәбір көрген адам белгілі бір адам үстінен өзіне қандай-да бір шығын келтіргендігі турасында шағымданса жеткілікті еді. Арызданушы адам ұзақ уақыт өткендігіне қарамастан қандай да бір әрекеттің өзіне залал тигізгені үшін шағымдана алады. Мұндай жағдайда арызданушының құқығы қандай да бір белгіленген уақыт аралығымен шектел-меді. Ол жөнінде Н.Маковецкий мынандай пікір білдіреді: “...строго определенного понятия о давности, как об институте гражданского права киргизы не имеют всякое право, нарушенное хотя бы в незапамятные времена, может быть восстановлено, если только есть ясное доказательство его”, - деген сөздері жоғарыда көрсетіп кеткен ойымызды дәлелдей түседі. Алайда, билер туралы мағлұматтарды және де билердің билік шешімдерін саралап қарай отырып, өткен заманда дауды қарауда елу жылға дейін уақыт мерзімі болғанын байқауға болады. Мұны халық аузында жүрген “Елу жылда ел жаңа, жүз жылда қазан” деген нақыл сөзіне қарап та айтуға болады. Осыны ескерген билер ұзақ уақыт өткен дауға “ескі дау” деп қарап, негізінен ондай даулар алдына келген жағдайда екі дауласушы жақты

келісімге келтіру арқылы немесе жоғарыда келтіріп кеткен бітім және салауат сияқты институттармен істерін бітіріп отырған. Айыптаушы жаққа би таңдауда қандай да бір шектеу қойылмаған. Ол өзі танитын, сенетін, білетін биге немесе мүлдем таныс емес биге барып, өзінің дауын айтып шағымдануға ерікті. Бірақ та жауап беруші жақ айыптаушы таңдаған бидің әділеттігіне күмән білдіруге себептері болса, онда биді ауыстыруға құқылары болған. Осыған байланысты, билер дауласқан екі жақтың адамдарының өз қалаулары бойынша сайланды. Егер би тек бір жақтың қалауымен таңдалынса, шығарған билік әділетсіз деп танылып, іс қайта қарала-ды. Мұндай екі жақпен бірігіп отырып би таңдаудың құндылығы, жеңілген жақ қанша өз мүддесіне қарама-қайшы келетін билікті естісе де, әділеттігіне күмәні жоқ, себебі өз қалауымен сол биге билік айтуға құқық берді. Ал егер де айыптаушы таңдаған бидің әділеттігіне жауап беруші де сенім білдірсе, онда би таңдау осымен аяқталып, сот процесі басталып кететін. Егер дауласушы екі жақ бір-біріне рулық байланысы болмаса, ондай жағдайда би екі жаққа да жақын болмауы керек. Егер олай болмаған жағдайда екі жақтың біреуі оны (биді) дауда әділ шешім айтпайды деген күмәнмен істен аластатуы мүмкін. Мұндай жағдайда дауласушы жақтың бір жағы болып қатысып отырған руласы үшін би сот ісіне тек қана қорғаушы ретінде ғана қатыса алды. Дауда дауласушы жақтар бірдей билер тобын шығарып отырды. Осы шыққан билер бірігіп отырып өз араларынан немесе көп жағдайда сырттан өздеріне дауды шешуде төбе билікті айтатын төбе биді белгілеген және екі жақ та оны (төбе биді) сыйлауға және оның дау бойынша шығарған билік шешіміне тоқтауға, ол шешімді өз жағынан орындауға келіскен. Билер сотындағы сот процесінің бір ерекшелігі оның жариялы-ғы мен ашықтығы. Қандай да дау болмасын, билер оны қараған кезде жариялықты және сот ісінің ашық болуын қамтамасыз етіп отырды. Бұл жөнінде қазақ әдет-ғұрып құқығын және билер сотын ертеректе зерттеген ғалымдар сот процесінің ашық және жариялылық түрде жүргізілетінін атап айтты [3,73]. Солардың бірі И.Козлов өз жазбаларында: “...киргизский суд-гласный, публичный, совестный и мировой. Гласность суда обуславливается его публичностью”-десе, ал Л.А.Словоохотов “Народное судопроизводство киргиз гласно, публично, непродолжительно. Долгими годами своей жизни народ выработал своеобразную, но вполне ему понятную структуру судебных процессов. Обойдя столь вредный для правосудия бюрократические элементы и создал состязательный процесс народно - семейного характера”,-деді [4,71]. Айтылған ойларды белгілі заңгер ғалым С.Өзбекұлы әрі қарай дамыта келе, мынадай пікір айтады: “... решения казахских биев принимались открыто, гласно, и суд совершался прилюдно. Поэтому все моменты процесса проходили перед глазами участников и свидетелей. Запрещалось рассматривать дела в закрытом совещании”. Сот процесінің жариялылық және ашық түрде жүргізілуі ертеден келе жатқан дәстүр болып табылды. Сондықтан, да қазақтың әдет-ғұрып құқығында жабық сот процесі /мәжілісі/ деген ұғым мүлде болмаған. Сот процесінің ашық та, жариялылық түрде жүргізілуі, сот процесіне екі дауласушы жақтың өкілдерінің қатысуы және де сот шешімінің дұрыстығын халықпенен талқыға салуы, бұл билер сотындағы сот процесінің әділетті өтуіне үлкен септігін тигізіп отырды. Сол себепті де, белгілі бір дауды шешуге екі дауласушы жақпен төреші болып танылған бидің өзі де сот процесіне басқа да билерді немесе ел ішіндегі игі жақсыларды шақыртып, қатыстыртып отырды. Олар дауда шешім шығармаса да өздерінің қатысуымен шығарылған билік шешімнің әділеттілігін және заңдылығын қамтамасыз етіп отырды. Билердің дауды қарағандағы тағы бір ерекшелігі бұл дау-жанжалдарды шешкенде қара сөздің, тілдің көмегімен шешуі. Мұның өзін белгілі заңгер, академик С.Зиманов: “...разрешения споров и конфликтных ситуаций, судебное разбирательство непременно предполагали состязание в красноречии. Нередко правым и в почете оказывался тот, кто был более красноречив. Вот почему, как правило, представлять интересы аульной общины и рода призывались не только влиятельные люди, но и рядовые кочевники, владеющие словом”,-десе [5, 11], ал З.Кенжалиев: “Қазақ қоғамындағы сот процесі халықтың ауызша сөйлеу мәдениетінің деңгейін, соның талап -тілегін ескеріп отыруға мәжбүр еді” дей келе, “сот процесіне қатысуға тек сөз өнерін жетік меңгерген кісі ғана жіберілетін”,-деген сөздері айтқан ойларымызды нақтылай түседі. Демек, сот процесіндегі сөз сайысы билерге ғана тән болған, сонысымен, билер қарама-қарсы жақтың құқық, заң саласындағы біліктілігін сыннан өткізген. Міне, осындай сайыстан жеңген жақ дауда да өз басымдылығын көрсеткен. Сот процесі басталғанда тараптар бидің алдында даудың қалай басталғанын және қалай болғандығы жөнінде өз ойын ортаға салады. Мұнда әрбір дауласушы жақ сот саласындағы белді қағида болып саналатын “жасына қарай отырып, жағына қарай сөйлеу” деген принципке сүйеніп отырды. Бұл принцип сот процесіндегі пікірталастың, сөз жарысының шектелмеуіне, оның мейлінше еркін және жан-жақты болуына дауласушылардың өз мүдделерін қорғау барысында бар мүмкіндікті

пайдалануға бағытталған еді. Мұның себебі де түсінікті еді. Өйткені би даулы мәселені шешкенде, шындықты табуға, екі жақты бітімге келтіруге тырысады. Осыған байланысты сот процесінде бидің осы бір мақсатына жетуіне қандай да болмасын тосқауыл болмауы керек. Дауда бірінші сөз шағымданушы жаққа беріледі, ал одан кейін би жауап беруші жаққа сөз береді, ал ол өз кезегінде өзіне қарсы айтылған айыптаулардың әділеттігіне толықтай немесе жартылай мойындаса және келтірген залалдың орнын толтыруға дайын екендігін айтса, би бірден екі жақты келісімге келтіріп бітім жасауға кірісіп кеткен. Ал егерде жауап беруші жақ айыптауларды негізсіз десе, онда сот процесі істі қараудың келесі сатысына көшті. Мұндай жағдайда айыптаушы жақта та, жауап беруші жақта та, өз куәлерін келтірген, егер ондайлар болса. Куәлер өздерінің сөздерімен белгілі-бір жақтың сөздерін мойындап немесе теріске шығарып отырды. Куәлер өздерінің көргенін, білгенін және естігенін сот алдында ашық та анық, тіке де тура, ешкімнен қаймықпай айтуға ерікті әрі міндетті болды. Негізі, билер куә болуға барлық адамды жібере бермейтін. Куә бола алмайтындар қатарына әйелдер, жасы он беске толмағандар, ақыл есі толық емес адамдар және осыған дейін өтірік куә бергені үшін ұсталғандар, төлеңгіттер мен құлдар, сонымен қатар баласы-әкесі үшін, немересі-атасы үшін яғни жақын туысқан адамдар сотта куә бола алмады. Ал көрсетілгендерден басқа адамдар сотта куә бола алды. Бірақ дауласушы жақтардың егер оған себептері болса, куәлерді қаралып жатқан даудан аластатуға құқылары болды. Мұндай себептерге мыналар жатты: куәге пара беру, туысқандық, айыптаушымен немесе жауап берушімен достығы немесе қастығы. Дәл осындай себептермен биді де дауды шешуден аластатуы мүмкін, бірақ та егер мұндай айыптаулар дәлелденбеген жағдайда айыптаушы жақ жазаға тартылды. Кей жағдайда, егер оған екі дауласушы жақ келіссе, куә болуға айыптаушы немесе жауап беруші жақтың руласы да бола алады. Егер куәлерді келтіру арқылы істі шешу олардың жоқтығынан мүмкін болмаған жағдайда дауды елге беделді, танымал адамдардан ант алумен бітірген. Әдетте билермен “ант алып, ант беруді көпшілік жағдайларда: ер құны, жесір құны, ұрлық, жер дауы сияқты күрделі дау-жанжалдарда қолданылатын дәстүрлі заң” болған. Егер де құныкер жағы адамның өлімін біреуден көріп құн талап етіп, сарапшылардың төрелігіне түскен кезде, жауапкер жағы мойындамай, ол да тиісті дәлелдерімен өзін ақтайтын болса, төреші би құн талап еткен жаққа талап еткен құнын алып беруге билік шығара алмайды, осыған байланысты төреші би жауапкерден “ант” алуға шешім шығарады. Дауда билермен анттың екі түрі қолданылған. Біріншісі, жауап беруші адам қабылдайтын “ақтайтын” ант, ал екіншісі, шағымданушы жақтан қабылданатын ант “айыптаушы” немесе “теңдік” деп аталды. Бұлардың ішіндегі біріншісі билермен көп қолданылған. Өйткені, билер кішігірім дауларда егер қылмысын дәлелдейтін нақты айғақтар болмаған жағдайда жауап берушіден ант алу арқылы дауды бітіріп отырған. Ерте дәуірдегі қазақ қоғамында ант қабылдау деген сөз өзіне үлкен жауапкершілік алды дегенмен бірдей болды. Сол себептен де ант қабылдауға белгіленген адамның өзі әртүрлі сылтаулармен ант беруден жалтарған. Осыдан да болар, билер сотын зерттеген көптеген зерттеушілер ерте заманда қазақ қоғамында жалған анттардың бірен-сараны болмаса, мүлдем кездеспеді деген пікірлер айтты [6, 91]. Негізінен, дауда ант қабылдау дауды шешуде барлық басқа мүмкіндіктер қолданып болғаннан кейін ғана белгіленді. Мұндай жағдайда би жауап берушіге оның кінәсіз екендігін дәлелдейтін ант қабылдау-ды талап етті. Ант қабылдау үшін жауапкер жақтан бірнеше кісі шыққан. Ант қабылдайтын адамға деген талаптар куәлерге қойыла-тын талаптармен бірдей болды. Сонымен қатар, ант қабылдайтын адамды қарсы жақ өзі таңдайтын. Бірақ та осы таңдаған адамы жауапкермен араздықта болмау керектігін билер қадағалап отырған. Ант қабылдауда адам таңдалғаннан кейін, билер ант қабылдау жерін, уақытын белгілеген. Бидің сот процесінде ант қабылдауды белгілеудегі есебі, ант қабылдаушы өзіне жүктелген жауапкершілікті сезіне отырып, руласы ретінде жауапкерге жақын адам болғандықтан, оның кінәсін айқын-дауға көп мүмкіндіктері болған, өйткені жауап берушінің жанындағы-ларына оның кінәлі немесе кінәсіз екендігі айқын болатын. Сондықтан ант беруші адам жауап берушінің кінәлі екендігін біле тұра немесе оның кінәсіз екендігіне күмәндана тұрып, жалған ант қабылдаса және ол анттың жалғандығы артынан ашылып қалса, онда ондай адам қоғамда “адал адам” деген атын жоғалтқан. Ондай адам-дарға қоғамда жиіркенішпен қарап, ел ішінде оның сыйы кеткен. Сонымен қатар, ант берудің өзі оның ұйымдастырылуымен және ант берушіге жүктелген жауапкершілік-өтірік куә болуға мүмкіндік бермеген.

Қазақ әдет-ғұрып құқығында ант қабылдаудың түрі және нұсқалары көп болған және оны даугер таңдаған. Әрине, бұлардың қай-қайсысы да ұйымдастырылуымен және өткізілуімен адамның психологиясына әсері өте күшті болған. Ол жөнінде Л.А.Словоохотов былай дейді: “...варианты дачи

присяги очень многочисленны. Все они были на эффекты и действовали на чувства. Присягатель шел на могилу какогонибудь известного и почитаемого киргиза. Там истец брал в руки конец ветви одного из деревьев, а присягатель разсекал эту ветвь со словами “о святой, найди кто из нас не прав и порази его.” Нередко присягатель ставил перед собой ружье, трижды обнимал его и произносил: если я лгу пусть убьет меня аруак. Для большого смущения совести присягателя вырывали могилу, вели к ней одетого в саван присягателя, который пред собравшимся народом, стоя на краю могилу торжественно произносил свою клятву”. Байқап отырғанымыздай, мұндай сәттерде тура жолдан тайып, өтірік ант беру мүмкін болмаған. Сондықтан әрбір ант беруші ант берер алдында өз жағынан дау бойынша тексеру жүргізіп, дауласушыларды бітімге келтіруге тырысты, оған дауласушы жақтар келіспеген жағдайда ант қабылдауға таңдалған адам, жауап берушінің кінәсіз екендігін біле тұра, антты қабылдаудан бас тартып, оның орнына шағымның жартысын төлеуге келіскен. Ал егер де, ант қабылдайтын адам жауапкердің кінәсіз екендігіне сеніп белгіленген жерге уақытында келіп, ант қабылдаса, онда би жауапкерді кінәсіз деп тапқан. Олай болмаған жағдайда, яғни, ант қабылдаушы жауапкерді кінәлі деп тапса, ол белгіленген жерге келмеуге құқы болған. Ондай жағдайда би ант берушіні күтпей, оның келмеуін бір жақты талқылап, шағымданушының талаптарын орынды деп тапқан. Сот процесінің осы сатыларынан кейін бидің дау бойынша шығарған шешімін екі дауласушы жақ та әділетті деп тапса, онда дау бітті деп саналып, дау біткендігінің ырымы ретінде шағымданушы мен жауапкер орталарынан ала жіпті кестірген. Бұл екі жақтың бітімге келгенін және алдағы уақытта осы дау бойынша шағым қабылданбайтынын білдірген. Билер екі жақтың толық келісіміне дейін дауды қарауды тоқтатпаған. Егер де екі жақ өзара келіссе, онда дау сол уақытта тоқтатылған. Өйткені, дауда бидің негізгі міндеті дауласушы екі жақты өзара келісімге келтіру болды. Сондықтан да ол екі жақты татуластыруға бар күшін салды. Сонымен бірге, дауласушы екі жақ сот процесі басталмас бұрын би қандай шешім шығарса да көнуге келіскен соң, дау аяқталғаннан кейін, бидің шешімін айыптаушы да, жауап беруші де орындап отырған. Сот үкімін орындау дауды жеңіп шыққан жаққа жүктелді. Мұның өзі қоғамда атқарушы билік органдарының болмауымен байланысты болды. Егер де екі жақтың бірі бидің шешімін орындаудан бас тартса, онда екінші жақ шешімді орындату үшін заңды күштеу құралы “барымтаны” қолданған. Барымта бұл қазақтың әдет-ғұрып құқығының ерекше бір саласы болып табылады. Барымтаны М.Вяткин былай деп түсіндіреді: “...барымта являлась старым институтом, несомненно унаследованным от рядового строя. Это был набег на аул ответчика в целях возмещения нанесенного ущерба, когда ответчик не подчинялся приговору суда биев” [7,117]. Барымта бұл түп негізінде жәбір көруші өз құқығының бұзылғандығына байланысты оның орнын толтыру үшін қарсыласының малын айдап әкетуден шыққан. Мұндай әрекет дәйекті талаптан туындайтын ұйғарылған билік кесімінің орындалу мүмкіндігінің бір түрі болды. Тәуке ханның “Жеті жарғысы” бойынша айыпталушы сот үкімін орындамағанда немесе ауыл ақсақалы даулы мәселені әділ шешуден бас тартып, қылмыстыны өз қорғауына алған кезде жәбірленушінің ауылдастарында, руластарында амалсыздан барымтаға баратын құқығы болған. Бұған байланысты А.Левшин мынандай пікір білдіреді: “Егер де жауап беруші билер сотының шығарған шешімін орындамаса немесе сол ауылдың ақсақалы даулы мәселені қараудан бас тартып, сонысымен жауап берушіге қамқорлық жасаса, ондай жағдайда ауыл ақсақалының рұқсатымен шағымданушы өз туған-туыс, көрші-қоландарымен жауапқа тартылушының ауылына жасырын барып, малын айдап әкеткен, бірақ бұл жөнінде шағым мен ақы үйлесімділігін қадағалайтын өз басшысына хабар беруге міндетті болған деді” [8, 40]. Билер сотындағы сот процесінің тағы бір ерекшелігі мұнда бидің қоғамдағы әдет-ғұрып құқығын өзінше талқылап, шешім шығаруға құқы болды. Бұл негізі құқықтағы ақаулар мен кемшіліктерді жойып, орнын толтыруға ескі заңдардың негізінде немесе өзінің ақыл-ойы, ойлау қабілеті, әділдігі негізінде жаңа құқықтық нормалар шығаруға мүмкіндік берді. Ол жөнінде белгілі заңгер ғалым Т.М.Культелеев: “Уложение Тауке и другие юридические обычай, имевшие силу закона, постоянно дополнялись и изменялись практикой суда биев (бидің билігі) являвшейся важным источником права”,-деген пікір айтты. Осылай билер өздерінің билік шешімдері арқылы заман талабына сай келмейтін, яғни, уақыттың өтуіне байланысты ескірген құқықтық нормаларды басқа жаңа нормалармен ауыстыру арқылы дәстүрлі қазақ қоғамындағы әдет-ғұрып құқығының өміршендігін қамтамасыз етіп отырды. Мысалға алсақ, “Есім ханның ескі жолында” сақталынып келген “қанға қан, жанға жан” деген тәртіп бойынша кісі өлтірген адамның шаңырағы ортасына түсіріліп, ойрандалатын. Онымен қой-май қылмыскер адам өлтірілетін. Осындай қатыгез норманы бертін келе “Жеті жарғыда” өзгертіліп, қылмыскерге жаза ретінде өлім жазасының орнына құн төлеу жазасы бекітілді.

Қазақ әдет-ғұрып заңдары о бастан-ақ кісі өліміне аса жауапкершілікпен қараған, осыған байланысты билер де қылмыскерді жазалап қана қоймай, мұндай қылмысты екінші рет болдырмау жағын да қарастырған. Кісі өлімі бүкіл қоғамға тән дерт ретінде қаралған. Сол себепті күнәні қылмыскердің бүкіл руластарына таңып, бәрін бірдей жауапты еткен. Ондай руларды “бүлінген ел” деп қоғамнан шеттеткен. Олармен қарым-қатынас жасамай, қыз беріп, қыз алыспаған. Сол кездің өзінде ақ өлім жазасын құнмен алмастыру үлкен прогрестік құбылыс болды. Өйткені, өлім жазасын қолдану ру мен ру, жүз бен жүз арасындағы қақтығыстарға әкелді, ал бұл өз кезегінде ел ішіндегі бірліктің кетуіне себеп болды. Осыған байланысты билердің өлім жазасын құн төлеумен ауыстыруы қоғамды гуманизациялауға жақындатты және ел бірлігін сақтауға үлкен септігін тигізді. Билердің құқық жасау ісіне байланысты академик С.Зиманов мынадай ой айта келе: “...судебные постановления биев имели правотворческий характер”, -деп, әрі қарай мына түрде жалғастырады: “решения знатных известных биев, принятых единолично или коллегиальном составе, имели значение судебного прецедента. Таким образом, нормы обычаев, на основе которых разрешались споры, получали общественное признание, хотя бий не были заместителями центральной ханской власти и не пользовались делегированными ее полномочиями и не являлись в прямом смысле проводником интересов и политики хана. Их решениями нормам обычаев придавали фактически сила обычно-правовых норм” [9, 6].

Қазақ халқының құқықтық тарихында болған мұндай ірі заңдарды қабылдағанда бір-екі би болмаған, мұндай ел ішіндегі ірі шараға әр рудан кем дегенде бір-екі биден шығып, барлығы бір жерде бас қосып, “билер кеңесін” құрып, қабылданар заң жобасының оң және теріс жақтарын талқыға салып отырған. Әрине, мұндай әдет-ғұрып құқығын қабылдағанда, оның мазмұнын жасағанда, билердің жоғарыда көрсетіп кеткен билердің билік шешімдері есепке алынып отырған. Бір өкініштісі, ертеректе қабылданған қазақтың әдет-ғұрып заңдары “Қасым ханның қасқа жолы”, “Есім ханның ескі жолы” сияқты заңдар туралы жазбаша мәліметтердің жоқтығы бізге ол заңдарда билердің қандай билік шешімдері болғанын және олардың маңыздылығын зерттеуге мүмкіндік бермейді. Алайда, бұл заңдарды қабылдауда билердің соңғы рөл ойнамағаны айдан анық. Ол жөнінде Н.Өсерұлы: “Қасым хан саяси жағдайының шиелініскен кезінде халық бұқарасына, билер тобының көптен бері қалыптасқан дәстүріне қарсы тұрмай, оларды қолдап, қуаттап, шарифат заңдарын бүтіндей алмай, халықтың тілегіне жақын, тіліне сіңген әрі ерте заманнан оларға түсінікті “Жарғы” ережелеріне мәнді өзгерістер енгізеді. Халық бұқарасы Қасым ханның ежелден қалыптасқан билер заңы-жарғыны жаңадан көтергенін ұнатып, оны “Қасым ханның қасқа жолы” деп атап кеткен екен”. Академик Ә.Марғұланның айтуына қарағанда “Қасым ханның қасқа жолы” атты әдет - ғұрып ережелері мынандай түйінді құқықтық қағидаларды қамтыған.

Мүлік заңы (жер дауы, мал, мүлік);

Қылмыс заңы. (ұрлық, кісі өлтіру, талау, шабу);

Әскери заң. (Аламан міндеті, қосын жасау, қара-қазан, ердің құны, тұлпар ат);

Елшілік жоралар. (Майталмандық, шешендік, халық аралық қатынасында сыпайылық, әдептілік);

Жұртшылық заңы. (Шүлен тарту, ас, той, мереке үстіндегі ережелер, жасауыл, бекеуіл, тұтқауылдардың міндеті).

Ал өз кезегінде XVII ғасырда (1598-1645 жж) хандық құрған Есім хан “Қасым ханның қасқа жолына” маңызды өзгерістер енгізбеген. Ол тек заманның өзгергендігіне байланысты билермен біріге отырып уақыт талабына сай бірнеше жаңа құқықтық нормаларды енгізген. Мысалға алсақ:

Елдің тәртібіне қатысты жоралғылар (хан пәрменіне, батыр, абыз ісі, би мәртебесі);

Құн тарту жоралғылары (өнер құны, сүйек құны және құн ісін жайғастыру);

Жесір ісіне қатысты жоралғылар (әмеңгерлік және жесір дауын шешу жолдары);

Жаза белгілеу жоралғылары (жан жазасы, мал жазасы, ар жазасы және оны тарту жолдары).

Билердің қоғамдық қатынастардағы белсенділігі, беделінің шарықтаған тұсы әз-Тәуке ханның тұсына келеді. Шындығында, билердің хандықтағы құқықтық және саяси рөлі алдындағы хандарға қарағанда әз-Тәуке ханның дәуірінде “билер кеңесі”, “халық мәжілісінің” маңызы мен атқаратын рөлі бұрынғыдан да күшейіп, әсіресе билердің халық арасындағы беделі мен дәрежесі арта түсті. Осы кеңеске арқа сүйеген хан ел ішіндегі ру мен ру, жүзбен-жүз арасындағы алауыздықты, өзара дау-жанжалды, қақтығысты жойып, елді бірлікте ұстады. Тәуке хан Сырдариядағы Күлтөбеде, Сайрамдағы Мартөбеде, Түркістандағы Битөбеде қазақтың белгілі би-батырларын жинап, кеңесіп отырған. Міне, осындай бір маңызды кеңесте Күлтөбенің басында билер мен Тәуке ханның қатысуымен бүкіл Шығысқа әйгілі болған, бірнеше ғасырлар бойы басшылыққа алып келген ата заң-

алты Алашқа дала конституциясы ретінде танылған бас құжат-“Жеті жарғы” қабылданғаны белгілі. “Жеті Жарғы” заңы турасында С.Өзбекұлы былай дейді: “...“Жеті Жарғы” негізінде жеті әдеттік құқықтық жүйеден тұратын қоғамдық қатынастарды реттейтін салалардың жиынтығы. Бір сөзбен айтқанда, Жеті Жарлық: жер дауы, жесір дауы, құн дауы, бала тәрбиесі және неке, қылмыстық жауапкер-шілік, рулар арасындағы дау, ұлт қауіпсіздігін қамтамасыз ету”. Билер тек қана ел ішінде кездесіп отыратын дау-дамайларды шешіп қана қоймай, өз қызметінің аясында қоғамдағы қатынастың барлығына араласып отырған. Сонымен қатар, билердің ерте кезден бастап құқық түзу органының, яғни, қазіргі тілмен айтсақ, жоғарғы заң шығарушы орган-парламенттің міндетін атқарғанын да байқауға болады.

Ал, билер институтының құқықтық мұрасын зерттеу, нақтырақ айтсақ, билердің үлгілі билік шешімдерін, аталы сөздерін зерттеу кезек күттірмес мәселе. Өйткені, билердің үлгілі шешімдерін, аталы сөздерін зерттеу арқылы, біздер қазіргі кездегі өзіміздің құқықтық жүйемізді жетілдіру маңызды мәселе болып отыр. Қазақ қоғамындағы үлгілі билік шешімдердің, аталы сөздің өзі-белгілі бір мәселеге (ел ішінде болып тұратын жер дауы, жесір дауы, құн дауы, мал-мүлік дауы, ар-ождан дауы және тағы басқа да уақиғаларға) байланысты айтылатын кесек ой, тапқырлық шешім ауызша айтылып оны халық аталы, үлгілі сөз ретінде қабылдаған билік шешімдер. Мұндай билік шешімдерді, үлгілі сөзді ата-бабадан қалған өсиет, өнеге, нақыл сөздерді қазақтың би-шешендері өз сөздерін, билік шешімдерін нақтылау үшін қолданып отырған. Дәстүрлі қазақ қоғамында билер институтынан қалған үлгілі билік шешімдердің түрі, бұл - шешендік дау-жер дауына, жесір дауына, құн дауына, мал-мүлік, ар-ождан дауы сияқты мәселелерге байланысты туындаған үлгілі билік шешімдерді қамтиды. Ерте кезден қазақ қоғамында даулы мәселелерді билер шешіп отырған. Дауды шешуді билер ауызша, жариялықты сақтай отырып, барлық халықтың алдында жүргізіп, өзінің ақылы мен тәжірибесіне ғана сүйеніп отырған. Дауда істің ақ-қарасын ашып, екі жақты да риза етіп, әділетті шешкен билердің шешімдері басқа билерге ұқсас дауларды шешуде үлгі (прецедент) болып отырған. Атақты Әнет бабаның, Едіге бидің, Төленің, Қазыбектің, Әйтекенің, Бөлтіріктің, Байдалының, Сырым бидің үлгілі билік шешімдері соған дәлел. Өз кезегінде жоғарыда келтірілген билердің үлгілі билік шешімі кейіннен ел ішінде кеңінен таралып, үлгілік (прецеденттік) мәнге ие болған. Аталмыш шешімді басқа билер осыған ұқсас дауларды шешкенде басты қағида ретінде ұстап отырған. Әрине, көрсетілген шешімдердің халық арасында таралып, оның үлгілік (прецеденттік) немесе жарғылық сипат алуына оның айтуға және есте сақтауға жеңіл қарапайым сөздерден құралғаны үлкен әсер еткен. Өз кезегінде мұндай билердің үлгілі билік шешімдері “қазақ қоғамында прецеденттік роль ойнады және осы шешімдер халық арасында құқықтық қағида (принцип), жарғы (норма) есебінде қабылданып бағаланды”. Қазақтың құқық жүйесінде билердің билік шешімдерінің қолданылу сипатына байланысты олардың екі түрін ажыратып көрсетуге болады:

Қағидалық билік шешімдер;

Жарғылық (нақты) билік шешімдер.

Қағидалық сипаттағы билік шешімдер көбіне мақал-мәтел, айшықты афоризмдер кейпін иеленіп, белгілі бір істі шешуде басшылыққа алынып қағида сипатында көрінеді. Мұндай қағидалық билік шешімдер айтуға, есте сақтауға жеңіл болып келіп, халық арасында ауызша таралып сақталып отырған. Осындай бір қағидалық билік шешімнің айқын көрінісіне Төле бидің мына бір билік шешімін жатқызуға болады:

Халық аузынан алынған дерек бойынша ертеректе Төле би аттың артқы айылын ұрлаған адамға тайлы құлынды биені айыпқа кескен екен. Мұныңыз көбірек емес пе дегендерге, Төле би былай депті:

-“Артқы айылсыз жүргенде ат сүрініп кетсе құламайма, құлаған соң ер бауырына түсіп туламай ма, үстіндегі адамы қазасыз болса қалар, болмаса ұзынынан сұламай ма”,-деген екен. Сонымен қатар, Төле биден: “тапқан қуанады, таныған алады”,-деген сөздер де сақталған. Сондай-ақ ел ішіндегі билерден мақал-мәтелге айналып кеткен: “жиғаның болмаса да, иманың болсын”, “шыннан өзге құдай жоқ”, “малым-жанымның садағасы, жаным-арымның садағасы” деген құқықтық мәні бар айшықты афоризмдер мұра ретінде қалған. Мұндай адамгершілік қағидаларды кейінгі билер өздерінің істерінде, алда-рына келген дауларды қарағанда құқықтық принцип ретінде қатаң ұстанған. Осы қағидалардың негізінде даулы мәселелерді шешіп отырған. Билік шешімдердің екінші түрі, бұл - жарғылық билік шешімдер. Жарғылық билік шешімдер, негізінен, бұл - билердің шығарған билік шешімдері қазақ әдеп-ғұрып құқығында өзінің көрінісін тауып, ұқсас істерді шешкенде, ешбір өзгеріссіз дәл сол күйінде қолданылып отырған. Сондықтан да қазіргі кезде осы жарғылық билік

шешімдердің қай би айтқанын және қай жерде, уақытта айтқанын шешіп алу қиындық тудыруда. Ал нақты айтатын болсақ, жарғылық билік шешімдерге билердің мына бір билік шешімдерін жатқызуға болады:

Әйтеке би баланы ат теуіп өлтіргенге байланысты былай деген.

-Баланы ат босағада тепсе-бүтін құн аласыздар, жабықта тепсе жарты құн, төрде тепсе-төрттің бірін аласыздар деп билік шешім шығарған. Бұл жарғылық билік шешімді қазақтың әдет-ғұрып құқығын зерттеген орыс ғалымы “әділетті шешім” деп өзінің еңбегінде көрсетіп кеткен. Ал, мал дауына байланысты ертеректе жоғалған түйе малын кездейсоқта бұрынғы иесі танып қалып, дау болған жағдайда дауды шешу үшін билер дауға себеп болған түйенің екі дауласушы жақтан енелерін алдыртқан. Содан кейін дауға себеп болған түйе малының тақымына қыл арқанды бұраған. Сол кезде боздаған түйенің қайсысы қоса боздап, мұрындығын жұла-мұла шыңғырып жатқан түйе малының қасына жүгіріп келсе, ондай жағдайда билер сол түйені жоғалған түйенің енесі деп тапқан.

Қазақ қоғамындағы “билер институтының” құқықтық мұрасы болып табылатын билердің жарғылық және қағидалық билік шешім-дерін, үлгілі сөздері мен нақыл сөздерін “билер институтының” қалыптасу және даму процесіне орай былай бөлуге болады:

- Ежелгі түркілер дәуіріндегі бектер мен билердің үлгілі билік шешімдері;
- Шыңғысхан дәуіріндегі билердің үлгілі билік шешімдері мен нақыл сөздері;
- Қазақ хандығы пайда болған кездегі билердің үлгілі билік шешімдері;
- Тәуке хан тұсындағы билердің үлгілі билік шешімдері мен нақыл сөздері. Түркілер дәуіріндегі

бектер мен билердің үлгілі билік шешім-дері туралы да мәліметтер белгісіз қалып отыр. Дегенмен де, бектер мен билер туралы деректер V-VI ғасырларға жататын көне түркі жазбаларымен біздің заманымызға жеткен. Осы жазбаларға қарай отырып, сол замандағы бектер мен билер ел ішінде жоғары лауазым иелері болып, сот істерін қарап, билік шешімдер шығарып отырғанын білуге болады. Ежелгі Түркілер дәуірінен кейін қазақ жерінде бірнеше ұсақ хандықтарға бөлінген ұлыстардың басын біріктіріп үлкен империя құрған Шыңғысханның заманындағы билерден билік шешімдері туралы мәліметтердің бірен-сараңы ғана біздің заманымызға халқымыз-дың ауызша айтып жеткізу дәстүрі бойынша бізге жеткен. Солардың бірі, Шыңғысханның атақты биі болған, билердің биі Майқы биден қалған нақыл сөздері мен өсиет-өнегелі сөздері, мақал-мәтелдер ата-бабаларымыздың құқықтық мұрасы болып, біздің заманымызға жет-кен.

Қазақ хандығы құрылған тұста (XV ғасырда) өздерінің билік шешімдерімен және нақыл сөздерімен “билер институтының” мына бір көрнекті өкілдері белгілі болды: Бәйдібек, Едіге, Жиренше шешен, Қарашаш сұлу, Асан Қайғы, Қазтуған, Шалкиіз, Досмұханбет (лақап аты Дос би), Жиёмбет. Бұл би-шешен, жыраулардан үлкен көлемде үлгілі билік шешімдер мен сөздер қалды. “Билер институты” Тәуке хан тұсында өзінің дамуының ең биік шыңына жетті. Бұл дәуірде билер өздерінің дарындылығымен, ақылдылығымен, тапқырлығымен “би” деген атқа ие болып, ел ішінде кездесіп отыратын жер дауы, жесір дауы, құн дауы, мал-мүлік, ар-ождан дауларын бір сөзбен айтқанда қылмыстың түр-түрінің бәрін қарап, билік шешімдерін шығарып отырған. Бұл дәуірде өмір сүрген: Өнет баба, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би; Тайкелтір би, Досай би, Едіге, Сырымбет, Ескелді, Байдалы сияқты билерден қалған құқықтық мұра болып табылатын көптеген келісімді жарғылық және қағидалық кесімдер, үлгілі билік шешімдер, нақыл сөздер сақталып, халқымыздың ауызша жеткізу дәстүрі бойынша ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, осы заманға дейін жеткен.

Қорытындылай келе, айтарымыз билердің билік шешімдері әдет-ғұрып құқығының өміршеңдігін қамтамасыз етіп отырды. Билердің үлгілі билік шешімдері дәстүрлі қазақ қоғамындағы құқықтық жүйеде маңызды рөл ойнады. Қазірдің өзінде билердің әділ сот, әділ билік, адамгершілік, бірлік туралы айтып кеткен өнегелі өсиет сөздері өз құндылығын жоғалта қойған жоқ, қайта керісінше, билерден қалған құқықтық мұра өзіміздің ұлттық құқықтық болмысымыз болып табылатын қазақтың әдет-ғұрып құқығының дәрежесін жоғарылата түсті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Культелеев М.Т. Уголовное обычное права казахов /с момента присоединения Казахстана до установления советской власти/. Алма-Ата, 1955, 300 с.*
2. *Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой половины XIX века. Алма-Ата, 1958, 293 с.*
3. *Қуандықов Б. Әйтеке Бәйбекұлының қазақтың дәстүрлі би болу мектебінен өтуі // Заң журналы, 2000, №6, Б. 68-73*
4. *Қ.Еламанов Билер қызметі // Фемиды, 1997, №11, Б.71-75.*

5. С.Өзбекұлы Көшпелі қазақ өркениетіндегі құқық. *Право кочевой цивилизации казахов. Алматы, 2002, 224 б.*
6. Маковецкий П.Е. *Материалы для изучения юридических обычаев киргизов. Омск, 2005 г.*
7. Проблемы казахского обычного права. // *Материалы конф. посвящ. памяти Т.М.Культелеева, Алма-Ата, 1989, 144 с.*
8. Кенжалиев З.Ж. *Дәстүрлі қазақ қоғамындағы сот билігінің кейбір мәселелері // Әділет министрлігінің хабаршысы, 1995, №6, Б. 40 - 47*
9. Өсеров Н. *Ант беру мен қорғану // Заң газеті, 02.04.1997., Б. 6*

References:

1. Kultelev M. T. *Ugolovnoe ordinary rights of Kazakhstan / with the moment of accession of Kazakhstan to the establishment of Soviet power/. Alma-Ata, 1955, 300 P.*
2. Zimanov S. Z. *public construction of the first half of the XIX century. Alma-Ata, 1958, 293 P.*
3. kuandykov B. *Aiteke Baibekovich passing the Kazakh School of traditional dance Bolu // legal journal, 2000, No. 6, pp. 68-73*
4. K. Elamanov *biy activity // Themis, 1997, No. 11, pp. 71-75.*
5. S. Ozbekuly *law in nomadic Kazakh civilization. The right of koshevoi civilization of Kazakhs. Almaty, 2002, 224 P.*
6. Makovetsky P. E. *material for studying the law of kirghizov obychaev. Omsk, 2005*
7. *problems of Kazakh common law. // Material conf. "no," I said. memory T. M. Kulteleva, Alma-Ata, 1989, 144 P.*
8. Kenzhaliyev Z. zh. *some problems of judicial power in traditional Kazakh Society // Bulletin of the Ministry of Justice, 1995, No. 6, pp. 40-47*
9. Userov N. *oath and defense // Zan Gazeta, 02.04.1997., P. 6*

03.20.81

МРНТИ 03.01.11

Крупко И.В.¹, Есполова Э.М.²

*¹PhD-докторант КазНПУ им.Абая,
г.Алматы, Республика Казахстан*

*²СНС Центра сближения культур под эгидой ЮНЕСКО,
г.Алматы, Республика Казахстан*

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТИ АЛМАТЫ: УРБАНИСТИЧЕСКИЕ СЮЖЕТЫ

Аннотация

В статье предпринята попытка описать и проанализировать диалектику исторической памяти казахстанского общества на примере урбанистического культурного наследия средневековья и XX века. С включением территории Казахстана в юридическое и социокультурное пространство Российской империи начался процесс ревитализации и конструирования историко-культурного наследия, позволивший в советский период продолжить его освоение на качественно ином методологическом уровне, а затем в период после 1991 г. закрепить за ним статус этноисторического богатства, легитимирующего автохтонность, древность и мобилизующий дискурс нациестроительства. Несмотря на то, что наследие городской культуры средневековья было открыто и исследовано сначала учеными Российской империи, а затем и советскими (в т.ч. и главным образом казахстанскими) археологами, в публичном дискурсе, формирующем историческую память казахстанского общества, этот процесс после 1991 года позиционируется как долгожданное освобождение из плена «евроцентристских» представлений о казахах как об извечных кочевниках. Наличие городской культуры представляется в этом мобилизующем дискурсе этничности как конспирологически скрываемый факт, возвращенный казахскому народу только после обретения независимости. В то же время в современном городе Алматы продолжает уходить в неактуальное прошлое урбанистическое наследие советского модернизма: как в архитектуре, так и в других сферах культуры.

Ключевые слова: урбанизация, город Алматы, историческая память, археология, культурное наследие.

Крупко И.В.¹, Есполова Э.М.²

*¹Абай атындағы ҚазҰПУ-нің PHD докторанты,
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы.*

*²ЮНЕСКО қамқорлығындағы Мәдениеттерді жақындастыру орталығының АҒҚ,
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы.*

АЛМАТЫ ҚАЛАСЫНЫҢ ТАРИХИ ЖАДЫ: УРБАНИЗАЦИЯ СЕБЕПТЕР

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан қоғамының тарихи зердесінің диалектикасын орта ғасыр мен XX ғасырдың урбанистік мәдени мұрасының мысалында сипаттау және талдау әрекеті жасалды. Қазақстан аумағын Ресей империясының заңды және әлеуметтік-мәдени кеңістігіне енгізгеннен кейін Кеңес кезеңінде оны сапалы өзге әдістемелік деңгейде игеруді жалғастыруға, 1991 жылдан кейінгі кезеңде оған автохтондылықты, автохтон (белгілі бір елдің ең ежелгі тұрғын халықтары) көнелікті заңдастыратын этно-тарихи байлық мәртебесін бекітуге мүмкіндік берген тарихи-мәдени мұраны қайта құрылымдау және құрастыру процесі басталды. Орта ғасырлардағы қалалық мәдениет мұраларын алдымен Ресей империясының ғалымдары, содан кейін Кеңес (соның ішінде, негізінен қазақстандық) археологтар ашқан және зерттеген болса да, Қазақстан қоғамының тарихи естелігін қалыптастыратын көпшілік дискурста бұл процесс 1991 жылдан кейін қазақтар туралы "евроцентристік" түсініктердің тұтқынынан көптен күткен босатылуы ретінде көрінеді. Этникалық ұтқырлық дискурсында қалалық мәдениеттің болуы қазақ халқына тәуелсіздік алғаннан кейін ғана қайтарылған жасырын факт болып табылады. Сол уақытта заманауи Алматы қаласында кеңестік модернизацияның өзекті емес урбанистік мұрасы: архитектурада да, мәдениеттің басқа да салаларында да кетуді жалғастырды.

Басты сөздер: урбандалу, Алматы қаласы, тарихи зерде, археология, мәдени мұра.

Krupko I.V.¹, Espolova E.M.²

*¹PhD doctoral student Abai KazNPU,
Almaty, Republic of Kazakhstan*

*²Senior Researcher Centre for the Rapprochement of Cultures under the auspices of UNESCO,
Almaty, Republic of Kazakhstan*

HISTORICAL MEMORY OF ALMATY: URBANISTIC PLOTS

Abstract

The article attempts to describe and analyze the dialectic of the historical memory of Kazakhstan society on the example of the urban cultural heritage of the Middle Ages and the XX century. With the inclusion of the territory of Kazakhstan in the legal and sociocultural space of the Russian Empire, the process of revitalization and construction of historical and cultural heritage began, which allowed to continue its development in the Soviet period at a qualitatively different methodological level, and then in the period after 1991 to consolidate its status of ethno-historical wealth, legitimizing autochthonism, antiquity, and the mobilizing discourse of nation-building. Despite the fact that the heritage of urban culture of the Middle Ages was discovered and studied first by scientists of the Russian Empire, and then by Soviet (including Kazakhstan scientists) archaeologists, in the public discourse that forms the historical memory this process after 1991 imagined as the long-awaited release from captivity of the "Eurocentric" ideas about the Kazakhs as eternal nomads. The presence of urban culture is represented in this mobilizing discourse of ethnicity as a conspiracy theories hidden back to the Kazakh people only after independence. At the same time, in the modern city of Almaty, the urbanistic legacy of Soviet modernism continues to go into the irrelevant past: both in architecture and in other spheres of culture.

Key words: urbanization, Almaty city, Russian empire, historical memory, archaeology, cultural heritage.

С включением территории Казахской Степи в юридическое, экономическое и социокультурное пространство Российской империи, а затем и СССР здесь начинают возникать города, положение которых было изначально маргинальным. Это естественный эпифеномен колониализма. В связи с этим большой интерес представляют взаимоотношения разных этнокультурных групп, их симбиоз, диалог или отторжение в точках экономического и культурного пересечения. В XX веке Алма-Ата (Алматы с 1993 года) превращается в центр урбанизации советского Казахстана, продолжая сохранять этот статус и в XXI веке, несмотря на перенос столицы в 1997 году, а также вопреки процессам рурализации, происходящим на его территории с конца 1980-х годов. Это создает интересное, мозаичное, процессуальное поле городской жизни, где идентификация осуществляется самыми разными способами: от очагового сосуществования субкультурных микросред до взаимозависимости и сближения культур и идентичностей на самых разных уровнях.

Материалами статьи являются представления современной археологической науки Казахстана о научном наследии Российской империи и Советского Союза, высказываемые в публикациях и популярных интервью. Наследие российских и советских ученых в контексте данной статьи актуализируется современным историографическим дискурсом. Методами настоящего историографического исследования стали: дискурсивный, описательный, хронологический, компаративный и метод аналогии, ретроспективного анализа, а также теория модернизации. Для объяснения эпистемологических явлений в археологической науке используется опыт исследований конструирования национальных мифов, характерных для многих историографий в переходный период активного нацистроительства.

Обобщая многочисленную литературу по нашей тематике, можно выделить несколько исследовательских направлений. В. Шнирельман в своих книгах «Арийский миф в современном мире», «Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье», «Русское родноверие: неоязычество и национализм в современной России.» выстраивает маршрут деструктивных путей социальных и исторических мифологий современности, обозначая логику их генезиса и распространения. В своей статье «Символическое прошлое. Борьба за предков в Центральной Азии» Шнирельман анализирует конструирование национального нарратива в казахстанской историографии (сначала в советское время, затем – в эпоху независимости), считая главным фактором мифотворчества не вторжение в науку непрофессионалов, а проект нацистроительства, требовавший для новоизобретенных наций легитимирующего их символического наследия и исторической преемственности [1]. Исследователь обращает внимание и на темпоральные характеристики национального нарратива, глорифицирующего древнее и средневековое прошлое и виктимизирующего колониальный опыт: «Такое видение истории с благодарностью обращается к архаической идее циклического времени, позволяющей представлять «тёмные века» временным периодом упадка, за которым непременно должен начаться новый взлёт.» [2].

С несколько иных позиций видят мифологизацию «современности» и ее генеалогию на постсоветском пространстве Е. Добренко и Х. Гюнтер смещающие исследовательский локус с проектов модерна (нацистроительство) на архаические архетипы и соответствующие когнитивные алгоритмы, активированные при встрече с Новым временем, рассматривая всю советскую культуру как мифопоэтическую, несмотря на модернистский пафос созидания «нового человека»: «“реальный социализм в отдельно взятых странах” есть реакция первобытно-общинных, патриархальных и феодальных форм сознания на индивидуализацию и персонализм», а в художественном измерении «мифологизация определяет не только стилистический уровень, но всю макроструктуру соцреалистического текста» [3].

В статье «Процессы архаизации в тоталитарной советской культуре» Д. Сергеев выделяет две волны мифопоэтического творчества масс в тандеме с элитами [4]. И если первая волна хлынула в ноосферу после Октябрьской революции, то вторая – после 1991 года как реакция на множество дестабилизирующих факторов, в т.ч. и на распад СССР.

Историография нашего вопроса может быть дополнена работами: Ж.Б.Абылхожин «Казахстан: рурализация городов и эскалация конфликта между "модернизаторской" и "традиционалистской" идентичностями» [5], В.Шнирельман «Символическое прошлое. Борьба за предков в Центральной Азии», К.Пужоль «Видимая и невидимая реманентная память номадической культуры пространства постсоветских городов» [6]. В этих работах авторы в историко-культурном контексте исследуют процессы урбанизации, конструирование национального нарратива в казахстанской историографии

(сначала в советское время, затем – в эпоху независимости), а также вопросы исторической памяти, воплощенной в практиках и идентичностях современного казахстанского города.

Эксперимент.

После 1991 года в Казахстане, как и на всем постсоветском пространстве, обострился вопрос поиска исторической легитимности, преемственности и культурного наследия. Выстраиваемая идентичность, эмоциональная политика памяти, локальные исторические нарративы – все это определяет выбор объектов культурного наследия, составляющего карту сакральной географии и наделяемого соответствующим статусом. Возникает вопрос: а какое наследие – «наше»? Процесс нациестроительства (а шире говоря, любой процесс идентификации как на коллективно-историческом, так и на индивидуальном уровне) проходит по классическому сценарию «зеркального я»: осознание тезы «мы» невозможно без антитезы «они», в противодействии к которым коллектив формирует собственную идентичность. Для большинства культур, прошедших опыт колониальной модернизации, подобным антагонистом стал нарратив бывшего гегемона, а статусом культурного наследия наделяется древнее и средневековое прошлое, являющееся хронотопом «золотого века» [7, с.72]. Именно поэтому урбанистическое наследие советского Казахстана чаще всего не актуализируется в современном историческом дискурсе.

В то же время процесс нациестроительства, утверждения идентичности и обретения исторической субъектности сопровождается идеологической актуализацией археологических исследований. Схожие по своим эпистемологиям идеология нациестроительства, репрезентирующая «нацию» как единое коллективное тело в истории и археологическая наука, рассматривающая определяемые ей археологические культуры как материальные воплощения нации, одновременно являющиеся ее истоками и культурным наследием, возникают в Новое время. В случае Казахстана, на эту ситуацию накладывается дополнительное измерение – колониальная модернизация исторической памяти, начавшаяся с включением территорий Казахской степи в юридическую и социокультурную систему Российской империи и СССР.

Из этого вовсе не следует вывод тотального изобретения традиции. Однако в системе автохтонного знания местного населения археологические памятники не существовали в статусе таковых, несмотря на то, что составляли «сакральный ландшафт» обитания. В культурах, где доминирующей традицией ретрансляции исторической памяти является устная, хронологический горизонт истории не распространяется дальше нескольких поколений, а историческая память существует во вселенной мифопоэтического мышления. С включением территории казахских жузов в юридическое и социокультурное пространство Российской империи начался процесс ревитализации и конструирования историко-культурного наследия, позволивший в советский период продолжить его освоение на качественно ином методологическом уровне [8], а затем в период после 1991 г. закрепить за ним статус этноисторического богатства, легитимирующего автохтонность, древность и мобилизующий дискурс нациестроительства.

По классификации С.Соколовского, нация конструируется тремя взаимозависимыми дискурсивными полями, возникающими один за другим: научным, правовым и политическим [9]. В случае Казахстана научный дискурс начал формироваться в процессе реализации имперского проекта этнографической классификации, включающей в себя категоризацию населения по религиозным, обрядовым, социальным и другим признакам. Одним из ключевых вопросов стал вопрос генеалогии населения (территориальной легитимности) – его автохтонности или миграционного происхождения.

Альфريد Бустанов в статье «Восточная археология в советском Казахстане» исследует соотношение политической прагматики и гуманитарной эпистемологии в археологических исследованиях на территории Казахстана второй половины XIX – конца XX вв., справедливо отмечая влияние трагических событий насильственной коллективизации 1920-1930-х гг. в ходе которой кочевая культура казахов практически перестала существовать. После социально-экономической седентаризации казахов началась седентаризация прошлого. На основании накопленных знаний об имеющихся преимущественно на юге молодой республики археологических памятниках советские исследователи развивают идею о том, что кочевая культура не может рассматриваться в качестве определяющей характеристики истории Казахстана: «такой уход от старой концепции, согласно которой все высокоразвитые культуры в Средней Азии имеют иранское происхождение, привел к переоценке отношений между тюркским (т.е. узбекским и казахским) и иранским (таджикским) населением на данной территории. Переоценка казахской культуры исходя из представлений о городской и оседлой цивилизации стала особенностью академических работ в Казахстане.» [10, с.43].

Предпочтение, отдававшееся именно городам в конструировании исторической памяти связано с представлениями о государствообразовании, как о процессе, в большей степени характерном для оседло-земледельческой цивилизации и городе, как гетерогенном пространстве: в маргинальных зонах, ставших ареалами развития средневековых городов Юго-Восточного Казахстана встречались разнонаправленные интересы гетерогенных социальных групп, порождая конфликты и необходимость в их разрешении нейтральным арбитром, что, в свою очередь, создавало административные институты, могущие разрешать эти противоречия, впоследствии эволюционирующие в государство.

В современном казахстанском историографическом дискурсе в этом смысле произошла идеологическая инверсия. Несмотря на то, что наследие городской культуры средневековья было открыто и исследовано сначала учеными Российской империи, а затем и советскими археологами, в публичном дискурсе, формирующем историческую память казахстанского общества, этот процесс после 1991 года позиционируется как долгожданное освобождение из плена «евроцентристских» представлений о казахах как об извечных кочевниках. Наличие городской культуры представляется в этом дискурсе как конспирологически скрываемый факт, возвращенный казахскому народу только после обретения независимости. В интервью Мурату Ауэзову, известный казахстанский археолог, первооткрыватель знаменитого «Золотого человека» Бекен Нурмаханбетов обобщил этот тезис (ставший в последние годы его жизни ритуальной частью модели его речевого поведения): «Нас в школе и университете учили так: первобытно-общинный строй. Государственность присуща только оседлой культуре, а мы – чистые кочевники, не знаем оседлости.» [11].

Эту дискурсивную стратегию можно отнести к одному из проявлений виктимизации исторической памяти. Характерным во многих отношениях является выпуск передачи «Бюро расследований» с лозунговым названием «Вперед в прошлое. Древние города Южного Казахстана», размещенный на YouTube канале «Хабар», а также один из комментариев к нему пользователя Шалкара Токбаева: «Бұл орыстар көне қалаларды қиратып тегістеп тастаған, үстінен қала зовдтар салдырып тастаған. Оңбағандар тарихты ұмыттыру үшін, келер ұрпақ өз тарихін білмесін деген оймен. ҚАЗАҚ деген ұлтты құрту үшін, Аллаһ жазасын берсін.» («Эти русские разрушили древние города и построили на них фабрики. Чтобы невежественные забыли историю, чтобы следующее поколение не знало своей истории. Пусть Аллах накажет их за уничтожение казахской нации.») [12].

Следующий этап урбанизации на территории Казахстана начался в Новое время, однако сколь-нибудь заметные результаты этого процесса обозначились лишь в советский период. Спор о том, чем был Советский Союз для Казахстана не прекращается и проецируется на архитектуру. Модернизация декларирует изменения человеческих жизней к лучшему, но редко спрашивает их мнения по этому поводу. Один из главных специалистов по истории Центральной Азии в советский период Сергей Абашин формулирует это следующим образом: «Колониальность (в виде тех или иных практик, институтов или событий), безусловно, была в советском, но самое советское далеко не исчерпывается колониальным и не сводится к нему» [13, с.47].

К примеру, процесс урбанизации советского Казахстана, несмотря на свою ограниченность все же шел, диверсифицируя социальные сети городского населения, влияя на информационные коммуникации и трансформируя идентичности главным своим инструментом – гетерогенной социализацией.

Яркой и буквальная иллюстрацией этой особенности большого города является фотография алматинского фотографа Олега Ионова, сделанная в 1990г. на высокогорном катке «Медео»: «..Во время закрытия сезона катаний на Медео многие люди по традиции катались раздетыми по пояс (хотелось бы узнать – по какой традиции? – авт.). Когда Олег Александрович общался с ветераном, у него в голове возникла идея этого интересного кадра. Он попросил старика встать рядом с молодой журналисткой газеты “Дружные ребята” Алёной Островской. На взгляд автора, фотография отлично передавала контрасты нашей жизни. В 2015 году Алёна Островская приехала в Алматы после долгих лет американской жизни.. Собралась старая компания, она с улыбкой сказала, что этот снимок напомнил ей бесшабашную алматинскую молодость, и плевать ей на всяких уятменов, которые, кстати, в Америке тоже иногда встречаются.» [14].

В последние десятилетия урбанистическое наследие советского модернизма в городах Казахстана с их уникальной средой растворяется в прошлом, теряя свою актуальность на фоне других акцентов восприятия советского – его негативных сторон («темной стороны модерности»): репрессий, голода и русификации. К примеру, архитектура советского модернизма города Алматы, во

многим уникальная не только в СССР, но и в мире, продолжает успешно функционировать в новом социокультурном пространстве (несмотря на уничтожение таких ее памятников как гостиница «Жетысу», автовокзал «Саяхат», гостиница «Медео», ресторан «Самал») или грубую реконструкцию: дом быта «Асем», Дворец спорта, Дом кино, кинотеатр «Арман», ресторан «Алма-Ата»), однако не представляет для населения фактора идентичности, в отличие от средневековой городской культуры, наделенной статусом «нашей истории» (рис.3,4).

Рис. 3. Фрагменты сграффито Е.Сидоркина в кинотеатре «Целинный», зашитые в гипсокартон во время реконструкции 2000 г. и обнаруженные в 2018 г. при новой реконструкции с целью создания здесь Центра современной культуры.

Рис. 4. Дом быта «Асем» до и после реконструкции (фото взято из сообщества в Facebook «Верный, Алма-Ата, Алматы»).

Результаты и обсуждения.

Вся эта диалектика исторической памяти, во многом, связана с процессами современной урбанизации и рурализации, периодически проблематизируемыми в научном, медийном и повседневном дискурсах. В казахстанской историографии это проблемное поле (как его экономические, так и социокультурные стороны) подробно исследовано д.и.н., профессором Ж.Б. Абылхожиным. Приведенная ниже обширная цитата из его работы позволит понять генезис некоторых социокультурных реалий, имеющих отношение к нашей теме:

«..Мы уже отмечали, что в Казахстане (как и на всем постсоветском пространстве) "квантовый скачок" урбанизации был непосредственно связан с обвальным кризисом аграрной периферии и массовым стихийным «бегством» в города.. Мы же хотим обратить внимание на процессы, которые стали отчетливо проявляться примерно с конца 1980-х годов. Именно в тот и последующие периоды потоки сельских жителей, устремившиеся в города в поисках лучшей доли, стали столь обширными, что начали «затапливать» их, урбанизация все чаще походила по своим последствиям на процессы рурализации или кантрификации. Уже не столько сельские мигранты в целях адаптации осваивали урбанизированную субкультуру, а города, будучи нерыночными и неспособными растворить всю миграцию, становились объектами интродукции традиционной сельской культуры и, вопреки своей "родовой" функции, начинали жить по правилам, стереотипам и логике аграрной субкультуры, подчиняясь нормам ее социальной регуляции.

Выражением этой тенденции становились и учащавшиеся случаи "обратной" маргинализации городских жителей. В определенных обстоятельствах уже они были вынуждены адаптироваться и осваивать (или, по крайней мере, принимать к сведению) ментальность, характерную для стереотипов аграрного общества. Ведь последние не только не размывались в городе, но, наоборот, имея широкую маргинально-пауперизованную базу, обретали тенденцию к своему расширенному воспроизводству. Например, в последнее время многие «наследственные» горожане стали вдруг вспоминать свою «жузовую принадлежность» и родовую генеалогию... Но как бы то ни было, этот деформированный процесс не только сдерживает урбанизацию этноса, понимаемую как его модернизированную социокультурную трансформацию, но и тормозит его консолидацию..» [5].

В социологии существует концепт, введенный Э.Дюркгеймом – *аномия*, обозначающий конфликт идентичностей как на микро, так и на макросоциальном уровне. Исследуя вспышки самоубийств во Франции, исследователь выявил их корреляцию с соответствующими экономическими циклами и массовый характер с установлением индустриальных отношений в обществе [15, с.155-156]. Какая здесь связь? Как говорилось выше, традиционное общество (в идеале – кастовое) не предполагает широких возможностей социальной мобильности, равно как и возможности кардинально изменить свою судьбу, которая, чаще всего, предопределена генеалогией. Однако традиционная культура не провоцирует и обманутых ожиданий. Свобода выбора невозможна без ответственности, которую по инерции всегда легче превратить в диффузию ответственности – групповое перераспределение, позволяющее снять напряжение индивидуального выбора или вины за неудачи в социальной реальности. Общество модерна (или индустриальное общество) открыто для того, чтобы каждый «мог стать кем захочет», но зачастую ожидания остаются лишь ожиданиями по самым разным причинам. Модернизация и урбанизация создают маргинальный тип личности, чья гибридность и конфликт идентичностей происходят из ситуации «нахождения одновременно еще не здесь, но уже не там», когда традиционные иерархии и нормативные каноны уже не функциональны, а новые еще не освоены. Это создает неврозы модерна и потребность терапевтических ностальгий по утраченной гармонии простой и понятной традиционной культуры (проявления этого можно часто наблюдать в современной казахстанской поп-культуре: например, фильм Р.Сулейменова 2017 г. «Когда ангелы спят»).

Сравнивая наследие средневековой городской культуры и урбанистический период советского модернизма в исторической памяти казахстанского общества, можно прийти к следующему выводу: неоднозначный и болезненный процесс урбанизации, начавшийся в XX-м и продолжающийся в XXI веке, перемещен в хронотоп «Золотого века» исторической памяти – в средневековье. Именно там находится Великий Шелковый путь, развитая городская культура, великие и трагические страницы Отрара, Второй учитель мира – Аль-Фараби, Исламский Ренессанс, «Утраченное просвещение» и многое другое. Там урбанизация перестает быть современной проблемой и превращается в культурное наследие. Таким образом, травма насильственной седентаризации XX века и неопределенность современной урбанизации терапевтически преодолеваются.

Как пронизательно замечает директор Французского Института исследований Центральной Азии Катрин Пужоль: «...если сравнить города Ашхабад и Астану с Ташкентом, мы можем найти следы того, что могли бы назвать «неосязаемая память кочевой культуры пространства» [6, с.262]. Возможно, дальнейшее развитие постномадной идентичности в новых условиях даст начало новым мобильным городам, оригинальным решениям городского дизайнера или наоборот – вытеснит город из своих границ как сдерживающий фактор. Возможны самые разные варианты. Ведь с появлением в жизни интернета процессы урбанизации, дезурбанизации, рурализации и другие факторы формирования идентичности значительно диверсифицировались и перестали быть на сто процентов привязанными к физическому пространству первичной социализации, заметно расширив возможности взаимопроницаемости и диалога некогда разнесенных социокультурных миров.

Список использованной литературы:

1 Шнирельман В.А. Символическое прошлое. Борьба за предков в Центральной Азии // *Неприкосновенный запас*. – 2009. – № 4(66) / <https://magazines.gorky.media/nz/2009/4/simvolicheskoe-proshloe-borba-za-predkov-v-czentralnoj-azii.html>

2 Фальсификация исторических источников и конструирование этнократических мифов (Ответственные редакторы А.Е. Петров, В.А. Шнирельман) / ИАЭ РАН. М.2011;

3 Гюнтер Х., Добренко Е. (ред.) *Соцреалистический канон СПб.: Академический проект, 2000. – 1040 с.*

4 Сергеев Д.В. Процессы архаизации в тоталитарной советской культуре // *Гуманитарный вектор*. – 2011. – № 2(26).

5 Абылхожин Ж.Б. Казахстан: рурализация городов и эскалация конфликта между «модернизаторской» и «традиционалистской» идентичностями // https://www.cac.org/journal/2003/journal_rus/cac-06/22.abiru.shtml

6 Пужоль К. «Видимая и невидимая реманентная память номадной культуры пространства постсоветских городов» // *Мир Большого Алтая, 2015. – с.260-265*

7 S. Jones. "Discourses of Identity in the Interpretation of the Past", S. Jones, *The Archaeology of Ethnicity: Constructing identities in the Past and Present* (London and New York: Routledge, 1997), p. 72.

8 Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К. *Археология Казахстана: Учебное пособие для студентов вузов.* – Алматы: Қазақ университеті, 2006.– 355 с.

9 Постнаука. Соколовский С. Феномен этничности (Этнограф Сергей Соколовский о теории этноса Гумилева, конструктивистском подходе и выборе идентичности) (дата обращения – 26.11.2019) / <https://postnauka.ru/video/12898>

10 Бустанов А. «Между нацией и артефактом: восточная археология в советском Казахстане». с.76 // *Мусульмане в новой имперской истории: Сб. статей / отв. ред. и сост. В.О. Бобровников, И. Герасимов, С. Глебов, А. Каплуновский, М. Могильнер, А. Семёнов.* – М.: ООО «Садра», 2017. – 424 с. – [Islamica & Orientalistica]

11 Нурмаханбетов Б. в телевизионной передаче М.Ауэзова «Времен связующая нить» // <https://www.youtube.com/watch?v=MEd9ffXXmFw&t=16s>(дата обращения: 20.06.20)

12 АО «Хабар» «Бюро расследований». *Вперед в прошлое. Древние города Южного Казахстана* // <https://www.youtube.com/watch?v=jFSYLpLcBEI&t=1s> (дата обращения: 20.06.20).

13 Абашиин С. Советское=колониальное? (За и против) // *Понятия о советской в Центральной Азии. Альманах Штаба № 2. Бишкек, 2016. 578 с.*

14 Антонов С. «История в объективе: три эпохи прошлого Казахстана в фотографиях династии Ионовых» // *Vox Populi* / <https://www.voxpopuli.kz/history/istoriya-v-obektive-tri-epochi-proshlogo-12241.html> (дата обращения: 27.06.20).

15 Ковалёва А. И. Аномия // *Знание. Понимание. Умение.* – 2005. – № 4. – С. 155-156.

References:

1 Shnirelman V. A. *Symbolic past. The Struggle for Ancestors in Central Asia* // *Emergency reserve.* – 2009. – № 4(66) / <https://magazines.gorky.media/nz/2009/4/simvolicheskoe-proshloe-borba-za-predkov-v-centralnoj-azii.html>

2 *Falsification of historical sources and construction of ethnocentric myths* (Responsible editors A. E. Petrov, V. A. Shnirelman) / IAE RAS, Moscow, 2011;

3 Gunter H., Dobrenko E. (eds.) *Sotsrealisticheskiy kanon SPb.: Akademicheskiiy proekt, 2000 – - 1040 p.*

4 Sergeev D. V. *Processes of archaization in totalitarian Soviet culture* // *Humanitarian vector.* – 2011. – № 2(26).

5 Abylkhozhin Zh. B. *Kazakhstan: the ruralization of cities and the escalation of the conflict between "modernizing" and "traditionalist" identities.* https://www.ca-c.org/journal/2003/journal_rus/cac-06/22.abiru.shtml

6 Pujol K. "Visible and invisible remanent memory of the nomadic culture of the space of post-Soviet cities" // *The World of the Great Altai, 2015. - pp. 260-265*

7 S. Jones. "Discourses of Identity in the Interpretation of the Past", S. Jones, *The Archaeology of Ethnicity: Constructing identities in the Past and Present* (London and New York: Routledge, 1997), p. 72.

8 Baipakov K. M., Taymagambetov Zh.K. *Archeology of Kazakhstan: A textbook for university students.* - Алматы: Kazats universiteti, 2006. - 355 p.

9 Post-science. Sokolovsky S. *The Phenomenon of ethnicity (Ethnographer Sergey Sokolovsky on the theory of the Gumilyov ethnos, the constructivist approach and the choice of identity)* (accessed 26.11.2019) / <https://postnauka.ru/video/12898>

10 Bustanov A. "Between the nation and the artifact: Eastern Archeology in Soviet Kazakhstan". p. 76 / *Moslems in the new Imperial history: Collection of articles / ed. and comp. V. O. Bobrovnikov, I. Gerasimov, S. Glebov, A. Kaplunovsky, M. Mogilner, A. Semenov.* - Moscow: Sadra LLC, 2017. - 424 p.- [Islamica & Orientalistica]

11 Nurmakhanbetov B. in the television program of M. Auezov "The Great connecting thread" // <https://www.youtube.com/watch?v=MEd9ffXXmFw&t=16s>(accessed: 20.06.20)

12 JSC "Khabar ""Bureau of Investigation". *Forward to the past. Ancient cities of Southern Kazakhstan* // <https://www.youtube.com/watch?v=jFSYLpLcBEI&t=1s> (accessed: 20.06.20).

13 Abashin S. *Soviet=colonial? (For and against)* // *Concepts of the Soviet in Central Asia. Almanac of the Headquarters No. 2. Bishkek, 2016. 578 p.*

14 Antonov S. "History in the lens: three epochs of the past of Kazakhstan in the photos of the Ionian Dynasty" // Vox Populi / <https://www.voxpopuli.kz/history/istoriya-v-obektive-tri-epohi-proshlogo-12241.html> (accessed: 27.06.20).

15 Kovaleva A. I. Anomia // Znanie. Understanding. Skill. - 2005. - No. 4. - pp. 155-156.

УДК 572.9

Б 39

МРНТИ 03.61.21

Бекназаров Р.А.¹

*¹Доктор исторических наук, проректор по науке и инновациям,
Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова,
г.Актобе, Казахстан*

САКРАЛЬНОСТЬ КАЗАХСКОГО ИМЕНИ ЗЕРЕ⁹

Аннотация

Статья раскрывает с историко-этнографической точки зрения сакральность казахского женского имени Зере, в рамках празднования 175-летия Абая Кунанбаева. Автор выдвигает четыре версии этимологии, значения данного имени. Первое, это общепринятое трактование слова как «золото», т.е. благородный, дорогой как металл золото человек. Данная версия исходит от древнеперсидского слова «зер» – золото (отсюда ювелирный мастер – зергер!). Во второй версии, автор на основе архивных и исторических источников показывает, что в традиционном казахском обществе девушки и молодые снохи на торжественные мероприятия помимо множества других ювелирных украшений надевали на нос еще и золотое кольцо, которое и называли «зере». Третья версия – зере – свадебный головной убор невесты, надеваемый под саукеле. Четвертый вариант соотносится с названием кольца, из которых изготавливают военную оборонительную одежду – кольчугу. Таким образом, автор выдвигает версию, что имя Зере было присвоено бабушке Абая Токбале специально за достойные заслуги, как человеку способствовавшему объединению семьи, рода, племени – как кольцо (скорее золотое), скрепляющее в единое целое кольчугу!

Ключевые слова: Зере, Абай Кунанбаев, казахское имя, золото, кольцо, кольчуга, саукеле, ювелирные украшения, зергер, шежире.

Бекназаров Р.А.¹

*¹Тарих ғылымдарының докторы, ғылым және инновациялар жөніндегі проректор,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан,*

ҚАЗАҚТЫҢ ЗЕРЕ ЕСІМІНІҢ КИЕЛІЛІГІ¹⁰

Аңдатпа

Мақалада Абай Құнанбаевтың 175 жылдық мерейтойы аясында қазақтың Зере деген әйел есіміндегі қасиеттілік тарихи-этнографиялық тұрғыдан ашылады. Автор осы есім мағынасының, этимологиясының төрт нұсқасын ұсынады. Біріншіден, бұл сөздің жалпы қабылданған «алтын» деген түсіндірмесі, яғни алтын металындай қымбат, асыл адам. Бұл нұсқа ежелгі парсы тіліндегі «зер» – «алтын» сөзінен шыққан (осыдан – зергерлік шебер – зергер). Екінші нұсқада автор архивтік және

²Статья выполнена в рамках проекта «Сакральные пространства в современной культуре Казахстана: традиции и новации» (BR06449588), реализуемого по ПЦФ научных исследований на 2019-2020 годы конкурса Министерства культуры и спорта Республики Казахстан.

¹¹Мақала Қазақстан Республикасының Мәдениет және спорт министрлігінің 2019-2020 жж. арналған БНҚ ғылыми зерттеулері бойынша жүзеге асырылатын (BR06449588) «Қазақстанның заманауи мәдениетіндегі қасиетті кеңістік: дәстүр мен жаңашылдық» жобасы аясында дайындалды.

тарихи деректерге сүйене отырып, дәстүрлі қазақ қоғамында салтанатты жиындарға көптеген зергерлік бұйымдардан басқа, қыздар мен жас келіндер мұрындарына «зере» деп аталатын алтын сақина таққанын көрсетеді. Үшінші нұсқа – сәукеленің астына киілетін қалыңдықтың бас киімі. Төртінші нұсқа әскери қорғаныс киімі – сауытты жасау үшін қолданылатын сақина атауымен байланыстырылады. Осылайша, автор Абайдың әжесі Тоқбалаға сіңірген еңбегі үшін, сауытты біртұтас етіп бекітетін (алтындай) сақина тәрізді отбасын, руын, тайпасын біріктіруге үлес қосқан тұлға болғаны үшін Зере есімі арнайы берілген деген нұсқаны ұсынады!

Түйін сөздер: Зере, Абай Құнанбаев, қазақ есімі, алтын, сақина, сауыт, сәукеле, зергерлік бұйымдар, зергер, шежіре.

Beknazarov R.A.¹

*¹Doctor of Historical science, Vice-Rector for Science and Innovation,
Aktobe Regional University named after K. Zhubanov,
Aktobe, Kazakhstan*

THE SACREDNESS OF THE KAZAKH NAME ZERE¹¹

Abstract

The article reveals sacredness from a historical and ethnographic point of view Kazakh female name Zere, as part of the celebration of the 175th anniversary of Abai Kunanbaeva. The author puts forward four versions of the etymology of the meaning of this name. First, this is the generally accepted interpretation of the word as «gold», i.e. a noble man, dear as metal gold. This version comes from the ancient Persian word «zer» – gold (hence the jeweler – zeger!). In the second version, the author is based on archival and historical sources shows that in traditional Kazakh society, girls and young daughters-in-law for special events among many others jewelry, they also wore a gold ring on their nose, which called «zere». The third version – zere – wedding headdress the bride, worn under the saukele. The fourth option corresponds to the name of the ring from which the military defensive clothes - chain mail. Thus, the author puts forward a version that the name Zere was awarded to Abai's grandmother Tokbala specially for meritorious services, as a person who contributed to the unification of a family, clan, tribe – as ring (rather gold), fastening chain mail into a single whole!

Keywords: Zere, Abai Kunanbayev, Kazakh name, gold, ring, chain mail, saukele, jewelry, zeger, shezhire.

Празднование 175-летия великого Абая в Казахстане, несомненно, послужило поводом для открытия новых тем научных исследований, в том числе и в отечественной этнологии. Поэтому в данной статье мы хотели бы затронуть тему исследования сакральности казахских имен на примере имени бабушки Абая Кунанбаева – Зере.

В энциклопедии «Абай» отмечаются годы жизни Зере – 1785–1873 гг., а также тот факт, что «весь аул называл ее «Кәрі әже» (старшая бабушка) [1, 265-б.]. Как подчеркивает ученый-абаевед Б.А. Ердембеков, именно Зере прививала с юных лет Абаю интерес к народной истории, литературе, стояла у истоков формирования его как великого акына. Настоящее же ее имя – Тоқбала (*Тоқбала*), уроженка Восточного Казахстана, из рода Найман – Матай, подразделения Койкел (Койкел – Бектемир, от последнего были сын Жанали и дочь Тоқбала) [2, 16-б.]. Как мы знаем, в степной историографии, народной истории шежиры казахов имеется множество упоминаний использования измененных имен (*лақап аты*) исторических личностей, как, например, начиная с самого Абая (*Ибрагим*) Кунанбаева¹² – Шокана (*Мұхаммед Қанафия*) Валиханова, Орманбет хана (*Темір хан*), Ак

¹¹ The article was made within the project «Sacred spaces in modern culture of Kazakhstan: traditions and innovations» (BR06449588), implemented by the scientific research for 2019-2020 competition of the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan.

¹² По имеющимся источникам в биографии Абая отмечается, что этим именем его назвала бабушка Зере. Пользуясь данной статьей мы осмелимся дать в качестве версии на данную проблему информацию из рукописи Арала Каржауова (1821–1876), представителя Младшего жуза, племенного объединения Алимұлы, рода Кете – Байқошкар. Он, якобы, окончив русско-казахскую школу в Оренбурге 1850 году (списки обучающихся нами исследуются и в силу объективных причин периода пандемии работы временно

жол бия (*Дайырқожа*) и др. Безусловно, причина изменения или использования другого имени на сегодняшний период требует отдельного научного исследования, однако, имеются на этот счет несколько устоявшихся версий: первое, сохранение личности «от сглаза» за счет подмены настоящего имени и во-вторых, закрепление «клички» и уже узнаваемость индивида по особенностям характера, внешности, манере поведения и т.д.¹³

Если остановиться на этимологии слова «зере», то последнее с персидского переводится как золото (слово «зер» означает «золото», см., например, термин «зергер» – мастер ювелир) [3, С.416]. В связи с этим, имя Зере у большинства населения ассоциируется с понятием «золотая»! Остановимся более подробнее на других версиях этимологии слова «зере».

Итак, отметим, что в традиционный казахский период девушки и молодые снохи на торжественные мероприятия помимо множества других ювелирных украшений надевали на нос еще и золотое кольцо, которое и называли «зере», при этом данные факты фиксируются в широком географическом диапазоне – от западного до восточного Казахстана: «(Қост., Жанг.; Сем., Ұрж.; Рес., Орын.) ертерек кезде сәндік үшін мұрынға таққан сырға. Бұрынғы уақытта кейбір жерде мұрынға *зере* тағатын (Қост., Жанг.). Қытай үкірдайларының балалары *зере* салатын (Сем., Ұрж.). Бұрынғы кезде той-томалаққа барған кезде қыз-келіншектер әсемдік үшін мұрнына *зере* салып барады екен (Рес., Орын.)» [7]. В энциклопедии «Традиционная система этнографических категорий, понятий и названий у казахов» (т. 2), изданной Центральным государственным музеем РК под редакцией Н. Алимбая, пишется, что *зере* – это серьга для носа (*адамның мұрнына тағылатын сырға*) и носили ее редко, только для красоты. В южных регионах такие кольца называли также арабек (*әребек*) [8, 629-630-66.].

Интересны в этом плане исторические записи, выявленные нами в фондах Государственного архива Оренбургской области. В «Деле о поставке в музей Императорского Казанского университета одежды, военных и музыкальных инструментов, моделей жилищ, бытовых предметов башкир и киргиз(16 авг. 1857 г. – 31 янв. 1860 г.)» [9, 78 л.] дается подробный перечень предметов с указанием названия на русском и казахском языках (арабской графикой), их стоимости в рублях, краткое описание исторических памятников (аннотация), материал изготовления и мн.др.

В данной описи в разделе украшения дается перечень ювелирных изделий, как серги (сырға)¹⁴, браслеты (билезик), перстень (джузук), трех видов ожерелья – ошейник (каптырма), для груди

приостановлены) был более месяца в ауле Кунанбая и там преподавал русский язык Абаю. При этом он приводит данные из окружения Абая, которые не вызывают сомнения в подлинности записей Арала Каржауова. Для примера мы приводим отрывок текста рукописи шежире на с. 81, где повествуются данные, связанные с окружением Абая Кунанбаева (рис. 1) [4]. По сведениям этого шежире Арал Каржауов описывает условия появления имени Абай и причастности его самого к этому факту! В силу незавершенности данного исследования, мы вынуждены пока лишь констатировать это как одну из версий факта появления имени Абай, связанный с историей казахов Младшего жуза!

Вышеуказанное шежире сохранилось у сына Арала Каржауова – Кулсымака Маханова, который был дважды репрессирован и в последний раз был сослан на лесоповалр. Енисей в пос. Бузан Красноярского края, где отбывал наказание вместе с акыном Отебаем Турманжановым и другими казахами, в том числе с хобдинцем Уассаламом Ыбраевым. Данный факт его жизни частично описывается в статье Б. Ажиниязова «№ 3192 іс», составленный со слов Нуржамал апай жены Уассалама Ыбраева [5, 14-б.]. От Кулсымака Маханова шежире перешло его сыну Бактыгали Маханову, родившему как раз в ссылке, от которого перед смертью нами была получена рукопись данного материала.

Для сведения приведем краткое шежире рода Арала Каржауова: «Әнеттен: 1. Айбас 2. Алдамберді 3. Кешубай.

Алдамбердіден Тәнірберді, одан Арал.

Аралдан: 1. Құлтай 2. Балуан 3. Сәрке.

Сәркеден: 1. Бекбас 2. Қалымбет 3. Қаржау.

Қаржаудан: 1. Құрманғазы 2. Баянды 3. Баянас.

Құрманғазыдан бір қыз Дәртман, тұқым жоқ.

Сәркенің Қалымбетінен: 1. Махан 2. Құрмаш.

Маханнан Құлсымақ (шын аты Елубай), одан: 1. Рамазан 2. Бақтыгали 3. Сабырғали 4. Қылышқали.

Бақтыгалидан: 1. Алдаңғар 2. Ақниет 3. Ахмет 4. Ақдосым 5. Ақсерік 6. Нысанбай 7. Иса».

¹³Интересно то, что в известной работе Жанузакова Т., Есбаевой К. о казахских именах нет вообще упоминания имени Зере! [6]

¹⁴Передаем оригинальное название как написано в архивном документе без изменения.

(тумарча), для косы (чаш-бау). Здесь же зафиксированы такие предметы как кольцо зере – для носового хряща стоимостью от 50 копеек до 1 рубля серебром, а также сережка (мурындык) – «для того же употребления» [9, 54 л.] стоимостью от 10 до 50 копеек (рис. 2). Данная информация имеет ценность не только в том, что дается конкретное наименование изделия – зере или мурындык, но и указывается место, где оно носится, т.е. в перегородке носа (носовом хряще). Т.к. первые ассоциации при ношении золотого кольца у современного читателя возникают с изделиями типа пирсинга для ноздри (или аналогии с украшениями для носа женщин Индии), здесь же указывается именно межноздrevой носовой хрящ. О том, что «некоторые казахские женщины в нос продевают серебрянное кольцо» и что это означает статус любимой дочери пишет, например, исследователь казахов Среднего жуза Броневский [10, С.213]¹⁵.

Поиск нами фотографии с использованием зере из фондов С.М. Дудина, К.Н. де Лазари, Н.К. Зейдлина и др. не дали конкретных результатов. Примеры же мы нашли из фонда рисунков художников М.А. Зичи и А. де Барбиша [11, С.324]. Первый художник в своих карандашных зарисовках (кроках) рисует казахских женщин, делает на полях разъяснительные записи. На одном из рисунков он делает зарисовку курящей трубку казашки с серьгой в межноздrevом хряще (рис. 3). Второй художник в ярких красках передает образ кочевого аула казахов и у одной из женщин фиксирует золотое носовое кольцо – зере (рис. 4).

Отметим также, что имеется и другое толкование слова «зере», а, именно, как головной убор, одеваемый под саукеле – свадебный наряд невесты: «Іші қуыс, өзі ұзын, сәукелемен бірге киетін бас киім. Әкем, маған үйдегі зеремді әкеп бере қойшы (Диал.сөздік)» [12, 390-б.]. При этом головной убор богато обшивался золотыми нитями, имел с двух боков нащечники (*жақтама*) (рис. 5) [8, 628–629-б.].

Профессор Б.А. Ердембеков приводит в своих исследованиях и третий вариант использования слова «зере»: «Ал ертеректе бір қабат киім сыртынан киетін сауыт та «Зере» деп аталыпты» [2, 16-б.]. Такие зере кольчуги иногда называли также «бек сауыт» [13, 137–138-б.]. Т.е. связывает с казахской кольчугой. Здесь, как нам кажется, требуется некоторое пояснение на основании технологии изготовления оборонительного доспеха воина, защитной рубашки, собранной из металлических колец – кольчуги (*сауыт*). Основное предназначение кольчуги – предохранять тело, в первую очередь его верхнюю часть, от ударов лезвия меча, сабли, наконечника копья, т.е. режущих и колющих предметов. И такое защитное свойство достигалось за счет плотного скрепления отдельных мелких металлических колец – зере! Здесь основной функцией кольца-зере являлось скрепление в единое целое защитной рубашки, при этом давая возможность воину свободно чувствовать движение и в тоже время предохранять его от ударов оружия врага.

Таким образом, подводя итог нашему небольшому исследованию, осмелимся предположить, что имя Зере было дано Токбале уже в зрелом возрасте в семье Кунанбая, когда она достигла статуса байбише! Так как она смогла в тот период своими действиями, поведением скрепить не только семью своего мужа, но в целом его род и племя. Такбала стала некой матреной целого крупного казахского рода (*ел анасы*) Аргынов – Тобыкты! Она явилась основным связующим, скрепляющим звеном семейных уз, сохраняла и распространяла через себя в округе культурные ценности казахского народа, смогла своевременно приспособиться к инокультурным взаимовлияниям и одновременно влиять на воспитание подрастающего поколения своей большой семьи, в частности, на формирование взглядов великого Абая! «Ізгі жүректі, үлкенге қамқор, кішіге пана бола білген Зере әже Абай өміріне, ақындығына игі әсерін тигізеді» [1, 265-б.]. Она действительно исполнила роль «скрепляющего золотого кольца» рода Кунанбаевых – Зере!

Список использованной литературы:

- 1 Абай. Энциклопедия / Бас ред. Р.Н. Нұрғалиев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, 1995. – 720 б.
- 2 Ердембеков Б.А. Абайдың аналары // Ақтөбе (газ.) 16 қантар 2020 жыл (№ 5). – 16–17-бб.
- 3 Персидско-русский словарь / Составил проф. Б.В. Миллер. – М.: госизд-во иностранных и национальных словарей, 1950. – 1152 с.
- 4 Шежире Арала Каржауова / ПМА (Полевые материалы автора) – 2000 г. - 114 с.
- 5 Ажиниязов Б. «№ 3192 іс» // Егемен Қазақстан (газ.). 28 қыркүйек 2016. – 14-б.
- 6 Жанұзақов Т., Есбаева К. Қазақ есімдері (анықтама сөздік). – Алматы: Ғылым, 1988. – 480 б.

¹⁵Цитирую по работе «Казахи: история и культура» (2013) [11, С.324].

7 <http://kaz.slovopedia.com/147/53399/1537201.html>

8 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі / *Kitap авторы/құрастырушысы Н. Әлімбаев. Энциклопедия. 2-том: Е-И. – Алматы: РПК «Слон», 2012. – 736 б.*

9 *Дело о поставке в музей Императорского Казанского университета одежды, военных и музыкальных инструментов, моделей жилищ, бытовых предметов башкир и киргиз (16 авг. 1857 г. – 31 янв. 1860 г.) // ГАОО, Ф. 6, Оп. 6, Д. 13541/4. – 78 л.*

10 *Записки Генерал-Майора Броневского. О Киргиз-Кайсаках средней орды // Отечественные записки. Август. 1830. 4. XLIII. CXXIV. – СПб., 1830.*

11 *Бимендиев А.Ш., Байгабатова Н.К., Бекназаров Р.А., Бимендиев Е.А. Казахи: история и культура / Гл. рук. проекта А.Ш. Бимендиев; научный редактор К.З. Ускенбай. – Алматы: АО «АБДИ компани», 2013. – 656 с.: карты, ил.*

12 *Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 4-том. Ж–Қ. – Алматы: Қазақ ССР-інің «Ғылым баспасы», 1979. – 672 б.*

13 *Ахметжан Қ.С. Қазақтың дәстүрлі қару-жарағының этнографиясы. – Алматы: «Алматыкітап» ЖШС, 2006. – 216 б.*

References:

1 *Abay. Encyclopedia / Bas ed. by R. N. Nurgaliyev. - Almaty: "Kazak enciklopediyasynyn" bas editorsiyasy," Atamura " baspasy, 1995 – - 720 b.*

2 *Yerdembekov B. A. Abaidyn analary // Aktobe (gas.) 16 kantar 2020 zhyl (No. 5). – 16-17-bb.*

3 *Persian-Russian Dictionary / Compiled by prof. B. V. Miller. - M.: State Publishing House of Foreign and National Dictionaries, 1950 – - 1152 p.*

4 *Shezhire Arala Karzhauova / PMA (Field materials of the author) - 2000 - 114 p.*

5 *Azhiniyazov B. "No. 3192 ic" // Egemen Kazakhstan (gas.). 28 kyrkuyek 2016. – 14-b.*

6 *Zhanuzakov T., Esbaeva K. Kazak esimderi (anyktama sozdik). - Almaty: Gylym, 1988 – - 480 b.*

7 <http://kaz.slovopedia.com/147/53399/1537201.html>

8 *Kazaktyn ethnografiyalyk categoriyalar, ugymdar men ataularynn dasturli zhuyesi / Kitap authors/kurastyrushysy N. Alimbay. Encyclopedia. 2-volume: E-I.-Almaty: RPK "Slon", 2012 – - 736 b.*

9 *The case of the delivery to the museum of the Imperial Kazan University of clothing, military and musical instruments, models of dwellings, household items Bashkir and Kirghiz (16 Aug. 1857-31 Jan. 1860) // GAOO, F. 6, Op. 6, d. 13541/4. - 78 l.*

10 *Notes of Major General Bronevsky. About the Kirghiz-Kaisaks of the Middle Horde / / Otechestvennye zapiski. August. 1830. 4. XLIII. CXXIV. - St. Petersburg, 1830.*

11 *Bimendiev A. Sh., Baigabatova N. K., Beknazarov R. A., Bimendiev E. A. Kazakhs: history and culture / Gl. ruk. project by A. Sh. Bimendiev; scientific editor by K. Z. Uskenbay. - Almaty: JSC "ABDI company", 2013. - 656 p.: maps, il.*

12 *Kazak tilinin tusindirme sozdigi. 4-volume. Zh-K.-Almaty: Kazakh SSR-inin "Gylym baspasy", 1979 – - 672 b.*

13 *Akhmetzhan K. S. Kazaktyn dasturli karu-zharagynyn ethnografiyasy. - Almaty: "Almatykitap" ZHSHS, 2006 – - 216 b.*

(Аралов Кармау) 1850 ж. Етірген = 81 =
жестарыдағы, Аралдың қанжы баласы Кармау ^{еріне берді}
1821-1876-жиылы қайтыс болған. Арал кітап тарихы
шаркы шалма қезең кітапты етірген.
Орын бардағы, қазак мектебі атын қайта ерне шыққан
екені жәр би елемін ті,
Бұл жерде жұмыс жасалай, қазак ұлтының не себепті
басқа еден кейін екендігін тап қаны.
Ерме шұз қып ата сұлтанымыз бірі: құманбай ақын
бір айдай болыпты, Борсыз тұқымнан қодар дейтін кісі,
Келімі мен өмірген жиылы, әбірәш 18 жасында екен.
Олтай-дың үш баласы: 1. Ағдас, 2. Қайғас 3. Нигемен,
қайғастың баласы, 1. Жақынші 2. Борсын,
Айғастың балқары, 1. Рахымбай 2. Топтай 3. Топай
4. Құтмемес,
Борсынның бес баласы: 1. Байғай 2. Сәкізбай 3. Назымбай
4. Қазыбай 5. Аман,
Назымбайдың баласы: қодар,
Қазыбайдың баласы: Қуандық, Бұқын → Ойы,
Сәкізбайдың қаны, кекше,
Рахымбайдың, 1. Әкімбай, 2. Әсербай 3. Мырзатай 4. Тартаф
Әкімбайдың, құманбай,
Болыда, құманбай мен қодар немере атата келеді
Осы жанында, зере, ұлтан, әбірәш, Қаршау, тәртеу
кісі, бір сөздерін, құманбайға еізгі шамамдағы дөт
айтуын жерта Нұшадбай, болатын,
қодардың өміртен өскені қазыреттің тағалымен с
Бірмен қаршауға өзі менің шайын ұлтында
өзінің сүйіні болып шұрғын ойнап естіні, сол түні
өзі аузынан қаршауға шет кізген екен,
Бірақ ермен ерне келетін болыпты, шұңқар қарай?
Бұйымның сура қезенде,
Ойнап шайлауыңызға қашып келе жат қанда,
Бай қол қар көліне шақын шұрғын наусына негіз
келе жат қан ер бауыздың, алдынтай қозғалогін
шөмі болсап оның, кезейлері табаны бәрі қау сал
қалада, қауқас әбірәш, қудайтай негізгі зер,
Ұлтан үш сүйіз кісі шұрғын қалада

Рис. 1. Текст из шежиры Арала Каржауова [4, л. 81]

<u>украшения:</u>				
Серік / сырға	صیرغ /	15	"	10
Браслеты / билесик	биләзек /	25	"	10
Кольцо / сақына	сақина /	15	"	6
— / сере	зире / для носового украшения	1	"	"
Сережка / муруттық	муроттоқ / для того же украшения	"	"	"
Перстень / доғузық	доғузық /	20	"	10
Ожерелье-шейник / каттырма	қаптырма / сереб.	"	"	"
	ряное и позолоченное	"	"	"
Для груди / тумар	тумар / с серебряного	20	"	10
	настькою	"	"	"
—	с золотого настькою и с камнями	"	"	"
Для пояса / ашық-дан	ашық-дан /	10	"	5

Рис. 2. Перечень украшений, в том числе и зере, в В «Деле о поставке в музей Императорского Казанского университета одежды, военных и музыкальных инструментов, моделей жилищ, бытовых предметов башкир и киргиз (16 авг. 1857 г. – 31 янв. 1860 г.)» [9, 78 л.].

Рис. 3. Казашка. Художник М.А. Зичи [11, 324 с.]

Рис. 4. Казахские женщины. Фрагмент рисунка А. де Барбиша [11, 324 с.]

Рис. 5. Головной убор Зере из фонда ЦГМ РК [8, 628–629-66.].

МҒТАР 03.41.91
ӘӨЖ 902.03

К.М. Жетібаев¹, Б.С. Сиздиқов², М.Гурсой³

*¹т.ғ.к. профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан. e-mail: kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz*

*²PhD, аға ғылыми қызметкер, Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан. e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz*

*³ PhD, аға ғылыми қызметкер, Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан. e-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz*

МЫҢТӨБЕ ҚОРЫМЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ НӘТИЖЕСІ

Аңдатпа

Сыр бойы ежелгі кезеңдерден бері адамзат баласының өмір сүруіне ыңғайлы аймақтардың бірі болғандығы әбден анық. Себебі, Сыр бойында орналасқан қалалар мен үлкен көлемді қорымдар бұл пікірімізге дәлел болуда. Тарихқа толы Сыр өңірінің ежелгі қалалар мен қорымдары осы күнге дейін аз зерттелгендігі баршаға мәлім. Осы себептерге байланысты біз бұл мақалада, Сыр бойында өмір сүрген қанлы тайпаларының Жетіасар, Отырар-Қаратау, Қауыншы мәдениеттерінің таралу аймағы, өзіндік ерекшелігі жайында мағлұматтар бере отырып, 2017 жылы Мыңтөбе қорымында жүргізілген археологиялық зерттеулерге тоқталдық. Сонымен қатар, Мыңтөбе қорымындағы көне обаларды қандай тайпалар, қай уақытта тұрғызғандығын анықтай отырып, өңірдің ежелгі тарихын келешек ұрпаққа сақтау, насихаттау, ғылыми айналымға енгізу жұмыстары қарастырылды.

Кіліт сөздер: Мыңтөбе, Сырдария, Жетіасар, Отырар-Қаратау, Қауыншы, Қанлы.

К.М. Zhetibaev,¹ B.S. Sizdikov,² M. Gursoy³

¹ Professor, H.A. Yasavi İKTU, Kazakhstan, Turkestan. e-mail: kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz

*² PhD. Senior Researcher, H.A. Yasavi İKTU,
Kazakhstan, Turkestan. e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz*

*³ PhD. Senior Researcher, H.A. Yasavi İKTU,
Kazakhstan, Turkestan. e-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu*

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH CONDUCTED THE BURIAL SITE MINTOBE

Abstract

Since ancient times, the Syr Darya river basin has been one of the most favorable places for human habitation. The proof of which are the numerous ruins of ancient settlements and cemeteries located along the Syr Darya. To date, archeological monuments located in this region have been little studied.

The article discusses the results of archaeological excavations carried out in 2017 at the Myntobe burial ground, touches on the distribution area of the Zhetiasar, Otrar-Karatau and Kauchinsk cultures and their features. The dating of the Myntobe monument is also determined. The issues of protection, propaganda and inclusion in the scientific circulation of the results of the study of the monument were considered.

Key words: Myntobe, Zhetiasar, Otrar-Karatau, Kaunchi, Kanly tribes.

К.М. Жетибаев¹, Б.С. Сиздигов², М.Гурсой³

¹к.и.н. профессор, МКТУ имени А.Ясави,
г. Туркестан. e-mail: kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz
² PhD, старший научный сотрудник, МКТУ имени А.Ясави,
г. Туркестан. e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz
³ PhD, старший научный сотрудник, МКТУ имени А.Ясави,
г. Туркестан. e-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА МОГИЛЬНИКЕ МЫНТОБЕ

Аннотация

С древних времен бассейн реки Сырдарья был одним из благоприятных мест для обитания человека. Доказательством которого являются многочисленные развалины городищ и могильников, расположенных вдоль Сырдарьи. До настоящего времени памятники археологии расположенные в этом регионе были мало изучены.

В статье рассматриваются результаты археологических раскопок, проведенных в 2017 году на могильнике Мынтобе, затрагиваются вопросы ареала распространения Жетиасарской, Отрар-каратауской и Каучинской культур и их особенностей. А также определена датировка памятника Мынтобе. Были рассмотрены вопросы охраны, пропаганды и включения в научный оборот результатов исследования памятника.

Ключевые слова: Мынтобе, Жетиасар, Отрар-Каратау, Каунчи, племена Канлы.

Кіріспе.

Мынтобе қорымы Сырдария өзенінің ортаңғы ағысының оң жақ беткейінде, Келес өзенінің Сырдарияға құяр тұсында орналасқан. Мынтобе қорымының географиялық координаты: N 41.013238,

E 68.626213, теңіз деңгейінен биіктігі – 285 м. Оңтүстік батыс – солтүстік шығыс бағытында 2 км созылып жатқан қорымда шашыраңқы түрде 646 оба орналасқан. Обалардың диаметрі 6 – 33 м, биіктіктері 0,65 – 4,30 м болып келуде. Қорымның шығысында ежелгі Қаратөбе, Қауыншытепе, Жуантөбе, Ақтепе және Шаш қалажұрттары, ал солтүстік батысында болса Құлтөбе, Үтіртөбе, Ақтөбе, Шаушықұмтөбе және Шардара қалажұрттары орналасқан. Аймақта Сырдария өзеніне құятын суы мол Құркелес, Келес, Шыршық және Ангрен өзендері орналасқандықтан, аймақ Орталық Азияның суы мол аймақтарының бірі болып табылады (**Карта 1**). Жоғарыда аталған өзендердің бойында орналасқан қалалар мен үлкен көлемді қорымдарға қарай отырып, аймақта көшпелі және отырықшы тайпалардың ежелгі дәуірден бастап өмір сүргендігін көруге болады. Себебі Сырдария

алқаба, Орталық Азиядағы көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан халықтармен отырықшы егін шаруашылығымен айналысқан халықтардың арасындағы табиғи шекара болып табылуды.

Карта 1. Мыңтөбе қорымының географиялық орналасуы.

Келес өңірінде ең алғашқы тіршілік іздері көне тас дәуірінен басталады. Палеолиттік аңшылар мен терімшілер тау өзендерінің жағасындағы биік кемерлер мен шатқалдардағы үңгірлерді мекендеген. Өзен бастау алатын Қаржантау, Өгем, Қосмола, Қазығұрт тау жоталарының бөктерлерінде Х.А. Алпысбаев басқарған Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы 1973-1974 жылдары ашқан Жалпақсу I, II, III; Сусінген, Жалғызарша I, II, III, секілді көне тас және орта тас дәуірінің тұрақтары осының куәсі [1, б. 120-125; 2, б. 18-21].

Жалпы Оңтүстік Қазақстанның қола дәуірі өте аз зерттелген. Сондықтан да еліміз тарихында осы өңірдің қола ғасыры туралы 1959 жылы зерттелген Шолақорғаннан 26 шақырым жердегі Таутары, 2001-2004 жж. Ленгер ауданындағы Бүргілік зираты мен мекенжайы, 2000 ж. Түркістан қаласының маңындағы зерттелген Шербай зираты материалдары арқылы белгілі. Сол ескерткіштерде жүргізілген зерттеулер нәтижелері әйгілі андрон тайпаларының Қазақстанның оңтүстік аудандарын да тығыз мекендегенін көрсетті [3, б. 33; 4, б. 38-42; 5, б. 224]. Өкінішке орай, Келес өңірінің қола дәуірі әлі күнге дейін зеріттелмегендіктен, өңірің қола дәуірі жайында деректер кездеспейді. Сол себепті өңірдің қола дәуірі зерттеуді қажет етеді.

Б.з.д. I мыңжылдықта Орта Азияда өмір сүрген тайпалар «көшпелі мәдениетті» қалыптастырды. Көшпелі мәдениеттің қалыптасқан кезеңі Қазақстан тарихында «Ерте темір дәуірі» немесе «Сақ кезеңі» деп аталады. Себебі қазба жұмыстары кезінде табылған археологиялық және жазба деректер ерте темір дәуірінде Орта Азияда Сақ тайпалық одағының негізгі саяси күшке ие болғандығын айқындап отыр. Сақтардың саяси ықпалы шығысында Ұлы Қытай қорғанынан, батысында Карпат тауларына дейін, оңтүстігінде Алдыңғы Азияға дейін таралған. Орасан зор ұлан-ғайыр территорияда өмір сүрген сақтар қытай деректерінде «Сай», парсы деректерінде «Сак», Ассирия деректерінде «Ашгузай», грек деректерінде «Скиф» деген атаумен белгілі болды [6, б. 1-19]. Страбонның жазбаларында олардың көпшілігі көшпелі тіршілік кешкендігі айтылады [7, б. 169-291]. Антикалық авторлар Скифтерді (Азиялық Скифтерді – Т.Д.) Каспилер, Массagetтер, Исседондар, Аримаспылар, Агифейлер, Грифтер (Алтын қорыған тазғаралар) деп бірнеше тайпалық топтарға бөлген. Антикалық басқа да жазбаларда Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстігін мекендеген бірлестіктер мен тайпалардың аттары келтіріледі. Олар: комарлар, комедтер, гриней скифтері, тохарлар, сқаравалар, массagetтер, гомодоттар, гистер т.б. [3, б. 7].

Антикалық авторлардың шығармаларындағы Азиялық Скифтер Ахеменидтік жазбалардағы Сақтар екендігі қазіргі ғылымда толық дәлелденген. Осыған байланысты тарихи еңбектерде Орта Азия мен Қазақстанды мекендеген тайпалардың аттары екі түрлі аталып жүр.

Ахеменидтік жазбаларда Орта Азия мен Қазақстанды мекендеген тайпалар үш топқа: Сақ - тиграхаудалар, Сақ – хаумаваргалар, Сақ – парадарайлар деп үш топқа біріктірілген. Бірқатар мамандар Сақ – тиграхаудалар Шаш, Қырғызстан және Қазақстанның оңтүстігін мекендеген пікірде [8, б. 16-17]. Біздің шамалауымызша Келес өңірін Сақ – тиграхаудалардың құрамындағы абилер мекендеген болса керек. Осы өңірде көптеп кездесетін түрлі көлемдегі қорымдар сол кезден қалған. Олардан қалған қоныстар да бізге дейін жетуі мүмкін. Келестің бойындағы Жартытөбе, Қаратөбе секілді қоныстардың Сақ дәуіріне жатуы мүмкіндігін кезінде Ә.Х. Марғұлан да айтқан болатын [9, б. 16-17]. Жазба деректер мен археологиялық зерттеу материалдарына сүйене отырып Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевиц осы өңірді мекендеген сақ тайпаларының жартылай көшпелі тіршілік кешіп, мал бағумен қатар егін салып, бау-бақша өсіргені тіпті, қала салумен де айналысқаны жайлы көңілге қонымды пікір айтады [3, б. 8]. Дегенмен Келес өңіріндегі ерте темір дәуіріне жататын ескерткіштер аз зерттелгендіктен, өңірің аталмыш кезеңге жататын ескерткіштері зерттеуді қажет етеді.

Аймақта өмір сүрген ежелгі тайпалардың бірі қаңлылар, б.з.б. 2 – б.з. 5 ғасырларда оңтүстікте Ферғана аймағынан, солтүстікте Сырдарияның төменгі ағысына дейінгі, ал шығыста Қаратау беткейлерінен Талас өзеніне дейінгі аралықта мемлекеттік дәрежеде билік құрып, қаңлы мәдениетін қалыптастырады [10, с. 149-151; 11, с. 160-163]. Сыр өңірін жылдар бойы зеріттеген Г.В. Григорьев, С.П. Толстов, А.Н. Бернштам, Л.М. Левина секілді ғалымдар қаңлы мәдениетін аймақтық ерекшеліктеріне қарай үш мәдениетке бөліп қарастырды. Бұл мәдениеттер, алғашқы ауқымды зерттеулер жүргізілген орталықтардың атымен Жетасар, Отырар-Қаратау, Қауыншы мәдениеттері деген атауға ие болды [11, с. 208-230].

Жетасар мәдениетінің ескерткіштері Арал теңізінің шығысында, Сырдарияның төменгі ағысындағы Қуандария, Жаңадария өзендерінің аңғарларында орналасқан [12, с. 10]. 1948-1951 жылдары С.П. Толстовтың басшылығындағы Хорезм археологиялық – этнографиялық экспедициясының көп жылдық зерттеулерінің нәтижесінде Жетасар мәдениетінің ескерткіштері толымды деңгейде зеріттеліп, Жетасар мәдениеті жайында бірнеше еңбектері жарыққа шықты [11, с. 223]. Отырар-Қаратау мәдениетіне келер болсақ, бұл мәдениетке жататын ескерткіштер Сырдарияның ортаңғы ағысы, Қаратаудың оңтүстік – солтүстік беткейлері мен Талас, Арыс, Бөген өзендерінің аңғарларында орналасқан. 1948-1952 жылдары А.Н. Бернштамның басшылығындағы Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының зерттеулерінің нәтижесінде Отырар-Қаратау мәдениетінің өзіндік ерекшелігі анықталып, ғылыми айналымға енгізіледі [13, с. 19-60; 12, с. 193-224; 11, с. 208-219]. Ал, Қауыншы мәдениетіне жататын ескерткіштер болса, Сырдарияның ортаңғы ағысы, Құркелес, Келес, Шыршық және Ангрен өзендерінің аңғарларында, яғни Ташкент оазисінде орналасқан. 1934-1938 жылдары Г.В. Григорьев басшылығындағы Янгиюль археологиялық экспедициясының көп жылдық зерттеулерінің нәтижесінде Ташкент оазисіндегі қаңлы мәдениетінің аймақтық ерекшелігі анықталып, оған «Қауыншы мәдениеті» деген атау берілді [12, с. 90-91; 11, 2009, с. 220]. Жоғарыда аталған үш мәдениеттің ескерткіштерінен табылған археологиялық жәдігерлерден, қаңлы тайпаларының мемлекеттік дәрежеде билік құрған кезеңі б.з.б. 2 – б.з. 5 ғасырлар аралығына жататындығы анықталды [12, с. 5-242; 11, с. 208-230].

Жоғарыда аталған қаңлы тайпаларының өмір сүрген аймақтарының ішіндегі Құркелес және Келес өзендерінің аңғарларындағы ескерткіштер өте аз зеріттелген. Ос себепті біз 2017 жылы Келес өзені бойындағы Мыңтөбе қорымын кешенді түрде зерттеуді жөн санадық.

Мыңтөбе қорымының зерттелу тарихы.

Мыңтөбе қорымның Сырдарияның ортаңғы ағысының оң жақ беткейінде орналасуы байланысты қорымның зерттелу тарихы Сырдарияның ортаңғы ағысындағы ежелгі Шаш қалажұрты мен ортағасырлық Шардара қалажұртының аралығында жүргізілген зерттеулермен бірге қарастыруды жөн санадық. Аймақтағы тарихи ескерткіштер жайлы алғашқы зерттеулерді ХІХ ғасырдың соңында Ресей Патшалығының Оралық Азияға жіберген саяхатшыларының еңбектерінен кездестіруге болады. 1884 жылы аймаққа саяқат жасаған өлкетанушы, географ А.П. Федченко өзінің «Заметки о степи Кызыл-Кум» атты мақаласында Сырдарияның сол жақ беткейіндегі суландыру жүйесінің іздері, Шардара, Сүткент, Байыркүм қалажұрттары мен Сырдарияның ортаңғы ағысында орналасқан қорымдар жайында мағлұмат береді [14, с. 242]. 1880 жылдардың соңы мен 1890 жылдардың басында әуесқой өлкетанушы Е.Т. Смирнов, Сырдарияның ортаңғы ағыстарында зерттеу жұмыстарын жүргізіп, аймақтағы үлкенді кішілі өзендердің бойындағы қоныстар мен қорымдар жайында мағлұмат бере отырып өз баяндамасында «аймақтағы төбелер мен төбешіктерді қандай тайпалар, не мақсатта тұрғызды және бұл төбелер мен төбешіктер қай уақытқа жатады» деп сұрақ қояды. Сонымен қатар Е.Т. Смирнов Ташкент маңындағы Ниязбаш елді мекенінің тұрғындары төбешіктерді тегістеу барысында бір төбешіктен адам сүйектерімен бірге қыш құмыраларды тапқандығы жөнінде мағлұмат береді [15, с. 7-17].

Аймақта алғашқы археологиялық қазба жұмыстарды 1895 жылы Ташкентте құрылған Археология әуесқойларының түркістан үйірмесінің мүшелері жүргізді [16, с. 4-5]. Үйірме мүшелері Сырдарияның ортаңғы ағыстарындағы ежелгі қалажұрттарды, қоныстарды және қорымдарды есепке алып сипаттады, сонымен қатар бірқатар ескерткіштерде қазба жұмыстарын жүргізді. Археология әуесқойларының түркістан үйірмесінің мүшесі әуесқой өлкетанушы Н.П. Остроумов алғашқы болып Ташкент маңындағы бірнеше обада және Жуантепе, Таяқсалды, Шаштепе қалажұрттарында археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп, нәтижесінде қалажұрттар мен обалардың архитектурасы жайында тың материалдар жинайды [17, с. 118-137; 18, с. 32–44]. Археология әуесқойларының түркістан үйірмесінің мүшесі А.О. Руднев болса, 1899 жылы Сырдарияның ортаңғы ағысында барлау жұмыстарын жүргізіп, 11 ежелгі қалажұрттың орнын анықтап, олардың сол уақыттағы күйін сипаттайды [19, с. 57-62]. 1914 жылы В.Ф. Караваев болса аймақта жүргізген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде Сырдарияның ортаңғы ағысындағы үлкенді кішілі өзендердің бойында өмір сүрген тайпалардың егін шаруашылығымен айналысқандығын анықтай келе, аймақта көшпелі және отырықшы тайпалардың өмір сүргендігін баяндады [20, с. 8-10]. Осылайшы Ресей Патшалығы тұсында аймақта зерттеу жұмыстарын жүргізген саяхатшылар мен өлкетанушылардың зерттеулерінің нәтижесінде аймақтағы ескерткіштер археологтардың назарын аудара бастады.

Аймақтағы археологиялық зерттеулер 1930 жылдардан бастап жүйелі түрде жүргізіле бастады. 1934-1938 жылдары Г.В. Григорьев басшылығындағы Янгиюль Археологиялық Эспедициясы ежелгі Қаунчи-Тепа, Алимбай-Тепа, Шурали-Сай, т.б. қалажұрттарында және Қаунчи-Тепа қорымында археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді [21, с. 3-42; 22, с. 2-40; 23, с. 3-39 б; 24, с. 47-67]. Г.В. Григорьевтің ежелгі Қаунчи-Тепа қалажұрты мен оның маңындағы қорымда жүргізген археологиялық зерттеулерінің нәтижесінде, Сырдарияның ортаңғы ағысындағы, соның ішінде Ташкент оазисіндегі қаңлы мәдениетінің өзіндік ерекшелігі анықталып, оған «Қауыншы мәдениеті» деген атау берілді [11, с. 220].

1948-1952 жылдары А.Н. Бернштамның басшылығындағы Оңтүстік Қазақстан Археологиялық Эспедициясының мүшелері Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевичтің аймақта жүргізген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесінде, Сырдарияның ортаңғы ағысында, Келес өзені бойында орналасқан бірнеше ежелгі қалажұрттар мен қорымдардың орны анықталды. Сонымен қатар жоғарыда аты аталған ғалымдар аймақта орналасқан Ақтөбе, Шәушікүм қалажұрттары мен Мыңтөбе,¹⁶ Узун-Ата қорымдарында археологиялық қазба жұмыстар жүргізіп, ескерткіштердің хронологиясы анықтады [13, с. 19-60; 25, с. 97-100].

1958-1962 жылы А. Г. Максимова басшылығындағы Шардара Археологиялық Эспедициясының мүшелері М.С. Мерциев, Б.И. Вайнберг, Л.М. Левина, А.А. Чариков, Ф.Х. Арсланова Сырдарияның ортаңғы ағысында, Келес және Құркелес өзендері бойында археологиялық барлау жұмыстарын жүргізіп, бірнеше ежелгі қалажұрттар мен қорымдардың орнын анықтады. Мыңтөбе қорымы туралы алғашқы мәлімет осы зерттеулердің нәтижесінде кездеседі, сонымен қатар қорымның орны картада көрсетіледі (**Жарта 1**). Жоғарыда аты аталған ғалымдар аймақта орналасқан Ақтөбе I-II, Шәушікүм қалажұрттарында және Жаман-Тоғай, Ақтөбе, Шәушікүм, Төребай-Тұмсық, Шардара қорымдарында археологиялық қазба жұмыстар жүргізіп, ескерткіштердің хронологиясы, архитектурасын, қандай мәдениетке жататындығын анықтайды [26, с. 1-55; 27, с. 1-35; 28, с. 1-88; 29, с. 1-18; 30, с. 1-42; 31, с. 1-7; 32, с. 1-60; 33, с. 1-30; 34, с.1-18; 35, с. 1-48; 36, с. 66-80; 37, с. 1-252; 38, с. 1-39].

Осылайшы археологтардың назарын аударып бастаған қорымда 1982 жылы Н.П. Подушкин археологиялық барлау жұмыстарын жүргізіп, қорымды жартылай жобаға түсіреді, сонымен қатар қорымның орнын картада көрсете отырып жер бетіндегі материалдар бойынша қорымды б.з.б. 1 – б.з. 5 ғасырларға жатқызады [39, с. 223-224]. 2016-2017 жылдары болса А.Н. Подушкин Мыңтөбе қорымындағы екі обада археологиялық қазба жұмыстарын жүргізеді. Сонымен қатар, Келес өзенінің төменгі ағысында орналасқан Күлтөбе қалажұртында 2017 жылы т.ғ.д. профессор М.Елеуов және т.ғ.к. доцент Д.Тәлеев басшылығында Тұран Археологиялық экспедициясы археологиялық зерттеу жұмысын жүргізе отырып, аталмыш қалажұрттың қаңлы мәдениетіне жататындығын анықтады (**Сурет – 1**).

Сурет 1 - Күлтөбе қалажұртының әуеден көрінісі

¹⁶ Бұл қорым ортағасырлық Шардара қаласының оңтүстік батысында 4 км қашықтықта орналасқан.

2017 жылы қорымда жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесі.

Маусымдық далалық археологиялық зерттеу жұмыстардың барысында қорымның жобасы сызылып, обалардың саны мен көлемдері анықталды. Сонымен қатар қорымдағы обалардың хронологиясын және құрлымын анықтау мақсатында үш обада археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді (Сурет – 2).

Сурет 2 – Мыңтөбе қорымының әуеден көрінісі.

Қазба салынған обалар шартты түрде №1, №2 және №3 обалар болып белгіленді. Қазба салынған №1 обаның диаметрі 22,70 м, биіктігі 4 м. Обаны қазу барысында екі секторға бөліп қазу әдісі таңдалды. Қазба жұмыстары барысында солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа бағытталған ені 1 м жал қалдырылды. Жалдың оңтүстік бөлігі «А» жартысы, солтүстік бөлігі «Б» жартысы болып белгіленді. Қазба алдымен «Б» жартысында жүргізіле бастады. Қазба жұмыстары барысында 50 см тереңдіктен кесек бөліктері анықтала бастады. «Б» жартысында жүргізілген тазалау жұмыстарының нәтижесінде кесектен қаланған шеңбер пішінді құрлыстың ізі анықтала бастады. Осылайша шеңбер пішіміндегі құрлыстың жиегін бойлай тазалау жұмыстарын жүргізе отырып, құрлыстың солтүстік батысқа қарай жалғасқан көлемі 4x3 м болып келетін кесектен қаланған бөлігі анықтала бастады. Қазба жұмыстары барысында, обаның орта нүктесінен шығысқа қарй 2,10 м, солтүстікке қарй 1,18 м қашықтықтан, обаның ең бйік түктесінен 0,25 м тереңдіктер керамика сынықтары анықтала бастады. Бұл керамика сынықтары 0,50 м тереңдікке дейін кездесіп отырды. Обаның ортасынан 0,50 м тереңдіктен тұтқалы құмыра анықтала бастады. Ал, обаның орта нүктесінен 0,85 м тереңдіктен болса көмір және күл қалдықтары анықтлды. Сонымен қатар, обаның орта нүктесінен батысқа қарй 2,10 м, солтүстікке қарй 5,10 м қашықтықтан 2,40 м тереңдіктер керамика сынықтары анықталды. Тазалау жұмыстары 4 м дейін жалғысын тапты, нәтижесінде диаметрі шамамен 8 м болып келетін сағананың жартысы, солтүстік-батысқа бағытталған кіретін дәлізі толықтай ашылды. Осыдан кейін қазба «А» жартысында жалғасын тапты. «А» жартысында да тазалау жұмыстары 4 м дейін жалғысын тапты, нәтижесінде сағананың екінші жартысы толықтай ашылды (Сурет – 3).

Сурет 3 – №1 обадан анықталған сағананың көрінісі

№1 обادا жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде диаметрі 8 м, биіктігі 1,95 м болып келетін екі камералы сағана анықталды. Сағананың төменгі бөлігінде топырақта жақсылап тығыздап, диаметрі 8 м, биіктігі 0,75 м болып келетін платформа дайындаған. Оның үстіне 0,45 м биіктікте балшық құйылып, балшықтың үстіне айналдыра кесек қаландысы арқылы 2 камералы сағана жасалған. Сағананың керетін есігі солтүстік-батысқа бағытталған. Сағанаға кіретін дәліздің көлемі 4х3 м. Дәліздің төменгі бөлігінде биіктігі 0,50 м топырақты нығыздап платформа дайындалып, оның үсті 1 м биіктікте кесек қаланған. Кесек қаландысының ерекшелігі, бір қатар кесек қаланса оның үстіне 0,10 м қалыңдықта балшық төселген. Екі камералы сағанаға екі бөлек дәліз жасалынған. Дәліздердің ені 0,40-0,50 м болып келуде. Камераға апаратын екі дәліз де бастан аяқ балшықпен толтырылып тасталынған. Камералардың көлемдері 2,5х2 м болып келуде. Камераның ішіндегі бос топырақ платформаға дейін тазартылды, нәтижесінде А жартысындағы камерадан шашыраңқы түрде адам сүйектерінің бөліктері (қол, аяқ, саусақ) табылды. Б жартысындағы камерадан болса ешнәрсе анықталмады (**Сызба – 1**). Сағананың құрлысы мен табылған жәдігерлерді зерттей келе, сағананың IV – V ғасырларға жататындығы анықталды.

Қазба салынған №2 оба үйіндісінің диаметрі 13 м, биіктігі болса 1 м. Обада жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында оба үйіндісін екі скеторға бөліп қазу әдісі таңдалды. Қазба жұмыстары барысында шығыстан батысқа бағытталған ені 50 см болып келетін жал қалдырылды. Жалдың оңтүстік бөлігі «А» жартысы, солтүстік бөлігі «Б» жартысы болып белгіленді. Аталмыш обаның екі секторында қазба жұмыстары 1,85 м тереңдікке дейін жүргізілді, нәтижесінде ешқандай жерлеу орны анықталмады (**Сурет – 4**).

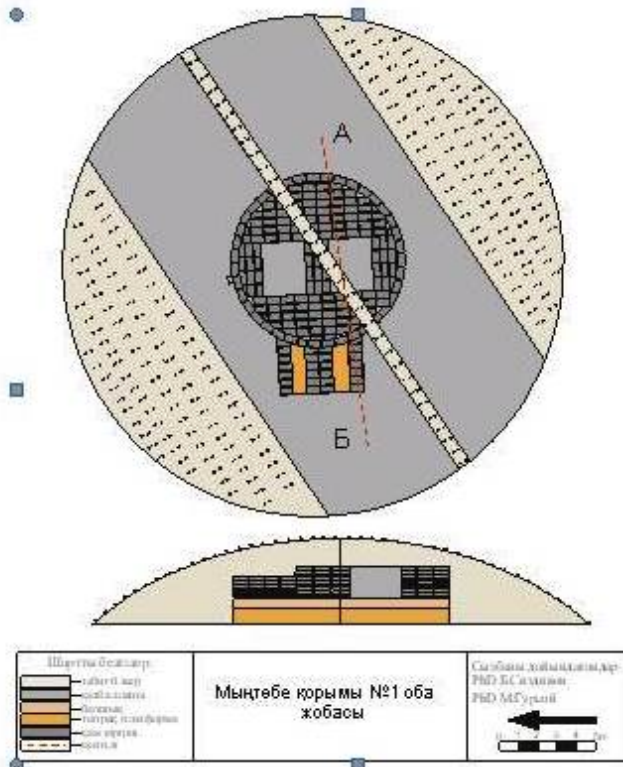
Осылайша екінші обادا жүргізілген археологиялық қазба жұмыстардың нәтижесінде, бұл обаның кенотаф екендігі, яғни ежелгі тайпалардың ұзаққа қаза тапқан туыстарына арнап тұрғызған бос қабірі екендігі анықталды (**Сызба – 2**).

Қазба салынған №3 оба үйіндісінің диаметрі 13 м, биіктігі болса 1,70 м. Обада жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында оба үйіндісін екі скеторға бөліп қазу әдісі таңдалды. Қазба жұмыстары барысында шығыстан батысқа бағытталған ені 35 см болып келетін жал қалдырылды. Жалдың оңтүстік бөлігі «А» жартысы, солтүстік бөлігі «Б» жартысы болып белгіленді. Қазба алдымен «Б» жартысында басталып 1,70 м тереңдіктегі құлық қабатына дейін жүргізілді. «Б» жартысындағы тазалау жұмыстары нәтижесінде ешқандай жерлеу орны анықталмады. Қазба «А» жартысында жалғасын тапты. «А» жартысындағы топрақ үйіндісі алынып тасталғаннан кейін бұл жерде де қабір ізі анықтау мақсатында тазалау жұмыстары жүргізілді. Дегенмен ешқандай бір қабір ізі анықталмады. Жал және құрлық қабатынан қабір ізін анықтау әдісі жүзеге аспағаннан кейін, траншея қазу әдісі негізге алынып, «А» жартысына шығыстан батысқа бағытталған ұзындығы 8,20 м, ені 1 м траншея салынды. Осылайша бірінші траншея 2,40 м тереңдікке дейін қазылды. Траншеяның батыс ұшынан, құрлық қабатынан 37 см тереңдікте ені 0,87 м келетін бос топырақ анықтала бастады.

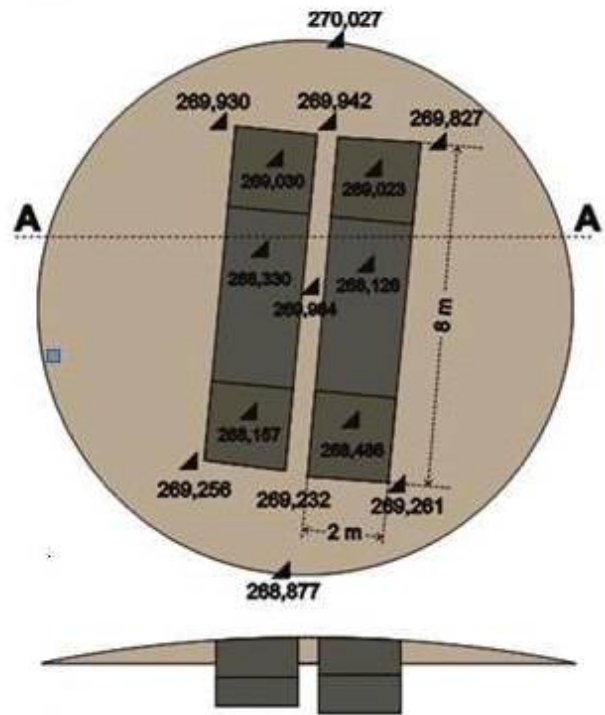
Осы бос топырақ 2 метр тереңдікке дейін жалғасып асты қатты сазды топыраққа айналды. Осыдан кейін бос топырақтың солтүстікке қарай жалғасын анықтау мақсатында бірінші траншеяның 1,10 м солтүстігіне, ұзындығы 6 м, ені 1 м келетін екінші траншея салынды. ойлағанымыздай бірінші траншеядағы бос топырақ екінші траншеяда да анықталды. Екінші траншея 2,40 м тереңдікке жеткенде бірінші және екінші траншеяның арасындағы жалдың кесіндісінде дромостың ізі анықтала бастады. Жүргізілген археологиялық қазба жұмыстардың нәтижесінде дромосты катакомба анықталды. Жерлеу орнынан бес адамның қаңқасы, жеті дана қыш-құмыра, бір дана жебе ұшы, пышақ, ине, асық және әртүрлі тастардан жасалынған моншақтар табылды. Табылған жәдігерлерді зерттей келе бұл обаның б.з.д.І – б.з. ІІІ ғасырларына, яғни қаңлы тайпаларының қауыншы мәдениетіне жататындығы анықталды (**Сурет – 5**) (**Сызба – 3**).

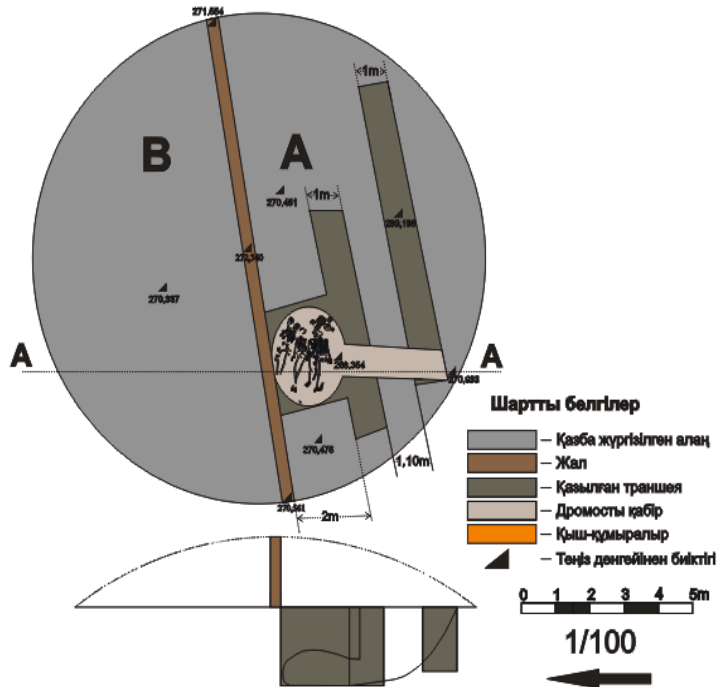
Сурет 4 – №2 обادا жүргізілген қазбаның көрінісі.

Сызба 1 – №1 обадан анықталған сағананың сызбасы

Сызба 2 – №2 обاداғы қазбаның сызбасы

Сурет 5. Сызба 3 – №3 обاداғы дромосты катакомбалық жерлеу

Қорытындылай келе, 2017 жылы Мыңтөбе Қорымында жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде, оңтүстік-батыс солтүстік-шығыс бағытында 2 км созылып жатқан қорымда шашыраңқы түрде 646 обаның орналасқандығы, обалардың диаметрі 6 – 33 м, биіктіктері 0,65 – 4,30 м екендігі анықталды. Сонымен қатар жылдар бойы нақты хронологиясы анықталмай келген Мыңтөбе қорымындағы обалардың Темір Дәуірі мен Ерте Ортағасырларға

жататындығы анықталды. Алдағы уақытта жүргізілетін зерртеулер бұл пікірімізді өзгертуіде мүмкін. Сонымен қатар Сырдарияның ортаңғы ағысында өмір сүрген ежелгі тайпалардың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, күнделікті тіршілікте қолданған заттары жайында құнды деректер жинақталды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алтысбаев Х.А. О находках индустрии каменного века в Каратау и Кара оба // *Археологические памятники Казахстана*. – Алма – Ата, 1978.С – 120-125.
2. Таймаганбетов Ж.К. Палеолитическая стоянка им. Ч.Ч. Валиханова - Алма-Ата, 1990 - С-18-21.
3. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселении и городов Южного Казахстана // *ТИАЭ АН Каз ССР*, 1958.Т.5. –С 8-33.
4. Смагулов Е.А., Баратова С.Р. Предварительные итоги археологических исследований на могильнике эпохи бронзы Шербай // *ҚР БҒМ ҰҒА хабаршысы* 2001.№ 1, 38-42 беттер.
5. Байтанаев Б.А. Древности Бургулока. – Алматы, 2011. – 224 бет.
6. Sizdikov V. MÖ 1. Binde Avrasya Bozkırlarında Yaşayan Atlı Göçebe Kavimlerin Zırları // *Bilig. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*. Yaz 2019/Sayı 90. S-1-19.
7. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // *Вестник Древней Истории*. – М., 1947, № 4. С-169-291.
8. Акишев К.А. Древняя культура Саков и Усуней долины реки Или. – Алма-Ата, 1963. – С. 16-17.
9. Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. – Алма-Ата, 1950.С-16-17.
10. Бичурин И.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 2. Москва, АН СССР. 1950, стр. 149-151.
11. Байпақов К.М., Таймагамбетов Ж.Қ., Қазақстан археологиясы. Алматы, 2009. бет. 220.
12. Левина Л.М. Керамика нижней и средней Сырдарьи в I тыс. н.э. Москва, 1971. Издательство НАУКА. стр. 5-242.
13. Агеева Е.И., Пацевич Г.И., Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана. Труды Института Истории, Археологии и Этнографии, Том 5. Алма-Ата, 1958. стр. 19-60.
14. Федченко А.П. Заметка о степи Кызыл-кум // *Известия Туркестанского отдела Русского географического общества*.–Выпуск 2. – Том XII.–1916.–С. 242.
15. Древности в окрестностях Ташкента (протоколы ТҚЛА) 1896, стр. 7-17.
16. Открытие Туркестанского Кружка любителей археологии 11 декабря 1895 г. – Ташкент, 1895, стр. 4-5.
17. Остроумов Н.П. Археологическая поездка в селение Мамаевку. ПТҚЛА, год IV. Ташкент, 1899, стр. 118-137.
18. Остроумов Н.П. Новые данные о глиняных погребальных урнах // ПТҚЛА. Год XI. 1 января 1906 г. – 1 января 1907 г. Ташкент, 1906. С. 32–44.
19. Руднев А.О. Зброшеный уголок // *Туркестанские ведомости*. № 15-17, ПТҚЛА, Ташкент: 1900, стр 57-62.
20. Голодная степь в ее прошлом и настоящем // *Материалы исследования к проекту орошения Голодной и Дальверзинской степей*. Выпуск 1.–Петроград, 1914, стр. 8-10.
21. Григорьев Г.В., Отчет об археологической разведке в Янгиольском районе УзССР в 1934 г. Ташкент. 1935 г. стр – 3-42.
22. Григорьев Г.В. Краткий отчет о работах Янгиольской Археологической Экспедиции 1937 г. Ташкент, 1940, стр. 3-39.
23. Григорьев Г.В. В.И. Громова, Каунчи-Тепе (раскопки 1935 г.). Материалы к изучению древнейших домашних животных Средней Азии. Ташкент, 1940, стр. 2-40.
24. Григорьев Г.В. Келесская степь в археологическом отношении (К истории культуры древних саков) // *Известия Академии Наук Казахской ССР*. № 46. Алма-Ата. 1948 г, стр. 47-67.
25. Агеева Е.И. Керамика городища Шаушукумтобе и ее датировка // *Древности Чардары... С.* 97–100.
26. Максимова А. Г. Дневник Южно-Казахстанской археологической экспедиции 1958 г. // *Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының архив материялы*. Фонд II, Дело 2. стр. 1-55.
27. Максимова А.Г. Дневник Южно-Казахстанской археологической экспедиции 1959 г. // *Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының архив материялы*. Фонд II, Дело 659. стр. 1-35.
28. Чариков А.А. Дневник Южно-Казахстанской археологической экспедиции 1959 г. // *Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының архив материялы*. Фонд II, Дело 660. стр. 1-88.

29. Максимова А. Г., Мерциев М.С. *Отчет о работе Чардаринской археологической экспедиции 1960 г. // Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалы. Фонд II, Дело 731. стр. 1-18.*
30. Арсланова Ф.Х. *Дневник Чардаринской археологической экспедиции 1960 г. // Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалы. Фонд II, Дело 734. стр. 1-42.*
31. Мерциев М.С. *Отчет о работах 2 отряда Чардаринской археологической экспедиции на городище Актобе в 1960 г. // Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалы. Фонд II, Дело 735. стр. 1-7.*
32. Максимова А.Г. *Отчет о работе Чардаринской археологической экспедиции 1961 г. // Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалы. Фонд II, Дело 777. стр. 1-60.*
33. Максимова А.Г. *Дневник Чардаринской археологической экспедиции на курганного могилника Джаман-Тоғай в 1962 г. // Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалы. Фонд II, Дело 869. стр. 1-30.*
34. Мерциев М.С. *Отчет о раскопках поселения Актобе I, 2 отряда Чардаринской археологической экспедиции в 1960-1962 г. // Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалы. Фонд II, Дело 872. стр. 1-18.*
35. Мерциев М.С. *Дневник о работах на городище Актобе I Чардаринской археологической экспедиции в 1962 г. // Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалы. Фонд II, Дело 873. стр. 1-48.*
36. Мерциев М.С. *К вопросу о генезисе оседлых поселений (на материалах городище Актобе I // Известия АН КазССР. Серия общественных наук. – Выпуск 3. -1965. –С. 66-80.*
37. Максимова А.Г., Мерциев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.М. *Древности Чардары (Археологические исследования в зоне Чардаринского водохранилища). Алма-Ата, 1968. Издательство НАУКА Казахской ССР. стр. 1-252.*
38. Максимова А.Г. *Дневник Чардаринской археологической экспедиции 1960 г. // Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының архив материалы. Фонд II, Дело 733. стр. 1-39.*
39. Нурғалиев Р.Н. (гл. ред.) *Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно – Казахстанская область. Алматы, Қазақ Энциклопедиясы, 1994 г. стр. 223-224.*

References:

1. Alpysbayev H. A. *on the areas of industry of the Stone Age in Karatau and Kara plague // archaeological monuments of Kazakhstan. - Alma-Ata, 1978. S-120-125.*
2. Taimaganbetov zh. *K.Paleolithic stoyanka. Valikhanova Ch. Ch. - Alma-Ata, 1990-S-18-21.*
3. Ageeva E. I., Patsevits G. I. *from the history of osedlyk settlements and cities of southern Kazakhstan // TIAE an Kaz SSR, 1958.Vol. 5 – p. 8-33.*
4. Smagulov E. A., Baratova S. R. *preliminary results of archaeological research on the grave of the Bronze Age of Shcherbay // Bulletin of the National Academy of Sciences of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan 2001. No. 1, pp. 38-42.*
5. Baitanaev B. A. *Drevnost Burgulyuk. Almaty, 2011. - 224 pages.*
6. Sizdikov B. *MÖ I. Binde Avrasya Bozkırlarında Yaşayan Atlı Göçebe Kavimler Zırları // Bilig. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. Yaz 2019/Sayı 90. S-1-19.*
7. Latyshev V. V. *Izvestia of ancient writers on Scythia and the Caucasus // Bulletin of Ancient History. MOSCOW, 1947, NO. 4. S-169-291.*
8. Akishev K. A. *ancient culture of Saks and usuney Valley reci or. - Alma-Ata, 1963. - Pp. 16-17.*
9. Margulan A. H. *from the history of cities and the construction of ancient Kazakhstan. - Alma-Ata, 1950. S-16-17.*
10. Bichurin I. Ya. *collection of stories about people who lived in Middle Asia in the Middle Ages. Vol. 2.Moscow, an USSR. 1950, STR. 149-151.*
11. Baipakov K. M., Taimagambetov zh.K., *archeology of Kazakhstan. Almaty, 2009. p. 220.*
12. Levina L. M. *Ceramics of the lower and middle Syrdarya in i beyond. N. E. Moskva, 1971. publishing science. STR. 5-242.*
13. Ageeva E. I., Patsevich G. I., *from the east of osedlyk villages and cities of southern Kazakhstan. Truda Institute of history, archeology and Etography, Vol. 5. Alma-Ata, 1958.STR. 19-60.*
14. Fedchenko A. P. *Zametka O stepi Kzyl-Kum // Izvestia of the Turkestan region of the Russian Geographical Society.- Issue 2. - Volume XII. -1916. - P. 242.*
15. *remoteness in the districts of Tashkent (Tbilisi protocol) 1896, STR. 7-17.*

16. *opening of the Turkestan circle of Archaeology lovers on December 11, 1895-Tashkent, 1895, STR. 4-5.*
17. *Ostroumov N. P. archaeological trip to the village of Mamayevka. PTSLA, year IV. Tashkent, 1899, STR. 118-137.*
18. *Ostroumov N. P. new data on clay burial urns. Year XI. January 1, 1906 – January 1, 1907 Tashkent, 1906 pp. 32-44.*
19. *Rudnev A. O. Zabroshenny ugolok // Turkestan Vedomosti. No. 15-17, ppl, Tashkent: 1900, pp. 57-62.*
20. *hungry step in its past and present // materials for studying the draft harvest of hungry and Dalverzinsky step. Issue 1. - Petrograd, 1914, STR. 8-10.*
21. *Grigoriev G. V., report on archaeological research in the Yangiul District of the Usssr in 1934 in Tashkent. 1935 STR-3-42.*
22. *Grigoriev G. V. Kratsky reports on the work of the Yangiul Apeological expedition 1937 Tashkent, 1940, STR. 3-39.*
23. *Grigoriev G. V. V. I. Gromova, Kaunchi-Tepa (raskopki 1935). Material for studying the oldest domestic animals of Middle Asia. Tashkent, 1940, STR. 2-40.*
24. *Grigoriev G. V. The next step in archaeological relations (to the history of the culture of ancient Saks) // publication of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. # 46. Alma-Ata. 1948, STR. 47-67.*
25. *Ageeva E. I. Ceramics of the city of Shaushukumtobe and its date... Pp. 97-100.*
26. *Maksimova A. G. Dnevnik South Kazakhstan archaeological expedition of 1958. // archive material of the A. H. Margulan Institute of Archaeology. Foundation II, Delo 2. STR. 1-55.*
27. *Maksimova A. G. Dnevnik South Kazakhstan archaeological expedition of 1959. // archive material of the A. H. Margulan Institute of Archaeology. Foundation II, Delo 659. STR. 1-35.*
28. *Charikov A. A. Dnevnik South Kazakhstan archaeological expedition of 1959. // archive material of the A. H. Margulan Institute of Archaeology. Foundation II, Delo 660. STR. 1-88.*
29. *Maksimova A. G., Mershchiev M. S. Report on the work of the Chardarinsky archaeological expedition of 1960. // archive material of the Institute of Archaeology named after A. H. Margulan. Foundation II, Delo 731. STR. 1-18.*
30. *Arslanova F. H. Dnevnik Chardarinsky archaeological expedition of 1960. // archive material of the A. H. Margulan Institute of Archaeology. Foundation II, Delo 734. STR. 1-42.*
31. *Mershchiev M. S. reports on the work of 2 teams of the Chardarinsky archaeological expedition to the city of Aktobe in 1960. // archive material of the Institute of Archaeology named after A. H. Margulan. Foundation II, Delo 735. STR. 1-7.*
32. *Maksimova A. G. report on the work of the Chardarinsky archaeological expedition of 1961. // archive material of the Institute of Archaeology named after A. H. Margulan. Foundation II, Delo 777. STR. 1-60.*
33. *Maksimova A. G. Dnevnik Chardarinsky archaeological expedition to the buried grave of Jaman-Togai in 1962. // archive material of the Institute of Archaeology named after A. H. Margulan. Foundation II, Delo 869. STR. 1-30.*
34. *Mershchiev M. S. reports on the dates of the settlement of Aktobe I, 2 detachment of the Chardarinsky archaeological expedition in 1960-1962. // archive of the Institute of Archaeology named after A. H. Margulan. Foundation II, Delo 872. STR. 1-18.*
35. *Mershchiev M. S. Dnevnik on the works of the I Chardarinsky archaeological expedition in 1962. // archive material of the A. H. Margulan Institute of Archaeology. Foundation II, Delo 873. STR. 1-48.*
36. *Mershchiev M. S. on the question of the genesis of the main settlements (on the materials of the city of Aktobe I // Izvestia an Kazssr. A series of Public studies. - Issue 3. -1965. - Pp. 66-80.*
37. *Maksimova A. G., Mershchiev M. S., Weinberg B. I., Levina L. M. Drevnost charms (Archaeological Research in the zone of the Chardarinsky reservoir). Alma-Ata, 1968. publishing science of the Kazakh SSR. STR. 1-252.*
38. *Maksimova A. G. Dnevnik Chardarinsky archaeological expedition of 1960. // archive material of the A. H. Margulan Institute of Archaeology. Foundation II, Delo 733. STR. 1-39.*
39. *Nurgaliev R. N. (GL. Ed.) Memory of history and culture of Kazakhstan. South Kazakhstan region. Almaty, Kazakh Encyclopedia, 1994 223-224.*

МРНТИ 03.20.91
УДК 94 (574)

Г.К.Кенжебаев¹, Б.Р. Найманбаев²

*¹КазНПУ им.Абая, д.и.н.,
г.Алматы, Казахстан. kgabit62@mail.ru*

*²Международный университет Silkway. к.и.н., и.о.профессор,
г.Шымкент, Казахстан, naimanbaev_b@mail.ru*

ПРИЧИНЫ И МАСШТАБЫ ЭМИГРАЦИИ ИЗ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В КОНЦЕ XX ВЕКА

Аннотация

В статье рассматриваются причины, вызвавшие значительный эмиграционный отток населения из стран Центральной Азии в конце XX века. Определяются масштабы, вектор направленности и этнический состав эмигрантов. Отмечаются особенности миграционных процессов в Казахстане, Кыргызстане, Таджикистане и Узбекистане. Выделяются два основных типа миграции - этническая и трудовая. В первой приняли участие главным образом европейские этносы, прежде всего, русские. Указывается, что в абсолютных цифрах больше всего русских выехало из РК, а по сокращению удельного веса русских лидировал Таджикистан. Трудовая миграция определяется большей частью представителями кыргызского, таджикского и узбекского этносов. В Казахстане начинается формирование регионального центра миграционного притяжения за счёт массового притока трудовых мигрантов из других центральноазиатских государств.

Ключевые слова: миграция, эмиграция, этническая миграция, трудовая миграция, трудящиеся-мигранты, экспорт-импорт рабочей силы.

Г.К. Кенжебаев¹, Б.Р. Найманбаев²

*¹Абай ат.ҚазҰПУ, т.ғ.д., Алматы қаласы,
Қазақстанkgabit62@mail.ru*

*²Silkway халықаралық университеті. т.ғ.к., профессор қыз.атқар.
Шымкент қаласы, Қазақстан. naimanbaev_b@mail.ru*

XX ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫНДА ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІНДЕГІ ЭМИГРАЦИЯНЫҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН АУҚЫМЫ

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың аяғында орын алған Орталық Азия елдерінен халықтың едәуір эмиграциялық көші-қонына себеп болған жағдайлар қарастырылған. Сонымен қатар, эмигранттардың ауқымы, бағыттық векторы және этникалық құрамы анықталды. Қазақстандағы, Қырғызстандағы, Тәжікстандағы және Өзбекстандағы көші-қон процестерінің ерекшеліктері атап өтілді. Көші-қонның екі негізгі түрі бар - этникалық және еңбек. Біріншісіне, негізінен, еуропалық этникалық топтар, ең алдымен орыстар қатысты. Абсолютті сандар бойынша орыстардың көп бөлігі Қазақстан Республикасының аумағынан көшіп кеткені, ал Тәжікстанның орыстар үлесін азайту бойынша көшбасшы болғаны көрсетілген. Еңбек миграциясын көбіне көбіне қырғыз, тәжік және өзбек этносының өкілдері анықтайды. Қазақстанда Орталық Азияның басқа мемлекеттерінен келетін еңбек мигранттарының ағымына байланысты миграциялық тартымның аймақтық орталығын қалыптастыру басталды.

Кілт сөздер: миграция, эмиграция, этникалық миграция, еңбек миграциясы, жұмысшы-мигранттар, жұмыс күшінің экспорт-импорты.

G.K. Kengebayev¹, B.R. Naimanbayev²,

*¹Abai Kazakh national pedagogical University. Doctor of History,
Almaty, Kazakhstan. kgabit62@mail.ru*

REASONS AND THE SCALE OF EMIGRATION FROM CENTRAL ASIAN COUNTRIES AT THE END OF THE XX CENTURY

Abstract

The article examines the reasons that caused a significant emigration outflow of the population from the countries of Central Asia at the end of the twentieth century. The scale, directional vector and ethnic composition of emigrants are determined. The features of migration processes in Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan are noted. There are two main types of migration - ethnic and labor. The first was attended mainly by European ethnic groups, primarily Russians. It is indicated that in absolute terms, most of the Russians left the territory of the Republic of Kazakhstan, and Tajikistan was the leader in reducing the proportion of Russians. Labor migration is determined for the most part by representatives of the Kyrgyz, Tajik and Uzbek ethnic groups. The formation of a regional center of migration attraction begins in Kazakhstan due to the massive influx of labor migrants from other Central Asian states.

Key words: migration, emigration, ethnic migration, labor migration, migrant workers, export-import of labor.

Миграция во все времена являлась мощным фактором воздействия на ход исторических процессов. Но в XXI веке она приобрела огромные масштабы, охватив все страны мира и континенты. Сегодня миграция представляет собой глобальное явление, размывая границы между государствами, кардинально меняя этнический и социальный состав населения. Причины активизации миграционных процессов многообразны и сложны по своей природе. Столь же глубоки и неоднозначны их последствия, которые несут как плюсы, так и минусы, создают новые возможности и угрозы. Совершенно очевидно, что ни одна страна мира не застрахована от проблем, вызванных столь глубокими процессами, оказывающими влияние на все сферы жизни государства и общества.

Центральная Азия относится к тем регионам мира, в котором миграция получила большой размах. В связи с этим необходимо выделить основные причины, по которым население центрально-азиатских стран включилось в миграционные потоки.

Миграция является по своей природе социально-экономическим явлением, она тесно связана с политическими, социально-демографическими и этнокультурными факторами.

В зависимости от направления можно выявить типы миграций.

Первый – это внутренняя, то есть происходящая на территории национального государства.

Второй – это межнациональные миграции, осуществляющиеся между государствами, то есть выезд за границы своих территорий.

Выделяются две формы – организованная и неорганизованная, различающиеся по степени участия государства. В первом случае органы управления страны разрабатывают специальные программы, подкрепленные законодательством и международными и двусторонними договорами об организации массового переселения. Например, такого рода программы репатриации существуют в Израиле и Казахстане, согласно которым проходило возвращение соотечественников на историческую родину.

Во втором случае мигранты обладают большей свободой действия при минимуме участия государственных органов. Недостаток этого вида миграции – это слабая защищенность гражданских и социальных прав трудящихся мигрантов.

Определимся с компонентами миграции и состава мигрантов, которые зависят от:

Во-первых, от социального статуса, поскольку в миграции принимают участие представители всех слоев общества и уровня образования;

Во-вторых, от национальной принадлежности. То есть, речь идет о представителях либо коренного этноса страны-убытия или других этносов, населяющих государство.

В-третьих, от политических взглядов и мотивов. В некоторых случаях мигранты спасаются от преследований за инакомыслие.

В-четвертых, от причин эмиграции – экономических, экологических, военных, религиозных, межрасовых и прочих.

В-пятых, от целей, имеются мигранты, стремящиеся повысить свой социальный статус или же не преследующие такие задачи.

В-шестых, от уровня урбанизации – переезд в городскую местность из сельской и наоборот [1, с. 45-48].

Таким образом, структурные компоненты миграции имеют разнообразный характер и сегодня оказывают огромное воздействие на всю политическую, экономическую жизнь, как принимающего, так и посылающего общества.

Причины международной миграции можно разделить на следующие:

- экономические,
- политические
- , религиозные
- объединение и распад государств
- природные бедствия, войны
- экологические проблемы
- причины личного характера.

Экономические факторы миграции достаточно разнообразны и включают в себя:

- тяжелое экономическое положение в стране
- безработица
- вывоз капитала
- деятельность Транснациональных корпораций (ТНК).

В конце XX столетия в связи с изменением глобальных, региональных и национальных процессов произошла значительная трансформация международной миграции. В особенности на рост миграции оказал распад стран социалистического лагеря – Советского Союза, Федеративной Республики Югославия и Чехословакии, что привело к появлению порядка тридцати независимых государств.

В этих условиях на передний план социально-экономического и политического развития ряда стран выдвинулись миграционные проблемы, движение миллионных потоков людей из одной страны в другую, в частности, после распада СССР русских и русскоязычных из стран Балтии, Кавказа и Центральной Азии в Россию.

После распада СССР резко обострилась ситуация, которая во многом предопределила обвальным, стихийным характером миграции населения в странах СНГ, особенно русских и русскоязычных из стран ЦА. Это следующие факторы и причины вынужденных миграционных процессов:

Во-первых, сложная, даже кризисная экономическая ситуация, сложившаяся в результате перехода к рыночным отношениям и негативных последствий разрыва производственных связей в ранее общей народнохозяйственной системе. Вследствие этого, массовая безработица и резкое ухудшение материального положения населения в странах ЦАР.

Во-вторых, усилились процессы возвращения этнических групп на свою историческую родину. Прежде всего, это касалось немцев, большинство из которых появились в Центральной Азии вследствие насильственной депортации.

В-третьих, обострение межэтнических отношений и возникновение конфликтов на национальной почве. Появление очагов военных конфликтов, в особенности в Таджикистане и локальные вспышки насилия в Узбекистане и Кыргызстане. Все это привело к появлению беженцев из зон межнациональных распрей и их эмиграция в Россию.

В-четвертых, немаловажными являлись и идеологические факторы, поскольку русское население центрально-азиатских республик лишилось ореола своей исключительности и позиций старшего брата, вызвавшего у его части дискомфорт.

В-пятых, процессы возрождения национальной культуры и языка вызвали неприятие со стороны русских и русскоязычных, увидевших в этом ущемление своих прав.

В-шестых, произошло резкое обострение давно вызревавшей экологической ситуации. Это особенно затронуло Приаральский регион и вызвало стихийный рост миграции. Кроме того, в Казахстане зоной экологического бедствия стал район Семипалатинского полигона, за десятилетия проводившихся там ядерных взрывов нанесший непоправимый вред здоровью населения и экологии.

В эмиграции принимали участие все этносы, проживающие в центрально-азиатских республиках. Но, наиболее высоким был процент оттока русских и немцев. В Киргизии пик выбытия

пришелся на 1993 год, после которого оно пошло на убыль. По Таджикистану нет конкретных данных, но известно, что наибольшая численность эмигрантов имела в 1993 года, а к следующему году выехало почти половина проживавшего в стране населения. Причиной являлась гражданская война, вызвавшая поток беженцев. Что касается Узбекистана, то происходило нарастание переселенцев, которое продолжилось и после 1994 года. Именно в этом году и в Казахстане был достигнут максимум мигрантов, после чего масштабы миграции начали сокращаться. Только за 1992-1994 г. выбыло из страны 1 125 тыс. человек, из них 73% - в страны СНГ [3,с.41].

Рассмотрим количественные показатели эмиграции из государств ЦА в 1991-1994 гг., то есть в тот период, когда миграционный отток приобрел огромные масштабы.

Таблица 1 – Выбыло из стран ЦАР в 1990- х годах (в тыс. чел.) [2,с.253]

	1991	1992	1993	1994
Киргизия	71,3	103,7	143,6	71,2
Таджикистан	Нд.	Н.д.	300,0	-
Узбекистан	35,9	86,3	70,6	135,4
Казахстан	-	-	-	1 125,0

Отметим, что в этот период миграция носила главным образом этнический характер. Особый размах получила эмиграция русских. До 1992 года они составляли значительную долю населения во всех республиках Центральной Азии, к концу века их удельный вес резко снизился. Покажем эти изменения в таблице.

Таблица 2 - Снижение численности русских (тыс. человек) [4,с.10-12]

	Численность русских в 1989	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1989-1995
Кыргызстан	916,6	3,7	16,1	15,5	41,5	66,4	42,9	13,4	199,5
Таджикистан	388,5	5,4	31,7	14,4	47,1	40,9	25,8	22,4	187,6
Туркменистан	333,9	2,9	4,4	4,7	10,9	6,7	13,0	12,2	54,8
Узбекистан	1653,5	17,7	40,2	27,8	65,2	50,7	93,5	64,2	359,2
Казахстан	6227,5	25,9	36,2	25,6	82,4	104,4	234,3	143,8	652,6

В результате миграций численность русских за 1989-1995 гг. сократилась в Кыргызстане – на 199,5, в Таджикистане – на 187,6, в Туркменистане – на 54,8, в Узбекистане – на 359,2 и в Казахстане – на 652,6 тыс. человек. В абсолютных цифрах наибольшее количество русских уехало из РК.

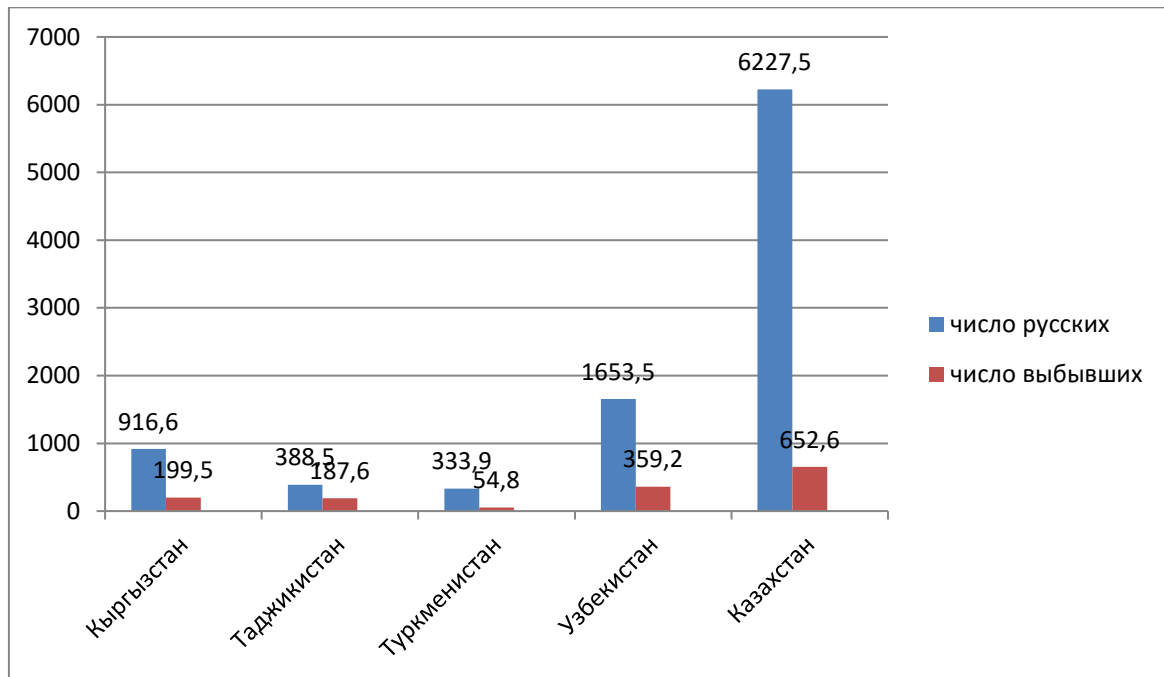

Рис. 1 – Численность русских и число выбывших в 1989-1995 гг. (тыс.чел.)

Как видно из рисунка, в долевом соотношении картина несколько иная – 21,8, 48,3, 16,4, 21,7 и 10,4 % русских, соответственно покинули центрально-азиатские государства. Удельный вес русских в Таджикистане сократился на 48,3 %, следом идут Кыргызстан и Узбекистан. В Казахстане процент выбывших русских самый низкий по региону – 10,4 % [5, с. 36].

Безусловно, большая часть русских эмигрантов уезжала в Россию – свыше восьмидесяти пяти процентов. В результате миграционного прироста численность РФ составила почти четыре млн. чел., но уже в первом году XXI столетия в Россию прибыло только триста пятьдесят тыс. человек, что более чем в три раза меньше, нежели пиковом 1994 году.

В определенной мере это говорило об исчерпании миграционного потенциала русскоязычного населения стран ЦАР и возникновении новых видов миграции.

Теперь на первый план выходит трудовая миграция, в которой участвуют представители всех центрально-азиатских государств в большей или меньшей мере. В процессах международной миграции, которой сегодня охвачены все страны мира, ключевой и важнейшей составляющей является трудовая. Это стало объективным и закономерным процессом развития мирового рынка труда. Трудящиеся мигранты вносят весомый вклад в создание ВВП принимающих государств. На сегодняшний день число иностранной рабочей силы достигло 3,4 % от населения мира, а удельный вес ее вклада в ВВП составил около 10 % [6, с.121].

Основной причиной миграции в современном мире является экономическая и вследствие трудовая миграция играет ведущую роль в перемещении значительных масс людей. В этот процесс втянуты все государства, вектор направленности сформировался в направлении развитых стран мира – европейских, США, Канады, а также растущих быстрыми темпами экономик Юго-Восточной Азии. Экспорт-импорт трудовых ресурсов имеет различные по временной протяженности результаты. Так, страна-реципиент получают их сразу, то для донора это влияние может быть ощутимо через несколько лет. При этом, последняя может оказаться в положении нехватки рабочей силы, особенно высококвалифицированной, что серьезно затормозит развитие экономики. Тем более, многие государства столкнулись с таким явлением, как «утечка мозгов» - миграцией кадров высокой квалификации.

Подавляющая часть трудовых мигрантов оседает в странах с очень высоким уровнем дохода. То есть, поиск наиболее благоприятных условий для жизни является основной мотивацией для миграции.

Полагаем, что следует согласиться с исследователями и признать правомерность следующего определения трудовой миграции. Под ней имеется в виду перемещение трудовых ресурсов для

создания баланса количества и качества рабочей силы и выравнивания спроса на местном, локальном, региональном, страновом и международном рынке труда [2, с. 93-96].

Активизация процессов перемещения трудовых ресурсов, рост численности трудящихся мигрантов, потребности экономики, связанные с научно-техническим прогрессом и трудонедостаточность или трудоизбыточность стран-реципиентов и доноров, объективно требовала переосмысления и введения новых подходов к исследованию этой проблемы.

В современный период осложнение экономической ситуации, снижение темпов роста, дисбаланс на рынке труда привели к изменению подходов в миграционной политике государств-доноров. Теперь они стремятся к ограничению импорта трудовых ресурсов, опасаясь протестных настроений своего населения из-за положения на рынке труда. Кроме того, иммиграционное законодательство передовых экономик мира нацелено на приток именно высококвалифицированных кадров из других стран. На первый план выходит качество трудовых ресурсов, что особенно важно в условиях разворачивающейся 4 индустриальной революции.

Поскольку человеческий капитал в современных теориях является ключевым фактором экономического роста, то трудовая миграция качественного и образованного потенциала становится причиной успеха стран прибытия и напротив, деградации в государствах убытия рабочей силы.

Список использованной литературы:

1. Дадаев О.К. Актуальные проблемы внешней трудовой миграции Граждан России. Дисс... докт. экон. наук. - М., 1997. - 296 с.
2. Содружество Независимых Государств в 2001 году. - М.: Межгосударственный статистический комитет СНГ, М., 2002.- С - 253.
3. Алексеенко Н.В., Алексеенко А.Н. Население Казахстана за 100 лет (1897-1997 годы). - Усть-Каменогорск, 1999, - с.41.
4. Субботина И. А. Демографические перспективы русской диаспоры. – Диаспоры. – 1999. № 2-3.
5. Рязанцев С.В. Трудовая миграция из Центральной Азии в России в контексте экономического кризиса. // Валдайские записки № 55. Август, 2016. – С. 36-45
6. Чудиновских О.С. Статистика международной миграции: практическое руководство для стран Восточной Европы и Центральной Азии. Женева: Европейская экономическая комиссия ООН, 2011. – 289 с.

References:

1. Dadaev O. K. Actual problems of external labor migration of Russian citizens. Diss ... doct. ekon. nauk. - M., 1997. - 296 p.
2. The Commonwealth of Independent States in 2001. - M.: Interstate Statistical Committee of the CIS, M., 2002. - P-253.
3. Alekseenko N. V., Alekseenko A. N. Population of Kazakhstan for 100 years (1897-1997). - Ust-Kamenogorsk, 1999, - p. 41.
4. Subbotina I. A. Demograficheskie perspektivy Russian diaspora. - Diasporas. – 1999. № 2-3.
5. Riazantsev S. V. Labor migration from Central Asia in Russia in the context of the economic crisis. // Valdai notes No. 55. August, 2016 – - С. 36-45
6. Chudinovskikh O. S. Statistics of international migration: a practical guide for the countries of Eastern Europe and Central Asia. Geneva: UN Economic Commission for Europe, 2011. - 289 p.

УДК 902/904
МРНТИ 03.41.01

Е.В. Подзюбан¹

¹к.и.н., методист по мониторингу историко-культурного наследия,
КГУ «Костанайский областной историко-краеведческий музей»
г. Костанай, Казахстан

**МЕЗОЛИТИЧЕСКАЯ ГРУППА ПАМЯТНИКОВ
НА ТЕРРИТОРИИ ТУРГАЙСКОГО ПРОГИБА**

Аннотация

В статье автор предлагает познакомиться с отдельными выводами, представленными в диссертации по теме «Каменные индустрии мезолитических и неолитических комплексов Кустанайского Притоболья». В данной публикации речь пойдёт о специфике каменной индустрии эпохи мезолита на территории Тургайского прогиба. Учитывая тот факт, что в данном регионе преобладают коллекции на памятниках с разновременным материалом и описанием находок без учёта залегания их по глубинам, то для решения хронологических и культурных задач в отношении этого материала был применён технико-типологический метод. Судя по характеру использованного сырья и технико-типологическим параметрам, собранные находки на восьми памятниках Тургайского прогиба обнаруживают близкое сходство с материалами мезолитических памятников Южного и Среднего Зауралья и лесостепной зоны Тоболо-Иртышского междуречья. Автор статьи считает, что мезолитические материалы Тургайского прогиба сопоставляются с зауральской мезолитической культурной общностью и согласен с мнением В.С. Мосина в вопросе формирования этой общности на местной позднепалеолитической основе. В публикации обосновываются причины, которые позволяют поставить под сомнение точку зрения В.Н. Логвина в отношении разделения мезолитических памятников территории Тургайского прогиба на две группы. Хронологические рамки мезолитических памятников рассматриваемого региона укладываются в пределы IX–VII тыс. до н.э. и определяются в пределах относительных временных границ в ходе соотношения с радиоуглеродными датами, полученными на мезолитических памятниках Южного Урала и лесостепной части Тоболо-Иртышского междуречья.

Ключевые слова: мезолит, Тургайский прогиб, каменные индустрии, технико-типологический анализ, нуклеусы, фтаниты.

Е.В. Подзубан¹

*¹т.ғ.к., тарихи-мәдени мұраның мониторингі жөніндегі әдіскер,
«Қостанай облыстық тарихи-өлкетану музейі» КММ
Қостанай қ., Қазақстан*

ТОРҒАЙ ОЙПАТЫНЫҢ АУМАҒЫНДАҒЫ ЕСКЕРТКІШТЕРДІҢ МЕЗОЛИТТІК ТОБЫ

Аңдатпа

Автор мақалада «Қостанайдың Тобыл жаны кешендерінің мезолиттік және неолиттік тасты өндірісі» тақырыбындағы диссертацияда берілген жеке қорытындылармен танысуды ұсынады. Бұл жарияланымда біз Торғай ойпатындағы мезолит дәуіріндегі тас өндірісінің ерекшеліктеріне тоқталамыз. Берілген аумақта әр кезеңнің материалдары бар ескерткіштердің жинағы басым екендігін ескере отырып және табылған материалдардың қаншалықты тереңнен екендігін есепке алмайстан сипаттау, содан кейін осы материалға байланысты хронологиялық және мәдени мәселелерді шешу үшін техника-типологиялық әдіс қолданылды. Торғай ойпатының сегіз ескерткішінен алынған шикізаттың табиғаты мен техника-типологиялық параметрлеріне байланысты жиналған мәліметтер Оңтүстік және Орта Зауралье мезолит ескерткіштерінің материалдарымен және Тобол-Ертіс өзендерінің арасындағы орманды дала аймағының материалдарымен жақын ұқсастықтары бар екендігін анықтайды. Мақала авторы Торғай ойпатының мезолиттік материалдары мен зауральенің мезолит мәдени қауымдастығымен сәйкес деп ойлайды және жергілікті кеш палеолиттің негізінде осы қауымдастықтың қалыптасуы жайлы сұрақта В.С.Мосиннің пікірімен келіседі. Басылымда В.Н.Логвиннің Торғай ойпатының мезолит ескерткіштерін екі топқа бөлу туралы көзқарасына күмән келтіретін себептер дәлелденеді. Қарастырылып отырған аймақтың мезолит ескерткіштерінің хронологиялық шеңбері біздің дәуірімізге дейінгі IX–VII мыңжылдықтарға сәйкес келеді және Оңтүстік Уралдың мезолит ескерткіштерінде, Тобол-Ертіс өзендерінің арасындағы орманды дала бөлігінде алынған радиокөміртектің даталарымен арақатынас кезіндегі салыстырмалы уақыт шекараларында анықталады.

Кілт сөздер: мезолит, Торғай ойпаты, тас өндірісі, техника-типологиялық талдау, ядролар (өзектер), фтаниттер.

Podzuban E. V.¹

¹*Candidate of historical sciences, methodologist for monitoring historical and cultural legacy,
Municipal Public Institution “Kostanay Regional Museum of Local History”
Kostanay, Kazakhstan*

MESOLITHIC GROUP OF MONUMENTS IN THE TURGAY TROUGH

Abstract

In the article, the author proposes to get acquainted with some conclusions presented in the thesis on the topic “Stone Industries of Mesolithic and Neolithic Complexes of the Kustany Pritobol Region”. In this publication, we will focus on the specifics of the stone industry of the Mesolith in the Turgay trough. Taking into account the fact that collections in the monuments with different material and description of finds without taking into account their depths prevail in this region, a technical and typological method was applied to solve chronological and cultural problems. Judging by the nature of the raw materials used and the technical and typological parameters, the collected finds on eight monuments of the Turgay trough reveal close similarities with the materials of the Mesolithic monuments of the Southern and Middle Trans-Urals and the forest-steppe zone of the Tobol-Irtysh interfluve. The author of the article believes that the Mesolithic materials of the Turgay trough are comparable with the Trans-Ural Mesolithic cultural community and agrees with the opinion of V.S. Mossin on the formation of this community on a local Late Paleolithic basis. The publication substantiates the reasons that allow casting doubt on the point of view of V.N. Logvin in relation to the division of the Mesolithic monuments of the territory of the Turgay trough into two groups. The chronological framework of the Mesolithic monuments of the region under consideration falls within the limits of IX – VII B.C. and they are identified within relative time boundaries in the course of correlation with radiocarbon dates obtained on the Mesolithic monuments of the Southern Urals and the forest-steppe part of the Tobol-Irtysh interfluve.

Keywords: Mesolith, Turgay trough, stone industries, technical and typological analysis, nuclei, phthanites.

На территории Тургайского прогиба за последние пятьдесят лет изучены десятки памятников каменного века в ходе изысканий коллективом археологов Костанайской археологической лаборатории, проведённых в разное время. К настоящему времени основополагающее представление о каменном веке эпохи голоцена в этом регионе сформировалось. Однако некоторые вопросы культурно-исторического характера по-прежнему нуждаются в детальном ответе. Прежде всего: взаимосвязь и преемственность между представителями эпох мезолита и неолита, населявшими Тургайский прогиб; взаимоотношения между ними и обитателями сопредельных территорий, прежде всего Зауралья и Средней Азии.

В силу природно-географических условий на территории Тургайского прогиба происходит медленное накопление почвенного слоя, что обуславливает плохую сохранность культурного слоя на большинстве памятников. В этой связи культурный слой многих археологических объектов в этом регионе полностью или частично разрушен, поэтому их отложения содержат смешанный разновременный материал. Кроме того, на территории Тургайского прогиба отсутствуют многослойные стратифицированные памятники каменного века, на которых культурные слои разделены стерильными прослойками. Радиоуглеродные даты крайне редки и имеются преимущественно для терсекских памятников. Ввиду этих особенностей изучение памятников Тургайского прогиба возможно только на основе поэтапного технико-типологического анализа каменной индустрии. К его показателям относятся: продукты первичного расщепления; морфологические характеристики пластин (типы площадок, типы дистальных частей, формы медиальных частей); размеры пластин и орудий на пластинах (основное внимание уделяется ширине заготовки); процентное соотношение заготовок и орудий из пластин и отщепов; признаки, отражающие приёмы вторичной обработки; типологический состав орудийного набора. Как самостоятельный показатель учитывается характер используемого сырья.

Цель данной публикации: определить специфику каменной индустрии эпохи мезолита на территории Тургайского прогиба с помощью технико-типологического анализа смешанных комплексов, полученных на памятниках этого региона.

Для исследования специфики каменного инвентаря Тургайского прогиба положены материалы 41 археологического объекта, изучавшиеся в 1970–2007 гг. Количественный состав коллекций каменных изделий этих объектов различен – от 85 экз. (Сор-1) до 12 034 экз. (Бестамак-1-1982 г.), что объясняется характером изучения памятников. Такие объекты, как Маханджар [19]; Сор-1, Сор-2, Мазар [17]; Дузбай-4, Дузбай-7, Дузбай-10 [23]; Туз-1[32]; Узынагаш-1, Каражар-2 [42, с. 315–321]; Урочище Кушек-4 [46, с. 20–29], исследовались в ходе разведывательных работ.

Памятники Екидин-24 [33]; Дузбай-6 [26]; Солёное Озеро-2 [18]; Амангельды [14]; Светлый Джаркуль-1, Светлый Джаркуль-2, Светлый Джаркуль-3 [16]; Дузбай-1-1979 [21], Дузбай-1-1984 [31]; Дузбай-2 [24]; Дузбай-3-1979 [22]; Дузбай-3-1980 [27]; Дузбай-9 [11]; Дачная [20]; Кара-Мурза-6 [43, с. 101–111]; Алкау-2 [25]; Надеждинка-2 [12]; Буруктал-1 [7]; Бестамак-1, 2, 3 [28; 29; 30]; Бестамак-4 [44] изучались при проведении стационарных работ.

На остальных объектах (Евгеньевка-1 [15, с. 270–275]; Карасор-5, Карасор-6 [45, с. 173–177]; Светлый Джаркуль [16]; Дузбай-3-1979 г., котловина А, В, Г [22] проводились сборы с поверхности без учета планиграфии залегания находок.

Из конструктивных элементов на раскопанных памятниках чаще всего встречались хозяйственные и столбовые ямы. Лишь на Дузбае-1-1979 удалось зафиксировать часть котлована неолитического жилища. На раскопанных археологических объектах выявлены преимущественно разновременные материалы – от раннего голоцена до эпохи бронзы. На памятниках Дузбай-6, Солёное Озеро-2 и Екидин-24 представлены «чистые» и эталонные комплексы [34, с. 7–26; 35, с. 20–22]. Таким образом, на территории Тургайского прогиба преобладают на памятниках коллекции с разновременным материалом, описание которых в отчётах проводилось без учёта залегания находок по глубинам, а значит полноценного планиграфического наблюдения. Данный факт позволил применить технико-типологический метод как самый действенный для решения хронологических и культурных задач в отношении этого материала.

Каменный инвентарь памятников Евгеньевка-1, Дузбай-6, Карасор-5, Карасор-6, Туз-1, Дачная, Узынагаш-1, Каражар-2 по характеру использованного сырья и технико-типологическим параметрам, на наш взгляд, возможно объединить в отдельную группу. Только на этих памятниках каменный инвентарь преимущественно изготовлен из фтанита, халцедонолита и кремнистого алевролита. На Евгеньевке-1 пропорции между этими породами распределяются следующим образом: изделия из халцедонолита – 15,3 %; из фтанита – 20,5 %; из кремнистого алевролита – 36 %. На Дузбае-6 доля каменных предметов из халцедонолита – 36 %, фтанита – 12,8 %, кремнистого алевролита – 32,5 %. Каменный инвентарь Карасора-5, 6 изготовлен преимущественно из халцедонолита (81 % и 83 % соответственно). На стоянке Туз-1 также в качестве основного сырья использовался халцедонолит – 63 %, но высок процент изделий и из кремнистого алевролита – 33 %. Каменные изделия на памятниках Узынагаш-1 и Каражар-2 изготовлены в основном из фтанита (79 % и 88 % соответственно). Каменных изделий из кварцита и кварцитопесчаника на этих памятниках менее 10 %. На стоянке Карасор-6 каменные предметы из этих пород вообще отсутствуют. Каменные изделия из кварцита и кварцитопесчаника на стоянке Туз-1 составляют – 2,2 %, на Евгеньевке-1 – 8,5 %.

В результате минералогического, петрографического и, частично, литологического анализа, проведенного начальником Каратомарской партии Л.Н. Попковой и начальником Минералогического отдела АООТ «КГЭЭ» О.В. Карзановой, установлено, что древнейшее население Тургайского прогиба в качестве сырья использовало силицитовые породы халцедоно-кварцевого состава, в том числе яшмы, фтаниты, кварцитопесчаники. Кроме того, широко применялся кремнистый алевролит, микрокварцит, кварц, кремнистый туф, кремнистый сланец, опал, крупно- и мелкозернистый песчаник. Ближайшие выходы упомянутого сырья находятся на территории Тургайского прогиба. Координаты этой территории: 51–52° с.ш., 66–68° в.д. Это Тас-Обинское проявление яшм, фтанитов и кварцитов; Пятигорское проявление кварцитов и кремнистых сланцев; Красивинское проявление яшм и фтанитов. Проявление Кустарник, где встречаются яшмы, кварциты и опалы [41, с. 218]. Не исключено, что древнейшие обитатели Тургайского прогиба для получения изделий из камня использовали сырьё и с Южного Урала.

На памятниках рассматриваемой группы представлены конусовидные, призматические и карандашевидные нуклеусы, при этом количественно преобладают конусовидные и карандашевидные нуклеусы. Высота нуклеусов 25–49 мм, их толщина 8–12 мм. Судя по пропорциям пластин, применялась, вероятно, техника ручного отжима [6, с. 44–45].

Пластины с площадками точечного и линейного типов на этих памятниках составляют 80–90 %. На памятниках Дузбай-6, Карасор-5, Карасор-6, Туз-1 пластины с площадками точечного типа достигают 89–96 %. На Евгеньевке-1 и Карасоре-5 преобладают пластины с площадками точечного (47 %) и линейного (34 %) типов, которые представлены в равной мере. На Евгеньевке-1 и Карасоре-5 доминируют пластины с дистальными частями петлеобразного и перообразного типов: на первом объекте 71 %, на втором – 86 %. Среди медиальных частей пластин в качестве заготовки используются в основном прямоугольные (69–76 %) и трапециевидные (16–23 %) формы.

На памятниках (Евгеньевка-1, Дузбай-6, Карасор-5, Карасор-6, Туз-1, Узынагаш-1, Каражар-2) доминируют пластины и орудия из пластин шириной до 6,9 и 7,0–10 мм и толщиной 1,0–1,9 мм, длиной (целые пластины) 14–51 мм. Размеры пластин соотносятся с высотой нуклеусов и толщиной негативов пластин.

При процентном соотношении заготовок, а также орудий из пластин и отщепов на рассматриваемых памятниках преобладают пластины над отщепами как среди заготовок, так и среди орудий.

В качестве вторичной обработки на этих памятниках использовались ретуширование, резцовый скол или их комбинация. Отсутствуют приёмы бифасиальной обработки и шлифования. Среди признаков ретуши преобладает регулярная, краевая с доминированием плоской, полукрутой (Дузбай-6 и Евгеньевка-1) или крутой и полукрутой (Карасор-5, Карасор-6 и Узынагаш-1).

В набор орудий из пластин данной группы памятников входят геометрические микролиты (асимметричные трапеции), пластины с притупленным краем, пластины с ретушью на торце, пластины с ретушью по боковым краям, угловые и боковые резцы, скребки и острия на пластинах. Орудия из отщепов представлены единичными скребками и отщепами с ретушью.

Для определения хронологической и культурной принадлежности каменных индустрий исследуемых памятников (Евгеньевка-1, Дузбай-6, Карасор-5, Карасор-6, Туз-1, Дачная, Узынагаш-1, Каражар-2) Кустанайского Притоболья необходимо сопоставить с материалами стоянок сопредельных территорий, на которых имеются стратифицированные памятники и объекты с радиоуглеродными датами.

Проведём технико-типологическое сопоставление каменной индустрии памятников (Карасор-5, Карасор-6, Дузбай-6, Евгеньевка-1, Туз-1, Узынагаш-1, Каражар-2, Дачная) Тургайского прогиба с каменной индустрией памятников сопредельных территорий. Основным сырьём для каменных индустрий мезолитических памятников степной зоны Южного Урала служили фтаниты, фтанитоиды и яшмы [38, с. 33]. Из фтанита, халцедонита и кремнистого алевролита изготовлены каменные изделия первой группы памятников Тургайского прогиба. Яшмокварцит и уральская яшма использовались в качестве сырья на мезолитических памятниках лесостепной части Тоболо-Иртышского междуречья [9, с. 123].

На памятниках этой группы нуклеусы представлены тремя основными типами: призматические, конусовидные, карандашевидные. Среди них преобладают конусовидные, которые присутствуют в коллекциях стоянок Дачная (6 экз.), Карасор-5 (3 экз.), Туз-1 (1 экз.). Аналогичные типы нуклеусов представлены в коллекциях мезолитических памятников лесостепной части Тоболо-Иртышского междуречья, Южного и Среднего Зауралья. При этом такие типы нуклеусов, как торцовые, которые типичны для мезолитических материалов Южного и Среднего Зауралья, и клиновидные, которые характерны для мезолитических индустрий лесостепной части Тоболо-Иртышского междуречья, отсутствуют в коллекциях первой группы памятников Тургайского прогиба [8, с. 91–100; 9, с. 110–127; 2, с. 22, 38; 49, с. 98].

Комплекс каменных изделий рассматриваемой группы памятников Тургайского прогиба относится к пластинчатой микролитической индустрии. В качестве основной заготовки для орудий использовалась пластина шириной до 10 мм, толщиной 1–1,9 мм и длиной от 14 до 51 мм. На долю таких пластин приходится до 90 %. На Дузбае-6 ярко выражен микролитизм, поскольку большинство пластин без вторичной обработки (59 %) и орудия из пластин (66 %) имеют ширину до 6,9 мм и толщину 1 мм. На Карасоре-5 (69 %) и Карасоре-6 (60 %) подобная ситуация отмечена только у орудий из пластин. Пластины шириной до 10 мм и толщиной 1–2 мм в мезолитических коллекциях Южного и Среднего Зауралья, лесостепной части Тоболо-Иртышского междуречья составляют 80 – 90 % [2, с. 36; 49, с. 100–101; 9, с. 110–127].

Среди приёмов, используемых для оформления орудий этой группы памятников, применялось ретуширование, техника резцового скола или их комбинация, техника оббивки. Край заготовки

отделялся, чаще всего, регулярной, плоской, крутой или полукрутой ретушью. У пластинчатых заготовок обрабатывался преимущественно равнофасеточной краевой ретушью один боковой край по всей длине с дорсала или с вентрала. Ближайшее сходство в технике вторичной обработки прослеживается с мезолитическими материалами из Южного Зауралья [38, с. 19].

В набор орудий памятников (Карасор-5, Карасор-6, Дузбай-6, Евгеньевка-1, Туз-1, Узынагаш-1, Каражар-2, Дачная) Тургайского прогиба входят асимметричные трапеции, пластины с притупленным краем, с ретушью на торце, угловые резцы и один боковой, скребки из пластин, скребки из пластинчатых отщепов, скребки из отщепов, острия из пластин, пластины с ретушью по боковым краям, ретушёр из отщепа, отщепы с ретушью. Среди орудий из пластин многочисленна категория пластин с ретушью по боковым краям. Наиболее представительны пластины, ретушированные по одному краю, с дорсала или вентрала в равном количестве. Аналогичная ситуация отмечена на памятниках Южного и Среднего Зауралья (Андреевка Ш и Сухрино I). Другие типы орудий этой группы (с противоположной ретушью, с чередующейся, с выемками) количественно менее выразительны. Пластины с выемками (скобели) отмечены только на Карасоре-5 и Карасоре-6. Боковые резцы выявлены так же на стоянке Карасор-5 и характерны для памятников Среднего Зауралья и лесостепной части Тоболо-Иртышского междуречья [37, с. 72,78; 9, с. 111, 120]. Асимметричные трапеции, представленные в коллекциях Евгеньевки-1 и Туза-1, встречаются практически на всех памятниках мезолита Южного Зауралья, но в разных количествах.

Таким образом, коллекции памятников Тургайского прогиба (Карасор-5, Карасор-6, Дузбай-6, Евгеньевка-1, Туз-1, Узынагаш-1, Каражар-2, Дачная) по основным технико-типологическим параметрам обнаруживают близкое сходство с материалами мезолитических памятников Южного и Среднего Зауралья (Андреевка Ш, Мариинская I, Сухрино I, Выйка II, Крутяки I) и лесостепной зоны Тоболо-Иртышского междуречья (Убаган Ш, Камышное I, Тельмана VШа) [2, с. 18–44; 51, с. 72–84; 49, с. 98–114; 9, с. 107–127]. Исключением является коллекция стоянки Дачная, в которой присутствует помимо мезолитической индустрии более поздний комплекс. Особенность данной группы памятников Тургайского прогиба – отсутствие торцовых и клиновидных нуклеусов, которые характерны для мезолитических индустрий Южного и Среднего Зауралья и лесостепной части Тоболо-Иртышского междуречья. Несомненно, мезолитические материалы Тургайского прогиба сопоставляются с зауральской мезолитической культурной общностью, которая, по мнению В.С. Мосина, могла сформироваться на местной позднепалеолитической основе (Игнатьевская пещера, Шикаевка II, Троицкая I, Черноозерье II и др.) и в тесной взаимосвязи с культурами Восточного Прикаспия [38, с. 21]. Гипотеза о проникновении населения эпохи мезолита в Среднюю Азию и Южный Урал со стороны Ближнего Востока актуальна и сегодня [5, с. 57; 36, с. 199–200].

На территории Тургайского прогиба пока не выявлены палеолитические стоянки, поэтому проследить генезис местных мезолитических индустрий не представляется возможным. Мезолитические памятники Тургая В.Н. Логвин, учитывая набор орудий, делит на две группы: первая – Евгеньевка-1 и Туз-1; вторая – Дузбай-6, Убаган Ш, Дачная. Отличие от материалов стоянок первой группы в том, что в орудийном наборе памятников второй группы отсутствуют асимметричные трапеции и пластины с притупленным краем. В коллекции орудий объектов первой группы таковые представлены только в орудийном наборе стоянки Евгеньевка-1. Орудийный набор стоянок Карасор-5 и Карасор-6 также не включает геометрические изделия и пластины с притупленным краем, поэтому коллекции этих памятников были сопоставлены с материалами второй группы мезолитических памятников Тургая (Дузбай-6, Дачная) [45, с. 173–177].

Культурная принадлежность группы мезолитических памятников Тургайского прогиба В.Н. Логвиным определяется наличием в этих материалах асимметричных трапеций и связывается с ареалом мезолитических индустрий, которые простираются от Среднего и Южного Зауралья до Прикаспия. Мезолитические материалы памятников второй группы, в орудийном наборе которых не имеется геометрических орудий и ярко выражен микролитизм пластинчатой индустрии, по мнению В.Н. Логвина, сходны с западно-сибирскими и среднезауральскими. По набору орудий и микролитизму пластинчатой индустрии исследователь также прослеживает близость между коллекциями второй группы памятников и материалами Черноозерья II [35, с. 10–11].

По мнению автора, предложенное В.Н. Логвиным разделение мезолитических памятников территории Тургайского прогиба на две группы нельзя считать правомерным, поскольку в материалах раннеголоценовых памятников Среднего Урала и Западной Сибири, например, Кондинского бассейна, присутствуют геометрические орудия, в т. ч. асимметричные трапеции [48, с.

205; 47, с. 121; 49, с. 117; 37, с. 76; 3, с. 34–36]. Что касается микролитизма пластинчатой индустрии, характерной для второй группы мезолитических памятников Тургайского прогиба, то он, несомненно, более выражен на Дузбае-6, чем в таких памятниках первой группы, как Евгеньевка-1 и Туз-1, но по показателям микролитонности существенно отличается от материалов мезолитических памятников таёжной зоны Западной Сибири. Следует оговориться, что под микропластинчатой мы понимаем индустрию, в которой преобладает техника скальвания пластин, имеющих ширину не более 1 см при толщине 1–2 мм и изготовление на их основе составных вкладышевых орудий, причём, зачастую без преднамеренной обработки вкладышей [2, с. 36].

В индустриях Верхнекондинского района ширина пластин не превышает 0,6 см, а в индустриях Среднекондинского района до 80 % пластин имеют ширину 0,5–0,6 см. При этом автором исследований в этом регионе отмечается близость по ряду показателей каменных индустрий между мезолитическими поселениями Среднекондинского р-на и позднелепестчатой стоянкой Черноозерье II [3, с. 36].

В 1960–1970-х гг. у специалистов не было единого мнения об особенностях зауральского мезолита. Некоторые исследователи придерживались гипотезы о макролитическом характере зауральского мезолита [1, с. 203–204; 4, с. 26–27]. По мнению А.П. Окладникова, к востоку от Урала в мезолите продолжали сохраняться палеолитические традиции с преобладанием крупных орудий и отсутствием геометрических микролитов [40, с. 221–222]. Микролитизм пластинчатой индустрии, отсутствие в наборе орудий геометрических изделий и пластинок с притупленным краем – таковы характеризующие признаки мезолитических памятников лесостепного и лесного Зауралья [50, с. 21–36]. В выводы О.Н. Бадера, А.Я. Брюсова, А.П. Окладникова, В.Ф. Старкова относительно специфики зауральско-западносибирского мезолита внесены коррективы исследованиями в этом регионе 1990-х гг. и последних лет.

Необходимо отметить, что в зауральских мезолитических материалах геометрические орудия представлены единичными образцами или отсутствуют вовсе. Например, они имеются в орудийном наборе южно-уральской стоянки Андреевка III, но их нет в коллекции южно-уральской стоянки Мариинская I. Подобное прослеживается и по коллекциям раннеголоценовых памятников Тургайского прогиба – на Евгеньевке-1 присутствуют асимметричные трапеции, а в индустрии Дузбая-6 геометрических микролитов нет.

Кроме того, на территории Тургайского прогиба пока не известны однослойные мезолитические памятники как, впрочем, и многослойные стратифицированные. Большая часть мезолитических материалов Тургайского прогиба (шесть из восьми памятников), связываемых с зауральской мезолитической общностью, получена в результате сборов с поверхности. Естественно, остаётся открытым вопрос о стратиграфической позиции первой и второй групп мезолитических памятников Тургайского прогиба. В этой связи выделение в мезолитических комплексах исследуемого региона двух групп памятников, по мнению автора, не совсем оправданно.

Хронологические рамки мезолитических памятников Тургайского прогиба на современном этапе исследований ввиду отсутствия радиоуглеродных дат можно определить в пределах относительных временных границ. Мезолитические памятники Южного Урала датируются IX–VII тыс. до н.э. [39, с. 41]. В лесостепной части Тоболо-Иртышского междуречья памятники (Убаган III, Убаган VIIIa, Камышное I) отнесены к позднему мезолиту [9, с. 126]. Начальный этап позднего мезолита в этом регионе отражает радиоуглеродная дата для стоянки Тельмана XIVa – 10 540 ± 200 л.н., т.е. IX тыс. до н.э., а финал мезолита датируется VII тыс. до н.э. [10, с. 103]. Следовательно, мезолитические памятники на территории Тургайского прогиба укладываются в пределы IX–VII тыс. до н.э., что не противоречит выводам В.Н. Логвина о хронологической принадлежности двух групп мезолитических памятников региона [35, с. 10–11].

Список использованной литературы:

1. Бадер О.Н. Мезолит лесного Приуралья и некоторые общие вопросы изучения мезолита // *МИА*. – 1966. – № 126. – С. 201–206.
2. Беспрозванный Е.М., Мосин В.С. К характеристике мезолита Южного Зауралья // *Новое в археологии Южного Урала*. – Челябинск: Изд-во Рифей, 1996. – С. 18–47.
3. Беспрозванный Е.М. Мезолит таёжной зоны Западной Сибири // *Охранные археологические исследования на Среднем Урале*. – Екатеринбург: Изд-во Екатеринбург, 1997. – Вып. 1. – С. 26–39.

4. Брюсов А.Я. Мезолитическая неурядица // Историко-археологический сборник. – М.: Изд-во МГУ, 1962. – С. 20–29.
5. Виноградов А.В. Исследование памятников каменного века в Северном Афганистане // Древняя Бактрия. – М.: Наука, 1979. – С. 7–60.
6. Гирия Е.Ю. Технологический анализ каменных индустрий: методика микромакроанализа древних орудий труда. – Ч. 2. / РАН. ИИМК. – СПб, 1997. – 198 с. (Археологические изыскания; Вып. 44).
7. Гребенюков В.И., Крец В.Е. Раскопки стоянки Буруктал-1 // Отчёт о полевых исследованиях ТАЭ на территории Кустанайской области летом 1983 г. – Кустанай: Архив научно-исследовательского археологического центра при КПИ, 1984. – 67 с.
8. Зайберт В.Ф. Памятники каменного века Петропавловского Приишимья // Советская археология. – 1979. – № 1. – С. 89–111.
9. Зайберт В.Ф., Потемкина Т.М. К вопросу о мезолите лесостепной части Тоболо-Иртышского междуречья // Советская археология. – 1981. – № 3. – С. 107–130.
10. Зайберт В.Ф. Атбасарская культура. – Екатеринбург: УрО РАН, 1992. – 221 с.
11. Калиева С.С., Мазниченко А.П. Раскопки стоянки Дузбай-9 // Отчёт о полевых исследованиях ТАЭ на территории Кустанайской области летом 1984 г. – Кустанай: Архив научно-исследовательского археологического центра при КПИ, 1985. – 54 с.
12. Калиева С.С., Логвин В.Н. Раскопки поселения Надеждинка-2 // Отчёт о полевых исследованиях ТАЭ летом 1990 г. – Кустанай: Архив научно-исследовательского археологического центра при КПИ, 1991. – 48 с.
13. Логвин А.В. Стоянка маханджарской культуры Екидин-24 на юге Торгайского прогиба // Известия МНУВО РК, НАН РК. Серия общественных наук. – 2002. – № 1. – С. 15–22.
14. Логвин В.Н. Раскопки поселения Амангельды // Отчёт о полевых исследованиях КАЭ летом 1972 г. – Кустанай: Архив научно-исследовательского археологического центра при КПИ, 1973 - 36 с.
15. Логвин В.Н. Новый памятник каменного века Кустанайской области // Советская археология. – 1977. – № 4. – С. 270–275.
16. Логвин В.Н. Раскопки стоянки Светлый Джаркуль // Отчёт о полевых исследованиях КАЭ летом 1978 г. – Кустанай: Архив научно-исследовательского археологического центра при КПИ, 1979а. – 75 с.
17. Логвин В.Н. Разведка в Наурзумском заповеднике // Отчёт о полевых исследованиях КАЭ летом 1978 г. – Кустанай: Архив научно-исследовательского археологического центра при КПИ, 1979б. – Т.1. – 47 с.
18. Логвин В.Н. Результаты археологических раскопок в Кустанайской области летом 1978 г. // Отчёт о полевых исследованиях КАЭ летом 1978 г. – Кустанай: Архив научно-исследовательского археологического центра при КПИ, 1979в. – Т.2. – 53 с.
19. Логвин В.Н., Махмутова К.С. Разведки по р. Каргалинке и оз. Аксуат // Отчёт о полевых исследованиях КАЭ летом 1978 г. – Кустанай: Архив научно-исследовательского археологического центра при КПИ, 1979г. – 43 с.
20. Логвин В.Н. Раскопки стоянки Дачная // Отчёт о полевых исследованиях КАЭ летом 1979 г. – Кустанай: Архив научно-исследовательского археологического центра при КПИ, 1980а. – 65 с.
21. Логвин В.Н. Раскопки стоянки Дузбай-1 // Отчёт о полевых исследованиях КАЭ летом 1979 г. – Кустанай: Архив научно-исследовательского археологического центра при КПИ, 1980б. – 57 с.
22. Логвин В.Н. Раскопки стоянки Дузбай-3 // Отчёт о полевых исследованиях КАЭ летом 1979 г. – Кустанай: Архив научно-исследовательского археологического центра при КПИ, 1980в. – 62 с.
23. Логвин В.Н., Зайдулин В.Е. Разведочные работы на р. Атагай // Отчёт о полевых исследованиях КАЭ летом 1979 г. – Кустанай: Архив научно-исследовательского археологического центра при КПИ, 1980г. – 47 с.
24. Логвин В.Н., Махмутова К.С. Раскопки стоянки Дузбай-2 // Отчёт о полевых исследованиях КАЭ летом 1979 г. – Кустанай: Архив научно-исследовательского археологического центра при КПИ, 1980д. – 65 с.
25. Логвин В.Н. Раскопки стоянки Алкау-2 // Отчёт о полевых исследованиях ТАЭ летом 1980 г. – Кустанай: Архив научно-исследовательского археологического центра при КПИ, 1981а. – 54 с.
26. Логвин В.Н. Раскопки стоянки Дузбай-6 // Отчёт о полевых исследованиях ТАЭ летом 1980 г. – Кустанай: Архив научно-исследовательского археологического центра при КПИ, 1981б. – 32 с.

27. Логвин В.Н., Калиева С.С., Зайдулин В.Е. Раскопки стоянки Дузбай-3 // Отчёт о полевых исследованиях ТАЭ летом 1980 г. – Кустанай: Архив научно-исследовательского археологического центра при КПИ, 1981в. – 64 с.
28. Логвин В.Н., Зайдулин В.Е., Калиева С.С. Раскопки поселения Бестамак // Отчёт о полевых исследованиях ТАЭ на территории Кустанайской области летом 1981 г. – Кустанай: Архив научно-исследовательского археологического центра при КПИ, 1982. – 93 с.
29. Логвин В.Н., Калиева С.С., Гребенюков В.И. Раскопки поселения Бестамак // Отчёт о полевых исследованиях ТАЭ на территории Кустанайской области летом 1982 г. – Кустанай: Архив научно-исследовательского археологического центра при КПИ, 1983. – 87 с.
30. Логвин В.Н., Гребенюков В.И. Раскопки поселения Бестамак // Отчёт о полевых исследованиях ТАЭ на территории Кустанайской области летом 1983 г. – Кустанай: Архив научно-исследовательского археологического центра при КПИ, 1984. – 93 с.
31. Логвин В.Н., Гребенюков В.И. Раскопки стоянки Дузбай-1 // Отчёт о полевых исследованиях ТАЭ на территории Кустанайской области летом 1984 г. – Кустанай: Архив научно-исследовательского археологического центра при КПИ, 1985. – 58 с.
32. Логвин В.Н., Гребенюков В.И. Разведочные работы в Тургайской области // Отчёт о полевых исследованиях ТАЭ летом 1985 г. – Кустанай: Архив научно-исследовательского археологического центра при КПИ, 1986. – 95 с.
33. Логвин В.Н. Стоянка Екидин-24 // Отчёт о полевых исследованиях ТАЭ летом 1989 г. – Кустанай: Архив научно-исследовательского археологического центра при КПИ, 1990. – 64 с.
34. Логвин В.Н. Каменный век Казахского Притоболья (мезолит-неолит). – Алма-Ата: КазГПУ, 1991. – 63 с.
35. Логвин В.Н. Тургайский прогиб в эпоху мезолита–энеолита: автореф. дис. ... докт. ист. наук. – Новосибирск, 2002. – 40 с.
36. Матюшин Г.Н. Мезолит Южного Урала. – М.: Наука, 1976. – 368 с.
37. Мосин В.С., Григорьев С.А. Древняя история Южного Урала. – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2000. – Т. I. – 532 с.
38. Мосин В.С. Мезолит–энеолит Южного Зауралья (проблемы культурогенеза): автореф. дис. ... докт. ист. наук. – Новосибирск, 2005. – 55 с.
39. Мосин В.С. Стоянки эпохи мезолита // Археология Южного Урала. Степь (проблемы культурогенеза). – Челябинск: ООО ЦИКР «Рифей», 2006. – С. 30–41.
40. Окладников А.П. К вопросу о мезолите и эпипалеолите в Азиатской части СССР (Сибирь и Средняя Азия) // МИА. – 1966. – № 126. – С. 213–223.
41. Палант Л.И., Тимеева Л.В. Отчёт по теме: «Обобщение геологических материалов по Тургайской области и составление карты перспектив на камнесамоцветное сырьё в м-бе 1:500000 по территории деятельности СКПГО». – Кустанай, 1983. – Т.1–2. – 254 с.
42. Подзюбан Е.В. Новые археологические памятники в Мендыкаринском районе Костанайской области // Топорковские чтения. – Рудный: Мин-во обр. и науки РК; Руднен. индустр. ин-т; Академия минерал. ресурсов РК; Мин-во энергетики и минерал. ресурсов РК; территориальное управление «Севказнедра», 2001. – Вып. V. – С. 315–321.
43. Подзюбан Е.В. Памятник Кара-Мурза-6 в Костанайской области // Проблемы изучения неолита Западной Сибири. – Тюмень: Изд-во ИПОС СО РАН, 2001. – С. 101–111.
44. Подзюбан Е.В., Логвин А.В. Раскопки поселения Бестамак // Отчёт о полевых исследованиях ТАЭ летом 2001 г. – Костанай: Архив научно-исследовательского археологического центра при КГУ, 2002. – 79 с.
45. Подзюбан Е.В. Новые мезолитические памятники на территории Костанайского Притоболья // Проблемы каменного века Средней и Центральной Азии. – Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2002. – С. 173–177.
46. Подзюбан Е.В. Новые памятники, обнаруженные в результате проведения разведывательных работ по р. Улы-Жыланыш // Отчёт о полевых исследованиях за 2005-2006 гг. – Костанай: Архив Костанайского областного историко-краеведческого музея, 2007. – 55 с.
47. Сериков Ю.Б. Использование метода «связей» на мезолитической стоянке Выйка II (Среднее Зауралье) // Советская археология. – 1983. – № 1. – С. 121–129.
48. Сериков Ю.Б. Голокаменная мастерская и её место в мезолите Среднего Зауралья // Советская археология. – 1988. – № 4. – С. 203–209.

49. Сериков Ю.Б. *Палеолит и мезолит Среднего Зауралья*. – Нижний Тагил: Министерство образования РФ. Нижнетагильский государственный педагогический институт, 2000. – 430 с.
50. Старков В.Ф. *Мезолит и неолит лесного Зауралья*. – М.: Наука, 1980. – 219 с.
51. Стоянов В.Е., Крижевская Л.Я., Старков В.Ф. *Мезолитическая стоянка Сухрино I на Исети // Археологические исследования на Урале и в Западной Сибири*. – Свердловск: Изд-во УрГУ, 1977. – С. 72–84.

References:

1. Bader O. N. *Mesolite of the forest Urals and some general questions of the study of the mesolithic* // MIA. - 1966. - No. 126. - pp. 201-206.
2. Besprozvannyy E. M., Mosin V. S. *K kharakteristike mesolite of the Southern Trans-Urals* // *New in the archeology of the Southern Urals*. - Chelyabinsk: Rifei Publishing House, 1996. - p. 18-47.
3. Besprozvannyy E. M. *Mesolite of the taiga zone of Western Siberia* // *Okhrannyye archeologicheskie issledovaniya na Sredny Ural*. - Yekaterinburg: Publishing House Yekaterinburg, 1997. - Issue 1. - p. 26-39.
4. Bruce A. Y. *Mesolithic disorder* // *Historical and archaeological collection*. – М.: Izd-vo MGU, 1962. – P. 20-29.
5. Vinogradov A.V. *Study of the monuments of the stone age in Northern Afghanistan* // *Ancient Bactria*. – М.: Nauka, 1979. – S. 7-60.
6. Kettlebell E. Yu. *Technological analysis of the stone industries: methods of micromicrons trees of the tools*. – Part 2. / *Wounds. IIMK*. - St. Petersburg, 1997. - 198 p. (Archaeological research; Issue 44).
7. Grebenyukov V. I., Krets V. E. *Excavations of the Buruktal-1 site* // *Report on field studies of TAE on the territory of the Kostanay region in the summer of 1983-Kustanai: Archive of the Research Archaeological Center at the KPI*, 1984. - 67 p.
8. Seibert V. F. *Monuments of the Stone age of the Peter and Paul Priishimye* // *Soviet Archeology*. - 1979. - No. 1. - pp. 89-111.
9. Seibert V. F., Potemkina T. M. *On the question of the mesolithic of the forest-steppe part of the Tobolo-Irtysh interfluve* // *Soviet Archeology*. - 1981. - No. 3. - pp. 107-130.
10. Seibert V. F. *Atbasar culture*. - Yekaterinburg: UrO RAS, 1992. - 221 p.
11. Kalieva S. S., Maznichenko A. P. *Excavations of the Duzbai-9 site* // *Report on field studies of TAE on the territory of the Kustanay region in the summer of 1984-Kustanay: Archive of the research Archaeological Center at the KPI*, 1985. - 54 p.
12. Kalieva S. S., Logvin V. N. *Excavations of the settlement of Nadezhdinka-2* // *Report on field studies of TAE in the summer of 1990-Kustanai: Archive of the research Archaeological Center at the KPI*, 1991. - 48 p.
13. Logvin A.V. *The site of the Mahandzhar culture Ekidin-24 in the south of the Torgai trough* // *Izvestiya MNiVO RK, NAS RK. Series of social sciences*. - 2002. - No. 1. - p. 15-22.
14. Logvin V. N. *Excavations of the settlement of Amangeldy* // *Report on field studies of the KAE in the summer of 1972-Kustanay: Archive of the research Archaeological Center at the KPI*, 1973-36 p.
15. Logvin V. N. *New monument of the Stone age of the Kostanay region* // *Soviet Archeology*. - 1977. - No. 4. - pp. 270-275.
16. Logvin V. N. *Excavations of the Svetly Dzharkul site* // *Report on field studies of the KAE in the summer of 1978-Kustanai: Archive of the Research Archaeological Center at the KPI*, 1979a. – 75 p.
17. Logvin V. N. *Razvedka v Naurzumskom zapovednik [Exploration in the Naurzum reserve]* // *Report on field studies of the KAE in the summer of 1978-Kustanai: Archive of the Research Archaeological Center at the KPI*, 1979b. - Vol. 1. - 47 p.
18. Logvin V. N. *Results of archaeological excavations in the Kustanay region in the summer of 1978* // *Report on field studies of the KAE in the summer of 1978-Kustanay: Archive of the research Archaeological Center at the KPI*, 1979v. - Vol. 2. - 53 p.
19. Logvin V. N., Makhmutova K. S. *Exploration of the Kargalinka river and the lake. Aksuat* // *Report on field studies of the KAE in the summer of 1978-Kustanay: Archive of the Research Archaeological Center at the KPI*, 1979-43 p.
20. Logvin V. N. *Excavations of the Dachnaya parking lot* // *Report on field studies of the KAE in the summer of 1979-Kustanai: Archive of the Research Archaeological Center at the KPI*, 1980a. - 65 p.
21. Logvin V. N. *Excavations of the Duzbai-1 site* // *Report on field studies of the KAE in the summer of 1979-Kustanai: Archive of the Research Archaeological Center at the KPI*, 1980b. - 57 p.

22. Logvin V. N. Excavations of the Duzbai-3 site // Report on field studies of the KAE in the summer of 1979-Kustanai: Archive of the Research Archaeological Center at the KPI, 1980v. - 62 p.
23. Logvin V. N., Zaydulín V. E. Exploratory works on the Atagai river // Report on field studies of the KAE in the summer of 1979-Kustanai: Archive of the Research Archaeological Center at the KPI, 1980-47 p.
24. Logvin V. N., Makhmutova K. S. Excavations of the Duzbai-2 site // Report on field studies of the KAE in the summer of 1979-Kustanai: Archive of the Research Archaeological Center at the KPI, 1980d. - 65 p.
25. Logvin V. N. Excavations of the Alkau-2 site // Report on field studies of TAE in the summer of 1980-Kustanai: Archive of the Research Archaeological Center at the KPI, 1981a. - 54 p.
26. Logvin V. N. Excavations of the Duzbai-6 site // Report on field studies of TAE in the summer of 1980-Kustanai: Archive of the Research Archaeological Center at the KPI, 1981b. - 32 p.
27. Logvin V. N., Kalieva S. S., Zaydulín V. E. Excavations of the Duzbai-3 site // Report on field studies of TAE in the summer of 1980-Kustanai: Archive of the research Archaeological Center at the KPI, 1981b. - 64 p.
28. Logvin V. N., Zaydulín V. E., Kalieva S. S. Excavations of the Bestamak settlement // Report on field studies of TAE on the territory of the Kustanay region in the summer of 1981-Kustanay: Archive of the research Archaeological Center at the KPI, 1982. - 93 p.
29. Logvin V. N., Kalieva S. S., Grebenyukov V. I. Excavations of the Bestamak settlement // Report on field studies of TAE on the territory of the Kustanay region in the summer of 1982-Kustanay: Archive of the research Archaeological Center at the KPI, 1983. - 87 p.
30. Logvin, V. N., Grebenyuky V. I. Excavations of the settlement Bestamak // Report on field research TAE on the territory of the Kustanai region in the summer of 1983 – Kustanay: Archive research archaeological center at the Polytechnic Institute, 1984. – 93 p.
31. Logvin, V. N., Grebenyuky V. I. Excavations Parking Dubai-1 // Report on field research TAE on the territory of the Kustanai region in the summer of 1984 – Kustanay: Archive research archaeological center KPI, 1985. – 58 p.
32. Logvin V. N., Grebenyukov V. I. Exploratory works in the Turgay region // Report on field studies of TAE in the summer of 1985-Kustanai: Archive of the Research Archaeological Center at the KPI, 1986. - 95 p.
33. Logvin V. N. Stoyanka Ekidin-24 // Report on field studies of TAE in the summer of 1989-Kustanai: Archive of the Research Archaeological Center at the KPI, 1990. - 64 p.
34. Logvin V. N. The Stone age of the Kazakhstan Tributary (Mesolithic-Neolithic). - Alma-Ata: KazSPU, 1991. - 63 p.
35. Logvin V. N. Turgaysky deflection in the Mesolithic–Eneolithic epoch: autoref. dis. ... doctor of historical sciences. - Novosibirsk, 2002. - 40 p.
36. Matyushin G. N. Mesolite of the Southern Urals. - M.: Nauka, 1976 – - 368 p.
37. Mosin V. S., Grigoriev S. A. Ancient history of the Southern Urals. - Chelyabinsk: SUSU Publishing House, 2000. - T. I.-532 p.
38. Mosin V. S. Mesolithic-Eneolithic of the Southern Trans-Urals (problems of cultural genesis): autoref. dis. ... doctor of historical sciences. - Novosibirsk, 2005. - 55 p.
39. Mosin V. S. Parking of the Mesolithic era // Archeology of the Southern Urals. Steppe (problems of cultural genesis). - Chelyabinsk: OOO TSIKR "Rifey", 2006. - p. 30-41.
40. Okladnikov A. P. K voprosu o mesolite i epipaleolite v Asiatic part of the USSR (Siberia and Central Asia) // MIA. - 1966. - No. 126. - pp. 213-223.
41. Palant L. I., Timeeva L. V. Report on the topic: "Generalization of geological materials for the Turgay region and mapping of prospects for gemstone raw materials in the m-be 1:500000 on the territory of the SCPGO activity". - Kustanay, 1983. - Vol. 1-2. - 254 p.
42. Podzyuban E. V. New archaeological sites in the Mendykarinsky district of Kostanay region // Toporkovskie chteniya. - Rudny: Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan; Rudnen. industrir. in-t; Academy of Mineral. resources of the Republic of Kazakhstan; Ministry of Energy and Mineral Resources. resources of the Republic of Kazakhstan; territorial administration "Sevkaznedra", 2001. - Issue V.-p. 315-321.
43. Podzyuban E. V. Monument Kara-Murza-6 in Kostanay region // Problems of studying the Neolithic of Western Siberia. Tyumen: IPOS SB RAS Publishing House, 2001, pp. 101-111.

44. Podzyuban E. V., Logvin A.V. Excavations of the Bestamak settlement // Report on field studies of TAE in the summer of 2001-Kostanay: Archive of the Research Archaeological Center at KSU, 2002. - 79 p.
45. Podzyuban E. V. New Mesolithic monuments on the territory of the Kostanay Tributary region // Problems of the Stone Age of Central and Central Asia. Novosibirsk: Publishing House of the Institute of Archeology and Ethnography SB RAS, 2002, pp. 173-177.
46. Podzyuban E. V. New monuments discovered as a result of conducting reconnaissance work on the Uly-Zhylanshik river // Report on field research for 2005-2006 - Kostanay: Archive of the Kostanay Regional Historical and Local History Museum, 2007. - 55 p.
47. Serikov Yu. B. The use of the method of "connections" at the Mesolithic site of Vyika II (Middle Trans-Urals). - 1983. - No. 1. - p. 121-129.
48. Serikov Yu. B. Holokamennaya workshop and its place in the Mesolithic of the Middle Trans-Urals // Soviet Archeology. - 1988. - No. 4. - p. 203-209.
49. Serikov Yu. B. Paleolithic and Mesolithic of the Middle Trans-Urals. - Nizhny Tagil: Ministry of Education of the Russian Federation. Nizhny Tagil State Pedagogical Institute, 2000 – - 430 p.
50. Starkov V. F. Mesolithic and Neolithic of the forest Trans-Urals. - M.: Nauka, 1980. - 219 p.
51. Stoyanov V. E., Krizhevskaya L. Ya., Starkov V. F. Mesolithic site of Sukhrino I on Iseti // Archaeological research in the Urals and in Western Siberia. Sverdlovsk: USU Publishing House, 1977, pp. 72-84.

FTAMP 03.41.91

УДК 572.9

Ә.Ә.Тәжекеев¹, И.С.Құрманязов², Ж.Қ.Сұлтанжанов³

¹*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, «Археология және этнография» ғылыми-зерттеу орталығының жетекшісі, тарих ғылымдарының кандидаты,*

Қазақстан Республикасы, Қызылорда қ. E-mail: azik8484@mail.ru

²*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты,*

Қазақстан Республикасы, Алматы қ. e-mail: eguret.993@mail.ru

³*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,*

«Археология және этнография» ғылыми-зерттеу орталығының ғылыми қызметкері,

Қазақстан Республикасы, Қызылорда қ. e-mail: zhetesbi.sultanzhanov@mail.ru

АРАЛ ӨңІРІ ЕЖЕЛГІ ТАЙПАЛАРДЫҢ МЕКЕНІ: ЗЕРТТЕЛУІ МЕН ЖАҢА АШУЛАР *(ғылыми талдау)*

Аңдатпа

Мақалада Солтүстік-Шығыс Арал маңының географиялық орналасу аймағы және ашылған тас дәуірі ескерткіштерінде әр кезеңде жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары қарастырылды.

Арал маңы, яғни, көне Арал теңізінің жағалаулары және Сырдың теңізге құятын тарам-тарам ескі арналары бойындағы жүздеген ескерткіштердің әлі де болса сыры тереңде жатыр.

Қазіргі таңдағы ашылып жатқан Аралдың оңтүстігі, оңтүстік-шығысы мен шығыс өңірлерін мекендеген тайпалар мен халықтардың мыңдаған ғасырлық тарихы, мәдениеті Әмудария мен Сырдария сағаларының тарихымен тығыз байланысты. Осы ұлы екі өзеннің сағаларын адамдар тас ғасырынан бастап қоныстанып, көптеген мәдениеттің қалыптасуына ықпалын тигізген.

Сыр өлкесі ежелгі қалалар мекені екені анық. Бірақ, өлкенің тарихы одан да әрі жатыр. Себебі, бұл өңірде сауда жолы (әсіресе Ұлы Жібек жолы) ғана емес, мыңдаған жылдар бойы халықтардың көші-қон жолдарының да іздері жатыр. Арал маңының қоныстану тарихы отандық ғалымдармен бірге шетелдік мамандардың да назарынан түскен емес.

Кілт сөздер: Орта Азия, Арал маңы, Сырдария, тас дәуірі.

Tazhekeyev A.A.¹, Kurmaniyazov I.S.², Sultanzhanov Z.K.³

¹*candidate of history, Director Research Centre for Archaeology and Ethnography*

*Korkyt-Ata State University of Kyzylorda,
E-mail: azik8484@mail.ru*

²*PhD doctoral student of the Department of archaeology,
Ethnology and museology of al-Farabi Kazakh national University.
e-mail: egypet.993@mail.ru*

³*Researcher. Research Center "Archeology and Ethnography" at
Kyzylorda State University named after Korkyt Ata,
E-mail: zhetesbi.sultanzhanov@mail.ru*

SETTLEMENT OF ANCIENT TRIBES OF THE ARAL SEA REGION: RESEARCH AND NEW DISCOVERIES (*Scientific analysis*)

Abstract

The article discusses the geographical location of the North-Eastern Aral Sea region and in one of the open monuments of the Stone Age. In the Aral Sea region, namely, along the shores of the ancient Aral Sea and the old channels flowing into the sea, hundreds of monuments are still deeper. The thousand-year history, the culture of the tribes and peoples who inhabited the southern, southeastern and eastern regions of the island that has now opened, is inextricably linked with the history of the Amu Darya and Syr Darya. These two great river tributaries people moved from the Stone Age and influenced the formation of many cultures. It is known that the edge of cheese is the site of ancient cities. But the history of the region is even greater. Because in this region lies not only the trade route (especially the Great Silk Road), but also the traces of the migration routes of the population for millennia. The history of the Aral Sea settlement was closely connected with domestic scientists and foreign experts.

Key words: Central Asia, Aral Sea region, Syr Darya, Stone Age.

Тажеев А.А.¹, Курманиязов И.С.², Султанжанов Ж.К.³

¹*кандидат исторических наук, Кызылординской государственной университет имени Коркыт Ата,
руководитель центра «Археология и этнографии».*

E-mail: azik8484@mail.ru

²*PhD докторант кафедры археологии, этнологии и музеологии КазНУ имени аль-Фараби.
e-mail: egypet.993@mail.ru*

³*научный сотрудник. НИЦ «Археология и этнографии» при
Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата,
e-mail: zhetesbi.sultanzhanov@mail.ru*

ПОСЕЛЕНИЕ ДРЕВНИХ ПЛЕМЕН ПРИАРАЛЬЯ: ИССЛЕДОВАНИЯ И НОВЫЕ ОТКРЫТИЯ (*научный анализ*)

Аннотация

В статье рассматривается вопрос о географическом расположении Северо-Восточного Приаралья и в одном из открытых памятников каменного века. На территории Приаралья, а именно, по берегам древнего Аральского моря и старым руслам, впадающим сыр в море, все еще глубже находятся сотни памятников. Тысячелетняя история, культура племен и народов, населявших южные, юго-восточные и восточные регионы открывшегося в настоящее время острова, неразрывно связана с историей Амударьи и Сырдарьи. Эти два великих речных притока люди переселились с каменного века и оказали влияние на формирование многих культур. Известно, что край сыра является местом древних городов. Но история края еще больше. Потому что в этом регионе лежит не только торговый путь (особенно Великий Шелковый путь), но и следы миграционных путей населения на протяжении тысячелетий. История поселения Приаралья была тесно связана с отечественными учеными и зарубежными специалистами.

Ключевые слова: Средняя Азия, Приаралье, Сырдарья, каменный век.

Тақырыбымызға негізгі арқау болып отқан Солтүстік-Шығыс Арал маңының ежелгі тас ғасыры ескерткіштері жайлы зерттеу жұмыстары және жаңадан ашылған ескерткіштері, оның тарихи құндылығы.

Сырдың төменгі ағысын тарихи-географиялық зерттеу Орта Азиядағы алғашқы ғылыми қоғам – 1895 ж. құрылған «Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің» қызметімен тікелей байланысты болды. Үйірме жиырма жылдан аса (1895-1917 жж.) Орта Азия мен Қазақстанның археологиялық және материалдық мәдениетін зерттеумен айналысқан, сол кезеңдегі гуманитарлық ғылымдар саласындағы мамандандырылған жалғыз ғылыми-өлкетанушылық қоғамдық ұйым еді. В.В.Бартольд, А.Симонов, В.В.Радлов, В.Смирнов, В.А.Каллаур, А.Кастанье сынды көптеген білікті ғалымдар мен шығыстанушылар есімдері Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің жұмысымен тығыз байланысты.

1911 ж. Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің мүшесі А.Кастаньенің Сыр бойындағы археологиялық ескерткіштеріне жасаған сипаттамасы оның «Древности киргизских степей и Оренбургского края» деген еңбегінде жарық көрді. Ғылыми еңбекте өңірдің тас ғасырының тұрақтары мен Сексеуіл ауылының маңында обалары жайлы қатысты қысқаша деректер және кездейсоқ табылған тас құралдары туралы берілген [1].

XX ғасырдың 40-жылдары Арал теңізін зерттеуге келген геолог-ғалымдар мен саяхатшылардың еңбектерінде тас ғасырының тұрақтарын атап өткен. Солардың ішіндегі Ақеспе және Қамыстыбас ауылының маңындарынан тұрақтарды Б.А.Федорович, М.Воскобойников жазып қалдырады. Жақсықылыш ауылының маңынан алғаш палеолит тұрақтары хабарлама С.Е.Максимов мақала жазады [2, 167-168].

Геолог А.Л.Яншин бұл аймақтан кешенді геологиялық зерттеулер жүргізіп Сексеуіл тұрағы және бірнеше тұрақтардың орындарын ашады. Соның ішіндегі Сексеуіл тұрағының беткі қабатынан тас құралдар мен қыш ыдыстардың сынықтарын жинап алады. Айта кететін жайт Ұлы Отан соғысы жылдары КСРО Ғылым академиясы Геология институтының тапсырмасымен А.Л.Яншин осы аймақта кешенді геологиялық зерттеулер жүргізіп, аймақтың табиғи байлықтары пайдалы қазбаларын анықтау мақсатындағы стратегиялық тапсырманы орындайды. Кейін ғалымның «Геология Северного Приаралья» атты докторлық диссертациясын 1952 жылы қорғап шығып, сол жылы монографиясы жарық көреді [3,640].

А.Л.Яншиннің Сексеуіл тұрағынан жинап әкелінген материалдарын КСРО Ғылым Академиясы Геология институтының ғылыми қызметкері А.А.Формозов танысып, әкелінген материалдар негізінде бірнеше ғылыми мақалаларын шығарады, зерттеуші бұл ескерткішті оны Кельтеминар тарихи мәдени қауымдастығының шекарасына кіргізіп неолит дәуіріне жатқызған[4, 3-5; 5, 24-25; 6, 141-147].

Кельтеминар мәдениетін алғаш рет Хорезм археологиялық- этнографиялық экспедициясының (әрі қарай ХАЭЭ) жетекшісі С.П.Толстов 1939 жылы көршілес Әмударияның төменгі ағысынан Жанбас қамалының маңынан ашқан, сөйтіп жақын жерде орналасқан «кельтеминар» каналының атымен мәдениеттің атауын берген. Бұл мәдениеттің мерзімделу уақыты б.з.д. III-II мыңжылдықтар. Кельтеминар мәдениетінің таралу аймағы Батыс Қазақстан даласы, Ақшадария атырабы, Узбой, Сарықамыс арналарының аралығы, Сырдарияның төменгі ағысы, Іңкәрдария өзенінің сағасына дейін, Зеравшан өңіріне дейін тараған деп шекараларын кіргізген [7, 65].

Кельтеминар мәдениетінің қоныстары уақытша қоныстар болып табылып, жылдың төрт мезгіліне арналған. Тұрақ орындарының жақсы сақталуы сирек кездеседі, соның ішіндегі өте жақсы сақталғаны Жанбас 4 тұрақ ескерткіші болып табылады. Осы тұрақты қазу барысында оның мәдениетінің қалай даму үстінде болғандығын дәлелдейтін материалдар алған. Қазба жұмыстары нәтижесінде жоспары қағаз бетіне түсірілген, қоныс түрлері конус тәрізді болып келген, сырты ағашпен немесе қамыспен қапталған, алып жатқан аумағы 300 кв. м болғандығы анықталған. Бұл үлкен рулық отбасыға арналған үлкен үй болған. Қазба жұмыстары барысында үй ішінен ошақ орындары ашылған, жанынан қыш ыдыстардың сынықтары, малдың сүйектері табылды. Ошақ әр отбасыға арналған және ортасында орналасқан ошақ ұзақ уақыт жанып тұрған, яғни отты кие тұту осы уақыттан басталса керек, бұл дәстүр Орта Азия халықтарына тән болып келетін құбылыс. Қоныстан көбінесе жайың мен шортан балығының сүйектері, қабан, киік, құстардың сүйектері табылған. Тағы да басқа табылған заттардың ішіндегі теңіз бақалшақтары және құс жұмыртқасының қабығы және басқа да үй жануарларының сүйектерінің табылуы шаруашылықтың пайда бола бастағандығын дәлелі болып отыр [8, 34-37; 9, 78].

ХАЭЭ-сы барлау жұмыстары 1954-1958 жылдары А.В.Виноградовтың зерттеу отрядының бастамасымен (экспедиция басшысы С.П.Толстов) Солтүстік Арал маңынан жиырмаға жуық неолит дәуірінің ескерткіштерін анықтаған [10, 76-81]. Сырдарияның төменгі ағысынан, Іңкәрдария

арнасы мен Жаңадария бойынан Жалпақ, Есентөбе ескерткіштерін, 1963 және 1973 жылдары Қосмола, Аймора, Талас ескерткіштерін ашып зерттеген. Табылған тас құралдар жиынтығы жақындығы жағынан Сексеуіл ескерткіштерінен табылған тас құралдармен ұқсас болып келген, жасалуы жергілікті, кварциттен және әкелінген шикізат материалдарынан жасалған тік және ойылған жүздері бар дұрыс пышақ тәрізді пластиналар, қырлы пластиналар, кесегін өткір тіліктер табылып отыр. Жебенің ұштары-жапырақ тәрізді, олардың көпшілігі беткі қабатынан алынған; олардың ұзындығы 3-5 см. Қыш ыдыстар кешені жазық түпті, ыдыстардың ернеулері түзу, сәл қалыңдатылған, кейде жиек бойымен қиғаш кесілген, иығы анық бөлінбеген. Ою-өрнектері: ойық зигзагтар, көлденең және қайталанатын тік, сызылған толқын тәрізді және қысқа тарақты штамппен бедерленіп жасалған [11, 90-94].

1954 жылы А.В.Виноградовтың Солтүстік Арал маңында жүргізілген зерттеулер нәтижесінде ғалым кельтеминар мәдениетіне жатқызып, А.А.Формозовтың тұжырымен келіскен. Ашылған ескерткіштердің қазіргі таңдағы белгілері Жалғыз ағым, Тәмпі, Шөлқұм, Терменбес т.б. тұрақ орындарын анықтаған. Тұрақтардан алынған материалдары неолит және қола дәуірімен кезеңдестірген. Кейінгі осы аты аталған тұрақтар 1960 жылы шығарылған «Археологическая карта Казахстана» атты жинақта жарық көрді [12, 191-193].

Арал маңы неолит-қола дәуірі ескерткіштері табиғаттың қаталдығына байланысты мәдени қабаты сақталмаған. Беткі қабатынан жиналып алынған заттарға байланысты кезеңдестіріп қарастыруға болады. Қазіргі таңда 1954 жылы ашылған ескерткіштердің кейбіреулері сақталмаған. Осы материалдар 1983-1984 жылдары Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейі қызметкерлерінің Мәскеуге ғылыми іссапарлары кезінде қайтарылып, қазіргі таңда қор бөлімінде және экспозицияға қойылған.

Солтүстік-Шығыс Арал маңынан неолит ескерткіштерінен басқа оданда ерте дәуір, яғни, палеолит дәуірінің тұрақтары 1979 жылдан бастап ашыла бастады. Арал маңы палеолит тұрақтарының тас дәуіріндегі өзекті мәселелерін (тас дәуірі мәдениеттерінің дамуы еңбек құралдарының эволюциясы т.б.) шешуде палеолиттік ескерткіштердің алар орны ерекше.

Арал маңы Кіші Борсық құмы, Қамыстыбас көлінің маңында зерттеу жұмыстарын жүргізген Ж.М. Кулумбаев, Б.Ж. Аубекеров Д.П. Позднышева, А.А. Словарев, О.А. Артюхова сияқты ғалымдар алғаш палеолит дәуірінің тұрақтарын тауып зерттеген. Ашылған Арал 1, Арал 2, Арал 3 тұрақтарынан жердің беткі қабатынан тас құралдары жиналып алынып, мақалалары жарияланған [13, 32-38].

Арал маңынан ежелгі тас дәуірінің тұрақтарының табылуы аймақ тарихының тереңде жатқандығын байқатады. Осы өңірді зерттеген археолог ғалымдардың пікірінше тас ғасырының мустье кезеңіне орта палеолиттің б.з.б. 140-40 мыңжылдықтарға жатқызады. Тас құралдар жиынтығы көбінесе сұр түсті кварциттен жасалған, жасалу технологиясы жағынан Францияның Леваллуа, Ашель жерлерінен табылған ескерткіштермен ұқсастығы бар.

Бұл аймақтан палеолит дәуірінің тұрақтарының көптеп табылуы, Арал теңізінің жасына қайта қарауға мүмкіндік береді. Бұл кезең ескерткіштерінен стратиграфиялық қабаты бар тұрақты табуға болады [14, 74-80; 15, 63-72].

Арал маңының палеолит дәуірінің тұрақтарына 1998-1999 жылдары кең көлемді барлау жұмыстарын жүргізген Ресей ғылым академиясы, Ресей-Қазақстан-Қырғызстан-Өзбекстан біріккен археологиялық экспедициясы (жетекшілері акедемик А.П.Деревянко және Ж.К.Таймағамбетов) палеолит, неолит дәуірлерінің тұрақтарын қайта зерттеу жұмыстарын жүргізген, нәтижесінде Арал 1-2, 4-6, Ақеспе Аққыр 1,2, Қазалы ауданындағы Әйтеке би шеберхана орындары 1-12 палеолит ескерткіштері ашылып, беткі қабатынан тас құралдар жиналып алынған. Осы экспедицияның зерттеу жұмыстары жайлы ғылыми есептері мен қорытындылары біраз мақалаларда жарияланды. Аралдың палеолит тұрақтарынан табылған тас құралдар Қазақстандағы палеолит кезеңінің ерте және орта кезеңімен мерзімделіп, жекелеген мақалаларда материалдары туралы мәліметтер берілді. Осы материалдар бойынша Т.Б.Мамировтың «Палеолит Арало-Каспийского региона» атты кандидаттық диссертация қорғалып кейін кітап болып басылып шықты [16, 242-245; 17, 114-119; 18, 32-33].

Ресей-Қазақстан халықаралық экспедициясы ашқан Солтүстік Арал маңындағы тас дәуіріне қатысты Аральск 1-8 және Сарышығанақ, Қосаман, Ырғыз тұрақтарының негізінде, Г.Т.Искаковтың «Каменные индустрия Мугоджар и Северного Приаралья в мезолите-энеолите» атты кандидаттық диссертациясы жазылып қорғалды [19].

Осы жоғарыдағы аталған дәуірлердің ескерткіштері 2004-2011 жылдары Шірікқабат археологиялық экспедициясының (жетекшісі Ж.Құрманқұлов) барлау тобы аралап шығып, көптеген

ескерткіштер есепке алынып «Қызылорда облысының ескерткіштерінің жинағы» атты еңбекке еніп 2007 жылы орысша және 2011 жылы қазақша нұсқасы жарық көрген. Бұл ұжымдық еңбекте көбінесе Арал ауданы мен Қазалы ауданының тас дәуірі тұрақтары берілген, мұндағы ескерткіштердің көбісі сақталмай бүгінгі күнге дейін жетпеген [20;21].

2002-2005 және 2008-2010 Арал теңізінің кепкен табанында Ресей Ғылым Академиясы Сібір бөлімшесі Новосібір қаласындағы В.С. Соболев атындағы геология және минерология институтының ғылыми қызметкерлері және шетел ғалымдары геоморфологиялық және геoarхеологиялық зерттеулер ұйымдастырып Арал теңізінің өмір сүру жасын анықтау үшін кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізді. Халықаралық экспедиция жұмысы (жетекшілері О. Лебедева, В. Дементьев, Е. Вишневская, А. Девятова С.Кирвоногов, Николаус Борофка) INTAS CLIMAN жобасы Арал теңізі мен өңірнің голоцен кезеңіндегі ауа райы адамның қоныстану тарихына қатысты кешенді археологиялық зерттеулер жүргізілді [22, 236-254].

Халықаралық экспедицияның жүргізген зерттеулері барысында Арал теңізінің бұрынғы жағалауларынан геoarхеологияда қолданылатын, жаратылыстану ғылымында пайдаланатын әдістермен жағалауларынан, тас және қола дәуірінің қоныстарына барлау жұмыстары жүргізілді. Арал теңізінің кепкен табанында радиоуглерод әдісімен, яғни бұрғылау әдісімен теңіздің жасы анықталды және осы әдіспен Аралдың кепкен табанынан табылған ортағасырлық Арал асар қалашығы мен Кердері кесенесінің жасы анықталған еді. Сонымен қоса бірнеше тұрақтарға барлау жұмыстары жүргізілді.

Алынған радиоуглерод әдісінің анализдері АҚШ-тың Аризона университетінде талдау-сараптама жүргізіліп, Арал теңізінің жасы 18 мың-24 мың жыл бұрын пайда болған деген қорытындыға келді [23,721–734].

2018-2019 жылдары Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті «Археология және этнография» ғылыми-зерттеу орталығының ғылыми қызметкерлері (жетекшісі Ә.Ә.Тәжекеев) Арал маңының ежелгі тайпаларының қоныстарын зерттеу мақсатында Қызылорда облысы, Арал мен Қазалы аудандарында археологиялық барлау жұмыстарын жүргізіп, жаңадан тас және қола дәуірлерінің ескерткіштерін ашып зерттеді.

2018 жылғы Арал маңы Қарақұмынан қола дәуірі мен ерте темір дәуірінен мол ақпарат беретін Үрген қонысы ашылды. Осы аймақтан 2013 жылы ашылған Тапа қола дәуірінің қонысына қайта барлау жұмыстарын жүргізілген.

2018 жылғы зерттеу жұмыстары негізінен Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі қаржыландыратын «Қазақстанның аридтік аймақтарында сумен қамтудың дәстүрлі әдістері: этнологиялық және геoarхеологиялық тұрғыда қарастыру» (жоба жетекшісі Т.Қартаева) жоба аясында жүргізілді.

Бұл ескерткіштердің ашылған жердің аймағы шөлді құмды аймақ және арналар мен өзендер жүйесі орналаспаған. Қазіргі уақытта мекендеген халық суды қолдан қазылған құдықтар арқылы тұтынып шаруашылыққа пайдаланып келеді. Ескерткіштердің орналасуы үрлемелі құмның әсерінен нақты аймағы белгісіз, беткі қабатынан қыш ыдыстар және тас еңбек құралдары жиналып алынған. Жергілікті халық қазіргі таңда мал шаруашылығымен айналысып отыр, малшылар үйлер жекелей орналасқан әр қайсысының өздері қазып алған құдықтары бар. Бұл аймақ ежелден қалыптасқан дәстүрлі мал шаруашылығымен айналысқандығы көрсетіп отыр. Жылжыған құмдардан алынған бүтін қыш құмыралар және тас құралдар жиынтығы табылған.

Тапа өлкесінде отыздан астам отбасы қыстау, яғни қысы-жазы мал шаруашылығымен айналысып отырған. Осы маңда елуге жуық құдықты халық тұтынып тазалап қарап келеді. Қолдан қазылған шегенделген құдықтар қыстаулар жанында және Тапа ауылының маңынан қола дәуірінің ескерткіштеріне жақын орналасқан. 2018 жылы Тапа ауылынан оңтүстік қарай 50 км жерде Үрген құдығының жанынан қола дәуірі және ерте темір дәуір кезеңдермен мерзімделетін ескерткіш ашылды. Қоныстың керамикалық кешеніне байланысты қазіргі таңда зертханалық өңдеу жұмыстары жүргізілуде.

Шегенделген құдықтар жасалу технологиясына тоқталатын болсақ құдықтар 3-4 метр тереңдікте қазылған, қазуға 3-4 адамның көмегі керек және жан-жағынан беткі қабатынан түзгенмен сабан араластырылып топырақ құламас үшін сабан шөп төселген. Жергілікті жерде өсетін баялыпен шегенделген құдықтар аз кездеседі. Көбінесе сексеуіл немесе түзгінмен жабылған құдықтар, оңай әрі тез салынатын құдық болғандықтан жергілікті халық көбісі осылар салады. Жергіліктің жердің құдықтарды тазалауда оны пайдалануда өзіндік терминдер қалыптасқан, солардың бірі «жылжымалы

құдық» деген термин бар, ол дегеніміз терең құдық қазу үшін пайдаланылған, әуелі шегенделіп терең қылып қазылған әдіс. Тапа және Үрген құмдарынан ашылған ескерткіштердің жанынан ежелгі құдықтар анықталмай отыр, себебі жылжымалы құмның ығысуына байланысты сақталмаған. Айта кететін жайт Арал маңы Қарақұмы жер асты суына бай. Тұщы суы жер бетінен 2–3 м тереңдікте, артезиан суы бор және палеоген жыныстарының қабаттарында, яғни, 100- 200 м тереңдікте жатыр. Олардың минералдану дәрежесі әр түрлі (тұщы, кермек, ащы) суларға бай.

2019 жылы Арал ауданы Ақирек ауылынан жаңадан палеолит дәуірінің тұрағы, Шөміш ауылының маңынан Сарышоқы ақ құм, кварц құмын шығаратын жерден қоныс орнын анықтады. Барлау барысында беткі қабатынан тас құралдар, қыш ыдыстар сынықтары, астеологиялық (жануарлар сүйектері) материалдар алынды.

Ақирек тұрағы. Арал ауданы Ақирек ауылдық округі Ақбай ауылынан оңтүстік батысқа қарай 9 км жерде Ақирек тауының жиегінде «Арыстан баб қорымының» маңында орналасқан. Беткі қабатынан тас құралдар жиынтығы жиналып алынып, суретке түсірілді.

Сарышоқы қонысы Шөміш ауылынан оңтүстікке қарай 17 км жерде орналасқан. Қоныс бірнеше дәуірдің ескерткіші болып табылады, қазіргі таңда беткі қабатынан мезозой дәуірінен сыр шертетін жыртқыш акулалардың тістері табылып отыр. Сарышоқы қонысынан палеолит дәуірінің тас құралдары, бифас, нуклеус, жебе ұштары, пластиналар табылды. Қола және ерте темір дәуірлерінің қыш ыдыстары сынықтары, моншақтар жинап алынып, қазіргі таңда жиналып алынған материалдар Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің «Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу орталығында сараптамадан өткізіліп жатыр.

Сарышоқы қонысынан алынған остеологиялық (жануарлар сүйектері) материалдарына толықтай талдау жүргізу үшін Литва Республикасы, Вильюнс университетінің археозоолог ғалымдарына жіберілді. Археология ғылымында жаратылыстану ғылымдарын пайдаланып остеологиялық материалдарды қарап қай кезеңге жататындығын, қандай жануарларға тиісті екенін, тас ғасырындағы аймақтың палеофаунасын анықтай алады.

Аймақты зерттеуде анықталған нәрсе Арал маңының алғашқы қауымдық тайпаларының шаруашылығының негізі көшпелі мал шаруашылығы болды, өйткені ол тұрақты тұрғын үй құрылысын қажет етпеді, алғашқы қауымдық тайпалардың тіршілік ету іздері мәдени ландшафтта сақталмады және қазір қайта салынған немесе қайта салынған тұрақтар түрінде ұсынылған. Уақытша тұрақтар көбінде сол уақытта жұмыс істеп тұрған арналарға жақын орналасқан, оларды кейіннен су басып орындары сақталмаған.

Жоғарғы айтылған мәліметтер негізінде осы аталған аймақтың тас ғасыры, соның ішінде палеолит, неолит ескерткіштеріне назар аудара отырып бұл кезеңнің толыққанды зерттелмегендігін байқауымызға болады. Сонда да қолдағы бар материалдарға сүйене отырып, Арал маңы ескерткіштерінің материалдары көбінесе Кельтеминар мәдениетінің материалдарымен сабақтасып, ұқсастық табуы осы аймақтың мәдениеттердің хронологиясын жасауға үлесін қосады. Зерттеу деңгейі әлі де аз, кешенді зерттеулер жұмыстары тәуелсіздік жылдарын алғаннан бері тіпті жүргізілмеген десек те болады. Палеолит-неолит-қола дәуірінің ескерткіштері қазіргі таңда зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. – Труды Оренб. уч. архив. ком., 1910, вып. 22, 332 с.*
2. *Максимов С.Е. Находка палеолита в районе Аральского моря. «Ученые записки Ленинградского университета» Серия геология 1944 вып II. С.167-168.*
3. *Янишин А.Л. Геология Северного Приаралья М. Московское общество испытателей природы.1953. 736 с.*
4. *Формозов А.А. Об открытии кельтеминарской культуры в Казахстане. «Вестник КазФАН»,1945, №2, Алма-Ата. С.3-5*
5. *Формозов А.А. Новые точки кельтеминарской культуры в Казахстане // Вестник Казахстанского филиала АН. СССР 1946.№5 С.24-25.*
6. *Формозов А.А. Кельтеминарская культура в Западном Казахстане. КС ИИМК. Вып . XXI, 1950. С.141-147.*
7. *Толстов С.П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. М.: МГУ, 1948. - 440 с.*

8. Толстов С.П. По следам древних хорезмский цивилизаций М. 1948 М.-Л.: издательство Академии наук СССР, 1948. - 328 с.
9. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962 328 с.
10. Виноградов А.В. Археологическая разведка в районе Аральска –Саксаульской в 1955 г. // Труды ИИАЭ АН КазССР. Т. 7. 1959. С. 76-81.
11. Виноградов А.В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья. // ТХАЭЭ. Т. XIII. М., 1981. С. 90-94.
12. Археологическая карта Казахстана. Реестр Алма-Ата, Изд-во АН КазССР. 1960, 450 с.
13. Артюхова О.А. Палеолите Приаралья // Известия МОН РК НАН РК. Серия общественных наук 2001 №1. С.32-38.
14. Чеха А.М. Палеолитические комплексы Северного Приаралья с поверхностным залеганием артефактов (Арал-1, Арал-2) Вестник НГУ Серия история филология 2012 том 11 выпуск 5 С.74-80.
15. Чеха А.М., Кулик Н.А. Каменные сырье палеолитических местонахождений Северного Приаралья (По материалам пункта Арал 1) // Журнал Археология и Антропология Евразии. 2014 С.63-72.
16. Чеха А.М. Каменный век Северного Приаралья (по материалам местонахождения Арал 4-6) // Известия Алтайского государственного университета. 2015. С. 242-245.
17. Чеха А.М. Палеолитические местонахождения с бифасами в Северном Приаралье: Проблемы хронологии и периодизации // Вестник ТГУ История 2016 №6 (44) С.114-119
18. Мамиров Т.Б. Палеолит Арало-Каспийского региона Алматы : Казак университеті, 2012. - 253 с.
19. Искаков Г.Т. Каменная индустрия Мугоджар и Северного Приаралья в мезолите–энеолите. Автореферат дисс... на соискание ученой степени канд. истор. наук: 07.00.06. –А.: 2006. – 30 с.
20. Курманкулов Ж., Тажекеев А.А., Дарменов Р.Т. Свод памятников истории культуры Республики Казахстан. Кызылординская область. – Алматы. Аруна, 2007. 376 с.
21. Құрманқұлов Ж., Байпаков К.М., Елеуов М. Қазақстан Республикасы Қызылорда облысының тарихи-мәдени ескерткіштерінің жинағы. – Алматы, 2011.504 б.
22. Байпаков К.М., Борофкко Н., Савельева Т.В., Ахатов Ф.А., Лобас Д.А., Ержанова А.А., Итоги археологических исследований по проекту INTAS "CLIMAN" // Известия НАН Р.К. №1 Серия общ. наук 2004.С. 236-254.
23. Nikolaus Boroffka, Hedi Oberhänsli, Philippe Sorrel, Francois Demory, Christian Reinhardt, Bernd Wünnemann, Kamildzhan Alimov, Sergey Baratov, Kamildzhan Rakhimov, Nasbirgen Saparov, Timur Shirinov, Sergey K. Krivonogov, and Ursula Röhl «Archaeology and Climate: Settlement and Lake-Level Changes at the Aral Sea» Geoarchaeology: an international journal, Vol. 21, No. 7 August 18, 2005. - P. 721-734.

References:

1. castanets I. A. the traditions of the Kyrgyz steppe and the Orenburg region. Orenb Asked. UCH. archive. com., 1910, VIP. 22, 332 P.
2. Maksimov S. E. Nakhodka Paleolithic in the Aral Sea district. "Scientific records of Leningrad University" series geology 1944 VP II. Pp. 167-168.
3. Yanshin A. L. geology of the Northern Priaralia M. Moskovskoe Society of priirdas.1953. 736 P.
4. Formozov A.A. On the opening of Celtic culture in Kazakhstan. "Bulletin Of Kazfan", 1945, No. 2, Alma-Ata. С.3-5
5. Formozov A. A. New points of Celtic culture in Kazakhstan // Bulletin of the Kazakh branch of The an. USSR 1946. NO. 5 PP. 24-25.
6. Formozov A. A. Keltiminarskaya culture in western Kazakhstan. KS IMC. "No," I said . XXI, 1950. PP. 141-147.
7. Tolstoy S. P. ancient Khorezm: experience of historical and archaeological research. Moscow: MGU, 1948. - 440 P.
8. Tolstoy S. P. on the path of the drevnikh khorezmsky civilization M. 1948 М.-Л.: publishing Academy of science of the USSR, 1948. - 328 P.
9. Tolstov S. P. on the drevnye deltas of Oksa and Yaksarta. Moscow, 1962 328 P.
10. Vinogradov A.V. Archaeological Research in the Aralsk –Saksaulsky district in 1955. VOL. 7. 1959. PP. 76-81.
11. Vinogradov A.V. Drevnye hunters and fishermen of the Middle East. // Thae. T. XIII. MOSCOW, 1981. PP. 90-94.

12. archaeological map of Kazakhstan. "I don't know," he said. 1960, 450 P.
13. Artyukhova O. A. Paleolithic Priaralia // Izvestia Mon RK NAN RK. Series of Public Science 2001 No. 1. pp. 32-38.
14. Cheka a.m. Paleolithic complex of the Northern Priaral region with significant storage of artifacts (Aral-1, Aral-2) Bulletin of NGU series history philology 2012 Volume 11 issue 5 pp. 74-80.
15. Cheka a.m., Kulik N. A. Stone rocks of Paleolithic sites of Northern Aralia (on the material of point Aral Sea 1) // Journal of Archaeology and Anthropology of Eurasia. 2014 pp. 63-72.
16. Czech Republic A. M. Kamenny Vek of the Northern Priaralia (on the material of the location of Aral Sea 4-6) // Izvestia of the Altai State University. 2015. pp. 242-245.
17. Cheka a.m. Paleolithic sites with BIFAs in the Northern Priarale: problems of chronology and periodicity // TGU History Bulletin 2016 No. 6 (44) pp. 114-119
18. Mamirov T. B. Paleolithic Aral-Caspian region Almaty: Cossack University, 2012. - 253 P.
19. Iskakov G. T. Kamennaya industry of Mugodzhar and Northern Priaralya in Mesolithic-Eneolithic. Abstract diss... "I'm sorry," he said. the story. scientific: 07.00.06. - a.: 2006. - 30 p.
20. Kurmankulov zh., Tazhekeev A. A., Darmenov R. T. SVOD memory history of culture of the Republic of Kazakhstan. Kyzylorda region. - Almaty. Aruna, 2007. 376 P.
21. Kurmankulov zh., Baipakov K. M., Eleuov M. collection of historical and cultural monuments of the Kyzylorda region of the Republic of Kazakhstan. - Almaty, 2011. 504 P.
22. Baypakov K. M., Boroffko N., Savelyeva T. V., Akhatov G. A., Lobas D. A., Yerzhanova A. A., Results of archaeological research on the project of INTAS "CLIMAN" // Izvestia NAN R. K. No. 1 of the general Series. Nauk 2004. pp. 236-254.
23. Nikolaus Boroffka, Hedi Oberhänsli, Philippe Sorrel, Francois Demory, Christian Reinhardt, Bernd Wünnemann, Kamildzhan Alimov, Sergey Baratov, Kamildzhan Rakhimov, Nasbirgen Saparov, Timur Shirinov, Sergey K. Krivonogov, and Ursula Röhl «Archaeology and Climate: Settlement and Lake-Level Changes at the Aral Sea» Geoarchaeology: an international journal, Vol. 21, No. 7 August 18, 2005. - P. 721-734.

МРНТИ03.61.91
ӘӘЖ 34(9)

Сатаева Б.Е.¹, Бексеитов Ф.Т.²

*²Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,
«Георхеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасы,
Қазақстан E-mail: botakozsatayeva@gmail.com
²Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,
«Георхеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасы,
Қазақстан E-mail: bek_ok@mail.ru*

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ БОЙЫНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТАРАЗ ШАХАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ АЯСЫНДА

Аңдатпа

Мақалада Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан ортағасырлық Тараз қаласының археологиялық зерттелу тарихымен қатар, қала туралы жазба деректерін қалдырып кеткен саяхатшы, жихангез, елші, тарихшы, археологтардың тарихи очерктері материалдары сипатталды.

Сондай-ақ, ортағасырлық Тараз қаласы жөніндегі алғашқы б.з. 568 жылынан басталған жазба деректері пайдаланылды. Қалаға сол жылы Византия императоры Юстинианнан – Земарх Каликикийдің басшылығымен елшілер тобының келуі де, Тараз қаласының сол кезеңнің өзінде ірі сауда-экономикалық орталық болғандығын дәлелдейтіні туралы осы жазбаларда баяндалған. Сонымен қатар, қытай діндары Сюань Цзяньның жазған қолжазба хаттары да, Күлтегін ескерткішіндегі таспен қашалып жазылған руна жазуларында да Талас даласын мекен еткен тұрғындардың өзіндік тұрмыс-тіршілігі жөнінде мол баға жетпес мәліметтері де сипатталады. Сонымен қатар М. Қашқари, М.Х. Дулати, В.В Бартольд, А.Н. Бернштам, П.П. Лерх, М.Е. Массон, Л.Н. Гумилев, Т.Н. Сенигова, С.П. Толстов, А.Ю. Якубовский, Ә.Х. Марғұлан, К.А. Ақышев, К.М.

Байпаков, Л.Б.Ерзакович, П.И.Пацевичтің, М.Е. Елеуовтың ортағасырлық Тараз қаласы туралы және осы қала туралы зерттеуге қосқан еңбектері баяндалады.

Кілт сөздер: Ортағасырлық қала, елді-мекен, жазба дерек, қазба.

Satayeva B.E¹., Bexeitov G.T.²

¹*Al-Farabi Kazakh National University, International scientific-research laboratory “Geoarcheology”,
Kazakhstan, E-mail: botakozsatayeva@gmail.com*

²*Al-Farabi Kazakh National University, International scientific-research laboratory “Geoarcheology”,
E-mail: bek_ok@mail.ru*

IN THE FRAMEWORK OF RESEARCH OF THE MEDIEVAL TARAZ CITY ON THE GREAT SILK ROAD

Abstract

The article was described the history of archeological research of the medieval city of Taraz that located along the Great Silk Road, as well as the materials of historical studies of travelers, wanderer, ambassadors, historians, archaeologists who left written records about the city. Also, there were used written records about medieval city of Taraz from BC 568 for the first time. The arrival of a group of ambassadors from the Byzantine emperor Justinian, led by Zemarkh Kaliikisky in the same year also proves that Taraz was a major trade and economic center at that time. In addition, the written manuscripts by the Chinese clergyman Xuan Jian and the runic inscriptions engraved on the stone of the Kultegin monument depict the invaluable information about the life of the inhabitants of the Talas steppe. As well as, there were reported works on the medieval city of Taraz and researchers contributions to the study as M. Kashgari, M.Kh. Dulati, V.V. Barthold, A.N. Bernshtam, P.P. Lerch, M.E. Masson, L.N. Gumilev, T.N. Senigova, S.P. Tolstov, A.Yu. Yakubovsky, A.Kh. Margulan, K.A. Akishev, K.M. Vaipakov, L.B. Erzakovich, P.I. Patsevich, M.E. Eleuov.

Keywords: Medieval city, settlement, written data, excavation.

Сатаева Б.Е¹., Бексеитов Г.Т.²

¹*Казахский Национальный университет имени аль-Фараби
Международная научно-исследовательская лаборатория «Геоархеология»,
Алматы 050040, Казахстан, E-mail: botakozsatayeva@gmail.com*

²*Казахский Национальный университет имени аль-Фараби
Международная научно-исследовательская лаборатория «Геоархеология»,
E-mail: bek_ok@mail.ru*

К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДА ТАРАЗ РАСПОЛОЖЕННОГО НА ВЕЛИКОМ ШЕЛКОВОМ ПУТИ

Аннотация

В данной статье рассмотрены вопросы не только археологического изучения города Тараз расположенного на великом шелковом пути но и письменные источниковедческие материалы путешественников, послов, историков, археологические очерки о самом Таразе..

Также использовались письменные данные о средневековом городе Таразе с 568 года до н. э. В этих записях говорится о том, что в том же году в город приезжает группа послов под руководством византийского императора Юстиниана – Земарха Калиикиски, что Тараз доказал, что уже в тот же период был крупным торгово-экономическим центром. Также описываются рукописные письма, написанные китайскими верующими Сюань Цзяном, и руны, нанесенные камнем на памятнике Культегина, в которых бесценные сведения о самобытности населения, населявших Таласскую степь. Кроме того излагаются заслуги в исследовании и оставившие бесценные сведения о средневеком Таразе М. Кашкари, М. Х. Дулати, В. В. В. Бартольд, А. Н. Бернштам, П. П. Лерх, М. Е. Массон, Л. Н. Гумилев, Т.Н. Сениговой, С. П. Толстов, А. Ю. Якубовский, А. Х. Маргулан, К. А. Акишев, К. М. Байпаков, Л. Б. Ерзакович, П. И. Пацевич, М. Е. Елеуова.

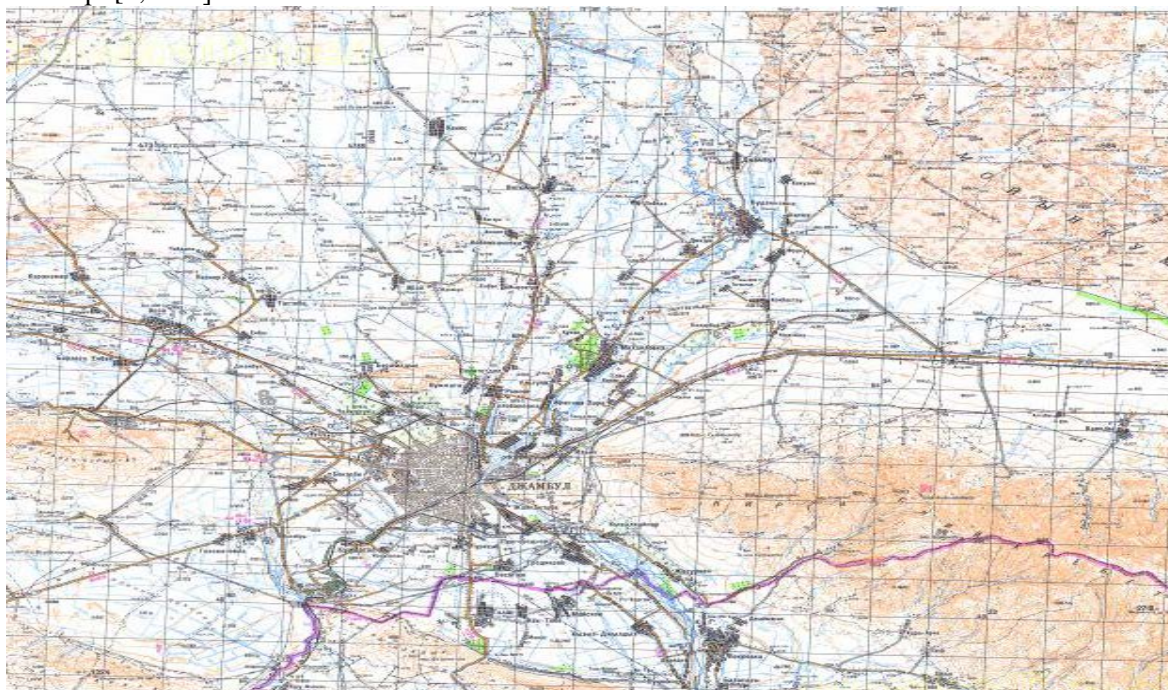
Ключевые слова: средневековый город, населенный пункт, письменный источник, раскоп.

Ұлы Жібек жолының ең алғашқы сауда-экономикалық дербестігінің бастау алуы сонау Б.з. II-V ғасырларда Қытайдың ежелгі астанасы Чаньнаннан шығып, Ланчжоу маңындағы Хуанхэ өткеліне барып, одан әрі Нань-Шаньның солтүстік сілемдерімен жүріп отырып, Ұлы Қытай қамалының батыс шебінен Яшма қақпасының шебіне жетіп, сол арадан сара жол екіге айырылады. Такла-Макан шөлін солтүстік және оңтүстік беткейінен айналып өтіп Терістік жолы Хами, Тұрфан, Бесбалық, Шихо көгал аймақтары арқылы Іле алқабына жетіп; орта тұсындағы жол Чаочаннан Қарашарға, Ақсуға, содан кейін Бедел асуы арқылы Ыстық көлдің оңтүстік жағалауынан шығып, Дунхуан, Хотан, Яркенд, Бактрияларды басып өтіп, Үндістан мен Орта теңіз жағалауына қарай төмен түсіп кеткен болды тариха Оңтүстік жолы деп атайды. Ал, Солтүстік жолы Қашғардан Ферғанаға, одан әрі Самарқанд, Бұхара, Мерв арқылы Хамаданға, Сирияға, Мысырға барып қосылады [1, 314 б].

VI-VIII ғасырларда негізгі күре жол есебінде Сирия-Иран-Орта Азия- Оңтүстік Қазақстан-Талас алқабы-Шу алқабы-Ыстық көл шұңқыры-Шығыс Түркістан болған аймақтары саналды. Ал IX-XII ғасырларда Ұлы Жібек жолының тек Мысыр мен Византияға баратын жолдары ғана іс жүзінде пайдаланылып, қалған бөліктері сауда қарым-қатынасын тоқтатуға мәжбүр болды. ал XIII-XIV ғасырларда ол қайтадан жанданады. Ұлы Жібек жолы өзінің теңдессіз жқмысын теңіз жолдары қалыптасқан кезеңге дейін жалғастырып отырды [1, 314 б]. Осы Ұлы Жібек Жолының бойында орналасқан ірі сауда-экономикалық орталығының бірі ортағасырлық Тараз қаласына қысқаша сипаттама беріп өтсек.

Ортағасырлық Тараз қаласы жөнінде жазылған жазба деректер сонау Ұлы Жібек жолы бойымен жүріп өткен жихангез, саяхатшы, елші, географ, қытай араб, парсы, түрік, қазақ, орыс ғалымдарының қолжазба деректерінде, тарихшы, археолог ғалымдардың ғылыми еңбектерінде жиі ұшырасады [2, с. 88].

Талас өңірі территориясы 90x120 км, аралықты батыстан солтүстікке қарай 100 және 50 км арақашықтықты алып жатыр. Географиялық координаттары: 69°40' - 71°50' және 42°40' - 44°0'с.ш., 880 – 320 м биіктікте оңтүстікте Талас өңіріне (Солтүстік Тянь – Шань, Манас 4484 м), Оңтүстікте Кіші Қаратаудан (1610 м), Оңтүстік батыста 3 шөл Мойынқұм, солтүстік және батыс аймақтарын алып жатыр. [3, с.14].

1-Сурет ортағасырлық Тараз қаласының топографиялық картасы

Қазақ даласында тарихи тамырын тереңге бойлай тартқан көне қаланың бірі – Тараз. Ортағасырлық қаланың өзіне тән тарихи тағдыры бар. Сан – қилы кезеңдерде өсіп-өркендеген даму жолдарының да шежіре - сырлары молшылық. Ең негізгісі арине, ірі сауда орталығы сондай-ақ, мәдени – рухани орталық болғандығы бізге жоғарыда аталған саяхатшы, жихангез, тарихшы, археолог ғалымдарымыздың сындарлы еңбектерінен белгілі.

Алғашқы ортағасырлық Тараз қаласы туралы тың тарихи дерек көздері сонау грек елшісі – Земрах, Қытай жиһанкезі - Сюан Цзян жазбаларынан белгілі. Одан беріректе М. Қашқари, М.Х. Дулати, В.В Бартольд, А.Н. Бернштам, П.П. Лерх, М.Е. Массон, Л.Н. Гумилев, Т.Н. Сенигева т.б. еңбектерінде кең көлемде баяндалады [4, с. 55].

Сонымен қатар, жоғарыда аталған тақырып аясында С.П.Толстов, А.Ю. Якубовский, Ә.Х. Марғұлан, К.А.Ақышев, К.М. Байпақов, Л.Б.Ерзакович, П.И.Пацевичтің қосқан үлестері мол [5, с. 18].

Қазіргі таңда қолда бар деректер бойынша ортағасырлық Тараз қаласының маңында 34 қала, елді – мекендердің орналасқандығы нақты деректермен негізделіп, дәлелденген. Бұл қалалар мен елді-мекендер ортағасырлық Тараз қаласының маңына шоғырланып, өзара саяси – экономикалық, қарым – қатынаста болып, одан ары қарай бір-бірлерімен қарым-қатынастарын дамыта түсті. Келтірілген нақтылы жүйеленген дереккөз мәліметтеріне сәйкес ортағасырлық қаланың өзіндік дамуы мен өмір сүру кезеңін үш кезеңге бөліп қарастыруымызға болады. Б.э. I – V ғасыр арасы; V – VIII - IX ғасыр X - XI – ғасырдың басы және XIII ғасырдың аяғы.

Ортағасырлық Тараз қаласына көршілес қоныс тепкен қалалар мен елді – мекендер монғол шапқыншылығы мен басқа да саяси-экономикалық себептерден кейін өздерінің өмір сүруін тоқтатты. Тек ортағасырлық Тараз қаласы ғана жеке дербес өмір сүру кезеңін жалғастыра алды [5, с.8].

Талас өңірінде орналасқан ортағасырлық Тараз қаласы жөнінде ең алғашқы жазба деректерді б.э. 568 жылы жазылған тарихи очерктерден кездестіреміз. Тарихи очеркте былай делінген: «Талас/Талас - Тараз» деген аттармен белгілі болған және Тараз қаласының атауы Талас өзенінің атына байланысты қойылған [5, с. 119].

VI – 60 жылдарының соңына қарай түрік қағанатының саяси-экономикалық қарым – қатынас ықпалы сол кезеңдегі ірі мемлекеттер Византия, Персия, Индия, Қытай мемлекеттерімен тікелей байланысты болған. Сол кезеңде бастауын сонау Қытайдан алып, Батыс Европа даласына дейін созылып жатқан Талас өңірін қамтыған сауда жолын одан әрі амытып, қорғауға күшті бір мемлекет сол уақыттың өзінде қажет еді. Осы болған оқиғаларға байланысты 568 жылдан бастап ортағасырлық Тараз қаласы туралы тың деректер тарих беттерінен көріне бастады. Сауда жолы үшін Персия мен Византия арасындағы болған соғыс одақтас мемлекеттердің көмегі қажет екендігін айқын білдіртті. Осылайша Византия Персияны жеңуге ұмтылған одақтастарды іздеуге мәжбүр болды. Сөйтіп 568 жылы қалаға Византия императоры Юстинанның Земарх Калийкиский бастаған елшілер тобы келді. Оқиғаның дәлелі әрине ортағасырлық Тараз қаласының орнында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде археологиялық мәдени қабатан табылған алтын солиданы ерекше алып қарауымызға болады. Сонымен қатар, табылған археологиялық жәдігерде император Юстиниан I – дің оң қолы найзамен, сол қолы қалқанмен жабылған бкінесі бейнеленген. Сондай-ақ, қолымен үлкен көлемді крест ұстаған жеңіс құдайының бейнесін көре аламыз[5, с. 97].

Тарихтан белгілі 572 жылы Жетісу өңірі түгелімен дерлік Қара-Чурину-Дату билеушінің қол астына өтті. Ал ортағасырлық Тараз шахары бұрынғыдай елдің астанасы болып қала берді. Талас даласында мекен еткен ел тұрғындарының тарихы Орта Азия халықтарының қилы тағдыры мен тарихи жағдайына байланысты бір-бірлеріне жақындасып кетті [5, с. 58].

629 жылы Ұлы Жібек жолы бойымен Іле, Шу, Талас өңірлері арқылы өткен қытай діндары Сюань Цзянь ортағасырлық Тараз қаласы жөнінде мынадай құнды мәліме қалдырып, қаланың жалпы көрінісін былайша суреттеген: «Пройдя 140-150 ли на запад от Цянцюань, мы прибыли в город Да – ло – сы. Город в окружности 8-9 ли. В нем смешанно живут купцы из разных стран и ху’сцы (согдийцы). Земля и климат такие же, как и в Суй – е .» [2, с. 91]. «Танның жаңа тарихы» - атты еңбекте де Ортағасырлық Тараз қаласы туралы дерек кездеседі, онда қала туралы былай делінген: «Шуйцзянь қаласынан 60 ли жерде До-ло-сы (Талас) қаласы орналасқан деп нақтылы жазылған» [2, с. 94].

Қалаға 630 жылы саяхаттап келген Сюань Цзянь ортағасырлық Тараз өңірі туралы мынадай пікір қалдырған. Таразды әр мемлекеттің саудагерлері мекен еткен кең көлемдегі сауда ошағының орталығы орналасқан қала ретінде баяндайды [5,30-58].

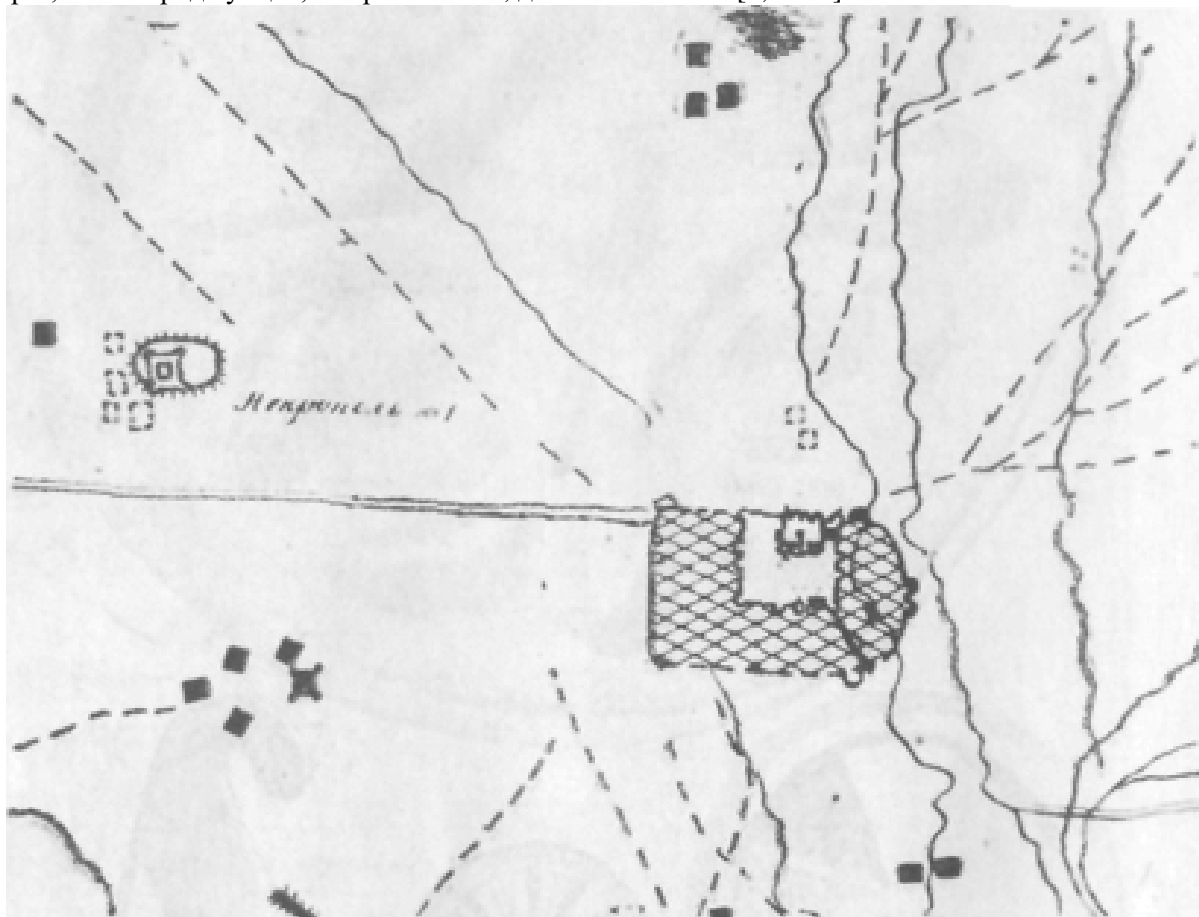
731 жылы тасқа қашалып жазылған Күлтегін ескерткішіндегі жазба таңбада Талас даласында мекен еткен тұрғындардың басым көпшілігі батыс түрік қағанатының тайпалары болғандығы нақтылы деректермен көрсетілген. Және де ортағасырлық Тараз қаласының маңында да осы кезеңдерде нақтырақ 766 жылы өзара ішінара соғыстардың болып тұрғандығы сондай-ақ қаланың өз өмір сүру кезеңінде саяси, сауда-экономикалық орталық болғаны туралы да жалпылама түрде баяндалады. 999 жылы Талас даласы түгелімен дерлік Қараханидтер мемлекетінің құрамына енді.

Ортағасырлық Тараз қаласына түрлі кезеңдерде жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде табылған монеталарға құжаттар толтыру арқылы жүзеге асырылды.

Ортағасырлық Тараз қаласының орнының табылған манеталарға анықтамаларды белгілі ғалымдар: О.И. Смирнов, А.Н. Бернштам, М.А. Бубнов, А.К. Макарова, М.Н. Федорова, О. Прицака ғылыми сипаттама беру арқылы табылған манеталардың 1002-1173 жж ортағасырлық Тараз билеушілерінің пайдаланғандығы жөніндегі шешімге тоқталады [6, с.15 – 16].

Көрнекті араб географы Убайдаллах ибн Абдаллах ибн Хордадбех өзінің «Китаб ал – масалик в ал – мамалик ибн Хордадбех» атты ғылыми еңбегінде VIII – IX ғғ. Талас аймағында өмір сүрген ортағасырлық қалалар жөнінде жалпылама баяндап өтеді. Соның ішінде ортағасырлық Тараз қаласы жөнінде былай дейді: «...Затем до Шараба 4 фарсаха. Затем до Бадукета 5 фарсахов. Затем до Тамтаджа 4 фарсаха. Затем до Абарджаджа 4 фарсаха. Затем до станции на реке 6 фарсахов. В Абарджадже холм, вокруг которого тысяча источников, текущих на восток, которые называются Баркуаб, т.е. обратно текущая вода, там охотятся на черных фазанов. Затем переправляются в Джувикет – 5 фарсахов. Затем до Тараза 3 фарсаха. От Испиджаба до него (Тараз) 26 фарсахов.» [7, с. 75].

IX – ғасырда өмір сүрген Мұхаммед ибн – Мұса әл Хорезмидің «Китаб сурад ал-ард» атты еңбегінде Тараз қаласының орналасқан жері туралы айтылып, оның координаттары көрсетілген: «Тараз, а это город купцов,- широта 40°24', долгота 100°30'» [8, с. 73].

2 – сурет. VIII – IX ғ. ортағасырлық Тараз қаласының жоспары

IX-X ғасырларда өмір сүрген географ Ахмед ибн Мұхаммед ибн ал-Факих ал-Хамад өзінің X-ғасырдың басында жазған «Китаб акбар ал-булдан» атты еңбегінде ортағасырлық Тараз қаласы мен оның төңірегінде орналасқан елді-мекендер мен қимақ жолы туралы былай деп жазып кеткен: « - Мы спросили его о дороге к кимакам от Тараза к двум благоустроенным и населенным селениям в местности которую называли Кавакиб, расстояние их от Тараза 7 фарсахов. От этой местности до царя кимаков 80 дней пути для всадника, едущего быстро, который везет с собой провизию...» [8, с. 75].

Араб парсы деректерінде X ғасырда Нершахи, Макдиси «базарлар ортасындағы» мешіттер жиынтығы, «қаланың бір бөлігі өзеннің арғы бетінде орналасқан» туралы төрт қапқа жайында мәліметтер келтіріп өткен. Қалада сонымен қатар әртүрлі елдің көпестері, түріктер, соғдийлер,

христиандар, зороастрийлер мен будда дінінің өкілдері мекен еткен. Талас өзенінің оң жағалауында орналасқан Тектұрмас некрополіндегі көне қалалар легі осыны дәлелдейді [9, 59.-6].

X-ғасырда өмір сүрген Кудама ибн Джа'фар – дың «Китаб ал харадж» атты еңбегінде ортағасырлық Тараз қаласы жөнінде былай делінген: «От Джувикета до города Тараза по пастбищам и населенным местам 2 фарсаха. От города Тараза до Нижнего Барсхана 3 фарсаха. От Нижнего Барсхана до Касрибаса 2 фарсаха, справа от него горы, а налево песок, он теплое место и это начало харлухов. Песок между Таразом и Куланом с северной стороны, а за песком пустыня из песка и гальки, в ней ехидны, до границы кимаков. От Касрибаса до Кульшуба 4 фарсаха, а он таков же как Касрибас, направо от него гора где много плодов, клевер и горные овощи От Кульшуба до Кулана таким же образом 4 фарсаха. Итого от города Тараза до Кулана 14 фарсахов» [8, 77].

Тараз қаласы халқының басым көпшілігі ғалымдардың зерттеуі бойынша мұсылман шафинттар болып келген. Ал Мавран Нахра бөлігінде Испиджабтан Шавадаға дейін екі почта бекеті, Бардукетке дейін екі почта бекеті, осыншама жолдардан соң Тамтаджға бір күндік жол, содан Барджахаға дейін екі почта бекеті. Шавагараға дейінгі бір күндік жолға дейін күдізгі тұрақтары Шавагарадан Тараз қаласына дейін екі почта бекеті деп көрсетілген [7, с.86 – 87]

XI – ғасырда Махмұд ибн әл Хусейн әл – Қашқари, өзінің түрік әлемін мойындатқан шығармасы араб тілінде жазылған «Дивани лугат ат-тюрк» - атты «Талас – город, известный под имени Тараз. Их два: - «один из – них Улуг – Талас, т.е, большой, а второй из границе ислама-Куму Талас».еңбегінде Тараз туралы баяндалады [8, 84].

Абу Саид Абд – әл Керим ас - Сам'ани XI – ғасырда өмір сүрген, «Китаб ал – ансаб» - атты шығармасында Тараз туралы былай дейді: - «Тараз – город на границе тюрков... около Испиджаба» [8, 86].

Ортағасырлық Тараз қаласы туралы XI-XII ғасырда өмір сүрген, Якут ал-Хамавидің іргелі еңбегі «Му'джам ал – булдан», - былай дейді: - «Тараз – конец пятого климата, долгота его 100°30' и широта его 40°.25'. Это город, близкий от Исбиджаба, одна из пограничных тюркских крепостей, он близок к тому, который перед ним... Тараз также квартал в Исбахане, он восходит к нему. Может быть купцы из жителей Тараза селились в нем» [8, 87].

Шельджикет қаласы Тараз қаласының Түркістан мен Сейхун маңында орналасқан ірі қорғаныс орталығы болған [7, 89].

XI-XII ғасырларда Хама қаласында дүниеге келген Абу-л-Феда Исмайл ибн ал-Айюби «Китаб таквим ал-булдан » - атты еңбегінде Тараз қаласы туралы: «Тараз Долгота, по Атваль, и Кануну, 80°50', широта, по Атваль, 44°25', по Кануну, 43°35', он в шестом климате, на границе страны тюрков, рядом с Исбиджабом. Говарится в Лубаб. Тараз – город на границе страны тюрков, рядом с Исбиджабом, из него вышло много ученых. Говорит ибн Хаукаль: «Тараз – место торговли между мусульманами и тюрками, вокруг него крепости, относящиеся к нему. Вблизи от него – город Джикиль. Это один из тюркских городов около Тараза, из него Абу Мухаммед Абдаррахман ибн Яхья, он был хаттибом (проповедником) в Самарканде во времена Кадыр – хана, с его слов передавал [хадисы] ан – Несефи. Этот хатиб умер в 516 (1122-1123) г. Тараза, похожее на городов, это одна из пограничных крепостей тюрков: из нее вышли некоторые ученые» [8, 90].

Тарихтан белгілі ортағасырлық Тараз қаласы XIII ғ. Монғол шапқыншылығының салдарынан өте қатты қираған. Қазіргі таңда түрлі жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде қамал мен Шахристанның аумағы солтүстікке 370 м, батысқа 160 м, оңтүстікке 200 м, созылып жатыр. Қаланың солтүстік жағында ұзындығы 175 м, ені 117x125 м, ішкі қамал орналасқан [5, с.175].

Яған тегі билігі кезеңінде Тараз қаласы ірі сауда-экономикалық мемлекетке айналды, ал билеушінің өзі Қараханид мемлекетінің билеушісі лауазымына дейін көтерілді. 1056 жылдан үлкен ағасы Арслан ханға соғыс ашып, 15 ай бойы Таразды Қараханид мемлекетінің астанасы ретінде сақтап қалды [5,с.29].

1074-1075 жылдар Тараз шахары басты теңге соғу орталығына айналды. Тамгач хакан Хасан ибн Сулеймен 1069-1070 жылы жазылған «Құтты білік» еңбегінде Тұғырыл ханның 1076-1077 жылы Тараз қаласында Қара Тегинаның атынан теңге соқтырды. 1094 жылы – Халифа әл Мұхтада Боғра хан Харун, Халифа әл Кайманы алмастырады. 1102 жылға дейін Таразды Омардың ұлы Қадыр хан Жабрейл, Боғра ханның немересі Мұхамед Самарханд пен Бұхараны басып алады. Сол басқыншылықтан соң Тараз шығыс Қараханидтердің орталығы болып қала берді [5, с.17].

1173 жылы Б.В. Луинның нумизматикалық деректерінде ортағасырлық Тараз қаласынан табылған монеталарды зерттеу жұмыстарының барысында Таразды теңге соғу орталығы болғандығын нақтылы деректермен дәлелдеді [5, с.20].

1219 жылғы монғол шапқыншылығы салдарынан Талас өңірі жермен-жермен болып қирады. Бірақ сол кезеңнің өзінде де Тараз округтың басты қаласы болып өмір сүруін одан ары қарай да жалғастыра берді [5, с.83].

1354 жылы Талас Орталық Азиядағы Шағатайлықтар әулеті кезеңіндегі билік басындағы қала болды [5, с.20].

Чэнь Чэн XV – ғасырда Қытайдағы Мин әулетінен (1368 – 1644) шыққан. Қытайдағы атақты тарихшы, саясаткер, дипломат, Орта Азия мен Қытайда сауда – экономикалық саясатпен шұғылданған ірі дипломат. Оның алғашқы дипломатиялық елшілігі Мин әулетінің атынан 1395 ж, басқа тарихшылар еңбегінде 1387 ж, қытай шенеунігі Фу Анеммен Самарханд, Орталық Азия бөліктерінде дипломатиялық әріптестік қарым – қатынас орнатты. Чэнь Чэн өзінің қайталанбас Орталық Азия туралы тамаша туындысын жазды. 1365 - 1458 жылдары Чэнь Чэн қытай тарихшылары мен жарияланбаған құжаттарды пайдаланып өзінің атақты: «Сайрам сочинениях Китайского дипломата и путешественника Чэнь Чена» - атты атақты шығармасын жазады. Онда ол Тараз қаласы туралы былай дейді: «Ясная погода, с утра движемся на запад, прошли свыше 50 ли до окрестностей г. Яньи [Дали] отдохнуть, шли до вечера, прошли 150 ли, в месте [где росли] травы расположились лагерем» [7, с.95 – 96].

Чэнь Чэн Сиюй фаньгочжидің мемлекеттің батыс бөлігіндегі жазбаларында Яньи – чен Сайлань – ченнен 360 ли шығыста орналасқан. Қала тауға жақын маңда орналасқан, солтүстік-шығысында үлкен тау желісі, батысында мыңдаған шақырымға созылып жатқан өзен мен көптеген қалалық ойыстардың орналасқандығын атап өтеді. Ол жердің халықтары мазасыз, жүздеген адамдар Оди нокий қаласын күзеткен делінген [7, с.98 – 99].

1512 жылы Талас пен Сайрам аймақтарында орналасқан қалалардың басым көпшілігі қазақ халқының билеуші ханы Қасым ханның қол астына өтеді. Ол туралы Мұхамед Хайдар Дулатидың дерегінде қазақ халқының саны бірнеше миллионды құрады. Бабыр мен Қасым ханның қол астында 300 000-ға жуық жауынгері болған деген дерек кездеседі [5, с.21].

Талас аймағы 1815-1858 жылдары Қоқан хандығының билігінде болды. Тараз қаласын қоқандықтар негізінде қазақтардан қорғану мақсатындағы қамал ретінде пайдаланған. Тараз қаласында көптеген ескерткіш, архитектуралық ғимараттар орналасқан. Олардың қатарына әрине шығыс моншасын жатқыза аламыз. Моншаның жылыну құрылысы су асты құбырлары арқылы жылытылған. «Монша Барақ хан кезінде қаланың оңтүстік бөлігінде; Расул хан кезеңінде қазіргі Тараз қаласындағы Абай көшесінің солтүстік-батыс бөлігінде орын тепкен», көне мешіт Тараздың шахристан бөлігіне қарайтын рабаттың батысында, бұрынғы Крупская көшесінің бойында базар маңында орын тепкен. Сондай-ақ, қалаға кіре-беріс аймағында арка орналасқан. [5, с.21].

Сонымен қатар, 1865 жылы зерттелген XII-ғасырға жататын ислам өркениетіне тән Қарахан кесенесін де алып қарауымызға болады. Кесене екі минереттен және кесене ішіне көтерілетін баспалдақтар мен жалпы көне кезеңге тән емес құрылыстардан тұрады. 1864 жылғы 4 маусым күнгі хандық биліктегі Сырдария облысының құрамына енді. 1938 жылы қала жыр алыбы Жамбылдың атымен Жамбыл деп өзгертілді [13, с.21].

Талас өңіріндегі археологиялық ескерткіштердің зерттелу тарихы сонау П.Лерхтан бастауын алады. 1867 ж. археологиялық комиссияның тапсырмасымен П. Лерх Сырдың төменгі ағысынан Жетісуға дейінгі аралықты зерттеуге жүйелі түрде ат салысты. Оның 1870 жылы жарық көрген “Археологическая поездка в туркестанский край” атты көлемді еңбегінде Талас өңіріндегі бірқатар ескерткіштердің аттары аталып, Ақыртас кешені туралы ең алғашқы суреттеме берілді. П.Лерх осы еңбегінде ортағасырлық Тараз қаласы туралы былай деп жазды: “Определение положения Тараза, который по собранным Катрмером сведениям следует искать около Таласа, без сомнения заслуживает внимания будущего археолога, исследователя в Туркестанском крае” [5, с. 33].

1890 ж. Е.Ф. Каль Әулиеата уезінде барлау жұмыстарын жүргізген кезеңде Кішібурылдың оңтүстік-шығыс тұсынан тастан қаланған төртбұрышты мұнара қалдығын өз көзімен көрген. Сонымен қатар, Айша бибі кесенесінде, Ақыртас, Түймекент қалаларында болып, олар Тимуридтер кезеңінде салынған деген пікірге тоқталған. Талас пен Шу өңірлерінде орналасқан қорғандар туралы хабар беріп, ал Әулиеата (Тараз) туралы былай дейді: “что касается Аулие – Ата и ближайших окрестностей города, то они не особенно богаты памятниками древности” [4, с. 349].

Ал енді ортағасырлық Тараз қаласының археологиялық зерттелу тарихына үңілер болсақ қаласының нақты орналасқан жобасы туралы толық мәліметті 1864 жылы В.В.Каллаур бере алды. Оның “Әулие – Ата қамалының жобасы” атты ғылыми еңбегінде, қаланың орталық бөлігінің жобасы

толығымен көрсетілген. 1880-1898 жылдары Әулиеата уезінің бастығы болған әрі өлкетанушы В.В. Каллаур өзінің саналы өмірінде өлкеміздегі тарихи-мәдени мұралар жөнінде көптеген қызықты деректерді жинастырып, оны 1895 жылы Ташкент қаласында ұйымдастырылған Түркістан әуесқой археологиялық үйірмесіне жазбаша түрде жіберіп отырды.

Сонымен қатар ортағасырлық Тараз қаласы туралы ел арасынан ауызекі қызықты аңыз-әңгіме деректерін де жинастырған. 1864 жылы Көне Тараз қаласының жоспарын қағазға түсіріп тарихымызға өлшеусіз баға жетпес үлкен үлес қосты. Каллаурдан бөлек ғасырлар қойнауынан сыр шертетін тарихи мұраларды зерттеуге едәуір үлес қосқан О.Л. Иванов, П.Н. Лерх, Н.Н. Пантусовтардың есімдерін де мақтанышпен атап өтуімізге әбден болады. [10, с. 215].

Тараз қаласын (жан-жағынан) қоршап жатқан үш қатар ұзын қорғандар бар екендігін 1894 жылы В.П. Лаврентьев өзінің ғылыми еңбектерінде көрсеткен болатын. [10, с. 47-50].

В.В. Бартольдтың 1893-1894 жж. Шу, Талас өңірлеріне ғылыми сапармен келуі зерттеушілердің жаңа буынының қалыптасуына жол ашты. Археологиялық ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізуге жергілікті өлкетанушылар ба білек сыбана ат салысты [4, с. 49- 585]

Талас пен Шу өзендерінің бойында орналасқан Тараз қаласы туралы В.В.Бартольд пен қытай тарихшысы Цзю-Ланаем да оған жақын жерде Меркі, Төменгі Барсхан, Құлан секілді ірі қалалардың бар екенін айтады. Осы келтірілген деректерге сәйкес Тараздан шығысқа қарай 104 км жерде 1940 жылы Г.И.Пацевич төменгі Барсханға жақын қамалдарға жақын маңда қазба жұмыстарын жүргізді. Зерттеу жұмыстарының барысында табылған қамалдар тек осы Талас өңіріне ғана тән деген шешімге келеді [11, с.85]

Ал А.Н.Бернштам жазып сипаттағандай: «Талас өңірі мен Талас өзенінің аралығында жүргізген ғылыми-зерттеу жұмыстарының барысында, Тараз қаласы осы уақытқа дейін Жетісу өңірі үшін мұсылман мәдениетінің форпосты болғандығы көрсетіледі» [5,с.14].

Ортағасырлық Тараз қаласының орнында 60 жылдары Қазақстан Ұлттық Ғылым Академиясының археология институтынан бір топ ғалымдар Т.Н. Сенигова, Е.И. Агиеева, Г.Н. Пацевич сияқты атақты археологтар ғылыми-тәжірибиелік археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп, қазақ тарихына өлшеусіз үлестерін қосты. Жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде тоғызыншы мәдени қабатқа дейін түсіп, қаланың біздің эрамыздың I ғасырында өмір сүргендігін растайтын құнды деректермен толықтырды [12, с. 210].

1927 жылы академик В.В. Бартольдтың ұсынысы бойынша көрнекті археолог ғалым М. Массон өзінің археологиялық барлау қазба жұмысын жүргізіп, тарихи деректердегі қала туралы мәліметтерді толығымен дәлелдеп шықты. Көне қаланың тарихын және Талас өңіріндегі ескерткіштерді зерттеуде қажырлы үлес қосқан КСРО Ғылым академиясының Н.Я. Морра атындағы тарихи және мәдени материалдар институтының Таласта орналасқан Қазақстандық филиалының ұйымдастыруымен 1936-1939 жылдары археологиялық қазба жұмыстары атқарылды [6, с. 150].

Тараз қаласының орталық бөлігінде ең алғашқы қазба жұмыстары 1933 жылы орын алды. 1938 жылы орталық базар аймағында орналасқан шахристанда ежелгі қаланың орны анықталды [28, с. 26]. Тараз қаласы маңына жақын орналасқан бірқатар ауылдарда да археологиялық қазба жұмыстары орын алды. 1936 жылы сол маңнан шамамен XIII – XIV ғасырға тән ескі қайрақ табылды. 1938 жылы А.М. Белинский де осы қалада жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарына қатысу бақытына ие болды [6, с. 28].

1936 – 1938 жылдары ішкі қамал мен шахристанға жүргізілген қазба көлемі 480 кв м. тереңдігі 9 м. мәдени құрылыс қабаты ашылды [6, с. 218].

Сонымен қатар, 1938 жылы А.Н.Бернштамның жетекшілігімен Каз ФАН ИИМК – ның далалық археологиялық экспедициясы өз жұмысын бастады. Ортағасырлық Тараз қаласының орнында 1,5 айға созылған қазба жұмысы өз нәтижесін берді. Қазба барысында Орта Азияда тұңғыш рет (X - XI) ғасырға жататын Қарахан дәуірінің моншасын ашылды. Және де қаланың басқа аймақтарынан кесік қазбалар қазылды. Қазба жұмыстарының нәтижесінде табылған материалдар қаланың жасын анықтауға мүмкіндік бере алды [8, с.128].

Осылайша 1940 жылы Жамбыл археологиялық пунктінің қолға алуымен Тараз қаласында жүргізілген археологиялық қазба жұмысын одан әрі қарай жалғасын тапты. Жүргізілген археологиялық қазба жұмысының нәтижесінде ошақ, керамика, су құбырлары, сфераконустар легі табылды. Бұл жүргізілген археологиялық қазба жұмысы Жамбылдан 40 шаршы шақырым шығысқа қарай, ескі керуен сарайының жолында Тоқмаққа жақын маңда орын алды [8, с.129].

XX ғасырдың 50-жылдарында Тараздық өлкетанушы А.И. Иванов Талас темір жол бекетіне жақын жердегі әк зауытының жанынан тастан қаланған мұнараның қалдығын кездестірген. Ол мұнара бүгінгі күнде толық бұзылып кеткен [8, 76-б.].

1960 – 1965 жылы Талас даласында Жетісу археологиялық экспедициясымен тарих, археология және этнология институтының АН КазССР мен институт АН КирССР басшылығымен Тараз қаласындағы цитадель, оңтүстік – шығыс бөлігіндегі шахристанда, батыс рабадта және де Тараз қаласының маңындағы Жікіл, кіші Барысхан қалаларында ғылыми археологиялық қазба жұмыстары орын алды [6,с.5].

1961-1962 жылғы Е.И.Агееваның шахристанда жүргізген II – VI қазба жұмыстарының нәтижелері мақала есебінде түрлі ғылыми басылымдарда жарияланды [6, с.9].

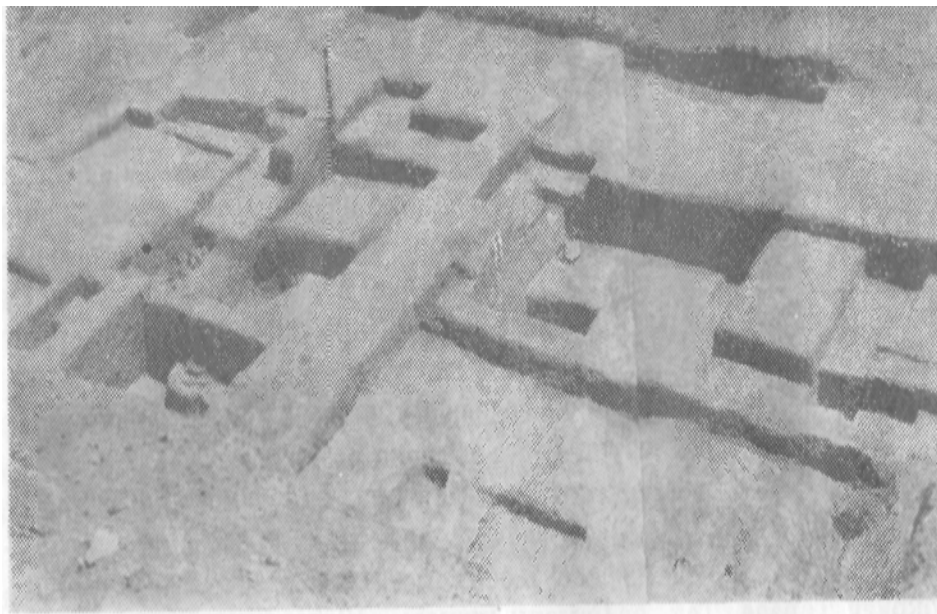
1961, 1963, және 1965 жылдары Т.Н. Сенигова Тараз, Жікіл, Төменгі Барысхан қалаларының қорғаныс жүйесін зерттеу мақсатында қазба жұмыстарын жүргізді [6, с. 45].

Т.Н. Сенигованың пікірі бойынша X ғ. кейін Тараздың цитаделі мен шахристанының қабырғалары (сыртқы қамалдары – М. Е. Елеуов) өзінің қорғаныс функциясын жоғалтқан, қаладағы тіршілік ағымы 1 – 2-және 3-рабадқа ауысқан [6, с. 55-56].

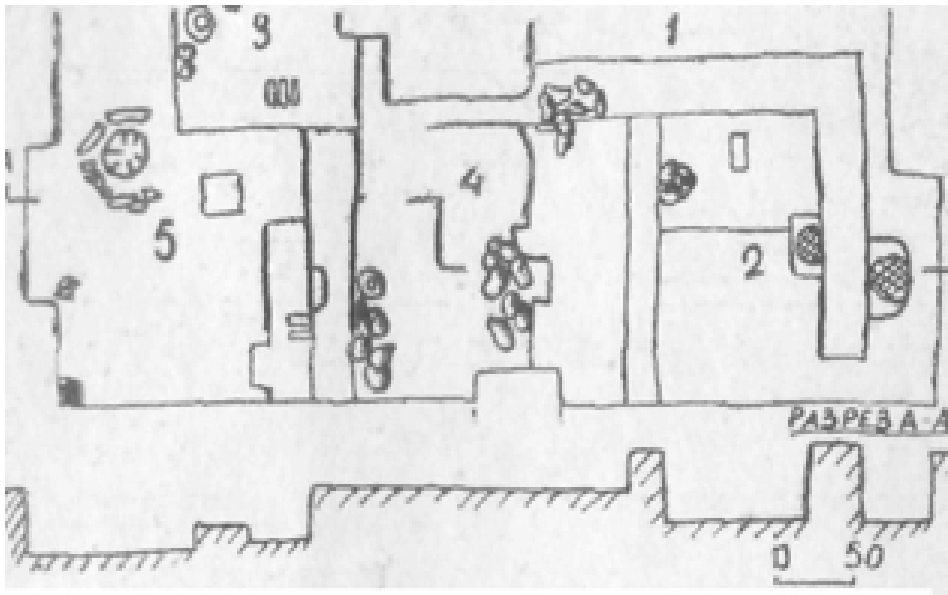
1962 жылы М.С Мершиев Ежелгі Тараз қаласының цитаделінің төменгі қабатын зерттеу мақсатымен цитадельдің батыс бөлігінен ұзындығы 30 м, ені 8 м, тереңдігі 7,5 м болатын № 5 қазбаны жүргізді. Қазба жүргізген жердің жоғарғы қабаты 1960 ж сол кездегі құрылыстарды салу үшін жерді тегістеу, шұңқыр қазу, жердің бедерін тегістеу кезеңінде шамамен 1 м астам тереңдікте бұзылып кеткен [14, с . 38].

Т.Н. Сенигованың 1966 жылы жарыққа шыққан көлемді мақаласында ерте ортағасырлық Тараз қаласының V – IX ғасырлар кезіндегі тарихи – топографиясының қалыптасуының негізгі жолдары қарастырылған. Автор цитадельдің, шахристанның, рабадтың, қала аймағының қалыптасу жолдарын, олардың уақытын белгілеген [15, с. 69-78].

Т.Н.Сенигова ежелгі Тараздың және оның аймағының дамуында үш хронологиялық кезең болғанын анықтап (VI- IX, X-XII, XIII- XVIII ғғ) әр кезеңдегі қала мен оның аймағының дамуындағы ерекшеліктерін археологиялық материалдар негізінде жіктеп берді [6, с. 120-140].

3 – сурет Т.Н.Сенигова қазба 3.

4– сурет Т.Н.Сенигова қазба 3. Сызба.

1963 жылы цитаделдегі страиграфиялық қазба оңтүстіктен шығыс бағытқа қарай 480 кв. м (60X8) жерден басталды. Батыстан шығысқа қарай шаршыларға бөлініп, жоғарыдан төмен қарай ярустарға бөлінді [6, с.27].

Шахристанның оңтүстік шығыс аймағынан I – қазба жұмысы 1958 жылы жүргізілді. Ең алғаш қазба жүргізбес бұрын 1936 – 1938 жылы Жамбыл археологиялық пунктінің ұйымдастыруымен 1940 жылдары ежелгі Тараз қалашығы туралы алғашқы материалдарды жинады. Шахристанды қазу барысында XI – XV ғасырды қамтитын құрылыс кезеңі аршылды. Қазба 2 – 3,5 м тереңдіктен жалпы көлемі 240 кв. м. жерден 2x2 м, 50 см қалыңдықтан қазба жұмысы жүргізілді [6, с.44].

Рабат – қазбадан оңтүстік батысқа қарай 2 км жерден Украин және Жданов көшесінің бойынан (3X4; 3,5X5 м) аумақтан бөлмелердің қалдықтары аршылды. Қабырғасының қалыңдығы 78 см. Қаланған кірпіш қаландысы (30X40X50; 20X15X3 см). Қазбадан 64 см. жерде орталық бөлігінде кірпіш қалыңдығы 50 см, дәліз, бөлме мен еденнің қалдықтары табылды [6, с.50].

1983 – 1984 жылы Ш.Ш.Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институтының АН КазССР жетекшісі Л.Б. Ерзаковичтің басшылығымен Тараз археологиялық экспедициясы Талас даласының ортағасырлық Жамбылдың Сүлейменов көшесінде орналасқан төрткүл керуен сарайында археологиялық ғылыми-зерттеу қазба жұмыстары орын алды. [3, с.24 - 21].

1983 - 1986 жж. тарих, археология және этнология институтының Тараз археология институтының Тараз археологиялық экспедициясы (ТАЭ , жетекшісі К.М. Байпаков) Талас, Шу өңірлерінде зерттеу жұмыстарын жүргізіп, экспедиция 1984 ж. Тараз цитаделінің шығыс бөлігінде кесік салып, VII – VIII, XIII – XIV ғғ. Кезеңіне тән қамалдар қалдығын ашып, Ұлы Жібек жолының Барқуабе – Тараз аралығында – Талас, Аса, Теріс өзендері бойында барлау жұмыстарын жүргізіп, Аса өзенінің бойында орналасқан ежелгі өткел барын анықтады. [16, с. 18-85].

Талас өңірінде М.С. Қасенов 1984 – 1993 жж. ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп, 133 ортағасырлық қала орнының жобасын анықтап, оларды картаға түсіріп, әр түрлі топтарға жіктеді [16, 10-11 б].

1992 жылы Тараз қаласының ішкі қамалының оңтүстігіне 15x15 м. көлемінде кесінді қазба салынды кесінді қазба тереңдігі 4 м. болды. Ол 8 қабаттан VII – ғасырдың ыдыс – аяқ сынық қалдықтары табылды. Ал бірінші қабаты XIX ғасырды қамтиды [13, 54 - 55 б].

1995 жылы жарияланған Г.Ф. Григорьев пен Б.Т. Туяқбаеваның «К проблеме средневекового Тараза» атты мақаласында авторлар ортағасырлық Тараз қаласының Шу, Талас өңірлерінде ортағасырлар кезінде қалыптасқан ұзын қорғанды қала екендігіне тоқтала отырып, негізгі төрт компонентке көңіл аударған [13, с. 52-56].

1998 жылы УАЭ барлау тобы Алатаудың Тараз қаласының маңында орналасқан Ұзынсай, Алмалы, Кішібурылда барлау жұмыстарын атқарып, қарауыл мұнаралары мен қарауылтөбелерін

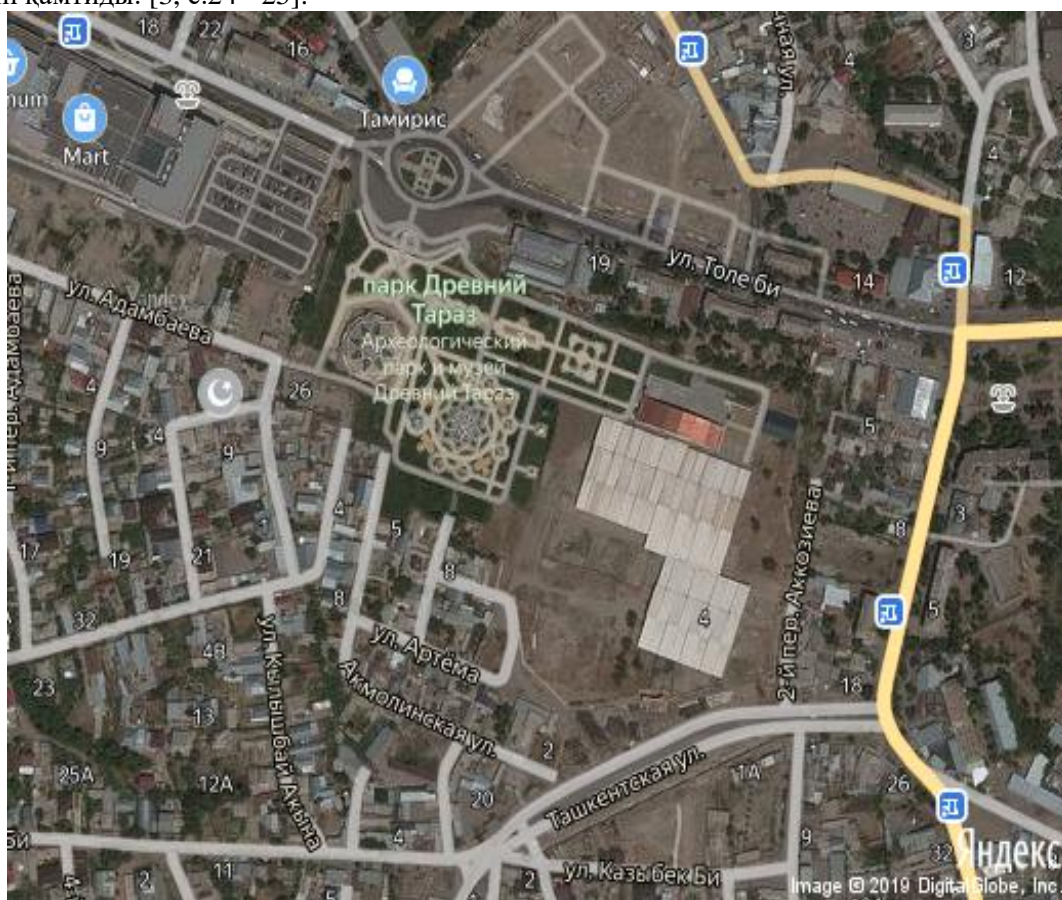
есепке алды. Ботамойнақ 1, Ботамойнақ 2 қарауыл мұнараларын суретке түсіріп, Жасөркен төрткүлінің жобасын сызып, суретке түсірді [13, 76-б; 14, 154-156-бб.].

1998 жылы жарияланған К.М. Байпаков пен Г.Ф. Григорьевтің «О топографии городища Тараз» атты мақаласында ортағасырлық Тараз қаласының Орта Азиялық үлгідегі емес, Шу мен Талас өңірлеріндегі ұзын қорғанды қалалардың бірі екендігіне жан-жақты талдау жасалған [17, с. 50-67].

2000 жылы тамыз айында Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің Сарыарқа археологиялық экспедициясының (САЭ, М. Елеуов) барлау тобы Тараз қаласы аймағында орналасқан Кішібурыл, Ботамойнақ 1, Ботамойнақ 2 қарауыл мұнараларында археологиялық қазба жұмыстарын атқарды [18, 31-40-бб.].

2004 – 2011 жылдары «тарихи – мәдени ескерткіштерді сақтау және қайта қалпына келтіріу» мемлекеттік бағдарламасы аясында Тараз қаласында орналасқан Қарахан баба ескерткіші мен керуен сарайы ескерткіштерінде біршама қайта қалпына келтіру және өйдеу жұмыстары атқарылды [3, с.21].

2011-2012 жылдары «Төлебай» базарының оңтүстік бөлігінде орналасқан цитадель бөлігінде қазба жұмыстары басталды. Қазбаның жалпы көлемі 20x30 м шығыстан оңтүстікке дейін 5 м, арлықты шығыстан – батысқа қарай созылып жатыр. Қазбаның батыс бөлігі асфальт қалдықтары мен солтүстік бөлігінің аумағы 14,6-2,4 м аралықты қамтыды. Қазбаның жоғарғы бөлігін асфальт қалдығынан тазарту барысында қалыңдығы 0,5 м қабат алынып тасталды. Қазба жұмыстар адам қолының күшімен орындалды. Төселген асфальт қалыңдығы 10 см, оның астыңғы бөлігінде 20 -25 см мықты құм қабаты орналасқан. Келесі 20 см, қара – сұр топырақ қабаты тұр. Батыс бөлігінің 0,5 м тереңдігінде құрылыс қабаттарының қалдықтары шықты. 2012 жылдың 1 далалық қазба жұмыстарында оңтүстік – шығыс бөлігінен сары құм бөлігі қазылды. Солтүстік бөлігін қазу барысында 0,5 м 1 м тереңдіктен әртүрлі метал, сүйек, темірден жасалған өнімдер және кіпіш сынықтары шықты. Нақтырыяқ айтсақ XIX – XX ғасырға жататын кірпіш сынықтары X –XI ғасыр аралығын қамтиды. [3, с.24 - 25].

5-сурет археологиялық қазба жұмыстары жүргізілген ортағасырлық Тараз қаласының қазіргі таңдағы орны

2012 жылғы қазба – 1 қаланың шығыс бөлігінде орын алды. Қазу нәтижесінде 4 бөлменің орны аршылды. Батыстан шығысқа қарай созылып жатқан қабырғаның ұзындығы 4,3 м, ені 1,8 м, биіктігі 0,3 м. Қабырға еден және қатты кірпіштен қаланған бөліктерден тұрады. Қаланған кірпіштердің биіктігі 62x27 см, қалыңдығы 22 см [3, с.35 -36].

2013 жылы «Археологическая экспертиза» ЖШС археологиялық экспедициясының жетекшісі т.ғ.д. профессор академик К.М. Байпақовтың бастамасымен экспедиция Тараз қаласының цитаделінде қазба 2-ні жүргізу барысында, қазбаның шығыс жиегіне қатар жатқан үш қабырғаны ашқан болатын [19, с. 64-66].

2014 жылы ортағасырлық Тараз қаласының жасын анықтау мақсатында әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің жанынан құрылған «Тұран» ЖШС археологиялық экспедициясының жетекшісі т.ғ.д. профессор М.Елеуовтың ұйымдастыруымен қазба жұмыстары атқарылды. Сонымен қатар, Ж.Е. Смайлов бастаған «Қазархеология» ЖШС археологиялық қазба жұмыстарын атқарды [20, 14 б].

Қорыта айтқанда, ортағасырлық Тараз шаһары тарихи оқиғаларға өте бай өлке, тамырын сонау Ұлы Жібек Жолы бойынан алып, ірі сауда-экономикалық, мәдени-тарихи ғимарат нысандары орналасқан киелі топырақ екендігін аңғара аламыз. Келтірілген жазба, тарихи, археологиялық деректерге қарай отырып, қаланың өзіне ғана тарихы бар екенін Әулие-ата, Талас, Наманган, Йени-Тараз, Жамбыл, Мирзоян секілді өз заманында соншалықты қала атауларының өзгеріске өте көп ұшырауына қарамастан, өзінің тарихи сахнада дербес қала екендігін дәлелдей білген бірден-бір шаһар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Байпақов К.М., Таймағамбетов Ж.Қ Қазақстан археологиясы: // Жоғарғы оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: 2009. – 314 б.
- 2 Зуев. Ю.А Китайские известия о Суябе // Известия АН Каз ССР .- Серия истории , археологии и этнографии . – Вып – 3 (14) . – С. 87 – 96 .
- 3 Отчет о научно – исследовательской работе по проведению раскопок «Древнего городища Тараз» договор АР – 13/44 Том 1. Часть 1 Алматы Тараз, 2013.- 181.
- 4 Бернишам А.Н Археологические работы в Казахстане и Киргизии // Вестник древней истории – М. 1940. – 2 2 (II) – С. 169-189.
- 5 Отчет об итогах полевых исследованиях Южно – Казахстанской археологической экспедиции института археологии НАН РК в 1994 г. Алматы 1995г. с 1 – 114.
- 6 Сенигова Т.Н Средневековый Тараз. – Алма – ата. – 1972 г. С.-228.
- 7 Байтанаев Б.А Древний Испиджаб. Средневековые города Южного Казахстана на Великом Шелковом пути.– Шымкент – Алматы, - 2002 С.
- 8 Волин С. Сведения арабских источников IX- XVI вв. о долине реки Талас и смежных районах // Труды института Истории, археологии и этнографии АН Каз ССР . – Том 5.- 1958 .- С. 72-92
- 9 Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштер Жиынтығы. Жамбыл облысы. – Алматы: РМК «ММЕ ҒЗЖИ», 2002. – Т.2. – 364б.
- 10 Лаврентьев В.П. Краткий очерк бугров (курганов), находящихся в чертах города Аулие-Ата // ПТКЛА. – 1900. - №5. – С.47-50.
- 11 Научный отчет № АР-12/85 о проведении археологических раскопок «Древнего городища Тараз» Том 1 Полевые археологические исследования Алматы-Тараз, 2012. С.- 73.
- 12 Агеева Е.И. Хроника археологических исследований и находок на территории Казахской ССР за 1947 год // ИАН КазССР / Серия археологическая. Алма-Ата, 1949. Вып. 2. С.148-150.
- 13 Елеуов М., Қалиев С. Талас өңірінің қарауыл мұнаралары // ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы. – Алматы, 1999.-№12.-76.-79б.
- 14 Мерицев М.С К вопросу о стратиграфии нижних слоев Тараза - Алма-Ата. 1968 г. - С 37-50.
- 15 Сенигова Т.Н Основные пути формирования топографии ранне средневекового Тараза (V-IX вв.) // Известия АН КазССР Серия общестная. - 1966. - № 5.- С.69 -78.
- 16 Алипчиев С., Байбосынов К. Свод памятников истории и культуры Джамбулской области. – Джамбул.1982.- С.- 208. 15 Алипчиев С., Байбосынов К. Свод памятников истории и культуры Джамбулской области. – Джамбул.1982.- С.- 208.
- 17 Байпаков К.М., Григорьев Ф.П. О топографии городища Тараз // Проблемы древней и средневековой истории Казахстана. Материалы II международных чтений по творчеству Мухамеда Хайдара Дулати 1998 г.- Алматы.-С 50 -67.

18 Сарыарқа мен Шу, Талас, Келес өңірлерінің ортағасырлық қалалары, елді мекендері және керуен жолдары (аралық). Ғылыми – зерттеу жұмысы туралы есеп.- Астана 2000. №25.- 44-52 б.

19 Отчет о научно-исследовательской работе по проведению раскопов «Древнего городища Тараз». Договор АР – 13/44. Том 1. Часть 1. Алматы-Тараз, 2013. - 226 с.

20 М.Е.Елеуов., Б.Е. Сатаева Кеңес дәуірі кезеңіндегі Тараз қаласының археологиялық зерттелуі // Материалы Международной научно-практической конференции «современная педагогика и образование: проблемы, возможности и перспективы развития». 13.05.2016 ж. Тараз қ.

References

1 Baipakov K. M., Taimagambetov zh. K. *archeology of Kazakhstan: // textbook for students of higher educational institutions.* - Алматы: 2009. - 314 P.

2 Zuev. Yu. a. *Chinese Izvestia O Suyabe // Izvestia an Kaz SSR .- A series of stories , archeology and Ethnography . - Vyp-3 (14) . – С. 87 – 96 .*

3 reports on scientific research work conducted by raskopov "ancient city of Taraz" AR – 13/44 Volume 1. Part 1 Алматы Тараз, 2013. – 181.

4 archaeological work of Bernshtam A. N. in Kazakhstan and Kyrgyzstan // *Bulletin of ancient history-M. 1940 – - 2 2 (II) – pp. 169-189.*

5 reports on the results of the South – Kazakhstan archaeological expedition to the Institute of Archaeology of the Republic of Kazakhstan in 1994 in Алматы 1995 from 1 to 114.

6 Senigova T. N *Srednevekova Taraz. - Alma-Ata. – 1972 G. -228.*

7 Baitanaev B. A. *Drevniy Ispijab. Medium-sized cities of southern Kazakhstan are on a Great Silk Road.- Shymkent-Almaty, - 2002 P.*

8 Volin S. *Sylenia of Arab sources IX-XVI BB. about the valley of the mountains of Talas and mixed districts // the Institute of history, archeology and Ethnography of the Kazakh SSR . - Volume 5. - 1958.- Pp. 72-92*

9 collection of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Zhambyl region. - Алматы: RSE "Research Institute of Physical Culture and sports", 2002. Vol. 2. – 364b.

10 Lavrentiev V. P. *kratsky essay bugrov (Kurganov), located in the city of Aulie-Ata // PTKLA. – 1900. - No. 5 – - p. 47-50.*

11 Scientific Report No. AR-12/85 on conducting archaeological research "ancient city of Taraz" Volume 1 field archaeological research Алматы-Тараз, 2012. p.- 73.

12 Ageeva E. I. *Chronicle of archaeological research and finds on the territory of the Kazakh SSR for 1947 // Ian Kazssr / archaeological series. Alma-Ata, 1949. Vyp. 2. pp. 148-150.*

13 Eleuov M., Kaliev S. *watchtowers of the Talas region // Bulletin of Kazsu. History series. - Алматы, 1999.-№12.-76.-79b.*

14 Mershchiev M. S. *on Stratigraphy of the lower strata of Taraz-Alma-Ata. 1968-C 37-50.*

15 Senigova T. N *the main ways to form the topography of the rannee middle scale (V-IX BB. "I don't know," he said.- 1966. - No. 5. - P. 69 -78.*

16 Alipcheev S., Baibosynov K. *memory of history and culture of the Dzhabul region. "Jambul.1982. - S.-208. 15 Alipcheev S., Baibosynov K. SVOD memory history and culture of the Dzhabul region. "Jambul.1982. - p. - 208.*

17 Baipakov K. M., Grigoriev F. P. *about the topography of the city of Taraz // problems of the ancient and medieval history of Kazakhstan. Material of II international works by Muhammad Haidara Dulati 1998- Алматы.- С 50 -67.*

18 *medieval cities, settlements and caravan routes (intermediate) of Saryarka and Shu, Talas, Keles regions. Report on research work.- Астана 2000. No. 25. - p. 44-52.*

"19 reports on scientific research work on the ""ancient city of Taraz""." Agreement AR – 13/44. Volume 1. Part 1. Алматы-Тараз, 2013. - 226 P.

20 M. E. Eleuov. B. E. Sataeva *archaeological research of the city of Taraz in the period of the Soviet era // material of the international scientific and practical conference" modern pedagogy and education: problems, opportunities and prospects of development". 13.05.2016 Taraz*

ӘӨЖ 794.11
МРНТИ 03.20

Тоқтабай Ахмет Уалханұлы¹

¹Тарих ғылымдарының докторы, профессор

ҚАЗАҚСТАННЫҢ АЗАТТЫҒЫ ШЕТЕЛ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ КӨЗІМЕН

Аңдатпа

1991 жылы 16-шы желтоқсанда Қазақстан өзінің тәуелсіздігін жариялап, дүниежүзіне мәлімдеді. Алыс-жақын шетелдерде 5 млн жуық қазақ тұрады. Мақалада Қазақстанның тәуелсіздігіне Түркия, Қытай, Монғолия, Иран және Өзбекстан қазақтарының ой-арманы, пікірлері туралы сөз болады. Шетелдік қандастарымыз Қазақстанның тәуелсіздігін жан-тәнімен түсіне білді, себебі олар жатжұртта қаншалықты тамақтары тоқ, киімдері көк болғанымен өз елі, бостандық, егемендік деген сөздердің парқын біліп өсті. Сондықтан шетжерлік қазақтардың бұл оқиғаны елемей қалғаны жоқ, бөркін аспанға атып қуанды, шетелдегі қандастарымыздың қуанышында шек болмаған. Бұл оқиғаны өздерінің мыңдаған жылдардағы армандарының жүзеге асқаны деп қабылдаған. Бірден Қазақстанға көшу жайында әңгімелер қозғалған. Қазақ қай жерде жүрсе де өзінің Ұлы отаны Қазақстан деп есептеген. Бірталай шетелдік бауырлас азаматтар тәуелсіз Қазақстанға келгенде, бірнәрсе алам деп емес, тәуелсіз еліме не берсем екен, нендей үлес қоссам екен - деген сезімде болды. Тәуелсіздік қашанда тәтті ұғым, барлығынан жоғары тұрады.

Түйін сөздер: Қазақстан, Тәуелсіздік, Түркия, Қытай, Монғолия, Жұмһурбашкан, Атамекен, З. Қинаятұлы, Түркістан, жылқы ұрлаушылар, Көк тудың желбірегені.

Toktabay Akhmet Ualkhanuly¹

¹Doctor of historical sciences, professor

INDEPENDENCE OF KAZAKHSTAN THROUGH THE EYES OF FOREIGN KAZAKHS

Abstract

On December 16, 1991, Kazakhstan declared independence and declared it to the world. About 5 million Kazakhs live in the countries of near and far abroad. The article deals with the ideas and opinions of Kazakhs from Turkey, China, Mongolia, Iran and Uzbekistan for the independence of Kazakhstan. There was no limit to the delight of Kazakhs abroad. They saw this event as a dream that has come true for millennia. There was talk of moving to Kazakhstan immediately. Wherever the Kazakhs lived, they considered Kazakhstan their great homeland.

Key words: Kazakhstan, independence, Turkey, China, Mongolia, Zhumurbashkan, Atameken, Z. Kinayatuly, Turkestan, horse thieves, a waving blue flag.

Тоқтабай Ахмет Уалханұлы¹

¹Доктор исторических наук, профессор

НЕЗАВИСИМОСТЬ КАЗАХСТАНА ГЛАЗАМИ ИНОСТРАННЫХ КАЗАХОВ

Аннотация

16 декабря 1991 года Казахстан провозгласил независимость и объявил о ней миру. В странах ближнего и дальнего зарубежья проживают около 5 млн казахов. В статье рассматриваются идеи и мнения казахов из Турции, Китая, Монголии, Ирана и Узбекистана о независимости Казахстана. В восторге казахов за рубежом не было предела. Они видели это событие как мечту, которая сбылась на протяжении тысячелетий. Ходили разговоры о переезде в Казахстан немедленно. Где бы ни жили казахи, они считали своей великой родиной Казахстан.

Ключевые слова: Казахстан, независимость, Турция, Китай, Монголия, Жумһурбашкан, Атамекен, З.Кинаятұлы, Туркестан, конные воры, развевающийся голубой флаг.

Кіріспе: Бодандықтың ащы дәмін татқан, өмір бойы туған отанын көре алмай қор болған, көзі ашық көкірегі ояу, ұлттық санасы мен намысы жоғары шетел қазақтары қызыл империяның құрсауында қалған Қазақстанда не болып жатқанына үнемі құлақтарын түріп, көңілдері аландап, сағынышпен күн кешкен. Сондықтан қызыл империя құлап, оның отары болған ұлт республикалары 1991 жылы бірінен соң бірі бостандық алып, салтанат құрып жатқанда, Қазақстан қашан тәуелсіздігін жариялайды екен деп, күн санап, ай санап, тағатсыздана күттік дейді Түркия, Монғолия және Қытай қазақтары. Оның алдында КСРО-ны сақтау жөнінде референдумда Қазақстан халқының 80%-і "КСРО сақталсын" деп дауыс беріпті деген лақап тарады, Қытай қазақтарының көңіліне қобалжу ұялап қажып кеткендей болдық дейді Оспан батыр Исламұлының (1889-1951) "Бала батыр" атанған атақты мергені көзі тірі Құнанбай батыр (АӨЖМ).

Қазақстанның еркіндік алатынына бірден-бір сенген Түркия қазақтары. 1991 жылы 25 қыркүйекте Анкараның Есенбұға алаңында 200-ден астам қазақтар ұлттық киім киіп шығып: "Қазақстан Жұмһурбашканы Нұрсұлтан Назарбаевқа жалынды сәлем! Жер бетіндегі қазақтың жалғыз көсемі "Көсегең көгерсін" деген сөздер жазылған плакаттар ұстап қарсы алды дейді осы оқиғаны көзімен көрген делегация мүшесі Оқап Қыдырханов (Қыдырханов, 2012: 60). Түркиялық қазақ ағайындар Назарбаевты - "Жұмһурбашкан" яғни президент деп қарсы алуы Қазақстан егеменді ел дегеннің белгісі еді. Делегация мүшелері жазушылар одағының басшысы Найманбаев "Қазақ әдебиеті" газетінің редакторы Т.Әбдіковпен, Құранды қазақ тіліне тұңғыш аударған О.Қыдырхановпен әңгімесінде 80-нен асқан Ұядан Ақай қария былай деген: - Бауырлар, егемендіктің ерекше бір белгісі жетпей тұрғанын айтсам айып етпеңіздер. Қазақстан президентіне көрсеткен жаңағы құрмет менің өмірімдегі ең зор қуанышым. Бұған жеткізген тәңірге мың шүкіршілік. Өткен жаңағы жерде "Истихлал Маршнан" (Түрік гимнінен) соң қазақтың өз мемлекеттік гимні ойналса біздің бойымыздағы қан кернеуі екі есе ұлғаяр еді-ау (Қыдырханов, 2012: 60). Қазақстанның тәуелсіздік алғанын Стамбул көшесінде келе жатып естігенде Халифа Алтай ақсақал сол жерде бет орамалын жайып жіберіп, құран оқып, отанының азаттығына бағыштайды. Бұл өнім бе түсімбе деп, Алланың бізге берген рахымы, сыйы ғой дедім қунып, шаттанғаннан. (АӨЖМ)

Шетелдердегі қазақтармен қоянқолтық араласып өмір тұрмыстарын көріп әңгіме дүкен құрғанда, ешкімнің қас-қабағына қарамай жалтақтамай өз еліндегідей емін еркін жүріп жатқан Түркия қазақтары ғана. Өкінішке орай мұндай жағдай, тіршілік басқа бірде-бір алыс-жақын шетелдердегі қазақтарда жоқ. Біраз жылдар қазақ диаспорасын зеттегенде ойыма түйгенім осы.

Қазақстанның тәуелсіздік алғанын естіген Пекиндегі жүздеген қазақ студенттері жиналып бұрынғы гимнен "Біз қазақ ежелден еркіндік аңсаған" деген сөздермен бірін-бірі құттықтап, Е.Хасанғалиевтің "Атамекен" әнін шырқайды... (АӨЖМ)

Қазақстан тәуелсіздік алып, өзінің бостандығын жариялап, Назарбаевтың сөзін радиодан естігенде Шыңжаң қазағында қуанбаған адам жоқ - дейді жазушы Көбен Асқарұлы. Үйдің ішінде бір адам қуанса менің әкем қуанды, 90-нан асып көзі көрмей қалған болатын. Көзім көрмеседі, көңілім сенді мен бақытты әкем қазір өліп кетсем де арманым жоқ – деді әкем, екі жылдан соң қайтыс болды. Назарбаевтың сөзін естіген соң «Алтай аясында» журналының мекемесіне бардым. Журналдың бас редакторы менің аталас бауырым Қабыл деген жігіт еді: Аға Қадыс Уәли Алтай аймағының губернаторы бізде жиын ашсам деп жатыр, бірталай зиялылар мен кадрлар түгел қатысады, сіз Ғалағанды замандасыңыз ғой шақырып келіңізші, біздің шақырғанымызға келмейді – деді. Ғалымбек деген кәрі төңкерісші түрмеден келген, үйінде жатып алады қызметіне көп келмейді, пенсияға шығуға таяп жүрген. Мақұл – дедімде үйіне барып есігін қағып едім, әйелі қызметіне шығып кеткен кез, есікті Ғалымбектің өзі ашты. Үй арақ сасиды, үстелдің үстінде жарым бөтелке арақ тұр.

- Ай Ғалымбек дедім, сенің әкең Әулет арақтан өлген жоқ, найзағай түсіп өлмеппе еді, мынауың не, таң атпай істегенің, үйің арақ сасиды.

Ғалымбек: – Дәл айттың, жай түсіп өлген әкем тірілді, міне сол үшін ішіп отырмын. Сен отыр мен әңгіме айтып берейін. Жиырма жыл түрмеде отырып келдім, келгеннен кейін үкімет сенде қылмыс жоқ екен, сен ақ адам екенсің, деп мені қызметке орналастырды. "Алтай аясының" редакциясына келіп, директор болдым, әйел алдым, бала сүйдім, жаңағы 20 жыл бейнет ұмытылып кетті, бірақ көңілімде бір мұз қатып қалып еді, сол мұз бүгінге дейін ерімей келіп еді, бүгін түні еріді. Ақдалада айдауда соңғы жылдары жүргенде аздап еркіндікке шығарып, жаздың бір күні мені егін суаруға жіберді. Түскі тамақ ішіп келейін – деп суды тоспалау жерге байладымда, асхананың тамақ беретін тесігінің аузына келсем, қалың кезек. Суым орып кетеді-ау-деп біреудің кезегін алайын десем, ешкім кезегін бере қоятын емес, кезектің артына тұрсам суым қашып кететін түрі бар.

Тұрғандарды жағалап келсем б-шы қатарда өзіммен қалжыңдасып жүретін бір мұңғыл бар еді, қолында ыдысы бар әлгі жайбарақат тұр екен. Ту сыртынан келіп итеріп жіберіп едім, сенделіп кетіп қолындағы ыдысы ұшып түсті.

- Жаман қалмақ бұл сен тұратын жер емес, мен тұратын жер. Мұңғұл жерге түскен ыдысын алып, ішіндегі топырағын сүртіп тұрып:

- Ай Ғалымбек сен қазақтың оқыған зиялысысың, оңшыл, теріс төңкерісшіл болып келгенсің. Мен үкіметтің бір қойын ұрлап жеп қойған Балғанжап – атты қойшымын, өзім ұры, өзім надан. Сен жаман Балғанжап десең, оның дұрыс, мен мойындаймын, енді жаман қалмақ дегеніңе келіспеймін. Жаман қалмақ дегенше, 500 жыл төбеме шай қайнатқан қалмақ де. Әжеңнің аузы, қазақ сенің нең бар, менің жаманда болса мемлекетім бар.

- Әлгі сөзді естігенде, көзімнен жас шығып кетті. Тез жүріп артыма да, тамаққа да қарамай кетіп қалдым. Осы сөз көңілімде мұз болып қалып қалды, ойымнан кетпей қояды. Бүгінгі күні дербестік алғанда сол мұз еріді, содан ішіп отырмын.

- Енді оттамай арақты құй екіге бөліп. Менде Ғалағанның сөзіне іріленіп кетіп бөтелкені екіге бөліп құйып ішіп алдық. Көшеге шықтық, бір топ адам шулап жүр: «Қазағым жасасын», «Қазақстан жасасын», « Қазақстан мемлекет болды» деген ұран сөздер естіледі, әлгілерге қосылып, Қабылдың өзін қосып алып, түнде жиналысқа бардық. Жиналыстан рухтанып шығып үш күн тойладық. Әбден қас қарайғанда үйге қарай келе жатсам, бұрыштағы үлкен қақпаның алдында біреу сұңқылдап жылап отыр, масаңдау екен, жақындасам өзіммен бір сыныпта оқыған сабақтасым Әбілкерім деген ұйғыр мұғалім.

- Ай саған не болдыботадай боздап деймін.

- Мына Шар Россияның (ұйғырлар Ресейді Шар Россия деп атайды) Азияға жеткен аяғы біздің Қашқарияға неге жетпей қалған.

- Шар Россия кезінде Алты шәрға дейін аяғымды көсілем деп, Шоқан Уәлихановты жіберген. Біздің Шоқан Уәлиханов барды емеспе сенің Қашқарияңа. Шоқанды қуалап жіберген патшаңнан, өздерінен көр, тұр кет үйіңе дедім..." [Ш. Уәлихановтың Қашқарияға саяхаты туралы айтылып тұр. А.Т. АӨЖМ].

Қазақстан қашан тәуелсіздік алады-деп күн санап күтіп жүрдік дейді Моңғолияның вице-премьері Зардыхан Қинаятұлы. Моңғолиялық қызметтес әріптестер: Сендер қазақтар орыстың құшағынан шықпай қойдыңдарғой, сірә? Қазақтар орыс болып кеткенбе, Қазақстан Ресейдің қол астында мәңгі-бақи қалды емес пе? т.с.с әзіл-қалжыңы аралас сөздермен күнде қажайды. Бір күні Министрлер кабинетінің мәжілісінде отыр едік, қызметші қыз есіктен кірді де аяғын тез басып премьер министрдің жанына келіп алдына бір қағазды қойып кетті, премьер қағазды қарады да менің алдыма ысыра салды, қарасам «Қазақстан Тәуелсіздік алды» - деген телеграмма екен. Көзімнен жас шығып кетті (АӨЖМ).

Моңғолия қазақтарында Қазақстанның тәуелсіздік алғаны соғым басына шақыру дәстүрімен сәйкес келеді. Дастарханға жиналған халықтың қыстың ұзақ сары таңында бірден-бір әңгімелері Қазақстанның жеке мемлекет болғаны туралы болады, ән айтылып, күй шертіліп, сыбызғы тартылады. Кейбір отбасылар арнайы ақсарбас сойып, Қазақстанның тәуелсіздік тойы деп атап өтеді. Жастардың арасында Қазақстан жеке мемлекет болды, біз өз елімізге кетеміз деген сияқты сөздер айтылып, монғолдың ақшасын жыртып, лақтырған келеңсіз жағдайлар да болыпты.

Қазақ дәстүрінде атақты ұлы оқиғаларды "Көкқасқа" деп жылқыны құрбандыққа шалып атап өткен. Моңғолия мен Ресейдің жылқы ұрлаушылары сонау ақпатшаның заманынан бастап, қазіргі күнге дейін бір-бірімен байланысып Моңғолия жағы өздері ұрлаған жылқыны Ресейге, ресейліктер Моңғолияға өткізіп бір-бірімен айырбас жасап, сөйтіп бірінің ұрлығын бірі жапқандықтан жылқы сіңеді екен. Мұны ежелден барымтаның "өткерме" деп атаған түрі. Екі жақтан да жылқы ұрлығын жасайтын қазақтар, Моңғолиядан керейлер, Ресейден наймандар. Ресей жағынан жылқы алып келе жатқанда екі елдің шекарашылары бірігіп рейд жасап, барымташылардың жолы бөгеліп қалады. Қыстық күні аяз, барымташылар түнде ғана от жағып жылынып, ас ішеді, күндіз түтін шығарса көзге түсіп қаламыз деп сақтанады. Жылқыларды қалың орманның ішіне тығып тастаған, бір аптадай уақыт өтіп кетеді, сол кезде өздерінің радиоқабылдағыштары арқылы Қазақстанның тәуелсіздік алғанын естіп, атап өтпекші болады. Моңғолиядан уәделескен жылқышылар келіп жетеді. Өңкей өрімдей жас жігіттер (16 мен 23-тің арасында) мұндай оқиғаға көкқасқа шалайық деп бір тайды тандап, жығып бауыздар сәтте ішіндегі біреуі: Мал батасын берме, жан батасын берме, бостандық батасын бер деп дауыстайды. Сонда жылқышылардың үлкенірегі былай бата беріпті:

*Көкқасқа тайға бата,
Қазақстанның тәуелсіздігіне бата,
Үш елдің достығына бата,
Шекараның бостығына бата,
Жылқыларымыз екі жақтан асып тұрсын,
Қазақстанның тәуелсіздігі баянды болсын
Бүкіл әлем таныған мемлекет болсын
Көкқасқаның қанымен,
Көгереік, көктейік!
Алла риза болсын!
Аллах акбар!*

Сөйтіп екі жақтың жылқышылары Қосағаштан (Ресей Федерациясы) арақ алдырып көкқасқаның еті біткенше Тәуелсіздік тойын тойлап, өздерінше атап өтіпті. Екі күн өткен соң құрбандық шалғанын күткендей шегара ашылып, жылқыларын аман-есен айдап өткен екен (АӨЖМ).

Қазақстанның туына, туының түсіне, көк байраққа өздерінің ойларын айтып пікірлерін білдірген монғолиялық қазақ, қалқа, тува дәрбет халықтары "тудың түсі өте дұрыс таңдалған" "Ежелгі көк түріктен келе жатқан көк байрақ қой" - деп қазақтардан, "көк аспандай, кең аспандай түстес екен, Көктәңірінің қасиетті көк түсі емес пе" сияқты сөздерді монғолдар мен твалықтардың аузынан естідім.

Алтай өткеліне барып жүргенде ұлты алтай Семен Кишкин қариямен әңгімелесудің сәті түсті біздің қазақ достарымызбен таныстарымыз қазақстан тәуелсіздің алғанна бері діншіл болып барады. Мешіттерін салып жатыр, балаларын шетелге оқуға жіберіп жатыр, өз дініміз, өз құдайымыз, өз президентіміз бар деп кеуделерін қағады.

- Барлық қазақтың діні ислам, құдайымыз Алла сіздің айтып отырғаныңыз мүлде қате дедім мен.

- Ай, тұра тұр қазақтың жеке Құдайы бар екен ғой, аты сенің есеміндей – Ахмет , осындағы қазақтар арнайы автобус шығарып Түркістан деген қалаға барып жатады, Арабияға бармай – ақ сол жерге барып қажы боп келдік дейді. Сонда ғана менің есіме Қожа Ахмет Йассауи сап ете қалды, сексеннің сенгіріне келген Семен ақсақалға Қожа Ахмет Йассауидің ешқандай құдай емес, XII ғасырда өмір сүрген дін қайраткер исламның суфизм бағытының уағызшысы Түркістанда жерленген, Түркістанның қазақтың көне астанасы болғанын біраз тәптіштеп түсіндірдім. Жасында Барнауыл университетінің тіл-әдебиет факультетін бітірген саналы Семен ақсақал бірден түсінгеніне риза болдым (АӨЖМ).

Ташкент қаласына барып жүргенде өзбекстандық әріптестеріміз мынандай бір әңгіме айтып еді. Өзбектің бір бай жігіті Синьцзянның Қашғар жағының бір ұйғыр қызына үйленетін болып, Ташкентте бес жүздей адам шақырып той жасайды. Қыз жолдас болып еріп келген сол жақтың қазағының қызы екен. Той үстінде қыз жолдасына сөз берілгенде ,ол құйқылжыта қазақ әнін салды. Дауысы ерекше ашық, әннің қайырмасын созғаңы сонша профессионал әншіме деп қалдық. Бүкіл тойшы қауым риза болып қол соқты. Сонда өзбектің елағасы жасындағы Турсын ака деген бір азаматы, тамаданың қолынан микрофонды жұлып ап : Қазағым жасасын!Қазақстан жасасын! менде Қазақпын! - деп айқай салды.

Тамада: Турсын ака сізге не болды өмір бойы өзбек болып енді қазақ болғаныңыз дегенде

Турсын ака: Менің түбімде қазақ, қанымда қазақ, жанымда қазақ, жетпіс жыл өзбек болғаным жетеді- дегені барды (АӨЖМ).

Турсын акані, Турсын аға қылған қазақ әнінің әуезі, өнердің құдіреті, сол өнерді шет жерліктерге мойындатқан қызы дауысы демекпіз.

Қай заманда, қай халықтың өнер тарихына көз салсақ үздік өнер шығармалары белгілі бір тарихи толғағы жеткен оқиғалар шегіне жетіп, талантты өнерпаздар оны бірден байқап, мәңгілік қайталанбас өнер туындыларын өмірге келтірген. Мысалы Бетховеннің 9-шы симфониясын алайық. Бетховен алдына мынадай мақсат қойған: Наполеон бүкіл Еуропаны әскери талантының арқасында жаулап алса, ағылшындар бүкіл әлемнің теңіздері мен мұхиттарын бағындырса, мен музыкамен бүкіл әлемді жаулап алам деген екен. Бетховен мақсатына жетті, ал Бетховенді қамшылаған сөйтіп мәңгі өлмес шығарма жасатқан Наполеонның әскеи таланты, ағылшындардың соғыс теңіз флоты. Шостаковичтің "Ленинградтық " деп аталатын 7-ші симфониясы Ленинград блокадасының қайғы-қасіретіне миллиондаған аштан қырылғандардың аруағына мәңгілік ескерткіш есебінде жазылған. Егерде Ленинград қоршауы болмаса , XX ғасырдың ұлы сазгері бұл шығарманы жазбас еді.

Қазақтың бостандық алған, егеменді ел болған сәтін музыкамен көркемдеген, бүкіл халықтың сүйіп айтатын әніне, керек десеңіз гимніне айналған "Көк тудың желбірегені". Авторлары Шыңжаң өлкесі Тарбағатай аймағының тумасы ақын Алмас Ахметбекұлы, Іле аймағы Күнес ауданының тумасы сазгер Ермұрат Зейіпхан. Бұл азаматтардың жүрегінде бодандықтың қамытынан құтылып, бостандыққа деген арманы, отаны Қазақстанға деген сағыныш, ата-бабаларының еркіндік үшін төккен қан мен тері, егемендік алған елінің қуанышы түйісе келе, адамға ерекше күш пен асқақ рух беретін өнерді өмірге келтірген. Мұндай туынды жасау шын мәнінде бостандықтың дәмін татып, қадір-қасиетін сезінген соны ойы мен санасына тоқып өскен шын таланттардан ғана шығады.

Ұлы Француз революциясы ақын Ежен Потье мен композитор Пьер Дегейтерге "Марсельезаны" тудыруға қалай әсер етсе, Қазақстанның егеменді ел болуы Алмас Ахметбек пен Ермұрат Зейіпханға сондайлық зерде мен күш жігер берген еді.

*Көктудың желбірегені -
Қазақтың асқақ беделі.
Махаббат, қайрат екеулеп,
Шымырлатқаны денені.
Көктудың желбірегені -
Жаныма қуат береді.
Таласқа түссе жан мен ту
Жан емес,
Маған керегі -
Көктудың желбірегені.
Көктудың желбірегені -
Елдіктің асқақ өлеңі,
Әр жаққа тартпай, Қазағым,
Бір жерге жинал дегені.
Көктудың желбірегені -
Бақыттың елжірегені,
Қиырда қалған Қазақтың
Көзінің мөлдірегені.*

Аумахан Мулиянұлы Монғолия армиясының Бас штабында құрылыс және коммуникация басқармасының бастығы әскери шені полковник, Қазақстанның азаттығын быдай деп жырлайды:

*Еңсеңді көтер қазағым,
Арылды бүгін азабың,
Егеменді елмін деп,
Тарихын мәңгі жазамын.*

*Жүрмеймін енді жат жерде,
Еліме туған кетемін,
Нем бар менің басқа елде,
Қуаныш кернеп жетемін.*

*Атамыздан аңсап ек,
Тәуелсіз ел болсақ деп,
Шаңырақ қазақ көтерді,
Шашу шашып, қол соқ көп (Аумахан, 2001: 396).*

Қазақстанға келген бетінде, ақын былай деп жырлайды:

*Мен бүгін атам қазақ жеріндемін,
Бабамыз Абылайдың төріндемін,
Төбем тұр қуаныштан көкке жетіп,
Аласа бұрынғыдай көрінбедім.*

*Күн туды енді бүгін қазағыма,
Көнбейміз біз күштінің мазағына,
Жиылып қуатты бір ел боламыз,
Тарихын өз қолыммен жазам мына (Аумахан, 2001: 10-1166).*

Елге келіп ата-жұрты мен, халқымен араласа бастағанда ақын:

*Атадан қалған дәстүрін,
Асқақ емес бәстігім,
Басынған сөзін басқаның,
Келмейді сірә естігім.*

*Ақкөңіл, аңқау, алданғыш,
Қойдай қоңыр қазағым,
Адал еңбек, әділет,
Аққан судай тазамын (Аумахан, 2001:11).*

Еліміздің тәуелсіздігінің алғашқы жылдары жекешелендіру деген желеумен халықтың 70жыл бойы табан-ет, маңдай-тері мен жмнаған байлығы мен дәулетін ат төбеніндей аз ғана, пысықтар мен қулардың қолында кеткенін ақын асыл сөздің алмас қылышындай мейлінше әшкерелейді.

*Ойлағандай болмады,
Бостандық заман басталып,
Жұмыссыз, аш, жалаңаш,
Еліміз қалды жасқанып.*

*Еркін заман басталып,
Есірлер елді басқарып,
Талауға түсті дәулетің,
Көбейді қылмыс, аш арық.*

*Сан мың адам жұмыстап,
Сақылдап тұрған өндіріс,
Сай тамтық жоқ құлады,
Алуға келмей болмай іс.*

*Жетпіс жыл жиган дәулетті,
Жеменгер жетпіс жеп кетті,
Қалғанын қағып өкімет,
Халықты жаман мендетті.*

*Дорбалап жиган дәулетті,
Арбалап шашты жындылар,
Өмірден мән мен сән кетті,
Бағасыз кетті құндылар (Аумахан, 2001: 45).*

Нарық заманында барлығы ақшаға тәуелді болады дегендей ақын Ақшаның жұмбақ сыры бар деген өлеңінде:

*Бүгінгі құдай ақшаңыз,
Шамаңыз жетіп тапсаңыз,
Ақшаның жұмбақ сыры бар,
Ойланып көріп бақсаңыз.*

*Ақша байды кедей қып,
Кедейді байға теңейді,
Ақша кісі өлтіред,
Қара төре демейді.*

*Ақшаға сатып аласың,
Ел бастар шен-цекпенді,
Қайтарып қайта аласың,
Кегіңді босқа кеткенді.*

*Аласың сатып ақшаға,
Оқымаған білімді,
Ақшаң болса басқада,
Жоқтайды сенің күніңді.*

*Ақшада адам қаны бар,
Жақсы мен жаман жаны бар,
Момынды залым алдаған,
Арылмас қарғыс зары бар(Аумахан, 2001: 51-52).*

Ирандағы қазақ диаспорасы, алыс шетелдегі саны жағынан және халықтың топтасып, салт-дәстүрлерді сақтау тұрғысынан, ең үлкен бөлігі саналады. Ирандық ақын Темірқұл Тәліп:

*Кесірі тиіп орыстың,
Талай жылдан бері қарай,
Алыстап кетті арамыз,
Айырылған соң елінен,
Ата-қоныс жерінен,
Бұзылды көңіл наламыз.
Отан азат болған соң,
Жазылды екнді жарамыз,
Бес намаздың артынан,
Арнап дұға етеміз,
Бір Алла болсын панамыз*

Қазақстанға алғаш болып бет бұрған, Иран қазақтары болды. (Жеменей, 2007: 118-119 бб).

1980-ші жылдардың ортасында, Монғолиядағы қайта құру, демократизациялау үрдісінің басшыларының бірі, Республика Премьер министрінің орынбасары, «Монғолия Ельцині» -атанған Зардыхан Қинаятұлы болды және Қазақстанға қазақтарды көшіруге мұрындық болған да осы кісі еді.

1995- 1996 жылдары Ілкіде байсалды басталған көш артынан бірталай қиындықтарға кез болып, біраз оралмандардың қайта қайтуына себепші болды. Сол кезде неше түрлі өсек-аян тарады. Сол жағдайға байланысты Зардыхан аға бірнеше рет Қауымдастықтың отырысында баяндама жасап, мақалалар жазып, халықты сабырға шақырды.

«Мен қоғамтанушы тұрғысынан, оралман ретінде де көш көліксіз болды деп айта алмаймын және көші-қон төңірегіндегі біржақты жылауық психология, елімізге, бірлігімізге жат кейбір қаңқу әңгімелерге қосыла алмаймын. Қазақстан Үкіметі жоқтан бар етіп, көші-қон төңірегінде қалыптасқан көптеген мәселелерді біртіндеп шешіп келеді. Бірақ біз алғашқыда аса дүбірлі бастаған қазақ көшінің ет қызуы тез басылып, 1994-1995 жылдардан көші-қон мәселесі тығырыққа тіреле бастағанын мойындауымыз керек сияқты. Көштің мұндай күйге ұшырауына әкеліп соқтырған себеп-салдарлар қатарында мен төмендегі жағдайларды атар едім. Меніңше, көшті тығырыққа әкеліп тіреген ең басты себеп елдің экономикалық ахуалына байланысты. 1995-1996 жылдары Қазақстан экономикасындағы бұрынғы одақтан қалған мүмкіндік сарқылып, жас мемлекеттің өзіне тән экономикалық дағдарыс басталды. Дағдарыс салдары қазақ көшін қабылдаушы негізгі объект-ауыл шаруашылығына тым ауыр тиді. «Байтал тұрғой бас қайғы» болып қалған ауыл үшін көш салмағы қия бетте ауған түйеге салған бұраудай батты» (Қинаятұлы, 2007).

1990-шы жылдардың ортасында Ресейде Еуразияшылдық идеясы көтерілген тұста, бұл науқанға Қазақстаннан бірден-бір қарсы шыққан қоғам қайраткері З.Қианатұлы болды. Кедендік одақтың да Еуразия одағының да Ресейдің Қазақстанды қайтадан уысында ұстап, тәуелсіздігін шектеп, қол-аяғын матап, дымын шығартпайтын жымысқы саясаты екенін әшкерлеп, «Жас алаш» газетінде бірнеше мақалалар сериясын жазды. «Ресейдің қазіргі жағдайы да оңып тұрған жоқ. Империя ыдырап, экономика құлдырады, стратегиялық тұрғысынан НАТО-ның қоршауында қалып отыр. Сөйтіп бұл жолы да Қазақстанға бет бұру әуелі Ресей жағының қажеттілігінен туындап отыр. Бірақ бұл жолы Ресей әдіс айлаға басып пікірді қазақстандықтардың өз ауызымен айттыру арқылы ресейліктер Қазақстан емес, Қазақстан Ресейге бет бұрған сынап таныттырып отыр» (Қианатұлы, 2017: 328-329).

Айтан Нәсіпханұлы Қазақстан топырағына келгенге дейін-ақ, бүніл Шығыс Түркістан халықтарының күрескер көсемі ретінде досқа да, дұшпанға да белгілі болса, ол Қазақстан халқына теледидар радио, газет-журналдар арқылы асқақ рухты көсемсөз шебері, терең білімді саясаткер ретінде де кеңінен танылды. Оның республика тәуелсіздігі, ұлттық саясат, ұлттық кілт, сондай-ақ қазақ диаспорасының жай-күйі жайлы жазғандары мен айтқандары жұртшылықтың жүрегіне жетіп жатты (Нүсіпханұлы, 2002: 21).

Ұлы даладағы ұлы қазақты екі алпауыт держава екіге бөліп алған соң, ӘРқайсыс өзіне қараған аумақтағы байырғы халықты қырып-жойып, ассимиляциялап, бос қалған жерге Қытай қытайларын, Ресей орыстарын әкеліп орналастыруды көздеді. Іс жүзінде отаршылар өз ойлағандарынан да асып-түсіп жатты (Нүсіпханұлы, 2002: 8).

Ең қиыны, бізде құндылықтар туралы ұғымдарымыздың мейлінше шатасуы болып тұр. Отаншылдық дегенге өзіміз онша еліге қоймаймыз. «Қазақстандық отаншылдық» дегенге басқаларды селт еткізе алмаймыз. Көп себептердің бірі, әрі бірегейі-біз сатқындарды сатқын деп білмейміз. Бішде «Отан сатқыны» деген атымен жоқ. Іс жүзінде сатқындар интернационалдар болып алған. Айналаң анталаған жау, сөйте тұра, бір сатқын шықпаған неткен тап-таза патриоттар елі, бұл өзі?

Егер сатқындар сатқындығының жазасын алмаса, әшкереленбесе, оларға халықтың өшпенділігі оянбаса, отаншылдықтың қадір-қасиетін қалай бағалап, немен салыстырып түсіне алады?.. (Нүсіпханұлы, 2002: 11).

Адамның күлкісін келтіріп, зығырданын қайнатар бір парадокс пайда болыпты. Қайдағы бір «антисеметизм, антирусизм» қатері тіралы дабыл қағады. Сонда «антиказахизм» қайда? Меніңше, Қазақстанда антисеметизм де, антирусизми де болған емес, боларлықтай жағдай да болған емес.

Керісінше соңғы екі ғасыр бойы антиқазақтық саясат ашық та, астыртын да, тоқтаусыз әрі зұлымдылықпен жүргізіліп келді. Оны дәлелдеп жатудың өзі артық (Нүсіпханұлы, 2002: 12).

Кәзіргі таңда А.Нүсіпханның осы сөздері қандай сәуегейлікпен көрегендікпен айтылғанына таң қалмасқа лажың жоқ. Есілбаев деген журналистсымақ бастаған орысқұлдар Г.Б.Колбиннен бастап күнібүгінге дейін Ресейдің қол шокпарлары болып алған. «Қытай ұлы халық, ұлы ел, оны санымауымыз керек»- деп жар салған Қ.Сұлтанов бастаған қытайқұлдар Қытайдың шашбауын көтеріп, Қытайдың мүдесі үшін жұмыс істеуде.

Ашығын айтар болсақ, сөз қазақтың болашағы туралы болып отыр. Егер қазақ орыспен немесе қытай мен ағылшындық ассимиляцияға түссе, онда кейбіреулер дәріптеп жүрген «өркениет, ғаламтану» дегендердің құны мен үшін көк тиынға тұрмайды. Халықтың-қазақтың-өзі жоқ болып кетсе, оның өркениеті жөнінде сөз қозғау күлкілі емес пе?! Бұл әлде, масқаралау ма?.. (Нүсіпханұлы, 2002: 12).

«Соңғы 20-25 жылда Қытай мен Егеменді Қазақстан арасы жарасып Қытайдағы қандастарымызды егжей-жегжейлі зерттеуге мүмкіндік алдық. Өз басыс арғы беттегі ағайындарға 7-8 рет барып, 1,5 млн қаракөздердің арасында болғанда, бейне бір Қазақстанда жүргендей болдым. Сол кездерді еске алсам «Бұл өңім бе, түсім бе?» деймін, себебі үш жыл болды, ол жаққа аяқ баса алмайтын болдық, Қытайда сол баяғы Маоның дүрбелені, тіпті қазіргі тәртібі Маодан асып түскен ел басына күн туған заман орнаған. Маоның мәдени төңкерісі кезінде бүкіл қытай зардап шексе, қазір тек мұсылман-түркі тілдес қазақ, ұйғыр сияқты аз ұлттар тұтас түрмеге қамалғандай күй кешуде. Біз болсақ, 2000 жылдардың алғашқы он жылында, Қытайға барып келген соң экспедиция материалдарын ғылыми кеңестерге аузымыздың суы құрып баяндап, бірімізден-біріміз жарысып Қытайдағы көрген-білгенімізді, жинаған-тергенімізді мақтанғанда Әлімғазы Дәулетхан оған: «Арғы бабаларың ғұндарды да ханзулар қызыл жасылдылармен (жібек, әртүрлі шәрдәрілерді айтып отыр А.Т) алдап еді, сендер де солардың кебін киіпсіңдер. Қытайға алданбаңдар, бұл олардың бір уақытша жылымық саясаты ғана. Жадыраған жаздың артында қара нөсер боран тұр. Шіркін, 1,5 млн

ағайындардың жартысын көшіріп алса, тап осы Қазақстанға құт болар еді» деп басу айтқан еді. Әлімғазы Дәулетханның айтқаны тура, дәл және көп ұзамай келді» (Тоқтабай, 2018: 31).

Әлімғазы Дәулетхан 1960-шы жылдары Қытайдағы мәдени революция басталған кезде Шыңжаң қазақ-ұйғыр жастарының түркістандық ұйымын құрып, маоизмге қарсы күрескен. Ұйым әшкереленіп, біраз адамдар түрмеге түскенде қашып шығып Қазақстанға келген. Қазір белгілі тарихшы, әдебиетші. Шығыс Түркістанның ұлт-азаттық тарихының белді маманы. Әлекең Қытайдан келген Дүкен Мәсімхан, Мұхтархан Оразбай сияқты жалған тарих жасап, Қытайдың диірменіне су құйып жүрген қытайқұлдардың «еңбектерін» ғылыми негізде бүкіл елімізге әшкереледі. Әлімғазы болмағанда М.Оразбай қытай ақыны Ли Байды Шу өзенінің бойында туғызып, оны қазақ ақыны жасап, әдебиет тарихына кіргізіп, Тараз қаласында ескерткішін орнатар еді. Д.Мәсімхан Кегманер деген хан дәуірінде өмір сүрген Қытай ақыны-мыс ұйғыр ауданының Кетпен тауында туған Кетпен деген қазақ ақыны десе, М.Оразбай одан да асып түсіп Қамбар ақын деп ҚазҰУ-де шыққан әдебиет энциклопедиясына ол-олма 10-томдық ұлттық энциклопедияға кіргізген. Бұл екі «ғалымның да» еңбегі еш кеткен жоқ. Осыдан 3-4 ай бұрын ғана Қытай баспа сөзінде Ли Бай мен Кегманердің ұрпақтары 400мыңға жетіпті. Біз Қазақстанды қашан қосып аламыз деген мақалалар шықты. Әлімғазы ақсақал бұндай оқиғаның болатынын осындан жиырма жыл бұрын дабыл қағып, әшкерелеу мақалаларын жазған еді. Енді бұған мемлекеттік органдар бағасын беру керек деп санаймыз.

Қорытынды: Шетелдік қандастарымыз Қазақстанның тәуелсіздігін жан-тәнімен түсіне білді, себебі олар жатжұртта қаншалықты тамақтары тоқ, киімдері көк болғанымен өз елі, бостандық, егемендік деген сөздердің парқын біліп өсті. Сондықтан шетжерлік қазақтардың бұл оқиғаны елемей қалғаны жоқ, бөркін аспанға атып қуанды, кейбір жерлерде атап өтуге мүмкіндік болмаған жағдайда, іштерінен шаттанып, көңілдегі ойларын қағазға түсіріп, бізге жіберіп жатты. Бірталай шетелдік азаматтар тәуелсіз Қазақстанға келгенде, бірнәрсе алам деп емес, тәуелсіз еліме не берсем екен, нендей үлес қоссам екен - деген сезімде болды. Тәуелсіздік қашанда тәтті ұғым, барлығынан жоғары тұрады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қыдырханов О. *Өз елім – өзегім.* – Алматы, 2012.
2. АӨЖМ – Автордың өзінің жинаған материалдары.
3. М. Аумахан. *Өмір елестері. Өлеңдер. Екінші жинақ.* Уланбатыр 2001.
4. Ислам Жеменей. *Иран қазақтары. (Тыныс тіршілігі, салт-дәстүрі).* Алматы: Зерде, 2007. – 152б.
5. Зардыхан Қинаятұлы. *Монғолиядағы қазақтар.* Алматы, 2007. -256б.
6. Зардыхан Қинаятұлы. *Тарихқа көзқарас.* Алматы, 2017. -456б.
7. Айтан Нүсіпханұлы. *Қайғыңды, қайран қазақ арқаладым... 2-том.* Алматы: Қоғам және қылмыс. 2002. – 382б.
8. А.У.Тоқтабай. *Ел мен жер деп соққан жүрегі//«Рухани жаңғыру» және түркі әлемі тарихының мәселелері/тарих ғылымдарының кандидаты Дәулетханов Әлімғазының 75 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары.* – Алматы: Ш.Ш.Уалиханов атындағы тарих және этнология институты, 13 қыркүйек, 2018. -31-36бб.

References:

1. Kudykhanov O. *my country is my core.* - Almaty, 2012.
2. RSPP – materials collected by the author himself.
3. M. Aumakhan. *Ghosts of life. Poems. Second collection.* Ulanbatyr 2001.
4. Islam Zhemenei. *Kazakhs of Iran. "I don't know," he said.* Almaty: Zerde, 2007 – - 152b.
5. Zardykhan Kinayatovich. *Kazakhs in Mongolia.* Almaty, 2007. - 256B.
6. Zardykhan Kinayatovich. *A look at history.* Almaty, 2017. - 456b.
7. Aitan Nusipkhanovich. *"I don't know," I said... Volume 2.* Almaty: society and crime. 2002. - 382b.
8. A. U. Toktabay. *The heart of the country and the Earth / /" Ruhani zhangyru " and problems of the history of the Turkic World / materials of the international scientific and practical conference dedicated to the 75th anniversary of Candidate of historical sciences Daulet Khanov Alimgazy.* - Almaty: Sh. Sh. Ualikhanov Institute of history and Ethnology, September 13, 2018. -pp. 31-36.

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ TEACHING HISTORY

МРНТИ 03.41.45
УДК 13.00

Апашева С.Н.¹ Зоржанова Айсулу Асировна²

*Сырдария университеті
Қазақстан, Жетысай қаласы. sabira66_66@mail.ru
²Сырдария университеті*

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ САБАҒЫНДА БІЛІМГЕРДІҢ СЫНИ ТҮРҒЫДАН ОЙЛАУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ КЕЙБІР ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа

Қазіргі таңда қазақстандық білім беру үрдісінде жоғары оқу орны шеңберінде және де жалпы орта білім беруде оқушыларды немесе білімгерлерді жан-жақты тұлға ретінде қалыптастыру мақсаты басты орынға шығарылуда. Осы тұста білімгердің және де жалпы оқушылардың қиялдау, ойлау, есте сақтау, зейіні іспеттес танымдық қабілеттері мен танымдық іс-әрекеттерін дамыту да сол «жан-жақты кемелденген тұлға» ретінде қалыптастыруда шешуші фактор ролін ойнайды. Сондықтан да қазіргі педагогика ғылымының алдында тұрған басты міндет-білімгерлер мен оқушылардың танымдық іс-әрекеттерін, танымдық қабілеттерін өз деңгейінде қалыптасып, дамуын қадағалау, осы аталғандардың дамуына жағдайлар жасау болып табылады.

Мақалада ЖОО шеңберінде, оның ішінде Қазақстан тарихы курсына білімгердің сыни тұрғыдан ойлауын қалыптастырудың кейбір тәсілдері қарастырылған.

Кілтті сөздер: технология, педагогикалық инновациялық технология, сыни ойлау, білімгер, әдіс-тәсілдер, әдістеме.

Apasheva S. N.¹, Zorzhanova A. A.²

*¹Head of the Department of Syrdarya University, candidate of historical Sciences.
sabira66_66@mail.ru*

*²Master of science, University of Sirdariya
Ways of forming critical thinking of students in the history of Kazakhstan lessons*

Abstract

At present, in the educational process in Kazakhstan, the goal of forming students or students as a multifaceted person in the framework of higher education and in general secondary education is given priority. In this regard, the development of cognitive abilities and cognitive activities of the student, as well as students in general, such as imagination, thinking, memory, attention, also plays a key role in shaping him as a "fully developed person." Therefore, the main task of modern pedagogical science is to monitor the formation and development of cognitive activity, cognitive abilities of students and pupils, to create conditions for the development of these.

The article considers some ways to develop students' critical thinking within the university, including in the course of history of Kazakhstan.

Keywords: technology, pedagogical innovative technology, critical thinking, student, methods, techniques.

Апашева С.Н.¹ Зоржанова А.А.²

¹Заведующий кафедрой университета Сырдария, кандидат исторических наук.
sabira66_66@mail.ru

²Магистр наук, университет Сырдария

СПОСОБЫ ФОРМИРОВАНИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ОБУЧАЮЩИХСЯ НА УРОКАХ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В настоящее время в казахстанском образовательном процессе в рамках высшего учебного заведения, а также в общем среднем образовании основной целью является формирование учащихся или студентов как разносторонней личности. В связи с этим важно сформировать у ученика и студента полностью развитую личность через развитие познавательных способностей и действий, таких как общее воображение, память, внимание. Поэтому главной задачей, стоящей перед современной педагогической наукой, является формирование и развитие познавательных способностей студентов и учащихся, создание условий для их развития.

В статье рассматриваются некоторые подходы к формированию критического мышления студентов в рамках вуза, в том числе в курсе истории Казахстана.

Ключевые слова: технология, педагогическая инновационная технология, критическое мышление, обучающийся, метод, методика.

Сыни тұрғыдан ойлау технологиясы ең алғашында Америка Құрама Штаттарында жалпы «технологиялық төңкерістер» кезеңінен бастау алған. Батыс елдерінде ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап педагогика саласына да технология элементтерін енгізудің тәжірибесі кеңінен жүргізілді. Ол бойынша адамзат өмірінің барлық саласында арнайы бір жүйелілікпен бағдарламаланған технологиялар негізінде жетістіктерге жетудің жолдары кеңінен қарастырылу кезеңі бастау алды. Сол сәтте оқушылар мен білімгерлердің сыни тұрғыдан ойлауын дамыту және қалыптастыруға бағытталған зерттеулер де кең ауқымда жүргізілді. Мәселен, Блум, Огл, Дж.Стилл, Темпл, Мередит т.б. әдіскерлердің еңбектерінде сыни тұрғыдан ойлау технологияларының механизмдері мен тетіктері жан-жақты қарастырылды. Осы аталған батыс авторларына сүйене отырып ТМД аумағында сыни тұрғыдан ойлау технологиясына ұсыныстар мен әдіснамалық пікірлер (зерттеулер) жүргізгендер қатарына-А. Тягло, В. Бугер, А. Галямова, И. Загашев, А. Генике, С. Заир, Г. Сорин, И. Мороченкова, А. Федоров, Полат, Г. Биккулова.

Өткен ғасырдың орта шегінен бастап әлемдік педагогтар білім алушылардың сыни ойлана алуының маңыздылығы жөнінде көптеген педагогикалық ой-тұжырымдарды негіздеген болатын. Өйткені, сыни ойлай алу-білім алушының өзіндік санасының кепілі, ал өзіндік санасы, өзіндік дүниетанымы қалыптасқан адам-жалған ақпаратқа өз тұжырымдарымен жан-жақты сараптау, талдаулардан өткізуді жөн санайды.

Ойлау-бізді қоршаған құбылыстар мен заттарды тану арқылы, осы аталғандардың арасындағы заңдылықты байланыстарды тануға негізделген ақыл-ой іс-әрекетінің бір түрі, әрі біздің айналамыздағы шынайылықтың бейнесі. Адамның ойлауы өзіне тән келесідей ерекшеліктермен сипатталады.

Сыни ойлау-бұл ақыл-ой іс-әрекетінің бір түрі, сыни ойлаудың нәтижесінде адам өз өмірінде алдынан шыққан ой-тұжырым туралы, өзінің немесе басқаның қылығы туралы, кез-келген мағлұмат көзі туралы жан-жақты тексерілген, «сау» шешім қабылдай алатындай ойлау операцияларын айтамыз делінді [1].

Сыни ойлау үшін білімгердің бойында креативтілік, саналылықпен бір қатарда білімгер өзінің іс-әрекеттеріне, өз ойларына сырттай өзіндік бақылай алу қабілетіне де ие болуы тиіс. Сыни ойлау мәселесіне ұзақ жылдар бойы ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген *Клустэр* жеке адамның өз ойына сырттай бақылау жүргізе алуы сол адамның өзімен танысқандығын білдіреді деген тұжырым білдірді. Сонымен қатар автор кез-келген мәселеде аналитикалық ойлана алуына, мәселелерді жан-жақты көзқарастар мен тұжырымдарда талдау жүргізе алуға, ең бастысы басқа адамның да жоғарыда аталғандай қабілеттеріне баға беруге жол ашады. Бір сөзбен айтқанда білімгердің саналылығы, өз

ойына өзіндік бақылау жасап, баға бере алуы адамның іштей өзін тануына жол ашады. Осыдан шығатын бір тұжырым-өзін таныған адам сыни тұрғыда ойлай алатын адам деп толық айта аламыз[2].

ТМД және қазақстандық авторлардың білім беру саласындағы модернизациялау немесе технологиялау ісіне қосқан үлесі туралы да бірер сөз айта кетпесек болмайды. Жаңа оқыту технологияларын енгізу, әдіс-тәсілдері мен жолдары, тегіктері мен нәтижелілігі жөнінде зерттегендер қатарына:

- ТМД елдері ғалымдары: Татур, В. Беспалько, М. Кларин, В. Слостенин, Н. Кузьмина және т.с.с.

- Қазақстандық ғалымдар: М.М. Жанпейісова (Модульдік оқыту технологиясы), Д.Жүсіпбадиева, Ш. Таубаева, Ж. Қараев, М. Мәлібекова, Б. Әбдікәрімұлы т.с.с.

- Батыс елдері мен АҚШ ғалымдары: Б. Блум, Д. Блок, Л. Андерсон, Т. Гилберт, Мейджера т.с.с.

Сыни тұрғыдан ойлау технологиясын оқыту үрдісінде қолдану (енгізу) негізі ғалым, таксономиялық білім беру негізін салушы ғалым Б. Блумнан бастау алған.

Қазақстан тарихы сабақтарында сыни тұрғыдан ойлау технологиясын енгізудің басты мақсаты-білімгердің пәннің өзекті, тартысқа толы мәселелеріне қатысты сыни көзқарастарын қалыптастыра алу. Ол үшін бүкіл аудитория студенттерінің сол мәселеге қатысты тартысты, сыни тұжырымдарын білдіруіне қол жеткізілуіне жағдай жасалады. И. Загашев бүкіл аудитория студенттерінің сыни ойлауын қалыптастыру үшін әрбір студенттің жауабын жазбаша түрде алуды ұсынады. Сондай-ақ білімгердің сыни ойлауына қол жеткізу үшін өзара жауаптарын талқылау арқылы топтық жұмыстар жүргізу де ұсынылады[3].

Қазақстан тарихы сабағында сыни ойлану қабілеті немесе дағдысы тақырыптың мазмұны бойынша күрделене түседі, сыни тұрғыда ойлану барысында ойлау механизмдерінің бірізділігі пайда болады, сәйкесінше бұрынғы дәстүрлі оқыту жүйесінен педагогикалық технологияларға негізделген күрделі әдіс-тәсілдерге жалғасын табуын педагог сабақ барысында жан-жақты қарастыру керек. Қазақстан тарихы сабағы бұрынғы дәстүрлі педагогикалық әдіс-тәсілдердің орнына білімгердің арасында пікір-талас туындататын, оқу-танымдық және де проблемалы мәселелер туындатылуы құптарлық. Сабақ барысында пікір-талас көп туындататын мәселе қаншалықты күрделілеу болса, білімгер арасында көптеген жеке өзіндік ой-тұжырымдарды туындататындай шараяттар көбірек ұйымдастырылса, білімгерде сыни тұрғыдан ойлау дағдысының қалыптасуына мүмкіндіктер туады.

-білімгердің сыни ойлауды тудыратын мәселелер мен проблемаларды шеше білуі.

-білімгердің сыни тұрғыдан ойлауын жүзеге асыруда білімгерге жеке ойлана алу «бостандығын» беруге де байланысты.

Сыни тұрғыдан ойлана алатын білімгерлер аудиторияда қаншалықты көп болса соншалықты білімгерлер арасында да, педагог пен білімгерлер арасында да ой қарым-қатынастар құрылады, сонымен бірге жоғары деңгейдегі өз-өзіне бақылау жасай алатын білімгерлердің саны көп болған сайын оқу-танымдық үрдіс те өз деңгейінде ұйымдастырылады.

Білімгердің сыни тұрғыдан ойлауын қалыптастыруда көптеген қателіктер мен қайталаулармен бірге келесі сызба-тірек бойынша педагогикалық үрдісті ұйымдастырады:

1. сабақтың тақырыбына сәйкес өзекті немесе проблемалы мағынадағы мәселе сол сабаққа кіріктірілуі (мүмкіндік болған жағдайда алдыңғы сабақтағы проблемалы мәселемен байланыстырылады).

2. Оқу үрдісінде сыни мәселені талқылаудың шараяттарына жағдай жасау.

3. Әрбір білімгер өз ойына, өз эмоцияларына бақылау жасайды, сыни мәселені әрбір білімгердің өз бетінше талдап, өзіндік талқылайды.

4. Білімгердің өз ойына бақылау жасау сәтінде педагог мәселенің маңызды тұтастарына бұрып отырады.

5. Сыни мәселені қарастыруда білімгер қасындағы серігіне немесе топ мүшелерінің сол сыни мәселе туралы дәлелдемелеріне де мән беріліп, жан-жақты қарастырады.

6. Педагог сабақ барысындағы тапсырмалардың орындалуын бақылайды, бүкіл студенттердің сабаққа қатынасуын қадағалайды.

7. Білімгер қажет болған жағдайда мәселені сыни тұрғыдан қарастыруды қайталайды.

8. Сабақ бойынша орындалған тапсырмалар және сыни мәселе бойынша шешімдер талданады (кесте-1).

Кесте-1. Сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастыруға бағытталған педагогикалық үрдістің барысы мен механизмдері

Кезең	Педагогтің іс-әрекеті	Білімгердің іс-әрекеті
1-кезең	Өзекті мәселе сол сабаққа кіріктіріледі.	Өзекті мәселемен таныстыру.
2-кезең	Оқу үрдісінде сыни мәселені талқылаудың шарттарына жағдай жасайды.	Оқу үрдісінің ұйымдастырылуына ат салысады.
3-кезең	Оқу үрдісінде білімгердің сыни мәселені өз бетінше талқылауына жағдай жасайды.	Әрбір білімгер өз ойына, өз эмоцияларына бақылау жасайды, сыни мәселені әрбір білімгердің өз бетінше талдап, өзіндік талқылайды.
4-кезең	Педагог мәселенің маңызды тұтастарына бұрып отырады.	Білімгердің өз ойына бақылау жасайды.
5-кезең	Педагог мәселенің маңызды тұтастарына бұрып отырады.	Сыни мәселені қарастыруда білімгер қасындағы серігіне немесе топ мүшелерінің сол сыни мәселе туралы дәлелдемелеріне де мән беріліп, жан-жақты қарастырады.
6-кезең	Педагог сабақ барысындағы тапсырмалардың орындалуын бақылайды, бүкіл студенттердің сабаққа қатынасуын қадағалайды.	Білімгер сыни мәселені талқалауға негізделген тапсырмаларды орындайды.
7-кезең	Педагог мәселенің маңызды тұтастарына бұрып отырады.	Білімгер қажет болған жағдайда мәселені сыни тұрғыдан қарастыруды қайталайды.
8-кезең	Сабақ бойынша орындалған тапсырмалар және сыни мәселе бойынша шешімдер талданды.	Сабақта талданған мәселе бойынша өзіндік тұжырымға ие болады.

Сыни ойлау тең пікір алмасуды, саналылықты, өз-өзіне бақылау жасауды қажет еткендіктен, бұл ортада теңдікке негізделген қарым-қатынасты іске асыру керек.

Білімгердің сыни тұрғыдан ойлауын дамыту және қалыптастыру барысында педагогтің ролі өзгереді, лекция сабақтарында педагог мағлұмат жеткізуші қызметінен білімгерлермен бірге сол мағлұматтың шындыққа жанасуын ізденуші, білімгерге «жол көрсетуші» қызметіне ауысады.

Мәселені сыннан өткізуде ойлаудың қандай дағдыларын қолданған жөн? Сыни мәселенің соңғы нүктесіне, яғни мәселенің сыннан өтіп шынайылығына көз жеткізуде білімгердің ойлау механизмдері қандай? Білімгердің ойлау дәрежесіне интеллектуалды мүмкіндіктерінің қатысы қандай?

Алынған нәтижені салыстыру. Сабақтың алдына немесе проблемалы мәселені сыннан өткізудегі алдына қойылған мақсатқа қол жеткізілді ме?

Қазақстан тарихы сабағында сыни тұрғыдан ойлау технологиясын қолданудың келесідей артықшылықтары барлығын да атап өте кетейік:

-білімгерлердің сабаққа деген ынта-ықыласы артты.

-білімгердің Қазақстан тарихының өзекті, сыни мәселелеріне қатысты қызығушылықтары қалыптасты, бұл бір жағынан, екінші жағынан сол мәселелерге қатысты өзіндік ой-пікірлері орнықты.

-білімгердер Қазақстан тарихының сыни, проблемалы мәселелеріне қатысты өз ой-пікірлерін ашық-айдын білдіре алып, сол мәселені қорғай алады.

-білімгер Қазақстан тарихының өзекті, көкейтесті, әрі сыни мәселелеріне дәлелдемелер негізінде сыни, «шынайы» көзбен қарауды үйренеді.

-сабақ үстінде тарихи дерек көздерін сыни сараптан өткізу арқылы, өзіндік көзқарастары қалыптасты[4].

Қазақстан тарихы курсына білімгердің кең ауқымды мағлұматтарды қабылдауы мен талдауы үшін «**Білім келеді, үйренгім келеді**» деген тәсілдер қолданылу ұсынылады.

Сол мәселе бойынша өзіндік ой-тұжырымдары мен көзқарастары талданады. Тәсіл Қазақстан тарихы сабағы бойынша білімгердің ненің үйренгенін, қандай мәселені сыннан өткізгенін талдауға, жиынтық тұжырым жасап, талдауға мүмкіндік береді (кесте-2).

Кесте-2. «Білгім келеді, үйренгім келеді» тәсілі бойынша соңғы тірек-сызбаның үлгісі

Тақырып бойынша сабақтан алдын нені білдім?	Сабақтан кейін нені үйрендім?	Қайсы проблемалы мәселені сыннан өткіздім?	Сабақ тақырыбы бойынша проблемалы мәселеге өзіндік ой-тұжырымым қандай? Сабақ барысында тұжырымым өзгерді ме жоқ па?	Айғақтар

Кластерлер. Сол жетіспейтін мәселеге қатысты білімгердің өзіндік ой-тұжырымы қалыптасуы үшін қолданылады.

-ой қозғау сәтінен кейінгі қабылданылған, сыннан өткен деп саналатын мәселені ұғыну кезеңінде кластер тәсілі сол мағлұматты қабылдап алуда кластер әдісі қолданылады.

-білімгер сыннан өткен мәселені қабылдап болған соң, сыни мәселеге қатысты өз ойына бақылау жасау кезеңінде кластер әдісі жаңа мағлұматты тіркеп, өз тұжырымына айналдыруда қолданылады.

Кесте-3. Сыни ойлау технологиясының түрлі кезеңіндегі «кластер» әдісінің қолданылуы

р/с	Сыни ойлау технологиясының кезеңі	Кластер әдісінің атқаратын қызметі
1	«Ой қозғау» кезеңі.	Сыни мәселеге қатысты ой қозғау кезеңінде бұл тәсіл жеткіліксіз болған мағлұматтардың орнын толтыру үшін, сол жетіспейтін мәселеге қатысты білімгердің өзіндік ой-тұжырымы қалыптасуы үшін қолданылады.
2	Ұғыну кезеңі.	Ой қозғау сәтінен кейінгі қабылданылған, сыннан өткен деп саналатын мәселені ұғыну кезеңінде кластер тәсілі сол мағлұматты қабылдап алуда кластер әдісі қолданылады.
3	Рефлексия кезеңі	Білімгер сыннан өткен мәселені қабылдап болған соң, сыни мәселеге қатысты өз ойына бақылау жасау кезеңінде кластер әдісі жаңа мағлұматты тіркеп, өз тұжырымына айналдыруда қолданылады.

Қосу (+)- осы мәселе сыннан өтеді ме? Шындыққа жанаса ма? Осы айғақтың шындығын, сыннан өткендігін дәлелдейтін ойлар мен тұжырымдарды дәлелдемелер бар ма? Болса қандай?

Алу (-)-осы мәселенің сыннан өтпейтіндігін дәлелдейтін ойлар мен тұжырымдарды дәлелдемелерді табу.

Осы сыни мәселе бойынша қызығушылық туындататын айғақ қандай? Сыни мәселе несімен өзекті?

Блум таксономиясы. Б. Блум, «оқыту-бұл ерекше процесс»-деп атап өте келе «білім алушылардың алдына қойған мақсаттарына жетуге түрткі болатындай, немесе көмектесетіндей сабақтар мен тапсырмаларды мұғалім (оқытушы) дайындау керек»-деген ойын білдірген.

Блум біздің ойлау процесімізді күрделену дәрежесіне қарай алтыға ажыратуға болады деген ұсыныс берген, олар: төменгі дәрежедегі фактіні қарапайым жаңғыртудан жоғарғы дәрежедегі сол фактіге баға беруге дейінгі аралықтағы жіктелудер. Блум таксономиясы-бұл жай ғана классификация тірек-сызбасы емес. Бұл ойлау процестерін иерархия іспеттес ұйымдастыруға деген ұмтылыс. Аталмыш иерархияда әрбір дәреже оқушылардың сол дәрежеде немесе сол дәрежеден төмендерінде жұмыс істей алу қабілеттілігіне байланысты. Мысалы, оқушы білімді қолдана алуы үшін (3 дәреже), оған қажетті мағлұмат керек (1 дәреже) және сол информацияны ұғына алуы керек (2 дәреже).

Блум түймедағы. Бенджамин Блум таксономиясын жеке технология ретінде де, сауалнамалар жинағы (түймедағы) ретінде де оқыту үрдісінде пайдаланудың мүмкіндіктері бар[5].

Сұрақтардың 6 түрі (Блум таксономиясы бойынша).

Қарапайым сұрақтар. Сабақ барысында сыни мәселеге қатысты қажетті мағлұматқа жауап беру, еске түсірумен ғана шектеледі.

Анық-қанығын нақтылайтын сұрақтар. Блум таксономиясы бойынша сыни тұрғыдан ойлауды дамытуда осы бөлік сұрақтары білімгердің өз ойына бақылау жасауына (рефлексия) жол ашады. Нақтылаушы сұрақтар қатырына:

-«Менің түсінгенім бойынша мына сыни мәселе бойынша сенің айтпағың...?».

-«Менің түсінгенім бойынша сен сыни мәселенің мына бір жағдайынан мынадай түсінікке ие болдың?».

-«Мен қателеспесем менің ойымша сен...?».

-«Сен шынымен де солай ойлайсыңба?».

-«Сен шынымен де сондай пікірдесің бе?».

Түсіндірмелі, мәселені жан-жақты талдаушы сұрақтар. «Неге?» деген сұрақ қойылады.

Шығармашыл сұрақтар. Шығармашыл сұрақтар білімгердің қиялына негізделген. «Осындай болса ше?», «мынадай жағдайда ше?», «мынадай тарихи өзгеріс болғанда ше?» т.с.с. сұрақтар шығармашыл сұрақтар қатарына енеді.

Бағалаушы сұрақтар. Белгілі бір тарихи оқиғаларды, құбылыстар мен айғақтарды бағалауға бағытталған сұрақтар енеді. Мәселен,

-«Сен сол тарихи оқиғаға қандай баға берер едің?».

-«Сенің ойыңша тарихи дерек көздері бойынша сол оқиға дәлелденеді ме?». Т.б.

Тәжірибелік сұрақтар. Сыннан өтетін мәселенің теориялық жағы мен тәжірибелік жағын байланыстыратын сұрақтар жатады.

«Ақылдың алты қалпағы тәсілі. Сыни тұрғыдан ойлау және шығармашыл тұрғыдан ойлауды қалыптастыруда, одан әрі дамытуда Эдвард де Бононың «Ақылдың алты қалпағы» тәсілінің маңызы зор. Бұл тәсіл бойынша білімгердің ақыл-ой және танымдық іс-әрекеттері өнімді халге өзгереді, білімгер мәселеге сыни және шығармашыл тұрғыдан қарай алады.

Ойлаудың алты қалпағы әдісі келесідей танымдық және басқа да қасиеттерді дамытуға көмектеседі:

-ақыл-ойдың икемділігін арттырады.

-өнертапқыштық қабілеттерін белсендіреді.

-шығармашылық қабілеттерді дамытады.

-кез-келген мәселеге жан-жақтан қарауға көметеседі.

-дұрыс шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді.

«Алты қалпақ» тәсілі арқылы ойлауды тереңдету, бір мәселеге интуиция, эмоция, интеллект, ақыл-ой, айғақ, байыту, қарама-қайшылықтарды қарастыру арқылы қол жеткізуге болатындығын анықтауға тырысты. Бұл тәсіл қазірде педагогикада кеңінен қолданысқа ие.

1. Ақ қалпақ. Қазақстан тарихы сабағы барысында берілетін мағлұматтарды қарастырып, айғақтар жинауда осы ақ қалпақты білімгерлер (немесе білімгер) киеді. Ақ қалпақты кию арқылы тарихи оқиғаның себеп-салдарын, сол оқиғаның басталуына әсер еткен тарихи факторлар мен бастауларды қарастыруда, егер тарихи оқиға туралы материалдар жетіспесе іздестіруді жүзеге асырамыз.

2. Қызыл қалпақ. Қызық қалпақ білімгердің сезім, эмоциялары мен интуациясын белсендіруге негізделген. Білімгер ішкі өзіндік рефлексия жүргізіледі. Қазақстан тарихы сабағында әсіресе

семинар сабақтарында топтасып жұмыс жасауда белгілі бір тарихи оқиғаларға қатысты білімгерлердің өзіндік ішкі сезінулері мен сезім, интуицияларына назар аударту арқылы сыни мәселені сезіммен байланыстырылады да нәтижесінде білімгер сыни мәселеге өзіндік тұрақты тұжырымы негізделеді.

3. Қара қалпақ. Қызыл қалпақта эмоция мен интуиция басты назарда болса, қара қалпақ кигенде білімгер сыни мәселені тек сыни тұрғыда, барлық қарама-қайшылықтарды ескере отырып, мәселенің «әлсіз» және «күшті» тұтастарын ескеру арқылы жүзеге асырылады. Қазақстан тарихы сабағында қара қалпақ киген білімгер тарихи оқиғаға қатысты түрлі дерек көздерін бір-бірімен салыстыру арқылы, сол дерек көздеріне қатысты қарама-қайшылықтар мен сәйкес келмейтін тұстарын талдайды. Нәтижесінде сабақта белгілі бір проблемалы мәселеге сыни қарау мүмкіндігі туады.

4. Сары қалпақ. Өзекті мәселелерге білімгердің жан-жақты қарауына түрткі болады. (оң көзқараста)

5. Жасыл қалпақ. Жоғарыда аталған қалпақтарға қарағанда жасыл қалпақ өзгешелеу, ерекшелеу. Жасыл қалпақ арқылы білімгер сыни мәселеге шығармашыл тұрғыдан қарауға үйренеді. Қазақстан тарихы сабағында тарихи оқиға мен құбылыстарға белгілі бір ассоциациялық карталар немесе басқа да объектілер көмегімен білімгердің сол мәселеге бейне, белгілі бір образ беруі белсендіріледі. Нәтижесінде білімгер отандық тарихтағы белгілі бір фактіге, тарихи оқиғаға қатысты саналық образдары қалыптасады да, білімгер мәселеге шығармашылық тұрғыдан қарастыра бастайды.

6. Көк қалпақ. Көк қалпақ сыни мәселені байытуға бағытталған. Бұл қалпақты киген білімгер ешқандай алдыңғы процестерге араласпайды, бұл білімгер тек бақылайды, сол бақылау арқылы сыни мәселеге шешім шығарып, мәселені байытады. Қазақстан тарихы сабағында көк қалпақ киген білімгер алдыңғы 5 қалпақ киген білімгердің сөзін, тұжырымдарын және дәлелдемелерін тыңдайды [6].

Қазақстан тарихы сабағында сыни тұрғыдан ойлау технологиясын қолдану арқылы білімгердің мәселеге жан-жақты қарауға үйретуде келесідей тетіктерге (механизмге) сүйену ұсынылады:

1. Сабақ тақырыбы бойынша сыни тұрғыдан ойлауды дамытушы мәселенің сабақтың мақсат-міндеттеріне сәйкес болуын қадағалау керек. Білімгер сабақ тақырыбы бойынша проблемалық мәселені сыннан өткізуді қалайтындығын, ол үшін қандай тәселдер мен құралдарды қолданатындығын алдын ала біліп, таңдап алуы керек. Проблемалы мәселені сыннан өткізуде білімгер қандай қосымша мағлұматтарды қажет ететіндігін, сол мәсе бойынша дәлелдемелері қандай? Осы аталғандардың барлығын білімгер алдын ала жоспарлап, жобалап алады.

2. Сыни мәселе бойынша өзінің және граппаластарының дәлелдемелерін анықтап, сол дәлелдемелерді сыннан өткізудің жолдарын қарастырады.

3. Мәселені сыннан өткізуде ойлаудың қандай дағдыларын қолданған жөн? Сыни мәселенің соңғы нүктесіне, яғни мәселенің сыннан өтіп шынайылығына көз жеткізуде білімгердің ойлау механизмдері қандай? Білімгердің ойлау дәрежесіне интеллектуалды мүмкіндіктерінің қатысы қандай?

4. Алынған нәтижені салыстыру. Сабақтың алдына немесе проблемалы мәселені сыннан өткізудегі алдына қойылған мақсатқа қол жеткізілді ме? Мәселені сыннан өткізуде сол мәселені дәлелдемелермен салыстыру, тапсырмалардың бірізділікпен орындалуын қадағалау-сыннан өткізілетін мәселенің анықтығына қол жеткізуге мүмкіндік береді [7].

Қорыта келе, сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастыру технологиясы Қазақстан тарихы сабағында аудиториялық сабақтарда да, аудиториядан тыс сабақтарда да қолданылу мүмкіндігі зор. Әсіресе, тарихи дерек көздері мен статистикалық мәліметтерді қоса өтілетін сабақтарда сыни тұрғыдан ойлау технологиясын пайдалануға болады. Сонымен қатар лекция сабақтарында бір мәселеге түрлі ғалымдардың көзқарастарын талдау барысында білімгердің сол мәселе төңірегінде өзіндік сыннан өткен тұжырымының орнығуында осы аталған технология ұсынылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сорина Г.В. *Критическое мышление: история и современный статус // Вестник Московского университета. Сер. 7, Философия. №6. 2003. С. 97–110.*
2. Клустер Д. *Что такое критическое мышление? / Д. Клустер // Перемена. – 2001. – № 4. – С. 5-13*
3. Махмутов М. И. *Организация проблемного обучения в школе / Махмутов М. И. – М., 1977. –240 с*
4. Кроуфорд А. *Технологии развития критического мышления учащихся / А. Кроуфорд, В. Саул С. Мэтью, Д. Макинстер. – М. : Плеяда, 2006.*

5. Bloom B.S. *Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals: Handbook I, cognitive domain*. New York: Longman, 1994. -47p

6. Калинин Л.А. *Критицизм Канта и становление критического мышления // Критическое мышление, логика, аргументация / под ред. В.Н. Брюшинкина, В.И. Маркина. - Калининград, 2003. -С. 35-50.*

7. Загашев И.О., Заир-Бек С.И. *Критическое мышление: технология развития. – СПб.:Альянс-Дельта, 2003.-100 с*

References:

1. Sorina G. V. *critical thinking: history and modern status // Bulletin of Moscow University. Ser. 7, philosophy. No. 6. 2003. pp. 97-110.*

2. Kluster D. *What is such a critical mouse? D. Kluster // Peremena. – 2001. – No. 4 – - pp. 5-13*

3. Makhmutov M. I. *Organization of problem education in the school / Makhmutov M. I.-M., 1977. -240 s*

4. Crawford A. *technology of critical mouse development of students / A. Crawford, W. Saul S. Matthew, D. Mcinster. Moscow: Pleyada Publ., 2006.*

5. Bloom B.S. *Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals: Handbook I, cognitive domain*. New York: Longman, 1994. - 47p

6. Kalinnikov L. A. *Kantianism and the transformation of critical mouse // critical mouse-laziness, logic, argumentation / Ed. V. N. Bryushinkina, V. I. Markina. - Kaliningrad, 2003. - Pp. 35-50.*

7. Zagashev I. O., Zaire-Bek S. I. *critical thinking: technology development. "No," I said.: Alliance-Delta, 2003. -100 s*

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ PERSONALITY

¹Г.Батырбекқызы, Мейрбеков Т.П. ², Ж.Ж.Құмғанбаев³

¹Phd, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің аға оқытушысы,
Шымкент, Қазақстан, goha_batyr@mail.ru

²магистр, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы,
Түркістан, Қазақстан

³Phd, Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің доцент м.а.,
Алматы, Қазақстан

НӘЗІР ТӨРЕҚҰЛОВ – ШЫҒЫС ХАЛЫҚТАРЫ ОРТАЛЫҚ БАСПАСЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУШЫ

Аңдатпа

Өткен ғасырдың басында ұлт үшін өлшеусіз қызмет жасаған қайраткерлердің ішінде Нәзір Төреқұловтың есімі ерекше құрметпен аталады. Ол кісіні ұлтымыздың арасынан шыққан тарихи тұлғалардың бірі, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері ретінде тануға тек еліміз дербес саясатын жүргізе бастаған соңғы кезде ғана мүмкіндік туды. Халық өз атынан сөйлеген, елім деп еңіреген небір ерлерін бәйгеге қосқан. Солардың көбі сыннан сүрінбей өтіп, өз есімдерін халқының тарихына алтын әріптермен жаздырып қалдырған. Осындай мақтан тұтар, өмірі – мектеп, ісі – үлгі, жұлдызы – жарық, даңқы – асқақ ардагерлеріміздің бірі – Нәзір Төреқұлов. Нәзір Төреқұлов ХХ ғасыр басындағы ұлы өзгерістер кезеңінде тарих толқынымен сахнаға шыққан күрескер. Дүниетанымы демократиялық бағытта қалыптасқан мемлекет және қоғам қайраткері.

Кілттік сөздер: Нәзір Төреқұлов, Шығыс халықтарының Орталық баспасы, редактор, журнал.

¹Batyrbekkyzy G., Meirbekov T.P²., Kumganbayev Zh., Zh.³

¹PhD, senior lecturer, M.Auezov South Kazakhstan State University,
Kazakhstan, Shymkent, E-mail: goha_batyr@mail.ru

²Master, senior lecturer, Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University,
Kazakhstan, Turkestan

³PhD, associate prof., Al Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty

NAZIR TOREKULOV – ORGANIZER OF THE CENTRAL PUBLISHING HOUSE OF THE PEOPLES OF THE EAST

Abstract

At the beginning of the last century, the name of Nazir Torekulov, who served the nation immeasurably, is held with special respect. Recently, when the country began to pursue an independent policy, it has become one of the historical figures, outstanding state and public figures. The people, speaking on their own behalf, the country, the Chairman, the contribution of Lomonosov in our time of men. Many of them passed the tests and wrote their names in Golden letters in the history of the people. One that you can be proud of, life-school, business-model, star-light, glory-perhaps one of the veterans – Nazira Torekulova. Nazir Torekulov fought on the stage in the era of great transformations of the beginning of the XX century. The worldview is a state and public figure that has developed in a democratic direction.

Keywords: Nazir Torekulov, Central publishing house of the peoples of the East, editor, magazine.

¹Г.Батырбекқызы, Мейрбеков Т.П. ², Ж.Ж.Кумганбаев³

¹Phd, st. преп. Южно-Казахстанского государственного университета им. М.Ауезова,
Шымкент, Казахстан, goha_batyr@mail.ru

²магистр, Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы,
Түркістан, Қазақстан

³Phd, и.о. доцента Казахского национального университета им. Аль Фараби,
Алматы, Казахстан

НАЗИР ТОРЕКУЛОВ – ОРГАНИЗАТОР ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ВОСТОЧНОГО ИЗДАТЕЛЬСТВА

Аннотация

В начале прошлого века одним из тех, кто безмерно служил нации был Назир Торекулов, имя которого вспоминается с особым уважением. Лишь недавно после приобретения независимости наша страна начала проводить национальную политику, которая позволила признать выдающегося государственного и общественного деятеля одним из исторических личностей нашего народа. Многие из них прошли испытания и оставили свои имена в истории своего народа золотыми буквами. Таким деятелем, которым гордится страна можно назвать Назира Торекулова; его жизнь – школа, его работа – образец для подражания, его звезда – свет и слава. Назир Торекулов служил в эпоху великих преобразований начала XX века. Его мировоззрение сложилось в духе демократического направления.

Ключевые слова: Назир Торекулов, Центральное Восточное издательство, редактор, журнал.

Нәзір Төрекұлов 1922 жылдың күзінде Түркістан республикадағы басшылық қызметінен жаңа жұмыстарды ұйымдастырып жүргізуі үшін Мәскеуге шақырып алынды. 1922 жылдың желтоқсан айының соңында Ұлт істері халық комиссариатының жанынан БОАК пен ХКК 14 желтоқсандағы декретімен Шығыс және Орталық баспалары ұйымдастырылады [1].

Баспаның мақсаты шығыс аймақтардың мәдени орталығы ретінде бір жағынан, үгіт-насихат және ғылыми-көпшілік әдебиеттерді тарату, мектептерге оқулық, оқу құралдарын шығару арқылы көмектесіп, кейбір жағдайларда әліпби жасау, екінші жағынан, жергілікті жерлерде халық шығармашылығын дамыту арқылы автономиялық республикалардың еңбекшілерін тәрбиелеу және білім беру міндеттерін іске асырады.

Шығыс халықтарының Орталық баспасын басқару Н. Төрәқұловқа жүктелді. 1923 жылы тап сол секілді мақсатпен Орталық Батыс баспасы ашылды. Ал 1924 жылдың ортасында осы екі баспаның базасында КСРО халықтарының Орталық баспасы құрылды. Н. Төрәқұлов осы КСРО халықтарының Орталық баспасының төрағасы қызметін 1928 жылы дипломатиялық жұмысқа ауысқанға дейін атқарды. Баспа Кеңес елі халықтарының 50 тілінде түрлі әдебиет, оқу құралдарын, 12 тілде журнал шығарды, жергілікті жерлердегі баспа ісіне түрлі көмектер беріп тұрды [2].

Н. Төрәқұлов аталмыш баспа жұмысын басқара жүріп, Шығыстанушылардың бүкілодақтық ғылыми ассоциациясы төралқасының мүшесі болды. Түркі жазуын латындандыру мәселесімен шұғылданды. Араб графикасына негізделген түркі әліпбиін латын харпіне көшіру жобасын жасап, жаңа түркі әліпбиінің үлгісін ұсынды. 1924 жылы жарыққа шыққан «Жаңа әліппе неге керек?» атты еңбегінде араб әліпбиінің орнына қазақ дыбыстарын анық сипаттайтын латын әліпбиі негізінде жасалған жаңа әліпбиді ұсынады. Бұл қазақ емлесін жазуда жаңалық болды. Осылайша, қазақтың мәдениетін озық елдермен жақындастыруына мүмкіндік беретін жол көрсетті (Төрәқұлұлы Н. Қазақ-қырғыз үшін жаңа әліппе». – М.: Кеңес Одағындағы елдердің кіндік баспасы, 1924). Жаңа әліпби хақында Орынборда болған жиында оны жақтаушылар А. Байтұрсынов жағындағылардан басым түсті, ол 1926 жылы Бакуде өткен I Бүкілодақтық түркітанушылар съезінде де жаңа жобаның артықшылықтарын дәлелдеп бірнеше рет сөйледі.

Шығыс баспасының басшысы болып бекігеннен кейін, ол ХКК төрағасы В.И. Лениннің алдында автономиялық республикалардың тұрғылықты халықтарының тілдеріне мемлекеттік мәртебе беру мәселесін көтерген болатын.

Оның Шығыс баспасы ішінен қазақ тілінде 1923 жылы «Темірқазық» журналын шығарғаны, оған және жалпы баспа ісіне өз елінде қудалауға ұшырап жүрген Ә. Бөкейхановтан бастап, елі үшін шын жаны ауыратын қазақ зиялыларын көптеп тартқаны мәлім. Дегенмен, журналдың ғұмыры ұзақ болған жоқ. Бар болғаны үш саны ғана жарық көрді.

Қазақ тілін кеңсе тіліне айналдыру мәселесі оны қатты толғандырған. Әсіресе партияның XII съезінің шешімдеріне сүйенген ол «Ұлт мәселесі жайынан» (№ 2-3, 1-6 б.) атты мақаласында: «Біздің Қазақ республикасында жылында мың ете түскен бір қаулы болмаса, зор баға беріп, қазақ тілін хукімет тілі қылып іс жүргізуді көздеп отырған бір кісі жоқ. Мен білмеймін: неге жоқ екенін – бірақ жоқ. 1921 жылдың басында бірнеше түркістандықтар жолбасшымыз Владимир Ильич Лениннің алдына барғанымызда, менен Ленин жолдастың ең алдымен сұраған сөзі: «Түркістанда қалай, кеңселеріңізді өз тілдеріңізге аударып алдыңыздар ма?» [3], – деді. Ойлап келгенде, тіл мәселесін ұлт саясатының маңызды тетіктерінің бірі ретінде В.И. Лениннің баса мән беруінің сыры. Демек, оны ұлт аймағының көшбасшыларының бірі ретіндегі Н. Төрәқұловтың пікірі қатты қызықтырған.

Кеңестік биліктің жоспарлы түрде жүргізген ұлт саясатының бір көрінісі – ұлт аймақтарында басшылық қызмет істеп, «национал-коммунистер» ретінде ұлтшылдық көзқарастары және саяси ұстанымдарымен ерекшеленген ұлттық элита өкілдерін Мәскеуге қызметке «шақырып алу» болды. Ондағы мақсат ұлт қайраткерлерін интернационалистік рухта және таптық идеяларға берілген патриоттық номенклатура қызметкері етіп «қайта тәрбиелеу» болатын. Қызметі Мәскеу қаласымен байланыста өрбіген ұлт қайраткерлерінің бірі Н. Төрәқұлов болатын. Зерттеу міндеттеріне сай оның қызметінің мәскеулік кезеңін арнайы қарастыру арқылы жалпы мәселеге айқындық беру үшін бұл бөлімде қайраткердің Орталықпен байланысындағы қызметі арнайы қарастырылады.

«Темірқазық» журналы халық әдебиетінің бай қазынасынан алынған жұмбақ, жоқтау, айтыс, т.б. фольклорлық мұра материалдарын ел ішінен жиыстырып, жариялап отырды. Мәскеуден елге тараған «Темірқазық» журналы қазақ баспасөзінің тарихында ғана емес, оның қоғамдық сана соқпағының дамуында да өзгеше із қалдырды [4].

1923 жылдың 15 желтоқсанында Мәскеу қаласында КСРО-ның түркі-татар баспа басшыларының жиыны өткен. Бұл жиында көптеген маңызды мәселелер көтерілген. Бұл жиын Қазан төңкерісінен кейінгі ұлттық баспасөзге қатысты ұйымдастырылған алғашқы шара болатын. Шығыс халықтарының Орталық баспасы, Башкиздат, Киргосиздат, Баку кооперативті баспасы «Бакинский рабочий», Туркгосиздат мекемелері Түркістан, Татария, Башкирия, Қырғызстан, Әзербайжан елдерінің керек-мұқтаждығын ұйымдастырып жүрген баспалар қатарында еді. Бұл жиынның мақсаты осы баспалардың 1924 жылғы жұмыстарын ұйымдастыру және түркі-татар баспаларының ортақ жұмысын қадағалау болды. Ресейде соңғы 20-30-жылда баспа ісі тек түркі-татар, әзербайжан тілдерінде үлкен қарқынмен өскен. 1917 жылдың ақпан айына дейін Қазанда татар тілінде 30-дан астам мемлекеттік, 10-нан астам жекеменшік баспалар жұмыс істеп тұрды. Ал қазақ, өзбектер арасында баспа ісін 1920

жылдан бастап кеңес үкіметімен ұйымдастырыла бастады. Бұл тілдік топтар түркі-татар халықтарынан бөлек дербес баспа мәртебесінен соң ғана өркендеуге мүмкіндік алды. Саяси тұрғыдан қарайтын болсақ түркі, татар, әзербайжан халықтарының әдебиеті Орталық Азияның интеллигенциясының қалыптасуына септігін тигізді [5].

Осы жағдайға байланысты Шығыс халықтарының Орталық баспасына мынадай міндеттер жүктелген: 1) жаңа әдебиет қалыптастыру, мектеп оқулықтары, оқытушыларға арналған оқу-құрал, т.б.; 2) әсіресе қырғыз-қазақ, өзбек тілдерінің әдебиетіне баса назар аудару қажет, сол себепті Шығыс халықтарының баспасы, Киргосиздат, Туркгосиздатқа маңызды шаруалар жүктелді.

КСРО құрамына кіретін Шығыс республикаларында кітаптың аздығына байланысты арнайы баспаның қажеттілігі аса зәру мәселеге айналды. Осы кезде баспалардың бірте-бірте өзін-өзі қаржыландыруға өтуі себебінен техникалық құралдардың жетіспеушіліктері де қиын жағдайға айналды. Сол себептен, біріншіден, ең аз мөлшердегі қажеттіліктерді орындауға арналған 1924 жылдың жоспары қабылданды. Бұл қажеттіліктерге ұлттық мектептер мен ауылдарға арналған арнайы әдебиеттерді айтуға болады, одан кейін кеңестік партиялық мектептерде және бұқара халық көпшілігіне арналған қоғамдық әдебиеттерге деген қажеттілік те шешуді керек болатын.

Осыған орай, баспа жұмысының түркі-татар тіліндегі жоспары мынадай болды: оқулықтар, оқу құралдары, шаруа әдебиеті, саяси және экономика әдебиеттері, ғылыми-көпшілік, қоғамдық әдебиеттер, беллетристика, бұл жоспар Шығыс халықтарының Орталық баспасымен, Киргосиздат, Туркгосиздатпен келісілуі қажет [6] деп шешіледі.

Бұл жұмыстың негізіне келесі қағидалар қойылуы қажет: басылымды шығару міндеті – академиялық орталықтар мен халықтық білім бөлімдеріне жақын орналасқандықтан оқулықтар мен оқу-құралдарды, жергілікті баспаларға міндеттеледі. Сонымен қатар, бұл кітаптар сұранысқа ие болу есебінен жергілікті баспалардың өркендеуіне негіз болады. Ал Шығыс халықтарының Орталық баспасы білім басқармаларының сұранысымен кітаптар шығаруға құқығы бар, мысалы, татар білім бөлімінің сұрауымен татар тілінде кітап шығарып беруге құқылы. Осы жоспарлар мен міндеттердің шегінде, полиграфикалық өндірістің көмегімен бұл баспалар мемлекеттік смета арқылы қаржыландыруы тиіс.

Кітаптардың бағасын реттеу осы кеңестің шешімімен бекітілуі қажет. Оның өзіндік құнын анықтауда, мыналар қарастырылады: қаламақы, баспаханалық терім, үстеме шығындар, қағаз (тасымалдау шығыны кірмейді). Бұл жоспардың орындалуы әр баспаның қаржылық мүмкіндігі мен ұлттық мәдени орталықтармен жақындығында байланысты болады. Оқырман санының арту мүмкіндіктері осы жоспардың орындалуына негіз болып саналады [1].

Бұл жұмыстың орындалуы Дағыстан, Башқұртстан, Қазақстанның тәжірибесіне енуі қажет болған. Жалпы, баспа ісінің басшылығы мен бақылауы РК(б)П ОК Үгіт-насихат бөлімінің баспа бөліміне қарасты, жергілікті парткомдар қолдауымен жүзеге асырылады. Ал мұсылмандық Шығыстағы дінге қарсы үгіттің саяси маңыздылығына сүйеніп, оның үйлестіру РК(б)П ОК Үгіт-насихат бөліміне жүктелді. Осыған байланысты Түркістан мен Қазақстан РК(б)П ОК-ның ерекше бақылауына алынуы қажет [1]. Бұл Н.Төрөқұловтың ұсынысымен КСРО-дағы түркі-татар баспаларының меңгерушілерінің жиынында қабылданған қарар.

1923 жылдың 5 қазанда № 2199 хаттамасына сәйкес Шығыс халықтары Орталық баспасының редакциялық алқасы РК(б)П ОК-ға хат жолдады. Бұл хаттың мазмұнына сәйкес шуваш пен мордва секциялары қысқартылған болатын, оның себебі баспаның қаржы жағынан қиындыққа ұшырауы еді. Қалған қызметкерлердің жұмысын қарқынды жасауына мүмкіндік туды [5].

1923 жылы 12 қазанда Шығыс халықтарының Орталық баспасында Г. Бройдо баяндама жасады. Бұл мәжілісте Н. Төрөқұлов пен М.Беликовскийдің угро-фин тілдерінде саяси-экономикалық кітаптардың шығарылуын көбейту жөнінде, оқулықтарды тек ұлттық мектептерге арнап шығару мәселесі қарастырылды [1]. Шығыс, батыс тілдеріндегі басылымдарды «Красный Восток» типографиясында бастырып шығуға шешім қабылданды. [1].

1923 жылдың 15 қазанындағы Шығыс халықтарының Орталық баспасының мәжілісіне төрағалық еткен Б. Красный болса, Н. Төрөқұлов басқарушы ретінде қатысқан. Осы отырыста Шығыс халықтарының баспасы мен Батыс халықтарының баспасы бірігіп КСРО халықтарының Орталық баспасы пайда болды. Шығыс халықтарының баспасы мен Батыс халықтары баспасының ұйымдастыру коммерциялық-шаруашылық тұрғыда ұйымдастырылуы рәсімделді [7].

1923 жылы 5 қарашада Шығыс халықтарының Орталық баспасы мен Батыс халықтары баспасының кезекті отырысының хаттамасында екі баспаның бірігуінің сметасы бекітілгенге дейін Н.

Төрөқұловқа екі баспаның қаржылық жағдайын Үгіт-насихат Орталық Комитетке баяндауын тапсырған [8].

1923 жылы 10 қарашадағы мәжілісте (мәжіліс төрағасы Н. Төрөқұлов). Шығыс баспасының қаржылық қиындықтарынан қызметкерлерді қысқартып ғимараттарды жалға беру арқылы шығу мәселесі қарастырылды [9].

1924 жылы маусым айында РК(б)П ОК-ның қаулысына сәйкес Шығыс халықтарының Орталық баспасы Батыс халықтарының Орталық баспасымен біріктіріліп, КСРО халықтарының Орталық баспасы болып қайта құрылды. Оның басшылығына Н. Төрөқұлов сайланды, орынбасары Г. Верите болса, бас редактор болып С. Диманштейн тағайындалды [1].

Шығыс халықтарының Орталық баспасы қызметкерлерді қысқарту арқылы қаржылық қиыншылықтарды шешуге бірнеше рет әрекет жасаған. Қаржылық дағдарыстан шығу үшін басуға даярланып жатқан жоспардағы кітаптар қысқартылып, баспаның кітап басу жоспары қайта бекітілген.

Кесте 1 - Қайта бекітілген жоспарға сәйкес төмендегідей шығармалар басылған

Автор немесе аудармашы	Қолжазба атауы	Қай тілде шыққан	Баспаханалық терім	Тираж	Басылым беттері
Бөкейханов Ә.	«Сон Макара». Короленко кітабынан аударылған	қазақ	2 ½	3 000	7 500
Алиев У.	«Кто чем живет?». Дикштейн кітабынан аударылған	қарашай-балқар	3	1 000	3 000
	Резолюциялар	түрік		3 000	
Сталин мен Троцкийдің тезистері		қазақ, түрік		500, 1 000	

Осы қаулыға сәйкес Ә. Бөкейхановтың тағы бір кітабы баспадан шығарылған, енді басқа кестелерге назар аударайық [5].

Кесте 2 - Теріліп жатқан кітаптардың тізімі

Автор немесе аудармашы	Қолжазба атауы	Қай тілде шыққан	Баспаханалық терім	Тираж	Басылым беттері
Фитрат	«Загробная жизнь»	өзбек	5	5 000	25 000
Бөкейханов	«Ер Сайын»	қазақ	2 ¼	5 000	11 250
Қыр баласы	«Ер Тарғын»	қазақ	2	10 000	20 000
Собрал Бартансы-баласы	«1001 мәтел»	қазақ	1 ½	10 000	15 000

Сонымен қатар, баспа бөліміне берілген оқулықтардың 5 атауы 32 парақтан, терілім мен саны 96 000 дана, барлығы 645 000 баспа парақтар. Ал саяси-экономикалық әдебиетке келер болсақ: 7 атау (оның ішінде 2 атауы 1 кітапта), көлемі 40 ¼ парақ терме – 4 500 дана; барлығы 239 250 баспа парақтар. Бірге берілгені барлығы: 12 – атау, терме парақтары – 72 ¼ , данасы – 140 000, баспа парақтар – 884 250 [5].

Шығыс халықтары Орталық баспасының басқарушы органы – 1) КСРО Орталық Атқару Комитеті, 2) баспа директоры мен оның көмекшісі, 3) ревизиялық комиссиядан құралды. ОАК Шығыс халықтары Орталық баспасының жұмысын қадағалап, оған мәдени-ағарту саласында ортақ тапсырмалар береді. КСРО ОАК шешімімен Орталық баспаның директоры мен оның көмекшісі, баспа редакторы және ревизиялық комиссияның тұрақты мүшелері тағайындалады. Сонымен қатар, бұл комиссия баспа қызметкерлерінің сыйақы мөлшерін қадағалайды, Орталық баспа өзінің табысын қызметкерлерге сыйақысын бергеннен соң, өз өнімінің арзандауын қадағалап, мәдени-ағарту жұмыстарға КСРО ОАК төралқасының келісімімен жұмсау керек. Қызметкерлердің сыйақы мөлшері, сақтандыру капитал

мөлшерін пайдалану КСРО ОАК шешімімен ұйымдастырылады және сақтандыру капиталы шығынның орнын толтырудан бөлек кәсіпорынды ұлғайтуға да жұмсалады [10].

Шығыс халықтарының Орталық баспасының сметасына назар аударайық. Осы ресми құжатта мерзімдік басылымдар жөнінде мынадай мәлімет келтіріледі: Шығыс халықтары Орталық баспасының жоспарында белгіленген мерзімді басылымдар: «Эшче» газеті татар тілінде аптасына үш рет, «Якотере Теште» мордова тілінде аптасына бір рет, «У.Илыш» марий тілінде айына бір рет, «Яслекенсен-Сасси» шуваш тілінде айына бір рет, «Гзыл-Шерг» түрік тілінде үш айда бір рет басылды. Татар тілінде шығып келген «Юлдаш» пен қазақ тіліндегі «Темірқазық» журналдары одан әрі басыла беретін болды, ал өзбек тілінде шығып келген «Учкун» журналы қаржы тапшылығына байланысты уақытша тоқтатылады.

Баспа басқарушылары тек мыңға жуық оқырмандары бар журналдарды сақтап қалуға шешім қабылдаған. Шығыс халықтары Орталық баспасының тұтынушылары мәдени даму жағына кенжелеп қалған халықтар болғандықтан да, кітаптарды өзіндік құнынан арзандау сатуға тура келеді. Бұл шара әсіресе мерзімді басылымдарға қатысты қолданылды [5].

Осы кезде өндірістік жоспар бойынша оқулықтар – 25%, саяси әдебиеттер – 30%, ауылшаруашылық әдебиеттер – 25%, ғылыми-көпшілік әдебиеттер – 15%, көркем шығармалар және балаларға арналған әдебиеттер – 5% үлес құраған.

Шығыс халықтары Орталық баспасының 1923 жылы 1 желтоқсанда өткен мәжілісінде қаржы тапшылығына байланысты қызметкерлерді қысқарту мәселесі талқыланды. Мәжіліс қаулысында баспаның ұйымдастыру аппараты мен баспахана қызметкерлерінің бір бөлігі қысқартылып, авторлардың төлемақысын азайту туралы шешім қабылданды. Баспа директоры Н. Төрөқұлов өз орнында қалды, оның баспа ісіндегі орынбасары болып С. Диманштейн, әкімшілік істер Г. Веритеге тапсырылды [1].

Баспа басшылығының жаңа құрамы тағайындауларынан кейінгі РК(б)П ОК-не жазылған ресми хатқа назар аударайық. Осы құжатта көрсетілгендей, Н. Төрөқұлов Шығыс халықтары Орталық баспасының жұмысын астан-кестен жағдайда қабылдады. Арнайы комиссия тағайындалып, бухгалтерия мен кассаны тексеруге мәжбүр болды. Көптеген қателіктер мен кемшіліктер анықталып, 6 апталық тексеруден соң есеп жасалынып, Шығыс баспасының бұрынғы жағдайы қалпына келді. Шаруасыздық пен жұмысқа дұрыс қарамағандықтан бас бухгалтер мен оның көмекшісі, бір басқарушы, мекеменің ісін жүргізуші тұлға, кассир, экспедиция қызметкері жұмыстан босатылды. Мекеменің жөндеу жұмыстары тоқтатылғандықтан бас сәулетші жұмыстан босатылып, жаңа сметамен жұмыс басталып кетті. Сыромятниковтағы ескі типография екі аптада көшіріп, ескі машиналар іске қосылды. Мекеме ғимаратының жөндеу жұмыстары дұрыс таңдалмағандықтан 40 000 рубль қосымша шығынға түсті. Қаржы халық комиссариатымен Мемлекеттік банк әртүрлі себептермен бөлінген ақшаларды төлеуге бас тартқан, бұл мәселеге әсіресе Батыс баспаның қаржысына қатысты шиеленіскен.

Жаңадан ұйымдастырылған Шығыс баспаның редакциялық кеңесі бастапқы келісім шарттардан бас тартты. Шығыс, Батыс баспалардың бірлескен өндірістік жоспарлары бекітілді. Шығыс тілдерден мамандардың жетіспеушілігінен баспаның өндірістік жоспарына көп кедергілер болды. Осы себептерден баспаның жұмысы 4-6 аптадан кейін ғана басталады. Басты мәселе Шығыс баспаның қаржыландыруы еді. Шығыс баспаны орыс баспасына қосуға болмайды, өйткені шығыс кітаптардың шығарылуы орыс тіліндегі кітаптардан қымбат, білікті мамандар аз [5] деген пікірді ұстанған Н. Төрөқұлов басшы органдарға осы мәселені батыл қойды.

БОАК-қа берген есебінде Н. Төрөқұлов Татар комбинаты басшысы К. Мухтаров мырзамен бірге екі баспаның өндірістік жоспары қарастырылғандығын, осы жұмыстың нәтижесінде: Шығыс баспамен Татар комбинаты арасында өзара байланыс орнатылды; Татар комбинаты мына кітаптарды басып шығаруға міндеттегендігі: әліпбилер, әдебиет оқулықтары, балалар әдебиеті, педагогика, тарих, география, математиканың әдістемесі, физика, химия оқулықтары, мектептану және көркемөнер әдебиеттерімен әдістемелік құралдар. Жаратылыстану кітаптарын Татар комбинаты 15 қазанда басып шығаруға уәде етті. Бірақ Татар комбинаты белгілі уақытқа дейін жаратылыстану кітаптарын басып шығарып үлгермесе, бұл жұмысты Шығыс халықтарының баспасы өз мойнына алады деп жазады. Қоғамдық-саяси және экономикалық әдебиеттерді екі баспаның да шығаруына байланысты Н. Төрөқұлов Татар комбинатына осы мәселеге қатысты өз бағдарламасын жасауды ұсынды және ол бағдарламаны Шығыс баспамен келісуін ұсынды. Бұл ұсынысты Татар комбинатының басшысы М. Мухтаров қабылдайды [11].

Осы мәселеге байланысты РК(б)П ОК бөлім хатшысы В. Лядова Шығыс халықтары Орталық баспасына мынадай құжат жолдаған. РКП(б) ОК Баспа бөлімі меңгерушісінің орынбасары Ф. Бердников мынадай мәлімдеме беруді сұрайды: 1) Мына тармақтарға сәйкес 1923-1924 жж. өзбек, қазақ тілдерінде кітаптар басылды: автор мен атауы, баспа беттерінің саны, тираж. 2) Қандай кітаптар осы тілдерде, осы тармақтармен басылып жатыр. 3) Қандай кітаптар осы тілдерде, осы тармақтармен баспаға ұсынылып жатыр [5]. Осы құжатқа сәйкес қазақ, өзбек тілдеріндегі басылымдарға ОК тарапынан назар аударылып жатқанын байқаймыз.

Баспа бөлімінің басшысы И. Сольцке жолдаған хатында Шығыс баспасы редакциялық кеңес төрағасы Н. Төрөқұлов: «Шығыс баспаның редакциялық кеңесі баспаның жауапты қызметкерлерімен бірігіп, Навширванов, Лахути-хан, Әзербайжан секциясының хатшысы Алиевпен, Тифлистегі «Ени Фикр» түрік газетінің редакторы Хасан Сабримен, «Красная журналистика» институтының студенті Алиакбар Гайдаровпен және Редакциялық кеңес мүшесі Великовскиймен мәжілісте Әзербайжан секциясының жұмысын ұлтшылдық бағытта деп есептейтіндігін жазады.

Мысалы, Әзербайжан секциясының баспаханаға жіберген «Фикрет» еңбегі саяси сипатына сәйкес кеңестік үгіт-насихат жұмысына қарама-қайшы келетін тұстары болған. Осындай мәселеге қатысты Шығыс баспаның Редакциялық кеңесі тиісті нұсқау беруді сұрайды, ал оған дейін Әзербайжан секциясының редакторы Сейдиевті жұмыстан шеттетуді жөн көреді. Сонымен қатар, Редакциялық кеңес Шығыс халықтары секцияларының басшыларын алдағы уақытта Орталық Комитеттің Баспа бөлімінде тағайындауды дұрыс деп санайды» [5].

Ұлтшылдық көрінісі бар саяси сипаты бар мәселені Орталық Комитет шешкен болса секцияның жұмысына кедергі келмесі анық екендігіне байланысты Н. Төрөқұлов өзінің ойын білдірді.

Қорыта айтқанда, мемлекет және қоғам қайраткері Н. Төрөқұловтың қоғамдық-саяси қызметінде алдымен ұлтына, туған халқына көмек беруге ұмтылғанын көреміз. Осы мақсатта қолына қалам алып ғылыммен, әдебиетпен және журналистік қызметпен де айналысты. Соның арқасында қазақ әдебиеті мен өнері үшін, қазақ тіл ғылымы мен баспасөзі үшін, бір сөзбен айтқанда, жалпы қазақ тарихы мен руханияты үшін соңында құнды дүниелер қалдырды. Қазақ елі үшін тағдыршешті кезеңде кеңестік биліктің жоғарғы эшелонында қызмет жасаған Н. Төрөқұловтың Мәскеу қаласындағы қоғамдық-саяси, баспагерлік, ұйымдастырушылық және шығармашылық қызметінің тарихын ғылыми қалпына келтіре алдық деп ойлаймыз. Н. Төрөқұловтың тәуелсіз ел болу жолындағы күресі, осыған қатысты ой-пікірлерінің дамуын зерттедік. Қайраткердің осындай саяси және тұлғалық өнегесін жоғарғы оқу орындарында оқыту арқылы тарихи сана қалыптастыруға ықпал ететін болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. РФМА. 4033-қ., 1-т., 13-іс, 5-8-п.
2. Төрөқұлұлы Н. Орталық баспаның бес жылдығы // Темірқазық (Шымкент). – 1996. – №1 (4). – Б.38.
3. Шәріп А. Қазақтың кемдікте өскен айнасы бұл// <https://www.astana-akshamy.kz/qazaqtyng-kemdikte-osken-ajnasy-bul/> (қаралым күні: 27.02.2018).
4. Әбдезұлы Қ. Алаш перзенті // Егемен Қазақстан. –2007, тамыз - 3. – Б.5.
5. РӘСТМА.17 қ., 60-т., 930-іс, 3-24-п.
6. РФМА. 4033-қ., 1-т., 25-іс, 20-п.
7. РФМА. 4033-қ., 4-т., 1-іс, 87-п.
8. РФМА. 4033-қ., 1-т., 12-іс, 389-п.
9. РӘСТМА.17 қ., 84-т., 356-іс, 9-9об-п.
10. РФМА. 4033-қ., 1-т., 1029-іс, 1-1об-п.
11. РӘСТМА.670 қ., 1-т., 58-іс, 92-п.

References:

1. RFMA. 4033-K., T. 1, case 13, p. 5-8.
2. Torekululy N. five years of Central Publishing House // Temirkazyk (Shymkent). – 1996. – №1 (4). - P. 38.
3. Sharip A. This is the mirror of the Kazakh people who grew up in kemmyk // <https://www.astana-akshamy.kz/qazaqtyng-kemdikte-osken-ajnasy-bul/> (review date: 27.02.2018).
4. Abdezuly K. son of Alash // sovereign Kazakhstan. -2007, August-3 – - P. 5.
5. RUSTMA.17, T. 60, case 930, P. 3-24.

6. RFMA. 4033-P., T. 1, case 25, p.20
7. RFMA. 4033-P., 4-T., 1-case, 87-P.
8. RFMA. 4033-P., 1-T., 12-case, 389-P.
9. RUSTMA.17, p. 84, case 356, P.9-9ob.
10. RFMA. 4033-P., 1-t., 1029-Case, 1-1ob-P.
11. RUSTMA.670, P. 1, case 58, p.92

УДК 94(476) «1941/1945»
МРНТИ 32.00

¹Aytkazina M. M., ²Uteshova A. S.

¹ Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
Қазақ көлік және коммуникация академиясы оларға. М.Тынышпаева,
Қазақстан, Алматы қ., (E-mail: m-tangut@mail.ru)

² Тарих магистр. Қазақ көлік және коммуникация академиясы оларға. М. Тынышпаева,
Қазақстан, Алматы қ., (E-mail: uteshova86@mail.ru)

Б.МОМЫШ-ҰЛЫ ӘСКЕРИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАСЫ

Аңдатпа

Мақалада Ұлы Отан соғысындағы кеңес халқының Жеңісінің дүниежүзілік-тарихи маңызы ашылады. Бұл соғыс бүкіл әлем үшін, КСРО және оның әрбір азаматы үшін тағдыршешті болды. Ірі шайқастарда қазақстандықтардың тарихи жадына көп көңіл бөлінеді. Біздің халқымыздың қорқынышты соғыстың тарихы туралы естелігі біздің өткенімізге деген басты және ойластырылған қарым-қатынас болып табылады. Көптеген жылдар бойы әр халықта Ұлы Отан соғысының жауынгерлік эпизодтары сақталған. Біздің халқымыз үшін бұл соғыс жауынгерлік жолдастары, батырлықтары мен ерліктері туралы естелік болып табылады, олар күш-жігері мен өмірін аямай, өз ұрпақтарына бейбітшілік пен бейбітшілікті сақтау үшін шайқасты.

Бауыржан Момыш-ұлы әскери-педагогикалық және рухани мұра қалдырды. Оның соғыс тарихы мен әскери өнер, жеке құрамды тәрбиелеу мен оқыту, сондай-ақ командалық құрамды даярлау саласындағы зерттеулері республиканың әскери жоғары оқу орындарында жан-жақты зерделенеді және практикада кеңінен қолданылады.

Түйінді сөздер: Ұлы Отан соғысы, Қазақстан, тарихи жады, майдан, тыл, мобилизация, героизм.

¹Aytkazina M. M., ²Uteshova A. S.

¹ Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Kazakh Academy of Transport and Communication M. Tynyshpayeva
(E-mail: m-tangut@mail.ru)

²Magistr of Historical Sciences
Kazakh Academy of Transport and Communication M. Tynyshpayeva
(E-mail: uteshova86@mail.ru)

MILITARY-PEDAGOGICAL HERITAGE OF B.MOMYSH-ULY

Abstract

The article reveals the world-historical significance of the victory of the Soviet people in the great Patriotic war. This war was fateful for the whole world, for the USSR and every citizen of it. Much attention is paid to the historical memory of Kazakhstanis in major battles. The memory of our people about the history of the terrible war is the main and thoughtful attitude to our past. For many times, every nation preserved the fighting episodes of the great Patriotic war. For our people, this war is a memory of comrades

in arms, unparalleled courage and heroism of soldiers who, sparing no effort and life itself, fought for freedom and the preservation of peace for their descendants.

Baurjan Momysh-uly left behind a rich military pedagogical and spiritual heritage. His research in the field of the history of war and military art, education and training of personnel, and training of command personnel is comprehensively studied in the military universities of the republic and is widely used in practice.

Key words: Great Patriotic war, Kazakhstan, historical memory, front, rear, mobilization, heroism.

Айтказина М. М.¹, Утешова А. С.²

*¹Кандидат исторических наук, доцент,
Казахская академия транспорта и коммуникации им. М.Тынышпаева,
Казахстан, г. Алматы, (E-mail: m-tangui@mail.ru)*

*²Магистр истории. Казахская академия транспорта и коммуникации им. М.Тынышпаева.
Казахстан, г. Алматы, (E-mail: uteshova86@mail.ru)*

ВОЕННО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ Б.МОМЫШ-УЛЫ

Аннотация

В статье раскрывается всемирно-историческое значение победы советского народа в Великой Отечественной войне. Это война была судьбоносная для всего мира, для СССР и каждого ее гражданина. Большое внимание уделяется исторической памяти казахстанцев в крупных битвах. Память нашего народа об истории страшной войны является главным и продуманным отношением к нашему прошлому. На протяжении многих времен в каждом народе сохранялись боевые эпизоды Великой Отечественной войны. Для народа это война есть память о боевых товарищах, беспримерном мужестве и героизме воинов, которые, не жалея сил и самой жизни, сражались за свободу и сохранения мира своим потомкам.

Баурджан Момыш-улы оставил после себя богатое военно-педагогическое и духовное наследие. Его исследования в области истории войны и военного искусства, воспитания и обучения личного состава, подготовки командных кадров комплексно изучается в военных вузах республики и широко применяется в практике

Ключевые слова: Великая Отечественная война, Казахстан, историческая память, фронт, тыл, мобилизация, героизм.

Бауыржан Момышұлының әскери-педагогикалық мұрасы

Екінші дүниежүзілік соғыстың тәжірибесі көрсеткеніндей, егер ұлттық фактор ескерілмесе, этникалық әртүрлілік тежегіш болып табылмайды, керісінше, оның жеңіске жетудің қозғаушы күші болатындығын нақты дәлелдейді. Кеңес Одағының Батыры Бауыржан Момышұлы бұл туралы былай деп жазды: «... Жеке ұлттық, отандық мақтаныш, ұлттық дәстүрлер, барлық халықтар мен барлық ұлттардың ұлы және керемет нәрселерге қабілетті екенін сезіну, күресуге кедергі келтірмейді, бірақ күресуге көмектесетін ұлттық дәстүрлер бар, ол әскери ұлттық саясаттың өзегі болып табылады, ұлттық мақтаныш – бұл жеке тұлға үшін қол сұғылмайтын ұлттық заң және құлыптас. Өз ұлтын құрметтемейтін және оны мақтан етпейтін адам, әрине, тамырсыз адам, қаңғыбас» [1, Б.18].

Тарихы ғасырлар бойы әскери қақтығыстармен ұштасқан басқа халықтар сияқты, қаруды кәсіби түрде игеру және ұрыс стратегиясы мен тактикасын оңай үйрену қабілеті түркі және славян халықтарының генетикалық кодына тән қасиет. Қазақтардың әскери тарихы ежелгі дәуірдегі сақтар, ғұндар, үйсіндер, қыпшақтардың мемлекеттік бірлестігінен бастау алып, Түргеш, Қарлұқ, Қарахан мемлекеттерінің кезеңдерімен ұштасады, тіптен олардың әкімшілік бөліністері әскери бірліктерге сәйкес болған: ондық жүйе, жүздіктер, мыңдықтар, түмендер.

Алайда, тарихи тұрғыдан ұлт біртіндеп мемлекеттілік пен биліктің атрибуты болып табылатын әскери сипатын жоғалтты, ал ХХ ғасырдың басында ол толығымен жоғалған болатын [Эренбург И. **Казахи. Красная звезда. 1942. 18 октябрі**].

Бауыржан Момышұлы қазақ халқының ең жақсы салт-дәстүрлерін сақтап қалудың насихаттаушысы болды. Ол былай деп жазды: «... Мен өзімнің тәжірибемде халықтардың әскери өткені мен ұлттық дәстүрлері сарбаздың ерік-жігер қасиеттерін тәрбиелеуде маңызы зор екендігіне

көзім жетті» [1, Б. 34]. Одан, адамның өз әкелері мен ата-бабаларының ерлік ісіне қалай қарайтыны адамгершілік сипатына байланысты екені байқалады.

Бауыржан Момышұлы жастарды патриоттық сезімге тәрбиелеудегі дәстүрлердің маңыздылығын бағалай келе: «Әскери тәрбие беру мәселесінде – жөргектен мылтық шабуылына дейін тәрбиелеу қиындығы бар ... Ұрыста жеңіске жету үшін, рухани сау, саналы адам керек» деп, атап көрсеткен [1, Б. 31].

Оған оң мысал – бұл орасан зор күш, сенімділіктің Отанға деген сүйіспеншілікпен үйлескенінде, ол жүз есе көбейтіледі. Екінші дүниежүзілік соғыстың әскери іс-әрекет жағдайында Б. Момышұлының, халықтардың өткен тарихындағы әскери және ұлттық салт-дәстүрлері жауынгердің жауынгерлік қасиеттерін тәрбиелеуде үлкен маңызы бар, деген сөздері толық дәлелденді.

Әскери дәстүрлердің тәрбиелік мәні Ұлы Отан соғысы кезінде жоғары бағаланды. Көбінесе зерттеушілер, соғыс уақытында полк немесе дивизия кез-келген соғыстағы ұрыстан кейін өз күштерін тез қалпына келтіре алатындығын айтады, егер олардың қаңқасында, бірлік пен құраманың жауынгерлік дәстүрі енгізілген болса.

Аға буын өкілдерінің ерліктері, олардың қаһармандық үлгісі әрқашан сарбаздардың санасында және жүректерінде сақталып, оларды жаңа жетістіктерге шақырады.

Қазақстан Армиясы мен Әскери-теңіз күштерінің жауынгерлік дәстүрлері әскери күнделікті өмірге еніп, біртіндеп Әскери серт және әскери ережелер талаптарында бекітіліп отырды. Жауынгерлік дәстүрлер әскер мен флоттың сарбаздарын өз Отанына қызмет етуге шақырады.

Әскери дәстүрлердің ұрпақтан-ұрпаққа аусуы сарбаздар мен сержанттардың, офицерлер мен генералдардың бейбіт өміріне де, ұрыс жағдайларында да, олардың мінез-құлқы мен іс-әрекетіне жағымды әсер етеді.

Ұрыста қаһармандық мінез-құлық таныту – Кеңес әскерінің әйгілі дәстүрі, онда біреудің ерлігі басқаларды дүниеге әкелді. Қатардағы жауынгер Александр Матросов өзінің даңқын мәңгілікке шығарды, ол жау бункерінің құшағын өз денесімен жауып, өз ротасының алға ұмтылуына және ұрыс қимылдарын орындауға мүмкіндік туғызды. Бұл болашақта әртүрлі майдандарда, екі жүзден астам сарбаздың оның үлгісіне еліктеуіне әкелді. Калининград маңындағы Синявский шоқысында пулемет бөлімшесінің командирі, аға сержант Сұлтан Біржаманұлы Баймағамбетов (43-атқыштар дивизиясы), қатардағы жауынгер Таштемир Рустамов (312-ші атқыштар дивизиясы) Смоленск облысының Борисовк ауылын жаудан азат етуде, қатардағы жауынгер Туйчи Эрджигитов (128-атқыштар дивизиясы) Смердинаның солтүстік-батысында болған шайқаста бұрын-соңды болмаған ерлік жасады. Қиын сәтте олардың әрқайсысы өз денесімен жаудың бункерін жапты. Олардың барлығына Кеңес Одағының Батыры атағы берілді [3, Б. 226].

Дон бойындағы шайқаста қырғыз халқының ержүрек ұлы, 160-атқыштар дивизиясының құрамының жауынгері - Чолпонбай Тулебирдиев ерлік жасады.

1942 жылы 6 тамызда Ч. Тулебирдиев он бір ержүрек жанның арасында, пулеметпен және жаудың минометті жаудың атысымен Донның оң жағалауына жүзіп өткен. Жауынгерлер төбе басына жеткен кезде, жау бункерінен атылған оқтың астында қалады. Ч. Тулебирдиев оны жоюға өз еркімен барады. Оқ атылған нүктеге 15-20 метр қашықтықта дейін жақындаған батыл жауынгер, екі гранатаны бірінен соң бірін лақтырады, бірақ ол жау бункерінің гарнизонын біржола өшіре алмады. Содан кейін Ч. Тулебирдиев жүгіріп барып, бункерді өз денесімен жабады. Жау пулеметі үнсіз қалды. Жауынгер өз өмірін құрбан етіп, батальонның өтуіне жол ашты, бұл Меховая тауы мен Селявное (Воронеж облысы) маңызды елді мекенін сәтті басып алумен, яғни жаудан азат етумен аяқталды [3, Б. 205]. **Краснознаменный Туркестанский. М.: Воениздат. 1976.**

267-ші шабуылдаушы ұшақтар дивизиясының 808-ші шабуылдаушы ұшақтар полкінің қазақ-ұшқышы Нұркен Әбдіров Сталинград түбіндегі шайқаста, жауға қарсы шабуыл кезінде бұрын-соңды болмаған ерлік жасады. 1942 жылы 19 желтоқсанда жауынгерлік тапсырманы орындау кезінде оның ұшағы Пономаревкадағы Баковский ауданында атып түсірілді. Капитан Н. Гастелло сияқты ұшқыш Н. Әбдіров өзінің жанған машинасын неміс техникасының шоғырына бағыттаған [3, Б. 217]. **Краснознаменный Туркестанский. М.: Воениздат. 1976.** Бұл ерлік содан кейін де, бірнеше рет қайталанған. Сталинградты қорғаған кезде кеңес ұшқыштары дұшпанның жүзге жуық шоғырын талқандаған. [4, Б. 4]. Бұл Кеңес әскерінің аға буын сарбаздарының моральдық-жауынгерлік қасиеттері – көптеген ұрыстар мен шайқастардың қаһармандары – бүгінде Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінде қызмет ететін ұлдары мен немерелеріне толықтай тән. Ұлы Отан соғысының қатысушылары бүгінгі ұрпаққа үлгі болды, оны біздің жауынгерлер жауынгерлік дайындық саласында жоғары бағалайды, сақтайды және жауынгерлік дайындық саласында көбейтеді.

Кеңес армиясының жауынгерлік дәстүрлері Қазақстанның Қарулы Күштері дәстүрлерінің ажырамас бөлігі. Ана сүтімен өмірлік күшті бойына сіңіре білген бала сияқты, Қазақстан Республикасының Әскері өз халқының ең жақсы дәстүрлерін таңдап алды. Брест бекінісінің, Мәскеу, Сталинград және Ленинград қорғаушыларының тектілік келбеті Қазақстан Әскерінің жауынгерлері үшін еліктеушіліктің үлгісі болып табылады.

Әскери дәстүрлерді насихаттау жауынгерлерге аңызға айналған ерлік пен батылдықты көрсеткен, Отан үшін өздерін мәңгі жасайтын ерлік еткендердің рухани бейнесіне қосылуға көмектеседі.

Әскери дәстүрлер жеке әскерлер құрамын тәрбиелеуде ерекше маңыздылыққа ие. Олардың зерттелуі мен насихатталуы көмектесетін жауынгерлердің бойында жоғары моральдық-жауынгерлік қасиеттерін қалыптастыруға ықпал етеді, соғыста жеңіске жету қажеттілігінде, азаматты патриот болуға дайындайды.

Бауыржан Момышұлы сарбаздың жадына сіңген дәстүрлерді, жауынгерлердің ерлігінің кілті деп санады. Ол өзінің Қазақстан жазушыларына майданнан жазған хатында «... ұрыстағы ең қауіпті қару – бұл адамның жаны, ол үшін оқ-дәрілер – рухани азық» деп, атап көрсетті [1, Б. 30].

Әскери дәстүрлердің тәрбиелік әсері, бірінші кезекте, үлгі ретінде, жаңа буын сарбаздарын әкелері мен ата-бабаларының ізімен жүруге, өздерінің даңқты істерін көбейтуге шақыруға негізделген.

Аталған кезенді зерттеуде әскери қызмет етушілерді Отанымызда болған ерліктер негізінде тәрбиелеудің негізгі түрлері офицерлердің саяси оқулары, прапорщиктер және сарбаздар мен сержанттардың саяси сабақтары болып табылады.

Сараптамалық талдау көрсеткендей, жеке құрамдағы саяси оқулардың негізгі түрлері командирлер мен саясиқызметкерлерге қол астындағылардың тәрбиесіне айтарлықтай ықпал етуге мүмкіндік береді.

Так, за данный период в основных формах политической учебы с различными категориями военнослужащих были изучены следующие темы: «Казахстан - независимое государство и необходимость его вооруженной защиты», «О службе в Вооруженных Силах Казахстана как о воинской выучке, боевой дружбе и товариществе», «Выдающиеся военачальники казахского народа», «Героическое прошлое казахского народа в период джунгарского нашествия». [Воин Казахстана. 1993. 15 июня].

Сонымен, осы кезең ішінде әртүрлі санаттағы әскери қызметкерлердің арасында жүргізілетін саяси оқулардың негізгі түрлеріне байланысты келесі тақырыптар зерттелді: «Қазақстан – тәуелсіз мемлекет және оның қарулы қорғанысының қажеттілігі», «Қазақстан Қарулы Күштерінде әскери дайындық, әскери достық пен серіктестік ретінде қызмет ету туралы», «Қазақ халқының көрнекті әскер басшылары», «Жоңғар шапқыншылығы кезіндегі қазақ халқының ерліктері». [Воин Казахстана. 1993. 15 июня].

Тәрбие беру жұмысында Ұлы Отан соғысы жылдарында қазақстандықтардың жасаған ерліктерін насихаттауға үлкен назар аударылады, сондай-ақ Өзбекстан, Түркіменстан, Тәжікстан ұлдарымен жасалған ерліктерге де көп көңіл бөлінеді. Осы республикалардың ондаған мың жауынгерлері соғыстағы батылдығы мен ерліктері үшін КСРО ордендерімен және медальдарымен марапатталды.

Бұрынғы әскери дәстүрлер негізінде тәрбие берудің мәні, қазіргі уақыттағы қиын жағдайда өсіп келе жатқан халық пен әскердің кез-келген уақытта өз Отанын және барлық Достастықты қорғауға дайын болуына байланысты.

Осылайша, аталған кезеңдегі жинақталған тәжірибелік жұмыстар командирлер мен олардың орынбасарларының әскери қызметшілерді Отанымыздың кешегі қаһармандарының ерлігі негізінде тәрбиелеу, жастарымызды халқымыздың әскери, ұлттық және патриоттық дәстүрлері бойынша тәрбиелеу жүйесін одан әрі жетілдірудің жаңа қадамы болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Момыш-ұлы Б. Психология войны: Книга-хроника/Сост. Мырзахметов М.- Алма-Ата: «Казахстан»1990.-240 с. (Огненные годы).
- 2 Эренбург И. Казахи. Красная звезда. 1942. 18 октября
- 3 Краснознаменный Туркестанский. Воениздат, 1976.-436 с.
- 4 Тыл и снабжение Советских Вооруженных Сил. 1970. № 3.
- 5 Воин Казахстана, 1993 . 29 октября; 1993. 15 июня; 1994. 15 марта.

References:

- 1 Momysh-uly B. *War of Psychology: Book-Chronicle/Sost. Myrzakhmetov M.-Alma-Ata: "Kazakhstan" 1990.-240 P. (fiery years).*
- 2 Ehrenburg I. *Kazakhi. Red Star. October 18, 1942*
- 3 *Krasnoznamensky Turkestan. Voenizdat publ., 1976.-436 P.*
- 4 *rear and construction of Soviet Armed Forces. 1970. № 3.*
- 5 *Warriors Of Kazakhstan, 1993 . 29 October; 1993. 15 June; 1994. 15 March.*

УДК 94(574)
МРНТИ 03.20

А.Р. Бейсембаева¹, З.Е. Кабульдинов²

¹ *PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, город Нур-Султан, Казахстан,*

² *д.и.н., профессор, Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, город Алматы, Казахстан*

ЖИЗНЬ И ГОСУДАРСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УАЛИ ХАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII – НАЧАЛЕ XIX ВЕКОВ: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

Аннотация

Период правления правопреемника великого Абылай хана является одним из самых продолжительных среди среднеазиатских правителей, при этом о недовольствах ханствования Уали в источниках упоминается до скудости мало. Имеется ряд работ, в которых лишь констатируется факт существования в истории такой личности как Уали хан, и непосредственно временного периода его правления. В настоящее время жизнь и деятельность Уали хана в имеющейся литературе отражена лишь отдельными эпизодами, в совокупности имеет в изобилии так называемые «белые пятна» и в некоторых случаях характерна наличием тенденциозности. Все ныне известные работы о казахском правителе носят эпизодический, фрагментарный характер и в меньшей степени представлены в научных работах.

Ключевые слова: история Казахстана, Казахские ханства, Средний жуз, Абылай хан, Уали хан, Российская империя, Цинская империя, историография.

А.Р. Бейсембаева¹, З.Е. Кабульдинов²

¹ *PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан*

² *т.ғ.д., профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы қ., Қазақстан*

XVIII ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ МЕН XIX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ УӘЛИ ХАННЫҢ ӨМІРІ МЕН МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТІ: МӘСЕЛЕНІҢ ТАРИХНАМАСЫ

Аңдатпа

Ұлы Абылайханның құқықтық мирасқорының билік ету кезеңі бір Орта Азия билеушілерінің ішіндегі ең ұзыны болып табылады, Уәлидің хан билігінің наразылығы дереккөздерде өте аз айтылған. Онда тек қана өмір сүру тарих фактілер көрсетілген бірқатар жұмыстар бар Уәлихан сияқты тұлғаның тарихы және тікелей басқару уақыт кезеңі жазылған. Қазіргі уақытта Уәлиханның өмірі мен қызметі қолда бар әдебиеттер тек жеке эпизодтармен, жиынтықта көрінеді ол «ақ дақтар» деп аталады және кейбір жағдайларда тенденцияның болуымен сипатталады. Барлық бүгінгі күнге белгілі жұмыстар қазақ билеушісінің эпизодтық, фрагменттік сипаты түрінде берілген және ғылыми еңбектерде аз дәрежеде ұсынылған.

Түйін сөздер: Қазақстан тарихы, Қазақ хандықтары, Орта жүз, Абылай хан, Уәли хан, Ресей империясы, Цин империясы, тарихнама.

A.R. Beisembayeva¹, Z.E. Kabuldinov²

*¹PhD student, L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

*²Doctor of Historical Sciences, Professor, the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology,
Almaty, Kazakhstan*

THE LIFE AND STATE ACTIVITIES OF UALI KHAN IN THE SECOND HALF OF THE 18TH - THE BEGINNING OF 19TH CENTURIES: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

Abstract

The period of reign of the great successor Ablai Khan is one of the longest among the Central Asian rulers, while the discontent of the Uali khanate is mentioned in the sources to scarcity. There are a number of works in which only the fact of the existence in history of such a person as Uali Khan, and the immediate period of his reign, is stated. Currently, the life and work of Uali Khan in the literature reflects only individual episodes, collectively it has an abundance of so-called «white spots» and in some cases are characterized by the presence of tendentiousness. All currently known works about the Kazakh ruler are episodic, fragmentary and to a lesser extent presented in scientific works.

Key words: history of Kazakhstan, Kazakh Khanates, Middle Zhuz, Ablai Khan, Uali Khan, Russian Empire, Qing dynasty, historiography.

Kazakhstan is a country in the very center of Eurasia - a country with an ancient distinctive culture and rich, unique traditions. And today in Kazakhstan the past, present and future are surprisingly intertwined. The peculiarities of the national culture determine the psychological appearance, worldview of Kazakhstanis, as in any other human societies. National culture is a multifaceted form of preserving and transmitting «historical memory» mainly due to the fact that culture is based on national history.

The accession of the Kazakh khanates to the Russian Empire remains a controversial issue. It is worth noting that, based on historical realities, anthropogenic and climatic-geographical factors, one can come to the conclusion about the complexity of the initial mutual understanding in the dialogue of representatives of different civilizations that had significant cultural differences. The historical materials known to date, which give an idea of the past events, do not give answers to all the available questions, but approximately restore the history of the «accession». Historical sources show that the initial message for turning to the empire in a difficult geopolitical situation was the conclusion of a kind of military alliance with the northern neighbor. Seen as a temporary political maneuver, the relationship brought neither peace nor security.

First, a whole layer of cultural differences in the cause-and-effect relationships of military assistance and the incentives of both sides played a role. Secondly, a certain confusion was introduced by anthropological factors, the personal ambitions of individual government officials. Thirdly, the process of accession was intensified by the political ambitions of the Russian Empire. Later this led to disappointing consequences, the elimination of the traditional institution of the khan's power. Nevertheless, following the priorities of the «Great Game», the Russian Empire gradually unfolded its expansionist policy in the direction that had opened up, taking advantage of the small gap that had appeared. The interest of tsarism was due to many reasons, but mainly by the fact that there was a possibility of competition from European countries, while the empire's own economy was undergoing a crisis of the serf industry.

The Kazakhs, for their part, promised to protect the territories bordering the Russian Empire, to provide a safer passage for trade caravans to the oases of Central Asia. The steppe nobility was more interested in a reliable military alliance. For Kazakh leaders, these agreements were purely formal, implying a free, voluntary form of patronage, which could be canceled unilaterally when it became appropriate. In return, they hoped for support against their enemies, both external and in some cases internal, mutually beneficial trade relations and grazing benefits along the Russian border. The tsarist government took these agreements more seriously and assumed that the Kazakhs themselves would voluntarily become Russian subjects; but in reality the Russian Empire had no real influence on the territory of the Kazakhs. This situation, to one degree or another, remained until tsarism established a clear military command over the steppe in the middle of the nineteenth century.

Despite the difficult foreign policy situation and the presence of internal disagreements in the Kazakh lands, at this stage of relations, the Russian Empire did not have the opportunity to open the «gates to Asia» on its own terms. The indisputable authority of Ablai, deserved by his personal valor and heroism in fierce combat battles, maintained a high reputation and an undeniable right to a dominant position in society. Ablai set the tone for relations between the Kazakh khanates, the Russian and Qing empires. As a way out for the Russian Empire, the use of political intrigue and flirting with representatives of militant state formations remained, being the most interested of the parties. The successor to the great collector of the Kazakh lands, continued the policy of Ablai Khan, and, thanks to the foundation built by his father, he held back Russian colonial ambitions for more than a long forty-year period.

The political moves of the Russian Empire were aimed at discrediting the representatives of the elite of the Kazakh khanates, who, despite the difficult martial law, did not intend to erect imperial power on a pedestal. The Russian Empire consistently strengthened its presence in the steppe region by erecting lines of fortresses under the plausible pretext of protecting civilians from the raids of the Oirats troops. A similar explanation of the reasons for the construction of such outposts was given for Dzungaria. Thus, in a relatively short period of time, all fortified posts under construction formed a broad foothold for Russian policy in the region. Preventive measures brought tsarism to a greater extent towards the end of the 18th century. The political intrigues of the empire revolved around the sultans with enormous powers in Kazakh society.

A whole epoch in the history of Kazakhstan is associated with the name of Uali Khan, the successor of Ablai Khan. The materials now known, to some extent giving an idea of the historical period of the 18th century, do not completely shed light on the problem of the role of his personality in history. However, according to these data, it is possible to reconstruct, at least approximately, the history of the life and activities of Uali Khan, who is the last ruler of the Middle Zhuz, officially recognized at the international level by both empires - Russian Empire and Qing dynasty.

Uali Khan as a prominent historical figure is of great interest for national science. The years of life of the ruler of the Middle Zhuz are not exactly known. According to one version, according to the installed tombstone in Kokshetau at the place of the khan's burial, he lived from 1738 to 1820 (Figure 1). Another option is suggested by some Russian and Chinese sources as 1741-1821. The period of reign of the great successor Ablai Khan is one of the longest among the Central Asian rulers, while the discontent of the Uali khanate is mentioned in the sources to scarcity. The history of wars counts thousands of years and often in world history information about periods of relative «calm» is less often preserved, yet everything is learned in comparison. Unexpectedly, however, there are a number of works in which only the fact of the existence in history of such a person as Uali Khan and the immediate period of his reign is stated. Unfortunately, at present, the life and work of Uali Khan in the available scientific literature is reflected only in isolated episodes, in the aggregate it has an abundance of so-called «blank spots» and in some cases is characterized by bias. All currently known works about the Kazakh ruler are episodic, fragmentary and to a lesser extent presented in scientific works. In this regard, the search for information in historical sources and a thorough study of this historical personality is not a trivial task.

Figure 1 – gravestone of Uali Khan (The monument is located at coordinates 53°17'8»N 69°39'51»E in the Zerendinsky district, southeast of the village of Kazakhstan)

The available historical literature can be conditionally combined into four groups, structured by the method and level of organization and presentation of the material, as well as by chronological sequence. The first group includes oral historical sources, the second group includes the research of the authors of the pre-revolutionary period, the third group combines the studies of the Newest time and the fourth group includes updated materials and research of the independent period of the history of Kazakhstan.

Significant materials on the history of Kazakhs at the beginning of the New Time were left by the outstanding scientist-educator of the Kazakh people, grandson of Khan Uali - Ch.Ch. Valikhanov. He made a significant contribution to the preservation of national history by writing down many oral traditions. The scientist recorded many valuable oral historical sources on the history of the 18th century [1]. In his writings, the genealogical trees of the Kazakh khans and sultans were found, which most accurately represent the dynastic ties of the rulers of the Great Steppe [2]. The fragmentary character of mentioning information directly related to Uali Khan is also found in the works of the ethnographer and public figure G.N. Potanin [3], who was a friend of the famous grandson of the khan. Thanks to this, there are records of the memories of G.N. Potanin about conversations with the famous son of the Kazakh people, about the family and surname of Ch.Ch. Valikhanov.

Kazakh genealogical trees have survived to this day, presented in Kazakh oral folk works, thanks to the efforts of collectors of the oral form of history, including Kurbangali Khalidi [4], Sh.Kudaiberdyuly [5], M.Zh.Kopeyuly [6], and for modern science they are important sources in the study of national history. The legends, elaborating the historical theme in a voluminous manner in the folk interpretation, reveal the peculiarities and specifics of the historical period in which the son of the great Ablai, Khan Uali, lived.

Of particular interest to researchers is the work of Khalid Kurbangali «Tauarikh Hamsa» in 1910, translated from the Chagatai language [4]. In his work there are rare references to the ruler Uali Khan, factual in nature. The author, relying on Chinese, Arab, Persian and Turkish historical sources, described the history of the Kazakh, Tatar, Mongolian and Chinese peoples.

Among the Russian representatives, one of the first explorers of the territory of the Kazakh khanates were P.I. Rychkov [7], I. Georgi [8], I. Falk [9], G.I. Spaski [10], P.S. Pallas [11] and others. These researchers recorded direct eyewitness accounts of the historical events of the studied period, as they were directly aware of the economy, culture and everyday life of the local population of the studied territory through personal observations.

It should certainly be noted that the works of previous times are rather biased, and the personalities of the authors have the «imprint of their time». In the vast majority of similar works by pre-revolutionary researchers - descriptions, assumptions and historical information are selected and presented in such a way as to serve to exalt the culture of their civilization, a model of social and economic development. Moreover, the works are accompanied by irrational components (author A.R.-stereotypes) in which the line between normative and descriptive judgments of the authors is blurred even more. In this regard, it is necessary to apply the comparative method for the reconstruction and objective interpretation of historical processes.

In the book of one of a number of researchers of the territory of the Middle Zhuz, captain I.G. Andreev under the title «Description of the average horde of Kirghiz-Kaisaks» published in 1785, geographical data on the territory and boundaries of the nomadic tribes of the Middle Zhuz are given. The captain was also personally familiar with the daily life of the local population. In the first two chapters, the author described the history, customs and traditions of the steppe inhabitants, the book contains sketches of images of unique for each genus «tamgas» (signs), made by the author, Ivan Grigorievich also left information about the migration of a part of Kazakhs to the right bank of the Irtysh in winter and much more [12].

Special attention should be paid to the main work of S.B. Bronevsky «Notes of Major General Bronevsky about the Kirghiz-Kaisaks of the Middle Horde» published in 1829-1830 [13]. The colonel's notes reflect the original culture, economy and way of life of the Kazakhs, he gives information about the sultans and rulers, the approximate population and trade relations in the Middle Horde. Semyon Bogdanovich had access to some information about the current state of ties between representatives of the ruling elite of the Middle Zhuz with the Qing dynasty in the 19th century before the liquidation of the traditional khan's power in the zhuz.

It is important to note that some fragments and episodes about the ruler of the Middle Zhuz Uali Khan are mentioned in the famous work of A.I. Levshin «Description of the Kyrgyz-Cossack, or Kyrgyz-Kaysak, hordes and steppes» published in 1832 [14]. This work is one of the first comprehensive studies of the history and ethnography of the Kazakh steppe, it covers in detail the Kazakh-Russian relations. Aleksey Iraklievich described the circumstances that determined a certain course of historical events known today, being a contemporary and a participant in many of them. A.I. Levshin describes in detail the ceremony of recognition of the Uali Khan's title by the Russian Empire.

The data of M. Krasovsky [15] in «Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. The Siberian Kirghiz Region», which are based on archival materials and contain statistical data on the population of the steppe space, a comprehensive description of the economy and culture, a detailed examination of the history of the studied territory.

Thus, the works of researchers of the pre-revolutionary period contain empirical observations, which must be assessed with all objectivity, abstracting from ideologemes. Studies of the New and the beginning of Modern times had a biased direction of coverage of events and an underestimation of the real level of development of nomadic society. However, they are among the main historical sources along with archival materials.

The famous scientist E. Bekmakhanov also brought out the name of Uali Khan, defining his place in the historical past of Kazakhstan, along with other famous historical figures of the bygone complex and contradictory era. Ermukhan Bekmakhanuly in his article «The main issues of periodization of the history of Kazakhstan» the historical period, the chronological framework of which was determined by the second half of the 18th - the first half of the 19th centuries, associated with the names of the khans Uali, Nuraly and Kenesary Kasymuly [16].

Some separately taken aspects related to the process of the election of Uali Khan of the Middle Zhuz and the traditionally accompanied rite of confirmation are mentioned in the collection of documents and materials compiled by F.N. Kireev, V.Ya. Basin, K.Zh. Zhenisbaev, V.S. Musabayeva [17].

Some information concerning the activities of the investigated historical personality is available in the works of Begezhan Suleimenuly Suleimenov, Marianna Yakovlevna Basina «Kazakhstan as part of Russia in the 18th - early 20th centuries» [18]. Of considerable interest are the archival materials used in the research of Ramazan Bimashuly Suleimenov and Vladimir Anisimovich Moiseev - «From the history of Kazakhstan

in the 18th century.» [19]; Sanjar Jafarula Asfendiyarov and Pavel Arminovich Kunte - «The past of Kazakhstan in sources and materials» [20].

With the acquisition of independence, a rethinking of the historical past is taking place, according to the developed in 1995 by the Institute of History and Ethnology. Ch.Ch. Valikhanov's concept of the formation of historical consciousness in the Republic of Kazakhstan. In historical science, «methodologically rearmed», they begin to solve problematic issues and fill the «white spots» with quality content, a slight shift appears to the study of the historical personality of Khan Uali.

Some versions of the historical past could be both misinterpreted and artificially constructed, which introduces a fair amount of skepticism into the prevailing modern ideas and requires revision.

In the review «Kazakh khans and khan dynasties in the 18th - mid-19th centuries» by I.V. Erofeeva [21] the name of Uali Khan and the question of determining the time of his life are mentioned. In this analytical review, the author addresses the definition of the historical sequence and change of Kazakh rulers, a kind of a certain type of continuity.

Description of the period of the reign of the Khan of the Middle Zhuz is found in the third volume of the fundamental five-volume work «History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)» [22]. This fundamental work of scientists-historians of Kazakhstan currently contains one of the most voluminous sources in terms of coverage of sources during the reign of Uali Khan by the Middle Zhuz.

The study of the personality of Uali Khan occupies a certain place in the studies of Kadirzhan Kabidenuly Abuev. In the work of professor «Khan Ablai and his time» a separate section is devoted to the son of Ablai [23].

Some valuable information about the relationship of Uali Khan with the central and regional authorities of the Qing Empire was published in the works of the orientalist Klara Shaisultanovna Khafizova [24]. These studies have valuable sources about the Khan of the Middle Zhuz translated from the Chinese language, revealing some very important aspects of the ruler's active diplomatic policy.

Through the efforts of historians of the modern period, some new sources from the funds of the central and local archives of both Kazakhstan and Russia were introduced into scientific circulation. For researchers of the history of Kazakhstan in the modern era, an important source of new materials is the monograph of Professor ZE Kabuldinov «Sultanmamet: statesman, diplomat and batyr» [25]. In this work, rare materials from the archives of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation are used, written sources and samples of oral folk art are used.

In recent years, a number of collections have been published that have published archival documents in one way or another related to Khan Uali. Of particular interest from these works is the collection of archival materials and documents «From the history of Kazakh-Russian relations. XVIII century» compiled by V.A. Sirik [26]. This collection contains archival documents on the history of Kazakh-Russian relations in the period from 1745 to 1778, materials on the diplomatic relations of the Kazakh Khanate with neighboring countries, as well as sources characterizing various aspects of the political and socio-economic life of the Kazakh steppe.

Foreign studies of the history of the Kazakh khanates of the 18th - 19th centuries can be distinguished as a separate group.

American historian Paul W. Werth is a professor at the University of Nevada, in the relations between the Russian Empire and the annexed territories of the Kazakh Khanates, he definitely notes the opposition of the parties [27]. Studying these processes, in particular the process of the annexation of Kazakh lands, Werth classified two paradigms of counteraction to imperial power - «open resistance» and «peaceful resistance». In his reasoning, the researcher suggested paying closer attention to the direct subversion of passive opposition («subversion»), as opposed to the dominant descriptions - the history of uprisings, manifestations, first of all, of explicit «open» riots.

From the point of view of the American historian, open actions against the strengthening of the power of the Russian Empire on the territory of the Kazakh khanates were actively undertaken at an early stage in the process of annexing lands. During the reign of Ablai Khan's successor, «subversive activity» was a characteristic feature of everyday life «even during periods of seeming prosperity» and significantly complicated the exercise of royal power.

In an overview of the economic history of Central Asia and the Silk Road, Austrian researcher Stefan Barizets analyzed a large number of sources and materials [28]. The book assesses the causes and consequences of the economic booms and busts of Central Asia, which was dominated by nomads. The

author explains in his study how the economic downturn led to the colonization of the region by the Qing and Russian empires in the 18th and 19th centuries.

Another well-known American historian, professor of the University of Wisconsin at Madison, Virginia Martin, in her research presents micro-historical analysis in the study of the history of Central Asia. Applying this direction in historical science, the professor shows the rapid decrease in the living space of freedom-loving nomads by the new administrative and legal norms introduced by the Russian Empire. The historian discovers several macro-historical directions in the history of Kazakhstan and Russia. The main part of this analysis is aimed at studying the Kazakh nomadic political culture in the period after the annexation and liquidation of the khan's power in the Middle Horde. The author comes to the conclusion in his studies that most of the representatives of the ruling elite of the Middle Horde tried to adapt to the Russian presence on their lands - to use the administrative norms of the empire in such a way that, as they believed, they would protect and preserve their lands, livestock, which were the main source of wealth. And this later formed a new political culture [29].

In the same way, the period under review is reflected in the works of such researchers as Onuma Takahiro, Noda Jin, Thomas O. Lewold, Martha B. Alcott, Ian W. Campbell, Nathan Light and many others. The studies provide a large number of historical sources, scientists offer a comparison of the facts cited and a comparison of input data and historical reality. Nevertheless, foreign studies of the history of Kazakhstan equally require critical reflection and an objective assessment of interpretations.

During the period of independence, a whole range of problems related to national history in the context of modern trends, biographical coverage of the life of prominent statesmen, including the personality of the ruler of the Middle Zhuz, Uali Khan, was subjected to scientific development. Some scholars are attempting to rethink a number of aspects of this problem. Long and painstaking work continues on controversial and insufficiently grounded outdated concepts. First, the historical science of Kazakhstan is moving towards the development of a new general concept of national history in conjunction with world history. Secondly, at the highest level, attention is paid to search and research work - to identify and gain access to historical materials available abroad, to classify and systematize historical sources with subsequent introduction into scientific circulation. Thirdly, many factors, including a gradual breakaway from the Eurocentric point of view, allow unclouded consciousness to look into the depths of the centuries and, finally, see the uniqueness and self-sufficiency of civilization (like any other civilization on the planet) and its place in global history. It is by examining historical processes from different points of view that it is possible to ensure the objectivity and reliability of historical knowledge. The history of Kazakhstan is viewed as a part of world history, and through this connection, self-comprehension of the nation is carried out.

Список использованной литературы:

- 1 Валиханов Ч.Ч. *Избранные произведения. Вступительная статья А. Х. Маргулана. М.: Наука, 1986. – 414 с.*
- 2 Валиханов Ч.Ч. *Этнографическое наследие казахов. Т. 1. 1835-1865. - Астана: Алтын кітап, 2007, - 291 с.*
- 3 Потанин Г.Н. *Үш томдық тандамалы шығармалары. Саяхаттар, естеліктер және хаттар. Павлодар: ЭКО, 2005. – Т.1. – 550 с.*
- 4 Халид Құрбанғали. *Тауарих хамса: (Бес тарих). - Алматы: Қазақстан, 1992. - 304 бет*
- 5 Құдайбердіұлы Ш.К. *Түрік. кыргыз-қазақ һәм ханлар шежіресі. - Астана: Алтын кітап, 2007. - 270 б.*
- 6 Көпейұлы М.Ж. *Қазақ шежіресі. - Астана: Алтын кітап, 2007, - 233 б*
- 7 Рычков П. И. *Дневные записки путешествия в киргиз-кайсацкой степи в 1771 г. СПб.: Императорская Академия Наук, 1772. – 104 с.*
- 8 Георги И.Г. *Описание всех обитающих в Российском государстве народов. СПб.: Императорская Академия Наук, 1799. – Т. 1. – 146 с.*
- 9 Фальк И. *Полное собрание ученых путешествий по России, издаваемое Императорскою Академией Наук, по предложению ее президента. Записки Путешествия Академика Фалька. СПб.: Императорская Академия Наук, 1824. – Т. 6. – 560 с.*
- 10 Спасский Г.И. *О прежнем и нынешнем местопребывании Киргиз-Кайсаков / Киргиз-Кайсаки большой, средней и малой орды // Сибирский вестник. – СПб. – Ч. 9. – 1820*
- 11 Паллас П. *С.Путешествие по разным провинциям Российского государства. СПб.: Императорская Академия Наук, 1786. – 476 с.*

- 12 Андреев И.Г. *Описание Средней орды киргиз-кайсаков.* – Алматы: Ғылым, 1998. – 280 с.
- 13 Броневский С.Б. *О казахах Средней Орды.* – Астана: Алтын кітап, 2007. – 165 с
- 14 Левшин, Алексей Ираклиевич. *Описание киргиз-казахских, или киргиз-кайсацких орд и степей.* – СПб.: Карла Крайя, 1832. – 264 с
- 15 Красовский М. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Область сибирских киргизов. Ч. 2.* СПб.: Траппеля. 1868. – 498 с.
- 16 Бекмаханов Е.Б. *Об основных вопросах периодизации истории Казахстана // Известия Академии наук Каз ССР № 49 (1948).* Алмата. 1948. – С.31-43.
- 17 *Казахско-русские отношения в XVIII – XIX вв. (1771-1867) // Сборник документов и материалов. Составители: Ф.Н.Киреев, В.Я.Басин, К.Ж.Женисбаев, В.С.Мусабаева.* Алмата: Наука, 1964. – 575 с.
- 18 Сулейменов Б.С., Басин В.Я. *Казахстан в составе России в XVIII - начале XX века.* Алмата: Наука, 1981. – 243 с.
- 19 Сулейменов Р. Б., Моисеев В. А. *Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая).* Алмата: Наука, 1988. – 144 с.
- 20 Асфендияров С. Д., Кунте П. А. *Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сб. 1: (V в. до н. э.- XVII в. н. э.).* Алматы: Казахстан, 1997. – 383 с.
- 21 Ерофеева И.В. *Казахские ханы и ханские династии в XVIII - середине XIX в. // Культура и история Центральной Азии и Казахстана: проблемы и перспективы исследования.* – Фонд Сорос-Казахстан. – Алматы, 1997. – С. 46-144.
- 22 *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах.* Алматы: Атамұра, 2000. – Т.3. – 768 с.
- 23 Абуев К. *Хан Абылай и его время.* Астана: Елорда, 2006. – 304 с.
- 24 Хафизова К.Ш. *Степные властители и их дипломатия в XVIII-XIX веках.* Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. – 480 с.
- 25 Кабульдинов З.Е. *Султанмамет: государственный деятель, дипломат и батыр.* – Алматы, 2018. – 300 с.
- 26 *Из истории казахско-российских отношений. XVIII век. Сборник документов / Сост.: Сирик В.А.* Алматы: Литера-М, 2019. – 522 с
- 27 *От «сопротивления» к «подрывной деятельности»: власть империи, противостояние местного населения и их взаимозависимость // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология. М.: Новое издательство, 2005. - С.48-82*
- 28 Stephan Barisitz. *Central Asia and the Silk Road. Economic Rise and Decline over Several Millennia.* – Springer International Publishing AG. 2017. – 287 p.
- 29 Virginia Martin. *Kazakh Chinggisids, land and political power in the nineteenth century: A case study of Syrymbet // Central Asian Survey.* – Volume 29(1). – Taylor & Francis. – 2010. – P.79-102.

References:

- 1 Valikhanov Ch. Ch. *Selected works. Introductory article by A. X. Margulan.* М.: Nauka, 1986. - 414 p.
- 2 Valikhanov Ch. Ch. *Ethnographic heritage of the Kazakhs. Vol. 1. 1835-1865.* - Astana: Altyn kitap, 2007, - 291 p.
- 3 Potanin G. N. *Ush tomdyk tandamaly shygarmalary. Sayhattar, estelikter zhane khattar.* Pavlodar: ECO, 2005. - Vol. 1. - 550 p.
- 4 Khalid Kurbangali. *Tauarih hamsa: (Bes tarikh).* - Almaty: Kazakhstan, 1992. - 304 bet
- 5 Kudaiberdiyly Sh. K. *Turik. kyrgyz-kazak khem khanlar shezhiresi.* - Astana: Altyn Kitap, 2007. - 270 b.
- 6 Kopeyuly M. Zh. *Kazak shezhiresi.* - Astana: Altyn kitap, 2007, - 233 b
- 7 Rychkov P. I. *Day notes of travel in the Kirghiz-Kaisat steppe in 1771* St. Petersburg: Imperial Academy of Sciences, 1772. - 104 p.
- 8 Georgi I. G. *Description of all the peoples living in the Russian state.* St. Petersburg: Imperial Academy of Sciences, 1799. - Vol. 1. - 146 p.
- 9 Falk I. *Complete collection of scientific travels in Russia, published by the Imperial Academy of Sciences, at the suggestion of its president. Notes of the Journey of Academician Falk.* St. Petersburg: Imperial Academy of Sciences, 1824. - Vol. 6. - 560 p.

- 10 Spassky G. I. *On the former and current residence of the Kirghiz-Kaisaks / Kirghiz-Kaisaks of the Great, Middle and Small Horde // Siberian Bulletin. - St. Petersburg. - Part 9 -- - 1820*
- 11 Pallas P. S. *Travel to different provinces of the Russian state. St. Petersburg: Imperial Academy of Sciences, 1786. - 476 p.*
- 12 Andreev I. G. *Description of the Middle Horde of the Kirghiz-Kaisaks. - Almaty: Gylym, 1998 -- - 280 p.*
- 13 Bronevsky S. B. *About the Kazakhs of the Middle Horde. - Astana: Altyn Kitap, 2007 -- - 165 p.*
- 14 Levshin, Alexey Iraklievich. *Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes. - St. Petersburg: Karla Kraya, 1832 -- - 264 p.*
- 15 Krasovsky M. *Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. The region of the Siberian Kirghiz. Ch. 2. St. Petersburg: Trappel. 1868 -- - 498 p.*
- 16 Bekmakhanov E. B. *On the main issues of periodization of the history of Kazakhstan // Izvestiya Akademii nauk Kaz SSR # 49 (1948). Almaty. 1948. - p*
- . 31-43. 17 *Kazakh-Russian relations in the XVIII-XIX centuries (1771-1867) // Collection of documents and materials. Compiled by: F. N. Kireev, V. Ya. Basin, K. Zh. Zhenisbayev, V. S. Musabaeva. Almaty: Nauka, 1964 -- - 575 p.*
- 18 Suleimenov B. S., *In Basin. I. In Kazakhstan as part of Russia in the XVIII-early XX century. Almaty: Nauka, 1981. - 243 p.*
- 19 Suleimenov R. B., V. Moiseev. A. *From the history of Kazakhstan since the XVIII century (on the foreign and domestic policy of Ablay). Almaty: Nauka, 1988 -- - 144 p.*
- 20 Asfendiyarov S. D., Kunte P. A. *The past of Kazakhstan in sources and materials. Sb. 1: (from the V century BC - In the XVII century AD). Almaty: Kazakhstan, 1997. - 383 p.*
- 21 And Yerofeyev. V. *In the Kazakh khans and Khan dynasties in the XVIII - mid-XIX. // Culture and History of Central Asia and Kazakhstan: problems and prospects of research. - Soros Foundation-Kazakhstan. - Almaty, 1997. - p. 46-144*
- . 22 *History of Kazakhstan (from ancient times to the present day). In five volumes. Almaty: Atamura, 2000. - Vol. 3 -- - 768 p.*
- 23 Abuyev K. *Khan Abylai and his time. Astana: Elorda, 2006. - 304 p.*
- 24 Hafizova K. S. *Steppe Rulers and their diplomacy in the XVIII-XIX centuries. Nur-Sultan: KISI under the President of the Republic of Kazakhstan, 2019 -- - 480 p.*
- 25 Kabuldinov Z. E. *Sultanmamet: statesman, diplomat and batyr. - Almaty, 2018. - 300 p.*
- 26 *From the history of Kazakh-Russian relations. XVIII century. Collection of documents / Comp.: Sirik V. A. Almaty: Litera-M, 2019 -- - 522 p*
- 27 *From "resistance" to "subversive activity": the power of the Empire, the opposition of the local population and their interdependence // The Russian Empire in Foreign Historiography. Works of recent years: An Anthology. Moscow: Novoe izdatelstvo, 2005. - p. 48-82*
- 28 Stefan Barischitz. *Central Asia and the Silk Road. Economic growth and decline over Several millennia. - Springer International Publishing AG. 2017. - 287 p.*
- 29 Virginia Martin. *Kazakh Genghisids, land and political power in the XIX century: on the example of Syrymbet // Review of Central Asia. - Volume 29 (1). - Taylor and Francis. - 2010.-p. 79-102.*

**ӘӨЖ 94(574)
МРНТИ 03.01.09**

Ә.А. Өскембай¹

*¹т.ғ.к., С.Аманжолов атындағы ШҚМУ, Қазақстан тарихы кафедрасының доценті,
Қазақстан Республикасы, Өскемен қ.*

С.АМАНЖОЛОВТЫҢ ҚАЗАҚ БІЛІМІ МЕН ҒЫЛЫМЫН ДАМУҒА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Аннотация

Мақалада С. Аманжоловтың қазақ білімі мен ғылымын дамытуға қосқан үлесі жан-жақты зерттелген. Ғалымның шығарған оқу-әдістемелік еңбектерінің құндылығына талдау жасалған. С.Аманжоловтың ғылыми жетістіктеріне баға берілген. 2003 жылы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетіне тілтанушы-түрколог, қазақ тіл білімінің негізін салушылардың бірі, Қазақ КСР-і Ғылым Академиясының мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор Сәрсен Аманжоловтың есімі берілді. Қазақ КСР-і Ғылым Академиясының мүше корреспонденті болып сайланды. Қазіргі кезде оның ондаған оқушылары тіл білімі саласында зерттеулер жүргізеді. С. Аманжолов сынды ерең тұлға, үлкен ғалым және елінің ұлтжанды ұлы туралы ғылыми зерттеулер бүгін де өз мәнін жоймақ емес.

2007 жылы қаңтарда университеттің 55 жылдық мерейтойына орай С. Аманжоловқа арналған ескерткіш қойылды. Мүсіннің жобасын атақты архитекторлар А.Е. Сергебаев пен Б.А. Әбішев жасады. Ескерткіштің төменгі жағына соғылған ашылған кітап түріндегі мүсін гүл шоқтарын қоюға арналған.

Ескерткіштің көркем-өнерлік және әлеуметтік мәні болғандықтан, оны 2008 жылы әзірлеген Қазақстандағы тарих және мәдениет ескерткіштері тізіміне қосты.

Кілт сөздер. Білім, ғылым, оқулықтар, сөздік, экспедиция.

Oskembay A.A.¹

¹Candidate of Historical, Sciences, East Kazakhstan State University named after S. Amanzholov, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan, Republic of Kazakhstan, Oskemen city

CONTRIBUTION OF S.AMANZHOLOV TO THE DEVELOPMENT OF KAZAKH EDUCATION AND SCIENCE

Abstract

The article studied the contribution of S.Amanzholov to the development of Kazakhstan's education and science. The scientific achievements of S.Amanzholov were evaluated. The article carefully studies the contribution of S. Amanzholov to the development of Kazakhstani education and science. The scientific achievements of S.Amanzholov were assessed and the contribution of S. Amanzholov to the development of Kazakh education and science was studied in detail. The analysis of the value of educational and methodical works published by the scientist is carried out. The assessment of the scientific achievements of S.Amanzholov is given. In 2003, the East Kazakhstan State University was named after Sarsen Amanzholov-Turkologist, one of the founders of Kazakh linguistics, a member of the Academy of Sciences of the Kazakh, Doctor of Philology, Professor. Elected a member of the Academy of Sciences of the Kazakh.

Keywords. Education, science, textbooks, vocabulary, expedition.

А.А. Өскембай¹

¹к.и.н., доцент кафедры истории Казахстана ВКГУ им. С.Аманжолова,
Республика Казахстан, г. Усть-Каменогорск

ВКЛАД С. АМАНЖОЛОВА В РАЗВИТИЕ КАЗАХСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ

Аннотация

В статье тщательно изучен вклад С.Аманжолова в развитие казахстанского образования и науки. Были оценены научные достижения С.Аманжолова. А так же подробно изучен вклад С.Аманжолова в развитие казахского образования и науки. Проведен анализ ценности учебно-методических трудов, изданных ученым. Дано оценка научным достижениям С. Аманжолова. В 2003 году Восточно-казахстанскому государственному университету было присвоено имя Сарсена Аманжолова-тюрколога, одного из основателей казахского языкознания, члена Академии наук Казахской ССР, доктора филологических наук, профессора. Избран членом Академии наук Казахской ССР. В настоящее время десятки его учеников проводят исследования в области языкознания. Научные исследования о талантливой личности С. Аманжолова, великом ученом и Великом Патриоте страны сегодня не теряют своего значения.

В январе 2007 года в честь 55-летия университета был установлен памятник С. Аманжолову. Проект скульптуры сделал знаменитые архитекторы А. Е. Сергеев и т. д. Абишев. Памятник предназначен для возложения венков в виде открытых книг, knутых в нижней части памятника.

Поскольку памятник является художественного и социального значения, он включен в список памятников истории и культуры Казахстана, разработанный в 2008 году.

Ключевые слова. Образование, наука, учебники, словари, экспедиция.

Тәуелсіздік алған жылдардан бастап елімізде білім және ғылым саласына қатысты біршама реформалар жүзеге асырылуда. Еліміздің дамыған мемлекеттердің қатарына қосылуының алғашқы қадамыда осы білім саласындағы жетістіктерден бастау алады. Білім және ғылым саласындағы реформалардың толық жүзеге асуына қол жеткізу үшін өткеннен сабақ алып, болашаққа болжау жасаған дұрыс.

XX ғасырдың 30-жылдарында елімізде білім мен ғылымды дамыту қолға алынған болатын. Нәтижесінде 1931 жылдан бастап Қазақстанда бастауыш және орта мектептерге арналып жазылуға тиісті оқулықтардың авторларын бекітті. Қазақ тілінің оқулығын жазу бір мезгілде бірнеше ғалым-ұстаздарға – Молдағали Жолдыбаев, Құдайберген Жұбанов, Ілияс Ахметов, Телжан Шонанов, С.Аманжоловтарға тапсырылды. Бұл авторлар әрқайсы жеке оқулық жазған соң, оның ішінен ең үздік жазылған біреуін НКП тандап алып, жарыққа шығаруға міндеттелді. Орыс тілдерге арналған қазақ тілінің оқулығын Ілияс Ахметов пен Телжан Шонанов жазуға міндеттелді. Осы қаулымен республикадағы мектеп оқулықтарының тиісті дәрежеде жазылуының барысын қадалап, баспадан шығарылуына басшылық ету Сейтқали Мендешев пен Жанайдар Сәдуақасовқа жүктелді.

Қазақстан ғылымының дамуына жалпы басшылықтың Мәскеуден жүргізілгені белгілі. Сонымен қатар алғашқы ғылыми мекемелерді ашып, соларға басшылық жасау Ресей ғалымдарына тапсырылды. Олар ғылыммен айналысуда біршама артықтықшылықтарға ие болды. Ал жергілікті ұлт өкілдері оларға көмекші болып тағайындалды. Қазақ ғалымдарының ғылыми жұмыстары Ресей ғалымдарының қолдауымен ғана жүзеге асып отырды. Сонымен қатар, жас ғалымдарға материалдық көмек көрсету төменгі дәрежеде болды. Бұл жағдайлар қазақ ғылымының дұрыс дамуына кедергі келтіріп отырды. Алаш зиялыларының қуғынға түсуі, отаршылдық саясат, қазақ белсенділерін ашық қудалау, жазудың өзгертілуі, салт-дәстүрге тигізілген тоқырау ғылымға бет бұрған адамдарға ауыр болды. Олардың қазақ халқының тарихын, салт-дәстүрін, ауыз әдебиетін жазған шыншыл еңбектері үлкен талқыдан өтіп, кейбір жағдайларда қуғын-сүргіннің құрбандары болып кете барды. Бұл жағдайларда өз ойларын қорғау үшін қарсы шыққан ғалымдар саяси қайраткерлерге айналды.

Осындай ғылыми интелегенцияның ортасында жүрген Сәрсен Аманжолов Орта Азия мемлекеттік университетін бітіргеннен кейін аспирант, ассистент болып кезінде көлемді оқулықтар, бағдарламалар, еңбектер жазу ісіне кірісті.

1931 жылы III кластың оқу кітабы мен шала сауатты үлкендерге арналған әліппені жасауға қатысты. Жас ғалымның алғашқа көлемді еңбектері 1931 жылы Ташкентте басылып шықты.

Талантты ғалым сол 1930 жылдарда еліміздің мәдени дәрежесін көтеру ісіне өзінің еңбектерімен жан аямай атсалысты. Ғалымның ол кездердегі ғылыми мұралары тек оның өзінің ғана алғашқы көлемді еңбектері емес, жалпы қазақ тіл біліміндегі алғашқы жасалып жатқан еңбектер, оқулықтар еді. Сәрсен Аманжоловтың сол жылдардағы еңбектерінің аса бір құндылығы – халқымыздың мәдени дәрежесін, сауаттылығын көтеруге зор көмек көрсетті. Мектеп оқулықтарының тапшылығын сезінген С.Аманжолов 1932 жылы 4-ші сыныпқа арналған «Қазақ тілі грамматикасы» оқулығын бастырып шығарды. Осы жылдары қосымша 1, 2, 3 сынып оқушыларына арналған оқулықтары жарық көріп, мектеп оқушылары мен мұғалімдеріне табылмас құрал болды. Мектептердің сатылық жүйесі бойынша ғалым еңбектерін жоғарғы сынып оқушыларына арнап шығара бастады. 1934-1940 жылдары орталау, орта мектептерге арналған қазақ тілінің грамматикаларын жазып шығарды. Бұл оқулықтар өзінің пайдалану кезеңін сол кезде шарықтау шегіне жеткізіп, қазіргі уақытқа дейін қолданылып келе жатқан құнды еңбектердің қатарында. Қазақ тілінен сабақ беру әдістемесін жете меңгерген ғалым, сол кездердегі оқулықтарға арналған бағдарламалардың табылмайтын көмекші құрал екенін білді. С.Аманжолов осы кезде алғаш бағдарламалар жасаған қазақ тілі мамандарының көш басшысы болды. С.Аманжоловтың 1932 жылы Алматыдағы оқу баспасынан басылып шыққан бағдарламаларында мұғалімдерге арналған әдістемелік нұсқаулар өте көп болды. Ал орта және орталау мектептерге арналған бағдарламалары 1933 жылы жарық көріп, 1938 жылы толықтырулар мен жаңа нұсқаулар енгізіліп, қайта басылып шықты. Білімнің келесі сатысы жоғарғы оқу орындарында да осындай оқу құралдарына деген зәрулік басым болды. Осы қажеттілікті сезінген ғалым 1938 жылы жоғарғы оқу орындарына арналған оқу бағдарламаларын жарыққа шығарды. Қазақ халқының ұлттық білімінің жоғары деңгейде болуына ат салысқан ол 1939, 1957 жылдары жоғарғы оқу орындарына арнап қазақ тілі мен диалектологиясының бағдарламасын жасады [1, 31 б.].

С.Аманжолов ғылым саласында қазақ филологиясына еңбек сіңірген ғалым. 20 жыл бойы жоғарғы оқу орнында дәріс оқыған тіл маманы. Өз еңбек жолында теорияны тәжірибемен ұштастыра отырып, ғылыми еңбектер жазумен айналысып, өз әріптестеріне оқушылар мен студенттерге тиянақты білім беру жолында жарық көрген еңбектерімен көмек көрсетті. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік мұрағатында ғалымның еңбек еткен Абай атындағы мемлекеттік педагогикалық институттағы еңбектерінің көріністері туралы құжаттар сақталған. Бұл құжаттардың арасында ғалымның «Қазақ тілінің арнаулы курсына» арналған дәрістері қолжазба күйінде сақталған. Мұнда ғалым, «Диуани-лұғат-ат-түрік» еңбегін зерттеп, түрік тілдерінің 24 түріне тоқталады. Оның ішінен арғын, қыпшақ тілдерін зерттеп көрсетіп, Жетісудың шыбыл, шығыл деген елдерінің тілдеріне тоқталады. «Кодекс Команикус» еңбектеріне талдау жасап, студенттерде қажетті көп мәліметтер келтіреді. Қазақ тілін зерттеген Махмұд Қашқари өмірі мен зерттеулері туралы деректер келтіріп, тіл тарихының бастау бұлағын XI ғасырдан бастап қарастырады. Ғалымның дәрістерінде түрік тілін зерттеу барысы да ерекше орын алған. Бұдан шығатын қорытынды, С.Аманжолов студенттердің шығармашылық қабілеттерін жетілдіре отырып, тіл мәселесінің тарихын тереңнен түсіндіргенін көреміз. 1938-1938 жылдары ғалым, орта мектептерге арналған «Қазақ тілінің грамматикасы» оқулығын жазған [2, 31 б.].

Ғылым жолына бет бұрған ғалым осы кезде педагогикалық институтта дәріс берумен қатар республикада құрылған ұлт мәдениеті ғылыми-зерттеу институтында 1934-1936 жылдары алғашқы директор болып, сонымен қатар, кейбір жылдары ғылыми хатшы қызметін атқарып, Қазақстан ғылымының дамуына үлес қосты.

Кең мағынадағы филолог болған С.Аманжолов халық ауыз әдебиетінің таңдаулы нұсқаларын жинауға басшылық етті. Оларды бастырып шығарып отырды. Қазақ филологиясында, оның ішінде әсіресе тіл ғылыми майданында құлашын кең жайып, қажымай еңбек еткен профессор С.Аманжоловтың халықтың мәдени игілігіне арналған жүзден аса ғылыми еңбегі басылып шықты.

Профессор С.Аманжолов зерттемеген қазақ тіл білімінің саласы жоқ десек артық болмайды. Қазақ тілінің асыл қазынасын халық аузынан жинау Сәрсен Аманжоловтың басшылығымен басталды. Ғалым үшін 1937 жылдары қазақ тілін зерттейтін экспедициялар ұйымдастыру ісінде қиындықтар кездесті. Ол жылдары тіл ерекшеліктерін зерттейтін маман адамдар да аз еді, экспедициялар ұйымдастыру ісіне қаражат та жетіспейтін.

Сол жылдардан бастап 1958 жылға дейінгі экспедицияларға Сәрсен Аманжолов басшылық жасап та, араласып та отырды. Ондай экспедиция мүшелеріне ғалым тек қазақ тілінің ерекшеліктеріне

байланысты материалдарды да жинауға тапсырма беріп отырды. Өз заманындағы ұлы тұлғалармен араласып, ақыл-кеңес алып отырған С.Аманжоловтың бірнеше хаттары сақталған. Соның бірі Мәлік Ғадуллиннің 1944 жылдың 31 тамызында жазған хаты ШҚОМ-ның қорында сақталған. Бұл хат «Інілік сәлеммен Мәлік» 2.09. 1944 жыл деп аяқталған. Осы хаттың мазмұны олардың әріптестен гөрі туыстай араласқандықтарын көрсетеді.

Сәрсеннің қазақ тілі ғылымында үнемі атсалысқан мәселелерінің бірі – терминология мәселесі. 1934 жылы терминология жөнінде жазған мақаласын басып, өмірінің соңғы минутына дейін қазақ тілінің терминология мәселесіне үнемі араласып отырды. С.Аманжолов Тіл мен әдебиет институтының жанындағы терминология бөлімінің меңгерушісі еді. Оның редакциясынан өткен терминологиялық алты сөздік (физика, математика, астрономия, металлургия, тау-кен ісі, география) басылымға берілді [3, 166.].

1937 жылдан бастап 3-4 кісімен құрылған ұжыммен қазақ тілінің академиялық сөздігін жазуға кіріседі. Осы кезде Кеңес үкіметінде орысша сөздік жазуға 40-50 адам тартылса, Қазақстандағы сөздіктердің жасалуына мамандардың жетіспеушілігі болса, екінші жағынан ұлт сөздігінің жазылуына дұрыс қаражат бөлінбей қайта оның жазылу аясын тарылту әрекеттері көрініс тапты. Оған мысал, 1950 жылы баспасөз беттерінде 2 томдық сөздіктің шығып, бірақ қолдануға жарамайтыны туралы жазылған. Ғылым Академиясы академиялық сөздіктің қалған томдарын шығаруды тоқтатып, қысқаша үш томдық сөздік шығару туралы шешім шығарды. Нәтижесінде шығарылмаған сөздікке С.Аманжолов кінәлі деп қараланды. Ал ғалымның еңбек етуіне ешқандай жағдай жасалмады. Осы кездегі 5 жылдық қызметінің 2 жылын докторлық диссертация жазуға арнады. Өз алдына қойған мақсатқа жету үшін қаншама қиындықтарға кездесе де ғалым 1951 жылы «А» және «Б» әріптеріне арналған сөздіктің жобасын жасады. Бірақ 1950-1951 жылдары С.Аманжоловты Ғылым Академиясынан аластату үшін бұл сөздікті баспаға бермеді. Ғылым Академиясының сол кездегі басшылары ғалымға сөздікте қазақтың халық ауыз әдебиеті «Қыз-Жібек», Қозы-көрпеш», Ер-Тарғын» еңбектері көп орын алғаны үшін кінә тақты. Өзіміздің көзіміз жеткендей сол кездегі энциклопедиялармен сөздіктерде тек қана орыс ұлтының ұлылары қарастырылған. Еліміз егемендік алғаннан кейінгі жазылған Қазақ энциклопедиясы ғасырлар қойнауына сіңіп, жоқ болған ұлы есімдерді халқымен қауыштырды [4, 28 б.].

Кеңес өкіметі кезінде, қазақ филологтарын ғылымнан шеттетіп, кейбір кезде еңбектерін ашық түрде өз аттарына пайдалану жағдайлары да кездесіп отырды. Ғылымнан аластатылған С.Аманжолов өзінің докторлық диссертациясымен де бұл ортаға жолай алмады. Оның қазақ тілінде диалектика бар екенін дәлелдеген пікірін ғылыми орталықтың басшылары жоққа шығарды. Тек академик В.В.Виноградов ғалымды жақтап, ғылыми ісін жалғастыруға жол ашты.

С.Аманжоловтың соғыстан кейінгі жылдардағы жас ғалымдарды даярлаудағы істері біршама жетістіктерге жетті. Олар қазақ тілі саласы бойынша диссертациялар қорғаған өскелең ғалымдар еді. Ғалымынң жетекшілігімен кандидаттық диссертация қорғағандар: Т.Ерғалиев, Ш.Жанабилов, Г.Калиев, А.Абдрахманов, Д.Алимжанов, Ф.Мусабекова, Ж.Болатов, Н.Оралбаева, А.Абилькаев, Г.Ластаева-Мадина, З.Е.Ключникова тағы басқалар болды. С.Аманжолов өзі даярлаған болашақ мамандардан ғылыммен терең айналысуларын талап етті. Өзі ұстаз болумен қатар, ғылыми шығармашылықпен үзіліссіз айналысып отырды.

Қазіргі ұлт тарихының жаңа талаптарына сай ғалымның еңбектері қайта оралып, өскелең ұрпақтың білім жолындағы жоғары идеялық, патриоттық, азаматтық ерлік, еңбекқорлық пен алдына қойған мақсатына жете білу сияқты қасиеттерді сіңіруіне көмектесуде. Кеңес идеологиясы тұсында жасқанбай, ұлт тілінің таза сақталуына, қазақ тарихының өз деңгейінде зерттелуіне үлес қосқан ғалым, жеке қара басының қамын ойламады. Қазақ тіліне деген аударманың қажеті жоқ деген сыңаржақ пікірлермен келіспей, тікелей аударма мәселесімен айналысты. С.Аманжолов, аударма туралы мәселені терминология мәселесімен тығыз байланысты деп қарады. Ғалым қазақ тілі мен түркологиядан басқа жалпы тіл ғылымының күрделі мәселелерімен де шұғыланды. Ол педагогикалық институтта дәріс оқып қана қойған жоқ, сонымен қатар «Халық мұғалімі» журналының бетінде теориялық және әдістемелік мәселелерге байланысты үнемі мақала жариялап отырды.

С.Аманжоловтың бұл ұйымдастырушылық қабілеті замана қысымына қарамастан жүзеге асырылып жатты. С.Аманжолов осы еңбек саласында жиі байқалып отырды. Ғылыми айтыстарда, баспасөз беттерінде осы мінезін жақтырмағандар оған жиі айыптар тағып отырды. Бірақ ғалым олардан қорықпай, өз пікірінің дұрыстығын ғылыми факторлармен дәлелдеп қарсы шыға білді. Елі

үшін еңбек еткен ғалым қазақ тілі кафедрасының мәселесі шешіліп жатқанда қатты науқас болса да үйіне кете алмады. Ұлы Алтай Сәрсенұлы айтқандай ғалымды қоғам өлтірді [5, 2 б.].

Осы уақытқа дейін аты кең таралмаған ұлы ғалым С.Аманжоловтың қазақ халқының білімі мен ғылымына қосқан үлесі өте зор.

Қазақ тілі білімінде С.Аманжолотың еңбектерінің ұлт тарихымен байланыстылығы жоқ десек ғалымның ерен еңбегін бағаламау болар еді. Ғалымның зерттеуші және ұйымдастырушы басшы ретінде атқарған қызметі ұлт тілінің дамуына, бүгінгі дәрежесіне жетуіне және халық тарихының мол мұрасынан көрініс тартатын тарихи еңбектердің топтасуына өзіндік үлес қосты. Ғалымның өмір сүрген кезі қазақ тілінің, ұлт тарихының және түріктану ғылымына аса көңіл бөлінбеген уақыты болатын. Соған қарамастан, дара тұлғалы ғалым жеке зерттеу еңбектері мен ғылыми мақалаларында қазақ халқының тарихы мен қазақтың халықтық тілінің тарихы, қазақтың әдеби тілінің тарихы туралы өз тұжырымдарын ашық жеткізіп отырған.

С.Аманжолов, негізінен қазақ қоғамының дамып, ұлт тілінің сақталуына, қазақ тарихының ғасырлар қойнауынан табылып жазылуына үлес қосты. Өзінің ғылыми-педагогикалық қызметімен ұстаздардың ұстазы болды. Әсіресе, педагогтарға арналған әдістемелік оқу құралдары қазіргі кезде де қолданыс аясынан табылады. Ал, студенттерге арналып жазылған дәрістері ғалымның жеке шығармашылығының көріністері болып табылады. Ғалым шешімін таппаған мәселерді сол саладағы ғылыми еңбектер аясында ғана қарастырмай, осы сала бойынша өз зерттеулері мен ұсыныстарын ұрпаққа білім беруде шебер қолдана білген ұстаз еді. Сондықтан, С.Аманжоловтың ғылыми-педагогикалық қызмет белестері әлі де болса кең көлемде зерттеуді қажет етеді. Өйткені ғалымның ұстаздық жолы-қазіргі ұстаздарға табылмайтын озық іс-тәжірибе болып табылады. Шәкіртсіз ұстаз-тұл. Ал, ғалым С.Аманжоловтың ғылым мен білім жолындағы жетістікке жеткен, өзінен асып түскен шәкірттері қаншама. Олар қазіргі кезде тәуелсіз еліміздің дамуына ат салысып жүрген аға буын ғалымдарымыз болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Момынова Б. Профессор С. Аманжоловтың әдеби тіл мен ғылыми терминдер туралы көзқарасы / Б. Момынова // Әл-Фараби атындағы ҚҰУ Хабаршысы. Филология. Сер=Вестн. КАЗНУ. Сер. Филолог. – 2003. – №4.(66) – 31-34 бет.

2 Аманжолов С. Қазақша – орысша лингвистикалық терминологиялық сөздігі / С. Аманжолов. – Алматы: Қазақ университеті, 1999.

3 Аманжолов С.А. О научной терминологии и переводной литературе в казахском языке / С.А.Аманжолов, А.Абдрахманов//Қазақ тіл білімі мәселелері: Вopr.Каз.Языкознания.-Алматы,1959.-Т1.-С.16-23.

4 Аманжолов С. Научная и организационная деятельность (Из отчетов пятидесятих годов): 1954-1957 года / С.Аманжолов // Әл-Фараби атындағы ҚҰУ Хабаршысы. Филология. Сер; Вестн. КАЗНУ.

5 Есен Жеңісұлы. Қоғам өлтірген./Алтай Аманжоловпен әңгіме/ Дидар,2004.

References:

1 Momynova B. The view of Professor S. Amanzholov on literary language and scientific terms / B. Momynova // Bulletin of the Al-Farabi Kazakh National University. Phylogeny. Ser=Westn. "No," I said. Ser. Philologist. – 2003. – №4.(66) - pp. 31-34.

2 Amanzholov S. Kazakh-Russian linguistic terminological dictionary / S. Amanzholov. - Almaty: Kazakh University, 1999.

3 Amanzholov S. A. on scientific terminology and translation literature in the Kazakh language / S. A. Amanzholov, A. Abdrakhmanov // problems of Kazakh linguistics: Vopr.Kaz.Language.- Almaty,1959. - T1.- P.16-23.

4 Amanzholov S. scientific and organizational activity(from reports of the fiftieth year): 1954-1957 / S. Amanzholov // Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. Philology. Ser; Westn. "No," I said.

5 Yesen Zhenisovich. Society killer./ Conversation with Altai Amanzholov / Didar,2004.

ӘОЖ 9 – 05(574):378.12
МҒТАР 14.09.95

Даниярова А.Е.¹ Тлеугабылова К.С.² Абдрахманова А.А.³

¹т.ғ.к., ҚарМТУ доценті,
Қарағанды қ., Қазақстан

²ҚарМТУ аға оқытушысы,
Қарағанды қ., Қазақстан

³ҚарМТУ аға оқытушысы,
Қарағанды қ., Қазақстан

АКАДЕМИК А.С. САГИНОВ ЖӘНЕ ОНЫҢ ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИНЖЕНЕРЛІК КАДРЛАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ

Аңдатпа

Өмірбаян жанры, тарихи процестің кез-келген аспектісін қамтуға лайықты, әсіресе жеке шығармашылық қағидатқа бөленетін рухани өмірге келгенде тиімді. Қазіргі таңда ғылымның қалыптасуы мен дамуындағы нақты ғалымдардың рөлін ұғыну және анықтау, зерттеушілердің шығармашылық мәнін бағалау үрдісі байқалды. Тарихи зерттеулерде ғалымдардың өмірбаяны ғылыми бағыттардың бірі болып табылады. Белгілі бір ғалымның ғылыми, қоғамдық қызметі қоғамның әлеуметтік- мәдени дамуын көрсетеді.

Осы мақалада академик А.С. Сагиновтың жеке тұлғасының қалыптасуы және ғылыми өсуінің сатылары көрсетілген . Қазақстанның техникалық білімі мен ғылымын дамытуға қосқан үлесі, республиканың инженерлік кадрларын қалыптастырудағы рөлі, қазіргі уақытта жүзеге асырылып жатқан ғылыми-педагогикалық идеялары қарастырылды.

Түйін сөздер: Орталық Қазақстан, академик А.С. Сагинов, техникалық білім, өмірбаяны, ғалым.

Daniyarova A.E.¹ Tleugabylova K.S.² Abdrakhmanova A.A.³

¹Ph.D., Associate Professor of KSTU,
Karaganda, Kazakhstan

²Senior Lecturer of KSTU,
Karaganda, Kazakhstan

³Senior Lecturer of KSTU,
Karaganda, Kazakhstan

ACADEMICIAN A.S. SAGINOV AND HIS ROLE IN THE FORMATION OF ENGINEERING PERSONNEL IN KAZAKHSTAN

Abstract

The biographical genre is especially helpful when it comes to spiritual life, which is appropriate for covering all aspects of the historical process, in which the individual creative principle is put to the fore. There is a tendency to understand and define the role of specific scientists in the formation and development of science, and to assess the value of their work for modern researchers. In historical research, biographies of scientists are one of the scientific directions. The scientific and social activity of a scientist is a factor in the socio-cultural development of society.

This article describes the process of personality formation and the stage of scientific growth of academician A. S. Saginov. There is the information about his contribution to the development of technical education and science in Kazakhstan, and the role in the formation of engineering personnel of the Republic, scientific and pedagogical ideas of the scientist, implemented at the present time are considered too.

Keywords: Central Kazakhstan, academician A.S. Saginov, technical education, biography, scientist.

Даниярова А.Е.¹ Тлеугабылова К.С.² Абдрахманова А.А.³

*¹к.и.н., доцент КарГТУ,
г. Караганда, Казахстан
²старший преподаватель КарГТУ,
г. Караганда, Казахстан
³старший преподаватель КарГТУ,
г. Караганда, Казахстан*

АКАДЕМИК А.С. САГИНОВ И ЕГО РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ ИНЖЕНЕРНЫХ КАДРОВ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Биографический жанр, уместный при освещении любых сторон исторического процесса, особенно плодотворен тогда, когда речь идет о духовной жизни, в которой на первый план, выдвигается индивидуальное творческое начало. Намечилась тенденция к осмыслению и определению роли конкретных ученых в становлении и развитии науки, оценке значения их творчества для современных исследователей. В исторических исследованиях биографии ученых являются одним из научных направлений. Научная, общественная деятельность того или иного ученого объективно является фактором социокультурного развития общества.

В настоящей статье представлен процесс становления личности и ступени научного роста академика А.С. Сагинова. Рассмотрен его вклад в развитие технического образования и науки Казахстана, роль в формировании инженерных кадров Республики, научно-педагогические идеи ученого, осуществленные в настоящее время.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, академик А.С. Сагинов, техническое образование, биография, ученый.

Қарағанды облысы индустриясының жан-жақты дамуы халық шаруашылығының жоғары білікті мамандарға қажеттілігін қанағаттандыра алатын жоғары оқу орындарын құру қажеттігін талап етті, соның ішінде Қарағанды көмір бассейні осындай кадрларға аса мұқтаж болды. Сондықтан 1953 жылы Қарағандыда тау-кен институты ашылды.

«1953 жылы КСРО Министрлер Кеңесінің 19.06.53 жылғы № 1548 қаулысына және КСРО Мәдениет министрінің 9/7-53 жылғы № 1223 13/7-53ж. № 1274 бұйрығына сәйкес Қарағанды тау-кен институты құрылды. Институт ашылған жылы 209 студент қабылдады» [1].

1955 жылғы 24 қаңтардағы ҚКП мектептері мен жоғары оқу орындары бөлімінің меңгерушісі М.Гришинаның ҚКП Қарағанды облыстық комитетінің хатшысы Г. А. Вереитеновтың атына берген анықтамасында: «ҚКП обкомының мектептері мен жоғары оқу орындары бөлімі өзінің саяси және іскерлік қасиеттері бойынша жолдас А. Сағынов тау-кен институтын басқаруды қамтамасыз ету үшін әбден жарамды деп санайды» [2].

КСРО Жоғары білім министрі В. Елютин А. С. Сағыновты Қарағанды тау-кен институтының директоры етіп тағайындау туралы № 351-к бұйрығына 1955 ж.3 наурызда қол қойды [3].

Жоғарыда көрсетілген бұйрықтың негізінде КСРО Жоғары білім министрлігі бойынша КСРО Жоғары білім министрінің орынбасары В. Кириллиннің қолы қойылған «Қарағанды тау-кен институтының істерін тапсыру және қабылдау туралы» 1955 жылғы 9 наурыздағы № 173 бұйрығы шығарылды, онда: «Қарағанды тау-кен институтының бұрынғы директоры Т. Нұрмұхамедов Ю. К. жұмысынан босатылып, ал Сагинов А.С. институттың іс әктісі бойынша қабылдау...» [4].

Жаңа ЖОО-да дәрежеленудің жеткіліксіз пайызы техникалық ғылымдар кандидаты А. Сағыновты Қарағанды тау-кен институтының «Тау-кен механикасы және жылутехникасы» кафедрасының кафедра меңгерушісі міндетін атқарушы қажеттілігін тағайындауын тудырды.

КСРО Жоғары білім министрлігінің тау-кен металлургия және құрылыс жоғары оқу орындары Бас басқармасы бастығының орынбасары А.С. Богомоловтың 1955 жылдың 20 қыркүйегіндегі № 235-к бұйрығы негізінде А.С. Сағынов кафедра меңгерушісі қызметін атқарады [5].

Осылайша, 1955 жылдан бастап үш онжылдықтан астам уақыт А. С. Сағынов Қарағанды тау-кен институтын, содан кейін политехникалық институттың басқарады. Ұйымдастырушылық, оқытушылық және ғылыми қызмет кезінде жоғары білікті маманның деңгейі мен талаптарына сәйкес болу үшін ең басты міндет үнемі өзін-өзі жетілдіру болып табылады.

Жоғары оқу орнының басшысы ретінде А.С. Сағынов оқытушылардың дәрістеріне, семинарлық, зертханалық сабақтарына қатыса бастайды; профессор-оқытушылар құрамының біліктілігі тиісті деңгейге сәйкес болуын талап етті; білім беру үдерісіне жаңа технологияларды енгізу мәселелерімен, атап айтқанда зертханаларды қазіргі заманғы құралдармен жабдықтау мәселелерімен айналысады; студенттердің білім алуға қызығушылығын арттыру үшін бірқатар іс-шаралар өткізеді.

Институтты дамыту үшін жаңа директор көп күш, қуат, білімін салады. Көптеген белгісіздермен бір жолға, ғылыми бағытты таңдау, ғылыми мектеп, ұйымшыл ұжым, өндірістік база мен тұрғын үй салу сияқты жағдайларын жасады. Қарағанды тау-кен институтына түсетін өндірушілерге көмек көрсету мақсатында Қарағанды тау-кен институтының директоры А. С. Сағынов КСРО Жоғары білім министрлігінің алдында «Қарағанды тау-кен институты жанындағы түсу емтихандарына дайындық курстарын ұйымдастыру туралы» өтініш білдірді.

КСРО Жоғары білім Министрлігінің және КСРО Қаржы министрлігінің 1948 жылғы 26 тамыздағы № Ф.-40-11/295 және № 742 тыңдаушылар контингенті 100 адамнан тұратын қабылдау емтихандарын тапсыруға дайындық бойынша төрт айлық курстарды құру туралы нұсқаулығына және КСРО Жоғары білім министрінің орынбасары С. С. Румянцевпен қол қойылған 1956 жылғы 19 желтоқсандағы № 1002 бұйрыққа сәйкес 1957 жылғы 1 ақпаннан бастап курстарды ұйымдастыруға рұқсат берді [6].

Дайындық курстарына қатысты кейбір өзгерістер КСРО Жоғары білім министрлігі бойынша 1957 жылғы 12 қарашадағы № 1196 бұйрыққа енгізілді, онда оқуға түсушілер үшін міндетті шарт - 8 айға дейінгі оқу мерзімімен практикалық жұмыс өтілінің тиісті болуы ескертілді. Қарағанды тау-кен институты үшін тыңдаушылар контингенті (бұйрық тізімінде Қарағанды тау-кен институты екінші тармақта көрсетілген) өткен жылмен салыстырғанда ұлғайтылды және 300 адам санында анықталды [7].

Қазақстан КП Қарағанды обкомының, Қазақстан ЛКЖО обкомының, жаңа-Қарағанды машзаводының әкімшілігі мен қоғамдық ұйымдарының 1957 жылы Қарағанды тау-кен институтының кешкі филиалының зауытында КСРО Жоғары білім министрлігі және КСРО көмір өнеркәсібі министрлігі бойынша 1957 жылғы 29 қаңтардағы № 87/40а «КСРО көмір өнеркәсібі министрлігінің жаңа-Қарағанды машина жасау зауытында Қарағанды тау-кен институтының кешкі филиалын ашу туралы» бұйрығы шықты:

«1. Жаңа-Қарағанды машзаводында Қарағанды тау-кен институтының кешкі филиалы ашылсын.

2. Көмір машина жасау Бас басқармасының бастығы т. Крыловскийге және жаңа-Қарағанды машзаводының директоры т. Бабичке:

а) 1957 жылғы 1 шілдеге қарай Қарағанды тау-кен институтының кешкі филиалына зауыт учкомбинатының ғимаратында орналасқан ауданы 600 шаршы метр оқу үй-жайлары берілсін;

б) 1957 жылдың 1 қыркүйегіне қарай 25-30 адам бір мезгілде жұмыс істеу үшін оны қажетті зертханалық жабдықтармен, оқу орындарымен қамтамасыз ете отырып, химиялық зертхана ұйымдастыру;

в) Қарағанды тау-кен институтының өтініміне сәйкес жиһазбен және басқа да оқу және шаруашылық құрал-саймандармен аудиторияларды жабдықтау үшін 300 мың рубль бөлінсін [8].

«Қарағанды металлургия зауытының құрылысын жеделдету және кен базасын дамыту жөніндегі іс-шаралар туралы» КСРО Министрлер Кеңесінің 1958 жылғы 31 қаңтардағы № 127 қаулысын орындау үшін шығарылған КСРО Жоғары білім министрінің 1958 жылғы 4 наурыздағы № 204 бұйрығымен Қарағанды тау-кен институты Қарағанды политехникалық институты болып қайта құрылды.

КСРО Жоғары білім министрінің Осы бұйрығымен 1958 жылы Теміртау қаласында Қарағанды политехникалық институтының кешкі факультеті ұйымдастырылды, ол 1963 жылдың аяғында Теміртау зауыт-жтоз болып қайта құрылды. 1954 жылы институт жанынан кешкі факультет, ал 1958 жылы сырттай факультет ашылды. 1959 жылдың 5 қарашасындағы ССРО МВ және ССО бұйрығына сәйкес Балқаш қаласында кешкі факультет ұйымдастырылды, ол 1959 жылдың желтоқсанынан бастап жұмыс істей бастады. 1961 жылдың 20 ақпанындағы № 149 МВ және ҚазКСР ССО бұйрығына сәйкес 1961 жылдың тамызынан бастап Жезқазған қаласында кешкі жалпы техникалық факультет ашылды [9].

ҚарМТУ ұжымы мен оның басшы құрамының күшімен тау-кен институты республикадағы ең ірі политехникалық көпсалалы институтқа айналды, онда инженерлерді дайындау 24 мамандық бойынша жүргізілді. Түрлі бағыттар бойынша ғылыми зерттеулер дамыды. Сондықтан КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1976 жылғы 18 ақпандағы Жарлығымен Қарағанды политехникалық

институты «халық шаруашылығы үшін мамандарды даярлағаны және ғылыми зерттеулерді дамытқаны үшін» Еңбек Қызыл Ту орденімен марапатталды [10].

Іс-әрекеттің кең ауқымы, үлкен жауапкершілік сезімі институт ректоры, академик А.С. Сағыновта болды. Оған жаңа идеялардың, эксперименттер мен тәжірибелердің тағдырлары ғана емес, адамдардың тағдырлары да сеніп тапсырды. Қызмет бары бойынша ғылыми есептермен және диссертациялық жұмыстармен танысуға тура келді. Ол әрдайым барлық оқиғалардың ортасында болуы, ғылым мен техниканың жаңалықтарын, сонымен бірге өзінің ғылыми зерттеулерін ұмытпауы тиіс еді. Институтта жұмыс істеген кезде А.С. Сагинов өзін қабілетті басшы ретінде көрсете білді. Ол оқу үдерісін ұйымдастыру, институттың материалдық базасын қамтамасыз ету және нығайту, институтты профессорлық-оқытушылық кадрлармен жасақтау және дайындау бойынша үлкен жұмыс атқарды. Ол өнеркәсіптің білікті инженерлік кадрларын даярлау мен тәрбиелеуге көп көңіл бөлді. Институт жетекшісі ретінде А.С. Сагинов үлкен ғылыми-зерттеу, педагогикалық және қоғамдық жұмыстарды жүргізеді: бірқатар шаруашылық келісім және мемлекеттік бюджет тақырыптарының ғылыми жетекшісі болып табылады, партия обкомының мүшесі болып сайланады, қала халқының алдында лекциялар мен баяндамалар жасайды, институт әріптестері арасында лайықты беделге ие, жұмыс бойынша әріптестеріне жауапкершілікпен қарайды.

Профессор М.П. Тонконоговтың Қарағанды политехникалық институтының ректоры, профессор, ҚазКСР ҒА мүше-корреспонденті А.С. Сағыновтың жұмысы туралы толық пікірінде былай делінген: «Жолдас А.С. Сағыновтың 1954 жылдан бастап институттағы бірлескен жұмыс бойынша білемін. Осы уақыт ішінде А.С. Сағынов институтты ұйымдастыру бойынша үлкен жұмыс атқарды. 1954 жылы Қарағанды тау-кен институтының құрамында жылына 200 адам қабылдайтын екі факультет болды. Қазіргі уақытта Қарағанды политехникалық институтының құрамында төрт факультет, кешкі факультет, сырттай бөлім, Балқаш, Жезқазған, Екібастұз қалаларында филиалдары, Теміртау қаласындағы кеңес беру пункті бар. Теміртау қаласындағы Қарағанды политехникалық институты филиалының базасында ЖТОО зауыты құрылды. Егер 1954 жылы институт өнеркәсіптік кәсіпорындармен шаруашылық келісім-шарттар бойынша ғылыми жұмыстарды іс жүзінде жүргізбесе, онда 1965 жылы шаруашылық келісім-шарттар бойынша ғылыми жұмыстардың көлемі шамамен 500000 сомамен көрсетіледі. Институтта бес салалық ғылыми-зерттеу зертханасы құрылды. 1962 жылы ППТИ тау-кен ісі институтымен бірге. Сочинский көмір мен жыныстарды бұзу бойынша Бүкілодақтық конференцияны өткізді. Коммунист М.П. Тонконогов п/б № 07877148. 09. 02. 1965 жылғы» [11].

А.С. Сағыновтың басшылығымен тау-кен, содан кейін Политехникалық институт өндірістік кәсіпорындармен, жобалау ұйымдарымен, ғылыми мекемелермен, республиканың ғана емес, сондай-ақ ел ауқымымен шығармашылық байланыстарды нығайта отырды. Тұрақты байланыстар «Қарағандыкөмір» комбинатымен, Балқаш тау-кен металлургиялық және басқа да тау-кен өнеркәсібі кәсіпорындарымен, химия зауыттарымен болды. Бұл өндіріспен тығыз байланыс институтқа бірқатар іргелі зерттеулерді орындауға және аяқталған жұмыстарды енгізуді қамтамасыз етуге мүмкіндік берді. А.С. Сағыновтың басшылығымен жүргізілген ғылыми зерттеулердің нәтижелері Қарағанды көмір бассейнінің шахталарында және Белоруссия мен Орал калий кеніштерінде айтарлықтай экономикалық әсерін тигізді. А.С. Сағыновтың басшылығымен жүргізілетін зерттеу жұмыстары түпнұсқалығы мен жаңалығымен сипатталады және өнертабысқа авторлық куәліктермен және КСРО тау-кен Мемлекеттік құрылыс ФТК екі Бүкілодақтық сыйақысымен марапатталды.

Ғылыми-педагогикалық қызмет кезеңінде, Қарағанды политехникалық институтының ректоры және РМПИ кафедрасының меңгерушісі лауазымында болған А.С. Сағынов Қазақстан өнеркәсібінің тау-кен өндіру салаларының техникалық прогрессіне, сондай-ақ жоғары білікті мамандарды даярлауға елеулі үлес қосты. Ғылыми-педагогикалық кадрларды даярлау мәселелеріне ол бірінші кезекте назар аударды, институт оқытушылары мен қызметкерлерінің шығармашылық өсуі үшін ерекше қолайлы жағдай жасады.

Ректордың лауазымындағы алғашқы жұмыс күнінен бастап ол Мәскеу, Ленинград, Киев, Новосибирск, Свердловск, сондай-ақ ҚарППТИ жоғары оқу орындарын бітіргендердің арасынан оқытушы кадрларды дайындау міндетін қойды. Аспирантураны бітіргеннен кейін және диссертацияны сәтті қорғағаннан кейін мамандар оқытушылық жұмысқа оралды.

Бірқатар зертханалар ұйымдастырылып, Орталық Қазақстанның минералды және химиялық шикізатының бай ресурстарын игеруге байланысты өзекті мәселелер бойынша зерттеулер жүргізілді. Оның ұсынысы бойынша Институт жанынан 1960 жылы аспирантура құрылып, орталық

Қазақстанның ғылыми және оқу мекемелері, өнеркәсіп кәсіпорындары үшін мамандығы бойынша Философия, шетел тілдері, пәндер бойынша кандидаттық минимумдарды дайындау және тапсыру бойынша курстар жұмыс істеді. 1966 жылы А.С. Сағыновтың басшылығымен тау-кен және металлургия мамандықтары бойынша кандидаттық диссертацияларды қорғау бойынша Политехникалық институттың біріккен ғылыми кеңесі құрылды. Кейіннен Кеңес тау-кен мамандықтары бойынша докторлық диссертацияларды қорғау жөніндегі кеңес болып қайта құрылды [12].

Ректор жыл сайын докторлық диссертацияларды қорғау кестесін бекітті. А.С. Сағынов бұл тұрғыда Ресей, Украина, Қазақстан ғылыми кеңестерімен мақсатты жұмыс жүргізді. Көптеген ғылым кандидаттары, доценттер докторантурадан академиялық институттарда өтті.

Академик А.С. Сағынов «Жоғарғы мектептің Жаршысы» журналының редакциялық алқасының мүшесі болды. Бас редактор А. Горшенев өз хатында былай деп хабарлайды: «КСРО Жоғары және орта арнайы білім министрлігінің 1976 жылғы 26 шілдедегі № 652 бұйрығымен сіз «Жоғары мектеп хабаршысы» журналының редакциялық алқасының мүшесі болып бекітілгенін хабарлаймыз» [13].

Қарағанды политехникалық институтының ректоры міндетін атқарумен қатар А.С. Сағынов үлкен ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп, көптеген аспиранттарды басқарады. А.С. Сағыновтың ғылыми зерттеулері 20 монографияда, сондай-ақ көптеген оқу құралдарында, кітаптар мен брошюраларда, ірі жарияланымдар мен мақалаларда, ғылыми баяндамаларда, пайдалы қазбалардың қабаттық және кенді кен орындарын игеру мәселелеріне арналған, кен техникасын тиімді пайдалануды және кешенді механикаландыруды қамтамасыз ететін, шахталарда еңбек өнімділігін арттыруға, кеншілердің экологиялық және тау-кен-техникалық қауіпсіздігі мен еңбекті қорғаудың жай-күйін жақсартуға ықпал ететін ғылыми баяндамаларда, өнертабыстарда жинақталған.

Академик А.С. Сағынов пайдалы қазбалар кен орындарын игерудің технологиясы мен кешенді механикаландыру бойынша ғылыми мектеп құрды, ол шетелде де, одақта да кеңінен мойындалды. Ол 11 ғылым докторы мен 50-ден астам техника ғылымдарының кандидаттарын дайындады, ол Қазақ КСР-нің екі мемлекеттік сыйлығының лауреаты болып табылады. Мамандарды даярлау ісінде үлкен еңбегі үшін оны Ленин (1961 ж.), «Халықтар Достығы» (1975 ж.), «Октябрь Революциясы» (1981 ж.), Еңбек Қызыл Ту (1985 ж.) ордендерімен; «1941- 1945 жж. ҰОС ерен еңбегі үшін» (1946 ж.), «Еңбек үздігі үшін» (1949 ж.), «Ұлы Отан соғысындағы Жеңіске 30 жыл» (1975 ж.), «1941-1945 жж. Ұлы Отан соғысындағы Жеңіске 40 жыл» (1985 ж.), «Еңбек ардагері» (1986 ж.), ал 1971 ж. оған Социалистік Еңбек Ері атағы берілді. А.С. Сағынов қоғамдық қызметке белсенді қатысты: КСРО Жоғарғы Кеңесінің депутаты болып сайланды, 1958 жылдан бастап бірнеше шақырылымдағы халық депутаттары Қарағанды облыстық кеңесінің мүшесі болды. 1993 жылы ғылым мен техника, Қарағанды көмір бассейнін дамыту және халық шаруашылығы үшін кадрлар даярлау саласындағы үлкен үлесі үшін Халық депутаттарының қалалық кеңесі академика А.С. Сағыновқа «Қарағанды қаласының Құрметті азаматы» атағын берді.

Бір күні академик А.С. Сағыновқа қойылған сұрақ: «Егер сіз ертегідендей өміріңізде бір нәрсені өзгертуге мүмкіндік берсе, нені өзгертер едіңіз? «Ешнәрсе өзгертпейтін едім, тек өзіме және өзімнің жұмысыма үлкен жауапкершілікпен қарайтын едім» [14].

Ғылым саласында еңбек етіп жүрген адамдар тарихи процестің дамуына елеулі үлес қосуда. Белгілі бір ғалымның ғылыми қызметі қоғамның мәдени дамуының факторы болып табылады. Рухани байлық ғылым, шара, оның пәндік және әлеуметтік бас бостандығынан индикатор болады. Осы кезеңде қоғам қай салада дамуға мұқтаждығын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Қарағанды облысының Мемлекеттік мұрағаты (бұдан әрі - ҚОММ) Қ. 645 С, 1 Іс. 32 П. 46 - 47.*
2. *ҚОММ Қ. 1 п. Суп. 71 Іс. 312 Л. 50.*
3. *ҚарМТУ мұрағаты Қ. 645 Суп. 2 Іс. 6070 П. 27.*
4. *ҚОММ Қ. 645 Суп. 1 Іс. 32 П. 652.*
5. *ҚОММ Қ. 645 Суп. 1 Іс. 32 П. 700.*
6. *ҚОММ Қ. 645 Суп. 1 Іс. 32 П. 180.*
7. *ҚОММ Қ. 645 Суп. 1 Іс. 32 П. 1.*
8. *ҚОММ Қ. 645 Суп. 1 Іс. 32 П. 148.*
9. *ҚОММ Қ. 645 Суп. 1 Іс. 32 П. 46 - 47*
10. *Қарағанды Қызыл Еңбекорденді политехникалық институты. - Қарағанды: КарПТИ, 1978. - Б. 1.*

11. ҚОММ Қ. 1 п. Сип. 71. Іс. 312 П. 60
12. ҚОММ Қ. 645 Сип. 1 Іс. 32 П.47.
13. ҚарМТУ тарихы мұражайы № 447.
14. Сагинов А.С. О пройденном пути. Воспоминания. – Алматы: Ғылым. – 1996. – Б.320.

References:

1. state archive of Karaganda region (hereinafter referred to as KSU), 645 s, Case 1.32 P. 46-47.
2. KSU, 1 p. sip. 71s. 312 L. 50.
3. archive of Karstu K. 645 sip. 2 Case. 6070 P. 27.
4. KSU 645 sip. 1s. 32 P. 652.
5. KSU 645sip. 1 case. 32 P. 700.
6. KSU 645 sip. 1 case. 32 P. 180.
7. KSU 645 sip. 1 case. 32 P. 1.
8. KSU 645 sip. 1s. 32 P. 148.
9. KSU 645 sip. 1 case. 32 P. 46-47
10. Karaganda Kyzyl Enbek Polytechnic Institute. Karaganda: Karpti Publ., 1978. - P. 1.
11. KSU, 1 p. sip. 71. case. 312 P. 60
12. KSU 645 sip. 1 case. 32 P. 47.
13. Karstu History Museum No. 447.
14. Saginov A. S. about the course. Remember. - Almaty: Gulym. – 1996. - P. 320.

ӘОЖ 94(574)«1927-XXI»:316.7
МРНТИ 03.20.11

Ш.Т. Нұрман¹

*¹Т.ғ.к., доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің
Тарих және құқық институты,
Алматы, Қазақстан*

Е.БЕКМАХАНОВ – ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ ОҚУЛЫҚТАРЫНЫҢ АВТОРЫ

Аңдатпа

Мақалада архив материалдары, құжаттар мен материалдар жинағы және кеңестік және қазақстандық мерзімді баспасөз беттеріндегі жарияланымдар, естеліктер, Е. Бекмахановтың шығармалары, оқулықтары мен мақалалары негізінде кеңестік мектепке арналған Қазақстан тарихы оқулығының қалыптасуы қарастырылады. Е. Бекмахановтың Отандық тарих оқулықтарын жасауға сіңірген еңбегі және жаңа тарих ұстанымдарының қалыптасуының тигізген әсері зерттеуге алынады.

Түйін сөздер: бірегейлік, тарихи мектеп, кеңестік кезең, Қазақстан, тарих оқулығы.

Nurman Sholpan¹

*¹Candidate of Historical Sciences and Associate Professor of the
Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

E.BEKMAKHANOV - AUTHOR OF TEXTBOOKS OF THE HISTORY OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article examines the history of creation of a textbook that covers the soviet perspective on Kazakhstan's history by E. Bekmakhanov based on the analysis of archival materials, a collection of documents and materials, publications on pages of the Soviet and Kazakh periodicals, memoirs. The author studies the creation of textbooks on Kazakh history and the contribution of E. Bekmakhanov and the impact on the formation of a new historical concept.

Key words: identity, historical school, Soviet period, Kazakhstan, history textbook.

Ш.Т. Нурман¹

¹К.и.н., доцент, Института истории и права при КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

Е. БЕКМАХАНОВ – АВТОР УЧЕБНИКОВ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье на основе анализа архивных материалов, сборника документов и материалов, публикаций на страницах советской и казахской периодической печати, воспоминаний, а также сочинений, учебных материалов и статей Е. Бекмуханова рассматривается история создания учебника по истории Казахстана для советской школы. Изучается вклад Е. Бекмуханова в создание учебников по Отечественной истории и влияние на становление новой исторической концепции.

Ключевые слова: идентичность, историческая школа, советский период, Казахстан, учебник по истории.

Кеңестік тарих ғылымындағы жаңа ұстанымдар мен тұжырымдардың қалыптасу барысын зерттеу еңбектері емес, тарихты оқыту әдебиеттері анық көрсетеді деген пікір бар. Бұл пікір, әсіресе, 30-жылдардың аяғында, өте маңызды өзгерістер болған кезде, тарихтың жаңа тұжырымдамалары бірінші кезекте орта және жоғары мектептің жаңа оқулықтарын жасау барысында қалыптасқан, кеңестік биліктің тарихты оқытуды өзінің қатаң бақылауына алған кезіне қатысты айту әбден орынды. Сонымен қатар, кеңестік дәуірдің алғашқы онжылдықтарында тарих саласында көптеген зерттелмеген проблемалар мен дискуссиялық ғылыми мәселелердің болуы тарих оқулығын жасауды қиындатты. Тарихшылардың өздері атап өткендей, «оқулық авторы ғылыми-зерттеу мекемелері әлі зерттеуге алмаған жұмыстарды атқаруға мәжбүр» болды [1, 24 б.]. Осы ретте, біз де Қазақстан тарихы оқулықтарының қалыптасу барысын кеңестік тарихи-методикалық ой мен тарих ғылымының даму контекстінде қарауға тырыстық.

Кеңестік дәуірдегі мектепке арналған Қазақстан тарихы оқулықтары туралы айтқанда, әрине Е. Бекмуханов еңбегі ерекше еске түседі. Алғаш рет 1950-жылдардың аяғында жарық көрген бұл оқулықтар ұзақ жылдар бойы қолданылды. Осы тұста, жалпы кеңестік тарих оқулығының формасы мен мазмұнының қалыптасуының, біздің ойымызша, маңызды деп қарастыратын кезеңдерін қысқаша сипаттап өтсек.

Сол кезде Қазақстан құрамында болған Ресей федерациясы ауқымы тұрғысынан қарастырсақ, 1920-жылдардағы кезең ескі тарих оқулықтарынан бас тарту және осыған сәйкес кешенді оқыту формасына көшу, тарихтың орнына қоғамтануды арнайы оқулықсыз оқыту тарады. 20-30-шы жылдары сыныптық сабақ жүйесіне арналған тұрақты оқулықтар жазылмады. Мектептер негізінен жұмыс дәптерлерін пайдаланды. Ал тарих кітабы деп аталған М. Н. Покровскийдің «Орыс тарихының ең қысқа очеркі» 1920 жылы жарыққа шықты.

Келесі кезең ВКП[б] Орталық комитеті 1932 жылдың 25 тамызындағы «Бастауыш және орта мектептердің оқу программалары мен режимі туралы» қаулысының шығуымен «қоғамтану, әдебиет, тіл, география және тарих оқу программаларына СССР халықтарының ұлттық мәдениетінен, әдебиетіне, көркем өнеріне, тарихи дамуына қатысты маңызды материалдар ендіру қажет» деген. [2, 1 П.] Ал 1934 жылғы 15 мамырдағы «КСРО мектептерінде азаматтық тарихты оқыту туралы» қаулысы тарих оқулығын жасаудың проблемалық-тақырыптық құрылымын анықтады. Сонымен, 1937 жылы А.В. Шестаковтың редакциялық басшылығымен жарияланған «КСРО тарихының қысқаша курсы» И. Сталиннің тікелей бақылауымен марксистік тарих оқулығын жасау әрекетінің жемісі болды. Бұл – алғашқы тұрақты түрде қолданысқа түскен оқулық.

1936 жылы 26 қаңтардағы КОКП-ның мектеп тарихы оқулықтарына арналған қаулысы тарих білім беру жүйесін реформалау үдерістерін жеделдетуге ықпал етті. Оқулықтың басылымы Шестаков А.В. «КСРО тарихының қысқаша курсы» және университеттердің жаңа буын оқытушыларын даярлауы тарихты оқытудың қалыпқа келуіне және жас ұрпаққа қоғамдық-саяси тәрбиені жүзеге асыру бойынша жұмыстарды жолға қойды. КОКП мүшелерінің тарих оқулықтарын өзара сараптауы және «ВКП (б) тарихы бойынша қысқаша курстың» шығуы тарих білім беру жүйесіне идеологиялық бақылаудың орнатылғандығын куәландырды.

1930 жылдардың аяғы мен 1940 жылдардың басында жалпы білім беретін мектептерде тарих оқулықтары және тұрақты жұмыс істейтін тарих білім беру жүйесі пайда болды. Оқулықтар

мазмұнының ерекшелігі тарихтың алғашқы кезеңдеріндегі оқиғалар туралы мәліметтердің едәуір азаюы және кеңестік және соның алдындағы кезеңдер материалдарының көбейгенін, соның ішінде, тарихтың «*буржуазиялық фальсификаторларын*» міндетті түрде сынау, тарих курсының қоғамдық-саяси аспектілерге көңіл бөлуінің күшейгенін көреміз.

XX ғ. 40-50 жылдарындағы оқулықтар тек тарихи материалдарға, фактілерге толы болды, оларды оқушының қабылдауы мен жұмыс жасау әдістерін енгізу жағы жетіспеді, сондықтан оларды ақпараттық-танымдық типтегі оқулықтар деп бағалаған жөн. Біздің елімізде қалыптасқан тарихи білім беру жүйесі мен мектеп оқулығының құрылымы 50-ші жылдардың аяғына дейін айтарлықтай өзгеріссіз қалды. Сонымен, Е. Бекмахановтың тарих алаңына шыққанға дейінгі тарих оқулықтарын жазу барысы осылай қалыптасты.

Е. Бекмахановтың оқулықтары.

Е. Бекмахановтың ғылыми қызметі, өмірінің қиын-қыстау сәттері көптеген зерттеушілердің қаламына ілікті. Ол туралы С. Мәжитов кандидаттық диссертация қорғады. Ә. Тәкенов, М. Қозыбаев, К. Нұрпейіс, Л. Гуревич, Т. Омарбеков, И. Қозыбаев, Д. Дулатовалар ғылыми жарияланымдары жарық көрді. Е. Бекмахановтың шығармаларының 7 томдығы, қазақтың белгілі қайраткерлері мен тарихшы-әріптестерінің, олардың қатарында А.М. Панкратова, Н.М. Дружинин, А.П. Кучкин және т.б., шәкірттері мен замандастарының, қызы мен жұбайының ол туралы естеліктері мен хаттары жарияланды.

Біз Е. Бекмаханов педагог-тарихшы қызметін, оның ішінде Қазақстан тарихы оқулықтарын жасау үшін атқарған еңбегін қарастырсақ. Әрине, талмыш ғалымның еліне сіңірген ғылыми жетістіктерін жоғары бағалай отырып, оның тарих білімі мен тарихты оқытуға қосқан үлесінің де соған пара-пар келетінін байқадық.

Ол Воронеж мемлекеттік педагогикалық институтын бітіргеннен кейінгі кәсіби тарихшы ретіндегі қызметін Алматы қаласындағы №28 мектепте бастайды. Онан кейін Алматыдағы педагогикалық ғылыми-зерттеу институтында директорға дейінгі қызметтерді атқарып, 1941-42 жж. Қазақ КСР Оқу халық комиссариатында мектептер басқармасының бастығы секілді жауапты қызметтерін ағарту саласына арнады. Зерттеуші Ә. Тәкенов Бекмахановтың алғашқы ғылыми ізденістері педагогика саласымен байланысты болғанын [3, 91 б.] оның қазақ мектептері үшін ерте дүние тарихы мен КСРО тарихы бойынша методикалық құрал, «Халық мұғалімі» кейін «Қазақстан мұғалімі» және т.б. журналдар мен газет беттерінде мектептердің тарихшы мұғалімдеріне арнап тарихты оқыту жайлы мақала-жазбалары жарияланып тұрғанын атап көрсетеді.

1941 жылы күзде КСРО Ғылым академиясының Тарих институтының бір топ ғалымдары Алматыға эвакуацияланды. Олардың қатарында А.М. Панкратова да бар. Осы көшірілгендердің қатарында болған Н. Дружинин Алматы және оның тұрғындары туралы жылы пікір білдіреді. Тіпті, Ленинградтан келген ғалымдардың бірі «көліктен түсіп, көз алдымдағы бұлтсыз көк аспанды, Алатаудың қарлы шыңдарын, қаланы көмкеріп жатқан сәнді жасыл желекті көргенде, мен өлгенімнен қайта тірілгендей болдым» дегенін ске алады. [4, 36 б.]

А.М. Панкратова мен Е. Бекмахановтың бірлескен жұмыстары 1941 ж. мектеп оқушылары үшін соғыс жағдайында тарих пәнін оқыту методикалық құралын жазудан басталды. Е. Бекмаханов Қазақ КП Орталық комитетінің лекторы болып жүрген бұл тұста ол Москва мен Ленинградтан эвакуацияланған ғалымдар мен Қазақ КП Орталық комитетінің үгіт және насихат бөлімінің арасындағы үйлестіруші (координатор) болып белгіленеді. Келгендердің арасында Воронежде Е. Бекмахановқа дәріс берген профессор Ян Зутис де бар еді. Е. Бекмахановтың оқулық авторлары ретіндегі танылуы, оның ғалым ретінде қалыптасуымен қатар жүрді деп ойлаймыз. Өзінің сол бағытта еңбектенуі сұрапыл соғыс кезінде Алматыға келген орыс ғалымдарының арасында басталды десек, олардың ішінде, әсіресе, А.М. Панкратованың Е. Бекмаханов өмірінде маңызды орын алғаны даусыз.

А.М. Панкратова 1934 жылдан бастап КСРО тарихын жазу авторлық ұжымында болған, ғалым және оқулық авторы ретінде үлкен тәжірибесі бар танылған тұлға еді. Авторлық ұжым ВКП (б) ОК-і саяси бюросының қаулысымен бекітілді. Н.Н. Ванага авторларға жетекшілік етті. Проф. Б.Д. Греков және С.А. Пионтковскийлер де авторлық құрамда болды. Ең қызығы сол кездегі Нарком А.С. Бубнов параллельді бірнеше оқулық жазуды ұсынды, оның ойынша бұл оқулық авторларының арасында социалистік жарыс элементтерін туғызады және оқулық сапасын («чтобы культуру учебника поднимать») көтереді [1, 22 б.]. Қызық дейтініміз, кеңестік шенеуніктер оқулық жазу жұмысына да шығармашылық және ғылыми-зерттеу емес, өндіріс түрі ретінде қарады.

Кейінірек А.М. Панкратова 1934 жылғы жағдайы туралы: «Біз қалай жұмыс істедік? Біз осы оқулықтар бойынша жалғыз колөнерші-шеберлері сияқты жұмыс істедік. ... КСРО халықтарының тарихын жазу барысында қандай тозақ қиындықтарын бастан өткердім» [1, 24 б.]. Ұйымдастырушылық-әдістемелік мәселелер шешілмей қалды, мысалы, әр сағат бойынша берілетін материал көлемін анықтауда қиындық тудыратын сағаттық тордың болмауы. Сонымен қатар, оқулық оқушыларға түсінікті жән көркем тілде жазылуы керек еді, бұл балаларға арнап жазып көрмеген ғалымдарға оңай болған жоқ. Мысалы, А.М. Панкратова «оқулықты тарихшы-зерттеуші мен тарихшы-мұғалім бірлесіп жасауы керек» деп ойлады [1, 25 б.].

Онан кейін, әрине, атышулы 1943 жылы жарық көрген «Қазақ КСР тарихын» жазу авторлық коллективінде болуы. Бұл кітап да кеңес одағына ойран салған басқыншыларға қарсы және өз отанына деген патриоттық сезімді тәрбиелейтін оқулық болуы қажет еді. Шетелдік зерттеушілер аталмыш оқулық және оның көп ұлтты және әр түрлі тарихи мектептердің өкілдері ретінде сипаттай келе: «Кеңес зиялыларының бірінші ұрпағы ерте интернационализм мен этникалық азшылықтың сенімдері тұрғысынан ойлады. Қазақстан тарихының алғашқы кітабын жасаушылар туралы да осылай айтуға болады» [5].

Қазақстан туралы тарихи баяндаудың табиғатын түсіну үшін осы жобада басты рөл ойнаған авторлардың кім екенін қарастырған орынды.

Бекмахановтың эвакуацияланған Москва мен Ленинград ғалымдарымен бірлескен жұмысы туралы Дружинин естелігіне жүгінеміз. «Біздің тобымыздың құрамында Панкратовадан басқа КСРО тарихының бес маманы (Д.А. Баевский, М.П. Вяткин, Я.Я. Зутис, Н.М. Дружинин, А.П.Кучкин) және жалпы тарихтың бес маманы (Р.А. Авербух, С.И. Ленчнер, А.Ф. Миллер, Ф.И. Нотович, Ф.В. Потемкин) бар еді» [4, 234 б.]

«Панкратова «Қазақ республикасының тарихы» дайындалып жатқаны туралы хабарды есітіп, жергілікті және эвакуацияланған тарихшылардан топ құрып бірлесіп Қазақ КСР тарихын жазу жайлы жаңа ұсыныс жасады. Ұсыныс қабылданды Москва, Харьков және жергілікті ғалымдар мен жергілікті басқару орталығының өкілдері қатысқан бірнеше басқосулар болды. Авторлық ұжымды А.М. Панкратова (ол Москваға шақырылған кезде А.П. Кучкин) басқарды, Д.А. Баевский, А.П. Кучкин, Б.Д. Греков (Ленинград), Н.М. Дружинин, А.Н. Бернштам, А.Ф. Якунин, С.М. Мұқанов, Г.М. Мүсірепов, М.О. Әуезов, Б.Кенжебаев, Я.Я. Зутис, А.Ф. Миллер, Е.С. Исмаилов, С.Л. Фукс, Н.Т. Тимофеев, С.Н. Покровский, М.П. Вяткин, С.В. Юшков, А.Я. Лурье, Е. Бекмахановтар болды [6, 83 б.].

Авторлар ұжымының жұмыс жасау жағдайы жөнінде «біздің көбіміз үшін бұл жаңа жұмыс еді. Ішіміздегі бірден-бір және Қазақстан тарихы бойынша маман ленинградтық М.П. Вяткин ғана болатын... Көпшілігімізге кеңейтілген жаңа тұрғын жайлар берілді; бәріміздің асханадан тегін тамақтануымыз қамтамасыз етілді; қалалақ кітапханадан осы ғылыми жұмысты жүргізу үшін арнайы зал жабдықталды; авторларға Қазақ мемлекеттік архивінің материалдарын пайдалануға рұқсат берілді... Біз қажетті әдебиеттерді оқып, жергілікті музейге бардық. Қалалық театр қойған қазақ операсы музыкасын тыңдап, халық тұрмысы мен ұлттық мәдениетінің ерекшеліктерін аңғаруға тырыстық» деп еске алады.

Е.Бекмахановқа осы оқулықта дайындауда үлкен дау туғызған Кенесары көтерілісін жазу қалай тапсырылғаны жайлы Н.М. Дружинин өз естелігінде ұлт-азаттық қозғалыстары жеткілікті дәрежеде қарастырылды ма және оларға дұрыс баға берілді ме деген мәселенің көп дау тудырғанын және: ««Қазақ КСР тарихының» материалдары, содан кейін дайындалған мәтіні талқыланған кезде авторлар арасында екі тенденция пайда болды; бірқатар авторлар патшалықтың отаршылық саясатын баса көрсетті, басқалары қазақ халқының Ресейге қосылуының жағымды салдары басым деп есептеді. Осы өлшеммен келгенде Кенесары Қасымов көтерілісі туралы тарау да қызу пікірталас туғызды. Бұл тақырыпты қайта қарап шығу Е. Бекмахановқа тапсырылды. Оның позициясы таласқан екі жақтың ортасында еді» деп жазады. [4, 234 б.]

1943 жылы А.М. Панкратова ұлттық республиканың тарихын жазудың КСРО-да ең алғашқы тәжірибесі ретінде Қаз КСР ғылымына еңбегі сіңген қайраткер атағын алады. [4, 244 б.] Дружинин : бұл кеңес ғалымдарының КСРО құрамындағы жеке республиканың біртұтас және ғылыми негізделген тарихын беру әрекеті болды».

Бұл кітапты Панкратова, Б.Д. Греков, И.С. Державин және басқалары ұлттық республиканың тарихын зерттеудегі алғашқы және сәтті ұмтылыс деді.

Е. Бекмахановтың толыққанды мектептерге арналған Қазақстан тарихының авторы ретіндегі қызметі 1950-шы жылдардың аяғында жалғасты.

1958-1959 оқу жылынан бастап мектептерде Қазақстан тарихы оқытылғаннан бастап, 7-8-9-10 кластарға арналған аталмыш оқулықтардың авторы болды. Осы оқулықтар бойынша мектептер 30 жыл бойы оқушыларды оқытып келді.

1957/58 жылдары оқулық материалы маңызы жоқ фактілерден, даталардан, аттар мен атаулардан және т.б. арылды. Тәрбиелік міндеттер де партия мен бұқараның жетекші рөлін көрсету деп айқындалды.

Жеке басқа табыну салдарынан бұл мүмкін болмай, тек 50-ші жылдардың аяғынан бастап, бұрын өз тарихы оқытылмай келген бірқатар республикалар мектептерінде өз республикасының тарихы оқытыла бастады. Соның бірі Қазақ ССРі.

Е. Бекмаханов мектеп оқулықтарының алғы сөзінде «..оқушылар тарихтың даму процесін өз халқының өздеріне таныс әрі жақын материал негізінде елестете алады, мұның өзі тарихи заңдылықты жеңіл түсінуге көмектеседі». [2, 2 П.]

КОКП Орталық комитеті мен КСРО Министрлер советі «мектептерде тарихты оқытудағы кейбір өзгерістер туралы» 1959 жылғы 8 қазандағы қаулысында одақтас республикалар тарихын оқыту туралы атап өтіп, оны жақсарту жөнінде бірқатар шаралар белгіледі. Мысалы, «3-5 жылдық ішінде орта мектеп оқушыларына арнап тарих хрестоматияларын, кластан тыс оқу үшін кітаптар шығаруды» одақтас республикалар оқу министрліктеріне тапсырды. Көрнекі құралдар мен карталар шығару, оқу кинофильмдер жасау, мұғалімдер үшін методикалық құралдар шығару міндеттелді.

Орта мектептің жоғары кластарына арналған Қазақ ССР тарихы хрестоматиясы 1962 жылы орыс тілінде шыққан. Хрестоматия он бес тараудан тұрады. Екі жүзден астам документтер мен материалдар енген.

Бұл қаулыда одақтас республикалардың мектептерінде әрбір республиканың өз тарихын оқытуына байланысты одақтас республикалардың компартия ОК-і мен Министрлер советіне тарихты оқыту мәселесін қайта қарау тапсырылған болатын.

Мұнымен қатар қаулыда тарихты оқыту жүйесінің өзгеруіне байланысты РСФСР педагогикалық ғылымдар академиясы мен одақтас республикалардың оқу министрліктеріне тарихтан жаңа оқулықтар жасау міндеттеліп, ол оқулықтардың қандай талаптар негізінде жасалуы нақты көрсетілді. Бұл қаулы тарихты оқытудағы үлкен бетбұрыс болғаны даусыз.

Қазақ Компартиясы ОК мен Қазақ КСР Министрлер кеңесі сол қаулыны жүзеге асыруға байланысты арнайы қаулы алды. Республикада сегіз жылдық және он бір жылдық мектептері үшін Қазақ ССР тарихы оқу құралын жасау жөнінде конкурс жарияланды. 4 класс оқушылары үшін Қазақ ССР тарихының эпизодтық әңгімелері атты оқу құралын шығару белгіленіп, оған автор да тағайындалды [7, 5 П.].

Сонымен қатар, әрбір кластар бойынша тарихты оқыту нақты белгіленді. Оқулықтар даярлау жұмысы басталды.

4 класта – СССР тарихына эпизодтық әңгімелер;

5 класта- Ерте дүние тарихының элементарлық курсы;

6 класта – Орта ғасырлар тарихының элементарлық курсы;

7 -8 класта – Совет мемлекетінің қоғамдық және мемлекеттік құрылысы туралы негізгі мәліметтерді қамтыған СССР тарихының элементарлық курсы;

9-11 кластарда – СССР тарихының жүйелі курстары мен шет елдердің жаңа және қазіргі заман тарихтарының жүйелі курстары оқытылады. [7, 4 П.]

Е. Бекмаханов 1958-1959 оқу жылында Қазақстан орта мектептерінде Қазақ КСР тарихы оқулығы 8-кластар үшін енгізілді. Ол оқулық КСРО тарихымен «органикалық байланыста» жасалып, оқушылардың өз республикасының тарихын зерттеуге көмектеседі, « .. біздің еліміздің ортақ тарихи тағдырын, ұлы орыс халқы бастаған ғасырлар бойғы жалпы жауымыз болып табылатын - патшалыққа және жергілікті қанаушыларға қарсы бірлескен күресті - қарастыруға және түсінуге мүмкіндік береді» делінді. Бұл барлық тарих оқулықтарына енген тарихты оқытудағы кеңестік ұстаным еді.

Оқулық 6 тараудан тұрады. Барлық тараудың авторлары болды. Олар – профессор Е.Б. Бекмаханов, доцент Чижов А.П., т.ғ.к. С.К. Ибрагимов, доцент Х.М. Адильгиреев [8, 48 П.].

«Қазақ КСР тарихына» деген қызығушылық Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін қайта оянды. Барлық посткеңестік мемлекеттер ұқсас мақсатты көздеді, көбісі тарихи өткенін түбегейлі қайта

жазды, акценттерді өзгерді, жаңа фактілер табылды немесе ескілері қайта қаралды, жаңа тарихи тұлғалар, жаңа тарихи желілер қолданысқа енді, тарихи нарратив жаңарды.

Сонымен, Е. Бекмахановтар жасаған тарих оқулықтары келесі ұрпақ оқулықтарына іргетас қалады. Е. Бекмахановтың өмірі өз еліне, өз кәсібіне адал болудың үлкен өнегесін берді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Стенограмма совещаний НКП о создании учебников по истории // Н.И. Пепелина. Из истории народного образования в СССР в 1930-х годах: работа над школьным учебником отечественной истории <https://cyberleninka.ru/article/n/iz-istorii-narodnogo-obrazovaniya-v-sssr-v-1930-h-godah-rabota-nad-shkolnym-uchebnikom-otechestvennoy-istorii>

2. Бекмаханов Е. Предисловие к хрестоматии по истории Казахской ССР. ҚР БЖФМ «Ғылым ордасы» Республикалық мемлекеттік кәсіпорнының Ведомствалық архиві. 23-қор, 1-тізбе, 271-іс.

3. Тәкенов Ә. Тарихшы Ермұхан Бекмаханов (1915-1966) // Бекмаханов Е, Жеті томдық шығармалар жинағы. 7 том, Естеліктер. Павлодар, 2005. – 238 б.

4. Дружинин Н.М. Избранные труды. М., 1990. – 512 с.

5. Шлапентох Д. История Казахстана – 1943 и 2014: политическая конфигурация исторического нарратива /Создание истории Казахстана: ранний советский период/ <https://caanetwork.org/archives/10354>

6. Ермұхан Бекмаханович Бекмаханов // Вопросы истории. 1966 №9.

7. ҚР БЖФМ «Ғылым ордасы» Республикалық мемлекеттік кәсіпорнының Ведомствалық архиві. 23-қор, 1-тізбе, 233-іс.

8. ҚР БЖФМ «Ғылым ордасы» Республикалық мемлекеттік кәсіпорнының Ведомствалық архиві. 23-қор, 1-тізбе, 321-іс.

References:

1. transcript of meetings of the NCP on the creation of textbooks on history // N. I. Pepelina. From the history of people's education in the USSR in 1930-x: work on a school textbook of domestic history <https://cyberleninka.ru/article/n/iz-istorii-narodnogo-obrazovaniya-v-sssr-v-1930-h-godah-rabota-nad-shkolnym-uchebnikom-otechestvennoy-istorii>

2. Bekmakhanov E. definition of the history of the Kazakh SSR. Departmental archive of the Republican state enterprise "Gylym ordasy" of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. Fund 23, List 1, case 271.

3. Takenov A. historian Ermukhan Bekmakhanov (1915-1966) // Bekmakhanov E., collection of works in seven volumes. Volume 7, Memoirs. Pavlodar, 2005. - 238 P.

4. Druzhinin N. M. Selected Works. Moscow, 1990-512 P.

5. Schlapentoch D. history of Kazakhstan - 1943 and 2014: political configuration of the historical narrative /creation of history of Kazakhstan: the Ranny Soviet period/ <https://caanetwork.org/archives/10354>

6. Yermukhan Bekmakhanov // issues of history. 1966 №9.

7. departmental archive of the Republican state enterprise "Gylym ordasy" of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. Fund 23, List 1, case 233.

8. departmental archive of the Republican state enterprise "Gylym ordasy" of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. Fund 23, List 1, case 321.

МРНТИ 03.20.01

ӘӨЖ974

Қапалбек Б.С.¹, Кенжеқожаева А.М.²

¹ф.ғ.к., доцент, Мемлекеттік тілді дамыту институтының атқарушы директоры,

²Мемлекеттік тілді дамыту институтының ғылыми қызметкері.

БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ АҒАРТУШЫЛЫҚ РӨЛІ

Аңдатпа

Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тарихында тек ағартушы ретінде танылуының дұрыс еместігі дәлелденеді. Ақынның ағартушылықпен қатар, ұлттық тілімізде әліппе мен оқулық жазуы, қазақ мектебінің қалыптасуына, оның керек-жарақтарының түгелденуіне мұрындық болуы жайлы ізденістері мен қазақ халқы үшін қылған еңбегінің зор екендігі баяндалады. Бүгінгі күнге дейін қолданылып келе жатқан ғалымның қалдырған мұрасын өз дәрежесінде бағалануы қажет. А.Байтұрсынұлы мұралары тарихтың өткен бір кезеңінде қалып, қазір өзінің өзектілігін жойды деген көзқарастардың қате екендігі мақалада жан жақты дәлелденген. Ғалым еңбектерінің қазіргі таңда да ғылыми айналымда жүргеніне нақты дәлелдер келтірілген. Байтұрсынұлы әліппесінің бүгінгі оқулықтарға негіз болып отырғандығы көрсетілген.

Түйін сөздер: А. Байтұрсынұлы, ағартушы, бастауыш, әліппе, мектеп, реформатор.

Kapalbek B. S.¹ Kenzhekozhayeva A. M.²

¹*associate professor, executive director of the Institute for the development of the state language,*

²*research associate of the Institute for the development of the state language*

THE EDUCATIONAL ROLE OF BAITURSYNOV IN KAZAKH HISTORY

Abstract

It has been proved that Akhmet Baitursynov was generally recognized in Kazakh history not only as an educator. Along with educational work, he conducted research, reformed the alphabet and developed textbooks for Kazakh schools and did a great job for the spiritual development of the Kazakh people. The legacy of the scientist, which is still used today, should be appreciated. The article comprehensively proved that the legacy of A. Baitursynov did not remain over the past period of history, and also did not lose its relevance. Currently, the work of the scientist is used in scientific circles. It is shown that the Baitursynov alphabet is the basis of modern textbooks.

Keywords: A. Baitursynov, educator, elementary school, ABC, school, reformer.A.

Kapalbek B.S.¹ Kenzhekozhaeva A. M.²

¹*к.и.н., доцент, «Институт развития государственного языка»,*

г. Алматы, Республика Казахстан

²*НС, «Институт развития государственного языка»,*

г. Алматы, Республика Казахстан

ПРОСВЕТИТЕЛЬНАЯ РОЛЬ БАЙТУРСЫНОВА В КАЗАХСКОЙ ИСТОРИИ

Аннотация

Доказано, что Ахмет Байтұрсынұлы в основном был признан в казахской истории не только просветителем. Наряду с просветительской работой проводил исследования, реформировал алфавит и разработал учебников для казахских школ и сделал огромную работу, для духовного развитие казахского народа. Следует ценить наследие ученого, которое используется до сих пор. В статье всесторонне доказано, что наследие А. Байтұрсынұлы не осталось за истекшим периодом истории, а также не утратило своей актуальности. В настоящее время работы ученого используются в научных кругах. Показано, что Байтұрсынұлы азбука составляет основу современных учебников.

Ключевые слова: А. Байтұрсынұлы, просветитель, начальная школа, азбука, школа, реформатор.

А. Байтұрсынұлы тек ағартушы емес. Сөз жазушының көбі Ақанды ағартушы деп танып жүр. Солай деп тануды алғаш ақталған кезде мүйізі қарағайдай академиктер бастады. Студент кезімізде академик Зейнолла Қабдоловтың аузынан Ақанның «Әдебиет танытқышы» [1], мектепке арналған ғой. Қажым Жұмалиевтің «Әдебиет теориясы» [2] кәсіби мектепке, ал мына «Сөз өнері» [3] оқулығы нағыз теориялық білім беретін жоғары мектепке арналған құрал ғой – дегенін талай естідік.

Тоқсаныншы жылдардың басында алғаш Тіл білімі институтына жұмысқа келгенімде сол кездегі үлкен ғалымдардың Ақанның «Тіл құралдары» [4] үш жылдық мектепке арналған. Ал Құдайберген Жұбанов Қазақ тілі теориясының негізін салған деп түйіндейтін. Бірақ кейін бұл көзқарастардың барлығы қате екендігіне көз жеткіздік.

Ағартушы деген кім? Оның өкілдері ізгілік, әділеттілік идеялары мен ғылыми таным-білім негіздерін тарату жолдары арқылы қоғам кемшіліктерін түзетуге, оның талғам-талаптарын, саясатын, тұрмысын өзгертуге күш салады. Қазақстандағы ағартушылық ойдың қалыптасуына ХІХ ғасырдың 40–60-жылдарындағы орыс ағартушыларының, әсіресе «батысшылдарының», «славянофилдердің» қайсыбір мұраттары қазақ ағартушыларының жанына жақын келді. Олар (Ш. Уәлиханов, А. Құнанбаев, Ы. Алтынсарин) Ф. Достоевскийдің, Н. Добролюбовтың, А. Герценнің, В. Белинскийдің еңбектерімен, ал кейбірі (Ш. Уәлиханов, А. Құнанбаев) олардың авторларымен таныс болатын. Халықшылдықты тәжірибелік іс-әрекетке жетекші етіп, идеялық бағдарға ала отырса да, нақты-тарихи жағдайда халық бұқарасының екіжақты, яғни, әлеуметтік және ұлттық қанаушылық пен жалпы аймақтық артта қалушылық себептеріне байланысты қазақ ойшылдары тұтас алғанда типтік ағартушылық тұғырды ұстанды.

Кеңестік жүйе кезінде ағартушылықтың өзін зерттеушілер деңгейге бөліп қарастырды. Мәселен Б.Кенжебаев ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі мынадай бағыттарды атайды: Феодалдық-клерикалдық, буржуазиялық-либералдық бағыт (А.Мұхамедияров, Ә.Шоқанов, М.Қалтаев, Н.Наушабаев, М.Ж.Көпеев, Ш.Жәңгіров). Демократиялық-ағартушылық бағыт (М.Сералин, С.Торайғыров, Ә.Тәңірбергенов, С.Көбеев, С.Дөнентаев, Б.Өтетілеуов, Ә.Ғалымов) [5, 138]. Ағартушы-демократтық бағыт - ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиетінің көптеген өкілдерінің шығармалары өз кезінде баспасөз беттерінде, әсіресе “Айқап” журналында жарияланып немесе өз алдына жеке кітап болып басылып шығып, жарық көріп отырды. Мысал ретінде осы дәуір әдебиетінің көрнекті өкілдері болып табылатын С. Торайғыров, С. Дөнентаев, С. Көбеев, Т. Жомартбаев, М. Сералин, Ә. Тәңірбергенов, Б.Өтетілеуов, Ә. Ғалимов шығармаларын атауға болады.

Ақаң да о баста осы ағартушылардың қатарында болды. 1901-1904 жылдары мұғалімдік қызметте жүрген кезде Ақаң «Қырық мысал» деп атап, Крыловтың шығармаларын аударды. Одан кейін Ақаң әділет пен шындық жолында халқының мұң-мұқтажын жоқтаған қазақ зиялыларының халықты оянуға, білімге, оқу-ағартуға шақырған өлеңдер топтамасын «Маса» деген атпен Орынборда 1911 жылы шығарды. Жинаққа қойған атына ол едәуір ой, салмақты жүк артқан деуге болады. «Масаның» негізгі идеялық қазығы – жұртшылықты оқуға, өнер-білімге, рухани көтерілуге шақыру, адамгершілікті, мәдениетті уағыздау, еңбек етуге үндеу. Ақын өлеңдері жалпы, сол кездегі ағартушылық бағытпен үндес. Ақын өз өлеңдерінде көбіне Шоқан, Абай, Ыбырай қалыптастырып дамытқан өрісті ойды, қалып алған дәстүрлерді, гуманистік әуендерді, демократтық бағыттарды жаңа жағдайда өзінше жалғастырушы ретінде көрінеді. Оның өлеңдерінің тақырып қойылысынан, өрнектелуінен, ой жүйелеу мәнерлерінен Абай, Ыбырай үлгілеріне жақындық, үйлесімдік, үндестік байқалады. Солар сияқты А. Байтұрсынов та айнала қоршаған ортаға ойлана, сын көзімен қарайды, қоғам қалпына көңілі толмайды. «Қазақ салты», «Қазақ қалпы», Досыма хат», «Жиған-терген», «Тілек батам», «Жауға түскен жан сөзі», «Бақ» сияқты өлеңдердің мазмұны осыны танытады. [6]

Бірақ Ақаң ағартушылықпен іс бітпейтіндігін біліп, қазаққа қатысты барлық іске бел буып кірісті. Бұл жағынан келгенде, Ахмет Байтұрсынов – ұлттық тарихымызда ешкіммен салыстыруға болмайтын ерекше тұлға. Бәлкім, біреулерге бұл орынсыз тамсану боп көрінер. Оған дейін де бұл далада Фараби, Яссауи, Қорқыт, Асанқайғы, Ыбырай, Шоқан, Абайлар да өтті ғой десер.

Ол рас. Бірақ, Ахмет Байтұрсынов оларға ұқсайды да, ұқсамайды да. Ұқсайтыны: ол да аталмыш алыптар сияқты ұлттық дамуымыздың үрдісі мен қарқыны қалған дүниедегі даму үрдісі мен қарқынына сәйкес келмей кенде қалып, көрер көзге тығырыққа тірелген халқына адастырмас жол іздеді.

Ұқсамайтыны: Ахмет Байтұрсынов ондай жол Қорқыт пен Асанқайғыдай үйреншікті үрдісті аман сақтап қалатындай жаңа қоныс іздеумен табылады деп түсінбеді; Фараби мен Яссауидей өз тұсындағы кең жайылған антикалық немесе исламдық дүниетанымға уақытылы көшу арқылы барлық мәселені шешуге болады деп ұқпады; Абай, Шоқан, Ыбырайлардай теңдікке жетудің жолында тек ағартушылықпен шектелгісі келмеді. Оның үстіне, бұлардың ешқайсысын да Ахмет Байтұрсыновтың рухани қалыптасуына тікелей әсер етті деу тым асыра айтқандық болар еді. Ол кезде жұрттың көбі Фараби мен Яссауидің заты түгілі атына қанық емес еді.

Шоқан Уалихановтың атына қанық қазақ оқығандары еңбектерімен соншалықты таныс емес еді. Ал, Абайдың атына да, затына да Байтұрсынов тым беріде, өз таңдауын жасап, сол үшін айыпты боп, Семейге ауып барған кезде қанығыпты. Ал бала жасынан жақсы білетін Ыбырай өнегесінің жаңа кезең жағдайында жеткіліксіз екендігіне бастапқы жылдары-ақ көзін жеткізіп үлгерген-ді.

Байтұрсынұлы ықыласы ауған қай салада да ең үлкен беделге ие болды. Әдеби мұрамызды жазуда, зерттеуде, насихаттауда арғы-бергі айтулы шығыс танушыларымен қатар тұрады. Өнер мен мәдениет теориясын жасақтауда күллі түркі дүниесінде ең бірінші боп батыл қадамдарға бара алды [7, 81].

Ақымет Байтұрсынұлының ұлылығы мектеп ісіне араласуынан басталады. Қазақ әліппесі мен оқулықтарын жазуды Ақаң жыйымасыншы ғасырдың басынан бастады. Нақты айтатын болсақ, усул сотия жолы мен (жаңа әдіспен) тәртіптелген қазақша әліппесін Ақаң 1912 жылы жазып шығарды. Әліппенің ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлынан бастау алатын өз тарихы бар. Ақаң бүй дейді: «Біздің 10-ныншы жылдары шығарып ескі қоймаға тастаған нәрселерімізді кейбіреулер 26-ншы жылдарға дейін тұтынып келіп отырып, соны өзгерту ниетке жаңа ғана кіргенін өздерінше бір артықша жаңашылдық деп біліп, өздерін әлдеқандай өзгерісшіл көріп жүр екен. Тарих жүйелі араб емлесінің тас-талқанын шығарып бұзып-жарып, араб қарпымен-ақ дыбыс жүйелі қазақ емлесін жасап алғанымыздан қабарсыз екен» [8,572].

Мұны Ақаң 1926 жылғы Бакудегі жиыннан кейін айтқан еді және өзі айтқандай, қазақтың дыбыс жүйесін тәртіптеген алғашқы кітабын Орынборда 1912 жылы шығарып еді. Бұл әліппелер толықтырылып, түзетіліп, өзі айдалып кеткен 30-жылдарға шейін Орынборда, Ташкентте, Қызылордада 10 шақты рет қайта-қайта басылып тұрды [96,39]. Ақаң қазақтың өз дыбыстарына ғана таңба арнап, төл әліппе жасаған. Онымен сауат ашу өте оңай болды. Кез келген бала бір айда әріптерді қосып, буындап, жүгіртіп оқып кете беретін болған. Халық бұрынғыдай құран жаттауға байланбай дыбыс жүйелі әдіспен жылдам және жаппай сауаттана бастады. Мұндай әдістемелік жағынан жетілген, ғылыми тұрғыдан өзгелерден озық әліппе жасауға жиымасыншы ғасырға шейін жазуға байланбай еркін дамыған тіліміздің дыбыстық жүйесінің де оң әсері болды.

Отызыншы жылдардан кейінгі ғылымда, әсіресе қоғамдық ғылымдарда идеология, саясат басым болғандығы қазір бәрімізге мәлім. Ақаңнан кейін бүгінгі «Сауат ашуды» қосқанда қырық түрлі әліппе жазылды. Бірақ төл дыбыстарға негізделіп қасына мұғалімдерге арналған «Баяншысы» бар, ол аз десеңіз сөйлеу, оқу, жазуды ұштастырған «Тіл жұмсары» тағы бар кешенді дүние жасалған емес. Қазіргі қолданыстағы Сауат ашу бойынша әріпті тану міне, наурызда енді аяқталды. Бұл мүлдем дұрыс емес. Авторлар Сауат ашу, Жазу және Тіл дамытуды бір жерге қосып былықтырып жіберген. Әліппенің мақсаты қара таныту. Ақаң: «Әліппенің басты мақсаты – керек сөзді жаза білуге, жазылған сөзді оқи білуге үйрету», – деген еді. Иә, әліппеде басқа мақсат болмауы керек. Бала тілін дамыту тыңдалым, айтылым арқылы Әліппемен қатар жүруі керек. Ол хрестоматияда (атауын әлі ойлану керек) алдымен тыңдалым материалдары өтіліп, барлық әріптермен танысып, әліппені аяқтағаннан кейін оқылым материалдары жүйеленіп ұсынылуы керек. Өйткені әліппенің оқу материалдары әріп таныту, буындарды, жеке сөздерді, шағын сөйлемдерді түсініп оқуға шақталған. Оның әріп танытуға арналған материалдары 300 сөзге де жетпейді. Ал, монотілді баланың сөздік қоры одан асып төгіліп жатады. Мәселен, ғылымда дәлелденген тұжырым бойынша 6 жастағы баланың тілінде 5 мыңнан аса сөз бірлік болады екен.

Біздің қазіргі мектебімізде керегі жоқ пән көп: үш тану (өзін-өзі тану, дүние тану, жаратылыс тану, орыс тілі, ағылшын тілі). Ал Ақаң бастауышта қандай пәндер оқытылатындығына шейін түгендеп кеткен: оқу, жазу, дін, ұлт тілі, ұлт тарихы, есеп, жағрапия, шаруа-кәсіп, жаратылыс жайлы.

Ақымет Байтұрсынұлы бүгінгі жаңартылған бағдарламада айтылып жүрген сан тәсіл мен әдістемеге қатысты түрлі технологияның көбісін сол кезде-ақ айтып кеткен:

- Бала білімді тәжірибе арқылы өздігінен алуы керек;
- Тірлік шаруасына үйрететін білім тірі білім болуы керек. Ондай білімді адам мәніс білімі мен әдіс білімін қатар үйренгенде білмек;
- Істің мәнісін білгенмен әдісін білмесең... дұрыс ештеңе шықпайды;
- Сөйлеу, оқу, жазу тілін жұмыс тәжірибесі арқылы таныту керек;
- Әліппенің мақсаты керек сөзді жаза білуге, жазылған сөзді оқый білуге үйрету.

Мұның әрқайсысын түсініп, жеке-жеке мақалалар жазуға болады. Бүгінгі қазақ тілінің білім жүйесі Ақаңның әліппесіне қайта оралып жатыр. Ақаңның әліппесімен сауат ашу өте оңай әрі тез. Бұл туралы Телжан Шонанов былай дейді: «...дети постепенно находя сходства и различия слов,

легко и свободно, без особой поддержки учителя, незаметно для себя переходят от легкого к трудному, от простого к сложному, научаясь в то же время читать самостоятельно. Практика показала, что для того, чтобы научиться писать и читать по новому букварю, вполне достаточно 4 недель при средней способности детей» [9,39]. Яғни, біз Ақаң салған жолмен оқытын болсақ, онда әліппені қазіргідей үш тоқсанда емес, өте жылдам бітіретін боламыз.

Отызыншы жылдарға шейін әр ұлттың өздерінің сүйенер, сенер тұлғалары болды. Түркітану ғылымы бойынша ғана айтатын болсақ, өз ұлтының, өз тілінің қамын жеген ғалымдарды сонау 1926 жылы Бакуге жиналғандардың ішінен көреміз. Олардың бәрін жойып, Кеңес үкіметі өздері Мәскеу мен Петербурда оқытқан түркологтар орыс түркітанушыларының айтуына көзсіз бас ұратын болып тәрбиеленді. Ал өз ұлтының тау тұлғалары Бакуде өз пікірлерін еш қаймықпастан ашық айтып отырды. Соның ішінде Ақаң да бар. Бүкіл әлемнен Бакуге жиналған оқымыстылардың (Бартольд, Руденко, Миллер, Шобан заде, Самойлович, Малов, Ашмарин, Менсель, Шерба, Яковлев, Ольденбург және т.б.) алдында Ақаң орыс тілі жөнінде: «Правописание большей частью зависит именно от языка, от свойства языка. Если возьмем, например, язык русский, употребляющий этимологический принцип, то мы должны сказать, что этот язык хаотический, анархический, потому что одни и те же слова, при изменении ударения, принимают совершенно другие формы. Например: «вада», «воды», ударение изменилось, где раньше стоял звук «а», теперь появился «о». Это самый анархический, хаотический язык», – деді [10,417]. Осы жиында мүйізі қарағайдай орыс профессорлары, әсіресе Щерба мен Яковлев түркі әліпбилерінің ішіндегі ең озығы қазақтікі деп таныды. Кейін Н.Ф.Яковлев Ақаңның әліпбиіне қызығып, әрі қарай зерттей түсіп, қатты тәнті болып, «Математическая формула построения алфавита (Байтұрсыновский алфавит)» деген мақала жазды. Бұл басқа түркілерге үлгі болып, жиырмасыншы жылдың соңында олар да өздерінің ұлттық әліпбилерін жетілдіруге кірісіп кетті. Иә, бізде Ақаң салған дара жол бар. Соған қайта айналып түсуіміз керек. Бұл жолды кеңес үкіметі 1929 жылдан бастап жауып тастаған еді. Енді өз қолымыз өз аузымызға жеткенде сол сара жолды қайта айналып табуымыз керек.

Ия, біз бұл мақалада Ақымет Байтұрсынұлы тек ағартушы ғана емес екендігін дәлелдеп көрсетпек болдық. Ол жайлы әлі талай айтылады да. Өзірше сөзімізді Әбіш Кекілбаев ағамыздың Ақаңа берген бағасымен қорытындылағымыз келеді: «Ахмет Байтұрсынов – ұлттық дамудың талай жыл әбден тот басып қараусыз қалған, тіпті қараң қала жаздаған тегершігін бір өзі айналдырып көріп, мігірсіз қозғалысқа қосып берген, ертегінің ерлеріндей ерен тұлға. Қазақ тілінің дамуына жер жаралып, су аққалы бергі қалған қазақтың қосқан үлесі бір пара да, байтұрсыновтың бір өзінің сіңірген еңбегі бір пара».

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқышы. - Алматы: Атамұра, 2003. - 208 б.
2. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. - Алматы: Мектеп, 1964. - 252 б.
3. Қабдолов З. Сөз өнері. - Алматы: Санат, 2007. - 360 б.
4. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. – Алматы: Сардар, 2009. - 348 б.
5. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері. – Алматы: Білім, 1995. -288 б.
6. Сәтбаева Ш. Ахмет Байтұрсыновтың «Маса» жинағына талдау. [Электронды ресурс]. – Қосылған мерзімі: <https://bilim-all.kz/article/3830> (жариялануы 28.06.2016).
7. Кекілбайұлы Ә. Ұстаз ұлағаты. // Ұлттық рухтың ұлы тіні. – Алматы: Ғылым, 1999. - 567 б
8. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-ай, 2013. - 630 б.
9. Шонанов Т. Ахмет Байтұрсунович Байтұрсунов в области народного просвещения и литературы // Байтұрсынұлы А. Оқу құралы. (Қазақша әліп-би). Жетінші басылуы. – Орынбор, 1925. - 72 б.
10. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. - 444 б.

References:

1. Baitursynov A. literary critic. - Almaty: Atamura publ., 2003. - 208 P.
2. Zhumaliyev K. theory of literature. - Almaty: Shkolnaya STR., 1964. - 252 P.
3. Kabdolov Z. art of words. - Almaty: Sanat publ., 2007. - 360 P.
4. Baitursynuly A. language is a tool. Almaty: Sardar publ., 2009. - 348 P.
5. Kirabaev S. The white pages of our literature. Almaty: bilim publ., 1995. -288 P.
6. Satbayeva Sh.analysis of the collection "Masa" by Akhmet Baitursynov. [Electronic resource]. - Added term: <https://bilim-all.kz/article/3830> (published on 28.06.2016).

7. Kekilbayuly A. *Ustaz ulagat. // The great fabric of the national spirit. - Almaty: Nauka publ., 1999. - 567 P.*
8. Baitursynuly A. *problems of Kazakh linguistics. - Almaty: Abzal-AI, 2013. - 630 P.*
9. Shonanov T. *Baitursunovich Baitursunov in the region of people's enlightenment and literature // Baitursynuly A. textbook. (Kazakh alphabet-bi). The seventh edition. Orenburg, 1925. - 72 P.*
10. Baitursynov A. *Language Teaching. - Almaty: native language, 1992. - 444 P.*

УДК: 303.01

МРНТИ: 19.01.80

Э.Е. Ибраева¹, С.М. Дүйсенгазы²

¹Ph.D, журналистика және саясаттану факультеті телерадио және қоғаммен байланыс кафедрасының доценті м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан,

²ф.ғ.к., доцент, журналистика және саясаттану факультеті телерадио және қоғаммен байланыс кафедрасының меңгерушісі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ ЖАНҰЗАҚ ЖӘНІБЕКОВТІҢ «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНДЕГІ РЕДАКТОРЛЫҚ ҚЫЗМЕТІН ҒЫЛЫМИ ТҰЖЫРЫМДАУ

Аңдатпа

Мақалада ХХ ғасырдың алғашқы жартысында қалыптасқан қазақ интеллигенциясының өкілі, дарынды публицист, журналист, қоғам қайраткері Жанұзақ Жәнібековтің «Алаш» партиясының баспа органы болған «Қазақ» газетіндегі редакторлық қызметі сараланды.

Алаш кезеңін қаузаған ғылыми әдебиеттер мен зерттеулердегі Жанұзақ Әлжанұлы басшылық жасаған «Қазақтың» нөмірлері туралы деректер зерделенді. Ғылыми мәліметтер мен тарихи даталардың бір-бірімен үйлеспейтіні алға тартылып, нақты ғылыми шешім жолында ізденіс қарастырылды.

Сондай-ақ, мұрағат қорларындағы «Қазақ» газетінің түпнұсқа тігінділерінен келтірілген ғылыми айғақтар дәйектеліп, ғылыми пайымдалды.

Мақала барысында Алаш кезеңіне қатысты зерттеулерде кездесетін тарихи мәліметтер ғылыми дәлелдемелер арқылы өз маңызын жойғанына куә боламыз.

Жанұзақ Әлжанұлының редактор болған «Қазақ» газетінің нөмірлері нақтыланып, дәйектелді және тұжырымдалған ғылыми шешімге қол жеткізілді.

Кілт сөздер: Алашорда, «Қазақ» газеті, редактор, Жанұзақ Жәнібеков, қайраткер.

E. E. Ibrayeva¹, S.M. Duisengazy²

¹Assistant Professor of the Department of Teleradio and Public Relations of the Faculty of Journalism and Political Science, Ph.D, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

²Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, Head of the Department of Teleradio and Public Relations of the Faculty of Journalism and Political science, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

SCIENTIFIC CONCLUSIONS OF ALASH ACTIVIST ZHANUZAK ZHANIBEKOV'S EDITORIAL WORK IN "KAZAKH" NEWSPAPER

Abstract

The article analyzes the activities of the representative of the Kazakh intelligentsia formed in the first half of the 20th century, a talented publicist, journalist, public figure Zhanuzak Zhanibekov, who became the printed organ of the Alash party in the Kazakh newspaper.

In the scientific literature and research describing the Alash period, research on the issues of the newspaper "Kazak" under the leadership of Zhanuzak Alzhanuly was studied.

It was noted that scientific data and historical dates are incompatible with each other, and the search for a specific scientific solution was considered. In addition, the archive funds presented scientific evidence from the original files of the newspaper "Kazakh".

In the course of the article, we will witness how the historical data that are found in studies relating to the Alash period, through scientific evidence, eliminate their significance.

The issues of the Kazakh newspaper, whose editor was Zhanuzak Alzhanuly, were clarified, and consistent and articulated scientific decisions were reached.

Keywords: Alashorda, the newspaper "Kazakh", editor, Zhanuzak Zhanibekov, activist.

Э.Е. Ибраева¹, С.М. Дүйсенгазы²

¹Ph.D, и.о.доцента кафедры телерадио и связь с общественностью факультета журналистики и политологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан,

²кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой телерадио и связь с общественностью факультета журналистики и политологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

НАУЧНЫЕ ВЫВОДЫ РЕДАКТОРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АЛАШОРДИНЦА ЖАНУЗАКА ЖАНИБЕКОВА В ГАЗЕТЕ «КАЗАХ»

Аннотация

В статье проанализирована деятельность представителя казахской интеллигенции сформировавшейся в первой половине XX века, талантливого публициста, журналиста, общественного деятеля Жанузак Жанибекова, ставшей печатным органом партии «Алаш» в газете «Казак».

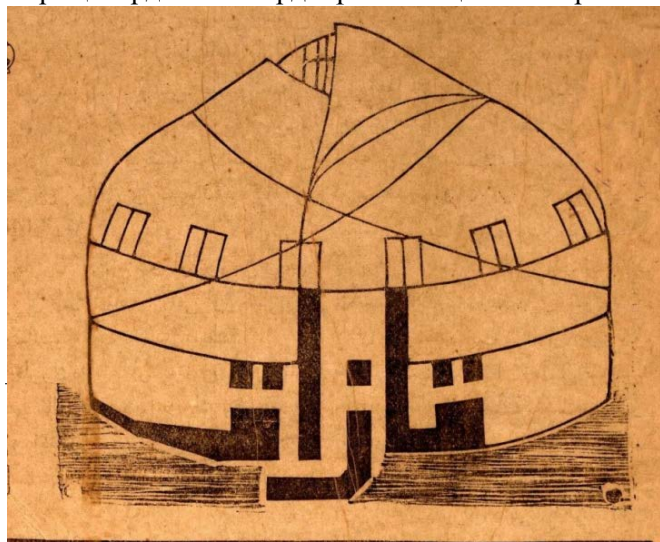
В научной литературе и исследованиях, описывающих период Алаш, были изучены исследование о номерах газеты «Казак» под руководством Жанузак Альжанулы. Было отмечено, что научные данные и исторические даты несовместимы друг с другом, и был рассмотрен поиск по конкретному научному решению. Кроме того, в архивных фондах были представлены научные свидетельства, приведенные из оригинальных подшивок газеты «Казак».

В ходе статьи мы будем свидетелями того, как исторические данные, которые встречаются в исследованиях, касающихся периода Алаш, через научные доказательства устраняют свою значимость.

Были уточнены номера газеты «Казак», редактором которой был Жанузак Альжанулы, и достигнуты последовательные и сформулированные научные решения.

Ключевые слова: Алашорда, газета «Казак», редактор, Жанузак Жанибеков, деятель.

Кіріспе. Қоғамдық-саяси «Қазақ» газеті 1913-1918 жылдар аралығында Орынбор қаласында жарық көрді. Алашорда үкіметінің баспа органы болған газеттің алғашқы саны 1913 жылдың 2-

ақпанында шығып, таралымы 3000 данадан 8000 данаға дейін көтерілген. Басылым өзі жарық көрген алғашқы жылдары аптасына 1 рет, 1915 жылдан бастап аптасына 2 рет жарық көріп тұрды. «Қазақ» газетіне әр жылдары алаш қайраткерлері Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов және Жанұзақ Жәнібеков басшылық жасады.

Өз заманында «халықтың көзі һәм құлағы» болған «Қазақ» газетінің рәміз-бейнесіне зер

салар болсақ (Сурет - 1. «Қазақ» газетінің рәміз-бейнесі).

түндігі батысқа қарай ашылған киіз үй бейнеленген. Есігінде қазак яғни «Қазақ» деген жазуы бар. Рәміз-бейне туралы газеттің шығарушысы Ахмет Байтұрсынов: «Киіз үй – киіз туырлықты халқы. Үйдің түндігі ашық, есігі жабық болуындағы мағына: Түндік жарық беретін жол, есік түрлі заттар кіретін жол дегендік. Жарық жолы ашық, еркін болсын, түрлі заттар кіретін жолы еркін болмасын делінген еді. Түндіктен түсетін жарыққа өнер-ғылым енгізілген еді. Түндік күнбатыс жағынан ашылуы өнер-ғылым Европа жағында күшті болған себепті қазақ ішіне Европа ғылым-өнері таралсын деген мағына еді» [1], - деп жазған болатын. Ал, есікке қазак деп жазылуы – «Қазақ» газеті қазақ қоғамының күзетшісі болсын деген мағынаны білдіреді.

«Қазақ» газетін алаштанушы, ғалымдар кешенді түрде зерттеп келеді. Газет беттеріндегі жарияланымдар отандық зерттеушілер тарапынан араб жазуынан кириллицаға аударылып, жеке жинақ болып жарық көрді. Атап көрсетсек, 1993 жылы жарық көрген «Қазақ газеті» жинағы [2], 1998 жылы жарық көрген «Қазақ» жинағы [3], «Арыс» қорының «Алаш мұрасы» сериясымен жарық көрген «Қазақ» газеті 1913» [4], «Қазақ» газеті 1914» [5] жинақтары мен т.б. көптеген зерттеулерді айтуға болады.

Зерттеу жұмысының міндеті. Ғылыми әдебиеттер мен зерттеулерде Жанұзақ Жәнібековтің «Қазақ» газетіндегі редакторлық қызметіне қатысты әр түрлі деректер кездеседі. Бірінде алаш қайраткері «Қазақтың» 261-263 сандарына басшылық жасады делінсе, енді бірінде 261-265 нөмірлеріне редактор болғаны туралы мәліметтер бар. Осы деректерді салыстырып, зерттеу – жұмыстың негізгі міндеті саналады.

Зерттеу жұмысының мақсаты. «Қазақ» газетінің редакторы туралы мәліметтердің бір-біріне үйлеспейтіндігі, деректердің түрлілігі – нақты ғылыми тұжырымды қажет етіп отыр. Зерттеудің басты мақсаты – «Қазақтың» Жанұзақ Жәнібеков басшылық жасаған нөмірлерін айқындап, айғақты дәлелдеме ұсыну және ғылыми шешімге қол жеткізу.

Зерттеу әдісі. «Қазақ» газетінің редакторларына қатысты мәліметтерді салыстыру және басылымның түпнұсқа тігінділеріне жүгіне отырып, ондағы тарихи деректерді пайымдау, анализдеу әдісі арқылы ғылыми тұжырым жасалынды. Тарихи деректердегі бір-біріне үйлеспейтін мәліметтер ғылыми айғақтар арқылы нақтыланып, дәйектелді.

Негізгі бөлім. «Қазақ» – өзі шығып тұрған бес жыл ішінде талай күрделі құбылыстардың, бірнеше қоғамдық сілкіністердің куәсі болды. Бір ғана қолдың саусақтарымен санауға болатын жылдар ішінде бір емес бірнеше ұрпақтың ғұмырына жетерліктей оқиғаларды, тарих үшін қас-қағым деп айтуға келмейтін уақыт аралығында бірнеше ғасырға татырлық өзгерістерді басынан өткерді. Атап айтқанда, «Қазақ» екі жойқын соғыстың (бірінші әлем соғысы және азамат соғысы), 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінің, екі қоғамдық-саяси төңкерістің (ақпан және қазан), төрт саяси биліктің (патша үкіметі, уақытша үкімет, Алашорда үкіметі және кеңес өкіметі) куәсі болды.

(Сурет - 2. «Қазақ» газетінің 1914 жыл шыққан нөмірі).

Ал, ең бастысы, «Қазақ» аласұрған заманның, аласапыран оқиғалардың тек сырттан қараған

бақылаушысы ғана болып қана қойған жоқ. Ол, біріншіден, сол бір қиын-қыстау жылдары қазақ ұлтының мүддесін қорғаған қамқоршысы, оның тұйықтан шығар жолын көрсеткен жолбасшысы болды. Демек, «Қазақ» газетінің ең басты ерекшелігі, оның айқын ұлттық сипатта болуы. Ондағы дүниелердің ең басты құндылығы, олардың ұлт мүддесіне сай пайда болуы. Газет материалдарының мән-мағынасы мен мазмұнының ұлттық сұранысқа толық сай келуі. Оның ең басты себебі, дүние қаншама рет астаң-кестең

болып, асты үстіне түсіп жатпасын «Қазақ» өзінің басты ұстанымы – ұлт мүддесін қорғаудан еш таймауы.

Екіншіден, ол буырқанған оқиғалардың бел ортасында жүріп, қайнаған құбылыстармен үдерістер барысын суретке түсіргендей өз беттерінде әлеспелі (синхронды) бейнеледі. Олар туралы

мәліметтерді тасқа басып, өз беттерінде хаттады. Сөйтіп «Қазақ» қазақ өмірінің аса бір күрделі кезеңінің шежіресіне, баға жетпес жазба дерек көзіне айналды [6].

Ең алдымен айтарымыз, «Қазақ» газетінің шығуының өзі қайталанбас қоғамдық құбылыс ретінде ұлт тарихынан өшпес орын алып, қазақ тарихының ажырамас бөлігіне айналуы. Халқымыз тарихының аса бір күрделі кезеңінде тұтас бір ұлтты өлім ұйқысынан оятып, санасына қозғау салған «Қазақ» сияқты газеттің маңызы мен қазақ тарихындағы орны туралы заманымыздың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезов, сол XX ғасырдың басында-ақ: «Жазба әдебиетте Абайдан соң аты аталатын – «Қазақ» газеті деп, «Қазақтың» жазба әдебиетімізден алар орнын атап көрсетсе, «Қазақтың» қазақ халқының өмірінен алар орны туралы: «Қазақтың еңкейген кәрі, еңбектеген жасына түгел ой түсіріп, өлім ұйқысынан оятып, жансыз денесіне қан жүгіртіп, күзгі таңның салқын желіндей ширатып ширқтырған, етек жеңін жиғызған «Қазақ» газеті болатын» деп, газеттің тарихи маңызын жеріне жеткізе айтқан. Оған қосарымыз «Қазақтан» бұрын да, «Қазақтан» кейін де қазақ баспасөзі тарихында мұндай деңгейге көтеріле алған бірде бір басылымның болмағандығы. Демек, «Қазақтың» қазақ тарихында қайталанбас қоғамдық құбылыс ретінде мәңгі қалары күмәнсіз [6, 57 б.].

Талқылау. Алаш қайраткері Жанұзақ Әлжанұлы Жәнібеков – «Қазақ» газетіне ұлы Ахмет Байтұрсынов пен талантты публицист Міржақып Дулатовтан кейін редакторлық еткен тұлға.

Ж.Жәнібековтің «Қазақ» газетіндегі бас редакторлық қызметі жайында тарихи еңбектерде түрлі деректер кездеседі.

Мысалы: библиограф-ғалым Ү.Субханбердинаның 1990 жылы «Зерде» ғылыми көпшілік журналында жарияланған «Әйгілі «Қазақ» газеті» мақаласында: «...Газеттің 1918 жылғы 261-265 сандарының редакторы – Жанұзақ Жәнібеков» [7], - деп жазды.

Осы деректі ел тарихына арналған оқулықтан да кездестіреміз. «Қазақстан тарихы» оқулығының 706-бетінде: «Қазақ» газеті 1918 жылы (№261-265) Жанұзақ Жәнібековтің редакциялауымен шықты» [8, 706 б.], - делінген.

Ал, алаштанушы-ғалым Қ.Сақ «Ұлттық сана ұйытқысы» еңбегінің «Қазақтың» соңғы бас редакторы» атты бөлімінде: «...тиісті бағасын алуға тұрарлық тұлға – Жанұзақ Жәнібеков. Ол газеттің 1918 жылғы 261-263 сандарына бас редактор ретінде қол қойған» [9, 86 б.], - деген дерек келтірді.

Жанұзақ Жәнібековтің «Қазақ» газетіндегі редакторлық қызметіне қатысты бір-біріне үйлеспейтін деректер ғылыми нақтылауды қажет етті. Ғылыми дәлдікке көз жеткізу үшін «Қазақ» газетінің түпнұсқа тігінділеріне жүгіндік.

Басылымның түпнұсқасындағы мәліметтер келесідей:

№261, 23 июль, вторник, 1918 жыл. Уақытша шығарушы: Жанұзақ Жәнібеков. Бастырушы: «Азамат» серіктігі [10].

№262, 30 июль, вторник, 1918 жыл. Уақытша шығарушы: Жанұзақ Жәнібеков. Бастырушы: «Азамат» серіктігі [11].

№263, 5 сентябрь, бейсенбі, 1918 жыл. Шығарушы: Міржақып Дулатұлы. Бастырушы: «Азамат» серіктігі [12].

№264, 10 сентябрь, сейсенбі, 1918 жыл. Шығарушы: Міржақып Дулатұлы. Бастырушы: «Азамат» серіктігі [13].

№265, 16 сентябрь, понедельник, 1918 жыл. Шығарушы: Міржақып Дулатұлы. Бастырушы: «Азамат» серіктігі [14].

№266, 26 сентябрь, четверг, 1918 жыл. Шығарушы: Міржақып Дулатұлы. Бастырушы: «Азамат» серіктігі [15].

Айта кетерлік жай, барлық тарихи еңбектерде «Қазақ» газетінің барлығы 265 нөмірі жарық көрді делініп келді.

Алайда, 2013 жылы күтпеген ғылыми жаңалық орын алып, «Қазақ» газетінің 266-нөмірі табылды.

Табылған 266-нөмірге редактор ретінде Міржақып Дулатов қол қойған екен.

Зерттеуші-ғалымдарымызды елең еткізген бұл ғылыми жаңалық өз алдына бөлек тақырып.

Жоғарыда келтірген тарихи деректердің негізінде, Жанұзақ Жәнібеков «Қазақтың» 261 және 262-санына басшылық жасағанын сондай-ақ, Ж.Әлжанұлы аталған басылымның соңғы редакторы емес екеніне көз жеткіздік.

Жанұзақ Жәнібековтің «Қазақ» газетіне басшылық етуі замананың алмағайып уақытына тура келді.

«... Әйгілі 1917 да келді. Большевиктер бүлік жасады. Сол кездің айдай анық шындығы: ешкім большевиктер женеді, енді билік біржола солардың қолына өтеді деп ойлаған жоқ (бұл кездің газет мақалалары осылай дейді – Д.Қ). Ұлт зиялылары осы жылы шілдеде Алаш партиясын құрып, желтоқсанда Алаш Үкіметін (Алаш Орда) орнатып, жаңа мемлекет құрылысына білек сыбана кірісіп те кетті. Түкістандықтар да қарап жатпады: 1917 жылы 27 қараша күні Қоқандта Түркістан автономиясын жариялады. Сөйтіп заманның шайтанын, отаршылдықтың зардабын екі жақтап кумақ болды [16].

(Сурет - 3. «Қазақ» газетінің редакторы – Жанұзақ Әлжанұлы Жәнібеков (1889-1937).

Алайда заман ауаны өзгере бастады. Большевиктер билікке таяп қалды. Алаш көсемдері Ә.Бөкейханов пен А.Байтұрсынов Орынбор қаласынан кетуге мәжбүр болды.

Уақытша үкімет тұсында Жанұзақ Жәнібековке «Қазақ» газетін шығару ісі сеніп тапсырылды.

Жанұзақ Әлжанұлы басшылық еткен «Қазақ» газетінің 1918 жылғы 261- санында (1918, 23 шілде):

- «Орынбор хабарлары» атты большевиктер мен атты-казактар арасындағы қақтығыстарға «Қазақ» газетінің пікірі берілген бас мақала;

- Дутовтың Торғай, Ырғыз уездерін алғандығы жөніндегі «Ел хабарлары»;

- Большевиктерге қарсы жазылған «Жарнама. Учредительное собраниенің члендерінен құрылған комитет өкілдерінің Торғай облысының халқына таратқан жарнамасы» атты Учредительное собрание өкілдерінің ұжымдық мақаласы;

- М.Дулатовтың Орынборға оралуы жайында жазылған «Дулатовтың шабуылдан қайтуы» атты мақала;

- Орал облысындағы саяси өзгерістері сөз етілген «Уақытша. Ойыл уалаятының хукіметі» атты ішкі хабар;

«Торғай мекемелерін басқару» атты Торғай облыстық комитетінің Қостанайға көшуі туралы жазылған мақала т.б. басылды.

Ал, 1918 жылғы 262-санында (1918, 30 шілде):

- «Алашорда» хукіметінің іске кіріскені туралы келген телеграмма» атты бас мақала;

- «Башқұртстан хукіметі» жайынан жазылған мақала;

- Бейімбет Майлиннің «Алашорда» партиясына арналған «Алашордаға» атты өлеңі т.б. жарық көрді.

Айта кетерлік жай, басылымның бұл екі санында жарық көрген мақалалардың көбісінің авторы көрсетілмеген.

Қорытынды. «Қазақ» газетіндегі еңбек жолын корректорлықтан бастаған қалам қайраткері Жанұзақ Әлжанұлы елдегі қоғамдық-саяси жағдайдың ең бір қиын ахуалында газеттің редакторлық қызметін абыроймен атқарып шықты.

«Алаш» партиясының көсемдері Ә.Бөкейханов пен А.Байтұрсынов Міржакып Дулатовтан кейін «Қазақ» газетін Жанұзақ Жәнібековке сеніп тапсырды.

29 жасар Ж.Әлжанұлы күтпеген халде билік жүйесіне келген большевизмнен еш қаймыққан жоқ. «Қазақтың» бас редакторы жаңа билікке айбат көрсетіп, ымырасыз мақалаларды оқша жаудырды.

Алаш зиялыларының қарым-қабілеті мен біліктілігі жайында Елбасымыз Н.Назарбаев: «...ғасыр басындағы қазақ зиялылары саяси көзқарастар мен саясат технологиялары тұрғысынан алғанда тіпті қазіргі заманның терминдері жөнінде де әлдеқайда ілгері кеткен еді.

Мұның өзі сол кездегі бүкіл Азия құрылығындағы бірегей құбылыс болатын. Қазақтың мемлекет қайраткерлерінің тотаритарлық режим үшін ерекше қауіпті болғандығы сол – бұл адамдар саяси құрылыстың өрге баспайтын ескі түрлерін қайта жандандырамыз деп әуре болмай-ақ, шын мәніндегі осы заманның мемлекетін құра алатын еді» [17], - деп баға берген болатын.

Алайда, қаламды қару етіп, халқын өркениетті тәуелсіздікке бастаған алаш зиялыларының қасіретті қайреткерлік жолы бүгінгі ұрпаққа мәңгілік үлгі боп қалмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

17. <http://anatili.kazgazeta.kz/?p=46825> 06.07.2020
18. Әбдиманұы Ө. Қазақ газеті. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. –242 б.
19. Қазақ / құрастырушылар: Ү.Субханбердина, С.Дәуітов, Қ.Сахов. –Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1998. – 560 б.
20. Смағұлова С., Әнес Ғ., Замзаева Т. Қазақ газеті 1913. – Алматы: Арыс, 2009. – 480 б.
21. Смағұлова С., Әнес Ғ., Замзаева Т. Қазақ газеті 1914. – Алматы: Арыс, 2009. – 504 б.
22. Атабаев Қ. Қазақ газеті және қазақ тарихы // Қазақстан-2050 Стратегиясы: қазақ журналистикасының тарихы, бүгінгі мен даму болашағы: «Қазақ» газетінің 100 жылдығына арналған республикалық ғылыми-теориялық конференция жинағы. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2013. – 56-60 бб.
23. Субханбердина Ү. Әйгілі «Қазақ» газеті // Зерде. – 1990.–№ 5.
24. Қазақстан тарихы: 5 томдық.– Алматы: Атамұра, 2002. – Т.3. – 768 б.
25. Сақ Қ. Ұлттық сана ұйытқысы. – Алматы: Қазақ университеті, 1998. – 275 б.
26. Қазақ. – 1918. – №261.
27. Қазақ. – 1918. – №262.
28. Қазақ. – 1918. – №263.
29. Қазақ. – 1918. – №264.
30. Қазақ. – 1918. – №265.
31. Қазақ. – 1918. – №266.
32. Қамзабекұлы Д. Алаштың рухани тұғыры. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – 360 б.
33. Назарбаев Ә.Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.

References:

17. <http://anatili.kazgazeta.kz/?p=46825> 06.07.2020
18. Abdimanuly O. Kazakh newspaper. - Almaty: Kazakh University, 1993. -242 P.
19. Kazakh / compilers: U. Subhanberdina, S. Dautov, K. Sakhov. - Almaty: main editorial office of the Kazakh encyclopedia, 1998. - 560 P.
20. Smagulova S., Anes G., Zamzaeva T. Kazakh newspaper 1913. - Almaty: Arys, 2009. - 480 P.
21. Smagulova S., Anes G., Zamzaeva T. Kazakh newspaper 1914. - Almaty: Arys, 2009. - 504 P.
22. Atabayev K. Kazakh newspaper and Kazakh history // strategy Kazakhstan-2050: history, present and prospects of development of Kazakh journalism: collection of the Republican scientific and theoretical conference dedicated to the 100th anniversary of the newspaper "Kazakh". - Astana: L. N. Gumilyov Eurasian National University, 2013. - pp. 56-60.
23. Subhanberdina U. famous newspaper "Kazakh" // Zerde. – 1990.–№ 5.
24. history of Kazakhstan: in 5 volumes. Almaty: Atamura publ., 2002. Vol. 3.p. 768.
25. saka K. the foundation of national consciousness. Almaty: Kazakh University, 1998. - 275 P.
26. Kazakh. – 1918. – №261.
27. Kazakh. – 1918. – №262.
28. Kazakh. – 1918. – №263.
29. Kazakh. – 1918. – №264.
30. Kazakh. – 1918. – №265.
31. Kazakh. – 1918. – №266.
32. Kamzabekuly D. spiritual pedestal of Alash. Almaty: El-shezhire publ., 2008. - 360 P.
33. Nazarbayev A. N. on the wave of history. Almaty: Atamura publ., 1999. – 296 P.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

ӘӨЖ 94(574) "19"
МРНТИ 03.91

Нұрахимова Ж.Ф.¹ Қаражан Қ.С.²

*¹Тарих, археология және этнология факультетінің 1-курс магистранты,
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,*

Алматы қ., Қазақстан,

*²т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан*

XX ғ. 20-30 ЖЫЛДАРДАҒЫ РЕПРЕССИЯ ҚҰРБАНЫНА АЙНАЛҒАН ҚАЗАҚТЫҢ ҮШ ҚЫЗЫНЫҢ ҚАЙҒЫЛЫ ТАҒДЫРЫ

Аңдатпа

XX ғ. 20-30 жылдары кеңес үкіметінің жүргізген репрессия саясаты халық жадында ең ауыр, әрі қайғылы кезеңнің бірі ретінде сақталды. Билік құрылымдары кез-келген отбасымен жеке адам өміріне белсене араласқандықтан әйелдер мен қыздар жазықсыздан-жазықсыз түрмелерде отырып, арнайы лагерьлерде «жазаларын» өтеді. Өйткені олар «Отанын сатқандардың отбасы мүшелері» деп аталған еді. Кеңес мемлекеті әйелдерді қуғын-сүргінге ұшырату саясатын мақсатты түрде жүргізді. Жазықсыз жазаланып атылғандардың ішінде нәзік жанды қазақ аналары мен қыздары да болғаны баршамызға белгілі. Бірі «халық жауының жары», бірі – баласы немесе ұрпағы болғаны үшін айып тағылып қамауға алынды. Соның ішінде ең ауыр жаза ату жазасына кесілген қазақтың үш қызы – Шахзада Шонанова, Торғай Сүлейменова, Мәмилә Танатова сынды аруларымыздың қайғылы тағдыры жайлы.

Түйін сөздер: репрессия, НКВД.

Zh.F. Nurakhimova¹ K.S. Karazhan²

*¹master of history, archaeology and ethnology, Kazakh National University named al- Farabi
Almaty, Kazakhstan*

*²d.p.s., professor of the Kazakh National University named after al - Farabi
Almaty, Kazakhstan*

THE SAD STORY OF THREE KAZAKH GIRLS WHO BECOME VICTIMS OF REPRESSION IN THE 20-30S OF THE 20TH CENTURY

Abstract

Undoubtedly, the repressive measures of the state in the 20-30s of the XX century became a great shock for society and the most difficult period in their lives. Due to the fact that the authorities were actively involved in the life of every family, innocent women and girls of that time were imprisoned and were "punished" in special camps. After all, they were called "Family members of those who betrayed their homeland." The Soviet state purposefully pursued a policy of recruiting women. As you know, among the innocently shot women were Kazakh women and girls. Some of them were arrested for being "the wives of the enemies of the people", others for being daughters or descendants of the enemy of the people. Including the most severe sentences were sentenced to our three Kazakh girls - Shahzada Shonanova, Torgai Suleimenova, Mamilya Tanatovna.

Keywords: repression, NKVD

Нұрахимова Ж.Ф.¹ Қаражан Қ.С.²

*¹магистрант 1-курса факультета истории, археологии и этнологии
Казахского Национального Университета им. аль-Фараби,*

г. Алматы, Казахстан

*²д.и.н., профессор, Казахский Национальный Университет им аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан*

ПЕЧАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ ТРЕХ КАЗАХСКИХ ДЕВУШЕК СТАВШИХ ЖЕРТВАМИ РЕПРЕССИЙ В 20-30 ГОДАХ XX ВЕКА

Аннотация

Безусловно, репрессивные меры государства 20-30 годы XX века стала большими потрясениями для общества и самым трудным периодом в их жизни. Из-за того, что власти активно участвовали в жизни каждой семьи, человека того времени невинные женщины и девушки сидели в тюрьмах, и проходили «наказание» в специальных лагерях. Ведь их называли "Членами семьи тех, кто предал свою Родину". Советское государство целенаправленно проводило политику вербовки женщин. Как известно, среди невинно расстрелянных женщин были и казахские женщины и девушки. Одни из них были арестованы за то, что были «женами врагов народа», другие за то что были дочерьми или потомками врага народа. В том числе самые тяжелые наказания были приговорены нашим трём казахским девушкам – Шахзада Шонановой, Торгай Сулейменовой, Мамиля Танатовне.

Ключевые слова: репрессия, НКВД.

Кеңестік дәуірдегі әкімшіл-әміршіл жүйенің қыспағында болған халықтардың тағдыры өте ауыр болды. Осы бір кезеңдегі тарихи оқиғаларға берілген баға өңі айналдырылып, өзгертіліп, шындық бұрмаланған еді. Нәтижесінде, отандық тарихта беті ашылмаған көптеген мәселелер пайда болды.

Еліміз егемендігін алып, Тәуелсіз мемлекетке айналғаннан кейін, Отандық тарихтағы "ақтаңдақ" немесе тоталитарлық идеологияның шырмауымен бұрмалауға ұшыраған мәселелерді қайта қарастырып, жан-жақты талдап, объективті баға беріге мүмкіндік алдық. Сондай мәселелердің бірі XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қуғын-сүргін саясаты болды. Бүгінгі күні қуғын-сүргін саясаты бойынша көптеген зерттеу жұмыстары жүргізіліп, тақырыпқа арналған мақалалар, диссертация, монография және кітаптар жарыққа шықты. Мысалға, XX ғасырдағы саяси-қоғамдық өмірдің өзекті мәселелерін еңбектеріне арқау еткен ғалымдар К. Нұрпейісов [1], Т. Омарбеков [2], М. Қойгелдиев [3] т.б. зерттеу еңбектерін айтсақ болады.

Қазіргі уақытта бұл тақырып өте жақсы зерттелген. Алайда репрессия немесе қуғын-сүргін құрбандары деп айтқанда көбінде, бірнеше есімдер ғана қайталанып, репрессияға ұшыраған қазақ зиялыларының өмірі мен қызметтеріне ғана тоқталамыз. Ал олардың отбасылары немесе репрессияға ұшыраған қазақ қыздарының тағдыры жайлы көп жаза бермейміз. Тарихшы, алаштанушы Мәмбет Қойгелдиевтің «...аталған жылдардағы қоғамдық саяси өмірдің «күнгей» жақтарынан гөрі, әлі күнге дейін оқырман, халық назарынан қағыс қалып келген Алаш зиялылары мен олардың отбасы, ұрпақтары туралы «көлеңке» тұстарына және осы мәселенің «ақтаңдақтарына» көбірек үңілу керек», - деп еңбегінде тоқталған [3, 184 б]. Сол себепті қуғын-сүргін құрбанына айналып, ең ауыр жаза, яғни ату жазасына кесілген қазақтың үш қызы Шахзода Шонанова, Торгай Сүлейменова, Мәмилә Таңатова сынды аруларымыздың қайғылы тағдыры тақырыптың өзекті мәселесі.

Жалпы тарихи деректерде , «1921-1954 жылдары Қазақстанда 100 мыңнан астам адам репрессияға ұшырап, 25 мыңнан аса адам ең ауыр жаза – ату жазасына кесілген. Ұлттық қауіпсіздік комитеті мұрағаты деректері бойынша, Қазақстандағы НКВД қызметі 183 ұйым-ды «әшкерелеп», жалпы саны 3720 «тыңшыны» тапқан» [4, 6 б]. Жазықсыз жазаланып атылғандардың ішінде нәзікжанды қазақ аналары мен қыздары да болғаны баршамызға белгілі. Бірі «халық жауының жары», бірі – баласы немесе ұрпағы болғаны үшін айып тағылып қамауға алынды.

1937–1938-жылдардағы Кеңес үкіметі тарапынан жүргізілген саясаттың жазықсыз құрбаны болған, текті әулеттен тараған, білімге құмар, өз заманының озық ойлы оқыған, қазақтың зиялы қыздарының бірі Шонанова (Қаратаева) Шахзада Аронқызы 1903 жылдың 5 сәуірінде Батыс Қазақстан облысы, Сырым ауданында дүниеге келген. Оның әкесі Арон Қаратаев белгілі қоғам қайраткері Бақытжан Қаратаевтың інісі, әйгілі Әбілқайыр хан ұрпағы, төре тұқымынан тараған. Патшалық Ресей тұсында білім алып, Орал қаласының полиция бастығы дәрежесіне дейін көтеріліп, ескі тәртіптің құлауына байланысты қызметтен кетіп, жеке меншік шаруашылығымен шұғылданған. Ел ішінде беделді , текті әулеттен шыққан Арон Қаратаевтің 1928 жылы бар мүлкі тәркіленіп, Алматыдағы Ащыбұлақ деген жерге жер аударылады. Ал анасы Хұсни-Жамал Зұлқайнайқызы Нұралыханова Жәңгір ханның немересі болған, 1894 жылы Бөкей ордасында мектеп ашып, талантты шәкірттер тәрбиелеп, ұстаз болып қызмет еткен. [5]

Шахзада бірнеше рет оқуға тапсырады, алайда ешбір оқуын аяқтап шыға алмады. Нақтырақ айтсақ, 1920 жылы Шахзада Орта Азия мемлекеттік университетінің медицина факультетіне оқуға түседі. Алайда өтірік жала жабылып 2-курста оқудан шығарылған. Сол сияқты, 1931 жылы Алматыға келіп, Алматы медицина институтына оқуға тапсырып, мұнда да «әлеуметтік тегіне» байланысты бақылауға алынады, Шахзаданы «қоғамдық жұмыстарда тексеруге» міндеттейді. Нәтижесінде, 1932 жылдың 12 наурызынан 11 сәуірге дейін қауіпті ауру – бөртпе сүзек індеті жайлаған жерге жіберіліп, сол жердегі жұмыс орнынан институтқа мінездеме жіберіледі. Мінездемеде: «Жолдас Шонанова өзін қайратты, іскер қызметкер ретінде көрсетті... Қоғам жұмыстарына қатысты... Санитарлық шаруаларды жүргізуші ретінде Шонанова ең сенімді қызметкер болды» деп жазылады. Алайда, осындай үлгілі мінездемеге қарамастан Шахзада тағы да 2-курста шыққан тегіне байланысты оқудан шығарылған. Мұндай әділетсіздікке мойымаған Шахзада өзінің жазықсыз екенін айтып, көп ізденеді. Бұл жайында Ә.Тәкеновтың келтірген мәліметтерінен байқауымызға болады: «Жасы 34-ке келсе де, белгілі бір мамандық алуға талпынады. Алайда бұл ниетіне де жете алмайды. Жету түгілі, оның өзі де 1937-1938 жылдардағы саяси науқанның құрбаны бөлшеп кете барады» деп жазады [6].

Шахзада Шонанованың оқудан шыққаннан кейін 1922-1926 жылдары Орал губерниялық атқару комитетінде іс жүргізуші болып қызмет істегені белгілі. Ол жайлы деректерді Батыс Қазақстан облыстық мұрағат құжаттарынан кездестіруге болады, сондай құжаттардың бірінде: «№ 37 бұйрықта 1922 жылдың 3 ақпанынан бастап Басқару губерниясы Шахзада Қаратаеваны іс-жүргізуші лауазымына тағайындалады» [5]. Одан бөлек бұйрықта: «1922 жылы 18 сәуірден бастап көктемгі егістік жұмыстарына шыққан, Губерниялық атқару комитетінің хатшысы Қаратаеваға посевкомпаниясына байланысты 1 айлық демалысқа рұқсат берілген және Шахзада Қаратаеваның орнына уақытша хатшылық қызметке Карыкин тағайындалды», – деген мәліметтерді кездестіруге болды. [5].

Шахзаданың өмірі жайлы жазған белгілі ғалым т.ғ.д., профессор Әбу Тәкенов: «Шахзада тағдырдың тәлкегімен екі рет тұрмыс құрды. Алғашқы жолдасы мемлекет қайраткері, кеңестік органның жауапты қызметкері Ыдырыс Мұстамбаев болды», – деп жазады [6]. Ыдырыс Мұстамбаев пен Шахзада Аронқызының шаңырақ көтерген кезінде «тап жауларына» қарсы күресті күшейту ұраны күшіне еніп, белең алып тұрған кез болды. «Тап жауларымен» туыстығы бар деген оңды-солды қыр соңынан қалмай қойған айыпталулардан кейін Ыдырыс Мұстамбаев Шахзада Аронқызымен ажырасуға мәжбүр болады.

1931 жылы Шахзада Алматыда бірге қызыметтес болған әрі отбасының досы, энциклопедист-ғалым Телжан Шонановпен бас қосады. Осы кезеңде Телжан Шонанов Қазақ педагогикалық институтында доцент болып жұмыс істейді. Т.Шонанов 1937 жылы 21 шілдеде тұтқынға алынады. Артынша Шахзада да қуғын-сүргінге ұшырап тұтқынға алынды. Шахзада Аронқызы Шонановаға тағылған айыпта: «1926 жылдан буржуазиялық-ұлтшыл, төңкерістік бағыттағы ұйымда болды, Кеңес өкіметінде төңкеріс жасап, Қазақстанды Кеңестер одағынан аластатуды көздеген және Жапонияның басшылығындағы қазақтың буржуазиялық мемлекетін орнатпақшы террористік, диверсантты-зиянкестік ұйымның басшылары Жүргенов, Сәдуақасовтар мен байланыста болған. 1936 жылы Қазақ Мемлекеттік университеті ғимаратын өртеген. Ұйымның төңкерістік, террористік жоспарларымен таныс болған, мектепке дейінгі балалар тәрбиесіне кері әсерін тигізген...»[4] сонымен қатар, жасаған қылмыстары үшін кінәлі деп табылған Шонанова Шахзада ең жоғарғы жаза – ату жазасына кесіліп, оның дүние-мүлкі түгелдей тәркіленсін деген бұйрық берілді. Жалпы, осы кезеңде ел арасында жаппай айыптау жүріп, бірінің үстінен бірі арыз жазу кең етек алған деген пікірлер бар. Өздеріне қажетті адамдардың үстінен іс қозғауға негіз болатын бұл әдісті НКВД-ның өзі ұйымдастырғаны да бұл күнде ешкімге жасырын емес екендігі бәрімізге белгілі.

«Халық жауы», «ұлтшыл, төңкеріске қарсы, Амангелді мен Таранның өліміне қатысты жан» деген айып тағылған Т. Шонанұлы 1938 жылы 27 ақпанда ату жазасына кесілсе [7; 179], араға 10 күн салып, 9 наурыз күні, Шахзада Шонанованың өмірі тоқтайды. 1958 жылы «қылмыс құрамының жоқтығына» байланысты ақталады. Өкінішке орай, жазықсыз құрбан болған Ш. Шонанованың қай жерге жерленгені осы күнге дейін белгісіз.

Сталиндік жаппай қуғын-сүргін құрбаны болған екінші жан Торғай Сүлейменова болды. Торғай Сүлейменова жайлы 1937 жылдың наурыз айында жала жабылып қамауға алынса, Құдай қосқан қосағы Мәжен Сүлейменов сәуір айында тұтқындалған [8]. Мәжен Сүлейменұлы 1894

жылы, Торғай Қиқымқызы Сүлейменова 1904 жылы Нұра ауданының «Көкмөлдір» деген жерінде дүниеге келген. Мәжен Сүлейменұлы 1937 жылдың сәуірінде «Шахаман» деген колхозда ауылдық кеңестің төрағасы болса, ал Торғай С. осы колхоздың басқарма төрайымы болып қызмет атқарады. Екеуі де жастайынан совет өкіметін барынша жақтап, еңбек етіп жүрді. 1932-33 жылдардағы аштықтан аман қалған елдің басын біріктіріп, «Шахаман» атты колхоздың іргетасын көтеріп, бірі ауылдық кеңестің төрағасы, бірі – басқарма төрайымы болып сайланды.[9] Алайда ерлі-зайыптыларды бірінен соң бірін тұтқындалып, Қарағандыға алып кетеді. Кейін, Торғайдың әкесі Қиқымды «молдасын» деп қамауға алған екен. Т. Сүлейменованың «Тұтқын анкетасында»: молда, байдың қызы, сауатты, «КПСС-ке 15 жыл» белгісімен марапатталған, КПСС мүшесі» болған. Әлсеневтің контрреволюциялық ұлттық ұйымына 1935 жылдың қазан айында кірді, Әлсеневтің нұсқауымен колхоздарда төңкерісшіл кадрларды дайындап, контрреволюциялық және ұлтшыл ұйымға Шахаман ауылдық кеңесінің төрағасы, партия мүшесі болған Сүлейменов Мәженді тартқан. Колхоздың жұмыс күшін әлсірету үшін «Исаев» колхозының төрағасы қызметін атқарған Сүлейменова 1404 рубль жымқырған, стахановшылардың қозғалысына кедергі келтірген, колхозында мал басын кемітіп, 45%-ға қысқартқан...» деген айып тағылды[4]. 1937 жылғы 11-ші тамызда Қарағанды облыстық УНКВД үштігінің үкімімен ату жазасына кесілген. «Өте құпия» деп белгі соққан қағазда 11 адам ату жазасына тартылғандығы туралы акт толтырылған. Атылған 11 адамның ішінде Торғайдың жары Мәженнің есімімен бірге әкесі Қиқым да бар.

Үшінші жазықсыз атылған қазақ қызы Таңатова Мәмилә есімді әйел. Мәмилә туралы көп мәлімет жоқ. Оның есімі Сәтиев Зайтты айыптау жөніндегі ісіте кездеседі. 1937 жылдың 29 тамызында сұраққа алынған Таңатова 1907 жылы, Қарағанды облысы, Қу ауданы, № 2 ауылда дүниеге келген. Кедей отбасынан шыққандығы, шала сауатты болған және колхозда жұмыс істеген және революцияға дейін әкесінің тәрбиесінде болғандығы белгілі. Отбасы құрамы деген жерге «өзінен басқа жан жоқ» деп көрсетілген. Революцияға дейін сотталмаған, төңкерістен кейін «өзінің айтуынша сотталмаған» деп жазылған. Банда қатарында болмаған, контрреволюциялық ұйымдар мен төңкерістерге қатыспаған, марапатталмаған. Сондықтанда, ату жазасына кесілетіндей, қандай кінә жасағаны белгісіз. Ал айыпталған Сәтиев Зайыт – ВКП (б) қатарынан шығарылған, бай баласы болған.

1937 жылы 8 қарашада 39 адам ату жазасына кесілген. Оларға тағылғын айыптауларға: «1935 жылы Қу ауданында Шамсутдинов құрған диверсанттық-зиянкестік, ұлтшылдық бағыттағы ұйымның мүшесі, колхоздың қирап-бүлінуіне, колхоз малының жаппай қырылуына қатысты диверсантты-зиянкестік жұмыстар жүргізген және Сталиндік конституцияны жалақорлықпен түсіндірген, Кеңес өкіметіне қатысты еңбеккерлердің толқуын ұйымдастырған, Қазақстанды КСРО-дан аластатқысы келген...» делінген. Айыптылардың барлығы «кінәсін мойнына алған». Солардың ішінде Мәмилә да бар. Осындай өтірік әрі ауыр айып тағылған қарапайым колхозшы – Мәмилә 38 боздақпен бірге, 39-шы болып, жалғыз әйел адам болса да, бұрын ешқандай қылмыстық ұйымда болмағандығы, кедей отбасынан шыққаны да елеп-ескерілмей, ату жазасына кесілді. Бір қызығы, 39 адамды ату жазасына кесілгенімен, 1937 жылы 18 қарашада атылды деген протоколда Таңатова Мәмиләның аты-жөні мүлде жоқ, ал Қызыл террор құрбандарының азалы кітабында ату жазасына кесілгендердің тізімінде Мәмилә Таңатованың есімі жазулы тұр. 1957 жылы «қылмыс құрамы анықталмағандықтан» ақталған.

М.Таңатова 30, Торғай Сүлейменова 33, Шахзада Шонанова 35 жыл ғана ғұмыр кешкен қазақ қыздарының тағдыры өте қысқа ғана болды. Қазақ халқы ұлттық элитасын ғана емес, сонымен қатар, ел жадында мәңгі қалатын Шахзада, Торғай және Мамила сияқты нәзік, мықты қыздарын да жоғалтты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Нұрпейіс К. *Тарихи тұлғалар.* – Алматы: Қазақ энциклопедиясы. 2007 ж. 376 бет.
- 2 Омарбеков Т., Омарбеков Ш. *Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас.* – Алматы: Қазақ универ-ситеті, 2004. -388 б.
- 3 Қойгелдиев М., Омарбеков Т. *Тарих тағылымы не дейді?* – Алматы: Ана тілі, 1993. – 208 б.
- 4 Сімәділ Қ. *Қазақстандағы КСРО-дан бөлгісі келген әйелдер.*// *Қазақ әдебиеті.* 2013 ж. 8 наурыз. №10

- 5 *Шахзада Шонанова (Қаратаева) - саяси қуғын-сүргін құрбаны болған қазақ қызы [Текст] / А. Байболсынова, Р. Қатарова // Дана каз. - 2016. - №4-5. - Б. 9-18*
- 6 *Тәкенов Ә. Ату жазасына кесілген ару.// Зерде. 2004ж. №12*
- 7 *Каренов Р.С. Тарихшы Телжан Шонановтың қайраткерлік қызметі, руханиятқа сіңірген еңбегі. Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы. 2012.-№4.С.37-43*
- 8 *Ахметов Д. Ел есінде [Текст] : тағдыр / Ахметов, Д. // Жаңа жол. - 1993. - 25 қыркүйек. - С. 2, 4*
- 9 *А. Саулебекова, « Мы помним их» Нура. - 2000. - 29 июля. - С.3*

References:

- 1 *Nurpeis K. historical figures. - Almaty: Kazakh encyclopedia. 2007 376 pages.*
- 2 *Omarbekov T., Omarbekov Sh. national approach to the history and historiography of Kazakhstan. - Almaty: Kazakh University-City, 2004. -388 P.*
- 3 *Koigeldiev M., Omarbekov T. What does history say? - Almaty: native language, 1993. - 208 P.*
- 4 *foreign women in Kazakhstan who wanted to separate from the USSR.// Kazakh literature. March 8, 2013. №10*
- 5 *Shakhzada Shonanova (Karataeva) - Kazakh girl who became a victim of political repression [text] / A. Baibolsynova, R. Katarova // Dana kaz. - 2016. - No. 4-5. - p. 9-18*
- 6 *Takenov A. a beauty who was sentenced to death by shooting./"What?" 2004 No. 12*
- 7 *Karenov R. S. activity of historian Telzhan Shonanov, merits in spirituality. Bulletin of Karaganda University. History. Philosophy series. 2012. - No. 4.pp. 37-43*
- 8 *Akhmetov D. In Memory of the country [text]: fate / Akhmetov, D. // new way. - 1993. - September 25. - P. 2, 4*
- 9 *A. Saulebekova, " we remember them " Nura. - 2000. - July 29. - P. 3*

ӨӘЖ 17.02.

МРНТИ:1077751

С.Б.Даутова¹ · Б.П.Оспанова²

*¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(қ-сы Алматы., Қазақстан)*

*² Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(қ-сы Алматы., Қазақстан)*

АЛТЫН ОРДАНЫҢ ӘДЕБИ ЕСКЕРТКІШТЕРНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Мақалада түркілік ортағасырлық әдебиеттің көркемдік әлемі туралы ғылыми негізделген тұжырымдаманы қалыптастыру үшін Алтын Орда дәуіріндегі әдебиет әлемінің көркемдік және тілдік бейнесін жалпы филологиялық зерттелген.

Онда Алтын Орда әдебиетінің ғылыми негізделген парадигмасын қалыптастыруға бағытталған. Филология ғылымының жүйе қалыптастырушы категориясы – әлемнің көркемдік және лингвистикалық бейнесі негізінде Алтын Орда әдебиеті түркілік орта ғасырлардағы тарихи, мәдени, философиялық және эстетикалық дискурстардың көрінісі ретінде талданады. Алтын Орда әдеби дәуірінің негізгі мета-сюжеттері айқындалады.

Зерттеулерді жүргізудегі негізгі тәсілдер ізденістердің кешенділігі, жүйелілігі мен заманауи талдау стратегиялары мен әдістемелерінің қолданылуында болып табылады. Құрылымдық, теориялық, салыстырмалы-тарихи, жүйелік, синергетикалық талдау әдістері, сондай-ақ интегративті және пәнаралық тәсілдер қолданылатын болады. Жобаның негізгі ғылыми мәселелері онтологиялық, тарихи-салыстырмалы, құрылымдық-семантикалық, танымдық, лингвомәдени талдау, дискурсивті-рецептивті поэтика және рецептивті эстетиканың негізгі қағидаларымен байланысты.

Мақаланың ғылыми жаңалығы алғаш рет Алтын Орда әдебиеті біртұтас генезисімен және эволюциясымен көркемдік, лингвистикалық, мәдени-тарихи құбылыс ретінде жүйелі және жан-жақты зерттелетіндігімен анықталады.

Түйін сөздер: филология, түркология, әдебиеттану, Алтын Орданың әдеби ескерткіштері, әлемнің көркемдік және лингвистикалық бейнесі, мета-сюжет.

S.B. Dautova¹, B.R. Ospanova²

¹ *Abaya Kazakh National Pedagogical University
(Almaty, Kazakhstan)*

² *Abaya Kazakh National Pedagogical University
(Almaty, Kazakhstan)*

STUDY OF LITERARY MONUMENTS OF THE GOLDEN HORDE.

Abstract

The article is a general philological study of the artistic and linguistic image of the literary world of the Golden Horde period in order to form a scientifically based concept of the art world of Turkic medieval literature.

It is aimed at forming a scientifically based paradigm of literature of the Golden Horde. Based on the system-forming category of philological science - the artistic and linguistic image of the world, the literature of the Golden Horde is analyzed as a manifestation of historical, cultural, philosophical and aesthetic discourses of the Turkic Middle Ages. The main meta-plots of the literary epoch of the Golden Horde are defined.

The main approaches to research are the complexity, consistency of research and the use of modern analytical strategies and techniques. Structural, theoretical, comparative-historical, systematic, synergetic methods of analysis, as well as integrative and interdisciplinary approaches will be used. The main scientific problems of the project are related to the basic principles of ontological, historical-comparative, structural-semantic, cognitive, linguocultural analysis, discursive-receptive poetics and receptive aesthetics.

The scientific novelty of the article is determined by the fact that for the first time the literature of the Golden Horde is systematically and comprehensively studied as an artistic, linguistic, cultural and historical phenomenon with a unified genesis and evolution.

Key words: philology, turkology, literary criticism, literary monuments of the Golden Horde, artistic and linguistic image of the world, meta-plot.

С.Б.Даутова¹ Б.Р.Оспанова²

¹ *Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(г Алматы., Казахстан)*

² *Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(г Алматы., Казахстан)*

ИЗУЧЕНИЕ ЛИТЕРАТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ.

Аннотация

Статья представляет собой общее филологическое исследование художественно-языкового образа литературного мира Золотой Орды с целью формирования научно обоснованной концепции художественного мира тюркской средневековой литературы.

Он направлен на формирование научно обоснованной парадигмы литературы Золотой Орды. На основе системообразующей категории филологической науки - художественно-языкового образа мира - литература Золотой Орды анализируется как проявление историко-культурных, философских и эстетических дискурсов тюркского средневековья. Определены основные мета-сюжеты литературной эпохи Золотой Орды.

Основные подходы к исследованию - это сложность, последовательность исследования и использование современных аналитических стратегий и методов. Будут использоваться структурный, теоретический, сравнительно-исторический, систематический, синергетический методы анализа, а также интегративный и междисциплинарный подходы. Основные научные проблемы проекта

связаны с основными принципами онтологического, историко-сравнительного, структурно-семантического, когнитивного, лингвокультурного анализа, дискурсивно-рецептивной поэтики и рецептивной эстетики.

Научная новизна статьи определяется тем, что впервые литература Золотой Орды систематически и всесторонне изучается как художественное, лингвистическое, культурно-историческое явление с единым генезисом и эволюцией.

Ключевые слова: филология, тюркология, литературоведение, литературные памятники Золотой Орды, художественно-языковой образ мира, метасюжет.

Алтын Орда дәуіріндегі әдеби мұралардың Қазақстанның тарихи және мәдени дамуына ғана емес, түркі, славян және еуропалық өркениеттің дамуына ықпал еткен маңыздылығымен сипатталады. Әдеби мұралар тарих пен ақиқатты сақтаушылар ретінде орта ғасырлық түркілер мен әлемнің көркемдік кеңістігін танытады. Алтын Орда дәуірі әдебиеттеріндегі әлемнің әдеби және тілдік бейнесін жаңа әдістемелік тұрғыдан зерттей отырып, оның жалпыадамзаттық мән-мазмұнын пайымдау, өткен уақыт пен болашақты генетикалық тұрғыдан сабақтастыратын адамзаттың қоғамдық-тарихи тәжірибесін айқындау арқылы жүзеге асырылады. Орта ғасырлық түркілік әдебиеттердегі көркемдік әлем туралы ғылыми негізделген тұжырымдама жасау үшін жалпы филологиялық тұрғыдан Алтын Орда дәуірі әдебиеттеріндегі әлемнің әдеби және тілдік бейнесін зерттеуді қажет етеді.

Алтын Орда дәуіріндегі әдебиеттерді орта ғасырлық түркілік дәуірдің тарихи-мәдени және дүниетанымдық мәнмәтінінде (контекстінде) зерттеуге мүмкіндік береді. Өйткені Ұлұғ Ұлыс дәуірінің көркем әдебиеттік, тарихи, идеологиялық маңызы Қазақстанның мемлекеттігі мен көпмәдениеттілігінің айрықша негізі болып табылады.

Олар бір-бірімен байланысты және сюжет, мотивтер, концепт және образдарды метасюжеттің құрамдас бөліктері ретінде қарастыруды көздейді. Алтын Орда әдебиеттеріндегі әлемнің әдеби және тілдік бейнесі метасюжеттің жоғары адамгершіліктілігі (надперсональность), тілдік ерекшеліктігі (контекстуальность), мәтіндердің өзара байланыстылығы (интертекстуальность) сияқты қасиеттері бір жердің жекелеген авторының жеке шығармаларына, сондай-ақ орта ғасыр уақытындағы олардың өзара байланысына ғана тән қасиеттер емес, Алтын Орданың көркем әдебиеттерін Уақыт пен Кеңістікте жасалған және аса ірі жан-жақты мағынаға ие, біртұтас гипермәтін ретінде, көркем әдебиеттік феномен және көнеден келе жатқан және бүгінгі таңда да өзекті мәндегі мұралар ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Ұлұғ Ұлыс дәуірінің көркем әдебиеттерінің этно-мәдени және этно-лингвистикалық ерекшеліктерінің мән-мағынасын айқындауға мүмкіндік береді. Әлемнің әдеби және тілдік бейнесі ғылыми жобаның базалық категориясы ретінде Алтын Ордалық дәуірдің әдеби мұраларын үйлесімде (бинарности): бірегейлік пен тұтастыққа, жинақтаушылық пен дамушылыққа ие көркем әдебиеттік феномен ретінде зерттеп-зерделеуге мүмкіндік береді. Алға қойылған міндеттер ғылыми тұрғыда негізделген. Оларды жүзеге асыру зерттеудің мақсаты мен алынатын нәтижелеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді. Алтын Орда мұралары қазіргі заман ғылымының өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Әлемнің түрлі елдерінің ғалымдары мен ғылымның түрлі салалары ғылым мен білім беру салаларының заманауи парадигмаларын қалыптастыруға ықпал еткен өте өзекті ғылыми мәселелердің бірі деген ортақ пікірге келген.

Ұлұғ Ұлыс дәуірі Қазақстанның дамуының іргетасы болып табылады. 2015 жылы 550 жылдығы мемлекеттік деңгейде аталып өткен Қазақ хандығының тамыры Алтын Орда тарихымен байланысты. Жошы Ұлысы 1269 жылғы алтынордалық ресми құжаттарда – «Ұлығ Ұлыс» деп көрсетілсе, ол кейін Алтын Орда тәуелсіз мемлекетіне айналған.

Халықтың тарихи санасында Алтын Орда дәуірі туралы кезеңді еске алу ғасырлар бойы сақталған, бұл дәуірді қазақтар «Ноғайлы заманы» деп атаған. Ноғайлы дәуірі, сондай-ақ Ұлұғ Ұлыс – қазіргі тілде Ұлы Ұлыс дәуірі. Кезінде Ш. Уәлиханов та қазақтардың тарихы Алтын Ордамен генетикалық туыс және мәдениеті жағынан байланысты деп көрсеткен [1].

Алайда Алтын Орда дәуірінің мәселелері қазақстандық тарихта өте аз зерттелген, сонымен қатар ғылыми және әдіснамалық тұрғыдан өте күрделі сала болып табылады. Р. Темиргалиев Алтын Ордалық дәуірді отандық ғылымның үлкен ақтаңдағы болды және әлі де солай болып қала береді деп санайды [2]. Алтын Орда тарихын шынайы түрде зерттеуге Кеңес Одағының саяси тарихының қойған шектеулері кедергі болды. 1944 жылдан бастап Алтын Орданы зерттеуге тыйым салынды, әдеби

шығармалар ұлтшылдық делініп танылды. Алтын Ордалық тақырып ХХ ғасырдың сексенінші жылдарына дейін жабық күйінде қалды.

Ұлұғ Ұлыс мұраларын бағалаудағы идеологиялық бұрмалаудың тарихы тым тереңде жатыр және ол «ұрланған тарих» деген түсінікпен байланысты.

Алтын Ордалық мұраларды ғылымнан алып тастау 80-жылдармен аяқталмайды. Ғылыми тұжырымдағы идеологиялық шектеу, аса атап айтқанда, білім беруде – мектептер мен жоғары оқу орындарының оқулықтарында жалғаса берді. Алтын Орда дәуірінің маңызын, соның ішінде сол уақыттың жазба әдебиеті мен тілінің маңызын пайымдау бүгінгі күнге дейін салалық мамандардың мәселесі болып қала берді.

Алтын Орда дәуірінің талдауы алдын ала жасалған нақты болжамдар қоғамдық-тарихи және жеке ғылыми үдерістермен байланысты екенін көрсетеді.

Біріншіден, Алтын Орда дәуірінің көркем әдебиеттік, тұтастай алғанда, гуманитарлық мұраларын зерттеудің маңызды да өзекті екені даусыз. Алтын Орда дәуірінжүйелі талдамайынша және пайымдамайынша қазақстандық ғылымның, соның ішінде филологиялық ғылымның шынайылығы мен біртұтастығы туралы айту қиын. Қазақстандық ғылым мен білім беру Алтын Ордалық ғасырларды ғылыми айналысқа енгізуде артта қалып келеді. Ғалымдар Алтын Ордалық мұраларды кешенді әрі жүйелі зерттеуді қажет етеді деген ортақ ой-пікірге келген. Б. Кәрібаев Қазақстанда аталмыш дәуір бойынша кәсіби мамандар мен ғылыми орталықтардың жетіспейтінін атап айтады [3].

Екіншіден, Алтын Орда дәуірінің әдебиеттерін зерттеу Қазақстанның мемлекеттік және қоғамдық дамуының талаптарына жауап береді. Әдеби мұралардың гуманитарлық әлеуеті еліміздің адами капиталын қалыптастыруда қажет етіледі. Ұлұғ Ұлыс мұраларының тарихи, мәдени, рухани маңыздылығы мемлекеттік деңгейдегі мәселе ретінде дәйектеледі. 2020 жылы Қазақстан Алтын Орданың 750 жылдығын атап өтеді. ҚР Президенті Қ-Ж. Тоқаев 2019 жылы Ұлытауда Ұлұғ Ұлыс – Алтын Орданың әлемдік тарихтағы рөлі туралы айтты.

Үшіншіден, жобаның нысандық-тарихи алдын ала жасаған болжамдары Алтын Орда дәуірінің әдеби мұраларына қатысты тарихи және ғылыми ақиқатты қалпына келтіру қажеттілігімен байланысты. Бұл – қазақ ұлтының тілі, мәдениеті, дүниетанымының қалыптасуына ортағасырлық түркілік дәуірдің тарихи ықпалымен байланысты болғандықтан өзекті. Алтын Орданың әдебиеттерін кешенді түрде зерттеудің жоқтығы, үзік-үзіктігі жобаны дайындаудың нақты алғышарты болып табылады.

Алдыңғы жүргізілген ғылыми зерттеулерге шолу жасасақ әлемнің әдеби және тілдік бейнесі категориясы бойынша әлемде жүргізілген бұған дейінгі ғылыми-зерттеулерге жасалған шолу оның өзектілігін көрсетеді.

Ғалымдар әлемнің әдеби және тілдік бейнесі әлем мен адамды тұтастықта тануда жүйекұрушы зерттеушілік категория болып табылады деген пікірде бір-бірімен келіседі. Ол өзіне техникалық, табиғаттанушылық және қоғамдық-гуманитарлық ғылымдардың зерттеулерін жинақтаған М. Бахтин, С. Аюпов, Ю. Караулов, В. Маслов, Э. Сүлейменова, Р. Карасик, А. Залевский, Қ. Сұлтанов, Б. Майтанов, Ж. Манкеева, Ғ. Ғизатов, С. Шаймерденова, А. Салқынбай, А. Темірболат, А. Ислам, Н. Айтова, Ғ. Әлімбек және басқа ғалымдардың еңбектерінде әлем бейнесінің қалыптасу мәселелері филологиялық тұрғыдан ашылады.

Қазіргі заманғы филологиялық ғылымда әлемнің әдеби және тілдік бейнесін концептологиямен, дискурспен, нарративпен байланыста қарау үстемдікке ие бола бастады. Қазіргі заманғы филологиядағы жаңа стратегияның теориялық талдауын іздестіру ұсынылып отырған жобаның ғылыми жетекшісінің «Ғылыми дискурстегі әлемнің әдеби және тілдік бейнесі» деген мақаласында баяндалған [4].

Әлемнің әдеби және тілдік бейнесі бойынша жаңа еңбектердің ішінде А. Зализняк, И. Левонтина, Б. Шмелевтердің әлемнің тілдік бейнесінің құрамдары туралы жазғандарын [5], А. Исакованың әлемнің әдеби бейнесіндегі ұлттық бейнелеудегі әлем туралы жазғандарын [6], А. Яковлевтің аталмыш мәселе бойынша соңғы үш жылдағы жарияланымдарындағы шолуларын [7], Р. Hewitt лингвистикадағы әлемнің бейнесі туралы жазғандарын [8], А. Glaz мәдениет контексіндегі әлемнің әдеби бейнесі туралы жазғандарын [9], Р. Мусаттың адамның дүниетанымымен байланыстағы әлемнің әдеби бейнесі туралы жазғандарын [10] атап өтуге болады. Дүниежүзінде нысан бойынша талдау жүргізген бұған дейінгі ғылыми-зерттеулерге шолу жасасақ, қазақ және шетелдердің ғалымдары идеологиялық цензураға қарамастан, алтынордалық дәуір тақырыптарын айналып өте

алмағанын көрсетеді. Шетелдік гуманитарлық ғылымдарда жаңа еңбектер жарияланған, оларда Алтын Орданың әлемдік үдерістегі өркениеттік рөлі негізделген. Бұлар – *V. Spuler, D. DeWees* етердің жұмыстары [11]. Алтын Орда бойынша айтарлықтай ірі зерттеулер, жазба мұралардың аудармалары Ресей мен шетелдерде жүргізілуде. В. Трепавлов, А. Клесов, И. Данилевский, Кызласов, О. Петренко, Р. Почакаев, А. Шляхторовтардың арқасында орыс ғылымы соңғы жылдары тарихтың өте өзгертілген беттерінің бірін ауыстыратын. барынша түзетілген жаңа тұжырымдамалармен толықты.

Айтарлықтай нәтижелерге Татарстан Республикасы ҒА-ның Марджани атындағы Тарих институты ғалымдарының күшімен қол жеткізілді. Олардың тарапынан татар тарихының жеті томдығы дайындалды [12]. Алтын Орда дәуірі бойынша филологиялық еңбектердің ішінен И. Закирова [13], Э.Г.Сайфетдинов [14], Ф.Нуриева [15], Х. Миннегуловтардың [16] зерттеулерін атап өту керек. Түркітануға айтарлықтай үлес қосқан отандық ғалымдар ретінде А. Марғұлан, В. Юдин, Б. Көмеков, М. Абусейтова, Ж. Тулебаева, А. Муминов, Қ.Сартқожаұлы, Г. Стеблев, Ә. Қоңыратбаев, Б. Кенжебаев, Х. Сүйіншәлиев, М. Жолдасбеков, А. Қыраубаева, Ә. Дербісәлин, А. Егеубаев, М. Жармұхаммедов, Қ. Өмірәлиев сияқты ғалымдарды атауға болады. Олар Ұлұғ Ұлыс мұраларының әдебиеттануға қатысты мәселелерін зерттеді. Н. Келімбетов филологиялық мамандықтарға арнап көне түркі әдебиеті бойынша оқулықтар шығарды [17]. Түркілік жазба мұралардың лингвистикалық ерекшеліктері Ә.Құрышжанов, Ғ. Айдаров, М. Томанов, Н. Сауранбаев, І. Кеңесбаев, Ә. Қайдаров, М. Оразов, Ғ. Мұсабаев, Э. Наджип, С. Кудасов, Р. Сыздықова, Б. Сағындықұлы және Г. Обайдулаева, Ә. Ибатов, Ә. Керимов, А. Сманова еңбектерінде жақсы көрсетілген.

Қазіргі заманғы филологиялық еңбектердің ішінен М. Сабырдың еңбегін бөліп атаған абзал. Ол алтын ордалық дәуір тілінің лексикасын зерттеуге маманданған [18]. Б. Сүйеркүл мен А. Сейітбекова жазба мұралар тілін зерттеуге тарихи теолингвистикалық көзқарас тұрғысынан келіп, жаңа бағыттың негізін қалады [19]. Н. Мәтбектің монографиясы Бақырғани шығармашылығын зерттеуге арналған [20]. Н. Мәтбек аталған тақырып бойынша алтын Орда кезеңін зерттеген маман филолог ретінде ұсынылып отырған жобаның зерттеушілер тобына енетінін атап айтқан жөн. Әдебиеттанға қатысты еңбектерден Қ. Алпысбаев пен Қ. Жаңабаевтың қазақ әдебиетінің түркілік мұралармен өзара байланысын зерттеуге арналған монографияларын атап өтуге болады [21].

Соңғы жылдары Алтын Орданың әдеби-гуманитарлық мұрасын зерттеудің маңызы күрт артып келеді. Ғылыми проблемалардың дамуы Шығыстану институты, Мемлекет тарихы институты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі Институты, Қазақстан Республикасы Ғылым академиясы Әуезов атындағы Әдебиет және өнер Институты мен Қазақстан Республикасының Түркі академиясының негізінде жүзеге асырылады.

Осылайша, алдыңғы зерттелген ғылыми еңбектердегі шолу көрсеткендей, идеологиялық шектеулерге байланысты қазақ филологиясының нысаны негізінен көне түркі дәуіріндегі жазба ескерткіштер болған. Орта ғасыр әдебиеті мен жазуы жергілікті мәселелер тұрғысынан жеткілікті зерттелмеген. Бұл Алтын Орданың әдеби дәуірін жан-жақты филологиялық тұрғыдан зерттеу қажеттілігін көрсетеді. Соңғы ғылыми стратегиялар мен әдістемелерге сүйене отырып, Қазақстан ғылымында тұңғыш рет Алтын Орда әдебиетін бірлік пен тұтастықта зерттеу жоспарлануда. Қазақстандық ғылымның аз зерттелген тақырыбы бойынша ғылыми парадигманы жаңартуға қызмет етеді.

Алтын Орданың аз зерттелген әдеби көздерін ғылыми айналымға енгізумен байланысты, жаңа ғылыми нәтижелерге қол жеткізу қоғамның тарихи санасының қалыптасуына ықпал етеді. Алтын Орда әдебиетінің гуманитарлық әлеуетін пайдалануға, мәдениеттер диалогі жағдайында қазақстандық ғылым мен білімнің оң имиджін қалыптастыруға негізделген. Зерттау нәтижелері білім және ғылым саласында, атап айтқанда, гуманитарлық және филология саласында қолданылады. Олар ашық ақпараттық кеңістік аясында қолданылады. Алтын Орданың әдеби дәуірін жан-жақты зерттеу. Бұл қазіргі зерттеулерде басым болатын ғылыми бағалауларда жақсы нәтиже береді.

Ойымызды қорыта айтқанда, ең алдымен Алтын Орда дәуірі әдебиеттеріндегі әлемнің әдеби және тілдік бейнесін орта ғасырлық түркілік дәуірді (XIII-XV ғ.) тарихи-мәдени және дүниетанымдық тұрғыдан зерттеу бүгінгі күні өте қажет; Екінші Хорезми, Саиф Сараи, Қутб, Рабғузи, Махмуд әл-Булғари және тағы басқа авторлардың әдеби шығармаларындағы негізгі метасюжеттер мен олардың құрамдас бөліктерін анықтап, талдау жасау қажет; Үшіншіден Алтын Орда дәуіріне жататын әдебиеттердің негізгі мәдени-көркемдік кодтары мен уәждемелерінің көркемдік және тілдік өзгеріске ұшырауына (репрезентациялануына) талдау жасау керек;

Төртіншіден, Алтын Орда мұраларын әдеби мәнмәтіндегі (контекстегі) көркем және тілдік ерекшелік ретінде қарастырып, ділдік және этномәдениеттік халық сипаты мен адам бейнесін зерттеп-зерделеу бүгінгі күні өте қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Валиханов Ч. Ч. *Избранные произведения*. - Москва: Наука, 2012. - 414 с.
2. Темиргалиев Р. *О приватизации исторического наследия Золотой Орды со стороны Казахстана не может быть и речи*. <https://www.inform.kz/14.10.2019>.
3. Карибаев Б. *История Золотой Орды мало изучена – ученые Казахстана*. <https://news.nash-biznes.kz>. 26.02.2020
4. Даутова С.Б. *Художественная и языковая картина мира в научном дискурсе. //Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований - Москва: 2016. -№ 7. 5904-906. Импакт-фактор РИНЦ =0,485.*
Dautova S.B. OspanovaB.R Literal world picture in paradigm of systematical synergetic approach. // "European journal of natural history". 2018. №5. 46-51p. РИНЦ-0,527
Dautova S.B. Das phenomen der literatur im kontext der kultur. Проблемы научной мысли. Днепропетровск:Том 2. № 3. 2020.С.82-87.eLIBRARY ID: 42850844.
5. Зализняк А.А., Левонтина И.Б., Шмелев А.Д. *Константы и переменные русской языковой картины мира*. М.: Языки славянских культур, 2012 - 696 с.
6. Исакова А.Н. *Национальный образ мира в поэзии А. В. Жигулина и С. Ю. Куняева*. Дисс... к.ф.н. Москва - 123 с.
7. Яковлев А. А. *Языковая картина мира как лингвистическое понятие: обзор российских публикаций последних лет*. //Вестник Новосиб. гос. ун-та. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2017. Т. 15. № 2. С. 5–20.
8. Hewitt Peter *Language and Worldviews. Performance Research* 21(4). July 2016 - 116 p.
9. Glaz A. *Languages – Cultures – Worldviews: Focus on Translation*.The avtors. 2019. -72 p.
10. Мусат Р.П. *Художественная картина мира в универсуме мировоззренческих феноменов: монография*. - Красноярск: СФУ, 2016 - 169 с.
11. SpulerBertold *Die Goldene Horde, die Mongolen in Russland, 1223-1502 (in German)*. 2019 – 320 p.
12. Deweese Devin. *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tŷkles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. Penn State Press. 2017 – p.99
13. *История татар. В 7 томах*. Казань: Институт истории АН РТ. 2002-2014 гг.
14. Закирова И. Г. *Народное творчество периода Золотой Орды: мифологические и исторические основы*. Авт. дисс... д.ф.н. - Казань: 2011 - 28 с.
15. Сайфетдинов Э.Г. *Источники религиозной мысли в Золотой Орде (по материалам произведения «Нахдж ал-Фарадис»): Монография*. Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2018 -164 с.
16. Нуриева Ф. Ш. *Махмуд ал-Булгари. Нахдж ал-Фарадис. Путь в рай. Перевод. Транскрипция*. – Москва: Исламская книга. 2019 – 320 с.
17. Миннегулов Х.Ю. *Идея государственности в тюрко-татарской литературе VII–XVI вв.: Монография*. - Казань: Изд-во «ЯЗ», 2016. - 112с.
18. Келімбетов Н.Е. *Желгі әдеби жәдігерліктер*. Алматы: «Алатау баспасы». 2015 -332 б.
19. Сабыр М.Қыпшақтану. - Алматы: «Қазақ университеті», 2019 - 250 б.
20. Сүйерқұл Б. М., Сейітбекова А.А. *«Тарихи теолінгвистика: қалыптасуы, дамуы, негізгі бағыттары Н.Рабғұзидің «Адам ата-Хауа ана» қиссасы мен А.Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» дастаны материалдары негізінде*. Монография. –Алматы: «Ғылым ордасы», 2017. – 140 б.
21. Матбек Н. С. *Бақырғалидың өмірімен шығармашылығы*. - Алматы: «Қазақ университеті», 2018 – 120 б.
22. Алыпсаев К. *Түркі мұрасы және қазіргі қазақ әдебиеті*. - Астана: «Сары Арқа». 2011 – 355 б.
23. Жанабаев К. *Тюркский миф в эпосе, обряде и ритуале*. - Алматы: «Қазақ университеті». 2019 - 125 б.

References:

1. Valikhanov ch. ch. *selected productions*. Moscow: Nauka publ., 2012. - 414 P.

2. Temirgaliyev R. *on the privatization of historical heritage of the Golden Horde from the side of Kazakhstan can not be and say.* <https://www.inform.kz/>.14.10.2019.
3. Karibaev B. *The History of the Golden Trench is well studied – learned Kazakhstan.* <https://news.nash-biznes.kz>. 26.02.2020
4. Dautova S. B. *artistic and linguistic picture of the world in scientific discourse. // International Journal of Applied and fundamental research-Moscow: 2016. - No. 7. 5904-906. impact factor Rint =0.485.*
Dautova S.B. Ospanova B.R *Literal world picture in paradigm of systematical synergetic approach. // "European journal of natural history". 2018. No. 5. 46-51R. RINTZ-0.527*
Dautova S.B. *Das phenomen der literatur im kontext der kultur. Problems of scientific thought. Dnepropetrovsk: Volume 2. № 3.2020.pp. 82-87.eLIBRARY ID: 42850844.*
5. Zaliznyak A. A., Levontina I. B., Shmelev A. D. *Constantia and translated Russian-language paintings of the world. Moscow: language Slavonic culture, 2012 - 696 P.*
6. Isakova A. N. *national image of the world in poetry A.V. Zhigulina and S. Yu. Kunyaeva. Diss... K. F. N. Moscow-123 P.*
7. Yakovlev A. A. *linguistic picture of the World: review of Russian publications in recent years. "I Don't Know," He Said. Gos. in UN. Series: Linguistics and intercultural communication. 2017. VOL. 15. NO. 2. PP. 5-20.*
8. Hewitt Peter *Language and Worldviews. Performance Research 21(4). July 2016-116 P.*
9. Glaz A. *Languages – Cultures – Worldviews: Focus on Translation. The avtors. 2019. -72 P.*
10. Musat R. P. *artistic picture of the world in the universe of world-specific phenomena: monograph. - Krasnoyarsk: SFU, 2016-169 P.*
11. Spuler Bertold *Die Goldene Horde, die Mongolen in Russland, 1223-1502 (in German). 2019 – 320 p.*
Deweese Devin. *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tÿkles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. Penn State Press. 2017 – p.99*
12. *history Tatar. In 7 volumes. Kazan: Institute of history an RT. 2002-2014 GG.*
13. Zakirova and G. *National creativity in the period of the Golden Horde: mythical and historical foundations. Auth. diss... D. F. N.-Kazan: 2011-28 p.*
14. Saifetdinov E. G. *sources of religious thought in the Golden Horde (materials on the production of "NAHJ Al-Faradis": monograph. Kazan: Institute of history im. Sh. Marjani an RT, 2018 -164 P.*
15. Nurieva F. Sh. *Mahmud al-Bulgari. NAHJ Al-Faradis. The way to paradise. "No," I said. Transcription. - Moscow: Islamic book. 2019 - 320 P.*
16. Minnegulov H. Yu. *idea of the state in Turko-Tatar literature VII-XVI VV.: Monograph. - Kazan: izd-Vo "Yaz", 2016. - 112c.*
17. Kelimbetov N. *ancient literary relics. Almaty: "Alatau publishing house". 2015 -332 P.*
18. Sabyr M. *Kipchak. - Almaty: "Kazakh University", 2019 - 250 P.*
19. Suerkul B. M., Seitbekova A. A. *"historical theolinguistics: formation, development, main directions based on the materials of N. Rabguzi's poem "Adam-Eve" and A. Yugineki's saga "gift of truth". Monograph. - Almaty: "Gylым ordasy", 2017. – 140 P.*
20. Matbek N. S. *bakyrkali's life and work. - Almaty: "Kazakh University", 2018 – 120 P.*
21. Alpysbayev K. *Turkic heritage and modern Kazakh literature. - Astana: "Sary Arka". 2011-355 P.*
Zhanabaev K. *turksky myth in epic, ritual and ritual. - Almaty: "Kazakh University". 2019-125 P.*

ӘӨЖ 11-647
МРНТИ 03.00.20

Оспанова Р.Р.¹ Бекбаева Т.А.²

*¹Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Академик Т.С. Садықов атындағы
Қазақстан тарихы кафедрасы, т.ғ.к., доцент*

²Академик Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасы, т.ғ.к., доцент

ҚОҒАМДЫҚ САНАНЫ ЖАҢҒЫРТУДАҒЫ – ПАТРИОТИЗМ

Аңдатпа

Бұл мақалада рухани жаңғыру негізінде тәрбиелеу арқылы қазақ жастарының өз халқына деген сүйіспеншілігін ояту мәселелері қаралды. Қазақстандағы ұжымдастыру, ашаршылық пен қуғын-сүргін қазақ мәдениетінің дамуына кері әсерін тигізді. Алаш зиялыларының қазақ тілі мен қазақ мәдениетін сақтауға қосқан үлесі де назардан тыс қалған жоқ. Қазақ халқының толеранттылықтан, яғни үлкендерді құрметтеу мәдениетінен басталатын рухани мұрасы бүгінде жастардың бойында патриоттардың қалыптасуына алып келеді. Сондай-ақ мемлекет ішінде, түрлі ұлт өкілдері арасында бір-біріне деген достық пен түсіністікті сақтауға міндетті. Сонымен қатар, озық идеяларды ұсыну арқылы адамдардың бәсекеге қабілеттілігі айқындалады. Сондықтан да адамдардың қоғамдық санасын жаңғырту арқылы мемлекетке пайдалы, ортақ тиімді даму жолдарын таңдату қажет. Қазақ халқының, жалпы адамзат дамуының адамгершілік қасиеттерін ұстана отырып, тұтас ұлттың нақты мақсатқа жетуін көздейтін озық идеялар ғана құпталады.

Түйінді сөздер: ұлттық құндылықтар, рухани мұра, патриотизм, этнос, өркениет, миссионер.

Оспанова Р.Р.¹ Бекбаева Т.А.²

¹*к.и.н., доцент Казахского национального педагогического университета имени Абая, кафедра Истории Казахстана имени Академика Т.С.Садыкова*

²*к.и.н., доцент Казахского национального педагогического университета имени Абая, кафедра Истории Казахстана имени Академика Т.С.Садыкова*

ПАТРИОТИЗМ В ВОЗРОЖДЕНИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

Аннотация

В данной статье рассмотрены вопросы пробуждения любви казахстанской молодежи к своему народу через воспитание на основе духовного возрождения. Коллективизация, голод и репрессии в Казахстане негативно сказались на развитии казахской культуры. Не остался без внимания вклад Алашской интеллигенции в сохранение казахского языка и казахской культуры. Духовное наследие казахского народа, которое начинается с толерантности, то есть культуры уважения к старшим, сегодня ведет к формированию у молодежи патриотов. А также сохранять дружелюбие и понимания друг к другу внутри государства, между граждан РК разной национальностей. Кроме того, национальная самобытность казахского народа отмечает 550-летие Казахского ханства, и впервые история казахского народа представлена зарубежным читателям.

Ключевые слова: национальные ценности, духовное наследие, патриотизм, этнос, цивилизация, миссионер.

Ospanova R. R. ¹ Bekbaeva T. A. ²

¹*K. I. N., associate professor of the Kazakh National Pedagogical University named after Abaya, Department of history of the Kazakh Academy named after T. S. Sadykova*

²*K. I. N., associate professor of the Kazakh National Pedagogical University named after Abaya, Department of history of the Kazakh Academy named after T. S. Sadykova*

PATRIOTISM IN THE REVIVAL OF PUBLIC CONSCIOUSNESS

Abstract

The issues of awakening the love of Kazakhstanian youth for their people through education based on spiritual revival are considered. Collectivization, famine and repression in Kazakhstan negatively affected the development of Kazakh culture. The contribution of the Alash intelligentsia to the preservation of the Kazakh language and Kazakh culture was not ignored. The spiritual heritage of the Kazakh people, which begins with tolerance, that is, a culture of respect for elders, today leads to the formation of patriots among

young people. And also maintain friendliness and understanding to each other within the state, between citizens of the Republic of Kazakhstan of different nationalities. In addition, the national identity of the Kazakh people marks the 550th anniversary of the Kazakh Khanate, and for the first time the history of the Kazakh people is presented to foreign readers.

Key words: national values, spiritual heritage, patriotism, ethnos, civilization, missionary

Бүгінгі қазақ халқының мемлекеті егеменді, тәуелсіз болып табылады. Бұл қазақ елінің ғасырлар бойғы арманы еді. Мемлекетіміздің тарихын білу – бұл әрбір қазақ азаматының туған еліне, жеріне, тарихына лайықты көзқарас қалыптастыру. Қазақ халқының рухани мұрасы негізінде қалыптасқан ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, қазақ жастарын тәрбиелеуді әлемдік деңгейге көтеру маңызды. Рухани жаңғыру негізінде жастарға тәрбие беру – келер ұрпақ үшін күрес құралы болса, ондағы міндет жастарды отансүйгіштікке тәрбиелеу арқылы өз халқына деген сүйіспеншілігін ояту. Ал отаншылдық сезім, адамға туа біткен қасиет емес, ол адам өміріндегі тәрбие мен психологиялық, саяси-әлеуметтік құбылыс негізінде туындайтыны белгілі. Патриоттық сезім, жалпы адам баласының еліне, жеріне, өз тілі мен мәдениетіне, ұлттық құндылықтарын пайымдайтын, дүниеге шынайы көзқарасы, бостандыққа, еркіндікке, тәуелсіздікке, дербестігін сақтауда адамға үлкен күш береді. Интеллектуалды ұлт қалыптастыру үшін төл тарихымызды жақсы білуіміз қажет, интеллектуалды ұлт тарихи санамен қалыптасады.

Халықтың рухани мәдениетін сақтау, сол халықтың, этностың, ұлттың сақталуының негізін қалаушы фактор. Рухани мәдениетте адамзат өркениетінің ғасырлар бойғы қалыптасқан мұрасының барлық қырлары сақталады. Рухани мұра – қоғам өркениетінің маңызды бөлшегі, ол өзіндегі ғасырлар бойы қалыптасқан материалдық және рухани құндылықтарды сақтай отырып, келешек ұрпаққа өз халқының дәстүрлі тәрбиесін жоғалтпау және оны сақтау үшін мемлекеттік деңгейде жүзеге асырылып, өз сабақтастығын табады.

Бүгінгі таңда, Отандық тарихымыздың әр кезеңі ашылмай қалған сырымен, айтылмай келген шындығымен ерекшеленеді. Көп жағдайда тарихи оқиғаларға кеңестік саясат тұрғысынан мүлдем басқаша баға беріліп, ақиқаты бүркемеленген күйінде қалуда. Бұл тарихи процесс баспасөз беттерінде, жекелеген монографияларда ортаға салынып, талқылануда. Қазақстан Республикасы өзін тәуелсіз мемлекет етіп жариялағаннан кейін, шетел тарихшылары еліміздің тарихына ерекше үңілуде. Олар өз ізденістері арқылы, көп ғасырлық тарихы бар Қазақстанның ХХ ғ. соңына дейін өз алдына жеке мемлекет бола алмауының себебін түсінгілері келетін сияқты. Бұдан, шетел тарихшыларының Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстан және т.б. мемлекеттердің Кеңес үкіметі тұсындағы тарихын зерттеуге баса назар аударып отырғандығынан байқауға болады. Соңғы уақыттарда шетелдерден келген магистрлер диссертацияларының зерттеу тақырыптарын Қазақстанда орын алған тарихи оқиғалар туралы алып, Қазақстан мұрағаттарында дербес, ізденіс жұмыстарын жүргізуде. Мұның дәлелі ретінде С. Кэмеронның қазақ даласындағы аштық туралы жазған еңбегін келтіруге болады. С. Кэмеронның айтуынша: Қазақстандағы аштық қазақ халқының ұлттық құндылықтарының, яғни қазақ мәдениетінің, тілінің, рухани мұрасының жойылып кетуіне қауіп төндірді және бұл туралы ағылшын тілінде бірде-бір дерек жоқ, дейді. Ұлттың рухани мұрасы ата-бабадан жалғасын тапқан, өзіндік ерекшелігі бар рухани тәрбиесі мен мәдениеті болып табылады. Әрине, аштық бұл құндылықтарды адам бойынан жойып, адам санасын түбегейлі өзгеріске ұшыратады.

Қазақстан республикасы тәуелсіз ел болғанға дейін, дүние жүзінде өмір сүріп отырған жүздеген халықтар тәрізді қоғамдық дамудың бірнеше сатыларын басынан кешірді. Бодандықта болған қазақ халқының бұған дейін өз алдында қоғамдық – философиялық ой-пікірлері қалыптасып, бай рухани мұралары мен ұлттық сана – сезімі жас ұрпақ тәрбиесінде ерекше рөл атқарды. Бірақ, ғасырлар бойы орыс отаршылдығы мен кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйе құрсауының бұғауында болған қоғамдық сананы патриотизм негізінде өркендету қысқа мерзімде жүзеге асырылатын оңай шаруа емес екендігін дұрыс түсіну қажет. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған алғашқы жылдарынан бастап, өз тарихының ақтаңдақ беттерін зерттеу мәселелеріне баса назар аударып, әлемдік өркениет талаптарына сай бағыт ұстану мақсатында қазақ жастарына патриоттық тәрбие беруді қолға алуда. Бұл мақсатқа жету үшін, мемлекет тарапынан «Мәдени Мұра», «Мәңгілік Ел», «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» сияқты бағдарламаларда басшылыққа алынып отыр.

Еліміздің тәуелсіздігінің нығаюы мен оның әлемдік бәсекеге барынша қабілетті болуы, әрине, осы мәселелерді қатар алып жүрумен тығыз байланысты екені белгілі. Кеңестік кезеңдегі қазақ халқына насихатталған кеңестік идеологияның сипаты мен салдары ұлттық мүдденің жаңғыруына кері әсерін тигізді. Бұл мәселе қазақ қоғамы дамуының жаңа арқаға түсуіне, оның барлық бағыт-

бағдарын, қажеттіліктері мен себеп-салдарларының түбегейлі өзгеруіне, қазақ халқының ой-санасына, өмірлік ұстанымдарына әсер-ықпалы болмай қалған жоқ. Еліміздің экономикасы мен демографиялық жағдайының тұрақтануы, қалыпты дамуы, қоғамда жүргізілген идеологиялық саясат ескеріліп, бағалануына тәуелді. Осыны ескере отырып, қоғамдық сананы жаңғыртуда патриотизм идеясының маңызы жоғары екенін естен шығармаған жөн.

Тарихшыларымыз еліміз өз тәуелсіздігін алғаннан бері Отандық тарихнаманы жаңа көзқарас негізінде зерттеу жұмыстарын көп жүргізді. Қазақстанның Ресейге қосылу үрдісін зерттеген тарихшылар Ж.Қ. Қасымбаев, М.С. Мәшімбаев, М.С. Мұқанов және тағы басқа қазіргі көзқараста жазылған авторлардың еңбектері тарихты зерттеушілерге негіз болып қаланған ғылыми еңбектер қатарында /1/. Бұл еңбегерде орайласқан идеялар, тарихты деректер негізінде шынайы тұрғыдан түсіндіреді. XIX ғасырдың өн бойында Патшалық Ресейдің қазақ даласында жүргізген отарлау саясаты қазақ халқының әлеуметтік – экономикасына, саяси-қоғамдық дамуына әсер етті /2/. Бұл орайда, қазақ халқын миссионерлік жолмен отарлау мақсатында жұмыс атқарумен айналысқан ғалымдар да пайда болды. Олар Н.И.Ильминский, Н.И.Остроумов, А.Е.Алекторов /3/ сынды миссионерлердің ұсыныстары негізінде қалыптасқан саясаты, қазақ халқының тілін және дәстүрлі әдет-ғұрпын толық жойып, жергілікті халықты орыстандыруға бағытталған болатын.

Қазақ халқының мәдени мұрасының дамуына кері әсер еткен реформаларды түпкілікті жойып, қазақ қоғамын дамыту мақсатында Алаш қайраткерлері азаттық, бостандық идеяларын, яғни Алаш идеясын таратты. Ұлт зиялылары ұлттық қоғамда туындайтын қайшылықтарды бейбіт түрде шеше білді, әртүрлі әлеуметтік топтардың арасында тұрақтылық орнатып, саяси үндеулерін, өлеңдерін, пікірлерін жариялады, съездер ұйымдастырды, демократиялық негізде Алаш партиясын, Алаш үкіметін құрды, сол арқылы ұлтты ұйыстырды, біріктірді, тұтастырды.

Алаш зиялыларының қазақ халқының алдындағы келесі бір жасаған ұлан-ғайыр ұлағатты ісі – патриотизм бағытындағы атқарған өлшеусіз еңбектері. Алаш қозғалысының тарихы қазақпен бірге жасайтын мәңгі тарих десек, олардың еңбектеріндегі патриоттық сезім қазіргі және келешек ұрпақтың бағдары болып /4/, қала бермек.

1922 жылы құрылған Кеңес Одағының құрамында қайта құрылған Қазақ КСР-ның әкімшілік басқару жүйесі кеңестік идеология негізінде қайта жасақталды. Патша үкіметінің Қазақстанды шикізат көзінде ұстау саясатын жалғастырған КСРО-ның құрамында болған 70 жылдың өн бойы астанамыздың ауысуы мен қазақ жерлерінің көршілес мемлекеттердің құрамына енуіне және полигондардың салынуына әкелді.

Азамат соғысы жылдары мен ұжымдастырудың зардаптары қазақ халқының ашаршылыққа ұшырауына әкелсе, тоталитарлық жүйенің орнауы 1937-1938 жылдардағы жаппай жазалауға әкелді. Осындай тарихи факторлардың нәтижесінде, еліміз отаршылдық саясат салдарынан ауыр моральдық деградацияға ұшырап, қазақ қоғамында қорқақтық, екіжүзділік, сатқындық, өтірікшілдік пен өсекшілдік, жершілдік сияқты құбылыстар етек алды. Халықтың топтасу, ымыраласу, көмектесу, қайырымдылық сияқты ізгіліктің сапалары едәуір әлсіреді. Кеңес билігі тұсында елімізде орын алған тарихи факторларда, ұлт болашағын қамтамасыз ететін ұлттық құндылықтарды сақтау және оны дамыту мәселелері қарастырылмады. Мұндай девятттық құбылыстар ел азаматтарының отаншылдығының төмендеуіне әкелгендігі даусыз. Жергілікті жерлердегі кеңес органдарының өтініштері негізінде адамдар арасында қызмет бабында өсуді, көрініп қалуға ұмтылыс жасаған жекелеген азаматтардың ұсыныстары қаралып, қуғын-сүргінге ұшырауға тиісті адамдарды тізімге алды. Бұл тоталитарлық жүйенің орнауына байланысты Қазақстанды елдің шикізат базасы ретінде ұстау, қазақ тілі мен тарихын жою, саяси тәуелсіздігінен айыру, ассимиляция саясатын жүзеге асыру көзделді. Барлық елдердегі сияқты И. Сталинның жеке басына табыну үстемдік алды /5/. Мұның барлығы Қазақстанның қоғамдық-саяси дамуына кері әсер етіп, билікті теріс пайдалану орын алып, бұл жүйенің жетекші күші болған Коммунистік партия билік жүргізіп, мемлекеттік органдардың өз бетінше қызмет етуіне мүмкіндік бермеді. Қоғам санасын билеген тоталитарлық жүйе басқаруда әкімшіл-әміршіл әдістердің басым болуына әкелді. Бұл саяси жағдай соңында мемлекет тарапынан халықты жаппай жазалауға, ашаршылыққа және әскери полигондарды ашуға әкелсе, нәтижесінде ол қазақ ұлтының генетикалық өсіп-өнуіне, ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени мұрасына нұқсан келтірді. Адамзатпен құпталмайтын тоталитарлық жүйе, қай ұлттың болмасын мәдени мұрасының дамуына кері әсер ететіні белгілі.

Халықтың патриотизмі нашарлағанда мемлекеттің келешегі болмайды. Осы орайда, әр ұлттың мәдени мұрасы дұрыс насихатталуы тиіс. Өлемдегі барлық этностардың дамуында ұлттық

құндылықтар сақталып, белгілі бір халықтың рухани мұрасы, салттар мен дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, сол елде ұрпақтан – ұрпаққа мұра етіп қалдырылуда. Әдемі әдет, әсемділік, аталық дәстүр, рабайлы рәсім әр ұлттың ғасырлар бойы қалыптасқан адамгершілікке толы үлгі – өнегелері болып табылады. Әлемдегі қай ұлт болмасын өз ұрпағын биік белестерден көргісі келетіні түсінікті. Бүгінгі жеткіншектердің дұрыс азамат болып қалыптасуы оның туған ұясына, өскен ортасына, оқыған, көрген тәрбиесіне байланысты болатынын дәлелдеу қажет емес, оны патриотизм деп атауға толық негіз бар.

Бүгінгі күннің ең маңызды мақсатының бірі – туып өскен мәдениетінің әдеп-ғұрпын жақсы білетін, өз елінің тарихын жақсы көретін, елдің болашағын сеніп тапсыратын патриот жастар тәрбиелеу, ұлы қазақ даласында өмір сүрген және өмір сүріп жатқан халықтың мәдени игілігін сақтау болып табылады.

Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасы, жалпы адамзат мәдениетінің құрамдас бөлігі, этнос қоғамы, адамның ақыл-ойын қалыптастырып және дамытуға ықпал ететін, тарихи жадыны маңызды сақтаушы болып табылады.

Ұлттық тарихымызды ұлықтау және бүгінгі биіктерімізді бағалау тұрғысынан қазақ хандығының 550 жылдығын атап өтуде алға қойылған міндеттерді жүзеге асыруда, тұңғыш рет қазақ халқының тарихы шетелдік оқырмандарға ұсынылды. Бұл тарихи белестер ел бірлігін нығайтуда, қазақстандық патриотизмді ұрпақ жадына сіңіруде айрықша рөлге ие болды /6/. Тарихты зерделеу арқылы біз ұрпағымызға Отанымыз бен халқымызға шексіз берілгендіктің, қаһармандықтың шынайы үлгісін көрсете аламыз.

Ұлтшылдықтан бойымызды аулақ ұстау, елімізде қоғамдық келісім мен татулықтың, бірліктің мәнін түсіндіруде үнемі назарға алынады. Өйткені, қазақтың қасиетті жерінде ұрпағын жайған 130-дан астам ұлттар мен ұлыстар өзара түсіністік пен келісім, ұлтаралық татулықты одан әрі жалғастыра беруі тиіс. Егеменді Қазақстан үшін толеранттық түсінік – дегеніміз саяси мәдениеттің нормасы ғана емес, мемлекеттік саясаттың негізгі принципі болды. Қазақстанның саясаты толеранттық мәселеде үлгілі, түсінікті және ерікті болып табылады.

Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тарихынан бастау алмаса, мемлекеттік келбетін жоғалтатыны сөзсіз. Көптеген шетелдік мемлекеттерде ұлттың табысты болуы табиғи байлығымен емес, адамдардың білімділігімен өлшенеді. Әлемдік стандарттарға сай озық идеяларды ұсыну арқылы адамдардың бәсекеге қабілеттілігі айқындалады. Сондықтан да адамдардың қоғамдық санасын жаңғырту арқылы мемлекетке пайдалы, ортақ тиімді даму жолдарын таңдауымыз қажет. Қазақ халқының, жалпы адамзат дамуының адамгершілік қасиеттерін ұстана отырып, тұтас ұлттың нақты мақсатқа жетуін көздейтін озық идеялар ғана құпталады.

Адамгершілік тәрбиесі – белсенді үрдіс. Ол жағымды қасиеттерді қалыптастыруды ғана емес, жағымсыз қасиеттерді жеңуге тәрбиелейді. Адамды еңбек сүйгіштік пен әділеттілік, қарапайымдылық пен сыпайылыққа, үлкенді сыйлаушылық пен кішіге қамқоршылық сияқты адамгершіліктің қарапайым нормаларынан бастайды. Бұл патриоттық тәрбиенің негізгі міндеттері болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қасымбаев Ж.Қ. *Поднадежную Защиту России. А.: Қазақстан, 1986. – С.102*
2. Мәшімбаев С.М. *Патшалық Ресейдің отарлық саясаты. А.: Санат, 1994. – 135 б.*
3. Ильминский Н.И. *Опыт переложения христианских вероучительных книг на татарский и др. инородческие языки в начале текущего столетия. // Православный собеседник. 1885. №5. Казань., Он же. Программа школы для крещенных инородцев восточной России. Казань. 1868. Остроумов Н.И. Памяти моего незабвенного учителя Н.И.Ильминского. // Туркестанские ведомости. 27 декабря. 1910. Он же. Историческое и современное значение христианского миссионерства среди мусульман. – Казань. 1894. Алекторов А.Е. Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах. – Казань. 1900. Он же. Задачи русской школы в инородческой орде. // Московская ведомость. – 1886. №261. Он же. Исламизм и киргизы. // Московская ведомость. 1897. №301.*
4. Қойгелдиев М.К. *Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. – 368 б.*
5. Қозыбаев М.К. *Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана. Алматы: Ғылым, 2004. – 270 с.*

6. 2004-2006 жылдарға арналған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы: ҚР Президентінің 2004 жылғы 13 қаңтардағы № 1277 Жарлығымен бекітілген; «Мәдени мұра» ұлттық жобасының 2009-2011 жылдарға арналған тұжырымдамасы: 2008 ж. қарашаның 4 жұлдызында Үкімет отырысында қаралды. //Егемен Қазақстан. - 2008. - 5 қараша (№336-337).

References:

1. Kasymbayev Zh. K. *Under The Protection Of Russia. A.: Kazakhstan, 1986. - P. 102*
2. Mashimbayev S. M. *colonial policy of Tsarist Russia. A.: Sanat publ., 1994. - 135 P.*
3. Ilminsky N. I. *experience of transferring Christian faith books to Tatar and others. foreign languages at the beginning of the current table. // Orthodox Sobesednik. 1885. No. 5. Kazan., Eat ten. The program of schools for baptized foreigners in eastern Russia. Kazan. 1868. Ostroumov N. I. memory of my unknown teacher N. I. Ilminsky. // Turkestan Vedomosti. December 27. 1910. ten years. Historical and modern significance of the Christian missionary among Musulman. - Kazan. 1894. Alektorov A. E. editor of books, magazines and newspaper articles and hints about Kyrgyzstan. - Kazan. 1900. Ten years. Tasks of Russian schools in the Foreign order. // Moskovskaya Vedomosti. - 1886. No. 261. Islamism and Kirghiz. // Moskovskaya Vedomosti. 1897. №301.*
4. Koigeldiev M. K. *Alash movement. Almaty: Sanat publ., 1995. - 368 P.*
5. *Kozybaev M. K. problems of methodology, historiography and history of Kazakhstan. Almaty: Nauka publ., 2004 – 270 P.*
6. *State program" Madeni Mura "for 2004-2006: approved by the decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated January 13, 2004 No. 1277; concept of the national project" Madeni Mura " for 2009-2011: considered at a Government Meeting on November 4, 2008. // Sovereign Kazakhstan. - 2008. - November 5 (№336-337).*

**ҰСЫНЫСТАР ҮШІН
ДЛЯ ЗАМЕТОК**